Erflaters van onze beschaving

Nederlandse gestalten uit zes eeuwen

Jan Romein en Annie Romein-Verschoor

bron

Jan Romein en Annie Romein-Verschoor, *Erflaters van onze beschaving*. Em. Querido's Uitgeverij, Amsterdam 1977

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/rome002erfl01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

Woord vooraf

Bij de eerste druk

Het thema dat wij in *De Lage Landen bij de Zee* (1934, vierde druk) in één deel behandeld hebben, heel de geschiedenis van het Nederlandse volk en van de oudste tijden tot op heden, was zó uitgebreid, dat wij wel gedwongen waren tot het besluit er alle persoonsbeschrijving uit weg te laten. Een principiële beslissing, op grond van de in dat boek gevolgde methode, zoals men misschien in dat tekort vermoed heeft, was het dus allerminst. Wij zijn, integendeel, van oordeel dat de marxistische geschiedschrijving, anders dan men vaak meent, evengoed als welke andere ook, in staat is, de *dramatis personae* in 's werelds spel tot hun recht te laten komen. Ja, mogelijk zelfs beter, omdat haar grondovertuiging in dit opzicht is, dat de ‘grote mannen’, evenals trouwens alle overige mensen, in de geschiedenis geen geïsoleerde verschijningen zijn, maar delen van het geheel.

De tegenwerping die de lezer zal maken, dat het marxisme niet de eerste noch de enige geschiedbeschouwing is, die ‘verband legt’ tussen ‘grote mannen’ en hun tijd, is juist, op zich zelf. Het komt er echter maar op aan van welke aard dit verband is. Typisch voor de onjuiste wijze waarop men dat verband pleegt te leggen, lijkt ons de geijkte term ‘iemand in de lijst van zijn tijd plaatsen’. Lijst en schilderij immers houden wel verband met elkaar, maar een uiterlijk. In werkelijkheid echter gaat het hier om een innerlijk verband. De cultuurmatrijs van zijn tijd vormt ook de ‘grote man’. Hiermee is het criterium van een ‘groot man’, als schepper van ‘eeuwigheidswaarden’ onzes inziens niet in strijd.

Ja, voorzover men als historisch denkend mens van eeuwigheidswaarden kan spreken, zouden wij zelfs de paradox aandurven, dat het genie daartoe te eerder in staat is, naarmate hij dieper in zijn tijd en deze in hem is doorgedrongen.

Eveneens juist is de tweede te verwachten tegenwerping dat het marxisme, enkele verspreide pogingen daargelaten, aan de problemen der individuele psychologie niet de aandacht geschonken heeft die deze verdienen, terwijl kennis daarvan toch uiteraard en ronduit onmisbaar is bij de behandeling van een persoon, hij zij klein of groot. Juist, maar alweer op zich zelf. Want object van marxisme waren ook niet persoonlijke, maar maatschappelijke verhoudingen waarvoor andere wetten en andere waarden gelden.

De geschiedenis echter heeft met beide soorten van verhoudingen te maken. Háár zien als een reeks betrekkingen tussen mensgroepen onderling, die hun laatste basis vinden in de wijze waarop zij zich hun levensonderhoud verschaffen, en de psychologie zien als de leer van de wijze waarop de enkeling-tevens-groepslid die betrekkingen bindt en ontbindt en er zich zelf mee bouwt, ziedaar naar onze mening, zo kort gezegd, als het thema het toelaat,

de ideale voorwaarde voor de biografie.

Met vreugde hebben wij daarom de gelegenheid aangegrepen die zich voordeed om het in ons werk over de Nederlandse geschiedenis noodzakelijk maar niet moedwillig verzuimde in te halen en in een reeks geschreven portretten van Nederlandse gestalten recht te doen aan het persoonlijk element dat naar onze zoëven ontwikkelde opvatting van die geschiedenis geen willekeurig, maar wezensbestanddeel is.

Doch alweer was het, alsof het plan ook voor dit boek onze denkbeelden omtrent de gebondenheid van de geest aan de materie wilde komen bevestigen. Ondanks de royale opzet van de uitgever, die ons vier delen ter beschikking stelde, bleek het onmogelijk alle personen op te nemen waarvan men zou kunnen zeggen, dat zij tezamen het hele Nederlandse leven in zijn vele aspecten vertegenwoordigen, aldus een beeld gevend van de hele Nederlandse beschaving. Zelfs bij een beperking tot Noord-Nederland bleek de keuze nog moeilijk genoeg. De leek maakt zich altijd een veel te geringe voorstelling van de onmetelijke omvang van de moderne historische kennis, zelfs al is hij met de hem passende eerbied daarvoor vervuld. Volgens een tamelijk nauwkeurige schatting behandelt het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* dat eveneens *grosso modo* zijn belangstelling binnen de tegenwoordige landsgrenzen besloot, een drieëntwintigduizend personen uit onze hele geschiedenis en dat zijn nog niet allen waaromtrent wij iets weten en die allen hebben op de een of andere manier iets, al is 't nog zo weinig, bijgedragen tot dat complexe geheel dat wij Nederlandse beschavingsgeschiedenis noemen.

Maar ook praktisch was onze keuze nog beperkt. Wij konden óf een aantal figuren van de eerste grootte kiezen óf wel van de tweede of derde waarin, zoals bekend, het typische vaak duidelijker, want minder door het eigene overschaduwd, aan het licht treedt. Wij kozen het eerste in de overtuiging, dat deze taak weliswaar moeilijker, maar ook dankbaarder was, dankbaarder zowel voor ons als in het algemeen voor de lezer. Wij kozen zodanige figuren die, naar onze mening, in hun algemeenheid typisch Nederlands waren, doch tegelijk, door hun eigenheid, zozeer boven het gemiddeld Nederlandse uitstaken, dat hun leven en werk beschouwd mag worden als een bijdrage van de Nederlandse tot de Europese beschaving. Want wij delen niet meer het standpunt van Busken Huet, die in zijn *Land van Rembrand* (1882) vooral het tekort van het Nederlandse tegenover het Europese mat. En wij hoeven het ook niet meer te delen. Sinds hij schreef en mede doordat en door wat hij schreef, is Nederland zich zelf opnieuw bewust geworden. Ons was het er daarom veeleer om te doen, te weten, niet wat Nederland aan Europa, maar wat Europa aan Nederland verschuldigd is.

Zoals wij in het eerste deel de acht figuren die onzes inziens de dragers bij uitstek waren van de Nederlandse gedachte in de 14de tot 16de eeuw, behandelen, zo hebben wij in het tweede deel een tiental portretten van de leidende figuren uit de 17de eeuw beschreven; in het derde weer een achttal uit de 17de tot 19de eeuw en in het vierde tenslotte opnieuw een tiental ‘erf-

laters' van onze 19de-eeuwse beschaving.

Wat wij ons van het geheel voorstellen is een verdieping meer dan een verbreding van de kennis van het Nederlandse volk omtrent wat het in de loop der tijden zelf uit zich zelf aan groots heeft voortgebracht; een verdieping die tegen gevaarlijke onderschatting, maar tegelijk tegen niet minder gevaarlijke overschatting van het Nederlands-eigene waakzaam moge maken. Tegen deze laatste mee daarom, omdat - vreemd maar waar - de overschatting van het eigene gewoonlijk gepaard gaat met de neiging om dit eigene met de middelmaat daarvan te identificeren. Zo wilde niet lang geleden nog een onzer 'rasechte' nationalisten de Tachtigers vergeten terwille van Potgieter en Poot. Zijn er nochtans 'Hollandser' dichters denkbaar dan Gorter of Verwey?

Maar zo weinig voorkeur wij voor het nationaal-gemiddelde hebben, zo zeer hechten wij aan het juiste midden tussen over- en onderschatting in ons oordeel, dat te vaak als een bewijs van onmacht in plaats van bedwongen kracht beseft wordt. In dit streven naar 'maat' sluiten wij ons aan bij een van de misschien meest wezenlijke trekken van dat Nederlands-eigene en, menen wij, niet bij de minste, in elk geval bij één waarvan het te wensen ware, dat het tegenwoordige Europa er meer deel aan had. In die zin wil dit boek niet alleen Nederlands maar tevens Europees zijn.

Amsterdam, 1938

Bij de zevende druk

Het enige dat wij aan het woord vooraf bij de eerste druk hebben toegevoegd is de datering. Met haar aan te brengen willen wij onze dank betuigen aan ons volk voor de trouw die het nu bijna twintig jaar lang dit boek heeft betoond.

Wel schijnt voor deze zevende enige toelichting raadzaam. Het is namelijk de eerste die zijn voorganger niet van zo dichtbij gevolgd is, dat er voor herziening geen mogelijkheid was. Tussen de voltooiing van de eerste en de zesde druk lagen namelijk maar zeven jaren, tussen deze en de zevende evenwel negen. Konden wij bij de vorige herdrukken slechts te hooi en te gras een verandering aanbrengen waarvan de noodzaak ons uit gedrukte of geschreven beoordelingen blijkbaar was geworden, dit keer pas konden wij de sinds de eerste editie verschenen literatuur over de zesendertig erflaters stelselmatig doornemen en op grond daarvan een aantal toevoegingen inlassen die, hopen wij, evenzoveel verbeteringen zullen blijken te zijn. Geheel ongewijzigd bleef daardoor geen enkel opstel, alhoewel wij tot onze voldoening mochten vaststellen, dat het overal bij betrekkelijk geringe wijzigingen kon blijven; gering in zoverre dan, dat zij nergens opvatting of opzet raakten.

Een tweede toelichting ten slotte komt ons wenselijk voor bij het woord 'marxistisch' uit het woord vooraf bij de eerste druk. Sinds dat in '38 geschre-

ven werd, heeft de geschiedenis van dat woord immers een eigenaardige ontwikkeling doorgemaakt. Is de betekenis ervan enerzijds verengd, doordat het Westeuropese socialisme er, althans voor zover zich nu laat overzien, voorgoed afstand van gedaan heeft, anderzijds is zij het evenzeer doordat het Russische communisme het als een monopolie voor zich alleen heeft opgeëist, zij het naar zich nu laat aanzien niet voorgoed. Beide deden dat ten onrechte naar onze mening. Het socialisme, omdat het daarmee de boom heeft afgezaagd waarop het zat; het communisme omdat het daarmee als elke monopolist de gelijke rechten van anderen miskent.

In feite is het begrip ‘marxistisch’ steeds meer omvattend geworden en de met dat woord aangeduide denkrichting veel meer nog dan destijds sjibbolet van een wereldbeweging, méér en grotere volken omvattend dan ooit het christendom heeft vermocht, dat nochtans zich nog steeds de godsdienst met de meeste aanhangers mag noemen. Met het onvermijdelijk gevolg dat, zoals ook mensen van wel zeer diverse geestelijke pluimage zich terecht christenen heten, ook de marxisten niet meer aan een reeks eens-voor-altijd geijkte dogmata te herkennen zijn. Gezien deze omstandigheid stellen wij er dan ook evenveel prijs op als voorheen onze geschiedbeschouwing marxistisch te noemen, omdat wij evenzeer als destijds overtuigd zijn dat zij, hoezeer wij in de loop der jaren tot eigen resultaten gekomen mogen zijn, haar laatste grond nog altijd vindt en zal blijven vinden in de stichter waarnaar zij hier vernoemd is.

Amsterdam, 1956

Bij de negende druk

Het is goed dat de futurologie en de geschiedenis niet onder dezelfde vlag varen, want nog altijd doet de laatste er goed aan zich niet aan voorspellingen te wagen. Dat blijkt weer eens in de uitspraak in bovenstaand voorbericht bij de zevende druk, dat het Westeuropese socialisme ‘voor zover zich nu laat overzien’ voorgoed afstand gedaan zou hebben van de term ‘marxisme’. In de historisch zo korte periode van vijftien jaar sinds die druk verscheen hebben we een zo veelzijdige renaissance en vernieuwing van het marxisme beleefd, dat Jan Romein deze woorden met voldoening teruggenomen zou hebben en dat ik met te meer vertrouwen onze poging tot marxistische geschiedschrijving aan het oordeel van een nieuwe generatie voorleg.

Dankbaar vermeld ik dat enkele deskundige lezers me in de gelegenheid stelden een aantal correcties in de tekst aan te brengen en dat H.J.M. Barnouw voor het bijwerken van de literatuuropgave zorgde.

Laren, 1971

Annie Romein-Verschoor

Veertiende tot zestiende eeuw

Filips van Leiden

De eerste regent

Toen Busken Huet voor zijn *Land van Rembrand* naar historische figuren zocht die min of meer als vertegenwoordigers konden gelden van de eeuwen vóór die van hem in wie hij de 17de eeuw belichaamd zag, koos hij voor de 13de Olivier van Keulen, voor de 14de graaf Jan van Blois, voor de 15de Thomas a Kempis en voor de 16de eeuw Erasmus. Maar Huet schreef nu bijna een eeuw geleden en wij kunnen hem in die keuze niet meer volgen. Een pauselijk kruistochtprediker uit het Rijnland zien we niet meer als typisch voor de 13de eeuw in Nederland. Want al heeft zijn maanwoord op de stinsen en staten van Friesland onmiskenbaar succes gehad, al hebben twee Hollandse graven zich het kruisteken opgespeld en is één van hen zelfs in het Heilige Land gestorven, Maerlants dichterlijke klacht uit het einde dier eeuw in zijn *Lande van Oversee:* 'Kerstenman, wats di geschiet, slaepst du, twine (waarom) dienstdu niet Jhesum Christum, dinen Here?' wijst er toch wel op, dat de kruistochtgedachte in deze streken zo niet minder diep dan toch stellig niet dieper geworteld stond dan elders. En graaf Jan van Blois die Huet niet ten onrechte boven de middelmatigheden om hem heen zag uitsteken, is te op en top een feodale verschijning om representatief te zijn voor een eeuw, waarin juist de Hollandse maatschappij zeer vroeg en zeer nadrukkelijk zich uit de feodale bindingen begon los te wikkelen om een moderne staat te gaan worden. Thomas a Kempis weer zouden wij, ook indien er nooit twijfel aan zijn auteurschap van de *Imitatio Christi* had bestaan, als personificatie van de 15de eeuw toch willen achterstellen bij Geert Groote. Want zelfs als het niet waar zou zijn, wat wel betoogd is, dat Thomas a Kempis aan hém de kern van zijn beroemde 'boekske' ontleende, dan nog kan hij in elk geval voor zich de eer opeisen de stoot te hebben gegeven tot de beweging waarop Thomas slechts stoelt. Alleen met de keus van Erasmus voor de 16de eeuw kunnen we nu nog meegaan, maar dan wel met het voorbehoud dat wij hem stellen naast anderen uit de tweede helft van die eeuw, want zeker voor Nederland is het toch eerder die tweede helft die zijn stempel op de jaren vijftienhonderd-zoveel gedrukt heeft; mits gesteld derhalve naast een Oranje, een Marnix, een Oldenbarnevelt en een Stevin.

Eerlijk gezegd, in de 13de eeuw en daarvóór zien wij binnen ons tegenwoordige vaderland niemand van voldoende formaat om als symbool die eeuw te dragen. Meer dan een persoon, hij zij nu graaf Willem I, rooms-koning Willem II of graaf Floris V of een der groten uit hun omgeving, is het de onpersoonlijke macht, in de burgerijen der steden om zo te zeggen collectief belichaamd, welke wij werkzaam zien in die eeuw waarin én de voornaamste Gelders-Overijselse én de Hollands-Zeeuwse steden stadsrecht kregen. En in de volgende eeuw is het, zo iemand de rechtsgeleerde Filips van Leiden die

de tendenzen van die eeuw bij ons vorm gegeven heeft en wiens figuur daarom naar ons inzicht dient te staan bij de aanvang van de galerij die wij in dit boek willen opstellen. Wie immers zou méér verdienen de rij van *Nederlandse* gestalten te openen, dan hij die al omstreeks 1350, toen zij nog nauwelijks honderd jaar zelfstandige ontwikkeling achter de rug hadden, de burgerijen der steden zag als de eigenlijke dragers van de Nederlandse, voor hem nog Hollandse staat en beschaving, want zo er immers één kenmerk van die staat en die beschaving is, door niemand betwist, maar wel door iedereen beleden, dan is het zijn *burgerlijk* karakter en dat in een tijd reeds, toen overal elders, waar er van beschaving sprake kon zijn, deze nog adellijk was.

Filips zelf was een kind dier burgerij, en van de burgerij uit een der oudste en toen al toonaangevende steden van Holland, uit Leiden. Oud en toonaangevend, maar het woord ‘machtig’ wil toch moeilijk uit de pen. De enigszins ovale stadskern die zich rond de Burcht aan de Rijn, de oude kustvesting uit de Noormannentijd, ontwikkeld had en in de loop der tijden omgracht en ommuurd was, had een lengte van ongeveer 750 bij een breedte van op z'n meest 400 meter. In de 13de eeuw was dit dorp tot stad verheven, Floris V, die er op 's Gravensteen geboren was, bevestigde in 1266 die rechten. Hij heeft ook nog de eerste uitleg van 1294 beleefd, aan de overzijde van de Rijn bezuiden en beoosten de Burcht, waardoor het oppervlak verdubbeld werd. En wat ons nog meer interesseert: het stedeke werd daardoor een ‘echt oud-Hollandse’ stad; het is, Delft niet te na gesproken, het eerste dat terwille van bedrijf en vervoer het grachtenstelsel toepast; bewijs tevens, dat de industrie - lakennijverheid - er ging bloeien. Er werd geld verdiend en dus zat er vaart in. De bouw van de grote St.-Pancras- of Hooglandse Kerk, in de 13de eeuw begonnen, was al zover voortgeschreden, dat in 1315, toen onze Filips zeker nog wel niet geboren was, de inwijding kon plaats hebben. En toen hij een man geworden was, kreeg de tweede stadsuitleg zijn beslag, die van 1355, ditmaal ten noorden van de rivier, de Mare-kant op, ter lengte van ongeveer 900 meter. De derde uitleg, die van 1389 waardoor het stadje ruimte kreeg voor het toen grote aantal van omtrent vijfduizend zielen, heeft hij echter al niet meer beleefd. Maar als hij in zijn laatste levensjaren ooit in de buurt van Zoeterwoude of Poelgeest gewandeld heeft, dan heeft hij al tegen de lage horizont het markant silhouet van de stad, *zijn* stad, kunnen aanschouwen, beheerst door de hoge blokken van de St.-Pancras en de St.-Pieter tegenover zijn huis in hun nog onvoltooide nieuwbakkenheid en daartussen zijn trots: het fonkelnieuwe Raadhuis op de Breestraat, één jaar vóór zijn dood voor het eerst in steen herbouwd.

En in de enge ruimte binnen de muren, pleinloos volgespikkeld met lage houten ééngezinshuisjes ter weerszij van de slootgrachtjes, in die woelige stad vol bedrijf, maar ook vol rumoer; vol leven en kleur, maar ook vol vuil en stank, woonde een zeer zelfstandige burgerij onder leiding van enkele regerende geslachten die zich maar niet schikken wilden in het gezag van de op de Burcht tronende burggraven uit het aloude geslacht van Wassenaer. Bij het uitbreken, na het sneuvelen bij Stavoren van de romantische graaf Willem IV (1345), van de aldra Hoekse en Kabeljauwse twisten genoemde par-

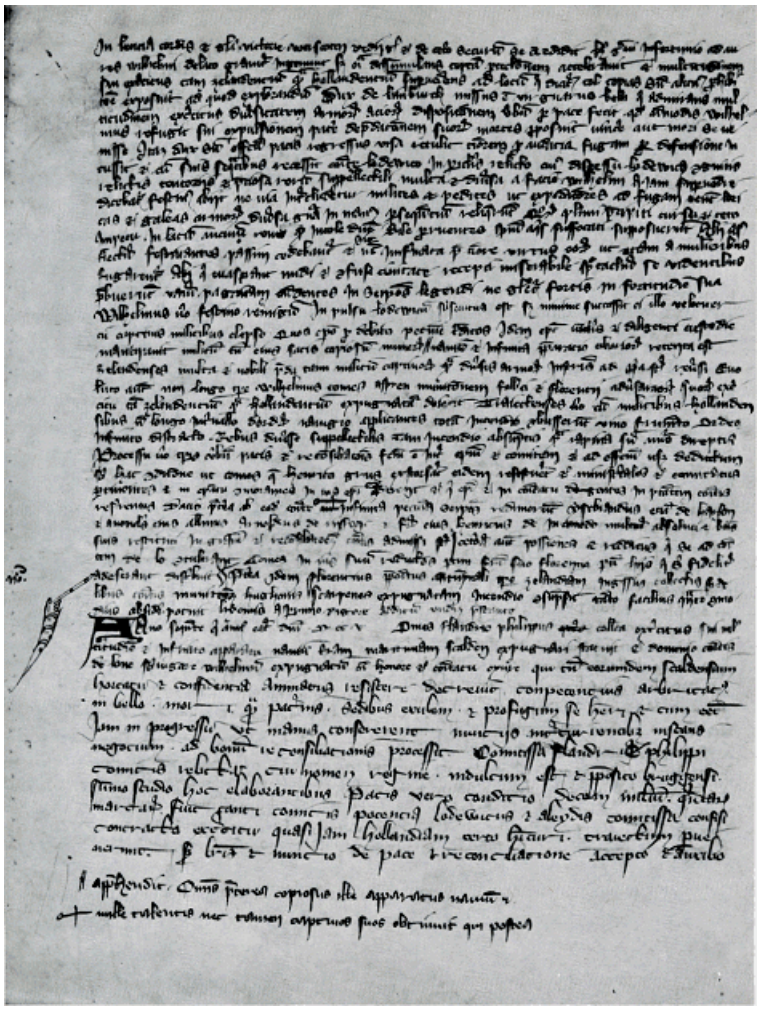
Het zegel van Filips van Leiden, aan een charter van 17 mei 1374 (sterk vergroot). *Algemeen Rijksarchief, Den Haag*.

tijstrijd tussen Margaretha, zijn zuster en opvolgster en haar zoon Willem V, de Verbeider, hadden schepenen, raad en gemeente van Leiden (als de meeste steden trouwens) de partij van Willem gekozen, hoogstwaarschijnlijk omdat zij van een mannelijk regiment zich betere bescherming van handel en bedrijf tegen adelswillekeur beloofden en zeker ook, omdat de burggraaf zich aan de aanvankelijk wettige zijde van Margaretha geplaatst had.

Uit een van die regerende Leidse geslachten is Filips geboren. Hij was de jongste uit een gezin naar middeleeuwse trant: vijftien kinderen, waarvan er zes jong gestorven zijn. Zijn vader, Petrus Gouburgenz. - zoals Filips hem in de twee testamenten die we van hem over hebben, noemt - schijnt in 1304 schepen van Leiden geweest te zijn, terwijl van de schepenen en raden die ons uit 1325 gemeld worden, er minstens drie ook tot zijn eigen of aangetrouwde familie behoorden, te weten Reynier en Pieter Gouburgenz., vermoedelijk zijn ooms, terwijl de raad Dirk Frankenz. een broer van zijn moeder kan geweest zijn; immers zij heet in de genoemde stukken Christina Frankensdr. Zij leefde nog in 1342 als weduwe, maar was drie jaar later waarschijnlijk ook al gestorven. Aan Filips' opvoeding heeft die vroege dood van zijn ouders niet geschaad. Zij was, integendeel, zeer zorgvuldig en hij heeft heel wat meer geleerd dan destijds nodig was om pastoor te worden, het beroep waarvoor zijn ouders hem hadden bestemd en dat toen ook het normale was voor een jongen met een ‘studiehoofd’; in overeenstemming bovendien met de familietraditie. Na de dood van zijn ouders heeft zich vooral zijn oudste broer Gerrit, genaamd Hoghestraet, pastoor te Noordwijk, zijn verdere vorming aangetrokken.

Zou Filips' geslacht alleen van plaatselijke betekenis geweest zijn, allicht zou hij het dan op zijn beurt tot schepen of raad van zijn geboortestad gebracht hebben, maar niet tot meer. Doch het had ook vóór hem reeds een rol gespeeld op een ruimer toneel, in 's lands geschiedenis. Het is namelijk wel zo goed als zeker, dat tot ditzelfde geslacht ook Pieter van Leiden behoord had die schrijver geweest was van Graaf Jan II en kapelaan van graaf Willem III voor wie hij in 1316 ook het register bijgehouden had. En een niet minder gewichtige functie had mr. Gerrit van Leiden bekleed, een oudere broer of oom van deze Pieter, klerk van Floris V omstreeks 1280 en een van de stichters van de Haagse Ridderzaal, terwijl Pieters zwager, mr. Gerrit Alewijnsz., jarenlang hetzelfde hoge ambt in de kanselarij van Willem III, Willem IV en Willem V vervuld heeft. Filips' geslacht was dus niet alleen een echt regenten-, maar ook een echt klerkengeslacht. De trots van de patriciër, te groter misschien, omdat het gebied waarbinnen zij 't voor 't zeggen hadden, nog zo klein en dus nog zo geheel eigen was; de zin voor studie van de beide rechten, het Romeinse en kanonieke; de routine der kanselarij-zaken; de kennis van de hofceremoniën en regeringstradities - aldus Fruins opsomming al - zij lagen als evenzoveel zilveren lepels naast zijn wieg. En zijn natuurlijke begaafdheid heeft gemaakt, dat hij er zijn portie van de pap des levens in eer en deugd mee heeft kunnen eten.

In 1345, na 29 juli, reisde hij uit Leiden om ‘ter schole te gaan’ naar Orleans, door de zorgen van zijn broer Gerrit die hij bij schepenbrief - wij zou-

Het handschrift van Filips van Leiden. Het handje in de marge, met de opvallend lange wijsvinger, is een ‘aandachtteken’ dat Filips veelvuldig gebruikte. *Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden*.

den zeggen: bij notariële akte - tot zijn zaakwaarnemer benoemde. Is het ook tegenwoordig lang nog niet voor iedereen wiens talenten hem daartoe toch het recht schijnen te verlenen, weggelegd om aan een universiteit te studeren, in de tijd waar wij nu over spreken, was de studie aan een hogeschool uiteraard een nog veel zeldzamer geluk. In elk geval voor een Nederlander, want de eerste Zuidnederlandse universiteit, die van Leuven, is pas in 1426 en de eerste Noordnederlandse, zoals bekend, pas in 1575 in Leiden gesticht. Zó zelden, als men hieruit misschien zou opmaken, was het bezoek van Nederlanders aan een buitenlandse hogeschool - hetzij die te Parijs, Orleans of Oxford of zelfs Bologna of Praag - overigens ook weer niet.

Orleans werd, naar het schijnt, juist door veel Hollanders bezocht. En daar was reden voor. Het betrekkelijk grote aantal en het gemiddeld hoge peil van ontwikkeling, waardoor de Nederlandse intellectuelen zich tot in onze eeuw onderscheiden, is inderdaad een verschijnsel dat op de middeleeuwen teruggaat. Het viel Erasmus al op en het relatief grote aantal Nederlanders dat we ook in de 14de eeuw al aan buitenlandse universiteiten aantreffen, wijst reeds op hetzelfde verschijnsel. En dat broer Gerrit, evenals zoveel andere ouders of verzorgers voor hun kinderen en pupillen juist het ver weg gelegen Orleans uitzocht, had ook zijn goede gronden. De studie van het Romeinse recht namelijk, en dan dat uit de keizertijd, zoals het door Justinianus in de zesde eeuw in zijn verzameling oude en nieuwe wetboeken in het *Corpus iuris* was neergelegd, was in de twaalfde eeuw in Italië, aan de universiteit van Bologna, opnieuw met grote ijver ter hand genomen en het had niet lang geduurd of de raadgevers der vorsten uit die dagen hadden in die zogenaamde ‘receptie’ (wederopneming) van dat keizerlijk recht een middel gezien om hun vorstenmacht te versterken tegenover de pretenties, hetzij der feodale groten, hetzij der naar onafhankelijkheid of althans naar zelfbestuur strevende stadsrepublieken. Reeds de Duitse keizer Frederik Barbarossa had op de rijksdag op de Roncalische Velden bij Piacenza (1158) gebruik gemaakt van de diensten van een viertal rechtsgeleerden uit Bologna, onder wie Irnerius, een van de eersten van die zogenaamde legisten, om zijn hoog-heidsrechten opnieuw te laten vaststellen, dat wil zeggen zijn recht op vergeving van hertogdommen, graafschappen en het aanstellen van consuls als ambtelijke bestuurders over de steden, zijn recht om tol te heffen op landstraten, bevaarbare wateren en havens, zijn muntrecht, zijn recht op de inkomsten uit visserij, erts- en zoutmijnen, op levering van manschappen en paarden enzovoort. Van Bologna uit had zich deze nieuwe tak van wel zeer praktische wetenschap naar Frankrijk verspreid, waar met name koning Filips IV (omtrent 1300) weer diezelfde voor de kroon zo winstgevende studie had aangemoedigd, die zich geconcentreerd had in de universiteiten van Montpellier, Angers en Parijs, doch vooral in die van Orleans.

Aan die bron van, men kan zonder overdrijving zeggen revolutionaire, kennis nu kwam ook in 1345 Filips van Leiden die toen ongeveer twintig jaar oud geweest zal zijn, zo niet nog jonger, zich laven en hij zoog er gretig de theorie omtrent de absolute vorstenmacht in die we gelijk mogen stellen, zoals we nog zien zullen, aan een vermeerdering van de staatsmacht ten koste van

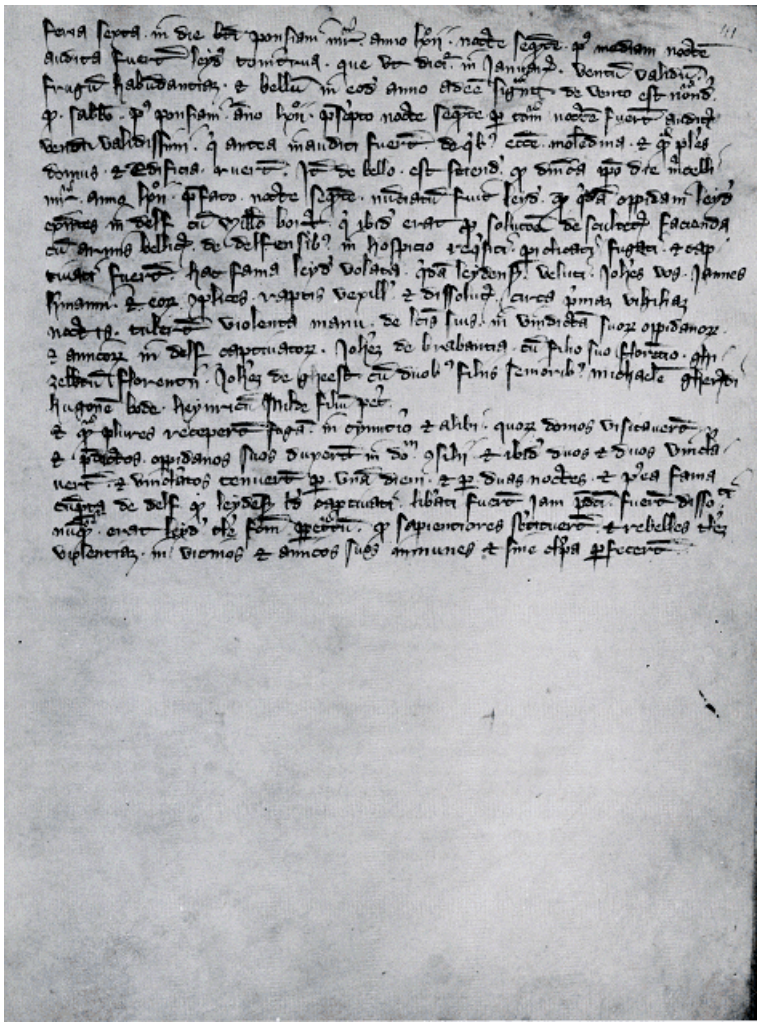
De stad Utrecht, die Filips van Leiden een van zijn kerkelijke ambten toekende, in de eerste helft van de 15de eeuw. Detail van een miniatuur door een anonieme kunstenaar. *Nationale Bibliotheek, Wenen. Foto Gemeentelijk Archief, Utrecht*.

de privilegejacht der steden en vooral van de eigengereidheid van de feodale adel. Wanneer hij vandaar zo niet volleerd, dan toch degelijk toegerust voor de taak die hem wachtte en die hij wel met ongeduld verbeid zal hebben, is teruggekeerd, weten we niet. Wel, dat hij acht jaar na het begin van zijn studie in dienst trad van Willem V die toen, steunend op de Kabeljauwse partij, op het toppunt van zijn macht stond. Margaretha immers had na de nederlaag in de slag op de Maas, juli '51, de hoop op het herwinnen van Holland en Zeeland opgegeven en de tijd voor een verzoening zou pas eind '54 aanbreken.

Het grafelijk archief, in de hitte van de partijstrijd door aanhangers van Margaretha verduisterd, hetzij om ongewenste documenten te doen verdwijnen of gewenste te redden, hetzij alleen met de bedoeling om de administratie te verstoren, was weer zo goed en zo kwaad als het ging terecht gebracht en Willem had er een speciale kist van vurehout met een maalslot voor laten maken om zulke ongeregeldheden voor de toekomst te voorkomen.

In Holland was de grote schoonmaak al begonnen; het beleg en het slechten van een aantal kastelen van Hoekse edelen was nog slechts een kwestie van geduld en geld. Willem, zoals dat gaat, was echter tegelijk min of meer de gevangene van zijn eigen partij geworden. Hij had reeds moeten beloven in de eerstkomende jaren niets van het grafelijk domein duurzaam of zelfs tijdelijk te vervreemden, noch baljuwschappen of schoutambten, de gewestelijke gouverneurs- en rechtersplaatsen, voor het leven of langer aan bepaalde personen of families te zullen verlenen zonder goedkeuring van zijn raad van nu Kabeljauwse edelen en steden. Die laatsten met name waren versterkt te voorschijn gekomen uit de woelingen die hier en daar zelfs het karakter van een revolutie hadden aangenomen. Het zijn voor de Nederlandse geschiedenis vertrouwde klanken geworden, maar die we nu voor het eerst opvangen, als we de steden horen spreken over hun graaf als over de man, ‘dien wij ons onderwonden hebben’ (die wij het bestaan hebben) ‘here te maken en machtigh zyns lands’ (en het gezag over zijn land gegeven hebben).

Die sfeer nu trof Filips van Leiden in zijn geboorteland aan, toen hij, vol van de nieuwe denkbeelden over het vorstelijk absolutisme, op de collegebanken in Orleans geleerd, er terugkeerde. Wat ligt meer voor de hand, dan dat de nieuwe regering zich haastte het familielid van 's graven klerk, Gerard Alewijnsz., in dienst te nemen? Of het moest dan zijn, dat onze Filips zelf nog vuriger popelde zijn vers verworven kennis die zo prachtig van pas kwam, in dienst van die regering te stellen. 18 november 1353 ontving hij vijfentwintig Doornikse schilden ‘om onse pleyt mede te verwaren tot Utrecht’, dat wil zeggen deel uit te maken van een gezantschap dat in Utrecht de een of andere kwestie had op te lossen. Zijn betrekking tot het hof is spoedig daarop van meer blijvende aard geworden. Een lijst van 1354 noemt hem met tien andere klerken als dragende 's graven livrei. Hoe die was wordt niet vermeld, maar men zal zich haar zeker meer naar de kant van de toga dan naar die van de uniform hebben voor te stellen. Tot zijn dood toe zal hij dit gewaad, een erekledij voor hem, blijven dragen. 's Graven dienaren gaan een echte ambtenarenstand vormen met iets als een rechtspositie: tussen september en

Het enige tot nu toe teruggevonden handschrift uit de bibliotheek van Filips van Leiden, het *Chronicon Egmundanum. Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden*.

december van 1355 krijgt hij tijdens een ziekte een geregelde uitkering.

Het is niet meer dan een gissing, maar het is toch zeker niet onmogelijk dat op dit ziekbed bij hem het plan gerijpt is, waarschijnlijk op een wenk van de graaf, om de verhandeling te gaan schrijven die hem beroemd gemaakt heeft, het staatsrechtelijk traktaat dat met zijn Latijnse titel *De cura reipublicae et sorte principantis* heet, hetgeen we in 't Nederlands zouden kunnen weergeven als: ‘Over de staatszorg en de rol van de vorst daarbij’. Die verhandeling zelf, zoals hij in 1355 of kort daarna door hem is geschreven en door de schrijver aan Willem V aangeboden, bestaat niet meer. Filips is er later aan blijven vijlen en schaven en heeft er allerlei voorbeelden, aan zijn verdere ervaringen ontleend en die zijn stellingen schenen te bewijzen, aan toegevoegd, zowel uit die tijd vóór Willems krankzinnigheid als uit de jaren ná 1358, toen Albrecht, Willems broer, ruwaard (regent) geworden was. En ook van dat uitgebreide boek - in de moderne uitgaaf ruim 350 kloeke bladzijden - bestaat het handschrift niet meer. In de bewaarde catalogus van Filips' bibliotheek komt het nog voor, maar deze boekerij is, naar een oud bericht uit omtrent 1600 ‘van eenighe, niet al te groote genegentheyt totte gheleertheyt ende voortplantinge derselven gehadt hebbende’ uiteengehaald ‘mette wechneminge ende verduysteringen derselver boecken’ en bij die gelegenheid is ook het kostbare manuscript vermoedelijk voor altijd verdwenen. Maar gelukkig was het toen al gedrukt: de eerste uitgaaf is van 1516. Daarna is in 1701 de tweede gedrukt en in 1900 de derde.

Die aanvullingen van Filips zelf en de mogelijke vergissingen, bij de eerste uitgaaf begaan, zijn stellig de enige redenen niet, waarom het traktaat, gesteld, dat er een nauwkeurige Hollandse vertaling van bestond, op de moderne lezer, die nooit eerder een middeleeuws geschrift onder ogen gehad heeft, een verwarde indruk zou maken. We mogen gerust zeggen, dat het ondanks zijn precieze indeling van vijfentachtig ‘casus’ (gevallen) ons rommelig aandoet. Dat lag niet aan Filips, maar aan zijn tijd. Wie iets geleerds te zeggen had, deed dat in het Latijn en al waren de middeleeuwse geleerden in het hanteren van die taal ongetwijfeld bedrevener dan nu zelfs de leraren erin, het bleef toch ook voor hen een aangeleerde taal, nooit zó vertrouwd als die van moeders lippen opgevangen. En dan, boeken schrijven is een kunst die als elke andere geleerd wil worden. En nu zijn er, zeker ook in de middeleeuwen wel enkele schrijvers op wier naam zoveel geschriften staan, dat men wel moet aannemen dat zij het vak grondig verstonden, maar voor de meeste geldt dat stellig niet. Er zijn van de Leidse Filips nog slechts een paar andere geschriften, maar het grootste daarvan is een inhoudsopgaaf van zijn eigen traktaat en deze komt als stijloefening uiteraard niet in aanmerking. En niet alleen, dat een middeleeuws auteur weinig gelegenheid had om al doende te leren, maar de kans om het al lezende te doen, had hij nauwelijks meer. Terwijl de aankomende schrijver uit onze tijd van zijn jeugd af aan, om zo te zeggen, struikelt over de goed gecomponeerde en goed geschreven geschriften, bleef het aantal boeken, ook voor de middeleeuwse geleerde, om van de leek maar te zwijgen, uiterst beperkt.

De eerste particuliere boekerij in ons land van enige omvang - juist die van

onze Filips die hij met grote moeite en kosten had verzameld - bestond uit drieënzeventig nummers, waarvan dan nog de kleinste helft schoolboeken waren die zich overigens, dat is waar, destijds van studieboeken minder scherp lieten scheiden dan tegenwoordig. Het is niet meer dan een ruwe schatting, maar zij is toch niet helemaal willekeurig, wanneer we vermoeden, dat in de duizend jaar tussen 500 en 1500 in ons land evenveel boeken geschreven zijn als tegenwoordig in één jaar, ongerekend nog de tijdschriften en kranten. Kortom, men kan zich moeilijk een overdreven indruk maken van het gebrek aan hulpmiddelen bij de studie van die dagen, ook aan de universiteiten. Onze Filips overdreef zeker niet, toen hij, bij testament de beschikking treffend dat zijn bibliotheek, door een afzonderlijke functionaris beheerd, na zijn dood voor het publiek toegankelijk zou zijn, deze maatregel motiveerde met de woorden: ‘omdat vele geschikte en bekwame mannen de studie hadden opgegeven bij gebrek aan boeken, tot groot nadeel van de kerk zowel als van de staat die geleerde mannen ten zeerste nodig heeft’.

Zo was het in Holland, maar men moet niet denken dat onze Filips in een boekenparadijs kwam, toen hij in 1345, hetzij, omdat hij rijk was, begeleid door een eigen bediende, hetzij als zoveel andere studenten door een ‘messager’, een soort middeleeuwse Cook, naar Orleans kwam. Op het eind van de 12de eeuw telde de toen beroemdste librije, die van het Vaticaan, nauwelijks meer dan achthonderd nummers en nog honderd jaar later was het met die van de Parijse Sorbonne niet veel beter gesteld: 1017 nummers. Bijna de enige manier om iets te weten te komen dat boven de beginselen van het Latijn uitging, was het voor- en nazeggen op de colleges. Wie het gehoorde wilde vastleggen anders dan in zijn geheugen, moest zijn toevlucht nemen tot de methode van de beide geleerde Friezen, Emo en zijn broer Addo, die een honderdvijftig jaar vóór Filips in Parijs gestudeerd hebben en daar 's nachts om beurten de voor veel geld gehuurde studieboeken afschreven. Ook in Filips' tijd werkt men nog zo. In zijn catalogus vermeldt hij ‘enige merkwaardige brieven over zekere gelijkenissen’ en hij tekent erbij aan: ‘geschreven met de hand van de heer Gerrit Hoghestraet, mijn broer, zaliger nagedachtenis’.

En hóé waren die weinige boeken dan nog! Gewoonlijk waren het compilaties uit de klassieken en de kerkvaders, soms door een middeleeuws geleerde van een commentaar voorzien dat eerder verwarde dan verduidelijkte. Het geheel was een onstelselmatige uitbreiding van het aloude trivium en quadruvium, dat wil zeggen van de kennis in de laat-Romeinse tijd nodig geacht voor de politieke en agrarische functies van een aanzienlijk Romein.

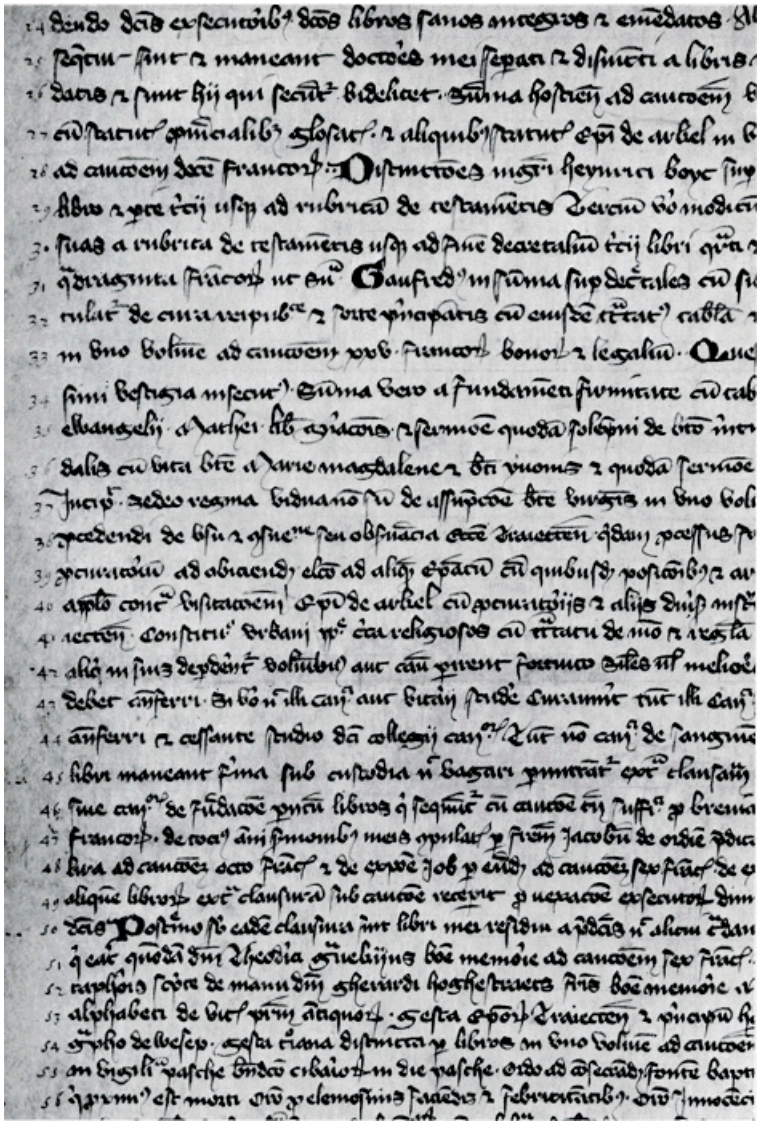
En van de óf analytische óf dialectische methode volgens welke deze boeken op college behandeld werden, is de naam mooier dan de werkelijkheid. De eerste bestond in een eindeloze verdeling en onderverdeling van de tekst in enkelvoudige ‘sententiën’ die afzonderlijk werden toegelicht, maar noch kritisch noch in onderling verband werden verklaard. De kunst was, iedere toelichting zo te draaien, dat men schijnbaar vanzelf op de volgende uitspraak overging. En de dialectische methode, de vruchtbaarste nog van de twee, bestond slechts hierin dat men de afzonderlijke ‘sententiën’ de vorm van een ‘kwestie’ gaf, waarbij het pro en contra verdedigd moesten worden,

maar dat dan niet naar eigen inzicht, doch beide gestaafd door een autoriteit; in theologische zaken die van de Heilige Schrift, een concilie of een kerkvader, in filosofische die van Aristoteles, in juridische die van het *Corpus iuris*. Het eigen aandeel in het geheel bestond dan uitsluitend in het pasklaar maken van de autoritaire uitspraak door een uiteraard voor ons gevoel soms totaal willekeurige uitleg. Want de weinige boeken die er waren, hadden een gezag waaraan niemand zich onttrok, zodat ook niemand op eigen benen leerde lopen, laat staan eigen wegen gaan.

Naar die dialectische methode van zijn professoren en magisters is dan ook Filips van Leiden in zijn traktaat te werk gegaan, trouw als een apotheker naar dokters recept. Nemen we als voorbeeld de zevenendertigste *casus* die over de gilden en hun monopolies handelt. We konden al wel vermoeden, dat Filips, als aanhanger van de Kabeljauwen, geen vriend dezer corporaties zou zijn die het, met name in Leiden, het stadsbestuur vaak genoeg lastig maakten. Leerde bovendien het Vlaanderen van zijn tijd hem, de burger-aristocraat, niet waartoe een heerschappij der gilden leiden kon? Hij stelt het geval aldus: wijnkopers, herbergiers hebben onderling afgesproken, hun wijn niet beneden een bepaalde prijs te verkopen, en zo ook de bakkers, om voor een bepaalde prijs slechts brood van die en die vorm te leveren. Evenzo de graanhandelaren en de lakenverkopers. En evenzo de verkopers van vlees, vis en dergelijke. En met de wevers, vollers, timmerlieden en andere handwerkers is het in zover alweer hetzelfde, dat ook zij hun arbeid slechts leveren tegen een door hen onderling overeengekomen loon. Komt er nu een nieuwe vorst, dan laten zij zich deze privileges bevestigen en wanneer een rechter tegen dergelijke ‘samenzweringen’ wil ingaan, tonen zij hem de gezegelde brieven, waaruit blijkt dat zij die machinaties tegen het algemeen belang met recht kunnen uitvoeren.

De vraag is nu: wat is hier recht? De keizer (Justinianus) antwoordt - en dan volgt er een lang citaat van een keizerlijk edict tegen monopolievorming met de daarbij behorende boeten op overtreding. Dat dit verbod minstens achthonderd jaar geleden en in een heel anders geordende maatschappij uitgevaardigd was, dus op heel andere monopolies sloeg dan die waarvan onze Filips een tegenstander was, dat, met andere woorden, zijn hele citaat een slag in de lucht was, komt evenmin bij hem op, als het nu iemand ontgaan zou.

Feitelijk is de zaak voor hem hiermee afgedaan, maar Filips heeft nog meer dan drie bladzijden nodig, om, zoal niet ons, dan toch zichzelf of zijn lezers van zijn gelijk te overtuigen. De keizer heeft monopolies verboden en alle desbetreffende privileges zijn derhalve van nul en gener waarde, omdat, zoals hij al eerder betoogd heeft, ‘bevelschriften die tegen het algemeen belang ingaan, geen rechtskracht hebben’. Al zulke verenigingen moeten dus worden uitgesneden en voorkomen, want het gevaar is niet denkbeeldig, dat men eraan went als zij inburgeren. Deze, zou men zeggen, voor de hand liggende gedachte neemt Filips echter niet voor eigen rekening. Wij moeten hier de raad volgen, meent hij, van - Ovidius, hoe moeilijk dat ook zal vallen: ‘wedersta het begin; geen geneesmiddel baat, als 't kwaad reeds vast ge-

Een fragment van het nader testament van Filips van Leiden, waarin de beschikking over zijn boekerij - waarvan alle titels genoemd worden - is opgenomen. *Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden*.

worteld staat' citeert hij. En al is dit citaat ook te vinden in 't frivoolste gedicht van deze frivole dichter, voor de middeleeuwer had het niet minder bewijskracht. Ovidius is de hele middeleeuwen door de meest gelezen en geciteerde Latijnse dichter gebleven. Derhalve dienen met monopoliemakers korte metten te worden gemaakt: zij moeten voor eeuwig worden verbannen en hun goederen verbeurd verklaard 'opdat zó de straf voor één, er bij velen de schrik inbrengt'.

Maar Filips is hiermee nog niet tevreden. Hij vraagt zich tenslotte af, of zelfs die congregaties in de steden van mensen van beiderlei kunne die zo bescheiden en vroom beginnen met het bijeenbrengen van een paar penningskens om 's zondags de mis te laten lezen, wel geoorloofd zijn. Hij meent van niet, want als er meer geld binnenkomt, laten zij, geheel overbodig, een kapel bouwen en het eindigt met geheime samenkomsten die niets meer met de schijnbaar onschuldige statuten te maken hebben. Het gaat niet aan, zoals hij al meer betoogd heeft, het kwaad te dulden onder voorwendsel van iets goeds. En zelfs dat goede is maar betrekkelijk, want de kerk heeft in het geheel geen behoefte aan die verzinsels van particulieren, integendeel.

Men ziet, ondanks de voor ons ongewone betoogtrant en de verwardheid van compositie - die hij zelf, schijnt het, ook beseft heeft, want hij heeft later de inhoud van het traktaat nog eens puntsgewijs in tien rubrieken met in totaal een kleine duizend kwesties verdeeld - komt zijn bedoeling hier toch scherp genoeg te voorschijn. Datzelfde geldt voor de passage waarin hij een ander in de middeleeuwen geliefkoosd uitdrukkingsmiddel gebruikt: de gelijkenis. Hij heeft misschien aan het hof van koning Nobel uit de *Vos Reinaerde* gedacht, toen hij de anarchie van zijn dagen die hij met zijn traktaat heeft willen stuiten, als volgt schilderde: de ossen (dat zijn de edelen) eigenen zich een groot deel van het gebied toe, zodat nauwelijks het hol van de jonge en nog krachteloze leeuw (de vorst; de staat) ongerept blijft. De ganzen (de poorters) stellen zich achter omheiningen veilig en de kalveren en schapen (de boeren), daartoe niet in staat, nemen de wijk naar de nesten der ganzen. Zo heeft ieder zijn eigenlijk bedrijf verlaten en het gevolg is een ellendige toestand die schril afsteekt bij de rustige dagen van de goede Willem III. Willem V moet nu die oude toestand herstellen. En hij zal dat kunnen, want hij is 'een leeuw uit een adelaarsnest', zoals Filips het onbeholpen zegt. *Het* middel daartoe is het Romeinse recht: de graaf mág niet alleen, maar hij móét alle privileges intrekken die de staatshoogheid benadelen. Filips komt op voor het recht van de vorst, maar dan van een vorst die zijn persoonlijk belang bij het staatsbelang weet achter te stellen. Deze heeft niet het recht zich zelf te kort te doen, omdat hij daarmee de staat te kort doet.

Willekeur of wat hij daarvoor houdt is Filips' doodsvijand. Formaliteiten zijn hem daarom van het hoogste gewicht. Brieven die van de grafelijke kanselarij uitgaan, behoren getekend te zijn door de notarius die ze opgesteld heeft, door twee of drie raden bij dat opstellen tegenwoordig en door de kanselier. En al die stukken moeten ordentelijk bewaard op een veilige plaats. Dat moet, meent hij, de hofkapel in Den Haag zijn, in 1367 door Albrecht

met een kapittel van een deken en twaalf kanunniken voorzien met de opzettelijke bedoeling waarschijnlijk om altijd in die heren een vaste kern van raadslieden bij de hand te hebben - en één hunner is Filips geweest. Filips ook in 1371 expresselijk naar de paus te Avignon gestuurd om te bewerken, dat deze ‘staatskapel’ niet onder de rechtspraak van de bisschop van Utrecht zou vallen. En het kan niet anders dan een bittere pil voor hem geweest zijn, dat hij die exemptie niet wist te bewerken, verzoet alleen door het feit dat het drie jaar later na nieuwe onderhandelingen toch gelukt is Zijne Heiligheid te vermurwen.

De staat die Filips voorzweeft, is een ambtenarenstaat. De baljuwen die het politieke, de rentmeesters die het financiële en de rechters die het juridische bestuur vormen, moeten geen hoge hanzen zijn, maar geschoolde burgers, dienaren van de vorst, dat is van de staat. De baljuwen moeten liefst niet geboortig zijn uit hun ambtsgebied, ook niet, zoals gebruikelijk, voor het leven worden aangesteld en zeer zeker moet de vorst geen geld van hen lenen op voorwaarde, dat hij ze niet zal ontslaan, vóór hij de schuld gekweten heeft. En heeft hij zijn tijd uitgediend, dan moet hij niet aanstonds in 's vorsten raad gekozen worden, opdat een eventuele aanklacht tegen zijn bestuur geen blote formaliteit zal blijven. De rentmeesters dienen vermogend te zijn, opdat eventuele schade voor de staatskas op hen verhaald kan worden. En wat de rechters betreft, tegen de feodale rechtbanken van azigen, leenmannen en welgeborenen is hij niet minder gekant dan tegen de gilden. Eenheid van rechtspraak is nodig en die is alleen mogelijk voor de schepenbank, waar uitsluitend wetsgeleerden recht spreken. Zó alleen is het staatsondermijnend misbruik te stuiten, dat een ieder nu bij voorkeur zijn zaak voor het geestelijk gerecht brengt.

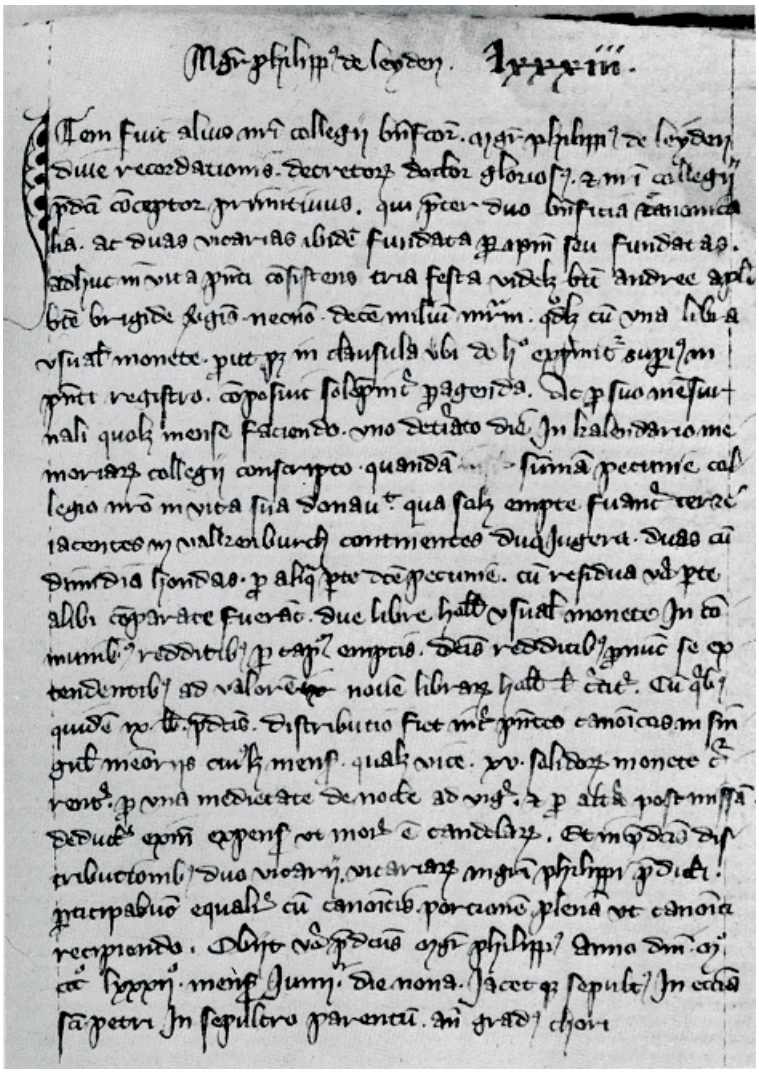
Men hoeft niet in de geschiedenis der middeleeuwse maatschappij doorkneed te zijn om te begrijpen, dat dit ‘Kabeljauwse partijprogram’, zoals Fruin het traktaat van Filips van Leiden genoemd heeft, zich vooral tegen de adel richtte. Het beroep van die adel is de krijgsdienst. Studeren doen de heren niet, maar dan moeten zij ook niet op burgerlijke posten en zeker niet in 's vorsten raad, niet in de landsregering, worden gekozen. En zelfs in hun eigen beroep laat hij ze niet vrij. Ridders in soldij, waartoe men in zijn tijd in Frankrijk begon over te gaan, is beter dan de feodale ban en achterban, maar een staand leger van huurlingen, van de vorst geheel afhankelijk, is het beste.

Het past niet minder in zijn anti-feodaal streven, dat opengevallen lenen aan de kroon behoren te worden getrokken en dat daar waar het feodalisme nooit is doorgedrongen, zoals in West-Friesland, het niet mag worden ingevoerd. Zelfs wil hij, dat de kastelen en sloten waarin de adel nestelt, zoveel mogelijk zullen worden geslecht, met uitzondering van die aan de grens die ter verdediging van het land onmisbaar zijn, maar dan ook bewoond en bewaard moeten worden door een ambtenaar van de graaf. Ja, hij gaat in zijn anti-feodale gezindheid zóver, dat hij in één geval het recht op opstand der onderdanen tegen de vorst goedkeurt, namelijk wanneer deze zijn volk niet tegen de mishandeling door de groten beschermt. ‘Kunnen dan de goede (dat

zijn de onmiddellijk van de vorst afhankelijke) steden,' vraagt hij zich af, 'wrekers van dit kwaad aanwijzen die het weerstaan en die deze verstoorders van de openbare orde vervolgen?' 'Het schijn van wel', beantwoordt hij zijn eigen vraag, 'omdat, als het gewone geneesmiddel niet helpt, men zijn toevlucht tot een buitengewoon moet nemen.' Het is dezelfde gedachte die, hier misschien voor het eerst geformuleerd, tweehonderd jaar later in het 'plakkaat van verlatinghe' van 1581 zal terugkeren: 'Also een yegelick kennelick is, dat ... d'ondersaten niet en zijn van Godt gheschapen tot behoef van den Prince om hem in alles ... als slaven te dienen, maer den Prince om d'ondersaten wille.' Woorden ter rechtvaardiging van een beroemder opstand dan die, waaraan Filips van Leiden dacht, namelijk die van Delft bij het begin der aanvankelijk Hoekse regering van hertog Albrecht.

Hebben we tot nog toe Filips' positie-kiezen in de revolutionaire woelingen van zijn dagen uit zijn afkomst uit een patricisch stedelijk geslacht zo niet kunnen verklaren dan toch belichten, het begrijpen van zijn sterke voorkeur voor de toch ook feodale geestelijke stand en van zijn verzet tegen de bevrijding der boeren van het feodale juk, eisten een dieper doordringen in zijn leven. Zowel die voorkeur als dit verzet zijn onloochenbaar. Geestelijken zijn voor hem verheven boven andere stervelingen, de vorsten niet uitgezonderd. 'Goud is niet zoveel kostbaarder dan lood,' zegt hij, 'als de geestelijke stand hoger is dan de koningsmacht.' En het blijft bij beelden niet: de geestelijkheid behoort vrijdom van belasting te genieten, behalve in tijden van nood, wanneer ook zij naar vermogen moet bijdragen. Geestelijken voor de wereldlijke rechter te willen dagen en zelfs ter dood brengen, al ware het voor wereldlijke misdrijven, zoals in Den Haag gebeurd is met een priester uit Haarlem, dunkt hem verfoeilijk. En de nog bestaande horigheid vindt in hem niet alleen een verdediger, hij wil haar zelfs verscherpen: een horige kon zich vrij maken door geestelijke te worden, maar Filips wil hem die uitweg versperd zien: de horige die daarnaar streeft, moest nog een jaar lang door zijn meester opgeëist en tot zijn vroegere dienstbaarheid teruggebracht kunnen worden.

Filips zelf was, zoals we gezien hebben, geestelijke, maar met die zo oppervlakkige verklaring, dat hij voor eigen parochie preekt, kunnen wij ons daarom al niet vergenoegen, omdat hij elders toch weer de staat als geheel boven de geestelijkheid schijnt te stellen. 'Als staatsbelangen in 't spel zijn, achte men niet op het kloosters en kloosterlingen verschuldigde respect.' Men kán dit verklaren uit de ook nu nog, maar in de middeleeuwen zeker niet ongewone ijverzucht van seculiere geestelijken tegenover reguliere, maar liever geloven wij toch, dat bij Filips' houding tegenover de kerk in het algemeen een dieper liggende sociale oorzaak werkt. Hij was ambtenaar, maar hij was het op de wijze der middeleeuwen, dat wil zeggen van een staat die nog niet rijk genoeg was om zijn ambtenaren rechtstreeks te betalen, maar die dit graag deed via de kerk. Ook Filips krijgt voor zijn levensonderhoud, zeker, bijdragen uit de staatskas, maar het zwaartepunt ligt elders, in zijn prebenden, zijn inkomsten uit kerkelijke ambten. In 1355 al werd hij begeven met de parochiekerk te Amsterdam. Achtereenvolgens en gedeeltelijk gelijktijdig

De aantekening, uit 1382, over het overlijden van Filips van Leiden in het Memoriale A van het Kapittelarchief van de Leidse St.-Pieterskerk. *Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden*.

werd hij dan in 1357 kanunnik van de Mariakerk in Condé, in 1359 van de Noordmonster of St.-Pieterskerk in Middelburg, in 1366 van het toen opgerichte kapittel in de St.-Pancras te Leiden, in 1371, toen hij tijdelijk als vicaris in dienst van de bisschop van Utrecht was, van de Dom of St.-Maarten aldaar; het jaar daarop werd hij voor één-achtste deelhebber van de cureit aan de St.-Lievenmonsterkerk in Zierikzee, in 1378 daar kanunnik en in het jaar van zijn overlijden zelfs deken van het kapittel, terwijl hij in 1374 bovendien, zoals te verwachten was, kanunnik was geworden van Albrechts Haagse hofkapel waarvan wij al weten, dat het eigenlijk de betaling was voor zijn functie van ‘staatsraad’.

Hier, in deze toen gewone wijze van bezoldiging van hoge staatsambtenaren, zien wij de oorzaak, dat Filips het ten opzichte van de kerk, in schijnbare tegenspraak met zijn systeem, bij het oude heeft willen laten. De staat kon bij zijn poging zich te moderniseren, de kerk in haar feodale gedaante niet missen als bron van inkomsten voor zijn toegewijde dienaren. En als dit juist is, behoeft ons ook zijn houding tegenover de horigheid niet meer te bevreemden en te bedroeven, zoals het Fruin gedaan heeft, want in die horigheid, zonder welke haar grondbezit geen zin had, had de kerk op haar beurt haar bron van inkomsten. Daarom houdt hier zelfs de macht van de vorst op. ‘Ook hij, de vorst, kan zijn horigen niet bevrijden, omdat de landbouw in en uit het recht op horigheid leeft en door de landbouw de staat.’ Zijn hart was dus niet bij de boeren, maar toch ook niet, menen wij, bij de geestelijkheid. Zijn hart was bij de steden. Zij immers zijn het geordendst. Binnen haar muren is men veilig tegen overval en geweld van vijand, rover en dief, en de eer der vrouwen is er ongerept. Tot het bouwen en onderhouden van de muren moet daarom iedereen zijn steentje bijdragen en in dit verband levert Filips een pleidooi, het eerste misschien, voor een verbruiksbelasting zoals men het nog heden ten dage horen kan. Aan de indirecte accijnzen, vooral op wijn en bier, maar ook op koopwaar, geeft hij de voorkeur boven de directe schotbelasting op de grond. De gildebroeders, die zich niet verenigen mogen, zijn als ‘gemeente-ezels’ goed genoeg. Zijn denkbeeld, als het dan al het zijne is, heeft succes gehad. Van 1398 af komen de accijnzen als geregelde post op de rekening der stedelijke inkomsten voor.

Maar desondanks is Van Leidens liefde voor de steden, en zelfs voor zijn eigen stad, niet blind en dat zegt evenveel als wanneer tegenwoordig iemands vaderlandsliefde niet blind is. Het vorstelijk gezag mag niet verkort worden, ook niet ter wille van een stad. Het handvest, door Leiden in 1351 van Willem V afgeperst, waarin onder andere stond, dat niemand binnen drie mijlen om Leiden heen laken zou mogen reden buiten de vrije steden - die, toen gewone, poging om de plattelandsnijverheid te onderdrukken keurt hij onomwonden af. Hij is consequent voor vrijheid van handel en bedrijf en zag ook daarin ruimer dan zijn stand- en stadsgenoten. Alleen een monopolie ten bate van 's lands schatkist kan genade vinden in zijn ogen. Hij roemt de Franse zoutregie, de gabelle, van 1342. Hier waren noodzaak en het drukkend voorbeeld van het Romeinse recht sterk genoeg om hem het belang van zijn stad bij dat van de staat te doen achterstellen. Maar tegelijk

leden onder dit monopolie ook weer de vele armen meer dan de weinige rijken. Ook de vooruitgang wordt duur betaald.

De laatste tien jaar van zijn leven heeft hij zich niet actief meer met de staatszaken bemoeid. Misschien gaf zijn gezondheidstoestand er aanleiding toe. In 1372 maakte hij een testament. In hetzelfde jaar kocht of bouwde hij zich een woning met erf in zijn geboortestad aan ‘Sente Pieters nuwe steghe’, toen naast het Huis van de Duitse Orde, het tegenwoordige collegegebouw in de Kloksteeg, en rakend aan de stadsmuur, daar waar nu het antiquariaat van Burgersdijk en Niermans gevestigd is dat nog altijd ‘Templum Salomonis’ heet, de tempel der wijsheid - naar Filips' boekenschat. Want het is daaraan, naast de verdere uit- en omwerking van zijn traktaat, dat hij vooral zijn laatste krachten wijdt. Zonder vrouw en kind, werd zijn bibliotheek zijn oogappel. Het blijkt uit de aparte beschikking omtrent zijn boeken die hij in 1372 trof, en uit zijn tweede testament van 1382. Hij beschikte, dat zijn boekerij na zijn dood openbaar zou zijn, om de reden die wij reeds genoemd hebben, en onder beheer zou komen van de vicaris van de St.-Andrieskapel die hij zelf in de Hooglandse kerk gesticht had, maar die er dan ook moest komen wonen. Zo hij weigerde, moest het huis verhuurd worden, liefst aan een geestelijke, anders ‘aan een zedig en rustig man met een klein gezin’. Twee sleutels moesten gemaakt worden op de boekenkast, zodat de een hem niet openen kon zonder medewerking van de ander - *het* middeleeuwse controlemiddel - en de uitleenbepalingen waren uiterst streng. In dat huis leeft hij nog tien jaar, geëerd als een groot geleerde - 3 september 1369 had hij te Parijs nog de graad van doctor decretorum gehaald, al noemt hij zich zelf met obligatoire middeleeuwse nederigheid ‘de minste der Parijse doctoren’ - geëerd, rijk en weggevend van wat hij vergaard had aan stichtingen en personen. In dat huis is hij 9 juni 1382 overleden.

Verbitterd, zoals men het normale lot zou kunnen noemen van hervormers in hun nadagen? Vervreemd van het alweer zich vernieuwende nieuwe, dat hij zelf had helpen brengen? We hebben geen reden om het aan te nemen. De tijd ging langzamer toen. Een middeleeuws jaar is een dag van nu. De wagen van staat ging op de nieuwe weg, door Filips gewezen, ongetwijfeld nog met horten en stoten, maar hij ging. We weten niet of Filips in die laatste jaren zich veel met bespiegelingen over de toekomst van zijn theorieën heeft afgegeven. Hij is weinig bespiegelend; hij was immers een Hollander. Zijn werk onderscheidt zich van buitenlandse middeleeuwse traktaten over staatsrecht door een grote mate van concreetheid en nuchterheid. Zegt hij zelf niet, dat er niets belachelijker is dan de rechtspraak met natuurrecht en zedenleer in verband te brengen, omdat ‘waar deze laatste ophouden, de eerste begint’? Anderzijds wijst zijn loopbaan niet op een bijzondere mate van belangstelling voor de praktische politiek. Doch wij lateren kunnen nu zien, hoezeer hij niettemin met zijn theorie de komende praktijk haar baan gewezen heeft. Of beter: hoezeer ook die theorie vrucht was van de maatschappelijke verandering die zich in zijn dagen voltrok. Een paar maanden na zijn dood, 27 november 1382, had de slag bij Roosebeke plaats die nauwelijks enige minuten geduurd heeft, maar voor het lot der lage landen niettemin beslissend is ge-

weest. Hier immers versloeg die andere, veel machtiger Filips, Filips van Bourgondië, die derde Filips, Filips van Artevelde, zoon van de grote Jakob. Of met andere woorden, hier overwon de moderne monarchie, Filips van Leidens ideaal dat op komst was, de gildendemocratie der Vlaamse steden die op verdwijnen stond.

Onze Filips had goed gezien, want goed zien is zien, waar de toekomst ligt. Als de grote Duitse socioloog Max Weber gelijk heeft en dus het typische van de Westeuropese ontwikkeling dit is, dat zij in tegenstelling tot het hele Oosten de corporatieve autonomie der steden, gepaard aan het rationeel functioneren van het staatsbeheer heeft voortgebracht, dan mag men waarlijk Filips van Leiden met Europese maatstaf meten, want dan heeft hij aan dit typisch Europese proces een werkzaam aandeel gehad en in zoverre terecht, heeft niemand minder dan Fruin hem zelfs met Machiavelli, Montesquieu en Rousseau, en zijn traktaat met *Del Principe*, de *Esprit des Lois* en het *Contrat social* vergeleken.

Uiteraard heeft hij voor Nederland het meest betekend. Aan het begin van ons staatsrecht - zo zouden wij die betekenis willen samenvatten - staat deze man van merkwaardig democratische allure in zijn houding tegenover de toenmaals ook bij zijn eigen partij nog machtige adel: de adel was hem willekeur en wanorde; van merkwaardig aristocratische allure in zijn houding tegenover de gilden en horigen: het ‘volk’ was hem wanorde en willekeur. Hij streeft naar versterking van de vorstelijke macht, doch niet ten bate van die vorst, maar van de staat. Hij wilde zijn streven niet zien uitlopen op een vorstelijk absolutisme, even willekeurig en wanordelijk als de feodale adelsmacht en de plebejische gildenmacht. Veeleer streeft hij naar een regering onder verantwoordelijke raadslieden. Zegt hij zelfs niet ergens, dat het ‘de vorsten - pausen en kiezers niet uitgezonderd - niet tot heil strekt, wanneer hun bevelen onmiddellijk (dat wil zeggen zonder voorafgaand onderzoek) gehoorzaamd worden’? In Filips van Leiden is zich ons regentendom het eerst bewust geworden. Het regentendom, dat het sociale bed zou worden, waarin de Nederlandse beschaving is ontkiemd en waarin zij nog altijd wortelt.

Geert Groote

De laatste middeleeuwer

Met het christendom verwierf West-Europa zich allereerst een moraal, een ethisch ideaal van de verhouding van de mens tot God en tot zijn medemens, dat hem voorlopig nog eeuwenlang als een veel te wijde mantel om de schouders zou hangen. Meer dan een ééngodendom, dat nog altijd zoveel ruimte liet voor de verheerlijking en het aanroepen van de Moeder, de Zoon en een stoet van heiligen, markeert naar het mij voorkomt, het veld winnen van een systematische moraal het christelijk tijdperk tegenover de heidense voortijd.

De eerste christenen hadden in een overspannen verwachting van de nakende dag des oordeels getracht volkomen ernst te maken met hun deugdideaal. Maar toen het geloof aan vurigheid verloor wat het aan verbreiding won, werd het ideaal gered door het buiten de wereld te stellen: zonder dat de algemeengeldigheid van de christelijke moraal werd opgeheven, betekende het ontstaan van het kloosterwezen toch de feitelijke erkenning dat een ernst maken met de praktijk van die moraal slechts in afzondering mogelijk was. Daarmee valt het middeleeuwse leven uiteen in een wereldlijk en een geestelijk gebied, twee sferen, die niet afzijdig van elkaar liggen, maar die steeds weer elkaar doordringen, ja dreigen te overwoekeren. Steeds weer dringt de wereldse sfeer het klooster binnen, verslapt de tucht, wordt het kloosterbezit object van de hebzucht van de adel en daarmee het geestelijk doel ondergeschikt aan de economische eisen van het bedrijf dat oorspronkelijk alleen bestemd was om de kloostergemeenschap in stand te houden.

Maar omgekeerd zien wij ook, dat de kloosterhervormingen die sinds de 10de eeuw als periodieke bewegingen optreden, een toenemende neiging vertonen om ook in de wereld door te dringen: de jongere (bedel-) orden, de 13de-eeuwse franciscanen en dominicanen, vestigden zich bij voorkeur in de steden en wijdden zich aan onderwijs en prediking met het doel de geest in de wereld te doen doordringen, maar daarmee stelden zij zich te meer aan de invloeden van de wereld bloot. Voor de broederschappen des gemenen levens, op het einde der 14de eeuw ontstaan, is de verwereldlijking der kloosters, ook en zelfs in het bijzonder van de bedelorden, zo een afschrikwekkend voorbeeld, de geestelijke nood van de leken in de verwarring van de tijd zo een dwingend feit, dat zij zich aanvankelijk uitsluitend tot de leken richten en de kloostergemeenschap verwerpen. Dat is zeker een van de gronden geweest waarop de latere hervormde kerkhistorici de moderne devotie tot een voorloper der hervorming hebben verklaard en haar stichter Geert of Gerrit Groote van Deventer tot de Johannes de Doper van het protestantisme. Het recht daartoe kan men hun moeilijk ontzeggen. De lijnen die zij getrokken hebben van de middeleeuwse ketterijen, van waldenzen en katharen via het

beroep op de leken en het belang van het persoonlijk geloofsleven bij de moderne devotie naar het individualistisch christendom van de grote zestiende-eeuwse ketterijen is meer dan een historische constructie. Alleen men zou verder kunnen gaan en in dat lijnenstelsel ook Sint-Franciscus opnemen wie lang de kettermuts boven het hoofd hing en aan de andere kant wijzen op een niet minder organische verbinding van de broederschappen met Loyola om zo ongemerkt over te gaan op het lijnenstelsel der katholieke kerkhistorici die met niet minder recht Geert Groote, de ketterjager, opeisen als een gehoorzaam zoon van de voortdurend zich zelf gelijk blijvende en zich van binnenuit regenererende moederkerk.

Een oplossing van historische tegenstellingen als deze doet gewoonlijk aan de waarheid te kort, een verzoening ervan aan de diepzinnigheid en de waarheid beide. Het dichtst benaderen we wel de historische werkelijkheid door met onze overtuigingen ook onze onbevangenheid tegenover het verleden te bewaren en het niet louter te zien als voorgeschiedenis van het ons verwante heden. Het onmiskenbaar bestaan van Rijn, Waal en IJssel mag er ons niet toe brengen drie soorten gletsjerijs in het Gotthardgebied te onderscheiden.

Wie onbevangen het leven poogt te overzien van de grote Deventenaar aan wie én de reformatie én de contrareformatie ongetwijfeld veel te danken heeft, ziet voor alles: de middeleeuwer. Daarom heeft noch de éne noch de andere richting het recht hem bij uitsluiting als voorloper of baanbreker voor zich op te eisen. Hij staat met zijn gezicht naar het verleden toegekeerd en in zijn geest is niets van de kritische demonie van een Laurentius Valla of van de consequente denkmoed van een Calvijn of een Descartes. Zijn strijdbaarheid keert zich tegen verwording en bederf van het voor hem in wezen onaantastbaar bestaande dat hij slechts zuiveren wil, niet verder stuwen, want als een echte middeleeuwer kent hij het begrip ontwikkeling niet. Wanneer niettemin zijn kortstondige activiteit later gezien kon worden als uitgangspunt of althans belangrijke schakel in een ontwikkeling, die zich niet tot de Nederlandse geestesgeschiedenis beperkt, dan moeten wij daar andere oorzaken voor zoeken dan de oorspronkelijkheid van zijn ideeën. Want in de weinige geschriften die van hem bewaard bleven - en het is wel geen toeval dat het er zo weinig zijn - treft ons zelden of nooit een bewust baanbrekende gedachte. Nieuw waren hoogstens de middelen die hij koos of die zijn tijd hem oplegde ter verdediging van het oude en waarvan de kracht - en het gevaar - pas zou blijken, toen ze in de handen van lateren zich ontwikkelden tot de scherpste wapenen van de kerk - maar ook tegen de kerk.

Reeds door zijn afkomst scheen Geert Groote bestemd tot verdediger van kerk en clerus. Hij werd geboren in een huis aan de Brink te Deventer in oktober 1340 als zoon van de schepen en burgemeester van de stad, Werner Groote. 1340 - dat wil zeggen midden in de Babylonische ballingschap der pausen, treffend zinnebeeld van de daling van het geestelijk gezag der kerk, overwoekerd als het was door de economische macht - niet eens van de kerk zelf, maar van haar functionarissen.

‘Uit bisschoppen waren gewijde vorsten, uit wereldverzakende abten ge-

De oudst bekende afbeelding van Deventer, omstreeks 1550. Anonieme houtsnede. *Museum De Waag, Deventer*.

pantserde krijgers geworden. Vele bisschoppen hadden het geestelijk gewaad afgelegd en verschenen gewoonlijk als landsheren in pantser en harnas,' zegt Grootes biograaf Karl Grube en het is overbekend hoe de kerkelijke machtsposities en inkomsten een voorwerp van hebzucht en intriges der heersende geslachten waren geworden. Het grootgrondbezit der kerk met het onverbrekelijk daaraan verbonden wereldlijk gezag, in de feodale maatschappij noodzakelijk substraat voor haar geestelijke werkzaamheid, verliest met het veld winnen van de geldhuishouding op het einde der middeleeuwen zijn redelijke zin en wordt een doel in zich zelf. Het is begrijpelijk, dat het verzet tegen dit overleefde stelsel, en in het bijzonder tegen de afdrachten die het opeiste, het sterkst was bij de draagster van die nieuwe huishouding: de nijvere en handeldrijvende burgerij in de groeiende steden en tot de felste conflicten voerde daar, waar die steden in kerkelijk gebied lagen. Zulke steden waren de Hanzecentra aan de IJssel: Deventer, Zwolle en Kampen.

Opmerkelijk nu in de voorgeschiedenis van Geert Groote is, dat zijn vader in die strijd met overtuiging de kerkelijke partij koos: liever dan erin toe te stemmen, dat het stadsbestuur de inkomsten van de kanunniken der Lebuïnus-kerk aan zich trok, bedankte Werner Groote voor zijn burgemeestersambt en kocht de verplichting af de stad verder in een bestuursfunctie te dienen.

Wij mogen ook aannemen, dat het zijn vader was die de jonge Geert voor een geleerdenleven bestemde, wat in die dagen nog vrijwel identiek was met de geestelijke stand. Waarschijnlijk had hij, behalve in de Deventer kapittelschool, ook reeds te Keulen en Aken onderwijs genoten, toen hij als vijftienjarig student naar Parijs trok. Drie jaar later was hij *magister artium* (meester in de vrije kunsten), maar hij rekende zijn studie daarmee niet voltooid, hij bleef te Parijs, nam deel aan de academische disputaties, die toernooien der klerken. Ook weten wij dat hij in deze jaren reeds ijverig boeken verzamelde, een liefhebberij die toentertijd nog heel wat kostbaarder was dan nu en die op den duur zijn enige weelde zou blijven: hij kocht ze van heinde en ver of liet ze voor zich afschrijven. Toen zijn vader hem ten slotte terugriep naar Deventer, ging zijn roep reeds voor hem uit, de roep van een grote en alzijdige geleerdheid; en terecht, want hij beheerste behalve de beide rechten en de theologie ook de geneeskunst en verscheidene talen, waarschijnlijk zelfs het Hebreeuws, onderscheidde zich door grote kennis van de bijbel en de kerkvaders die hem later in zijn preken zeer te pas zou komen en liefhebberde in de astrologie en zelfs in de zwarte kunst. Veertien jaar lang, van zijn twintigste tot zijn vierendertigste jaar leefde hij het leven van een welgesteld en eerzuchtig geleerde. Behalve over zijn persoonlijk vermogen beschikte hij als kanunnik van de St.-Maarten te Utrecht en van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aken over twee prebenden, die hem tweehonderd pond 's jaars opleverden. Hij doceert en disputeert in Deventer, Aken, Utrecht en Keulen, hij bezoekt de pasgestichte en snel tot bloei gekomen universiteit van Praag en, waarschijnlijk met een zending van het Deventer stadsbestuur, het pauselijk hof te Avignon.

Volgens zijn latere levensbeschrijvers uit de kring der moderne devotie gaf

hij zich in deze tijd niet alleen aan de zonde der eerzucht over, maar bewandelde hij in alle opzichten ‘de brede weg der wereld’ en zelf heeft hij later van deze tijd getuigd met het bijbelwoord van Jeremia 2.20: ‘Onder iedere groene boom en op iedere hoge heuvel heb ik gehoereerd.’

Bedenken we echter met welke strengheid de devoten alles wat ‘van de wereld’ was in het bijzonder in zich zelf veroordeelden, dan behoeven we ons van Geert Grootes jeugdzonden geen al te zwart beeld te maken. Het is wellicht ook geen toeval, dat hij zelf zijn zondig leven alleen met een bijbeltekst van een verbolgen profeet aanduidt.

Gelijk in vele levens van grote bekeerlingen schijnen ook in zijn zondige jaren de waarschuwingen niet ontbroken te hebben: een Praagse heremiet zou hem hebben voorgehouden, dat hij hem in een visioen met vurige ketenen gebonden had gezien, een Keuls boetprediker zou hem, toen hij bij het spel toekeek verweten hebben: ‘Wat staat gij hier naar deze ijdele dingen te zien? Gij moet een ander mens worden.’

Meer dan door deze woorden zou volgens zijn biograaf Rudolf Dier van Muiden zijn gemoed getroffen zijn door een ernstige ziekte die hij in Deventer doormaakte. De priester die hem bezocht, weigerde hem de genademiddelen der kerk, tenzij hij afstand deed van zekere boeken over de zwarte kunst, die hij in zijn bezit had. Groote weigerde en de priester vertrok, maar toen zijn eigen medisch inzicht hem het kritieke van zijn toestand deed begrijpen, liet hij de doemwaardige geschriften op de Brink verbranden. Hij ontving de sacramenten der stervenden - en genas.

Minder toevallig en minder legendarisch ook zijn de bekeringspogingen van Hendrik van Calcar, de prior van het kartuizerklooster Munnikhuizen bij Arnhem. Van Calcar, hoewel twaalf jaar ouder, had gelijk met Groote aan de Parijse universiteit gestudeerd en van daar de herinnering behouden aan zijn grote gaven die naar hij meende zich een waardiger doel moesten stellen dan de roem dezer wereld. In 1374 maakte hij van een gelijktijdig verblijf in Utrecht gebruik om Groote op te zoeken en dit onderhoud maakte zo'n diepe indruk op de gevierde en rijke kanunnik, dat het op een volkomen bekering uitliep. Hij keerde naar Deventer terug, nadat hij zijn Utrechtse prebende had prijsgegeven. Ook het Akense gaf hij kort daarna op, sommigen zeggen om Gods wil (dus ten bate der armen), anderen menen aan de paus. In ieder geval wees hij het verzoek van vrienden af die er voor hun zoons aanspraak op maakten, omdat hij niet anderen wilde bezwaren met wat hem zelf niet nuttig was. Zijn huis aan de Bagijnenstraat te Deventer stond hij bij akte van 20 september 1374 af aan arme lieden die daar een Gode welgevallig leven wilden leiden op voorwaarde, dat hij er levenslang een paar vertrekken van in gebruik kon houden, waar hij zich aan gebed, studie en hulpvaardige omgang met zijn medemensen wilde wijden. Een aantal van zijn bewaard gebleven brieven die in deze jaren gedateerd worden, bevatten uitvoerige vertogen en rechtskundige adviezen aan lieden die zich blijkbaar tot hem om raad gewend hadden.

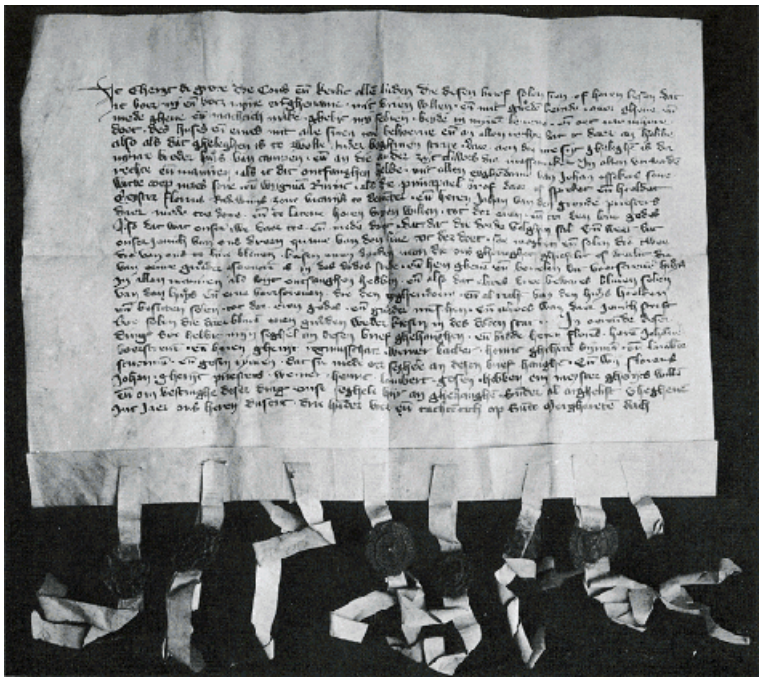
In een bewaard gebleven geschriftje: *Conclusa et proposita, non vota, in nomine Domini a magistro Gerardo edita* (Besluiten en voornemens, geen

geloften, in de naam des Heren door meester Geert opgesteld), moeten wij waarschijnlijk zijn leefregel voor deze jaren zien in een aantal stichtelijke punten vastgelegd, zoals dat later onder de broeders en zusters des gemenen levens algemeen gebruikelijk werd. Voor hem voortaan geen wetenschappelijke titels en academische disputen, weg met alles wat naar eer en bezit streeft. Een leven van vasten en zelfverloochening houdt hij zich voor, studie van de bijbel en de grote kerkvaders en het inzicht dat 'de wetenschap aller wetenschappen is te weten, dat men niets weet'. Opmerkelijk is, dat hij voor dit program uitdrukkelijk de benaming 'geloften' afwijst. Zijn tot het uiterste toe ernstig nemen van de geestelijke roeping en het beroep van geestelijke evenzeer als zijn verontwaardiging over de wijze waarop beide voortdurend ontwijd werden, deed hem nu en later de kloosterlijke verbintenis en priesterlijke waardigheid nadrukkelijk afwijzen. Deze gedachte was niet nieuw. In het middeleeuwse kerkelijke leven was het afwijzen en pas na herhaald aandringen onder zuchten en tranen aanvaarden van een ambt een gebruikelijke uiting van nederigheid.

De vernieuwing bij Groote steekt in zijn consequente en vooral praktische toepassing van het beginsel. Was het twijfel aan de mogelijkheid van een Gode gevallig leven in de wereld die er hem toe drijft in 1377 aan de poort van Munnikhuizen te kloppen? Maar hij meldt er zich niet als novice, als gast deelt hij bijna drie jaar lang het leven der monniken, de eenzaamheid in de cel, de zwijgende handenarbeid, de strenge ascese van de enige orde die, naar het algemeen getuigenis, niet door het bederf van de tijd was aangetast. Het is hem niet genoeg: vastend en biddend brengt hij hele nachten in geknielde of staande houding door, onder zijn pij op het blote lijf gaat hij een 'haren kleed, vol knoesten en knopen' dragen, dat hij tot zijn dood toe niet meer zou afleggen.

Het pleit voor de mensenkennis van Hendrik van Calcar en zijn monniken te hebben begrepen, dat hier een kracht omhoog kwam, waaraan een ander doel gesteld moest worden dan deze climax van zelfkastijding. Op hun raad liet Groote die daartoe in zijn kloosterjaren de voorbereiding had doorgemaakt, zich tot subdiaken wijden - de laagste geestelijke waardigheid, benodigd voor het predikambt - en verkreeg op zijn verzoek van Floris van Wevelinkhoven, de bisschop van Utrecht, volmacht om 'in het gehele gebied der diocees het woord Gods en de gezonde leer der kerk openlijk te prediken, zodat in geen dorp, vlek of stad binnen dat gebied een pastoor of enig ander persoon hem ooit van het prediken van het woord Gods zou kunnen afhouden, hem weren of op enigerlei wijze zich zou mogen verstouten hem lastig te vallen'. Met andere woorden: hij kreeg dezelfde volmacht, op grond waarvan al sinds anderhalve eeuw de bedelmonniken als missiepredikers optraden.

Geert Groote vestigde zich nu weer in Deventer in de Bagijnenstraat, niet echter in zijn oude huis. In een akte opgemaakt 'op saterdach nae sunte Margareten dach' 1379 had hij zijn huis afgestaan als verblijf voor een aantal jonkvrouwen die er zonder bindende gelofte, maar tot gehoorzaamheid en kuisheid verplicht onder leiding van een jaarlijks gekozen 'meistersche' zou-

Een charter uit 1384, waarin Geert Groote een huis te Zwolle overdraagt aan Florens Radewijnsz. en Johan van der Gronde. Een der uithangende zegels is dat van Geert Groote. *Gemeentelijke Archiefdienst, Zwolle*.

den samen wonen. Zij zouden zich kleden als gewone burgeressen zonder enige staatsie en aangezien niemand geld mocht inbrengen, moeten leven van het werk harer handen. Verder werd haar slechts opgelegd de sterfdag van meester Geerts ouders en grootouders van moederszijde te gedenken en - na zijn overlijden - ook van hem zelf. Hiermee was het Meester Geertshuis gesticht, dat het voorbeeld zou worden van een hele reeks van zuster- en frater-huizen.

Geert Groote zelf betrok wel een nieuwe woning in Deventer, maar bracht de drie volgende jaren grotendeels reizend en trekkend door. Niet alleen in de IJsselsteden Deventer, Zwolle, Kampen en Zutphen deed hij zich telkens horen, maar ook in Amersfoort, Amsterdam, Haarlem, Leiden, Delft, Gouda en Utrecht. In Utrecht waar hij voor een vergadering van geestelijken zijn felle rede tegen de *focaristae* (de in concubinaat levende geestelijken) hield, sprak hij Latijn, anders gewoonlijk in de volkstaal. Weldra ging zijn roep voor hem uit. Wanneer een van zijn jongeren die hem op reis vergezelden - gewoonlijk was het Johannes Brinckerinck, die ‘hem gelijk Lucas Paulus volgde’ - door middel van aanplakbiljetten had doen weten, waar en wanneer meester Geert zou spreken, dan stroomde de hele bevolking zonder gedachte voor verzuimd werk of maaltijd in de kerk en op het kerkhof eromheen samen, luisterde gespannen twee, soms drie uur achtereen naar zijn boetprediking, ja, wanneer er een tweede preek op dezelfde dag werd aangekondigd, bleven velen wachten om hun plaats niet te verliezen, terwijl meester Geert biddend en mediterend tussen de graven heen en weer liep. De knappe academische disputant bleek een niet minder bekwaam volksredenaar te zijn. Steunend op zijn veelomvattende kennis en zijn fenomenaal geheugen dat over een onuitputtelijke voorraad bewijsplaatsen uit evangeliën en kerkvaders beschikte, sprak hij improviserend; zoals Thomas van Kempen vermeldt: af en toe het hij zijn blikken over zijn gehoor dwalen en hij richtte zijn rede in en spitste zijn vermaningen toe al naar de indruk die hij van de luisteraars kreeg. De temperamentvolle strijdvaardigheid die hij vroeger alleen in het spel van het twistgesprek had botgevierd, diende hem nu in zijn worsteling met wat hij als bij uitstek de zonden van zijn eeuw zag: de onkuisheid, de hebzucht en de ongerechtigheid en tegen de hemeltergende incarnaties daarvan onder de geestelijken: de *focaristae* en *proprietarii* (geestelijken die in strijd met de orderegel, particulier bezit hadden). De indruk die zijn preken maakten, kennen wij meer uit de getuigenissen van zijn biografen dan uit het weinige, wat ervan in schrift bleef vastgelegd. Het is niet alleen dat ons bij het lezen daarvan de vurige toon van het gesproken woord ontgaat en de onmiddellijke indruk van het levend voorbeeld: de rijke en begaafde man die afgevast en vergeestelijkt, in schamele kleren gehuld, van stad tot stad trekt om eigen en anderer zieleheil te redden en voor geen wereldse macht of aanzien uit de weg gaat. Het is zelfs ook nu nog zeer goed mogelijk ons de moed voor te stellen van de man die in de kapittelzaal te Utrecht een heel gehoor van aan wereldse belangen gebonden hoge en lage geestelijken de krasse woorden van zijn *Sermo contra focaristas* toeslingerde: ‘Het is een zware en gruwelijke zonde, een mens van wie men weet dat hij zedelijk niets

waard is, tot de hogere waardigheden te wijden en de zielszorg toe te vertrouwen. Wanneer men een bisschop die de fouten van zulke mensen niet tracht te beteren, eerder een vuile hond dan een bisschop zou moeten noemen, wat moet men dan zeggen van de bisschop of priester die hun een ambt of waardigheid in de kerk verleent en hun de zielszorg overlaat?'

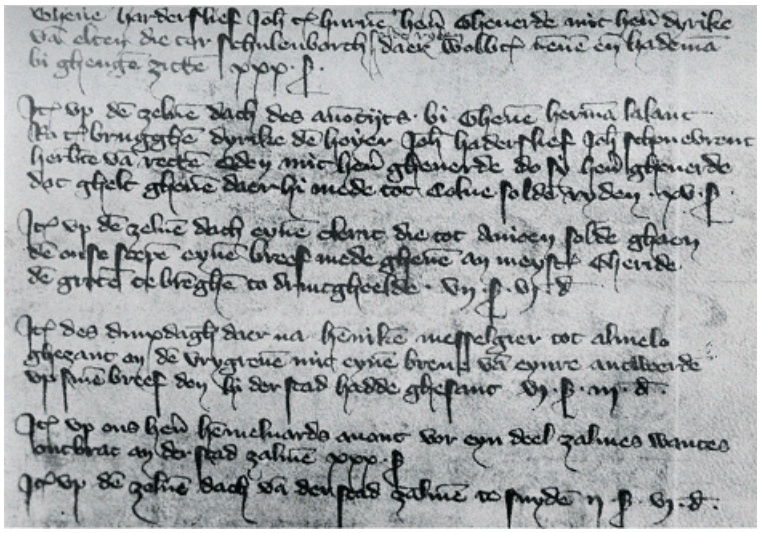
Veel moeilijker valt het echter ons in de doelstelling van zijn preken en leven in te denken. Dat doel was: het afsterven van de wereld, zelfkastijding, uitgedrukt in het begrip, dat het hele streven der moderne devotie samenvatte en de titel zou worden van een van de meest gelezen boeken der wereldliteratuur, waarin dat streven werd vastgelegd: de *Navolging van Christus* , dat op naam van een van Grootes navolgers, Thomas van Kempen staat. Onder de tegenwoordige katholieke geleerden wordt echter wel de mening verdedigd, dat het werk van Thomas van Kempen in zijn kern niet anders zou zijn geweest dan een ouder geschrift van Groote, bij het verder verspreiden waarvan zijn aanhangers niet geheel toevallig de naam van de man die zich zoveel vijanden had gemaakt, achterwege hadden gelaten. De 20ste-eeuwse christen, onverschillig van welke kerk, zal ongetwijfeld met enig recht kunnen betogen, dat de navolging van Christus voor hem nog evenzeer het fundament van zijn geloofsbelijdenis is als voor Geert Groote. Toch komt het mij voor, dat er een wezenlijk verschil is. Groote zelf vat de inhoud van zijn prediking in een brief aan een leerling als volgt samen: 'Wat ik altijd vrijwel overal preek is, dat we het lijden van onze Heer Jezus Christus voortdurend voor de geest moeten hebben en opnieuw doorleven en dat niet alleen in die zin dat we het door overpeinzing voor ons oproepen, maar ook meer nog, dat we door overgegeven navolging van zijn boete, smaad en smarten het geheel verwerkelijken.'

Met andere woorden voor Groote ligt het zwaartepunt van de navolging niet in het deemoedig aanvaarden van het lot dat ons is opgelegd, maar in het zich zelf opleggen van boetedoeningen en penitenties, ontzeggingen en kastijdingen. De ware middeleeuwse christen was met Paulus indachtig, dat de huwelijksgemeenschap op zijn best een noodzakelijk kwaad was dat ten bate van het zieleheil liever vermeden moest worden, hij sliep op een handvol stro of op de naakte planken van zijn krib, droeg schoenen zonder zolen en gelapte kleren en daaronder een haren kleed of zelfs een ijzeren pantser en geselde zich zelf en bij tijden ook zijn kinderen om de zonde in hen te doden. Uitgangspunt van dit streven is de 'goddelijke angst', 'de vreze des Heren', met andere woorden een veel directer relatie tussen zonde en straf, ja, een veel primitievere godsvoorstelling als een bovennatuurlijke macht, wiens toorn verzoend moet worden.

Psychologisch en historisch merkwaardig nu is de wijze waarop Groote - en hij niet alleen - zich redelijk boven deze angstrelatie poogt te verheffen zonder zich eraan te onttrekken. 'Belediging, hoon, onrecht en smart moeten voortdurend gedragen worden, hoofdzakelijk op drie gronden. Ten eerste uit liefde en verering tot en navolging van Jesu Christi, zonder gedachte aan verdienste en loon, want dan worden zij juist te rijker aan verdienste en loon, wanneer zij niet als werk-om-loon, maar naar Christus' voorbeeld volbracht

worden, met hem en door hem deemoedig de Vader geofferd worden, niet alsof zij uit eigen kracht begonnen, verricht en volbracht worden, maar veeleer door de verdiensten Christi. Ten tweede zijn ze te aanvaarden uit liefde tot de goddelijke vruchten, gewin en beloningen die, gelijk gezegd, ons rijkelijk toevloeien. Ten derde moeten wij lijden en straf ons leven lang in heilzame boetvaardigheid op ons nemen uit liefde en verlangen om de goddelijke rechtvaardigheid die wij in zo vele dingen zwaar beledigd hebben, en die geen zonde onbestraft laat, genoegdoening te geven. En dat helpt wonderbaarlijk tot delging van straf, omdat een kleinere straf, in het bijzonder die welke God toelaat en over ons zendt, een grote straf in het vagevuur waar wij gedwongen moeten lijden, kan delgen. Maar zij baten meer, wanneer ze aanvaard worden om de goddelijke gerechtigheid en de goddelijke wil te volvoeren, dan wanneer ze louter als delging van straf gedragen worden.'

In deze hele uiteenzetting met zijn vele voorzichtig terugwijkende bijzinnen zit een sterk rationeel element. In de burgerzoon uit de koopstad Deventer kiemt dezelfde zakelijk-redelijke geest die elders, in de eerste plaats in Italië, met de opkomst der burgerij als cultuurscheppende factor een omslag in het denken zou brengen. Maar het blijft bij een kiem. Zijn verwerpen van het feitelijk heidense zoenoffer, zoals hij het, mogen wij aannemen, in Munnikhuizen tot het uiterste opgevoerd, had gebracht zonder daarin vrede te vinden, voerde hem niet tot de stoute conclusies van een Laurentius Valla, wiens praktische zin hem tot een regelrechte afbraak voert van alles wat hem in dogmatiek en moraal verouderd aandoet, maar veeleer tot een vergeestelijking van het offer. 'Alle uiterlijke werken, als vasten, geselen, waken en veel psalmen zingen en onze-vaders bidden,' zegt hij elders, 'lichamelijke inspanning en een hard leger en een haren boetekleed, dat alles is slechts goed en waardevol in zoverre het gerechtigheid, vrede en vreugde in de Heilige geest geeft.' Om de gedachte van het zoenoffer door zijn vrijwillig aanvaard lijden als het ware te redden voor zijn eigen rationalistische kritiek, vergeestelijkt hij het, maar ontneemt het daarmee zijn vast omlijnde vorm, wat zich in zijn volgelingen zou wreken juist in een vaak benepen vasthouden aan de letter van zijn voorschriften met miskenning van de geest. Ja, ook in zijn eigen leven blijft er een onverzoende tegenstelling tussen zijn preken van een vergeestelijkt geloof en zijn vasthouden aan een formalistisch, zo niet fetisjistisch bezweren van de toorn Gods. Het gaat hier niet om de gewone tegenstelling van hoog ideaal en noodzakelijk onvolmaakte verwerkelijking, want zelden zal men met minder recht iemand kunnen verwijten, dat hij geen praktische ernst maakte met de zeer zware normen die hij zich zelf en anderen oplegde en het is niet moeilijk de drift en de toorn van deze geboren polemicus met de christelijke liefde te rijmen. Maar er is een innerlijke spanning in deze man tussen wat wij achteraf als de middeleeuwer en de moderne mens kunnen onderscheiden en waarbij de middeleeuwer altijd de overhand houdt, waarbij het formalistisch-irrationele geloof, geworteld in de vrees Gods, in de angst voor de helse verschrikkingen waarvoor hij niet aflaat zijn gehoor te doen sidderen, het rationalisme tot zijn dienst dwingt. In zoverre kunnen de jezuïeten in hem met meer recht hun voorganger zien dan de hervormers.

Een stadsrekening van de Deventer ‘cameraar’ Johan Haderslief uit het jaar 1366, waarin een bedrag van zeven stuivers verantwoord wordt voor het bezorgen van een brief aan Geert Groote, die dan te Avignon verblijft. *Gemeentelijke Archiefdienst, Deventer*.

Middeleeuwer is Geert Groote in zijn neiging tot symbolisch vastleggen van de deugd - die voor het moderne begrip zo vaak de deugd opheft. Theoretisch had hij dat ingezien van zelfkastijding en boetedoening. Hij was bovendien een veel te reëel psycholoog om niet te weten, dat de één op dit punt veel minder verdroeg dan de ander zonder daarmee een verwerpelijk mens te zijn. Vandaar zijn menskundige brieven aan de twijfelende novice die hem herhaaldelijk om raad vroeg: 'Slaap goed - zeven à acht uur. Eet genoeg. Overspan je niet. Keur je fouten af zonder je erdoor te laten beangstigen. Verdiep je niet in de duivelse fantasieën die zich aan je opdringen. Tracht niet ze te ontleden om ze aan je biechtvader te kunnen omschrijven, biecht ze dan maar liever niet. Wie met pek omgaat wordt ermee besmet.'

Hij predikt de soberheid van leken en geestelijken, maar in de eerste plaats voor hen die immers de gelofte van apostolische armoede hebben afgelegd. Van hen is ieder bezit in zijn ogen: 'een steen des aanstoots en een rots der ergernis, een openbare duivelarij, overal voorkomend en zeer verschrikkelijk'. Fel en grimmig vervolgt hij de *proprietarii*, de geestelijken die persoonlijk bezit hebben, de kloosters die toelaten, dat de zoons en dochters der welgestelden die nergens anders onderdak kunnen, worden ingekocht in hun gemeenschap en er als heren en dames voortleven. Dreigend en in plastische taal houdt hij de *proprietarii* de helse straffen voor en het vreselijk lot van de monnik Justus die op zijn sterfbed bekende drie goudguldens te bezitten; men liet hem zonder geestelijke hulp in eenzaamheid sterven en wierp zijn lijk met zijn goudguldens in een kuil in de mesthoop met de sombere kreet: uw geld ga met u ten verderve! In zijn verhalen zowel als in zijn leven kon hij geen afstand doen van deze krasse symbolen: hij liep rond in een gelapte pels 'waar een boer zich voor zou schamen', hij at niet alleen eenvoudig door hem zelf gekookt eten, maar ook aangebrande, beschimmelde en bedorven of met as bestrooide spijzen. In een mandje dat onder aan zijn tafel hing, vond hij meestal met een greep voldoende om zijn honger te stillen. Zijn kookkunst beperkte zich tot erwten met een haring erin, zijn tafelservies tot een bordje dat hij ééns per week waste, voor tussentijdse reiniging zorgde - de kat. Ook zijn strenge eisen van kuisheid en deemoed hechtten zich vast aan het symbool: hij duldde geen vrouw in zijn nabijheid. Wanneer de vrouwen uit het Meester-Geertshuis hem iets moesten overreiken, gebeurde dat door middel van een kleprad, moesten zij iets met hem bepraten, dan werd het aan weerszijden van een gesloten en met gordijnen behangen venster - beschreeuwd. En tegen een vriend die dat wat overdreven leek, zei hij: 'Als het mogelijk was zou ik ook nog mijn oren dichtstoppen om haar stem niet te horen.' In gezelschap van vrienden gaat hij op de grond zitten: 'Ik ben niet waardig met jullie op de bank te zitten, daar ik meer dan allen gezondigd en God beledigd heb.' En in een van zijn brieven omschrijft hij de ware deemoed als volgt: 'zonder dank, onbekend, zonder hoop op vergelding de naaste weldoen; tegen vijand en vervolger in geen enkel opzicht zelfs in geen gebaar of woord zich wraakgierig tonen, verder als men iets kan, de schijn aannemen van het niet te kunnen, alle smart, straf en zwakheid zonder klacht, zonder er blijk van te geven, zonder morren te dragen, zijn goede daden te

verbergen, zijn fouten openlijk te bekennen, zich onwetend en gering te achten ook in die dingen waarin men voor den dag kan komen.'

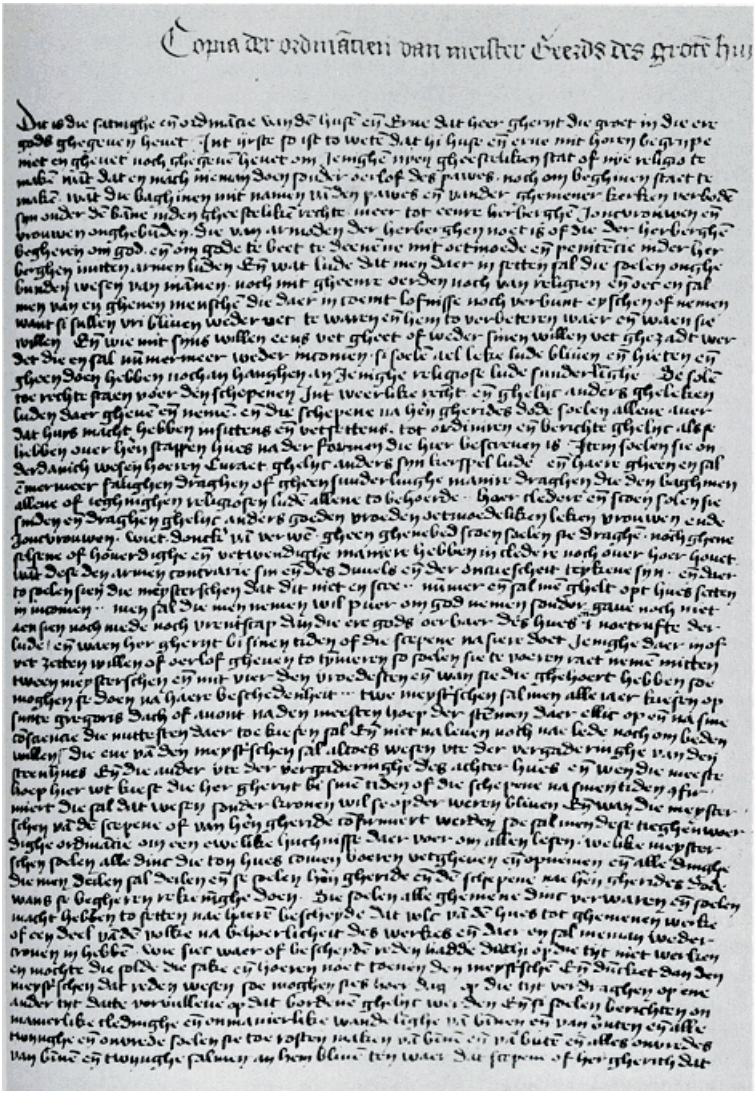
Wij zullen verderop zien, dat Geert Groote gelukkig in de korte jaren van zijn strijdbare daadwerkelijkheid zich door dit wat verwrongen deugdideaal er niet van heeft laten afhouden zijn vijanden in het nauw te drijven met al de kennis en het zelfvertrouwen, waarover hij beschikte. Maar in de serene sfeer der boekafschrijvende broeder- en zusterhuizen en in de daaruit voortgekomen kloosters der Windesheimer congregatie moest deze leer wel verstarren in zijn symboliek, de beoefening der deugd, al te nauw gekoppeld als ze was aan hemelse beloning en straf, uitlopen op een enghartige naijver, bedilzucht en zelfkwelling, de deemoed op een geperverteerde eerzucht, de kuisheid in een verdoeming van de natuur in zich zelf en een ziekelijke, zo niet belachelijke schuwheid voor het andere geslacht, een op de spits drijven van de echt middeleeuwse - alweer uit vrees geboren - vrouwenhaat. De treffendste staaltjes daarvan zijn ons als 'goede exempelen' opgetekend: de zusters en broeders streefden elkaar voorbij in 'versmaadheid en verkleining', legden zich toe op het 'stelen van ootmoedige werken' (heimelijk elkanders vuile werk doen) of het verrichten van zware arbeid met ondeugdelijk gereedschap. Zij lieten hun kleren en schoenen opzettelijk zo lomp en grof mogelijk maken en droegen bij voorkeur 'snode kleren', waarom men hen op straat nawees of voor dwaas hield; aan tafel streed men om de slechtste brokken, ja, er waren er die bij voorkeur afval aten; bij wijze van oefening werden opzettelijk onrechtvaardige straffen opgelegd; men ging alleen uit noodzaak de straat op en dan steeds met neergeslagen ogen; de geestelijken die met de zielszorg der zusters belast waren, verrichtten hun diensten met de rug naar haar toegekeerd, ja men verhaalt van een prior die de broeders verbood bagijnenkoekjes (een soort hoestballetjes) van de zusters te ontvangen en ze onder zijn voeten vertrapte, omdat naam en herkomst ervan verdacht waren!

Nee, niet in zijn leer, die trouwens geen nieuwe leer was, maar een welsprekende formulering van de verhouding van de mens tot God en de duivel, zoals de middeleeuwer die zag, ligt het zwaartepunt van Grootes werkzaamheid. Nieuw was het rationalisme in de methode, volgens welke hij die leer in praktijk bracht en verdedigde en het is geen toeval dat juist die methode hem in conflict bracht met de bestaande kerkelijke instellingen. Er bestond - we wezen er al eerder op - in Grootes tijd een latente, en telkens uitbarstende, tegenstelling tussen de kerk en de burgerlijke bevolking der steden, waarvan we de oorsprong moeten zoeken in de verouderde, feodale huishouding van de kerk. Uit de vroege middeleeuwen, toen er weinig geld in omloop was, dateerde het gebruik ambten en diensten te belonen met de opbrengst - in geld of in natura - van landerijen, bedrijven of andere rendabele instellingen. Dat werd ook ten aanzien van kerkelijke functies toegepast: de geestelijken leefden van de opbrengsten van de zogenaamde prebenden. Met de eigenaardige starheid van het middeleeuwse leven hechtten deze prebenden zich aan bepaalde ambten die echter vaak de daadwerkelijke inhoud die een beloning rechtvaardigde, verloren of vaak ook nooit bezeten hadden. Het werden vette kluifjes ter verdeling aan gunstelingen. En met de toenemende wel-

vaart in de opkomende handelssteden werden die kluifjes er niet magerder op, maar de burgers die zich niet ten onrechte de dragers en werkdadige inbrengers van die welvaart voelden, zagen met lede ogen hoeveel daarvan in de zakken der geestelijkheid vloeide. Vandaar de conflicten waarin, gelijk hierboven vermeld, Grootes vader betrokken was en die een van de vele verschijningsvormen waren waaronder dezelfde tegenstelling overal in West-Europa in de late middeleeuwen zich deed gelden. En zoals gewoonlijk in zulke conflicten beperkte de strijd zich niet tot een zakelijk geschil over bepaalde inkomsten, maar viel samen met morele kritiek op het leven der geestelijken en ook wel met principiële afwijkingen van de leer der kerk, die mét haar dienaren aan gezag verloren had. Geert Groote nu, voor wie de onaantastbare kerkleer boven alles heilig was - niet voor niets geniet hij een reputatie als ‘ketterhamer’ - sloeg met zijn tactiek de mokkende burgerij de wapens uit de hand: zijn frater- en zusterhuizen met hun werkdadigheid, hun afkeer van de feodaal getinte plechtige gelofte en het geestelijk gewaad zijn geheel op de meer rationele moraal der burgerij gebouwd.

En een soortgelijke rationalisering, een praktisch-zakelijke toon valt er ondanks zijn volkomen orthodox standpunt in zijn polemieken te beluisteren. Groote had jarenlang deelgenomen aan de geleerde twistgesprekken die in de middeleeuwen het hoogtepunt van het universitaire leven vormden, woordtoernooien, waarbij de bewijsplaatsen lans en zwaard en schild vervingen, maar die met dezelfde hartstocht als de gewapende, met de hartstocht van het spel werden uitgevochten. Groote is een veel te reële geest om, wanneer hij na zijn bekering zich vol walging van deze kermis der ijdelheid afwendt, ook afstand te doen van het arsenaal van argumenten dat deze scholing hem verschaft had, maar dezelfde praktische instelling leert hem, dat hij daarmee niet kan volstaan. Zoals in de Guldensporenslag de burgers van Gent met knotsen gewapend de geharnaste ridders te lijf gingen - en versloegen, zo grijpt de burgerlijke geest in zijn strijd tegen de door de spelregels bepaalde wapenen der scholastiek naar het oud-nieuwe verweer van het gezond verstand.

Welnu, ook deze goedendag zwaait Groote tegen zijn vijanden. Welke vijanden? In de eerste plaats de grote ‘Viant’ zelf, de duivel die hij overal op de loer ziet om de zielen ten verderve te voeren. Daartegen helpt - het moet alweer zijn praktische zin geweest zijn die het hem ingaf - irrationele vrees meer dan rationele redenering. Steeds weer verdiept hij zich met zijn hoorders in de schrille gruwelen van dood en hel. Tekenend in dat opzicht is het verhaal van zijn bezoek aan de grote prior van Groenendaal (bij Brussel) Johannes Ruusbroec die hij hogelijk bewonderde, maar wiens bespiegelend leven toch een gevaarlijke trek leek in de ogen van de man voor wie het voor alles ‘heylich is van den handen te leven’. Zelfs aan Ruusbroec meent hij in drastische taal de verschrikkingen der hel te moeten voorhouden, maar de blijmoedige mysticus antwoordt hem rustig: ‘Meester Geert, weet voorzeker, ik word alsnog door geen vrees bekommerd; maar zie, ik ben volkomen bereid alles te ondergaan, wat de Heer besloten heeft dat met mij geschieden moet, hetzij bij mijn leven, hetzij na mijn dood.’

Een kopie - circa anderhalve eeuw na de stichting geschreven - van de ‘ordonnancien van meister Geerds des Groten huys’. *Gemeentelijke Archiefdienst, Deventer*.

Maar toch ook een praktisch verweermiddel tegen de aanvechtingen van de boze zag hij in een redelijke, zakelijke, soms al te zakelijke argumentatie. We zagen het uit zijn brieven aan de twijfelende novice. We zien het uit zijn betoog - in briefvorm alweer - *De locatione Ecclesiarum* (over het verpachten der pastoorsplaatsen), dat hij als zware simonie, als ongeloof, ketterij, ja zelfs afgoderij, als de grootste verachting van God en de heilige sacramenten brandmerkt. Niet zijn elders genoegzaam gebleken grote kennis van het kerkrecht is hier zijn sterkste wapen, maar een uitleg van het wezen en een beroep op de hoogheid van het priesterschap. We zien het uit zijn traktaat over de nadelen van het huwelijk, waarschijnlijk een brief aan een man van middelbare leeftijd die besloten had zijn aan God gewijd leven voor een huwelijk op te geven. Natuurlijk beroept hij zich op Paulus en anderen om de man te betogen, welke grote waarden in het hiernamaals hij ter wille van deze aardse gebondenheid dreigt te verliezen, maar Catsiaans nuchter rekent hij hem ook zijn schrale kansen op geluk in deze wereld voor of ondermijnt hij de voordelen die de ander mogelijk ziet: ‘Als je het je plicht acht kinderen tot goede christenen op te voeden, neem er dan een paar aan, er zijn genoeg verwaarloosde wezen van de ondergang te redden.’

Als rondtrekkend boetprediker die steunend op zijn groot intellectueel en moreel gezag in alle steden van de diocese de zonde én de zondaars zonder aanzien des persoons aanviel en hen tot bekering maande, ontbrak het hem ook niet aan menselijke vijanden - en de meeste daarvan waren machtsdragers der kerk die hij zo vurig verdedigde! Wel was hij erop bedacht het persoonlijke element zoveel mogelijk uit zijn boeteprediking te weren. Aan een priester die zich door persoonlijke aanvallen vijanden gemaakt had, raadt hij zijn gedachten liever in aanhalingen uit de bijbel en de kerkvaders in te kleden. ‘Dat doe ik ook, omdat ik geloof, dat mij nog wel eens hetzelfde zal gebeuren als jou.’ Niet minder praktisch is zijn raad aan zich zelf en anderen: ‘Houdt steeds de vrucht van de terechtwijzing als doel voor ogen.’ Maar dit wijze inzicht kon het felle temperament van de Rechtvaardige evenmin onderdrukken als zijn oefeningen in zelftucht en ascese dat hadden gedaan. En bovendien, hoe diplomatiek ook ingekleed, aan de zin van de woorden die hij tegenover vergaderingen van leken en geestelijken in de mond nam viel niet te twijfelen. Wie de schoen paste, trok hem aan - en schopte ermee. Groote maakte zich geen illusies en wapende zich. Wij kennen zijn boekenhartstocht al uit zijn Parijse tijd. Sinds zijn bekering verwierp hij dit werelds en hebzuchtig streven - in theorie. In een brief aan Ruusbroec noemt hij zich zelf: ‘een nietsnut, altijd praatziek, altijd hebzuchtig en steeds begerig naar boeken’. Maar gelukkig vindt ook het nauwlettendste geweten de middelen om zijn hartstochten te kanaliseren en ze daarmee te rechtvaardigen. Groote bleef boeken verzamelen, ja men mag wel zeggen jacht maken op boeken. In zijn briefwisseling vinden wij al de trekken van de verwoede verzamelaar: links en rechts geeft hij opdrachten tot aankoop en afschrijven, hij is bovenmatig royaal tegenover de man die voor hem de hand heeft kunnen leggen op een zeldzaam exemplaar en betaalt boven de gevraagde prijs, maar hij wordt rechtuit venijnig, wanneer iemand hem de boeken en perkamenten niet te-

rugbezorgt die hij zich verplicht acht ter wille van de goede zaak, maar ik zou bijna zeggen tegen zijn natuur in, aan ieder ter lezing of afschrijving uit te lenen.

Het was ten dele zeker Grootes boekenliefde die de hoofdwerkzaamheid der latere fraterhuizen bepaalde en de bewoners tot de broeders van de penne (met de door hun muts gestoken pen) maakte. De vaak arme jongelieden die aan de Deventer kapittelschool voor de lagere kerkelijke ambten werden opgeleid, liet hij een duitje verdienen met afschrijven, eerst voor hem zelf, toen ook op bestelling van anderen en voor de handel. Hij toonde daarbij een zorg voor de eenvoudige en onversierde zuiverheid van schrift en tekst die ons aan Erasmus' latere hartstocht op dit punt doet denken, maar hij zou Geert Groote niet geweest zijn, als hij deze betrekkingen met de jonge klerken niet nog op andere wijze benut had. Hij liet hen het werk in kleine porties afleveren om vaak gelegenheid te hebben tot een stichtelijk gesprek en zo ontstond geleidelijk een band waaruit de eerste fratergemeenschap geboren zou worden. De stoot daartoe gaf Florens Radewijnsz., een welgesteld en geleerd man die om in Grootes nabijheid te leven zijn prebende als kanunnik van Sint-Pieter te Utrecht had opgegeven om vicaris van de Deventer kerk te worden. Hij zou een keer bij Groote gekomen zijn met de woorden: ‘Lieve meester, wat zou het schaden, zo ik en deze schrijvende klerken van goeden wille datgene wat wij wekelijks hebben te verteren, bijeenlegden, en er met elkander van leefden?’ ‘Met elkander, met elkander,’ antwoordde Groote, ‘dat zullen de bedelmonniken volstrekt niet verdragen, maar zij zullen het uit al hun kracht trachten tegen te gaan.’ Maar toen Florens volhield: ‘Wat zou het evenwel schaden, als wij het eens begonnen? Misschien zou God het ons wel doen gelukken,’ antwoordde de meester na enig denken: ‘In naam van God begint. Ik zal uw trouwe verdediger en beschermer zijn tegen allen die zullen trachten tegen u op te staan en u in uw voornemen te verhinderen.’

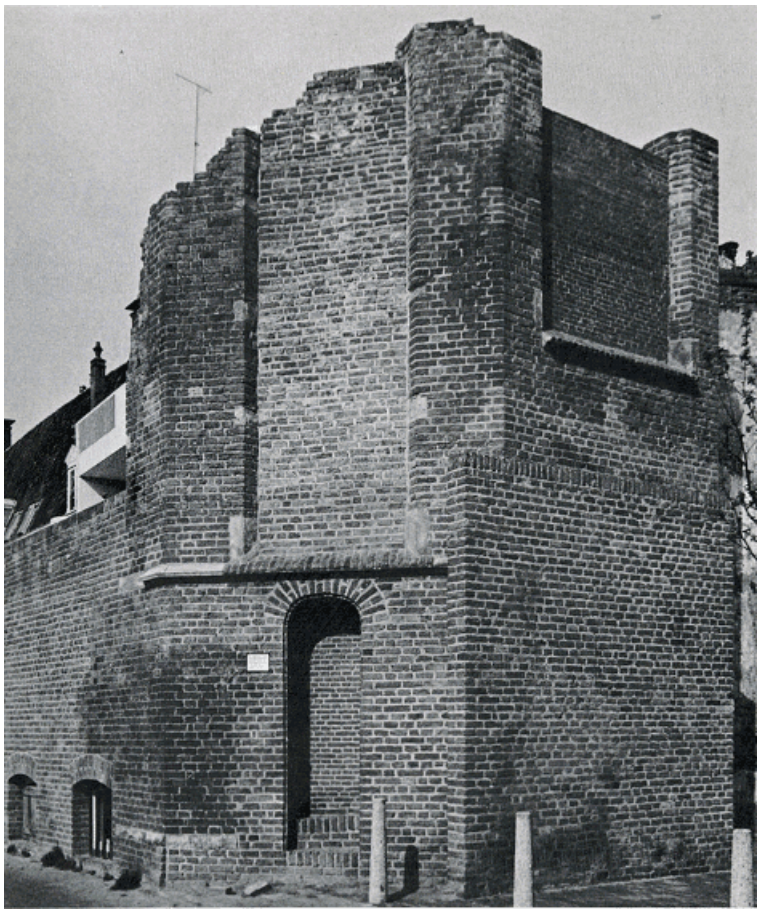
Het voortdurend bedacht zijn op verweer dat uit die laatste woorden spreekt, rechtvaardigde Grootes bibliotheekbezit niet minder dan de werkverschaffing aan de Deventer klerken. ‘Ofschoon de boeken weinig bijdragen tot een goed leven, moet ik ze tot onderricht van anderen en tot verdediging van de waarheid bij me hebben, opdat zij die mij mogelijk niet geloven, zich zullen neerleggen bij de autoriteit der heiligen,’ schrijft hij in een van zijn brieven. Men moet daarbij bedenken, dat het boek in de middeleeuwen niet alleen het gezag van zijn zeldzaamheidswaarde had, maar dat ook de magische waarde van het woord en zeker van het woord van een heilig of beroemd man, zoveel groter was in een tijd, waarin het betoog niet op waarneming en innerlijke logica, maar vóór alles op bewijsplaatsen werd gebouwd. Vandaar dat een praktische kop als Geert Groote, ondanks zijn afkeer van de academische scholastiek en zijn geneigdheid om een beroep op gezond verstand en persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel te doen, toch, juist alweer uit nuchter-doelmatige overweging, zich een waar arsenaal van schrifturen aanlegde. Hij bracht dat alles in zijn huis te Deventer bijeen, niet alleen om erin te lezen, om er zijn preken uit samen te stellen, of om daaruit zijn gasten

in de vorm van een collatie een kleine vergoeding aan te bieden voor het al te schamele maal dat hij hun voorzette. Maar hij nam ook altijd als hij ter prediking uittrok, een zorgvuldig gekozen boekenvoorraad in een zak, soms ook in een mand of vat, mee op reis om tegen alle aanvallen de bewijsstukken bij de hand te hebben. En ook de kopieën van zijn brieven en de schetsen van de preken, die hij improviserend voordroeg, had hij steeds bij zich, terwijl hij bovendien een *notarius* aantekeningen liet maken van het gesprokene die weer door getuigen werden bevestigd. Waartoe al deze voorzorgen? zal men zeggen. Omdat Groote wist, dat hij zich vele en gevaarlijke vijanden had gemaakt, maar vooral omdat in zijn tijd ieder meningsverschil, iedere afwijking van wat als aangenomen waarheid of ingeworteld gebruik gold - naar de mutsaard rook en als zodanig bejegend werd.

Zijn kritiek op misstanden in de kerk zowel als in de wereld, zijn poging tot verdieping en zuivering van het geloofsleven, hoe angstvallig orthodox ook in zijn doelstelling, hoe volkomen in overeenstemming ook met christelijke moraal en kerkleer, moesten bijna automatisch tot beschuldigingen van ketterij voeren en dat te meer, waar hij zelf zijn tegenstanders die beschuldigingen niet spaarde en met ware wellust de verkondigers van ketterse leerstellingen achtervolgde.

In het korte tijdperk van zijn predikerswerkzaamheid - niet meer dan de jaren 1379-1383 - vraagt de strijd tegen de ketters steeds meer van zijn aandacht en krachten. En het zijn de vijanden in die strijd gemaakt, die hem het zwijgen zullen opleggen, een smadelijk vonnis dat de dood drie jaar later zal bevestigen, vóór zijn tactische ijver en de tussenkomst van zijn vrienden het hebben kunnen doen herroepen.

Dat deze ketterjager slachtoffer werd van de beschuldigingen van ketterij door... de vervolgde ketters gelanceerd - men kan er een tragische speling van het lot of een bovennatuurlijke gerechtigheid in zien, maar de feiten, hoe schijnbaar tegenstrijdig ook, onttrekken zich niet geheel aan een natuurlijke verklaring. In de vervallen en ontaarde laat-middeleeuwse kerk was alleen hij geheel veilig voor de beschuldigingen van ketterij die de zaak liet zoals zij was en zich nergens druk over maakte. Ketters-verdacht was al wat het door de praktijk ondergraven status quo van kerk- en zedenleer aan het wankelen bracht. Vandaar dat een ijveraar vóór de kerk als Geert Groote en zoveel eerder al Franciscus een zelfde risico liep als de ijveraar tegen de kerk of de lakse en onverschillige bedelmonnik, die, afhankelijk van de wereldlijke overheid zich voor diens antiklerikale politiek liet gebruiken. Wij mogen nu geneigd zijn de scheidingslijn tussen de ijveraars aan de éne, de laksen aan de andere kant te trekken, voor Grootes angst Gods, zijn middeleeuwse fetisjistische vrees het onaantastbare aan te tasten, was alles wat de kerkleer op enig punt losliet zo gelijkelijk doodzondig, dat wij onmogelijk uit zijn geschriften en die van zijn volgelingen een ook maar enigszins gedifferentieerde voorstelling van zijn tegenstanders kunnen krijgen. ‘Geen zwaarder zonde dan het privaatbezit van een monnik,’ zegt hij in zijn preek voor Palmzondag over de armoede, ‘behalve natuurlijk de ketterij, want deze is de allerzwaarste.’ Ketterij was ketterij, van de ketters kon men alles geloven en hij predikte openlijk

De Cecialiakapel te Deventer, het enige gebouw uit Geert Grootes tijd dat de eeuwen overleefd heeft. *Gemeentelijke Archiefdienst, Deventer. Foto W.J. Hasselaar*.

hun vernietiging. Ja, wanneer er een als de lollard Mattheus die te Gouda de messias van een ketterse sekte was, toevallig een natuurlijke dood stierf, rustte hij niet voor zijn gebeente was opgegraven en aan het vuur prijsgegeven. En niets getuigt mogelijk meer van zijn eerbied voor Ruusbroec en van het algemeen gezag dat de grote mysticus genoot, dan Grootes stilzwijgende wijzigingen in de vertaling van diens werken, waar hij die weliswaar zuiver naar de geest maar ketters naar de letter oordeelde. Grootes vijanden, het bleek al uit zijn waarschuwende woorden tegen Florens Radewijnsz., moeten we vooral onder de bedelmonniken zoeken. Waarom juist daar? De bedelmonniken staan in de laat-middeleeuwse geschiedenis in een slechte roep. Al te vaak zijn zij te herkennen in de satirieke afbeeldingen van in monnikspij gestoken ezels, vossen en zwijnen en ook in de literatuur hebben zij een roep zowel van ontaarding als van ketterij. Grube, Grootes katholieke biograaf, laat niet na erop te wijzen, dat ook Luther, gelijk Grootes ergste vijand Barthelomeus te Kampen, een augustijner monnik was en het is bekend, dat in de jaren der Hervorming heel wat bedelmonniken tot zelfs een vicaris-generaal der kapucijnen met een grote aanhang naar het nieuwe geloof overgingen. Voor de katholieke schrijvers was dit samengaan van zedelijk verval en ketterij uit de aard der zaak geen probleem. Maar waar verscheidene ketters meer het boetpredikertype van Groote vertonen dan dat van pater Goedleven, is het duidelijk, dat de verklaring dieper ligt. Misschien moet die gezocht worden in hun nauwer contact met de wereld en met de stedelijke bevolking in het bijzonder. Daardoor stonden zij meer aan verleiding bloot, zagen zij zich ook meer genoopt bij de machten waarvan ze zich afhankelijk voelden, zij het de stedelijke overheid, zij het de volksgunst, in het gevlij te komen. Maar daardoor ook waren zij er nader aan toe tot dragers van de tijdgeest te worden en de zedelijke eisen der burgers te formuleren.

Van de leerstellige afdwalingen van Barthelomeus de augustijn weten wij weinig en dat weinige alleen door zijn tegenstanders: hij verachtte de kerkelijke boete en ascese en noemde Jezus een *bonus socius,* een goed gezel, uit wiens voorbeeld hij de vrijmoedigheid putte het gebruik van de wijnkroes en de goede maaltijden die hij gaarne in gezelschap van voorname lieden in de taveernen genoot, niet te versmaden. Waar of onwaar, het is duidelijk, dat deze geruchten ernaar waren de toorn van meester Geert te wekken: de termen waarmee hij ‘dat ongeleerde vosje, dat leugenachtige beest, wanstaltig door veelvormige schandelijkheid’ aanduidt, vertellen ons meer omtrent die toorn dan over de inhoud van 's mans ketterijen. Een beter begrip van de felheid en de haat die uit deze en andere woorden spreekt, leert enige kennis van de strijd der partijen in onze eigen tijd ons zeker niet minder dan de schaarse en sterk gekleurde berichten die wij over Grootes geschiedenis bezitten. Alleen door vergelijking, komt het mij voor, kunnen we ons een voorstelling maken van het samenstelsel van principiële, overgeleverde en persoonlijke tegenstellingen van waarheid en waan waardoor die wederzijdse haat gevoed werd. Want niet alleen in Grootes tijd zijn hervormers voor bedervers der jeugd uitgekreten en priesters van de goden der eeuw als profeten geëerd.

Grootes voorspelling werd bewaarheid. De bedelmonniken lieten niet af de mening te verkondigen, dat Radewijnsz.' gemeenschap verwant was aan de door de pauselijke stoel verworpen sekten van begarden en lollarden. Meester Geert deed zijn woord gestand om voor de bedreigde broeders op de bres te komen; van de Deventer kansel viel hij de mendicanten met al de wapens van zijn geleerdheid en welsprekendheid aan: zij moesten liever op de ergerlijke gebreken van hun verbasterde orde letten dan de eenvoudige schaapkens van Christus aan te vallen. Hij bereikte inderdaad, dat men de broederschap met rust liet, maar hij was niet van plan zich tot het defensief te bepalen. Uit Kampen komen berichten over de ketterse preken van broeder Barthelomeus en Groote doet alles om de Kamper pastoor tegen hem in het geweer te brengen. Blijkbaar is hij er ook zelf heen getrokken: in een van zijn brieven, die op 27 december 1382 gedateerd moet worden, klaagt hij: 'Och, och, daar zit ik, arme, nu alweer bijna een maand ten einde raad in Kampen.' Heeft hij er tegen Barthelomeus gepreekt? Of het plan volvoerd waarover hij de pastoor schreef: 'Ook zou ik graag heimelijk met een notarius komen luisteren naar zijn preek. Dan vingen wij hem met list in zijn dwalingen en zouden hem van de kansel uitsluiten, opdat de satan niet door hem verheerlijkt worde.'

Zo hoog loopt de strijd, dat hij zich geroepen voelt zijn vrienden in Amsterdam gerust te stellen over de gevaren die hem bedreigen: 'Schrikt niet, als het gerucht tot u doordringt, hoe de Kampenaars tegen mij optreden.' Maar hij laat niet af, ook niet nadat Barthelomeus zich door 'valse verklaringen' voor de bisschop gezuiverd heeft. Hij schrijft aan de bisschop, schrijft aan de vicaris-generaal, dringt aan op de benoeming van een commissarius voor de overzijde van de IJssel om de zaak te onderzoeken en de woorden waarmee hij dat doet, wijzen uit dat hier nog altijd de strijd tussen Werner Groote en zijn ambtgenoten voortwoedt: 'Opdat het geloof, door de valse profeet overwonnen, niet verslagen zal liggen en de aanmatiging der leken tegen de als het ware onderdrukte clerus niet nog zal toenemen en de hele kerkelijke orde er schade door zal lijden.'

Zijn vriend, Johannes Cele, rector te Zwolle, blijkbaar een man des vredes die zich aan deze roerige zaak tracht te onttrekken door een retraite op Munnikhuizen, slingert hij een brief als een banbliksem naar het hoofd: Blind gezwets noemt hij zijn verontschuldigingen, een verzinsel en zonder twijfel een listige inblazing van de duivel. Geen getuige tegen Barthelomeus is ons zo nodig als gij. Waarom juist nu die retraite? 'Is u van de hemel een dag aangezegd waarop ge van uw kwalen genezen zult? Kunt ge van die tijd geen seconde missen? Zullen anders de geestelijke heelmeesters op de vlucht of de medicijnman verloren gaan? Kom, gij kunt wachten, wij niet! Uw vrienden hebben u nodig, het recht schrijft voor, het geloof gebiedt. Wanneer ge u hieraan onttrekt, handelt ge tegen de liefde en gehoorzaamt de boze.' Ten slotte schroomt hij niet in dreigementen te vervallen: Als ge niet vrijwillig komt, zal ik u door een commissarius laten ontbieden.

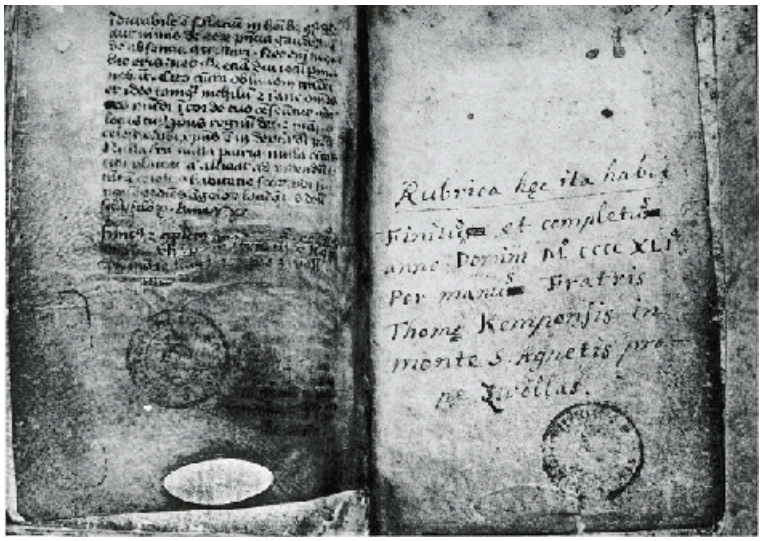
De bisschop die hij evenmin met rust laat, roept Barthelomeus nogmaals voor zich; hij reist vóór de gestelde termijn, vergezeld van enige Kamper

raadsheren naar Utrecht om Grootes aanwezigheid bij zijn verhoor te ontgaan. Maar de dag tevoren dringt het bericht in Deventer door, meester Geert haast zich naar Utrecht, jaagt in de nacht de Veluwe over en komt tijdig om Barthelomeus tot een bekentenis te dwingen. Wanneer hij die onmiddellijk weer herroept, wordt hij als boeteling naar Kampen teruggestuurd.

Op Grootes aanhangers in Kampen nam men openlijk wraak: zij werden uit de stad verdreven; de vrouwen die tegen Barthelomeus getuigd hadden, voor het gerecht gedaagd. Tegen de meester zelf koos men listiger middelen en het bleek niet moeilijk die te vinden, waar het een man gold, die zich niet alleen bij de leken en in de orden, maar ook onder de clerus veel vijanden had gemaakt door zijn strijd tegen de simonie, zijn uitdagende preek tegen de *focaristae*. In woord en geschrift bleven zijn vijanden hem vervolgen, waarbij zij vooral de nieuwe vorm van godsdienstig leven die zijn werk was, de broederschappen, als ketters brandmerkten. Plotseling in oktober 1383 kwam een bisschoppelijk besluit af dat alle bijzondere preekvergunningen introk en te bitterder viel Groote dit vonnis, toen binnen korte tijd het preekverbod voor alle niet tot priester gewijde predikers in de diocees successievelijk weer werd opgeheven, maar niet voor hem, waaruit ten overvloede de bedoeling van het verbod bleek. Hij deed wat van hem te verwachten was: hij gehoorzaamde, maar berustte niet. In een *Publica Protestatio* (Openlijk Getuigenis) beleed hij zijn orthodoxie, zijn trouw en onderwerping aan de allerheiligste roomse kerk. Persoonlijk en door bemiddeling van invloedrijke vrienden, in het bijzonder de pauselijke nuntius Willem de Salvarvilla, bleef hij bij de bisschop, als ook bij Urbanus VI op opheffing van het verbod aandringen.

Zozeer drukte hem het opgelegde zwijgen, dat hij er zelfs over gedacht schijnt te hebben zich tot priester te laten wijden, ondanks zijn vroegere verklaringen, dat hij niet ‘voor zijn hoed vol goudguldens’ de verantwoordelijkheid van dat ambt zou willen aanvaarden.

Zijn rusteloze geest, zijn hartstochtelijk verlangen zijn medemensen ten heil te voeren, zijn vast geloof ook in de zegen van de arbeid, dreven hem naar een nieuwe taak. De verinniging van het geloof in de kringen der moderne devotie deed de behoefte ontstaan aan ook voor leken verstaanbare liturgische teksten. Ter wille van zijn vele bekeerlingen zette Groote zich er nu toe een aantal ‘devotie-boekskens’, zoals de getijden van Onze-Lieve-Vrouwe, de getijden der eeuwige wijsheid, de zeven boetpsalmen en andere in de landstaal over te brengen. Het was een treffend getuigenis van zijn moed en de innerlijke zekerheid waarmee hij zijn weg ging. Het gebruik immers van vertalingen der overgeleverde Latijnse kerkelijke teksten stond algemeen in een reuk van ketterij en, gezien hoe het op Luthers bijbelvertaling uitliep, niet ten onrechte. Er school in deze ketterjacht ongetwijfeld een sterk fetisjistisch element - gelijk in de afkeer van vele van onze tijdgenoten voor een bijbeltekst in nieuwe spelling - maar het vervolg zou uitwijzen, dat het geloof van de massa die fetisjistische inslag nog lang niet ontberen kon en dat de bijbel in de landstaal, hoe letterlijk ook vertaald, een andere bijbel werd. Men zou Groote en zijn tegenstanders beiden overschatten door te menen, dat zij deze ontwikkeling hadden kunnen voorzien. De behoudend kerkelijken dreef een

Het eigenhandig door Thomas à Kempis geschreven exemplaar van *De Imitatione Christi. Koninklijke Bibliotheek, Brussel*.

magische eerbied voor het onaantastbare én de gemakzucht van hen voor wie de bestaande toestand niet de slechtste was. Het is alweer zijn praktische zin, zijn reëel begrip voor de geestelijke behoeften van de nieuwe mens, van de burgerij die Geert Groote, in wie die magische eerbied toch allerminst ontbrak, de nieuwe en gevaarlijke weg opdrijft.

Het is ons niet bekend in hoeverre hij met deze nieuwe werkzaamheid nieuw verzet heeft gewekt. Wel dat zijn vertalingen, eerst in afschriften, in de 15de eeuw in wiegedrukken zeer verspreid raakten onder zijn aanhangers. Ook dat, toen omstreeks tien jaar na Grootes dood de inquisiteur Eylard Schoneveld een proces begon tegen een aantal 'Gerardinen' te Utrecht, één van de beschuldigingen luidde, dat zij bij hun gemeenschappelijke maaltijden in de landstaal plachten te bidden en te danken en stichtelijke teksten te lezen, ja, dat bij de viering van de voetwassing des Heren op Witte Donderdag een zuster de afscheidsrede van Jezus naar het evangelie van Johannes, geheel in de volkstaal had voorgelezen.

Het is, gelijk wij al eerder opmerkten, een punt van meningsverschil tussen de deskundigen of Geert Groote behalve dit nederig vertaalwerk in het laatste jaar zijns levens ook de kern geschapen heeft van het boekje dat met de bijbel en Cervantes *Don Quichote* tot de meest gelezen boeken der wereld behoort: *De Imitatione Christi,* dat op naam van zijn volgeling en biograaf Thomas van Kempen staat. Zo men al mocht twijfelen aan de door dr. Van Ginneken met vuur en kracht van argumenten verdedigde stelling, dat boek twee en drie der *Imitatio* in wezen 'Geert Grootes dagboek in de maanden zijner schande' zouden zijn, dan nog is die twijfel reeds een bewijs hoe krachtig meester Geert het stempel van zijn dominerende persoonlijkheid op de hele beweging der moderne devotie heeft gedrukt.

En ook uit het relaas dat zijn volgelingen-biografen van zijn laatste levensdagen geven, blijkt hoe het vaderschap van meester Geert over hun gemeenschap een dierbare traditie was geworden.

In augustus 1384, nog geen vierenveertig jaar oud, liep Geert Groote bij een bezoek aan een door de pest aangetaste vriend zelf de gevaarlijke besmetting op en stierf binnen enkele dagen. Ook over de vraag of nog voor dit noodlottig einde de opheffing van het preekverbod door de paus hem zou hebben bereikt, bestaat geen zekerheid. Maar uit de beide uiteenlopende verhalen van Thomas van Kempen en Johannes Busch omtrent zijn sterven is wel duidelijk, dat hij niet alleen een bedroefde, maar ook een angstige kudde achterliet. Volgens Thomas hadden de zijnen geklaagd: 'Wat zullen wij nu verder doen? Gij waart onze vader en beschermer. Thans zullen onze tegenstanders juichen. Hebben zij ons durven uitlachen en belasteren, terwijl gij er nog waart, wat zullen zij doen, als gij er niet meer zult zijn?' Groote had hen daarop vermaand op God te vertrouwen en in Florens Radewijnsz. hun vader en rector te zien. Volgens het verhaal van Johannes Busch daarentegen zou meester Geert zijn getrouwen 'in de naam van God' opgedragen hebben een klooster te stichten volgens een door de kerk goedgekeurde orde, opdat de broeders die zich daar zouden vestigen de anderen een steun en toevlucht konden bieden.

Wat ook de woorden van de stervende meester geweest mogen zijn, zeker is, dat Florens Radewijnsz. meende in zijn geest te handelen, toen hij om het nieuwe te redden ten dele tot het oude terugkeerde en ertoe medewerkte, dat in 1387 de eerste gebouwen van het nieuwe klooster in het dorp Windesheim bij Zwolle verrezen, ‘opdat onder zijn schaduw alle devote duiven een veilige schuilplaats tegen de aanvallen der haviken mochten hebben’.

De Windesheimer-congregatie - want binnen de eerste veertig jaren van zijn bestaan was de stichting uitgegroeid tot een kapittel, dat zevenendertig mannen- en acht vrouwenkloosters telde - bleef voorlopig zeer nauw aan de broederschappen des gemenen levens verbonden en Florens Radewijnsz, zelf moest reeds in 1395 de bescherming der Windesheimers inroepen: een notariële akte van 19 maart van dat jaar behelst een verklaring van de prior van Windesheim, van die van Mariënborn (bij Arnhem) en van Nieuwlicht (bij Hoorn) en nog twee Windesheimer kanunniken, dat zij bij Florens Radewijnsz. te Deventer en andere zonder ordesregel aldaar levende priesters en geestelijken geen enkel blijk van ketterij, sektegeest, scheurmakerij of geheime samenkomsten hadden gevonden. Ook bij een tweede aanval op de broeders door de dominicaner ketterjager Mattheus Grabow werden zij door de Windesheimer prior Johannes Vos op het concilie van Constanz (1414-'18) afdoend verdedigd.

Zo groeiden, elkander schragend, de twee stichtingen uit, die hoewel geen van beide scheppingen van Geert Grootes hand, toch onmiskenbaar het merkteken van zijn geest droegen. Of moeten wij niet liever zeggen: van de geest van een tijd waarvan hij een buitengewoon sterke exponent was? Alleen zo toch is het begrijpelijk, dat een stem die zich nauwelijks drie jaar had doen horen, zo lang doorklonk. Welke was die geest? De geest van de opkomende burgerij der Noordnederlandse steden, nijver, sober, praktisch en zakelijk vooral, een beetje eng van horizon. In de rijke Italiaanse en Vlaamse steden waren ‘de geslachten’ de adel snel op zij gestreefd en gefeodaliseerd. De burgerij in het noorden groeide langzamer, eigener en minder van die eigenheid bewust, zonder de ruime blik, maar ook zonder de vreesloze amoraliteit van Venetianen en Genuezen, van conquistadores en merchant-adventurers, geestelijk nog volkomen gebonden aan het verleden dat zij met hun eigen bedrijvigheid bezig waren te ondergraven. Wij noemden Geert Groote een middeleeuwer. Dat was hij in al de fundamentele begrippen van zijn geloofsleven dat heel zijn aards bestaan overwoekerde: in zijn wereldverzaking, in zijn vreze Gods en duivelsangst, in het fetisjistische karakter van zijn geloofspraktijk, in zijn statische denkwijze. Toch, wanneer wij ons in zijn werk en het beslissende deel van zijn leven verdiepen, dan vinden we daarin weinig wat aan onze voorstelling van de middeleeuwen beantwoordt, bepaald en gekleurd als die is door de trekken van het feodalisme: de aristocratie-gedachte, de vermenging van strijd en spel, de ethiek die geen nut kent. In zijn hartstochtelijke en moedige strijd om het verleden door vernieuwing te behouden doen zijn praktische geest en fijne, psychologische tastzin hem grijpen naar de enige middelen die vat konden hebben op zijn tijd: de rationele redenering, de magische ontluistering van de liturgie, door ze in de volkstaal de

menigte vertrouwd te maken, de versterking van het geloofsleven door de scheiding tussen geestelijk leven en leven in de wereld op te heffen; het waren de middelen die de nieuwe tijd los zouden maken uit de ban der middeleeuwse geesteswereld. Daarom hebben wij meester Geert de laatste middeleeuwer genoemd.

Jeroen Bosch

Meester der duisternis

Wij weten niet met zekerheid waar en wanneer Jheronimus, de zoon van de schilder Jan ‘van Aeken’, geboren is. Het staat ten naaste bij vast, dat zijn leven besloten heeft gelegen tussen de jaren 1450 en 1516 en tussen de wallen en muren van 's-Hertogenbosch. Wij kennen het jaar van zijn dood uit een aantekening in de sterfregisters van de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap: ‘Hieronimus Aquens alias Bosch, zeer vermaert schilder obiit 1516.’

Zijn wij daarmee gerechtigd Jeroen Bosch tot de erflaters van onze beschaving, tot onze geestelijke voorouders te rekenen? Sommigen zeggen: nee. Zij zien daarin een trek van heel een grootscheepse geschiedvervalsing, waaraan de Noordnederlandse historiografie zou schuldig staan door de economische en culturele bloei van het Zuiden in de middeleeuwen als voorgeschiedenis van de Republiek en het Koninkrijk der Nederlanden te annexeren. Het kan inderdaad verhelderend werken ons erop te bezinnen, dat deze historische traditie hier eeuwenlang in een kunstmatige bedding is geleid, maar dat mag ons anderzijds niet blind maken voor het bestaan van een gemeenschappelijk cultuurbezit van alle Nederlandse gewesten in de middeleeuwen en voor de verplaatsing van de kern daarvan naar het Noorden aan het begin van de opstand, gedragen en als het ware gesymboliseerd door de lijfelijke verplaatsing van het puik der Zuidnederlandse geesten naar het Noorden. Uitgedrukt en gesymboliseerd ook is die overgang in het verschijnsel, dat de algemeen Nederlandse taal voor zover die op het eind der middeleeuwen bestond, overwegend Vlaams-Brabants is om aan het eind van de 16de eeuw de kleur van het Hollandse taaleigen aan te nemen.

De opvatting die het Noorden zijn aanspraken op de Vlaams-Brabantse erfenis ontzegt, vindt schijnbaar een sterk argument in de grote afstand tussen het bewogen en exuberante ‘Vlaamse’ cultuurleven en het deftig-ingetogene van de Republiek. Maar daarbij ziet men over het hoofd, dat hier niet alleen twee gebieden, maar ook twee tijden, twee sociale structuren en twee godsdiensten tegenover elkaar staan. En al zal men er wel nooit in slagen het één volkomen te ontleden in zijn middeleeuwse, katholieke, volkse én gewestelijk Vlaamse elementen, het ander in 17de-eeuwse, hervormde, aristocratisch-burgerlijke én gewestelijk Hollandse, dat neemt niet weg, dat het middeleeuwse Noorden evengoed zijn boeren- en kloosterkermissen, zijn landjuwelen en passiespelen, zijn vaganten en heiligen, zijn kruistochtprediking en heksenverbranding heeft gekend. Dat neemt niet weg, dat de eerste steunpilaren van een nu zo door en door boven-Moerdijkse instelling als de hervormde kerk: Marnix, Datheen, Bogerman en zoveel anderen - uit het leutig Vlaanderen kwamen en dat de Vlaams-Brabantse magistraten uit hun tijd dezelfde plechtige zwarte tabbaarden droegen als zij. Want de reformatie

in het Noorden, de contra-reformatie in het Zuiden hebben, meer dan hun tegenoverstelling zou doen vermoeden, een zelfde taak vervuld in wat we voorlopig maar de overwinning op de middeleeuwse geest zullen noemen en de gereformeerde Cats vond geen ijveriger en meer geslaagd navolger dan de jezuïet Adriaen Poirters in het Zuiden.

Er is een middeleeuws bloeiend Brabant en een middeleeuws boers Holland geweest, er is een Republiek der Verenigde Nederlanden geweest, waarin Noord-Brabant een aanhangsel werd van Holland, maar wanneer wij nu de Brabander Jeroen Bosch tot onze geestelijke voorouders rekenen, dan gaat het niet om de annexatie van culturele generaliteitslanden ter wille van de nationale roem, noch om een formeel beroep op het feit dat het tegenwoordige 's-Hertogenbosch alleen in (het tegenwoordige) Nederland thuishoort, maar om een poging in deze grote Brabander de Nederlander van het einde der middeleeuwen te benaderen in een gestalte die meer dan Brabants en meer dan Nederlands was. Wanneer de Duitse kunsthistorici Bosch tot de ‘früh-Holländer’ rekenen, dan begaan zij daarmee de gewone spraakverwarring die Noord-Nederland aan Holland gelijkstelt, maar geen eigenlijke begripsverwarring. Komen wij de raadselachtige Bosschenaar dan niet iets nader, wanneer wij zeggen: Jeroen was een Brabander? Zeker, mits we ons er van bewust blijven, dat we hier ten dele althans te doen hebben met een verhelderend - gezichtsbedrog.

De trekken, verwant aan de wereld van Bosch, die wij menen te zien in wat we kortheidshalve de carnavalsgeest van Brabant, van het Zuiden, zullen noemen, zijn de volkse trekken die zich gehandhaafd hebben in een achtergeraakt gebied. Uit die verwantschap is stellig iets te leren voor een beter begrijpen van Jeroens werk. Maar alleen een zorgvuldige cultuur-sociologische studie van het maatschappelijk leven in de middeleeuwse Nederlanden zou ons meer zekerheid kunnen brengen omtrent de vraag in hoeverre diezelfde trekken ook in Jeroens tijd als typisch Brabants werden erkend. Welke verschillen bij zo'n onderzoek ook als aankondiging van de splitsing Noord-Zuid voor de dag zouden komen, reeds een oppervlakkige kennis van onze middeleeuwse literatuur en toneel overtuigt ons, dat we veel ‘Brabants’ als niet vreemd aan het hele Noorden zullen moeten zien, overtuigt ons ook, dat de geest der middeleeuwen niet zóveel verder dan het oppervlakkig wel eens lijkt, verwijderd is van het stugge Noorden als van een aangelegd cultuur-reservaat als de pallieterij of van de ten bate van de nijvere middenstand en het vreemdelingenverkeer gegalvaniseerde vastenavondjool.

Wij spreken van de geest der middeleeuwen, maar mogen wij Bosch een middeleeuwer noemen? Laten wij daartoe eerst zijn plaats tussen zijn tijdgenoten iets nader bepalen. Hij moet in ieder geval geboren zijn onder de regering van Filips de Goede, wiens grote hofschilder en ‘varlet de chambre’ Jan van Eyck vermoedelijk wel al vóór Bosch' geboorte, in 1441 gestorven was en hij leefde onder het bewind van die reeks van schitterende Bourgondiërs en Oostenrijkers: Karel de Stoute, Maria, Maximiliaan, Filips de Schone en Karel V.

Tijdgenoten-schilders uit zijn omgeving waren de Duitse Bruggenaar Hans

Jeroen Bosch. Tekening door een anoniem kunstenaar in het *Receuil d'Arras. Foto Jeroen Bosch Stichting, Den Bosch*.

Memling (1430-'94), de eveneens naar het Zuiden getrokken Hollander Gerard David van Oudewater, die in 1523 stierf, zijn jongere tijdgenoten de geboren of ingekomen Antwerpenaars Quinten Matsijs (gestorven 1530) en Lucas van Leyden (1494-1533) en Joachim Patinier (gestorven 1524). In Italië werkten in dezelfde tijd Leonardo en Botticelli, in Duitsland Dürer en Grünewald. Een tijdgenoot was hij zowel van Columbus en Vasco da Gama als van Erasmus en hij stierf aan de vooravond van de kerkhervorming. Maar een rechtstreeks contact met al deze grote namen krijgen wij nauwelijks als wij het werk en de schaarse levensbijzonderheden van de Bossche meester overzien. Wij weten dat Filips de Schone hem in 1504 een opdracht gaf voor een 'Laatste Oordeel', dat de landvoogdes Margaretha van Oostenrijk een 'Verzoeking van de Heilige Antonius' van hem bezat en dat kort na zijn dood werken van hem hun weg gevonden hadden naar het Palazzo Grimani te Venetië en naar Spanje waar een hoveling van Karel V, Felipe Guevara, een collectie van zijn werken aanlegde. Wij weten dat Lucas Cranach op een reis naar de Nederlanden in 1508 in Den Bosch een 'Laatste Oordeel' van Jeroen (nu in Wenen) zorgvuldig naar tekening en kleur kopieerde. Wanneer omstreeks 1530 een ware Bosch-mode ontstaat, zien we de kopiisten vaker aan het werk, zien we landschapschilders hun taferelen met Bosch-motieven stofferen. Op de mogelijke oorzaken van de Bosch-'mode' tot laat in de 16de eeuw komen wij nog terug. Maar het blijft bij kopiëren en overnemen van motieven; van een school, van een meester-leerling-verhouding kan men - met een twijfelachtige uitzondering voor Pieter Brueghel - niet spreken. Op zijn best kan men een lijn trekken van sommige merkwaardig atmosferische landschapfragmenten van zijn achtergronden via de eerste landschapschilder Patinier naar zijn grote Hollandse volgers. Uit dit alles mag men afleiden, dat Bosch zeker geen onbegrepen figuur is geweest, zijn werk werd gewaardeerd en bewonderd, maar was blijkbaar te eigen om school te maken.

De invloed van zijn eeuw op hem valt moeilijker na te speuren. Zijn aanbiddingen vertonen nog niet de marmeren tempelresten en zuidelijke landschappen die iets later de invloed der Italiaanse renaissance in het Noorden aankondigden. Te midden van zijn duivelse gedrochten verrast ons hier en daar de sierlijke contour van een wit vrouwennaakt, dat herinneringen aan Botticelli oproept, maar de gelijkenis is, bij zoveel verschil, al te toevallig. Uit de cactusachtige formaties in zijn fantastisch landschapsbeeld mogen we misschien afleiden, dat hij geboeid werd door de wonderen der nieuw ontdekte werelden gelijk Jan Mostaert (omtrent 1474-1555) wiens fantastisch schilderij 'De Ontdekking van Amerika' zich in de collectie Goudstikker te Amsterdam bevond.

Binnen de grenzen der vroeg-Nederlandse schilderkunst blijkt het niet mogelijk Jeroen in een groep of school onder te brengen. Van zijn beroemde voorganger Jan van Eyck vinden we hoogstens diens liefde voor het verzorgde detail terug, maar niets van zijn gloedvolle praal, zijn voorstellingen in rust die ook voor de andere Vlaamse en Hollandse 'primitieven' kenmerkend zijn; hun annunciaties, hun geboorten en aanbiddingen spelen zich af in verstild zonnige vertrekken en bloeiende landschappen en ook de naar hun aard

Jeroen Bosch. De landloper. *Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam. Foto Jeroen Bosch Stichting, Den Bosch*.

meer bewogen kruisafnemingen vertonen bijna altijd een evenwichtig opgestelde groepering, een serene sfeer. Het zijn gesloten, overzichtelijke taferelen, terwijl de ‘echte’ Bosch, ook al is zijn compositie allesbehalve rommelig, het dramatisch-fabulerende element overweegt. Men meent wel een verre verwantschap te zien van zijn dramatische kruisgangscènes met de schilders van de Keulse school - kwam zijn vader niet van de Duitse kant? - die ook het aangrijpende motief van de edele, lijdende Christus tegenover zijn satanische beulen kenden. En - het is waar - Jeroen heeft niet alleen ‘echte’ Bosschen geschilderd, niet louter satanische, maar ook de traditionele bijbelse voorstellingen, die althans in hun onderwerp meer verwantschap tonen met het werk der tijdgenoten. De kunsthistorici nemen zelfs aan dat er daarvan mogelijk veel meer geweest zijn, die echter gemakkelijker verloren gingen, omdat ze voor de Boschverzamelaars der 16de eeuw geen bijzondere waarde hadden. Met name weten wij uit de aantekeningen in de registers van de Onze-Lieve-Vrouwe-broederschap van St.-Jan, waaruit we ook zijn sterfjaar kennen, dat hij voor de kathedraal, die onder leiding van zijn vriend, de bouwmeester Alart Duhameel voltooid werd, zes bijbelse taferelen schilderde, te weten de ‘Schepping’, ‘Abigaïl bij Salomo’, de ‘Aanbidding der Koningen’, het ‘Beleg van Bethulia’ met de ‘Moord op Holofernes’, de ‘Vlucht van Holofernes' leger’ en ‘Esther en Ahasverus’. Het laatste wat van deze stukken bekend werd is, dat Frederik Hendrik, toen hij in 1629 Den Bosch innam, de uittrekkende katholieke geestelijkheid toestond ze mee te nemen. Tot de bewaard gebleven bijbelse voorstellingen behoren onder andere een ‘Geboorte van Christus’ in halffiguren, een drietal ‘Aanbiddingen der Koningen’ en een van de schatten van het Rotterdamse Boymans-museum: de ‘Verloren Zoon’, de ‘Landloper’.

Waarin onderscheiden deze traditionele werken zich nu van die van tijdgenoten? Allereerst vinden we ook hier al, met name in de Madrileense ‘Aanbidding’ iets van het verhalend element in Jeroen: de stal, waarvan ons de primitieve bouw en de bouwvalligheid als het ware verteld wordt, ook de illustratieve figuren der nieuwsgierige herders. In zijn voortreffelijke Bosch-studie, verschenen in *De Vrije Bladen,* schreef A.M. Hammacher over de serene atmosfeer van het werk van Jeroens tijdgenoten: ‘Romantisch is het te denken, dat zo het hele leven was. De moeilijkheden van het leven der burgers, het durende geharrewar van adel en geestelijkheid, het gekrakeel in de kleine steden die beveiliging gaven naar buiten, maar binnen ziek van twisten, laster en dreiging waren, de ellende der boeren, de onzedelijkheid in de kloosters, niets van de kwalen des gemenen levens, niets van de verstorende machten, kwam in deze innige melodietjes tot uiting. Het was typische kunst voor bepaalde standen, bepaalde geijkte gevoelens van een arcadisch begrepen christendom. Hiermede heeft Jeroen weinig verband gehad.’

Inderdaad, leggen wij zijn bijbelse voorstellingen naast die van Van Eyck, Memling of Rogier van der Weyden, dan is het duidelijk dat dit werk niet alleen uit een andere geest, maar ook uit een ander milieu stamt. De Maria's en Maria-Magdalena's, de apostelen en heiligen der zuiderlingen zijn in hou-

Jeroen Bosch. Het narrenschip. *Musée du Louvre, Parijs. Foto Jeroen Bosch Stichting, Den Bosch*.

ding en gewaad niet minder hoffähig of op zijn minst burgerlijk-aristocratisch dan hun donator- en portretfiguren, zó dat men soms zelfs geneigd is tot een spontane verbazing over de betrekkingen van dit edele gezelschap met de gekruisigde in zijn schamele naaktheid. Hun koningen zijn vorsten, waaraan Bourgondiërs en Orleansen zich verwant konden voelen. Een enkele maal krijgt deze aansluiting bij het milieu der opdrachtgevers zelfs het karakter van een voor ons gevoel profanatische aanpassing: wanneer bij voorbeeld Jean Fouquet Maria de courtisanegestalte van Agnes Sorel verleent en het kind laat vasthouden op de wijze van een dame op bezoek die ieder ogenblik een ‘ongelukje’ vreest.

Wanneer het werk van Bosch daar zo mijlen ver af staat, dan ligt dat mijns inziens niet alleen aan ‘de verspreide compositie, de linksheid der stijve figuren, maar bovenal de geestelijke schuchterheid’ die dr. N. Beets als algemene karaktertrekken van de noorderlingen opmerkt, maar vooral ook aan zijn provincialisme, aan het feit dat zijn zeer scherpe realistische waarne-mingszin die wij ook in zijn spookachtige fantasieën zullen terugvinden, hem zijn figuren en motieven aan zijn omgeving deed ontlenen en dat hij, waar die omgeving te kort schoot, tot een barok barbarisme verviel: zie hoe hij zijn koningin en hun gevolg toetakelt. Ook Huizinga heeft in zijn *Herfsttij der middeleeuwen* diezelfde tegenstelling getroffen en hij vraagt zich af, waardoor er in het werk van de bovengenoemde serene schilders zo weinig terug te vinden is van het ‘fel en duistere’ beeld der 15de eeuw: ‘de bloedige wreedheid, de felle hartstocht en hebzucht, de krijsende hovaardij en wraak-gierigheid en de jammerlijke ellende’ die Hugo's *Notre Dame de Paris* voor ons opriep. Ter verklaring wijst hij er onder andere op, dat de bewaarde 15de-eeuwse beeldende kunst overwegend kerkelijk van karakter is, en dat ons daarentegen de literatuur en het geschiedverhaal in hun laagste en hoogste uitingen bewaard bleef. Wij zeiden reeds, dat het ons inziens om een andere tegenstelling gaat, dan die van kerkelijk en profaan: vergelijking met de kerkelijke kunst van andere tijdperken leert dat, de niet minder serene portretten van Van Eyck en Memling leren dat; en valt er niet een soortgelijk weren van het onharmonische, het rauwe, de schreeuw in de overwegend onkerkelijke beeldende kunst van de eerste helft der 19de eeuw op te merken? Het karakter der beeldende kunst die het tijdelijke in het ogenblik vastlegt, eist zeker meer sublimatie der innerlijke bewogenheid dan de literatuur die klagen, betogen, verhalen kan, maar we forceren de tegenstelling onnodig, wanneer we bij de beeldende kunst alleen denken aan altaarstukken en aan het schilderij, zoals het in zijn vergulde lijst bestemd werd tot versiering van paleis, openbaar gebouw of patriciërswoning. Ook de tekening, de krabbel, de karikatuur - Da Vinci, Goya, Daumier, Steinlen, Kollwitz! - hoort ertoe. Daarom, wanneer wij speuren naar de contactpunten van het fenomeen Bosch met zijn tijd, dan moeten we die zoeken in die niet minder representatieve beeldende kunst en in de literatuur, voor zover die beide onmiddellijker interpretaties van het 15de-eeuwse leven geven. We zullen dan zien, zoals de aftrek die zijn werk in en buiten zijn stad vond, ons al had kunnen doen vermoeden, dat Bosch niet de grote eenzame was die men, afgaande op zijn

plaats in de kunstgeschiedenis, wel in hem heeft willen zien: hetzij een in zijn waanzin vereenzaamde bezetene, hetzij een wrange spotter met de zonden en verdorvenheid der mensen. Bosch moeten wij zien in zijn verwantschap niet alleen, maar ook in zijn zichtbare betrekkingen met de 'kleine' kunst van zijn tijd: de boekverluchting, het fabulerende kleine beeldhouwwerk dat de gotiek omrankt, met de literatuur en vooral ook met die rijke, dramatische verbeelding van het leven die in de 15de eeuw niet alleen het eigenlijke toneel, maar de incomste, de optocht, het bont en pralend ceremonieel van de hoogtijden van het maatschappelijk- en familieleven omvatte. Dan wordt hij meer dan welke van zijn vakgenoten ook voor ons de beelder der Nederlandse 15de eeuw, eenzaam, beter: oorspronkelijk, slechts in zoverre als het zelfbewustzijn van het genie hem ertoe dreef, onafhankelijk van vaktradities, gelijk Rembrandt 'alleen en op hemselven' te werken. Maar laten wij voorzichtig zijn: niet aan de 15de eeuw zelf kunnen wij de waarde van Jeroens vertegenwoordiging van zijn tijd meten, maar slechts aan het beeld dat wij er ons van vormden. Bosch is betrekkelijk onlangs nieuw ontdekt en in de mode geraakt. Ook wanneer we van die rage een behoorlijk procent snobisme en kunsthandelspeculatie aftrekken, blijft er een reële verwantschap over tussen de 'duistere' Bosch en de verduistering van een tijd zonder normen en zekerheden als de onze. Wordt Bosch voor ons de 15de eeuw, omdat wij de meest verwante 15de eeuw in hem vermoeden, omdat zijn rijke voorstellingswereld hedendaagse kunstkenners en literaten, psychiaters en spiritisten boeit? Deze twijfel zou gerechtvaardigd zijn, wanneer de kunstgeschiedenis onze enige bron van kennis van de middeleeuwse geest was. Nu dat niet het geval is, kunnen we voorlopig alvast zeggen, dat er grote gebieden van het middeleeuwse leven zijn die we bij Bosch wel, bij zijn kunstbroeders niet terugvinden.

Laten we eens overzien welke dat zijn. Jeroens bijbelse taferelen deden ons al besluiten, dat zijn werk kennelijk voor en te midden van een ander maatschappelijk milieu gemaakt is dan dat van de zuidelijke en naar het zuiden getrokken eeuwgenoten. Wij zouden het volkser willen noemen, mits men dat niet in een te moderne zin wil verstaan, het is maatschappelijk onbevangener, vrij van de terughoudendheid en vormelijkheid die staat en stand afdwongen. Hij is exuberanter en feller, maar minder stijlvol. Daardoor vertoont zijn werk ons niet alleen andere, in kleding en voorkomen minder aristocratische figuren, maar ook de hartstochten en gebaren die de aristocratische mens pleegt te beheersen; zijn werk vertegenwoordigt naast de gepurifieerde, soms liefelijk vrome, soms verstard-vormelijke aanbidding, de demonische bewogenheid van de betrekkingen der middeleeuwse mensheid tot het gevreesde bovennatuurlijke en het moeilijk bedwongen natuurlijke.

Onze middeleeuwse godsdienstgeschiedenis, onze gehele middeleeuwse geschiedenis berust overwegend op kerkelijke bronnen. Zolang de oprechtheid daarvan met de waarheid verward werd, moesten we wel een zeer scheve voorstelling krijgen van het middeleeuws geestelijk leven, met name van de rol die oude heidense voorstellingen daarin bleven spelen. Eeuwenlang heeft de kerk een hardnekkige strijd gevoerd tegen een taai geworteld animisme dat ze nu eens als hekserij en tovenarij, dan als ketterij verdoemde en dat zij in

een langdurig en pijnlijk proces ten dele door assimilatie, ten dele door onderdrukking terugbracht tot wat er nu nog als onschuldig bijgeloof en nu zelfs weer zorgvuldig aangekweekte folklore voortleeft. Het is overbekend, dat men ook lang na de kerstening van Europa zich de natuur bevolkt dacht door soms goedgezinde, maar meestal boosaardige geesten en het zal zeker ook menig middeleeuws geestelijke niet gegeven zijn geweest deze heidense geesten te onderscheiden van Lucifer en zijn trawanten, de schaar der gevallen engelen, die naar de leer der kerk de dubbele rol én van vertegenwoordigers van of verzoekers tot het kwaad én van beulsknechten bij het laatste oordeel vervullen. Niet minder moeilijk was het, en ook dat niet alleen voor de leken, het onderscheid te handhaven in de middelen waarmee deze boze geesten bestreden konden worden: toverformules, bezweringen, en amuletten enerzijds, de gezegende middelen der kerk: gebeden en wonderdoende relikwieën anderzijds. Daarbij kwam, dat men ook geen wezenlijk verschil zag tussen de verwerpelijke resten van het oude geloof en de afdwalingen van het nieuwe: ketterij, tovenarij, hekserij - de verwarring der benamingen bewijst het - werden als één zelfde gruwelijke macht en doodzonde gevreesd en het was zeker niet het minst die angst voor de machten der duisternis, die kettervervolgingen en heksenprocessen ontketende en soms als een epidemie deed voortwoeden. Maar - wij zeiden het al - het duivelsgebroed had nog een tweede minder negatieve rol: zij zijn de voltrekkers van het goddelijk doemvonnis. En als zodanig kan de kerk in het leiden der gelovigen hen niet ontberen: de heidense angst voor de altijd dreigende geesteswereld kanaliseert zij in de angst voor duivel en hel en die angst voor de baarlijke duivel en zijn trawanten wordt systematisch en met naar ons gevoelen uiterst plastische en grove middelen levendig gehouden, zodat de middeleeuwse geest niet minder vervuld is van deze gestalte der duisternis dan van de hemelse verschijning van Beëlzebubs grote tegenstandster Maria en haar stoet van heiligen die even onmiddellijk in zijn dagelijks leven betrokken zijn.

Men moet zich deze duivelsgestalten vooral niet denken als personifiëringen van het Boze. Hun lijfelijke aanwezigheid werd met ogen, oren en neus waargenomen en in realistische taal beschreven. In de loop der eeuwen verschuift het duivelsbeeld van een (meer heidense?) dierlijke voorstelling, slang of drank, zoals we die al in de catacomben vinden, naar een meer menselijke gedaante, maar met behoud van bepaalde dierlijke kentekenen: horens, paardevoet of klauwen, staart, met behoud ook van het vermogen allerlei dierlijke en half dierlijke gestalten aan te nemen. In menselijke gedaante vindt men de lijfelijke duivel bij voorbeeld al in het beroemde Utrechtse psalter uit de 9de eeuw en in vele handschrift-miniaturen van later eeuwen. In de 11de eeuw verschijnt hij in allerlei fantastisch gedrochtelijke gestalten op de kapitelen en timpanen der Romaanse kerken, om geleidelijk zijn vaste rol te krijgen in de buiten- en binnenarchitectuur der kerken: aan spuiers, balustraden en koorbanken. Deze duivels werden geschapen met minder decoratieve bedoeling dan wij er nu in waarderen; moeten we toch aannemen, dat voor de middeleeuwer de verschijning van een duivel op het dak niet onmogelijker was dan voor ons die van een ooievaar. In het klooster Aduard (bij

Jeroen Bosch. De goochelaar. *Musée Municipal, St. Germain-en-Laye. Foto Jeroen Bosch Stichting, Den Bosch*.

Groningen) zag volgens de kroniek van een onbekende monnik een kloosterling twee duivels op het dak zitten en luisterde hun gesprek af: de één vertelde, dat hij wat uitrustte van de vruchteloze strijd om de ziel van een juist gestorven monnik die hij ter helle had willen slepen. ‘Ja,’ antwoordde de ander, ‘zo iets is mij onlangs in Hongarije ook overkomen.’

Een gedetailleerde voorstelling van het bedrijf der duivelen krijgen we uit de literatuur en vooral uit het drama. Beroemde duivel- en helverhalen waren het boek *Van eenen Ridder, hiet Tondalus,* waarin een uitvoerig visioen van de ‘helse pit’, de geschiedenis van *Theophilus* en de *Reis van Sinte Brandaen* . Ook in het 13de-eeuwse rijmwerk *Van den Levene ons Heren* wordt een hellegang in gruwelijke kleuren beschreven. Maar het meest reële contact met de duivelenwereld kreeg de late middeleeuwer in het drama, zoals dat door broederschappen van lekespelers en rederijkerskamers werd opgevoerd. In de oudere 14de-eeuwse drama's is de duivel nog de ernstige figuur van de gevallen engel en hellevorst, maar wanneer in het 15de-eeuwse drama zijn trawanten de verloren zielen ketting-rammelend en gillend van helse vreugde het toneel afslepen, dreigend uitgedost met horens en klauwen, waarvan we de rekeningen nog in de boeken der kamer terug kunnen vinden, dan blijft het voor ons onzeker of het publiek daarbij lach- of angststuipen kreeg. Hier en daar, met name in het spel van *Marieke van Nimwegen,* treedt de duivel in een diepzinniger en ironischer, een meer mefistofelische gestalte op, terwijl in het rederijkersdrama, waarin, zoals in de hele poëzie der kamers, het zinnebeeld een grote rol speelt, ook de duivels die nu vaak ‘sinnekens’ heten, meer het karakter krijgen van verpersoonlijkte ondeugden, waarnaast verpersoonlijkte deugden optreden. In het *Spel van den Heiligen Sacramente vander Nyeuwervaert* vertegenwoordigen ‘Sondich Becoren’ en ‘Belet van Deughden’ de actieve en de passieve zonde, in het geheel en al zinnebeeldige spel van *Elckerlijc* treedt een meer gedifferentieerde stoet van deugden en ondeugden op.

Om tot Bosch terug te komen: de stap is niet zo groot het is duidelijk, dat wij hier in de illustratieve kunst, in de literatuur en het drama zijn werk veel beter kunnen plaatsen dan in de schilderkunst van zijn tijd. Zijn bizarre contaminaties van plant, dier en mens schijnen de bekroning van een ontwikkeling die inzet met de decoratieve, maar voor de makers niettemin magisch geladen diermotieven der oud-Germaanse sierkunst. In de randversiering van middeleeuwse psalter- en keurboeken, in de bouwornamentiek komt een menselijk en daarmee een zinvol en satiriek element in deze figuren. Met een voor ons nu onbegrijpelijke versmelting van wetenschap en fabel nam de 13de-eeuwse geleerde Thomas van Cantimpré al deze gedrochten netjes gerubriceerd in zijn *De natura rerum* op, dat met een ‘Liber de hominibus monstruosis’ begint. Maerlant gaf een vertaling van dit werk in zijn *Der Nature Bloeme* die, blijkens de vele bewaarde handschriften, zeer populair is geweest. Daarmee is niet gezegd, dat Bosch het gekend heeft, zoals we wel vrij zeker weten van het in 1484 te Den Bosch gedrukte *Visioen van Tondalus,* maar de toon ervan doet ons beseffen hoe vertrouwd en gewoon deze fantastische gestalten voor de geest der middeleeuwen waren:

Ander volc es daer geboeren
Die lopen utermaten sere
Met enen voete ende niet mere;
Nochtan is die voet so breet,
Dat si jeghen die sonne heet
Hem bescermen daermede,
Waer dat si rusten in enighe stede.

De geest der middeleeuwen, zeggen we, en was Bosch niet meer dan twee eeuwen jonger dan Maerlant, ruim een eeuw jonger dan Geert Groote, die we de laatste middeleeuwer hebben genoemd? Dienen wij ons dan, wanneer wij zijn werk willen benaderen, niet liever te beperken tot de geest der 15de eeuw? Maar de 15de eeuw is de eeuw der grote ontdekkingen, de eeuw van de boekdrukkunst, van de moderne devotie met haar ‘uitgesproken morele en intellectuele properheid en zakelijkheid’, de eeuw van Erasmus, een eeuw van rationalisatie zouden wij nu zeggen. Wat brengt ons dat alles nader tot die ‘bezeten’ uitbeelder van de ‘diepste schoot der helle’?

Van twee kanten laat zich deze kloof overbruggen. Van de ene kant: er was ook een andere 15de eeuw; naast de opkomende burgerij stond het wankelend feodalisme en de op dat feodalisme stoelende clerus. Naast het verlangen naar zuivering van geloof en zeden stond - begrijpelijkerwijs - geloofsverwarring en verliederlijking, naast het streven naar kennisvermeerdering stond de botte bekrompenheid der gevestigden, de bijgelovige stompzinnigheid der ‘schamelen’, die nu eens achter de vaan van hun redelijke verlangens, dan weer voor hun opgezweepte angst uit te hoop liepen. De 15de eeuw is óók de eeuw van het ergste verval der kerk, de eeuw waarin het vuur van de heksen- en ketterbrandstapels hoger oplaaide dan ooit tevoren en de tovenarij en de verdenking van tovenarij als een ziekte tot in de hofkringen doorwoekerde. Het is een eeuw die meer dan welke ook, met uitzondering misschien alleen van de onze, zich niet naar haar geest, maar naar haar geesten, alleen in tegenstellingen laat beschrijven.

Van de andere kant: Jeroen. Welke van de geesten van zijn eeuw leeft er in zijn werk? Alleen die middeleeuwse geest van de in de vreze des duivels levende demonomaan? Bezien wij zijn zelfportret.

Een doorleefd gezicht van een man-op-jaren, ernstig, maar zonder iets van een sombere waan, intelligent en ironisch vooral. En zijn werk? Er is meer bezetenheid in de tragische apostelmaskers van Hugo van der Goes, de melancholicus, dan in de misdadigerskarikaturen waarin Bosch de boze wereld tegenover de lijdende Christus objectiveert. Maar ook zijn ‘duvelrieën’ zijn nooit werkelijk bezeten. Ze zijn er te doordacht van constructie, te veelzijdig van geest voor. Over Bosch' techniek hebben meer deskundigen dan ik de pen gevoerd. Friedländer wijst op de ‘ouderwetse’ elementen in zijn compositie: de hoge horizon en de etagebouw om ruimte te scheppen die anderen al in de diepte hadden gevonden; hij bewondert zijn transparante kleur en de scherpte van zijn vormgeving die hem in staat stellen de fijnste verhalende nuances van zijn voorstellingen uit te drukken. Hammacher had de gelukki-

ge inval Jeroens stijl eigenaardigheden in verband te brengen met de mogelijkheid, dat hij oorspronkelijk glazenier van ambacht zou zijn geweest. Een typisch laat-middeleeuws stijlelement dat deze verhalende schilder met de verhalende schrijvers deelt, is zijn zin voor het ophopen van motieven, zodat we die als het ware stuk voor stuk van zijn paneel moeten aflezen. Maar waar dit in de literatuur en in de wetenschap vaak tot een rommelige opsomming voert, verliest Bosch, of hij nu glazenier geweest is of niet, nooit zijn raam uit het oog en componeert zijn fabels tot groepen die elkaar in evenwicht houden.

Maar meer dan in zijn techniek vertegenwoordigt Bosch de 15de eeuw in zijn veelzijdigheid van geest. Als een kristallen bol staat dit wonderdadig waarnemingsvermogen te midden van het leven, zoals het zich manifesteert in de microcosmos van een provinciestad en spiegelt het krioelend, vlammend, transparant, bont en warrelend, maar nooit in rust en nooit vlak. Het is een veelzijdigheid van geest die niets te maken heeft met de moderne ruimheid van opvatting zonder overtuiging die zich alles kan indenken. Ja, misschien moeten wij ons afvragen of die veelzijdigheid niet louter gezichtsbedrog is tegenover een eenheid die wij alleen nog maar in zijn samenstellende delen kunnen waarnemen.

Wij komen Jeroen en zijn tijd niet nader, wanneer wij vragen: geloofde hij in zijn spoken - of niet? Schiep hij ze om zijn angsten buiten zich zelf te stellen of met de moraliserende bedoeling de beschouwer schrik aan te jagen? Zijn het afbeeldingen, verbeeldingen of zinnebeelden? Want dat zijn alle vragen waarop geen enkelvoudig antwoord past. Vier eeuwen rationalisering van het geestesleven scheiden ons van Jeroens tijd. Er is nog maar één punt waar die beide werelden elkaar raken: in het gedachtenleven van het kind. Alleen de mens in wie de herinnering levend is gebleven aan de tijd, toen zijn zinnelijke associaties nog niet teruggeduwd werden door zijn controlerend verstand, staat niet vreemd tegenover Bosch. Werden niet de grillige bloemen op het behangselpapier van een vreemde logeerkamer, de schurft-achtige plekken op een uitgeslagen keldermuur tot precies zulke monsters als de kwelgeesten van de heilige Antonius, griezelig en vertrouwd tegelijk in hun bizarre samenstel van gewone dagelijkse dingen? Kennen wij de boommensen niet sinds de dag, dat we, voor het eerst 's avonds op straat, klaar wakker en gedesoriënteerd, zagen hoe giftig het groen en hoe diep de schaduwen werden in de vanonder belichte boomkruinen? Onze opvoeders hebben nauwelijks woorden nodig gehad om deze voorstellingen voor ons los te maken van de realiteit. In de geest van de middeleeuwen werden ze door geloof en bijgeloof voortdurend naar de werkelijkheid toegehaald. Bij het lezen van het idyllische kerstlied, bij het zien van het naïef realisme der bijbelse voorstelling, bij de voor een calvinistisch geschoolde geest soms ontstellende vermenging van zinne- en zieleleven, spreken wij getroffen van de middeleeuwse gemeenzaamheid met het heilige; maar daarnaast en daardoorheen leefde een even grote gemeenzaamheid met het duivelse. In de gemeenzaamheid met het heilige kon de kunstenaar innige devotie met redeloze offerzucht, aardse liefde en wereldse ijdelheid tot één ondeelbaar schoon maken,

Jeroen Bosch. Het narrenschip in vlammen. *Akademie der bildende Künste, Wenen. Foto Jeroen Bosch Stichting, Den Bosch*.

in de gemeenzaamheid met het duivelse vielen dierlijke angst, sensatiezucht en gewetenswroeging samen. Hebben Jeroens tijdgenoten hem liefgehad, omdat hij alleen ook het duivelse gevoelscomplex, tot nu toe slechts benaderd in de voorbijgaande werveling van het toneelspel, objectiveerde en buiten hen stelde in de - betrekkelijke - rust van zijn beeld? Ook dat zeker, maar als wij goed zien, was er toch meer. Juist in de vijftiende eeuw begint het rationalisme, drijvende kracht van het economisch, het sociale en ook het geestelijk leven der burgerlijke maatschappij, die beide gevoelscomplexen die we hierboven het heilige en het duivelse hebben genoemd in hun ondeelbaarheid aan te tasten. In de sfeer van het heilige manifesteert die ontwikkeling zich het duidelijkst in de wereld van de broederschap des gemenen levens. Niet minder streng dan de voorafgaande kloosterhervormers verwerpen zij weeldezucht en verliederlijking der geestelijkheid, maar als zij aanvankelijk al in hun ‘versmaadheid’ en ‘verkleining’ (zie blz. 36) verwant zijn aan de nutteloze zelfverguizing van de vervuilde bedelmonnik, op den duur vertoont zich juist zo in deze kring een, men zou bijna zeggen, burgerlijke zin voor properheid, die bij hun geestelijke nazaat Erasmus tot een voorkeur voor een ingetogen, maar goed verzorgd leven is geworden. In de schilderkunst - met name die van het Noorden - begint iets verloren te gaan van de argeloosheid waarmee men Maria tot een bloeiende hemelse - maar ook aardse - majesteit kroonde. De hervorming, maar ook de contra-reformatie, die de profane muziek uit de kerk bande, zouden in hun streven naar zuivering van geloofsleer en -leven die rationalisatie verder voortzetten.

Diezelfde vergeestelijkende rationalisatie nu zien we in de duivelse sfeer. We wezen er al enige elementen van aan: de overgang van de baarlijke duivels naar zinnebeelden van zonden op het toneel, het toenemend ethisch-zinnebeeldig en didactisch beredeneerd karakter van de literatuur. Hier nu ligt mijns inziens de kern van Jeroens grootheid, dat hij deze groeiende gedachte in haar groeivorm heeft kunnen geven. Het is de kern van iedere wezenlijk artistieke en wetenschappelijke grootheid, omdat immers iedere gedachte een groeiende gedachte is, die zich tegen een statische vormgeving verzet. In Shakespeares Shylock steekt evengoed de clown die zijn tijdgenoten erin zagen als de tragische figuur die het nageslacht erin heeft leren zien. En de kunstenaar Jeroen Bosch die het duivelse vorm gaf niet slechts in de statische emblemen van paardepoot en vuurhaak, maar in de speelse en dwingende associaties en contaminaties van een nog niet door de rede getemde fantasie en met dat meest geestelijke uitdrukkingsmiddel der plastische kunsten: de atmosfeer, kon Erasmus en de 20ste-eeuwse ongelovige evenzeer doen huiveren als zijn tijdgenoten, de bijgelovige Lodewijk XI of de bigotte nonnetjes van het Orthenconvent van Den Bosch.

Naar zijn uitgangspunt is Bosch realist, grondslag van al zijn scheppen is een uiterst gevoelig waarnemingsvermogen. Daarom alleen al zouden wij hem als Nederlander mogen opeisen. Maar als de beste Nederlanders blijft hij daar niet bij. Wij hebben geen enkel gedateerd stuk van Bosch, toch geloof ik, dat we veilig gaan, wanneer we het tafelblad in het Escoriaal met de zeven hoofdzonden aan het begin van zijn loopbaan plaatsen. Het zijn nau-

welijks gechargeerde genre-achtige tafereeltjes, zoals hij ze om zich heen kijkend in de microcosmos van een kleine middeleeuwse stad te kust en te keur kon ‘nemen’: de rommelige overdaad van de vraatzucht, het verzorgde interieur van het zich tooiende vrouwtje dat de Hovaardij voorstelt en waarin zelfs de duivel die de spiegel vasthoudt, niets bovennatuurlijks krijgt, maar een zakelijk verantwoord detail is als een hond of een kat.

Van deze realistische tafereeltjes uit zouden wij graag een ontwikkeling in het werk van Bosch zien, maar wij kunnen die slechts construeren of liever we moeten het laten bij de indruk, dat ander werk ons als rijper, dieper én virtuozer treft. Ook onderling zien we hier geen lijn. De ‘Verloren Zoon’ naast de taferelen van de hoofdzonden doet zich aan ons voor als een uiterste verinniging van het realisme. Dit wonderlijke, grauwe paneeltje waarin de emotionele stemming en de natuurlijke atmosfeer van het landschap zo volmaakt inéénvloeien en waarin ook de verhalende elementen zo zuiver in het beeld zijn opgenomen, kunnen we ons alleen denken als het werk van een rijp meester en een rijp mens. Een overgang naar de duvelrijen, niet als een stadium in de ontwikkeling van de schilder, maar als een steunpunt voor ons begrip, vinden we in de grisailles, zoals die twee paneeltjes in het museum Boymans, vooral: de ‘Zondvloed’. De - zuiver realistische - voorstelling van de gezwollen lijken van mens en dier en de nieuwsgierige gretigheid waarmee de uit de ark ontsnappende dieren op de kadavers aanvallen, is op zich zelf overtuigend genoeg. Maar veel suggestiever nog werkt de toon van het grijs op grijs, huiveringwekkend in het slijkig land des doods op de voorgrond, oplichtend in de beweging der dravende dieren, verijlend in de door de storm gezuiverde lucht achter het donker silhouet van de ark. Men behoeft niet in de naderende ondergang der wereld te geloven om even huiverend voor dit paneeltje te blijven staan. Het omvat de groeiende gedachte der vergankelijkheid in al zijn aspecten.

Deze eenwording van de aspecten van werkelijkheid en symboliek, van verhalend detail en suggestieve atmosfeer voert Bosch in zijn ‘duvelrijen’ op tot een meesterlijk geregisseerde ‘incomste’ van alle menselijke zwakheden en hartstochten. Zijn tijdgenoten moeten deze stukken, de ‘Verzoekingen van de heilige Antonius’, waarvan het altaarstuk in het museum te Lissabon het rijkste en rijpste is, de ‘Tuin der Lusten’ (Escorial) en de ‘Hooiwagen’ (Escorial), wel onmiddellijk dierbaar geweest zijn om hun dramatische werking. Heel het laat-middeleeuwse leven was dramatisch van toon, moest dat wel worden in de besloten, volgepropte steden waar men half op straat leefde en werkte te midden van zijn medeburgers, zijn huisdieren, het verkeer, in de overvolle gezinnen die bejaarden en hulpbehoevende verwanten, meiden en knechts omvatten. In die enge wereld van tegenstrevende gevoelens en botsende hartstochten leeft een dramatiek die slechts in de verte verwant is aan ons toestanden en conflicten uitbeeldend toneel, een dramatiek waarin kunst en leven samenvallen in het zoeken naar uitdrukkingsmiddelen voor een bewogen innerlijk, een dramatiek van gevaren en symbolen, zoals die het langst in het getto is blijven leven.

Dit dramatisch gebaar der dagelijkse werkelijkheid vormt het materiaal

van Bosch' 'visioenen'. Het zijn als het ware de vertrouwde letters waarmee hij zijn tovertaal schreef. Uit de weinige schetsbladen die van hem bewaard bleven, weten wij, dat hij er zich inderdaad op heeft toegelegd dat gebaar te betrappen. De herhaling van de eigen vertrouwde gebaren, dreigende, sluipende, loerende, lokkende en spottende gebaren in vrouwennaakt en verdierlijkte duivelsgestalten hebben niet alleen Jeroens middeleeuwse tijdgenoten doen sidderen. We vermeldden al eerder wat Friedländer een 'höfische Neigung zu unterhaltender Absurdität' noemde, die omstreeks 1550 inzet. Het is de vraag of deze rage, die in het bijzonder de Habsburgse hoven beving en waaraan wij ons spaarzaam bewaard gebleven Boschbezit te danken hebben, louter een modegril is geweest. Het kan welhaast geen toeval zijn, dat deze 'mode' juist inzet in de jaren dat de volgelingen van Ignatius van Loyola een begin maken met hun grote taak als vorstelijke biechtvaders der Europese politiek in dienst te stellen van de idealen der contra-reformatie en dat de grootste verzameling 'duivels' en 'Bosco's' bijeengebracht wordt aan het hof van Filips II die niet alleen het zestal uit de nalatenschap van Felipe Guevara verwierf, maar zich ook meester maakte van de stukken uit Oranjes geconfisqueerd bezit. Want was het niet juist Ignatius geweest die in zijn moderne systematisering van het daadwerkelijk geloofsleven ook de oude middeleeuwse hellevrees gesystematiseerd had? Zijn *Exercitia spiritualia* vangen aan meteen 'oefening' waarbij de leerling allereerst 'met de blik der verbeelding' lengte, breedte en diepte der hel meet, om dan haar gruwelen met elk van zijn zintuigen in zich op te nemen naar een in punten geordend systeem. Daarom was het ook geen toeval, dat de voorkeur van de duister-vrome Habsburger zich juist richtte op Bosch en zijn in deze jaren talrijk opschietende kopiisten en navolgers en niet op oudere schilders van laatste oordelen. Want wat wij het groeiende, het veelzijdige, de eenwording der aspecten in Bosch hebben genoemd, dat ging in de ogen van een volgend geslacht betekenen, dat hij niet alleen het oude, het middeleeuwse en het onmiddellijk-voorhandene had vastgelegd, maar dat hij het alles ook had aangezien met de geest van de nieuwe mens die de jezuïet zo goed als de ketter in de 16de eeuw zijn wilde: met de kritische blik der ironie, met de diepe ernst van wie een nieuwe zin ontdekt in versleten symbolen en vooral met wat misschien de grootste winst van de nieuwe mens was: de zin voor ordening van voorstellingen en begrippen die bij Bosch tot de meesterlijk beheerste apotheose wordt. De schoonste van die apotheosen is misschien wel het machtig geordend visioen dat de 'Hooiwagen' wordt genoemd. Hoofdmotief is het grote moment in het dramatische leven van de middeleeuwse stad: de incomste, maar hier niet van vorst of rederijkersstoet, maar gepersifleerd in de zinnebeeldige praalwagen met de last hooi: de vergankelijkheid van het aards bestaan. Uitdagend echt staat de wankele wagen door boeren met hooivorken gesteund midden op het paneel. Van eenzelfde dramatische echtheid zijn de nevenmotieven: de vechtende, dansende, schransende, minnekozende groepen op en onder en om de wagen en voor de realistisch gelovigen moeten de engel zonder hoofd en de pijpende duivel, die de vrijage op de hooiberg flankeren, moet de drom van helse spooksels die de wagen voorttrekt, even tast-

De Markt in Den Bosch. In de huizenrij rechtsboven bevindt zich Bosch' woning ‘t Root Cruys’. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Noordbrabants Museum, Den Bosch*.

baar echt geweest zijn.

Maar het genie van Jeroen Bosch komt ver uit boven de dramatische uitbeelding van de Boze en verzinnebeelding van het boze naar de geest der rederijkerskamers. Hij zag als de besten van zijn eeuw met de haat die liefde is, dat de Boze zijn kwaadaardigste gestalten aannam in de heb- en heerszucht van de machtigen, in de verliederlijking der kerk. Daarom stuwt vlak achter de wagen de trotse stoet der aardse groten, vorsten en prelaten. Jeroen gebruikt zijn symbolen niet om te bemantelen, maar om te onthullen, ze zijn zo op de man af, dat de hatelijke gestalten waarin een misbruikt volk de parasiterende geestelijkheid zag en ziet, harmonisch worden opgenomen in dit machtig visioen: in de drom der dwazen ontdekken we de zatgevreten monnik en de non met een kind in de arm uit de laat-middeleeuwse klucht - dezelfde die de rationeel vergeestelijkte noorderling ontsteld en gechoqueerd in de moderne Spaanse poppenkast terugvindt.

Dit is niet het levensverhaal van Jeroen Bosch wiens leven wij niet kennen. Het is niet meer dan een poging om uit zijn gebrekkig bewaard oeuvre zijn geest op te roepen. Wanneer wij die geest een Nederlandse geest noemen, dan niet uit ‘Hollands’ annexionisme, maar uit de overtuiging hem zó het zuiverst te benaderen. Want wanneer wij de geest van Bosch in één woord zouden moeten samenvatten, dan zou het zijn: een ziener. Maar dan met aftrek van alle hoogdravendheid, die dit woord zo gemakkelijk aankleeft en met inbegrip van zijn meest directe betekenis. Bosch was een man-die-zag, een van de eerste grote dragers van dat meest eigen aandeel in de Europese beschaving van het Nederlandse volk: de kunst van het waarnemen. Een kunst die zich al te vaak voordoet als een banale boekhouding der werkelijkheid, maar die zich in Bosch in zijn hoogste potentie vertoont. Jeroen zag en onder zijn blik werden de dagelijkse vormen en gebaren van dingen en mensen tot de uitdrukking van hun zin en wezen. Hij nam waar en het waargenomene groeide in hem tot het ontstellend beeld van het onzienlijke. Hij was een man die zag en een ziener.

Desiderius Erasmus

Prediker der rede

Geen profeet is geëerd in zijn eigen land. Gaat dit spreekwoord ook voor Erasmus op? De vraag is niet met een enkel ‘ja’ of ‘nee’ te beantwoorden. Ja, zouden wij zeggen, voorzover terzelfdertijd, dat pausen en keizers, koningen en kardinalen het zich tot een eer rekenen om hem te bezoeken of te ontvangen, de drie grootste schilders - Quinten Matsijs, Holbein en Dürer - om hem te etsen of te schilderen en de beroemdste geleerden hun roem pas volmaakt achtten als zij een brief van de alom gevierde humanist konden tonen, er onder zijn Nederlandse relaties en correspondenten enkel tweede- en derderangs figuren zijn aan te wijzen en dan nog meest mensen die hij in zijn jeugd gekend had. Vóór het jaar 1530 zijn ook niet meer dan drie van zijn geschriften in het Nederlands vertaald. Het houten beeld vóór zijn geboortehuis dateert pas van 1549 en schijnt meer opgericht ter ere van de intocht van Filips II dan van Erasmus, terwijl het bekende koperen beeld op de Markt te Rotterdam van de hand van Hendrik de Keyser dat het oude arduinen verving, er pas in 1622 is neergezet en dat nog niet zonder hevige protesten van de zijde der calvinistische predikanten. Erasmus zag het ook zelf zo. ‘Ginds’ - en hij bedoelde daarmee zijn vaderland - ‘ginds,’ schreef hij eens, ‘verachten mij die botteriken en onwetenden die menen, dat de gehele vroomheid in een monnikskap en in droefgeestigheid gelegen is; niets is zo gemakkelijk als te minachten wat vreemd is, niets ook zo stompzinnig.’

Nee, zouden wij daarentegen willen zeggen, hij is wel degelijk geëerd in zijn eigen land, voorzover hij op den duur misschien hier alleen begrepen is, wanneer we daaronder althans willen verstaan, dat alleen hier in Nederland iets van zijn geest in het openbare leven is doorgedrongen. Reeds vóór zijn dood is de Amsterdamse regering ‘erasmiaans gezind’, en ‘erasmiaanse’ predikers aanstellende tegenover de wederdopers, laat zij die gezindheid tot diep in het volk zinken. De gematigdheid van Willem van Oranje en zijn intieme raadgevers in godsdienstzaken als Marnix en Villiers is van erasmiaanse huize. Van Erasmus' vriend Nicolaas Everard, voorzitter van het Hof van Holland, is de erasmiaanse dichter Janus Secundus de tweede zoon. Een Coornhert en een Spieghel werken en, wat meer zegt, leven hier in zijn geest. Terwijl in het buitenland in de 17de en vooral in de 18de eeuw de tolerantiegedachte bij een Leibniz en een Lessing, een Shaftesbury en een Hume, een Rousseau en een Voltaire opnieuw ontluikt, zonder verband met Erasmus, uit de overwinning van of de voorbereiding tot de burgerlijke beschaving, vormen te onzent de genoemden alsmede de beide Hoofts, de beide Huygens', Huig de Groot en Vondel, De Witt en Spinoza, Bayle, een Fransman wel, maar naar hier gevlucht om zijn vrijheidszin, de schakels tussen Erasmus' principiële verdraagzaamheid en de tolerantie der 18de eeuw en deze weer met de ethische en

moderne theologen uit de 19de. Zij allen, die het geestelijk en maatschappelijk leven hier diep beïnvloed hebben, zijn zonder Erasmus moeilijk denkbaar, ook dan, wanneer zij zich zijn invloed niet of slechts ten dele bewust zijn geweest.

In die laatste toevoeging, ik erken het, schuilt dan echter weer een beperking van zijn invloed, omdat men het ook zó kan stellen, dat niet zij de voetsporen van Erasmus drukten, maar dat hen hetzelfde bewoog wat Erasmus had bewogen. Het laat zich niet bewijzen, dat bij voorbeeld Oranje Erasmus gelezen heeft, al noemt men het waarschijnlijk. Veiliger is het daarom te zeggen, dat Erasmus bepaalde elementen van een algemeen-Nederlandse geest op bijzondere wijze tot uitdrukking heeft gebracht; elementen die in laatste instantie berustten op het burgerlijk karakter dat de Nederlandse beschaving aangenomen heeft, eigenlijk reeds op het punt waarop men van een beschaving in Nederland kan spreken.

Erasmus als Nederlander? Maar hoe dan het feit te verklaren, dat hij die zich altijd, zoveel als 't maar enigszins ging, van maatschappelijke banden heeft vrij gehouden, die zich derhalve vestigen kon waar hij wilde en dat ook deed, er niet eens ernstig aan gedacht schijnt te hebben het op zijn geboortegrond te doen, zelfs niet om er te sterven? Hoe dan die talrijke plaatsen in zijn werken en brieven uit te leggen, waarin de Nederlanders en met name de Hollanders het moeten ontgelden? Reeds in zijn eerste brieven uit het buitenland klinkt telkens een toon van minachtende ergernis door over zijn landgenoten die hij vooral hun onmatigheid in eten en drinken verwijt. In 1501, toen hij na een afwezigheid van bijna tien jaar er nog één keer voor wat langer verblijf is teruggeweest, schrijft hij: ‘Wij hebben er, als de honden in Egypte, voortdurend rondgelopen en gedronken; ik zou liever bij de Faeaken leven’ en ‘als Epicurus eens herboren werd en deze wijze van leven zag, zou hij zich zelf streng en stoïcijns vinden’. En nog scherper, het scherpst wel, is een uitlating uit ongeveer dezelfde tijd, waarin hij, na nog weer eens zijn afkeuring over die maaltijden te hebben uitgesproken voortgaat: ‘Daarbij komt een gemeen, onbeschaafd soort mensen, een geweldige minachting voor de wetenschappen, geen enkel produkt van geleerdheid, een ontzettende naijver; vooral omdat de mijnen stilzwijgend schijnen te verlangen, dat ik terugkeer als iemand van gevestigd gezag die gewapend is tegen de aanmatiging van de onwetendste lieden.’ Dat dit geen voorbijgaande luim was, bewijzen latere brieven. Als hij in 1516 - zij 't pro forma - raadsheer van Karel V en al een beroemd man geworden is, schrijft hij: ‘Italianen, Spanjaarden, Zweden en Denen zijn mij beter gezind dan mijn landgenoten: het is een hongerig slag mensen, alleen voor de buik geboren’ en de oorzaak voor die minachting van wat hem het dierbaarst was, ziet hij - historisch onverdedigbaar natuurlijk - in de buitengewoon onbeschaafde heersers, zoals hij voor deze gelegenheid beleefd in het Grieks schrijft. In 1520 nog meent hij ‘het wordt iets beter’ - dit keer ging het over Brabant - ‘maar de boerse geest blijft er nog zo hangen en de oude barbarij heeft er nog hardnekkige voorvechters’.

Tegen al deze en dergelijke uitspraken weegt niet op, dat hij in het begin

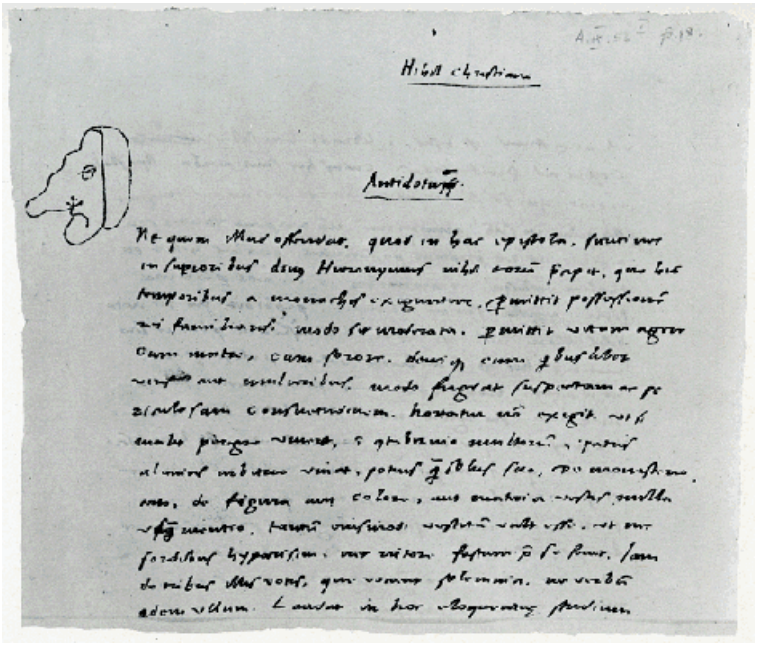
Desiderius Erasmus. Schilderij door Quenten Matsijs. *Galleria nazionale d'arte antica, Rome. Foto Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam*.

ook wel eens zijn verlangen geuit heeft ‘bij de zijnen te wonen’, want deze uitspraak wordt weer vrijwel teniet gedaan door de motivering ‘dat dit voor zijn faam voordeliger en voor zijn gezondheid van belang zou zijn’. Evenmin, al is 't niet zonder betekenis, dat hij, heel op het eind van zijn leven, vagelijk het plan gehad moet hebben weer naar Brabant terug te keren, noch, al is 't ontroerend, dat hij gestorven moet zijn met de Hollandse woorden ‘lieve God’ op zijn lippen.

Is het beeld, dat Erasmus zich van het vaderland uit zijn tijd gemaakt heeft, te ongunstig? Er is op zijn minst een kern van juistheid in. Het leven was hier weinig verfijnd en tegelijk te goed. Het maakte, zoals hij het gezegd heeft, de Bataafse geest tot een zatte geest. Dronkenschap als volksondeugd is ook nog het eerste dat de Spaanse officieren opvalt die een halve eeuw later hier geweest zijn en over de Nederlanden geschreven hebben. Alonso Vázquez bij voorbeeld geeft een algemene beschrijving van een dier maaltijden die Erasmus zo'n aanstoot gaven: ‘Zij lijden armoe en gebrek alleen om op een bepaalde dag overdadig feest te kunnen vieren. Dan geven zij voor een gastmaal 2 à 300 escudos uit en zij besteden dit geld voornamelijk aan wijn. Het is hun dan niet voldoende deze wijn te drinken met de genodigden, maar zij halen ook de voorbijgangers in huis en klinken en drinken met hen tot zij erbij neervallen. Gewoonlijk zit men bij zo'n feest drie of vier dagen aan tafel.’

Doch ook al wil men aannemen, dat Erasmus in zijn veroordeling van het toenmalige Nederlandse volkskarakter volop gelijk had, dan kan men, ook zonder in de moderne psychologie doorkneed te zijn, toch wel vermoeden, dat er achter die onpersoonlijke veroordeling persoonlijke ervaringen scholen die hem de ogen voor die veroordeling geopend hebben. De bron van iemands afkeer van iets ligt immers gemeenlijk dieper dan in het afgekeurde zelf. En bij Erasmus is die bron niet moeilijk te vinden. Erasmus heeft over de sporen van zijn geboorte en jeugd heel wat zand gestrooid, maar zijn eigen beroemdheid heeft gemaakt, dat die pogingen om ze uit te wissen ten slotte vruchteloos zijn gebleven. Zelfs de onzekerheid of hij 28 oktober 1466 dan wel 1469 geboren is, die nog het langst onze hang naar zekerheid getart heeft, bestaat niet meer. Het laatste jaar is het juiste. Wat alleen nog onzeker is en het, naar zijn aard, ook wel altijd zal blijven is wat Erasmus toch bewogen mag hebben naarmate hij ouder werd voor nog ouder te willen doorgaan. Was het om het zich oud voelen als het ware te rechtvaardigen door ook oud zijn? Was het, omgekeerd, om de triomf te markeren van de sterke geest over het zwakke ‘lichaampje’? Het een zowel als het ander en zelfs beide tegelijk is mogelijk.

Maar waarschijnlijker lijkt toch dat het ging om het maskeren van de smet die aan zijn geboorte kleefde. Want in feite komt het niet op het jaar waarin, doch op de omstandigheden waaronder hij geboren is, aan. En die kennen we wél. Erasmus is het kind van een onwettige verbintenis tussen een in de buurt van Gouda woonachtige priester, zekere Gerard of Gerards en diens huishoudster Margaretha, een chirurgijnsdochter uit Zevenbergen. Ondanks de in dat opzicht lakse praktijk dier dagen, bleef dit een vlek, te meer onuit-

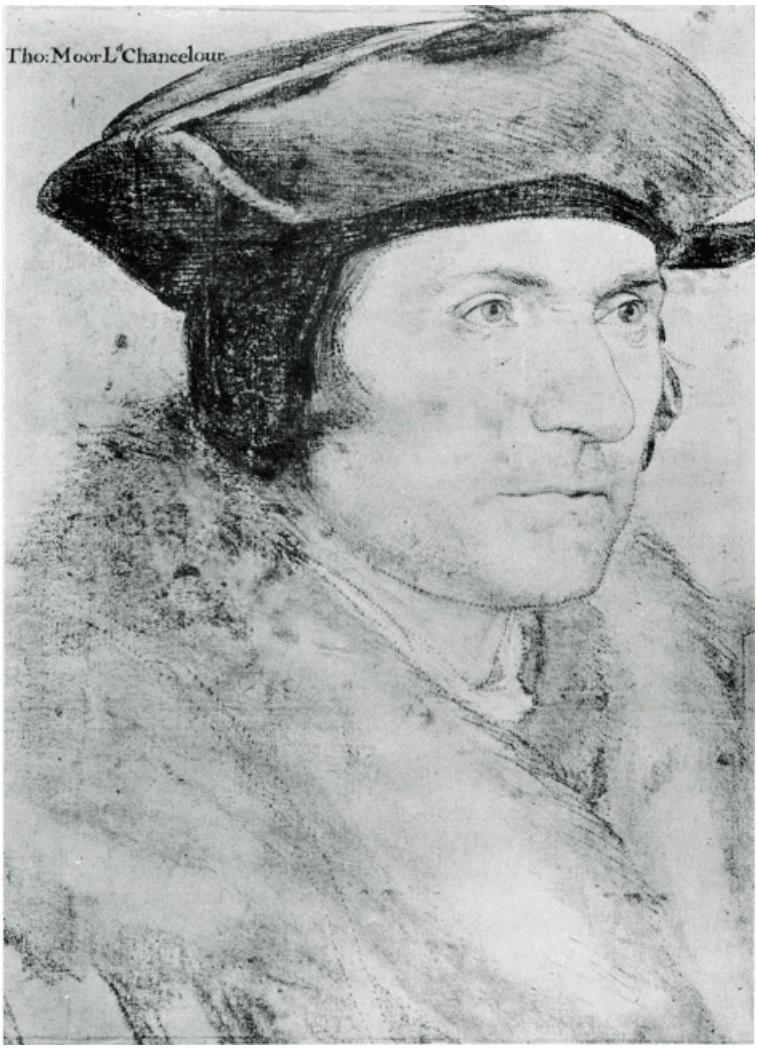
Een manuscript van Erasmus, met eigenhandige karikatuur. *Foto Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam*.

wisbaar in Erasmus' geval, omdat het hier niet om de eerste, maar om een tweede ‘misstap’ van zijn vader en moeder ging: hij heeft nog 'n paar jaar oudere volle broer Peter gehad. De ouders ontveinsden zich dit niet. De moeder is óf zeer kort vóór óf direct na de geboorte van Erasmus per schip van Gouda naar Rotterdam gegaan om daar haar intrek bij haar moeder te nemen die waarschijnlijk Rutgers of Rotgers geheten heeft. Wie zal zeggen, hoe diep dat merk van zijn geboorte-waaraan-iets-te-verbergen-viel in de kinderziel is geslagen, hoe zeer hem de hoon gedaan heeft van zijn latere schoolkameraadjes in Gouda, die het natuurlijk wisten en dat niet voor hem verborgen, toen zeker niet? Erasmus zou niet de eerste, hij zou ook niet de laatste zijn, wie de herinnering aan één keer, misschien achteloos maar in elk geval verachtelijk uitgesproken ‘hoerenkind’ zijn leven lang bijbleef, en voor wie dat genoeg was om een afkeer te krijgen en te behouden van alles wat maar met die jeugd, al was 't nog zo verwijderd, verband hield: huis, school, stad, land, klimaat en mensen. Afkeer, waarvan het slachtoffer dan zelf soms de oorsprong niet eens meer weet. We weten het niet, maar we kunnen het vermoeden uit Erasmus' pogingen om zijn geboorte steeds vroeger te stellen, dat wil zeggen als 't kon in een tijd, toen zijn vader nog geen priester was.

Het laat zich niet bewijzen, maar wij geloven, dat deze druk op het kind Erasmus de herinnering ook aan zijn latere jeugd verkleurd heeft. Maar het behoeft trouwens niet bewezen te worden: er was ook zonder dat in die latere jeugd en opleiding genoeg om iemand van Erasmus' aanleg tegen te staan, zowel op de stedelijke school in Gouda als in die te Deventer, waarheen hij nog vóór 1478 tezamen met zijn broer door zijn moeder gebracht werd. Dit onderwijs toch was door en door ouderwets en al mag hij het misschien niet zo gevoeld hebben, toen hij het onderging, als hij er later aan terugdacht, stond juist dat hem in alle scherpte voor ogen. Een Latijnse spraakkunst, 300 jaar oud, met meer raadseltjes, waarin de middeleeuwen zich zo graag vermeiden, dan grammatica erin. ‘Barbaars’ noemt hij het en dat is het ergste scheldwoord dat hij kent. Erasmus heeft de Deventer school ook niet ten einde gelopen. Hij is er tot 1484 geweest, met nog een onderbreking, gedurende welke hij koorknaap in Utrecht geweest is onder Jacob Obrecht als organist.

Toch was die school in Deventer voor die tijd waarlijk de slechtste niet. Zij was, integendeel, na die van Zwolle, waar Johannes Cele rector was, zelfs de beroemdste van het hele land. Enkele van de meesters behoorden tot de broederschap des gemenen levens; onder hen Johannes Synthen, die de eerste liefde voor de herlevende klassieke oudheid bij de zo bij uitstek ontvankelijke jongen plantte en begoot. Objectief was die school dan ook goed te noemen, zeker op het eind van zijn verblijf, toen Alexander Hegius haar leidde. Eén herinnering is hem trouwens als een hoogtepunt in zijn leven bijgebleven: hij heeft er eens de beroemde Rudolf Agricola zelf gehoord.

Sinds 1484 kleurde zijn persoonlijk lot zijn omgeving nog donkerder voor de vijftienjarige knaap. De pest nam in dat jaar zijn moeder weg en kort daarop werd hij door de dood van zijn vader wees. Hij kwam in de handen van voogden - onder anderen Pieter Winckel, zijn Goudse schoolmeester, een meester Pennewip voor deze Woutertje - over wie hij niets goeds weet te

Sir Thomas More. Tekening door Hans Holbein de Jongere. *Verzameling H.M. de Koningin van Engeland. Foto Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam*.

vertellen, maar vermoedelijk alleen, omdat zij hem, met de beste bedoelingen ongetwijfeld, een kant opdreven, waar zijn streven en gaven later blijken zouden in het nauw te geraken. Drie jaar nog bracht hij door of verbeuzelde hij, zoals hij 't zelf genoemd heeft, in de stadsschool in Den Bosch om dan monnik te worden. Hij verbleef eerst bij de augustijner monniken in het klooster Zion bij Delft en vervolgens, in 1487, bij diezelfde orde in het klooster Steyn of Emmaüs, even buiten Gouda gelegen.

Gaat men af op de titel van zijn eerste geschrift *De Contemptu Mundi* (Over de verachting der wereld) dat hij in die jaren, tegen zijn twintigste, geschreven moet hebben, dan zou men verwachten, dat het monniksleven hem aanstond, want honderden broeders hebben in de middeleeuwen dit leven onder diezelfde titel verheerlijkt. Leest men het geschrift echter, dan trilt er onder de oppervlakte een andere toon. Wat hij in het klooster gezocht had en tijdelijk ook, maar vermoedelijk vóór het afleggen der geloften, meende gevonden te hebben, was niet het afsterven van de wereld en haar ijdelheid; het was veeleer de rust en stilte nodig voor de studie, waarmee zijn jonge eerzucht diezelfde wereld die hij zei te verachten, veroveren wilde. Van zijn bedrevenheid in die studie op reeds zo jeugdige leeftijd, niet van zijn vroomheid legt dan ook dit boek getuigenis af: meer dan zeventig citaten uit de klassieken drukken de vijf uit de bijbel dood, temeer omdat die vijf, ontleend aan Mattheus, Lucas, Johannes en het boek Job, in zo ontelbaar vele middeleeuwse traktaten voorkomen, dat zij nog geenszins op lectuur van de bijbel zelf wijzen. Nee waarlijk door zijn uittreden uit het klooster is in Erasmus geen tweede Sint-Bernard of Sint-Franciscus, zelfs geen tweede Thomas a Kempis verloren gegaan. Ware hij er gebleven, dan zou echter wel Erasmus verloren zijn gegaan.

En zo voelde hij het zelf en daarom sloeg hij de verzenen tegen de prikkels en verdween, zo gauw hij kans zag, dat wil zeggen in het begin van de jaren '90, toen de bisschop van Kamerijk, die een aanstelling in Rome, het paradijs der humanisten, verwachtte, hem een secretarispost aanbood. Later zou hij wel vroom worden, maar op zijn wijze, en terug verlangen naar het klooster deed hij nooit. Integendeel, de daar toch ook bonte uren, met zijn vrienden als Willem Hermans, Cornelius van Woerden en Servatius Rogerus, doorgebracht in gezamenlijke studie of verzenmakerij, verkleurden voor de verouderende Erasmus en versmolten met de herinnering aan een omgeving van dwang en plichtmatige, ouderwetse vroomheid tot één grauwe weerzin tegen zijn jeugd en zijn land. Hier in dit klooster, te kil voor de lijder aan chronische niersteen met zijn klierachtig gestel, hier in dit land had hij nooit zijn vleugels kunnen uitslaan, voelde hij, en er was toch voor hem, juist voor hém, een wereld te winnen, die van de klassieke oudheid, van de enig- en eeuwigware beschaving.

Men heeft dit Erasmus vaak verweten. Er is zelfs een schrijver die zijn talloze klachten over zijn ongelukkig lot uit zijn duizenden brieven terugvoert tot dit uitsluitend en altijd aan zich zelf denken. Er schuilt, als in bijna alles, ook hierin een kern van waarheid. Bij al zijn evangelische geleerdheid heeft Erasmus inderdaad nooit het evangeliewoord begrepen, dat wie zijn ziel be-

houden wil, bereid moet zijn om haar te verliezen. Maar daar staat tegenover, dat hij toch nimmer ontrouw geworden is aan wat hij als zijn speciale zending zag en dat die zending, zoals wij zien zullen, nu eenmaal meebracht, dat hij zijn eigen persoon cultiveerde, omdat renaissance en humanisme zonder persooncultus nu eenmaal ondenkbaar zijn. Voor ons is het gemakkelijk het betrekkelijke ook daarvan te zien, maar we moeten daarnaast erkennen, dat het destijds niet mogelijk was, de munt der persoonlijkheid voor het cultuurleven koers te verschaffen zonder het besnoeien van andere, collectieve, waarden. Erasmus is slechts de *homo pro se,* de mens op zich zelf, kunnen worden, zoals een tijdgenoot hem eens genoemd heeft, door ondankbaar te verwerpen wat zijn ouders, zijn voogden, zijn leermeesters en overheden en zelfs sommigen van zijn vrienden hem hadden willen geven. In één woord: door de verwerping van zijn eigen land, waar hij na 1501 geen voet meer heeft gezet. Vergeten wij ook niet wat een zorgvuldig onderzoek naar zijn ziektegeschiedenis ons geleerd heeft en wat door de meesten van zijn biografen al te zeer veronachtzaamd lijkt: zijn kwalen zijn niet ingebeeld en de dokters hebben ze nochtans amper kunnen verlichten. Is het dan niet eerder verwonderlijk, dat deze man telkens opnieuw de fut gevonden heeft zich ertegen in te zetten ter wille van de opdracht hem door zijn tijd verstrekt, dan dat de eenzame in zijn brieven er zijn beklag over deed en, egocentrisch geworden, ter wille van diezelfde opdracht, zich voortdurend afvroeg hoe lang zijn zwakke lichaam het dictaat van de sterke geest nog zou kunnen gehoorzamen? Het zijn zijn kwalen die hem gemaakt hebben tot de gesloten, voorzichtige, naar binnen gekeerde man die wij van zijn portretten kennen. De jonge Erasmus was anders, schreef verzen, schilderde, reed paard, converseerde en flirtte. En, alweer, is het niet eerder verwonderlijk dat geest en humor hem nimmer verlieten, dan dat al die andere mogelijkheden in hem afgestorven zijn, zowel ten gevolge van zijn gezondheidstoestand als, alweer, ter wille van die opdracht?

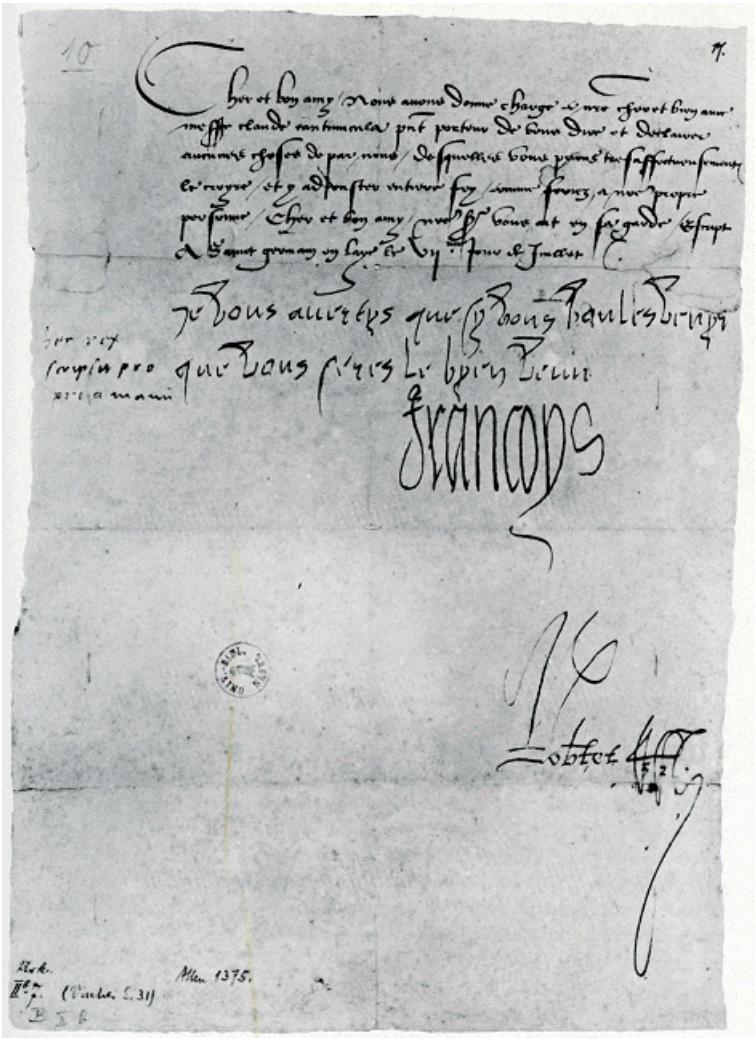
Betekent dit nu, dat dit Nederlands milieu hem niets geweest is? Het tegendeel is waar. Maar om uit te maken wat dit, zo men wil, zijns ondanks, voor hem betekend heeft, dienen wij eerst vast te stellen wat eigenlijk zijn zending was, waarover we zoëven spraken.

Wat men talent en wat men genie noemt kunnen we, althans waar het de wetenschappen betreft, zó onderscheiden: beiden leggen door de gewone vaklieden niet voorziene verbanden die de wetenschap met nieuwe vondsten verrijken en tot nieuwe inzichten voeren, maar het genie alleen tast de structuur van de wetenschap aan, doordat hij al die nieuwe verbanden concentreert op een nieuwe, aanvankelijk hem alleen eigen, centrale gedachte. Een centrale gedachte waarvan het zó bezeten is, dat het niet alleen in het gedachtenleven er alles op betrekt, maar ook in het lijflijk leven er alles voor over heeft, desnoods tot het schade lijden aan zijn eigen ziel - en die van anderen - toe. Is dit juist, dan moeten wij Erasmus zonder twijfel tot de genieën rekenen, ook al zal men in al de tien foliodelen noch in één van de duizenden brieven nauwelijks één werkelijk oorspronkelijke of waarlijk diepe gedachte vinden. Op een centrale gedachte daarentegen stuit men bij hem overal en altijd. Zij is

die van wat hij de *bonae litterae* noemde, en hij bedoelt daarmee, dat terwijl voor de andere humanisten vóór hem de studie der antieke beschaving een vak op zich zelf was, waar de andere levensgebieden en de eigen tijd problemen min of meer of vaak helemaal naast stonden, die studie voor hem het fundament was waarop het hele gebouw van zijn leven berustte. Zegt men, zoals het vaak gebeurt, dat hij de christelijke godsdienst - min of meer centraal voor alle mensen uit zijn tijd - wilde zuiveren door middel der klassieken en kerkvaders, dan is men weliswaar in de goede richting, voor zover men ook dan verband tussen beide legt, doch dan is men nog net niet bij wat ons toeschijnt het wezenlijkste van Erasmus te zijn, want dat was de verbinding tussen de klassieken en dat gezuiverde christendom tot een onverbrekelijke eenheid en die eenheid als *de* beschaving, waar buiten zich geen andere denken liet.

Men heeft wel gezegd, dat alleen de *Lof der zotheid* en de *Samenspraken* nog leven in het oeuvre van Erasmus. De uitspraak is op zich zelf niet onwaar, maar men moet er bij bedenken, dat juist deze twee geschriften voor Erasmus' eigen besef niet van wezenlijk belang waren. Waar het voor hem op aankwam zijn de *Adagia* en in de *Ecclesiastes* , zijn zijn uitgaven van de klassieken en kerkvaders en met name die van het Nieuwe Testament in de oertekst, het Grieks, zijn juist de dingen, die ons nu niet meer schelen kunnen. Waarom niet? Eenvoudig, omdat ze, mede dóór hem, deels al gedaan en deels ná hem beter gedaan zijn. Dat is nu eenmaal het lot van alle wetenschap. Ook de geleerde ‘Moor’ kan gaan, als hij zijn plicht volbracht heeft en dat te eerder, naarmate hij het beter deed, want des te sneller wordt zijn werk deel van het onpersoonlijk apparaat, dat volgende geslachten als een onverschillig werktuig hanteren.

Maar zo stond het uiteraard met Erasmus zelf niet. Hoe dierbaar hem de *Adagia* bij voorbeeld geweest zijn, zou gemakkelijk te bewijzen zijn uit het aantal steeds vermeerderde herdrukken. Zij houden hem bezig van vóór 1500 af, toen de eerste druk ervan verscheen tot 1533 toen de laatste, door hem zelf bewerkte editie, verlucht met zijn portret door Holbein, het licht zag. En zoals de *Adagia,* die van enkele honderden tot ettelijke duizenden aanzwellende verzameling becommentarieerde spreekwoordelijke gezegden uit de oudheid, feitelijk ten doel had om voor een ruimere wereld dan de reeds ingewijde de schatten der ouden te ontsluiten en ze daardoor tot ‘modern’ schrijver op te voeden, zo hadden eigenlijk al zijn geschriften, tot zijn brieven toe, dat zelfde doel: de antieken te leren kennen door *ad fontes*, tot de bronnen, te gaan, door vertrouwdheid met de antieken (de in zijn ogen alleen werkelijk wetenden), de mensen tot de ware kennis te brengen die ook voor Erasmus, ondanks al zijn afkeer van het middeleeuwse formalisme, nog goeddeels een vormkwestie was. Zo begon hij, reeds te Parijs, aan de *Colloquiorum Formulae* (Gesprek-modellen). Zo gaf hij in 1514 de *Parabolae* uit, een verzameling vergelijkingen in de trant der *Adagia*. Zo uit dat zelfde jaar de *Copia verborum ac rerum* (Over de woorden- en zakenrijkdom), een beheerst zwelgen in allerlei stilistische kunststukjes: vijftig manieren om te zeggen: ‘Uw brief heeft mij veel plezier gedaan’ of ‘Ik denk, dat het zal gaan re-

Een brief van koning Frans I van Frankrijk aan Erasmus, gedateerd 7 juli 1523.
Universiteitsbibliotheek, Bazel. Foto Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

genen'. Zo, op het laatst van zijn leven, toen zijn afnemende gezondheid (want Erasmus was een zwakke reus) zijn ijver als het ware slechts prikkelde om het nog verzuimde haastig in te halen - omdat hij wist, dat niemand het zo kon als hij - onder meer steeds soortgelijke geschriften: de *Ecclesiastes,* een verhandeling over de kunst van het preken, die hem ook lange, lange jaren heeft beziggehouden. Reeds in 1523 toch roert hij het onderwerp aan en pas in 1535 verschijnt het boek. Het werd niet toevallig zijn omvangrijkste geschrift.

Alles wat hij deed - en naliet - staat met deze 'zending' in verband: de middeleeuwse slordigheid te overwinnen door een heldere kennis der klassieken op een zo breed mogelijk terrein en voor zoveel mogelijk mensen, want al is zijn publiek beperkt door zijn gebruik van het Latijn, het was toen toch groter dan wij ons nu kunnen voorstellen en in elk geval veel groter dan dat der humanisten vóór hem die hem die ruime publiciteit bij zijn uitgave der *Adagia* ook wel verweten: Erasmus, gij verklapt onze mysteriën! Maar dat was juist wat hij wilde: het boek der oudheid voor allen openslaan. Want dit boek was hem niet alleen de boom der kennis, maar tegelijk de weg ten leven: 'Verdiep u in de oude uitleggers,' schrijft hij in 1505 aan een correspondent, 'geloof me, óf langs deze weg zullen wij tot de gelukzaligheid komen, óf wij zullen er nooit komen.' En die gedachte, dit, zijn evangelie, vervult hem zó, dat het zowel in het groot zijn wereldbeschouwing vormt, als ook, in 't klein, zijn dagelijkse zorg uitmaakt. Aan zijn Venetiaanse uitgever, Aldus Manutius, schrijft hij in 1507: 'Ik zou echter wel denken, dat mijn werken onsterfelijk zouden worden, indien ze, gedrukt in úw letters, het licht zagen, vooral in die hele kleine lettertjés, die allermooiste.' Vandaar ook de propere zorg voor zijn brieven, onderdeel van zijn zending: sinds in 1509, toen hij in Siena vertoefde, een vriend hem een deeltje met zijn eigen brieven toonde, dat deze te Rome gekocht had, verzamelde hij ze zelf, en gaf ze sinds 1515 telkens zelf bundelsgewijze uit.

Maar evenzeer als zijn zending in die kleinigheden uit het eigen leven schuilt, openbaart zij zich in zijn bemoeiingen met het algemeen-menselijke, allereerst in zijn streven tot hervorming van de veruiterlijkte, in vormendienst en bijgeloof verstarde kerk van die dagen. Vervolgens in zijn zucht naar vrede, die hij wat academisch, maar niettemin oprecht en met durf, steeds weer belijdt, zo in het lang uitgesponnen *Adagium: Dulce Bellum inexpertis* (Wie zoet hem ziet, kent d'oorlog niet) of in de *Querela Pacis* (Vredes klacht) uit de winter van 1516 op 1517, toen zijn welmenende droom van vrede en weldenkendheid steeds meer door oorlog en twistgeschrijf dreigde verstoord te worden. Het zijn steeds weer dezelfde gedachten die de oorlog verwerpen én op zedelijke én op redelijke gronden, bij Erasmus trouwens niet te onderscheiden. Zie zijn *Institutio principis Christiani* (Leerschool voor de christenvorst), geschreven ter ere van zijn overigens ook academische benoeming tot raad van de jonge Karel V, waarin hij sterk aandringt op scheidsgerechten ter beslechting van de geschillen tussen vorsten, die alleen de oorlog veroorzaken.

En alweer uit die zelfde bron welde zijn ijveren, voor hygiënischer toestan-

den in een stinkend vervuilde wereld, zijn gedachten over vrouwenemancipatie en zoveel meer hervormingsstreven. En daarvoor ook dienden ten slotte al die uitgaven van de oude kerkvaders, van Hiëronymus inzonderheid, en die van het Nieuwe Testament. Het was alles, alles bedoeld om orde en regelmaat te scheppen, als het literair-intellectuele fundament der redelijkheid, waarop hij de wereld wilde herbouwen.

Dit is het wezenlijke, want het steeds terugkerende en daarom het blijvende in Erasmus, dat hij een prediker der rede was. Dit ook is het onmiskenbaar revolutionaire in zijn zending, waarmee het terugwijzende dat in de leuze van het *ad fontes* is gelegen, niet in strijd was, integendeel. Veeleer is dit teruggrijpen op het oude, dat wil zeggen op het eens goede, karakteristiek voor alle revolutionair streven tot op en in zekere zin zelfs tot en met de grote Franse revolutie, ja zelfs in trekken van het nog latere christen-socialisme en -anarchisme.

Van hieruit nu wordt het pas duidelijk wat zijn Hollands milieu, ondanks zijn afkeer ervan, voor hem betekend heeft. De burgerlijke levenshouding, in Noord-Nederland het eerst tot bloei gekomen in de IJsselsteden, had haar vroege vruchten rijp gestoofd in de besloten huizen van de broederschap des gemenen levens. Door zijn leermeesters aan de St.-Lebuïnusschool te Deventer, waar de geest van Florens Radewijnsz. nog rondwaarde, had Erasmus tegelijk met het eerste Latijn ook die Nederlands burgerlijke zin voor properheid, orde en regelmaat ingezogen die het fundament werd van zijn rationalisme en humanisme. De toespraak van Rudolf Agricola - ook de zoon van een pastoor! - moge destijds voor zijn eigen bewustzijn het meeste indruk op hem gemaakt hebben, daarmee is niet gezegd, dat het persoonlijk-zedelijk-religieus accent in de levenshouding der broeders aan hem voorbij is gegaan, zoals dat blijkt zowel uit hun voorkeur voor eigen bijbellectuur, voor gezuiverde teksten in ordelijk handschrift, uit hun wederzijds zonden belijden en uit het grote aantal levensbeschrijvingen dat zij van elkaar nalieten, als uit hun afkeer van al te hevige innigheid en al te luide uiterlijkheid. Integendeel, wij zijn van oordeel, dat de gedempte toon waarin het leven der broeders placht te verglijden, zonder dat hij het wist de geestelijke vorm geworden is waarin de latere Erasmus het gloeiend metaal van zijn bijbels én antiek humanisme gegoten en tot een zo volmaakte zachtglanzende eenheid versmolten heeft. Aan de wieg van Erasmus als intellectueel staan wel degelijk ook drie wijzen van het intellect, drie Hollandse wijzen: Rudolf Huisman (Agricola), Wessel Gansfoort en Alexander van Heek. En Erasmus, het christuskindje aan de wieg waarvan deze wijzen stonden, was in de grond even Hollands als zij: zo niets anders, dan zou zijn gekanker op alles wat Hollands was, het reeds bewijzen.

Wanneer hij in 1493 het land verlaat om de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen, te volgen, dan staat, voorzeker, op de voorgrond van zijn verlangen, in het volle licht van zijn bewustzijn, de droom van alle humanisten: Rome en de internationale roem die hij daar hoopte te verwerven, maar op de achtergrond, in de schaduw, sluimert, zij het ongeweten, de herinnering aan dat Nederlands milieu, dat hem geleerd had, dat er iets hogers was dan

Rome en roem: een goed geweten en de vrijheid om dat te behouden. En het eerste ook, maar het laatste niet minder heeft van Erasmus Erasmus gemaakt.

Later zijn hem die Nederlands burgerlijke trekken in hem zelf ook wel af en toe bewust geworden. Hij zal constateren, dat er wel aanleg in dit volk school, al werd deze door de levenswijs en het gebrek aan medewerking van boven verstikt. Vervolgens blijft zijn nuchterheid en antidogmatisme hem altijd met Holland verbinden, ook als hij het zelf niet ziet. Hij is nooit een echt theoloog geweest voor zover spitsvondige speculaties hem altijd evenzeer vreemd gebleven zijn als het *odium theologicum*. Van de scholastiek die hij altijd bespotte en bespotten moest om de baan vrij te krijgen voor zijn ruime religie der weldenkenden en verdraagzamen, heeft hij betrekkelijk weinig begrepen en evenmin heeft hij ooit het rechte begrip gehad voor Luthers boerse felheid waarvan hij als burger gruwde. De dogmatische haarkloverijen der scholastici en de felheid der eerste protestanten waren er althans in Holland niet. Het leven was er ‘humaan’, menslievend en goedaardig. Hij roemt er de vele, niet grote, maar welbestuurde steden, de zindelijkheid, de zeer verbreide, wel niet klassieke, maar daartegenover algemene ontwikkeling en het komt alleen door zijn tekort aan wat wij tegenwoordig sociologisch inzicht noemen, waarvoor hij niet het minste orgaan had, dat hij de overdaad in eten en drinken, die hem tegenstond, als enig gevolg ziet van de in zijn vaderland heersende overvloed die scheepvaart, visserij en vruchtbare grond opleverden, in plaats van te begrijpen, dat evenzeer die trekken, die hij in Holland prees, op die betrekkelijk algemene welvaart berustten.

Maar de natuur ging ook hier soms boven de leer. Als een van zijn bestrijders, een Spanjaard, hem denkt te treffen door hem verachtelijk het woord *Batavus* voor de voeten te werpen, dan vraagt hij zich quasi verwonderd af, of het soms een ondeugd is Hollander te zijn, alsof Holland, zijn Holland ten slotte toch, bij enig land ten achter stond. En hij prijst dan de rijkdom van het land en roemt zijn talenten. Als de godsdienstvervolgingen losbarsten, lijdt hij mee met zijn volk; als hij in 1516 in Antwerpen is, schrijft hij More, dat er weer een grote som van het volk geëist wordt, en volop burger voelt hij zich, wanneer hij voortgaat: ‘Deze eis is al aanvaard door adel en hoge geestelijken, dat wil zeggen door hen, die zelf alleen niets zullen geven (de genoemden waren destijds nog vrijgesteld van belastingen). De burgerij beraadslaagt.’ En hoe het met de vrijheid van die beraadslaging stond ontging hem evenmin: ‘De vorst, anders ongewapend, is nu gewapend aanwezig, de akkers worden overstroomd door benden soldaten en vanwaar en uit wiens naam zij komen, is onzeker’ en hij eindigt zijn klacht met ‘O, dit arme land door zoveel gieren bedekt’. Nederlander ten slotte is hij ook in zijn vrijheidszin en zijn kosmopolitisme, die bij hem nauw samenhangen.

Hij wil liever niets aannemen, geen prebende en geen betrekking om zich zelf vrij en zijn zending zuiver te houden. Het eerste doet hij toch, omdat hoe groot ook zijn lezerskring geweest moge zijn - en hij was groter dan van iemand anders uit zijn tijd - zijn pen hem niet genoeg opleverde om het leven te kunnen leiden waar hij niet buiten kon en hij zijn vrijheid door het aan-

De drukker Johannes Froben. Kopie naar een schilderij door Hans Holbein de Jongere.
Öffentliche Kunstsammlung, Bazel. Foto Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam.

vaarden van zo een sinecure nog altijd minder bond dan door zich onder de onmiddellijke bescherming van een hooggeplaatste te begeven. En al is hij wel lid geweest van de theologische faculteit, zowel in Leuven als in Bazel, en heeft hij ook als zodanig wel eens college gegeven, een eigenlijk professoraat heeft hij nooit op zich willen nemen. En die vrijheidszin brengt hem aan het zwerven, maakte hem tot de Europeeër die hij geworden en gebleven is: 'Burgers onder elkaar en één in den gelove zijn al wie in die studiën ingewijd zijn,' heeft hij eens geschreven.

Lang hield hij het bij de bisschop van Kamerijk niet uit, één of twee jaar. De tijd, vervliedend onder het wachten op de reis naar Rome waarvan niets kwam, vult hij met het voltooien van de *Antibarbari* waaraan hij reeds te Steyn begonnen was. De uitvoerige dialoog is, al droeg hij nog zijn ordekleed toen hij het schreef, een openlijke verdediging der profane klassieke lectuur en de halfheid van *De contemptu mundi* is er verdwenen. Maar de bisschop heeft, als het Romeinse plan toch niet doorgaat, geen behoefte meer aan een secretaris die zo goed Latijn kent en Erasmus krijgt verlof om naar Parijs op studie te gaan. Hij wilde er de doctorsgraad in de theologie halen. Doch het is niet hier, in het Collège Montaigu, dat zich de wereld voor hem zou openen. Het harde werken, de rotte eieren en de slechte ligging bekomen hem kwalijk.

Erasmus is geen Loyola die daar later ook studeren zou en aan wie al die kleine narigheden, als aan zoveel van zijn tijdgenoten, voorbijgingen. Hij hield het er uit met moeite en nood tot op het einde der eeuw, toen hij het aanbod van de jonge Lord Mountjoy, een van zijn leerlingen, aannam om hem naar Engeland te vergezellen. Hij beleefde er gouden dagen, waaraan de stralende herinnering steeds weer in zijn brieven terugkeert. Hier, in Oxford, kwam hij ook in aanraking met John Colet die hem warm maakte voor de gedachte om de bijbel historisch te verklaren, maar die daarbij zelf stuitte op zijn onkunde van het Grieks, waarvan de kennis destijds, ook onder geleerden, nog volstrekt niet vanzelf sprak. Toen hij in 1500 uit Engeland vertrok, was het zijn vaste voornemen Grieks te gaan leren, maar een dom toeval kwam tussenbeide: de twintig gouden ponden die hij had overgespaard nam de Engelse douane hem af en hij kwam in Parijs vrijwel platzak aan, nog onder de indruk van een tweede avontuur met een straatrover-paarden-verhuurder, die hem een eindweegs vergezelde en hem alleen heeft laten lopen, toen hij merkte, dat er niet veel te halen viel. Hij heeft het geval in geuren en kleuren geschreven aan zijn vriend Batt, schoolmeester en later stadssecretaris van Bergen op Zoom. Maar het Grieks zou hij later toch leren en de wereld dankt aan die Engelse tolbeambte de eerste opzet der *Adagia,* want deze eerste uitgave was bedoeld om geld te verdienen. En dat is ook wel gelukt. We moeten met vergeten dat in deze tijd, toen er noch brochures, noch tijdschriften, noch verenigingen bestonden die lezingen organiseerden, het culturele verkeer naast de openbare disputaties in academische kringen, voor een groot deel de vorm van briefwisseling aannam. En wat nu was er beter geschikt om die brieven te kruiden dan een aantal spreuken en verhaaltjes, aan de klassieken ontleend, zoals Erasmus er hier het geletterde publiek te

kust en te keur aanbood?

De droom van alle noordse renaissancemensen die tot ver in de 19de eeuw toe kunstenaars en geleerden zou inspireren: *de* reis naar Italië, Erasmus nog dierbaarder sinds hij de kritische aantekeningen op het Nieuwe Testament van de door hem hoog vereerde Italiaanse humanist Lorenzo Valla gevonden en uitgegeven had, zou toch nog in vervulling gaan. Bij zijn tweede bezoek aan Engeland (1505) - zijn *Adagia* en het *Enchiridion militis Christiani* (Handboekje of Ponjaard, het eerste woord heeft beide betekenissen, van de christenstrijder) hadden hem reeds 'hoffähig' gemaakt - kreeg hij kennis aan de lijfarts van koning Hendrik VII, die zijn zoons in Italië wilde laten studeren en Erasmus aanzocht, hun mentor te zijn. In juli 1506 vertrokken zij en Erasmus maakte van de gelegenheid gebruik om in Turijn de doctorsgraad in de theologie te halen. Bij de troonswisseling in Engeland, waar de vervaarlijke Hendrik VIII aan de regering kwam, riep deze hem uit de buurt van Napels waar hij toen vertoefde, terug. Het is op die terugreis, dat we Erasmus zien, zoals we ons hem in zijn jonge jaren het liefst voorstellen: te paard over de Alpen trekkend, een tas met boeken aan de zadelknop, verdiept in het ontwerp voor de *Laus Stultitiae* of *Moriae Encomium* (Lof der Zotheid), de satire op de menselijke verdwazing en met name op die van zijn eigen stand, de geestelijkheid, die zich slechts laat vergelijken met de aller-voornaamste van dit genre, waartoe zo velen geroepen schijnen, maar zo weinigen uitverkoren zijn, met Lucianus' hekelingen ener-, met Voltaires *Candide* anderzijds. In de ideale sfeer van Thomas Mores huis werkte hij dit geschrift, het enige van hem wel dat nog altijd vertaald, herdrukt en gelezen wordt, uit.

Tot 1514 verbleef Erasmus met enkele korte onderbrekingen - onder andere in 1511 een reis naar Parijs om er de *Lof* te laten drukken - in Engeland, waar hij ook zijn beide levenswerken, de kritische uitgaaf van het Nieuwe Testament waarvoor hij intussen Grieks geleerd had, en de *Brieven van Hiëronymus,* op touw zette. Hier ook kreeg hij eindelijk, nadat het met allerlei beschermers, onder anderen Anna van Borselen, de vrouwe van Veere, misgelopen was, dispensatie van de paus (1517) en de prebende die hem zijn vrijheid gaven.

Beroemd is hij nu. De reis in juli 1514 via Brabant en Straatsburg naar Bazel werd een ware triomftocht. Hier in Bazel waar hij voorlopig tot 1516 zou blijven, heeft Erasmus, die naar de gelukkige uitdrukking van Stefan Zweig 'sesshaft in keinem Lande und heimisch in allen' was, zich nog het meest thuis gevoeld, in het humanistenmilieu rond zijn drukker Froben, die inderdaad, dat moet men erkennen, alles gedaan heeft om het de niet gemakkelijke man naar de zin te maken. Als Erasmus ooit gelukkig geweest is, dan is het in die jaren.

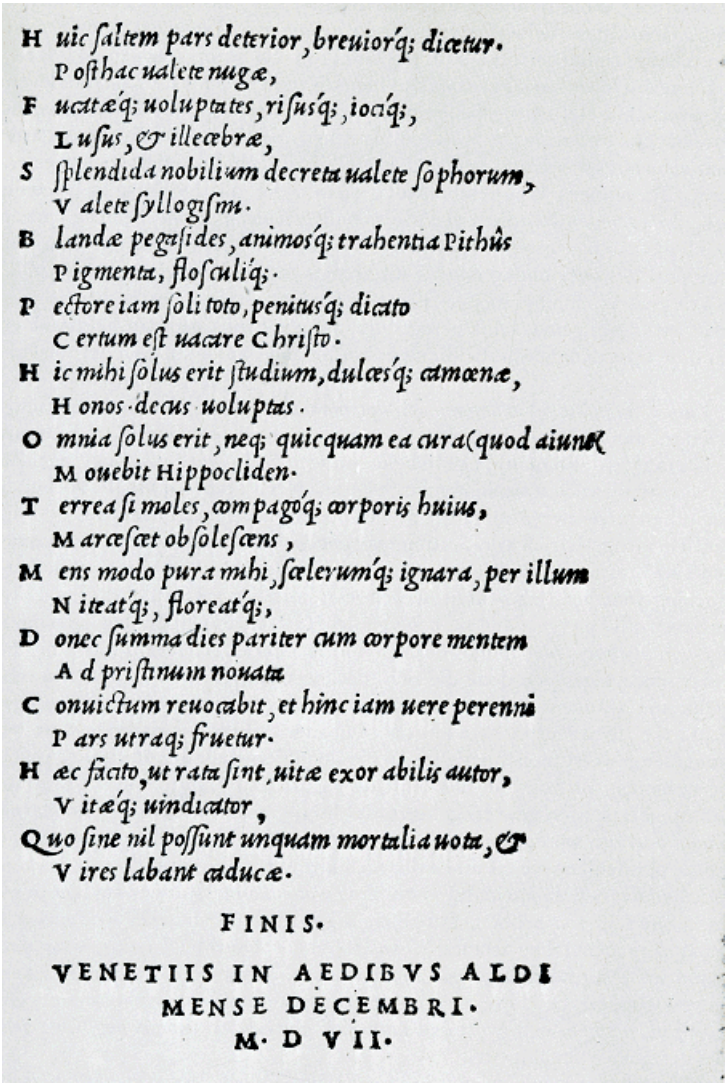
Men heeft zijn onvree, zoals die uit zijn voortdurend reizen en trekken blijkt, wel eens aan zijn even voortdurend met zich zelf bezig zijn, geweten. Men kan dit erkennen en tegelijk overtuigd zijn, dat zijn zending die zelfzucht zowel meebracht als ophief. Wie anders had al dit toen nodige werk kunnen verzetten dan hij en hoe had hij het anders gekund dan door zijn vrij-

heid van denken en handelen voortdurend jaloers te bewaken? Maar zelfs als men deze ‘verontschuldiging’ niet zou willen laten gelden, noch die van zijn kwalen, dan moet men toch erkennen, dat de verdeelde wereld het hem van weerszijden niet gemakkelijk gemaakt heeft zijn irenische zending van bemiddeling en eenheid te vervullen. Hij heeft veel getrokken, maar is dat niet omdat hij veel is opgejaagd? Opgejaagd, enerzijds door zijn eigen beroemdheid - want beroemd te zijn is een bezoeking - anderzijds door zijn vijanden, die hem de rest van zijn tijd en rust welke zijn vrienden hem lieten, dreigden te ontroven.

Zo vestigde hij zich in 1517 te Leuven waar hij het vier jaar uithield, tot hij maar weer naar Bazel trok om aan de verbitterde aanvallen der orthodoxe theologen te ontkomen. Maar dit betekende volstrekt niet, dat hij toegaf. Integendeel: in 1518 gaf hij er zijn nieuwe, veel kritischer editie van het Nieuwe Testament uit op grond van de tekst die hij in 1506 al had vastgesteld, maar in 1516 nog niet had durven laten drukken. En nu pas beginnen de grote moeilijkheden, zonder welke geen mensenleven groot kan zijn.

Op 31 oktober 1517 plakte Luther volgens de overlevering zijn vijfennegentig stellingen aan de deur van de slotkerk te Wittenberg aan, de vorm die destijds de uitnodiging tot een openbaar debat betekende. Wanneer deze legende, zoals wel met recht wordt aangenomen, ongegrond is dan heeft hij zijn knuppel op een andere wijze in het hoenderhok gegooid. Erasmus was het zeker goeddeels met hem eens, maar evenmin kan het zijn scherpzinnigheid, gescherpt als zij hier was door de behoefte aan het in-rust-bewaren van het eigen ik, lang ontgaan zijn, dat de loop die de gebeurtenissen nu namen, zijn zuiveringszending in gevaar kon brengen.

De rijksdag te Worms (1521), waar over Luthers zaak beslist zal worden, staat voor de deur. In zijn onzekerheid verneemt Luthers vorst-beschermer, Frederik van Saksen, op zijn doorreis in Keulen (november 1520), dat de hoogste morele autoriteit in kerkelijke hervormingsaangelegenheden, dat de grote Erasmus in die zelfde stad verwijlt. En hij legt hem de brandende kwestie voor. Erasmus, die noch zijn zending verloochenen wil, noch van zich zelf de martelaar wil maken die hij niet is, tracht eerst met een grapje uit de klem te komen: Luthers voornaamste fout, schertst hij, was de paus aan de kroon en de monniken aan de buik gekomen te zijn. Maar dan formuleert hij, in ernst, in 22 stellingen, naar zijn beste weten en geweten, zijn mening over Luthers leer. En daar waar het erop aankwam, stond hij achter hem. ‘Van alle universiteiten hebben slechts twee Luther verdoemd. Luther verlangt dus alleen maar iets billijks, wanneer hij een openlijke discussie en onverdachte rechters begeert.’ Doch anderzijds moet men het Stefan Zweig in zijn boekje over Erasmus toegeven: ‘Erasmus heeft in dit wereldhistorisch ogenblik niet de gehele inzet van zijn wezen, zijn kracht, zijn tegenwoordigheid aan zijn overtuiging gegeven.’ Want te bewijzen valt het uiteraard niet, maar de mogelijkheid moet men erkennen, dat, indien Erasmus persoonlijk op de rijksdag van Worms zou zijn geweest en hij er persoonlijk gesproken zou hebben, Luther er niet in de ban zou zijn gedaan en de kloof minder diep zou zijn geworden dan zij nu werd.

H uic ſaltem pars deterior, breuiorq; dicetur.
P oſthac ualete nugæ,
F ucatæq; uoluptates, riſusq;, iociq;,
L uſus, & illecebræ,
S plendida nobilium decreta ualete ſophorum,
V alete ſyllogiſmi.
B landæ pegaſides, animosq; trahentia Pithûs
P igmenta, floſculiq;.
P ectore iam ſoli toto, penitusq; dicato
C ertum eſt uacare Chriſto.
H ic mihi ſolus erit ſtudium, dulcesq; camœnæ,
H onos decus uoluptas.
O mnia ſolus erit, neq; quicquam ea cura (quod aiunt)
M ouebit Hippocliden.
T errea ſi moles, compagoq; corporis huius,
M arceſcet obſoleſcens,
M ens modo pura mihi, ſcelerumq; ignara, per illum
N iteatq;, floreatq;,
D onec ſumma dies pariter cum corpore mentem
A d priſtinum nouata
C onuictum reuocabit, et hinc iam uere perenni
P ars utraq; fruetur.
H æc facto, ut rata ſint, uitæ exor abilis autor,
V itæq; uindicator,
Quo ſine nil poſſunt unquam mortalia uota, &
V ires labant caducæ.

FINIS.

VENETIIS IN AEDIBVS ALDI
MENSE DECEMBRI.
M. D VII.

De ‘prachtige kleine lettertjes’ van Aldus Manutius in de uitgave van *Hecuba, & Iphigenia in Aulide. Gemeentebibliotheek, Rotterdam.*

De kloof - die ook het verdere levensgeluk van Erasmus zelf verzwolgen heeft. Hem dit verwijten? Het heeft zo weinig zin. Trouwens, indien men van mening is, dat iemand ‘straf’ toekomt, omdat hij op een bepaald ogenblik van zijn leven versaagt, dan kan men dit in de regel gerust aan het leven zelf overlaten. Het versagen pleegt zich zelf te wreken. Alleen het verzaken verdient ons inziens het verwijt, ook van het nageslacht. En Erasmus moge toen al versaagd hebben, verzaakt heeft hij zijn zending niet, toen niet en nooit. Integendeel. Wel beschouwd is er in tijden als die Erasmus beleefde - er zijn er tegenwoordig weer die het uit ervaring zullen beamen - meer moed voor nodig, tussen de partijen te staan dan ertussen te kiezen, mits dat standpunt uit overtuiging en niet uit vrees is ingenomen. Het *concedo nulli* van de gedenkpenning, in 1531 Erasmus ter ere geslagen, het ‘ik zwicht voor niemand’ moge gemakkelijk gezegd zijn, het is moeilijk gedaan; het karakter dat deze lijfspreuk bewaarheidt, moet harder zijn dan het metaal der medaille.

Tussen de beide, al scherper zich vormende en elkaar met al giftiger middelen tot aan oorlog en burgeroorlog toe bestrijdende partijen, bleef Erasmus in het midden, zijn onafhankelijkheid bewarend. Hij werd daarvoor, zoals te verwachten was, van beide kanten bestookt. Noch de partij van het behoud, noch die van de hervorming liet af van pogingen hem aan haar kant te krijgen. De vurige Ulrich von Hutten, woedend over wat hij wel als een verzaken van Erasmus moest zien, omdat de zaak van het humanisme en de hervorming voor hem één waren, schreef een lasterlijk geschrift, waarop Erasmus met zijn *Spongia adversus aspergiones Hutteni,* zijn ‘Spons tegen de modder van Hutten’, niet minder lasterlijk antwoordde. Het verwijt, dat hij die laster spoog tegen een dode die zich niet meer verweren kon, treft hem mogelijk niet, wanneer het waar is, dat het pamflet al geheel of grotendeels gedrukt was, toen Hutten 31 augustus 1523 stierf. Maar ook dan nog ware het humaner geweest na het bericht van die dood deze valse munt uit de circulatie te nemen. En ook dan nog blijft de vlek die niet Hutten, maar Erasmus zelf op zijn blazoen geworpen heeft, dat hij de reeds doodzieke en doodarme ridder aan zijn woning in Bazel de deur gewezen heeft, het moge dan uit politieke of lijfelijke vrees of uit beide tegelijk geweest zijn, want dit was een zonde tegen de menselijkheid, bij vermijding waarvan hij zijn zending niet in gevaar gebracht zou hebben. Denkbaar is het intussen, dat niet Erasmus zelf, maar zijn toenmalige secretaris, de Hollander Quirijn Talesius, voor deze wandaad aansprakelijk gesteld moet worden. Want deze Haarlemse lakenweverszoon die het later nog tot burgemeester van zijn geboortestad zou brengen, is steeds een overtuigd katholiek geweest en tijdens het beleg zelfs om den gelove terechtgesteld.

Hoe onafhankelijk de positie van Erasmus bleef, is merkwaardigerwijze nooit beter gebleken dan toen zijn katholieke half-vrienden, half-vijanden, hem dwongen tot wat hij het liefst van alles had willen vermijden: de pen tegen Luther te voeren. Geprest om openlijk partij vóór Rome te kiezen, koos hij slechts partij tegen Luther. Misschien met overleg, maar vermoedelijk instinctmatig koos hij als onderwerp *De libero arbitrio* (Over de vrije wil), dat

in 1524 uitkwam, waarop Luther het volgend jaar antwoordde met zijn *De servo arbitrio* (Over de onvrije wil), weer, in 1526, gevolgd door Erasmus' *Hyperaspistes,* een lijvig traktaat over dezelfde kwestie, maar zonder nieuwe argumenten. Doch wat is nu het merkwaardige op grond waarvan men kan zeggen, dat juist dit afgedwongen geschrift Erasmus' wezenlijke onafhankelijkheid bewijst? O, voorzeker, hij keerde zich, getrouw aan de 'opdracht', in dit geschrift tegen de individuele geloofsopvattingen der hervormers en sprak er zich in uit ten gunste van de autoriteit en de traditie der kerk. 'Ik had in Luthers kerk een der coryfeeën kunnen zijn,' schreef hij in 1529, 'maar ik heb liever gewild de haat van heel Duitsland op mij te laden dan uit de gemeenschap der kerk te scheiden.' En dit meende hij ook ongetwijfeld, want Erasmus is wel radicaal, radicaler zelfs dan men hem in de regel tekent, maar zijn radicalisme is er een van de geest, nog beter: van de gezindheid, niet van de daad. Erasmus was radicaal in de zin waarin Marx het bedoelde, toen hij schreef: radicaal zijn is de zaak bij de wortel vatten en de wortel voor de mens is de mens zelf. Elk radicalisme dat buiten die mens en zijn gezindheid om kerkpolitisch werd, stond hem tegen en met name het drijven van Luther waarvan hij niet ten onrechte vreesde, dat het, zij het misschien tegen Luthers wil, de dekmantel zou worden voor allerlei praktijken, die aan de geest van het evangelie, zoals Erasmus het zag, volkomen vreemd, ja daaraan tegengesteld zouden zijn.

Des te meer hij wars van dit 'barbaarse' radicalisme was, des te minder kon hij zijn eigen intellectueel radicalisme verloochenen, ook niet, of juist niet in dit anti-hervormingsgeschrift. En daarom ook viel hem het thema der wilsvrijheid in, waarin hij het diepst met Luther van mening verschilde. Maar vergelijkt men beide geschriften, dan kan men tot geen ander besluit komen, dan dat in wezen Luthers geschrift het meest religieuze, het meest kerkelijke zelfs van beide was. Immers, terwijl de kerk de betrekkelijkheid leerde zowel van de wilsvrijheid van de mens als van zijn onvrijheid en de beide tegenstellingen in één eenheid had trachten te verzoenen, maar met sterk accent op de onvrijheid van de mens en derhalve op de genade Gods, vereenzijdigde Luther deze dialectische eenheid door de wilsvrijheid geheel te schrappen en alle accent op de genade te leggen, terwijl Erasmus deze eenheid evenzeer vereenzijdigde maar dan door omgekeerd alle wilsonvrijheid en daarmee de genade te schrappen. Zodat, terwijl bij Luther met al *zijn* radicalisme in dit opzicht slechts gesproken kan worden van het doortrekken van de lijn van Augustinus en daarmee slechts van een accentverschuiving, het bij Erasmus zó is, dat hij het achterdeurtje dat de kerk voor de wilsvrijheid open gelaten had, wagenwijd open stelde, daarmee niet slechts het accent, maar de kern van het probleem verschuivend. Het merkwaardige in deze strijd is dus dat, ofschoon het Luther erom te doen was, de kerk aan te vallen en Erasmus om haar te verdedigen, Luther met al zijn kerkpolitiek radicalisme feitelijk het echt religieuze, in de zin van een aan God gebonden mensheid, verdedigde, terwijl Erasmus door zijn intellectueel radicalisme dit ondermijnde en de weg baande naar die gedachtenwereld die er van uitgaat, dat de mensheid zich zelf moet leiden.

Noch zijn aanval op, noch zijn verweer tegen Luther maakte dan ook, achteraf begrijpelijk genoeg, een einde aan de aanvallen op Erasmus van kerkelijke zijde. Zij namen integendeel toe. De theologische faculteit te Parijs onderwierp zijn werk aan een vinnige kritiek. Zij veroordeelde met name zijn in 1522 aan de bisschop van Bazel gerichte brief *De esu carnium* (Over het vleeseten) waarin hij geprotesteerd had tegen het slaafs dienen van uiterlijke vormen waarvan hij er vele voor van menselijke oorsprong hield. En alsof dit het sein geweest was tot vernietiging van hem die men ten slotte niet ten onrechte als een der voornaamste aanstichters der hervorming beschouwde, kwamen de tegenstanders nu van alle kanten opzetten. Vincentius Theodorici uit Haarlem, een dominicaan, F. Titelman, een franciscaan, een aantal monniken in Spanje, kwaad over de grote invloed die Erasmus ook in hun land had, alsmede nog een aantal persoonlijke vijanden in Duitsland en Nederland, tegen één waarvan hij het smadelijk moest afleggen, nl. Heinrich von Eppendorff, een volgeling van Hutten, die in 1528 zijn meester kwam wreken door de onweerlegbare beschuldiging, dat Erasmus Hutten en hem belasterd had.

En Erasmus schreef en schreef. Ziek of niet, hij schreef, zoveel als tegenwoordig alleen dagbladjournalisten schrijven, maar dan beter. Al de antwoorden aan zijn vijanden, als *Apologiae* verzameld in het negende deel van zijn complete werken, al die militante brochures, te vinniger, omdat domheid en domperij van zijn belagers hem dwongen zijn eigenlijk werk te laten liggen, gingen *linea recta* van zijn schrijftafel naar de zetterij en nog nat van de drukinkt de wereld in en om er tevreden over te kunnen zijn, had Erasmus geen ander middel dan wat later zo vaak zou worden toegepast: zich zelf wijs te maken, dat hij eigenlijk altijd en overal gelijk had, hetzelfde middel, dat, doorwerkend in de toon, echter ook nooit nalaat, de tegenstander, ook de eerlijke, te prikkelen, waarvan dan een nog grotere en nog prikkelender zelfverzekerdheid het betreurenswaardig, maar onvermijdelijk gevolg is.

Voor ons heeft dat alles nu geen waarde meer, dan alleen om de nog altijd gecolporteerde legende te verstoren, dat Erasmus een kamergeleerde was, waarvan alleen dit waar is dat hij het naar zijn diepste wezen had willen zijn, waarmee echter slechts gezegd is, dat hij het misschien wel geweest zou zijn, indien hij in een minder roerige tijd was geboren; en dat wil weer zeggen, in een tijd, waarin men hem beter zou hebben kunnen begrijpen.

Zoals het nu was, werd de tijd al anti-erasmiaanser, en, logisch gevolg, Erasmus eenzamer en eenzamer. Machteloos moest hij het aanzien, ja, men krijgt zelfs de indruk min of meer, we zullen niet zeggen, onverschillig, maar dan toch van buitenaf, zag hij het aan, in beslag genomen als hij werd door zijn eigen zorgen, dat zijn beste vrienden Fisher en More hun hoofd op het schavot verloren (1535), als martelaren van dat zelfde katholicisme, dat hij slechts zo lauw kon verdedigen, als slachtoffers van die zelfde hervorming die hij dan toch mede gewekt had.

Hij begreep ook, op zijn beurt weer logisch gevolg van zijn vereenzaming, zijn tijd er een geworden was waarin de mens geen andere keus heeft dan maar nooit met die gevaarlijke aangelegenheid ingelaten en de theologische

Erasmus op zijn sterfbed. Tekening door een anonieme Bazelse kunstenaar. *Teylers Stichting, Haarlem*.

zaak aan de theologen overgelaten.' Woorden die bewijzen, dat hij zijn tijd niet meer begreep, omdat hij niet begrijpen kon, niet begrijpen wilde ook, dat zijn tijd er een geworden was waarin de mens geen andere keus heeft dan voor zijn geweten te sterven of het te verzaken.

Het is waar, tot dit laatste offer was Erasmus niet in staat - hij heeft het zelf erkend - maar elk verwijt hier schijnt ons zinloos: het werd hem ook niet gevraagd. Aan hem voorbijgegaan, is de ellende van zijn tijd zeker niet, wat toch bij mensen van zijn ouderdom anders geen ongewoon verschijnsel pleegt te zijn. Wij kunnen het, als altijd bij Erasmus, opmaken uit zijn innerlijke onrust die zich bij hem steeds in het zoeken van een nieuwe woonplaats uit. In 1529 had hij besloten, het voorbeeld van anderen volgend, zich niet langer te onderwerpen aan de praktische hervormingen, welke Oecolampadius in de kerk van Bazel had ingevoerd. Hij begaf zich naar Freiburg in Breisgau, waar het strenge Oostenrijks gezag elke traditiewijziging verbood. Hier kocht hij zich enkele jaren later zelfs een huis - Zum Kindt Jesu, in de Schiffgasse 7 - om er de rest van zijn dagen te slijten. Maar andere rust dan de eeuwige zou die knapste, maar tegelijk vreemdste aller filologen niet kennen. Zijn krachten verminderden en het is of hij onbewust zijn zonde tegenover de berooide Hutten heeft willen boeten door nu ook de hoog- en hoogstgeplaatsten die van heinde en ver de nog altijd wereldberoemde humanist kwamen bezoeken, niet te ontvangen.

Ook hier liet zijn werkzaamheid niet af, evenmin als zijn onrust, die er de prikkel toe was. Zijn zending was immers verre van voltooid. Er waren nog zoveel kerkvaders slechts in bedorven uitgaven te raadplegen. Een herdruk van Cyprianus, een Latijnse Chrysostomus, een Griekse Basilius, en vooral weer herdrukken van de *Colloquia* , 1529, 1531, 1533 en van de *Adagia* en het Nieuwe Testament. En telkens weer werd die onafgebroken stroom van drukproeven doorkruist door verhuisplannen: Bourgondië? Waar de wijn vandaan kwam, die zijn gestel, naar hij dacht, niet missen kon. Brabant? Waar zijn moeder geboren was of waar hij kans had het jaargeld dat de keizer hem verschuldigd was, ook uitbetaald te krijgen? Wij weten het niet, omdat hij het zelf niet wist. Hem bekruipt het gevoel vervolgd te worden, half werkelijkheid, half waan. 'Mijn vrienden slinken, mijn vijanden groeien,' schreef hij in 1532. Hij wist alleen, dat hij zich ook op de laatste reis moest voorbereiden. In april 1534 maakte hij met zijn secretaris een nauwkeurige boedelbeschrijving als grondslag voor zijn laatste wilsbeschikking, die hij echter pas in februari 1536 opstelde.

Toen hij zijn testament maakte, was hij al niet meer in Freiburg. In juni 1535 had hij zich opnieuw naar Bazel begeven om er als vanouds met zijn vriend Bonifacius Amerbach in Frobens drukkerij te werken. Hier ook vormde zich een laatste, losse kring om zijn ouderdom. Het waren de voorgangers der Zwitserse dopers, een Grebel, Hubmaier, Hetzer en Stumpf, bewonderaars van Morus' *Utopia*, bijbels-communistisch gezind, die hem in de verwarde wereld nog het meest de evangelische geest, zoals hij die verstond, schenen te belichamen.

En we verbeelden ons graag de grijsaard met het scherpe en toch zachte

gezicht, met de ondoorgrondelijke glimlach, mengsel van ironie, minachting, hoop en berusting, de fijne handen om het onmisbare glas bourgogne geklemd, opgaand in een van de gesprekken, zoals hij er zoveel in zijn *Colloquia* heeft opgeschreven. Een ander man dan de jongeling die te paard over de bergen de *Laus Stultitiae* concipieerde - en toch dezelfde *miles Christi*, met hetzelfde ideaal van verzoening tussen de wijsheid der ouden en die van Christus, van verzoening ook tussen de katholieken en protestanten, van verzoening ten slotte tussen alle mensen op de grondslag van hun aller redelijkheid. Een dwaas ideaal? Maar stond het niet geschreven door Paulus, die het eerst die verzoening tussen het oudste christendom en de Griekse filosofie tot stand gebracht had: ‘Zo iemand onder u dunkt, dat hij wijs is in deze wereld, die worde dwaas, opdat hij wijs moge worden, want de wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God’? En had hij zelf niet, lang, lang geleden diens voorbeeld volgend, de dwaasheid woorden van wijsheid in de mond gelegd?

28 juni 1536 schreef hij nog *aegra manu*, met zieke hand, een brief. ‘Als Brabant maar wat dichterbij was,’ lezen wij er in. Hij zou Brabant niet weerzien. Deze brief zou de laatste in de reeks van duizenden zijn. Het was stil geworden om zijn bed waar hij nu meestal verbleef. ‘Of toch de Heer zich mocht verwaardigen, mij uit deze razende wereld tot zijn rust te roepen,’ zuchtte hij. En hij zuchtte ook, de brieven van zijn vrienden uit de laatste jaren doorlezende, ‘Ook deze is al gestorven’. Op 12 juli kwam het sober einde, zonder priesterlijke bijstand waarschijnlijk. Enkele vrienden om hem heen vingen zijn laatste woorden op: ‘O Jesu, misericordia; Domine libera me’, o, Jezus, meelij; verlos mij, Heer, en op het allerlaatst, toen de kringloop zich sloot, het beeld van een huisje in Rotterdam, van een schip, van zijn zorglijke moeder, in het Hollands: ‘Lieve God’.

Willem van Oranje

De bevrijder

25 oktober 1555, de dag der afdanking van keizer Karel V; de grote dag, zorgvuldig voorbereid in het volle bewustzijn, dat hier historie gemaakt wordt. De Staten der Nederlandse gewesten in zeldzame voltalligheid bijeen in de grote zaal van het paleis te Brussel, in afwachting van de binnenkomst van hun heer en zijn hof. Zelfbewust en eigengereid zijn ze als het gaat om de behartiging van hun eigen zaken, maar onderdanig tegelijk en boers-bereid om zich te vergapen aan de praal en pracht van het Bourgondisch-Habsburgse hofceremonieel, al weten ze zeer wel, dat die flikkering van ontelbare edelstenen op flonkerend purper, fluweel en satijn grotendeels betaald wordt met het geld, dat 's vorsten al veeleisender beden hun hebben afgevraagd.

Eindelijk: de keizer, in vol staatsornaat, vroeg verouderd, leunend op de schouders van Willem van Oranje, en onmiddellijk gevolgd door Filips II en koningin Maria van Hongarije en iets daarachter aartshertog Maximiliaan, de hertog van Savoye en andere grandes, vergezeld van een tros van krijgs-oversten, raadslieden, stadhouders, vliesridders en hovelingen van lagere rang.

Is het wonder, dat de romantisch-liberale historieschrijver die Motley was, en voor wie de wereldgeschiedenis bestond uit de ‘faits et gestes’ van de hoge *dramatis personae*, zich dit theaterstuk, opgevoerd voor het forum van tijdgenoot en nageslacht, niet heeft laten ontgaan en dat hij in zijn *Ontstaan van de Nederlandse Republiek* zestien bladzijden niet te veel vond voor de beschrijving ervan? Te minder, omdat dit slottoneel van Karels regering voor hem tegelijk het voorspel was, waarin de beide tegenspelers van het komende drama reeds hun rol inzetten en hun wezen als tegenspelers openbaarden: de jonge, krachtige Oranje die de door aandoening overmande monarch zijn steun bood en de ook nog jonge, maar ziekelijke Filips die, zoals uit zijn hele aarzelende houding en zijn stuntelig speechje bleek, niets zozeer behoefde als steun; een toekomstig vorst en zijn toekomstige dienaar, maar die, wat hun karakters betreft, bestemd schenen om hun rollen te verwisselen.

En dit éne in elk geval is zeker, al zien wij al die verhoudingen tegenwoordig ook anders en, geloven wij, meer in overeenstemming met de werkelijkheid, de eerste de beste was deze Willem van Oranje ook die dag al niet. De zestiende eeuw is niet de twintigste, want ofschoon het ook toen krioelde van politieke en would-be politieke avonturiers, meer zelfs dan nu, de kans omgekeerd, dat zo iemand zich in luttele jaren tot leider van een staat opwierp, ontbrak destijds. Karel zou zich een andere schouder hebben uitgezocht om op te leunen, indien deze tweeëntwintigjarige jongeling alleen zijn talent gehad zou hebben om zijn toen reeds belangrijke positie op te bouwen en niet tevens zijn geslacht en bijbehorend fortuin. En die zelfde jongeling zou het

enkele jaren later stellig ook niet alleen op grond van zijn politiek vernuft en eerzuchtige aspiraties gewaagd hebben in opstand te komen tegen zijn wettige vorst, indien hij niet achter zich geweten had dit geslacht dat hem tot vrije rijksvorst gemaakt had, én dat fortuin dat hem in aanzien ver boven ook de rijkste Nederlandse edelman had uitgetild. Willems trots klinkt nog door in het verweerschrift tegen de ban, hem in 1580 naar het hoofd geslingerd, en welks aanhef de toon zo ongewild magistraal inzet: *Apologie oft verantwoordinge des doerluchtigen ende hooghgeborenen vorsts ende heeren, heeren Wilhems van Godes ghenaden Prince van Orangien, grave van Nassau, Catzenellenboghen, Dietz, Vianden etc., erfburghgrave van Antwerpen ende van Besançon, Bannerheere van Breda, Diest, Grimberge, van Arlay, Nozeroi etc. ende heere van Chastel-Bellin etc., Stadthouder generaal van de Nederlanden; gouverneur over Brabant, Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende Utrecht ende Admirael* . Hij heeft de wapenen opgenomen tegen zijn koning? Zeker, maar hij deed daarmee niet anders dan een van 's konings voorvaderen, Albrecht van Oostenrijk, die hetzelfde gedaan heeft tegen de rooms-koning Adolf van Nassau, 's prinsen voorvader.

Er staan in deze zelfde apologie van 1581 beschuldigingen tegen Filips die de geschiedvorsing even onwaar bevonden heeft als de laster die de ban zo kwistiglijk over Oranje verspreidt, maar dit beroep op zijn koninklijke voorvader uit de 13de eeuw was op zich zelf onweersprekelijk juist, al klinkt het voor niet feodale oren als argument nu niet zo bijzonder indrukwekkend meer.

Het geslacht Nassau waaruit de Prins van vaderszijde stamde, komt het eerst voor in een oorkonde van 1160. Het moet voortgekomen zijn uit dat van de graven van Lauenberg, iets hogerop aan de Lahn dan het dorp Nassau, waarnaar dit geslacht zich omstreeks deze tijd is gaan noemen en in de omgeving waarvan het zich ongeveer 1124 ook de burcht van die naam had gebouwd. Na de dood van Hendrik II splitste dit geslacht zich bij een verdelingsverdrag van 1255 in een Walramse en een Ottoonse linie. Uit de Walramse tak stamde de zoeven genoemde Adolf; de Ottoonse is het die, in het bezit der voorvaderlijke goederen ten noorden van de Lahn, er de Dillenburg als een nieuw stamslot stichtte. Deze tak is het ook, die steunend op het huwelijk van genoemde Hendrik met de Gelrese gravendochter Machteld, zich in de tweede helft van de 14de eeuw bezittingen in de Nederlanden begon te verwerven. Uit die tak ook was die Jan van Nassau gesproten die het in de 13de eeuw als elect van Utrecht er zo lelijk bij heeft laten liggen.

Macht en invloed kregen de Ottoonse Nassaus hier pas door het huwelijk van Engelbrecht met Johanna van Polanen in 1403, want als zo vaak bracht ook hier de vrouw het vermogen aan, een vermogen, op een destijds hoogst moderne wijze vergaard. Deze Johanna immers was de erfgename van het familiebezit der Polanens, waarvoor in de eerste helft der 14de eeuw de grondslag gelegd was door zekere Willem Snickerieme uit de buurt van Voorschoten, een bastaard van Filips van Duivenvoorde uit het geslacht der Wassenaers, die zich verdienstelijk gemaakt had als financier en raad van de Hollandse graaf Willem III, maar daarbij, op de wijze der bankiers, zich zelf

Willem van Oranje, omstreeks 1555. Schilderij door A. Mor. *Staatliche Kunstsammlangen, Kassel., Foto Rijksmuseum, Amsterdam*.

niet vergeten had. De jaarlijkse opbrengst van zijn zeer uitgebreid landbezit, toenmaals de voornaamste, zo niet de enige vorm van belegging, kan men op ruim vijfentwintig miljoen van onze guldens schatten. Het bezit, dat Johanna Engelbrecht aanbracht lag verstrooid over Holland, Brabant, Zeeland, Henegouwen en Utrecht. In de twee eerstgenoemde gewesten zijn het onder andere de heerlijkheden Geertruidenberg, de Niervaart en de Klundert, Dongen, Oosterhout en die van de Lek en niet te vergeten het paleis te Brussel en de baronie van Breda, met zijn vrij pompeus en nog tamelijk nieuw kasteel.

Bezit en invloed zijn moeilijk te scheiden, toen nog minder dan nu en het verwondert ons dan ook niet omstreeks 1475 een luitenant-generaal van Karel de Stoute aan te treffen, die Engelbrecht II heet. Hij werd zelfs landvoogd toen Filips de Schone in verband met zijn huwelijk in 1501 naar Spanje vertrok. Een broer van deze Engelbrecht, Johan V, erfde toen Engelbrecht drie jaar later kinderloos overleed, diens Nederlands bezit, maar hij liet het krachtens een nieuwe familieovereenkomst over aan zijn oudste zoon Hendrik III, terwijl Willem, zijn tweede zoon, enkele jaren nadien in Nassau-Dil-lenburg opvolgde.

En deze Hendrik werd een even gewichtig, zo niet nog gewichtiger personage in den lande dan zijn oom Engelbrecht geweest was. Hij had zitting in 's vorsten raad, hij werd in 1515 stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland en hij was tegelijk meer dan dit alles, vriend van zijn heer Karel V. Het bloed van Willem Snickerieme kroop ook in deze nazaat nog altijd waar het niet gaan kon. Ook van Hendrik toch kan men niet zeggen, dat hij de belangen van zich zelf en zijn familie, van zijn dynastie mogen we wel zeggen, vergat bij de behartiging van die van vorst en land. Een zending naar Frankrijk werd hem aanleiding tot het sluiten van een zeer voordelig huwelijk met Claudia de Chalon, spruit van een even aanzienlijk als vermogend Frans-Bourgondisch geslacht, dat onder andere het prinsdom Oranje in zijn bezit had. Hij kwam er ook rond voor uit, bewijs, dat zijn handelwijze destijds eer toestemming zou vinden dan op tegenspraak stuiten. Hij bekende dit huwelijk te willen sluiten om zowel de vorst als de Franse koning te believen, maar ‘sonderlinge’, dat wil zeggen: in het bijzonder ‘om mijnder eere ende proufijtswille’. En waar een prinsdom nu eenmaal hoger aangeslagen stond dan een graafschap, noemde hij zich voortaan ook naar dat bezit in het verre zuiden van Frankrijk: prins van Oranje. Zijn erfgenaam werd bij Hendriks dood in 1538 zijn zoon René, die een even schitterende, maar korte carrière maakte als verscheidene van zijn voorvaderen. Hij was drost van Brabant. Ook was hij stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland en bovendien van Utrecht en Gelre, doch hij sneuvelde, niet ouder dan 26 jaar, in 1544 bij St. Dizier aan de Marne tegen de Fransen in de laatste oorlog van keizer Karel tegen Frans I.

Universeel erfgenaam van titel, macht, bezit en geld werd - het is bekend genoeg - met voorbijgaan van Willem de Rijke, René's oom, als lutheraan, diens oudste zoon Willem, die, geboren op de 24ste april 1533 als kind van deze Willem en gravin Juliana van Stolberg, bij de dood van René van Cha-

lon-Oranje nog een knaapje van elf jaar was. Zou vader Willem de erfenis aanvaarden waaraan door de keizer de voorwaarde verbonden was, dat de jonge Willem aan het hof te Brussel en dus katholiek zou worden opgevoed? De dynastieke belangen hebben zwaarder gewogen dan de godsdienstige. Uit neiging tot goedpraterij die zo menig geschiedschrijver, vroeger en nu, de geschiktste gelegenheid toeschijnt om zijn vernuft te doen schitteren, heeft men deze nuchtere beslissing wel willen verontschuldigen met het argument, dat de scheiding tussen katholiek en protestant destijds nog niet zo scherp en definitief was als zij later worden zou. Hoe juist dat op zich zelf ook mag wezen, men vergat daarbij - zulk soort vernuft is eng begrensd - dat Willems vader om die zelfde godsdienstige reden dan toch maar voorbijgegaan was.

Hoe dit zij, omtrent maart 1545 kwam de kleine prins Willem in Brussel aan en in mei al begon zijn politieke scholing, toen de landvoogdes Maria hem meenam op een inspectietocht naar Holland. Hier zou, naar men toen al wel kon voorzien, de fortuin hem zijn toekomstige loopbaan plaveien. Maar hier ook zou, wat men toen allerminst voorzien kon, een heel andere lotsbeschikking hem voor een enerzijds zoveel beperkter en bezwaarlijker, anderzijds voor een zo oneindig veel breder en verhevener levensloop bestemmen.

Voorlopig echter ging alles zoals te verwachten was, naar oude adelstrant en ambtenstand. Een schitterende carrière - de zoveelste in zijn geslacht: 1551, toen hij volgens de zeden en wetten destijds op zijn 18de jaar meerderjarig geworden was: kapitein van een compagnie ruiters, 1552 bevordering tot kolonel over tien vendels Nederduitsers, in 1555 kapitein-generaal van het leger bij Givet, lid van het hoogste adviserende college, de Raad van State, en Vliesridder, en weer vier jaren later, de functie die quasi erfelijk was in zijn geslacht: stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht. Ook, eveneens op 18-jarige leeftijd, een rijk huwelijk - het zoveelste in zijn geslacht - met Anna van Egmond, de ook 18-jarige dochter van de onlangs gestorven Maximiliaan van Egmond, een van 's keizers beroemdste veldheren; Anna, die hem in haar korte leven, behalve drie kinderen, een dubbel zo groot aantal goederen inbracht: o.a. het graafschap Buren en de steden Leerdam, IJsselstein, Acquoy, Eindhoven en St. Maartensdijk en later nog, bij de dood van Anna's moeder, Beverweert. Dit huwelijk, van zeven jaar, want het werd door Anna's overlijden in 1558 weer ontbonden, is, zegt men, gelukkig geweest, maar dan toch niet op de wijze, waarop wij ons tegenwoordig een gelukkig huwelijk voorstellen. Want Willem leefde toen en nog lang daarna het leven van zijn stand dat voor het opgaan in elkaar en de kinderen wel de slechts denkbare voorwaarden bood. Een leven, badend in weelde en zwelgend in het genot van het ene festijn na het andere. Die feesten, het een na het ander eindigend in braspartijen, die ook de niet-geheelonthouder van tegewoordig slechts met walging zouden vervuld hebben.

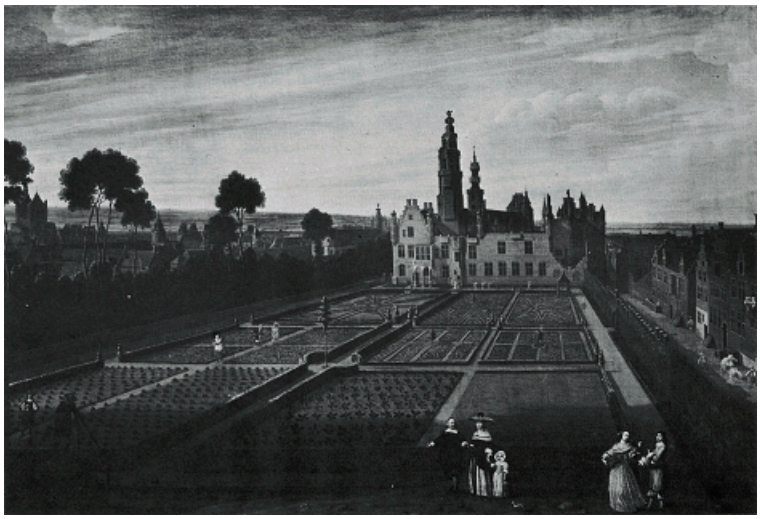
En Oranje deed in dat opzicht niet onder voor zijn standgenoten, voor Egmond, Aremberg, Hoorne en de baron van Montigny. Eer overtrof bij hen, met uitzondering misschien van Brederode die vrijwel aan de drank te gronde is gegaan. Hij overtrof hen, zoals hij hen ook in rijkdom overtrof: men

heeft zijn jaarlijks inkomen uit iets later tijd op een 150 000 livres gesteld, driemaal meer dan dat van Egmond die in rijkdom op hem volgde, zesmaal meer dan dat van de graaf van Kuilenburg die in dit opzicht weer onmiddellijk na Egmond kwam. Het Bredase hof was een weelderig hof: hoge heren uit verre landen wendden zich tot hem met verzoeken om koks, jagermeesters, raspaarden en valken, van al welke adellijke onmisbaarheden hij de beste had. En dit werd er niet beter op toen hij na een mislukte vrijage om Renata van Lotharingen in 1561 met de lutherse Anna van Saksen trouwde die evenmin van de wijn als van andere mannen kon afblijven. Het ‘feestje’ bij Maurits' geboorte in 1567 gegeven en bestaande uit vier bedrijven met bij elkaar drieënnegentig gangen, is er slechts één uit meerdere en het verwondert ons dan ook niet te horen, dat hij eens zich tot drastische bezuinigingen genoopt zag, noch dat hij bij die gelegenheid achtentwintig koks tegelijk ontsloeg, zonder dat daardoor de huiselijke dienst, voor zover wij weten, merkbaar ontriefd werd.

Het zou fout zijn, deze jeugdzonden van de vader des vaderlands te verzwijgen of zelfs maar te verdoezelen. Want niet alleen behoren zij bij het historische beeld, maar zij zijn ons tevens een aanwijzing, van hoe groot formaat deze man geweest moet zijn, die, door de omstandigheden voor de keus gesteld om óf zich gewillig aan de wil van zijn koning te onderwerpen óf van al die rijkdom afstand te doen, dit laatste gekozen heeft, omdat hij het eerste als het verderf van het volk beschouwde, en die na zo'n jeugd welbewust een middelbare leeftijd is tegemoet gegaan vol zorgen, ongewisheid en gevaren; een keuze waarvan zijn dood op tragische wijze de ernst is komen bevestigen.

Lang bovendien heeft die onbezorgde jeugd niet geduurd. Met de traditie der Nederlandse Nassaus van loyaliteit tegenover hun vorstenhuis heeft Willem in wezen reeds vroeg gebroken. In wezen, niet naar de vorm, want er is jarenlang de schrijnende tegenspraak tussen zijn innerlijke eerzucht en uiterlijke onderworpenheid die hem bij zijn vijanden de naam van de Zwijger bezorgd heeft, hetgeen zoveel zeggen wil als de huichelaar. Afgezien van de vraag of niet alle politiek de politiek onervarene gehuichel moet schijnen, is het trouwens de vraag of we hier van bewuste veinzerij moeten spreken. Al in de jaren na het vertrek van koning Filips naar Spanje, na 1559 dus, begint zich het politiek program van de prins te ontwikkelen, een program, in wezen eenvoudig als elk groot politiek program. Een program dat feitelijk neerkwam op het wederopnemen van de kernen van het Groot-Privilegie van 1477: een nationale regering onder leiding van de Nederlandse adel en met medewerking van de standen, desnoods onder oppergezag des konings, een regering, zoals zij, enigermate althans, bestaan had onder de beide regentschappen van Maximiliaan, onder Filips de Schone en tijdens de eerste helft van keizer Karels bewind.

En wanneer dan, door Filips' absolutisch streven en zijn star vasthouden aan de plakkaten tegen de ketters vooral, dit politiek program meer en meer onuitvoerbaar blijkt, dan is toch nooit de leus, ook bij de meest revolutionaire calvinisten niet, ‘tegen de koning’ geweest. Het werd alleen de praktijk, toen de koning bleek de nationale regering niet te willen. Maar ook toen nog hield

Het hof van Nassau te Brussel. Schilderij door Van Schoor en Van Tilborgh. *Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel*.

men, zolang het maar enigszins mogelijk was, de fictie vol dat het niet tegen de slecht voorgelichte koning, maar tegen zijn slechte raadslieden ging en het lang volhouden van die fictie bewijst, dat dit voor het bewustzijn tegelijk meer dan een fictie was. De bindingen aan de wettige heer waren door hun nog vanzelfsprekendheid in de zestiende eeuw veel sterker dan wij ons nu kunnen denken. De koning bleef de bron van het gezag waaruit ook de rebellen, maar als het ware heimelijk, schepten. Zo is er geen reden voor de veronderstelling, dat Oranje hetzij in zijn hart een republikein geweest is, hetzij zelfs dat ook hij niet in Filips zijn koning is blijven zien, zeker tot aan de ban en mogelijk ook nog nadien.

De bewijzen voor deze ‘gemeende fictie’ liggen voor het oprapen. In 1566 noemden de edelen van het compromis zich uitdrukkelijk ‘bons et loyaulx serviteurs et fidèles vassaulx’ des konings; in 1568 nam Oranje de wapenen op tegen Alva, niet tegen de koning, integendeel. *Pro lege, rege, grege*, ‘voor wet, koning en volk’ stond in de vaan waarmee hij in de nacht van 5 op 6 oktober bij Stockhem de Maas overtrok en het ‘Wilhelmus’ dat ongeveer in die tijd ontstaan moet zijn, getuigt het ook, ‘den koninck van Hispanjen heb ick altijd gheëert’. In 1572 benoemde de eerste vrije Statenvergadering in Dordt de prins niet tot soeverein, slechts tot stadhouder van Holland en Zeeland - van de koning en nog in 1575 wordt de Leidse universiteit, nota bene in de eerste plaats bestemd tot opleiding van calvinistische predikanten, gesticht - in naam des konings. Ja, zelfs nog in 1578 koos Gelre de overtuigde calvinist Jan van Nassau, 's prinsen broeder, tot stadhouder en vaardigde Matthias het desbetreffende besluit uit - namens koning Filips. Pas in 1581 na de uitvaardiging van de ban over Oranje is, zoals bekend, de Afzwering gevolgd, maar niet het kloeke woord ‘afzwering’ is de naam van het officiële stuk der Staten waarin die stap gemotiveerd werd; het heet ‘verlatinghe’, al verbergt zich onder dit bijna bedeesde woord dan ook een allerminst bedeesd zelfbewustzijn.

Ter uitvoering van zijn program waaraan Oranje voor zijn persoon steeds trouw is gebleven, en dat hij slechts door de dwingende macht der omstandigheden heeft moeten verscherpen en tegelijk verengen, was allereerst nodig, dat de Spaanse troepen en vervolgens, dat de niet-Nederlandse ambtenaren verwijderd werden. Onder de ‘tas de gens estrangiers’ zoals men ze later zou noemen, onder de ‘hoop vreemdelingen’ die trouwens niet zo talrijk waren als men op grond van de latere nationalistische geschiedschrijving zou vermoeden, was onder anderen niemand minder dan Granvelle, het feitelijk hoofd van Margaretha's regering en bovendien sinds de nieuwe kerkelijke indeling van 1559 aartsbisschop van Mechelen en daarmee primaat van de nu zuiver Nederlandse kerk.

Doch wie zou de kat de bel aanbinden? Er was aanvankelijk in de Nederlanden maar één klasse, tussen welke en de koning de afstand gering genoeg was, dat zij over de altijd aanwezige schroom om zich tegen de wettige regering te verzetten, kon heen stappen, met andere woorden bij wie de geestelijke moed groot genoeg was om aan haar grieven uiting te geven: de hoge adel, voor wie Filips weliswaar de wettige vorst, maar tegelijk toch slechts de

eerste onder zijns gelijken was. Dat Oranje van de oppositie de leiding had, had Filips reeds in 1559 begrepen, toen hij hem bij zijn vertrek de woorden zou hebben toegevoegd, die historisch misschien niet juist zijn, maar de situatie toch goed weergeven: ‘niet de Staten, maar gij, gij, gij!’ Want het is niet alleen de vraag of de Staten, het is zelfs de vraag of de groten hun misnoegen zo driest zouden hebben durven ten toon spreiden, indien er zich onder hen niet deze man bevonden had, die buiten die ‘standsmoed’ ook de zedelijke moed van zijn overtuiging, elk waarlijk groot mens eigen, had bezeten. Of liever: het is nauwelijks een vraag, want als begin 1567, toen de komst van Alva nog slechts dreigde, de regering uit eigen kracht de situatie weer geheel meester was, heeft niet alleen de lagere adel zijn verbond reeds weer ontbonden, maar legt ook de hoge adel het hoofd in de schoot en zweert, als bewijs daarvan, de opnieuw gevergde eed van absolute trouw, uitgezonderd alleen Oranje, en zijn engste aanhang, Hoorne, Hoogstraeten en Brederode.

Dertien, veertien jaar lang, als wc zijn loopbaan met zijn officiële meerderjarigheid rekenen te beginnen, liep, politiek gesproken, de prins letterlijk alles mee. Dadelijk onder de nieuwe regering in 1555 al, uitte hij zijn wantrouwen, dat hij en de andere leden van de Raad van State in dit college slechts opgenomen waren om hen te laten delen in de verantwoordelijkheid voor regeringsdaden op wier voorbereiding zij niet de minste invloed oefenen en die zij evenmin goedkeuren konden. En er was reden voor die klacht, vooral na '59, toen Filips bij zijn vertrek Margaretha van Parma tot landvoogdes had aangesteld, en haar, tegen de staatsregeling van 1531 in, een consultà of achterraad had terzijde gesteld, bestaande uit Granvelle, Viglius en Berlaymont, in wier handen van meet af aan de feitelijke regering berustte.

Oranje, Egmond en Hoorne vroegen dan ook bij herhaling hun ontslag, maar de beginnende scheur werd telkens weer door weifelende woorden uit Madrid overpleisterd. Toch was toen reeds, wel niet de opstand, maar toch de oppositie begonnen, die door de houding van Filips slechts tot opstand leiden kon.

Rachfahl, een biograaf van Willem van Oranje, wiens groots opgezette werk helaas torso gebleven is, is van mening, dat de geschiedenis van de Nederlandse opstand identiek is met die van Willem van Oranje. Zó gezegd, is dat onjuist. Men ziet niet de opstand groeien met de prins, veeleer omgekeerd deze met gene, maar bedoelde hij te zeggen, dat zonder Oranje de loop van de opstand nog veel wisselvalliger, de uitslag nog veel twijfelachtiger geweest zou zijn, dan is de uitspraak even ongetwijfeld juist. Oranje was voor alles een politicus, en een groot politicus. Dat heeft hij niet alleen later, maar ook toen reeds bewezen. Hij organiseerde, mogelijk naar Frans model, de hoge adel in 1561 in een Ligue. Hij wilde de Spaanse troepen weg hebben - zij gingen, in 1561. Hij wilde Granvelle weg hebben - hij ging in 1564. De oudejaarsavondrede van dat jaar in de Raad van State, zijn eerste grote politieke rede die wij, jammer genoeg, slechts in een kort uittreksel over hebben, was tegelijk het eerste hoogtepunt in zijn stormachtige politieke loopbaan. Hij stelt zich hier met zijn eis van een nationale regering en niet minder met zijn eis van godsdienstige gewetensvrijheid, al noemt hij zichzelf nog katho-

liek, *principieel* tegenover zijn vorst. En hij dacht vermoedelijk toen niet anders, dan dat het pleit in wezen ten gunste van beide eisen beslecht was.

Doch het zou anders, het zou zelfs heel anders lopen. De regering van de hoge adel waarvan men na het vertrek van Granvelle inderdaad tijdelijk spreken kan, was wel wat anders, maar was zeker niet beter dan die van de kardinaal. Bovendien ontglipte de leiding der oppositiebeweging in het komende jaar '65 aan de hoge adel om aan de lage over te gaan, waardoor het wantrouwen tegen de nieuwe koers zowel te Brussel als te Madrid slechts kon toenemen. Het Verbond der Edelen uit dat jaar moge dan al geen uitgesproken protestants karakter gedragen hebben, men wist toch zeer wel, dat het initiatief ertoe van die zijde gekomen was. Het was in elk opzicht wat tegenwoordig een mantelorganisatie genoemd wordt. Oranje hield er, via zijn broer Lodewijk, nauw voeling mee, al heeft hij ongetwijfeld geweten, dat er in het verbond radicale tendensen werkzaam waren, die stellig verder wilden gaan dan hij. Nog erger werd dat in het jaar '66, toen eerst nieuwe organisaties achter het Verbond der Edelen opdoken: het verbond van calvinistische kooplieden en dat der consistoriën, en vervolgens de beeldenstorm, 's prinsen wel gedurfde, maar toch voorzichtige en vooral langzame politiek van haar ankers sloeg. Na de uitbarsting die de regering te Brussel wel tijdelijk deed wijken en tot wezenlijke, zij het voorbijgaande, concessies dwong, wist die te Madrid nog slechts één ding: te vuur en te zwaard de pest uitroeien, desnoods ten koste van de algehele ondergang dezer landen. En zo iemand dit kon, zo zou het Alva met zijn veteranen zijn.

Op dat kritieke ogenblik heeft Oranje de moed tot eenzaamheid bezeten die van elk groot politicus minstens eenmaal in zijn leven geëist wordt. Toen hij in april 1567 uit Antwerpen vluchtte via Breda naar zijn stamgoed in Duitsland, redde hij wel zijn leven, maar ook nauwelijks meer. Het wantrouwen van, Filips en Alva in hem was volkomen, maar even volkomen dat van bijna allen die nog enkele maanden geleden tegen hem hadden opgezien als tegen de toekomstige redder in de nood. Door zijn weigering immers om zich aan de zijde van het gezag te scharen, had hij het restje vertrouwen van de regering, door zijn weigering om de uit Zeeland opgerukte calvinisten bij Austruweel van Antwerpen uit te steunen, dat van de rebellen verspeeld. Zijn vijanden van destijds en later hebben wel vermoed en het ook uitgesproken, dat deze vlucht en zijn verzet hem slechts zijn ingegeven door de zucht zijn rijke bezittingen in de Nederlanden te heroveren en al zou het dwaasheid zijn te beweren, dat dit dynastieke motief in het geheel geen rol gespeeld heeft, houdt die beschuldiging van eigen baat in dit geval toch geen steek. Immers was het er hem later alleen om te doen geweest, zijn bezittingen, terug te winnen, dan zou men hem in 1567 een poging hebben zien doen, ze te behouden: hij zou gebleven zijn. ‘En het lot van Egmond en Hoorne dan?’ zal men vragen. Zou hij het niet voorzien en dat hem van het blijven niet afgeschrikt hebben? Ten eerste geloven wij niet, dat wie ook dit uiterste voorzien heeft, behalve dan Filips, die het koesterde, diep onder in zijn hart. En bovendien was Willem zoveel beter tacticus dan deze beiden, dat het lang niet zeker is, dat hij niet zich zelf en zijn bezittingen gered zou hebben, als hij gewild had

De intocht van Willem van Oranje te Antwerpen op 18 september 1577. Gravure door Frans Hogenberg. *Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen*.

en zich tijdig en volledig onderworpen had, tezamen met de rest van de adel. Men moet de tegenstelling tussen Filips en Oranje van 1567 en de jaren daarvóór niet zien in het schelle licht van die uit 1568 en daarna, maar in haar eigen, nog weifelende licht.

Sinds de invallen van 1568 die, zoals men weet, op een volledig fiasco zijn uitgelopen, is de breuk echter volkomen en tegelijk is de hulp van de Duitse vorsten en zijn verwanten aldaar waarop hij natuurlijk het eerst en het meest gerekend had, ontoereikend gebleken. Dan pas ziet hij in Frankrijk naar steun om, waarheen hij na de mislukking van zijn eerste veldtocht de wijk genomen had om er aan Condé's zijde in de burgeroorlog te strijden. Materieel heeft ook dat niet gebaat, want de hugenoten, verslagen, hadden veeleer zelf behoefte aan hulp. Moreel daarentegen, voor de prins zelf en daarmee indirect ook voor de zaak van de opstand die hij nu vierkant voorstond, is zijn verblijf onder de Franse hugenoten van de grootste betekenis geworden, want hier voor het eerst heeft de edelman die Oranje nog altijd was, zij het dan de berooide, inplaats van de rijke, zij het dan vogelvrij verklaard inplaats van gevierd, hier heeft de edelman voor het eerst geleerd, dat het calvinisme niet per se een geloof was voor de kleine man, als hoedanig hij het in de Nederlanden had leren kennen, maar dat het ook een adelsovertuiging wezen kon. Hier in Frankrijk werd, zonder dat iemand het weten kon en alleen nog in de ziel van de prins, de brug geslagen, die hem later verbinden zou met het rebelse groepje calvinisten in Holland, waarop hij als stadhouder niet anders dan met minachting kan hebben neergezien, zoals een edelman wel moest doen op een volk van boeren en vissers. Hier in Frankrijk bereidde Oranje, onbewust, zich voor op zijn latere rol van Willem-Vader. Rol die hij eerder spelen moest en beter spelen zou, dan hij toen nog kon denken.

Het jaar 1569 is dat van zijn diepste inzinking, want van zijn bitterste vernedering. Tot welk een diepte was de eens zo aanzienlijke gevallen! Hij was verslagen door zijn vijanden, vervolgd door zijn schuldeisers, bedrogen door zijn vrouw en verlaten door zijn partijgangers. Vermogen, krediet, naam en eer had hij op het spel gezet - om niet, naar het scheen. ‘Ik kan niet verhelen,’ schreef hij mismoedig aan Wesenbeke, een van zijn weinige getrouwen uit die jaren, ‘dat het mij grotelijks heeft mishaagd, geërgerd en bevreemd, dat de landen in het gemeen tot nu toe zo weinig ijver en moed hebben betoond om het slavenjuk dat hun wordt opgedrongen, af te weren, ter liefde van zich zelf en van hun kinderen na hen ... en dat een natie, vanouds boven alle andere vermaard om haar lust voor de vrijheid waarvoor zij bekend stond de laatste druppel van haar bloed te willen plengen, thans zich zo weinig gelijk blijft en de middelen van tegenweer ongebruikt laat die zij slechts zou behoeven aan te grijpen.’

Het heeft evenmin zin nu de wanhoop bij Oranje te verheimelijken, als daarvóór zijn overmoed. Integendeel. Wanhoop en overmoed zijn slechts tekenen van zwakheid als men erbij verslapt. Beide te overwinnen, zoals hij gedaan heeft, is daarentegen een bewijs van kracht. En bovendien is het feit, dat hij ook in '69 zelfs geen poging gedaan heeft - al liep, begrijpelijk, het gerucht - om zijn vrede met de koning te maken, een nog veel beter argu-

ment dan de hierboven aangevoerde, dat het hem, evenmin als bij zijn vlucht om het redden van het vege lijf, bij zijn verzet in de eerste plaats om het herstel in zijn bezittingen is te doen geweest.

Dan, begin 1570, komt een keer in zijn stemming. Mr. Paulus Buys, pensionaris van Leiden, kwam de zaak van Holland bij hem bepleiten. De Hollandse handel dreigde ten onder te gaan, omdat Alva te land zó machtig was, dat hij zijn belastingplannen op den duur zeker zou doorzetten en tegelijk ter zee zó machteloos, dat de watergeuzen, die nota bene de prins zelf in '68 van kaperbrieven had voorzien, er vrij spel hadden. En het is toen voor het eerst wel, dat Oranje op de gedachte kwam die zijn levensschip de onverwachte, maar vaste koers gaf die gemaakt heeft, dat het rustig zeilde te midden van de woedende baren: de gedachte dat, als Brabant, waar hij thuis hoorde, dan niet de hefboom kon zijn om het geheel in beweging te zetten, of Holland waarheen hij destijds als stadhouder ‘verbannen’ was, dat dan niet zou kunnen worden.

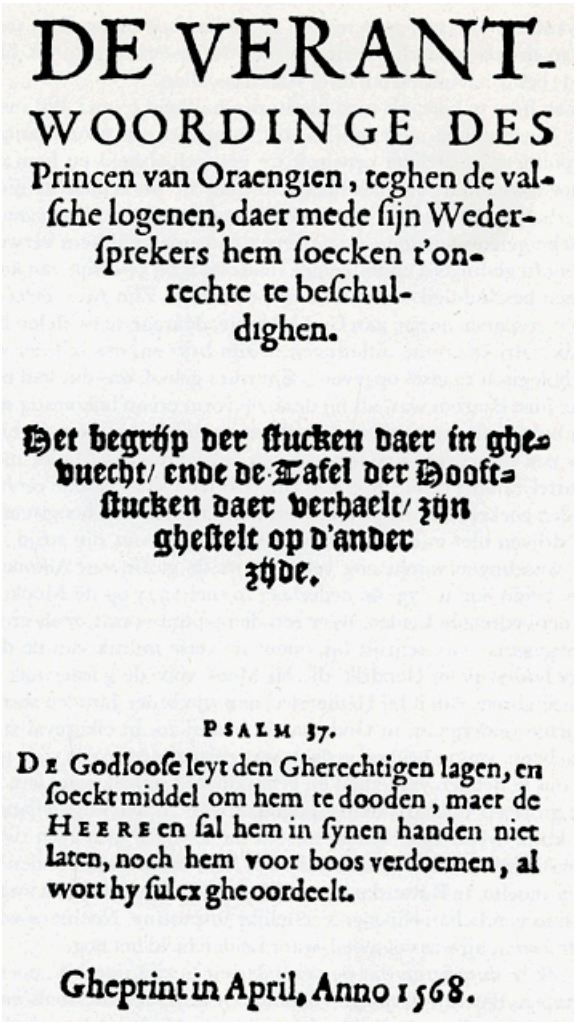
Maar de verhouding was vooralsnog weinig vertrouwelijk. De prins wilde, alvorens een nieuw leger uit te rusten, geld zien en zijn verstokte aanhang in Holland wilde eerst een nieuw leger zien alvorens geld te geven. Het geld kwam ten slotte, maar niet veel, want ook hier herhaalde zich de oude ervaring, dat degenen die wilden, weinig vermochten terwijl zij, die vermogend waren, niet wilden. En het leger kwam ten slotte, maar de krijgsbedrijven van 1570 slaagden niet beter dan die van twee jaar terug.

De traditie heeft al de mislukkingen van dit jaar vergeten om er alleen de herinnering uit te bewaren aan de even vergankelijke als onbelangrijke verrassing van het slot Loevestein door Herman de Ruyter, zij het dan dat deze onderneming, als men wil, door de dood van hem en zijn manschap geadeld is. Het zaad van 1570 is pas twee jaar later opgeschoten en toen, niet zozeer door toedoen van Oranje zelf als wel door de inmiddels uitgegroeide wil tot verzet bij de Hollandse burgerijen, geoogst. Dat de verrassing van Den Briel op 1 april 1572, verrassing ook voor de prins, het sein tot de overgang van een reeks steden naar de zijde van de Opstand geweest is, weet ieder schoolkind. De eerste vrije Statenvergadering van Dordt, door deze oudste stad van Holland op de 19de juli bijeengeroepen op initiatief van Gouda dat er weer toe opgemand was door 's prinsen medestander Marnix die hem ook te Dordt vertegenwoordigde, nam Marnix’ voorstellen aan: de ‘vader des vaderlands’, zoals hij reeds in 1571 ondanks zijn achtendertig jaren in een Latijns geschrift genoemd was, zou weer stadhouder zijn - hij was formeel nooit stadhouder-af geweest heette het - en vooral: er zou geld komen, anderhalve ton ineens en een garantie voor een half miljoen. Hier en toen werd de kiem der nieuwe republikeins-aristocratische regeringsvorm gelegd die tot 1795 toe zou blijven bestaan en waaronder Holland zijn grote rol in de wereldgeschiedenis zou spelen. De oud-nieuwe regering, sterk gedecentraliseerd, vrij in de geprivilegieerde zin die de middeleeuwen aan dat woord hechtten, functioneerde niet alleen betrekkelijk spoedig, maar ook betrekkelijk beter dan men na de voorafgaande aarzeling en daaruit gevolgde tegenslagen verwacht zou hebben.

Holland bleek er rijp voor en geen wonder, want deze regering van stedelijke patriciërs was feitelijk niets anders dan de voortzetting, met zelfs maar gedeeltelijk nieuwe mensen, van wat sinds de volledige overwinning der Kabeljauwse partij, gelijk op met de komst van de Bourgondiër in de vijftiende eeuw, hier langzaam en hecht geworteld en gegroeid was. Rijper zelfs dan de prins die, langzaam in zijn ontwikkeling, tijd nodig gehad heeft om zijn ideaal van een vrije regering voor alle Nederlanden met daarbinnen religieuze gewetensvrijheid om te schakelen op het leiden van een klein gedeelte daarvan waarbinnen het calvinisme de enig erkende en heersende godsdienst was. Pas de derde mislukking van het Zuidelijke veldtochtsplan die van de zomer van 1572, verscherpt door de Bloedbruiloft te Parijs in augustus, die hem voorlopig alle uitzicht op hulp uit Frankrijk benam, pas de val van Mechelen, Zutphen en Naarden, deden hem besluiten, het dan maar met het calvinistische Holland alléén te wagen. Maar nog was hij er verre van gerust op. Hij ging erheen, in november 1572, ‘pour illecq trouver ma sépulture’, zoals niet een donker voorgevoel voor de toekomst, maar een helder inzicht in de toestand van het ogenblik hem deed zeggen.

De heroïsche jaren volgden. Het woord is niet te zwaar voor de strijd van een klein volk in wat nog altijd min of meer een uithoek was van de toenmalige wereld, tegen twee wereldmogendheden, beide op het toppunt van macht: de Spaanse monarchie en de katholieke kerk. Ook de prins, menselijk gesproken misschien nog groter in het stil gedragen, langzaam toenemende isolement van de latere jaren, is in deze het bewonderenswaardigst als politicus en tacticus, bijna overal aanwezig, overal vermanend, radend, opbeurend en voortdrijvend, steeds bereid tot overleg en tot onderwerping aan de wil der Staten, ook waar hij van andere mening was en toch altijd onversaagd en zich zelf, door geen tegenslag gebroken en door geen succes verblind. Wie het verschil wil doorgronden tussen een leider en een dictator, hij sla geen daad, geen brief, geen anekdote over van de prins in deze jaren. Hij leidt zijn nieuw milieu, niet door het te beheersen, maar door er zich aan te onderwerpen, ja, door zich meer dan eens bereid te verklaren, het land te verlaten.

Heel typisch is in dit opzicht zijn houding in het kerkelijke. In oktober 1573 moet hij voor het eerst een calvinistische godsdienstoefening hebben bijgewoond - misschien in Delft, misschien in Dordt - in hetzelfde jaar waarin de uitoefening van de katholieke godsdienst in Holland door de Staten verboden werd, in hetzelfde jaar ook waarin de val van Haarlem zo'n kritieke situatie schiep, dat *alle* krachten in de uiterste verenigd *moesten* worden. Wij geloven daarom, dat hij het meer deed uit een politiek instinct, om dicht bij die mannen te komen, wier zedelijke kracht nu zijn enige toevlucht was, zoals hij hún politieke toeverlaat, dan uit een echt religieus besef dat hem - heel zijn loopbaan bewijst het - vreemd was. Luthers geboren, katholiek grootgebracht, maar in het godsdienstig indifferente milieu van de Nederlandse adel, opnieuw evangeliserend in de tijd, dat hij steun van het Duitse protestantisme verwachtte, wordt hij nu calvinist, overtuigd misschien, maar dan toch op zijn manier, en zeker zonder de onverdraagzaamheid die het zout van deze jongste godsdienst was en, toen, moest zijn. Zeker op zijn

DE VERANT-
WOORDINGE DES
Princen van Oraengien, teghen de valſche logenen, daer mede ſijn Wederſprekers hem ſoecken t'onrechte te beſchuldighen.

Het begrijp der ſtucken daer in ghevuecht/ ende de Tafel der Hooftſtucken daer verhaelt/ zijn gheſtelt op d'ander zijde.

PSALM 37.
DE Godlooſe leyt den Gherechtigen lagen, en ſoeckt middel om hem te dooden, maer de HEERE en ſal hem in ſynen handen niet laten, noch hem voor boos verdoemen, al wort hy ſulcx gheoordeelt.

Gheprint in April, Anno 1568.

Een van de vele uitgaven van de *Verantwoordinge des Princen van Oraengien*, het verweerschrift van de prins, dat in het jaar 1568 in binnen- en buitenland werd verspreid. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

manier, want in 1572, nog geen maand na de Bartholomeusnacht, treffen wij hem aan in drukke onderhandelingen met de bewerkers van dit bloedbad, waaraan de beste calvinisten ten offer waren gevallen.

Doet men hem te kort, als men hierin zijn halfheid toont? Wij menen, integendeel. Veeleer doet men hem te kort, komt het ons voor, wanneer men de grote politicus en strijder opvijzelt tot een geloofsheld en hem daarmee over gemoedskrachten laat beschikken die hij in werkelijkheid niet bezat. Maar wat halfheid en erger: onverschilligheid was in de ogen van zijn nu calvinistische geloofsgenoten - en van menige kansel zijn hem verwensingen naar het hoofd geslingerd en in menige raadzaal is hij openlijk van katholieke sympathieën beschuldigd - is in de onze: ruimheid. Zijn ruim geloof - want dat hij, in zeer algemene zin, aan God geloofde, dááraan te twijfelen betekent, gelet op die talrijke vrome uitlatingen in zijn brieven, ons zelf een onoplosbaar psychologisch raadsel opgeven - zijn ruim geloof was dat van een Erasmus, maar juist daarom was, als bij deze, de vorm ervan bijkomstig en omdat voor hem bijkomstig was, wat, toen althans, én bij katholieken én bij protestanten als een onmisbaar bestanddeel van het ware geloof gold, mogen we ook de wortel van dit ruime geloof in zijn politiek ideaal van de eenheid aller Nederlanden zoeken. En dit geloof heeft hem, menen wij, hoogstens kunnen schragen, drijven niet in de dramatische wisselingen van zijn strijd.

En die wisselingen waren nog vele. Als na de glorie van Alkmaar en de Zuiderzee, beide nog in '73, de nederlaag in mei 1574 op de Mookerhei, samen met het bedreigde Leiden, weer een dieptepunt vormt, zoals er sinds '69 geen meer geweest was, schrijft hij, onder de verse indruk van de dood van zijn broers Lodewijk en Hendrik, die bij Mook voor de goede zaak sneuvelden, zoals zijn broer Adolf bij Heiligerlee, aan zijn broer Jan: ‘en wanneer wij zullen moeten ondergaan, in Gods naam, het zij zo, in elk geval zullen wij deze eer hebben, van te hebben gedaan wat geen andere natie vóór ons deed, te weten, ons te hebben verdedigd en gehandhaafd in zulk een klein land, tegen zulke grote en verschrikkelijke pogingen van zo machtige vijanden zonder enige hulp.’ Maar naar buiten toe liet de ‘Zwijger’ van geen twijfel blijken. Toen, tijdens het beleg, Leidse boden hem opzochten, vonden zij hem, niet zonder moeite, te Rotterdam in de St.-Joris-Doelen, met een zware buikloop, doodop van lichamelijke en geestelijke uitputting. Nochtans wist hij de boden te troosten: hij was vol moed, want Leiden hield het nog.

Het is ook in deze jaren dat de verandering in zijn uiterlijk moet hebben plaatsgegrepen, die van de jonge edelman en krijgsoverste, zoals vermoedelijk Antonio Moro hem geschilderd had in een blinkend harnas met veldheerstaf, de ‘vader des vaderlands’ gemaakt heeft met zijn plooikraag en kalotje, zoals wij hem kennen van het portret door Adriaan Thomasz. Key. Een verandering in uiterlijk die slechts de weerspiegeling was van een innerlijke groei tot een schijnbaar bescheidener, in wezen hogere roeping; de groei, waardoor het literair stijve ‘pater patriae’ zich met volkse inhoud vulde en hij ‘Willem-Vader’ werd. Het was op een tocht door het Noorderkwartier in de zomer van 1577 ter inspectie van de dijken, dat dit Willem-Vader zijn dagelijkse begroeting werd. Misschien heeft de vrouw, in wier huis hij binnenging

om ‘met ongelooflijke zachtheid’ een twist te beslechten, wel het eerst die woorden gefluisterd, of anders een van die vrouwen die voor hem neerknielden en die hij ophief, zulk eerbetoon, als hem niet passend, afwijzende.

Leider bleef hij ook en hij werd geen dictator, toen de kerende kans van 1574 hem nog eenmaal het uitzicht opende op de vervulling van zijn al-Nederlands ideaal. In 1575 was hij ten derden male getrouwd, nu met het oog weer op Franse hulp met Charlotte de Bourbon en hij had plannen zijn dochter Maria in het huwelijk te doen treden met Chimay, zoon van de aartskatholieke Aerschot, zijn persoonlijke vijand. Maar typisch ook voor hem, toen Maria niet wilde, zette hij niet door. En net zo, toen bij zijn vertrek naar het Zuiden hij zijn broer Jan stadhouder in Holland, Zeeland en Utrecht wilde maken, maar de Staten het afwezen, liet hij het erbij en vergenoegde er zich mee, dat Jan stadhouder werd van Gelre.

Dit vertrek naar het Zuiden hing samen met de dood, in 1576, van de Spaanse landvoogd Requesens en de daarop gevolgde Spaanse Furie. Want dit leidde, zoals bekend, 4 november tot de Pacificatie van Gent, waar Holland en Zeeland enerzijds en de gezamenlijke gewesten anderzijds overeenkwamen, de Spaanse troepen te verdrijven, de plakkaten te schorsen en de katholieke godsdienst buiten Holland en Zeeland te handhaven. Het was een groot ogenblik voor Oranje, een van de weinige waarop hij in een brief dienaangaande een persoonlijke toon treft: ‘ein sonderliche unaussprechliche Wolthait Gottes welche er uns und diesen armen zuvor schier von jederman verlassenen Landt und Leuthen erzeiget,’ schreef hij zelf. De tweede stap was de eerste Unie van Brussel, 9 januari '77 waarbij én de Staten-Generaal én de Raad van State beloofden de Pacificatie na te leven en de privileges te verdedigen. De derde stap: het Eeuwig Edict, waarbij Don Juan, de nieuwe landvoogd, de Pacificatie aanvaardde. Oranje ging het hoogtepunt in zijn loopbaan tegemoet. De triomfante intocht per schuit, te Brussel, 23 september, onder de muziek van de kornetten en de schalmeien der stadsspeellieden. En kort daarop, zijn benoeming tot ruwaard van Brabant door de Staten van dat gewest, onder druk van een volksmenigte die de vergaderzaal binnengedrongen was.

Doch heel dit getimmerte zat, zoals weldra bleek, maar losjes in elkaar. De Pacificatie was niet tot stand gekomen dan onder de toevallige en tijdelijke verwarring na Requesens' dood en de daarop gevolgde muiterij van zijn soldaten. Zij was niet in stand gebleven dan met behulp van iets als een staatsgreep: de arrestatie van de Spaansgezinde oppositie in de Raad van State, waarvan de prins, hij moge er in zijn *Apologie* dan al niet rond voor uitkomen, de mede-, zo niet de bewerker is geweest. De eed van ‘Messire Jean’, de nieuwe landvoogd, op de Pacificatie, schijnbaar de bekroning van Oranjes politiek, had in werkelijkheid veel van een valstrik, aangevuld als hij door Juan werd met twee beginselen die stellig niet in de bedoeling van Oranje en zijn partij lagen, namelijk, dat men bij alles de koning trouw zou blijven en voorts dat men bij alles het katholicisme bevorderen zou. De onderlinge naijver van de gewesten werd er bovendien na deze vereniging niet minder op. En met dit instrument moest Oranje regeren! Zijn leiderskwaliteiten die in

het Noorden zijn samenwerking met de feitelijke nieuwe machthebbers zozeer vergemakkelijkt hadden, faalden in het Zuiden tegenover de oude, waar, zoals onder Parma bleek, alleen dictatorseigenschappen de situatie konden redden. Zijn oude standgenoten, hetzij dat zij hem zijn overgang naar het althans in de Nederlanden nog plebejische calvinisme niet vergaven, hetzij naijverig op zijn schitterende positie, hebben hem de voet dwars gezet op de weg die hij in 1576 en '77 was opgegaan.

Want wat deden zij? Zij riepen, naast de Spaanse landvoogd die bleef, Matthias in het land en trachtten Oranje te ecarteren door hem tot diens luitenant-generaal te benoemen. En al wist Oranje die klip door handig manoeuvreren te omzeilen, zodat het volk Matthias spottend ‘'s prinsen griffier’ noemde, het maakte de nieuwe al-Nederlandse regering, die januari '78 in functie trad, toch allesbehalve sterk. En het werd nog erger, toen na Don Juans dood in oktober van dat jaar Parma, een even voortreffelijk veldheer als diplomaat, door Filips tot landvoogd benoemd werd. Nog eenmaal probeerde de adel het, toen het met Matthias misliep, met een landvoogd naar eigen keus: Anjou, wiens functie voorlopig wel uitsluitend militair bedoeld was, maar wie men toch bij eventuele verandering van landheer beloofde de voorkeur te geven. Verzetten kon Oranje zich niet. Hij moest erin berusten, dat iedereen in staat scheen hier leiding te geven, mits niet hij het was. Hij moest Anjou's titel van ‘défenseur de la liberté des Pays-Bas’ als een usurpatie tegenover hem gevoeld hebben. En hij berustte niet alleen, hij trachtte, naar zijn vaste stelregel, veeleer ook van deze nood een deugd te maken. Tot het laatste toe vasthoudende aan de onvermijdelijkheid van Franse hulp, steunde hij ook tot het laatste toe Anjou, zelfs ten koste van zijn eigen populariteit in het Noorden.

Toen bovendien de calvinisten in het Zuiden hem zijn uiteraard schipperende godsdienstpolitiek, zoals hij die in de religievrede van '78 had willen vastleggen, meer en meer begonnen kwalijk te nemen en zij daaraan, vooral in Gent, met grote roerigheid en oproerigheid, zelfs door een tweede beeldenstorm, uiting gaven, toen de lange duur van de troebelen, de zware oorlogskosten en de overlast van het krijgsvolk ook de andere bevolkingsgroepen met het nieuwe bewind steeds ontevredener gingen maken, begon de bodem onder zijn voeten te waggelen. De ontevreden groepen gooiden het nu over een andere boeg. Zij traden eerst met Don Juan, daarna met Parma in betrekking en deze was de man niet om zich die kans te laten ontglippen. Op 6 januari 1579 sloten de Waalse gewesten Artois, Henegouwen en de stad Douai de Unie van Atrecht, op grond van de Pacificatie wel, maar met een uitgesproken voorkeur voor het katholicisme en hun gezicht, om zo te zeggen, naar Spanje gekeerd.

De scheiding tussen Diets en Waals die op den duur zou leiden tot die tussen Noord en Zuid was hiermee in kiem voltrokken, 's prinsen zaak verloren, het Noorden weer, als in 1572, zijn enige toevlucht. Heeft hij het voorzien? Men zou het opmaken uit het feit, dat hij reeds in de zomer van '78, dus nog als luitenant-generaal der Generale Unie, een concept voor een nadere Unie der Noordelijke gewesten heeft opgesteld, dat ook ter sprake gekomen is,

Zinneprent, omstreeks 1568, op Alva en de prins van Oranje. Anonieme ets. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

maar waarvan de uitvoering afgestuit is op het particularisme der gewesten en het steeds voor zijn alleengeldigheid opkomende calvinisme.

Rekening houdend met die omstandigheden, kwam de Nadere Unie, bekend als de Unie van Utrecht, 28 januari 1579 tot stand in de kapittelzaal van de Dom als in hoofdzaak het plan van Oranjes broer, Jan de Oude. Volgens de prins was het een plan dat ‘niet en dochte’. In het Zuiden verslagen door de hoge adel, zijn vrienden van weleer, werd hij het in het Noorden door de calvinistische burgers, zijn vrienden van nu. Wie zou 't verwonderd hebben, als hij toen, verbitterd, zich had teruggetrokken op de Dillenburg, als een, ondanks zijn slechts zesenveertig jaren, gebroken man? Niets wellicht tekent hem beter, dan dat hij trots alles voor zijn zaak bleef strijden. Hij verwierp de Nadere Unie eerst en gaf zijn plan voor een Generale Unie en haar noodzakelijk complement, de gewetensvrijheid, pas op, toen het onmogelijk bleek te verwezenlijken. Bij akte van adhesie tekende hij, 3 mei, de Unie van Utrecht. Net op tijd, want veertien dagen later sloten die van Atrecht hun vrede met de koning waarmee de scheiding tussen Noord en Zuid een voldongen feit werd.

Eind januari '78 al was Oranje, na de Staatse nederlaag bij Gembloux in Brussel niet veilig meer, tezamen met de Staten-Generaal naar Antwerpen uitgeweken. Hier bereikte hem in 1580 de ene jobstijding na de andere: in het hoge Noorden verliet en verried Rennenberg de zaak die hij eerst gekozen had. Als stadhouder van Groningen, Drente en een deel van Overijssel bracht hij deze gebieden onder 's konings heerschappij terug. 's Prinsen moeder stierf, zijn broer Jan, teleurgesteld, trok zich uit de ‘olla podrida’ naar Duitsland terug. In augustus werd, op aandrang van Granvelle nog, de ban tegen hem gepubliceerd, waarin niet alleen zijn persoonlijk leven en met name zijn derde huwelijk op ergerlijke wijze beklad werd, maar waarin hij zelf, als politieke figuur verklaard werd tot: een ‘ketter, hyprociet, Judas en Caïn’, tot ‘'t hooft ende principaelste perturbateur van den lande, rebel, vreemdeling, vijandt des menschelicken geslachtes, die ghemeynpeste van de Christenheit, schelm ende verrader’ en meer van die scheldwoorden, waar de 16de-eeuwse polemiek nooit verlegen om was. Niet overigens dan nadat (tevergeefs) alle pogingen in het werk waren gesteld om hem door financiële voordelen tot 's konings zijde over te halen: teruggave van zijn bezittingen, betaling van een deel zijner schulden, behoud van het stadhouderschap en zelfs een geschenk van 100 000 dukaten.

De ban heeft grote gevolgen gehad. Zij leidde, in december van hetzelfde jaar, tot de oorspronkelijk in het Frans gestelde *Apologie,* een der meesterstukken uit de politieke letterkunde van de hand van 's prinsen hofprediker De Villiers met medewerking van twee calvinistische theologen van naam: Languet en Duplessis Mornay. Ook als we dit niet wisten, zou het duidelijk zijn, dat de prins dit stuk niet zelf geschreven kon hebben. Onder zijn gaven behoorde zeker niet die van zijn gevoelens op literaire wijze te kunnen uiten. Zijn bijna nooit anders dan zakelijke en tegelijk langdradige brieven leveren daarvan het afdoend bewijs. Nochtans geeft de *Apologie* een zeer treffend beeld van hem met die geheel aparte hem alleen eigen mengeling van de

hoogmoed van de edelman uit de renaissance tijd die zich tegelijk de dienaar der Staten betoonde aan wie het stuk is aangeboden. En evenmin is het toevallig, dat we de welsprekende bezieling aan de zijde van Oranje vinden, terwijl de ban slechts een kanselarijstuk vol lage rancune is.

Achter de heftige toon van de *Apologie* school niet alleen verontwaardiging over het feit, dat Filips door de hoge beloning, in de ban op het vermoorden van de prins gesteld, zulk een vuig middel had aangegrepen om in hun tweekamp te zegevieren. Geen staatsman in de zestiende eeuw of hij had met die kans te rekenen en Oranje zeker was er, men zou bijna zeggen, aan gewend: verijdelde aanslagen op hem tellen we er acht tussen 1568 en '81 en omgekeerd schijnt hij zelf ook het plan gehad te hebben, Alva op die manier uit de weg te ruimen al laat zich dat begrijpelijkerwijs niet onomstotelijk bewijzen. Nee, achter die heftige toorn school veeleer het oude verlangen, nu eindelijk met de fictie van trouw aan de koning te breken. En zo gebeurde het ook. Eerst door de erkenning van Anjou als heer der Nederlanden en vervolgens, als onvermijdelijke consequentie, de verlating van Filips, het eerste nog in 1580, het tweede juli 1581. Gelukkig is die eerste greep zeker niet geweest en men moet wel aannemen, dat Oranje eenvoudig geen andere mogelijkheid gezien heeft. Hij en zijn omgeving meenden de Staten te kennen: ‘jungen unerfarnen herrn pensionarien, gelt- und ehrgeitzigen, wie auch furchtsam und kleinmuttige herrn’, luidde onder andere het oordeel van zijn broer Jan. En anderen spraken van dom, eerzuchtig, zonder beleid en gebrek aan doortastendheid.

Zou men er dan toe moeten komen aan hen de hoge regering op te dragen? Hoezeer Oranje ook getoond heeft zijn oude standsvooroordelen te kunnen verdringen, uit zijn politieke berekening ze volledig schrappen heeft ook hij niet gekund. Een republiek had de wereld sinds de oudheid niet meer gekend met uitzondering dan van Zwitserland, dat men evenmin met de Nederlanden kon vergelijken als de middeleeuwse stadsrepublieken, die bovendien *de facto* wel zelfbesturend waren geweest, maar *de jure* toch altijd een heer boven zich gekend hadden. Het zou ook te veel van hem gevergd zijn, dat hij de Staten méér vertrouwd had dan zij het blijkens hun zoeken naar een nieuwe soeverein nog in 1584 en '85 zelf deden. Zo zat er dan, waar de mogelijkheid van zijn eigen verheffing in elk geval op verzet, zowel van de katholieke meerderheid in het hele land als van de adel in het Zuiden zou zijn afgesprongen, inderdaad niets anders op dan deze Anjou. Maar wij, achteraf oordelende, kunnen niet anders dan constateren, dat Oranje door het doorzetten van diens benoeming en vooral door het ondanks alles hem de hand boven het hoofd houden zijn eigen populariteit deerlijk heeft ondergraven. Dat we daarvan op school niet horen, komt alleen omdat de latere traditie erin geslaagd is, dit feit volkomen te verduisteren. Maar het blijft er niet minder een feit om en juist hij die Oranje het volle pond wil geven, moet zich dunkt ons ook hier van die traditie volledig losmaken.

Immers, wordt hij er niet slechts te groter door, dat hij, wetende met het steunen van Anjou die niet alleen een vreemdeling, maar bovendien katholiek én ten slotte nog een nietsnut bleek, de volksgunst te verspelen, nochtans de

weg bleef volgen, die hem de enige begaanbare leek en, gegeven zijn persoon en de omstandigheden, ook wel moest schijnen? Want hij wist het. Nog 18 maart 1584 schreef hij aan Jan: ‘quand ainsi seroit’, namelijk wanneer ik mij hiermee vijanden zou maken, ‘je ne trouverai en cela rien de nouveau et que je n'aie de longtemps prévu: car qui est le personnaige, aient eu charge principalle, soit en l'Eglise soit en la république, qui n'ait eu abondance d'annemis, non seullement de ceuls de dehors, mais aussi de ceuls mesmement qui suivient leur parti et se disans d'une mesme religion.’ (‘Als het zo zou zijn... vind ik daar niets nieuws in en wat ik niet al lang voorzien had: want wie is er die in een leidende functie, 't zij in de kerk 't zij in de stad geen overvloed aan vijanden heeft en niet alleen daarbuiten, maar ook zelfs onder hen die tot hun partij behoren en dezelfde godsdienst belijden.’)

Oranje heeft er mee gerekend, zowel met de vijanden binnen als buiten zijn partij. De vijanden buiten: de ban miste zijn uitwerking niet. De aanslag van Jean Jaureguy in 1582 is bijna gelukt. Hij kostte niet de prins, maar wel diens vrouw het leven; heeft althans door de spanning en inspanning die voor haar het gevolg ervan waren, de dood van Charlotte de Bourbon verhaast. Maar ook de vijanden van binnen: de Spaanse agenten hadden gemakkelijk spel de volkshaat tegen de Franse troepen van Anjou die geen haar beter waren dan de Spaanse, af te leiden op Oranje die immers Anjou erin gehaald had. De Franse Furie, Anjou's aanslag op Antwerpen in januari 1583, had het zonneklaar bewezen. Als de prins, in april, Antwerpen binnentrekt om er zijn vierde bruiloft, met Louise de Coligny, te vieren, zijn de straten leeg en is de ontvangst door de Staten koel om niet erger te zeggen. Een felicitatie, nu ja, maar vooral geen geschenk en vooral geen Wilhelmus geblazen! Het wordt zó erg, dat ‘l'introducteur des François’ maar liefst, tegelijk met de Fransen, uit de Scheldestad verdwijnen moet. En in juli gaat hij ook.

Weer was hij, als in 1572, alleen op het Noorden aangewezen, weer heeft zijn politiek gefaald maar nu voorgoed. En weer stapelt zich rampmare op rampmare. Verdugo bemachtigt Zutphen. Willem van den Berg, zijn zwager, stadhouder van Gelderland na het vertrek van zijn broer Jan, pleegt verraad. Onwillekeurig stelt men zich de prins in zijn laatste levensjaar voor als een eenzaam en oud man in het schamele hof van Delft. Maar dat komt slechts, omdat men onwillekeurig het politieke beeld in de plaats van het persoonlijke schuift. Een oud man? Hij was, toen hij zich te Delft vestigde, maar net de vijftig gepasseerd, een leeftijd, waarop tegenwoordig een staatsmansloopbaan pas pleegt te beginnen. En eenzaam? Behalve zijn oudste zoon, Filips Willem, die sinds het begin van de Opstand in Spaanse gijzeling vertoefde, was zijn talrijke kinderschaar - een dozijn in getal, de bastaarden niet meegerekend - nog om hem heen en zijn jongste, Frederik Hendrik, moest nog geboren worden.

Maar ja, politiek gezien, ligt er inderdaad een waas van afgeleefdheid en verlatenheid over zijn figuur. Het verkeer met de Staten is druk, maar er heerst aan hun kant althans, een nauwelijks verholen wantrouwen. De oude verdenking, dat de prins tenslotte zich zelf zocht, vond nieuw voedsel in de

Willem van Oranje, omstreeks 1580. Gravure door Hendrick Goltzius. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

onderhandelingen met de Staten over de aanbieding aan de prins van de grafelijkheid. Was er in 1571 al niet sprake geweest van een verdelingsplan, waarbij de Franse koning in ruil voor zijn hulp Vlaanderen en Artois, de Engelse koningin Holland en Zeeland zou krijgen - onder Oranjes bewind, die zelf de soevereiniteit erlangen zou over Brabant, Gelre en Luxemburg? Het staat nochtans wel vast, dat het initiatief tot het aanbieden van de soevereiniteit over Holland en Zeeland aan Oranje van de Staten is uitgegaan, maar zij die menen, dat men hierbij vooral op het beperken van de invloed van Anjou mikte, zoals Groen van Prinsterer reeds oordeelde, hebben toch wel geen ongelijk. Bovendien waren de voorwaarden die de Staten stelden, van die aard, dat, toen men later Maurits dezelfde waardigheid op dezelfde voorwaarden aanbood, deze, volgens Grotius, gezegd moet hebben, dat hij zich dan liever van de Haagse toren naar beneden zou smijten.

Hoe het zij, er was duidelijk aarzeling van beide kanten. Bij de Staten, omdat zij naijverig waren op hun pril gezag, bij de prins, omdat de gestelde voorwaarden nog beperkender waren, dan die men destijds onder zijn invloed Anjou gesteld had. En zo kwam het, dat ten slotte in deze kwestie de verstoten koning het laatste woord kreeg.

Het gewelddadig einde, door diens banvloek vroeg of laat onvermijdelijk gemaakt, kwam slechts luttel tijds vóór de officiële verheffing zou plaatsgrijpen. Balthasar Gérard, landsman van Granvelle, was vastbesloten het stoute stuk te bestaan waarvoor hem indien hij het er levend zou afbrengen, adelstand en veel goud, en zou hij er zelf aan te gronde gaan, de hemel beloofd was. Onder de valse naam van François Guyon en onder verraderlijk betoon van vurig calvinisme wist hij het vertrouwen van 's prinsen omgeving te winnen. In juni 1584 keerde hij terug van Parijs, waarheen hij een Nederlands gezant vergezeld had, met de opdracht Oranje het overlijden van de hertog van Anjou te melden. Op 10 juli in de ochtend kocht hij zijn pistolen; op 's middags om twee uur was de audiëntie vastgesteld in het St.-Aagtenklooster te Delft, de residentie van de prins waarbij de prins persoonlijk hem een paspoort uitreiken zou. Dan klinken, bij het verlaten van de eetzaal, in het holle gewelf van de stenen trap de drie schoten, die Willems maag en middenrif doorboren. Hij zinkt dodelijk gewond neer onder het prevelen van bijna dezelfde woorden waarmee hij zich ook na de aanslag in Antwerpen op het laatste ogenblik had voorbereid, ‘mon Dieu, aye pitié de mon âme et de ce pauvre peuple’, aldus zijn laatste gedachte wijdend aan het volk waarvan hij een zó goed leider was geweest, dat het voortaan zijn weg ook zonder leider kon gaan.

De wegen der geschiedenis zijn wonderbaar. De Republiek der Verenigde Provinciën is uit een reeks vergissingen geboren. Vergissing van de hoge adel die, uit zucht om zelf te regeren, in het Zuiden de leiding nam, maar de eerste was om zich weer te buigen, zodra de doorwerking van het democratisch calvinisme hem leerde, dat hij zijn doel voorbij geschoten was. Vergissing van de lage adel die uitgetogen was om zijn positie te handhaven, en de slagen sloeg voor de verachtelijke kramers en kruideniers die hem, in de zeeprovin-

ciën althans, spoedig van zo goed als elke politieke invloed zouden beroven. Vergissing van de consistoriën en calvinistische kooplieden in het Zuiden die voor de alleengeldigheid van hun alleenzaligmakende sekte goed en bloed hadden veil gehad in een strijd waaruit ten slotte elders een staat gegroeid is die destijds de enige was, waar gewetensvrijheid uitdrukkelijk erkend was, en waar, in de praktijk tenminste, en zij het tegen betaling, al vrij spoedig elke kerk of sekte zijn God zou kunnen dienen op de wijze die haar goeddocht.

Vergissing dan ook aan de overzijde, bij de Spaanse koning en de uitvoerders van zijn wil, wier plan het geweest was in zijn Nederlands rijksgebied een gecentraliseerde moderne monarchie te grondvesten, maar die, huns ondanks, juist door hun dwangmaatregelen, meegewerkt hadden aan de verbrokkeling van het eigen rijk, waarvan zij de ondergang verhaastten; de koning die hier het geld vandaan had willen halen om zijn wereldpolitiek te voeren, maar gedwongen werd het er juist heen te brengen, zóveel, dat hij, de rijkste monarch van zijn tijd, tot driemaal toe bankroet sloeg; de koning die hier zijn katholiek geloof tot het uitsluitend heersende had willen verheffen, doch, juist door die dwang een calvinistische staat moest zien ontstaan die een eeuw later onder de achterkleinzoon van de aartsketter de inmiddels sterk aangezwollen krachten van Nederland en Engeland samen opriep tegen hetzelfde katholieke en centraliserende staatsideaal als het zijne, toen echter niet meer door Spanje, maar door Frankrijk vertegenwoordigd.

Vergissing ook van het Nederlandse volk als geheel dat door de strijd voor zijn nationale aaneensluiting in eigenheid, zich juist door die strijd gesplitst zag in twee, sindsdien, op een klein tijdje van gedwongen hereniging na, gescheiden helften. Eenheid in eigenheid waarvoor toch honderd jaar tevoren, in 1482, de Algemene Staten de grondslag schenen gelegd te hebben, toen zij bij monde van die van Brabant beleden hadden ‘dat men broeders mocht willen blijven en samen vereend, en door een ware unie en eendracht goede wil en moed mocht hebben, de landen en heerlijkheden te bewaren’.

Vergissing ten slotte ook van Oranje die eerst zich in de koning, toen in de hoge en vervolgens in de lage adel vergiste; Oranje die de Opstand ondernomen had als een vrijmachtig, nog half feodaal denkend potentaat tegen zijn moderne vorst en diens centraliserend en bureaucratiserend staatsbestel, doch zijn leven eindigen moest als de bescheiden ‘president’ van wat een destijds allermodernste republiek zou worden; Oranje die zijn loopbaan begonnen was als de rijkste edelman van zijn tijd en haar eindigde als een van de armste, want meest met schulden overladen burgers van die koopmansrepubliek. Oranje die, tragischer contrast, van de nationale eenheid aller Nederlanden waarvan hij gedroomd en waarvoor hij gestreden en geleden had, bij zijn dood alleen Holland en Zeeland vrij en de rest óf bedreigd óf vaster dan ooit in Spaanse handen wist; Oranje die, in plaats van zijn tweede ideaal, complement van het eerste: de vrije uitoefening van katholicisme en calvinisme, vervuld te zien, had moeten steunen op de strengsten der strenge geestdrijvers - en zich voegen; Oranje op het laatst zelfs in oppositie geraakt tegen de Staten die min of meer losrakend van hun calvinistische oorsprong, als libertijnen, althans het tweede van Oranjes idealen, dat der verdraag-

zaamheid, in vervulling zouden doen gaan en die, geheel losgekomen van hun oorspronkelijk bescheiden functie als geldschieters van de vorst, nu zelf het bestuur in handen namen, als het kon mét maar als het moest ook zónder een Oranje; de Staten die bezig waren een nieuwe, geheel eigen klasse van bestuurderen te worden, die der regenten, waarop en waarin voortaan de nieuwe, geheel eigen Noordnederlandse beschaving zou berusten.

Zodat het wonderbaarlijkste van alles was, en wat wel niemand in de verste verte had kunnen vermoeden die bij het plechtig afscheid van Karel V in 1555 aanwezig was geweest, toen de keizer, steunend op Oranjes schouder binnenkwam en alles erop berekend scheen in dat plechtig heden de band tussen verleden en toekomst onverbrekelijk te knopen, - het wonderbaarlijkst van alles was, dat, nog geen derde eeuw later hier in Nederland iets gans nieuws geboren werd - uit de zucht om het oude te behouden.

Filips van Marnix

De intellectueel in de politiek

In het jaar 1579 vonden de leden der Staten-Generaal bij de ingekomen stukken een anoniem pamflet, geschreven door een Brussels edelman die zich een ‘waar patriot’ noemde, en blijkbaar behoorde tot de partij der ‘malcontenten’, welke in het begin des jaars, althans wat de Waalse gewesten betreft, hun vrede met de ‘natuurlijke vorst’ hadden gemaakt.

Het was een schotschrift tegen Oranje en diens rechterhand de ‘superintendent en instructeur’ der afvalligen, Filips van Marnix, wie kort tevoren op aandrang van de prins een zetel in de Raad van State was ingeruimd. De schrijver verweet Marnix onder andere dat hij een vreemdeling en van geringe afkomst zou zijn.

Marnix heeft de handschoen opgenomen en nog in hetzelfde jaar in zijn *Response à un libelle fameux* de schrijver van repliek gediend. Een moeilijke opdracht was dat niet. Zijn overgrootvader van vaderszijde, Claude de Marnix, was inderdaad uit Savoye geboortig, waar hij in 1468 een bescheiden ambtenaarsbetrekking bekleedde. Maar reeds zijn grootvader, de in 1532 gestorven Johan, was Margaretha van Oostenrijk, de hertogin-weduwe van Savoye, naar de Nederlanden gevolgd, toen deze er in 1507 tot landvoogdes benoemd was, en sedert in haar dienst te Brussel gebleven. Hij was er bovendien met een Brugse, een hofdame van Margaretha, getrouwd. Diens zoon Jacob, Filips' vader, was inspecteur van de benden van ordonnantie voor Vlaanderen, Artois, Henegouwen en het Kamerijkse geweest. En naast die militaire, had hij ook politieke functies bekleed: hij had deel uitgemaakt van het gezantschap naar Engeland, dat daar onderhandelingen gevoerd had over het huwelijk van de latere Filips II met koningin Mary. Johan was door zijn huwelijk met Marie de Haméricourt bovendien rijker dan zijn vader, die alleen nog Toulouse in de Franche-Comté bezeten had. Johan kreeg er St.-Aldegonde in Henegouwen bij. In 1558, na Johans dood, werden de goederen bij familieverdrag verdeeld; de oudste van zijn beide zonen, ook Johan of Jan geheten, kreeg Toulouse, Filips, die tussen 7 maart en 20 juli 1540 te Brussel geboren schijnt te zijn, St.-Aldegonde.

Het verwijt dat een Marnix een vreemdeling zou zijn, treft hem dus niet. Treft er ons een, dat we deze Zuidnederlander een plaats in de rij van erflaters onzer beschaving hebben geven? Wij menen van niet. Immers, welk standpunt men ook inneemt, het zogenaamde Groot- of Klein-Nederlandse, en hoe hoog of laag men de zuidelijke invloed op het Noorden gedurende de voorafgaande eeuwen ook schatten wil, het blijft een feit, dat juist in de 16de eeuw zich het Nederlands cultuurbezit van Zuid en Noord amper laat onderscheiden, laat staan scheiden. Zouden wij geen Zuidnederlanders hebben mogen opnemen, wier werk door de loop die de gebeurtenissen nu eenmaal

genomen hebben, zo niet uitsluitend, dan toch voornamelijk het Noorden ten goede is gekomen, dan zouden wij ook Stevin, ja, dan zouden wij zeker Oranje hebben moeten schrappen, die van afkomst zelfs helemaal geen Nederlander was. We zouden daarmee onze kroon niet alleen van drie van haar kostbaarste parels hebben beroofd, maar bovendien het beeld der Noordnederlandse beschaving in deze en de volgende eeuwen totaal vertekend hebben, want deze laat zich, zoals bekend genoeg is, in haar wonderbaarlijke volheid en plotselinge wasdom zeker niet denken zonder Oranje, maar ook niet zonder Marnix en Stevin en evenmin zonder staatslieden van mindere rang als Van Aerssen en Van Meetkercke, zonder theologen als Plancius en Gomarus, zonder dichters als Heinsius, Vondel en De Decker, zonder schilders als Hals en Bol, zonder kooplieden als Le Maire, De Moucheron, Usselincx en De Geer, die allen uit het Zuiden afkomstig zijn.

Nog minder indruk maakte op Marnix het verwijt van de anonieme pamflettist omtrent zijn niet-adellijke geboorte. En op ons maakt het zelfs hoegenaamd geen indruk meer. Het is hier bovenal weerlegd tegelijk met het andere en we zouden het stilzwijgend zijn voorbijgegaan, als Marnix' weerlegging ons niet in staat stelde, een blik te slaan in het karakter van deze edelman, die zózeer in zijn historische roeping van grondvester van een burgerlijke republiek is opgegaan, dat hij zelf dit verwijt nauwelijks geteld heeft. Al was het zo, zegt hij ongeveer, dat ik van geringe komaf en niet van adel was, dan zou ik daarmee toch niet opgehouden hebben een deugdzaam man te zijn en dan nog zou niemand mij op ook maar één punt plicht- en eerverzuim kunnen verwijten. Ik heb het trouwens altijd voor dwaas gehouden zich op de verdiensten van een ander te beroemen, zoals zovelen doen die geen grein deugd in hun ziel en geen druppel wijsheid in hun brein hebben en die nochtans menen de wereld te moeten besturen, omdat er onder hun voorouders iemand was, die geacht werd of iets dappers verricht had, maar die zelf in hun jeugd niets anders gekund hebben dan in de rondte draaien met hun benen en hun hersens en die nu in het publiek rondstappen als pauwen met zóveel veren, dat je zou zweren, straks vliegen ze lucht in. Niettemin, besluit hij, ik kan mijn adeldom met getuigen staven, maar ik geef ze in een uittreksel achteraan ‘om de lezer niet met die onnozelheden te vervelen’. En inderdaad volgt ook een ‘extract uit de authentieke inlichtingen, ingewonnen door het kapittel van Luik over de oudheid en adeldom van het huis Marnix’.

Marnix' argumentatie komt ons na 350 jaar burgerlijke cultuur vertrouwd en zelfs wat al te vanzelfsprekend voor. Zij was dat in de zestiende eeuw echter geenszins en is het nog niet overal. Integendeel: die woorden moeten toen zelfs ietwat revolutionair geklonken hebben en in elk geval bij uitstek geschikt om de burgertrots van de stedelijke leden der Staten te strelen. Wat ook wel Marnix' toeleg geweest zal zijn, want bij al zijn eerlijkheid als literaat was hij als politicus niet zonder berekening.

Marnix behoorde dus tot de Nederlandse adel en liet er zich, althans in 1579, niet op voorstaan. Maar we moeten hier toch iets scherper onderscheiden dan alleen door vast te stellen, dat dit destijds iets bijzonders was. En dat

Filips van Marnix. Gravure door Hendrick Bary. *Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen*.

te meer, omdat we ons bij het opsporen van de wortels dier bijzonderheid niet met de wichelroede der gissingen hoeven te behelpen. De sociale positie van zijn geslacht namelijk laat zich noch vergelijken met bij voorbeeld die van Egmond, Bergen, Oranje of de heren van Croy, noch anderzijds met die van de lage adel die door het proces van economische omwenteling dat de 16de eeuw overal in Europa kenmerkte, de grond van zijn bestaan onder zich voelde wankelen. De Marnixen hadden niet als de zoëven genoemde groten van nature toegang tot de gouverneurs- of generaalsposten, noch ook tot de Raad van State of zelfs maar tot de Staten der gewesten van hun inwoning om daar hun stand te vertegenwoordigen. En de hoogwaardigheid missend, hadden zij er ook niet de hovaardigheid van.

Maar aan de andere kant verdienden zij allerminst de naam van ‘geuzen’ die aan de lage adel in het algemeen niet ten onrechte gegeven is. Bij de verbeurdverklaring van hun goederen werden de baten daaruit op honderdduizend gulden geschat, een voor die tijd zeer aanzienlijk vermogen, ook al is daar waarschijnlijk dat van hun vrouwen bij inbegrepen en al moet men er de verplichte uitkeringen aan een aantal familieleden van aftrekken. Deze sociale tussenpositie nu, verbonden met het feit dat het geslacht al tenminste drie generaties lang ambtelijke functies bekleed had en daarmee aan een geestelijke zindelijkheid en plichtsbetrachting gewend was, waarin toen zomin de hoge als de lage adel placht uit te blinken, heeft Filips als het ware voorbestemd om te worden wat hij geworden is en als hoedanig hij een geheel onvervangbare betekenis heeft gekregen: de penvoerder van de Opstand. Marnix vertegenwoordigt vóór alles het type - en hij is er een der meest typische vertegenwoordigers van - van wat tegenwoordig een intellectueel heet. Van zijn jeugd is te weinig bekend om te kunnen zeggen, wanneer precies hij zijn keus in *de* grote strijd van zijn dagen gedaan heeft, maar meer dan genoeg om te zeggen, dat hij van zijn maatschappelijke bewustwording af door die strijd is bezeten geweest. We plegen die strijd te benoemen met de woorden katholicisme en protestantisme. Hij was dit ook, maar hij was tegelijk veel meer. Er was geen levensgebied dat er onberoerd door bleef, zoals er geen waarlijk levend mens was die er zich buiten kon houden. Het was een godsdienstige strijd, maar het was niet minder een wetenschappelijke en hij was tegelijk evenzeer politiek, economisch als sociaal; een strijd die alle geesten en alle belangen verdeelde, zoals later die tussen voor- en tegenstanders van de Franse Revolutie of die tussen fascisme en democratie, met als meest markant, maar daarom nog niet wezenlijk verschil, dat men voor het toenmalig bewustzijn van de godsdienst uitging, waar men nu wereldbeschouwing zegt, zodat wat wij nu een intellectueel noemen, toen theoloog heette. Een niet wezenlijk verschil, omdat het sociaal, dat is in zijn ruimste verband gezien, in beide gevallen gaat om ruim baan te maken voor de nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden der maatschappij, waarbij de remmende rol, die in onze eeuw het ‘fascisme’ gespeeld heeft, in de 16de eeuw het ‘katholicisme’ toeviel, terwijl de vooruitstrevende democratie zijn parallel vindt in het ‘protestantisme’ van toen.

Dat het katholicisme zich, over het geheel genomen, in de contra-reforma-

tie met nieuwe middelen bij die nieuwe mogelijkheden zou gaan aanpassen en het protestantisme, althans gedeeltelijk, weer zou terugglijden in de oude sleur, weerspreekt niet de opvatting, dat het conflict vierhonderd jaar geleden evenzeer als nu uiteindelijk ging om ‘het pleit van dwang en vrijheid’. En in die strijd tussen dwang om het oude te behouden en vrijheid om het nieuwe te ontplooien, in die strijd heeft de ‘theoloog’ Marnix als zovelen van zijn tijdgenoten partij gekozen. We plaatsen theoloog tussen aanhalingstekens, omdat wij het ook hier in de historische zin bedoelen van iemand die deelnam aan de strijd der geesten die toen nu eenmaal in de eerste plaats de godsdienst betrof. In de eerste plaats, maar niet uitsluitend. Bonaventura Vulcanius, eerst zijn studiegenoot, later zijn secretaris die, in 1580 ongeveer, Marnix' archief systematisch geordend heeft, kon voor de theologica in engere zin met één dossier volstaan, terwijl hij er voor het geheel honderdnegenenzestig behoefde. Maar bij al Marnix' geestelijke bemoeiingen is het eerste wat opvalt de denkmoed. Die is het die hem aan de uiterste linkerzijde gebracht heeft. Die denkmoed én het falen telkens, waar het niet op denken maar op doen aankwam, het één niet meer dan het ander, stempelen hem tot de typische intellectueel, zoals Nederland er na Erasmus, waarmee hij zich in dat opzicht laat vergelijken, geen meer had voortgebracht en pas in Spinoza weer een zou voortbrengen.

De hoge en de lage edelen studeerden destijds niet, de ambtenarenadel wél. Tezamen met zijn broer Jan werd Filips 30 oktober 1553 als student ingeschreven te Leuven, destijds nog steeds de enige universiteit in al de Nederlanden. Hij was toen dertien jaar en de ‘student’ dus niet veel meer dan wat wij nu een gymnasiast noemen, maar hoe reeds kort daarop die grote strijd hem te pakken kreeg, weten we, of kunnen we althans vermoeden uit een episode die hij zelf later in een literaire polemiek met een van zijn studiegenoten heeft opgehaald: hij heeft er, waarschijnlijk in 1555, want tot dat jaar moet hij in Leuven gebleven zijn, bij een boekhandelaar geïnformeerd naar een werk van zekere professor Tapper, waarin plaatsen uit geschriften van Luther en Calvijn in extenso werden aangehaald, zij het om ze te bestrijden want Tapper was nog even ouderwets-orthodox als zijn Leuvense collega's, die een halve eeuw geleden Erasmus' leven vergald hadden.

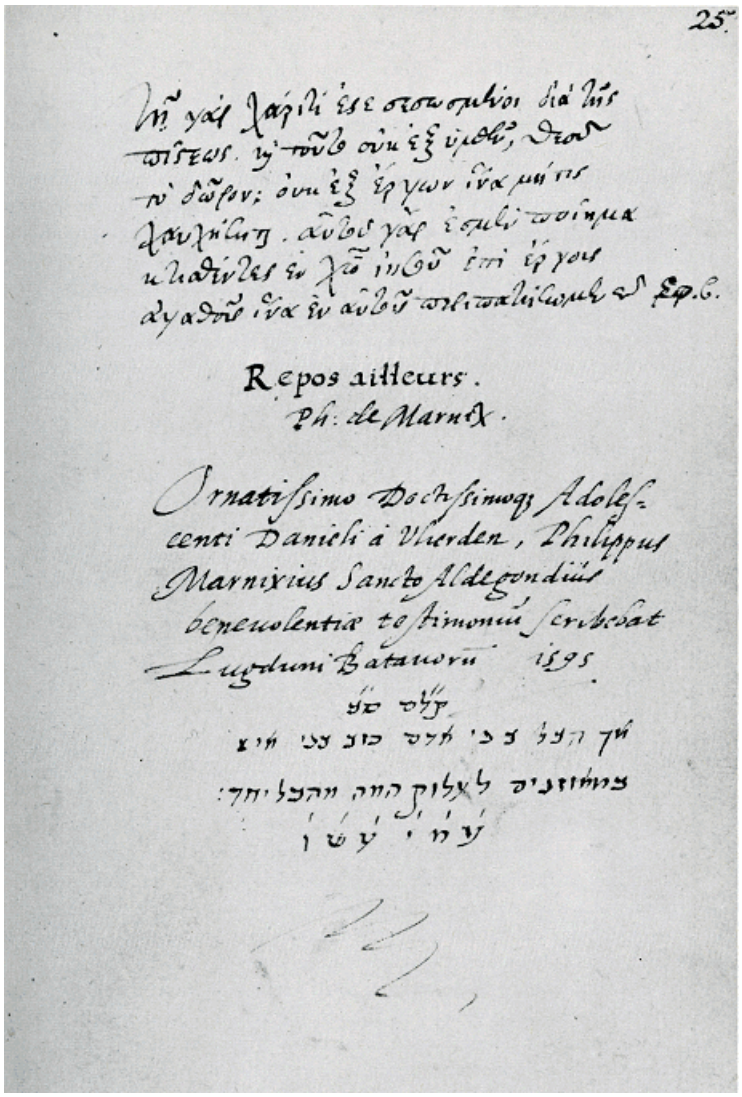
Het boek was, althans bij die boekhandelaar, niet te krijgen. De overheid had in 't geheim de handel een wenk gegeven en we weten dan ook niet of Marnix het toen reeds gelezen heeft, laat staan, of hij zich al lezend, aan de zijde der scholasten of aan die der hervormden geplaatst zou hebben. Later maakte het deel uit van zijn bibliotheek, maar waar het bij deze anekdote op aankomt is, dat zij als bewijs kan gelden, dat hij zich toen reeds voor het vraagstuk bij uitstek interesseerde. Dat hij ook op die leeftijd al zijn omgeving op z'n minst kritisch bekeek, evenals zijn broer Jan, de beide Van der Mijles, Cornelis en Adriaen, en Bonaventura Vulcanius die we allen in de rijen van het protestantisme terugvinden, dat wel gedaan zullen hebben, blijkt indirect uit de lectuur van Rabelais in zijn Leuvense dagen al, en direct uit de *Biëncorf,* die in aanleg tegen de Leuvense geest gericht is. Heet het daar niet in de oorspronkelijke editie: ‘Leser, leest dit met vlijt: Hier sult ghij sien ende

mercken/De wijsheyt end 't verstand van de Lovensche klerken’?

Van Leuven schijnt Marnix tot voortzetting van zijn studiën naar Parijs gestuurd te zijn, waar hij de jaren 1555-'57 doorbracht. Het kan hier geweest zijn opleiding tot kanunnik niet onwaarschijnlijk is. Doch in elk geval moet de omdat hij destijds bestemd werd kanunnik van Thérouanne te worden. Wel heeft hij er George Buchanan ontmoet, de toen reeds bekende Schotse humanist, vurig calvinist en voorstander van de volkssoevereiniteit, wiens werken waaronder een vertaling van de psalmen in het Latijn, zich later in Marnix' bibliotheek bevonden. Mogelijk is deze er zelfs zijn rector geweest, wanneer hij althans in het Collège Boncourt gestudeerd heeft, hetgeen in verband met zijn opleiding tot kanunnik niet onwaarschijnlijk is. Doch in elk geval moet de hele atmosfeer van het Frankrijk dier dagen diepe indruk gemaakt hebben op zijn levendige geest die al worstelde met al de problemen van vernieuwing op elk gebied: het Frankrijk van Rabelais die hij al in Leuven gelezen had, het Frankrijk, waar niet alleen de renaissance van Italië uit het diepst was doorgedrongen, maar waar zelfs de jongste loot van de renaissance-stam, het calvinisme, een grote toekomst scheen tegemoet te gaan.

Het is van niet te overschatten betekenis voor een radicaal gemoed als dat van Marnix, dat hij het protestantisme het eerst heeft leren kennen in de gedaante van het strijdvaardige, ja aanvalsbereide calvinisme en niet in die van het geestelijk, sociaal en politiek al spoedig verslapte lutheranisme. Een beweging als het Franse hugenotendom in die jaren was, moest afkeer wekken of geestdrift, onverschilligheid liet zij niet toe en zij schoolde daarom, zij 't onbewust, zelfs hem die nog slechts toezag. Toen hij Parijs verliet was hij misschien nog onzeker welke weg hij in de toekomst moest inslaan, maar één ding zal al wel bij hem hebben vastgestaan, vaster dan in Leuven: hij zou eens moeten kiezen en áls hij koos zou het voor honderd procent óf het een óf het ander zijn. Het vrije intellect, aan zich zelf overgelaten en niet in dienst van een politieke beweging, is naar zijn aard meestal tot uitersten en zelden tot compromissen geneigd.

Mei 1557 vinden we hem in Dôle, het universiteitsstadje in de Franche-Comté, in de buurt van het vaderlijk goed Toulouse, dat zijn broer Jan kort daarop zou erven bij dezelfde testamentaire beschikking waarbij St. Aldegonde aan Filips toegewezen werd. Jan, de oudste van de twee, de voorlvarendste ook, krijgt men de indruk, speelde in Dôle een rol van belang. Hij was er niet minder dan rector, want aan deze hogeschool op Bourgondisch rijksgebied bestond toen nog de eigenaardige regeling, dat de naar naties gescheiden, maar toch één ‘universitas’ vormende studenten uit hun midden de rector der ganse universiteit aanwezen die zelfs niet ouder mocht zijn dan vijfentwintig jaar en het bestuur voerde, bijgestaan door een college van professoren. Behalve de Marnixen studeerden ook de Van der Mijles weer hier en buitendien treffen we er in diezelfde jaren nog twee later beroemd geworden Nederlanders aan: Paulus Buys, pensionaris van Leiden en de voorganger van Oldenbarnevelt als landsadvocaat en Adriaen de Jonghe, beter bekend onder zijn verlatiniseerde naam Hadrianus Junius, medicus, taalgeleerde en geschiedschrijver, die de beproeving van het Haarlems beleg heeft meege-

25.

Repos ailleurs.
Ph: de Marnix.

Ornatissimo Doctissimoq; Adolescenti Danielí à Vlierden, Philippus Marnixius Sancto Aldegondius benevolentiæ testimonii scribebat Lugduni Batauorū 1595

Het handschrift van Filips van Marnix, met zijn bekende zinspreuk ‘Repos ailleurs’, in het album amicorum van Daniël van Vlierden. *Koninklijke Bibliotheek, Den Haag*.

maakt en er zijn bibliotheek bij ingeschoten is. Al dezen hebben later de zijde van de Opstand gekozen, maar we weten van geen hunner het tijdstip van hun bekering en hoe verleidelijk het ook zou zijn, om deze groep Nederlanders disputerend, politiek geïnteresseerd en zelfs plannen smedend voor te stellen, het is een verleiding waarvoor misschien de roman- maar de geschiedschrijver zeker niet bezwijken mag.

In feite hebben we ook uit deze fase van Marnix' leven, evenals omtrent de Leuvense, slechts één, jaren later opgetekende anekdote, maar die ons dan ook, als zij in haar kern waarheid bevat, een diepe blik in zijn karakter gunt. Zijn broer, naar Padua vertrekkend, zou hem hebben toegevoegd, dat hij nu terwille van de religie dat is van het calvinisme, in ballingschap ging, terwijl Filips bij de vleespotten van Egypte bleef. Dat moet dan in het voorjaar van 1558 geweest zijn en is mogelijk op zijn misschien nog niet afgebroken opleiding voor het hoge kerkelijke ambt gemunt geweest. Hoe dit zij, het verwijt zou zo'n indruk op de toen achttienjarige gemaakt hebben, dat hij de Heilige Schrift was gaan lezen en binnen drie maanden zijn broer gevolgd was. Dat bijbellezen riekt naar het traditionele van bijna alle bekeringsgeschiedenissen. Aan het tweede is in elk geval dit waar, dat ook Filips de droom van alle noorderlingen nagelopen en naar Italië getrokken is. De anekdote klopt niet alleen met de uiterlijke gang van zaken, maar ook met de innerlijke ontwikkeling der beide broers. Jan van Toulouse was een Percy Hotspur die in 1565 tot de allereerste aanstichters van het Verbond der Edelen behoord heeft. Hij is de eerste, nog vóór Brederode, die in 1567 de wapens opgenomen heeft, de eerste ook die nog in dat zelfde jaar, bij Austruweel, zijn moed met zijn leven betaalde. En Filips kan hem zeer wel naar Italië gevolgd zijn, uit die bij intellectuelen niet zeldzame behoefte aan leiding in het dadenleven, die soms te groter schijnt, naarmate hun denken moediger en zelfstandiger is. Dat althans Marnix die uit een besef van zwakte tegenover de levenspraktijk geboren behoefte had, blijkt uit zijn latere leven wel onmiskenbaar. Aan zich zelf overgelaten, wankelt hij steeds, zoals we nog zien zullen. De overtuigde, ja triomfantelijke toon van zijn geschriften die de tegenstander zonder genade aan de spot van de lezer overlevert, is daarmee slechts schijnbaar in tegenspraak. Dat dit krachtsvertoon naar buiten veeleer als compensatie voor een tegelijk aanwezig zwaktegevoel naar binnen kan dienen zonder dat dit intussen aan de echtheid en oprechtheid dier kracht iets afdoet, is voor de moderne psychologie een zeer vertrouwde figuur.

Hier in Italië moeten de Marnixen, zo zij het al niet waren toen zij er kwamen, overtuigd calvinist geworden zijn. Rome zelf in zijn nog ongereinigde gedaante immers was de ongewilde maar beste propagandist voor het protestantisme. Men kan de leer erbuiten laten: de misbruiken der kerk, de onwetendheid en zedeloosheid der geestelijkheid, de ongerijmdheden der heiligenverering en de belachelijkheid der talloze legenden konden niet anders dan even zo veel stenen des aanstoots zijn voor deze twee jonge mensen wie de universiteit al wel geleerd had in een zuiverder toekomst te schouwen, maar die nog niet beseften, dat het leven slechts een ander woord is voor compromis. Maar dan moesten zij ook, zal Jans oordeel hebben geluid, de laatste

stap zetten en zich wenden tot de bron zelf van het ware geloof en tot de zuivere kerk. Naar Genève! Lang zijn beiden er niet geweest. Een jaar ongeveer hebben zij uit de ongeëvenaarde energiebron die als mens Calvijn heette, gedronken, maar het was genoeg, zowel voor het korte leven, dat Jan nog restte, als voor de vele jaren van strijd, triomf en teleurstelling die Filips nog te doorworstelen kreeg voor hij naar eigen hoop en lijfspreuk ‘repos ailleurs’ vond.

Toen zij, vermoedelijk in het voorjaar van '61, in het vaderland terugkeerden, dacht nog geen van beiden aan een politieke rol. Met de hoge adel en zijn liga hadden zij niets uit te staan. Beiden bleven zij het particuliere leven leiden dat zij tot dusver geleid hadden en waartoe hun vaderlijk erfdeel hen in staat stelde. Beiden trouwden, Filips met Filipotte de Bailleul of van Belle. Hij maakte zich los van zijn kanunnikaat en zette, stil en voor zich zelf, zijn theologische studiën voort, waarvan zijn latere werken de vruchten zouden dragen. Terwijl Jan van het eerste begin af aan bij de onderhandelingen der hervormingsgezinde lagere edelen is die tot hun Verbond zullen leiden, doet Filips pas mee, als dit Verbond er is. Hij is op 5 april '66 bij de aanbieding van het Smeekschrift. Hij is het ook die, als broer van Jan vanzelf enigszins op de voorgrond tredend, de opdracht krijgt om de Antwerpse predikanten in te lichten en de zittingen der Antwerpse synode bij te wonen. Door deze zending ook kwam hij in aanraking met de man die aan het grootste deel van zijn leven de baan zou voorschrijven: Oranje, wiens fijne neus in Filips van Marnix onmiddellijk en op zijn minst een bruikbaar publicist ontdekte. Op diens verzoek verhuisde hij naar Breda waar Oranje in het paleis der Nassaus zijn hof hield.

En toch is het noch Oranje, noch Jan van Marnix, hoezeer zijn ontwikkeling ondenkbaar is zonder deze beiden, die Filips van Marnix gemaakt hebben tot de heraut van de Opstand. De hamer die deze, in wezen schuchtere, kunstenaarsziel tot een bazuin smeden zal, is niet een persoon, maar een gebeurtenis. Het is de beeldenstorm. Die gierende orkaan, 10 augustus '66 in de industriestreek van Hondschoote en Armentières opgestoken, voortgezwiept over Yperen waar hij de 15de, over Oudenaerde waar hij de 18de opstak en waarin de achtduizend werklozen een zo ongewoon karwei vonden, bereikte de 20ste Antwerpen; tot de 22ste woedde het onweer in Gent en Den Bosch om dan, zwakker al, ook over het Noorden heen te blazen, waar het 6 september Leeuwarden en 18 september Groningen teisterde. In de gierende storm, die eigenrechting der massa, voelde Marnix, de literaat, de kracht die hem zelf ontbrak. En het is geen toeval, maar psychologische noodzakelijkheid, dat juist hij, de teruggetrokkene en niet al te dappere, zich onmiddellijk zet tot het schrijven van een verdediging, van dat eerste geschrift dat we van hem kennen: *Van de beelden afgeworpen in de Nederlanden in augustus 1566,* op een ogenblik dat alle sterken sidderden voor dit natuurgeweld en zich haastten dit onwettige te verloochenen, de een zus, de ander zo. Bij Marnix daarentegen wekte het geweld van zijn geloof het geloof in geweld.

Maar het is evenmin toeval, dat dit stuk pas gedrukt is - in 1871. Het is Marnix' eerste contact met het leven, het is ook zijn eerste compromis, wan-

neer hij erin toestemt het achter te houden, omdat de leiders van het verzet, wel verre van in de gebeurtenissen van die augustusmaand het signaal van de opstand te herkennen, daarin slechts met het onfeilbaar instinct der echte politici een gevaar voor hun kleinlistige plannen bespeurden.

Als het de bedoeling moet zijn van een biograaf om zijn held voor altijd en iedereen presentabel te maken, dan is het een gelukkige greep van de heer Oosterhof geweest, om in zijn dissertatie te betogen, dat Marnix net op dit éne punt met zijn beginselen in strijd gekomen is en hem dat, hem 'begrijpend uit zijn tijd', welwillend te vergeven. Doch als het daarentegen bij een biografie gaat om het oproepen van een beeld van de beschrevene dat diens innerlijke werkelijkheid zo dicht mogelijk nabij komt, dan heeft hij daarmee Marnix de slechtst denkbare dienst bewezen. Niet door hem te meten aan achteraf gerangeerde 'beginselen', maar door de wezenlijke drijfveren bloot te leggen die dit leven voortstuwden, benaderen wij hem het best en als dit onze methode is, dan wordt het duidelijk, dat de beeldenstorm wel verre van een afwijking van Marnix' beginselen te zijn er, psychologisch beschouwd, veeleer de springbron van was. Uit de herinnering aan die dagen zal hij voortdurend weer de kracht putten om in de politieke strijd die volgde, niet steeds weer te bezwijken, omdat de politieke arena als zodanig met zijn wezen niet strookte. Hij was meer voor de vrede dan voor de krijg geschikt, heeft Grotius al van hem gezegd die hem uit innerlijk eender-zijn zo goed begreep en dat is slechts een andere zegswijs voor wat voor hen beiden geldt: hij was meer denker en schrijver dan politicus en diplomaat.

Het is waar: wie, zonder diepere kennis der vóór-achttiende-eeuwse denken voorstellingswereld nu het traktaat *Van de beelden* leest, zal van de directheid waarmee Marnix op de beeldenstorm reageerde, weinig of niets meer terugvinden. Nergens in dit geschrift het geringste spoor van zelfstandige, op waarneming berustende analyse van de concrete kerkelijk-politieke toestand van die dagen, op grond waarvan een modern schrijver een gebeurtenis als de beeldenstorm zou hebben verklaard, gebillijkt of gewraakt. Het aandeel ook, dat Marnix' hart erin had, blijkt nergens uit de wijze waaróp, maar alleen uit het feit, dát hij deze alom verguisde verdedigde. Het is noch een zakelijke analyse noch een persoonlijk getuigenis, het is een betoog en dan nog een abstract en indirect betoog, dit traktaat. Het is een antwoord op het geschrift van zekere 'martinist' - dat is een lutheraan - uit Breda die als alle tijdgenoten de beeldenstorm veroordeeld had. Woord en wederwoord gaan voor ons denken langs de kwestie heen. Zij staan, hoe zeer Marnix kennelijk scherpzinniger en oneindig beter stilist is - nog een ware zeldzaamheid in die tijd, een van de nog weinigen voor wie een Erasmus niet tevergeefs zijn stijlmodellen had geschreven - au fond op dezelfde grondslag: op die van de autoriteit der Heilige Schrift. Beiden - en zo is het met alle schrijvers tussen de oudheid en Descartes - achtten hun betoog geslaagd, als zij menen te hebben aangetoond, dat de bijbel, de kerkvaders en de kerkelijke traditie hun opvatting schijnen te staven en zij verschillen slechts in de keus van hun bewijsplaatsen. De een bewijst uit deze bronnen, dat indien al de beelden verwijderd moeten worden, het recht daartoe alleen aan de overheid toekomt,

De Beeldenstorm, 20 augustus 1566. Ets door Frans Hogenberg. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

- en de hoge of de lage, dat is dan nog weer een kwestie apart - terwijl de ander uit dezelfde bronnen het omgekeerde leest en voor het volk zelf dat recht opeist, wanneer de overheid haar plicht in deze verzaakt. Maar het blijft altijd een kwestie van recht of onrecht, af te leiden uit de Schrift. We horen van Mozes, van een gouden kalf, een metalen slang, van Ezechias, van Jehu, Jozia, Hiskia, van Naäman en Remmon, van Elisa en Paulus en allerlei andere, nu heel of half vergeten koningen, profeten en leraren, en alleen wie heeft leren begrijpen, dat heel deze voor ons nu hoogst onzekere overlevering voor alle tijdgenoten van toen, of ze nu katholiek, lutheraan, calvinist of wederdoper waren, nog de meest reële werkelijkheid was, beseft hoe zulke betogen de mensen van destijds zo hebben kunnen pakken, dat zij er psalm-zingend de mutsaard voor bestegen.

Filips dan had dit wel wezenlijk moedig betoog geschreven, maar hij had het niet uitgegeven. Het was voor het eerst maar niet voor het laatst, dat de politiek zijn literaire vleugelslag verlamde. En hij raakte dieper en dieper in de maalstroom van haar ontwikkeling. Hij was bij de onderhandelingen in St.-Truien, waarbij de consistoriën en calvinistische kooplieden de edelen van het Verbond geld boden om troepen te lichten. Hij is zelfs naar Duitsland geweest om ze te werven. Het is zijn tweede contact met het werkelijke leven, het is zijn tweede mislukking. Maar zijn verdiensten zijn blijkbaar toch wel van die aard geweest, dat Brederode hem in het begin van het beslissende jaar '67 tot schatmeester der verbondenen benoemde. Maar bij Austruweel, waar het schamele troepje radicalen dat zijn broer Jan om zich heen verzameld had, onder het oog van de Antwerpenaren verslagen en deze ondanks het aanbieden van een hoog losgeld in stukken gehouwen werd - bij Austruweel is Filips niet. Zijn biografen zeggen, dat een bode hem in Breda kwam waarschuwen en hij zich inderdaad gereed maakte zijn broer te hulp te komen. Het is zeer wel mogelijk, dat die waarschuwing te laat gekomen is: uitgevoerd heeft hij zijn plan in elk geval niet en kort daarop, wanneer precies weten we niet, is hij met zijn vrouw en kinderen de ballingschap ingegaan.

Hier in Bremen, waarheen hij zich het eerst begaf, begon de harde leerschool die alle intellectuelen moeten doormaken, wanneer de omstandigheden van hun tijd en de oprechtheid hunner overtuiging hun levensscheepje op het stormachtige meer der grote politiek doen verzeilen. Zijn politieke onnozelheid, kind van zijn jeugd en zijn dichterhart, die hem had doen geloven, enerzijds, dat men een regering aan het wankelen kan brengen door een paar beelden stuk te gooien, anderzijds dat nu alle weigezinden zouden meegaan en het pleit gewonnen was dat nu pas begon, maakte heel langzaam aan en o zo moeizaam plaats voor een rijper en evenwichtiger oordeel over toestanden en mensen.

Daartoe heeft hem de ervaring van de politieke strijd gebracht. De mislukkingen van '68, de leegte van '69 en de teleurstellingen van '70 kunnen niet spoorloos aan hem voorbij gegaan zijn. Wat was zijn reactie erop? De authentieke geschriften van Marnix hebben ons daarover niets te vertellen. De apocriefe waarin we hem lang meenden te herkennen zijn door het later histo-

risch onderzoek niet van zijn hand verklaard. Het Wilhelmus dat zo treffend de situatie van het ogenblik weergeeft:

Oorlof mijn arme Schapen
die zijt in grooten noot...

is niet van Marnix. En hetzelfde werd al eerder bewezen van een in het Latijn gesteld vertoog, de zogenaamde *Hypodeixis* over het te bevrijden vaderland, dat Bakhuizen van den Brink nog aan Marnix toeschreef, maar van de hand van Hendrik Geldorpius bleek te zijn. We kunnen hoogstens vermoeden, dat Marnix de gevoelens deelde van deze emigrant als hij, verbitterd over de lauwheid van die gebleven waren en bukten voor de tiran: ‘Hebben zij,’ zo wendt hij zich tot Willem van Oranje ‘hebben zij in het minst hun karakter verloochend, dat zij uit de riolen van alle ondeugden hebben opgehaald? Zo niets, geen geld of moeite hebben de meesten voor uw onderneming over, dat zij liever degenen die daartoe wel bereid zijn, smaden, haten, verraden en belasteren... Nu eens door schoonschijnende leuzen tot vermetelheid gewekt, zijgen zij het volgend ogenblik weer ontzield ter aarde, omdat zij een bliksemstraal, door een venster weerkaatst, voor de bliksem houden. Opgeblazen als zij zijn, deels door hun overzeese tochten, deels door hun koopmansreizen, stellen zij de woekerkunst waarop zij zich voortdurend met alle macht toeleggen, boven alle roem die in de politiek, de krijgsdienst of op het gebied der letteren en wetenschappen te behalen valt... Wat zoudt gij met zulk slag van lieden kunnen uitrichten? Indien in zulk een maatschappij een god die het karakter van ons volk niet kende, u toegestaan had in het vaderland te blijven, of hij het u thans met één toverslag wilde teruggeven, zoudt gij het zelfs wel wensen?’

We komen alweer evenmin boven het - zij het dan zeer aanvaardbare - vermoeden uit, wanneer we aannemen, dat Oranje en Marnix dit vervloekend betoog besprekend, doordrongen raakten van de noodzaak, dat aan de gehoopte opstand een intensieve propaganda diende vooraf te gaan. En het is zelfs wel mogelijk dat Oranje, door Geldorpius' woorden opgewekt, besloot Marnix als propagandist aan zich en hun beider zaak te verbinden. Het is in elk geval in deze dagen, begin '71, dat hij hem ‘leent’ van Frederik III van de Paltz, in wiens dienst Marnix getreden was om de gemeente niet tot last te zijn, nadat in '68 zijn eigen en twee jaar later de goederen van zijn vrouw door de regering waren verbeurd verklaard. Marnix was toen kennelijk ondanks zijn maar even dertig jaren al een beroemd man. Niet alleen had hij nog in '69 in zijn *Vraye narration et apologie des choses passées au Pays-Bas ... en l'an '66* de argumenten uit zijn beeldenstormbrochure uitvoeriger herhaald en nu wel, zij het nog zonder zijn naam, uitgegeven, doch hij had ook reeds het beroemdste van al zijn werken op zijn naam staan, de *Biëncorf* waarvan de voorrede van 5 januari 1569 dateert. Het boek is geschreven op Lütelsburg (bij Norden) in Oost-Friesland, waar Marnix zich in '68 had teruggetrokken, overtuigd, dat na Jemmingen, waar Lodewijk van Nassau en na de Geete, waar Willem van Oranje zelf verslagen was, de zaak van de op-

stand politiek en militair verloren was. Maar juist in de behoefte aan compensatie van dit desillusionerend inzicht moet men, menen wij, de overstromende bron van dit mousserende geschrift zoeken. De betekenis ervan voor die dagen is moeilijk te overschatten. Pastoor Jan Coens, die in 1598 zijn *Confutatie of Wederlegginghe van den Biëncorf* schreef, getuigt daarvan met de volgende woorden: 'Nochtans men houdt in Hollandt en Zeelant desen *Biecorf* in grooter weerden, als een boeck vol wijsheyt en gheleertheyt; want alsoo haest als iemand uut Vlaenderen coemt in Hollant, sy segghen terstont "Leest den *Biecorf*, leest den *Biecorf*", hiermede te kennen ghevende, dat den *Biecorf* alleen genoegh is om iemand ketters te maken... ende het dunckt my oock alsoo.' En Bayle wist nog te vermelden, dat het met ongelooflijke toejuiching ontvangen was, die waarschijnlijk die van Erasmus' *Moriae Encomium* en zijn *Colloquia* nabij kwam.

De *Biëncorf der H. Roomscher Kercke,* een 'clare ende grondelicke utlegginghe der Sendbriefs Meester Gentiani Hervet' is in letterlijke zin Marnix' levenswerk geworden. Want aan het boek zoals wij het nu kennen, is nog een in het Frans gestelde, vermoedelijk beknopter editie voorafgegaan (1567) die zoek geraakt is, en nog veel uitvoeriger bewerkingen zijn er op gevolgd. Met dat al vermag de *Biëncorf* zo tintelend het is, de moderne lezer niet van a tot z meer te boeien, vooral niet wanneer hij het boek in een van de uitgebreide latere uitgaven, en zeker niet, wanneer hij het in de door Marnix zelf in zijn laatste jaren geschreven vierdelige Franse bewerking, de *Tableau des différends de la religion* leest. De drang die Marnix bij het schrijven van zijn *Biëncorf* bewoog, was in de grond dezelfde als die Erasmus bewogen had bij het schrijven van zijn *Lof der zotheid* : de drang tot afbraak van de formalistische denkwereld der middeleeuwen om op haar ruïnes de tempel van het kritische weten van de Nieuwe Tijd te bouwen. Vandaar dat beiden de humanistische vorm van de satire kozen en met name Marnix geen stijlmiddel van zijn tijd ongebruikt heeft gelaten om haar kracht bij te zetten. Alleen het accent ligt anders. Wat bij Erasmus nog door zijn algemeenheid een vaag redelijk ideaal was, is bij Marnix die de school van Calvijn doorlopen had, tot een engere maar ook positievere en daardoor veel krachtiger overtuiging gestold. Het sprankelend vertoog dat er op berekend schijnt met de waterval van zijn over elkaar heen stortende woorden, woordspelingen, spreekwoorden en beelden alle twijfel aan zijn waarheid bij de lezer weg te spoelen, heeft de vorm van een commentaar op de zendbrief van zekere Gentianus Hervet en is quasi gericht tot en opgedragen aan Sonnius, bisschop van Den Bosch, de promotor van de nieuwe kerkelijke hiërarchie van 1559 die men de leider van de Nederlandse contrareformatie zou kunnen noemen. De inhoud is een - ironische - aanklacht tegen de ketters en een - uiteraard even ironische - verdediging van het oude geloof. Maar de ironie is plomp genoeg om ook de eenvoudigste lezer niet te misleiden. De ketters zijn ten eerste ongelovig, omdat zij niet alles geloven wat de heilige moederkerk gelooft. Het is ten tweede ten onrechte, dat zij het ervoor houden, dat men niets behoort te geloven dan de Heilige Schrift. Verwerpelijk is ten derde, dat zij de zeven sacramenten en inzonderheid die van de biecht, van het huwelijk en het laatste oliesel niet

De slag bij Austruweel, 1567, waarbij Jan van Marnix het leven liet. Ets door Romeyn de Hooghe. *Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen*.

geloven. Zij doen ten vierde de katholieken onrecht door hen voor afgodendienaars te schelden; ten vijfde zoeken zij niets anders dan de vleselijke vrijheid, terwijl ten slotte in het zesde stuk ‘betoogd’ wordt, dat de ketterse predikanten ‘ongeleerde buffels zijn die een boos en ongepast leven leiden’.

En dat gaat dan in deze trant: Meester Gentianus zegt, ‘dat hem de walge zeer steekt, als hij merkt de kwaliteit [namelijk het wezen en het leven] der nieuwe hugenootse predikanten.’ Meester Gentianus moet zich echter aan die gevoelens niet overgeven, nadat hij de mis gezongen heeft, ‘want anders mocht hij ons een kwaad spel maken en de heilige kerk genoeg te doen geven’. Hij zou er namelijk zo van kunnen walgen, dat hij er misselijk van werd en dan zou de lieve god (de ouwel) zijn maag moeten ruimen. Ofschoon de kerk daar overigens wel in voorzien heeft, want de regel is dat degeen die ‘het kalf gelegd heeft’ - zoals Marnix het vomeren omschrijft - hetzelve weer moet opslorpen, zonder zout. Het hypothetische geval wordt dan met 16de-eeuwse breedsprakigheid en humor nog een bladzijde lang ‘uitgekauwd’. (Men vergeve mij het woord in dit verband, maar wie met pek omgaat wordt ermee besmet.) De toepassing van de bovengegeven regel immers zou de situatie niet redden, meent Marnix. Want het weer opgeslorpte kalf zou hem nog slechts misselijker maken en dan zou hij de lieve god moeten verbranden en de heilige as onder het altaar verstoppen als een relikwie. En ‘dit ware gewis zeer schandalig en ergerlijk voor onze lieve moeder de heilige kerk, dat zij met haar god net zo zou moeten omspringen als zij met de ketters en hugenoten doet’. Maar deze en dergelijke voor 20ste-eeuwse oren onkiese grollen blijken dan telkens toch weer geen loos spel van onsmakelijke boert te zijn, want in volle schijn-ernst citeert hij dan een verordening van een concilie van Orleans, waardoor op de boven omschreven wijze in het pijnlijke geval voorzien is. Een verordening die, naar hij zegt, nog heden ten dage in de cautelen der missen in alle misboeken geschreven staat: ‘Als dat men god tsamen met het gelegde kalf zonder genade verbranden zal en heilige as daarvan maken, om de goede devote luiden op de eerste dag van de vasten of op Asdag daarmee een kruis op het voorhoofd te drukken.’ Ook die oplossing - vervolgt Marnix die zijn onderwerp niet wil loslaten vóór hij er alle loog uitgezogen heeft - zou echter gevaarlijk zijn tegenwoordig, omdat de ketters van alle kanten God overvallen, zodat als God zou merken, dat de katholieken hem ook al wilden verbranden, hij de moed wel eens helemaal zou kunnen laten zakken en dan zou het een verloren spel met ons zijn. Conclusie: laat meester Gentianus niet zo walgen van de predikanten en zeker niet na het doen van de mis.

Men behoeft geen kenner van Rabelais te zijn om in te zien, dat Marnix zich hier een waardig leerling van de Franse meester betoont wiens hoon zich hierin van die van anderen onderscheidt, dat zij tegelijk gul en venijnig is. In het volgende hoofdstuk keert hij de punt van zijn degen dan helemaal om en de aanval van Hervet op de ongeletterde predikanten wordt beantwoord met een waarlijk inquisitoriaal onderzoek naar de geleerdheid der roomse geestelijkheid, die - op rabelaisiaanse wijs alweer - over de hekel gehaald wordt. Is er niet een spreekwoord: *monacho indoctior*? Stom-

mer dan een monnik? Ja, in Italië bestaat een zonderlinge orde die zich zelf de onwetende of ongeleerde noemt ‘makende daarom haar principale professie van niet te weten dan eten en drinken en doen 't geen de wereld doet’. Dan krijgt het monnikenlatijn een veeg uit de pan. Een geestelijke hoeft trouwens geen Latijn te kennen, ‘want zo hij slechts de vijf secrete woorden van de mis kan stamelen zonder Priscianus of Despauterius (destijds alom gebruikte Latijnse grammatica's) voor de kinnebak te slaan, dan is de zaak al klaar en hij veel geleerder dan de engelen in de hemel, want hij kan god maken en de engelen niet.’ ‘Als zij daarenboven’ - zo spot hij voort - ‘een weinig van het allerdunste Latijn weten te bakken, dan is hun zeug vet: zij mogen vrij de buren op de beuling noden en met de grote pollepel opscheppen. Zij kunnen er niet alleen parochiaan, maar ook bisschop, prelaat, kardinaal, ja paus mee worden. En wat kan hun hartje meer begeren? Want wat hun leven betreft, daar moet je altijd maar het beste van denken, zoals in de decreten bevolen is: ‘Daarom zo een paap een meisje kust of naar haar borsten tast, men zal denken dat hij ze biechten wil of absolutie van haar zonden geven.’ En het hele rekwisitoor loopt uit op de ‘tweeëndertig kwartieren’ der geestelijkheid, waarin Marnix kennelijk alles bij elkaar gesleept heeft wat hem maar bekend kon zijn omtrent de min of meer profane en arkane geschiedenis van een aantal pausen, van paus Liberius af tot zijn eigen tijd toe.

Cultuurhistorisch gezien zal dit boek zonder enige twijfel altijd belangwekkend blijven, omdat het, duidelijker dan welk ander werk ook, laat zien hoe humanisme en calvinisme, die later zo ver uiteen zouden groeien, op één wortel stoelden. Louter naar de inhoud gemeten daarentegen heeft het nu vrijwel alle belang verloren. De popularisering van de protestantse kritiek op de middeleeuwse kerk - en dat is de *Biëncorf* - waarvan de bedoeling was, aan te tonen, ten eerste, hoezeer deze kerk in de loop der eeuwen van de evangelische en patristische grondslagen was afgeweken en ten tweede, hoezeer haar praktijk nog weer beneden haar reeds verdorven leer gebleven was, heeft ons door haar oppervlakkigheid enerzijds en haar overdrijving anderzijds nu niets meer te zeggen. De kern van juistheid die zij bevatte, heeft de historische kritiek later uiteraard veel solider en objectiever gefundeerd. Doch destijds sloeg het in, om dezelfde reden die maakt, dat het ons nu niets meer zegt. De *Biëncorf* heeft het lot gedeeld van zoveel andere cultuurhistorisch belangrijke werken die juist omdat er naar ‘geluisterd’ is, als het ware zich zelf overbodig hebben gemaakt. Heel wat van de rommelkamer der middeleeuwse kerk - van haar Augiasstal spreekt Marnix - waar de schrijver der *Biëncorf* driftig tegen bezemde, had de kerk zelf al of heeft zij iets later opgeruimd. Reeds hierdoor kan en zal ook een goed katholiek niet ontkennen, dat een zuivering destijds hoognodig was, al zal deze van mening blijven, dat Marnix tegelijk met het vuile badwater ook het kind van het ware geloof heeft weggegooid.

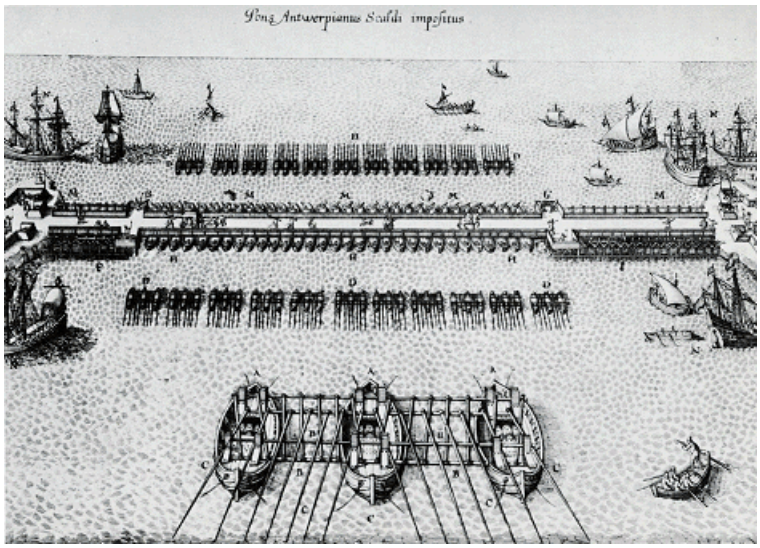
Marnix heeft, zeiden we, de *Biëncorf* als zijn levenswerk beschouwd, maar pas de rust van zijn laatste jaren heeft hem veroorloofd, ertoe terug te keren. Tussen 1571 en 1585 heeft hij zijn leven aan de politiek gewijd en niets be-

wijst misschien meer, dat hij tot de groten, maar tegelijk niet tot de grootsten gerekend mag worden, dan dat hij zich in deze periode buiten zijn eigenlijk beroep van intellectueel heeft laten dringen om zich als soldaat en diplomaat te laten gebruiken, ja, gezien zijn aanleg, mag men wel zeggen: misbruiken. Door Oranje. Een van zijn oude biografen, W. Broes, heeft het naïef, maar toch treffend uitgedrukt, toen hij zijn boek tot titel gaf: *Marnix aan de hand van Willem* I . Het heeft geen zin om alle zendingen op te sommen, waar Oranje Marnix op uit gestuurd of alle gelegenheden, waarin hij op andere wijze van zijn diensten gebruik gemaakt heeft. Hij is in Duitsland geweest om steun bij de protestantse vorsten en hoogleraren voor de Leidse universiteit te werven; zijn rede op de Duitse rijksdag van Worms in 1578 in verband met die eerste taak is terecht beroemd gebleven. Hij is naar Polen gestuurd en naar Engeland. Hij had zijn aandeel in de Pacificatie van Gent, in de Unies van Brussel en in de vredeshandel in Geertruidenberg.

Het is ons echter genoeg te weten, dat sinds de dagen, nog vóór Alva's komst, toen hij hem naar Breda riep, tot aan die in 1583 waarin hij hem het buiten-burgemeesterschap van Antwerpen opdrong, Marnix zich steeds weer, zij het niet steeds zonder tegenstribbelen, voor de machtiger persoon van de Zwijger gebogen heeft en heeft gehoorzaamd, overtuigd dat dit blijvend offer van zijn kleinere persoonlijkheid voor de zaak, waarvoor beiden streden, onmisbaar was.

Hoezeer Marnix in deze vriendschap, want zo mag men hun verhouding wel noemen, de geleide en Oranje de leidende was, en dat vooral, omdat deze vriendschap leefde en leven moest in een sfeer, de politieke, die bij uitstek die des prinsen, niet die van Marnix was, blijkt telkens, wanneer de omstandigheden voor iets langer tijd Marnix aan Oranjes invloed onttrekken. In 1572 op de Staten-vergadering in Dordt of bij het verzetten van de wet in Haarlem, waar hij als vertegenwoordiger van Oranje slechts diens opdrachten heeft uit te voeren, gaat alles goed. De vlotte woordenrijkdom van zijn buigzame persoonlijkheid wint gemakkelijk het pleit, waar sterker, maar stugger naturen misschien gefaald zouden hebben. Maar het volgend jaar, als hij, gouverneur geworden van Delft, Schiedam en Rotterdam, deze streek tegen de Spaanse stadhouder Bossu zelfstandig verdedigen moet, faalt hij - en niet alleen als militair. November 1573 bij Maaslandsluis gevangen, werd hij tot oktober 1574 op het Vreeburg in Utrecht vastgehouden. En hier, in dit vijandelijk, maar niet vijandig milieu, in gesprekken met de grote, maar innemend redelijke heer Noircarmes, smolt zijn vertrouwen niet alleen in de uitslag, maar zelfs in de gerechtvaardigdheid van zijn zaak, in de gloed van zijn angst voor het schavot. Marnix, we zeiden het al eerder, was een intellectueel en dit mensenslag wordt maar hoogst zelden gesneden uit het harde hout waarvan men martelaren krijgt. Marnix in elk geval behoorde zeker niet tot die ongelukkige bevoorrechten. Hij liet zich door Noircarmes verleiden als bemiddelaar tussen hem en Oranje op te treden en kreeg, in juli, zelfs verlof daarover persoonlijk met deze te Rotterdam te onderhandelen.

Het bewijst, hoe weinig krachten Oranje in die jaren nog tot zijn beschikking had, dat deze inzinking van Marnix de prins er niet toe gebracht heeft,

De brug van Farnese over de Schelde tijdens het beleg van Antwerpen. Gravure door Frans Hogenberg. *Stedelijk Prentenkabinet, Antwerpen*.

hem naar het schijnt ook maar één ogenblik zijn vertrouwen op te zeggen. En al kan men tevens aanvoeren, dat hij wel op Marnix aangewezen was, omdat het destijds niet aanging voor diplomatieke zendingen gewone burgers te gebruiken - de diplomatie is immers zelfs in onze dagen nog vaak in adellijke handen - het pleit, menen wij, toch óók voor Marnix. Oranje, die een mensenkenner was, zal zeer goed gevoeld hebben, dat zijn vertrouwde, ondanks alles, op één punt van geen wijken zou weten, op dat der religie. Hij moge dan naar vrede gehaakt hebben, hij zou die nooit gekocht hebben tot de prijs van een terugkeer tot het katholicisme. En Oranje wist daarom evenzeer, dat het gereformeerde volk Marnix in dit opzicht, en niet ten onrechte, meer vertrouwde dan hem, ook na zijn overgang tot ‘de religie’. En hij wist ten slotte, dat op dit punt zijn vijand evenmin van wijken weten wilde.

Hoe dan ook, Marnix is voortdurend in 's prinsen diplomatieke dienst gebleven en al zijn een aantal van zijn zendingen rondweg mislukt, hij heeft toch ook Oranje en de zaak van de Opstand zeer wezenlijke diensten bewezen. Ook hier weer vooral literaire. Op één punt moet zijn scherpzinnigheid onnavolgbaar geweest zijn. Hij kon zó goed onderschepte in geheimschrift gestelde brieven ontcijferen, dat hij later zelfs uit Engeland een dergelijke opdracht kreeg. Ook de onderhandelingen met Anjou zijn door Marnix gevoerd. Maar tegen deze is hij evenmin opgewassen gebleken als vroeger tegen Noircarmes en later tegen Parma. Zo kritisch als hij namelijk tegen de dogma's en decreten der katholieke kerk stond, zo onkritisch stond hij tegenover haar vleselijke vertegenwoordigers uit de hoge wereld, wier lagen en listen de eerlijke intellectueel op zijn hoogst beschrijven, zelden begrijpen en nooit nadoen kan. Dat aangeboren gebrek kan zelfs de lectuur van Machiavelli niet verhelpen, want ook deze had zijn kennis der politieke kronkelpaden ten slotte maar van horen zeggen en niet van doen, en zelfs hij is in zekere zin even naïef gestorven als hij geboren was. Is het dan wonder, dat toen ook Anjou het in hem gestelde vertrouwen smadelijk misbruikte en zijn aanslag op Antwerpen in '83 slechts de voorbode scheen van de naderende ondergang, ook voor Holland en Zeeland, is het dan wonder, dat toen Marnix die zich voor het Anjouse bewind rechtstreeks verantwoordelijk voelde, omdat hij hem hierheen getroond had, zijn stemming van 1571 en '74 voelde terugkeren? Toen Oranje, in verband met deze gebeurtenissen, zich ten tweeden male genoodzaakt zag, zich binnen de Hollandse veste terug te trekken, vroeg en verkreeg Marnix zijn ontslag als lid van de Raad van State en de oorlogsraad en begaf zich naar zijn in 1578 verworven bezitting West-Souburg, tussen Middelburg en Vlissingen, om er in landelijke rust kool te planten en te zitten lezen in zijn uitgebreide bibliotheek, waarnaar hij al die jaren nauwelijks had kunnen omkijken. Ook het bloed van intellectuelen, dat alleen in de voorstelling van niet-intellectuelen dunner is dan dat van ‘gewone’ mensen, kruipt waar het niet gaan kan.

Doch Marnix, geen filosofische, maar een calvinistische Candide, wist ook wat plicht was en in het bijzonder plicht die niet lokt, maar die opgenomen wordt, ondanks, ja, misschien juist omdat men er afkerig van is. Hij had Oranje bij zijn ontslag uit de staatsdienst beloofd, te zijner beschikking te zul-

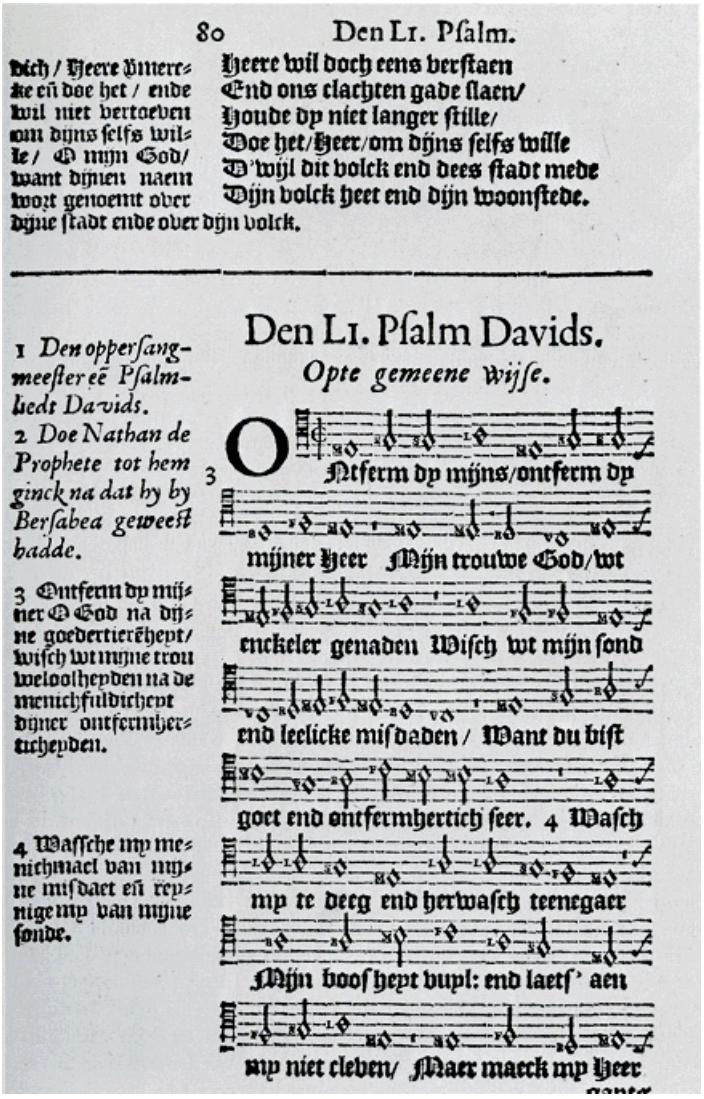
len blijven en weer te komen, zodra hij hem nodig zou hebben. En dat was nog in hetzelfde jaar '83. In het Zuiden drong Parma voortdurend meer op. Stad na stad viel hem in handen en het was niet moeilijk te voorzien, dat Antwerpen, enerzijds het pistool op de borst van Engeland, anderzijds het bolwerk der hervorming voor Brabant en Vlaanderen, zijn naaste doel zou zijn. Antwerpen moest tot elke prijs behouden blijven en Marnix, de overtuigde calvinist, die het vertrouwen van het gereformeerde volk en zijn vertegenwoordigers in raad en gilden bezat, was de man die het moest behouden. Oranje wist hem, niet zonder moeite overigens, over te halen tot het aanvaarden van de betrekking van buiten-burgemeester, dat wil zeggen van die eerste der beide burgemeesteren, die de betrekkingen van de stad met de gewestelijke en landsregering regelde en onderhield.

Deze taak, die zijn kruis werd, nam Marnix op zich. Maar het was wederom een taak, waarvoor hij niet berekend was, minder nog dan voor de vorige. Naar binnen toe niet en naar buiten toe niet. Toen het beleg onvermijdelijk naderde, was het doorsteken van de Cauwesteynse dijk strategisch de eerst nodige maatregel geweest. Immers, bleef deze in stand, en maakte Parma er zich meester van, dan kon hij de toegang tot de stad ook van de Scheldezijde afsluiten. Bestond hij daarentegen niet meer, dan bleef de toevoer tot de stad hetzij van levensmiddelen of van militaire hulp verzekerd. Dat kon ook Marnix begrijpen, maar wat hij niet gekund heeft, is de slagers die in de polder achter de dijk hun vee hadden lopen, van de noodzaak van dit offer te overtuigen. Hij zal zich de bittere woorden, in '71 al aan de prins over het Nederlandse volkskarakter geschreven, herinnerd hebben. Maar tevergeefs: alleen de Blauwegarense dijk is doorgestoken en ook die pas, toen het al te laat was. Doch Marnix hield nog vol, men mag hier wel zeggen: tegen zijn natuur in, tot een opeenstapeling van tegenslagen in de zomer van '84 zijn veerkracht verlamde. Op 10 juli overmeesterde Roubaix het fort Liefkenshoeck, terwijl Mondragon het beleg sloeg voor het op de overoever gelegen fort Lilloo. Daarmee begon de insluiting van Antwerpen in ernst. Het was dezelfde dag, waarop de fatale schoten op het Prinsenhof te Delft een einde maakten aan het leven van Oranje: alsof de vijand geweten heeft dat hij met het éne hart er eigenlijk twee doorschoot.

Het is hier de plaats niet voor een beschrijving van het beleg van Antwerpen noch voor een studie over Marnix' houding als leider der verdediging. Zelfs een summiere weergave van de verschillende interpretaties dier houding zou al te veel ruimte vergen. Het zij ons genoeg te weten, dat de komende dertien maanden na de zwarte 10de juli 1584 beslisten, zowel voor de eerste twee eeuwen over het lot der Zuidelijke Nederlanden, alsook voor de ruim twee lustra, die hem nog restten, over dat van haar onfortuinlijke verdediger. Toen het begon te nijpen kwam de oude vredesstemming van 1574 weer bij Marnix boven; stemming, die een der beste Marnix-kenners, de Duitser Elkan, wil verklaren uit zijn overtuiging, dat de strijd toch eigenlijk de vrijheid voor de ware religie en niet de politieke onafhankelijkheid van de wel afgezworen, maar ondanks dat toch wettige soeverein gold. Het is de oude later weer uitgebroken tegenstelling of de strijd *haec religionis ergo* dan wel *haec*

libertatis ergo gevoerd was, ter wille van het geloof of ter wille van de vrijheid. Het eerste zou dan Marnix' diepste mening geweest zijn, waarvoor de nu opgehouden invloed van Oranje slechts tijdelijk het tweede bij hem zou hebben in de plaats gesteld. Er zit waars in deze gedachtengang, maar zij raakt, dunkt ons, de bodem niet. Immers zó naïef mag men zich Marnix na zijn bijna twintigjarige ervaring als politicus toch ook weer niet voorstellen, dat hij gemeend zou hebben, dat de Spaanse regering godsdienstvrijheid voor de Nederlanden ooit zou toestaan. Wanneer hij dus nochtans zich met algemene vredesvoorstellen tot Parma gewend heeft, dan moeten zeer bijzondere omstandigheden hem daartoe gebracht hebben. En die zien wij ten eerste in de indruk die Parma's superieure veldheerschap en diplomatie op hem gemaakt hebben, en ten tweede in zijn gebrek aan vertrouwen in de kracht van de opstand. Een van zijn vijanden heeft hem eens verweten, dat hij als student al ‘niet zeer vrome schrijvers’ las en hij noemt met name Rabelais en Machiavelli. Maar de lectuur van Machiavelli, en zelfs de jarenlange omgang met iemand, wie diens principes als zestiende-eeuwse politicus in het bloed zaten, was voor Marnix blijkbaar niet voldoende om in de praktijk tegen deze staatkunde opgewassen te zijn en zo liet hij zich nu weer door Parma troeven, zoals hij het zich vroeger door Oranje, toen door Noircarmes en daarna door Anjou had laten doen. Overtuigd, dat de stad met eigen kracht het tegen haar eminente belegeraar niet kon houden en tegelijk wanhopende aan de toegezegde Hollands-Engelse hulp, begon hij eerst bedektelijk, daarna openlijk Parma's welwillendheid en verdraagzaamheid te prijzen en stuurde daarmee op een capitulatie aan. Op 17 augustus 1585 werden de voorwaarden getekend. Tot 15 oktober bleef Marnix die alleen had moeten beloven een jaar lang niet meer de wapenen tegen de Spaanse koning te dragen, nog in de nu weer katholiek koninklijke stad, zijn tijd gebruikend voor een apologie en voor brieven aan Van Meetkerke en Van der Mijle, waarin hij zich wanhopig verweerde tegen de overal opduikende beschuldiging van verraad. Hij wilde naar Souburg om er te vergeten en vergeten te worden. Deze gedachte lokte de gekwelde die niet geweten zal hebben wie hij méér te verwijten had: zich zelf of zijn beschuldigers, zó zeer, dat hij, het verbod der Zeeuwse Staten ten spijt, 10 november onverwacht op Walcheren landde.

Maar zó groot was, ondanks alles, nog de autoriteit van wie bijna twintig jaar lang Oranje's naaste medewerker geweest was, dat de Staten van Zeeland het raadzaam vonden, het oordeel over hem over te laten aan de Staten-Generaal. Maar ook deze, hetzij om dezelfde reden huiverig hem voor zich te dagen, vrezende iemand te veroordelen, op wie noch de Raad van State noch Maurits een blaam hadden willen werpen, hetzij in gemoede overtuigd, dat iemand als Marnix wel zijn zwakke ogenblikken kon hebben, maar geen verrader kon zijn, dan wel ten slotte, minder romantisch, maar misschien reëler, omdat zij uit handelsnijd niet zó rouwig waren om het lot van Antwerpen - ook de Staten-Generaal lieten de zaak zonder onderzoek en de Zeeuwse Staten kregen daardoor de gelegenheid Marnix zijn volle bewegingsvrijheid te hergeven. De ‘behandeling’ van de zaak Marnix was meer menselijk begrijpelijk dan stijlvol. Zij had evenveel van een verlegen hulde aan

80 Den Li. Pſalm.

dich / Heere Vnmerc-
ke eñ doe het / ende
wil niet vertoeven
om dijns ſelfs wil-
le / O mijn God /
want dijnen naem
wort genoemt over
dijne ſtadt ende over dijn volck.

Heere wil doch eens verſtaen
End ons clachten gade ſlaen /
Houde dp niet langer ſtille /
Doe het / Heer / om dijns ſelfs wille
D'wijl dit volck end dees ſtadt mede
Dijn volck heet end dijn woonſtede.

Den Li. Pſalm Davids.

Opte gemeene wijſe.

1 *Den opperſang-meeſter eẽ Pſalm-liedt Davids.*

2 *Doe Nathan de Prophete tot hem ginck na dat hy by Berſabea geweeſt hadde.*

3 Ontferm dp mij-
ner O God na dij-
ne goedertierẽheyt /
wiſch wt myne trou
weloolheyden na de
menichfuldicheyt
dyner ontfermher-
tichheyden.

4 Waſſche my me-
nichmael van my-
ne miſdaet eñ rey-
nige my van myne
ſonde.

O 3 Ntferm dp mijns / ontferm dp
mijner Heer Mijn trouwe God / wt
enckeler genaden Wiſch wt mijn ſond
end leelicke miſdaden / Want du biſt
goet end ontfermhertich ſeer. 4 Waſch
my te deeg end herwaſch teenegaer
Mijn booſheyt dupl: end laetſ' aen
my niet cleven / Maer maeck my Heer

Een psalmvertaling van Filips van Marnix in zijn *Trouwe vermaninge aen de christelicke gemeynten van Brabant, Vlanderen ... dienende tot troost ende versterckinge in dese benaude tijden,* Leiden 1589. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

de nagedachtenis van de Vader des Vaderlands als van een belediging van diens literaire paladijn.

Was Marnix een eerzuchteling geweest, hij zou vermoedelijk niet gerust hebben vóór hij een volledig en officieel eerherstel bewerkt had. Maar omdat hij dat niet was, liet hij het bij enkele brieven waarin hij zich wel steeds opnieuw over het hem aangedane onrecht beklaagde, maar in de grond zich toch niet ongelukkig toonde, eindelijk ontheven te zijn van een verantwoordelijkheid die hij alleen op zich genomen had, omdat hij het zijn dure maar dan ook zure plicht achtte. In een brief aan Adriaen van der Mijle, zijn vriend reeds uit de Leuvense jaren, die toen president van het Hof van Holland was, schreef hij in oktober '86: ‘Wat kan je je gelukkiger denken dan het leven, dat ik nu leid? Wat ik al jaren lang zo vurig begeerd heb, dat biedt zich nu vanzelf aan. Als boer leef ik onder de mijnen op het mijne.’ Deze toon treft te meer, omdat hem pas enkele maanden tevoren zijn trouwe Filipotte door de dood ontvallen was, en hij pas het volgend jaar in Katharina van Eckeren, weduwe van de Antwerpse burgemeester Jan van Stralen, een nieuwe levensgezellin zou vinden die hem nog twee kinderen schonk bij de vier van zijn eerste vrouw. Overigens voor slechts korte tijd, want Katharina is reeds in 1591 gestorven. Zijn ouderdom, de eenzaamheid vrezende, koos zich in Jossina de Lannoy nog een derde vrouw die hem zou overleven. Zij stierf in 1605.

Het eerherstel dat hij niet gezocht heeft, is, in zekere zin althans, toch nog gekomen. Het is typerend voor hem, dat het een literaire verdienste geweest is, die hem in 1590 weer in genade bracht. De gouverneur van Bergen op Zoom had namelijk een aantal cijferbrieven onderschept, waarvan er enkele van Filips II zelf schenen te zijn. Tot wie anders zich in deze te wenden dan tot Marnix? Hij ontdekte weldra, niet alleen dat het vermoeden juist was, maar tevens, dat daarin sprake was van plannen zowel tegen de afvallige Nederlanden als tegen Elizabeth en Hendrik IV gericht. En de Staten droegen hem nu ook op, beide soevereinen daarvan in kennis te gaan stellen. Na in Engeland zich van zijn zending gekweten te hebben, trof hij Hendrik IV in het kamp voor Parijs. De Franse koning nam niet alleen zijn mededeling in ontvangst maar hem ook in dienst en dat is voor prins Maurits wel de onmiddellijke aanleiding geweest om hetzelfde te doen. In 1592 kreeg hij de opdracht Louise Juliana van Nassau, een dochter van prins Willem, naar Frederik IV van de Paltz te begeleiden en bij de huwelijksplechtigheden te Dillenburg vertegenwoordigde Marnix de jonge stadhouder. In dit soort aangelegenheden voelde Marnix zich wél goed thuis. In '75 had hij ook Charlotte de Bourbon. Oranjes derde vrouw, voor hem gevraagd en naar Holland gebracht. Een grote eer zonder twijfel, maar toch niet helemáál in overeenstemming met zijn kwaliteiten. Oldenbarnevelt begreep beter wat hem toekwam. Het is op zijn aandrang, en op verzoek van twee synodes, dat de Staten-Generaal hem in 1596 de Nederlandse vertaling van de bijbel opdroegen, waartoe niet alleen zijn reeds verschenen psalmvertalingen, maar ook zijn grote kennis van het Hebreeuws en het Grieks hem de aangewezen man maakten. Hij verhuisde ervoor naar Leiden, begon ook, maar bracht het, tel-

kens weer door andere beslommeringen van dit werk geroepen, niet verder dan het boek Genesis. Een deel van zijn tijd ging heen aan de uitvoerige Franse bewerking van de *Biëncorf,* het *Tableau des différends de la religion* dat hij in handschrift naliet, een ander deel aan een opdracht van Maurits om orde op zaken in het prinsdom Oranje te stellen: zijn laatste diplomatieke opdracht, zijn laatste mislukking ook, waarvan hij verouderd en zieker dan tevoren in Leiden terugkeerde. Verder bleef hij vijlen en slijpen aan zijn psalmvertaling. Dat de zijne, ofschoon literair van veel hoger gehalte dan de berijming van Datheen, nochtans door de kerk bij deze werd ten achter gesteld, is voor de dichter Marnix misschien een bitterder pil geweest dan de val van Antwerpen voor de staatsman Marnix. In de *Psalmen Davidts* stortte Marnix zijn geest én ziel uit, want voor hem waren de lotgevallen van het strijdend en lijdend Israël uit het Oude Testament één met de bange worsteling van zijn Nederland.

Maar de meeste tijd nam hem nog een felle pennestrijd. Het onvermijdelijke gebeurde. Godsdienstige verdraagzaamheid, misschien nu nog, maar zeker in de zestiende eeuw alleen mogelijk uit die soort gelouterde onverschilligheid die toch op de bodem van Oranjes houding in deze had gelegen, was voor een overtuigd calvinist als Marnix onmogelijk. En zelfs indien dit niet zo was: verdraagzaamheid houdt altijd ergens op. Bij Marnix hield zij op bij de sociaal radicale anabaptisten en bij de libertijnen. In 1595 al had hij zijn jarenlang verzamelde aantekeningen dienaangaande aaneengeregen tot een heftige denunciatie van dit soort, toen zeer talrijke ‘ketters’, onder de titel van *Ondersoekinge ende grondelijcke wederlegginge van de geestdrijverische leere* . Hij bood dit geschrift aan de Staten aan, niet alleen tot hun belering, maar ook, omdat hij al deze sektariërs, die andere consequenties uit het vrije bijbelonderzoek trokken dan hij, met de dood bestraft wilde zien. Is het hetzelfde krachtsvertoon uit inwendige zwakte, dat hem voor dertig jaar zijn verdediging van de beeldenstormers in de pen gegeven had? Was het de behoefte om de smet van onrechtzinnigheid die sinds Antwerpen op hem was blijven kleven, schoon te wassen met bloed? Was het de herinnering aan zijn botsing van destijds met de steile Gentenaren, met Rijhove, Hembyze en Datheen wier overijver hij in opdracht van Oranje had moeten temperen, dubbel pijnlijke herinnering én omdat hij zich toen tegen het calvinisme had moeten keren én omdat ook die opdracht hem mislukt was, herinnering die hij nu, door zijn ijveren tegen de oncalvinistische sekten in zich zelf wilde smoren? Of wilde hij die zo vaak door zijn vredelievendheid dupe geweest was, nu wraakzuchtig zijn om geen dupe meer te wezen? Vragen, die voor altijd onbeantwoord zullen blijven, want - het mag wel eens ronduit gezegd - wij die niet eens ons zelf noch onze tijdgenoten kennen, hoe zouden wij in staat zijn, zelfs de bewuste, laat staan de half- en onderbewuste roerselen van een mensenhart te doorgronden, dat meer dan driehonderdvijftig jaar geleden ophield te kloppen? Op vragen als deze geeft de geschiedenis geen antwoord.

Verstandig was het, naar de gewone maatstaven gemeten, van Marnix in elk geval niet zijn theologische vechtnatuur nog eens in *extremis* te laten

spreken. Onder de bittere antwoorden die de bal weerkaatsten die hij geworpen had, was er één, de *Antidote ou contre-poison contre les conseils sanguinaires et envenimés de Ph. de Marnix* van een onbekende, die behalve een energiek protest tegen de onverdraagzaamheid van de calvinist, bovendien een directe en ernstige aanval op de politicus Marnix inhield. Marnix leerde het geschrift kennen op zijn reis naar het zuiden van Frankrijk. Tot het uiterste geprikkeld op die zeerste plek, vlamde de uitgedoofde kracht van zijn jeugd nog eenmaal op. Zijn antwoord, de *Réponse apologétique* is te lang - een goede honderd bladzijden druks - om geheel overtuigend te zijn. Iemand die zich niets te verwijten heeft, heeft niet zoveel ruimte nodig voor zijn verdediging.

Op 15 december 1598 in de ouderdom van achtenvijftig jaren stierf Marnix. In hetzelfde jaar waarin zijn laatste geschrift, de *Réponse,* verschenen was. Zijn vrienden begroeven hem in de Leidse Sint-Pieter. Maar ook het kerkje van West-Souburg bewaarde de herinnering aan hem die het had laten herstellen. Nog in de achttiende eeuw zag men er, links van de preekstoel, zijn wapen met de datum van zijn overlijden erop en het beroemde devies ‘repos ailleurs’.

Wil men zijn betekenis voor onze beschaving kort saamgevat zien? Wij zouden zeggen: zij ligt niet in Marnix als staatsman, hoe bruikbaar hij geweest moge zijn voor Oranje in een tijd dat deze geen enkele andere medewerker van sociale rang naast zich had. Zij ligt ook niet in Marnix als theoloog. Hij heeft op dit gebied zo min een oorspronkelijke gedachte gehad als zijn grotere voorganger Erasmus. Zij ligt evenmin in Marnix als geleerde, want hoe groot zijn kennis van de oude talen, van de bijbel en van de kerkgeschiedenis ook moge zijn geweest, zij stond bij hem toch steeds in dienst van zijn religie. Nee, zijn betekenis ligt, behalve gedeeltelijk op al deze gebieden, toch vooral hierin, dat hij te onzent de eerste seculiere intellectueel geweest is, die met zijn geschriften rechtstreeks de politiek beïnvloedde en die rechtstreeks erdoor beïnvloed werd, aldus twee levenssferen verbindend, die door de kerkelijke cultuur van de middeleeuwen sinds de oudheid onverbonden waren gebleven. Is het dan wonder, dat hij nog met zijn ongewende ogen knippert tegen het ongewone licht en dat hij telkens gestruikeld is op het nog ongebaande pad? Als hij ergens zegt, dat de bevrijding van het vaderland, naast God, aan hem te danken is, dan overdrijft hij, maar het is een overdrijving, te vergeven, niet alleen bij iemand die zich verweren moest tegen al of niet verdiend verwijt, maar ook bij iemand die zich, omdat hij de eerste geestelijke werker was in de volle wereldse werkelijkheid, een nieuwe levensstijl had te scheppen.

Johan van Oldenbarnevelt

Hollands advocaat

Dertien mei 1619. Den Haag. Het Binnenhof. Het 's nachts getimmerde schavot. Het zand. ‘Uw sententie is gelezen, voort, voort.’ De scherprechter. De tweeënzeventigjarige, het bovenlijf naakt - ‘neen, mijnheer, aan de andere kant, zó hebt u de zon in uw gezicht’ - de laatste zon en de laatste woorden tot het volk eromheen: ‘Mannen gelooft niet, dat ik een landverrader ben. Ik heb oprecht en vroom gehandeld als een goed patriot en die zal ik sterven,’ de allerlaatste woorden bij het allerlaatste zonlicht, tot de beul: ‘Maak 't kort, maak 't kort.’ Een suizende glinstering, een doffe slag, drie of vier fonteinen warm, donker, levend mensenbloed. En het is gedaan.

Zó weten we het allen, bijna van het ogenblik af, dat we lezen konden. Maar juist in die vertrouwdheid schuilt ons onvermogen tot begrip. Tot begrip van dit toch zeer bijzondere: dat een man, een der begaafdsten, zo niet de begaafdste van alle Nederlandse staatslieden, die meer dan veertig jaar de jonge staat gediend heeft als welks tweede stichter hij moet gelden; een man die, om met Hooft te spreken, de ‘mogendste monarch’ der christenheid weerstaan en twee andere koningen tot bondgenoot van zijn republiek geworven en haar daarmee tot de eerste van Europa opgestoten had; een man die, als ware dit alles nog niet genoeg, bovendien in de Oost-Indische Compagnie het lichaam geschapen had, dat zijn staat ook nog tot de tweede koloniale mogendheid van zijn tijd zou maken - dit zeer bijzondere dat die man moest eindigen als de minste der misdadigers door de wil van die ander die hij aan geld, gezag en wereldroem geholpen had.

Zich opnieuw af te vragen: hoe komt het? van wat ons sinds onze prille jeugd zo vreemd-vertrouwd is, vereist een geestelijke houding en een inspanning van de geest waartoe niet iedereen in staat is. De geschiedenis der bijbelkritiek kan het bewijzen, aan wie het niet uit eigen ervaring weet.

Tracht men er zich echter rekenschap van te geven, dan blijkt de grond-voorstelling uit de voor ons verre gedachtenwereld waaraan het Griekse drama ontsprongen is, zeer wel op deze historie van toepassing: de wereld als het schouwtoneel, de spelers daarop, bewust van hun doen, maar onbewust van de werking daarvan, als de uitvoerders van de wil van de onbekende, bovenmenselijke dramaturg, en de politiek als het noodlot, dat de reien uit dat drama bezingen om het te bezweren. Noodlotsgedachte die ook voor de simpelste mislukte carrière gelden kan, want er bestaat geen toeval, maar die zich zelden zo opdringt als bij de geschiedenis van Hollands advocaat. Noodlot: het enige woord om die gebeurtenissen de waarde te geven welke men voelt, dat erin woont.

Doch dit is de toon niet, waarop men een leven vertellen kan dat zo eenvoudig begon, in zulke concrete banen verliep en zo aards eindigde. Ten slot-

te is het noodlottig einde in al zijn onbegrijpelijkheid slechts de som van een zeer begrijpelijke ontwikkeling. Het zijn noch de gedachten, noch de gevoelens, noch zelfs de daden van de held, het is kortom niet hij zelf, het is slechts het plan waarop dit alles zich afspeelt, en het tragisch einde, dat aan dit leven zijn klassieke verhevenheid verleent.

Op 14 sept. 1547 werd Johan te Amersfoort geboren als zoon van Gerrit van Oldenbarnevelt en Deliana van Weede. Zijn moeder is in 1587, zijn vader een jaar later gestorven. Het pleit in het algemeen niet voor een man, wanneer we de namen van zijn ouders in zijn verder leven niet of nauwelijks meer tegenkomen, maar bij Oldenbarnevelt kan men verzachtende omstandigheden aanvoeren. In een gestoelte geplaatst waar de 16de eeuw niet gewoon was andere dan adellijke heren te zien zetelen, was hij als eerste burgerlijk politicus in een staat-leidende functie ter wille van zijn eigen prestige en daarmee van dat zijner soevereinen, wel gedwongen zijn bescheiden afkomst zoveel doenlijk te verbergen. Op dit punt aangevallen door zijn verbeten vijanden, heeft hij in zijn *Remonstrantie* van 1618 tevergeefs zijn Gelderse adel trachten aan te tonen. Zijn bewijsstukken daarvoor kon de pamflettist terecht als ‘oude beroockte papieren’ bespotten, want zij kunnen het feit niet verhelen, dat de genealogie de familie van de advocaat niet verder heeft kunnen opvoeren dan tot diens overgrootvader Claes, die dan omtrent het midden van de 15de eeuw, en vermoedelijk reeds te Amersfoort geleefd heeft, waar hij tot de welgestelde boeren behoorde. Ja, erger, het hardnekkige gerucht, dat Johans vader, een zonderlinge kwant en querulant, de bijnaam van ‘Gerretgen Sleght’ droeg en dat hij wegens manslag in de duinen heeft moeten vluchten, waar hij maar magertjes aan de kost kwam, hebben zelfs zijn vurigste verdedigers nooit met klem van redenen kunnen weerleggen. En die andere vlek, dit keer niet op zijn afkomst, maar op zijn huwelijk, heeft hij in 't nauw gebracht, zelf gedeeltelijk toegegeven: de vrouw waarmee hij in 1575 getrouwd is, Maria van Utrecht, heette uit bloedschande te zijn geboren. Mogelijk is dat niet meer dan een kwaadaardige overdrijving van het feit harer onwettige geboorte die wel vaststaat. Hetgeen ons overigens onverschillig kan zijn. Wanneer Oldenbarnevelt later dan ook bekende, dat hij over een ‘defect in de genealogie’ van zijn uitverkorene was heen gestapt ter wille van haar geld, dan is het niet het eerste, maar het laatste, dat ons hindert. Temeer, omdat er, gezien zijn ‘hoope van vermeerderingh’, zoals Theun de Vries het genoemd heeft, wel íéts waar kan zijn van de beschuldiging uit de *Gulden Legende,* dat hij het kapitaal dat Maria hem inbracht, slechts heeft kunnen bemachtigen door een proces waarin hij een ‘arm menneke tot meineed’ zou hebben omgekocht. Geldzucht blijft zijn beurse stêe. Wie daar vrij van is en er behoefte aan heeft, heeft het recht hem dit te verwijten, maar de meeste Nederlandse geschiedschrijvers van nu en vroeger geven, dunkt ons, slechts blijk van prijzenswaardige zelfkennis, of toch van kennis der natie waartoe zij behoren, wanneer zij dit euvel de leider ener koopmansrepubliek niet al te zwaar aanrekenen. De omgekeerde houding zou immers moeilijk van huichelarij zijn vrij te pleiten. Het is geen toeval, dat het begrip ‘zonde’ in het Nederlands ondanks al onze theologische preoccupaties, in de

Johan van Oldenbarnevelt, op eenenzestigjarige leeftijd. Gravure door Henricus Hondius.
Atlas Van Stolk, Rotterdam.

eerste plaats verbonden pleegt te zijn aan het verlies of de verspilling van geld. Is het dan, in die zelfde voorstelling, niet logisch, dat het sparen en het behalen van winst behoort tot de ‘genade’?

Hoe dit zij, één ding in elk geval staat vast. Oldenbarnevelt zou de Republiek niet de onschatbare diensten hebben bewezen die hij haar bewezen heeft, indien hij niet het leven ingetrokken was met de zucht zich zelf een dienst te bewijzen. Nadat hij vermoedelijk in zijn geboorteplaats de Latijnse school bezocht had, bracht hij twee jaar in Den Haag door, waarschijnlijk ten huize en op kosten van verwanten die wat in hem zagen. Het zal wel op deze jaren doelen, wanneer de *Gulden Legende* zegt ‘dat hij indertijd de goede luyden bedankte als hij een halven schellinck met schrijven verdiende’. Daarna maakte hij de destijds gewone buitenlandse toer om zich in de rechten te bekwamen: Leuven en Bourges. Door het uitbreken van de hugenotenoorlog in Frankrijk gedwongen dit land te verlaten, reisde hij in 1567 door Bourgondië en de Vrijgraafschap over Bazel naar Keulen. Hier en te Heidelberg, destijds het centrum van het intellectuele calvinisme, waaruit men op kan maken, dat de nieuwe tijd ook hem had aangeraakt, zette hij zijn studie voort om met de gebruikelijke reis naar Italië zijn Europese opvoeding te besluiten.

In 1569 in Den Haag teruggekeerd, werd hij er advocaat voor het Hof van Holland. Pas bij het uitbreken van de Opstand in 1572 deed hij echter de stap die over zijn leven beslissen zou. Het Hof en zijn advocaten, trouw aan Spanje en het voorvaderlijk geloof, namen de wijk naar Utrecht, maar onder die stille stoet was Oldenbarnevelt niet; met twee andere confraters nog sloot hij zich bij de prins aan. Voor één keer ging hij in tegen zijn voorzichtige libertijns-agnostische lijfspreuk: ‘nil scire tutissima fides’ - niets te weten is het veiligste geloof; hij geloofde en wist, dat bij de opstand, bij de prins, zijn toekomst lag. Hij ontweek ook de verplichtingen niet die die keuze hem oplegde, want hij moge dan geldzuchtig geweest zijn, gemakzuchtig was hij nooit. En hij moge dan alles eerder dan een geloofsheld geweest zijn, de arbeids-ethos van het calvinisme is hem toch als weinig anderen in het bloed gegaan. Als de zuil van bloed en vlammen die Don Frederiks weg over Mechelen, Zutphen, Naarden aangeeft, Haarlem nadert, als in Delft de met bloed geschreven brief van de burgers van die stad gelezen wordt en de prins met zijn laatste geld zijn laatste legertje verzamelt, dan trekt ook de jonge advocaat als vrijwilliger op eigen kosten mee. Zijn eerste ervaring als soldaat is niet bemoedigend. Oldenbarnevelt ontsnapt ternauwernood aan het fiasco van deze poging tot ontzet. De weer opgenomen rechtspraktijk, nu aan het nieuw opgerichte Hof van Holland, zal hem beter bevallen zijn. Toch gespte hij het volgend jaar nog eens het rapier der vrijheid om, als het om Leiden gaat. Dit keer gelukte het ontzet zeer wel, naar ieder weet, maar op Boisots schuit bevond zich geen Oldenbarnevelt. Ziek geworden, had hij moeten terugkeren. Op het ‘veld van eer’ groeit geen laurier voor mensen van zijn slag.

Waar zij wel zou aarden, was intussen reeds in 1573 gebleken. Het onderzoek naar een halve muiterij der Engelse hulptroepen in het land van Strijen volbracht hij met success, want de zending was van delicater aard dan zij op het eerste gezicht schijnt, doordat zij de verhouding van de republiek-in-wor-

ding tot de wispelturige koningin van Engeland tot politieke achtergrond had. Het was zijn eerste schermutseling op het slagveld der diplomatie, waar hij later klinkende overwinningen behalen en onverwelkbare lauweren plukken zou.

Voorlopig waren voor hem zelf de voornaamste resultaten van deze en dergelijke zendingen, vooreerst dat hij leerde te roeien met de riemen die hij had - een kunst in die dagen van verwarring van nog veel essentiëler belang dan in een geordende maatschappij - en verder, dat de aandacht der magistraten op hem gevestigd werd. Eind 1576 bezocht een deputatie uit de vroedschap van Rotterdam de negenentwintigjarige magister om hem het pensionarisschap van de stad aan te bieden, waaraan hij na enige aarzeling gevolg gaf.

De eerste stap op de ladder naar de hoogste post in het jonge gemenebest was hiermee gezet. Immers aan dit ambt van stadsadvocaat was in de regel, en ook in dit geval, de leiding der stadsvertegenwoordiging in de Staten verbonden. Zo leerden hem ook de Staten kennen en waarderen, vooral op het stuk van de behartiging van hun financiën. Hierin heeft hij ook zijn eigen mening, als het moest zelfs tegenover die van de prins, zoals het geval met Amsterdam bewijst. Terwijl Oranje van mening was, dat deze stad de gunstige voorwaarden, door haar bij de late overgang in 1578 naar 's prinsen zijde bedongen, diende te behouden, kwam Oldenbarnevelt voor de omgekeerde mening der Staten op en wat meer zegt: hij wist deze tegenover de prins en Amsterdam grotendeels door te zetten. Dat de vijandschap der grote koopstad die hij zich daarmee op de hals haalde, hem veertig jaar later zo duur te staan zou komen, kon hij toen uiteraard niet voorzien. Zijn levensweg was nog in volle opgang. Hij werd meer en meer een personage van gewicht naar wie men luisterde. Gaat men de veranderingen na die Oldenbarnevelt heeft voorgesteld in het voor hem bestemde exemplaar van de ontwerpen der Nadere Unie - die van Utrecht - waarbij hij Holland vertegenwoordigde, zoals die door Van Deventer in zijn *Gedenkstukken* gepubliceerd en door Van Winter nader onderzocht zijn, dan blijken het er in de dertig geweest te zijn. Omtrent een derde daarvan is opgenomen in het befaamde staatsstuk, dat meer dan twee eeuwen lang de republikeinse grondwet gebleven is.

Gaat men Oldenbarnevelts voorstellen in bijzonderheden na, dan blijkt deze onmiskenbare invloed intussen niet feilloos vast te stellen, want ook al is de hand van de schrijver al duidelijk te herkennen, dan is daarmee nog niet uitgemaakt of hij eigen dan wel voorstellen van anderen in de rand heeft aangetekend. Nochtans blijft de eindindruk dezelfde die men ook van zijn latere werkzaamheid krijgt: Oldenbarnevelt was zeker geen dictator die maar te dicteren had, opdat iets wat hij wilde gebeuren zou, maar wel een man die in belangrijke aangelegenheden zijn persoonlijk stempel drukte op wat er ten slotte gebeurde. Met name zijn niet alleen enkele gewichtige wijzigingen in de concepten van zijn hand, maar ze openbaren ons ook de wezenlijke trekken van zijn politieke grondconceptie, een conceptie, waaraan hij niet slechts heel zijn meer dan zeventigjarig leven trouw zou blijven, maar waarvoor hij ten slotte, toen deze conceptie in haar consequentie met zich zelf in tegenspraak kwam, het schavot beklimmen zou. Een conceptie die men het eenvoudigst

als volgt omschrijven kan: eenheid in Holland en eenheid in de Republiek onder leiding van Holland, alsmede, in het godsdienstige, verstrekkende verdraagzaamheid en volledige gewetensvrijheid.

Hoezeer de eenheid in Holland hem ter harte ging, zagen we reeds bij zijn pogingen om zelfs tegen de prins in, Amsterdam tot afstand der satisfactie te dwingen en waarbij hij zijn doel althans in hoofdzaak bereikte: in 1581 eindelijk werd de stad mede begrepen in de schulden van Holland en erkende zij het gouvernement van de prins, hetgeen de erkenning van de autonomie van het gewest insloot. De eenheid in de Republiek onder leiding van Holland streefde hij onder andere na door zijn plan van 1583 ter verheffing van de prins tot Hoge Overheid. Immers ware dit plan doorgegaan, de prins graaf van Holland geworden, dan zou door die eenzijdige verheffing de wel niet uitdrukkelijk vastgelegde, maar toch stilzwijgend veronderstelde gelijkheid der provinciën verbroken zijn geweest ten voordele van Holland. Dat Oldenbarnevelt intussen met dit plan zijn republikeins ideaal niet prijsgaf, blijkt niet alleen uit de zeer beperkende voorwaarden door de Staten aan de aanbieding der grafelijkheid verbonden, maar ook en vooral hieruit, dat 's prinsen verheffing zeker mede bedoeld was als een rem op het gezag van de zelfgekozen soeverein Anjou, zoals later de verkiezing van Maurits tot stadhouder vóór de komst van Leicester door Oldenbarnevelt zeker mede bedoeld was als een rem op de vérgaande bevoegdheden van de Engelse landvoogd. Hoe jaloers trouwens reeds tijdens de voorbereiding van de Nadere Unie de Hollandse Staten op hun pril gezag waren, blijkt aardig uit het door Oldenbarnevelt voorgestelde amendement op artikel 3, waarin de provinciën beloofden elkaar te zullen bijstaan tegen alle *uitheemse* heren, vorsten of prinsen enz., want na uitheemse wilde Oldenbarnevelt lezen: en *inheemse* en zo luidt dan ook de definitieve tekst. Dat hij reeds in 1578 dit voorstel deed, is het vroegst aanwijsbare spoor van het latere conflict tussen hem en Maurits, dat veertig jaar later in Oldenbarnevelts terechtstelling zijn tragische ontknoping zou vinden.

Directer en daarom nog duidelijker spreekt van Hollands overwicht Oldenbarnevelts opmerking bij artikel 9, waar sprake is van het onderscheid tussen zaken, die met eenparigheid en dezulken, die bij meerderheid van stemmen beslist zullen worden. Oldenbarnevelt wil hierbij de stemmen der provinciën echter niet geteld, maar gewogen hebben. Ware zijn voorstel aangenomen, dan zou in de Staten-Generaal Holland niet als de zes andere gewesten over één, maar over twee stemmen beschikt hebben, want hij is van mening, dat ‘elcke opinie strecken sal nae dat deselve Provincie tot de gemeene defensie contribueren sal’. De andere provinciën waren er echter niet toe te bewegen. Wel is dit beginsel naar men weet later in de minder belangrijke Raad van State tot uitdrukking gebracht, waar Holland drie van de twaalf stemmen uitbracht. Dat intussen in de praktijk het overwicht van Holland, ondanks zijn ene stem in de vergadering der Hoog-Mogenden, tot een onbestreden axioma van de binnen- én buitenlandse politiek der Republiek geworden is, gelijk Oldenbarnevelt het ook in theorie gewild had, is te bekend om het hier nog eens aan te tonen.

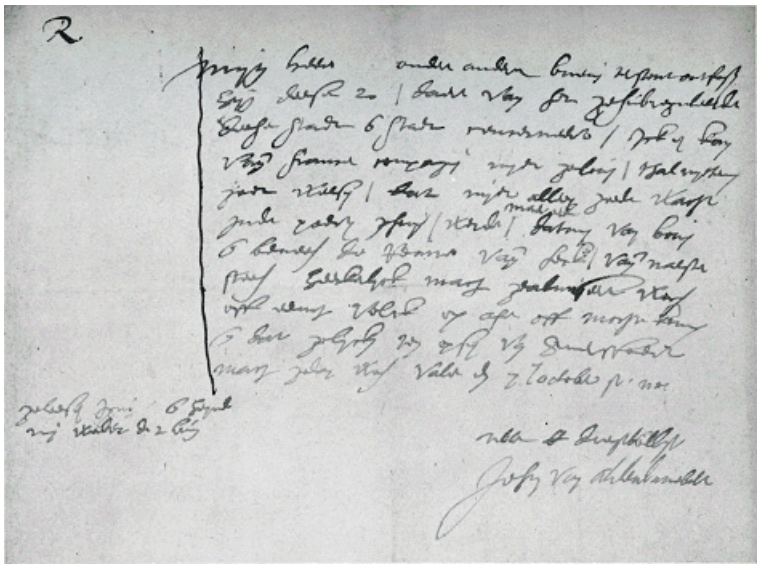
Ook een derde poging in de richting van Hollands overwicht mislukte: de oprichting van een Hoge Raad, als hof van appèl voor de hele Unie, waartoe de Staten van Holland hem in 1578 uitnodigden. De prins weigerde in 1581 zijn benoeming, waarmee het hele plan verviel. En later in 1586 heeft hij het slechts zo ver kunnen brengen, dat althans Zeeland zich schikte in het rechtsgebied van Hollands Hoge Raad, die er toch gekomen is. En ten slotte horen wij ook Oldenbarnevelts stem in het beroemde artikel 13 over de religie. De provinciën zijn vrij - luidt het - de religie in hun gebied naar goeddunken te regelen 'mits dat een ieder particulier in zijn Religie vry sal mogen blyven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal mogen achterhalen, *ofte ondersoecken*', dit laatste woord is weer een toevoeging van Oldenbarnevelt. En ook aan die bepaling, die bij het sterker worden der gereformeerde kerk een dode letter dreigde te worden, omdat deze een bindende regeling voor alle provinciën nastreefde, heeft Oldenbarnevelt tot het laatst toe vastgehouden. Al in 1612 zien wij hem en de predikanten in dit opzicht scherp tegenover elkaar staan. Immers wanneer de advocaat jaren later opmerkt 'dat het noyt de meninge der EHM heeren St. Generael der Ver. Landen geweest en is, den crijgh te voeren tot hanthavinge deser of gener Religie, maer dat het yeder Provincie, jae yeder Stadt vry staet sodanige Religie aen te nemen ende te manuteneren als het haer EE soude goet en raetsaem duncken', dan antwoordt dominee Fontanus - en zijn deftig Latijn is niet het enige wat in zijn uitspraak aan de middeleeuwen herinnert - 'Maar heer advocaat, als dat nu niet is kerk en staat de zenuw afsteken, dan weet ik niet, wat dat wel is.' En helemaal ongelijk had de dominee niet, in zoverre, dat Oldenbarnevelt een oplossing van dit brandende vraagstuk voorstond - en dat nog vaag - waarvoor zijn tijd niet rijp was. Precies zoals hij met zijn politieke ideaal van de eenheid der Republiek gestruikeld is over zijn toevoeging: onder leiding van Holland, omdat dit hem dwong, toen die eenheid van een andere kant kwam, Holland tegenóver de andere gewesten te stellen en daarmee ter wille van zijn ideaal het te verloochenen, - precies zo is hij bij het kerkelijk probleem gestruikeld over zijn ideaal: scheiding van kerk en staat, omdat, toen de kerk over de staat wilde prevaleren, hij de omgekeerde weg werd opgedrongen, de staat boven de kerk moest stellen, aldus ook hier zijn eigen ideaal van scheiding der beide machten verloochenend ter wille van dat ideaal.

Dan, dit alles speelt veel later. Het ambt dat hem in staat zou stellen, zijn politiek ook uit te voeren, kreeg hij pas in 1586. Na de dood van de prins in '84 was de pensionaris van Rotterdam nog slechts één der raden die met prins Maurits de voorlopige regering zouden uitmaken. Maar juist in die functie bewijst hij voor het eerst zijn buitengewone bekwaamheden ook in de internationale diplomatie. Hij was het die, hierin nog Oranjes lijn volgend, grotendeels de voorwaarden opstelde waarop de verweesde Republiek de soevereiniteit aan de Franse koning Hendrik III aanbood. Want Buys, zijn voorganger in de landsadvocatuur, had hierin niet willen treden. Hij was het ook die, toen Hendrik geweigerd had, in 1585 scheep ging naar Engeland, als lid, zo niet leider van het gezantschap dat nu die zelfde soevereiniteit aan Engelands koningin moest aanbieden.

De komst van Leicester als landvoogd, direct gevolg van deze onderhandelingen, werd Oldenbarnevelts vuurproef in de hoge politiek. Dat hij dit zelf beseft heeft, bewijst zijn lange aarzeling om het reeds sinds 1584 vacante en hem aangeboden ambt van Advocaat van den Lande te aanvaarden. Hij deed het 16 maart 1586, wel niet toevallig enkele weken voordat het gevreesde plakkaat van Leicester afkwam, dat alle handel op de vijand verbood. Leicester verscherpte hiermee, op last van Elizabeth die Nederland wel wilde helpen, maar daarbij Engeland nooit vergat, een plakkaat van de Staten-Generaal die reeds in 1584 de uitvoer van levensmiddelen naar vijandelijke landen hadden verboden. En reeds tegen die bedreiging van zijn handel had Holland zich verzet door er zich niet aan te storen. Die zelfde houding zou nu moeilijker, maar een andere evenmin mogelijk zijn, en dit betekende dan tevens scherpe oppositie tegenover Leicester, hetgeen uiteraard het risico meebracht zich van de nog onmisbare Engelse hulp te beroven.

Men tast wel niet mis met het vermoeden, dat de Staten van Holland juist met het oog op dit gevaar hun aandrang op Oldenbarnevelt verdubbeld zullen hebben en evenmin, wanneer men aanneemt, dat deze met het oog op dit gevaar zich bij zijn instructie veel uitgebreider macht liet toekennen dan zijn voorgangers in het ambt bezeten hadden. Het onderscheid is het verschil, dat tussen de woorden boekhouding en leiding besloten ligt. Terwijl tevoren een der gedeputeerden dagelijks beurt om beurt de stemmen der Edelen en Steden omvroeg, waarvan dan óf de griffier óf de advocaat aantekening hield, bepaalde artikel 10 van Oldenbarnevelts instructie dat ‘de Advocaat de opinies zal omvragen, een ieders opinie annoteren, verklaren wat de meeste stemmen zijn en daernae de Resolutiën opmaeken’. Bedenkt men daarbij, dat zijn ambt ook meebracht de agenda van de vergadering op te maken, wat weer het openen en het voeren der correspondentie met de gezanten in het buitenland impliceerde, dat hij tevens als landsadvocaat pensionaris der Ridderschap was, hetgeen weer insloot, dat hij als zodanig het eerst zijn stem uitbracht, dan is het niet moeilijk te begrijpen, dat zijn nieuwe ambt hem tot de veruit gewichtigste ambtenaar van zijn provincie maakte en evenmin dat hij, gelet op de positie van die provincie in de Unie, met dit ambt tot haar leider werd, zowel in de binnen- als in de buitenlandse politiek. En het is slechts een logisch uitvloeisel van deze positie, dat hij verzoekt in het vervolg van buitenlandse bezendingen verschoond te blijven ‘om continuatie van saeken te mogen hebben, en te beletten, dat de ordre, by my te nemen, in myne absentie niet soude gebrooken worden’.

Zó, maar ook zó pas kon hij de strijd met Leicester aanbinden en hij heeft niet geschroomd dat te doen. In alle kwesties die er rezen, vinden we de advocaat vierkant tegenover de landvoogd. En die kwesties waren even gewichtig als talrijk. De Hollandse traditie in de Nederlandse historiografie is nog altijd min of meer geneigd het Leicesters bewind als één grote fout te zien, die de regenten slechts hebben kunnen keren door hem weg te jagen. Zo is het niet. De keuze van Utrecht als residentie voor iemand die de belangen van heel Nederland behartigen moest, was eerder juist dan verkeerd. Wanneer hij bij zijn bewind steunde op de in Utrecht zeer talrijke calvinistische de-

Brief van Johan van Oldenbarnevelt aan de secretaris van de Staten van Utrecht, Gilles van Ledenberg, gedateerd 6 oktober l607. *Algemeen Rijks-archief, Den Haag*.

mocraten, steunde hij op de meerderheid en niet op de minderheid. En als hij een aantal ballingen uit het Zuiden in zijn regering riep, zoals de Burchgrave, Prouninck en Reingoud, dan is die daad door de bekwaamheid en energie van deze mannen volkomen gerechtvaardigd. Met name Reingoud schijnt een figuur die ten onrechte altijd in het halfduister gehouden wordt. Hij heeft een aantal maatregelen willen invoeren als afschaffing van de verpachting der belastingen, nauwkeurig beheer van de domeinen, ernstig toezicht op de inning van konvooien en licenten, toestaan van handel op de vijand tegen hoge vergunning en vooral oprichting van een Kamer van Financiën die in plaats van de Raad van State belast zou zijn met het toezicht op het algemeen financieel beheer - maatregelen allemaal die, waren zij doorgevoerd, de Republiek ongetwijfeld heel wat ergerlijke corruptie bespaard zouden hebben. Maar even duidelijk is het, dat geen enkel van deze punten van de Leicesterse politiek genade kon vinden in de ogen van de Hollandse regenten en dus ook niet in die van hun getrouwe dienaar Oldenbarnevelt. Niet Utrecht, maar Holland was voor hen het natuurlijke centrum der Verenigde Republiek. Droeg het niet viervijfde van de algemene lasten bij? Niet in de strenge calvinisten, niet in de predikanten en het volk maar in zich zelf, in de rekkelijke regenten zagen zij de kern van de natie en om te regeren, dat is voor hen vooral: om hun handel te doen bloeien, hadden zij waarlijk de adviezen van een Brabantse bankroetier niet van node.

In de woorden van Buys die om Holland te winnen aangezocht werd om commies bij de nieuwe Algemene Rekenkamer te worden, ‘dat hij Reingoud niet als commies onder zich zou dulden, laat staan zich als commies onder hem stellen’, ligt heel de absolute verachting van het Hollandse regentendom voor het Leicesterse volksregiment besloten. En toen dit zich een theoretisch fundament trachtte te geven in het betoog van Wilkes, Engels lid van de Raad van State, over de volkssoevereiniteit, haastten de Hollandse Staten zich de Goudse pensionaris Francken op te dragen dit betoog te beantwoorden met een tegenvertoog waarin hij trachtte aan te tonen, dat de soevereiniteit van oudsher bij de Staten berust had. En deze ‘Korte Vertooninghe’ bleef tot diep in de 18de eeuw toe het fundament van het oligarchische staatsrecht der Republiek.

Leicester, door dit verzet geprikkeld, nam een drietal maatregelen om de ‘ondankbaren’, zoals hij het zag, tot rede te dwingen. West-Friesland kreeg een eigen stadhouder in de oude watergeus Sonoy; ter beknotting van Maurits' macht verdeelde hij de admiraliteitscolleges en ten slotte stelde hij over de Hollandse vestingen eigen, direct aan hem ondergeschikte gouverneurs aan. Fijne neuzen snoven al een burgerkrijg. De burgerhoplieden in Utrecht, de militaire exponenten van de democratische burgerij, namen niet zonder medeweten van Leicester, Buys gevangen en wanneer dit met Oldenbarnevelt niet gebeurd is, dan is het slechts omdat de oude rot tijdig de val ontdekt heeft. De kans op een volledige overwinning over Leicester gaf hem diens vertrek naar Engeland in december 1586, waar hij zes maanden zou blijven. Het verraad van de Engelse katholieken Stanley en York, die in die tijd de schansen van Zutphen en Deventer in de handen der Spanjaarden speelden, deed de

rest. Toen dan ook Leicester in juli 1587 eindelijk terugkwam, was hij een verloren man. De Hollandse steden hadden waardgelders in dienst genomen, Maurits' macht was vergroot ten koste van die van de landvoogd en de Raad van State, en Oldenbarnevelt was aan de weet gekomen, dat Leicester kwam met een geheime instructie om de Staten-Generaal tot vrede met Spanje te bewegen - dezelfde man nota bene onder wiens bewind de militaire toestand, voor verbetering waarvan hij dan toch eigenlijk gekomen was, eer achter- dan vooruitgegaan was. Toen hij tot overmaat van ramp ook nog met puur geweld begon, Maurits en Oldenbarnevelt probeerde op te lichten, Leiden en Amsterdam in handen te krijgen, was het spel uit. Schaakmat gezet, schoot hem niets anders over dan het land te verlaten - december 1587. En hoe hopeloos de toestand ook scheen -alleen Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland waren nog maar van vijanden bevrijd, de financiën deerlijk in de war, het leger dientengevolge muitziek, de houding van Elizabeth op zijn minst onzeker - de Staten besloten nochtans voortaan zich zelf te zijn en het dan maar alleen te klaren en het is zeker niet het enige, maar misschien wel het duidelijkste bewijs van Oldenbarnevelts genie, dat hij die verantwoordelijkheid niet geschuwd, eer gretig aanvaard heeft. Wat de fee der politiek hem misschien nog niet in zijn wieg gelegd had, had de ervaring met Leicester hem geleerd: het taaie en sluwe intrigeren om de positie van de tegenstander te ondermijnen.

Maar deze verleidelijke fee is een kwade fee. Onder haar bloemen van roem en rijkdom verbergt zij de giftige bessen van zelfoverschatting en koppigheid, van een al te zeer overtuigd-raken en te lang overtuigd-blijven van eigen gelijk. Oldenbarnevelt heeft er te veel van gegeten. Nog tien, nog twintig keer zou zijn robuust gestel de ziekte te boven komen, de laatste keer zou hij eraan bezwijken. Marx heeft eens de opmerking gemaakt, dat de geschiedenis zich herhaalt, de eerste maal als tragedie, de tweede maal als farce. Maar dat is geen vaste wet. Het kan ook anders. Wat in 1587 nog betrekkelijk als klucht verliep - de strijd der regenten onder leiding van Oldenbarnevelt tegen de meerderheid des volks, de strijd van Holland tegelijk voor de suprematie in de Unie, zou zich veertig jaar later tot drama ontwikkelen en zo groot als Oldenbarnevelts overwinning in de klucht was, zo groot en groots werd zijn nederlaag, toen zij zich als drama herhaalde.

Oldenbarnevelts pad is niet over rozen gegaan. Hij heeft zijn hoge functie, waarvan hij zelf de hoogste maakte, niet dan na lange aarzeling aanvaard, zoals wij zagen. Hij heeft zijn ontslag gevraagd in april 1586, april 1587, in 1592, 1604, 1605, 1608, in de zomer van 1617 en nog eens in het voorjaar van 1618, en tot tweemaal toe, in 1587 en 1588, heeft het weinig gescheeld of hij had François Francken als dwarskijker naast zich gekregen. Hij is gevierd als geen ander Nederlands staatsman, vijftig maal ongeveer is zijn portret geschilderd, maar hij heeft naar verhouding ook meer vijanden gehad dan enig ander Nederlands politicus, Abraham Kuyper niet uitgezonderd. Het aantal pamfletten tegen hem is legio, tot op straat toe zijn zij gevonden.

Maar die openlijke vijandschap is van later tijd. Zijn leven was nog altijd in opgang. Op Leicesters vertrek zijn de beroemde ‘Tien jaren’ gevolgd,

waarin Oldenbarnevelt en naast hem Maurits en Willem Lodewijk de verbaasde wereld bewezen, dat het geen zelfoverschatting geweest was, toen zij onder de benarde omstandigheden van '88 de wezenlijke en volle verantwoordelijkheid op zich namen. Het is hier de plaats niet voor een opsomming, laat staan een beschrijving van Maurits' zegetochten, die ‘de tuin van Nederland’ gesloten hebben. Slechts twee dingen mogen we in dit verband niet onvermeld laten. Zijn glorierijke overwinningen die terecht de aandacht van heel Europa trokken, hebben Maurits' zelfbewustzijn zozeer geschraagd en overspannen, dat er een tijd kon komen, die ook gekomen is, dat deze jonge ambtenaar-vorst niet meer vol eerbied opzag tegen de twintig jaar oudere burger-ambtenaar, ja, dat hij diens aandeel in die overwinningen volledig heeft kunnen vergeten. En toch was dat aandeel waarlijk niet gering. Het is op drijven van Oldenbarnevelt geweest, dat ook de Staten van Utrecht, Gelderland en Overijssel Maurits tot hun stadhouder benoemd hebben tegen de belofte van bevrijding uit het Spaanse juk - de eenheid der Unie onder Hollandse leiding! Herhaaldelijk was de Hollandse gecommitteerde bij het leger te velde - Oldenbarnevelt, in 1592 zelfs tot vijfmaal toe. Maar vooral: het is Oldenbarnevelt geweest die door zijn financieel beleid gemaakt heeft, dat Maurits zijn moderne, op de antieken geïnspireerde, door Lipsius hem geleerde oorlogvoering in praktijk heeft kunnen brengen. Voor het herstel van de tucht, voor een deskundige opleiding van het kader, voor het kazerneren van de troepen, voor het snelle transport, voor de voor die tijd uiterst vérgaande mechanisering, kortom voor al die legerhervormingen waaraan Maurits zijn blijvende plaats in de krijgswetenschap te danken heeft, was geld, geld en nog eens geld nodig en het is Oldenbarnevelt geweest, die het hem verschaft heeft, daartoe in staat gesteld, uiteraard, door de weergaloze accumulatie van het handelskapitaal in handen der Hollandse regenten.

Groter nog was Oldenbarnevelts invloed op de buitenlandse politiek, die hij in 1596 bekroond zag door de sluiting van het drievoudig verbond van de Republiek zowel met Frankrijk als Engeland: de uiteindelijke synthese van de twee richtingen die sinds de dagen van prins Willem in de Republiek antithetisch tegenover elkaar hadden gestaan, de uiteindelijke erkenning tevens van de Republiek als in feite soevereine mogendheid. Doch typischer nog dan dit succes op zich zelf, dat betrekkelijk kortstondig geweest is, omdat Frankrijk reeds in 1598, Engeland in 1603 zijn vrede met Spanje sloot, is de wijze waarop hij het verkregen heeft. Immers niets wees Hollands advocaat als zodanig als de leider van de buitenlandse politiek der Unie aan. Oorspronkelijk behoorde deze tot de bevoegdheid van de Raad van State, behoudens toestemming van de Staten-Generaal, maar mede Oldenbarnevelt heeft, gebruik makend van de verwarring die op het vertrek van Leicester volgde, het gezag van de Raad, waar hij geen toegang had, gekortwiekt en de kiem van de regering naar de Staten-Generaal, verlegd. Sedert 1588 zijn de Staten-Generaal, feitelijk een gezanten-conferentie der verbonden republiekjes op de wijze van het Zwitserse eedgenootschap, tot het eigenlijke regeringslichaam geworden. Vroeger naar hun aard slechts af en toe bijeen, gingen zij sedert 1588 zelden meer uiteen en hebben zij zich in 1593, tegelijk met de

verplaatsing van hun zetel naar Den Haag, permanent verklaard, zelfs des zondags doorvergaderend. Alleen met Pasen, Pinksteren en Kerstmis gingen de leden huistoe. En het is in die vergadering, dat Oldenbarnevelt, daar toch reeds dé man als leider der deputatie van Holland, bovendien door zijn agenten van de stromingen in het buitenland op de hoogte gehouden, ook in deze materie de melodie voorspeelde.

Die melodie zong, in allerlei toonaarden, het lied van Hollands handel. Een der belangrijkste variaties op dit thema was in 1600 de tocht naar Vlaanderen met de verovering van het zeeroversnest Duinkerken dat die handel onnoemelijke schade berokkende, en de slechting van de door de vijand om Oostende gebouwde forten ten doel. Noch het een noch het ander werd bereikt en het was alleen aan Maurits' veldheerstalent te danken, dat de slag bij Nieuwpoort die er het gevolg van was, op een overwinning in plaats van een nederlaag is uitgelopen. Dat men in deze variatie tevens de eerste dissonant heeft menen te horen tussen de beide leiders der republiek, berust echter op verbeelding. Maurits was zeker geen vóór-, maar ook geen stellig tegenstander van het plan. Maurits is pas een vijand van de Advocaat geworden, toen deze hem, meer onvermijdelijk trouwens dan met opzet, door zijn vredespolitiek de grond onder zijn machtspositie wegzoog.

Wel maakte Oldenbarnevelt zich in deze jaren andere en gevaarlijker vijanden dan Maurits toen nog had kunnen zijn. Hij doet het zowel door de stichting van de OIC als door zijn weerstand tegen die van de WIC. Het eerste is, gezien de bijna onoverkomelijke moeilijkheden die daarbij te overwinnen waren, misschien wel zijn meesterstuk, vooral wanneer men let op de ongelooflijk korte tijd, waarin hij de elkaar hier en in Indië heftig beconcurrerende maatschappijen en maatschappijtjes wist saam te smelten tot een lichaam dat, hoeveel kritiek men - en terecht - op zijn gedragingen dan ook wil oefenen, dan toch maar én de grondslag gelegd heeft voor het Nederlands Imperium én, toen zij kort daarop een maatschappij op aandelen werd, daarmee een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het Nederlandse kapitalisme begon: niet meer en niet minder. Oldenbarnevelt toch, geld- en staatsman in énen, begreep drie dingen eerder dan anderen: dat de bestaande concurrentie de koopprijs voor de koloniale waren hoog, de verkoopprijs daarentegen laag zou houden en vervolgens dat alleen een monopolie door de staat verleend aan de Hollandse handel het ginds onmisbare politieke gezag zou kunnen bezorgen zowel, tegenover de machthebbers ter plaatse, als tegenover de buitenlandse mededingers.

En hij begreep nog een vierde ding: dat die éne Compagnie er snel moest komen, wilde men deze ongehoorde kans op vermeerdering van winst en macht niet aan Holland ontglippen en door de Engelsen gegrepen zien. In 1601 nog wees de toestand op alles eerder dan op samenwerking. Januari 1602 reeds presideerde Oldenbarnevelt een vergadering van bewindhebbers ter ontwerping van de octrooi-aanvrage en in maart van dat jaar verleenden de Staten-Generaal het voor eenentwintig jaar. Voorzeker, de onhandige en gecompliceerde machinerie van het staatsbestel kón wel vlot lopen. Zij deed het zelfs altijd, wanneer het handelsbelang der kooplieden, door hen

met dat der natie vereenzelvigd, haar smeerde.

Het spreekt intussen vanzelf, dat, hoe groot tacticus Oldenbarnevelt ook was, hij met deze inbreuk op het alleenzaligmakend beginsel van de vrije handel ter wille van de koloniale politiek, tal van gedupeerden die ernaast kwamen te staan, voortaan de lippen deed krullen, wanneer de naam van de advocaat genoemd werd. Dat was nog meer het geval door zijn stille tegenwerking tegen de plannen van de Franse koning om hem na te volgen en gesteund onder anderen door De Moucheron, Lijntgens en Lemaire, óók zo'n onderneming op te zetten. En toen hij zich bovendien nog, na zijn aanvankelijke geneigdheid, verzette tegen de oprichting der WIC, maakte hij zich noodwendig nog meer vijanden en daaronder geen minderen dan zijn eigen beschermeling François van Aerssen, de gezant der Republiek in Parijs, Willem Usselinx, een der leidende kooplieden in de wereld van destijds en de Goudse pensionaris François Francken.

Dit verzet van de Advocaat had vele redenen. Vooreerst had hij zelf ‘eenig kapitaal geavontureert’ in de OIC en moest het hem reeds daarom niet raadzaam dunken de aandacht van de staat over twee soortgelijke officieuze lichamen te verdelen. Verder kan het Franse aandeel in de op te richten Compagnie hem te groot of zelfs principieel onwenselijk hebben geleken. Bovendien zou een monopolisering hier de particuliere belangen van de zoutvaart aantasten die destijds gewichtiger was dan die in specerijen, maar bovenal konden deze plannen, doordat zij de Spaanse belangen nog scherper zouden schaden dan de OIC het reeds deed, niet bevorderlijk zijn voor de vrede, waartoe hij in deze jaren meer en meer begon te neigen.

Die neiging tot vrede was vooral sterk geworden sinds 1604, toen een soortgelijke poging als die van 1600 weliswaar tot de bezetting van Sluis had geleid, maar haar eigenlijk doel, het ontzet van Oostende, desondanks mislukt was. De mislukking leidde als gewoonlijk tot het zoeken van een zondebok en de volkspartij, de oude Leicesterse factie, had geen moeite die te vinden in de Advocaat, die immers met zijn gewone koppigheid het plan had doorgedreven tegen de herhaalde waarschuwingen van de Hollandse en Friese stadhouder in. Zwaarder dan dit mokkend binnenlands verzet, dat hij in Leicesters tijd wel erger gekend had, moet intussen bij hem de omstandigheid gewogen hebben, dat hij op goede gronden meende Jacobus van Engeland die in 1603 Elizabeth was opgevolgd, niet te kunnen vertrouwen. Hij vreesde niet ten onrechte, dat deze er niet tegen op zou zien de voor Nederland onmisbare pandsteden zonder slag of stoot aan Spanje uit te leveren, wanneer hij daarin zijn voordeel zou zien. Doorslaand was echter pas het argument, dat ook Spanje de oorlog moe was, zoals de Advocaat in 1606 voorzeker ervoer. In hetzelfde jaar schrijft hij aan Van Aerssen: ‘gelooft en doet gelooven, dat meer als de helft van de ingesetenen (hier) tot vrede inclineert’.

Van dat ogenblik af houdt hij, ondanks alle tegenwerking, ondanks een regen van pamfletten waarin hij met spitse woorden openlijk van verraad beschuldigd wordt, niet op voor de vrede te werken. Tegenover hem staat de volkspartij die in het streven naar vrede niet anders dan een heulen met Spanje kan zien, staan de predikanten die van een vrede met Spanje een

De vredesonderhandelingen voor het Twaalfjarig Bestand. Met de linkerfiguur van het groepje op de voorgrond zal de landsadvocaat bedoeld zijn. Tekening door een anoniem kunstenaar. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

herleving van het katholicisme duchtten, staat de nog machtige groep van ballingen uit het Zuiden die in een vrede slechts verraad tegenover de huns inziens toch reeds in de steek gelaten zuiderbroeders kunnen bespeuren en staan ten slotte Maurits en Willem Lodewijk, hof en legerleiding, wier positie door de vrede van het eerste naar het tweede plan geschoven zou worden en die bovendien daarvan het politieke gevaar vrezen van een mogelijk Spaans-Frans verbond, daarin gesteund door Jacobus I, die reeds uit hoofd der traditionele Engelse evenwichtspolitiek op het vasteland, tegen een dergelijke mogelijkheid gekant was.

De uitslag heeft echter geleerd, dat Oldenbarnevelt voor zijn politiek ook medestanders had. Naast hem staan de regenten, destijds van de koopmansstand nog ononderscheiden, die niet alleen het betalen van de krijgslasten moe zijn, maar zich bovendien en niet ten onrechte gouden bergen van de handel in vredestijd beloven en achter hem staat de Spaanse vredeswil-uit-nijpend-geldgebrek, zodat hij er ten slotte in slaagt alle tegenstand, hoe formidabel deze ook leek én was, te overwinnen. Maurits weet hij te winnen door hem met zijn verheffing te paaien, want al zijn de voorwaarden zodanig, dat deze meent, er niet op in te kunnen gaan, er komt daardoor niettemin onder bemiddeling van de Franse en Engelse gezanten, Jeannin en Winwood, een tijdelijke verzoening tussen de beide leiders der Republiek tot stand. Hetzelfde middel werkte bovendien als druk op de regentenklasse, voorzover deze nog niet uit zich zelf voor de vrede geporteerd was, omdat het in uitzicht gestelde alternatief van Maurits' verheffing voor deze oligarchen nog minder aanlokkelijk was. En de laatste aarzeling van Filips III overwon hij door er genoegen mee te nemen, dat Spanje met de Staten onderhandelen zou *als* waren zij een onafhankelijke mogendheid.

Maart 1609 was het eindelijk zover, dat hij op een te Bergen op Zoom gehouden vergadering der Staten-Generaal de afsluitende onderhandelingen kon voorbereiden die dan te Antwerpen werden beklonken, waar 9 april, weliswaar nog niet de vrede, maar dan toch de Treves, het Twaalfjarig Bestand, ondertekend werd. Oldenbarnevelt, nu tweeënzestig, stond in het zenit van zijn machtsboog. Het gevaarlijk ogenblik dat alle succesrijke staatslieden bedreigt, was, zij het laat, nu ook voor hem gekomen. Gevaarlijk, omdat de ijle lucht daar in de hoogte licht duizelig maakt en men juist door die duizeling niet meer beseft, dát men het hoogtepunt bereikt heeft, zodat men daardoor kans loopt zelf de toch reeds onvermijdelijke neergang tot een val te verhaasten.

Aan het gevaar van mee te werken aan zijn eigen val is ook Oldenbarnevelt niet ontsnapt. Veeleer is zijn historie er een klassiek voorbeeld van. Dat er tijdens het Bestand slechts rust en daardoor welvaart zouden volgen, is de tragische vergissing van de vredespartij en haar leider geweest waarvan zij zelf het slachtoffer zijn geworden. Want de verwachte welvaart kwam wel, en groeide zelfs tot het dubbele en driedubbele van de verwachting, maar de rust bleef uit. Men kan niet zeggen, dat Oldenbarnevelt het politieke onweer niet gezien heeft dat zo dreigend kwam opzetten, maar men moet wél zeggen, dat hij de aard en de kracht ervan tot op het laatste ogenblik door over-

schatting van zich zelf en zijn partij heeft onderschat.

Onderschat, niet miskend. Het laatste is onmogelijk, omdat de religieus-politiek-sociale strijd die de laatste tien jaar van Oldenbarnevelts leven én zijn sterven beheersen zou, de strijd die in deze fase die tussen Arminianen en Gomaristen of remonstranten en contra-remonstranten heet, op dezelfde tegenstellingen berustte, welke reeds vóór Leicester bestonden en tijdens diens bewind tot het eerste openlijke conflict hadden geleid, zodat Oldenbarnevelt wel verre van deze te miskennen, zich het leven in de Republiek zonder die tegenstellingen van preciezen en rekkelijken, van Holland en de landprovincies, van heren en volk eenvoudig niet zal hebben kunnen voorstellen. Maar onderschat tegelijk, omdat hij zowel uit de Leicesterse fase van die strijd als uit die om het Bestand zegevierend te voorschijn was gekomen, zodat hij zich niet anders zal hebben kunnen denken, dan dat hij ook dit keer weer triomferen zou. Want was zijn gezag, ondanks, ja, juist dóór die aanvankelijke, maar door hem overwonnen weerstand tegen de vrede niet veeleer toegenomen, nu de zegeningen ervan zich als een regen van welvaart uitstortten over heel het land?

Het wezen van een strijd van deze aard waarbij ieder die iets meer is dan een plantenmens partij móet kiezen, is nooit gemakkelijk te vatten. Het is niet ‘ergens’, het is overal. Het ligt in woorden, maar ook weer niet in woorden. Het uit zich in daden, maar ook weer niet in daden. Het dringt tot in kleding, manieren, gebaren, ja stembuiging door. En ook wanneer men alles gelezen zou hebben, wat er van weerszijden aan argumenten en invectieven te berde gebracht en gescholden is, alles wat er gevloekt en gezongen is, dan is dat nog geen waarborg voor volledig begrip. Men moet al een dergelijke strijd in het groot of klein hebben meegemaakt, om te beseffen, hoe hij tegelijk wel en niet om de beginselen gaat die óók, maar niet uitsluitend in het geding zijn. Men kan, voorzeker, de twist tussen de Leidse hoogleraren in de godgeleerdheid, Arminius en Gomarus die de aanleiding werd tot deze fase van de strijd, op de voet volgen. Men kan de remonstrantie der Arminianen van 1610 en de contra-remonstrantie der Gomaristen van 1611 bestuderen. Men kan uit deze nuance-verschillen - want meer zijn het niet - ook opmaken, dat de eersten het leerstuk der voorbeschikking soepeler interpreteerden, zodat er bij hen naast de genade althans een achterdeurtje open bleef voor het geloof en de goede werken, daar zij van mening waren, ‘dat degeene die eens waarlijk geloofde, evenwel door syn eigen schuldt van Godt kon afwyken en gants en eindelyk het gelove verliezen’, terwijl de contra-remonstrantie op dit punt veel onverbiddelijker is, omdat deze van oordeel is, ‘dat Godt in dese syne verkiesing niet heeft gezien op gelove of bekeering syner uitverkoorenen, noch op 't recht gebruik syner gaven, als op oorsaecken der verkiesing’. Men kan ten slotte ook nog begrijpen, hoe de remonstrantse leer de contra-remonstranten te rekkelijk en naar het roomse afgebogen moest lijken, maar nooit ofte nimmer zou iemand die het verloop der geschiedenis niet kende, op de gedachte komen, dat ter wille van deze verschillen nu de tweede stichter van beider staat als tweeënzeventigjarige grijsaard het schavot zou moeten bestijgen. Grijsaard die bovendien als jongeling het ‘nil scire tu-

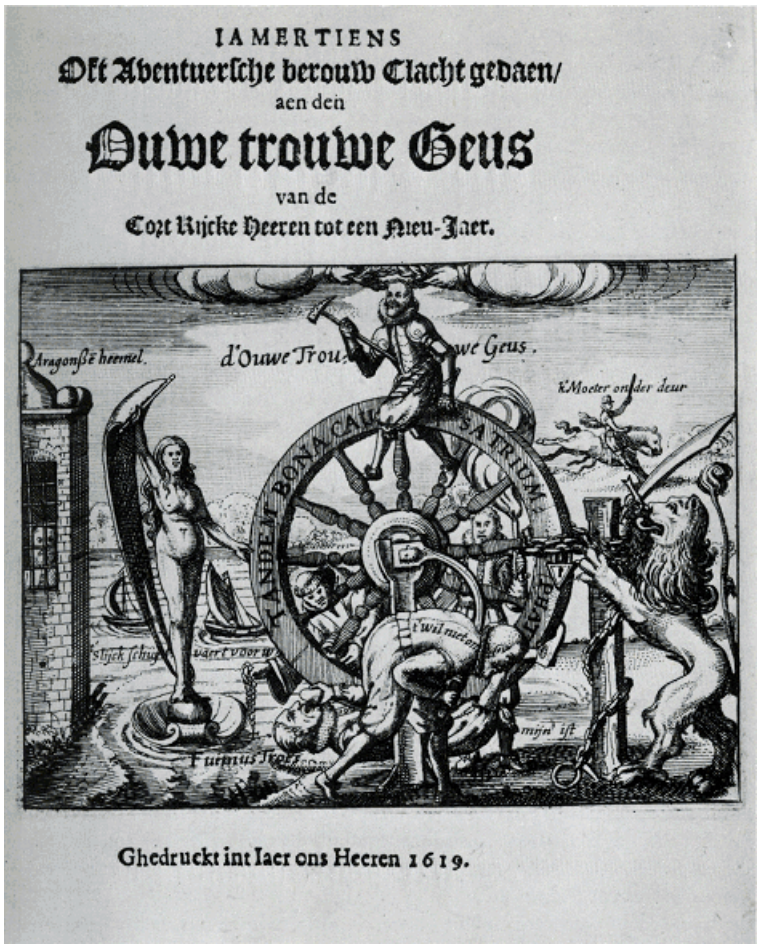
tissima fides' tot devies gekozen had, die niet vóór 1591 lidmaat der gereformeerde kerk was geworden, ja die, sterker, ten slotte juist op het kwestieuze punt der predestinatie - rechtzinnig bleek, zoals we weten uit zijn laatste onderhoud tijdens zijn gevangenschap met dominee Walaeus die het hem zonneklaar bewees.

En zijn tegenspeler Maurits? Van hem is de uitspraak bekend, dat hij niet wist of de predestinatie groen of blauw was, die zich daarom bij zijn eindelijk partij kiezen veeleer door andere dan godsdienstige gezichtspunten heeft laten leiden, zoals door zijn groeiend gevoel van afkeer van de Advocaat en diens bewind dat nu toch wel zweemde althans naar een minderheidsdictatuur, door de aandrang van zijn neef Willem Lodewijk, en ten slotte door een vaag dynastiek besef dat hem zei, dat de contra-remonstranten dezelfde mensen waren, die zijn vader op het kussen gebracht hadden. Wanneer hij dit dan echter verduidelijkte door de schijnbaar zo eenvoudige en afdoende uitspraak 'ik zal de religie die mijn vader in deze landen geplant heeft, handhaven', dan twijfelt men toch of hij ook van het verleden wel wist of het groen of blauw was geweest, want veeleer dan zíjn vader, verdiende die van Willem Lodewijk, Jan van Nassau, de bijnaam van 'religieplanter'.

Wat voor de beide hoofdpersonen geldt, geldt ook voor tal van hun medespelers en voor het gros der figuranten. Het was in laatste instantie hun sociale positie en hun persoonlijke voorkeur die hun keuze bepaalde. En dat juist maakt het begrip voor twisten als deze zo moeilijk: de keuze wordt in een ander vlak bepaald en is zij eenmaal bepaald, dan overwint de bij de ene partij gangbare en op het uiterste toegespitste voorstelling omtrent de andere elke aanvankelijke weifeling. Dan wordt de eigen partij wit op wit, en de tegenpartij zwart op zwart en het oorspronkelijk geschilpunt slechts een kapstok waaraan alle andere worden opgehangen, zonder dat er nochtans van huichelarij sprake behoeft te zijn. Wij kunnen hier ontstaan en verloop van een dergelijke alles beheersende partijstrijd slechts aanduiden. Het volledig begrip ervan zou een afzonderlijke, bij ons weten nog niet geschreven sociologie van de partijstrijd vereisen als onmisbaar theoretisch fundament voor een sociologie van de burgeroorlog.

Concreet ontwikkelden zich de gebeurtenissen met een bijna beangstigende consequentie naar het fatale einde. De twist tussen Arminius en Gomarus brak, na een lange voorbereiding, waarin de eerste al meer verdacht en veracht gemaakt werd, in 1604 openlijk uit. Van de collegezalen bereikte het de studeerkamers, van de studeerkamers de kansels, van de kansels het volk. De overheid moest er zich wel mee bemoeien, of zij wilde of niet. Mei 1607 werd Arminius met Gomarus en voormannen van beide partijen door de Staten van Holland naar Den Haag geroepen, waar nog die zelfde maand een vergadering plaats had. Van dat ogenblik af stonden de partijen beslist tegenover elkaar, van dat ogenblik af ook haakte op het tot nog toe, althans schijnbaar, zuiver theoretische geschilpunt de grote praktische kwestie van de verhouding tussen staat en kerk in.

Ook deze kwestie was niet nieuw. Reeds in 1591 had Oldenbarnevelt getracht met een achttal predikanten en even zoveel wereldlijke personen dit

Spotprent op de ondergang van de partij van Johan van Oldenbarnevelt. Anonieme gravure. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

probleem voor Holland te regelen door een compromis waarbij aan de Staten enige invloed op de kerk gegeven werd, maar zó dat de laatste zich in haar vrijheid niet belemmerd behoefde te gevoelen. Deze regeling was echter van kerkelijke zijde op zoveel tegenstand gestuit, dat zij onuitgevoerd gebleven was. En ook nu weer waren het de contra-remonstranten, die elke inmenging der overheid afwezen en de beslechting van het geschil uitsluitend aan een synode wilden zien opgedragen, zowel op principiële als op politieke gronden. Immers van de aanvang af stond vast, dat de overheid als zodanig geen belang had bij het religieuze geschilpunt, doch slechts bij een onderdrukking der discussie erover, hetgeen niet alleen neerkwam op een voor de preciezen ongeoorloofde bemoeiing van de wereldlijke heren met kerkelijke zaken, maar tevens op een onderdrukking van de ontwijfelbare meerderheid in de kerk, ter wille van een met die heren heulende kleine minderheid. Toen dan ook in mei 1608 de Hoge Raad wederom beide partijen voor zich daagde, heeft Gomarus, van zijn standpunt niet ten onrechte, getracht de conferentie te doen mislukken door de bevoegdheid der raadsheren te wraken.

Maar hoe sterker de Gomaristen op een synode aandrongen, des te feller verzette zich de overheid tegen dit plan, waarvan zij alleen maar kon vrezen, dat de leiding haar dan geheel ontglippen zou. Om dit te vermijden, begaven de Staten zich echter in een ander gevaar. Na de aanbieding van remonstrantie en contra-remonstrantie machtigde zij de steden nog in 1611 om de kerkorde van 1591 toe te passen en drie jaar later gelastte zij, dat het geschilpunt niet langer van de kansel behandeld mocht worden, een ‘beslissing’, die, naar het schijnt, aan het theologisch brein van Jacobus I is ontsproten. Huig de Groot commentarieerde haar in een goed bedoeld traktaat over de vrede der kerken. De maatregel zelf, die, misschien, succes gehad zou hebben, indien de Staten eensgezind waren geweest, liep vast op het feit dat zulks allerminst het geval was. In Amsterdam en Dordt, Enkhuizen, Edam en Purmerend was de meerderheid der vroedschap contra-remonstrant. Dit was voldoende om de regeling van 1614 te doen mislukken, nog afgezien van het feit dat het machtige Amsterdam onder leiding van de calvinistische burgemeester Reinier Pauw toch al niet langer bereid was, om naar het pijpen van de Advocaat te dansen.

De toestand werd van maand tot maand verwarder. In een aantal steden stoorden de contra-remonstranten zich niet aan het nieuwe besluit. Toen, in Den Haag nog wel, een der heftigste Gomaristen, Rosaeus, door toedoen van Wtenbogaert, het hoofd der remonstranten, werd geschorst (1616), gingen zijn aanhangers te Rijswijk bij hem ter kerke en de benaming ‘slijkgeuzen’ duidt voldoende aan, hoezeer het oorspronkelijk twistpunt reeds door beide partijen tot onherkenbaar wordens toe met een politieke traditie beladen was. En buiten Holland was er voor Oldenbarnevelt nog minder te halen. Zijn aanhang bleef er beperkt tot de meerderheid in de Staten van Utrecht en een grote minderheid in die van Overijssel. Nijmegen was de enige stad buiten Holland en Utrecht waar Arminianen regeerden. Tegenover hem stonden de Friese stadhouder Willem Lodewijk, de meerderheid in de Staten-Generaal, de overgrote meerderheid der predikanten, de burgerijen in de

steden, het platteland, de vroedschappen in een aantal steden in Holland, waaronder vooral die van Amsterdam, de gezant van Engeland Carleton, met achter zich zijn koning die het niet verkroppen kon dat hij zich in '16 de kostbare pandsteden door de handige Advocaat had laten afkopen, en ten slotte de gezant der Republiek in Parijs, de Brusselaar François van Aerssen, later heer van Sommelsdijk die zijn ontslag in 1613 aan de Advocaat weet en daarom ook diens gezworen vijand was geworden.

Het duisterste punt in heel Oldenbarnevelts leven is, dat deze geboren en getogen politicus zich van 1614 af zo volkomen in de hier geschetste machtsverhoudingen vergist heeft, doordat hij een strijd ging wagen die nooit anders had kunnen aflopen dan, zoal niet met zijn ondergang, dan toch met zijn nederlaag; zeker sinds in juli 1617 Maurits met groot gevolg de door de contra-remonstranten in gebruik genomen Kloosterkerk in Den Haag bezocht en ook hij daarmee openlijk tegen de Advocaat partij gekozen had.

Hoe heeft deze realist bij uitstek die, toen een gezant hem eens vroeg om modellen van gezantschapsberichten ter navolging, in zijn bijna onleesbare hand aan de rand krabbelde ‘onnodig, de waarheid, zo kort mogelijk, over zaken van gewicht, zal gelden als goede stijl’, hoe is deze realist in de laatste tien jaar van zijn leven zo afgedwaald van de ‘waarheid’ en de ‘goede stijl’? De historici hebben die vraag ontlopen door haar zich niet te stellen. Dat is wel geen toeval. Het is niet de taak van de historicus om over de vroeger genomen politieke beslissingen na te kaarten, alsof zij nog genomen moesten worden. Maar voor de biograaf staat dat anders. En al verbeelden wij ons niet, dat het mogelijk zou zijn voor latere geslachten zich aan de raadstafel van het verleden te scharen, íéts kan er toch wel van gezegd worden.

Oldenbarnevelt was zeventig jaar, toen het onweer boven hem losbarstte. Het is geen ongewoon verschijnsel, dat mensen van die leeftijd op de generaties die na hen komen, als op onmondige kinderen blijven neerzien, vooral wanneer zij gelijk de Advocaat een mensenleven lang gewend geweest zijn de touwtjes in handen te houden. In de loopbaan van Maurits of Willem Lodewijk was tot dusver niets voorgevallen op grond waarvan Oldenbarnevelt hen als politici zou moeten vrezen. Integendeel, het streven van de eerste naar de soevereiniteit had hij, naar hij menen kon, gemakkelijk verijdeld. Een wenk aan Louise de Coligny die hem erover gepolst had en die hij gezegd had, dat dit voor Maurits zelf gevaarlijk zou zijn, had voldoende geschenen. En hoe kon hij geloven, dat Van Aerssen, zijn eigen beschermeling, intelligent wel maar ijdel, bovendien een dier Zuidnederlanders op wie men hier toch altijd enigszins neerzag en wiens carrière hij in 1613 zelf gebroken had, in staat zou zijn, hem, Oldenbarnevelt, te vervangen?

Maar er was meer. Oldenbarnevelt had de burgerlijke en daarom echt Hollandse minachting voor het militaire en de regenten-minachting voor ‘het grauw’, en hij minachtte daarom ook het verbond tussen beiden, dezelfde houding die ruim een halve eeuw later ook Johan de Witt ten verderve zou leiden. Zo onderschatte hij zijn vijanden door die bijziendheid van het te persoonlijke waaraan bijna nooit een medespeler in een historisch drama ontkomt, terwijl diezelfde myopie hem zijn vrienden deed overschatten. Alles

immers wat in zijn ogen werkelijk schitterde, stond in het kamp van hem, 's lands Advocaat en groot-zegelbewaarder; gold Huig de Groot niet als het licht der wereld, was Hogerbeets niet een geboren regent? En dan spreken we nog niet van Ledenberg, de zoon van een metselaar, die met zijn voortvarendheid, mensen die van niet tot iet gekomen zijn zo vaak eigen, misschien zijn boze geest geweest is: was die niet de almachtige secretaris van de Staten van Utrecht?

Bovendien, steunde hij in theologicis niet op een man als Wtenbogaert, tegenover wiens gezag een Trigland of Smout maar holle schreeuwers leken? Droegen, meer dan zijn zoons Willem en Reinier, heren van Stoutenburg en Groeneveld, niet zijn beide schoonzoons tot zijn glorie bij? Want Cornelis van der Myle en Reinoud van Brederode waren beiden diplomaten die zeker niet de minderen schenen van de intrigerende Van Aerssen. Ten overvloede meende hij tegenover diens broer op de fijnere en politiekere Frederik Hendrik te kunnen rekenen. En was ten slotte het gros van zijn ‘leger’, het mocht dan kleiner zijn dan dat van Maurits, niet honderdmaal invloedrijker? Waren de regenten en kooplieden van Holland, Zeeland en Utrecht niet stuk voor stuk mannen waarop in nood te rekenen viel? Maar, hoe schitterend zijn factie ook was, er was niemand bij in staat om de Advocaat op zijn vergissing te wijzen, want zij waren stuk voor stuk zelf slachtoffer van de illusie, dat hun factie als draagster van beschaving en geldmacht de eigenlijke representant der natie was.

Doch hoe dit zij, het feit blijkt in elk geval, dat Oldenbarnevelt zijn politiek zo lang heeft gehandhaafd, dat zij, zonder dat hij het zelf merkte, in haar tegendeel verkeerde. Hij hield aan zijn verdraagzaamheid vast, ook toen dit staatsdwang ging betekenen en hij verloochende zijn ideaal van de eenheid der Unie door en onder Hollands leiding niet, ook niet, toen dit op overheersing en door die overheersing op het isolement van Holland uitliep.

Want dit is de zin der ‘Scherpe Resolutie’ die de Staten van Holland 4 augustus 1617 aannamen en waarin, naar het woord van Fruin, niet minder dan de burgeroorlog opgesloten lag. Immers daarin werden de steden gemachtigd waardgelders in soldij te nemen, omdat men de schutterijen niet vertrouwde, werd de officieren en soldaten gehoorzaamheid gelast jegens de overheid der plaatsen, waar zij in garnizoen lagen. Zij werden zelfs met afdanking bedreigd, als zij hun kapitein-generaal, Maurits, gehoorzaamden. Verder weigerden in deze resolutie de Staten toestemming tot het houden ener Nationale Synode en wierpen zij zich zelf als rechters in de religieuze geschillen op. De waardgelders in heel Holland, overigens nog geen 1800, waren gedacht als de kern van een nieuw leger, te betalen door afdanking van het oude en met Frederik Hendrik als hoofd. Maar deze, hoezeer hij, naar later bleek, ook een gematigder politiek tegenover de regenten voorstond dan zijn broer Maurits nu, trapte daar niet in.

Deze ‘Scherpe Resolutie’ die men beter de ‘tweesnijdende’ zou kunnen noemen, was Oldenbarnevelts fout die logisch uit zijn vergissing in de machtsverhoudingen voortvloeide, zoals ten overvloede nog eens uit Frederik Hendriks weigering bleek. Dat wil zeggen: zijn fout was niet zozeer het

De terechtstelling van Johan van Oldenbarnevelt. Detail van een ets door Claes Jansz. Visscher. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

zwaard te hebben getrokken, maar het gedaan te hebben tegen een die het beter hanteren kon dan hij. Want ook aan de andere zijde was inmiddels en mogelijk al eerder de burgeroorlogstemming gerijpt. Men zag schippers met 's prinsen wapen in hun vlag en het opschrift ‘Liever met Oranje te liggen in 't veld, dan langer door Arminiaenen te zijn gekweld’ of in proza: liever de burgeroorlog met Maurits dan de vrede met Oldenbarnevelt. Maurits' valse leus: Spanje of Oranje ‘deed’ het niettemin. Een sneeuwstorm van smaadschriften die deze leuze trachtte te bewijzen of te commentariëren stortte zich uit boven het grijze hoofd van de Advocaat en zijn ‘eigne snoot’. Was hij niet verblind geraakt, dan zou hij tussen al die vlokken door het zwaard hebben zien flikkeren dat het op zijn nek gemunt had. Maar hij zag niets. Zijn huis werd bewaakt, hij merkte het niet of telde het althans niet. Zijn *Remonstrantie* draagt de duidelijke sporen van die verblinding. De toon ervan is aanmatigend. Als er van Maurits sprake is, dan vermeldt hij de weldaden die Zijne Exc. van de Hoogmogenden Heren Staten en hun Advocaat genoten heeft, nooit zijn verdiensten.

Maurits van zijn kant, hij mocht dan al geen politicus zijn, betoonde zich sinds de Advocaat met zijn ‘Scherpe Resolutie’ zijn kaarten onvoorzichtiger-wijze op tafel gelegd had, tactisch Oldenbarnevelts meerdere. Want de politiek werd nu tot krijgskunde waarin hij een onbestreden meester was. Militair denkend, vermeed hij het, om een prematuur conflict in het bolwerk zelf der Arminianen te provoceren. Hij maakte zich stuk voor stuk 's vijands havens meester. Hij isoleerde de Staten van Holland. Hij belegerde ze als het ware. De Staten-Generaal besloten, nadat Overijssel was overgehaald, in juni 1618 wél tot een Nationale Synode en zetten ondanks Oldenbarnevelts vurige rede ertegen (28 juni) dóór. In november is zij, zoals men weet te Dordrecht, inderdaad bijeengekomen. In Nijmegen, de enige remonstrantse stad buiten Holland en Utrecht, werd de wet verzet. Maurits kreeg de opdracht om de waardgelders in Utrecht af te danken. Hij deed het, op de Neude. Ook hier werden nu de Arminianen van het kussen gestoten en verklaarden de Staten zich vóór de Nationale Synode.

Holland stond alleen en daarbinnen had Oldenbarnevelt slechts acht van de achttien stemhebbende steden vast in handen. Maar toen én in de zomer van '17 én in het voorjaar van '18 zijn ontslagaanvraag opnieuw geweigerd was - de Staten waren het als een tactische zet van hem gaan beschouwen - wist hij van geen wijken meer. Daarom kreeg, 28 augustus 1618, in een overigens zeer onvoltallige vergadering der Staten-Generaal, Maurits de dictatoriale volmacht die hij behoefde om nu ook Hollands verzet te breken. Het te elfder ure en ten halve toegeven in de kwestie der synode kon nu niet meer baten. De volgende dag al kreeg Oldenbarnevelt, toen hij zich op weg naar zijn Staten bevond, het verzoek om bij Maurits te komen. Hij is er gebleven. Velen hadden iets dergelijks verwacht; hij zelf niet: een waarschuwing van de vorige dag om te vluchten had hij in de wind geslagen. De bijzonderheden van zijn preventieve hechtenis kennen we uit het simpel verslag dat zijn knecht Jan Francken ervan gegeven heeft. Zij was hard. Noch leden van het college, in welks dienst hij stond, noch zijn vrienden, noch zelfs zijn vrouw,

werden bij hem toegelaten. Van de gelijktijdige arrestatie van De Groot, Hogerbeets en Gilles van Ledenberg hoorde hij slechts door de kleine listen die, hoe streng de bewaking ook is, altijd weer mogelijk blijken: boodschappen, die hem in peren en dove kolen worden toegezonden. En de kleine strijd om een open raam, om verwarming, om lectuur voert hij met dezelfde verbeten doorzetting, waarmee hij eens tegen de machtigste monarch der christenheid had gestreden. Maar die verstopte boodschappen brachten geen hoop. De Staten van Holland waar Maurits op zijn rondreis van veertien van de achttien stemhebbende steden de wet had verzet, verroerden geen vin voor hun dienaar en meester. De Groot betoonde zich de intellectueel die hij was: niet opgewassen tegen deze omstandigheden, is hij er na aan toe geweest Oldenbarnevelt te verloochenen. Een verdediger werd hem niet toegewezen. Langzaam, o zo langzaam begon het in zijn schemerdonkere afzondering tot de oude man door te dringen, dat dit toch wel eens het zozeer onverwachte einde zou kunnen betekenen.

De eerste, 15 november eindelijk begonnen verhoren voor een door de Staten-Generaal benoemde commissie, later met enige leden uit Holland aangevuld, beloofden niets goeds. Op 20 februari van het volgend jaar werden de vierentwintig rechters benoemd, van wie er twaalf door Holland waren aangewezen, en die hem tot 1 mei toe blijven verhoren. Tevergeefs heeft hij hen gewraakt, zich op zijn eed aan de Staten van Holland én op het *ius de non evocando* beroepend, volgens hetwelk alleen een Hollandse rechtbank over hem recht mocht spreken. Tevergeefs richtte hij zich in brieven tot Maurits en Willem Lodewijk. Tevergeefs tot de Franse gezant, Du Maurier om diens bemiddeling. Tevergeefs probeerde Louise de Coligny haar stiefzoon tot ingrijpen te bewegen. Maurits liet het recht zijn loop. Het recht - dit kán men zeggen, want de voorstelling, dat de rechtbank uit zo goed als louter vijanden van de Advocaat was samengesteld, is niet houdbaar. Dat neemt natuurlijk niet weg, dat die vijanden er de eerste viool speelden, Reinier Pauw voorop, en het neemt zeker niet weg, dat de gronden waarop het 12 mei, een zondag, uitgesproken doodvonnis berustte, wel zeer zwak zijn. Zwak vooral hierom, omdat in de ene schaal al zijn feilen en falen geworpen werd, terwijl de andere schaal, waarin zijn onmetelijke verdiensten voor het land hadden behoren te liggen, leeg bleef. Voor het hem ten laste gelegde ‘hoogverraad’ kon men dan nog zó weinig bewijzen bijbrengen, dat de ‘sententie’ het woord zelfs heeft vermeden. Pas een jaar later, naar aanleiding van een vraag der weduwe om de verbeurd verklaarde goederen waarop slechts de helft der rechters geantwoord heeft, verklaarden dezen, dat de misdaad inderdaad het beroemde *crimen laesae majestatis* geweest was. Maar in de sfeer waarin zijn eigen politiek en baatzucht de staat gebracht had, woog dan ook alle verdenking loodzwaar...

Toen de 13de alles voorbij was, schreef Maurits een brief aan zijn neef Willem Lodewijk. Men pleegt die gevoelloos te noemen. Hij is het ook, maar er de nadruk op te leggen getuigt toch van weinig inzicht in de verharding waarin politieke hartstochten zelfs de gevoeligsten plegen te brengen. Immers zélfs indien Maurits aanvankelijk aan de onschuld van Oldenbarnevelt

geloofd zou hebben, dan móet hij zich tijdens het proces wel overtuigd hebben van zijn schuld, al was het alleen om zich zelf van schuld tegenover zijn slachtoffer vrij te kunnen voelen. Hoe dieper daarom de val van de Advocaat, des te zuiverder Maurits' geweten. Ongevraagd genade te verlenen, zou de zuiverheid van dat geweten in twijfel hebben gesteld, zoals omgekeerd voor Oldenbarnevelt: genade te vragen met schuld bekennen gelijk zou hebben gestaan. Waardiger, want niet zonder zweem van schuldbesef, is de aantekening op die dag in het register van de Staten van Holland. ‘Heden werd op het Binnenhof onthoofd Johan van Oldenbarnevelt, een man van grooten bedrijve, besoigne, memorie en directie, ja singulier in alles; die staet, siet toe, dat hij niet en valle, ende sy Godt syne ziele genadigh. Amen.’

Singulier, bijzonder, ja, waarlijk weergaloos hierin vooral, dat hij sinds de oudheid de eerste burger geweest is die wereldpolitiek gemaakt heeft. En er is behalve hij wel nooit iemand geweest, die de titel van zijn ambt een wereldhistorische zin heeft gegeven, want Oldenbarnevelt, Hollands Advocaat, is inderdaad geweest de pleitbezorger van zijn land in de wereld. Holland, vóór hem een uithoek, werd na hem en mee dóór hem een eeuw lang het middelpunt van de westelijke wereld.

Simon Stevin

Wonder en is gheen wonder

Simon Stevin van Brugge, gelijk hij zich zelf steeds met vermelding van zijn geboorteplaats placht te noemen, is een van de zeer vele Zuidelijke Nederlanders, Vlamingen en Brabanders, geweest die een belangrijke rol hebben gespeeld in het politieke, economische en culturele leven van de jonge Republiek waarvan de geschiedenis zonder de namen van Marnix, Plancius, Usselincx, Bogerman, Stevin en De Geer er wezenlijk anders uit zou zien. Wij menen daarom door ook hem op te nemen in deze portrettenreeks niets te kort te doen aan een Belgisch nationalisme, dat hem graag als coryfee der Belgische wetenschap opeist.

Men zou nog een tweede, minder principiële reden kunnen aanvoeren om Stevin uit deze reeks weg te laten: de gegevens over hem zijn schaars, onbegrijpelijk schaars voor een man, wiens verdiensten toch ook door zijn tijdgenoten niet miskend zijn en die jarenlang gewichtige ambten in dienst van de Staten en de stadhouder bekleed heeft. Hóé schaars weten we eigenlijk pas sinds Dijksterhuis in zijn meesterlijk boek over Stevin (1943) een aantal traditionele gegevens over zijn leven op grond van archiefstudie naar het rijk der fabelen of althans der onzekerheden verwees. Die sobere informatie geldt overigens niet voor Stevin alleen: we zijn al eerder op deze biografische zwakte van onze vaderlandse geschiedenis gestoten. Kon men voor zover het de laat-middeleeuwse figuren betrof daarbij nog aan een algemene beperktheid der historische gegevens denken, wanneer met de renaissance het persoonlijke element in het cultuurleven zoveel meer naar voren komt, wordt ons dat tekort als een typisch Nederlandse trek bewust. In wat ons van het levensverhaal van onze grote zestien- en zeventiende-eeuwers is overgeleverd, blijft alles wat naar het anekdotisch verhalende of naar uitstorting van het gemoed zweemt, zwak en zeldzaam, dagboeken zijn vóór de achttiende eeuw hoge uitzondering, brieven stellen meestal teleur door hun naar ons begrip zinloos verwikkelde, kleurloze kanselarijstijl. Voor zover het kunstenaars betreft laat zich dat tekort ten dele uit hun werk goedmaken: omtrent het wezen en de levensloop van een Rembrandt of Vondel kunnen we heel wat uit hun scheppingen aflezen.

Ook Stevin was op zijn wijze een kunstenaar, een duizendkunstenaar zelfs, en ook in zijn werk ligt ons zo een natuurlijk zelfportret en autobiografie verborgen. Maar dat portret laat zich zoveel moeilijker lezen, doordat de stof die Stevin hanteert, hoe geniaal breed ook, toch een uitgesproken onpersoonlijk karakter draagt. Wij lezen uit dit werk het karakter en lotgeval van de mathematicus Stevin en in zoverre de mens Stevin een hartstochtelijk mathematicus was, ook dat van deze mens, maar de middelen om dit portret naar het zuiver menselijke, het persoonlijke te corrigeren of althans aan te

vullen, ontbreken ons. Wij weten niet of hij een goed zoon, een liefhebbend echtgenoot, een trouw vriend en vrolijk disgenoot geweest is, ja, wij kunnen van deze man, die toch zo een belangrijke rol in het bestuursapparaat van de jonge Republiek gespeeld heeft, slechts gissenderwijs zeggen, welke zijn politieke en religieuze overtuiging moet zijn geweest en dat in een zo bewogen tijd waarin de meningen zo fel tegenover elkander stonden.

Wij mogen ook uit het ontbreken van deze gegevens enige voorzichtige conclusies trekken, maar wij zullen ons moeten neerleggen bij het feit, dat wij de mathematicus Stevin slechts als mathematicus - en dat niet toevallig - kennen en dat in ons beeld van zijn persoon daardoor noodzakelijk deze overheersende kant van zijn wezen alles overheersend zal worden.

Vast staan jaar en plaats van zijn geboorte: te Brugge in 1548, en wel - gelijk uit Brugse archiefstukken werd aangetoond - als onwettig kind van Anton Stevin, zoon van een oud poortersgeslacht en een wat loszinnige poortersdochter Kathelijne Hubrechts van der Poort, later echtgenote van Joost Sayon, die bovendien ook de Brugse burgemeester Noël de Caron met een paar natuurlijke kinderen verblijdde. Van Stevins opleiding weten wij niet veel meer dan dat hij in zijn jeugd Grieks en Latijn leerde en zich al vroeg aangetrokken voelde tot de mathematica. Die neiging wekte in hem echter niet het verlangen naar een wetenschappelijke carrière: hij begon zijn loopbaan als boekhouder en kassier bij een Antwerps handelshuis. Het is niet noodzakelijk daar een uiting van Stevins praktische geest in te zien. De mathematica, de exacte wetenschappen in het algemeen hadden aan de middeleeuwse universiteiten - en de universiteit van Leuven, toen de enige in de Nederlanden, was in Stevins jeugd nog vrijwel middeleeuws - een bescheiden plaatsje ingenomen.

In een stelsel van wetenschappen toch waarvan de theologie fundament en bekroning tegelijk vormde, en waarin het natuur- en wereldbeeld der christenheid was vastgelegd in de door de kerk aanvaarde en dus onaantastbare stelsels van Aristoteles, Archimedes, Galenus en anderen, in zo een stelsel was voor een ontwikkeling der exacte wetenschap, voor een wederzijdse bevruchting van bespiegeling tegenover waarneming en experiment geen sprake. Waar de praktijk tot waarnemen en reageren op die waarneming dwong, zoals in de eerste plaats in de geneeskunst, bloeide het praktisch handwerk van chirurgijns, kwakzalvers en wijze vrouwen naast een officiële wetenschap die vlijtig haar ervaringen naar de wetten van Galenus bleef ombuigen. De wetenschappelijke tradities der klassieken werden via Alexandrië het bezit der Arabieren die ze vanuit hun universiteiten in Cordoba en Salamanca weer in West-Europa deden uitstralen. Maar ze zouden daar pas werkelijk aanslaan in een tijd, toen de praktische eisen van zeevaart, techniek en koopmanschap dwongen tot de afbraak van een gecanoniseerde wis- en natuurkunde die tot een stuk dogmatiek geworden was. In die tijd leefde Simon Stevin en daarom ontmoeten we hem het eerst als kassier en boekhouder te Antwerpen.

Antwerpen was zo omstreeks 1570 door de concurrentie van het Noorden reeds over het hoogtepunt van zijn bloei heen en neigde tot de neergang die

Simon Stevin. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Akademisch Historisch Museum der Rijksuniversiteit, Leiden*.

met de sluiting van de Schelde in 1585 op een abrupte val zou uitlopen. Maar toch was het nog altijd een der grote centra van de toenmalige wereldhandel en Stevins praktische geest stootte er al dadelijk op een van de problemen die de ongeduldige koopman aan een achtergeraakte wetenschap ging stellen: het probleem van de interestberekening. Met die interestberekening had de wetenschap der kerkelijke universiteiten zich, afgezien van de afstand tussen handel en wetenschap, daarom alleen al nooit ingelaten, omdat het interest nemen onder het woekerverbod der kerk viel en daardoor het domein van joden en Lombarden bleef tot de handelsnoodzaak via eindeloze ontduiking tot een feitelijke opheffing van het verbod dreef.

Wij zullen verderop zien, hoe Stevin zijn eerste geschrift aan dit vraagstuk wijdde. Voorlopig blijven de gegevens over zijn leven nog uiterst schaars. Onze kennis omtrent zijn Antwerps kassierschap ontlenen we aan zijn eigen mededeling in de *Wisconstighe Ghedachtenissen* van 1608. Daaruit weten we ook, dat hij na de Antwerpse periode nog enige tijd een functie heeft vervuld bij het financieel beheer van het Vrije van Brugge. En uit één van de Brugse archiefstukken, die ons ook inlichten omtrent zijn afkomst, blijkt dat hij die laatste functie in 1577 aanvaardde. ‘The rest is silence’, totdat hij in de noordelijke gewesten opduikt. Is hij als zovele Zuidelijke Nederlanders om den gelove voor Alva uitgeweken? Maar wij weten niet eens welk geloof hij aanhing, al is lang vanzelfsprekend beschouwd dat een van Maurits' naaste medewerkers de hervorming was toegedaan.

Hij moet nogal wat in Europa rondgezworven hebben en enkele verspreide opmerkingen in zijn latere werken vertellen ons iets omtrent zijn itinerarium. Zo spreekt hij in zijn sterrenkunde over wandschilderingen aan het hof van de koning van Polen te Krakau en in zijn *Onderscheyt van de Oirdening der steden* zegt hij: ‘Binnen Craco in Polen, daer mij gedenckt gesien te hebben verscheyden grooten huysen, diens veinsters ijser luycken hadden.’ In hetzelfde werk zegt hij: ‘in de cluppen van Noorwegen’ huizen te hebben gezien ‘na de manier der Romeynsche atria, te weten, crijgende haer licht in 't middel, doch bedeckt met varckens blasen.’ Nog weer elders spreekt hij over dijken die hij in Oost-Pruisen zag.

Maar wij kunnen zelfs niet met zekerheid zeggen of deze reizen uit de duistere tijd voor zijn vestiging in de Republiek dateren. Daar streek hij eerst in Middelburg neer, om in 1581 naar Leiden te verhuizen, waar hij zich op 16 februari 1583 als student heeft laten inschrijven. Hij was toen 35 jaar en geen beginneling meer. Reeds in het vorige jaar waren te Antwerpen bij Christoffel Plantijn, de wijd en zijd beroemde drukker uit de Gulden Passer, verschenen zijn: *Tafelen van Interest, Mitsgaders De Constructie der selver, ghecalculeert Door Simon Stevin Bruggelinck* .

Al eerder hadden verscheidene handelshuizen soortgelijke tafels voor eigen gebruik laten becijferen, ze werden dan echter zorgvuldig geheim gehouden en alleen ten eigen bate gebruikt. Stevin gaf niet alleen een zuiverder becijfering die hij in herdrukken nog perfectioneerde, maar toonde ook met dit eerste werk zijn begrip voor de grote behoefte én aan praktische kennis én aan wetenschappelijke verheldering van zijn tijdgenoten.

Over Stevins studie in academische zin verschaffen de archieven van de Leidse universiteit ons geen inlichtingen. Maar dat hij er hard gewerkt heeft, blijkt in de eerste plaats uit zijn publikaties van de volgende jaren: *Problemata geometrica* (1583), *Dialectike* (1585), *De Thiende* (1585), *L'arithmetique* (1585), *De Weeghdaet (Beghinselen des waterwichts en beghinselen der Weeghconst)* (1586) en *Vita Politica* (1590). Bovendien voorzag hij in zijn onderhoud door het bijhouden van koopmansboeken. Zowel de behoefte aan lonende arbeid als zijn technisch vernuft zullen hem gedreven hebben tot de bestudering van een aantal praktische problemen, vooral op het gebied der waterlozing in de polders. Hij werkte daarbij samen met Johan Hugo de Groot de latere burgemeester van Delft en vader van Hugo. Een reeks octrooien voor uitvindingen, door de Staten verleend, getuigt van deze vernuftige arbeid.

Noch als student, noch als docent, zoals men vroeger wel meende, heeft Stevin een rol gespeeld aan de Leidse universiteit. Toch deed de invloed van zijn actieve geest er zich wel degelijk gelden.

De stichting van de Leidse universiteiten in 1575 beoogde in de eerste plaats te voorzien in het tekort aan geschoold intellect dat dreigde, nu het verkeer met de katholieke universiteiten van Leuven en Parijs en andere was verbroken. Maar het ging hier niet alleen om een regelmatige voorziening van de behoefte aan theologen, juristen en artsen. Aan deze nieuwe universiteit, niet beladen met de scholastieke tradities der oudere centra van geleerdheid, kreeg de nieuwe wetenschap, de wetenschap van onderzoek en experiment, haar kans. Een dubbele kans: aan de éne kant trok Leiden door verleidelijke aanbiedingen, maar ook door haar aanwezigheid alleen al, het moderne, vaak ketterse of op zijn minst elders gevaarlijk geoordeelde intellect, Copernicaanse natuurkundigen en tekstkritische filologen, tot zich, aan de andere kant overvalt het Nederland van omstreeks 1600 een soortgelijke intellectuele honger die we nog eens en dan op veel breder basis in de 19de eeuw zien optreden. In de 19de eeuw kunnen we spreken van de democratisering der wetenschap, in de 16de van de laïcering, de verovering van de algemene ontwikkeling door de burgerij op de geestelijkheid. Ook de directe impuls vanuit het leven naar de school is in beide gevallen duidelijk, zowel in de 16de als in de 19de eeuw ontdekken de beoefenaars van een aantal tot nu toe alleen praktisch bedreven vakken in de zich vernieuwende wetenschap de mogelijkheid tot oplossing van hun nieuwe praktische problemen. Een treffend beeld van de theoriehonger van de mannen van de praktijk geeft de bekende kopergravure van de ‘Zeevaartschool’ van ds. Plancius, vanaf de preekstoel docerend aan een groep schippers en kooplui. In 1598 maakte Stevin, onder anderen te zamen met Scaliger, deel uit van een commissie die in opdracht van de Staten een oordeel gaf over een door Plancius en stuurman Reijnier Pietersz. van Twisch ontworpen methode van lengtebepaling op zee.

Stevin heeft zich ook in zijn geschriften met de nieuwe verhouding van theorie en praktijk beziggehouden. In zijn *Burgherlicke Stoffen* , een bundel van zijn werk, gedeeltelijk uit nagelaten papieren in 1649 door zijn zoon Hendrik uitgegeven, spreekt hij over het nut van een ‘spiegelingsche wyse’ (theo-

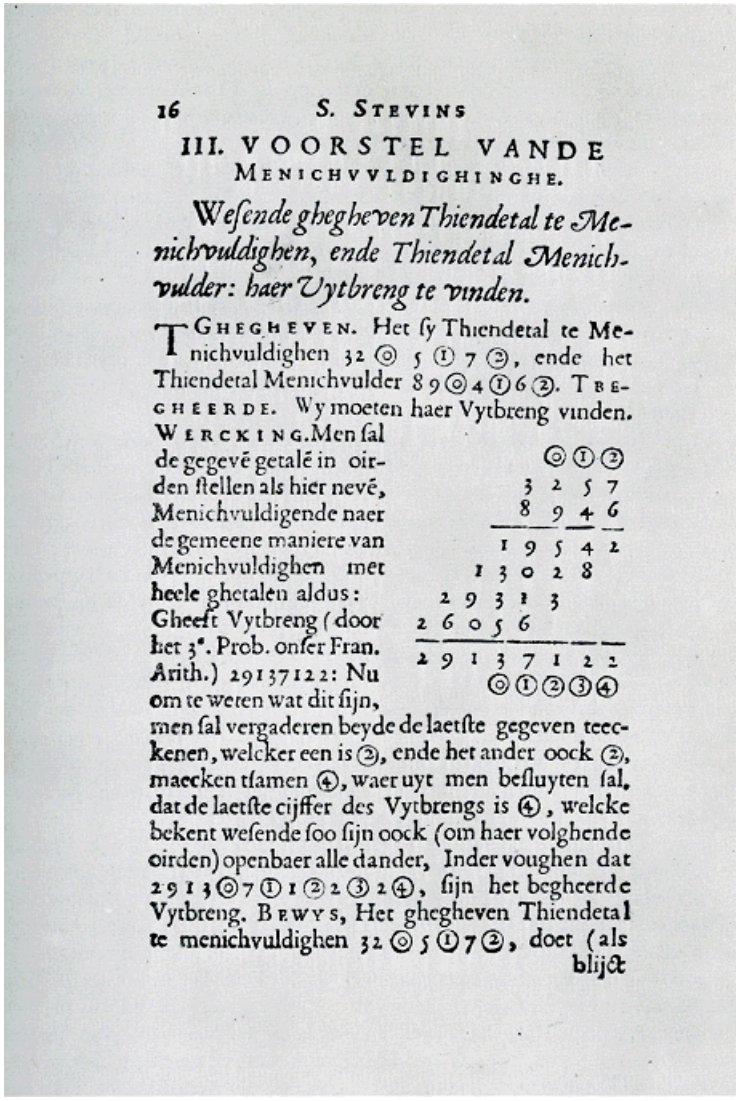
retische) beoefening van de ‘stercktebou, leger-teykeningh en dierghelycke’ en voert als bewijs aan de ‘duytsche (Nederlandse) lessen die in 't Gemeenschool [universiteit] tot Leyden gedaen worden, uyt welcke ettelicke commende, en hem totten crychbou dadelick begevende, terstont soo an't werk vielen, al of sy te vooren meer gedaen hadden, jae in ander landen tot crychboumeesters versocht en ghesonden wierden, indervougen dat sommige, die hemlien sonder spiegelingh in de daet lange geoeffent hebbende, en siende dat soo niet te connen naedoen sich eintlick daerom tottet leeren der spiegelingh begaven.’ Hij verwijst hier naar de ‘ingenieursschool’ aan de Leidse universiteit die, zoals we straks zullen zien, mede onder zijn invloed tot stand kwam.

De vrij plotselinge uitbreiding en laïcering der wetenschap bracht nog een tweede probleem mee: dat van de academische voertaal. Die was heel de middeleeuwen door het Latijn geweest en de grote humanisten, Erasmus voorop, hadden bij al wat zij aan de middeleeuwse wetenschap verworpen, het Latijn als internationale voertaal behouden. Voor Erasmus was de studie der klassieken de levende kern der *bonae litterae* geweest en hij had het Latijn, tegelijk naar klassieke norm gezuiverd en verjongd, tot voertaal der nieuwe wetenschap gemaakt. Maar dwars door het internationalisme der latinitas ontwikkelt zich in de humanist een vaderlandse trots die zich ook op Romeins voorbeeld beriep. En dwars tegen de fetisjistische verering voor het Latijn en de behoefte aan internationale verstaanbaarheid juist in een tijd waarin alle wetenschappen een crisis doormaakten, groeit de behoefte van de ‘in ander spraecken onervaren, nochtans der Consten uytnemende liefhebbers’ aan wetenschappelijke geschriften in de landstaal. Uit deze tijd (tweede helft 16de eeuw) dateert dan ook de stelselmatige studie der Nederlandse taal en haar dialecten, uit deze tijd zijn onze oudste grammatica's (van Joos Lambrecht, van Pontus de Huyter, van Spieghel) en woordenboeken (van Plantijn en van Kiliaen).

Stevins bijdragen op dit nieuwe veld van wetenschap, dat geenszins het zijne was, zijn niettemin origineel en tekenend voor zijn persoonlijkheid, voor de tijdgeest dier dagen en voor het begrip dat hij voor die tijdgeest had.

Al zijn werken, met uitzondering van zijn *Arithmetique* (1585), schreef hij oorspronkelijk in het Nederlands en aan zijn *Weeghconst* liet hij een beschouwing voorafgaan: ‘Uytspraeck van de weerdicheyt der duytsche tael’ die in gewijzigde vorm nog eens is opgenomen in het boek *Eertclootschrift* (geografie) van de voor Maurits in 1608 samengestelde *Wisconstige Gedachtenissen* . Bovendien zou volgens zijn zoon Hendrik het handschrift van een *Nederduytsche Rhetorica* en een *Nederduytsche Dichtconst* verloren zijn gegaan.

In de *Uytspraeck* wordt met echte humanistentrots en -redeneerkunst betoogd, dat het ‘Duytsch’ boven alle andere talen gesteld moet worden als uitdrukkingsmiddel der wetenschap, gelijk hij ook in de inleiding tot de *Beghinselen des Waterwichts* zijn vondsten op het gebied der hydrostatica verklaart: ‘Belyde oock daerbij, dat ick er een beter helpende oirsaeck toe ghehadt heb dan Archimedes, namelick de spraeck, welcke Duytsch was, de siine maer Griex; want dit moet ghij weten dat der spraken goetheyt niet alleen

16 S. STEVINS

III. VOORSTEL VANDE MENICHVVLDIGHINGHE.

Weſende ghegheven Thiendetal te Menichvuldighen, ende Thiendetal Menichvulder: haer Vytbreng te vinden.

TGHEGHEVEN. Het ſy Thiendetal te Menichvuldighen 32 ⓪ 5 ① 7 ②, ende het Thiendetal Menichvulder 8 9 ⓪ 4 ① 6 ②. TBEGHEERDE. Wy moeten haer Vytbreng vinden.

WERCKING. Men ſal de gegevē getalē in oirden ſtellen als hier nevē, Menichvuldigende naer de gemeene maniere van Menichvuldighen met heele ghetalen aldus: Gheeft Vytbreng (door het 3e. Prob. onſer Fran. Arith.) 29137122: Nu om te weten wat dit ſijn,

					⓪	①	②
				3	2	5	7
				8	9	4	6
			1	9	5	4	2
		1	3	0	2	8	
	2	9	3	1	3		
2	6	0	5	6			
2	9	1	3	7	1	2	2
					⓪	①	② ③ ④

men ſal vergaderen beyde de laetſte gegeven teeckenen, welcker een is ③, ende het ander oock ②, maecken tſamen ④, waer uyt men beſluyten ſal, dat de laetſte cijffer des Vytbrengs is ④, welcke bekent weſende ſoo ſijn oock (om haer volghende oirden) openbaer alle dander, Inder voughen dat 29 1 3 ⓪ 7 ① 1 ② 2 ③ 2 ④, ſijn het begheerde Vytbreng. BEWYS, Het ghegheven Thiendetal te menichvuldighen 32 ⓪ 5 ① 7 ②, doet (als blijct

Stevins benadering van het decimale stelsel. Pagina uit *De Thiende,* Leiden 1585. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

voorderlick en is om de consten [wetenschappen] bequaemlick daer deur te leeren, maar ook den vinders in haer soucking'. Stevin gebruikt de woorden Duytsch en Nederduytsch door elkaar. In zijn betoog omtrent de voortreffelijkheid van dit 'Duytsch', dat vooral steunt op de rijkdom aan eenlettergrepige woorden en de geschiktheid tot het vormen van samenstellingen, geeft hij uitsluitend Nederlandse voorbeelden (o.a. een uitvoerige lijst van monosyllaben). Maar in de *Uytspraeck* dist hij ons zijn apocrief verhaal omtrent het oorspronkelijke 'Duitse' volk op, dat in een honderden jaren terug gelegen 'Wijsetijt' met behulp van dit schitterende taalinstrument de drager van een bloeiende beschaving moet zijn geweest die blijkens het voorkomen van oorspronkelijk Germaanse cultuurwoorden in het Frans, over heel West-Europa uitstraalde, en het is duidelijk, dat hierin legendarische algemeen Germaanse overleveringen uit Beka en andere schrijvers verwerkt zijn. Door oorlogen en rampspoeden zijn de 'Duitsers' in de 'Leecketijt' tot barbarij vervallen, uit welke nacht der middeleeuwen zij in Stevins tijd weer bezig zijn zich te verheffen.

In het hoofdstuk over de taal uit de ruim twintig jaar later verschenen *Wisconstige Ghedachtenissen* blijkt hij zich verder te hebben verdiept in de geheimzinnige 'Wijsetijt'. 'De Hoochgeleerden Heer Doctor Huych de Groot' heeft op zijn verzoek een aantal citaten uit klassieke schrijvers bijeengezocht over verloren wetenschap uit een ver verleden en de grote taalgeleerde Scaliger heeft hem bekend gemaakt met wat de Arabieren aan wetenschappelijke tradities bewaard hebben. Aan hen ontleent hij dan kennelijk het bij de humanisten gangbaar geworden inzicht, dat 'de leecketijt sijn oirspronck nam, doen de Christenen d'overhant creghen boven de Heydenen: Van welcke sij te voren veel gheleden hebbende en daer benevens de Heydensche Religie seer hatende, verbranden en vernielden niet alleenelick alle boucken der Religie, metteghene daer eenich vermaen van hare Goden in stont, maer oock der vrije consten d'een metten andere, waer sijse cryghen conden.' Pas een 150 jaar geleden is men daarvan teruggekomen en is men wat er over was van de heidense kennis 'met groote neerstigheit' gaan vergaren.

Om tot een herleving van de 'Wijsetijt' te komen, meent Stevin, is allereerst een grote verbreding van het wetenschappelijk waarnemen en onderzoeken nodig en dat is alleen mogelijk, wanneer 'een grote menichte van menschen in sijn eyghen aangeboren tael' zich daarop zou gaan toeleggen, want de ervaring leert, dat de grondige kennis van het Latijn die tot nu toe als fundament der wetenschap gold, wel tot de theologie en het recht voert en tot 'het soucken van bloemkens van woorden en spreucken om in haer brieven en schriften te pas te brengen', maar niet tot een grondige beoefening der exacte wetenschap. Dat is begrijpelijk: om een geschiedenisje te vertellen, hoe Paris Helena schaakte of wat grote slagen Achilles sloeg, dat konden de mimi met gebaren af en daar is het gereedschap van een goede taal niet voor nodig, maar met de 'wisconstige handel' is dat heel iets anders. Hij herhaalt dan zijn betogen over de voortreffelijkheid van het Duytsch en de gebreken der andere hem bekende talen, waar hij nog aan toevoegt, dat men nergens 'soo suyver en onvermengt Duytsch spreekt als in Noorthollandt',

om te eindigen met een verrassende conclusie die ons doet zien, hoeveel gemakkelijker de methode van ‘gaslaen en ondersouck’ zich in de exacte vakken laat toepassen dan in de historische - en hoe bezeten Stevin was van zijn taalkunstig idee-fixe -: nadat de aanwijzingen van Huig de Groot en Scaliger hem zo duidelijk de richting hadden gewezen, waar hij de oorsprong der wis- en sterrenkunde moest zoeken, trekt hij louter uit zijn 1428 ‘eensylbige’ Nederlandse woorden de conclusie: ‘Dit ghetuychenis des eensylbigen taels ... is voor my soo wonderlick, dat ick vrijelick darf bekennen in vermoedens te sijn, dattet volck, 't welck die maeckte, de menschen des onbekenden Wijsentijts meughen geweest sijn.’

Intussen heeft Stevin zich voor het gebruik van de allervolmaaktste taal als wetenschappelijk uitdrukkingsmiddel heel wat moeite moeten getroosten, want het Nederlands zoals hij het leerde kennen, mocht dan geschikt zijn om tot wetenschap-taal te worden gemaakt, klaar voor het gebruik was het zeker niet en Stevin moest dan ook uit een taal die tot nu toe alleen door burgers, boeren en buitenlui en door enkele dichters was gehanteerd, de equivalenten scheppen voor de benamingen van een groot aantal abstracte begrippen die voordien alleen in het Latijn en Grieks, of hoogstens in het Frans uitdrukking hadden gevonden. Alleen een zeer gedetailleerde studie van het wetenschappelijk taaleigen der 16de eeuw kan uitmaken, welke van de vele ‘verduytschingen’ die hij gebruikt, zijn eigen scheppingen zijn, zeker is dat hij zulke nu voor de denkende en schrijvende Nederlander onmisbare woorden als ‘hoofdstuk’, ‘geweten’, ‘in het oneindige’, ‘rechtsgeleerde’, ‘neutraal’, ‘beginsel’, ‘opschrift’, ‘bespiegelend’, ‘evenredigheid’, en andere en ook tal van woorden voor de mathematica en de krijgskunde óf zelf gesmeed heeft óf heeft helpen gangbaar maken. Aangezien het praktisch onmogelijk is in zulk een streven van de aanvang af maat te houden, maken Stevins Nederlandse geschriften nu op ons een zelfde puristische indruk als het historisch proza van Hooft die uit soortgelijke overwegingen de grondslagen legde van onze historiografische taal. In de inleiding van zijn *Dialectike ofte Bewijs-const* (1585, bij Plantijns filiaal te Leiden) toont hij zich bewust van de gevaren van een al te kras purisme dat zelfs tot onduidelijkheid zou kunnen leiden en in vele van zijn werken geeft hij als het ware ter vergelijking en verantwoording in margine het oorspronkelijk Latijn van zijn verduytschingen.

Men zou echter, geloof ik, de geest van Stevin volkomen miskennen, wanneer men uit deze gematigde houding die wij hem ook elders zullen zien aannemen, besloot hem als een soort middenman te zien. Niet als een gematigd middenman komt ons de Brugse rekenmeester uit zijn schimmige openbare verschijnen en zijn kloeke werk tegemoet, maar als een van die zeldzame wetenschappelijke geesten - zeldzamer dan het aantal beroepsgeleerden zou doen vermoeden - die alles onderschikken aan hun wetenschap en het onpersoonlijk doel, dat zij zich daarmee gesteld hebben. Voor Stevin die zijn wetenschap in de praktijk had leren kennen en waarderen, die in de praktijk op zijn wetenschappelijke problemen stootte, was het doel dat hij zich stelde bijna altijd gebonden aan de praktijk van toepassing en kennisverspreiding. ‘Ghelijck onnutte cost waer een groote, stercke grondt te legghen, die een

swaer gesticht dragen can, sonder eintlick eenich ghebau daerop te willen brenghen, also is de spiegheling in de beghinselen der consten verloren arbeydt, daer 't einde totte daet niet en streck' (inleiding *Weeghdaet*).

Voor hem, als voor de meeste van zijn wetenschappelijke tijdgenoten, was een nieuwe wereld opengegaan, met nieuwe ogen keken zij de wonderen der natuur aan en voor het eerst in de geschiedenis der mensheid lokte de illusie, dat die wonderen binnen de omspanning van het menselijk denkvermogen vielen: 'Wonder en is gheen wonder,' zei Stevin, een triomfkreet waarin men niet louter de machtspreuk van een versimpeld rationalisme moet zien, maar eerder een moedige opwekking om met het nieuwe 'reetschap' van onderzoek en experiment, het 'Novum Organum Scientiarum' van Bacon van Verulam, die wonderen aan te vatten.

En er is nog iets te beluisteren in die spreuk. Wij worden nu vaak getroffen door de befaamde ijdelheid der humanisten. Nu is zulk een plotseling cumuleren van een algemeen menselijke eigenschap bij een bepaalde mensensoort altijd een wat verdacht verschijnsel dat vaak op gezichtsbedrog blijkt te berusten. Laat de 'ijdelheid' en het 'zelfbesef' der 16de-eeuwse geleerden zich althans ten dele niet verklaren uit de eigen verbazing om de bereikte resultaten? En zijn zij voor het overige niet een gevolg van de profetenmantel, uit innerlijke noodzaak omgeslagen door deze lekengeleerden, die zonder het gezag der geestelijke waardigheid en vaak tegen het gezag der kerk in, een nieuwe waarheid moesten verkondigen, niet langer aan een kleine mandarijnengemeenschap, maar aan de eerste intellectuele 'massa'? Zo'n profetenmantel was niet alleen de rode toga van Scaliger, maar waren ook de snorkende titels en inleidingen der toenmalige geschriften, de griezelkraam van het 'theatrum anatomicum' en het 'Wonder en is gheen wonder' van Stevin of zijn belofte op het titelblad van de *Dialectike* : 'Leerende van allen saecken recht ende constelick Oirdeelen; Oock openende den wech tot de alderdiepste verborgentheden der Naturen.'

Van het streven het lekendom te compenseren en ook anderen daartoe in de gelegenheid te stellen is deze *Dialectike* - en niet deze alleen, want er verschenen ongeveer gelijktijdig nog andere 'Nederduytsche redekavelingen' - een opmerkelijke uiting. De inhoud valt de moderne lezer na de titel tegen: het is een schoolse uiteenzetting van de spelregels der redeneerkunst, zoals die in de middeleeuwse wetenschap golden, een eindeloze classificering van alle denkbare soorten bewijs-, sluit- en drogredenen. Maar de bestaansreden van dit boekje dat in 1621 nog eens herdrukt werd, vindt men in het tot 'den Nederduytschen' gerichte voorwoord. Daarin zet hij uiteen, 'dat nadien ick mijne studie ten goede deele der Mathematiken toegheeyghent hadde, so wiert onze verkeeringhe daer deur met den Mathematicienen grooter dan sy anders soude gheweest hebben; 't welck mij oirsaecke was, van onder anderen oock te ontmoeten, verscheyden Persoonen, die Consten dapperlick ervaren, nochtans (hoewel andersins ongheleert) daer toe gecommen, sonder mondelicke onderwijser, hebbende alleenelick door haar vernuft int lesen verscheydener boucken dat begrepen: ja sommighe syn alsoo in de Arithmetike gherocht ter kennisse niet alleen van de ghemeene Regelen, maer

van de alderwonderlicste Reghel der Reghelen A-l-g-e-b-r-a, de toetse van de subtylheijt des menschelicken verstandts, Andere in de Geometrie, en de Astronomie, tot het begrijp van sware propositiën; Maer alsoo niemandt tot de Conste der Dialectiken.' Hij vraagt dan naar de oorzaken van dit verschijnsel en vindt die in de onbereikbaarheid van mondeling onderricht voor velen en het ontbreken van een goede handleiding, immers aan de lust tot de dialectiek ontbreekt het de leergierigen niet 'nademael sij eendrachtelick van allen geleerden hooren, de selve een instrument te wesen der wetenschap, ja sien door de Daet de gheleerden heurlieden daerom te boven gaen'. Of met andere woorden: deze dialectiek was een handleiding in de traditionele geheimtaal der geleerde wereld ten behoeve van met minderwaardigheidsgevoelens beladen autodidacten in de meer zakelijke wetenschappen.

Het is duidelijk, dat Stevin bij de verbreiding der nieuwe wetenschap steeds een tweeledig doel voor ogen staat en dat dat een zuiver zakelijk, onpersoonlijk doel is: de wetenschap toegankelijk maken voor het opkomende lekenintellect en door samenwerking van geleerden en begaafde autodidacten de wetenschap verder brengen. Het weinige wat wij omtrent zijn verhouding tot zijn medemensen weten, betreft overwegend wetenschappelijke contacten.

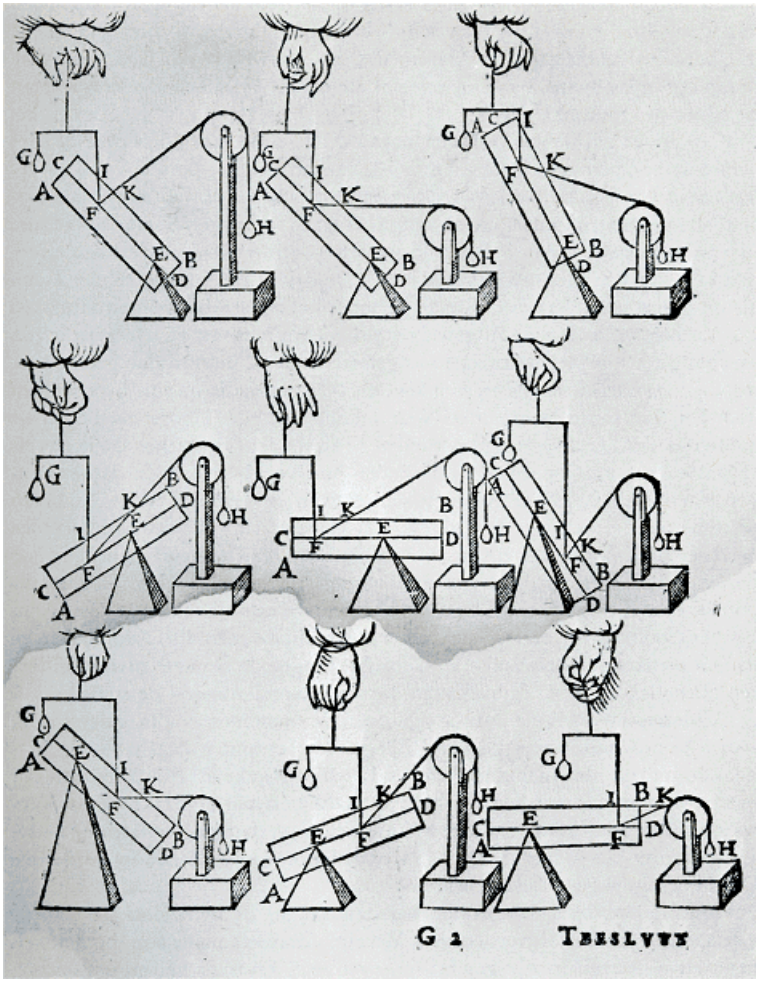
Op zijn samenwerking met Maurits komen wij nog terug. Hij stond, gelijk we al zagen, in wetenschappelijk verkeer met de predikant-geograaf Plancius, met de mathematicus Nicolaas Petri, de schrijver van een boek: *Practique om te leeren rekenen, cijferen ende boeckhouwen* , met de mathematicus Ludolf van Keulen van wie hij in zijn verhandeling over de algebra vermeldt, dat hij ook een - hem nog onbekende - methode voor de oplossing van vergelijkingen van de tweede graad moet hebben gevonden, met Lipsius, die hij raadpleegde over de Romeinse legerkampbouw, met Scaliger, die hem inlichtte over het gebruik van de cijfers bij de Arabieren en hem tekeningen van de dierenriem toonde, zoals Arabische kosmografen die gebruikten, met de Delftse burgemeesters Govert Brasser aan wie hij zijn *Burgerlyck Leven* opdroeg en Johan Hugo de Groot met wie hij proeven over de vrije val deed, met diens zoon, de beroemde Huig die zijn *Havenvinding* in het Latijn vertaalde en een lofdicht schreef op zijn zeilwagen en met de jonge Willebrord Snellius te Leiden die hetzelfde deed voor zijn *Wisconstige Ghedachtenissen* . Waar hij in zijn *Aardbeschrijving* de aantrekkingskracht van de maan aanwijst als oorzaak van eb en vloed, concludeert hij, dat er nog een tweede tegenwerkende invloed is waar te nemen op grond van een groot aantal gegevens, hem door havenmeesters en zeelieden verschaft. Zijn kosmografie was een vurige verdediging van het toen nog fel omstreden stelsel van Copernicus en in zijn *Eertclootschrift* houdt hij een pleidooi voor wetenschappelijke samenwerking in het algemeen, gedemonstreerd aan de betekenis van uitwisseling van de resultaten van astronomische waarnemingen gelijk die van Tycho Brahe en de landgraaf van Hessen, waarbij hij terloops de mening bestrijdt als zou 'de stof [der sterrenkunde] te weerdich sijn om van de gemeente ghehandelt te worden en alleen den Vorsten toegestaen'.

In Leiden moet hij ook de jonge stadhouder Maurits ontmoet hebben, in

wie hij een begaafd en weetgierig leerling voor zijn mathematische en vestingbouwkundige lessen vindt en die op den duur, misschien niet ten bate van het land, geheel beslag zal leggen op zijn werkkracht en vernuft in dienst van 's lands waterstaat, van 's lands defensie en van het economisch beheer van de stadhouderlijke domeinen.

Maar in de overheidsarchieven is maar nauwelijks meer over hem te vinden dan in de Leidse universitaire. Wij kunnen ook daarom slechts gissen, dat het de aanbiedingen van Maurits en mogelijk ook zijn eigen zin voor praktische werkzaamheid zijn geweest die hem hebben weggelokt van een wetenschappelijk centrum waarvan hij een van de coryfeeën had kunnen worden. Het blijft overigens opmerkelijk, dat de Leidse universiteit geen poging - althans geen in schrift vastgelegde poging heeft gedaan Stevin blijvend aan zich te binden. De oorzaken daarvan zullen we zowel in zijn persoon als in zijn vak moeten zoeken. Om te beginnen was Stevin, toen hij in Leiden kwam, een onbekend boekhouder en rekenmeester en geen Europese beroemdheid als bij voorbeeld Scaliger of Lipsius die door de heren curatoren achtervolgd werden met verzoekschriften om naar Leiden te komen, om er te blijven of indien ze daar niet toe te bewegen waren, althans hun naam als trekpleister op de *series* te laten staan. Verder was de mathematica als academisch leervak zelfs in Leiden toch altijd nog een bijzaak. Pas in 1600 vinden wij vermeld, dat op aandringen van Maurits die in zijn krijgsbedrijven de hulp van goede vestingbouwkundigen had leren waarderen, mr. Simon van der Werven en mr. Ludolf van Ceulen worden aangesteld om ‘in goeder duytscer tale die telconste ende landmeten principalycken tot bevordering van de geenen, die hem souden willen begeven tottet ingenieurscap’ te doceren.

De instructie voor deze opleiding die ook bewaard bleef, is van de hand van Simon Stevin, die in zijn *Vita Politica* of *Borgherlick Leven* van 1590 nadrukkelijk de wenselijkheid betoogd had van een academische vorming niet alleen voor juristen, theologen en medici, maar ook voor kooplieden, economen, regeringsambtenaren en ingenieurs. ‘Aengezien,’ staat er in de instructie, ‘dat degenen die dadelijk met Ingenieurshandel omgaen met malkander geen Latijn en spreken of immer seer selden, maer dat men in elk land de lantspraeck gebruikt; soo sullen deze [lessen] niet in het Latijn, François of andere talen gedaen worden, maar alleenlyck in 't Duytsch.’ Dat intussen de ingenieursschool van 1600 nog geen volwaardige academische instelling was, blijkt uit een rekwest door de leerlingen van die school enige jaren later ingediend, waarin zij om vrijdom van accijns, gelijk de studenten die hadden, verzoeken, ‘wanneer syluyden elck van hem bequaem soude wesen, omme haer te connen verantwoorden op de vrachtstukken, hier bij gevoecht’. Uit een ander rekwest van de toekomstige ingenieurs uit omstreeks dezelfde tijd en met naam en beroep der rekwestranten ondertekend, blijkt pas hoe revolutionair Stevins eisen op dit punt waren: naast een aantal ‘ghesworen landmeters’ en één schoolmeester blijken het ‘steenhouwers, timmergesellen en metselaers’ te zijn, voor wie hij de toegang tot de academische waardigheid opeist.

Een pagina uit *De beghinselen der weeghconst*, Leiden 1586. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

Uit het bovenstaande én uit Stevins uitgesproken neiging tot verenigen van ‘spiegeling’ en praktijk laat zich de kortstondigheid van zijn academische loopbaan zo genoegzaam verklaren, dat het nauwelijks zin heeft ons af te vragen of ook Stevins, naar men veelal aanneemt katholieke, geloofsovertuiging hier van invloed is geweest.

Voor zover wij hebben kunnen nagaan, heeft niemand zich over Stevins geloof zorgen gemaakt, voor men in 1845 te Brugge het plan opvatte ter gelegenheid van zijn derde eeuwfeest een standbeeld op te richten en daarover een felle pennestrijd ontbrandde, omdat volgens sommigen Stevin ‘al die eere niet waard geweest, ook protestant geworden, zijn vaderland verlaten en tegen hetzelve de wapenen gevoerd had’. Ook deze polemisten echter zomin als de latere schrijvers over Stevin hebben met zekerheid kunnen uitmaken wat de belijdenis van de uitgeweken Bruggeling geweest is. Nergens is zijn overgang tot het protestantisme vastgelegd, noch of het om den gelove was, dat hij Vlaanderen verliet en zich kort na 1580, mogelijk na zijn zwerftochten door Europa, in de Noordelijke Nederlanden vestigde. Hoogstens mogen we aannemen, dat een overtuigd verdediger van de door de katholieke kerk verketterde leer van Copernicus, zich beter thuis voelde te Leiden dan te Leuven. En aan de Leidse universiteit schijnt men, zeker in de eerste jaren van haar bestaan, veel meer vervuld te zijn geweest van de wetenschappelijke roep der stichting en van de grote mogelijkheden van de bevrijde wetenschap dan van de rechtzinnigheid van studenten en docenten. Tijdens Stevins verblijf in Leiden speelde zich daar de felle strijd af van de rekkelijke predikant Casper Coolhaes die de leer ver achter stelde bij de gezindheid des harten en de ruimdenkende Dirk Volkertz. Coornhert tegen de strenge calvinisten Pieter Cornelisz. en prof. Danaeus. In die strijd stonden zowel de stedelijke als de academische overheid aan de zijde van de eersten en ook in latere tijden, zodra de opwinding van de strijd tijdens het bestand wat geluwd is, krijgt men de indruk, dat niemand zich ernstig druk maakt over de belijdenis der professoren en dat er tegen dissidenten alleen bezwaar gemaakt wordt, wanneer andere grieven of afgunst zich hierachter verbergen of wanneer de synode ingrijpt, als in het geval van de ongedoopte (!) professor in de filosofie De Volder, in 1670 te Leiden benoemd.

Omtrent Stevins geloof zullen wij daarom uit de bemoeienissen van de Leidse heren weinig wijzer worden. We zijn daartoe aangewezen op het weinige dat hij er zelf in zijn geschriften over zegt. En zoals het meer gaat met dergelijke problemen: voor wie de betreffende passages in zijn *Burgerlick Leven* onbevangen naleest, vervluchtigt de vraag van het dit of dat. Want is het nog van enig belang of de roomse of de Augsburgse confessie verdedigd wordt door een rationalistische ‘gelovige’ die daartoe deze redenering aanvoert: wie kinderen groot brengt, ziet ze graag in eer en deugd opgroeien en tracht dat te bereiken door hun het goede voor te houden, door beloning en straf. Maar kinderen doen allerlei kwaad, dat de ouders verborgen blijft; daarom is het goed hen van jongs af in te prenten, dat er een alziend God is die zich niet om de tuin laat leiden en goed en kwaad steeds vergeldt, zodat ‘daer wortelt in haer een heftige vreese ter eender, ende hoope ter ander syde,

die als een swepe hun met gewelt van de boosheyt jaeght, ende tot de deught stout', het aangewezen middel tot het kweken van 'vrome burgers, uyt welcke ooc vrome Regierders gecoren worden'. Zie daar de oude natuurkracht van de vreze Gods door de praktische geest van de 'vernufteling' gekanaliseerd en met een zo groot mogelijk rendement uitgebaat.

'Daerom soo u herte seght, daer en is geen God (dat schrickelick is) doedet de mont swijgen om u kinders wille, die ghy geerne saecht in deught ende eere opwassen, om de gemeentens wille, diens welvaert oock de uwe is.'

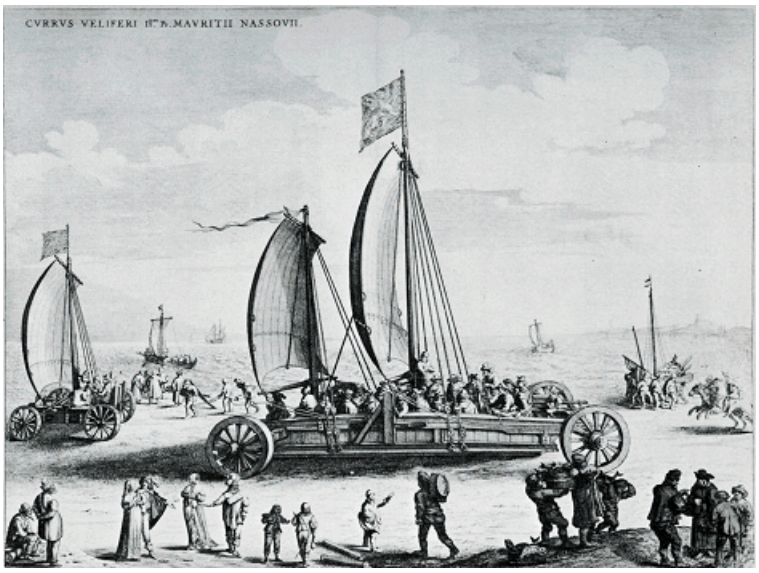
Uitgaande van dit onmisbaar nut der religie zet hij in een volgend hoofdstuk uiteen 'Hoe men hem in de Religie Burgerlick [d.i. als een goed burger] dragen sal.' Hij gaat daarbij uit van de stelling die de grondslag is van zijn hele beschouwing over het 'burgerlick leven', dat voor alles alle troebelen en geweld vermeden moeten worden en men zich dus altijd te onderschikken heeft aan de overheid die de facto het gezag in handen heeft. Vandaar dat volksopstanden, gelijk die der wederdopers in ieder geval te veroordelen zijn: onderdanen die tegen de overheid in verzet komen, dienen, willen ze zich 'burgerlick' gedragen, buitenslands te gaan en van daaruit voor hun zaak te strijden. In geval van geschillen tussen overheidspersonen, dient men na rijp beraad partij te kiezen tegen de partij die de wetten en het recht geschonden heeft. Naar deze wat simplistische stelregel kan men wat de religie betreft alleen vrijelijk zijn geloof belijden, waar de overheid dat toestaat, wie geen geloof heeft, zwijgt, wie een ander geloof heeft, belijdt dat in stilte zonder het gezag afbreuk te doen. Wie meent dat een dergelijke onderwerping in strijd is met het 'God meer onderdanig zijn dan de mensen' en de plicht anderen van hun dwalingen af te brengen, welnu, 'treckt naer eenige plaetsen, daer wilde Lieden sonder Religie woonen, 't welck ook Menschen sijnde, soo doet daer in haer zielen ofte zalicheyt te winnen, dyn uiterste beste, 't welck geschieden sal sonder overtredinge der Godswetten dier Landen, overmits datter geen en sijn'.

Me dunkt dat het bovenstaande voldoende is om te doen zien, dat het niet meer dan een verre benadering van de waarheid is, wanneer men Stevin, gelijk wel gebeurt, als een verdediger der verdraagzaamheid gelijk Erasmus en Coornhert eert. Hier spreekt niet de verdraagzaamheid om zich zelfs wil, maar het verlangen naar rust en orde, de afkeer van storend rumoer en conflict van de man met één grote brandende belangstelling: zijn werk, de rationalistische mechanicus die alles zo doeltreffend mogelijk en met zo min mogelijk wrijving wil laten draaien. Ziet hoe hij in 'Der Raden Oirden' (*Burgherlicke Stoffen*) een ideaal staatsbestel ontwerpt, waarbij de instanties als de raderen van een uurwerk in elkaar grijpen en het onderwijs in elkaar controlerende 'trappen' ingedeeld met de 'gemeenschool' [universiteit] aan de top, een kweekplaats der loyaliteit wordt 'om met oirden de jonckheydt te doen opvoeden na de regelen die den vorst of Hoochoverheyt stelt, en te weeren 't geene datter tegenstrijdt, waer uyt men sulcke nut soude meugen trecken, alsmen in dergelycke deur ervaringh by de Jesuyten siet getrocken te worden'.

Deze neiging tot ordenend ingrijpen bewijst al, dat hij zijn werk, de taak

die hij zich stelt, ruimer ziet dan die van de kamergeleerde die met rust gelaten wil worden. Slechts een klein gedeelte van zijn werk - en het is tekenend voor zijn genialiteit, dat het niet het minst oorspronkelijke is - houdt zich met abstract wetenschappelijke problemen bezig. Bijna altijd vloeit zijn vraagstelling en vaak ook zijn vondst uit de praktische ervaring voort, herhaaldelijk zet hij zijn theoretische vondst zelf dadelijk in een toepassing om en neemt de verbreiding daarvan ter hand, terwijl hij bovendien een bijzonder talent heeft voor het praktisch doordenken van ideeën die anderen hebben opgeworpen zonder ze in hun consequenties te vervolgen. Zie bij voorbeeld zijn 'vondst' van de decimale breuk en het tientallig stelsel. De kerngedachte van de decimale breuk was reeds in de 15de eeuw door Regiomontanus (Johan Müller uit Koningsbergen) gevonden. Stevin zelf die dat - overigens enige jaren na het schrijven van zijn *Thiende* - ontdekte, liet niet na het te vermelden. Maar Stevin ziet pas tot het einde toe welke mogelijkheden hier schuilen, gelijk zijn titelblad vermeldt: 'door ongehoorde lichticheyt allen rekeningen onder den Menschen noodlich vallende afveerdighen door heele ghetalen sonder ghebrokenen.' Hij draagt zijn werk niet, zoals toen veelal gebruikelijk was aan de een of andere beschermer op, maar aan: 'den Sterrekijkers, Landmeters, Tapijtmeters, Wijnmeters, Lichaemmeters int ghemeene, Muntmeesters ende allen Cooplieden' van wie hij terecht verwacht, dat zij groot nut kunnen hebben van zijn vondst. Liefst zou hij zien, dat de overheid nu ook maar meteen het decimaalstelsel voor maten en gewichten invoerde, maar hij is realist genoeg om daar zelfs niet op aan te dringen en de zegeningen daarvan aan 'onsen Naercommers' over te laten die, wanneer de mens zich zelf gelijk blijft, een dergelijke besparing van 'cost en arbeydt' niet versmaden zullen. De mathematici bleken wel toegankelijk voor de voordelen van Stevins vinding. In Frankrijk, Duitsland en Engeland komen enige jaren later geschriften uit, die met of zonder vermelding van de naam van de uitvinder de decimaalrekening aanbevelen; de Engelse bewerker kondigt zelfs zijn plan aan om op een soort propagandareis langs de grote steden demonstraties te geven van het stelsel.

Juist deze voor de 'naercommers' zo vlak voor de hand liggende overdracht van een vruchtbare gedachte op een ander gebied van het menselijk denken en bedrijf blijkt telkens weer het merkteken van de genialiteit. Een tweede bewijs van Stevins genie kunnen we daarom zien in de toepassing van de in de 16de eeuw gangbaar geworden dubbele koopmansboekhouding op het beheer van domeinen en vervolgens op de staatsfinanciën. Maurits bleek het eerst toegankelijk voor zijn adviezen in deze en vertrouwde hem het - zeer verwarde en achterop geraakte - beheer van zijn domeinen toe. In 1608 geeft hij zijn *Vorstelicke Bouckhouding op de Italiaensche Wijse* uit, opgedragen aan Hendrik IV's minister Sully die ook een dankbaar gebruik van Stevins raadgevingen had gemaakt in zijn streven tot ordening der koninklijke financiën, duchtig gehavend door wanbeheer en oorlogskosten tijdens de godsdiensttwisten. In die opdracht vertelt hij hoe het hem is opgevallen dat, terwijl de kooplui door hun boekhouding een voortdurende controle hebben op de stand van hun bezit en het doen en laten van hun kassiers, de vorst

De zeilwagen van Simon Stevin. Anonieme ets. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

hoogstens eenmaal per jaar een ‘slot van rekening’ wordt voorgelegd, dat hij gewoonlijk op goed geloof moet aanvaarden, met het gevolg, dat er heel wat meer ‘vorstelijcke penningmeesters’ rijk worden dan koopmans-kassiers en de vorsten veel meer met ‘banckquerouten en quade schulden’ te kampen hebben dan de kooplui. Door zijn werkzaamheid, eerst in de koophandel te Antwerpen, dan in ‘het financiewezen van het Vrije van Brugge is hij op de gedachte gekomen, dat de koopmansboekhouding zich zeer wel op die van domeinen en staatskassen laat toepassen en deze gedachte, het eerst en met succes in praktijk gebracht op de stadhouderlijke domeinen, werkt hij in zijn boek uit na een beknopte inleiding waarin hij het wezen van de koopmansboekhouding uiteenzet.

Een van de octrooien aan Stevin door de Staten verleend, betrof een verbeterd type watermolen (1586). De plaatsing van een aantal van die molens is waarschijnlijk zijn eerste overheidsopdracht geweest. Was deze opdracht of hun gedeelde belangstelling voor de wiskunde de eerste aanleiding tot zijn kennismaking met prins Maurits? Wij weten alweer onbegrijpelijk weinig van de persoonlijke betrekkingen tussen Maurits en de man die eerst zijn leermeester, daarna zijn voornaamste helper is geweest én in het beheer van zijn persoonlijk budget én in wat zijn levenstaak werd: het terugdringen van de Spaanse legers van het gebied van de Republiek. Wat was daarbij zijn staat en functie? Wij vinden hem herhaaldelijk aangeduid als ‘ingenieur’ in dienst van Maurits. Wanneer in 1603 de Quartiermeester-Generaal van het leger, die ontslag neemt, door een nieuwe wordt vervangen (beiden heren met een adellijke titel), dringt Maurits er bij de overheid op aan, dat Stevin een salaris van 50 pond 's maands zal worden toegewezen ‘al affteeckenaer der Quartieren in het Leger; 't welck hij niet langer om niet en behoorde te doen gelijck hij nu tien jaar gedaen hadde’. Na enige strubbelingen krijgt hij inderdaad een beperkte aanstelling naast de ‘Quartiermeester absolut’. Er zijn geen stukken die op een latere promotie wijzen; integendeel, een jaar voor zijn dood wordt afwijzend beschikt op een verzoek om salarisverhoging als Quartiermeester en het moet dus of een vergissing of een tikje bluf zijn, wanneer Hendrik Stevin zijn vader met de titel van Quartiermeester-Generaal siert.

Uit de jarenlange samenwerking van Stevin en Maurits kan men een vriendschapsverhouding vermoeden, maar deze laat zich nauwelijks beluisteren in de formeel eerbiedige vermeldingen van opdrachten aan ‘Zijne Vorstelicke Genade’ in de voorberichten van zijn werken, in het bijzonder van de *Wisconstige ghedachtenissen, Inhoudende 't ghene daer hem in gheoeffent heeft Den Doorluchtichsten Hoochgeboren Vorst ende Heere, Maurits, Prince van Oranje,* enz. enz. van 1608 en gelijktijdig als *Hypomnemata mathematica* in een Latijnse vertaling van Willebrord Snellius, als *Mémoires Mathématiques* in een Franse van Jan Tuning verschenen. In die inleiding zet Stevin uiteen, hoe hij voor de van beleg naar beleg voorttrekkende Maurits zijn lessen in mathematica, kosmografie, enzovoort en hun gezamenlijke vondsten op schrift had gezet en Maurits deze geschriften steeds met zich voerde op zijn expedities ‘niet sonder perikel van te meughen verloren wor-

den, te meer dat die reysen de crychfortuynen gemeenelick onderworpen waren'. Daarom en ook om ze voor anderen toegankelijk te maken, besloot Stevin ze te laten drukken. Opmerkelijk en tekenend voor de persoonlijke relatie van beide mannen is ook, dat Snellius Stevin niet aanduidt als de kwartiermeester van het Staatse leger, maar als 'minister' (dienaar) van de prins en dat ook andere tijdgenoten hem in de eerste plaats als Maurits' mathematicus kennen.

Stevins belangrijkste, althans zijn theoretisch belangrijkste publikaties, waarop wij straks nog terugkomen, liggen vóór zijn benoeming tot kwartiermeester van het Staatse leger. Wat ons niet behoeft te verwonderen, als wij in zijn *Onderscheyt van de Chrychspiegeling* lezen, waaruit de taak van deze functionaris bij een leger te velde bestaat: 'Hij heeft onder hem als onghemiddelde Amptlien de logierders der groote hoopen, die hier tot acht gestelt sijn, als vande Crychsoverst met vreemde Heeren, voort van Voetvolck, Ruyterije, Amptlien gheen Crychsvolck wesende, voort Crychtuych, Leeftocht en het buytendienstich naghevolch, als Cramers, Cooplien, Herbergiers, Ambachtslien en diergelhijcke. - Des Opperlogierders werck is, int reysen an elcken Logierder der hoopen te segghen, op wat Dorp of plaets haer Volck legghen sal en op heurlien toe te sien tegens alle misvallen en bedroch datter mocht ommegaen.'

Ongetwijfeld had Maurits een goede keus gedaan, toen hij het altijd raad wetend vernuft van Stevin deze functie opdroeg bij een leger, dat heel de wereld verbaasd deed staan door zijn geordende beweeglijkheid. Maar het is begrijpelijk, dat de man die deze functie op zich nam voor de theoretische wetenschap vrijwel verloren ging en zijn werk na ongeveer 1590 meer en meer het karakter krijgt van het te boek stellen van praktische ervaringen. Te meer, wanneer we zien, dat het niet bij deze éne functie blijft; afgezien van Maurits' domeinbeheer, is hij belast met de 'legermeting', de bouw en inrichting der kampen waarin naar Maurits' stelsel de troepen doorlopend geoefend werden en blijkt hij de ziel te zijn geweest van de vestingbouw van het Staatse leger: in het bijzonder het systematisch gebruik van het water als verdedigingsgordel staat op zijn naam (*Stercktebouw door Spilsluizen* , 1617). In de opdracht aan de Staten in zijn *Castrametatio* schrijft hij over de aanleiding tot het publiceren van dit werk: 'Ooc heeft mij gedocht mijn beroep zulck te vereysschen, om dattet u Hooghmogende Heeren belieft heeft mij van de Leghermeting den last te gheven.'

Blijkbaar was het ook Maurits' bedoeling hem met het oppertoezicht van de vestingbouw officieel te belasten, maar hebben de heren Staten het instellen van een dergelijk ambt tijdens het Bestand niet noodzakelijk gevonden. Van een benoeming althans is niets bekend, maar in de bundel *Burgherlicke Stoffen* (*Materiae politicae*) in 1649 door Stevins zoon Hendrik bezorgd, vinden we 'seker Request van mijn Vader Zal.' vermeld, dat deze, naar Hendrik meent, in overleg met Maurtis tot de Staten zou hebben gericht, waaruit hij deze woorden aanhaalt: 'Nu so ist dat eenighe achten hoognoodig te wesen, yemant te stellen, die generale toesicht op de sake der fortificatie neemt, ghelyck in ander landen, die een Superintendent daer over hebben. 't

Welck bij aldient daer toe comt, en datter gheen ander bequamer toe ghevonden en wordt, soo presenteert den Remonstrant daer toe ootmoedelick sijnen dienst.'

Dit sobere rekwest is wel zeer kenmerkend voor de mens Stevin, zoals wij hem ook door de zakelijke toon van zijn werk heen, kunnen leren kennen. Een mens wiens hele eerzucht in het buiten-persoonlijke ligt, in de dingen waar het om gaat. Geen aanzien, geen eerbewijzen, geen 'positie' streeft hij na; in een tijd waarin iedere fortuinlijke koopman of stadsbestuurder naar de afgedragen titulatuur van de adel vist, blijft deze zakelijke man-van-de-geest en gunsteling van 'Zijne Vorstelicke Genade' tot zijn dood toe 'seigneur Stevin' en vraagt hoogstens de functie waarin zijn werk tot zijn recht kan komen. Om de waarde van zo een mens te bepalen vindt men geen norm in het eerbetoon van zijn tijd, die is alleen in zijn werk te vinden.

De geschiedenis der wetenschappen is een nog maar spaarzaam ontgonnen terrein. Wie in 't kort de verdiensten wil samenvatten van een genie van ruim drie eeuwen her, gelijk Stevin, stuit daardoor op verschillende moeilijkheden.

1 Ontbreekt het vaak aan gegevens of althans aan geordende en toegankelijke gegevens.

2 Laat zich niet gemakkelijk ontwarren wat oorspronkelijke vondsten zijn en wat geheel of ten dele van anderen overgenomen is.

3 Zet de wedijver der grote geesten zich vaak in verhevigde mate in hun latere bewonderaars voort, waardoor de objectiviteit van de discussie bedenkelijk in gevaar gebracht wordt door chauvinisme of vak-eigenwaan, ja, gelijk we al zagen, zelfs door kerkelijke vooringenomenheid.

Wat het eerste betreft: al bleken onze biografische gegevens over Stevin uiterst schaars, zijn werk liet hij ons, zo niet volledig dan toch naar wij mogen aannemen wel voor het overgrote gedeelte, in druk na. Zijn trouwhartige bronvermeldingen, zijn geneigdheid het doel boven het succes te stellen, zoals dat ook uit zijn pleidooi voor wetenschappelijke samenwerking blijkt, geven ons zekere waarborgen bij het afperken van zijn aandeel in de ontwikkeling der vele door hem beoefende wetenschappen. Bovendien bezitten we op dit punt een uiterst betrouwbare gids sinds het verschijnen van het werk van Dijksterhuis. Wat ten slotte de objectiviteit van zijn historiografen aangaat, al te bont hebben zij het niet gemaakt: het gebied der wetenschap is niet de vruchtbaarste bodem voor de romantische legendevorming of heldenverering. Er is dan ook maar één Brugge dat zich erop beroemt zijn geboorteplaats te zijn, en de twijfel of Den Haag of Leiden zijn gebeente bergt, komt eerder voort uit het rumoer der binnenlandse twisten te midden waarvan hij stierf dan uit stedelijke naijver. Zijn inmiddels tot stof vervallen zeilwagen liet een groter roep na dan zijn meer blijvende scheppingen en hier en daar een klein krakeel tussen vakgeleerden over de prioriteit van zijn vondsten heeft die roep gebaat noch geschaad.

Het veelzijdig oeuvre van Stevin laat zich in drie groepen indelen waarvan het nageslacht die van de mathematisch-natuurkundige werken zeker als de belangrijkste en oorspronkelijkste zal zien, terwijl zijn tijdgenoten, die nog

moeilijk de baanbrekende waarde daarvan konden onderkennen, vooral die van de toegepaste kennis in techniek en organisatie bewonderd zullen hebben. Een derde groep vormen de meer beschouwelijke werken die misschien wel het meest om historische waardering vragen, maar waarin toch ook nu nog een grote mate van gezond verstand opvalt, een zeer zuiver en pittig taalgebruik en een gerede aanvaarding van nieuwe toestanden en nieuwe gedachten.

Van zijn zuiver mathematisch werk liggen de grootste verdiensten in de uitvoering van de berekening met behulp van decimale breuken, zoals hij die uiteenzette in *De Thiende* (1585) en in zijn verdere werk toepaste en in wat we zouden kunnen noemen het bruikbaar maken van de algebra, waarvan het allereerste begin teruggaat op Diophantos van Alexandrië en zijn Arabische opvolgers.

Stevin kwam bij de optekening van zijn decimale breuken nog niet tot het gebruik van de komma, die later door de Engelse wiskunstenaar Briggs is ingevoerd. Hij schreef bij voorbeeld 378,54:

(0)	(1)	(2)	
			of wel 378 (0) 5 (1) 4 (2)
378	5	4	

In zijn in 't Frans geschreven *Arithmetica* van 1585 nam Stevin de vertaling op van de vier eerste der zes boeken over de algebra die ons van het werk van Diophantos bewaard bleven, ‘laissant le cinquième [volgens het voorbericht] et le sixième pour empêchement d'autres occupations plus nécessaires’, maar de latere bewerker van de Franse uitgave van zijn werk Girard, die boek V en VI eraan toevoegde, waagt de gissing ‘Soit que le temps ou, ce qui est plus apparent, que les grandes difficultés qui se rencontrent aux derniers livres de Diophante, ayent empêché le translateur d'en parachever la version’. Beide motieven laten zich nog wel rijmen: het is niet onmogelijk, dat Stevin die zeker meer mathematicus dan latinist was, de verdere vertaling uit een zeer corrupte Latijnse tekst als al te tijdrovend heeft opgegeven.

De algebra zoals Stevin ze hier vond en waarin hij dadelijk de ‘Regel der Regelen’ erkende, was onhanteerbaar, omdat haar een tekenschrift ontbrak. Stevin schiep daartoe een stelsel, dat reeds alle essentiële vondsten bergt van dat van latere mathematici (o.a. van Descartes en Newton), waaruit het huidige ontstond. De eerste macht van een willekeurig getal schreef hij: (1), de tweede: (2), dus $3(1) + 5(2) - 7(3) = 3a + 5a^2 - 7a^3$; een macht van een tweede getal werd: sec.(1), sec.(2), enz., van een derde: ter(1), ter(2), enz. In deze richting doordenkend komt hij ertoe wortels aan te geven door in een cirkeltje geplaatste breuken. Met dit apparaat maakt hij de algebra tot een werktuig voor praktische becijfering: in de ‘Appendice Algebraïque’ van zijn *Mathématique* ontwerpt hij een algemene methode voor de oplossing van vergelijkingen van iedere graad.

Het lot van dit gedeelte van Stevins werk bewees hoe gerechtvaardigd zijn

eis van internationale, wetenschappelijke samenwerking was: zijn algebraïsch werk vond in zijn abstractie bij zijn tijdgenoten nog weinig begrip en de latere mathematici lieten het onder het stof liggen en vatten zijn problemen opnieuw aan. Stevins meest oorspronkelijke schepping, die én door zijn genialiteit én door zijn onmiddellijk ingrijpen in de praktijk, veel meer de aandacht trok, is zijn *Weeghconst,* oorspronkelijk in drie boekjes uitgegeven: *Beghinselen der Weeghconst, De Weeghdaet* ('daet' is bij Stevin: praktijk tegenover spiegeling = theorie) en *Beghinselen des Waterwichts*.

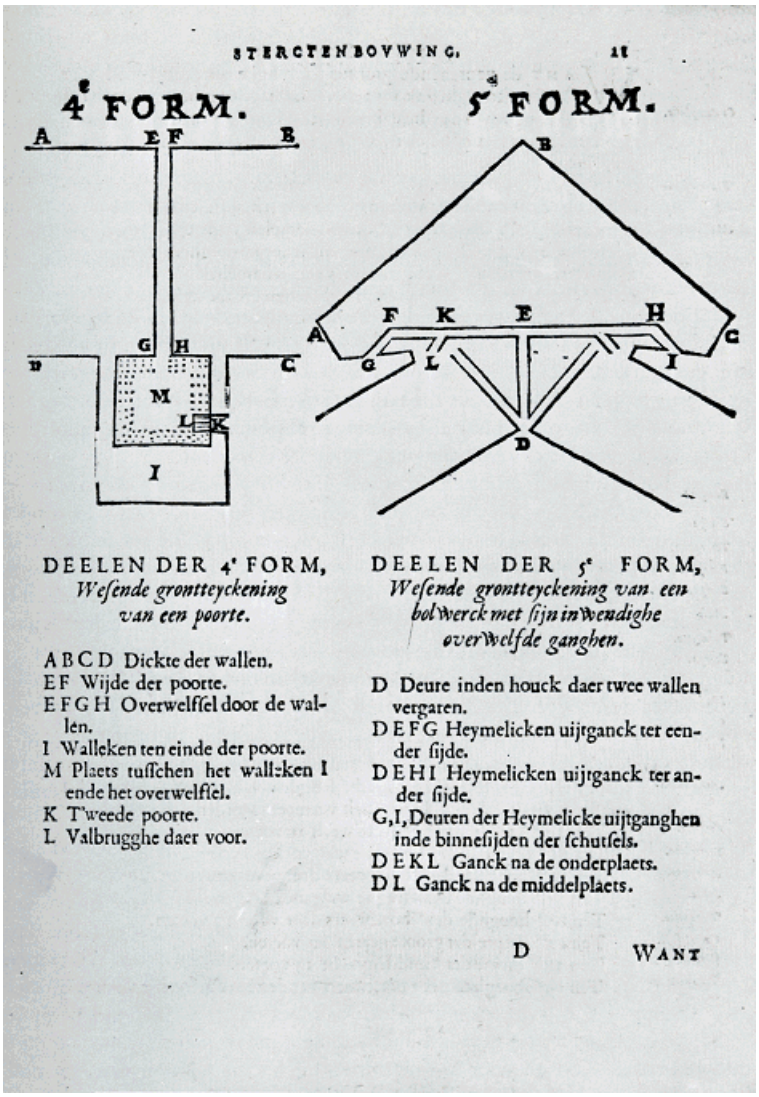
Met deze drie kleine boekjes werd Stevin de schepper van de moderne statica en hydrostatica. Sinds Archimedes immers waren deze wetenschappen vrijwel algemeen als voltooid beschouwd en daardoor geen stap verder gekomen. Door een samengaan van waarneming en experiment met een buitengewoon scherpzinnige redenering doet Stevin hier een reeks ontdekkingen van zo ingrijpende aard, dat wij hem en zijn jongere tijdgenoot Galilei de grondleggers der moderne natuurkunde kunnen noemen. Stevins grote vondsten op het gebied van de statica en de hydrostatica zijn ten eerste zijn theorie van het evenwicht op het hellend vlak, de bepaling van de vaste verhouding tussen 'macht' en 'last'; ten tweede de ontbinding en samenstelling van krachten, aangegeven door lijnen (z.g. parallellogram der krachten), in het platte vlak en in de ruimte; ten derde het bewijs, geleverd door de met Joh. de Groot te Delft ondernomen valproeven, vóór de beroemde proeven die Galilei zijn professoraat te Pisa kostten, dat de valsnelheid niet afhankelijk is van de massa, zoals Aristoteles meende en men hem eeuwenlang had nageschreven; ten vierde de z.g. hydrostatische paradox, nl. dat de horizontale druk van een vloeistofkolom, onafhankelijk van gewicht of vorm, evenredig is met basis × hoogte. Uit zijn *Waterwicht* is bovendien duidelijk, dat hem de gelijkheid van de druk in alle richtingen in een vloeistof bekend was, een wet die eerst door Pascal in een formule zou worden vastgelegd. Alsof dit alles aan vondsten nog niet genoeg was, heeft Stevin zich ook met de berekening van de druk van gassen beziggehouden, maar dit gedeelte van zijn werk *Het Lochtwicht* bleef manuscript en ging helaas verloren.

Zijn geschriften over de optica, het perspectief, de geometrie en de trigonometrie zijn ondanks tal van kleine vondsten en praktische aanwijzingen voor de landmeters van zijn tijd, minder oorspronkelijk dan de voorgaande.

Zijn astronomie is een solide en scherpzinnige verdediging van het stelsel van Copernicus. In zijn geografie (*Eertclootschrift*) treffen ons twee passages: in de eerste plaats zijn eb- en vloedtheorie, waarin voor het eerst op goede gronden en na het zorgvuldig verzamelen van gegevens betoogd wordt, wat alleen Plinius tot nu toe als vermoeden had uitgesproken: dat de vloed op de aantrekkingskracht van de maan terugging.

De tweede is de in de latere uitgave van zijn *Eertclootschrift* opgenomen *Havenvinding,* in 1699 afzonderlijk verschenen, dadelijk door Huig de Groot in het Latijn vertaald en kort daarna ook in het Engels uitgegeven, een nu verouderde, maar voor zijn tijd zeer praktische handleiding voor de plaatsbepaling op zee.

Tot Stevins werken over toegepaste wetenschap moeten we zowel de boek-

STERCTENBOVWING. 11

4e FORM.

5e FORM.

DEELEN DER 4e FORM,
Weſende grontteyckening van een poorte.

A B C D Dickte der wallen.
E F Wijde der poorte.
E F G H Overwelffel door de wallen.
I Walleken ten einde der poorte.
M Plaets tuſſchen het wallcken I ende het overwelffel.
K Tweede poorte.
L Valbrugghe daer voor.

DEELEN DER 5e FORM,
Weſende grontteyckening van een bolwerck met ſijn inwendighe overwelfde ganghen.

D Deure inden houck daer twee wallen vergaten.
D E F G Heymelicken uijtganck ter eender ſijde.
D E H I Heymelicken uijtganck ter ander ſijde.
G, I, Deuren der Heymelicke uijtganghen inde binneſijden der ſchutſels.
D E K L Ganck na de onderplaets.
D L Ganck na de middelplaets.

D WANT

De ‘grontteyckeningen’ van een poort en een bolwerk in *De sterctenbouwing,* Leiden 1594. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

houdkundige van zijn eerste tijd als die van de latere vestingbouwkundige en kwartiermeester rekenen. De koopmansboekhouding kan hem nog altijd dankbaar zijn voor de popularisering van de Italiaanse methode hier te lande en vooral voor zijn decimaalstelsel; het financiewezen van de moderne staat is een zo samengesteld bouwsel geworden, dat Stevin er nauwelijks zijn schepping in herkennen zou. Toch heeft hij er de grondslagen van gelegd.

De krijgskunde is een wetenschap die door haar gebondenheid aan praktische resultaten in telkens andere omstandigheden, snel veroudert en zeer wisselvallig is in haar waardebepaling. Ten aanzien van de bepaling van Stevins bijdrage aan deze wetenschap, stuiten we bovendien op de moeilijkheid, dat het werk van Maurits en zijn 'mathemathicien' moeilijk te scheiden is. Zeker is, dat door beider werk zowel in de vestingbouwkunde als in de legerorganisatie de jaren 1590-1620 een nieuw tijdperk, en dat niet alleen in de Nederlanden, markeren. Zeker is ook voor wie Stevins *Stercktebouw, Legermeting en Crychspiegelingh* leest, dat dit rustig rusteloze vernuft dat iedere praktische moeilijkheid tot in haar theoretisch probleem doorlicht én oplost, een belangrijk aandeel in deze vernieuwing moet hebben gehad.

Van Stevins architectonische studies: *Van de Oirdening der Steden* en *Van de Huysoirdening* bleven slechts fragmenten bewaard. Dat is te meer te betreuren, omdat Stevin hoogst waarschijnlijk niet alleen de eerste Nederlander was die over bouwkunde schreef, maar bovendien in het algemeen een van de eersten, zo niet de eerste schrijver die zich theoretisch verdiepte in de bouw en de groepering van de burgerwoning. Men moet ten aanzien van het werk van Stevin eer van bouwkunde dan van bouwkunst spreken, want wel toont hij zin voor verhouding en evenwicht, maar de verfraaiing van het bouwwerk, de tegenstelling van stijlen heeft zijn aandacht niet. Hij verwerpt alle doelloze zuiltjes en pilasters evenals alle klassieke autoriteit en vraagt uitsluitend naar de voorwaarde van de grond waarop, het klimaat waarin, de mensen waarvoor gebouwd wordt: wat in Rome mooi was, kan in Moskou belachelijk zijn.

Beschilderde ruiten zijn mooi, maar nemen veel licht weg en niet ieder kan zich veroorloven ze passend te laten herstellen, wanneer ze breken. 'Wat lelicke monsters belangt, gemengt van menschen- en beesten-leden met ansichten yselick greinsende, en bevallen my int cieraet niet, eensdeels om datse sorgelick sijn voor bevruchte Vrouwen; Ten anderen hoewel des Werckmeesters suyver hant daer in blijcken can, soo isser weynich const inden omtreck van dingen die an geen seker natuerlicke maet en stant verbonden sijn.'

Stevin geeft geen architectonische modellen, maar gaat punt voor punt de problemen na die zich voor kunnen doen bij het ontwerpen van een stadsplan en bij de burgerlijke woningbouw. Hij ontwerpt zijn stad met rechte straten en grachten en zo, dat geen burger ongerieflijk ver van markt, kerk of stadspoort verwijderd woont, met overkluisde riolen en overluifelde trottoirs. Zijn pleidooi voor het systematisch aanbrengen van luifels aan de huizen is even menslievend als nuchter menskundig en daarom waard vermeld te worden: 'Als de Son heet schijnt so canmen op d'een of d'ander sijde in de coele schauwe gaen. Al 't welck niet alleen en sijn anghename dinghen voor de

Rijcken, maer oock tot voordeel der Aermen die de cost moeten winnen algaende langs de straten, wiens cleeren eens doorreghent sijnde tottet lijf toe, gheen ander drooge en hebben, om aen te trecken, diens cousen en schoen in de modder haest verslijten en gheduerlick met natte voeten gaen, veroirsakende veel sieckten die daer uit volghen, welcke smettelick sijnde, van hemlien totte Rijcken wel geraken. Daerom als de Rijcken het bouwen sulcker Looven int ghemeen hielpen voorstaen sy souden hun eygen saken oock bevorderen.'

Men zegt, dat Batavia naar Stevins plan gebouwd is en inderdaad tonen tekeningen en plattegrond van de oude stad verwantschap met zijn ontwerpen: niet aan Stevin echter, maar aan zijn slechte leerlingen die een West-europees stadsplan in de tropen uitvoerden, dankt de stad haar latere naam van kerkhof der Hollanders.

De huizen groepeert Stevin tot blokken, afgesloten tegen inbraak en inklimming, de kamers zo, dat overal 'vrijlicht' invalt zonder kans op 'inkijk' van buren en voorbijgangers. Het bewaard gebleven deel der *Huysoirdening* geeft een reeks praktische wenken over de indeling, kelderbouw, watervoorziening, reukloze 'heymelicken', dakbedekking, afsluiting, enzovoort. In het hoofdstuk over het boren van putten is een korte uitweiding opgenomen over het boren van een put van 232 voet diep in 1605 op het terrein van het Oudemannenhuis te Amsterdam verricht. Daarbij was zorgvuldig aantekening en meting gedaan van de aangeboorde grondlagen en Stevin toont opnieuw zijn scherp begrip voor wetenschappelijke perspectieven, waar hij dit eerste begin van geologisch onderzoek onder de 'groote vonden, niet alleen van onsen tijden' rekent. Verloren gingen de hoofdstukken over bouwmaterialen, funderingen, constructie van trappen, gewelfbouw, enz. Het gehele werk moet een treffend voorbeeld geweest zijn van technische kennis, onafhankelijkheid van oordeel en ordeningshartstocht.

Die zelfde ordeningshartstocht is de drijfkracht van zijn meer beschouwelijk staatkundige werken, van zijn al eerder genoemd *Burgherlick Leven* met een tegen Machiavelli gekeerd aanhangsel: 'Oftmen om best te regieren, de deucht met boosheyt moet menghen of datse daer af onbesmet moet wesen?', *Van der Raden Oirden* en *Van de Amptlien Kiesing en ghemeene Anclevingen der Ampten,* twee beschouwingen over bestuursorganisatie en de merkwaardige *Regel op Gesantterie* in 1610 op verzoek van Maurits door zijn ordescheppend geniaal factotum opgesteld, toen hem de verwarde verslagen van terugkerende gezanten, het tijdverlies in het bij elkaar zoeken en ordenen van hun papieren begonnen te verdrieten. In dertien kleine bladzijden zet Stevin de heren gezanten de pen op de neus: uw instructie, uw geloofsbrieven, volmacht, verslagen en kostenberekening, zo en zo ingedeeld, zo en zo geformuleerd, zo en zo verantwoord. Tot het 'tauken, dat men lichtelick mach binden en ontbinden' om de stukken bij elkaar te houden, heeft zijn aandacht! Heeft hij wellicht François van Aerssen aanschouwelijk onderwijs gegeven in een praktische knoop?

Aan het begin van deze beschouwing hebben we ons afgevraagd in hoeverre

Simon Stevin (als Vlaming) in deze bundel thuishoort en die vraag bevestigend beantwoord. Nu - aan het eind - rijst die vraag opnieuw, maar van een ander gezichtspunt uit. Stevin liet zijn geschriften grotendeels in druk, maar gedeeltelijk ook in handschrift na. Van die handschriften is weinig terechtgekomen. Op bijna zestigjarige leeftijd was hij nog getrouwd met de veel jongere Catherina Krai die bij zijn dood in 1620 met twee dochters en twee zoons achterbleef. De oudste zoon Frederik die jong gestorven is, kreeg zijn opleiding van de bekende natuurfilosoof en pedagoog Isaäc Beeckman, en het schijnt dat deze en anderen van moeder Catherina, die zelf na twee jaar hertrouwde, verlof hebben gekregen om naar hartelust te grasduinen in Stevins nalatenschap. Het gevolg was, dat toen de tweede zoon Hendrik die bij de dood van zijn vader pas zes jaar oud was, op een leeftijd kwam, waarop hij, zelf een niet onbegaafd wiskunstenaar, zich voor die papieren erfenis ging interesseren, er niet meer over was dan een ordeloze hoop fragmenten, die Hendrik naar zijn beste weten uitgaf.

Zo kwamen een aantal vondsten van Stevin in het geestelijk bezit van Beeckman terecht om vandaar te verhuizen naar dat van zijn vriend en correspondent Descartes die, zoals later uit hun briefwisseling is gebleken, er geen bezwaar in zag de ideeën, die de Dordtste rector hem aan de hand deed, voor de zijne uit te geven.

Stevins gedrukte geschriften lagen ten dele begraven in de taal die zijn trots was geweest, en ook de Franse en Latijnse vertalingen die ervan bestonden, voerden niet tot die internationale wetenschappelijke samenwerking die Stevin als ideaal had voorgezweefd. Zo werden verscheidene van zijn belangrijkste ontdekkingen door Newton, Pascal, en anderen overgedaan en als de hunne bekend.

Een paar eeuwen lang leefde de naam van Stevin slechts voort als die van de medewerker van Maurits en de schepper van de wonderbaarlijke zeilwagen, die beladen met achtentwintig adellijke heren van Maurits' hofhouding in twee uur van Scheveningen naar Petten zeilde.

En hier ligt onze vraag in zijn nieuwe vorm: kunnen wij Stevin nog tot de erflaters onzer beschaving rekenen, waar zoveel van de schat die hij naliet, ongebruikt bleef liggen tot de munt niet meer gangbaar was? Ook hier kan het antwoord positief zijn. Niet omdat een piëteitvol eerherstel gegrond op zorgvuldige lectuur van zijn geschriften Stevin de plaats in de ontwikkeling der exacte wetenschappen heeft toegekend, waarop hij recht had. Daar mag de nationale trots mee gebaat zijn, ons beschavingsbezit wordt er niet groter mee. Maar een geest als Stevin liet niet alleen het papieren geld van zijn boeken aan zijn volk en de mensheid na, maar ook de pasmunt en het zilvergeld, dat hij dagelijks met handen vol heeft uitgegeven en dat door de eeuwen heen van hand tot hand is gegaan. Het is de afgesleten en naar het soms schijnt in een zoveel ‘diepzinniger’ tijd als de onze waardeloos geworden munt van het rationalisme, maar die in wezen nog niets van zijn waarde aan gezond verstand, denkmoed en menselijkheid heeft ingeboet en waarvan het inschrift ‘Wonder en is gheen wonder’ nog altijd duidelijk leesbaar is.

Zeventiende eeuw

Jan Pietersz. Sweelinck

Amsterdams organist en Europees muziekmeester

De muziek is de enige kunst die de engelen beoefenen: zij geldt als de meest onstoffelijke en verhevene. Maar zij is ook de meest primitieve, de minst intellectuele, de meest zinnelijke kunst. Men hoeft er Tolstoijs *Kreutzersonate* niet op na te lezen, zie slechts de muzikaliteit van de onnozele stamelaar, zie ook het portret aan van menig gevierd zanger, wiens tronie ervan getuigt dat zijn hemels stemgeluid louter uit zijn buik opstijgt. Het leven van de primitieve mens is vol muziek: het ritme van zijn arbeid en van zijn gebaar en de kreten waarin hij zijn emoties uitstoot, vloeien vanzelf in melodieën over. Zijn eerste kennis, wijsheid, techniek, geschiedenis legt hij in liederen vast, zijn verkeer met de bovenzinnelijke wereld is zonder muziek ondenkbaar. Bezwering van boze, oproeping van goedgezinde machten voltrekken zich in een liturgie van zang, muziek en dans; in zang en dans, aangedreven door het frenetieke ritme van bekkens en trommels uit zich de spontane religieuze bewogenheid. Dat alles is niet zo regelrecht barbaars en onchristelijk als de hedendaagse kerkganger, luisterend naar het inwijdend voorspel van de organist wellicht zal denken. Immers, deze primitief emotionele uiting van religieuze verrukking heeft nu nog slechts een beperkte speelruimte in de gebondenheid aan liturgie en vastgelegde compositie. Maar koning David die de beoefening der religieuze muziek tot een vaste aan de Levieten opgedragen taak maakte, danste zelf nog voor de ark uit. En door de gehele godsdienstgeschiedenis der middeleeuwen en nog lang daarna vinden we voorbeelden van massale en individuele religieuze extase die zich in zang- en dansdrift uit. Van de eredienst die tot taak had het beroep op het goddelijke in een meest doelmatige, dat wil hier zeggen in één alleen aanvaardbare vorm vast te leggen, moest noodzakelijk de ordening van die spontane muzikale gemoedsuitstorting uitgaan op gevaar af aan spontane emotionaliteit te verliezen, wat er aan geordende muzikaliteit, die toch eigenlijk pas ‘kunst’ mocht heten, gewonnen werd.

Geen wonder, dat in onze tijd een kerk, in de meer aan het verlangen naar emotionaliteit dan om zich zelfs wil, tegemoet komt door ‘primitieve’ muziekvormen binnen zijn muren te halen. Geen wonder ook dat in onze westerse muziekgeschiedenis de christelijke kerk lang een centrale plaats heeft ingenomen en dat niet omdat we toevalligerwijze daar alleen iets van de middeleeuwse muzikale ontwikkeling vinden vastgelegd, maar omdat die ontwikkeling, voor zover ze vaste vormgeving der muzikale drift was, zich inderdaad in hoofdzaak binnen de kerk voltrok, met dien verstande echter dat de grote vernieuwende impulsen in die ontwikkeling, zoals die tot het ontstaan der meerstemmigheid, van buiten de kerk kwamen. Centraal is de kerk ook in de muzikale scholing. Reeds in de 4de eeuw bezat Rome zijn *scola cantorum,*

nagevolgd door dochterscholen in heel West-Europa. Aangezien de muziek bovendien naar antiek voorbeeld een van de hoofdvakken van het quadruvium, het program van de nog ongespecialiseerde academische vorming was, voltrok zich de hele muzikale scholing door en in dienst van de kerk. Deze gebondenheid aan de kerk is karakteristiek voor het hele middeleeuwse kunstleven, maar al naar de techniek van iedere kunst is de aard van die binding verschillend. Schilder- en beeldhouwkunst vinden tot ver in de middeleeuwen vrijwel uitsluitend in de kerkelijke sfeer inspiratie en opdrachten, maar blijven in hoofdzaak buitenkerkelijk ambacht. In de literatuur handhaaft zich een uit het volkslied en -vertelsel voortgekomen wereldlijke kunst, maar waar zij literatuur in engere zin en niet meer volkskunst is, toch sterk doorweven met de - louter kerkelijke - beschaving. Met de muziek staat het weer enigszins anders. Het middeleeuwse leven was doortrokken van muziek, van tromgeroffel en klaroengeschal, van het pijpen van fluit en doedelzak, van het lied vooral: arbeids- en liefdesliederen, spel- en dansliederen, strijden spotliederen. Voor zover de zang in kunstvaardigheid boven de spontane gemoedsuitstorting uitging, was zij voor haar scholing aangewezen op de kerk en dat niet ten aanzien van een kleine groep van scheppende musici, maar voor alles wat zong, speelde en luisterde.

De beeldende kunst die als zelfstandig handwerk altijd buiten de kerk was blijven staan, hoefde slechts in de opkomende burgerij van de late middeleeuwen nieuwe opdrachtgevers te vinden om sterk te verwereldlijken. In de rederijkerskamer verovert de burgerij zich een buitenkerkelijk - wel te verstaan geen antikerkelijk - literair scholingsinstituut, maar de eerste etappe op het pad van de musicus bleef het kerkkoor en koraalzingen. Het kerkkoor is als het ware het grote testinstituut, dat de massa keurt op zijn muzikaliteit en ook wanneer in volgende eeuwen de alles overheersende rol der vocale muziek sterk terugloopt, blijft het deze selectieve functie vervullen en de traditie van een voor allen toegankelijk muziekleven voortzetten.

Voor zo een openbaar muziekleven was men in de laatmiddeleeuwse Nederlandse steden zeker niet aangewezen op de kerk. En de bemoeiing van de stedelijke overheid én het bedrijf van allerlei corporaties overbrugde de nog zo korte afstand tussen muzikale uiting en muzikale kunst. Bij de talrijke openbare vermakelijkheden, bij kermissen, inkomsten van aanzienlijke personen en rederijkersoptochten, bij schuttersfeesten en overheidsmaaltijden, bij processies en ommegangen kwamen ‘trompenaers en pipers’ te pas. Specifiek Nederlands waren de klokkenspellen in de torens van kerk, stadhuis, waag of lakenhal, toevertrouwd aan de zorgen van een stadsbeiaardier, belast sinds de uitvinding der ‘speeltrommels’ op het eind van de 15de eeuw met het om de veertien dagen ‘versteecken van de heele en halve uyren’ op het uurwerk (het verstellen dus van het mechaniek dat het automatische spel der klokken regelde) en met de bespeling van de klokken volgens een naar het seizoen wisselend rooster en ‘opte jaermarcten ten bevele van Burgemeesteren’. Naast de beiaardier en de ‘orgelist’, die in vele steden een half-kerkelijke, half-stedelijke functie had, vinden we al in de 14de eeuw ‘stadstrompers’ genoemd; elders spreekt men van ‘stadsschalmeispelers’. Wat wij van de

Jan Pietersz. Sweelinck, op vierenveertigjarige leeftijd. Schilderij door G.P. Sweelinck. *Haags Gemeentemuseum, Den, Haag*.

maatschappelijke positie van deze stadsmuzikanten afweten, geeft ons ook een indruk van de rol die de muziek in het laat-middeleeuwse stadsleven speelt. Een Utrechtse resolutie van 1489 schreef de trompenaers voor: ‘Zellen alle avonts eer sij op ten toeren gaan, alle heylige dagen savonts op Hazenberch een motet speelen, ende alle Saturdagen avonts ende aller lieve Vrouwe lof spelen in die Buerkerk.’ Hieruit blijkt, dat het toentertijd in Utrecht gebruikelijk was het ambt van stadsmusicus met dat van torenwachter te verenigen. In Haarlem kennen we uit de eerste helft van de 16de eeuw een organist-schalmeispeler-torenwachter Claes Aelbrechtsz.; Floris Schuyt was in de tweede helft van die eeuw organist én schalmeispeler te Leiden. In 1592 worden te Haarlem vier stadsschalmeispelers aangesteld op een jaarwedde van vijftig Vlaamse ponden ‘omme vier mael des weecks als sondaechs maendaechs swoondaechs ende vrijdaechs op de trappen van den stadthuyse als naer ouder gewoonte op den middaege te spelen’. Twee van dit viertal, Jan Willemsz. Lossy en zijn zoon Jan zijn aanwijsbaar als gezeten Haarlemse burgers, brouwers en ‘moutmaeckers’.

Het is bekend, dat de laat-middeleeuwse muzikale vernieuwing, die ons in de 15de en 16de eeuw van een Nederlandse school doet spreken, vooral bloeide in het Zuiden, in de glans van het Bourgondische hof en uitstraalde naar andere hoofse centra in Engeland, Duitsland en Italië, maar minder naar het burgerlijke Noorden.

Uit de hierboven genoemde en soortgelijke gegevens mogen we afleiden, dat de muziekbeoefening in de Noordnederlandse steden van de 16de eeuw nog een dergelijk algemeen burgerlijk karakter had als de beoefening der dichtkunst in de rederijkerskamer, als het hele sociale leven dat nog niet het scherpe gescheiden-zijn van grote en kleine burgerij kende. De aanzienlijke liefhebber en de beroepsmuzikant, de deftige stadsorganist en de blazers ten dienste van heren burgemeesteren en hun vrienden vormden nog geen streng gescheiden groepen en allen dienden een naar ons gevoelen nu wel vrij schraal en simpel, maar daarvoor dan ook voor alle stedelingen toegankelijk muziekleven. Gelijk ook allen deelden in de vreugde om de naar onze smaak naïeve praal der ‘incomsten’, in de leut om de naar onze smaak platte grollen der ‘cluten’, in de vrome aandacht voor de naar onze smaak taaie allegorieën der rederijkersdrama's.

Er bestaat een gangbare voorstelling, dat de heerschappij van het calvinisme, streng en amusisch van aard, deze kunst van de gemeenschap onderdrukt heeft om ons volk te maken tot een psalmgalmend, straatliederen blèrend óf zwijgend volk. Die voorstelling is - als vele gangbare voorstellingen - waar en onwaar, zelfs op meer dan een wijze onwaar, zoals we zullen zien.

Een nieuw beginsel keert zich zelden tegen het oude in zijn zuiverste vorm, maar tegen de verwording van het oude. Zo de strenge, zestiende-eeuwse calvinisten zich al niet tegen alle aards vermaak keerden, dan toch tegen zijn verwording en welke kermis, welk muziek- en dansfeest, welke toneelvoorstelling was daar vrij van? Zo ook keerden ze zich tegen de kerkmuziek om wat zij als de verwording daarvan zagen. Waarin bestond die verwording? Wij zeiden al, dat de kerkmuziek zijn vernieuwende impulsen uit de wereldse

muziek kreeg, de wereldse muziek zijn scholing uit de kerk. De argeloze en wederzijdse doordringing van de wereldse en de kerkelijke sfeer die kenmerkend is voor het hele middeleeuwse leven, gaf het dionysisch wezen van de primitieve muziek gelegenheid zich binnen de kerk uit te leven; gelijk de ten hemel strevende zuilen en de waardige koorbanken der gotische kathedralen omrankt werden met de wilde en scabreuze grillen der beeldsnijders, drong het aardse en al te aardse in de kerkmuziek door: missen, gecomponeerd op de melodie van ‘vuile minneliedekens, daer Hoeren en Camerspelers op dansen’ waren niets ongewoons. Maar het verschijnsel was niet zo specifiek rooms als vooral de latere hervormden het zagen en het verzet ertegen kwam niet alleen van de hervormden. Dat Huygens in 1640 nog reden had bovenstaande kwalificatie van Erasmus aan te halen, bewijst dat al. Maar de strijd tussen wat zich het gemakkelijkst laat omschrijven als de aardse en de hemelse muziek in de kerk was al veel ouder dan Erasmus' tijd en het opmerkelijke daarbij is, dat steeds de vocale muziek als de meest geestelijke geldt, en de zelfstandigheid van de instrumentale, van het orgel vooral, wordt bestreden. Waarom? Waarschijnlijk toch wel, omdat in de vocale muziek de met de rede verstaanbare tekst afhield van het zich laten gaan op de streling der zinnelijke emotie, ‘'t gevoelighe’ zoals Huygens het noemt, ‘dat onse swacke aandacht afleidt van het onsienlicke’. Vandaar dat niet alleen het contra-reformatorische concilie van Trente (1545-'63) ‘alle muziek, die in melodie of tekst iets wellustigs of onreins bevat’ uit de kerk bant, maar dat reeds Thomas van Aquino (omstreeks 1250) en tal van synoden uit de 15de en 16de eeuw zich verzetten tegen zelfstandige instrumentale muziek in de kerk. En niet ten onrechte beriepen de hervormde theologen in hun strijd tegen het wereldvermaak in het algemeen zich op die oudere en door hen zoveel hoger gestelde kerkvader, Augustinus, waar hij zegt: ‘Laat toch de christenen niet dit dansen en springen bedrijven, dat schandelijk en wellustig gezang en die duivelse spelen, noch op straat, noch in huis, noch elders, want dit zijn overblijfselen van de gewoonten der heidenen.’

Wanneer Zwingli in 1527 het orgel in de Grosz-Münster van Zürich laat uitbreken, wanneer de beeldstormers hier verscheidene kerkorgels vernielen of beschadigen, dan breekt een eeuwenoude tegenstelling in daden uit.
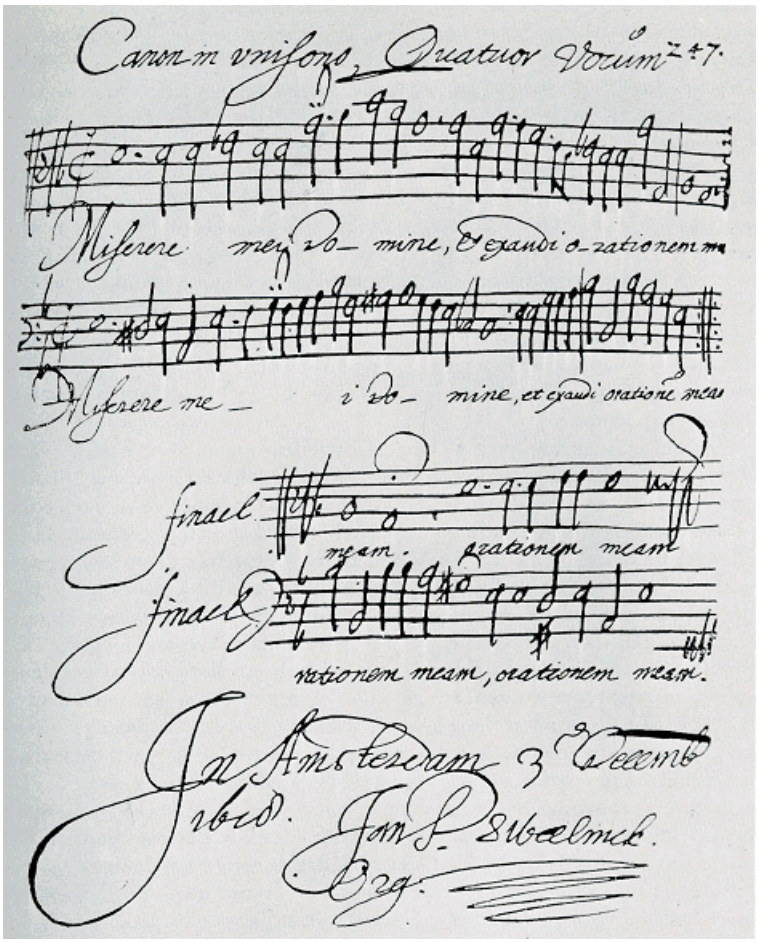
De later ingeroeste tegenstelling tussen de beide kerken en het feit, dat hier te lande met het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog de toen nog betrekkelijk kleine groep der hervormden het staatsgezag aan zich trok, hebben ons een historiebeeld gesuggereerd, dat een vrij abrupte overgang vertoont van een katholiek-middeleeuws maatschappelijk leven naar een gereformeerd 17de-eeuws. Zin voor traditie en verheerlijking van de middeleeuwen bij de katholieken helpt dit verschoven beeld evenzeer in stand houden als de hervormde tendentie tot rechtvaardiging van de breuk. De gisting die in het kerkelijk leven - en daar niet alleen - op het einde der middeleeuwen optreedt, werkt zowel binnen als buiten de kerk door: wij wezen er elders al eens op dat zowel de hervormden als de jezuïeten het recht hebben een figuur als Geert Groote als hun ‘voorloper’ te beschouwen. Enerzijds is er in het sociaal en geestelijk leven van het hervormde Nederland van de 17de eeuw zoveel

‘middeleeuws’ gebleven en is het beleden en niet-beleden katholicisme nog zo hecht, anderzijds is ook het katholicisme zo sterk door de nieuwe geest der burgerlijke maatschappij, door renaissance en humanisme doordesemd, dat de onderlinge tegenstellingen, vooral in het persoonlijk verkeer der ontwikkelden, veel minder groot zijn dan wij met onze voorstelling van hagepreek, brandstapel en schuilkerk op het eerste gezicht kunnen rijmen. En nergens worden de tegenstellingen zo vloeiend als in de wereld van de muziek met zijn woordloze en daardoor weinig aanstoot gevende taal.

Het ligt voor de hand, dat de reformatie met zijn neiging tot rationele beheersing, subsidiair irrationele onderdrukking van de menselijke hartstochten, het meest principieel post vatte tegen de spontane gemoedsuitstorting van de muziek en althans tegen het betrekken daarvan in de ingetogen sfeer der godsverering: Calvijn bande gelijk Zwingli de muziek uit de kerk en de Franse hervormden hielden zich aan dat gebod, terwijl de voormalige zingende ‘Bettelstudent’ Luther haar rol aanzienlijk inperkte.

Ook in de Nederlanden, waar men zeer goedzangs was, getuige de vele liedboeken, getuige de uitbundige wijze waarop de religieus-politieke tegenstellingen in de 16de eeuw in liederen tot uiting kwamen, getuige een uitspraak van de Venetiaanse gezant Guicciardini in zijn boek over de Nederlanden van 1567 over de grote zanglust en muzikaliteit van het volk, ook in de Nederlanden bindt de reformatie de strijd aan tegen de kerkmuziek. Maar die strijd wordt zo weinig consequent tegen een zo sterke traditie in en met zoveel opportunisme gevoerd, dat hij alleen doordat andere factoren in dezelfde richting werkten, en dan nog nooit geheel en al, gewonnen werd.

Onderling tegenstrijdige opvattingen van kerkelijke en stedelijke overheid en van de stedelijke overheden onderling én gebrek aan gegevens maken het onmogelijk een algemeen geldend beeld van deze ontwikkeling te geven. In de grote Hollandse steden schijnt in de eerste rumoerige en benarde tijd van de opstand een stagnatie inhet muziekleven te zijn ingetreden en dat niet alleen, omdat hier en daar de orgels het slachtoffer der beeldstormers waren geworden. Een reeks synodale besluiten eisen ‘aengaende 't speelen der orghelen in der kercken, dat de Dienaers arbeyden sullen, dat 't selve met den aldereersten afgestelt worde’, ja in 1578 zelfs het uitbreken der orgels. Maar met de overgang van de kerken waren de orgels van kerkelijk tot stedelijk bezit geworden en de burgemeesters waren het, gelijk wel meer voorkwam, niet eens met de heren van de synode. Was het uit de nuchtere overweging dat de mensen beter in de kerk dan in de ‘muziek-herbergen’ hun kunstzin konden bevredigen gelijk wij zouden mogen opmaken uit de instructie van de Leidse organist Cornelis Schuyt van 1593, wiens orgelbespelingen moesten dienen ‘tot recreatie ende verlustinge van de gemeente ende omme dezelve duer middel van dien te meer uyt herbergen ende tavernen te houden’? Was het hun eigen behoefte aan muzikaal genot en muzikale scholing voor hun kinderen? We kunnen het afleiden uit de mededeling van een Duitse bezoeker aan Amsterdam, dat de orgelbespelingen van Sweelinck ‘de voornaamste kooplui’ van de stad naar de Oude Kerk lokten, uit de aantekeningen in de Utrechtse stadsrekeningen uit 1649, waarbij het traktement van de blinde or-

Het handschrift van Jan Pietersz. Sweelinck. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

ganist-beiaardier-fluitist jhr. Johan van Eyck verhoogd wordt ‘mits hij de wandelende luyden op 't kerkhof somwijlen 's avonts met het geluid van zijn fluitgen vermake’, uit de benoeming van de organist Alewijn de Vois te Utrecht (1626) op aanbeveling van Constantijn Huygens ... ‘en dat de burgeren en de innewoonderen van qualiteit hare kinderen sullen mogen doen instrueren in de musycke oock op clavesimbalen speelen’. Ten slotte kan er ook in meegesproken hebben de geldingsdrang naar buiten van de machthebbers der jonge Republiek, die - zien we hetzelfde niet bij vele nieuwe gezagdragers in onze eigen tijd? - tegenover aanzienlijke vreemdelingen graag ‘uitpakten’ met de vaderlandse of vaderstadse produkten van wetenschap en kunst. Deze bijzondere functie, het spelen bij de ‘ordinaryse en de extraordinaryse maeltijden van die van den gerechte, zonderlinge als enige forsten princen heeren off potentaten in deser stede comende, met enige maeltijden of bancketten zullen werden geëert’, vinden we onder andere in een Leidse instructie genoemd. Ook Sweelinck kon voor dit doel door burgemeesteren worden ontboden.

Hoe het ook zij, na korte of langere onderbrekingen worden reeds vóór 1590 in de voornaamste steden de orgels zo nodig hersteld, opnieuw organisten benoemd - nu door de stedelijke overheid - ‘naar ouder gewoonte’, zoals we hier boven uit een Haarlems raadsbesluit aanhaalden, stadstrompers of schalmeispelers belast met het op gezette tijden spelen voor de open ramen of op de trappen van het stadhuis. In Utrecht luisterden de stadstrompers tezamen met de zingende studenten ook de academische plechtigheden op. Soms werd de organist opgedragen een paar ‘coralen’, dat wil zeggen jongens, ‘clare ende heldere stemmen hebbende’ te onderwijzen die voor stadsrekening werden opgeleid ‘om tot vercieringe onder de orgalen te werden gebruyckt’.

Het kardinale punt in deze hele ontwikkling is wel, dat het calvinisme juist door zijn streven om de muziek uit de kerk*dienst* te bannen, belangrijk heeft bijgedragen tot de vrijwording der instrumentale muziek. De middeleeuwse kerk, een gewijde plaats, waar de muziek in het ritueel van de kerkdienst was opgenomen - wat niet belette, dat er ook markten in de vaak kolossale ruimten werden gehouden - werd onder de reformatie louter huis van de vergadering der gemeente, dat zich nog meer voor andere doeleinden liet gebruiken. Huygens vermeldt het werven van krijgsvolk in de kerken en zo kon er ook plaats en gelegenheid in geschapen worden voor wat we de eerste concerten kunnen noemen.

Kardinaal punt én in de ontwikkeling der muziek in het algemeen én in het leven van de Amsterdamse organist en componist Jan Pieterszoon Sweelinck, aan wie wij om deze ‘sleutelpositie’ eerder een plaats kunnen aanwijzen in de Europese cultuurgeschiedenis dan in het Nederlandse muziekleven én omdat wij van zijn aards bestaan en zijn rol in dat Nederlandse muziekleven zo bitter weinig weten én omdat de door hem geschapen traditie zich buiten de grenzen van zijn vaderland voortzet. Zelfs over zijn geboorteplaats hebben we geen volstrekte zekerheid; waarschijnlijk werd hij geboren kort voor zijn ouders van Deventer naar Amsterdam verhuisden, waar Pieter Swybertzoon organist van de Oude Kerk werd, en wel in 1562. Pas op het titelblad van

zijn in 1584 te Antwerpen gedrukte bundel Franse chansons voegt hij de familienaam van zijn moeder, Sweling, achter hel al te weinig onderscheidende Jan Pietersz. In later jaren schrijft hij Sweelinck.

Zijn vader die reeds in 1573 stierf, kan hem hoogstens de eerste beginselen van zijn vak hebben bijgebracht, zijn verdere muzikale scholing kreeg hij van de Haarlemse organist Jan Willemsz. Lossy, terwijl de bekende laatste pastoor van de Oude Kerk, de vurige katholiek Jacob Buyck die aan de vooravond van de Alteratie naar Duitsland uitweek, de zorg voor zijn algemene ontwikkeling op zich nam. Lange tijd heeft men gemeend zekere verwantschap in Sweelincks werk met de Italiaanse school te moeten verklaren uit een kunstreis naar Italië die dan omstreeks 1578 werd geplaatst, en een leertijd bij de Venetiaanse meester Zarlino. Latere muziekhistorici hebben deze veronderstelling, waarvoor geen enkel bewijs is, afgewezen. Wel bewerkte Sweelinck voor zijn leerlingen Zarlino's leerboek: *Instituzioni harmonichi*. Reeds op het eind van 1577, dus slechts vijftien jaar oud, aanvaardde Jan Pietersz. als derde opvolger van zijn vader het ambt van organist aan de Oude Kerk. Wij weten niet of de jonge Sweelinck bij de Alteratie van 1578 dadelijk door een stedelijke benoeming in zijn functie bevestigd is, maar uit de mededeling van zijn vriend Plemp na zijn dood, dat hij vierenveertig jaar organist zou zijn geweest, mogen we afleiden, dat in Amsterdam het orgel niet lang heeft stil gestaan, wat ons bij het gematigd karakter van deze overgang niet behoeft te verbazen.

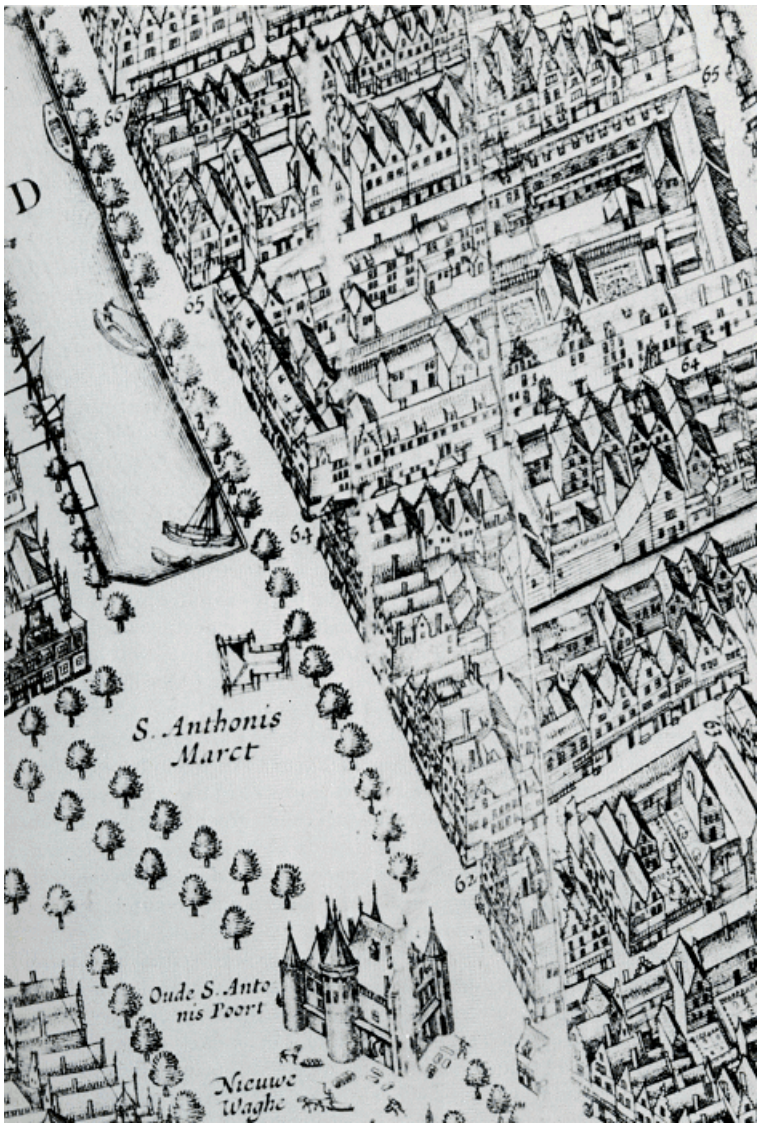
Van Sweelincks persoonlijke reactie op deze toch diep in zijn leven en kunst ingrijpende veranderingen weten wij niet meer dan zich uit zijn werk en enkele schrale gegevens omtrent zijn verder leven laat aflezen; met zekerheid valt zelfs niet te zeggen of hij, dadelijk of later, tot het gereformeerd geloof is overgegaan. Dat hij in zijn functie gehandhaafd bleef zegt in dit verband niets: zo lang de calvinisten nog maar een klein deel van de bevolking vormden, konden ze, omdat ze het meest doelbewuste en strijdbare deel waren, wel de leiding aan zich trekken, maar bij de bezetting van alle niet direct politieke en kerkelijke ambten was verdraagzaamheid praktische noodzaak. Ja zelfs onder de nieuwbakken predikanten waren er heel wat die gisteren nog de mis lazen en bereid waren vandaag te preken. Wat nood dan of het kerkorgel door roomse of hervormde handen ‘geslagen’ werd?

In Utrecht was men nog in 1706 bereid een rooms beiaardier te benoemen bij gebrek aan een bekwame ‘van de religie’.

Hoofdzaak was, dat de organist zich aanpaste aan zijn nieuwe functie, die in wezen op een verwereldlijking neerkwam. De liturgische kerkmuziek en het ondersteunen (door meespelen) van de liturgische zang verviel. Wat daarvoor in de plaats kwam, was bij de grote zelfstandigheid van de gereformeerde kerken van plaats tot plaats zeer verschillend. In sommige kerken werd aanvankelijk de muziek geheel buiten de godsdienstoefening gebannen, in andere speelde het orgel de psalmmelodie voor, die dan vervolgens door de gemeente zonder begeleiding werd ingezet. Vrij algemeen was een naspel, waarvan de Dordtse kerkeraad voorschreef: ‘terstond na de predicatie met de psalmen te beginnen en die vijf of zes maal te achtervolgen, en wilden zij

[de organisten] dan musicale stuxkens spelen, mogten zij het doen, mits dat zij grave, stichtelijke stuxkens speelden en motetten en lichtvaerdige achterwegen lieten'. Het is dat zelfde naspel waartegen Huygens zich later zo krachtig verzetten zou, omdat het in zich zelf niets stichtelijks had en slechts diende om het voetgeschuifel, de onderlinge begroeting, het afspraakjes maken en kwaadspreken van de wegstromende kerkgangers te overstemmen en alleen de koster en een paar hinkende oude wijfjes het tot het eind toe aanhoorden.

Naast deze bescheiden kerkdienst beoefenden Sweelinck en zijn vakbroeders hun kunst in wereldlijke dienst als vrij beroep: in dienst van de burgerij, die bij slecht weer in de kerk zijn pantoffelparade hield, gaven zij hun orgelbespelingen en afgezien van verschillende bijbaantjes als dat van beiaardier, waarmee Sweelinck voor zover we weten niet bezwaard was, werd van de organist verwacht, dat hij de spil van het stedelijke muziekleven was, als musicijn bij plechtigheden en feesten der magistraten, als leermeester van de kinderen der voornaamste burgers (we kennen bij voorbeeld Hoofts eerste vrouw Christine van Erp en de katholieke dichter van Latijnse verzen Plemp onder Sweelincks leerlingen) en als leider van muziekcolleges, een vorm van muzikaal gezelschapsleven die juist in Sweelincks tijd in zwang kwam. Het waren kleine gezelschappen van deftige amateurs die wekelijks hun samenkomsten hielden, waarbij de gezamenlijke maaltijden geen kleiner rol speelden dan de gezamenlijke muziekbeoefening en die af en toe concerten voor genodigden gaven, welke in de 18de eeuw, als een bredere laag van de burgerij aan het culturele leven gaat deelnemen, uitgroeiden tot openbare concerten tegen entree en met - gewoonlijk buitenlandse - solisten als sterren. In Utrecht werd de organist van de Dom evenals de stadstrompers bij resolutie van de vroedschap voorgeschreven op de bijeenkomsten van het muziekcollege te 'compareren'. Van Sweelinck kennen wij zo'n order niet, maar de acht 'Philomuses en la tresrenommee ville d'Amstelredam', waaraan hij het tweede boek van zijn psalmen opdroeg, vormden zulk een gezelschap onder zijn leiding, zoals uit de tekst van die opdracht blijkt waarin hij eraan herinnert, dat zij deze muziek reeds vaak tezamen gezongen hebben. Uit opdrachten in ander werk waarin verscheidene muziekvrienden genoemd worden, uit de wetenschap, dat mr. Jan, evenals later zijn zoon en opvolger Dirck, tot de, zij het zeldzame, bezoekers van het Huis te Muiden heeft behoord, uit verscheidene lofdichten op de 'Phoenix der Musycke' valt af te leiden, dat Sweelinck door een kring van muziekvrienden en bewonderaars omgeven was en inderdaad jarenlang het huis in de Koestraat, waar hij zich in 1590 na zijn huwelijk gevestigd had, het centrum van het Amsterdamse muziekleven is geweest. Even iets als een beeld van wat Sweelinck voor muzikaal Amsterdam en ver daarbuiten betekend heeft, krijgen we uit de enige iets uitvoeriger mededeling van een tijdgenoot over hem, die wij bezitten, een passage uit de 'Memoryen ofte Cort Verhael der Gedenckweerdichste so kerckelicke als wereltlicke Gheschiedenissen van Nederland, Vranckrijck, Hoochduytschland' van de Kamper predikant Baudartius: 'My gedenckt, dat ick eens met eenighe goede vrienden bij meyster Ian Pietersz. Swelinck, mijnen goeden vriend, ge-

Sweelincks woning stond in de Koestraat, ter plaatse waar nu de huizen 15 en 15a staan. Op dit fragment uit de kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode is de Koestraat geheel bovenaan aangegeven met de nummers 65. *Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam*.

gaen zijnde, met noch andere goede vrienden, inde maend van Mey, ende hij aan het spelen op zyn Clave-cymbel ghecomen zijnde, het selfde continueerde tot ontrent middernacht, spelende onder anderen het liedeken Den lustilicken Mey is nu in zijnen tijdt, d'welck hij, soo ick goede memorye daer van hebbe, wel op vijf-en-twintigerley wysen speelde, dan sus, dan soo. Als wy opstonden ende onsen afscheyt wilden nemen, so badt hij ons wy souden doch dit stuck noch hooren, dan dat stuck, niet cunnende ophouden, alsoo hy in een seer soet humeur was, vermaeckende ons zijne vrienden, vermaeckende oock hem selven.'

Men heeft door zorgvuldig archiefonderzoek ons kunnen vertellen, dat Sweelinck trouwde met een welgestelde burgerdochter, Claesgen Dircxdochter Puyner van Medemblik, dat hij zes kinderen heeft gehad en wat er van hun nakomelingschap geworden is. Uit notariële akten heeft men het een en ander omtrent de welstand en de goedgeefsheid van de mens Jan Pietersz. kunnen besluiten, maar met het levendig zachtzinnige portret van de hand van zijn broer Gerrit Pietersz. in het Gemeente Museum te Den Haag en de stijve gravure van Muller is dit het enige beeld dat we van hem hebben: de kunstenaar bezeten van de eindeloze mogelijkheden van zijn nieuwe kunst niet aflatend anderen er voor te winnen. Welke anderen? Niet langer de gemeenschap der gelovigen, die vroom het schrale en verstarde spel der liturgie had aangehoord, maar toch ook wel niet de nieuwe calvinistische gemeente. Zeker, daar waren de orgelbespelingen. Maar wie waren zijn wandelende luisteraars? De 'voorname kooplui', 'aanzienlijke vreemdelingen', de 'eerlycke burgers' vinden wij vermeld, maar drong ook het geuzenvolk tussen de drentelende heeren en eerlycke burgers of geldt ook voor hier het beeld dat de Deense schrijver Jacobsen in zijn *Marie Grubbe* geeft van een orgelbespeling in de domkerk van Ribe, waar de schamele gemeente samengedrongen blijft staan voor de drempel van de open kerkdeur? Wij weten het niet, maar zeker is wel, dat zijn werk, zijn *Chansons*, zijn op Franse tekst getoonzette psalmen zich richten tot een kleine toonaangevende groep. Hier ligt de voornaamste oorzaak van onze onwetendheid omtrent Sweelincks geloof: in die kring van voorname burgers en cultuurdragers zonken de geloofstegenstellingen weg onder het gemeenschappelijk vuur voor een nieuwe kunst, een nieuwe wetenschap, een nieuwe levensstijl.

Bij de, de kerk mijdende, libertijn Hooft, waar ook Sweelinck met Plemp, de neef van zijn oudere katholieke leermeester Buyck, enige malen geweest is, kwamen de contra-remonstrant Constantijn Huygens, de doperse Vondel, de roomse Tesselschade, de Haarlemse pastoor Ban en de... joodse Francisca Duarte samen. Wat hen allen bond in hun wetenschappelijke, historische, literaire, muzikale bedrijvigheid was het streven naar en het ontdekken van een kunstige stelselmatigheid, naar een ordening die hen vrij moest maken uit wat zij als de middeleeuwse verwarring en barbarij waren gaan zien, een streven dat in het religieuze zijn uitdrukking vond in de reformatie - maar ook in de contra-reformatie - en dat wij als de geest der burgerij herkennen, wanneer Huygens tegen het verward psalmgegalm aanvoert 'dat wij op alle andere dingen, oock boven maten, puntigh, keurlick ende besett zijn'. Die

geest spreekt uit de systematiek van Calvijn én van Loyola, uit het streven naar ordenend en rationeel denken der humanistische geleerden, uit de strenge bouw van Vondels en Hoofts verzen en Sweelincks fantasieën en toccata's en tot in het absurde gedreven in de muziektheoretische speculaties van Ban. De echt renaissancistische gedachte van de zinrijkheid der muziek die de Italianen ertoe gebracht had te streven naar een vóór die tijd onbekende overeenstemming van woord en toon in hun madrigalen en de meerstemmigheid om de onverstaanbaarheid van de tekst te verwerpen, heeft aan verscheidene muziektheoretische werken het aanschijn gegeven onder anderen van Kepler, van Stevin en Descartes, maar geen ging daarin zover als Ban die zo iets als een vaste muziektaal meende te kunnen opstellen: '... zoo oordeelde ik dat de zanghkunst ook moeste hebben zoodaenighe vaste redenen, ende Regulen. Ende dies te meerder dewyl ik merckte dat de Letterkunst, Talkunst, Landtmeeterye, ende diergelyke wisse kunsten, hadden haer vaste zeekere Regels: zoo besloot ik dat de zangkunst, die onderhandelingh is aen de Talkunst, ook moeste hebben zeekere regulen'. Ten bewijze van zijn theorie daagt de Haarlemse pastoor de geleerde en muzikale Franse franciscaan Mersenne die ook een drukke correspondentie voerde met Huygens, tot een compositiewedstrijd uit ... op de tekst van een Frans minneliedje: 'Me veux tu voir mourir, insensible Climaine? Viens donner à tes yeux ce funeste plaisir!' Enzovoort. En wanneer de Franse beoordelaars hem in het ongelijk stellen, doet hij - in vijfentwintig dichtbeschreven foliovellen! - een beroep op de even gereformeerde als geleerde joffer Anna Maria van Schuurman te Utrecht. Geen wonder dat de vrome Anna Maria na haar bekering door De Labadie alle bemoeiing met wetenschap en kunst als wereldse ijdelheid verwierp!

Al het werk dat in druk van Sweelinck bewaard bleef, is aan kunstbeschermers uit de kring van Amsterdamse kunstminnende patriciërs opgedragen. De bundel *Chansons* van 1584 is opgedragen aan Ophaert den Otter, die dus zoals toen gebruikelijk was, de kosten van de uitgave geheel of gedeeltelijk voor zijn rekening zal hebben genomen.

In 1603 maakt Sweelinck een begin met wat op zich zelf al als een levenswerk mag gelden, zijn volledige vier- tot achtstemmige toonzetting van de psalmen op de Franse tekst van Marot en De Bèze. Het eerste boek daarvan draagt hij op aan burgemeesters en schepenen van Amsterdam met dank voor veel gunstbetoon van deze 'vrais Peres de ma patrie, desquels j'ai esté gratifié en maintes sortes des ma jeunesse'.

In 1612 en 1613 verschenen boek twee en drie, in zijn sterfjaar het laatste boek der psalmen. De druk van twee en drie werd bekostigd door Henric Barentsen, van vier door David van Horenbeeck, die voorzanger in de Grote Kerk te Haarlem was. De acht peten van het tweede boek noemden wij al eerder.

De *Rimes fransoises et italiennes* van 1612 droeg Sweelinck op aan zijn 'tres singulier amy Jean Ludovicq Calandrini', waarschijnlijk dezelfde als de Levant-handelaar en bankier Willem van den Heuvel, die we ook kennen als geldschieter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. De *Cantiones sa-*

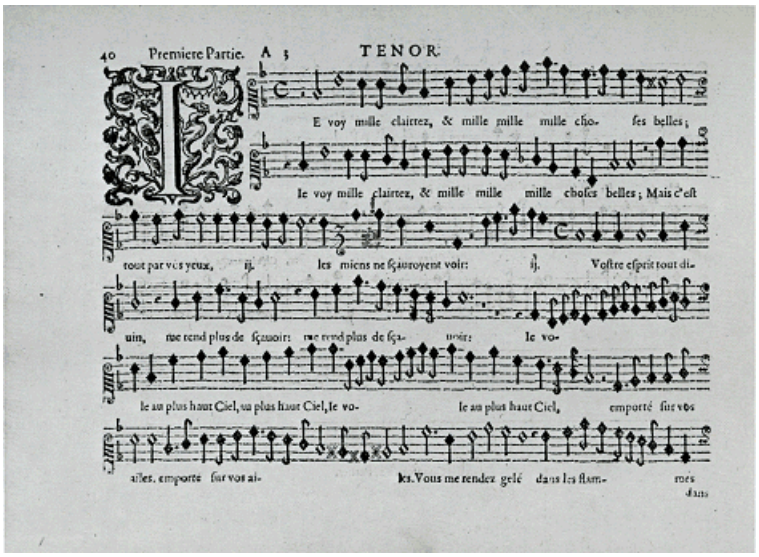
crae van 1619 ten slotte zijn gewijd aan zijn leerling en vriend Cornelis Plemp.

Overzien we deze reeks van vrienden-en-beschermers en hun bemoeienis met Sweelincks werk, dan blijkt, dat wat met hun medewerking een ruimer verspreiding vond uitsluitend het vocale werk was en wel op niet-Nederlandse (Franse, Italiaanse, Latijnse) teksten. Dat wil zeggen niet het meest vernieuwende en baanbrekende gedeelte van zijn oeuvre, maar dat wat zich het meest aansloot bij de bestaande overwegend vocale traditie en de in de buitenlandse muziekcentra - bij gebrek aan een binnenlands - gangbare smaak en taal zelfs. Het was niet anders te verwachten van deze kunstlievende burgers die én als cultuurdragers én als natie nog geen verleden hadden en grootgebracht waren in eerbied voor de klassieken, voor de Italiaanse en voor de Franse beschaving en in een niet geheel onbegrijpelijke geringschatting voor het provinciaal en kleinburgerlijk getinte eigen kunstleven.

Niet dat het in zijn tijd aan waardering voor Sweelincks instrumentale kunst geheel ontbroken zou hebben. Daarvan getuigt zijn roep als ‘seer constich ende vermaert Organist, ja beroemt voor den aldercloecksten ende constichsten Organist deser eeuwe’ (Baudartius) en de ijver waarmee men vreemdelingen naar zijn orgelconcerten sleepte, ook al bleven deze principieel verzet wekken, zoals we nog zullen zien. Maar van werkelijk begrip voor zijn oorspronkelijkheid getuigt toch voor alles, zoals bij alle werkelijk grote vernieuwers, de schaar van zijn leerlingen, die uit heel Nederland en Duitsland toestroomden en waarvan de Deventer organist Claude Bernart, Paul Siefert uit Dantzig, Jacob Praetorius en Heinrich Scheidemann uit Hamburg en Samuel Scheidt uit Halle de belangrijkste zijn.

Ten dele in Nederland, maar vooral in het Noordduitse muziekleven van de zeventiende eeuw, ontstaat een Sweelinckschool die over Scheidemann en diens leerling Johan Adams Reinken rechtstreeks op Bach uitloopt. Met zijn fantasieën legt Sweelinck de grondslag van Bachs fuga's. De Italiaanse toccata draagt hij, strenger gebouwd, in de Duitse muziek over en een zelfde bemiddelende en vormgevende functie vervult hij tussen Engeland en Duitsland ten aanzien van de variaties over volksliederen en -dansen. Nieuwe vormen schiep hij in zijn echo-fantasieën en koraal-variaties.

Van al deze instrumentale muziek werd bij het leven van de componist niets uitgegeven, maar ze werd ijverig afgeschreven door de leerlingen die hem tot zijn dood in 1621 bleven omringen. Van al deze manuscripten is, nadat omstreeks het midden van de vorige eeuw de belangstelling voor Sweelincks werk hier te lande herleefde, een rijke verzameling bijeengebracht uit Zweedse, Duitse, Oostenrijkse, Italiaanse archieven en tussen 1894 en 1900 in tien delen door de Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis uitgegeven, maar in Nederland zelf bleek elk spoor van het instrumentale werk uitgewist. Waarover we ons, gezien de ontwikkeling van het muzikale leven in de Republiek na Sweelinck misschien mogen ergeren, maar nauwelijks verbazen. Wat met Sweelinck als het begin van een rijke bloeiperiode inzet, breekt hier af om elders opnieuw te wortelen en vrucht te dragen. Waardoor?

Een muziekpagina uit de *Rimes françoises et italiennes,* Leiden 1612. *Haags Gemeentemuseum, Den Haag*.

Zij die het Nederlandse calvinisme in bescherming hebben genomen tegen de beschuldiging van Huet en anderen het muzikale leven in de Republiek te hebben doodgedrukt, wijzen terecht op de, het kan niet anders dan overwegend gereformeerde inspiratie en steun waaruit Sweelincks psalmmuziek moet zijn geboren én op die wat negatieve verdienste van de reformatie: door de feitelijke secularisering van het orgel de weg vrij te hebben gemaakt voor de ontwikkeling der zelfstandige instrumentale muziek. Zij wijzen op de muziekcolleges die juist in de eerste helft van de 17de eeuw overal ontstaan, op de vele liedboeken die ook nog in de 17de eeuw bleven verschijnen, op het beeld van een opgewekt huiselijk muziekleven dat men uit schilderkunst en literatuur krijgt. Maar wij zeiden al dat de dompertheorie zich niet laat afdoen met het simpele ja of nee, dat men ertegenover pleegt te stellen. En wel om twee redenen. De eerste is, dat het calvinisme niet uit de lucht is komen vallen, dat het samenhangt met het hele complex van verschijnselen dat de overgang van de feodale middeleeuwen naar het tijdperk der burgerlijke maatschappij betekent en dat niet in het calvinisme alleen, maar in dat hele complex en wel in de bijzondere gestalte die het hier in de Republiek kreeg, de oorzaken gezocht moeten worden van de verdorring van het muzikale leven. De tweede is dat het met het doordrijven van de eisen van het calvinisme, juist omdat ze zo streng en consequent waren, zo'n vaart niet liep. Men handhaafde hun integriteit als van meer strenge wetten, door er zich aan aan te passen en eronderdoor te duiken, door afwisselend onderdrukken en oogluikend toelaten van het verbodene. Om ons tot het muzikale leven te beperken: in de ordeloosheid der middeleeuwen waren kunst, vermaak en roes een ongescheiden sfeer geweest waar de mensheid zich ongescheiden in vergeten kon, omdat zij de ‘jaren des onderscheids’ nog niet kende. De burgerlijke wereld met haar zin voor de ‘Regel’ ontdekte het systeem in de muziek, maar ook de ‘Verwirrung der Gefühle’, de tuchteloosheid, de ‘zonde’ die erin stak. Een tendentie naar theoretische en ethische ordening van de muziek zet in, de laatste vooral van de kerk - en het meest consequent van de gereformeerde kerk - uit, maar de botsing met het verzet van de ‘natuurlijke’ mens voerde tot een reeks van compromissen, die het beeld van het 17de-eeuwse cultuurleven uiterst ... verward maken.

Gaan wij, ons beperkend tot Sweelincks terrein, om te beginnen de uiterlijke verschijningsvormen van het muziekleven na, dan zien we dat het publieke muziekleven, de incomsten, de orgelbespelingen, het spel van trompers en schalmeispelers in de loop van de 17de en 18de eeuw inschrompelt mét de overheidszorg voor dit soort muziek en de scholing ervoor, tot er niets anders overblijft dan de salariëring van de kerkorganist. Semi-openbaar, maar dan toch in een zeer beperkte vorm voorlopig, zijn de muziekcolleges, gerekruteerd uit aanzienlijke dilettanten. De liedboekjes blijven nog wel verschijnen, maar ze verliezen meer en meer hun oorspronkelijke en nationale karakter en passen zich aan bij de modieuze Frans-Italiaanse smaak van een elite. Want de muziek, in zijn karakter aan de nieuwe functie aangepast - het monodische lied met begeleiding van enkele instrumenten overweegt - trekt zich terug in de huiselijke sfeer, dat wil zeggen in de huiselijke sfeer van de ‘heren’,

de grote burgerij die tot een staat van welstand en comfort is gekomen, waarin het huisconcert past. Het is de groep van de bevolking die, gereformeerd of niet, ruimer denkend door zijn ontwikkeling en betrekkingen met het buitenland, steunend ook op zijn standstrots, zich onttrekt aan de controle der kerk, verpersoonlijkt in de kleinburgerlijke predikanten. Een soort onwillekeurig zelfportret van zo'n muziekliefhebber bezitten we in de brieven van Constantijn Huygens die als twintigjarige jongeling met een gezantschap in Londen, vol trots aan zijn ouders schrijft, dat hij op een regenachtige middag, toen de koning een jachtpartij had moeten opgeven, zijne majesteit met zijn luit had mogen opvrolijken en dat deze zijn kaartspel een paar keer had onderbroken om naar hem te luisteren. Voor Huygens is muziek geen Nederlandse kunst, hij zoekt voor zijn kinderen een Franse muziekmeester, schrijft om Franse en Italiaanse muziek voor hen, hij spreekt van ‘les ignorans de pardeçà en van de ‘barbarije’, waarin hij leeft en de hoogste lof die hij de vaderlandse kunst kan toezwaaien, wanneer hij de Franse gezant d'Estrades wil overtuigen, dat het hier nog zo gek niet is, blijft de verzekering dat er in Amsterdam (‘nostre villette d'Amsterdam’) ‘beaucoup d'illustres compositeurs capables d'admirer l'excellence des vostres’ zijn te vinden. Huygens was Haags hoveling en hij sloot zich, hoewel het beschavingsniveau van zijn kring ver boven dat van het hof lag, op dit punt bij de hofgeest aan. Het stadhouderlijke hof, waar de sprinkhanentros van de winterkoning en de kale hoogheid der Stuarts, zo mogelijk in het Frans, de toon aangaven, heeft nooit de krachten opgeleverd voor een zelfs niet op namaak-Franse leest geschoeide hofcultuur in de geest van sommige Duitse vorsten. Vooral de muziek en het toneel, toentertijd vrijwel geheel afhankelijk van een beschavingscentrum, dat over de scholing van de uitvoerende kunstenaars waakte, hebben daar sterk onder geleden.

Huygens was zijn leven lang een hartstochtelijk en meer dan middelmatig muziekliefhebber. In zijn hoge ouderdom schrijft hij niet zonder krasse oudeherentrots aan een lid der familie Duarte: ‘Met mij is het sulx gelegen, dat ick mij in desen ouderdom van over de 90 jaeren, niet soo wel als ick wenschte bedienen kan van de 800 ende meer musieckstucken en de stucxkens, die ick (bijnaer met schaemte) bevinde mij ontvallen te sijn op de vijfderhande Instrumente U.E. bekent; door dien mij dese gaende ende comende gichten hier en daer eenen vinger wat verswackt hebben.’ Zijn ijver voor de muziek leefde zich geheel uit in het musiceren in eigen kring, in zijn muzikale correspondentie en de daarin vervatte kritiek op het muzikale peil van zijn vaderland. Zeker, hij leefde niet in de tijd van Kunst-voor-Allen. Opmerkelijk is echter, dat het enige van zijn vele geschriften, dat zich met het vaderlandse muziekleven bezighoudt een rechtstreekse aanval is op wat in Sweelincks tijd het fundament scheen te worden van de door het calvinisme bevrijde instrumentale muziek: de orgelbespeling. Huygens' in 1641 verschenen boekje: *Ghebruik en Onghebruik van 't Orghel* is het doodvonnis, tot uitwijzing verzacht, over Sweelincks werk. Het boekje toch hoort thuis in de in die jaren gevoerde polemiek over het gebruik van het orgel in de gereformeerde kerken, beter over het misbruik, dat daar gemaakt werd van de menselijke stem,

want de zonder begeleiding regelrecht uit de harten der gemeente ten hemel stijgende lofzang oordeelden velen weinig stichtelijk. Huygens stelt zich in die tijd op het standpunt, dat ook Revius had ingenomen:

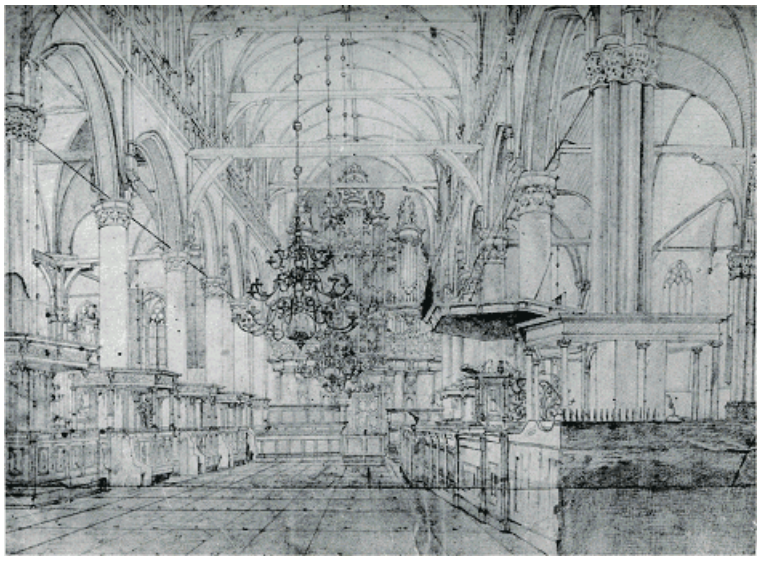
Tot psalmen en gebeên wordt 't orgel recht gebruyket!
O, salich! welcker keel des Heeren roem ontluyket!

Nog voordat Huygens zijn betoog uitgaf, hadden sommige kerkeraden de knoop al doorgehakt: op voorgaan van de Friese gemeenten had Leiden in 1636, Dordt in 1638, Middelburg in 1640 besloten het psalmgezang der gelovigen door het orgel te doen begeleiden. Maar elders woedde de strijd nog voort: de remonstrant Uytenbogaert zo goed als de steile Voetius waren ervóór de orgels eenvoudig te verwijderen en in Amsterdam ging men pas in 1680 tot begeleiding van het gezang over. Maar merkwaardiger dan Huygens' al te redelijk betoog daarvoor is zijn filippica tegen ‘het stomme geschal der pijpen’ en het ‘ijdele avond-orgelspel’. Voor Huygens, en als dat voor deze muzikale hoveling gold dan zeker voor de meesten van zijn geloofsgenoten, is alle zomaar-muziek zonder de heiliging van de eraan gehechte gewijde tekst louter zinnestreling. Men denkt er toch ook niet aan, betoogt hij, om een feestmaal in de kerk te geven. Welnu dan, ‘komt het niet op één, oftmen mijn' Ooghen, mijn Tong ofte mijn' Ooren onthale, isser onderscheyd van Wellust in wat lieffelix te sien, te smaken oft te hooren?... Ende plegen wij weelde oft wellust ter plaatse self daerse ons afgepredict werden?’ Het is al papisterij: ‘Soo wij die deure open doen, maken wij ons schuldigh aen de schuld der ghenen, die den eenvoudigen, voor den redelicken, eenen redenloosen Godsdienst voorschrijven.’

Opmerkelijk is ook dat Huygens, zij het terloops en niet als fundament van zijn betoog, vermeldt, dat het programma der verwerpelijke orgelbespelingen nog altijd ‘tegens eenen Psalm thien Madrigalen, en lichter deunen, in geen' Kercke sonder aenstoot te noemen’ omvat. Zo stapvoets voltrok zich de overgang van de katholieke naar de hervormde, nee, van de middeleeuwse naar de burgerlijke wereld.

Nergens vindt men zo op 't kortst vervat als in Huygens' boekje de ‘schuld’ van het calvinisme aan de uitbanning van Sweelinck en tevens zijn verdediging op grond van ‘hoger streven’. Sweelinck, noch zijn zoon en opvolger Dirck die Huygens toch zeker van roep moet hebben gekend, worden er overigens in genoemd. Maar men komt er bovendien zijn medeplichtige op het spoor: als de schrijver het orgelspel nogmaals als ‘ijdelen wellust onser uyterlicke Sinnen’ met de ontwijding van het avondmaalsvaatwerk vergeleken heeft, vervolgt hij: ‘Soo viesen [pietluttige] eerbieder van zielloose dinghen en ben ick niet, dat ick mij stooten wilde aan eerlicke luyden, die somtijds het werk oft de hand van een Meester op sijn Orgel soeckende te hooren, sich daer toe buytens tijds in de Kercke deden sluyten, ende also in 't bijzonder genoten het gebruyck van een kostelick speeltuych, desgelijcken yeder eens gelegentheid niet en is een tot sijnent te hebben.’

Dit is duidelijk: de kunst, losgemaakt van het vermaak en de roes maar an-

Het orgel in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. Tekening door J.C. Nicolié. *Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam*.

derzijds ook van de stichting der massa, is voorrecht der ‘eerlicke luyden’ geworden, het volk blijft het muzikaal vermaak van elkaar met of zonder begeleiding te overschreeuwen in de kerkgalm, de ook-muzikale roes van de door geen kerkeraad te onderdrukken en door een menskundige overheid gehandhaafde kermissen. Het was - schrale troost voor de misdeelden - geen tegenstelling van louter winst en louter verlies, er was verlies aan beide kanten: het volk, losgeraakt van de muzikale scholingsmogelijkheid en de muzikale selectie van de oude kerk, verviel tot de deun, tot de ‘snel-hel-le-vliet’ en de ‘moord-te-Raamsdonk’ of tot gelal zonder meer, maar de geïmporteerde kamerplantmuziek der ‘heren’ werd schraal en onvruchtbaar tot een graad, waarbij een vloedgolf van nationaal enthousiasme niet meer kon losmaken dan de deun van het ‘Wien Neerlands bloed’.

Sweelincks naam verzinkt met die van zijn zoon Dirck, de afschriften van zijn instrumentale muziek fladderen uit over Europa en blijven in vergeten hoeken liggen, van zijn psalm- en chansonbundels zal slechts een enkel exemplaar van onder het vaderlandse stof voor de dag komen, als in de 19de eeuw de belangstelling voor zijn werk herleeft, herleven kán, omdat de democratie een nieuwe grondslag voor muzikaal leven heeft geschapen en de emancipatie der katholieken ook naar die kant de deur van het openbare cultuurleven weer heeft opengezet. Want het is geen toeval, dat na die emancipatie de katholieken hun culturele achterstand het eerst en het meest volledig op muzikaal terrein inhalen.

Sweelincks werk werd met piëteit bijeengezocht en zorgvuldig uitgegeven, er kwam een Sweelinckmonument en er kwamen Sweelinckstraten, ja, men kan zonder overdrijving van een speciale Sweelinckvorsing spreken en op historische gedenkdagen speelt en zingt men zijn muziek ... en polemiseert daarna met vuur of ‘Sweelinck het zó bedoeld had’. Dat alles is historisch belangwekkend, de nationale glorie mag er mee gebaat zijn en gewetensvolle vaderlanders mogen er de voldoening in vinden ‘iets goed te maken’. Maar laten wij Sweelinck niet te nadrukkelijk opeisen voor het Nederlands pantheon, want niet als de Nederlandse musicus die hij onmiskenbaar was, maar als de Europese kunstenaar die hij voor zijn Duitse erfgenamen werd, heeft hij zijn cultuurhistorische taak vervuld.

Huig de Groot

Het Delfts orakel

In 1925, het jaar waarin het derde eeuwfeest van de verschijning van De Groots hoofdwerk *De Iure belli ac pacis* gevierd werd, zag onder de stroom van gelegenheidsgeschriften als vierde publikatie van 'The Grotius Society' ook een nieuwe biografie door W.S.M. Knight het licht waarin wij onder andere lezen, dat de Engelse schooljongen van een of twee generaties terug nog vertrouwd was met Grotius' *Bewijs van den waren godsdienst* en zijn schrijver. Van geen andere Nederlander - of het moest De Ruyter zijn, maar zeehelden hadden een of twee generaties geleden nu eenmaal nog een apart plaatsje in jongensharten - zal dit ooit gezegd zijn of gezegd kunnen zijn.

De uitspraak is te treffender, omdat, zo onze herinnering ons althans niet bedriegt, De Groots vermaardheid bij de schooljeugd in zijn eigen land tot de boekenkist en zijn bijzondere inhoud beperkt pleegt te blijven en zich stellig niet uitstrekt tot de inhoud van de boeken. Als bewijs van Hugo's ongeëvenaarde roem zouden wij hier dan ook mee mogen volstaan, als niet deze éne uitspraak de mogelijkheid openliet, dat die roem, waardoor dan ook, van het vaderland uit alleen naar het Westen gewaaid was. En zo is het waarlijk niet. De *De Iure* werd nog in de eigenste eeuw waarin het geschreven was, behalve in het Engels en Nederlands, ook in het Frans en Duits en zelfs in het Zweeds vertaald. Dit laatste is trouwens begrijpelijk genoeg, omdat de schrijver, zoals bekend is, jarenlang gezant van dat land aan het Franse hof geweest is niet alleen, maar in verband met die functie ook de Zweedse nationaliteit heeft aangenomen. Nog ruimer was de verspreiding van het *Bewijs* of in zijn Latijnse door Grotius zelf bewerkte, proza-versie *De Veritate religionis christianae* waarvan niet minder dan honderdtien uitgaven bekend zijn en dat behalve in de genoemde talen ook nog verschenen is in een Ierse, Deense, Hongaarse en zelfs een Griekse en Arabische overzetting. De beide laatste overigens niet uit belangstelling in die landen zelf gewekt. De Griekse is vervaardigd door de predikant van de Engelse ambassade in Parijs; de Arabische door de oriëntalist Pocock. De vitter zou bovendien kunnen zeggen, dat het hier dan ook een populair boekske gold over een thema dat eeuwen lang nu eenmaal *het* thema was, waarin iedereen van hoog tot laag en in alle landen belang stelde. Het is waar, maar niet minder waar is, dat men al aan een boekje als de *Navolging van Christus* moet denken, om iets te vinden dat zich in dit opzicht met Grotius' *Bewijs* laat vergelijken. Het allesbehalve populaire *Over Oorlogs- en vredesrecht* dat we zoëven noemden, heeft het bovendien toch ook alles bij elkaar tot vijfenzeventig edities gebracht en dat het, anders dan het *Bewijs*, nog steeds niet dood is, blijkt hieruit, dat de laatste, vierentwintigste vertaling, die van Oxford-Washington pas van 1925 dateert, terwijl de laatste, Leidse, uitgaaf, de veertigste van de oorspronkelijke

tekst in 1919 de pers verliet.

Zo hebben we hier te doen met het opvallende feit van een auteur die én tijdens zijn leven, én kort na zijn dood én in onze tijd nog even beroemd is. Van het eerste zullen we de bewijzen nog in overvloed tegenkomen; voor het tweede spreekt voldoende het feit, dat de Heidelbergse leerstoel waarop in 1661 Samuel Pufendorf benoemd werd, gesticht was met de bedoeling om er Grotius' leer te doceren en verder te ontwikkelen. Van zijn tegenwoordige beroemdheid heeft Van Vollenhoven die er zelf trouwens niet het minst toe bijgedragen heeft, in *De Gids* van januari 1925 de treffende staaltjes meegedeeld.

'In 1914,' schrijft hij, 'wordt het boek [*De Iure*] voortdurend door de belligerenten aangeroepen; in 1915 sticht men, onder de auspiciën van dit boek, te Londen een Grotius Society; in 1920 maakt de rector van de universiteit van Rostock van de auteur van dit boek een onderwerp voor zijn academische oratie; in 1924 onthult men te Balagny in Noord-Frankrijk voor dit boek een gedenksteen en als 2 oktober 1924 het protocol van Genève getekend wordt, gaan de gedachten van velen regelrecht naar de man van 1625.'

Beroemd in zijn tijd, beroemd na zijn tijd, tegenwoordig nog beroemd - en toch, voor ons nu, onmetelijk veraf. Sla welk werk ook van De Groot op - en neem een Hollands of een in vertaling, opdat men niet kan zeggen dat het niet-verstaan ligt aan uw gebrekkige kennis van het Latijn - en ge zult hetzelfde ervaren, dat schrijver dezes overkomen is, toen hij indertijd in jeugdige overmoed trachtte een prijsvraag te beantwoorden naar De Groots betekenis voor de moderne theologie. Gij zult ervaren, dat zijn wereld een verzonken wereld is, door duizend banden verbonden met die vóór hem, door een enkele daarentegen slechts met die ná hem. Huizinga heeft in een herdenkingsrede van De Groot gezegd: 'Hij is te zeer humanist, te zwaar met geestelijke bagage beladen, om waarlijk voortrekker te zijn.' Er valt geen woord op af te dingen, maar wel aan toe te voegen. Want humanist en evenmin luchtig met geestelijke bagage belast was ook Erasmus die desondanks toch wel waarlijk voortrekker geweest is. De kwestie is, dat Erasmus' humanisme en geestelijke bagage in *zijn* tijd, hem tot vernieuwer moest maken, wat *zijn* waarde uitmaakte, terwijl het humanisme en de geestelijke bagage van De Groot hem in *zijn* tijd tot een traditionalist stempelden, hetgeen - zoals wij nog zullen zien - juist *zijn* waarde uitmaakt.

De Groot, secularisator van het natuurrecht, grondlegger van een nieuwe wetenschap, van het volkenrecht, de eerste die de soevereiniteit der staten wilde beperken ter wille van een internationale organisatie en die daarmee een voorontwerp van de Volkenbond schiep, - want al deze eretekenen en meer nog hebben zijn bewonderaars hem om de hals gehangen - De Groot een conservatief? Ongetwijfeld en méér nog: hij kon niet anders zijn dan dat. Kind van de eerste generatie na een revolutie, is hij, hoe vroegrijp ook, toch pas tot bewustzijn van de wereld om hem heen kunnen komen, na afloop van de 'Tien jaren' (1588-'98) waarin die revolutie zich geconsolideerd en de nieuwe heersende klasse en de nieuwe staat die er uit voortgekomen waren, zich gevestigd hadden. Man geworden, moest hem aan een verdere bevesti-

Huig de Groot, op vijftienjarige leeftijd. Gravure door Jacob de Gheyn. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

ging van de positie van die klasse en de erkenning van die staat, alles gelegen zijn en kon hij niet anders dan conservatief wezen. Hij kon het bovendien niet, kind als hij was van een regentengeslacht dat een rol had gespeeld, niet slechts in die revolutie, maar al lang daarvóór. Hij kon het ten slotte helemaal niet, omdat hij zelf van de al oude betekenis van dat geslacht ten diepste doordrongen was.

Huig de Groot werd 10 april 1583, op paasdag, te Delft geboren als zoon van Johan Hugo Cornets de Groot en Alida Borren van Overschie. De vader was in 1589 raad en schepen, van 1591-'95 een der burgemeesters van Delft, en met die destijds bij ons niet zo zeldzame vermenging van bestuurder en cultuurdrager bovendien de medewerker van Stevin bij diens wiskundige studiën en zijn hulp bij diens natuurkundige ontdekkingen, alsmede, ideaal ambt voor die beide functies, curator van de Leidse hogeschool nog vóór hij er meester in de rechten werd. Hij stierf, hoogbedaagd, in 1640, slechts vijf jaar vóór zijn zoon. Zijn moeder, die in 1643 stierf, een dochter van Frans Borren van Overschie en Adriana van Adrichem, was van bijna even deftige afkomst. En De Groot kende het belang van zijn geslacht terdege. Hoort, met welk een toon van solide zelfvertrouwen hij in zijn *Verantwoordinghe* het aanzien van zijn geslacht en dat van zijn vrouw beschreef: ‘Mijn voorouders, genoemd Cornets en De Groot, hadden de stad Delft ettelijke honderd jaren zeer loffelijk helpen regeren’ - en inderdaad, volgens de jongste onderzoekingen zouden de uit Frankrijk afkomstige Cornets reeds in de 12de eeuw tot de notabelen van het stadje behoord hebben en van vader op zoon elkaar in hun verschillende ambten zijn opgevolgd. Hun namen kennen we echter niet tot op een zekere Huig, die in 1350 geboren moet zijn. Honderdvijftig jaar later - en dat is aan niet de minste twijfel onderhevig - was Diederik van Kraayenburg de Groot er burgemeester en even vast staat het, dat deze de betovergrootvader van onze Huig geweest is.

Maar luisteren we verder naar De Groot zelf, want meer nog dan om de feiten, is het ons om de toon te doen. ‘Door mijn vaders moeder kwam ik van de Heemskerken, welk geslacht van ouds bekend is geweest onder de edelste geslachten van Holland. Mijn naaste vrienden waren gehuwlijkt aan zeer edele huizen, als aan het huis Almonde, gekomen van de heren van Strye, en aan de huizen van Renes en Uit den Eng tot Utrecht. Ik had mijn bloedverwanten in de regering, niet alleen van Delft, maar ook van Leiden, Amsterdam en andere steden, ook in alle de voornaamste collegiën van het land. Door mijn huisvrouw, een dochter van de burgemeester Reigersbergh’ - Pieter, burgemeester van Veere, onder Leicester tijdelijk verbannen en woonachtig in Boulogne, waar 7 oktober 1589 Maria, De Groots vrouw geboren schijnt te zijn - ‘die het land van Zeeland en het Huis Nassau goede diensten had gedaan, was ik vermaagschapt aan de beste huizen van Zeeland, hebbende mijn verwanten in de steden en collegiën aldaar.’ Zeiden we teveel met de bewering, dat iemand van deze afkomst, in die tijd geboren en ‘nourri’ in dit ‘sérail’, niet anders kon zijn dan conservatief - en aristocratisch, door en door?

Maar het eigene van De Groot, dat wat hem psychologisch zo ongenaak-

baar maakt en - menen wij - mede zijn werk zo veraf doet schijnen, verder dan van menige tijdgenoot zelfs van geringer faam, is dit toch uiteraard niet. Afkomst en milieu deelde hij met zijn broers en zijn zusters, met zijn neven en nichten en honderden meer uit andere reeds sinds lang gevestigde patricische families gesproten. Neen, het bijzondere van Huig de Groot, het afwijkende moet men misschien zeggen, wat hem de eigen aard verleend heeft die tot diep in zijn leven en werk is doorgedrongen, schijnt ons toe, zijn wonderkindschap te zijn. Hij was vroegrijp. In de eerste plaats voorzeker door zijn inderdaad buitengewone verstandelijke begaafdheid gepaard aan een even buitengewone ijver. Als kind kocht hij van zijn weekgeld kaarsen ter wille van het verboden leesuurtje in bed. Maar zowel zijn afkomst, onwillekeurig, als zijn omgeving, bewust, hebben alles gedaan om de aanleg daartoe als in een broeikas te ‘trekken’, in plaats van rustig te wachten tot de natuur het zou doen uitlopen. En zo werd hij te vroeg rijp, werd hij een wonderkind.

Acht jaar was hij, toen hij zijn eerste elegieën schreef - in het Latijn, waaraan dus, moet men aannemen, enige studiejaren zijn voorafgegaan en de beroemdsten der oudere generatie, mannen als Scaliger, Heinsius, Douza, Lipsius, Junius, Merula, Stevin en Wtenbogaert stonden, bij wijze van spreken, als even zoveel feeën om deze ‘wiegepoëzie’ te applaudisseren. Elf jaar oud was hij, toen hij uit Wtenbogaerts huis in Den Haag naar Leiden op studie ging, niet de enige overigens van zijn leeftijd, toen de scheiding tussen wat wij nu middelbaar onderwijs noemen en het hogere niet scherp getrokken werd. Maar niet was er nóg een, die door de curator Jan van der Does met een Latijnse ode begroet werd, waarin hij het kind vergeleek met - Erasmus. Twaalf jaar was hij, toen hij zijn moeder, katholiek nog, tot het protestantisme ‘bekeerde’ met het ‘argument’, dat zij een te verstandige vrouw was om in de papisterij te blijven volharden. En het verhaal wil zelfs, dat zij al haar leven bleef roemen op het feit, dat zij haar bekering dankte aan haar zoon. In 1596, dus toen hij dertien was, verscheen zijn eerste publikatie, een ode aan Frederik Hendrik, toen twaalf jaar oud - in het Latijn natuurlijk. En vijftien jaar was hij, toen de Staten hem als een bezienswaardigheid aan een plechtig gezantschap naar Frankrijk onder Justinus van Nassau en Oldenbarnevelt toevoegden, waar Hendrik IV de knaap openlijk het ‘wonder van Holland’ noemde en met een gouden keten vereerde. Alleen Meursius waarschuwde: ‘Overtroef je zelf niet,’ schreef hij, ‘en houd niet teveel van je zelf.’

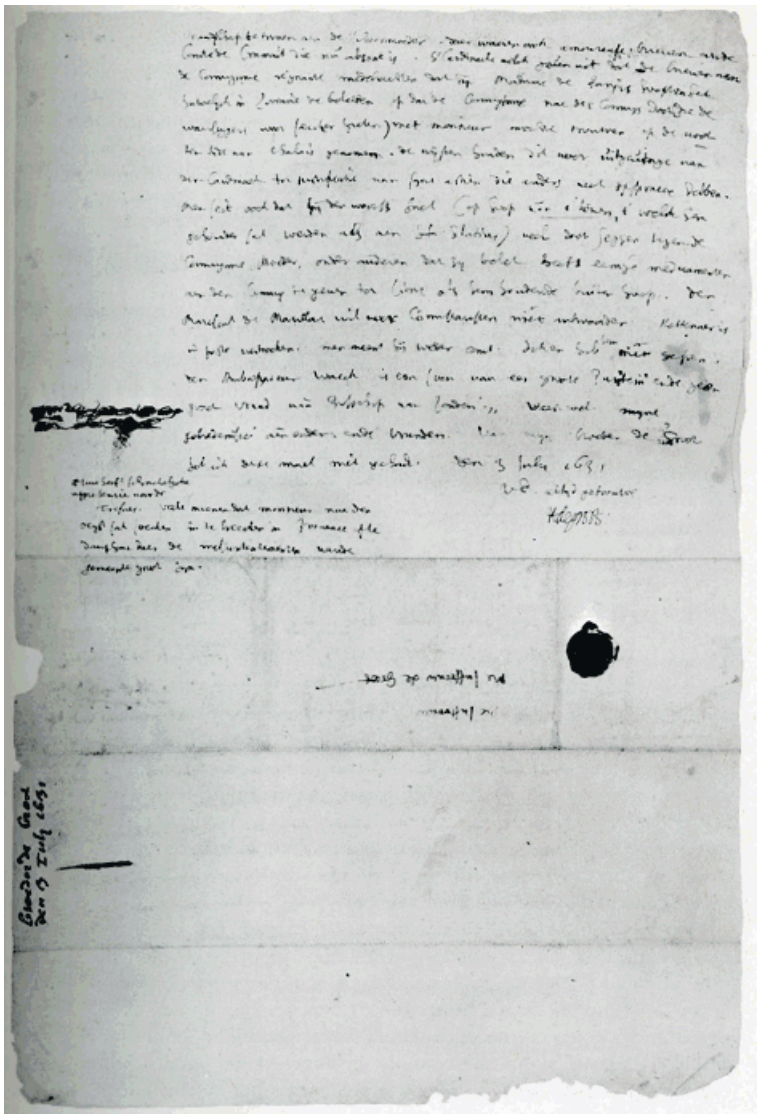
Maar genoeg van dit wonderkindschap. Genoeg, om te doen beseffen, dat deze roem van het kind op een bepaalde manier het ongeluk moest worden van de man. Alleen wie zelf wel eens een succes te boeken heeft gehad, kent de knaging van het succes, kent die op zich zelf wel begrijpelijke, maar dan ook onbedwingbare neiging om met een volgend succes het vorige te overtreffen ten einde het slopende gevoel te ontgaan van beneden zich zelf te blijven, als hij werkelijk wat waard is, of, erger nog, zijn roep te overleven, als hij in de grond niets waard is. Maar ook hij die dat niet kent, zal toch licht kunnen begrijpen, wanneer dit bij een volwassene al schier onvermijdelijk is, welke uitwerking niet slechts het succes, maar de roem op het zoveel ontvankelij-

ker gemoed van een kind moet hebben. De prille roem moet zijn ziel geschaad hebben, omdat zij hem het natuurlijk contact met zijn leeftijdgenoten heeft afgesneden. Achterlijkheid had hem niet vroeger oud kunnen maken dan deze voorlijkheid het deed. En niet alleen zijn ziel, erger misschien nog moet het zijn geest geschaad hebben, omdat deze op zó jeugdige leeftijd reeds zó verzadigd, juist uit een rest van natuurlijke reactie geweigerd moet hebben, nieuwe indrukken te blijven opnemen - de laatste oorzaak, komt ons voor, van zijn diep geworteld conservatisme. *Ruit hora* kiest hij zich tot lijfspreuk. De tijd vervliegt. Hij die de beker van de tijd te vroeg had leegge-dronken, had er zich waarlijk geen betere kunnen kiezen. De tijd vervliegt. Hoe kon het hem anders voorkomen, die zonder strijd overwinnaar verklaard was op het toernooiveld des geestes op een leeftijd waarop anderen nog strijd moeten voeren om er toegelaten te worden; hem wiens baan daardoor voltrokken leek op het punt, waar anderen haar beginnen?

De tijd vervliegt. Het is geen wonder, dat we hem zich zelf van het ene werk naar het andere en van het ene soort werk naar het andere zien jagen, in een steeds versnelde ren naar de gedroomde volmaaktheid die zijn roem nog hoger opstoten zou: filologie - zijn uitgave van het *Martiani ... Capellae Satyricon* is nog net uit de 16de eeuw; exacte wetenschap - zijn *Limeneuretikè* of *Havenvinder* (vertaling naar Stevin) van hetzelfde jaar 1599; historie - in 1601 aanvaardt hij de opdracht tot het schrijven van een geschiedenis van de opstand, die hij pas veel later volvoeren zal in de na zijn dood gedrukte *Annales et historiae de rebus belgicis* (1657); dicht en drama - zijn *Adam exul* of ‘Adam in ballingschap’ is van 1601. De tijd vervliegt. Het is geen wonder, dat we hem in Leiden haastig zien afstuderen, in 1597 al, op wijsgerige en wiskundige stellingen, dat hij het jaar daarop, haastig alweer en naar familietraditie in Orleans in de rechten promoveert, een soort erepromotie schijnt het.

De tijd vervliegt. Het is geen wonder, dat we De Groot zich van de ene betrekking in de andere zien storten, nergens bevrediging vindend, als waren alle betrekkingen bij elkaar voor zijn capaciteiten nog niet genoeg. December 1599, zestien jaar nog maar en vóór de wettelijke leeftijd, naar hij zelf zegt, vestigt hij zich in Den Haag als advocaat bij de Hoge Raad en het Hof van Holland, zoals ook Oldenbarnevelt begonnen was en Johan de Witt en zoveel andere ambitieuze jongelieden later beginnen zouden. Maar de advocatenpraktijk bevredigt hem niet. Hij klaagt het Heinsius. ‘Geloof mij,’ schrijft hij, ‘en prijs je geluk: dit is heel iets anders dan de academie. Want onze processen, behalve dat zij ook de ijverigste mens bezwaren en een vredig gemoed als het mijne slecht passen, leveren ook weinig dank van de cliënten op, om van roem bij anderen maar te zwijgen.’ Hij wil dus liever professor worden, maar hij wordt het toch ook weer niet. Hij blijft echter studeren. En intussen vervliegt de tijd, hij moet voort.

December 1607 zegt hij de advocatenpraktijk voorgoed vaarwel. Hij betreedt als advocaat-fiscaal, zoveel als procureur-generaal bij het Hof van Holland, de ambtelijke loopbaan. In de verte lokte al de politiek, het enige terrein dat hij nog niet betreden, waarop hij zijn krachten nog niet beproefd

Brief van Huig de Groot aan zijn vrouw, gedateerd 3 juli 1631. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

en waarop hij dus nog geen lauweren geoogst had. In 1613 zou hij de eerste stap zetten op die weg, die hem de toekomst van een Oldenbarnevelt scheen te openen; maar die in werkelijkheid slechts zijn volledige ongeschiktheid als politicus zou openbaren en erger, hem, maatschappelijk gesproken, tot een volledig fiasco brengen. In dat jaar toch stierf Oldenbarnevelts broer Elias en zoals deze Johan was opgevolgd, zo volgde nu De Groot Elias van Oldenbarnevelt op als pensionaris van Rotterdam, een formeel niet, maar feitelijk wel politieke functie, naar men weet, omdat het ambt in de praktijk aan de leider der stadsdeputatie toegang verleende tot de Staten van Holland en via deze hogerop tot de aanzienlijke ambten der Republiek, ja tot het aanzienlijkste van alle, de advocatuur van den lande.

De Groots politieke belangstelling was al lang vóór 1613 gaande gemaakt, wat bij de zoon van een toenmalige burgemeester ook niet verwonderlijk is, en wel van de juridische sfeer uit. Reeds in 1604 had hij een groot werk op touw gezet: *De Iure praedae commentarius* - een commentaar op het buit-recht. Het was een opdracht van de Heren XVII der nog jonge Verenigde Oost-Indische Compagnie; de bedoeling ervan zuiver zakelijk en zelfs enigszins triviaal. Het leek er immers eenvoudig om te doen aan de twijfelaars in het vaderland te bewijzen, dat de rijk beladen Portugese kraak die Jacob Heemskerck (geen andere dan de held van Nova Zembla en de latere van Gibraltar), in 1603 in dienst nog van een der voorcompagnieën, in de Oost had buitgemaakt, met het volste recht genomen was. En gewoonlijk staat de uitkomst van een dergelijk onderzoek van tevoren vast.

In werkelijkheid was het heel wat minder eenvoudig. Niet alleen omdat er een bedrag van bijna vier miljoen gulden mee gemoeid was, ook niet omdat er een aantal competentie-conflicten tussen de Staten, de admiraliteiten, de compagnie en de admiraal aan vastzaten die veroorzaakt werden door de nog niet geheel gevestigde verhoudingen in de Republiek. Maar bovenal, omdat het in wezen geen juridische, maar een politieke zaak gold. Zelfs een van de hoge politiek. Want in de toewijzing van deze buit, aan welke der Hollandse instanties ook, lag het overbrengen van de oorlog met het destijds aan Spanje behorende Portugal opgesloten naar buiten-Europees gebied, in afwijking van de vroegere regeling, die het aantasten van vijanden daar die geen strijd zochten, ten stelligste verbood.

Hoe de eis, ingesteld door de advocaat-fiscaal, de compagnie en de admiraal gezamenlijk ten slotte is toegewezen, hoe groot de belangstelling, ook in het buitenland, voor de publieke verkoop van de buit was, ja zelfs hoe deze de eerste grondslag gelegd heeft voor de verzamelingen in de porseleinkasten van onze voorouders - de uitdrukking ‘kraak-porselein’ schijnt op deze gelegenheid terug te gaan - kan ons, hoe belangwekkend op zich zelf ook, minder schelen. Waar het voor ons op aankomt, is het geschrift van De Groot waarin hij, zoals we nu weten, voor het eerst zijn denkbeelden over het oorlogsrecht ontvouwd heeft. Zoals we nu weten, zeg ik, want het boek is destijds niet uitgegeven, mogelijk omdat men de uitdrukkelijke erkenning van een oorlogstoestand met Spanje-Portugal in de Oost inopportuun achtte in verband met de vredesonderhandelingen waarbij de vrije vaart op Indië

juist het zere punt was. En De Groot, die hier waarlijk niet als een man des vredes was opgetreden, had in zijn pleidooi geen blad voor de mond genomen. Hij noemde de behaalde buit niet alleen ‘de schoonste’, maar ook de ‘ware vrucht van de vaart op Indië’ en, klassiek geschoold als hij was, stond hem daar blijkens zijn eigen woorden iets bij voor, dat de Hollanders nu voortaan de oorlog in Europa bekostigen zouden, niet meer uit belastingen, maar met wat zij in de Oost op de vijand wonnen, zoals de Romeinen na de bemachtiging van Macedonië hun staatsuitgaven uit hun veroveringen hadden bestreden. En wat de Romeinen gedaan hadden of schenen te hebben, was, hoe krom ook, altijd recht.

Doch wat ook de oorzaak geweest moge zijn, een feit is het, dat het handschrift in de Groots schrijftafel bleef liggen en later zelfs zoek raakte, totdat het in 1868 pas weer opdook, uitgegeven en in onze eeuw ook uit het oorspronkelijk Latijn, zowel in het Nederlands, Engels als Frans vertaald werd.

De Iure praedae bestaat uit drie delen. Het eerste, dogmatisch van aard, leidt in negen ‘onderzoekingen’ het recht van oorlogvoeren en buitmaken af uit de beginselen van het natuurrecht en het positieve volkenrecht. Het tweede, historische gedeelte rechtvaardigt de opstand der Nederlanden tegen Spanje uit de tirannie van Alva en bevat vervolgens een aantal, breed uitgemeten wandaden van de Portugezen tegen Nederlandse Oostinjevaarders van 1596 tot aan de verovering van de ‘Catharina’ - de bewuste kraak - in 1603, dezelfde wandaden, die Heemskerck ertoe gebracht heetten te hebben om de kraak aan te vallen in afwijking van de geldende regeling. Het derde deel waarin de compagnie dan op grond van de dogmatiek uit het eerste deel gerechtigd verklaard wordt de oorlog voort te zetten die zij begonnen is, bevat onder andere de verhandeling over het *Mare Liberum, seu de iure quod Batavis competit ad Indica commercia* - de ‘Vrije Zee, of over het recht der Bataven op de handel op Indië’.

Het is dit derde deel, dat in 1609 wél anoniem verschenen is, maar dat bij zijn verschijnen niet sterk de aandacht getrokken schijnt te hebben en dat zeker wel niet, anders dan De Groot meende, nog op de onderhandelingen over het Bestand van invloed geweest is, maar dat wel later met de oorspronkelijke opzet van Engelse zijde bestrijding vond. De Groots redenering op grond van het toen algemeen aangenomen natuurrecht was namelijk deze dat bezit, wilde het rechtmatig verkregen bezit zijn, door arbeid behoorde te zijn verworven. Aangezien er nu aan de zee evenmin iets te bearbeiden viel als aan de lucht, waren deze zowel als gene *res nullius,* niemandsbezit, ergo vrij en voor ieder open, zodat de Hollanders evenveel recht op de vaart op Indië hadden als de Portugezen. Dit strookte weliswaar met de Hollandse opvatting, maar niet met die der Engelsen die met lede ogen zagen, dat de visvangst der Hollanders onder de Engelse kust dezen schatten opbracht die, naar zij meenden, hun eigen landgenoten toekwamen. William Welwood in 1615 en John Selden in 1618 namen dan ook de pen tegen Grotius op. De eerste heeft De Groot zelf nog in een overigens ook pas in onze tijd uitgegeven verweerschrift beantwoord; op Seldens *Mare Clausum* - de Gesloten Zee - dat trouwens pas in 1635 onder voor De Groot zo geheel verander-

de omstandigheden het licht zag, heeft hij gezwegen: in een tijd, toen hij zelf in Zweedse dienst was en Zweden naar de heerschappij in de Oostzee streefde, kon hij bezwaarlijk opkomen voor het recht van de ‘vrije zee’.

Wij zijn op dit eerste staatsrechtelijke geschrift van De Groot zo betrekkelijk uitvoerig ingegaan, omdat het hem zo typeert en wel, als wij goed zien, vooral in twee opzichten. Ten eerste toch bevat dit geschrift van de eenentwintigjarige advocaat in kern (en zelfs meer dan dat, al zijn er verschillen) de opvattingen die de volwassen rechtsgeleerde later in zijn oneindig beroemder *De Iure belli ac pacis* zal ontvouwen. Dat wil zeggen, dat zijn boek over het buitrecht bewijst, dat De Groots ontwikkeling met zijn puberteit in wezen afgesloten was. Nieuwe gebieden zal hij zich na dit boek niet meer veroveren, want het terrein van de praktische politiek, waarop zijn eerzucht hem in 1613 dreef, is hem in wezen, zoals wij nog zien zullen, evenzeer gesloten gebleven in zijn algemene vorm als in de bijzondere van de diplomatie, waarheen zijn mislukking in de vaderlandse politiek hem later brengen zal. Hij is aan de druk van zijn wonderkindschap dan ook nooit ontkomen.

Maar tegelijk - en dat pleit voor zijn inderdaad geniale aanleg - openbaart zich hier de - bij hem - positieve zijde van dit ‘infantilisme’. Gespeend van elke humor - humor is niet des kinds, omdat humor de ontvankelijkheid voor de meerkantigheid der dingen vooronderstelt en alleen de volwassen ervaring dit dialectisch wezen ontwaart - en kind in de boosheid, als hij was en bleef, omdat hij kind bleef, had hij de zeer praktisch en nuchter bedoelde opdracht der Compagnie theoretisch en verheven opgevat. Daardoor had hij weliswaar enerzijds iets recht gepraat wat toch eigenlijk krom was; maar hij had dat niet uit wereldse baatzucht doch uit naïeve onnozelheid gedaan. Anderzijds had hij tegelijk, door zijn kinderlijke zuiverheid en uit behoefte om het gebeurde met de Catharina wérkelijk als recht te zien, een werk geleverd dat, zij het dan in de latere vorm van de *De Iure belli* alle eeuwen en op een bepaalde manier alle wisselende behoeften overleven zou. De Groots roem is van zijn ‘infantilisme’ niet los te maken, maar door het schelle licht van de eerste heeft men het laatste niet gezien en omdat men voor het laatste geen of te weinig oog had, heeft men de eerste gewoonlijk verkeerd geschat of toch onbegrepen aanvaard.

Inmiddels was echter ook De Groot naar zijn jaren een man geworden. Op 2 juli 1608 was hij met Maria van Reigersbergh, de dochter van de burgemeester van Veere, getrouwd. Zes jaar zijn jongere - 7 oktober 1589 was zij geboren - en volgzaam naar de zeden van de tijd en het recept van haar landsman Jacob Cats, werd zij nochtans, in de praktijk van het leven ongewild wellicht, maar stellig niet onbewust, zijn meerdere. In 1613 zette hij, zoals gezegd, de eerste stap op zijn politieke loopbaan die voor hem weliswaar minder dramatisch, maar even tragisch zou eindigen als voor zijn voor hem onbereikbaar en onbruikbaar voorbeeld: Oldenbarnevelt. Even tragisch, want De Groot moge dan al voor zijn overtuiging niet gestreden hebben, hij heeft er wel voor geleden. Is het laatste in het algemeen al moeilijker te dragen dan het eerste, het was het zeker voor dit door lot en aanleg zo buitensporig verwende kind.

Huig de Groot, pensionaris der stad Rotterdam. Gravure door Hendrick Bary. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

Na een gezantschapsreis naar Engeland waarbij hij niet voldeed - Jacobus I noemde hem een pedant vol woorden en zonder oordeel - werd hij, nog in hetzelfde jaar, pensionaris van Rotterdam en vestigde zich met zijn jonge vrouw en hun twee kinderen, Cornelia en Cornelis, in een woning in de Prinsenstraat. Hij moet geweten hebben wat hij deed. Want de twisten tussen remonstranten en contra-remonstranten waren reeds in volle gang. Bewust heeft hij de partij van de Advocaat, men kan niet zeggen: gekozen, want hij behoorde er bij wijze van spreken van nature bij, maar dan toch gevolgd. Had hij niet reeds in 1602 een breed werk opgezet - ook dit een jeugdwerk dus! - het *Parallelon rerum publicarum* , een vergelijking tussen de staten van Griekenland, Rome en de Republiek, en daaruit in 1610 het gedeelte dat op de Republiek betrekking had afzonderlijk en omgewerkt in het licht gegeven? En bevatte dit onder de titel *De antiquitate reipublicae batavicae* verschenen gedeelte niet een verdediging van de staatsrechtelijke maximes, waarop ook de politiek van de Advocaat berustte? Het ging om de kwestie die al in het Leicesterse tijdvak zoveel gemoederen beroerd had, waar of nu eigenlijk de soevereiniteit berustte. ‘Bij het volk’ had Wilkes, een Engelsman uit Leicesters gevolg, betoogd; neen, ‘bij de Staten’ had Francken, pensionaris van Gouda, daarop geantwoord. Van Franckens stelling was het boekje van De Groot een nadere uitwerking en het is, hoezeer historisch onhoudbaar, mede door De Groots gezag gedurende de hele Republiek de officiële opvatting gebleven, dat de soevereiniteit ook reeds in de graventijd bij de Staten had berust. Dat de schrijver zelf er een praktisch-politieke bedoeling mee had, blijkt uit het feit, dat hij er nog in hetzelfde jaar tezamen met zijn vader een Hollandse vertaling van bezorgde. Hetzelfde geldt voor zijn *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas* van 1613, waarin hij de maatregel der Staten tot beteugeling der godsdiensttwisten verdedigde tegen de aanval van de Friese theoloog Lubbertus. Nog in hetzelfde jaar bezorgde Wtenbogaert er een Hollandse vertaling van.

Zozeer dit soort werk hem lag, zo weinig lag hem de taak, waar hij in deze beroerde tijden als pensionaris van Rotterdam voor kwam te staan. Want hij was het, die in 1613 en '14 de door hem zelf geconcipieerde onaangename maatregelen ter onderdrukking van de contra-remonstranten in de stad en omgeving moest nemen. Reeds de mogelijkheid van een burgeroorlog, die, gegeven de verhoudingen zoals zij nu eenmaal lagen, in deze staatsdwang opgesloten lag, stuitte zijn irenische natuur, die al wel veel over de oorlog nagedacht en deze zelfs gerechtvaardigd had, maar die er nooit een van nabij gezien en er zeker nooit in meegevochten had, tegen de borst. Hij voelde dezelfde weerzin die hem als advocaat-fiscaal bevangen had, wanneer hij door zijn ambt daartoe verplicht, de voltrekking van doodvonnissen had moeten bijwonen. Hij drong dan ook bij de magistraten op matiging aan. Meer kon hij niet doen. Anders dan vroeger zat hij nu eenmaal in het schuitje en moest meevaren. Verwend als een kind, had hij ook de aanhankelijkheid van een kind en bleef hij zijn partij getrouw. Zijn zending, in 1616, naar Amsterdam om er de vroedschap op het belang van wederzijdse verdraagzaamheid te wijzen, was nog in overeenstemming met zijn aard. Hij kweet er zich van in een

beroemd geworden en geleerde rede van twee uur duurs. Maar de ervaring, dat de Heren van Amsterdam hem zonder enig teken van instemming aanhoorden en het koele antwoord, dat zij hun bezwaren wel ter dagvaart bij de Staten zouden inbrengen, was voor deze man, die nooit tegengesproken en wél altijd bewonderd was, al minder aangenaam. De zware ziekte die hem kort daarop overviel, heeft men mogelijk niet ten onrechte wel aan zijn gekwetste eerzucht toegeschreven.

Erger nog was zijn volgende ervaring. Het was voor hem een zware taak naar Middelburg te moeten gaan om de Zeeuwen te overtuigen, dat er geen Nationale Synode gehouden moest worden. Hij slaagde ook niet; wel, bijna, zijn tegenstanders - met hem in het water te gooien. Toen hij onverrichterzake wegzeilde, verhaalt de Engelse gezant Carleton, ‘juichte het volk aan de kant zo uitbundig, alsof er een beleg voor hun stad was opgebroken’. En in Dordrecht ging het niet anders. Maar wijken deed hij niet. In mei 1617, vlak voordat Maurits voor de tegenpartij zou kiezen, liet hij zich nog een benoeming tot lid van de Gecommitteerde Raden van Holland, dat is tot het dagelijks bestuur van het gewest, welgevallen.

Maar het ergst voor hem was, een jaar later ongeveer, zijn zending naar Utrecht, tezamen met Hogerbeets, want deze ging dwars tegen zijn natuur in. Hier ging het erom, leiding te geven bij de gewapende opstand van de waardgelders die de stad in dienst had genomen tegen de inmiddels door de Staten-Generaal met dictatoriale bevoegdheden voorziene stadhouder. Er kwam, zoals bekend, maar wat ons nu niet langer verwondert, van dat verzet niet alleen niets terecht, maar men mag ook aannemen, dat deze mislukking Grotius in de onbekende diepte van zijn hart een al of niet door zelfverwijt doorkruiste voldoening heeft geschonken. ‘Wilt u uw ambt verkopen?’ moet zijn barbier hem kort daarop gevraagd hebben. En toen Grotius ‘neen’ antwoordde: ‘Dan zullen ze het u afnemen!’ ‘In dat geval,’ was Grotius' repliek, ‘zal ik mijn advocatentoga weer aandoen.’

Hij heeft hem nooit meer aangehad. Op 29 augustus 1618 viel de grote slag die deze man wel breken moest: zijn arrestatie en gevangenschap op de Voorpoort. Negen maanden lang zijn vrouw niet bij hem die in de strijd daarvóór zo niet zijn enige, dan toch zijn hechtste steun geweest zal zijn. Is het wonder, dat hij aan de rand van het bezwijken getoefd heeft? Twee weken gevangen, schrijft hij een brief aan Maurits, waarin hij zich ter verontschuldiging op zijn leeftijd beroept: ‘Mijne jaeren laeten my niet veel ervarentheit toe.’ Een zwak argument voor iemand die al zesendertig jaar was en elf daarvan hoge staatsfuncties bekleed had. Des stadhouders repliek: ‘een weerhaan’ leek niet van alle grond ontbloot.

Het leven dat tot nog toe onder hem weggespoeld was - *ruit hora* - spoelde nu over hem heen. Had de Advocaat hem niet gedreven? Was deze wel zo onschuldig, als hij altijd gedacht had? Hij is er in zijn benardheid niet zeker meer van en zegt het ook. Maar ten slotte is er in deze man een overtuiging en in dit kind een zeldzame zuiverheid en misschien ook iets van de koppigheid van een kind - ten slotte, als Maria hem geschreven heeft, dat zij van zijn afval gehoord heeft, maar dat zij het niet geloven wil, ‘want ik zeker

houde, hetgeen gij mij dikmaals hebt gezegd, dat gij geen geheimen wist' -ten slotte erkent hij niets, waar niets te erkennen viel. Maar daardoor werkt hij zich zelf nog slechts vaster, want door zijn spreken eerst en zijn zwijgen daarna, stelde hij de onderzoekingscommissie die op de openbaring van geheimen gehoopt had, teleur en kwam hij eerst recht onder de verdenking van onoprechtheid.

Het proces eindigde, zoals elkeen weet, met een vonnis tot verbeurdverklaring van zijn goederen en levenslange gevangenschap op Loevestein waarheen hij in de nacht van 5 op 6 juni 1619 overgebracht werd. Het is of het lot dat hem als kind zo verwend had, zijn fout heeft willen goed maken. Hier, in de gedwongen afzondering en in de beproeving der onvrijheid, getemperd al spoedig door de aanwezigheid van zijn bij hem toegelaten gezin, kon hij, als hij een kerel was, de mogelijkheid voor een nieuw leven vinden, dat niet vervliegen zou. Hij bleek ten slotte een kerel en hij vond de mogelijkheid, al brandde dit vagevuur ook niet hard genoeg voor een volledige staling en al moest hij de slakken van zijn even geslaagd als mislukt verleden ook in dit tweede leven blijvend met zich meedragen.

Hebben we zijn karakter goed begrepen, dan moet hij zich in de gevangenschap op het stille fort met het uitzicht op het stille water nochtans minder onbevredigd gevoeld hebben dan in de vrijheid daarvoor en daarna. Hij werd er behandeld op een manier die door hem zelf en in de 19de eeuw hard geoordeeld werd, maar die de meeste politieke gevangenen van tegenwoordig, ook die van zijn geestelijke rang, hem zullen benijden en bovenal: hij had er zijn boekenkist, die hem niet één, maar twee keer bevrijd heeft. Hij studeerde en schreef er. Hij zette er zijn onderbroken filologische arbeid voort. Hij schreef er de *Memorie van mijne intentiën* en de *Memorie van mijne bejegening* met al de uitvoerigheid die de gevierdheid, maar tegelijk met de innerlijke zekerheid die het besef van onschuld pleegt te geven. Beide stukken vormen de grondslag voor zijn in '22 uitgegeven *Verantwoordinghe* . Hij ontwierp er bovendien de *Inleydinge tot de Hollantsche rechtsgeleertheit* , vrijwel zonder over materiaal te beschikken louter uit zijn enorme rechtskennis ten bate van zijn trouwe hulp en verdediger, zijn broer Willem, die ook in de advocatuur was getreden. Het gaf hem al de zelfvoldoening die steeds de natuurlijke vrucht is van het doen van nuttig werk, tevoren door niemand ondernomen. Maar hier nog verdiept door het altijd strelend gevoel van edelmoedigheid, want hij wist, dat hij hiermee het ondankbare vaderland nog een dienst bewees. Het is hetzelfde gevoel dat hem de epiloog van het *Bewijs* in de pen gaf:

> *Schoon Holland, laet dit syn in plaats van mij bij u*
> *Mijn Koningin: ik toon soo als ik kan nogh nu*
> *De liefde die ik heb altijd tot u gedragen*
> *En draegh en dragen sal voorts alle myne dagen.*

Want ten slotte berijmde hij ook op Loevestein het *Bewijs van den waren godsdienst* waarover wij in het begin reeds spraken, een geloofsbelijdenis voor

Het slot Loevestein en het inschepen van de boekenkist. Detail van een kinderprent door Christiaan Jacob Schuyling. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

zijn kinderen bestemd waaraan hij de vorm gaf van een catechismus voor zeelieden om hen te sterken in het christendom, wanneer dit soms onder invloed van andere godsdiensten waarmee zij op hun reizen in aanraking kwamen, mocht gaan wankelen. Zoveel goed als de *Inleydinge* hem bij zijn tijdgenoten gedaan heeft, zoveel kwaad heeft hem het *Bewijs* gedaan, want hoe orthodox dit ook in onze oren klinken mag, de 17de-eeuwse orthodoxie, die in die aangelegenheden scherper zag, proefde er overal de Arminiaan in die op verzoening van de tegenstellingen niet slechts binnen het protestantisme, maar zelfs binnen het christendom uit was, hetgeen voor haar slechts een verzaking van de zuiverheid der leer betekende. Zijn overtuiging dat 'het offer meest begeert is een geloovigh hert' en dat de godsdienst niet

in uyterlyck gelaet
Maar in een ongeveynst, opreght gemoed bestaet

konden de ware broeders in den Here kwalijk met hem delen.

Dat alles is het werk van maanden slechts, want dankzij de ontembare energie en vindingrijkheid van zijn huisvrouw heeft zijn gevangenschap maar tot 22 maart 1621, dus nog geen volle twee jaar, geduurd. Tijdens een toevallige afwezigheid van de slotvoogd-cipier bevrijdde Maria hem door hem in de voor het heen en weer zenden van zijn boeken bestemde kist te verstoppen en zo, begeleid door hun dienstmeisje Elsje van Houweningen, per schip naar Gorkum naar het huis van de lintkoopman Daetselaer te laten brengen. Daar verkleedde hij zich als metselaar, begaf zich van Gorkum naar Waalwijk, en vandaar, via Antwerpen, naar Parijs waar hij 15 april aankwam.

Zijn vernedering was een episode gebleken. Als voorheen werd hij weer met eerbewijzen overstelpt. Lodewijk XIII zegde hem een jaargeld toe dat echter pas in '22 voor het eerst en dan nog ongeregeld, later helemaal niet meer uitbetaald werd. Gemakkelijk werd zijn leven ook toen nog niet. De tijd vervloog wel niet meer als vroeger, maar begon integendeel te kruipen, wat misschien nog onverdraaglijker was. Een leven van wachten. Hij wachtte op de mondigheid van zijn kinderen en of zij in zijn voetstappen zouden treden. Maar drie ervan, een jongen en twee meisjes, stierven jong en de andere vier, drie jongens en een meisje, ontworteld in het nieuwe, onzekere milieu, geslingerd tussen de toegeeflijkheid van een al te milde vader en de gestrengheid van een al te ferme moeder, beloofden niet veel en gaven nog minder dan zij beloofden. Hij wachtte op zijn vrouw die tussen de jaren '24 en '40 tot vijf keer toe naar Holland reisde om van hun vermogen te redden wat er te redden viel en de mogelijkheid van terugkeer voor haar man te peilen en er voor zijn eerherstel te pleiten. Maar ook zij kon, zelfs onder de uiterlijk zoveel gunstiger omstandigheden na Maurits' dood, niets van belang bereiken. Ook Frederik Hendrik kon of wilde ondanks zijn zakelijke en persoonlijke sympathie voor De Groot niet iemand rehabiliteren, die sinds Oldenbarnevelts dood als het partijhoofd van de verslagen Loevesteinse factie te boek stond. Daaraan kon ook de *Grollae Obsidio* , een werk, waarin De Groot in '29 de verovering van Grol door de Stadhouder gevierd had, niets verhelpen.

Eens in '31 is hij teruggekeerd. In Rotterdam aangekomen richtte hij er, tekenend genoeg, zijn eerste schreden naar het nieuwe standbeeld voor Erasmus. Maar het was niet diens geest die destijds over de lage landen zweefde. Het plan om er te blijven, mislukte. De Groot in zijn trots die geen schuld, geen ongelijk zelfs kon of wilde bekennen, berustte verdrietig. Niet verbitterd. Zowel in zijn *Verantwoordinghe* als in zijn *Historiae* is hij billijk, volgens zijn partijgenoten zelfs te billijk tegenover Maurits. Zijn vrouw daarentegen, in háár trots die uit zo heel andere bronnen welde, bezeerde zich en verzuurde. Het knaagde ook aan hun huwelijksleven dat toch al moeilijk het evenwicht tussen twee zo ongelijke temperamenten bewaren kon. Levenskunst, indien men daaronder de kunst verstaat van het in het leven zo te manoeuvreren, dat men slaagt, kende De Groot niet. We zullen er verderop nog meer bewijzen van aantreffen. Maar vat men dit begrip dieper op, mag levenskunst heten, dat men ook zijn tekortkomingen en mislukkingen, ja zelfs zijn neurosen van iets negatiefs tot iets positiefs herschept door ze aan de vorming van zijn leven deel te geven, dan is De Groot een levenskunstenaar geweest als weinigen. Want van zijn ziekelijke zucht tot zelfovertreffing heeft hij de ene, en van zijn zachtzinnigheid-uit-argeloosheid die hem als politicus al hád en hem als diplomaat nog zou doen mislukken, heeft hij de andere zinker gemaakt, waarop het monumentale werk rust, dat zijn blijvende roem is geworden. En beide zinkers liggen op de bodem van zijn wonderkindschap: de in die mate hem alleen eigen ‘ziekte’.

Het jaar 1623 werd het jaar van zijn grote revanche - meer op zich zelf dan op zijn vijanden. Toen in dat jaar in Parijs de pest uitbrak, vond hij op het goed van een zijner beschermers te Balagny bij Creil, op de beboste oevers van de Thérain, de grote stilte die nodig is voor het grote boek dat stil de censuur van alle mogelijke en onmogelijke beknibbelaars en betuttelaars verdraagt, dat geduld en de tijd heeft, omdat het niet sterven kán. De Groot is zich dit bewust geweest. ‘Ik leef hier,’ schreef hij, ‘in onwetendheid van alles wat er gebeurt en mijn vakantie buiten bevindt zich er wel bij.’ Het was de stemming die zo wonderwel bij zijn opzet paste. ‘De argumentatie moet objectief zijn, zoals de mathematica,’ schreef hij later, en men vindt in de *De Iure belli ac pacis* die toch, volgens een brief van 1631, wilde reageren ‘tegen die onwaardige verachting van alle banden bij het beginnen en voeren van oorlogen, die smaad voor de christenheid, welke heel Europa tot de ondergang bracht’, merkwaardiger- maar bewusterwijze nauwelijks een enkele toespeling op de Nederlandse, op de Dertigjarige of op welke andere oorlog uit zijn eigen tijd ook.

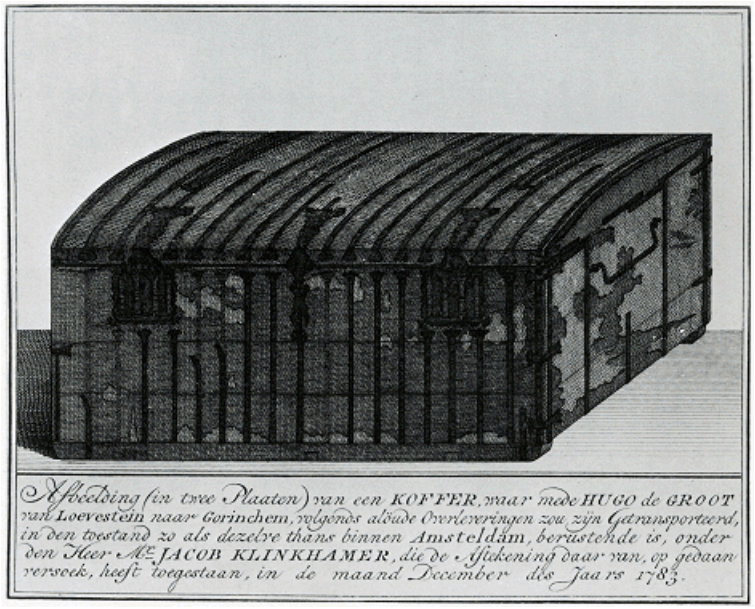
Het is abstract, onpersoonlijk, onoorspronkelijk ook. Talrijk zijn zijn voorgangers in engere zin, de Spanjaarden de Vitoria, Soto, Vazques, Covarruvias, Suarez, Ayala en de Italiaan Gentilis en nog veel talrijker de autoriteiten waarop hij zich voor bepaalde uitspraken beroept. Hij verstopt ze niet. Integendeel. Ontelbaar zijn zijn citaten uit de ouden, uit de Schrift, uit de kerkvaders, uit juristen en theologen van later tijd. Dat dit mateloos citeren steeds tot verheldering van zijn gedachten heeft bijgedragen, hebben zelfs zijn vurigste bewonderaars niet durven volhouden. Veeleer geven ook zij toe of

men merkt het toch aan hun geschriften, dat ook hier de overdaad schaadt, de gang van het betoog stremt en de bedoeling verduistert. Bovendien, al moge het dan door de latere ontdekking van het manuscript over het buit-recht en de jarenlange preoccupatie van de schrijver met zijn onderwerp niet meer een puur wonder schijnen, dat hij zóveel geleerdheid in zó korte tijd bijeengegaard heeft, het boek vertoont desondanks toch nog altijd de sporen van een zekere haast. Ook in de rust van ballingschap en buitenverblijf bleef het *ruit hora* hem in de oren klinken. De mislukte politicus moest zich met één slag als geleerde rehabiliteren, de vrucht van die geleerdheid hem tegelijk roem en als het kon een betrekking bezorgen, die roem waardig. Zijn boek moest daarom, schoon voor de hele mensheid en de eeuwigheid bedoeld, liever vandaag dan morgen verschijnen.

Maar laat ons, vóór we ons afvragen hoe een boek waarop zóveel te zeggen valt, toch zóveel opgang heeft kunnen maken, eerst zien, welke gedachte eraan ten grondslag ligt en hoe deze is uitgewerkt.

Het hoofdbegrip is dit: de oorlog - beter: alle wapengeweld, want De Groot verstaat onder oorlog ook de in zijn tijd nog talrijke met de wapens uitgevochten lokale en particuliere veten, consequenterwijze dus zelfs het duel - is een rechtsvordering, in te stellen, waar geen rechtbank bestaat om in het geding te wijzen. Daarom bestaan er even veel en juist dezelfde ‘oorlogsbronnen’ als er ‘procesbronnen’ bestaan. Zij zijn tot een drietal terug te brengen: ten eerste de verdediging van wat ons behoort; ten tweede het bemachtigen van wat ons verschuldigd is en ten derde de bestraffing van misdrijven. Al de oorlogen, voor een van deze drie doeleinden gevoerd, zijn rechtvaardige oorlogen, maar dan ook geen enkele andere. Onrechtvaardig is dus niet alleen de roofoorlog, maar ook die ter verkrijging van beter land, dat iemand van rechtswege niet toekomt, alsook de preventieve oorlog, en zelfs die, gevoerd om 's vijands bestwil, de inmengingsoorlog, zoals we tegenwoordig zeggen zouden. En zelfs de rechtvaardige oorlogen, ofschoon als het ware objectief rechtvaardig, kunnen toch nog subjectief onrechtvaardig worden, wanneer of het oorlogsdoel of de wijze van oorlogvoering in wanverhouding geraakt met de ‘bron’ waaruit hij ontstond. De laatste reden waarom die verhouding in acht genomen behoort te worden, is weer dezelfde, als die ook voor de processen geldt. Want, zegt De Groot, zoals een burger, die voor zijn ogenblikkelijk voordeel door eigengerechtigheid het burgerlijk recht van zijn land schendt, daardoor het fundament van zijn blijvend belang ondermijnt, omdat hij daardoor de geordende verhoudingen ondermijnt waarop zijn eigen bestaan en dat van zijn nakomelingen berust, zo werpt ook een volk dat zich aan de wetten van het natuur- en volkenrecht onttrekt, de basis zelf ondersteboven waarop zijn toekomst rust.

Theoretisch kan dus een oorlog feitelijk niet van beide zijden rechtvaardig zijn, zoals er ook bij een proces niet twee beledigde of benadeelde partijen kunnen zijn. Naar de oorzakelijkheid beoordeeld, meent De Groot, kan dat ook inderdaad niet, maar zo vreemd van de werkelijkheid is hij ook weer niet, dat hij in de praktijk toch niet het bestaan van dergelijke oorlogen zou toegeven. Wanneer dat geval zich dus niettemin voordoet, betoogt hij, dan

De boekenkist waarmee De Groot ontsnapt heet te zijn... Ets door Caspar Philips Jacobsz. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

komt dat, omdat alleen hij onrechtvaardig handelt die weet, dat hij zulks doet, waarmee dan intussen voor de praktijk de ‘rechtvaardigheid’ van heel wat oorlogen is toegegeven, die theoretisch tot de onrechtvaardige behoren!

Grotius is dus zeker niet de antimilitarist, laat staan de pacifist die men wel van hem heeft willen maken. Strijd tussen vorsten onderling, tussen vorsten en onderdanen en zelfs tussen onderdanen onderling, waarbij beide partijen althans te goeder trouw kunnen zijn en die derhalve van beide zijden als rechtvaardig is te beschouwen, is hem nog even natuurlijk als die tussen droogte en vocht, hitte en kou. De grondstemming waaruit zijn gedachten over oorlog en vrede zijn opgeweld, kan men nog het best irenisch noemen. Hij nam ten opzichte van het oorlogsvraagstuk in het algemeen - want hij was in zijn denken een man uit één stuk - dezelfde positie in die hij ook in de godsdienstige geschillen van zijn dagen innam en die hem bij zijn vijanden zelfs onder verdenking van katholicisme hebben gebracht. In feite kwam deze eerder overeen met die der anglicaanse staatskerk die de dogmatische en rituele verschilpunten tussen katholicisme en protestantisme ook min of meer verdoezelde ter wille van de eenheid welke beter slechts uiterlijk dan niet kon zijn. Het rekkelijke standpunt, zowel in politieke als godsdienstige zaken hem van nature eigen, zal hem in '13, in Engeland, nog bewuster geworden zijn, waar hij in Andrewes en Dean Overall latitudinaire geesten aantrof die hem, zoals wel gezegd is ‘tot orakels’ werden. Het is misschien wat sterk; immers als deze geestverwanten orakels voor De Groot te noemen zijn, dan toch slechts omdat hij in hun stem die van zijn eigen diepste overtuiging beluisterde: het primaat van de continuïteit - de ‘verticale’ eenheid in de geschiedenis, om zo te zeggen, als basis voor de ‘horizontale’ tussen de partijschappen. Het proceskarakter dat de oorlog voor De Groot had, verklaart ook zijn hechten aan de juiste vorm. Pas door de oorlogsverklaring - en die in de juiste vorm - kregen de daden van de belligerenten rechtskracht. Wordt die vorm, hetzij in de oorlogsverklaring, hetzij in de oorlogsvoering, hetzij in beide, niet in acht genomen, dan komt de oorlog zelf, hoe rechtvaardig de ‘bron’ ook zij, automatisch in de rubriek van de onrechtvaardige oorlogen terecht. Hij wordt zonde. De zondigverklaring van bepaalde, in oorsprong al of niet rechtvaardige oorlogen, klonk weliswaar zeer indrukwekkend in een tijd waarin het zondebesef in de voorstelling der mensen nog zo'n centrale plaats innam, maar als praktisch instrument tot het voorkomen van oorlogen had zij toch ook toen al geen betekenis.

Sommige schrijvers hebben het belang van Grotius' werk daarom ook niet in zijn ethische veroordeling van althans bepaalde oorlogen gezocht, maar juist omgekeerd in zijn poging om het oorlogsprobleem van zedelijk-godsdienstige terrein naar het redelijk-juridische over te brengen. Er valt ongetwijfeld voor deze opvatting veel te zeggen, mits men haar niet al te rigoureus neemt en mits men erkent, dat, ook zó beschouwd, hij op de kwestie der sancties gestrand is, want de zondigverklaring was, zoals gezegd, slechts een puur theoretische, dat wil zeggen feitelijk geen sanctie en andere kent hij niet.

Wij twintigste-eeuwers die hetzelfde nog dag-aan-dag beleven, zullen daar de zeventiende-eeuwer echter geen verwijt van maken, veeleer hem prijzen,

dat hij blijk geeft, het sanctie-probleem reeds beseft en op zijn manier naar een oplossing ervan gestreefd te hebben. Aan een internationale statenorganisatie, aan iets als een volkenbond, heeft De Groot niet gedacht. De middelen die hij ter voorkoming van oorlogen geeft, zijn veel primitiever en men kan er bij de weinige nadruk die hij erop legt, stellig ook niet de kern van zijn werk in zien zonder het geheel uit zijn verband te rukken. Hij kent drie middelen: een conferentie, arbitrage en de beslissing van het lot, laatste rest van het middeleeuwse 'godsoordeel'. Over één en drie geeft hij geen details, in twee kan men, als men wil, de kern van het Haagse Internationaal Gerechtshof zien, maar men moet dan tevens erkennen, dat dit middel ook na driehonderd jaar nog steeds niet probaat is gebleken. Alles welbeschouwd, heeft De Groot, ondanks zijn poging tot secularisatie in het *stellen* van het probleem der internationale anarchie van zijn dagen, als *oplossing* toch geen andere remedie dan de prediking van de voorschriften van godsdienst en moraal, en het inscherpen van het klaarblijkelijke nut dat het voor de staten moet hebben, hun woord te houden en hun beloften gestand te doen, het voorschrift ten slotte, dat men verwachten kan van de zoon van een koopmansrepubliek, waar immers ook de kredietwaardigheid en dus het koopmanschap uiteindelijk berust op fatsoen en goede trouw.

En toch! En toch kan men de betekenis van dit abstracte, onpersoonlijke, onoorspronkelijke, onder zijn overstelpende geleerdheid zuchtende en toch haastig gecomponeerde, tegelijk scherp onderscheidende en begrippen-verwarrende boek, waarvan de titel de inhoud nauwelijks dekt, omdat het 'recht van de vrede' er zo goed als niet in voorkomt, toch kan men de betekenis van dit, door dat alles ongenietbare boek moeilijk overschatten; toch sprak Vondel een profetisch dichterwoord, toen hij De Groot het 'Delfts Orakel' noemde. Waarom? Omdat de Pythia van dit orakel niet een half-bezwijmde profetes, maar de nuchtere rede was. Het gebouw moge, om al de redenen die wij opgesomd hebben, als geheel mislukt zijn, de redelijke grondslagen ervan zijn blijven staan. Als het ooit waar geweest is, dat de wil te prijzen valt, ook al ontbreken de krachten, dan geldt dat voor Grotius' grootse poging. Wilde de mens tot ordening van de verhoudingen tussen de mensen onderling komen, dan diende hij allereerst de maatschappijwetenschap te grondvesten en om dat te doen, moest hij weer allereerst de verborgen wetten, het inwendige mechanisme zich bewust maken, zou er ooit sprake zijn van een theoretische, op inzicht en niet op het louter praktische nut gerichte behandeling van vraagstukken op het gebied van die wetenschap. Naar die verborgen wetten, naar dat inwendige mechanisme heeft De Groot gezocht en door dat zoeken, meer misschien dan door wat hij vond, heeft hij zich een der weinige zéér groten getoond. Hij zocht die verborgen wetten en dat inwendige mechanisme, zoals in zijn tijd niet anders mogelijk was, in het natuurrecht dat voor hem een zo volstrekte geldigheid had, dat het, naar zijn eigen woord, ook zou gelden 'indien wij aannamen (hetgeen overigens zonder de grootste zonde niet geschieden kan) dat God niet bestond'. Een zo volstrekte en ook een zo algemene geldigheid, dat hij er een tweede vooroordeel van zijn tijd en beschaving onbewust mee doorbrak: immers het recht dat de beschamende wil-

lekeur in het oorlogvoeren moet uitbannen, althans beperken, gelde, schrijft hij in de aanhef al, niet slechts voor de oorlogen binnen de christenheid, maar ook voor die welke zij met ‘onbeschaafde volken’ voert.

Voor deze systematische toepassing van het natuurrecht op zijn onderwerp was De Groot, traditionalist van nature, de aangewezen man. Zijn verzoeningsgedachte maakte hem, ofschoon protestant, niet afkering van de katholieke wereld vóór hem, terwijl zijn humanistische scholing hem met de oudheid verbond, zodat hij als het ware alles wat aan denken aan hem vooraf was gegaan, in zich vergaarde en in dit boek optekende. Het kreeg daardoor tot op zekere hoogte voor de 17de en 18de eeuw dezelfde waarde die een Isidorus van Sevilla voor de 7de eeuw gehad had, de waarde van een compendium, waardoor men al het voorgaande om zo te zeggen zonder schade vergeten kon.

Uit het bovenstaande volgt, dat toen wij Grotius' werk abstract, onpersoonlijk en onoorspronkelijk noemden, wij dit oordeel niet als absoluut wilden zien opgevat. In het negatieve oordeel ‘abstract’ ligt het positieve ‘systematisch’, in het negatieve ‘onpersoonlijk’ het positieve ‘alles-samenvattend’ opgesloten en zo is ook zijn onoorspronkelijkheid slechts betrekkelijk op te vatten. Hij accumuleert ongetwijfeld meer citaten ten bewijze van zijn stellingen dan dat hij hun juistheid zelfstandig betoogt, maar het is toch ook weer geen loutere kwantitatieve opeenhoping. Voor De Groots bewustzijn sloeg de kwantiteit van zijn citaten in een kwalitatief bewijs van hun waarheid om. Of, zoals hij zelf het in de inleiding tot het *Recht van oorlog en vrede* heeft uitgedrukt: ‘ten bewijze van het (natuur) recht heb ik ook de uitspraken van filosofen, geschiedschrijvers, dichters, ja zelfs van redenaars gebruikt, niet omdat deze onvoorwaardelijk te vertrouwen zijn, want de partijen plegen met hun bewijzen slechts hun zaak te dienen; maar omdat, wanneer velen uit verschillende tijden en plaatsen hetzelfde voor zeker houden, dit op een algemeen-geldige grond wijst.’ Het is dezelfde gedachte, met andere woorden ook reeds in het *Buitrecht* uitgesproken: waar hij gezegd had, dat al zijn citaten nooit tot bewijs, alleen tot bevestiging dienden van hetgeen de rede uit de natuur heeft afgeleid.

Zo laat zich het op het eerste gezicht bevreemdende verschijnsel, dat dit abstracte, onpersoonlijke en onoorspronkelijke boek in de 17de en 18de eeuw de bijbel van het internationale recht geworden is en in de onze zelfs weer een renaissance beleefd heeft, zeer wel verklaren. Ten eerste omdat rede en redelijkheid er de grondslag van waren; ten tweede omdat het in verband hiermee het natuurrecht in hoge mate seculariseerde; ten derde omdat het systematischer was dan één van zijn voorgangers en ten vierde omdat het daardoor al die voorgangers verving; ten vijfde omdat dit alles bij elkaar betekende, dat De Groots natuurrechtelijke grondconceptie als het ware *schuilplaats* werd tegen alle religieuze, politieke en economische ellende van zijn tijd. Evenwel, omdat zijn tijd er ten slotte niet een van neergang, maar van opgang was, betekende dit weliswaar een vlucht uit de werkelijkheid, doch niet een naar het gedroomde ideaal van een voorbije, maar naar het nu pas geschouwde ideaal van een komende eeuw. Het is de *richting* van De Groots

Titelpagina van de *Inleiding tot de Hollandsche Rechts-geleertheyt*. Haarlem, 1647. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

denken die, ondanks zijn traditionalisme dat hem met het verleden verbond, hem tegelijk verbindt met Rousseau en daarmee met de Franse Revolutie, dat is met heel de geschiedenis tot op onze tijd toe. Door zijn *De Iure belli ac pacis* is De Groot een onmisbare schakel geworden in de opwindende geschiedenis van de menselijke geest in zijn onafgebroken strijd voor de menselijke waardigheid. Dit werk is Grotius' onverwelkbare roem, en het is even pijnlijk als onvermijdelijk, om van hieruit over te gaan tot de beschrijving van zijn verder leven, dat slechts een triest relaas vormen kan, zoals ook zijn vroeger leven na de zonnige, al te zonnige jeugd van het verwende kind slechts een triest relaas opleverde. Het triest relaas, zoals wij het in het treffende beeld mogen samenvatten waarin de schrijfster van Hugo's en Maria's levensroman zijn tragiek op een der laatste bladzijden van haar boek voor eens en altijd heeft uitgedrukt, het triest relaas van de drie vaderlanden in de verte: het beminde aardse, waar hij geboren was; het gedroomde van de vrede in staat en kerk dat hij nagestreefd en uiteindelijk het hemelse waarnaar hij verlangd heeft.

Hij heeft gehoopt, ja verwacht, dat de roem, door zijn hoofdwerk verworven, hem opnieuw een warme plaats in zijn verloren vaderland bezorgen zou; hij heeft zich vergist. Na oktober 1631 te Rotterdam te zijn aangekomen, heeft hij nog wel enkele maanden te Amsterdam de advocatenpraktijk opnieuw uitgeoefend, maar reeds in april van het volgend jaar heeft hij voor een nieuw bevel tot arrestatie moeten vluchten. Al waren de tegenstellingen dan ook niet zó scherp meer als tien jaar geleden, toen iedere bezitter van zijn *Verantwoordinghe* met de doodstraf bedreigd was, de prijs van f2000, 10 maart 1632 uitgeloofd voor ieder die hem aan de justitie overleveren zou, was toch een te aanlokkelijke mogelijkheid om haar niet te vrezen. Zijn enige troost was, dat Hooft en Vossius het voor hem hadden opgenomen, Miereveld zijn portret geschilderd en Vondel hem als ten afscheid toegezongen had:

> *Hoe zou de duisternis dit Hollands licht gedogen*
> *Dat al te hemels scheen in aller blinde ogen*
> *Het ging een wijle schuil om klaarder op te gaan*
> *Wij haten 't grote Licht, een ander bidt het aan*.

Hij begaf zich 17 april naar Hamburg, waar zijn vrouw zich een jaar later bij hem voegde. Alle aanbiedingen sloeg hij af, omdat hij niets wilde ondernemen wat tegen het vaderland gericht was, maar ook omdat geen aanbod, of het nu van Holstein of Denemarken, of zelfs van Spanje kwam, hem, de schrijver van zijn werk, waardig scheen.

Pas na lange onderhandelingen ging hij op het hem door Sylvius overgebrachte voorstel van de Zweedse kanselier Oxenstierna in die daarmee een oude gedachte van zijn meester Gustaaf Adolf ten uitvoer bracht, In mei 1634 op een samenkomst te Frankfort aan de Main werd de zaak beklonken: De Groot zou in Parijs Zwedens gezant worden tegen een jaarlijkse vergoeding van achtduizend Zweedse rijksdaalders. Op 8 januari van het volgend

jaar vertrok hij van Frankfort, de 25ste die maand was hij in Metz, de 6de maart had zijn officiële ontvangst aan het Parijse hof plaats. Maar wat ieder die hem kende, had kunnen voorzien, en hij die zich zelf zo weinig kende, toch had kunnen voorvoelen - had hij niet eens geschreven, dat hij allerminst voor hoveling deugde? - gebeurde. Hij werd als diplomaat een even grote mislukking als hij als politicus geweest was. Maar men moet toegeven, dat zijn eigenlijke taak verre van gemakkelijk was, want hij zat te Parijs om Richelieu, die men in Stockholm niet recht vertrouwde, op de vingers te zien, waarin minder fatsoenlijke en handiger mensen dan hij gefaald hebben. Hij toonde, o zeker, als oud-advocaat enige bekwaamheid in het vinden van argumenten om de toen gebruikelijke en gewichtige vóórrangskwesties op te lossen. Zo betoogde hij tegenover de Engelse gezant die meende dat zijn land vóór Zweden behoorde te gaan, omdat de Engelsen eerder gekerstend waren dan de Zweden, dat, indien men dit 'beginsel' zou aanvaarden, de mohammedanen en heidenen zich dan tegen hun bekering zouden verzetten, omdat zij dan steeds achteraan zouden komen. Doch met dit soort vernuftigheden kon men misschien wel een Engelse gezant tijdelijk in verlegenheid brengen, maar geen Richelieu uit het veld slaan. Deze vond hem van een onwetendheid en kwade trouw, waar geen verontschuldiging voor te vinden was en Père Joseph, diens rechterhand, dacht er al niet anders over. En De Groot van zijn kant schreef later: 'Hij (Richelieu) haatte mij, alleen omdat ik de vrede liefhad.'

Onder die omstandigheden kon De Groot voor Zweden niets bereiken. En het gevolg daarvan was weer, dat men ook in Zweden weinig met de geleerde gezant op had. Dat Oxenstierna die ervoor naar Parijs overkwam, niet veel meer bereikte, rekende deze niet zich zelf, maar De Groot aan. De uitbetaling van het jaargeld begon te stokken. Eind 1638 was De Groot al zes kwartalen ten achter, eind '39 twee volle jaren of 40 000 francs. De oude geldzorgen, nijpender nu nog door de grote staat die hij had te voeren en op zich zelf ook wel graag voerde, kwamen in verhoogde mate terug. Zelfs Maria van Reigersbergh was er niet meer tegen opgewassen.

Zijn troost tegen de tijd, die weer, als vroeger, maar trager nu, van hem wegvloeide, zocht hij als voorheen in ingespannen intellectuele arbeid: zijn hoofdwerk bleef hij aanvullen en verbeteren; de filologie liet hem ook nu niet los; de geschiedenis behield evenzeer zijn aandacht. Hij werkte aan een *Historia Gothorum, Vandalorum et Longobardorum* , in 1655, na zijn dood verschenen, evenals de belangrijkere *Annales et Historiae de rebus Belgicis* (1657 verschenen), het taciteïsch-klassieke werk over de Opstand - de oude Staten-opdracht van 1602 nu op eigen gezag uitvoerende. En zelfs voerde hij een heftige polemiek met De Laet, een der directeuren van de WIC, over een schijnbaar zo afgelegen onderwerp als de *Oorsprong der Amerikaanse volken* , hetgeen verklaarbaar wordt, wanneer men bedenkt, dat bij alle etnologische discussies destijds de bijbel te pas kwam.

Deze was het. die meer dan vroeger in zijn betrekkelijke ouderdom - hij zou in 1643 zestig worden -beslag legde op zijn vermoeide maar nog altijd rusteloze geest. In de zeven jaar tussen 1638 en 1645 zag niet minder dan een

dozijn theologische geschriften van zijn hand het licht: onder andere een verhandeling over de bediening van het Avondmaal, wanneer er geen predikanten tegenwoordig zijn; een over de antikrist; een over de weg tot de kerkelijke vrede en een bede daarvoor; twee polemieken tegen Rivet en ten slotte drie delen aantekeningen op de evangeliën en het Nieuwe Testament.

Het was alsof hij zich zelf achter de stapel van zijn eigen boeken verstoppen wilde tegen de mislukking van ook weer dit nieuwe ambt. Die mislukking dreigde sinds 1642 ongeveer. De dood van Richelieu in december van dat jaar verbeterde zijn positie niet. Met diens opvolger als almachtig minister, met Mazarin, kon hij nog minder overweg. Zes maanden later ontviel hem bovendien door de dood de steun van Lodewijk XIII, die een zeker zwak voor het wonder van geleerdheid schijnt gehad te hebben. Tot overmaat van ramp stuurde Zweden hem in Cerisante een dwarskijker op zijn dak, hetgeen De Groot in zijn gekrenkte trots en trouwens wel niet ten onrechte als een beleefde wenk tot heengaan opvatte.

Terneergeslagen besloot hij ontslag te vragen. Hij begon zijn laatste reis. Over Dieppe trok hij naar Holland, dat hij voor het laatst zou zien. De eer waarmee hij er dit keer ontvangen werd, moet als balsem geweest zijn op de altijd open wonde van zijn door het leven steeds weer gekwetst en daardoor verziekt zelfbesef. Via Amsterdam vertrok hij naar Hamburg en vandaar naar Stockholm, waar hij, in juli 1644 aangekomen, zijn ontslag indiende. Met tact werd hij - opzij geschoven. Overladen met geschenken en beloften, doch zonder enige concrete toezegging, aanvaardde hij de terugtocht. Waarheen? Met welk doel? De Groot heeft het aan niemand verteld en niemand weet het. Opnieuw een balling, zoals hij, na zijn jeugd, eigenlijk steeds geweest was op deze wereld.

Op de terugreis raakte het schip door een storm uit de koers. Hij landde een paar mijlen van Dantzig, nam vandaar, 17 augustus 1645, de landweg naar Lübeck waar hij niet meer zou aankomen. Ziek geworden, legde hij zich 26 augustus, een zaterdag, te Rostock te bed ten huize van zekere juffrouw Balemans. In de nacht van 28 op 29 augustus, omtrent twaalf uur werd het *ruit hora: hora est*. Het was zijn tijd. De lutherse predikant Quistorpius die hem in zijn laatste uren bijstond, ving zijn laatste woorden op: ‘Veel heb ik ondernomen, niets volbracht.’ Verbitterd ten laatste, omdat het verwende kind in de volwassen geleerde nooit de oude volkswijsheid heeft kunnen begrijpen, dat ondank 's werelds loon is. Of anders en preciezer, dat alles in deze wereld op de een of andere wijze betaald moet worden, zodat ook niemand verwachten mag én gelukkig te zijn tijdens zijn leven én beroemd na zijn dood, maar óf het een óf het ander - of zelfs geen van beide, terwijl De Groot beide heeft gewild. Hij heeft te veel gewild, en nochtans veel gekregen. De balling heeft zijn graf bij zijn voorouders in de Nieuwe Kerk te Delft. De balling heeft zijn standbeeld op de Grote Markt in zijn geboortestad. Maar bovenal heeft hij het in het grote hart van de mensheid, daar waar haar onsterfelijk geloof in een betere wereld huist.

Jan Pietersz. Coen

Couste que couste

De historische overlevering kent grote mannen en helden. Grote mannen zijn zij van wie tijdgenoten en nageslacht uitmuntende prestaties bewonderen en dankbaar herdenken. Helden zijn zij die door geboorte en maatschappelijk aanzien, door een uitzonderlijke daad of functie, door het offer van leven of dood voor een ideaal of door een vereniging van dat alles tot gestalten van onze collectieve verbeelding zijn geworden, waarbij elk van hun trekken en verrichtingen aandeel krijgt in hun bovennormale grootheid. De grote man kan naast zijn verdiensten veel onverdienstelijks hebben, maar de vraag of Jeanne d'Arc een slecht humeur had of George Washington smakte onder het eten is niet toelaatbaar. Karel II. eenmaal held geworden in de puriteins nationalistische verbeelding van het Engelse volk, blijft held en bij uitstek nationaal in zijn lichtzinnige minnarijen en Marie-Antoinette, eenmaal tot martelares gekroond, wordt een voorbeeldig echtgenote en moeder. Wie daarentegen het er op gezet heeft de held te ontluisteren, bereikt meer met het registreren van zijn dagelijkse onvolmaaktheden dan met een aanval op zijn levenswerk: nooit gebeurde dat meesterlijker dan toen Tolstoij de aandacht vestigde op Napoleons spekrug.

Onze Nederlandse geschiedenis kent meer grote mannen dan helden. Men mag dat toeschrijven aan het befaamde nationale tekort aan fantasie dan wel aan een zeer democratisch gebrek aan allure, aan dat imponerende vertoon dat zo gemakkelijk de legendevorming in de hand werkt, aan de kleinheid der verhoudingen ook, waardoor zo velen de held in menselijk en al te menselijk formaat kenden, vóór het bovenmenselijk voor hem werd opgeëist.

Daar komt nog bij, dat er voor een cultuurvolk een ernstig obstakel bestaat in het onderkennen van zijn helden: de geordende geschiedschrijving. Voor we die kenden was de schifting feilloos: de held leefde stralend en in alles bovennatuurlijk volmaakt voort in heldendicht en verhaal, de man van verdienste werd eenvoudig na een paar generaties vergeten. Wordt echter de geschiedenis van een volk eenmaal in geschrifte vastgelegd, dan valt het aan de ene kant de legendaire traditie veel zwaarder zich boven de geregistreerde feiten uit te ontwikkelen en te vermooien, aan de andere kant zullen onderwijs en literatuur én de tijdgeest die deze beide beïnvloedt, telkens andere grote mannen uit de geschreven geschiedenis naar voren schuiven, die redelijke aanspraken kunnen doen gelden op de heldenverering van hun volk. Maar die zelfde geschreven geschiedenis, die ook de kleinheid, de fouten en de misslagen van de grote man heeft vastgelegd, staat de vervulling van hun aanspraken in de weg. Gaat het dan als in het geval van Jan Pieterszoon Coen, de grondlegger van het Nederlands gezag in Indonesië, om een figuur die gemeten naar dat wat als de historische uitkomst van zijn kortstondige

activiteit beschouwd wordt, recht zou hebben op een plaats in sage en volkslied, maar voor wiens onsterfelijkheid geen tijdgenoot zich moeite heeft gegeven en wiens graf lang vergeefs gezocht werd, - of zocht men er eigenlijk wel naar? - dan wordt in tijden waarin men behoefte voelt aan uitbreiding van het nationaal pantheon, het bedenkelijk procédé toegepast, dat min of meer opzettelijk van een groot man een held poogt te maken. Dat wil zeggen bij gebrek aan de historische gewetenloosheid van de volksoverlevering die al het negatieve onbezorgd ter zijde schuift, tracht men een held te construeren uit een aantal opgevijzelde deugden en talenten en enige vergoelijkte ondeugden en fouten.

Het resultaat is een schimmige robot van wie ons telkens weer verzekerd moet worden, dat hij een mens was en wiens mechanische naaktheid bedekt wordt met kleurloze lappen als ‘kloekmoedigheid’ en ‘rechtschapenheid’.

Wanneer wij vaststellen, dat Coen geen nationale held is, dan houdt dat geen oordeelvelling over zijn moed, beleid en trouw in, maar slechts de formulering van het feit, dat de volksverbeelding geen vat heeft gekregen op deze stroeve gestalte, gelijk op de verhevene van Oranje of op de rondborstige van Michiel Adriaansz. Wie na drie eeuwen een poging wil doen in een gefundeerde biografie die gestalte in levende lijve voor de geest te roepen, zal weinig moeite hebben met het verwijderen van de woekeringen der legende. Maar hij zal, wil hij slagen, welbewust afstand moeten doen van de pleittoon, van het: bedenk in welk een ruwe tijd, onder welke uitzonderlijke omstandigheden Coen leefde en werkte. Want hij zal ons Coen moeten uitbeelden als een component van die tijd en niet als een ethische twintigste eeuwer, die goedschiks-kwaadschiks zijn rol in die ruwe eeuw heeft moeten spelen. Zulk een biografie zou een waardevolle aanwinst van onze historische literatuur zijn. Het spreekt vanzelf, dat deze korte schets niet meer pretendeert dan te doen beseffen, dat wij zo'n biografie nog altijd missen.

Jan Pieterszoon Coen werd op 8 januari 1587 te Hoorn geboren en de 11de daaraanvolgende in de doopregisters der hervormde kerk ingeschreven als zoon van Geert Jansd., van wie ons niet meer dan deze naam bekend bleef en van Pieter Willemsz. Coen van Twisk (een dorp in de buurt van Hoorn) die tot de kleine koopmansstand moet hebben behoord, maar die, als zovele kleine kooplieden van die dagen, gegrepen was door de illusie van het ‘vooruitkomen’. Daarom zond hij door bemiddeling van handelsvrienden, een uit Oudenaerden naar het noorden uitgeweken familie Visscher, zijn zoon in de leer bij hun verwanten, die in Rome onder de naam Pescatore een handelshuis dreven. Hij zou er niet alleen goed thuis kunnen raken in de Middellandse-Zeevaart, maar ook in het fijnere spel van de handel, zoals de Italianen dat sinds eeuwen bedreven en in de waardevolle kunst van het Italiaanse boekhouden.

Het ontbreken van gegevens laat ons de vrijheid een tafereel te schilderen in de geest van het ‘ferme jongens, stoere knapen’ van de jonge Coen, zwervend langs de haven en de zeedijk van Hoorn, zijn adelaarsblik turend over het wijde water, dromend van roem en avontuur. Maar bij de latere Coen, de verbetene, autoritaire, de man zonder vrienden en zonder glimlach, de

Jan Pietersz. Coen. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Westfries Museum, Hoorn. Foto K. Laan*.

realist die iedere verantwoordelijkheid aandurfde, omdat het móést, de tactische en toch niets ontziende, bij dat alles past beter dit beeld: een kind van dertien jaar, opgegroeid in de star calvinistische sfeer van de kleine burgerij uit het begin van de opstand, na een verre en gevaarvolle reis overgeplant in het Rome der contra-reformatie, volkomen verlaten op een post die zelfs aan de listige zelfbeheersing van de volwassen ketter te hoge eisen zou hebben gesteld en waar zijn taak was van zijn vijanden te leren. Na zes jaar van deze harde school komt Coen in Hoorn terug... om er met de verworven kennis de groeiende zaak van zijn vader hoger op te stuwen en als zelfstandig koopman een man van gezag en aanzien te worden in zijn vaderstad? Nee, wij weten niet of zijn vader inmiddels gestorven of door tegenslag getroffen was, maar de jonge Coen begint zijn carrière in dienstbaarheid: op 22 december 1607 zeilt hij als ondercoopman op de vloot van admiraal Pieter Willemsz. Verhoeff in dienst der Oost-Indische Compagnie het Marsdiep uit. Sprak er een gevoel van verwantschap in de voorkeur waarmee hij als gouverneur-generaal de jonge en energieke ‘bankroetier’ Antonie van Diemen, zijn latere opvolger, de hand boven het hoofd hield? Admiraal Verhoeff vertrok met belangrijke opdrachten. De OIC had met geld en schepen de Staten-vloot gesteund die in de beide voorafgaande jaren de Spaanse kust geblokkeerd had, onder andere om het uitzenden van versterkingen naar Indië te beletten. Deze blokkade was uitgelopen op de slag bij Gibraltar (25 april 1607), waarin Heemskerck de Spaanse vloot vernietigde - en er zelf het leven bij inschoot. Bovendien waren de vredesonderhandelingen met Spanje in een ernstig stadium gekomen en voor het geval de vrede tot stand zou komen op de grondslag-ook voor Indië -van *uti possidetis* (houden wat je hebt), dan diende de Compagnie haar kans te grijpen en te zorgen dat haar bezit voor de fatale datum zo groot en gevestigd mogelijk was. Vandaar de reeks opdrachten die Verhoeff - lang niet altijd met succes - achtereenvolgens aanvat: aanslag op Mozambique - mislukt, op Goa - mislukt, contract tot vestiging in Djohore - mislukt, stichting van een factorij in Japan met Jacques Specx als ‘opperhoofd’, van een centrum voor de handel in Oost-Azië te Patani (Malakka). Aangezien Verhoeff bovendien een missive was nagezonden, waarin de Heren XVII: ‘de eylanden van Banda en de Molukken het principiaele wit, waernaer wij schieten’ noemden, zeilde de admiraal verder naar de Bandagroep, waar hij sneuvelde bij een poging tegen het verzet der Bandanezen in een ‘forteres’ op te werpen naast de bestaande factorij. Zijn opvolger, de vice-admiraal Hoen, verdreef eerst de Engelsen, die de Bandanezen in hun verzet gestijfd hadden, en stichtte daarop het fort Nassau op Banda Neira. Welke rol Coen in al deze bedrijven gespeeld heeft, werd niet bekend. Zeker is, dat hij moeilijk een leerzamer inwijdingsreis had kunnen maken, waarin hij kennis maakte met vrijwel alle mogelijkheden die de Compagnie van de Kaap tot in Japan open stonden - en met vrijwel al haar vijanden en concurrenten. Zeker is ook, dat hij zijn ogen de kost gaf en zijn indrukken rendabel wist te maken: hij diende bij zijn terugkeer in het vaderland in 1610 bij de Heren XVII een ‘discours’ in met voorstellen omtrent de kolonisatie van Banda. Het stuk is later verloren gegaan, maar het bezorgde Coen al dadelijk een

aanstelling als oppercoopman en commandeur over de schepen Geunieerde Provinciën en de Hope die 12 mei 1612 uitvoeren. Van dat tijdstip af dateert Coens Lot boekdelen aanzwellende correspondentie met de Heren XVII. Het eerste bericht bij Madeira aan een thuisvaarder meegegeven, heeft al dadelijk de toon die het geheel meer en meer zal kenmerken: de militairen die de Heren hebben meegezonden, zijn ongeoefend, maar we zullen ze aan boord wel drillen: het is de toon van een man die genoeg zelfbeheersing heeft om zich steeds weer de dienaar te tonen van zijn lastgevers, maar genoeg zelfbesef om nooit te vergeten en doorlopend te laten blijken, dat hij hun de baas is in inzicht, in grondige kennis van toestanden en verhoudingen in Indië, in zakelijk en persoonlijk organisatievermogen, maar vooral in grote plannen en ontwerpen en in de verantwoordingsdurf die daarbij paste. Die toon mag de Heren vaak geprikkeld hebben, wat hun van de aanvang af iets waard geweest moet zijn, dat is Coens... grandioze stijl. Niet dat deze kooplui zulke literaire fijnproevers waren, maar voor zakenlui die vanuit hun kantoren een bedrijf moesten leiden in een hun totaal onbekend werelddeel, moet het iets betekend hebben daarover te worden ingelicht in een taal die zo sterk afweek van de gebruikelijke verwarde en verwarrende correspondentiestijl dier dagen. Coen stond daarin niet alleen; niet toevallig waren er meer zeevaarders, mannen zonder veel schoolse vorming, maar die iets wezenlijks te zeggen hadden (Jan Huyghen van Linschoten, Gerrit de Veer, Bontekoe), die zich in een eigen, directe, ‘moderne’ stijl, vrij van de erfenis der middeleeuwse academie en Franse kanselarij, omtrent hun avonturen en ervaringen uitspraken, maar naast Coens tegelijk nuchter zakelijke en volks plastische stijl was Bontekoe toch een praatvaar. Wat Coens geschriften bovendien intellectueel superieur maakt boven het gewone reisjournaal is zijn doelstelling: dit zijn niet louter verslagen - ja, als verslag zijn ze lang niet altijd louter! -, hier wordt voortdurend politiek gevoerd, gepleit, bewezen, bestreden, betoogd, verweten en misleid ook als het te pas komt.

Op zijn tweede reis bereikt Coen 9 februari 1613 Bantam, het centrum van de peperhandel en voorlopig het centrale punt van de compagnie in Indië: op de ree van Bantam kwamen de schepen uit Holland aan, daar kwam de handel op Voor-Indië, China en de Molukken samen, vandaar vertrokken de retourvloten. Coen vindt er dank zij het wanbeheer en de uitspattingen van de president Matteo Coteels en zijn onderhorigen de Nederlandse loge met zijn kostbare inhoud van koopmansgoederen door de beledigde bevolking verbrand, enige Hollanders vermoord en een volslagen verwarde boekhouding. Op Jacatra blijkt het bewind van Abraham Theunemans soortgelijke toestanden te hebben geschapen. Wel is er een begin gemaakt met de bouw van ‘een schoon groot huis’ en bijbehorend stenen pakhuis, maar de regent heeft bevolen de bouw te staken, totdat hij met gouverneur-generaal Both, die in de Molukken vertoeft, over nieuwe vestigingsvoorwaarden onderhandeld heeft. Op Ambon dat Coen 19 maart bereikt, blijkt hem de totale mislukking van de eerste poging tot volksplanting. Pieter Both had namelijk, toen hij in 1609 uitvoer als eerste gouverneur-generaal met opdracht het monopolie van de OIC te handhaven en het ‘begrijpen van een

centraal rendez-vous', een groep handwerkslieden, een paar predikanten en zesendertig vrouwen meegekregen ter 'peupleering' van deze eerste kolonie. Maar toen de onderhandelingen met de pangeran van Jacatra over de vestiging van het rendez-vous aan de mond van de Tji Liwoeng vastliepen, was Both doorgevaren naar de Molukken en had zijn kolonisten op Ambon aan land gezet. Twee jaar later rapporteert Coen naar Holland: 'Qualick is gereusseert 't gene UE tot een goed eynde hebben begost, als te weeten de coompste van de getrouwden alhier. Onse eere is daermede grootelijck vercort ende d'Indianen zijn in haer zeer gheschandalyseert, wandt niet en doen dan beestelyck leven, croech ende cuff houden. Van alsulcke quade planten is weynich hoop goede vruchten te cryghen... Godt en heeft de menschen de kennisse der zeevaert niet alleen gegeven omdat hij van 't eene landt soude halen dat hem in 't syne ghebreeckt en om syne delitie, maer oock, omdat hij het aertryck soude vervullen ende Sijn woort over de gheheele werelt vercondicht ende verbreyt werde... Redelijcke vrijheijt moet hier gegeven werden, ende dat aen deechelycke lyeden, wandt andere sulckx niet waerdt en sijn; sij can oock wel gegeven werden sonder groote. schade oft prejuditie van de Compagnie.' Verder dient de Compagnie, wil zij ernst maken met de volksplanting, te zorgen voor het uitzenden van goede 'leeraeren' (predikanten), 'cloeck, verstandich, nederich ende vreedsaemich van geeste', en niet wat men tot nu toe kreeg 'plompe, onbesneden idioten' of 'geleerde lyeden van opgheblasen ende onvreedtsamen quaden gemoet'. Zij zouden bovendien langer in Indië moeten blijven dan de twee of drie jaar die ze net nodig hebben om zich tegenover de inlandse bevolking verstaanbaar te leren maken en in toewijding aan hun taak een voorbeeld moeten nemen aan de Portugese missionarissen.

Uit deze eerste rapporten van Coen en vooral ook uit het uitvoerig 'Discoers aan de E. Heeren Bewinthebberen touscherende den Nederlantsche Indischen staet', dat hij met de retourvloot van 1 januari 1614 meegaf, blijkt duidelijk, dat zijn voorstellingen omtrent de in Indië te volgen koers, vaste vorm hebben aangenomen en hoe hij zich die dacht. Het doel dat hem voor ogen staat verschilt niet in wezen, wel in formaat van dat wat alle conquistadores, merchant adventurers en kolonisten van zijn tijd beleden: de voor het nageslacht wat al te plomp onverhulde dooreenstrengeling van persoonlijk en nationaal eigenbelang met christelijke bekeringsijver.

Terwijl de Heren XVII echter niet veel verder denken dat de 'rijke retour' van iedere uitgezonden vloot en de verzekering daarvan door hun opslagplaatsen in Indië tot sterkten om te bouwen, staat Coen een veel grootser plan voor ogen. Men zou echter verkeerd doen op grond van dat verschil en op grond van het feit, dat in de politiek van de OIC de inzichten van de Heren getriomfeerd hebben, Coen en zijn lastgevers tegenover elkaar te stellen als de man van hoge - maar niet te verwezenlijken -verbeelding tegenover de praktische en uiteraard wat beperkte realisten. Niemand was beter op de hoogte van de realia dan Coen en uit zijn rapporten naar Holland krijgt men veeleer de indruk, dat hij de man is die de Heren telkens weer met hun neus op de onwrikbare feiten duwt. Beiden wilden ten slotte hetzelfde: een zo

Eva Ment, Coens echtgenote. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Westfries Museum, Hoorn, Foto K. Laan*.

groot mogelijk handelsvoordeel voor de Compagnie - zonder daarbij, wat Coen betreft, het persoonlijk belang te verwaarlozen - zo mogelijk gecombineerd met het landsbelang (in de eerste plaats door de Spanjaarden afbreuk te doen) en met het zieleheil van de Indische bevolking die voor het christendom gewonnen moest worden. Coen zag ter bereiking van dat alles slechts heil in een grote opzet: veel geld en schepen naar Indië sturen, met de schepen Spanjaarden en Engelsen verdrijven of op een afstand houden, zoveel mogelijk de inheemse overzeehandel te verdringen en de Aziatische handelaars, met name de Chinezen, zoveel respect inboezemen, dat ze bereid bleken hun waren uitsluitend tegen het goede geld der Compagnie af te staan om dan op den duur de 'retouren' geheel en al te bekostigen uit de overschotten verdiend op de uitwisseling der Aziatische produkten onderling: Chinese zij, Japans lakwerk, Voor-Indische katoenen stoffen (de zogenaamde kleedjes) en de specerijen van de archipel. Heren XVII oordelen het onmogelijk of althans te gewaagd zo'n groot kapitaal in de onderneming te steken, Coen meent, dat zijn plan te verwezenlijken is door ten eerste geld, ten tweede Europese kolonisatie op grote schaal, dat wil zeggen niet uitsluitend Compagniesdienaren naar Indië te zenden, maar 'eerwaardige, gestadige', 'eerlijcke getroude lieden' of zo die zich niet vrijwillig beschikbaar stellen, onverzorgde kinderen en de jeugdige bevolking van de weeshuizen: 'dat uut alle de godtshuysen van de Vereenichde Nederlanden herwarts gesonden worden 4 a 500 meyskens ende meer van omtrent 10 a 12 jaeren en dat onder opsicht van eerlijcke, bedaechde lieden ende met schepe, daerop goede overhooffden commanderen.'

Deze jonge en oudere inkomelingen zouden een blijvende Europese bevolking van 'vrijburgers' moeten vormen waarop het Compagniesgezag kon steunen. De zwakke punten in deze redenering zijn zo duidelijk, dat ze slechts ten dele uit gebrek aan inzicht zijn af te leiden. Coens onderschatting van het Hemelse rijk dat hij zo gewillig naar het pijpen van een hand vol Hollanders dacht te doen dansen, laat zich misschien verklaren uit de indrukken die hij van de Chinezen in Indië kreeg; hij waardeerde ze als nijvere en ondernemende lieden en rustige onderdanen. 'Daer is geen volck die ons beter dan Chinesen dienen en soo licht als Chinesen te bekomen sijn', maar strijdvaardig zijn ze allerminst: 'sulcke vijanden als China is, soude men met een blaes voll boonen voorjaegen.'

De kolonisatie was een veel verwikkelder en een veel acuter probleem. Eindeloos zijn Coens klachten: 'Het verveelt mij bijkans, de stemme verflout en de penne wort traaech', wat bezielt de Heren om steeds 'het schuym van den lande', het uitvaagsel, 'd'alderwilste dochters van Nederlandt' naar Indië te zenden. Nu, na vier eeuwen kolonisatie-ervaring over de gehele aarde, laat zich de vrijburgerpolitiek van de Compagnie herleiden tot een kip met de gouden eieren-geschiedenis: Wilde de Compagnie een gezeten Europese bevolking in Indië, dan diende zij het niet te nauw te nemen met haar monopolie. Men kon niet verwachten, dat fatsoenlijke, bekwame lieden van goede reputatie die uiteraard ook in Holland niet zonder vooruitzichten waren, het risico van de reis en het verblijf in Indië voor zich en hun gezin en het hin-

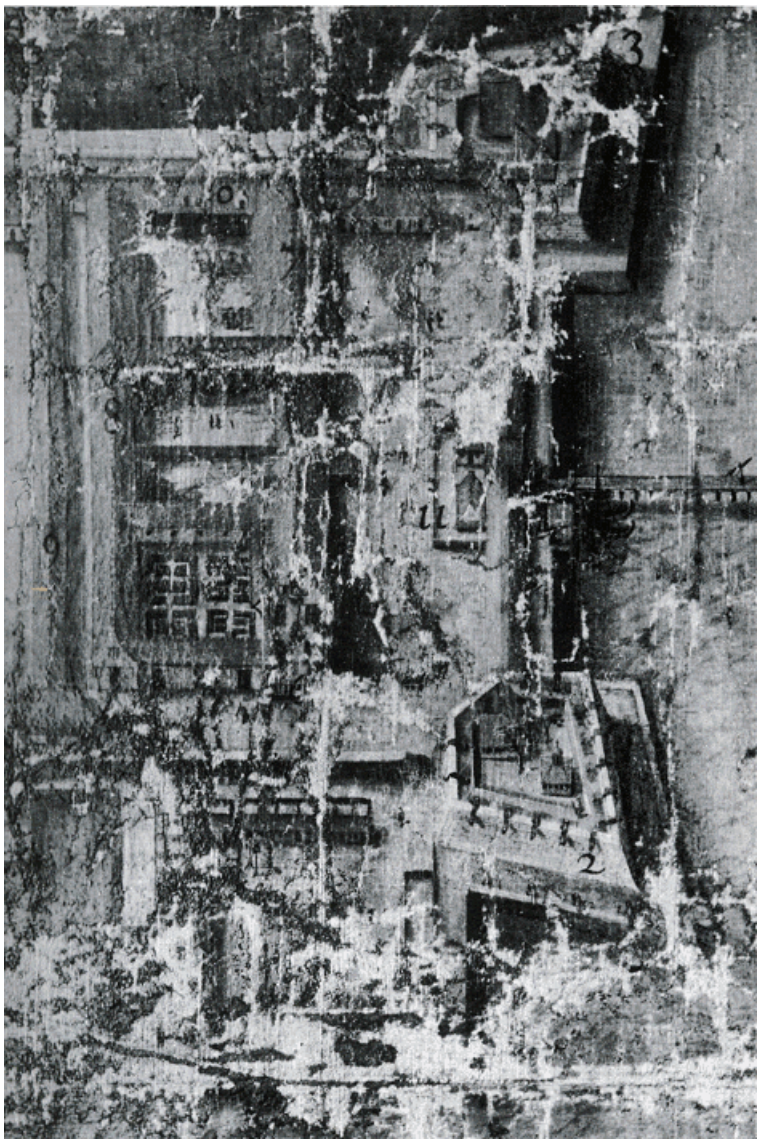
derlijke gereglementeer van de Compagnie over de meest particuliere zaken zouden aanvaarden ter wille van de kruimels handelswinst die er te pikken vielen naast de gemonopoliseerde onderneming die niet slechts in zijde en specerijen, maar 'in brandewijn evengoed als in stofgoud, in muskaatnoten en roggevellen, in duivelsdrek (gomhars) en rozenwater, in kaas en in scheepsankers' handelde. Maar de kolonisatie-ervaring van omstreeks 1620 was beperkt. In Noord-Amerika ontstonden welvarende Europese kolonies - op de basis van een barbaarse verdrijving van de Indianen. De Portugezen in Voor-Indië wier geschiedenis men hier goed kende uit het veelgelezen 'Itinerarium' van Jan Huygen van Linschoten, vrije kolonisten zowel als dienaren van de monopoliserende kroon, waren van kooplieden-avonturiers tot Oosterse vorstjes geworden, hadden zich vermengd met hun gekerstende slavenstoet en waren tot een zodanige staat van liederlijkheid, weeldezucht en corruptie vervallen, dat de staat ertoe gekomen was zijn dienaren steeds na drie jaar te ontslaan. In Brazilië daarentegen waren dezelfde Portugezen bezig met de ook hier door de jezuïeten gekerstende negerslaven en de resten der Indianenbevolking een nieuw mengvolk te vormen, Portugees van beschaving, katholiek van geloof, welvarend door een bloeiend plantagebedrijf.

Deze voorbeelden stonden Coen voor ogen. Hij was naar Indië gegaan om er zich als fatsoenlijk koopman naar de standaard van zijn tijd een bestaan te scheppen en andere fatsoenlijke lieden daartoe de gelegenheid te openen. Wat hij van de Compagniesdienaren in Indië zag: een groep verloren existenties die hier weinig kieskeurig naar hun laatste kans grepen, gedemoraliseerd door het ontbreken van het gezag van de kerk en openbare mening, van Europese vrouwen, van iedere rem in hun gedrag tegenover de verslaafde bevolking behalve de vrees voor gif of sluipmoord, dat alles moest in de ingetogen man die Coen was, de diepste weerzin wekken. Deze spontane, dagelijks geprikkelde weerzin moet de redeloze drijfveer geweest zijn die Coen zijn leven lang heeft doen vasthouden aan de paradoxale illusie: een -tot hoe ver? - handhaven van een Compagniesmonopolie met daarnaast een bloeiende vrijburgerskolonie. Een redelijke motivering vond hij voor zijn plan in de bloei van vrije burgerkolonies elders en in - het enige wat hij in de Portugezen kan waarderen - de snelle verbreiding van het, zij het dan paapse, christendom in hun vestigingen. Maar blijkt deze motivering achteraf niet onredelijker dan zijn weerzin? Want het verval van Goa kwam niet voort uit de 'rassenschennis' der Portugezen die zich in Brazilië helemaal niet wreekte, maar uit dezelfde oorzaak, waarom de Compagnie voor alles haar monopolie wilde handhaven: uit de fabelachtige rijkdom van de Indische handel die voorlopig alle plantagebouw overbodig maakte. En wat het christendom betreft, daarin waren de jezuïeten buiten mededinging: zij beschikten over een deugdelijke organisatie die haar beste pioniers op het moeizaam missieveld kon uitzenden en pas in tweede instantie door de koloniale goud- en machtdorst werd aangetast, terwijl de Compagnie bij het nijpende gebrek aan predikanten in de Republiek zelf gewoonlijk slechts de beschikking had over wat dronken en 'plockharende' ziekentroosters van verdacht allooi, voor alles op bijverdiensten bedacht, of over een enkele wereldvreemde geleerde wie de flo-

ra van de archipel meer interesseerde dan het zieleheil van zijn bewoners. Bovendien liet de roomse leer, steunend op haar rijk ritueel, zich veel gemakkelijker assimileren aan heidense voorstellingen dan de abstracte dogmatiek van de Heidelbergse catechismus, zo goed als de feodaal hiërarchische sfeer der roomse kerk gemakkelijker heer en slaaf als kinderen van God kon omvatten dan de presbyteriaanse democratie van de Nederlands hervormde kerk. De zogenaamde 'Mardijkers' of 'swarte christenen', vrijgelaten slaven, meestal uit Voor-Indië afkomstig, waar ze door de jezuïeten aanvankelijk tot het roomse geloof bekeerd waren, liepen in de eerste helft van de 17de eeuw te Batavia bij hopen van de preek naar de mis, zodra er een roomse pater in de stad kwam. De ervaring van later eeuwen zou verder uitwijzen, dat alleen 'heidense', beter gezegd animistische volken voor het christendom toegankelijk waren. De islam werd er praktisch niet door aangetast.

Het was een voor hem onbereikbaar doel dat Coen nastreefde. Was het, gelijk een latere periode erin heeft willen zien, een hoog, zijn tijd ver vooruit vliegend ideaal, dat langzaam de geesten doordrong en eindelijk zijn verwezenlijking vond in een vrije Europese en Indo-europese bevolking en in het plantagebedrijf met vrije arbeid? Stellig niet. Noch aan een volledige opheffing van het Compagniesmonopolie, noch zeker aan een opheffing van de slavernij heeft Coen gedacht, veeleer is zijn plan een aanpassing aan de omstandigheden van de kolonisatie, zoals die al sinds de middeleeuwen vanuit Holland plaats had bij voorbeeld in 'het vette land van Pruisen'.

Op één punt vielen alle inzichten omtrent de in Indië te volgen politiek samen: volksplantingen of handelsnederzettingen, het begin van alles moest de stichting van het centraal rendez-vous zijn. Tijdens zijn verblijf in de Molukken in 1613 nam Coen deel aan de inneming van het oude Portugese fort op Tidore, daarna keerde hij tezamen met de gouverneur-generaal Both die zou thuisvaren, naar West-Java terug, via een bezoek aan de loges te Grissee en Japara, de rijstschuren van Oost-Java waar het weinig tactvol gedrag der Compagniesdienaren herhaaldelijk tot conflicten met de machtige vorst van Mataram leidde. Both die zich zelf niet langer tegen zijn zware taak opgewassen voelde, maar in de energieke jonge oppercoopman de kracht zag om de netelige positie tussen de Javaanse vorsten en andere kapers-op-de-kust, in de eerste plaats de Engelsen, te beheersen, rapporteerde naar Holland, dat hij in hem gevonden had: 'een persoon, seer modest van leven, zedich, van goeder aert, geen dronckaert, niet hoovaardich, in raedt seer bequaem, int stuck van coopmanschap ende boeckhouden hem wel verstaende'. Dat Boths opvolger Gerard Reynst die 6 november 1614 in Indië aankwam, in antwoord op dit vrij sober getuigenis Coens benoeming tot Raad van Indië en directeur-generaal van alle kantoren meebracht, bewijst wel vooral hoe laag het algemene peil van de Compagniesdienaren was. Intussen had Both Coen een jaar lang bezig gezien met het redderen van de desolate boel door Coteels en Theunemans achtergelaten, waar hij hem dadelijk na hun gezamenlijke terugkeer uit de Molukken in oktober 1613 aan gezet had en de weerslag daarvan vinden we in een brief van 10 november 1614: 'Deselve Coen is een persoon seer wel ervaren in den koophandel, alsmede in saken van state,

Het fort te Batavia. Fragment van een contemporain schilderij door een anoniem kunstenaar, dat het eigendom van Coen is geweest. *Westfries Museum, Hoorn. Foto K. Laan*

seer eerlyck, altijd laborieus, sonder eenighen tijd te verliezen, alsoo dat ik mij versekere, dat hier nooyt iemand en is geweest, die sijn cloeckheid gepasseert heeft, noch komen en sal.'

Reynst trok kort na zijn aankomst in Indië naar de Molukken om daar het Nederlands gezag te versterken; Coen zag zich, nu met de nodige macht bekleed, alleen voor de steeds dwingender taak gesteld die geen van zijn voorgangers had kunnen volbrengen: 'het begrijpen van het rendez-vous.' Vanouds stond vast, dat een dergelijk vast punt in de buurt van Straat Soenda moest liggen. Lang had men geaarzeld tussen Bantam en Jacatra, maar de grote ongezondheid van Bantam, de onzekerheid en onveiligheid die er heerste door de onderlinge twisten tussen de inlandse groten, deed de keus naar Jacatra overslaan. Bij zijn bezoek aldaar in februari 1613 schreef Coen reeds, nadat hij er het nog niet voltooide huis Nassau had gezien: ''t Is meer dan hoochnoodich, dat wij hieromtrent een sterckte behoorden te procureeren ende couste que couste op te maecken, om een rende-vous en hooftplaetse te vercrychen, daer dese overtreffelycke cargasoenen bewaert, ende huysgezinnen geplandt moghen worden, opdat wij niet langer alla mercy van trouloose Mooren en staen.' In dat 'couste que couste' steekt de kern van die kwaliteiten in Coen waardoor hij de stichter van een koloniaal rijk kon worden: hij was bereid te betalen wat het kostte en in staat de prijs te bepalen. De OIC was een handelsonderneming, dat wil zeggen als iedere koopman streefde ze naar winst, niet naar macht, en het geweld, dat onafscheidelijk van de macht is, wees zij in principe af. Bracht de oorlogstoestand in Europa al mee, dat zij ook in de Archipel onmiddellijk op voet van oorlog met de Spanjaarden kwam te staan, tegenover de inlandse bevolking prees zij haar dienaren graag 'soete middelen' aan die immers de minst kostbare zijn. Coen was geen machtswellusteling, maar hij had met één oogopslag begrepen, dat een koloniale handel en zeker een monopoliehandel daar waar een aloude en goed toegeruste inheemse overzeehandel bestond en de Engelsen op de loer lagen, zich slechts liet vestigen op macht en list en met de cynische nadrukkelijkheid van de man die reeds in zijn jeugd geleerd had het onvermijdelijke te aanvaarden, hield hij de Heren het onvermijdelijk geweld voor, met even cynische mensenkennis verzweeg hij hun de voor het doel onvermijdelijke listen. Die listen waren geen uitvinding van Coen. Bij het contact tussen Europese indringers en inheemse bevolking, beheerst door wederzijds wantrouwen, misverstand, minachting en vrees voor elkanders ongekende machtsmiddelen, vormde de list een onmisbare zekering. De pangeran Aria Ranamanggala, rijksbestierder voor de minderjarige vorst van Bantam en de regent van Jacatra die in een soort leenverhouding tot Bantam stond, worden in de Hollandse en Engelse Compagniespapieren dan ook zelden anders dan als bedriegers en verraders aangeduid. Minder licht valt daarbij op de eigen knepen die toch zowel in het contract met de regent in 1611 gesloten als in dat van 1614 te vinden zijn. Ook Coen zou blijken het niet zonder list te kunnen stellen en er niet voor uit de weg te gaan.

Maar er was nog een onvermijdelijkheid die Coen eerder zag dan anderen. De vroegere contracten met Jacatra gingen over afdracht van een stuk

grond aan de rivier met het recht daar stenen of houten kantoren en pakhuizen te bouwen tegen betaling van tol. Coen begreep, dat op dit rechtens en onder voorwaarden verworven gebied, de Compagnie nooit de rechtsbevoegdheid zou hebben die zij dringend behoefde om haar gezag te handhaven tegenover haar eigen bandeloze onderhorigen zo goed als tegenover vreemdelingen, in de eerste plaats de Engelsen die ook in Jacatra waren doorgedrongen en op de westelijke rivieroever tegenover de Hollandse loge 'een cleen stenen huysken, gelyck een duyfhuys' hadden gezet. Men kon immers bij onderlinge geschillen geen beroep doen op de rechtsinstellingen der verachte heidenen en mahumetisten! Het recht liet zich slechts gronden op het onrecht van een verovering die alle bestaande recht wegvaagde en de Compagnie niet alleen het bezit van, maar ook het gezag over het gewonnen gebied zou waarborgen. Vandaar dat Coen meer en meer opzettelijk op een openlijk conflict met de regent gaat aansturen, wanneer hij met zich zelf heeft uitgemaakt, dat Jacatra de aangewezen plaats is, dat het conflict onvermijdelijk is en dat hij gauw moet wezen om de Engelsen voor te zijn.

In 1617 laat hij vlak aan de rivier en haaks op het oude huis Nassau een tweede Mauritius bouwen dat met zijn drie voet dikke muren feitelijk niet anders is dan het begin van een fort en dus in tegenspraak met het gesloten contract, dat versterkingen verbood. In het volgende jaar bouwt hij op Onrust een werf en een hospitaal onder bescherming van een batterij.

Bij al deze maatregelen had Coen praktisch de vrije hand. Reynst was in december 1615 gestorven. Reael, door de Raad van Indië als zijn opvolger aangewezen, vroeg reeds in september 1616 ontslag en wachtte in de Molukken de benoeming van zijn opvolger af. Hij had daarvoor in de eerste plaats Coen aanbevolen als 'een persoon van grooten oordeel, neerstich ende cloeckmoedich, die terplaetse leyt daer den stant van geheel Indië hem thuys compt.' Overeenkomstig die aanbeveling ontvangt Coen in juni 1618 zijn benoeming tot gouverneur-generaal. Hij had die benoeming niet afgewacht om de nederzetting die om Nassau en Mauritius begon te groeien, voorlopig hoofdzakelijk bestaand uit soldaten, kroegbazen, Chinese handwerkers en kooplui en Voorindische slaven, in staat van verweer te brengen tegen de gevaren die hij overal zag dreigen of waarvan hij in ieder geval de Heren in Holland wilde overtuigen: 'U.E. gelieve te considereren, hoe fijn wij hier sitten met de vyantschap van alle de werelt op den hals. Evenwel en gebreeckt ons daeromme de corragie niet.' Reeds in april 1618 had de Engelse agent naar huis gerapporteerd dat de Hollanders in hun huis geschut hadden opgesteld en iedere zondag (!) hun volk lieten exerceren. Een overval op de loge te Japara door mannen van de vorst van Mataram op 8 augustus, zeer begrijpelijk bij het wangedrag van de Hollandse resident en de op Coens eigen last gepleegde zeeroverijen, verklaart hij - ook voor zich zelf? - als bewijs van een samenspannen van Bantam en Mataram tegen de Compagnie. In die argwaan paste het ook volkomen, het bezoek, dat pangeran Gabang, een broer van Ranamanggala, op 20 augustus aan de loge bracht met een gevolg van 500 man, te verklaren als een poging tot overrompeling door een gewapende bende - het gevolg droeg, zoals gebruikelijk, de kris in de gordel -

die nog juist voorkomen was door soldaten op te stellen op de galerij van het huis Mauritius. Ofschoon niets bewees, dat de regent van Jacatra iets met deze 'overval' te maken had, greep Coen gretig de gelegenheid aan, 'daar de nood zulks vereist' gelijk er in zijn instructie stond, zijn 'huizen' door het aanbrengen van een bolwerk en palissaderingen geheel en al tot een fort te maken. De houding van de regent die ook inderdaad geen enkele reden had om de verhouding te verscherpen, bleef waardig: zijn redelijk verlangen was de Hollanders die hem en de zijnen veel verdiensten inbrachten, te vriend te houden zonder door hen in zijn gezag beknot te worden. Hij nodigde Coen tot een onderhoud uit en toen deze dat als een valstrik weigerde, kwam hij zelf onderhandelen. Toen ook dat niets opleverde, zocht hij steun bij de Engelsen en hier kwam een factor in het spel, waar Coen niet op bedacht was geweest. Wel rekende hij er voortdurend mee, dat hij met de Engelsen zo spoedig mogelijk tot een afrekening moest komen, maar hij verwachtte die, waar ze voortdurend elkaar in het vaarwater hadden gezeten: in de Molukken en daarheen had hij dan ook het grootste deel van zijn vloot gedirigeerd. In december verscheen echter Sir Thomas Dale onverwacht met een vloot van vijftien schepen voor Bantam en nam het schip De Zwarte Leeuw in beslag.

Slechts gesteund door een bijeengeraapte raad van toevallig aanwezige schippers en kooplui die blijkens de notulen van de raadsvergaderingen weifelend en onzeker in hun houding waren, stond Coen opeens voor een reeks in elkaar grijpende problemen: als onderhorige van de Staten-Generaal had hij tot het uiterste de vlag te verdedigen, als dienaar der Compagnie voor alles de zeven kostelijk beladen schepen te behouden en het half miljoen aan geld en koopwaar die in de loge geborgen lagen. Moest hij daartoe al zijn krachten in het fort werpen en het tot de laatste man tegen blanke en bruine aanvallers verdedigen - met de kans alles te verliezen? Of de Engelsen slag leveren: zeven geladen schepen tegen elf in ballast? Of de bezittingen van de Compagnie op de schepen veilig naar de Molukken brengen en een bezetting ter verdediging van het fort achterlaten? Maar zijn soldaten vormden geen nationaal leger, het waren koopmanssoldaten, dat wil zeggen zij vochten met de koopmansgoederen als onderpand voor hun soldij; voor een leeg fort zouden zij geen druppel bloed laten. Coen koos ten slotte een weg - of mogelijk werd hij door zijn weifelende raad een weg opgedreven - die achteraf een gelukkige tussenweg bleek, maar toch moeilijk als staal van zijn doorzicht kan gelden, want de goede afloop berustte in de eerste plaats op twee factoren die hij nooit had kunnen voorzien: de gematigdheid van de regent en het gebrek aan doortastendheid van de Engelsen.

Een uitval met zijn schepen tegen de Engelse vloot die naar Jacatra kwam opzetten, moest onbeslist worden afgebroken, omdat Coen niet meer van zijn beperkte voorraad munitie durfde verschieten. Daarop verzamelde Coen zijn schepen en vertrok zo spoedig mogelijk naar de Molukken om hulp te halen, het fort achterlatende onder bevel van Van den Broecke die order had het desnoods aan de Engelsen, maar niet aan de Javanen over te geven. Blijkbaar hield Coen, als alle mensen die ooit iets van belang bereikt hebben, ook

in deze onzekerheid hardnekkig aan één gedachte vast: de kolonie moest op veroverd terrein gesticht. Nu hij feitelijk een stuk veroverd had, kon hij dat beter - tijdelijk! - aan de Engelsen afstaan dan weer aan de rechtmatige eigenaar. Het beleg van Batavia, gelijk de bezetting het fort op 12 maart 1619 in opdracht van Heren XVII doopt, is een uiterst verwarde geschiedenis waarbij meer onderhandeld, geïntimideerd, geïntrigeerd - en gedronken, dan hevig gevochten werd.

Reeds een paar weken na Coens vertrek sluit Van den Broecke een contract met de regent waarbij hij waarschijnlijk nog weer eens het trucje van een verzwegen tussenzinnetje in de voor de Javanen onleesbare tekst toepaste. De regent toch stemde daarbij toe in dat, waartegen zich altijd zijn verzet gekeerd had: het aanleggen van versterkingen, maar toen een paar dagen later Van den Broecke hem bezocht, hadden blijkbaar de Engelsen hem intussen het stuk eens voorvertaald en hij hield de Hollander als gijzelaar vast. In het fort liet men zich daarop zo intimideren door de ‘praetjens’ der Engelsen, dat Pieter van Raey eind januari zich liet vinden voor een capitulatie waarbij hij het fort aan de Engelsen, de koopmansgoederen aan de regent afstond en vrije aftocht voor de bezetting met hun particulier bezit bedong. Deze laatste bepaling was oorzaak, dat de toch al weinig gedisciplineerde bezetting van het fort op kisten en koffers aanviel - ook die van Coen werden niet gespaard - en plunderde wat zij dachten te kunnen meeslepen. Maar op de dag van de aftocht kwam plotseling Bantam tussenbeide: zevenduizend krijgslieden vertoonden zich op de westelijke oever van de Tji Liwoeng, deden de Engelsen terugdeinzen, namen de regent gevangen en dreven hem smadelijk het binnenland in.

Het uiteindelijk doel van Ranamanggala's tactiek is wel duidelijk: hij wilde met uitsluiting van Jacatra de hele Europese handel naar Bantam trekken en daar Hollanders en Engelsen tegen elkaar, de vreemdelingen gezamenlijk tegen de vorst van Mataram uitspelen. Maar waarom hij dan na zijn gemakkelijk succes niet doortastte en de Hollanders uit het fort verdreef? Hebben misschien geschenken en beloften van de Hollanders in de loge te Bantam hem daarvan af gehouden? Men bleef onderhandelen en in de vesting handhaafde zich een ordeloze toestand, die ‘eer een boerenkermis gelyck dan een belegert fort was’. Coen had intussen in de Molukken een zo groot mogelijke vloot samengebracht, op 21 maart het gouverneurschap van Reael overgenomen en was 28 mei voor Jacatra terug, nadat hij op de doorreis als wraakoefening en waarschuwing aan de vorst van Mataram Japara had platgebrand. Het was duidelijk, dat hij van plan was een grote slag te slaan, maar... tegen wie? De Engelsen waren op het bericht van zijn komst naar Straat Soenda teruggeweken, de regent was geheel van het toneel en in Jacatra wachtten hem alleen de Bantammers die deze beide vijanden voor hem in bedwang hadden gehouden. Maar Coen dacht er niet over nieuwe doperse aanmaningen tot geweldloosheid en weifelingen omtrent de keuze van het rendez-vous van de Heren in Holland af te wachten: zwarten waren zwarten en dit was zijn kans om ‘vrije jurisdictie ende possessie op de gegeven actie te becomen’, dat wil zeggen op grond van de gegeven *casus belli* (de zogenaam-

de poging tot overrompeling van pangeran Gabang) de gelegenheid aangrijpen om zich door verovering het absolute gezag op een stuk Javaans domein te verzekeren. Nog op de dag van zijn aankomst ter rede besluit hij ‘in rade’ met Reael en vier anderen tot de ‘bestorming’ van Jacatra en zette meteen duizend man troepen aan land. Toen de stad de volgende dag genomen was, waren er negenhonderdnegenennegentig over. Wel een bewijs hoe weinig de Bantammers op deze overval bedacht waren en hoe gering het wapenfeit waarop het imperium werd gegrondvest.

Wanneer Coen juichend naar Holland schrijft: ‘In deser vougen hebben wij... voet ende dominie in 't landt van Java becomen... Siet ende considereert doch, wat een goede couragie vermach’, dan heeft hij daarbij wel meer gedacht aan de hardnekkige ‘couragie’ waarmee hij tegen de Heren optornde, dan aan heldhaftige wapenfeiten en uit het vervolg: ‘en hoe d'Almogende voor ons gestreden ende UEd. gesegent heeft’, klinkt ook wel minder zijn vroom gemoed dan een retorische nagalm der geuzenliederen waarmee hij was opgevoed. Met die zelfde couragie buit hij de situatie verder uit: acht dagen later ligt hij met zijn vloot voor Bantam, dwingt daar de uitlevering van Van den Broecke en zijn lotgenoten af en als de pangeran zijn voorwaarden voor de peperhandel niet aanvaardt, gaat hij over tot een blokkade van Bantam, die, omdat de middelen ontbraken om hem effectief te doen zijn, tot 1659 slepende werd gehouden.

Nu Coen de - zij het dan vrij drassige - ondergrond voor zijn ‘collonie’ in zijn macht had, wierp hij zich met al zijn werkkracht en eerzucht op de uitbouw en versterking van het fort tot een stad, zijn stad die hij dan ook aanvankelijk Nieuw-Hoorn noemde, maar toen de Heren XVII vasthielden aan Batavia, sprak hij van ‘het fort Jacatra’. Niet alleen over de naam beslisten de Heren: ‘Bij naerder conferentie met sijne princelijcke Excellentie,’ schreven zij, ‘soo is voor best gevonden, datter maer één quarrée gelijck als hetgene van het kasteel van Gulick soude gemaeckt werden, soo groot als uwelieden ende de raden zullen noodich achten omme daerinne, behalve de nodige packhuysen ende magasijnen 6 ofte 800 man te mogen logeeren volgens het project van den ingenieur van sijn Excellentie Simon Stevijn gestelt.’ Midden in die arbeid treft hem als een donderslag het bericht, dat de OIC vrede gesloten heeft met de Engelse Compagnie op de grondslag van vrije handel voor beide in de Archipel en onderlinge samenwerking. Zijn eerste reactie is: een spoedmissive naar de Molukken om zoveel mogelijk specerijen te doen opkopen voor het officiële bericht van het contract bekend wordt, dan schrijft hij honend en hooghartig zijn antwoord aan de Heren met die ingetoomde aanhef: ‘Hoe pryselyck, eerlyck ende goddelyck een goed vrede en eenicheyt sy, is alle redelycke verstanden kennelyck. Gelooft zy Godt, die alles ten goeden schickt ende daertoe nimmermeer middelen laet gebreecken.’ En dan barst hij los: kennelijk heeft het de Heren aan vertrouwen in die goddelijke middelen ontbroken, dat ze zich zulke bondgenoten kozen en op voet van gelijkheid erkenden, waar ze ‘niet een sandeken van 't strandt in de Molukkos, Amboyna noch Banda hadden te pretenderen’. ‘Grooten danck syn [de Engelsen] UE schuldich, want hadden haerselven met recht uut Indien geholpen, ende

Gezicht op Batavia. Anonieme tekening. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

de heeren hebben hun daer weder middenin geseth.' Aan het slot van zijn brief laat hij weten, niet gezind te zijn 'langer dan toecomende jaer 1621 te continueren ende vastelycken voorgenomen hebben alsdan met Godes hulpe nae 't vaderlandt te keeren'.

Niets had intussen zozeer Coen kunnen overtuigen van het nut van zijn gewelddaad dan juist deze vrede met de Engelsen. Hij moet met bloedend hart hun toestaan een nieuwe loge aan de Tji Liwoeng te bouwen en het hun geaccordeerde aandeel in de peper- en muskaathandel, maar hij duldt hen als gasten op zijn grond en onder zijn jurisdictie. In de instructie voor de nieuw benoemde baljuw van Batavia, gedateerd één dag na de ontvangst van het vredesbericht, bepaalt hij met de willekeur van de veroveraar de grenzen van zijn rechtsgebied, naar hij meende: de grenzen van het 'koninkrijk Jacatra': in 't westen Bantam, in 't oosten Cheribon, in 't noorden de eilanden en in 't zuiden de zee! En hij begreep ook, dat hij voor het te laat was, zijn consequenties uit deze ervaring moest trekken ten opzichte van de machtsverhoudingen in de Molukken, met name op de Banda-groep, waar tot nu toe de Compagnie de hoofdeilanden Lontor en Neira met de pretentie van het monopolie op de specerijenhandel bezet hield, terwijl de Engelsen vanaf de kleinere eilanden Poeloe Roen en Poeloe Ai dat monopolie ontdoken, zodat de compagnie alleen op een feitelijke voet van oorlog zich althans van het leeuwedeel van de handel kon verzekeren.

Nu Coen gedoemd werd met de Engelsen in vrede te leven, bleef slechts één middel over: de Bandanezen zo klein te krijgen, dat ze het wel uit hun hart zouden laten aan de Engelsen te leveren. Die gedachte was niet nieuw. Reeds in de adviezen van de commandeur Hendrik Brouwer, later bewindhebber der Compagnie die in 1611 en '12 onder Both in de Molukken diende, heet het: 'Nu men weet de Bandanesen geen andere welvaert hebben als haere overvloedighe menichte van nooteboomen ... is mijn advies ... dat men hun beoorloge met ... de nooteboomen te vernielen ... dat lichtelycker ende met minder peryckel sall connen geschieden dan hun vaste nesten te overweldighen.' En ook: 'De Bandanesen, die men in de furie conde becomen, dootslaen sonder eenich aensien, wanneer ontwijfelycken de saacken wel anders sullen gaen. Men behoeft niet te meenen, dat hier soo veele aen te doene sal weesen, dewijl het maer swarten ende bloodt volck is...'

Ook Both had al de instructie meegekregen om met alle middelen het monopolie in de Molukken te handhaven, maar hij noch zijn opvolgers hadden het enige middel durven aanvaarden, dat daartoe voeren kon. Dat deed Coen. Januari 1621 verliet hij met twaalf schepen de rede van Batavia, helemaal niet teleurgesteld, dat de Engelsen die hij daartoe *pro forma* had moeten uitnodigen, geen schepen beschikbaar hadden om aan de expeditie deel te nemen. Op de ree van Banda aangekomen, wees hij alle onderhandelingen waartoe de Engelse vertegenwoordiger op Poeloe Lontor zijn bemiddeling aanbood, af, zette zijn troepen aan land en onderwierp het eiland na een hardnekkig verzet. Maar Coen begreep, dat voor zijn doel ook na deze onderwerping een nieuw vredescontract niet afdoend was: de 'haentiens van de Oost' zouden op den duur toch weer in verzet komen en de Engelsen zouden

dat verzet blijven aanstoken, dus gaf hij de gouverneur van Banda, Sonck, last de gehele bevolking naar elders te verplaatsen. Coen was geen bloedhond, maar een beheerst man die zijn dienaren wist te kiezen. Sonck volvoerde zijn opdracht zo goed, dat van de vijftienduizend zielen die de bevolking van Lontor geteld had, er ten slotte nog slechts een kleine achthonderd voor transport in aanmerking kwamen. Van de rest waren vijfenveertig orangkayas (hoofden) op een twijfelachtige beschuldiging van verraad ter dood veroordeeld, honderden door de soldaten in paniekstemming neergesabeld, duizenden van honger omgekomen in de bergen, waarheen ze gevlucht waren en hun de toevoer was afgesneden, een handjevol over zee naar Ceram ontsnapt. Van het als haringen verzonden transport kwamen er slechts zeshonderd te Batavia aan, in januari 1622 werden er daarvan opnieuw op beschuldiging van een samenzwering acht terechtgesteld, de overige mannen levenslang in boeien geklonken, de vrouwen en kinderen als slaven verkocht. Coen wist zijn mensen te kiezen voor het handwerk waar hij hen voor nodig had: Sonck was een goede beul gebleken, als gouverneur was hij minder geschikt: hij bracht eenendertigduizend gulden voor zijn tafel in rekening en verknoeide negentig vaten buskruit aan saluutschoten... voor de Engelsen, nota bene! Nog in 1622 riep Coen hem terug naar Batavia. Zijn opvolger Van Speult was beter organisator, zuiniger en niet minder doortastend: hij was de man die in Coens geest op Ambon de verhouding tot de Engelsen toespitste tot die twijfelachtige rechtspleging wegens verraad die bijna twee eeuwen lang bij alle Nederlands-Engelse onderhandelingen als de ‘Ambonse moord’ te berde kwam en waarvoor de Engelsen, niet geheel ten onrechte, al had het proces na zijn vertrek naar Holland plaats, Coen aansprakelijk stelden.

Met de vloot die 20 januari 1623 te Batavia aankwam, ontving Coen een brief van de XVII waarin zij zich zo vierkant en op alle punten tegenover de door Coen gevoerde politiek stelden, dat hij begreep zijn zaak niet langer van Indië uit te kunnen verdedigen. Na door de Raad van Indië Pieter de Carpentier als zijn opvolger te hebben laten aanwijzen, vertrok hij begin februari als admiraal van de retourvloot naar Holland. Voor zijn vertrek gaf hij nog drie verordeningen uit die getuigen zowel van zijn vaste wil om de Heren te braveren, als van zijn realistisch begrip van de situatie: ten eerste een verlof-brief tot particuliere handel aan een aantal vrijburgers van Batavia: ten tweede de benoeming van Antonie van Diemen tot oppercoopman; ten derde een instructie aan De Carpentier, neerkomende op een uiteenzetting van zijn Indische handelspolitiek, waarbij echter niet langer op kapitaalsinvoer uit. Holland wordt gerekend, maar waarin Indië zich zelf bedruipt - dus zelfstandiger wordt - door zijn basis te vinden in de Chinese handel.

Op 19 september was Coen in Amsterdam en reeds drie dagen later werd hij in een vergadering van de Staten-Generaal ontvangen en gehuldigd, nadat hij daar rapport had uitgebracht over de ‘staet van saecken ... ende de resolutiën ... genomen om de Oost-Indische Compagnie voortaen te mogen houden buyten soo groote costen als die dus lange gedaen ende gedragen hebben’. Coen had van de Kaap een snelzeilend jacht vooruitgezonden met

een uitvoerige memorie waarin hij met argumentatie en becijfering het plan uit de instructie van De Carpentier herhaalde. In oktober kreeg hij in de vergadering der XVII, na ook daar een eervolle ontvangst, gelegenheid om die memorie voor te lezen en toe te lichten. Hier is hel openlijk begin van de hardnekkige strijd die Coen gedurende zijn ruim driejarig verblijf in Holland voert met zijn tegenstanders onder de bewindhebbers, een fractie waarvan Reael zo niet de leider, dan toch de enig deskundige raadgever is. De twee hoofdpunten in die strijd die wij hier niet in al zijn etappes kunnen volgen, waren de in Indië te volgen handelspolitiek en de beloning van Coens verdiensten en hij heeft voor beide al zijn hardnekkigheid, welsprekendheid en kennis van de Compagnieszaken in het vuur gebracht. Wie met verloochening van de psychologie en de feiten Coen coûte que coûte als ver vooruitziend idealist wil redden, moet hier weer met een haastige zucht een zwarte bladzijde omslaan, maar de openhartigheid alleen al waarmee hij zelf de gouden ketenen, vergulde sijdgeweren, medailles met ‘eerlycke ende loffelijcke inscriptie’ en harde Carolusguldens nastreeft, kan ons anders leren. Als persoonlijke beloning aanvaardt hij ten slotte met laatdunkend gebaar een bedrag aan geld en geschenken van omstreeks een ton gouds. Voor zijn plan: de Compagnie beperkt zich tot de grote vaart, de handel op de kusten van Afrika en Azië komt onder voorwaarden en tegen betaling van patent aan particulieren, weet hij door zijn uiterst zakelijke en deskundige argumentatie een meerderheid te winnen en hij krijgt opdracht een reglement voor de handel in Indië uit te werken. September 1624 dient hij dat in en als de aangewezen man tot uitvoering ervan, verzoeken de bewindhebbers hem opnieuw het gouverneur-generaalschap te aanvaarden. Coen toonde zich niet al te graag, hij zou gaan ‘indien sijn E. alvooren soude connen geraecken tot een bequaem ende goed partur tot eene huysvrouw om met hem naer Indien te gaen’.

Toen hij die ‘partur’ gevonden had in de negentienjarige Eva Ment, een Amsterdamse koopmansdochter, dwong een langdurige ziekte hem zijn huwelijk en uitreis te verschuiven. Zijn vijanden zaten intussen niet stil en vonden een ongevraagd bondgenoot in Jacobus I van Engeland, wiens haat tegen de dwarsdrijver Coen, nadat de berichten van de ‘Ambonse moord’ in Europa waren doorgedrongen, geen grenzen meer kende: de Engelse gezant protesteerde officieel bij de Staten-Generaal tegen Coens terugkeer.

Een aantal ‘dolerende participanten’ van de Compagnie stuurden rekest op rekest aan de Staten die zelf ook wel enige grieven hadden over het eigenmachtige optreden van de Compagnie, waarin er onder andere op gewezen werd, hoe Coens uitzending de goede verstandhouding met Engeland ernstig in gevaar zou brengen; er verscheen een heftig pamflet: ‘Een waer verhael van de onlanksche ongerechte, wreede en onmenschlijcke procedure teghen de Engelschen tot Amboyna in Oost-Indien’ (waarschijnlijk met Engels geld). Het kwam ten slotte zover, dat de Staten Coen lieten weten ‘dat hij zich niet had te onderstaen van te vertrekken’.

Coen kwam langzamerhand in een onmogelijke positie. Drie jaar had hij als ambteloos burger in het vaderland verdaan om daar een solide basis te

De terechtstelling van een inheemse opstandeling op Ceram door Nederlandse soldaten, in het midden van de 17de eeuw. Ets door A. Zeeman. *Koninklijk instituut voor land-, taal- en volkenkunde, Leiden*.

leggen voor zijn politiek. Maar de XVII bleven uiteraard door hun ondeskundigheid en hun overtuigingloze begeerte slechts winst te maken liefst ‘met soete middelen’ twijfelachtig. Tegenover al die zo logisch klinkende bezwaren van Reael en de zijnen: de vrij burger zou nooit tegen de inlandse handel kunnen concurreren, had Coen niet zelf gezegd, dat zich alleen rapaille voor het vrijburgerdom aanmeldde, over welke werkkrachten beschikte men in Indië, als de bevolking uitgeroeid moest worden om het land te bezetten, tegen dat alles had Coen één doorslaand argument: zijn daden, hij, niet Reael, had gezorgd, dat de Hollanders ‘voet ende dominie in 't land van Java’ én elders kregen. Maar dat is een argument dat snel veroudert. Nieuwe daden waren nodig. Niet alleen Coens eerzucht en activitieit, ook zijn prestige dreef hem naar Indië terug en dat alles was voor hem reden genoeg om, ondanks het verbod dat wellicht ook niet zo ernstig gemeend was, te vertrekken. Maart 1627 scheept hij zich in stilte met zijn vrouw en haar familie op de vertrekkende vloot in, hij verwerpt de voorzichtige order der XVII rondom Engeland te varen, komt ongehinderd door het Kanaal en laat bij de Kaap Verdische eilanden de commandeursvlag hijsen.

Maar Coen wist wat hij achtergelaten had en hij kon weten wat hem wachtte. Reeds een jaar voor zijn vertrek had de oppositie doorgedreven, dat ‘het punt van de vrije handel in Indië voortaan tot beter gelegenheid uit de beschrijvingsbrief zal worden weggelaten’ en hij kon ook weten, dat geen zaak meer dan deze verloren was, wanneer er niet over werd gesproken, want wat was er te verwachten van de ‘peuplatie’ van Batavia en de Molukken met ‘eerlijcke ende verstandige luyden met hare familien’ wanneer daar niet veel over gesproken en reclame voor gemaakt werd om de bestaande vooroordelen te overwinnen? Coen zelf had door zijn geheimzinnige vertrek geen enkele instructie meegekregen. Gezien zijn vasthoudendheid en de onzekerheid van de Heren, was het hun mogelijk ook wel zo aangenaam. Maar toen hij die na verloop van tijd in Indië nagestuurd kreeg, zal het hem niet al te zeer verbaasd hebben daarin te lezen ‘... soo is 't, dat wij, alsnoch daerbij persisteerende, UE op 't serieuste verbieden eenige openingen van den vrijen handel in Indien te gedoogen oft toe te staen, op den voeth van voorgemelde concepten ofte andere dierghelycke in eenigherhande manieren, waerop wij ons sullen verlaten’. De felle repliek die de Coen van 1623 zeker niet lang in de pen gebleven zou zijn, blijft dan ook uit. De hele toon van de correspondentie uit zijn tweede ambtstermijn is anders, meer een zakelijk verslag en waar het nog eens tot verwijten komt, daar gaat het in een klagende toon en in woorden als deze: ‘Siet eens E heeren, tot wat een extremiteyt ende desolatie UE colome alhier, welcke alreede in soo wenschelijcke termen van progres was staende, door UE deffectueusheyt van reqisijt secours van volk tot maintenue van dien te seynden, geschapen staet te vervallen.’ Het is duidelijk, dat dit niet meer een van de stukjes strategie is die Coen tijdens zijn eerste term in het zweet zijns aanschijns eigenhandig opbouwde, maar dat hier een Spaanse Brabander onder zijn ‘pennisten’ aan het werk geweest is. Een andere Coen - een gebroken Coen? De ver vooruitziende bouwer van het imperium die nu gekortwiekt door de benepen kruideniersgeest van zijn lastgevers

gelijk een Simson in de tredmolen der koopmansbelangen werd gespannen? Nee, dat zeker niet. De Coen die met zijn jonge vrouw en haar halve op fortuin maken beluste familie naar Indië terugkeerde, die op zo uitdagende wijze de verbolgen Engelsen langs de neus glipte, die autoritair de beduusde Pieter de Carpentier het roer uit handen nam, hoewel hij hem instructie noch aanstelling kon overleggen, was zeker geen gebroken man, geen man die zijn doel en idealen had opgegeven, wel een mens die met de realistische zin die de grondslag van zijn wezen was, zich nieuwe middelen had gekozen, nu de oude onherroepelijk hadden gefaald. Dat doel was geen ander dan dat van alle kolonisten van zijn tijd en van verreweg de meeste uit later eeuwen, afgezien van de groepen die om des geloofs wille uitweken, namelijk fortuin en eer te behalen. Wie daartoe in de Compagniestijd de reis naar Indië ondernam, wist dat hij een zwaar risico nam, vandaar dat, in het groot gezien, onder die roem en rijkdom zoekende kolonisten twee groepen te onderscheiden vallen: de desperado's, het verpauperde en verliederlijkte uitschot der maatschappij, onverschillig om nog eens een dobbelspel te wagen met het leven als inzet en de teleurgestelden, de bekwame eerzuchtigen, die zich door een oorzaak van buitenaf in het vaderland de weg versperd zagen naar de loopbaan die hun volgens hun rechts- en zelfgevoel toekwam. Uit de eerste groep kwamen de soldaten... uit de tweede de Coens, de Van Die-mens, de Clive's, en latere imperiumbouwers. Wij weten te weinig van Coens jeugd om de grote teleurstelling die hem naar Indië dreef, met honderd procent zekerheid aan te wijzen, maar wat de feiten reeds waarschijnlijk maken, blijkt volkomen duidelijk uit zijn correspondentie met de bewindhebbers, waar bij alle tactische onderhorigheid uit iedere zin zijn besef van kwalitatieve meerderheid en recht op sociale gelijkheid spreekt. Het blijkt ook uit de nadrukkelijkheid waarmee hij zich zelf, niet als persoon, daarvoor was zijn formaat te groot, maar zich zelf en zijns gelijken als groep tegenover de verloren existenties van de gelukzoekers stelt. Het ideaal van de fatsoenlijke vrijburger die eerzaam en spaarzaam levend in Indië aanzien en fortuin verwerft, is zijn persoonlijk ideaal. Men heeft hem een ernstig en oprecht christen geprezen. Hij was dat in de zin van een door en door burgerlijk persoonlijk godsvertrouwen in zijn ondernemingen, dat alle expansiviteit mist. Welk ideaal hem ook mag hebben voorgestaan, niet dat van een, in de christengemeenschap opgenomen, bruine broeder! De zending moet óf om tactische redenen liever op de achtergrond worden gehouden (dit in het bijzonder ten opzichte van de onbekeerbare mohammedanen), óf dienen ‘om de herten behendichlijck te winnen’. Waartoe te winnen toont het vervolg: ‘Waerdoor zijn de Portugesen dus verde gekomen? Is 't niet een paep die alle 't volck van Solor werderomme van d'onsen veralieneert heeft?’ Zijn christendom is voor alles de koopmansethiek van soberheid en soliditeit. Hij was geen goudzoeker gelijk de meeste Oost-Indiëvaarders, maar een reëel zakenman die van zijn talenten en zijn werkkracht het volle pond en meer gaf- niet aan een of ander ver ideaal, maar om ze beloond te zien en die, bezeten door zijn rehabilitatieverlangen, bereid was tot de zeldzame en onontbeerlijke dienst van het verantwoording nemen. Hij rekende de Heren niet alleen met zijn

correcte dubbele boekhouding ‘op z'n Italiaens’ voor wat de prijs in klinkende munt en ‘kleedjes’ voor de peper en de nageltjes was, hij berekende ook zuiver en zakelijk de naaste prijs aan onrecht en onmenselijkheid waarmee alle winstbejag betaald moet worden. In 1615 al schreef hij: ‘In Indien connen wy na mijn opinie nyet bestaen sonder authoriteyt ende macht ... Wy moeten 't met de wapenen en dwang hebben, oft sullen op den duym fluyten.’ Hij bedreef dat onrecht niet zelf, wrede machtswellust was hem vreemd, en onder het waardeloos uitschot dat men hem als Compagniesdienaren toezond, waren beulsknechten genoeg voor het noodzakelijk handwerk dat het terrein moest schoonbranden voor zijn schepping: een koloniale maatschappij, waar de fatsoenlijke, bekwame, energieke kleinburger (als hij) zijn kans kreeg in de schatkamer van het Oosten. Coen ontwierp zijn plan met de schatten van Ophir aan zijn voeten die in een rationele en motorische geest als de zijne de gedachte moesten wekken, dat het ‘zonde’ was als dit alles niet uitgebaat werd, niet alleen door de Compagnie, maar ook door alle voortvarende vaderlanders die recht hadden op een eerlijk loon voor hun ijver en risico. Hij bouwde zijn plan uit tijdens zijn tien grote Indische jaren, steeds meer overtuigd van de onuitputtelijke rijkdom van het Oosten en in zijn pennestrijd met de XVII hun bezwaren steeds weer afschuivend op hun kleinmoedigheid en gebrek aan Indische ervaring. Maar één ding hadden de Heren op Coen voor: zij hadden meer begrip van de verhoudingen in Nederland dan dertien jaar, doorgebracht met meester Bartjes' rekenboek en krabbetjes vissen op de Hoornse zeedijk konden opleveren.

Bijna vier jaar van rondreizen en onderhandelen in Holland waren voldoende om die achterstand in te halen. Als zijn plan inderdaad onmogelijk is - welnu, Jan Coen is de laatste man om achter een hersenschim aan te lopen, hij heeft zich verrekend, hij slaat een schoon blad om; als er niet genoeg lieden in het vaderland zijn om de weg naar roem en rijkdom die hij gebaand heeft te betreden, moet hij daarom aan de kant van de weg gaan zitten? Indië bergt meer mogelijkheden om iets groots te doen: hij gaat zijn stad opbouwen. Bantam bedwingen. Mataram ... Nee, de Coen die uitdagend tegen de rotsen van Dover opkeek, was geen gebroken man, wél was er in zijn hart een felle haat tegen de aanmatigende, schijnheilige Engelsen met hun geteem over de Ambonse moord, wel greep hem een cynische hoon aan, zo vaak hij dacht aan de Reaels en consorten, de irrealisten, die wel de rijke retouren wilden, maar zich ook de weelde wilden permitteren van te gruwen voor het geweld waarmee ze alleen verkregen konden worden. En die zelfde hoon treft nog altijd over de eeuwen heen zijn vereerders die zijn meest wezenlijke daden voor de - onvermijdelijke gewelddadige - vestiging van het Nederlands gezag in Indonesië fijngevoelig op de donkere bladzijden van zijn ‘ruwe tijd’ wegmoffelen, alsof niet juist zijn uitzonderlijkheid daarin bestond, dat hij de verantwoordelijkheid had aangedurfd de voor een veroveraar onduldbare, maar ook in zijn tijd geldende ethiek te doorbreken.

Nog één gevoelen, dagelijks geprikkeld sinds zijn aankomst te Batavia, beheerste zijn laatste jaren: een diepe minachting voor de lammelingen, dronkaards en vrouwenjagers waarmee hij werken moet, te lui om zich de vruch-

Een Nederlandse krijgsexpeditie naar de Molukken in de 17de eeuw. Ets door G. Schoute.
Koninklijk instituut voor land-, taal- en volkenkunde, Leiden.

ten in de mond te laten vallen en die in domme weerloosheid tegenover hun dierlijke begeerten de kans van hun leven die hij hun bood, verspeelden, de kans op een leven van geëerd en welgesteld burger. Het tegenstuk van die minachting is zijn voorkeur voor het nijver Chinezenvolk en zijn vriendschap voor de ondernemende woekeraar en kapitein-Chinees Souw Bing Kong, gezegd Bencon, de enige van zijn Bataviaanse onderzaten bij wie hij graag 's avonds aanliep voor een babbeltje en een kopje thee, omstuwd door twaalf hellebaardiers en tien musketiers. Het laatste waarschijnlijk zowel voor de veiligheid als ter wille van ‘de Indiaenen, die naer 't schijnt met een uyterlyck semblant gedient sijn’. De bijna symbolische woeste uiting van die minachting is het door Coen gedicteerde dood- en geselingvonnis tegen de vaandrig Cortenhoeff en Saartje Specx, beiden natuurlijke kinderen van Compagniesdienaren en het meisje, amper twaalf jaar oud, ‘staetdochterken’ bij Eva Ment die zich nota bene onder Coens eigen dak met elkaar vergeten hadden. Antonie van Diemen was de enige die tegen de verbolgen Coen in dorst weigeren het onrechtmatig vonnis te tekenen.

Coens laatste ambtstermijn wordt bijna geheel in beslag genomen door de verdediging van zijn stad tegen de Javaanse vorsten die de indringers weer in zee trachten te drijven. In december 1627 verijdelde Coens waakzaamheid een overrompeling van de stad door Bantamse prauwen, in april 1628 verscheen er te Batavia een Matarams gezant die een jaarlijks gezantschap naar zijn vorst, dat wil zeggen leenhulde verlangde. Coen weigerde botweg. Mataram zette de rijstaanvoer naar de stad stop tot in augustus plotseling een vloot van zestig prauwen met rijst en slachtvee verscheen. De list was al te plomp en de aanslag mislukte, maar dadelijk daarop werd de stad van de landzijde door een leger van Matarammers ingesloten. De veertigjarige Coen ontwikkelde een nieuwe kwaliteit: hij betoonde zich een bekwaam veldheer die in korte tijd de paniek in de stad baas was en door een paar krachtige uitvallen, gesteund door het voedselgebrek, dat weldra onder de belegeraars heerste, twee massalegers, die vlak achter elkaar tegen de stad oprukten, tot een ontredderde aftocht wist te dwingen.

Nu knoopte Coen dadelijk onderhandelingen met Bantam aan en beveiligde zich aan die zijde door een vrede tegen de nieuwe aanval die hij uit het oosten vreesde. Kort daarop, in april 1629, verscheen te Batavia een Matarams gezant die in zo nederige termen ‘vergiffenis’ voor de soesoehoenan en vrede vroeg, dat Coen opnieuw lont rook, te meer omdat hem bericht was, dat deze zelfde gezant in de havens op de noordkust rijstvoorraden had opgekocht. Met pijniging bedreigd bekende de gezant, dat de voorraden voor een nieuw aanvalsleger bestemd waren en hoewel Coen dadelijk schepen uitzond die erin slaagden ze grotendeels te vernietigen, verscheen toch een leger van misschien tienduizend man voor de stad, waarvan het gerucht er echter wel honderdduizend had gemaakt. Maar door de verstoring van de voedseltoevoer was het spel al van te voren verloren: na een beleg van zes weken waarbij geen enkel voordeel werd behaald en de gelederen wegsmolten door ziekte, gebrek en desertie van de uit pas veroverd gebied gepreste soldaten, volgde een aftocht, nog jammerlijker dan de eerste.

Coen heeft zijn triomf niet meer beleefd. In de belegerde stad, naar toenmalige Europese eisen gebouwd, en waar zonder enig begrip van tropische hygiëne geleefd werd, heerste een kwaadaardige epidemie, blijkbaar cholera, die ‘uijt een geinfecteerde lucht schijnt voort te comen’, schreef de predikant Heurnius, zonder enige verdenking tegen het door afval en lijken der belegeraars besmette rivierwater. Aangetast door de ‘rode loop’ houdt Coen tot 20 september in zijn veelomvattende functie van krijgsoverste, stadsbestuurder en koopman stand.

In de nacht van 20 op 21 sterft hij zo onverwachts, dat hij nauwelijks nog tijd en krachten vond voor enkele uiterste beschikkingen: zijn vrouw en vier dagen tevoren geboren dochtertje vertrouwt hij aan zijn zwager, Pieter Vlack toe; zelf niet meer tot schrijven in staat, vervult hij de opdracht uit zijn instructie om zelf in geval van nood schriftelijk zijn opvolger aan te wijzen, door Heurnius een naam in te fluisteren, men zegt die van Van Diemen, maar de Raad, onbekend met die opdracht, meende zich daar niet aan te moeten houden en wees Jacques Specx aan.

Op 22 september werd het stoffelijk overschot van de generaal ‘met behoorlijcke solempniteyt ende eere’ binnen het stadhuis op Compagnieskosten begraven. De Heren in Holland maakten overigens achteraf wel bezwaar die kosten, zegge ƒ6300 voor hun rekening te nemen, gelijk zij zich ook verder onthouden hebben van iedere poging om zijn nagedachtenis te eren of te bestendigen.

Het witgepleisterd graf van Bencon wordt door zijn landgenoten te Batavia in ere gehouden. Toen in de jaren voorafgaande aan de Tweede Wereldoorlog een vage vrees voor een nieuwe verovering van Indonesië en een vasthoudend verzet tegenover de opduikende twijfel aan het recht van iedere verovering de kreet om een nieuwe Coen deed opgaan, heeft men te Batavia op niet boven alle twijfel verheven aanwijzingen de eerste bedevaartplaats van het imperium ‘ontdekt’: het graf van Coen bleek door de bloei van zijn stad overwoekerd.

Deze herleefde waardering waarvan de oorzaken zo tastbaar zijn, richtte zich, wat niet van iedere waardering door het nageslacht gezegd kan worden, op Coens meest dominerende eigenschap: op de knopendoorhakker, de man die de verantwoording durfde nemen. En waar van weinig mensen de daden zo vérstrekkende gevolgen hebben gehad, wordt Coen het lichtend voorbeeld van de sterke man: alle zegenrijke en voordelige gevolgen van het contact van Nederland en Indonesië vinden zo bij hem hun oorsprong - de minder zegenrijke worden in het duister gelaten - en de herdenkende feestredenaar komt gemakkelijk tot een voorstelling waarbij de verwoester van Jacatra en Banda die immers voor vrije kolonisatie gepleit had, reeds van verre had aangestuurd op de beschaafde kolonistenmaatschappij der twintigste eeuw - al zou hij de ethische richting verfoeid hebben.

De Coen-legende die in zijn eigen tijd door het schrale contact van Nederland en Indonesië, door het naijverige zelfbewustzijn der Heren XVII, door de stugheid van zijn eigen persoon niet het minst, nooit op gang kwam, wordt door onze koloniale geschiedenisschrijvers met zorg opgekweekt, sinds het

einde van de Tweede Wereldoorlog niet alleen de bevrijding van een aantal Europese landen, maar ook die van Indonesië bracht. Ten onrechte, wil het ons voorkomen. Want voor de objectieve beschouwer valt het niet te ontkennen, dat iedere idealistische bezetenheid aan Coens dadendrang vreemd is. Reeds zijn herhaalde doelverschuiving bewijst dat. Geen verder en scherper inzicht dan dat van zijn tijdgenoten leidde zijn daadkracht, wel een grotere feitenkennis, een sterke, maar weinig gelouterde geldingsdrang en de mogelijk uit eigen bittere ervaring verworven cynische moed om openlijk te erkennen, dat ook het betrekkelijk kleine onrechtmatige gewin, dat de Hollandse kooplui nastreefden, zich alleen door grof geweld liet veroveren en bevestigen.

Hij legde de grondvesten van een koloniaal rijk, dat de gehele verdere politieke, maatschappelijke en culturele geschiedenis van Nederland mede bepaald heeft en hij werd ervoor beloond - afgezien van de omstreden ton gouds - met de vloek van duizenden ongelukkigen. Wie het eerste als zijn doelbewuste daad geëerd wil zien, aanvaarde ook de last van de laatste.

Louis de Geer

De koning der kooplieden

Door de talloze lofzangen, telkens op de tomeloze energie onzer 17de-eeuwse kooplieden aangeheven, pleegt men te vergeten, dat deze slechts de te tellen uitzonderingen typeert, waarmee de geschiedenis zich bijna uitsluitend bezighoudt. De gang van de normale handel en het normale bedrijf van die tijd is zelfs in de enkele vroegkapitalische centra, waarvan Amsterdam toen wel een der voornaamste, zo niet hét voornaamste was, veeleer traag. Het kon ook niet anders. Men kan zich wel voorstellen, dat er drukte was op de rederijen en in de pakhuizen, als er een schip op uitvaren lag of juist binnen was gelopen, maar even vaak, of zelfs vaker waren er weken, ja maanden, dat tegenwind het uit- of inzeilen belette. En alle drukte is nog geen tempo, zoals nog heden ten dage het Oosten ons leren kan. De doorsneemoraal was nog de middeleeuwse. Zij keurde ‘concurrerende’ prijzen evenzeer af als prijsopdrijving. Koop- en afzetgebieden van de handelaar, grondstof en wijze van bewerking van de ambachtsman, de klanten van de geldschieter bleven tientallen jaren dezelfde en de voornaamste functies van de gewone zakenman bepaalden zich daarom - dr. Fischer heeft er in zijn bewerking van De Roever-Dozy terecht nog eens aan herinnerd - tot het routinewerk van het herleiden der prijzen uit de honderd-en-één verschillende muntsoorten in die van zijn eigen stad, tot de berekening van de fiscale rechten die hier en elders de overheid op zijn waren legde, tot de calculatie van de betrekkelijk weinig wisselende verkoopkansen en tot de naar verhouding eenvoudige boekhouding van dit alles. De waardering van de arbeid stond, zelfs in deze kapitalistische koopmansrepubliek, nog sterk onder invloed van de paradijsvloek en andere godsdienstige voorstellingen: men werkte in het algemeen nog niet zo veel, maar zo weinig mogelijk. De kantoortijden waren niet lang en men begon in de regel zijn schaapjes reeds op het droge te trekken en over een welverdiende rust te denken op een leeftijd, waarop men tegenwoordig vaak pas recht begint.

Wanneer men het zo beschouwt, wordt de uitzondering die Amsterdam nochtans vormde, er echter slechts te merkwaardiger door, en dubbel merkwaardig worden mannen als Le Maire, Usselinx en De Moucheron, inkomelingen uit het Zuiden die Amsterdam en in mindere mate Middelburg tot het centrum van hun wereldomspannende zaken maakten. Maar aan de kop van deze stoet komt dan zeker een plaats toe aan Louis de Geer, als zij uit het Zuiden afkomstig, alleen al omdat, terwijl bij genen veel van hun plannen droom bleef, deze al zijn dromen in daden - en klinkende munt omzette. Kon Le Maire in zijn grafschrift op zijn enorme verliezen stoffen, waar hij nochtans zonder faillissement onder vandaan gekomen was, De Geer had het in het zijne op zijn behouden winsten kunnen doen: het bedrag schommelt in

beide gevallen om de anderhalf miljoen gulden.

Daarnaast is het bijzondere van De Geer nog dit, dat hij zoveel meer was dan alleen een groot koopman. Hij was tegelijk bankier en industrieel, diplomatiek agent zelfs, als het te pas kwam, hetzij van de Staten-Generaal, hetzij van Zwedens koningin, politicus ook en één keer zelfs krijgsman, en hij is daarom het misschien markantste voorbeeld van de nog ongescheidenheid van functies, waarvan wij op ander terrein in De Ruyter een sprekend voorbeeld zullen aantreffen.

Bindt die veelzijdigheid van kunnen hem enerzijds nog, als persoon, aan het universalisme van de renaissance, anderzijds maakt zij hem als ondernemer tot het prototype van de moderne concernleider, maar dan zonder het bureaucratisch apparaat dat deze wel draagt, maar waardoor hij tegelijk gedragen wordt. Deze bewering eist bewijzen. Immers al te vaak worden sommige historische figuren op de schijn af modern genoemd. Bij De Geer evenwel maakt het moderne, menen wij, het wezen uit, wel niet van zijn individualiteit, maar van zijn werk, zoals wij zien zullen.

Wanneer we zijn levensbeschrijving bestuderen, hetzij de grote van de Zweed Dahlgren, hetzij de beknoptere van mevrouw Breedvelt-Van Veen, en we zien hem werkzaam op het hoogtepunt van zijn leven, in de jaren '40 van de 17de eeuw, dan is, als we ons even laten gaan, die indruk van moderniteit zó sterk, dat we ons soms de ogen uitwrijven en ons afvragen of we inplaats van 1600 zoveel, niet 1900 zoveel moeten lezen. Immers dan zien wij een man die in de Zuidelijke Nederlanden geboren in de Noordelijke de grondslagen van zijn fortuin gelegd had en nu dank zij dit fortuin erin geslaagd is, het grootste gedeelte van Zwedens ertsrijkdommen te controleren - er is alweer geen beter woord dan dit moderne - zonder intussen zijn Amsterdamse zaken aan kant te hebben gedaan. Hij vertoont dus dat zelfde internationale type als de moderne grote zakenman, die ook overal en nergens thuis is.

En zoals zijn bedrijf geen horizontale grenzen kende, kende het ook geen verticale. Deze kanonnenkoning van de 17de eeuw, beheerste zijn bedrijf van grondstof tot eindprodukt op de wijze van het moderne concern. Zodra hij daartoe enerzijds door de geldnood van de regering, anderzijds door zijn opname in de Zweedse adel in staat was gesteld, heeft hij de vroeger gepachte ijzer- en kopermijnen met omgeving opgekocht. Hij werd daardoor, zo niet tot dé grootste, dan toch tot een der grootste grondbezitters in Zweden. En hem behoort voortaan niet alleen de grond en wat eronder was, maar ook wat er zich op bevond: de bossen, waar hij de houtskool voor zijn hoogovens won, de watervallen, waar hij zijn ‘hamers’ mee dreef, de kanalen waarlangs hij zijn waren vervoerde, alsmede de hoogovens, smelterijen, gieterijen en pletterijen; de fabrieken zelf en hun produkten: kanonnen, ijzeren en metalen, zoals men de koperen destijds noemde, kogels, geweren, harnassen en pieken, maar ook staven, ankers, ijzer- en staaldraad, ja tot draadnagels, hoefijzers en spijkers toe.

En nog is de lijst van zijn fabrikaten daarmee niet uitgeput: het geelkoper leverde hem de grondstof voor een belangrijke exportindustrie van koper-

Louis de Geer. Gravure door Jeremias Falck. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

draad en een ketel- en koper- en tinwarenindustrie in het algemeen. En precies zoals bij een modern concern dreef ook een immanente behoefte De Geer tot steeds verdere vaak zelfs niet of nauwelijks gewilde bemoeiingen. Zijn waren vervoerde hij, gedeeltelijk althans, op eigen schepen waarvoor hij weer eigen werven en lijnbanen had en op die eigen schepen had hij weer eigen gezagvoerders en bemanning, waarin zich ook het internationaal karakter van zijn ondernemingen uitdrukte, zoals trouwens ook in zijn bedrijfsleiders en arbeiders. Op de verantwoordelijke posten waartoe hij de Zweden zelf nog niet geschikt keurde, stonden Hollanders, Duitsers, Fransen en Walen. Blikslagers en vertinners liet hij uit Duitsland komen. Het ijzer uit de groeven van Dannemora bij Österby in Uppland, van betere kwaliteit dan het andere, gedoogde de kostbaarder Waalse methode, waarvoor hij uit een bende aangeworven Waalse soldaten de smeden afzonderde en in dienst nam. Geelkoperwerkers kwamen vooral uit Aken. Timmerlieden, schrijnwerkers en metselaars voor de bouw van een nieuwe fabriek of voor zijn eigen huizen huurde hij uit Amsterdam. Een meestertimmerman of -metselaar zou ƒ2,50 per dag verdienen, een gezel ƒ1,50, de werktijd werd van 's morgens vijf tot 's avonds zeven vastgesteld ‘zoals’ - volgens het contract - ‘ook in Amsterdam gewoonte was’. De negen timmerlieden en vijf metselaars waarvan bij deze overeenkomsten sprake is, zouden vrije overtocht en vrij bier hebben. Na afloop van de bouw in de herfst konden zij weer naar hun woonplaats terugkeren.

Maar lang niet altijd waren de voorwaarden zo gunstig. Er zijn ook gevallen bekend van werklozen die hun overtocht alleen voorgeschoten kregen en hem in Zweden moesten inverdienen. De Walen uit Sedan en Luik, pistool-smeden en kolenbranders, die hij door zijn agenten liet werven, togen in de regel te voet naar Amsterdam, levensmiddelen en gereedschap op wagens er achteraan en menigeen schrikte daar voor de zeereis en de verre bestemming terug. Was er een zieke, dan moesten de anderen uit ‘solidariteit’ zijn werk overnemen; de zieke behield zo zijn loon, maar op kosten van zijn medearbeiders. Bij verzuim of als bij slecht weer het buitenwerk geen voortgang kon vinden, werd ook het dagloon niet uitbetaald. Een dergelijk solidarisme-van-bovenaf waren de gezamenlijke boeten voor de fout van één. Arbeidsconflicten zijn dan ook niet uitgebleven, één keer is De Geer zelfs, toen hij in een dergelijk geval tussenbeide wilde komen, door een steenworp gewond. In 1647 had in ‘de Holmen’ waar concurrenten de arbeiders met voorspiegelingen van hoger loon ontevreden hadden gemaakt, een formeel oproer plaats. Verbetering in de arbeidsvoorwaarden heeft het gesust - een van de weinige gevallen waarin De Geer voor een wil buiten de zijne heeft moeten buigen.

Over de zorg van De Geer voor zijn arbeiders heeft men vol lof gesproken. Over zijn loonpolitiek kunnen wij echter niet meer oordelen, omdat zowel gegevens als vergelijkingsmateriaal ontbreken. Dat hij in andere opzichten een royale hand had, zegt daaromtrent natuurlijk niets. Dat de rechterhand niet weet wat de linker doet is bij figuren als De Geer geen zeldzaamheid en de 17de eeuw was op dat punt zeker niet sentimenteler dan de onze. Van iemand als De Geer bovendien die we zijn leven lang met een hardnekkigheid, een betere zaak waardig, zijn schuldenaren zien opjagen, koningen en staten

Adrienne Gérard, De Geers echtgenote. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

niet uitgezonderd, kunnen we moeilijk aannemen, dat hij uit zijn arbeiders niet gehaald zou hebben wat erin zat - of zelfs meer. Maar zijn zorg voor de geneeskundige hulp ten behoeve van zijn werknemers en hun gezinnen dan, zal men vragen, de scholen die hij heeft laten bouwen, de onderwijzers die hij heeft laten overkomen, om van de geestelijken en het godsdienstonderwijs dat hij liet geven, nog maar te zwijgen? Ofschoon deze patriarchale fabrikantenzorg, als altijd, twee kanten gehad zal hebben, dient men naar onze mening, deze toch op zijn creditzijde te boeken, om het in de taal te zeggen die De Geer zo bij uitstek verstond. Gezien het doorsneepeil van het lager onderwijs in de 17de eeuw en zeker in een achterlijk land als Zweden toen nog was, kan het niet anders of die scholen moeten, in hun soort, model geweest zijn. En het feit, dat hij hoewel zelf calvinist, zijn lutheraanse arbeiders hun God op hun wijze liet dienen, moge al niet voor zijn vrome gestrengheid pleiten, het doet het wel voor zijn toen op religieus gebied zeldzame onbekrompenheid.

Heel wat minder zeker is of een andere typisch moderne werkgeversinstelling die we zeker tot veler verrassing ook al bij De Geer aantreffen, eveneens op die zijde geboekt moet worden. Vermoedelijk niet. Waarschijnlijk zelfs is de gedwongen winkelnering reeds toen, als later zo vaak, een van de grieven der arbeiders geweest die tot conflicten geleid zullen hebben. De bewaarde bescheiden die ons anders dit hele bedrijf tot in de finesses doen kennen, geven daaromtrent uiteraard geen uitsluitsel. Dat hij het instituut dat velen, maar ten onrechte, als een Amerikaanse uitvinding in de 19de eeuw hebben leren beschouwen, reeds kende, staat vast. Bij al zijn ijzerwerken had hij niet alleen eigen winkels, maar hij verzorgde die winkels waar zijn arbeiders zich van kleding en voedsel voorzagen, ook met eigen produkten. Zo is het gekomen, dat De Geer zelfs geldt als de grondlegger van de Zweedse textielindustrie, hoe ver dit bedrijf ook schijnbaar van zijn andere bemoeiingen af lag. Zo kwam het ook, dat hij drie korenmolens, ja zelfs een papierfabriek had.

En die winkelnering voor zijn arbeiders dreef, ongewild weer, tot uitbreiding van dit onderdeel, nu hij zich toch eenmaal op de produktie van winkelwaren moest toeleggen. Hij opende dan ook zeer tot ongerief van de handeldrijvende middenstand, winkels voor het publiek zowel in Norrköping als in Stockholm. Maar, plotseling een afwijking die ons weer in de 17de eeuw verplaatst: de winkel in de eerstgenoemde stad werd door vrouwelijke familieleden van hem gedreven, eerst door een nicht, later zelfs door twee van zijn dochters, Jenneke en Ida.

Des te moderner doet het daarentegen weer aan, dat hij ook de detailhandel van de door hem geproduceerde gebruiksartikelen in handen had. Overal kon men te dien tijde in Zweden reizigers van De Geer aantreffen die met koperen ketels en pannen leurden, precies zoals de petroleumconcerns dat tegenwoordig met hun produkt doen. In 1646 kregen deze ‘De Geer-dealers’ zelfs het recht de toen in Zweden gelegen Deense grens te passeren zonder tol te betalen.

Dit laatste feit wijst op De Geers machtspositie in zijn derde vaderland. Maar het is nog maar een van de bescheidenste staaltjes van die politiek-eco-

nomische invloed waardoor zijn figuur misschien nog het sterkst aan die van de huidige industriemagnaten herinnert. Twee voorbeelden mogen dit toelichten. Dat Richelieu Gustaaf Adolf ervoor heeft kunnen winnen om in de Dertigjarige Oorlog in te grijpen, heeft hij zeker mede te danken aan De Geer. Zonder diens financiële hulp toch zou de Zweedse koning er vermoedelijk niet in geslaagd zijn een voor die tijd groot expeditieleger van vijfendertigduizend man uit te rusten en zonder diens industrie zou het zeker niet op zo voortreffelijke wijze en met nagenoeg alleen Zweeds fabrikaat uitgerust zijn en Breitenfeld en Lützen derhalve mogelijk nederlagen in plaats van overwinningen geworden zijn.

Het tweede, nog eclatantere bewijs van De Geers politieke invloed is de uitrusting van zijn hulpvloot in 1644 tegen Denemarken. Dat particulieren, als het spande, wel eens één of zelfs meer schepen ten oorlog uitrustten om de overheid te helpen, kwam meer voor. We weten het onder andere Van Simon Semein van Enkhuizen en zijn zoons ten tijde van Willem I en van de Sautijnen uit Amsterdam onder Willem III, maar het geval van De Geer is toch in zover enig, dat hij het in dat ene jaar tot drie keer toe deed met tientallen schepen en bovendien zijn eigen zakenbelang ermee behartigde. Want dit heeft hij zelf verteld. In een brief aan de Zweedse kanselier Oxenstierna van 10 januari 1645, waarin hij zich verdedigt tegen de beschuldiging met de uitrusting van die vloot zijn eigen voordeel gezocht te hebben, bekent hij toch ‘dat ick noyt gedacht hebbe andere avance daerby te doen als ... mijn achterwesen [schuld; het ging om ruim zestigduizend Zweedse rijksdaalders] aen den Koninck van Den[emarken] te mogen recouvreeren’ en verder wegens zijn voorschot op een beloning van koningin Christina te hopen.

En die beloning is het enige wat hij *niet* gekregen heeft. In het vervolg van die brief toch, zegt hij wel ‘het swaerste hebbe ick gedragen ende ben er noch mede beladen; peryckel (hij was zelf ondanks zijn zesenvijftig jaren mee geweest op zijn vloot); ongemack, moeyte, onrust ende onlust hebbe ick geleden ende ben noch leydende’, doch dit dient slechts om met een sentimenteel argument zijn verweer te versterken: immers ten eerste heeft hij, zij het met hangen en wurgen, al zijn vorderingen op de Zweedse kroon uit hoofde van zijn hulp in deze toegewezen en uitbetaald gekregen en ten tweede was de vrede van Brömsebro, die een half jaar later een einde aan de Zweeds-Deense oorlog maakte, voor De Geer allesbehalve onvoordelig: de inwoners van Zweden immers behielden vrije doortocht door de Sont en in het bijzonder zouden alle krijgsbenodigdheden vrij van tol zijn, terwijl er tevoren daartoe steeds een speciale vergunning van de Deense koning nodig was geweest. Vervolgens werd bij die zelfde vrede ook de Elbetol afgeschaft. En ten slotte wist hij de bepaling dat ‘voor alles, wat onderdanen der beide rijken bij de respectievelijke kronen hadden uitstaan, zij contentement zouden krijgen’, zó uit te leggen, dat hij zijn ‘achterwesen’ bij de Deense koning op Zweden kon overboeken - en naar alle waarschijnlijkheid ook betaald kreeg.

Indien het uit het bovenstaande de lezer niet reeds duidelijk geworden is, wat voor soort mens De Geer geweest is, zijn wij beneden onze taak gebleven. We hopen verder, dat hij tevens beseft zal hebben, dat de overeenkomst van

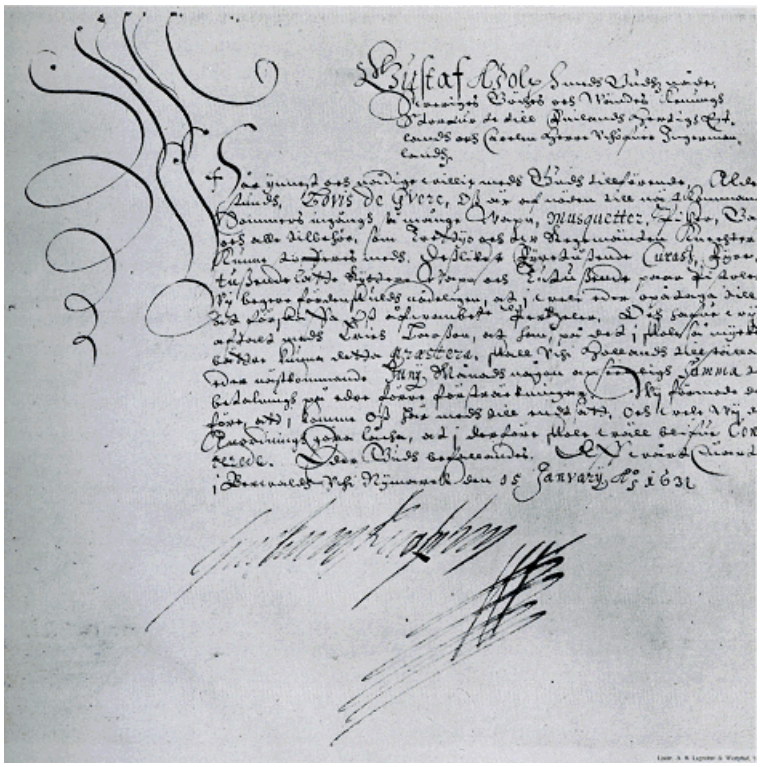
deze mens met een moderne industriemagnaat waarvan wij bij onze beschouwing zijn uitgegaan, ondanks, natuurlijk, de verschillen, op méér dan schijn moet berusten.

Het is, sinds men de kapitalistische produktiewijze als afzonderlijke structuur had leren onderkennen en is gaan bestuderen, steeds de bijna algemene opvatting geweest, dat de oorlogen van de 16de en 17de eeuw op die produktiewijze zeer stimulerend hebben gewerkt. In hoeverre deze opvatting juist is, kunnen wij hier uiteraard niet onderzoeken. Dat zij een kern van waarheid moet bevatten, dáárvan kan men zich, dunkt ons, niet beter overtuigen dan door een studie van De Geer. Zien wij goed, dan zijn het zelfs de oorlogen uit zijn tijd en is het met name de Dertigjarige Oorlog die zijn bedrijf een ontwikkeling gegeven heeft die pas in de 19de eeuw bereikt is.

Het bedrijf van De Geer *lijkt* niet alleen op een modern hoogkapitalistisch concern, het *is* het, niet technisch natuurlijk maar economisch, in wezen ook geweest. En vandaar ook, dat zijn hele levenshouding die zelfde kapitalistische moraal vertoont die we van onze industrie- en handelskoningen kennen.

Ook hiervan enkele voorbeelden tot staving van wat anders slechts een bewering lijken kan. Hij schreef graag met dubbel krijt. Reeds in zijn Amsterdamse tijd. Er zijn alleen al uit 1622 en '23 twee gevallen bekend: in het eerste vroeg hij ƒ45000, maar de Staten-Generaal, die deze ‘pretensie’ te hoog vonden, betaalden maar ƒ34500; in het tweede moest hij zich met ƒ1800 tevreden stellen, terwijl hij ƒ6000 had verlangd. En van een protest van De Geer die anders niets van die aard over zijn kant liet gaan, horen we in geen van beide gevallen. Uit dat zelfde jaar '23 dateert een ander, nog typischer geval: via een stroman kocht hij zich in de Zweedse Handelscompagnie in met de bedoeling, dat deze hem van de gang van zaken daar op de hoogte zou houden: ging het er goed, dan wist hij, dat het voor hem tijd was op afbetaling aan te dringen van de schuld waarvoor Zweden bij hem in het krijt stond. Maar het bleef niet bij die nog betrekkelijk onschuldige manipulaties. De controle die hij zich over de Zweedse factorijen wist te verwerven, gebruikte hij ook om daar wapenen te kopen en die weer te verkopen - aan Zweden met een winst van tussen 25 en 80 procent en gemiddeld, de wapenen uit zijn eigen fabrieken meegerekend van 40 procent. Kan men in dit opzicht nog tot zijn verontschuldiging aanvoeren, dat hij uit de aard van zijn bedrijf met grote heren te doen had waarmee het nu eenmaal kwaad kersen eten is, zodat die hoge winsten althans gedeeltelijk dienden ter compensatie van even hoge risico's, voor de levering van ondeugdelijke produkten bestaat er geen, tenzij dan die kapitalistische moraal zelf, waarvan hij doortrokken was. En dat het aan de kwaliteit nog wel eens haperde, bewijst het geval van de arme Silversterson, 's rijks tuigmeester, die - ook al niet onbedenkelijk - ‘voor zijn moeite’ een jaargeld van De Geer genoot, maar zich niettemin genoodzaakt zag, eens, in 1632, een hele bestelling af te keuren. De schuld werd, zoals te doen gebruikelijk is, afgeschoven op de slechte harnassmeden.

Ook met wettelijke bepalingen die tegen zijn belangen indruisten, nam hij het niet altijd nauw, onverschillig of die door zijn Nederlandse of zijn Zweedse vaderland waren uitgevaardigd. Zo wilde hij in 1633 een schip niet kal-

Een door koning Gustaaf Adolf van Zweden ondertekende bestelling voor krijgsmaterieel aan Louis de Geer. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

mijn (zinkerts) uit Limburg naar Zweden zenden, en wel vóór de vastgestelde tijd. Zijn verzoek werd tot tweemaal toe afgewezen, maar het schip kwam er niettemin, verborgen tussen de osseschepen, die altijd vroeger mochten afvaren. En niet anders ging het later in Zweden waar de winkeliers vooral zo vertoornd op hem waren, omdat hij eenvoudig weigerde, de verschuldigde waagpenningen aan de stedelijke overheden te betalen, waaraan zij zich niet konden onttrekken. En het zijn waarlijk niet de kleintjes alleen, die niet tegen hem op kunnen. Eén van zijn voorstellen naar aanleiding van zijn bovengenoemde schuldvordering op Zweden die het gevolg was van zijn hulpverlening in de Zweeds-Deense oorlog van 1644, was een extra-heffing op uitgaande koper- en ijzerwaren waaruit hij betaald zou worden. En inderdaad werd besloten alles wat daardoor boven de gewone tollen in het laatje kwam, aan De Geer af te dragen, waardoor het mes natuurlijk van twee kanten sneed, want De Geer kreeg zijn bijdrage aan de extra-heffing terug, maar zijn concurrenten niet. Zijn concurrenten die toch al een tweede viool speelden, ook al waren het leden van de Rijksraad als Jacob de la Gardie en Karel Gyllenhjelm, omdat zij in hun periodieke geldnood van hem en van niemand anders de pachtsommen konden lenen waartoe hij altijd weer bereid was.

Met zijn ongeëvenaarde machtspositie was zijn persoonlijke levensstijl in overeenstemming. Het moge waar zijn, dat aan zijn opname in de Zweedse adelstand (1641) van zijn kant uitsluitend zakelijke motieven ten grondslag lagen - zijn adeldom toch pas maakte het mogelijk de sinds 1628 te koop staande kroondomeinen in volle eigendom te verwerven -, zoals het ook geen liefde voor Zweden, maar afkeer van de Sonttol geweest was die hem om het Zweedse burgerschap had doen verzoeken; eenmaal in dit milieu is hij een steunpilaar geworden van het Zweedse hof en de Zweedse adel, en kon hij zich niet langer de betrekkelijke eenvoud der Hollandse regenten veroorloven. Hij had zich een viertal huizen gebouwd behalve zijn Amsterdamse woning - het ‘Huis met de Hoofden’, nu Keizersgracht 123, dat hij in 1635 had gekocht -, reed in Stockholm in een karos met zes paarden rond en bezat zelfs, als om de illusie te voltooien, dat we in hem met een Amerikaanse miljardair te doen hebben, een eigen jacht. In overeenstemming met die rol speelde hij ook mecenas. Maar met mate, want Holland is daarvoor nooit een goede leerschool geweest. Van de beroemdheden is het alleen de Tsjechische pedagoog Comenius, die van zijn beschermheerschap enig profijt getrokken heeft. Van 1642-'50 heeft hij hem geldelijk gesteund, daarna niet meer, toen er niet kwam wat hij van zijn steun verwacht had. Descartes moet hij gekend en gewaardeerd hebben, meer weten wij niet. Wel dat de jonge Zweedse edellieden voor buitenlandse reizen en de Zweedse adel in het algemeen voor zijn pronklievendheid zelden tevergeefs een beroep op zijn vrijgevigheid hebben gedaan. Bovendien verleende hij graag zijn bemiddeling bij de aanschaf van allerlei weeldeartikelen die destijds in Zweden nog niet te krijgen waren, maar waarnaar de vraag in die zelfde kringen voortdurend steeg. Dat bij dit ‘mecenaat’ ook zakelijke overwegingen, als het aanknopen en onderhouden van relaties meegesproken hebben, lijkt waarschijnlijk.

Enigszins anders ligt de kwestie, dunkt ons, bij zijn meer gewone liefdadig-

heid. Hij heeft daaraan grote bedragen besteed. Hier spelen godsdienstige motieven mee die eer aan de middeleeuwen en zijn eigen eeuw dan aan de moderne tijd herinneren. Het is zeker zijn calvinistische geloof geweest, dat hem de Boheemse refugiés heeft doen steunen, zoals trouwens al zijn Zweedse affaires moeilijk los te maken zijn van zijn behoefte om de protestantse zaak in het algemeen te schragen. Er is zelfs een oud bericht dat wil, dat hij in zijn jeugd tijdens zijn verblijf te La Rochelle de gelofte afgelegd zou hebben om van alle winsten die hij zou maken, één tiende deel Gode, dat is aan de armen, te offeren.

Zeker is in elk geval, dat hij dergelijke vota bij allerlei gelegenheden heeft afgelegd en dan vooral als hij in levensgevaar verkeerde, wat hem bij zijn vele reizen nogal eens overkwam. Weldoen en zaken-doen is bij hem geen tegenstelling. Veeleer bevorderden zij in zijn voorstelling elkaar. ‘Vreest Godt,’ schreef hij aan zijn kinderen, ‘houdt sijne geboden, gedenckt den Ermen en de bedruckten; soo sult ghij Godes seghen over u en u posteritijt haelen.’ Men misversta deze opvatting niet als een staal van koopmansmoraal en zeker niet als een bewijs van huichelarij. De Geer deelde haar met al zijn tijden geloofsgenoten. Ook Vondel die niemand van eigenbaat beschuldigen zal, kende haar. ‘Ai zorgt niet’ (maak u niet bezorgd) dichtte hij in zijn beroemde bede voor het Walen-weeshuis te Amsterdam - een stichting die zich mede in De Geers steun heeft mogen verheugen - ‘dat de schatten mindren, die gij aan God op woeker geeft, voor vreemde en ouderloze kindren.’ Zij is niet anders dan de oude middeleeuwse charitas-gedachte. Maar zo middeleeuws, dat hij, zoals de legende wil, nooit zijn schepen verzekerde, maar bij behouden aankomst de assurantiepremie aan de armen gaf, moeten wij ons hem toch ook weer niet voorstellen. Uit tal van brieven en notariële akten blijkt het tegendeel. Onder de talloze documenten uit De Geers leven die de meer genoemde Dahlgren geordend en uitgegeven heeft, zijn er maar enkele van persoonlijke aard - de 17de-eeuwer gaf zich nog niet in geschrifte - en daaronder is er één in het Frans: herinneringen aan zijn in 1634 overleden vrouw waarin hij belijdt, dat hij haar steun bij de opvoeding der kinderen zeer zal missen en één zó typerend voor de verhouding De Geer-God-Geld (hij stond, naar het woord van De Roever, als het ware met God in rekening-courant), dat wij goed menen te doen, het hier letterlijk en in zijn geheel af te schrijven. Het staat bekend als de ‘vermaning aan zijn kinderen’ en dateert van 17(27) maart 1646 en luidt:

> ‘Kinders, Alsoo ick int jaer 1619 Godt gebeden hebbe, dat Hij u alle tezaamen, soo geboren als ongeboren ende noch van synen segen te verwachten, met synen geest soude willen regeren, ende in syne vrese laeten opwassen en toenemen, soo hebbe ick den Ermen daer voor gevoueert, soo verre als Godt mijn gebedt verhoorde, voor jeder kint tweehonderd gulden jaerlix te geven; Godt heeft mijn gebedt verhoort ende onaengesien onse menigfuldige sonden en misdaden, myne vreughde in u erweckt en laeten groeien. Ick hebbe oock myn votum presteert, ende mijne schuld jaerlix affgelegt, die ick nu bij u aflegge, met vaderlicke vermaninge, dat ghi u altijts in uwen schuldighen

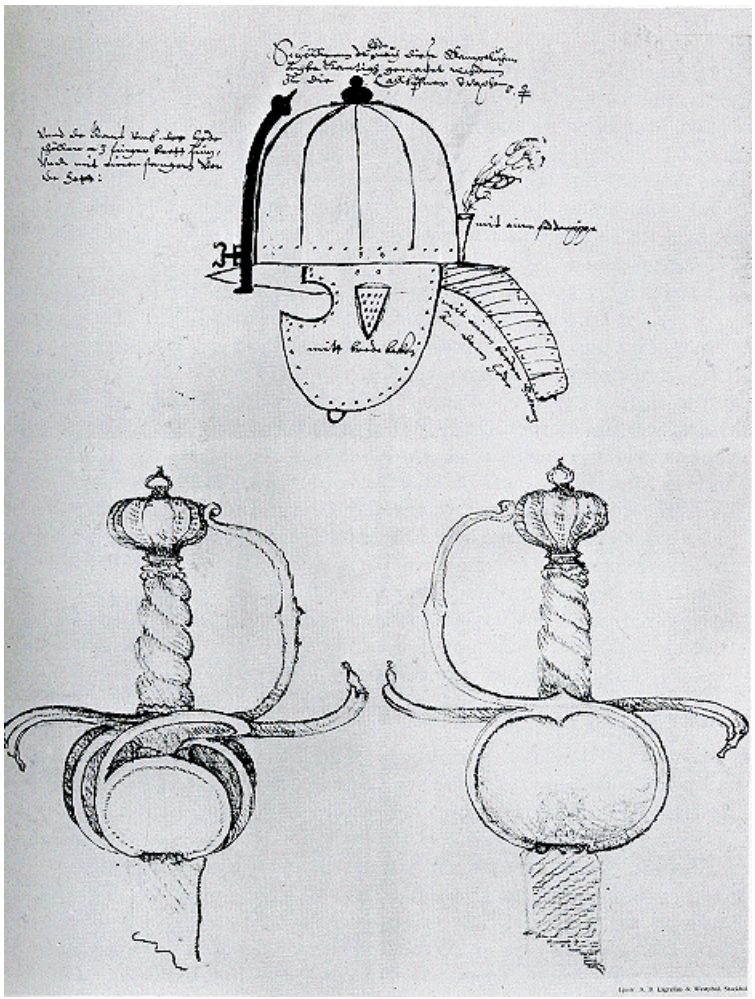
plicht tegens Godt ende u Even naesten wilt draegen, syne weldaden loven en prysen, den Ermen altijts te gedencken ende deucht doen, ende niet dencken dat u middelen door die gaven minderen, maer ter contrarie toenemen en groejen sullen, als een saet in eenen vruchtbaeren Acker utgestroejt. Het boven verhaelde heeft myn gemoveert liefrenten op ieder kindt te copen ter somme van ƒ210 jaerlix, met die insicht dat de overighe ƒ10 souden wesen voor de Ermen van Lewarden, omdat ick de rente des te gevoechlicker door de Diaconen derselver stadt konde laeten voorderen, soo hebbe ick haer deselvige laeten genieten ende by occasie oock meer daerby gevoecht. Ghy kondt dan nu selfs van deselve gelden disponeren, ende Godt bidden dat hy u herten so regere, dat hij de liefde der Ermen (u Even naesten) soo inplante, dat ghy ten jongsten daghe meucht hooren de stemme des Heeren Matt. C. 25 vers 34 ende volgende, Daer toe Godt u alle tesaemen met u spruyten syne genade wil verlenen, om sijnen lieven Soons Jesu' Christi wille, die met den Vader ende H. Geest in eeuwicheyt van ons geloofft en gepresen sye. Amen, Amen.

Stockholm 17/27 Martii ...

U Vader Louys DGeer

Doch liever dan nog meer bewijzen aan te voeren van De Geers macht en van de manier waarop hij die in geld omgezette macht besteedde, willen wij ons afvragen, hoe hij aan deze unieke positie is gekomen. Zijn boekhoud-neiging en zijn tamelijk omvangrijke correspondentie die het gevolg was van zijn veelzijdige zakenbelangen, alsmede de bijzondere omstandigheid dat al die bescheiden uit belangstelling der familie in de grote voorzaat bewaard en door de zorg zowel van Zweedse als Nederlandse geleerden uitgegeven zijn, hebben namelijk gemaakt, dat wij van De Geers leven beter op de hoogte zijn dan van dat der meesten van zijn nóg beroemdere tijdgenoten.

De zeldzame gelegenheid die we daardoor hebben een historische figuur te toetsen aan enkele resultaten van het modern-psychologisch onderzoek, mogen wij niet ongebruikt voorbij laten gaan, want al te lang immers heeft door de weliswaar onvermijdelijke, maar desondanks toch lang niet onbedenkelijke specialisering der wetenschap in het algemeen, de wetenschap der historische biografie verzuimd om te doen wat toch, zou men zeggen, voor de hand gelegen had: zich de moderne wetenschappelijke psychologie ten nutte te maken. Wij denken hier in het bijzonder aan de Weense psychologe Charlotte Bühler en de poging door haar in *Der menschliche Lebenslauf* gedaan, om een bepaalde wetmatigheid in 's mensen levensgang te ontdekken; een wetmatigheid, die volgens haar dan hierin zou bestaan, dat het psychisch leven zich in vijf - experimenteel gevonden - fasen laat verdelen, die een vertraagde parallel vormen met de op- en neergaande fasen uit het fysieke leven. De eerste psychische fasen getuigen dan ook van expansie, de laatste van restrictie en de overgang van de ene naar de andere fase heeft zij het veroveren respectievelijk het verliezen van een ‘dimensie’ genoemd, dat wil zeggen de verwer-

Werktekeningen voor wapentuig - een ruiterhelm en zwaarden - dat in de smederijen van De Geer vervaardigd werd. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

ving respectievelijk het teloorgaan van een positie, hetzij in geestelijke, hetzij in materiële zin, op voorwaarde echter, dat zij niet louter een kwantitatieve, maar tegelijk een kwalitatieve vermeerdering respectievelijk, in de laatste fasen, vermindering betekent. De waarheid van deze theorie te bevestigen of te ontkennen, willen wij ons niet vermeten. Maar wel wil het ons voorkomen, dat zij, mits soepel toegepast, een bruikbaar indelingsschema biedt en dat men door het houvast dat zij geeft, meer wint, dan men door het schematische ervan verliest. En zeker past het, dunkt ons, voor De Geer, wiens bijzonderheid toch meer in het succes van zijn werk dan in de structuur van zijn persoon gelegen is.

17 november 1587 op dezelfde dag dat Vondel geboren is, werd Louis de Geer te Luik gedoopt. Hij was een spruit van een adellijk geslacht. Zijn vader heette nog Louis de Gaillarmont en laste pas later het De Geer tussen zijn voor- en achternaam in naar het kasteel De Geer aan het gelijknamige riviertje bij Luik gelegen. Jeanne de Neille, ook een Luikse, diens tweede vrouw, was zijn moeder. De overlevering laat de familie in 1596 om der wille van het geloof heimelijk in een turfschip hun woonplaats verlaten, maar de historie wil, dat het meer de klasse- dan de geloofsstrijd geweest is, die De Geer sr. verdreef. De gilden waren in die tijd in Luik zeer roerig en niet bepaald vriendelijk gestemd tegen de kapitalisten waartoe we reeds de vader mogen rekenen. Dordt lag als wijkplaats voor de hand. Een stiefzuster van onze Louis woonde er al met haar man Elias Trip en trouwens vele andere Luikenaren: van 1589 dateerde een geheel nieuwe, door Luikse kooplieden bevolkte wijk. Van Louis' opvoeding weten we weinig. De Waalse predikant Jean Polyander, later professor in Leiden, heeft er naar het schijnt een groot aandeel in gehad. Belangrijker is misschien, dat hij reeds op veertienjarige leeftijd zijn vader verloor.

Zijn eerste ‘dimensie’ veroverde hij zich tijdens zijn leertijd als koperslager te Roanne a.d. Loire (1605-'08) en vooral in de jaren 1608-'11 toen hij te La Rochelle, de vrijplaats der hugenoten, zijn eerste eigen zaken begon. In 1611 volleerd in Dordt teruggekeerd, trouwde hij er het volgend jaar Adrienne Gérard, ook een Luikse van komaf, die hem in een lang huwelijksleven veertien kinderen schonk. Even voorspoedig ging het hem in zaken. De oude betrekkingen met Luik en zijn eigen scholing deden het vanzelf spreken, dat hij zich op de ijzerbranche toelegde. Hij associeerde zich met zijn zwager Trip die in wapenen, zowel kogels als geschut, handelde. Maar reeds hier begon zich uit de lange kredieten die hij zijn afnemers verstrekte, als vanzelf een begin van zijn geldhandel te ontwikkelen. Wij horen reeds van agenten, behalve in Luik, in Middelburg, Venlo, Nijmegen en Keulen zelfs, terwijl oude Luikse relaties hem ook al zijn blik naar het verre noorden, de grote ertsexporteur deden richten. Het waren zaken die hij samen deed met zijn andere zwager Etienne Gérard die connecties had met de in Zweden gevestigde oud-Luikenaren, de De Besches. Er is weinig toeval in dit leven anders dan dat van de expansietrek in zijn eigen persoonlijkheid gelegen.

De tweede ‘dimensie’ vloeide logisch uit de eerste voort. De handel met Willem en Gerard de Besche vestigde vanzelf zijn aandacht op de grote stad

aan de Amstel die voor de handel op het Noorden zoveel gunstiger lag dan de kleine aan de Merwede waarvan de leidende rol bovendien uitgespeeld raakte. En toen een bestelling van de Staten-Generaal van vierhonderd stuks geschut al zijn persoonlijke zorg vereiste, verplaatste hij zijn zaak daarheen. Hier in Amsterdam waar hij zich in 1615 metterwoon vestigde, om er tot 1627 te blijven, was hij aanvankelijk al wel een groot koopman, met meer dan gewoon succes in zaken, maar in wezen toch nog niet anders dan de andere 'oostvaarders', die in de Oostzeelanden koper, hout en tarwe kochten en er zout, salpeter en wijn heen verkochten. Wat hem wezenlijk tot iets meer, tot iets anders althans maakte was de uitbreiding van de geldzaken die hij in Dordt al begonnen was, alsook vooral de koperhandel die in drie opzichten van grote betekenis voor zijn leven werd. Ten eerste toch versterkte hij zijn nauwe betrekkingen tot Zweden, ten tweede leidde hij tot zijn eerste, nog mislukte poging om een monopolie te vormen en ten derde bracht hij hem in conflict met zijn zwager Trip, wiens compagnon hij was in de geschuthandel, maar wiens concurrent hij werd wat de koperhandel betreft. Hierdoor en door het feit dat al De Geers kunstgrepen niet konden verhinderen, dat mogelijk ten gevolge van het Bestand de koperprijzen op de Amsterdamse markt daalden, verloor hij gaandeweg zijn belangstelling voor die handel.

Doch De Geer zou De Geer niet geweest zijn, indien hij de kans die een nieuwe oorlog hem op ander gebied bood, niet met beide handen aangegrepen had. De Dertigjarige oorlog werd zijn grote kans, De Geer het levend bewijs, dat de oorlog het kapitalisme niet geremd maar bevorderd heeft. Zijn voorschotten bij de lange betalingstermijnen werden leningen: zijn schuldenaren in plaats van particulieren: steden, staten en vorsten. Hij leverde wapenen en voorts alles wat tot de krijg betrekking heeft aan Zweden, aan Venetië, aan Mansfelt en Brunswijk, aan Frankrijk, Engeland en ook wel aan de Republiek, maar dat laatste zeker niet in de eerste plaats. Zelfs soldaten met teerkost-en-al kon hij verschaffen. De eerste heel grote transactie was zijn leverantie aan Zweden in 1618 voor het voor die tijd formidabele bedrag van ƒ160000. De ene helft betaalde Gustaaf Adolf in geld uit een subsidie van de Staten-Generaal, de andere helft beloofde hij uit een volgend subsidie of met koper te voldoen.

De derde 'dimensie' volgde weer logischerwijze uit de tweede. De betrekkingen met Zweden die steeds nauwer worden - via De Besche had hij ook reeds belang bij de door deze gepachte ijzermijnen te Finspong in Oost-Gotland - moesten vanzelf de drang in hem wekken zich eens persoonlijk van de stand van zaken daar op de hoogte te stellen. In januari 1627 ging hij onder zeil naar het grote, maar nog achterlijke land, doch dat juist door zijn achterlijkheid voor de ondernemer het land van belofte was.

Het is hier de plaats om een enkel woord over de Zweedse betrekkingen met Nederland te zeggen, opdat men terdege beseffe, hoe weinig toevallig in wezen zelfs een zo uitzonderlijke loopbaan als die van Louis de Geer is geweest, hoezeer ook een scheppende natuur als de zijne toch niet iets uit niets heeft geschapen. Hij heeft niets anders gedaan en ook niets anders kunnen noch behoeven te doen dan, om het met een beeld aan zijn eigen bedrijf ont-

leend te zeggen: de grondstoffen voor zijn schepping die aanwezig waren, delven, vervolgens tot half- en ten slotte tot eindprodukt verwerken.

De betrekkingen tussen beide landen dateren reeds van de middeleeuwen, toen Nederlandse vissers telkenjare hun vloot naar de kusten van Skaanen stuurden, waar ze hun eigen 'buden' onder eigen bestuur hadden. Uit de visvangst ontwikkelde zich de vrachtvaart, uit deze eigen handel. In ruil voor de haring, het hout en het ijzer dat zij van Zweden haalden, brachten zij er de produkten uit zuidelijker landen, zuidvruchten, wijn en specerijen, en de voortbrengselen van hun eigen nijverheid, met name Vlaamse en Leidse lakens heen.

De verplaatsing van de haringscholen op het eind van de middeleeuwen deed die bron van levend zilver weliswaar verdrogen, maar de relaties met Zweden werden er slechts te inniger door. Want de Hollanders, door hun vrachtvaart en handel concurrenten van de Duitse Hanze geworden, werden daardoor tegelijk de aangewezen bondgenoten van de Scandinaafse rijken wie de grote Hanze-invloed in hun zee allang verdroot. En zo is het slechts natuurlijk, dat toen aan het begin van de Nieuwe Tijd niet meer de Hanze, maar de Deense koning de sleutels van de Sont in handen had en daarmee de vrije vaart in de Oostzee bedreigde, de Republiek in 1614 een verdrag met Zweden sloot waarvan het hoofddoel was de bescherming der vrijheid van handel en scheepvaart in die zelfde zee. Götenborg, in 1603 door Karel IX gesticht met het doel om een Zweedse uitlaat naar de Noordzee te hebben die de Sont vermeed, werd voor meer dan de helft niet een Zweedse, maar een Hollandse kolonie, Abraham Cabeljaauw, een Amsterdams koopman, werd er in 1609 burgemeester. En als ware het om de betrekkingen zo innig mogelijk te maken: zijn dochter Margaretha werd de geliefde van de Zweedse, zoals haar beroemdere landgenote Duveke van de Deense koning.

Doch Cabeljaauw is ook maar weer één uit velen. Naast hem en Christiaan Velthuisen uit Vlissingen en Paridaens uit Hoorn is het vooral zekere Van der Linde, beter bekend onder zijn Zweedse naam Erik Larsson die een rol in de economische geschiedenis van Zweden heeft gespeeld. Hij is de stichter, in 1615, van de Zweedse Handelsmaatschappij, in 1631 werd hij koninklijk rentmeester en kamerraad, terwijl zijn oudste zoon Laurens het onder Karel IX zelfs tot Rijksraad zou brengen. Voorts waren er de Trippen uit Amsterdam, de De Besches uit Luik, de pachters van de ijzermijn en -smelterij te Finspong die wij al kennen, Samuel Blommaert, een ambtenaar van de OIC en de alomtegenwoordige Usselincx die Zweden met geld en raad hebben geholpen bij zijn handel op en kolonisatie in vreemde werelddelen.

De geschiedenis van het Zweedse muntwezen kent uit iets later tijd ook tal van Nederlandse namen op vooraanstaande posten zoals die van Govert Silensz, van Marcus Kock, als Zweeds edelman Cronström geheten, van Gilius Coyett, Zweeds muntmeester als deze, een broer van Frederik Coyett, de bekende landvoogd van Formosa. Allerlei Hollandse instellingen stonden de Zweedse koningen uit de 17de eeuw die het land naar mercantilistische wijs wilden moderniseren, voor de geest, zoals tal van Hollandse benamingen in Zweden nog steeds aan de Hollandse invloed uit die tijd herinneren: bak-

De ijzergieterijen van de familie Trip in Zweden. Wandschildering door Allart van Everdingen.
Trippenhuis, Amsterdam. Foto M.E. van 't Hart.

steen heet er ‘hollandsk klinkert’, een boerderij: holländeri en de Zweden zelf noemen of noemden althans nog een honderd jaar geleden de inwoners van Helsingland om hun bedaarde vlijt en zindelijkheid de Hollanders van het Noorden.

Op militair gebied waren de betrekkingen even veelvuldig als op economisch terrein. Een aantal van de bekendste Zweedse krijgsoversten is in Maurits' internationaal legerkamp geschoold. Bij het Bestand verruilden tal van vreemde officieren de Nederlandse krijgsdienst voor de Zweedse. Daarvóor al was Jan van Nassau-Dillenburg een der onderaanvoerders van Karel IX in Lijfland. Ook van de Nederlandse gezagvoerders is er meer dan één in Zweedse dienst getreden: Thijssen bijvoorbeeld, die in 1644 De Geers hulp-vloot waarover wij reeds gesproken hebben, leidde, alsmede diens vice-admiraal Gerritsen, in Zweden als Sjöhjelm geadeld, zekere Cornelisz. die voortaan Ankarstierna of zekere Brandt die voortaan heel deftig Ankarcreutz heette.

Aan de ‘betrekkingen tussen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap, voornamelijk gedurende de 17de eeuw’ heeft de Zweed Wrangel zelfs een heel boek kunnen wijden. Hij noemt natuurlijk Grotius, maar diens naam is in dit verband er toch slechts één uit tientallen. Naast hem noemen wij Salmasius, de jurist, Nic. Heinsius en Is. Vossius, de literatoren, die niet alleen in Zweden geweest zijn, niet alleen tal van Zweedse jongelieden als De la Gardie hebben onderwezen, maar deze ook bij zich aan huis en aan tafel hebben gehad. En wanneer in de 18de eeuw de Zweed Linné zijn nog altijd geldig systeem van de indeling der planten gedeeltelijk in Nederland kon opstellen, is het misschien niet uitgesloten, dat we daarin mede een vrucht mogen zien van de nauwkeurigheid van die Nederlandse filologen uit de 17de eeuw, die voor het wetenschappelijk bedrijf in het algemeen normgevend geweest is.

In dit bonte weefsel van betrekkingen op zo verscheiden stramien is, ziet men, het levenswerk van De Geer maar één kleur, doch niemand zal het ontkennen, een dominerende kleur. Toen hij in Zweden kwam, had hij reeds het Zweedse burgerschap verworven, ja, mee daarom was hij erheen gegaan, want de Zweedse regering die wel begreep, dat het hem met zijn verzoek om naturalisatie in 1625 in de eerste plaats te doen was geweest om voor zijn produkten de vrijdom van de Sonttol te verwerven, die daaraan verbonden was, had als voorwaarde voor de verlening zijn vestiging in zijn nieuwe vaderland gesteld. En hier nu, in Zweden, vond hij een veld voor zijn ondernemerslust even wijd als het Zweedse landschap, en, tegelijk daarmee en daarin de volle ontplooiing van zijn eigen persoonlijkheid. Het Zweedse landschap - de vergelijking is meer dan een literair ornament: het kreeg in De Geers leven een uiterst reële functie. Dat de Zweedse bodem rijk was, was uiteraard reeds lang bekend. De zilvergroeven van Sala, de kopermijnen van Falun, de ijzerwerken van Finspong werden allang ontgonnen. Ook wist men zeer wel, dat het voor het land voordeliger was, wanneer het zelf die rijkdommen niet alleen delfde en uitsmolt, maar ook verwerkte tot eindprodukt. Het uitvoerverbod van ruw ijzer uit 1604 getuigt daarvan.

Maar de pogingen tot vestiging van een Zweedse nationale nijverheid waren tot nog toe door gebrek aan ervaren vaklieden slechts matig of zelfs in het geheel niet geslaagd. Een industrieel procédé overnemen, is nog steeds geen eenvoudige zaak, maar destijds was het bij het op traditie berustende handwerk en de geheimzinnigheid waarmee dat gepaard ging, vrijwel ondoenlijk. Niettemin bood Zweden ideale voorwaarden voor de zware industrie van die dagen. Zijn sparren- en dennenwouden in de onmiddellijke nabijheid van de mijnen leverden niet alleen het mijnhout, maar ook de houtskool die nog bijna uitsluitend de brandstof voor de toenmalige hoogovens was. De bergstromen in die bossen wekten door hun groot verval de kracht op om de mechanische werktuigen in beweging te brengen waarmee het gewonnen metaal zijn verdere bewerkingen onderging en die zelfde stromen waren, meer naar beneden breder en kalmer geworden, een bij uitstek geschikte weg om daarop de produkten naar zee te vervoeren. Dat alles kan men niet als een uitvinding van De Geer beschouwen, maar wel mag men aannemen, dat zijn gescherpte blik onmiddellijk de economische voordelen van die situatie overzien en ze gecombineerd heeft met zijn financiële mogelijkheid om haar eerst gedeeltelijk en daarna geheel te beheersen.

Wanneer Gustaaf Adolf, door geldnood gedwongen, in 1618 tot verpachting van de kroondomeinen overgaat, pacht De Besche voor ruim 5675 rijksdaalders Finspong en onderhorigheden. Maar het is op last van De Geer en De Geer staat borg voor de richtige betaling van de pachtsom. De oude Zweedse historicus Franzén die met 12 oktober 1629 - de datum van die pachtbrief - een ‘nieuw tijdvak voor de Zweedse metaalnijverheid’ laat beginnen, heeft een zelfde mening als de moderne Zweedse historicus Heckscher die De Geers werkzaamheid in Zweden ‘een groot hoofdstuk in de geschiedenis van het ijzer’ genoemd heeft. De kleine ouderwetse oven werd door niet minder dan twaalf smidsen of haarden, benevens zes hamers en een dubbele smeltoven vervangen en uit die nieuwe gloed kwamen kanonnen, geweren en harnassen te voorschijn. Het nieuwe kortere geschut, daar gemaakt, heeft in het Franse leger nog lang als ‘pièces suédoises’ te boek gestaan. En nauwelijks was hij zelf in Zweden of hij breidde zijn pachtgebied uit met de drie ijzersmelterijen in Uppland: Löfsta, Gimo en Österby. Bovendien kwamen alle wapenfactorijen van de Kroon onder De Geers toezicht waardoor de bestaande ijzercompagnie uit de concurrentie gedrongen werd. Over blijven als mededingers alleen Jacob de la Gardie en Karel Gyllenhjelm - maar die waren dan ook zelf leden van de Rijksraad. Tien jaar later reeds heeft De Geers produktie een zodanige naam en omvang bereikt, dat ondanks het feit dat men midden in de Dertigjarige oorlog zit, Zweden alleen ze niet meer kan afnemen en De Geer een uitvoervergunning kon bedingen. De concurrent van de toen leidende Engelse bewapeningsindustrie op de wereldmarkt voerde nu zelf geschut naar Engeland uit.

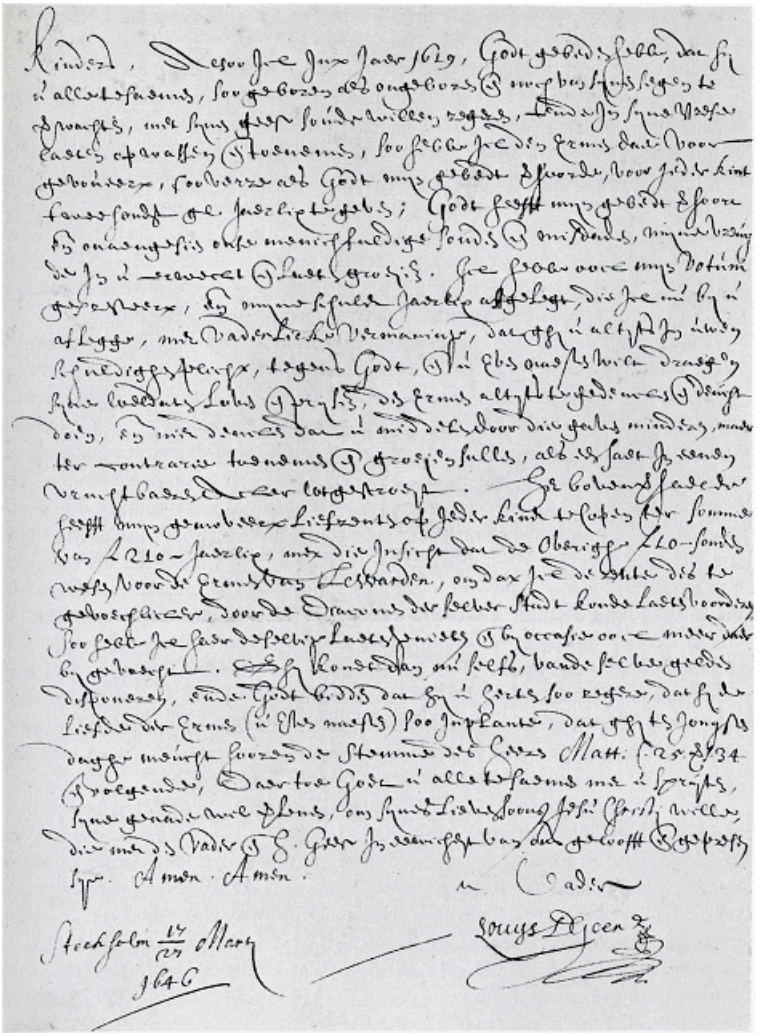
Maar nog was De Geer niet waar hij wezen wilde, voortgestuwd als hij werd door de immanente wet van expansie die voor de kapitalistische produktiewijze zo kenmerkend is tegenover de statische van het handwerk. Hij had de kroondomeinen in pacht. Het bezit ervan zou hem van de jaarlijkse

pachtsommen ontslaan en tegelijk de beschikking geven over de verplichte feodale arbeidsprestaties der opgezetenen. Voorwaarde daarvoor was echter zijn verheffing in de Zweedse adelstand, want deze alleen was tot grootgrondbezit gerechtigd. Op 4 augustus 1641 viel zijn verheffing daarin. Hij kocht driekwart van alles wat hij tot dusver gepacht had en wanneer hij over de rest al niet de volle eigendom verwierf, dan gold daar de koopsom toch als afkoopsom van de erfpachtscanon. Voortaan heerste hij in Finspong, in Löfsta, Gimo en Österby, in Norrköping en Jönköping, in Nafvekarn, in Bränn-Ekeby en Fala, dat is in Nyköping en - tot op zekere hoogte - in Stockholm ook.

Nu heeft hij zijn hoogste, vierde dimensie bereikt. De geschiedenis met de hulpvloot van 1644 die wij al aangestipt hebben, zou er de wat onrijpe vrucht maar tegelijk het rijpe bewijs van zijn. Hij, de vluchteling uit Luik, de Dordtse handelaar, de Amsterdamse koopman-bankier, de Zweedse industrieel, werd de Zweedse nationale held, de gevierde en benijde almachtige, zoals wij hem al eerder getekend hebben. Maar als altijd betekende het bereiken van het hoogtepunt tegelijk het begin van de neergang. Zoals met het uitbreken van de Dertigjarige oorlog in 1618 zijn opgang als wapenleverancier, met het voortduren ervan zijn succes als wapenfabrikant samenhing, zo betekende het einde ervan in 1648 het begin van een onvermijdelijke daling. De grootste bestelling die hij ooit gekregen had - de bewapening van 42 000 man voor 155 779 rijksdaalders, waarvan nog niet alles geleverd was toen Gustaaf Adolf zijn overwinning bij Breitenfeld bevocht, lag toen al jaren achter hem.

Tussen 1637 en 1640 had zijn export uit Stockholm en Norrköping 23 000 schippond aan ijzeren geschut bedragen. Nyköping had in dezelfde jaren 5893 stuks geschut afgeleverd alles 2 tot 12 ponders tot een gezamenlijk gewicht van 1 miljoen pond. In 1645 had hij met 10 000 van de 11 000 schippond Zwedens export nog vrijwel helemaal beheerst. Die getallen kwamen na 1648 niet meer terug.

Het jaar 1648, toen ook zijn octrooi afliep, betekent het begin van de vijfde en laatste ‘dimensie’ die van de inkrimping. Had de lijn van zijn leven zuiver kunnen zijn, hij zou zijn laatste jaren in rust hebben moeten doorbrengen op een van zijn buitengoederen. Zo heeft hij het ook gewild. Reeds in 1640 had De Geer aan zijn oudste zoon Laurens voor zijn nieuwe vertrek naar Zweden het beheer van de Amsterdamse zaken overgedragen. Reeds van het jaar daarop dateerden zijn toekomstplannen om zich voorgoed in Finspong te vestigen. Maar de dynamiek van het kapitalisme die zoveel levenscurven verbogen en gebroken heeft, heeft het ook die van De Geer gedaan. In plaats van de landelijke idylle van Finspong, kwam de ruwe werkelijkheid van de ‘hulpvloot’ waarvoor hij opnieuw naar Holland moest. En toen hij in 1645 eindelijk behouden in Zweden terug was, heeft hij toch geen kans gezien, zich uit de zaken terug te trekken, voortgedreven, hetzij enkel door de drang der omstandigheden, hetzij mede door die innerlijke onrust die zo vaak de springbron blijkt van wat zich in het leven van grote zakenlieden voordoet als rustige kracht. Niet in het stille Finspong, maar in het drukke Stockholm ging hij wonen. Hij liet er zich een huis bouwen en vestigde er ook het hoofdkan-

De brief die Louis de Geer in 1646 aan zijn kinderen schreef. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

toor. En hij bleef er niet alleen de zaken leiden, maar liet er zijn laatste jaren zelfs vergallen door onverkwikkelijke ruzies om geld, enerzijds met een zijner schoonzoons Karel de Besche, anderzijds met diens ooms Gillis en Hubert.

Toen dit zo goed en zo kwaad als het ging geregeld was, besloot De Geer toch ‘heus’ zich van ‘des werlts gewoel, sooveel doenlick, te ontlasten’. Van zijn zes zoons had Laurens reeds de Amsterdamse zaken en hij kreeg er nu nog Österby bij, Louis kreeg Finspong, Emanuel Löfsta, Steven ‘erfde’ Gimo en Jean: Godegard; Benjamin, de jongste, kreeg geen enkele fabriek, maar een groter aandeel in contanten en voor alle kinderen regelde hij bij testament van 6 maart 1651 de verdere erfenis. Het moederlijk deel werd voor ieder op ƒ50000 gesteld. Tezamen erfden de dertien kinderen van beide ouders ƒ1519011, een onwaarschijnlijk groot vermogen voor die dagen.

Dan, over hoeveel De Geer ook beschikken kon, niet over het lot. Het gelukte weer niet zich terug te trekken. Zaken, welke weten we niet, riepen hem enkele dagen na de ondertekening van zijn testament nog eens naar Amsterdam. Hij was hier nog niet of een aantal reders waarmee hij vroeger al in geschil gelegen had, nam het proces tegen hem weer op - en hij verloor, en terzelfder tijd klaagde zijn schoonzoon die zijn zaak in Zweden niet had kunnen winnen, hem wéér aan, vermoedelijk in de wel niet ongerijmde overtuiging, dat zijn schoonvader hier minder in te brengen had dan in Zweden. En inderdaad verleende het Hof van Holland rechtsingang aan De Besche en De Geer moest opnieuw de oude beschuldigingen aanhoren, dat hij zich, bij de dood van de oude De Besche, diens bezittingen had toegeëigend en als voogd over de kinderen daarvan nooit enige verantwoording had afgelegd, dat aan De Besches vrouw, De Geers dochter Ida, een grote bruidsschat was beloofd waarvan echter slechts de rente gedurende enkele jaren betaald was, alsmede de nieuwe eis, dat hangende de zaak, op De Geers Hollandse bezittingen beslag gelegd en deze zelf verboden moest worden, het land te verlaten.

Die laatste eis is in elk geval niet ingewilligd, maar het einde van het proces heeft De Geer toch ook niet meer beleefd. In het voorjaar van 1652 maakte hij zich op, weer naar Zweden te gaan, maar onderweg ziek geworden, keerde hij naar Amsterdam terug. Van dit ziekbed zou hij niet meer opstaan. Hij overleed 19 juni 1652 en zijn stoffelijk overschot werd een week later bijgezet in het familiegraf in de Augustijnerkerk te Dordrecht, in de zelfde stad, waar hij 56 jaar tevoren als achtjarig kind van de huifkar gesprongen was om het grote leven in te gaan. De kring was gesloten. Eindelijk had de dood ook deze koning der kooplieden gedwongen zijn kroon neer te leggen, waarvan hij tijdens zijn leven wel afstand had willen, maar niet kunnen doen.

Joost van den Vondel

De prins der poëten

In 1523 waren de augustijner monniken Voes en Van Esschen uit Antwerpen ‘die zwey edle Kleinod Christi’ zoals Luther hen eerde, te Brussel als ketters verbrand. Twee jaar later was het Jan de Bakker, pastoor uit Woerden, in Den Haag. Weer twee jaar later in dezelfde stad Weyntjen Claes uit Monnikendam:

De beul tradt aan om worgen
Doen sloot sy haer oogen fijn
Hebbende in 't hert verborgen
Een trooster, niet om sorghen
Verlangende thuys te sijn.

In 1539 was het Anneke Jans, de Davidjoriste uit Rotterdam die op 24 januari in de winterse Schie verdronken werd, naar de overlevering wil in een zak genaaid.

Het aantal martelaren der hervorming in de Nederlanden werd groter en groter. De tijdgenoten kwam het ontelbaar voor, al weten we nu, dat het er ‘maar’ een tweeduizend geweest zijn. Het getal schrikte af, maar de geest trok aan, onweerstaanbaar. Vooral die van de wederdopers. Was in 1567, toen het verwoestende vuur van de grote wederdoperij uit de jaren '30 der eeuw allang scheen uitgetrapt, in Den Haag niet weer een dier ergste ketters verbrand met bij hem, op een laag bankje gezeten, zijn zoontje van zeven die van zijn vader niet scheiden wilde en met deze gewillig de vuurdood onderging? Er valt niet aan te twijfelen. Dusseldorp, een vijand der hervorming, vertelt het in zijn ‘Annalen’. En in Antwerpen leefde nog steeds die zelfde geest. Een van de liedjes uit het ‘Offer des Heren’ waarin tal van nagedachtenissen verzameld zijn over hen en haar die God meer gehoorzaamden dan de mensen, getuigt ervan:

Margriet Jeroens huysvrouwe
En Janneken op Dextelaer
Claerken was ook getrouwe
Op den Steen verdroncken, niet openbaar
Int Schelt geworpen daernaer
Daer heeft men se sien drijven
Opt water, met schoone witte lijven
Dat bleek wel alsoo claer.

Zo stierf ook in juni 1569 te Antwerpen ‘Joost de hoedemaker’ de martel-

dood op de mutsaart tot straf voor zijn doperse ketterijen. Alweer een, maar dit keer één, die ons bijzonder interesseert, want ‘Joost’ en ‘Hoedemaker’ het zijn naam en beroep, gangbaar in Vondels geslacht. 's Dichters grootvader van moederszijde, Peter Cranen, was ook lid van een doopsgezinde gemeente, maar wist te ontkomen. Zijn vrouw Clementia, achtergebleven om haar bevalling af te wachten, werd, ofschoon zelf katholiek, als gijzelaar op het Steen gesloten, gelijk zovelen vóór en na haar.

Dit is de werkelijkheid waarvoor Vondels vader, hoedenmaker als zijn bovengenoemde verwant toch wel en even als deze doopsgezind, in 1582 uit Antwerpen naar Keulen vluchtte. Drie jaar later trouwde hij er een lotgenote, Sara, de dochter van Peter en Clementia Cranen. Uit dit huwelijk werd 17 november 1587 de dichter geboren.

Dit zijn de verhalen waarnaar de kleine Joost in het huis ‘De Vioolbloem’ in de Witschgasse met zijn grote vraagogen luisterde. Deze werkelijkheid en deze verhalen: het diepe, het onuitwisbare indruksel in de ziel van een gevoelig kind. En uit die werkelijkheid en die verhalen bloeiden in die ziel de zucht naar vrijheid op en een afkeer van gewetensdrang, zó onweerstandelijk, dat zij er vijfenzeventig jaar en langer niet meer van zou kunnen zwijgen.

De zucht naar vrijheid, de afkeer van gewetensdwang en het doperse, waaruit zij zowel voortkwamen als dat zij aanvankelijk versterkten, mogen wij als de voornaamste componenten van Vondels wordingsgeschiedenis beschouwen. Ten eerste toch is niet alleen voor de moderne psychologie de diepte van jeugdindrukken axioma, ook de volkswijsheid kent die regel én Vondel zelf: *‘t vat hout nae 't eerste sap doch altyd zijnen reuck’*. Bovendien is Vondel tot over zijn vijftigste dan toch menist gebleven en ten derde zijn er ook na zijn zogenaamde bekering in de katholieke Vondel nog duidelijk doperse trekken aanwijsbaar, naar wij menen en dat niet alleen op eigen gezag. Koopmans, W.A.P. Smit - en Brom zelf zijn ons daarin voorgegaan. Wij zien ze onder andere in zijn grote leerdichten, niet in leerstellige zin, daarover willen wij ons geen oordeel aanmatigen, maar in het feit zelf dat hij ze schreef, zien wij een voortleven van de gedachte van het lekepriesterdom dat even stellig antikatholiek althans niet contra-reformatorisch is als dat het Vondel, de doperse Vondel, van jongsaf vertrouwd was.

En even dopers als deze kern van zijn latere katholiek propagandistische werkzaamheid is zijn houding in het kernmoment uit zijn latere particuliere leven: het zich uitkleden tot economische afhankelijkheid toe ter wille van de schulden van zijn zoon. Er bestaat in de wereldletterkunde, voor zover ons bekend, één dergelijk voorbeeld: bij de puriteinse Scott. Even dopers is ook zijn individualistische vrijheidsgedachte die hem nimmermeer verlaat. Zijn haat tegen elke gewetensdwang culmineert in zijn hekeldichten tegen de gereformeerde predikanten, maar niets minder fel, eer feller fulmineert hij in zijn *Verovering van Grol* tegen de inquisitie - en hij heeft daarvan nooit één woord teruggenomen.

Wij spraken zoëven van zijn *zogenaamde* bekering. Voor zover het gebruik van dat woord: zogenaamd hier niet reeds ten dele zijn rechtvaardigheid vindt in wat wij zo juist gezegd hebben omtrent het doorwerken der doperse

Joost van den Vondel. Schilderij door Govert Flinck. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

levenshouding in de katholieke Vondel, zien wij die rechtvaardiging evenzeer in de katholieke anticipaties van de nog doperse Vondel, waarop Brom op misschien wat eenzijdige maar nochtans volkomen verantwoorde wijze de nadruk gelegd heeft. Voor Brom is de menist Vondel slechts een prefiguratie van Vondel, de katholiek; zoals voor de theologie het Oude Verbond slechts de prefiguratie van het Nieuwe is. Maar hoe meer waar dit zou zijn, des te minder zin heeft hier het woord ‘bekering’, dat we toch niet geheel los mogen maken van het plotselinge, het cataclysmische karakter dat dit woord suggereert. Brom heeft dit, meen ik, zelf gevoeld, toen hij zijn *Vondels Bekering* , een dertig jaar later herschreef tot zijn *Vondels Geloof* . Hij, dieper dan wie ook naar onze overtuiging doorgedrongen in het werk van de dichter, heeft beseft dat niets on-Vondeliaanser zou zijn dan het plotselinge gegrepen-zijn door één ding waaraan al het vorige en andere met bijna vernietigingsdrift wordt opgeofferd, ook al was dat éne het heil. Bij Vondel daarentegen is de overgang zo geleidelijk, dat de meningen nog altijd verdeeld zijn tussen '39 of '41 als ‘bekeringsjaar’. Geen wonder, want niet alleen ontbreekt elk officieel gegeven, maar psychologisch beschouwd kan er, zoals wij zagen, zelfs van bekering nauwelijks of geen sprake zijn, laat staan van een bekeringsdatum.

Niets anti-Vondeliaanser dan het plotselinge - ‘dees langzaamheid past groote zaken’, zei hij zelf ergens - niets ook meer anti-Nederlands en hiermee komen wij op de betekenis van het doperse dat in de ruime zin waarin wij het hier bedoelen nog altijd in onze cultuurgeschiedenis is verwaarloosd, maar waarin nochtans het Nederlands eigene misschien het scherpst tot uiting is gekomen. In de beweging der moderne devotie, hoezeer ze uiterlijk goed katholiek gebleven moge zijn, zien wij - wij behoeven niet te zeggen: in navolging van, maar mogen zeggen: mét Kühler - de voorloopster dier geheel eigen Nederlandse reformatie die enerzijds een Erasmus voortbracht, die anderzijds zodra zij in het begin van de 16de eeuw de sociale laag der kleine burgerij bereikt, een revolutionair dopers stempel krijgen. De nadruk valle hierbij evenzeer op het adjectief als op het substantief, totdat de heftige vervolging waaraan de dopers blootstaan, eerst van de zijde der katholieke, dan van die der protestantse overheid, het revolutionaire weer verdringt en het doopsgezinde overblijft dat dan dóór die vervolging van een wereldhervormende beweging tot een wereldmijdende sekte denatureert. Lindeboom heeft de dopersen onder de ‘stiefkinderen’ van het christendom gerangschikt. Wij zien het doperse veeleer als zijn stiefmoederlijk behandelde echte kind. En het is niet alleen Vondels afkomst die hem hier geplaatst heeft, het is ook zijn grote dichterhart dat hem zo lang bij die stiefmoederlijk bedeelden doet toeven, nog over zijn ‘bekering’ heen zelfs, want men kan naar onze overtuiging betwijfelen of Vondel wel ooit in *optima forma* tot de kerk zou zijn gekomen, indien de contra-reformatie te onzent had gezegevierd op de wijze waarop zij dat in Oostenrijk, Polen of Spanje heeft gedaan, indien hij met andere woorden de kerk had leren kennen in de gedaante der zegevierende en niet in die der lijdende kerk, indien hij, kortom, in haar niet herkend had zijn dopers ‘Offer des Heren’.

Van dit doperse waarbij Vondel zijn negentigjarig leven is gebleven voor zover het redelijk individualistisch humanistisch was, moest hij zich verwijderen, voorzover het door de vervolging sektarisch, eigengereid, en wereldmijdend was geworden. Als deze eerste wending in zijn leven plaatsgrijpt, is hij allang niet meer in Keulen. Toen hij acht jaar was, werd zijn vader er als doper beboet en slechts door onvermogen voor te wenden, was hij er met een lichte straf afgekomen. Maar sindsdien was hem ook in Keulen de grond onder zijn voeten te warm geworden. Na een lange zwerftocht binnen de veilige grenzen der Republiek aangeland, had de familie zich metterwoon eerst korte tijd in Utrecht en nog vóór het eind van 1596 in Amsterdam gevestigd, te midden van de grote kolonie ietwat afzonderlijk levende, maar hier toch vrije lotgenoten uit Brabant. De eindelijk gewonnen rust en de voordelen van het verworven burgerschap deden zijn nieuwe zaak in zijden artikelen in de toen voorname Warmoesstraat gedijen. Voor de jongen ging in de haven- en handelsstad die bezig was zich tot de eerste van Europa te ontwikkelen, maar die intiem genoeg nog was om er niet door overweldigd en gedrukt te worden, de wereld open. Zwervend langs het IJ kreeg hij de indrukken die hem later zijn op bestelling bij een plaat gedichte *Hymnus ofte Lofgesang over de Wijd-beroemde Scheeps-vaart der Verenigde Nederlanden* (1613) en nog later het *Lof der Zeevaart* (1623) zouden doen zingen. Voor hem zelf gold al, wat hij in dit gedicht van de zeekastelen zeggen zou:

> *Het schijnt schier of ze bouwen*
> *Kerktorenen in zee, vanwaar men mag bijkans*
> *Een wereld overzien, als uit een hoge trans*.

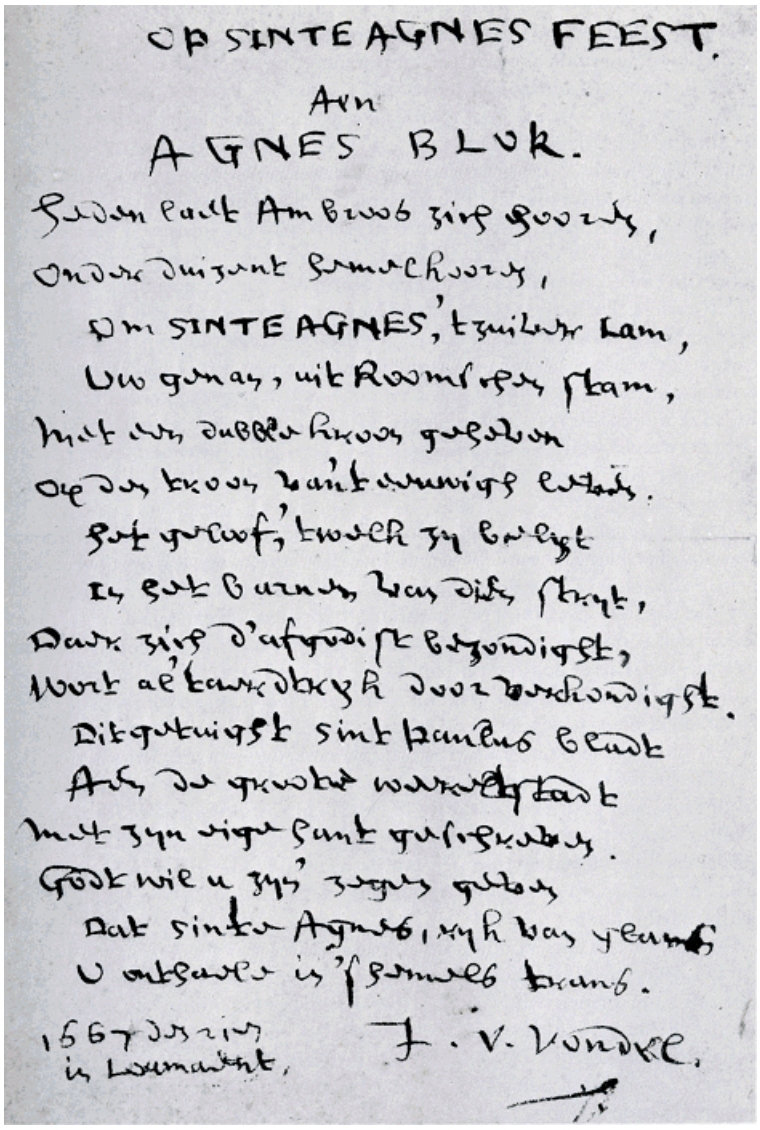
Ook hij begon de wereld uit een hoge trans te overzien. De sfeer van de Waterlandse gemeente werd, evenals die van de Brabantse rederijkerskamer ‘Witte Lavendel’, maar ook weer langzaam aan naar zijn aard, voor zijn grote adem te eng. In een langdurige crisis veroverde hij zich een nieuwe ‘dimensie’ dit begrip hier genomen, in de zin waarin wij het bij Louis de Geer hebben uiteen gezet. Vondels tweede dimensie is de renaissance, door de aanvaarding waarvan of beter de opslorping hij zich pas de beschaving van zijn tijd eigen maakt en toegang krijgt tot Europa. Hij leert Latijn. Hoever hij het in die kunst gebracht heeft - het is een strijdpunt waarover men niet uitgetwist raakt. Ons dunkt, gezien de enkele Latijnse regels die we van hem hebben, niet heel ver. De proeve gaat die van een gymnasiast uit de 2de klasse niet te boven. Maar dat is het wezenlijke niet en voor zover het van belang is, is het gelukkig. Door Latijn te leren lézen heeft hij deel gekregen aan de Europese beschaving van zijn tijd, door het niet te beheersen is hij vrij gebleven van die druk der klassieken waarvan de geschooldere geesten dan hij de slaaf geworden zijn. Het is of hij dit zelf beseft heeft, toen hij schreef: ‘wat zijn vele Nederlanders in hun letterwijsheid anders dan een veder uit de wiek van een grijs Romein of Griek uit de oude tijd getogen?’ Kennis van het Latijn was even onontbeerlijk als het beheersen ontbeerlijk was in een cultuursfeer die ervan doordrenkt was. En op die cultuur werpt hij zich met al

de kennisdorst die niet alleen voor hem, maar voor heel zijn tijd als voor alle tijden van opgang typerend is en die Vondel zelf het naïefst, maar ook het duidelijkst heeft uitgedrukt in de woorden, ‘dat hij wel schreien kon, wanneer hij aan de wetenschap van zijn broer Willem dacht’. Door het Latijn ging hem de wereld van Erasmus open en daarachter die der ouden. Door het Latijn baande hij zich een weg tot Roemer Visscher en Reael, tot Grotius en Hooft, tot Vossius en Barlaeus, tot zijn vriendschappen voor het leven.

Doch welke was de kern van die beschaving waaraan Vondel zich zo volledig overgaf? Ondanks alle verschillen daaromtrent geldt de renaissance, op haar kortste formule gebracht, nog altijd als een gang van gebondenheid naar vrijheid. Hoe heeft men zolang door die ene helft der waarheid bevangen, zich voor de andere helft ervan gesloten, terwijl toch Bacon het al wist en uitsprak dat: ‘de betovering der oudheid de kracht der mensen zo *gebonden* hield, dat zij, als behekst, met de dingen zelf niet vertrouwd hebben kunnen worden’? De 19de eeuw die woord en begrip renaissance schiep, zag haar als een bevrijding uit de banden van de kerk en die banden als te knellend omdat zij, ontwend aan een totalitair instituut, niet begreep hoe de middeleeuwse kerk, juist dóór haar totaliteit de geest betrekkelijk vrij kon laten, als de vorm maar ontzien werd. En hierdoor eenmaal op het valse spoor, zag zij evenmin dat het keurs der renaissance strengere gebondenheid betekende dan de vrije veelvormigheid van het middeleeuwse.

En niet alleen dat de renaissance strengere gebondenheid betekende, in het wereldse aan de klassieken, in het religieuze aan de bijbel, zij betekende zelfs gebondenheid naar haar wezen, want zij betekende: ordening, rationele ordening, zoals de moderne boekhouding, moeder-en-kind tegelijk van het jonge kapitalisme, ordening, rationele ordening betekende ten opzichte van het traditionele bedrijfsleven der middeleeuwen, zoals de moderne staat ordening, rationele ordening betekende tegenover de feodale persoonsverplichtingen van de middeleeuwse staat. Ordening is heel de immense bezigheid der intelligentsia die nu pas een eigen levenssfeer krijgt, die van de humanisten, Erasmus voorop met zijn filologische ordening van de overlevering der kerk ten dienste van haar hervorming. Ordening is ook wat de hervormers zelf bezielt, de strenge logica van Calvijn waarin het wiskundige ideaal even onmiskenbaar is als in de grondslagen van het denken bij Descartes en Spinoza, bij deze laatste zelfs in de vorm. Wiskunde - en een wiskunde die nog zeker was van zich zelf - is het tijdsidool.

Vondel zelf die - letterlijk - van de grote Bartjens geleerd heeft, ziet het voor de kunst niet anders. Schrijft hij niet aan de bentgenoten van St.-Lucas: ‘Elke kunst heeft haar eigen karakter, maar sommige kunsten zijn nauwer met elkaar verbonden en zulke zijn: Poëzie, schilderkunst en beeldhouwkunst, die, *alle op maat en getal gegrond de wiskunst niet mogen ontberen*.’ Alle menselijke bedrijvigheid van alle tijden is in zekere zin ordening maar in het bijzonder van die tijd, wanneer men afziet van de onze. In haar hoogste vormen noemen we die ordening, wetenschap en kunst en de dichtkunst, als de hoogste ordening, is daarom tegelijk de grootste gebondenheid. Zelf opgelegde gebondenheid. Die gebondenheid aan de zelf verworven overtuiging

OP SINTE AGNES FEEST.

Aen

AGNES BLOK.

Sedert dat Ambrosius zijne gloed,
Onder duizent Seraphsvlagh,
Om SINTE AGNES, 't zuiver Lam,
Uw geaey, uit Roomsche stam,
Met een dubbele kroon gegeven
Op dese kroon van 't eeuwigh leven.
Het geloof, dwaech te bevlugt
In 't bloet Gaerne, dat dit stroomt,
Dat zijne d'afgodist bezondigt,
Met al 't kaerdoeyn door doorschondigt.
Dit getuigt sint Paulus bloet
Als de gewolt waerachtigt
Met zijn eigen Sanct geschrift.
Godt wil u zijn' zeegen geven
Dat Sinte Agnes, uyt dat veen
U ontgaen is 't Seraphs brand.

1667 den 21en
in Januarij.

J. V. Vondel.

Het gedicht ‘Op Sinte Agnes Feest’ in Vondels eigen handschrift. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

die men (als men deze verbanden maar eenmaal doorzien heeft), overigens weer mag definiëren, zo men wil, als vrijheid.

Ziet men de renaissance zó, als het ordenend beginsel dat de wereld boven zich zelf uittilde, waardoor zij inderdaad als nieuw verscheen, dan wordt niet alleen het ongeëvenaarde enthousiasme en optimisme begrijpelijk dat héél het intellect dier dagen bezielde en waarlijk niet alleen Hutten toen hij, ondanks zijn ellende, uitriep dat het een 'lust was om te leven'. Maar dan begrijpen we ook, dat bovenal de dichter niet anders kon dan zich storten in die regelende stroom. En dan is ten slotte meteen het verschil tussen het rederijkersvers en dat van Vondel, dat Verwey ons in al zijn volheid heeft getoond, naar zijn meest wezenlijk criterium begrepen. In feite mogen het Daniël Heinsius, Du Bartas, Garnier en Ronsard geweest zijn die het hem geleerd hebben, zonder dezen echter zouden het anderen zijn geweest. De vroeg-17de-eeuwse dichter moest renaissance dichter zijn of geen dichter. En Vondel was het. Naast zijn bijbel werd de *Aeneïs* zijn tweede bijbel en Vergilius strekte hem, als een andere Dante, tot gids, echter niet op een tocht door de onderwereld waar Vondel hem ook niet gevolgd zou hebben - want Vondel zonder zon is geen Vondel meer - maar op zijn reis over onze eigen bloeiende aarde.

Door de renaissance onttogen aan de engheid van zijn doperse milieu en de rederijkerskamers, ontdekt de dichter de wereld en verovert weer een nieuwe dimensie. Zijn geloofsgenoten noemt hij met een duldende minachting die tegelijk op afstand en saamhorigheid wijst, 'wormkens Christi', terwijl hij zelf een plaats bestijgt van waaruit nu niet meer alleen hij een wereld overziet, maar deze ook hem in zijn hoge trans ervaart. De politieke belangstelling die hij blijkens zijn gedichten op het *Twaalfjarig Bestand* , op *Hendrik* IV en blijkens het Pascha ook, al van jongsaf gehad had, maar nog slechts als een ijlte van spanningen, activeert zich en krijgt inhoud. Hij krijgt in de *Hekeldichten* een eigen politieke stem en één die het land moet horen of het wil of niet. Zijn politieke partijkeus is klaar. Zij wordt door dezelfde ordebehoefte gedragen die hem in Vergilius zijn gids had doen ontdekken en hij wordt, als deze, de spreektrompet van de heersende klasse die in Holland en zeker in Amsterdam de regentenstand was én bleef ondanks alle religieuze en politieke tribulatiën.

Gorter heeft in zijn Vondelportret, of misschien moeten we zeggen in zijn Vondel-negatief, dit de dichter verweten, het op zijn minst in hem betreurd. Ten onrechte menen wij. In zijn *Groote Dichters* stelt hij het voor, alsof Vondel de keus gehad heeft tussen zwak en hol idealisme ener-, realisme en naturalisme anderzijds óf - wat bij Gorter hetzelfde was - tussen de grote burgerij, waarbij hij zich aansloot en de middenklasse, waartoe hij van afkomst behoorde. En hij neemt aan, dat hij pas waarlijk groot geweest zou zijn als dichter, indien hij, als Milton, ánders, indien hij, als deze, de kleine en niet de grote burgerij gekozen had. Wij willen daarlaten, dat Gorter, voor *die* tijd de afstand tussen de grotere en kleinere burgerij te groot schatte. Wij willen daarlaten, dat Vondel als diaken der Waterlanders zeker niet tot de sociaal geringsten onder de broederen gerekend mag worden. Wij willen de zaak

scherper stellen. Hier bestond geen keuze, of indien al, dan niet een tussen idealisme en realisme, maar een tussen beschaving en geen beschaving. En hoe kan men de dichter verwijten dat hij koos: de beschaving, dat is de renaissance, dat is, en in zóverre heeft Gorter gelijk, de regenten. Maar het harde woord 'slaaf der regentenklasse' is onrechtvaardig zoals, van al het andere afgezien, juist zijn roomswording bewijst, nog lang daarna, maar toen toch zeker eer een gebaar van opstandigheid dan van onderdanigheid. Hier koos hij wel. Dat deze, als alle keuze, beperking in zich sloot, het zij Gorter grif toegegeven, al was het alleen, omdat wij niet de indruk wekken willen, de karaktereer van onze grootste dichter te redden door kleinering van die in rang onmiddellijk op hem volgt.

Op die beperking hebben trouwens ook anderen gewezen. Als Vondel het *Lof der Zeevaart* zingt, draagt hij ze aan één reder op die er op zijn best zijn geld, niet aan de duizenden matrozen die er zeker hun leven bij waagden, en de dichter is zijn twijfel of de zeevaart wel geluk of veeleer oorlog en rampen wekt, wel heel gauw te boven. In zijn Amsterdam ziet hij het pralende stadhuis, zijn schouwburg, zijn zeemagazijn, en zijn schildering van de patriciërshuizen aan de grachten is in wonderlijke harmonie met die huizen zelf, maar de vochtige éénkamer- en kelderwoningen ziet hij niet. En een enkele maal wordt zelfs deze dichter hard: als 't tegen muiters gaat dicht hij verzen, waarin men zijn stem niet meer herkent: bewijs hoe hoog hem de 'orde' zat, zoals hij haar verstond en moest verstaan: déze verzen uit zijn *Staatwekker:*

Genadig zijn is ongenade
in staatsbelang.
Hij spaart geen bloed
die schelmen spaart.
Men recht te spade,
daar staatsrecht voortgang eist en spoed.

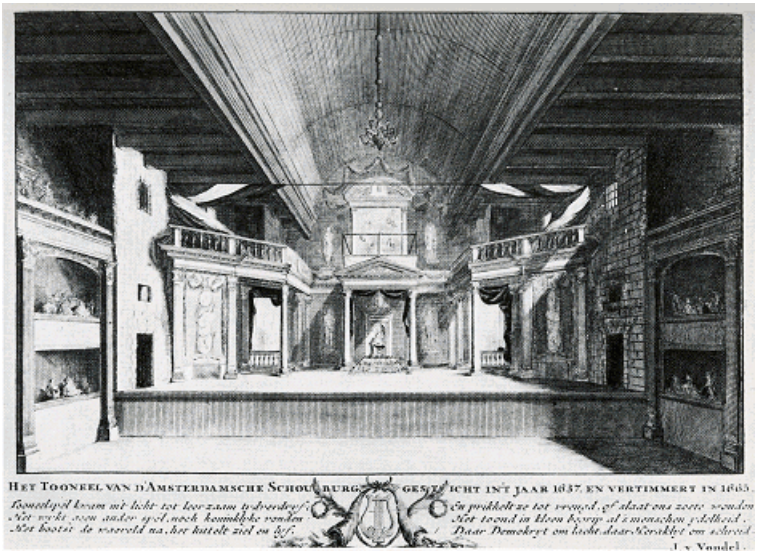
'Vondel eerbiedigde het gezag' - heeft men gezegd - 'als het goddelijk beginsel'. Men zegt het anders, maar men zegt hetzelfde, wanneer men dit als absolutisme definieert. Zijn staatsrechtopvatting is evenals die der regenten, hoe republikeins van vorm ook, in wezen absolutistisch. Lucifers zonde, ethisch gezien, is de hoogmoed, politiek gezien is zijn fout de feodale opvatting van zijn verhouding tot God. Zo kon Vondel in de *Inwijding van het Stadhuis* de stadsregenten zonder vleierij aanspreken als 'Gods stoel- en stedehouders'. Maar deze beperking neemt anderzijds niet weg, dat in de 17de eeuw, hoe reëel de verschillen en geschillen tussen het volk en de regenten ook waren, deze laatsten toch, toen, een vooruitstrevende klasse waren. Pas na Vondel begint de kentering. Het is gemakkelijk schelden op de winzucht der regenten, maar het is onhistorisch om het daarbij te laten, want daarnaast en daarin zelfs vertegenwoordigen zij de vooruitgang, met name in hun verdraagzaamheid. Want deze moge bij de klasse als zodanig nog zozeer steunen op handelsbelang en bij de enkelingen op gemakzucht, het was toch tegelijk de hoogste gedachte, waartoe de tijd in staat was, een gedachte die

elders pas in de 18de eeuw gelding zou krijgen. En het blijft met name die gedachte van waaruit Vondel de regenten zijn adhesie betuigd heeft en waarin hij tegelijk, ook als katholiek dichter nog, zijn doopsgezind ideaal kon redden.

Zo verwijdt zich deze. noemen wij het, wereldse dimensie bij de dichter al meer als de golven van een telkens versterkt ontvang- en zendstation: Amsterdam, Holland, Europa, zonder dat hij er zich in verliest, wel het verst uitgrijpend in *Zungchin* , het drama dat de ondergang der Ming-dynastie in 1644 tot thema heeft, al is het hem dan vooral om de uitbeelding der Chinese missie te doen en al is er even weinig echt-Chinees in als in de gedrochten, die op de prachtige atlasbladen van zijn vriend Blaeu de Chinese Zee versieren.

De basis van deze wereldbelangstelling is een gevoel van gemeenschap met het leven en het levende, dat men niet verklaren kan met 's dichters ‘grote hart’. Immers ook de dichters der romantiek en van nog later tijd hebben dat gehad en toch in hun innerlijke eenzaamheid dit gemeenschapsgevoel smartelijk moeten missen. Veeleer berust dit, menen wij, bij Vondel op de toen en ook voor zijn eigen bewustzijn nog ongeschonden eenheid van kunst en handwerk. Pas de opkomst der mechanische produktie van verbruiksartikelen, als gevolg van de Engelse industriële revolutie in de 18de eeuw, heeft beide gescheiden en de kunstenaar buiten de maatschappij gezet, hetgeen hem óf tot de voorstelling van zich zelf als een hoger wezen óf tot vertwijfeling vaak ook tot beide tegelijk heeft gebracht. Als wij nu een scheiding aanbrengen tussen Vondels drama's die we kunst en zijn bruiloftsliederen die we handwerk noemen, dan doen we dat op grond van die latere ontwikkeling en historisch beschouwd dus ten onrechte. Nochtans - voor ons bestaat die scheiding nu eenmaal en daarom is het evenzeer fout haar achteraf weer te willen opheffen door ons te forceren al die tienduizenden bestelde verzen van de handwerksman even mooi te vinden als de verzen die hem als kunstenaar ‘naar de keel geweld zijn’. Men zie ze slechts als wat ze zijn en dan valt de erkenning toch zeker niet moeilijk dat ze bijna alle, in hun soort, met hun telkens andere opzet, eigen vondsten, hun barokke en toch in de grond zo nuchtere afwerking, de vergelijking met de kanten plooikragen en lubben, kussenkasten en klerenkisten, met het Delftse porselein en het gebeeldhouwde bed niet te vergeten, zeer wel kunnen doorstaan.

Tot dit zelfde handwerk behoren de talloze randschriften bij portretten en de lofgedichten op schilderijen. Ook deze zijn historisch gezien niet, achteraf gezien wel te onderscheiden van zijn hoogste en diepste werk. Ook hier bewondert hij de uitingen van de zelfde tijdgeest waarin en waaruit hij schiep: de wiskundige wetmatigheid, of met zijn eigen woorden uit de *Inwijding van het Stadhuis* ‘geen woeste wildernis, maar alles gemaniert’. Of in een diepere formule uit de *Heerlijkheid der Kercke* , waar de dichter tegelijk de vermeende bron van zijn maatgevoel aangeeft: ‘hij overschrij’ geen maat wie God ontziet te tergen’. Of - maar waarom verdere bewijzen? Het is hier weer hetzelfde als met Du Bartas en Ronsard. Of Sandrart hem zijn kunstsmaak bijgebracht heeft, zoals Van de Velde wilde of dat we, en dat schijnt inderdaad het juiste, Geerts Sandrarts invloed door die van Franciscus Junius' *De*

Het toneel van de Amsterdamse schouwburg in Vondels tijd. Anonieme gravure.
Toneelmuseum, Amsterdam.

Pictura Veterum en van Vossius' *De quattuor artibus popularibus* willen vervangen, Vondel, zoals hij door de renaissance eenmaal gevormd was, kon geen andere schilders en beeldhouwers bewonderen dan die van de laatste eenheidsstijl die Europa gekend heeft, die van het barok, Rubens en Titiaan bovenaan. Dat zijn van de Hollandse schilders Bol, Flinck, Van der Helst, De Koninck, Lastman en Lievens om van de vergeten Pinas die hem tot zijn *Josef in Dothan* inspireerde, te zwijgen.

En deze bekijkt hij dan nog literair. Zij moeten hem iets leren, zoals ook aan zijn eigen stukken gedegen studie voorafging en ook deze de mensen veeleer iets leren wilden dan ze ontroeren. Historieschilderingen waar wij nu huiverig tegenover staan, zijn hém het ware. Het zijn schilders, o zeker, die wij op Pinas na nog wel kennen en zelfs voor een deel bewonderen kunnen, maar die voor ons toch niet *de* groten zijn: geen Rembrandt, geen Hals, geen Vermeer, geen Steen, geen Ruysdael of Hobbema zelfs. En deze toch en met name wel Rembrandt - Huet heeft hier goed gezien - bedoelde de dichter, toen hij schreef:

> *Dus baart de schilderkunst ook zoons van duisternissen*
> *Die gaarne in schaduwen verkeren als een uil*
> *Wie 't leven navolgt, kan verzierde schaduw missen*
> *En als een kind van het licht gaat in geen scheemring schuil*.

Dit is ook een van die beperkingen die het onvermijdelijk gevolg waren van de keuze die Vondel eens en voor altijd gedaan had toen hij na zijn eerste crisis op het licht van de beschaving was afgegaan. Vondel heeft de latere Rembrandt niet kunnen waarderen. Daar verhelpen de twee in onze tijd ontdekte regels over ‘Rembrandt eêl en zijn braef penseel’ niets aan; daar zijn ze te onbeduidend voor. Betekenen ze in Vondels terminologie wel veel meer dan ons ‘hoogachtend’ onder een brief? Hij heeft Rembrandt niet kunnen waarderen, zo min als hij het Spinoza kon. De eerste is hij voorbijgegaan, de tweede heeft hij bestreden. Of, zo niet Spinoza zelf, dan toch wat diens leer zou worden. De discussie over de verhouding Vondel-Spinoza kan evenmin een grein sympathie van de eerste voor de laatste tot uitgangspunt als tot resultaat hebben. Betreuren wij het niet, gloriën we veeleer in die roemrijkste eeuw van Holland die zo ruim is en waarin het leven zo fel tot de spon uitbarst, dat de drie grootsten zich ieder een eigen wereld hebben kunnen bouwen, onbegrepen ja, maar ook onbelemmerd de een door d'ander.

Of men de term barok op Vondel toe mag passen - ziedaar weer een der vele strijdvragen uit de Vondelstudie die wel altijd onbeslecht zal blijven op grond van de vaagheid die in die term zelf besloten ligt. Voor ons besef kan men Holland en barok niet in één adem noemen. De schilders hier en juist de grootsten hadden haar niet nodig. Zij zijn langs andere wegen uit de al te fel stralende zon der klassieke wetmatigheid in de schaduw der romantiek gevlucht. Als Vondel daarentegen wel de brede heirbaan der barok is opgegaan, dan ligt dat, menen wij, aan twee dingen die voor hem één waren: aan het verschil tussen schilder- en dichtkunst in het algemeen én aan de nieuwe

laatste dimensie die de breedlevende zich op zijn vijftigste nog veroverde, aan zijn overgang naar de katholieke kerk. Een schilder kan een onovertroffen meesterwerk maken van een vogel in een kooitje. Het zwart van de spijltjes, het geel der kanarie, het bruin van het hout en het blauw-grijs van de verweerde muur waartegen het kooitje hangt, is hem genoeg. De dichter en zeker een als Vondel, kan zich pas waarlijk uitleven in een onderwerp zijner waardig. Hij heeft een held nodig, zij het als Dante zich zelf. Vondel heeft er altijd naar gezocht, zodra hij door de lectuur van Tasso wist wat een groot dichter was, en later wordt Vergilius zijn ideaal. ‘Moght ick zijn schachten leenen’ luidt zijn verzuchting. Het grote epos in twaalf boeken, alleropperste ordening immers, blijft zijn levensdroom.

Maar zoals hem in zijn jeugd zijn *Constantijn* mislukte, zo blijft in zijn ouderdom zijn *Bato* in de pen. En toch heeft de wilskrachtige zijn ideaal bereikt, zij het anders dan hij het zich gedacht had en niet als navolging, maar als eigen schepping of beter als een reeks op zich zelf staande scheppingen. Chronologisch verspreid, vormen ze toch één ontzagwekkend patroon op katholiek-traditioneel, bijbels-kerkhistorisch stramien, en men zou ze het epos der mensheid kunnen betitelen. Het zijn zijn zes grootste werken, de twee trilogieën die we hier noemen in de volgorde die zij in dat epos zouden hebben: *Adam in Ballingschap* of de val van de eerste mens, de felonie van *Lucifer* , in Vondels voorstelling uit naijver op de mens, en de *Noach* , of de Ondergang der Eerste Wereld, de tweede grote crisis van het menselijk geslacht. En daarnaast de tweede trilogie, over de redding der mensheid, waarvan Moller indertijd reeds de saamhorigheid heeft aangetoond: *Johannes de Boetgezant* , de *Bespiegelingen van God en Godsdienst* en de *Heerlijkheid der Kercke* , in haar ingang, opgang en voortgang tot aan de contra-reformatie en de strijd van Habsburg tegen Turkije.

Deze drang naar het universele epos bij Vondel heeft meer dan enkel literaire betekenis. Zij hangt, als wij goed zien, samen met zijn overgang van omstreeks 1640 naar de moederkerk wier universalisme alleen hem de onderwerpen bood, groot genoeg voor zijn ontstoken dichterverbeelding. Van de kerk uit immers en van haar uit alleen omspande zijn geest ook de middeleeuwen die nooit helemaal in de renaissancedichter gestorven waren. Keulen keert telkens in zijn werk terug en dan blijken de jeugdindrukken verschoven: zij toeven niet meer bij de vervolgde familie, maar in de oude bisschopsstad. Zo met name in de *Maagden* (1639). In de kerk hervond hij de lijn van Erasmus die met zijn ‘doperse’ ethiek van innerlijke religie toch ook katholiek gebleven was. Hij wilde niet anders zijn dan Erasmus' ‘miles christianus’. Middeleeuwse reminiscenties klinken reeds lang voor zijn overgang door in de *Rommelpot van 't hanekot* (1627): een nieuw liedje van Reintje de Vos, middeleeuws was reeds het thema van de *Gijsbrecht van Aemstel* (1637) en zijn leerdichten zijn niet anders dan de middeleeuwse ‘Specula’, getransponeerd in de toonaard der contra-reformatie, dat is van de kerk die het ordenend beginsel der renaissance in zich opgenomen had.

Hoe diep juist dit universalisme hem gegrepen heeft, heeft hij zelf in een van zijn onnavolgbare beelden uitgedrukt, niet in verzen dit keer, maar in

proza, toen hij in de *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* (1650) schreef: ‘Een rechtschapen Dichter slachte de stroomen, die niet af maar altijd toenemen, en met eenen vollen boezem endelijck in de rijcke zee uitbruizen.’ Ja, zo sterk is deze drang naar het universalisme in hem, dat die hem zelfs zijn leven lang belet heeft zijn eigen verleden te verloochenen. Want wanneer hij in de *Toets-steen* , het versje dat hij aan zijn verzamelde gedichten van 1650 deed voorafgaan, zich, ter verontschuldiging van het feit dat hier ‘rooms en onrooms dicht’ bijéénstaat, op Paulus en Augustinus beroept waarvan de eerste ‘der Vadren zeên’ en de tweede ‘de Manicheên’ volgde ‘eer hun het heldere licht verschijnt’, dan vergeet hij, dat beiden, anders dan hij, van die eerdere levensperioden na hun bekering niets meer hebben willen weten.

Dan, hoe centraal de drang naar het universalisme der kerk bij zijn overgang ook moge geweest zijn, het enige dat hem hiertoe dreef was dat toch ook weer niet. Zijn overgang hangt tevens samen met zijn omgang. Wat er aan katholicisme in het Noorden gebleven was, is veel meer geweest dan de protestantse traditie wel heeft willen weten. Reeds in 1613 vertelde hij van een zwager, die 's pausen zegen ontvangen heeft en wenste hij er zijn muze haar deel van toe. In 1622 zong hij de lof van St.-Agnes en droeg het lied aan een priester op. In 1625 reeds sprak hij in de vertaling van een Latijns gedicht van zijn broer Willem met waardering over ‘de grote Sleutelvoogd / Van 's Hemels poorte’. Zijn dochter Anna heeft nog vóór hem het kerkportaal betreden. Maria Tesselschade zou kort daarna hem volgen in het nieuwe of wil men, in het oude geloof.

De Groots oecumeens ideaal heeft evenveel invloed op zijn bekering gehad als de overredingskracht van pater Leonardus Marius, parochiepriester aan de Oude Zijde. Hem moest ook de praal der kerkelijke ceremoniën, hoe bescheiden hier dan ook, trekken. Zij streelde zijn kleurenlust en negatief ten slotte, maar daarom nog niet minder belangrijk is zijn oude oprechte afkeer van het calvinisme en met name van het *Decretum horribile*, voor hem een soort goddelijke inquisitie, erger dan die van de paus. Hij haatte de hoogmoedige Triglanden en Smouten - al ligt hij dan begraven in de kerk waar deze preekten - terwijl hij juist in de verdrukte katholieken uit zijn omgeving zijn doperse ootmoed hervond.

Ziet men Vondels overgang in dit wijdere verband, met zijn onweerstaanbare drang naar het universele epos als kern, dan blijft er weinig meer over van de verbazing en niets meer van de vijandigheid waarmee zijn protestantse tijdgenoten, zelfs aanvankelijk een vereerder als Gerard Brandt, die stap hebben be- en veroordeeld. Zijn overgang naar het roomse geloof wordt zó: de verovering van zijn vierde vóórlaatste dimensie.

Vijfentwintig jaar ruim, van 1641-'67, heeft deze geduurd, want het leven van deze dichter was even breed als zijn vers of, wil men, zijn vers even breed als zijn leven. Het is de kwarteeuw van zijn rijpste werken, zowel van zijn drama's, van zijn leerdichten als van zijn epische poëzie: van *Maria Stuart* (1646), de *Leeuwendalers* (1647) en *Jephta* (1659), met als hoogtepunten: *Lucifer* (1654) en *Adam in Ballingschap* (1664) en als laatste *Noach* (1667);

Joost van den Vondel, als herder afgebeeld. Schilderij door Hendrick Gzn. Pot. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

van de *Altaargeheimenissen* (1645), *Bespiegelingen van God en Godsdienst* (1662) en *Heerlijkheid der Kercke* (1663); van *Inwijding van het Stadhuis* (1655) en *Zeemagazijn* (1658).

Maar tegelijk begon, uiterlijk, doch niet louter uiterlijk, binnen de vierde de voorbereiding van de vijfde en laatste dimensie. Dat de predikanten erin geslaagd waren zijn *Lucifer* na één vertoning van het toneel te weren, zal hem gegriefd hebben, maar hij had van die zijde dit kunnen verwachten. Wat hij niet verwacht zal hebben en hem daarom dieper zal hebben gegriefd was dat in de jaren na *Lucifer* al zijn spelen uit de mode begonnen te raken om vervangen te worden door de 'kunst- en vliegwerkstukken' van de nu zo goed als vergeten Rodenburg en Jan Vos. Toen hij reeds in het *Berecht* voor *Jephta* zich tegen de tijdstroom richtte en schreef dat eigenlijk 'de toestel des treurhandels zodanig behoorde te wesen, dat die, zonder enige kunstenarij... machtig ware alleen door het aanhoren en leren der treurrolle ... medogen en schrik uit te werken', schreef hij wel een waarheid, waar één waarnaar men voorlopig niet meer luisteren zou.

Het grievendst echter en wat hem sneller naar zijn laatste staat zou voeren, was niet de miskenning van zijn geschreven drama's, maar het drama dat hij in diezelfde jaren beleefde aan de morele en fysieke ondergang van zijn zoon Joost, zijn enige. Deze die in 1652, naar het schijnt, alleen verantwoordelijk geworden was voor de firma, heeft daarmee een taak opgenomen die voor zijn zwakke schouders te zwaar is gebleken. Of hij van de vader alleen de hartstocht en niet het talent geërfd heeft en daarom onevenwichtig was, dan wel of hij, alleen maar zwak, te veel heeft toegegeven aan zijn tweede vrouw Baertje Hooft, een verre nicht van de Muider Drost die dus deftig was en tegelijk een spilpenning, doet minder ter zake dan het feit, dat alles wat hij ondernam mislukte en hij in 1659 geëindigd is, met gedwongen naar Indië te gaan - en dat nog op verzoek van de vader zelf, ongetwijfeld uit vrees voor dieper schande nog, voor vonnis en gevang.

Met Joosts wangedrag hing ook de verhuizing van de dichter met zijn dochter Anna in 1653 uit de Warmoesstraat naar de Prinsengracht samen en de aanvaarding vijf jaar later, van een aanstelling als suppoost aan de stedelijke Bank van Lening tegen een bezoldiging van 650 gulden 's jaars. Men vindt dit vaak aangevoerd als een der bewijzen hoe weinig de regenten het belang der geestesbeschaving beseften. Wij willen niet beweren, dat zij dit wel deden. Maar het voorbeeld van Vondel is van dit culturele wanbeleid toch het gelukkigste niet. Hun eerste dienaar in de Republiek, de raadpensionaris, werd in diezelfde tijd, ook door hem zelf, metƒ3000 goed betaald geacht, een som waarbij het genoemde bedrag voor hun eerste dichter toch ook weer zó scherp niet afsteekt. Trouwens, als het zo weinig was geweest als men het wel heeft willen voorstellen, hoe zou hij dan later, in '68, toen hij niet méér verdiende, er alleen niet meer voor behoefde te werken, van het niet al te ruime huis op de Prinsengracht naar zijn laatste woning, voorheen Singel 201, met haar driemaal drie ramen zijn kunnen verhuizen al is het óók waar, dat de eigenaar hem naar het schijnt, niet de volle huur heeft laten betalen.

Hoe dit zij, hij was op zijn tachtigste jaar dan toch weer vrij man en uit de zorgen. Met de dood van zijn dochter Anna in 1675 kwam de eenzaamheid die van de ouderdom onafscheidelijk is. Hij gaat ernaar verlangen de kringloop te sluiten. De reis die hij toen nog naar zijn geboortestad Keulen gemaakt moet hebben, getuigt ervan. Zondag 5 februari 1679 is hij in de vroege ochtend gestorven. Sijbrand de Flines, als Vondel zelf aan een geslacht van Antwerpse dopers ontsproten, noodde de 8ste ter uitvaart. ‘Veertien poëten of liefhebbers der poëzie’ droegen de lijkbaar naar de Nieuwe Kerk, waar hij, naar Brandts woord ‘zonder enig grafschrift of het minste gedenkteken van ere’ begraven werd. Het was ook onnodig. In zijn werk had Joost er een voor zich opgericht, onvergankelijker dan marmer.

Is dit erkend? Het is in zekere zin ja en nee, het is in elk geval een probleem gebleven. Geen Vondelstudie kan op die naam aanspraak maken die het zich niet althans stelt. Toen de dichter in 1657 voor de tweede maal naar Denemarken reisde om er schulden te innen die Joost jr. er nog had uitstaan, heeft hij er weliswaar niet noemenswaard geld gebeurd, maar wel eerbewijzen zoals hem er in zijn eigen vaderland zelden te beurt gevallen zijn. Mag men hierin het bewijs zien, dat de dichter de wereldroem bereikt had, waarop zijn weergaloze gaven hem recht verschaften? Wij geloven het niet.

Hier ligt, als wij wel zien, het moeilijkste probleem der Vondelstudie. Zeer zeker, behalve de Deense eerbewijzen is er meer dat erop wijst, dat hij reeds in zijn eigen tijd en later in het buitenland hier en daar de aandacht getrokken heeft. Opitz, Gryphius en andere tijdgenoten hebben veel voor de verbreiding van zijn roem in Duitsland gedaan, waar zijn invloed tot en met Gottsched blijkt te reiken. Er bestaan vertalingen van werk van hem in tal van talen, tot zelfs in het Hindoes en Japans. Sommige beroemde buitenlanders hebben in de loop der eeuwen van hem gewaagd. Maar wat betekenen ten slotte een twintigtal vertalingen, bijna uitsluitend dan nog van *Lucifer*, wat een ongeveer even groot aantal uitspraken van buitenlanders, wanneer die bijna evenveel misvattingen blijken?

Het was Vondels gerechtvaardigde eerzucht gehoord te worden ‘zoo wijt men ooren vint, die Duitschen klanck verstaen’. De volle klank en statige zwier van zijn vers is, wij zagen het, zelfs verder doorgedrongen. En toch! ‘Het geslacht der Hollanderen heeft, met de proeve zijner wapenen 's werelds mogendste monarchy verbaasd, maar de proeve zijner wijsheid binnen en voor zichzelve gehouden.’ Zo kenschetste Hooft door een enkele, wij menen: meesterlijke trek, aard, verdiensten - en het tekort van zijn land- en tijdgenoten en het wil ons ter wille van de waarheid dienstiger schijnen dit probleem te belichten dan het door het opsieren van Vondels invloed te verduisteren, want alle Vondeluitspraken van buitenlandse beroemdheden leveren bij elkaar toch niets op, dat al was het ook slechts in de verte, te vergelijken ware - we laten de ouden nu ter zijde - met Dantes, Shakespeares of Tolstoijs invloed op de wereldletterkunde in de ware en zware zin van dat woord.

Tegenover de twintig Vondelvertalingen in tweederde eeuw, staan er van laatstgenoemde, alléén in Frankrijk, in één kwart van die tijd - evenveel overzettingen als er dagen in het jaar zijn. En van Dante kennen we alléén al

in Nederland elf vertalingen! En zelfs wanneer we de kring enger nemen, wanneer we Vondels invloed niet naast die van de coryfeeën der wereldliteratuur, maar bij voorbeeld naast die van zijn boven allen vereerde gids en vriend Huig de Groot leggen, dan is deze toch (hoezeer slechts door een lijntje, ijl als de illusie, waarvan het getuigt) met de volkenbond, dat is met gans de wereld, verbonden, terwijl Vondels invloed in het buitenland, hoe ook doorpluisd, toch altijd blijft en zal blijven -literatuur*statistiek*, ook al noemt men het honderdmaal literatuur- of zelfs vergelijkende literatuur*geschiedenis*.

Neen, ondanks zijn door geen Nederlands dichter geëvenaarde, laat staan overtroffen aanleg is Vondel niet die werelddichter geworden, die een Dante, een Shakespeare en een Goethe geworden zijn, van die werelddichters die leiding geven aan anderen van eender of groter formaat dan zij, van die werelddichters die zijn als een ploeg waarvan de vore in de geschiedenis des geestes zichtbaar blijft, al wordt zij telkens weer volgestort door de afbraak van de tijd. De taal, voorzeker, is hier een remmende factor. Maar is zij beslissend? Ibsen, heel wat kleiner dichter dan Vondel, is er met dezelfde rem toch een geworden, en van Poesjkin voelt men, dat hij, indien die taalfactor er niet geweest ware, er een geworden zou zijn van minstens de rang van Byron of eerder groter nog. Bij Vondel voelt men dat niet. Zo oordeelde ook Huizinga die van die stelling uitging als een feit, zodat hem slechts te verklaren overbleef, waarom hij niettemin *ons* aller liefde en voor *ons* een onvervangbare betekenis gekregen heeft. En hierin geven wij dan ook Gorter gelijk, maar de redenen ervoor zien wij anders dan hij.

De ‘perk en maat’ aan Vondel gesteld, dat wat gemaakt heeft, dat hij wel tot de erflaters van de Nederlandse, maar niet tot die van de Europese beschaving gerekend kan worden, school meer dan in de taal, waarvan hij zich bediende, in zijn eigen wezen, in zijn gebrek aan wat wij, in het volle besef, dat men het zou kunnen misverstaan en dan ook alleen bij ontstentenis van een beter woord, zijn *erotiek* willen noemen. Zijn gebrek aan erotiek. Dichterroem wordt gedragen door de troebele geestdrift van de jeugd, niet door de klare commentaren van wijze professoren en die troebele bron, welke, gelouterd, tot het allerhoogste in staat stelt, welt bij Vondel maar zwak. Men heeft geschreven over Dante en zijn Beatrice, over de vrouwen bij Shakespeare en Goethe, verbeelde of werkelijke, dat is hier hetzelfde. Over Vondel en zijn vrouwen echter bestaat maar één boekje, de ‘voorlezing’ van de Dantevertaler A.S. Kok uit 1864 en ook deze bewondert Vondels vrouwenfiguren lang niet zonder voorbehoud. De vrouw voor Vondel is de huisvrouw, de hoogste deugd in de liefde is voor hem de trouw. ‘Waer werd oprechter trou’ is ongetwijfeld een van de schoonste poëmen, maar dat neemt niet weg, dat de grote erotiek het vaker van de ontrouw dan van de trouw moet hebben.

Men zou hier als tegenwerping op de vrije toon van Vondels bruiloftsdichten kunnen wijzen. Maar deze bewijst niets in dit verband. Hij onderscheidt zich in niets van de vrijheid waarmee men destijds overal gewend was over het nut en vermaak van het huwelijksspel te spreken, voordat in de 19de eeuw de preutsheid uit Engeland naar het vasteland overwoei. Bovendien: seksualiteit en erotiek zijn geen homoniemen. Erotiek is zó weinig homoniem

Een spotprent op de Contra-Remonstranten met een gedicht van Vondel, omstreeks 1617. Anonieme gravure. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

van seksualiteit, dat wat wij de erotiek noemen, juist bij exclusief mannelijke auteurs als Vondel er een was, ontbreekt. Men moet iets van het andere in zich hebben om het andere in de volste zin te kunnen liefhebben. Dat de enkele werkelijk grote vrouwenschrijfsters iets mannelijks hebben, heeft onze nog altijd in hoofdzaak masculine cultuur allang en niet zonder verholen trots erkend; maar voor de andere kant dierzelfde waarheid, dat mannen iets vrouwelijks moeten hebben, willen we ze waarlijk grote dichters noemen, hebben wij tot nog toe onze ogen gesloten. En toch is deze kant misschien nog méér waar. Want erotiek is meer iets als de vrouwelijke seksualiteit, geen apart gebied als bij de man, maar iets wat heel haar gevoel én denken én doen doordrenkt. Erotiek is de gave der overgave van het ik en de bloesem daarvan is dat innerlijk begrip van het niet-ik waarvan zowel de grote kunst als de grote wetenschap de vruchten zijn.

Men kan alweer de tegenwerping maken - en zij is gemaakt - dat Vondel onder andere in Appolions beschrijving van Eva in *Lucifer* en met name in de beroemde regels, daar die beginnen met ‘Nu blinkt geen Serafijn in 't hemels heiligdom’ toch wel een ideaal van vrouwelijk schoon bezongen heeft. Ook de rei van joffers in de *Noach* , het lied van de zwaan, ‘zou het al zinken en vergaan, waar bleef de zwaan, waar bleef de zwaan’ is een onsterflijke belijdenis van het onsterflijke der liefdessentimenten. Het is waar, maar het raakt de roos niet, want die schildering en dat lied blijven abstract en betreffen derhalve het seksuele dat algemeen, niet het erotische dat individueel is. Dieper graaft de eveneens geuite twijfel die zich afvraagt of Vondels wereldbeschouwing niet meebracht, dat hij zijn erotiek juist bedwongen of liever verdrongen heeft, waarvan dan de klacht der Jeruzalemmers over Simsons ondergang in *Salomon* , het ‘O wellust, o bekoorlyck aes, helaes, helaes’ zou getuigen. We zouden meer van Vondels intieme leven moeten weten om uit te maken of deze opvatting juist was. Het beluisteren van de toon zijner verzen is een te subjectieve methode om tot een objectief resultaat te komen. Maar ook indien déze tegenwerping juist zou zijn, dan blijft toch, menen wij, het feit, en dat feit blijft dan beslissend, dat Vondel zijn erotiek niet of op zijn best onvolledig aan zijn werk dienstbaar heeft weten te maken.

Dat gemis aan erotiek bij Vondel is van de grootste betekenis. Muziek is de meest erotische kunst. Vondel is, naar het schijnt, voor geen andere muziek gevoeliger dan die van zijn eigen verzen. Onder zijn duizenden lofverzen is er maar één, voorzover wij weten, van vier regels, op Neerlands grootste musicus en maar één regel uit een ander vers waarin hij in mr. Diedrik Sweelinck diens grote vader prijst die hij nochtans ook persoonlijk gekend moet hebben. De regels: ‘Gij die mijn ziel hebt opgeheven uit dit moeras in het eeuwig leven’ zeggen in dit gewijd verband veel over de stichting, weinig of niets over de muziek als zodanig. En hetzelfde geldt, mutatis mutandis, voor zijn *Klokmuziek* . Ook hier is het niet het gebeier als zodanig, maar het samenstemmen van de nieuwe klokken met de nieuwe uitleg van zijn stad dat de dichter treft als een herinnering aan een sage der ouden. Want wanneer hij voor de bentgenoten van St.-Lucas de kunsten opsomt die ‘tegelijk op maat en getal gegrond zijn en de wiskunst niet mogen ontberen’ vergeet hij de muziek, be-

halve de meest erotische ook de wiskunstige kunst bij uitnemendheid.

Doch dit gebrek aan erotiek reikt nog veel dieper. Hier ligt de oorsprong, zien wij wel, van de vaak opgemerkte, maar nooit verklaarde bloedeloosheid zijner psychologie, van de abstractie waartoe hij de concrete spanningseisen van het klassieke drama zijns ondanks verbuigt. Geen Beatrice bij hem, geen Ophelia, geen Gretchen, maar een Badeloch, o zeker verdienstelijk als literatuur, maar literatuur slechts: steriele kruising van Mayke de Wolff en Creüsa. Niet eens een Dido heeft hij geschapen. Sempsâr, Potifars vrouw, de gevaarlijke vrouw bij uitstek, is zó geschilderd, dat men minder geneigd is Jozefs deugd te prijzen dan hem zijn gebrek aan meelij te verwijten met die zielige stakker, die jammert, waar zij lokken en scheldt waar zij verleiden moest. De tweede verleidster, Dalila, krijgen we in de Samson zelfs helemaal niet te zien, terwijl hij in dit stuk toch, blijkens de voorrede, voor onkuisheid waarschuwen wil.

Vondel kende de zonde niet en omdat hij de zonde niet kende, kende hij ook de diepste smart niet, die van de zelfvertwijfeling. En omdat hij de zelfvertwijfeling niet kende, kende hij ook niet, als een Dostojewskij, het grote meelij met de ‘vernederden en gehoonden’. De smartschreeuw van de gewonde mensheid stoort het stille licht waarin al zijn werk én wezen ligt gebaad. Daarom is Rembrandt voor hem een zoon der duisternis. Daarom is heel die nachtkant van het leven die toch óók het leven is, voor hem afgesloten. Die nachtkant, waarvan Freud ons, of men hem nu geheel of gedeeltelijk aanvaardt, de theorie gegeven heeft, maar waarvan alle grote dichters onbewust geweten hebben. En daarom miste hij ten slotte ook de humor die de onafscheidelijke keerzijde van 's levens nachtkant is, - wat intussen niet belet heeft, dat er een artikel over humor bij Vondel bestaat. Zijn beheerstheid is zijn kracht en bekoring, zij is tegelijk zijn zwakte en zijn tekort. Hij viert in zijn vers zijn vaart wel uit, maar ergens is er altijd, als in de polder waar hij woonde, aan het einde - de dijk. Zijn Pegasus - vergeef ons de versleten metafoor, maar hier is ze van pas - bijt wel vurig op zijn bit, doch het bit is er altijd en hij staat, zo niet gezadeld en getoomd, dan toch gehalsterd. De doperse zuiverheid en ernst, die eerste eigen-Nederlandse cultuuruiting - mogen we het zo samenvatten? - heeft hem gemaakt tot wat hij wezen kon en tegelijk niet gemaakt tot wat hij niet kon wezen.

Welke is dan Vondels plaats in de cultuur? Het verleden is onvoltooid. Waardering wisselt. We mogen dat hier aan één voorbeeld verduidelijken. Bijna anderhalve eeuw geleden heeft de goede Lulofs, letterkunde-professor in Groningen, een rede over Vondel gehouden en daarin een poging gedaan om Vondels toen geringe bekendheid niet alleen in het buitenland, maar ook hier te lande, te verklaren en als eerste punt noemde hij: Vondels wijdlopigheid, zult gij denken? neen, omgekeerd: het korte en ineengedrongene van Vondels stijl. En hij vergelijkt hem zelfs, mogen mijn roomse lezers niet schrikken, met - Voltaire! Hij had hem namelijk vooral beschouwd als voorstander van recht, vrijheid en wijsgerige verlichting en dat had hem tot de opvatting geleid van Vondel als een ‘christelijke Voltaire van zijn tijd’. Al zit er meer waarheid in die vergelijking dan het oppervlakkig schijnt, zoals voor-

al die lezer mij zal toestemmen die het hardnekkige vooroordeel omtrent Voltaire als enkel-maar-spotter te boven is, wij zouden haar toch niet meer willen overnemen. We willen er hier echter de les uit trekken, dat we, gezien het ‘ritme der Vondelwaardering’ op dit punt voorzichtig moeten zijn.

In het Pantheon der Mensheid zijn geen besproken plaatsen. Maar dat wil toch weer niet zeggen dat er over die plaats volstrekt niets met zekerheid zou te zeggen zijn. Want dit toch mogen wij wel zeggen: Vondels diepste wezen is ‘maat’. Maat is geen matigheid, nog minder middelmatigheid. Maat is het op de Chaos veroverde, is de zege van de vorm. Maat is Rede. Vondels diepste geloof, Vondels hoogste waarde is, menen wij, het geloof in de waarden: rede en redelijkheid of in één woord: humanisme. En Vondels grootste, zijn enige vijand, is daarom: hoogmoed en staatszucht, verpersoonlijkt in *Lucifer* , als vijand van het menselijk geslacht. Deze, Vondeliaanse traditie, mits zij niet op slaafse bewondering berust, maar in eigen oordeel herschapen wordt, is ons een innige troost, ook, ja juist in de tijd, waarin wij gedwongen zijn te leven. En dit dan zouden wij zijn plaats in de Europese cultuur willen noemen, dat hij mede het ons mogelijk maakt te blijven geloven aan die uiteindelijke overwinning van de rede, waaraan wij, in de wereld om ons ziende, wel twijfelen, maar nimmer wanhopen kunnen.

Rembrandt van Rijn

Kunstenaar en burger

Een gangbare opvatting die burger en kunstenaar tegenover elkander stelt, omringt de wieg van de laatste in die apeliefde voor het talent die onze eeuw kenmerkt, met alle goede feeën. De burger, bestemd om in de wereld der werkelijkheid te leven, heeft de nuchterheid, de bezinning, het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, de zorg tot stramme en veeleisende peters, maar de kunstenaar die in het rijk van het boven-werkelijke zal leven, lacht de zorgeloosheid toe, de overmoed, de vervoering, de mededeelzaamheid, de scheppende verbeelding. Als iets ons kan overtuigen, dat onze categorieën door hulplijnen, niet door deellijnen worden begrensd, dan de toetsing van deze opvatting aan de realiteit. Wie hebben de zorg, niet die om het dagelijks brood alleen, maar het verantwoordelijkheidsgevoel van de burger voor de mensheid, waarvan zij deel uitmaakten, in trotser en martelender potentie gekend dan grote kunstenaars als Shakespeare, Stendhal, Tolstoij, Dostojewskij, Rembrandt of Van Gogh?

Is daarmee de tegenstelling tussen het genie en de burgerman opgeheven? Neen, maar wel de vraag opgeworpen naar de waarde en vooral naar de herkomst ervan. En dan zien we allereerst dat het anti-burgerlijk kunstenaars-zelfbesef wat iets anders is dan het individuele zelfbewustzijn van de kunstenaar, nauwelijks anderhalve eeuw oud is. Tot in de Franse revolutie was het burgerschap een eretitel - en een plicht - die geen kunstenaar dacht af te wijzen. De revolutie markeert niet alleen de overwinning van de burgerlijke klasse, maar ook de oorsprong van de bewuste tegenstelling van die klasse met ‘de vierde stand’ die in die revolutie de kastanjes uit het vuur had gehaald - ten bate van anderen. Daarmee verschuift het beeld van de burger: van een strijder voor en een hoeder van het ‘algemeen’ belang, geïnspireerd op de civis Romanus, wordt hij de verdediger van een krampachtig omvat eigenbelang met al de kleine middelen, door het noodlot toegewezen aan wie historisch ongelijk heeft.

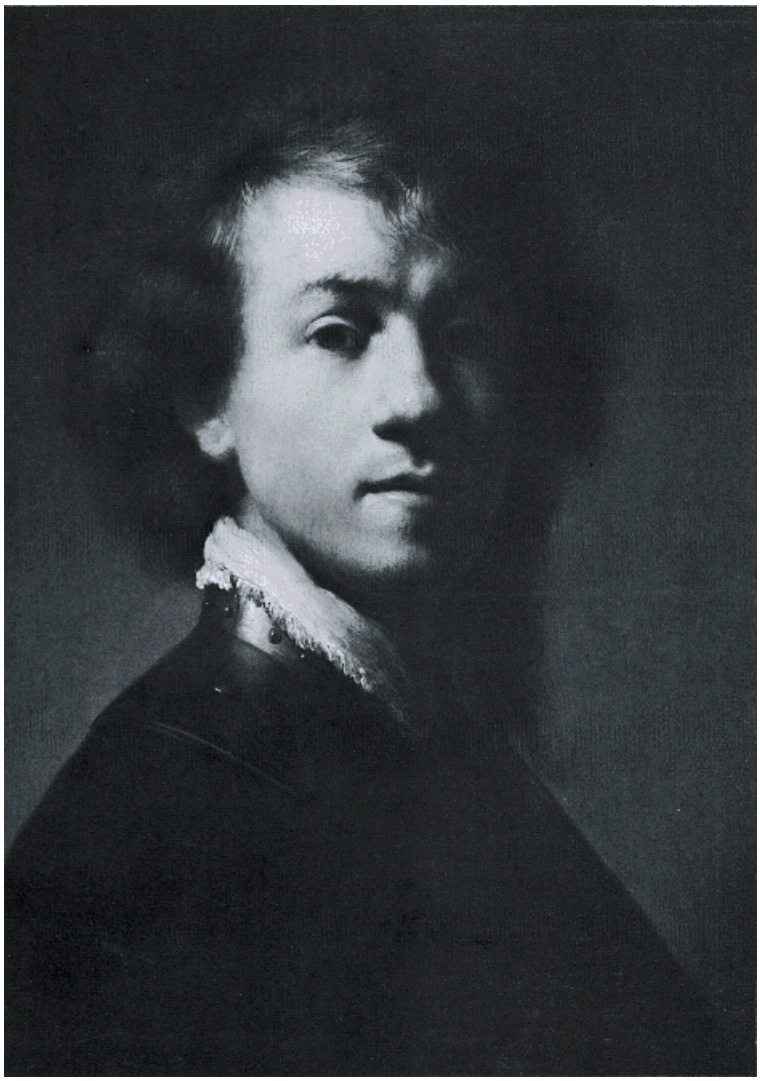
Op het punt waar derde en vierde stand uiteenwijken, gaan ook de wegen van burger en kunstenaar uiteen, maar de tegenstellingen vallen niet samen. Het is een veel voorkomende en dierbare misvatting van onze tijd, dat de kunstenaar van nature vooruitstrevend, ja revolutionair zou zijn. Hij is anti-burgerlijk, omdat het burgerlijke voor hem het kleine, het benepene, het berekenende, het hard zakelijke is gaan betekenen. Hij gaat de kunst om de kunst dienen, omdat niets anders hem het dienen waard schijnt en plaatst zich zelf op de troon der vereenzaming. Het is hier niet de plaats om de fatale ontwikkeling van de verhouding kunstenaar-publiek in de laatste eeuw te volgen die gevoerd heeft tot een paradoxale toestand waarbij begaafdheid en verstaanbaarheid meer en meer elkanders tegenpolen schijnen. Wat ons hier

wel moet bezighouden is de vraag in hoeverre deze 19de-eeuwse gedachte van het noodzakelijk anti-burgerlijke karakter der kunst ook onze beschouwing van de voor-19de-eeuwse kunst en in het bijzonder van Rembrandt beïnvloed heeft. De pretentie daarmee een nieuwe Rembrandt-beschouwing toe te voegen aan de veeltalige bibliotheek die er over de diepzinnigste schilder bestaat, ligt ons zeer ver, wij hebben slechts gemeend, dat een portret van de grote 17de-eeuwer, een natrekken van de meest sprekende lijnen van zijn veelzijdig wezen alleen mogelijk is steunend op het inzicht van die deskundigen welke zich aan dit gangbare retrospectieve gezichtsbedrog hebben weten te onttrekken en voor wie Rembrandts vereenzaming geen prefiguratie is - het genie dat zijn tijd twee eeuwen voor is! - van de ontmaatschappelijking der kunst in de 19de eeuw.

De onbegrepen jeugd, gebruikelijke inzet van het leven van de moderne on-maatschappelijke kunstenaar, heeft nog geen psycholoog in Rembrandts leven kunnen naspeuren. Het kind met de naam zo eigen, dat hij, door zijn persoonlijkheid gestempeld, door de eeuwen heen zijn eigendom blijft, werd op 15 juli 1606 te Leiden geboren in het huis naast de molen aan de Wed-desteeg op de wal van de Rijn, waar die het Galgenwater heet. Zijn vader was de molenaar Harmen Gerritsz. van Rijn, zijn moeder Neeltje Willemsd. van Zuytbroeck.

Uit de ondanks alle Rembrandt-studie vrij schaarse biografische gegevens én uit zijn werk valt meer af te leiden dan de negatieve conclusie, dat niets op een ongelukkige jeugd van het kind Rembrandt wijst. Daar zijn allereerst de reeks portretten van zijn familie waaruit blijkt, dat zijn huisgenoten, ook de stuurs- en zuinig-kijkende vader graag en geduldig model zaten voor de jonge kunstenaar; daar zijn vooral de vele portretten van zijn moeder, eerbiedig zonder vertedering die van een innige verbondenheid spreken. De bijbel die hij haar meer dan eens op de knieën legt, vertelt ons, dat zij hem heeft binnengeleid in die duisterbonte en diepzinnige wereld van het Oude en Nieuwe Testament waarvan hij de grote beelder zou worden. Een vroeg begrip voor de begaafdheid van deze hun vijfde zoon toont het besluit van de molenaar en zijn vrouw om hem, veertien jaar oud, naar de hogeschool te zenden, nadat zijn oudere broers allen een ambacht hadden geleerd. Nog duidelijker blijkt dat, wanneer de kleinburger na nauwelijks een jaar bereid is de illusie van een geleerden-loopbaan voor de jongen op te geven en hem naar zijn wens op het schildersatelier van Jacob van Swanenburgh in de leer doet. Het was de gebruikelijke weg in een vak dat nog geen Kunst met een K was, maar een ambacht en Rembrandt heeft de gebruikelijke weg nooit geschuwd. Hij ging hem alleen op zijn wijze en zo lang het hem goeddacht. Drie jaar blijft hij bij meester Jacob, daarna, mogelijk op raad van Jan Lievens die daar ook werkte, een half jaar bij diens Amsterdamse leermeester Pieter Lastman. In Leiden teruggekeerd deelt hij er zijn atelier met Lievens tot hij, in de zomer van 1631, waarschijnlijk door portretopdrachten daarheen gelokt, zich in Amsterdam vestigt.

De geschiedenis der Rembrandtwaardering die evenals die der Shakespearewaardering een kort begrip der Europese cultuurgeschiedenis omvat, ver-

Rembrandt van Rijn. Zelfportret. *Mauritshuis, Den Haag*.

toont hoogtepunten en inzinkingen, ook al bleek zijn gestalte te boeiend om ooit geheel uit de aandacht te verdwijnen. Die inzinkingen verklaren, dat de moeizame nasporingen van de deskundigen geen ouder werk van hem terug hebben kunnen vinden dan een schilderij van 1625, een gedateerde en gesigneerde voorstelling van het martelaarschap van de heilige Stefanus. Uit dit eerste werk laat zich nog duidelijk aflezen wat Rembrandt van zijn Amsterdamse meester had geleerd: Lastman was een 'Italiaans' schilder, dat wil zeggen een van hen die de pelgrimstocht naar het schildersmekka dier dagen hadden gemaakt, hij had er Raphaël, Michelangelo en de Duitser Elsheimer leren bewonderen en men kan in het sluitend systeem der kunsthistorische invloeden de historiestukken en landschappen met bijbelse figuren van de laatste als schakel zien tussen de genoemde zuiderlingen en Rembrandt. Maar belangrijker dan de resultaten van Rembrandts leeftijd bij Lastman is de uitkomst ervan: als hij na een half jaar reeds Amsterdam verlaat, is het niet om zich verder te scholen op de gebruikelijke Italiaanse reis, waarvoor zijn vader hem allicht de middelen had willen verschaffen. Hij heeft 'goetgevonden alleen ende op hem selven de schildersconste te oeffenen ende te practiseeren' en trekt zich in Leiden terug. Wanneer Constantijn Huygens die zelf zijn zorgvuldige opvoeding had 'voltooid' met reizen naar Engeland en Italië, zich over die hokvastheid verbaast, antwoorden Rembrandt en Lievens hem: 'dat zij in de bloei van hunne jaren waarmee zij in de eerste plaats rekening moeten houden, geen tijd hebben om te reizen, en verder, dat thans koningen en vorsten aan deze zijde van de Alpen zo verzot zijn op de schilderkunst, haar zo in waarde houden en onderscheiden, dat men de beste Italiaanse werken buiten Italië kan zien.' Verbaasd kijkt Huygens die zelf toch werkelijk geen lummelaar was, de werkwoede der jonge gezellen aan: 'Ik moet de verzekering geven, dat ik zulk een ijver en toewijding bij geen enkel soort van mensen, bij geen enkel streven, bij geen enkele leeftijd heb gezien. Terwijl zij zich waarlijk "hun tijd ten nutte maken", is dat alleen hun doel en, opdat er aan het wonderbaarlijke niets zou ontbreken, hebben zelfs de onschuldige genoegens van de jongelingsleeftijd, omdat zij tijd kosten, zo weinig aantrekkelijks voor hen, alsof men grijsaards ziet, zat van jaren die al die kinderachtige dingen vroeger hebben genoten.'

Geen vrees voor het verlies van zijn oorspronkelijkheid dreef hem naar de molen terug. Die zorg kenden de 17de-eeuwers nog niet. Maar de kunstenaar die wegtrekt naar de verre verten, zoekt niet alleen iets, hij ontvlucht ook iets. Goethe zocht het harmonisch schoon der klassieken en ontvluchtte de hof-alkooflucht van Weimar. Wat viel er voor Rembrandt in Italië te zoeken? Het zelfbewustzijn dat reeds uit de eerste zelfportretten van de lelijke rossige jongeman en uit de gerechtvaardigde durf van zijn oudste composities spreekt, kon hem de modenaam van 'Italiaans' schilder hooghartig doen verwerpen. Het was zijn vlugge intelligentie en wat ik het aanvaardingsvermogen van het genie zou willen noemen, het vermogen om tot in de ouderdom toe te blijven groeien door het aanvaarden van eigen en anderer ervaringen en verworvenheden, het was dat vermogen waardoor na een half jaar rondkijken in Lastmans atelier de Italiaanse reis voor hem zijn noodzakelijk-

heid verloren had. Zijn aantrekkelijkheid misschien zelfs, gezien hoe hij zich in de volgende Leidse jaren bezeten toont van een legioen van vorm-, lichten uitdrukkingsproblemen. Tot in zijn latere etsen en schilderijen toe vindt men de bewijzen van dit ‘aanvaarden’, details, arrangementen, hele figuren soms overgenomen naar voorbeelden uit zijn dierbare kunstschattenverzameling: Italiaanse prenten en penningen, middeleeuwse beeldjes, Perzische miniaturen. Wat viel er voor Rembrandt in het Leiden, in het Amsterdam, van omstreeks 1630 te ontvluchten? Niets. Voor hem geen vlucht in de droom. Hij leeft nauw opeen met zijn familie, zijn buren, zijn stadgenoten en al deze mensen zijn hem vertrouwd en raadselachtig tegelijk als zijn eigen gezicht dat hij geboeid aanstaart in de spiegel: ernstig, hooghartig, lachend, grijnzend. Hij is één met deze burgers, met hun nog door geen deftigheid ingetoomd gebaar, door geen reserve beheerste vlezige, gezonde, enkelvoudige fysionomie, met hun liefde voor een arbeidzaam, godgevallig én welvarend bestaan, hun groot godsvertrouwen en hun drukke, kleine zorg om de dagelijkse dingen. Men leest het af uit de gretige toewijding waarmee hij hen in hun beste staatsie portretteerde. Maar daar is ook bij zijn eerste nog Leidse werk dat prachtige paneeltje waarop hij voor het eerst een episode afbeeldt uit de Tobiasgeschiedenis (486), die hem zijn leven lang zal blijven boeien. Het is nog in de bewogen verhalende trant van zijn vroege figuurstukken: een klein kamertje waarin met bijna vertederde precisie het schamel huisraad: wat vaatwerk, een mandje, een vogelkooitje voor het raam is neergezet. Op de voorgrond zit de oude Tobias in zijn haveloze mantel, de blinde ogen ten hemel gericht, de hulpeloze handen biddend geheven. Met het gestolen geitje komt de oude vrouw binnen en even voorovergebogen naar de oude man kijkt zij schuw-slim-zorgelijk in zijn blind-vertrouwend gezicht. De kunstkenner leert ons dat de eenentwintigjarige jongeman die dit paneeltje schilderde, zich hiermee in zijn techniek los maakte van zijn leermeester Lastman, een simpele reproduktie ervan leert ons reeds, dat de nauwelijks volwassene de grote en de kleine zorg van de burger gepeild had, met de scherpte van het ontleedmes, maar ook met de liefde van wie het meest eigene omvat houdt.

Rembrandt begrijpt deze burgers en voelt zich door hen begrepen. Tezamen met zijn ateliergenoot Lievens krijgt hij naam in en buiten Leiden en zijn bewonderaar Constantijn Huygens die zowel secretaris als een soort adviseur in kunstzaken van het stadhouderlijk hof was, zou hem enige jaren later (in 1633) een grote opdracht van Frederik Hendrik bezorgen voor een serie van vijf passiestukken.

Maar meer dan Den Haag trok hem Amsterdam vanwaar reeds een aantal portretopdrachten tot hem waren gekomen, ten bewijze, dat men daar het uitdrukkingsvermogen en de dramatische vaart wist te waarderen van de jonge kunstenaar die in enkele jaren zijn vakbroeders voorbijgestreefd was in wat als hoogste triomf van het barok gold: het uitbeelden van ‘hartstogten’. Het barok, voor de tijdgenoot zelf-overtreffing en bekroning der renaissance, werd eerst door het laat-18de-eeuws nageslacht met een afzonderlijke benaming daarvan onderscheiden - en met andere ogen aangezien. Er was een Franse revolutie voor nodig om het inzicht te doen rijpen van de sterke ge-

bondenheid dezer kunst aan de triomferende kerk der contra-reformatie en de pralende pracht van het absolutisme. Een eenvoudige lokalisering wijst dat al uit: wie van barok spreekt denkt aan Italiaanse en Spaanse kerkelijke kunst, aan de hofkunst van Lodewijk XIV, aan de folio-lustsloten, -paleizen en -hofschouwburgen der Duitse duo-decimo-potentaten, aan Rubens, Jordaens en Van Dyck ook, maar niet aan Rembrandt of Vermeer. Het is intussen niet louter omdat er nu eenmaal orde en regelmaat moet zijn, dat in het kunsthistorisch handboek de 17de-eeuwer Rembrandt zijn plaats krijgt in deze 17de-eeuwse hoofdstroming. Hij zou niet alleen een wonder, maar een tegennatuurlijk wonder moeten geweest zijn om zich te onttrekken aan een kunstrichting die zich niet als een program, maar als een streven naar het hoogste kunnen voordeed aan hem wiens leven één onverzettelijk reiken naar hoger is geweest. Geen school en groep, zoals we die nu kennen, maar de triomf van het scheppend kunnen van zijn tijd dat voorlopig althans zijn brandende nieuwsgierigheid naar het wezen van de mens de weg wees. Voor de jonge mensenschilder, die geen opdrachten voor altaarstuk of paleiszaal te wachten had, was het aangewezen genre het portret en het figuurstuk, de weergave van een dramatisch ogenblik in een sterk bewogen tafereel. Wat het laatste betreft, overzien we het werk uit de Leidse en de eerste Amsterdamse jaren, dan vallen ons daarin twee dingen op: ten eerste dat aan de portretten zowel als aan de vrije scheppingen een realistisch zien ten grondslag ligt en ten tweede dat van de aanvang af voor Rembrandt de bron van de dramatische gegevens waaraan hij zijn uitdrukkingsvermogen toetst, bijna uitsluitend de bijbelse geschiedenis is. In de ‘Woede van Ahasverus’, de ‘Uitdrijving der Wisselaars’ van 1626 (532), de ‘Simson en Delila’ van 1628 (489), de ‘Judas’ van 1628 of de ‘Simeon in de Tempel’ (535), in de beide overeenkomstige panelen van de ‘Opwekking van Lazarus’ (537 en 538) en in de ontstellende ‘Emmausgangers’ (539) blijven gebaar en expressie, hoe fel en bewogen ook, altijd ondergeschikt aan de realiteit van de gemoedsbeweging. En ook in het werk van de volgende jaren, waarin zich de echte barokeffecten laten aanwijzen - zo de opgaande schroeflijn in het ‘Offer van Abraham’ van 1635 (489) - overweegt zelden het indrukwekkend arrangement, het ‘theater’ dat de latere, minder op stijl-voor-alles ingestelde beschouwer zich soms van het barok doet afkeren. Het is er wel, dat ‘theater’: zie de ‘Verzoening van David en Absalom’ (511) in de Ermitage te Leningrad en ook de vijf kruisstaties in de Oude Pinakotheek te München (548, 550, 557, 560, 561) die tussen 1633 en 1639 geschilderd werden. Is het toeval, dat juist dit de werken zijn, waarvoor Rembrandt door bemiddeling van Constantijn Huygens de opdracht kreeg van Frederik Hendrik en die hij zo traag afleverde? De opdracht op zich zelf kan hem nauwelijks gedrukt hebben: het onderwerp lag niet buiten zijn sfeer en werk in opdracht was het normale voor de kunstenaar-handwerker van die tijd. Maar in deze ‘Hemelvaart’ en ‘Opstanding’ kan men een aanpassing zien aan de Haagse hofsmaak die meer dan naar de burgerlijke sfeer der Hollanders uitging naar het rumoerige pathos van Jordaens en de hoofse sierlijkheid van Van Dyck. Was het niet juist de theatrale ‘Judas’ geweest, waarvoor Huygens eerst recht in extase was geraakt? ‘Laat

Rembrandt van Rijn. Saskia. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

geheel Italië hier komen en al wat er van de hoogste oudheid af voor schoons en bewonderenswaardigs is overgebleven. Het gebaar van de wanhopige Judas alleen, om nu niet te spreken van zo vele bewonderenswaardige figuren op dit éne doek, van Judas die raast, jammert, vergiffenis afsmeekt en haar toch niet verwacht of die verwachting op zijn gelaat uitdrukt, dat afschuwelijke gelaat, de uitgerukte haren, het gescheurde kleed, de gewrongen armen, de handen ten bloede toegeknepen, de knie door een plotselinge beweging gebogen, het gehele lichaam ineengerold met een woestheid, die medelijden wekt, die figuur stel ik tegenover elk kunstwerk van alle eeuwen.'

Rembrandt was tweeëntwintig jaar, toen hij, naar het oordeel van een kunstzinnig tijdgenoot, in zo hoge potentie het kunstideaal van zijn tijd verwezenlijkte. Was daarna nog iets anders mogelijk dan een zich zelf herhalen of een zich zelf overschreeuwen? Op de smalle waarnemingsbasis die de vaderlandse omgeving hem bood, steigerde zijn fantasie omhoog, zo hoog alsof ze ieder ogenblik de aarde kon loslaten en in een vrije vlucht omhoog zweven. De gretige aanschouwing van het kleine stukje oosterse werkelijkheid der Amsterdamse jodenbuurt bood hem voldoende materiaal voor zijn weidse en weelderige verbeelding van een oosterse bijbelse wereld die geen schilder vóór hem gekend had. Maar stellen we daarnaast zijn verbeelding van de klassieke wereld die hem niet van jongsaf vertrouwd was en waarin geen eigen ervaring van het landschap en het goddelijk natuurlijk naakt onder een zuidelijke zon hem kon binnen voeren, en we zien dat hier zijn realisme zijn fantasie omlaag trekt: deze uitgeklede vrouwen zijn geen godinnen, zijn 'Minerva's' (465, 469) blijven gekostumeerde modellen en in de mythologische voorstellingen als in de drie ontvoeringen, van 'Europa', van 'Proserpina' en van 'Ganymedes' (464, 463, 471) werkt een al te realistisch indenken in het geval en zijn gevolgen rechtuit komisch.

Rembrandt-Vondel-Spinoza, de drie grootste geesten wellicht van de 'gouden eeuw', onderling zo verschillend, dat zich in leven en werk van deze drie tijdgenoten nauwelijks een paar vage contacten laten construeren, vertonen één opmerkelijk punt van overeenkomst: zij zijn geworteld in het bloeiende leven der burgerrepubliek en hoe vaak ook in conflict met de dragers van dat leven, hun moedigste, hun meest fantastische, hun meest verheven gedachte vindt voldoende ruimte boven de steden en de weiden van het gewest Holland. Vondel sleet zijn tweeënnegentigjarig leven vrijwel binnen de wallen van Amsterdam, Rembrandt bracht de trekschuit van de Rijn naar de Amstel en Spinoza, uit zijn geboortestad verdreven, kwam niet verder dan Den Haag. En zo wij Rembrandt groter achten dan Vondel, dan wel het meest omdat hij slechts voorbijgaand gestreefd heeft naar de Icarusvlucht die zich van het eigene losmaakt. Niet natuurlijk, omdat het de huisbakken taak der kunst zou zijn dat 'eigene' als zodanig te verheerlijken, maar wel omdat een groot kunstenaar uiteindelijk, wanneer de tijd, waarin hij leeft, hem dat toestaat, een groot vaderlander zal zijn en anders de kans loopt een groot balling te worden.

De portretopdrachten die Rembrandt van zijn medeburgers kreeg, waren minder geëigend hem tot barok effecten te verleiden dan de bestelling van

de stadhouder. Voor de zwierig geplooide koningsmantel- en baldakijndraperieën, de ten hemel strevende kronkelzuilen, de vergezichten in een heroïsch coulissenlandschap van het representatieve barok portret was hier geen plaats; deze zelfbewuste vroeg-17de-eeuwse burgers wilden afgebeeld worden als wat ze waren, gezonde, welgestelde mannen en vrouwen, trots op hun tooi, op hun gezin, op hun functie vooral. Zij laten zich portretteren als burger, ten voeten uit soms in hun beste pak, in toga of tabberd, of zuiver functioneel in regenten- en schuttersstukken. Zij wilden niet anders 'geconterfeit' worden dan als wat ze waren: burgers. En Rembrandt wilde niets liever dan dat: de houding van deze kooplui, regenten en fors godzalige predikanten was de volmaakte expressie van het wezen dat hij speurend uit hun trekken las en zo die trekken hem nog wat te vlak waren in hun gave gevuldheid, daar waren de doorwerkte gezichten der oude mannen, waarop hij etsend en schilderend de sporen van het leven natrok, daar waren de boeiend vreemde gezichten van joden en oosterlingen in hun bizarre tooi en daar waren de vrouwen, soms in hun onwennige zondagspronk het waardig tegenstuk van haar mannen in functie, maar voor de manlijke man, die Rembrandt was, vóór alles vrouwen die zijn zinnende blik, vertederd, bewonderend, eerbiedig, medelijdend soms en soms verrukt verliefd geboeid houden.

Van hoe grote betekenis de ongebroken verhouding kunstenaar-burger voor Rembrandt en zijn tijdgenoten-schilders geweest moet zijn, ziet men uit de verdere geschiedenis van het portret. In de 19de eeuw wordt de burger - natuurlijk niet de mens die burger is - onmogelijk als voorwerp van artistieke uitbeelding. Het hoogste embleem van zijn burgerlijke waardigheid, de hoge hoed, wordt naar de rekwisietenkast van de karikatuur verwezen. Het forse groepsportret van de burgers in functie, het regentenstuk, dat in de 18de eeuw al een theaterachtig karakter had gekregen, verdwijnt geheel. Aanvankelijk kan de burger zich nog hullen in de vermomming van de civis Romanus (vroeg-19de-eeuwse standbeelden). Daarna blijft hem niets anders over dan zich in de naaktheid van zijn zwarte jas-met-ridderorden over te leveren aan de idealiserende meegaandheid of de ironie van zijn portrettist (Van Welie en Van Dongen), de kunstenaar is noodgedwongen aangewezen op de verheffing van het algemeen menselijke: het portret concentreert zich op de weergave der menselijke gelaatstrekken. Het portret van de familie-in-staatsie handhaaft zich het langst waar de tradities het sterkst zijn: aan de vorstelijke hoven en bij de Engelse adel (Sargent).

Ook de maatschappelijke vooruitzichten van de jonge Rembrandt berustten op een samengaan van kunstenaar- en burgerschap. Toen hij zich in 1631 als een gewild portretschilder in 'een pakhuis op de Bloemgraft' te Amsterdam vestigde, mag hem al niet de grootheerlijke en hovelingenloopbaan van zijn kunstbroeders Rubens en Van Dyck voor ogen hebben gestaan, zeker deelde hij de eerzucht en de illusies van de vooruitstrevende burger: een welgesteld leven, een goedbesteld huis, een bloeiend gezin. Het was het geluk van de tijd waarin hij leefde, dat die illusies samenvielen met zijn maatschappelijke en ethische idealen van burger-christen en dat hij er zich met al zijn energie toe kon zetten ze te verwezenlijken zonder iets van zijn roeping te

verloochenen. Men leest deze opgang uit zijn werk af: de zelfportretten worden, ondanks de grofheid van zijn trekken, voornamer, zelfbewuster en sierlijker van kledij. In 1633 begint de reeks van portretten van Saskia die in 1634 zijn vrouw wordt. Meer nog dan uit de zelfportretten spreekt uit deze reeks zijn menselijke en maatschappelijke trots: graag tovert hij haar lieflijke gestalte tot een ‘Flora’ om (112, 103), en is er wel ooit een zo manlijk-kuis én vurig naakt geschilderd als dat waar hij een geïdealiseerde Saskia als de bruid van de jonge Tobias op een weelderig pronkbed neerlegde: de zogenaamde ‘Danaë’ (474)? Maar graag ook geeft hij haar weer als wat hij met niet minder voldoening in haar zag: de voorname vrouw van een aanzienlijk burger (101 en 104). Van 1631 is zijn eerste ‘Heilige Familie’ (schilderij 544, ets 82), een motief dat hij schilderend, etsend, tekenend steeds weer zal herhalen en dat blijkbaar zo innig in zijn gevoelsleven is opgenomen, dat hij het zelden in de exotisch oosterse sfeer van zijn andere nieuw-testamentische voorstellingen hult. De gebruikelijke omgeving is een eenvoudig burgermans-binnenhuis of, als na omstreeks 1640 zijn omzwervingen in de omtrek van Amsterdam beginnen, waaraan we ook zijn landschapetsen danken, het interieur van boerderijen, waar hij mogelijk overnachtte.

Zijn menselijke en maatschappelijke opgang gaat voor Rembrandt samen met zijn verovering van het barok. Hem zo goed als zijn medeburgers fascineerde de pralende rijkdom van deze dramatische kunst, hoe on-Hollands en onburgerlijk ook ja te eerder ómdat ze dat was. Maar zijn sujetten stonden te ver af van de staatsie, het stijlvol gebaar en de dramatische bewogenheid die het barok in zijn hoogste uitingen tot vereeuwiging van het gespannen ogenblik maakte. Wilde hij niet in retorische navolging van zich zelf en anderen vervallen, wilde hij niet zijn burgers gaan vermommen in een hoofse staatsie die hun niet eigen was, dan moest hij een eigen dramatiek vinden. Thematisch vond hij die in zijn doorleefde bijbelse fantasieën, methodisch ontdekte hij de dramatiek van het licht. Het succes daarvan knoopte zich vooral vast aan zijn eerste grote Amsterdamse opdracht, de groep oversten van het chirurgijnsgilde, bekend als de ‘Anatomie van dr. Nicolaas Tulp’ van 1632 (403). In de sprekende handen van Tulp, in de scherp luisterende en turende koppen wordt nog wel een bindend dramatisch moment gesuggereerd, maar de eigenlijke samenvattende eenheid van de groep ligt toch al in het licht.

Dit werk en het huwelijk met Saskia schijnen het begin van een loopbaan als die van Rubens. Rembrandt neemt in de eerstvolgende jaren weinig portretopdrachten aan: de prijzen die hij voor zijn schilderijen kon maken en Saskia's vermogen stellen hem in staat te leven als een deftig excentriek burger die in het grote huis aan de Sint Antoniesbreestraat, in 1639 gekocht, een rijke verzameling kunstschatten, kostbaarheden en bizarre rariteiten verzamelt. Het is de tijd van de elegante zelfportretten en van zijn het dichtst bij het barok aansluitende schilderijen: ‘Abrahams Offer’ van 1635 (498), ‘Simons Blindmaking’ van 1636 (501), ‘De Engel verlaat Tobias en de zijnen’ van 1637 (503), ‘De Bruiloft van Simson’ van 1638 (507) en ‘David en Absalom’ van 1642 (511).

Rembrandt van Rijn. Hendrickje. *Verzameling Mr. & Mrs. Norton Simon, Los Angeles*.

De rijkdom en de veelzijdigheid van Rembrandts werk en de merkwaardig duidelijke parallelle ontwikkelingslijnen van techniek, voorstelling en emotionele inhoud die door dat werk lopen, maken hem als het ware tot een klassiek voorbeeld van het in elkaar grijpen van kunst en leven. In beide betekent het jaar van Saskia's dood (1642) de kennelijke afsluiting van een periode van uitbundigheid. De bittere teleurstelling van zijn manlijk-teer verlangen naar een bloeiend gezinsleven - vóór Saskia stierven drie jonggeboren kinderen en alleen Titus, in 1641 geboren, overleefde haar - moet Rembrandt diep hebben aangegrepen. Maar toch zouden we de verhouding leven-en-kunst te enkelvoudig stellen, wanneer we daarin niet alleen het keerpunt, maar ook de oorzaak tot zijn afwending van het dramatisch gerucht van het barok zagen. Die lag dieper dan ook het diepste menselijke leed: in de onbestaanbaarheid van een grote barokkunst in het burgerlijke Holland. Omdat Rembrandt zich niet tevreden kon stellen met de rol van een kleine epigoon én omdat hij een Hollander was, omdat hij in een bloeiende en groeiende, een vooruitstrevende maatschappij geen achterblijvende provinciaal kon zijn en afgewend blijven van wat een voortdurende climax van de triomfen der renaissance leek én omdat hij geen koningen, pausen en kardinalen tot sujetten had, moest hij op een eigen wijze die climax verwezenlijken, het sprekende, de emotionele spanning, de dramatiek ontdekken in zijn eigen naar het uiterlijk zoveel minder bewogen sfeer. Voor zijn ‘studieuze ijver’, zoals hij zelf zegt, voor zijn onuitputtelijke, worstelende energie lag hier een taak zonder grenzen. In zijn Leidse tijd al trok hem het sprekende van de doorleefde gezichten van oude mensen; voor zijn etsen en tekeningen zoekt hij zijn modellen onder degenen die geen maatschappelijke positie tot ingetogenheid dwong en wier enige weelde de overdadige en onbeheerste uitdrukking van hun gevoelens, het ten toon dragen van hun ellende was: de paupers. Een derde groep van sprekende modellen vond hij in de joden. Zijn andere mogelijkheid tot een verheviging die inniger en doordringender uitging boven de hoogste spanning, die in het gebaar bereikbaar was, noemden we al: de dramatiek van het licht.

Maar in dit nastreven van de enig mogelijke elementen van een Hollandse barok verwijdert Rembrandt zich onvermijdelijk van het wezen van dat zelfde barok: zijn lichtstudies bewegen zich in het technische vlak van levendige belichting van het dramatisch moment naar het leven van het licht zelf, in het emotionele vlak van de dramatiek naar de stemming. In een vroom man als Rembrandt moet de dood van de geliefde vrouw de aandacht zeker van het ogenblik naar het eeuwige gekeerd hebben. Daardoor kan de ontwikkeling versneld zijn die echter lang voor 1642 had ingezet. In 1636 keerde Rembrandt zich tot een voor hem nieuw genre: het landschap. Maar niet het landschap, dat hij als het wijde uitzicht van de molen aan de Rijn of van wandelingen buiten Amsterdam kende, maar emotioneel geladen fantasieën op Italiaanse berglandschappen, zoals hij ze van prenten moet hebben gekend met romantische bruggen en kasteelruïnes onder dreigende onweers-luchten. Dan in 1641 drie etsen (164, 158, 160), als het ware zó opgetekend uit het vlakke land om Amsterdam waarvan hij in dezelfde tijd het silhouet

etste (159). Hier, vóórdat de nieuwe fase zich nog in zijn schilderijen manifesteert, zien we voor het eerst die verinniging van de aanschouwing waarin hij een te hoog opgevoerde bewogenheid overwon en we begrijpen, dat hij niet toevallig in deze periode zich voor het eerst tot onderwerpen keerde waarin het menselijk gebaar ontbrak.

In dezelfde maand, waarin Saskia stierf - juni 1642 - voltooide hij het grote opdracht-stuk, waarvan de ontvangst hem zou tonen hoe ver zijn onvermijdelijke groei hem van de sociaalkunstzinnige idealen van zijn bewonderaars verwijderd had: het 'Korporaalschap van kapitein Frans Banning Cocq', gezegd de 'Nachtwacht' (410). Het is geen wonder, dat tijdgenoten en nageslacht geweifeld hebben in de naamgeving van dit omvangrijk schilderij. Want wat voor zijn opdrachtgevers hoofdzaak was geweest: de voorstelling van het schuttersvendel in de een of andere sprekende pose waarin elk naar de waarde van zijn rol tot zijn recht kwam, was voor de schilder bijzaak geworden. Men kan eindeloos gissen naar de betekenis van gebaar en verschijning van de betogende, deftige, donkere kapitein en zijn citroengele luitenant, van het hanteren van wapens, vaandel en trommel en van het mysterieuze gouden meisje met haar witte haan, want dat alles had zijn zin verloren in het spel, dat Rembrandt ermee speelde en dat beheerst werd door de dramatiek van het licht. En men kan ook nu na drie eeuwen de verdediging van het genie Rembrandt tegen zijn kooplui-opdrachtgevers die het hun toekomende aan verf en voorstelling eisten, ter hand nemen, maar dat heeft eveneens zijn zin verloren. Want Rembrandt heeft die verdediging niet meer van node en wij, die ongetwijfeld oneindig veel meer over kunst denken, spreken en schrijven dan de 17de-eeuwers, is het voor ons niet een beetje goedkoop de staf te breken over deze kooplui die kunstwerken kóchten - en niet de minste - in sindsdien ongekende omvang en algemeenheid? Maar voor hen was het schilderij voor alles voorstelling, afbeelding van iets wat zij graag zagen: een mals stilleven, een vertrouwd landschap of stadsgezicht, een bijbels tafereel, een portret, afbeelding van hoe zij het zagen en hoe zij gezien wilden worden en de omvangrijke schilderijenkoop dier dagen bewijst, dat de schilders zich geen geweld behoefden aan te doen om die wensen te vervullen. Maar in de twintig jaar, dat Rembrandt nu werkte én groeide, waren ook zij gegroeid en veranderd en daarmee de eisen die zij aan hun schilders en in de eerste plaats aan hun portretschilders stelden. De koopmanshuizen met hun zolders en kelder vol koopwaar in de oude stad hadden zij meer en meer verlaten voor de herenhuizen op de grachten. Hun bedrijf was losgemaakt van hun gezins- en gezelschapsleven en dat betekende, dat zij zich zelf en hun vrouwen niet langer zagen en gezien wilden hebben als wat zij in dat bedrijfsleven waren, maar als wat zij golden in een gezelschapsleven, dat een Franse hoftoon nastreefde. In de heersende kunstsmaak drukt zich dat uit in een voorkeur voor het representatieve en decoratieve in alle genres boven het burgerlijke realistisch-stemmingsvolle waarin de kracht van de grote Hollanders altijd had gelegen. Een portretstuk als dat van de 'Scheepsbouwmeester en zijn vrouw' in Buckingham-palace (408), dat Rembrandt in 1633 schilderde, past in zijn voorstellingswijze niet in de heersende smaak van na 1650:

deze inderhaast bij de inmaak of kamerbeurt weggelopen huisvrouw die met de knop van de deur alweer in de hand haar man een briefje aanreikt - het was niet de rol waarin de Heren hun vrouw graag zagen. Van de vervreemding tussen Rembrandt en zijn publiek is zijn eigen ontwikkeling dan ook maar ten dele de oorzaak. Het verschijnsel past geheel in die algemene vervreemding tussen het koopmans-mecenaat en het Hollandse realisme waardoor niet alleen Rembrandt, maar ook Hals, de Ruysdaels, Hobbema, Brouwer, Steen, Vermeer en de Hedas op de achtergrond raakten voor tweederangs talenten die zich beter aan de internationale mode wisten aan te passen, zoals Honthorst, Dujardin of Terborch en de door het Haagse hof gevierde buitenlanders Jordaens en De Lairesse.

Maar geen van al deze verguisden heeft zó als Rembrandt de strijd aangebonden met het barok, het in zich opgenomen en er over getriomfeerd. Een tijd lang gaat hij mee in dat steigerend optornen van praal en bewogenheid, dat noodzakelijk zijn spankracht moet verliezen, omdat het de aarde niet los kan laten, maar dan, als de engel van Tobias, zet hij zich af en komt de vorstelijke praal van kleur en allegorie te boven in de weelde van het licht, de dramatiek van het gespannen moment, in de duur der innigheid.

Het begrijpelijk tekort aan begrip waarmee Rembrandts tijdgenoten tegenover zijn ontwikkeling stonden, heeft de mens bitter leed berokkend, maar de kunstenaar niet geschaad. Het werd - ten dele - de oorzaak van zijn bankroet en van de verkoping van zijn dierbare kunstschatten, ten dele, want voor een prachtlievend fantast als Rembrandt kon een ‘soliede positie’ alleen het toevallig produkt van hoge inkomsten zijn.

Men heeft terecht opgemerkt, dat Rembrandts levensgeschiedenis zich laat aflezen uit zijn portretten. En als zij één ding schijnen uit te wijzen dan wel dit, dat de jaren van zijn financiële ondergang de schilder dieper hebben aangegrepen dan die van Saskia's ziekte en sterven. Houbraken heeft hem ‘geltliefdig (geldgierig luidt niet wel)’ genoemd. En dat kan wel een goede karakteristiek zijn, want naar wat uit zijn financiële transacties bekend is, verwaarloosde hij geenszins de commerciële kant van zijn beroep; niet echter om het als een vrek op te potten, maar om het als een grand seigneur, als men wil spilziek uit te strooien. Zijn felle schraperigheid tegenover Geertje Dircks, de ‘droge min’ van Titus na Saskia's dood en weldra zijn minnares is daar niet mee in tegenspraak. Wat over deze tot voor kort vrij duistere periode uit zijn leven aan het licht is gekomen, wijst op aanvankelijk dezelfde ondoordachte kwistigheid tegenover een beminde vrouw: hij sierde Geertje op met de kostbare sieraden uit de nalatenschap van Saskia, maar was het schrielheid, toen hij haar met de grofste middelen afhandig trachtte te maken, wat hij nu als het erfdeel van Titus zag, of in tomeloze haat omgeslagen liefde, toen Hendrickje de plaats in zijn hart van Geertje had ingenomen? Tegenover Rembrandts verslagenheid bij zijn faillissement moeten we bedenken, dat hij geen bohemien, maar een burger was, een zelfbewust burger en de schande grieft dieper dan de smart. Wij, 20ste-eeuwers, voor wie de ethiek der financiële soliditeit bedenkelijk is uitgehold, kunnen ons moeilijk meer een denkbeeld vormen, hoe zwaar het schandmerk van onbekwaam-

Rembrandt van Rijn. Titus. *Kunsthistorisches Museum, Wenen*.

heid en eerloosheid de bankroetier woog. En ter wille van deze schuldeloze schande beroofde men Rembrandt - want hij moet het als een roof gevoeld hebben - van zijn kunstschatten die hem niet alleen eigendom waren, omdat hij ze met het werk van zijn handen gekocht had, maar omdat niemand als hij er de waarde van kende voor het werk dat van zijn prilste bewustzijn af de zin van zijn leven was geweest. En weer, als bij de dood van Saskia, groeit zijn kunnen niet door de slag - want het is een kunstkopersfabeltje, dat armoede en tranen de pootaarde der kunst vruchtbaar maken - maar als het ware met de slag mee. We spraken hierboven over Rembrandts aanvaardingsvermogen, die geniale mengeling van bescheidenheid en eigengerechtigheid waarmee hij tot het einde van zijn leven toe heeft willen leren van zijn vakgenoten en motieven van hun werk die hem troffen, overgenomen in het zijne. Bezien we het werk uit de jaren van zijn vernedering en daarna: de zelfportretten, de latere bijbelse voorstellingen als ‘Jacob zegent zijn kleinkind’ (525), het z.g. ‘Joodse Bruidje’ (416) en de ‘Familiegroep’ (417), etsen als de ‘Heilige Familie’ (252) of de ‘Kruisafneming bij Fakkellicht’ (257), beide van 1654, heel de rijkdom van die kostbare laatste vijftien jaren, waarin de tragische verscheurdheid zich oplost in de droom der verinniging, en we vragen ons ontroerd af: toont hij niet dat zelfde aanvaardingsvermogen tegenover het leven zelf, heeft hij niet met die zelfde bescheiden en onverbiddelijke soevereiniteit zijn triomfante en zijn bittere levenservaringen dienstbaar gemaakt aan zijn werk?

Het barok sloot door zijn superlatieve aard de mogelijkheid van een verdere ontwikkeling uit: het moest verstarren in zijn steigerende vaart, en in de hofsfeer waar het mee samengegroeid was, kon men er zich alleen van losmaken door zijn pompeuze ernst te verloochenen voor het luchtig spel van het rococo.

Rembrandt, ondanks zijn onkosmopolitische levenswijze alles minder dan een provinciaal, moest de grote geest van zijn tijd door zich heen laten gaan, maar hij behoorde tot de weinigen die hem overwonnen. Hij overwon hem, als Velasquez, als El Greco die er elk op een eigen wijze een nieuwe dimensie aan gaven, hij overwon hem anders dan zij, omdat hij een Hollands genie was, een Hollander en een burger. Hij overwon hem door zijn blik af te wenden van de aardse majesteit, van het geladen en verheven gebaar, van het rijke, het imposante, het decoratieve, dat zijn medeburgers bleef biologeren, waar zij zich tot ver in de 18de eeuw, het werk van Rembrandt en Vermeer miskennend, aan zouden vergapen, maar dat nooit de uitingsvorm kon zijn van het beste wat in hen leefde. Dat beste, die hoogste potentie van de burgerlijke geest, door de burgers zelf verloochend, krijgt eeuwigheidswaarde in Rembrandts latere werk: in zijn ingetogenheid, zijn stijlloze intimiteit, zijn liefde voor de directe menselijke betrekkingen, voor het gezin, zijn vermogen om de dagelijkse dingen als het ware te ontstoffelijken door ze op te nemen in de hoge vlucht van zijn droom.

De burger heeft een waar zondenregister in onze cultuurgeschiedenis en de Hollander is bij uitstek burger. De kleine verhoudingen waarin hij leeft, zijn gebrek aan levensstijl, aan kunstzinnige traditie, ze zijn hem uitentreuren

Rembrandt van Rijn. Zelfportret als Paulus. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

verweten. In het begin van dit hoofdstuk wezen we er al op, dat het niet aangaat de geldigheid van deze verwijten ook over de 19de eeuw heen naar het verleden uit te breiden. Want deze stijl- en traditieloze geest werd pas een remmende kracht, toen hij ... traditioneel werd. Vóórdien mag het kleine talent dat gretig langs het gebaande pad omhoog klimt, in de nuchtere vlakte der burgerlijke maatschappij weinig steun gevonden hebben voor zijn voet, maar boven die zelfde vlakte welfde zich een eindeloze hemel, waarin de oorspronkelijke geest onbelemmerd opsteeg en neerdaalde in het kleine nest, dat hem omsloot als een leeuwerik in het vlakke veld. Zulke onbelemmerde geesten waren de grote burgerlijke dichters en denkers, waren Shakespeare, Milton, De Groot, Spinoza, Christiaan Huygens, Newton, waren in een wonderlijk overdadige bloei van het genie de grote Hollandse schilders en de grootste en diepzinnigste van hen allen was de man, die in 1659 na een reeks van jaren vervuld van het krakeel van schuldeisers, deurwaarders en notarissen, één lange marteling voor de in zijn werk verzonken kunstenaar, gehavend en vroeg verouderd het rijke huis aan de Breestraat verruilde voor de kleine woning op de Rozengracht, beroofd van alles wat hem dierbaar was, maar ook van zijn laatste belemmering ontslagen.

Beroofd - toch niet van alles. Hem vergezelt - laatste wat hem van Saskia's nalatenschap bleef - haar zoon Titus, en ook het Ransdorpse boerenmeisje Hendrickje Stoffels, omstreeks 1645 voor het eerst als huishoudster genoemd die na enige jaren Saskia's plaats in zijn huis, zijn werk, zijn hart had ingenomen en in 1654 de moeder van zijn dochtertje Cornelia was geworden. Van de wederzijdse liefde in dit kleine, berooide gezin, van het kloeke gezond-verstand en de grote toewijding van Rembrandts tweede vrouw voor het grote en het kleine kind dat zij in haar zorg opnam, getuigen niet alleen de vele met grote tederheid geschilderde portretten van haar lief gezicht, maar ook een paar nuchtere papieren: het testament dat Hendrickje een paar jaar voor haar dood ‘sieckelijck van lichame, nochtans gaende en staende’ maakt en dat van Titus, maar vooral de door Hendrickje en Titus aangegane overeenkomst tot het sluiten van ‘seeckere compagnie en handel van schilderijen, papiere kunst, kooper- en houtsnede, item drucken van deselve, rariteyten en alle ap- en dependentiën van dien’, een overeenkomst, die geen andere bedoeling gehad kan hebben dan Rembrandt van geldzorgen te ontslaan en zijn werk en materiaal te beveiligen tegen genadeloze schuldeisers.

Zo treedt in de laatste jaren van Rembrandts leven een zelfde verinniging op als we in zijn werk opmerkten. In 1662 sterft Hendrickje. Titus' vroegoude zorg begeleidt hem tot zijn voorlaatste levensjaar. Dan is er alleen nog Hendrickjes dochtertje, de veertienjarige Cornelia, om de sobere huishouding te voeren. De dwingende droom van het werk dat gedaan wil worden, de droom die al zijn krachten geëist had, toen hij jong en sterk was, laat niet af nu hij oud en ziekelijk wordt en zuigt de laatste sappen uit zijn moeizaam lijf. De kring van zijn vrienden wordt kleiner, de opdrachten verminderen al blijven ze niet geheel uit: in 1660 bij de dood van zijn vroegere leerling Govert Flinck gaat diens opdracht voor een groot schilderij in het Amsterdamse

raadhuis: ‘Samenzwering van Claudius Civilis’ op hem over. Uit het fragment dat van het kolossale doek overbleef (482) is het maar al te begrijpelijk, dat het niet aanvaard werd: hoe ver staat de grimmige en barbaarse majesteit van deze hordenkoning van de cothurnen-gestalten, waarin zijn klassiek geschoolde tijdgenoten het edel voorgeslacht zagen! Uit een opdracht ook ontstond het schilderij dat veelal als het hoogtepunt van Rembrandts kunnen wordt beschouwd: de ‘Staalmeesters’ van 1662 (415), hoogtepunt ook in de brede ontwikkeling van het meest Hollandse en meest burgerlijke genre, het regentenstuk. Achteloos de overtollige pronk afschuddend en de dramatische opmaak, waarmee het genre reeds lang overladen was, zet Rembrandt de uniforme figuren van de vijf waardijns op het doek en alles, hun houding, hun sober gebaar, het licht dat de ingehouden kleur doorgloeit, suggereert hun één-zijn in bezonnen overleg. De triomf van Rembrandts kunnen symboliseert ook de triomf van het burgerdom. Maar is dit zoeken van een hoogtepunt in zijn scheppen niet louter het werk van onze trage geest, gewoon om op- en neergang in een mensenleven te onderscheiden en leert ons niet het overzien juist van die rijke jaren-zestig na zijn grote bittere strijd, dat hij zich aan deze normen onttrekt? Want er mag dan in dit laatste werk die verheven bezinning en bevrijding uit aardse benardheid zijn die als een uitvloeien in de grote stilte is, maar daar staat tegenover, dat tot in het laatste werk toe groei en overwinningen zijn aan te wijzen, een gestadig reiken naar een hoger waarin onze blik zich verliest. Zijn macht groeit tot het einde en niet slechts daar waar de ouderdom van nature, maar ach zo zeldzaam, oppermachtig is, in wijsheid en berusting, maar over alles, waarnaar hij zijn hand uitstrekt. Waar werd de tragiek van de waanzin feller dan in de gloeiende diepten van zijn ‘Saul en David’ (526), waar het sprookje toverachtiger dan in ‘Esther's brokaten mantel’ (530), waar de vergankelijkheid huiveringwekkender dan in de ‘Anatomie van dr. Deyman’ (414), waar de deemoed en de hulpeloosheid ontroerender dan in de ‘Verloren Zoon’ en zijn blinde vader (598)?

In het huis aan de Breestraat had hij in de jaren van zijn voorspoed die wonderlijke verzameling van ogenstrelende schatten, al wat de kunstvaardigheid van mens en natuur hadden voortgebracht, bijeen gegaard. Nu in de kale woning op de Rozengracht schept de onoverwinnelijke uit het niets een nieuwe verzameling: onuitputtelijk schijnt de weelde van nieuwe, nooit gedroomde kleuren die op zijn doeken opvlammen, onuitputtelijk de veelheid der menselijke gevoelens die zich aan zijn uitdrukkingsvermogen opdringen en waarvan hij in één klein gebaar de wezenlijkste inhoud vat: de barse melancholie van Saul, die zich de tranen wegveegt met het gordijn van zijn troonhemel, de smartelijke vreugde in de uitgespreide handen waarmee de vader de verloren zoon omvat, de machteloze wanhoop van ‘Haman in Ongenade’ (531). Het zijn alle onderwerpen die hij in de loop van zijn leven herhaaldelijk had aangevat. Terug tot een onderwerp dat hem sinds zijn eerste weergave van het Tobiasverhaal nog in zijn Leidse jaren vervolgd had, keert hij in twee van zijn laatste grote werken: het ‘Portret van een Echtpaar’ (416) gezegd de ‘Joodse Bruid’ en de ‘Familiegroep’ te Brunswijk (417).

Als een in vertederd gepeins wederopnemen van de oude dierbare en

boeiende gedachte van huwelijk en gezin vertegenwoordigen deze werken zijn ouderdom. Maar zozeer geven zij die oude gedachte een geheel ongekende uitdrukking, dat men ook zou kunnen menen aan de aanvang van een geheel nieuw tijdvak in de ontwikkeling van Rembrandts kunst te staan. De genegen verbondenheid van man en vrouw, de beschutte bloei van het gezin zijn hier losgemaakt van het bijbelse verhaal en louter in hun essentie van directe menselijke verhoudingen, zoals ze zich aan de schilder en zijn tijdgenoten voordeden, uitgebeeld. Met de 'Staalmeesters' tezamen vormen deze beide stukken de meest indringende, de meest onmiddellijke en de meest verheven weergave van het burgerlijke levensideaal die wij bezitten. Nooit heeft Rembrandt zich meer geest van de geest der burgerij getoond dan toen hij op het eind van zijn leven, vergeten en miskend door de boven zich zelf uitgeschoten burgers, hun het ideaal voorhield, dat zij mét zijn werk ontgroeid meenden te zijn.

* Wij hebben gemeend voor de lezer het volgen van dit opstel te vergemakkelijken door achter de genoemde schilderijen van Rembrandt het nummer te vermelden, waaronder ze zijn opgenomen in de door H. Gerson herziene uitgave van A. Bredius, *Rembrandt paintings*, London 1969[3] en achter de etsen het nummer uit K.G. Boon, *Rembrandt de etser, het volledige werk*, Amsterdam 1963.

Michiel Adriaensz. de Ruyter

Der Staten rechterhand

In de aanhef van ons ‘portret’ van Coen hebben wij De Ruyter een van onze nationale helden genoemd, en de held, in historische zin, nader omschreven als iemand die door geboorte en maatschappelijk aanzien, door een uitzonderlijke daad of functie, door het offer van leven of dood voor een ideaal of door een vereniging van dat alles tot een gestalte van onze collectieve verbeelding is geworden.

Het ‘Aanschouw den Held’ klonk reeds bij zijn leven en klinkt tot nu toe door. In zijn tijd was hij onmiskenbaar een populaire figuur - ja, mag men Brandts verhalen omtrent zijn triomfante terugkeer, in augustus 1655 en de toeloop bij zijn begrafenis geloven, dan is hij de grote volksheld van zijn eeuw geweest. In onze moeilijk te onderwijzen vaderlandse geschiedenis met zijn zwakke persoonlijke inslag is Vlissinger Michiel een dankbaar hoofdstuk: is hij niet de enige historische figuur, waarover de onderwijzer jeugdanekdotes kan vertellen? Is hij niet - zoon van het volk, van onze uitverkoren kleine luiden nog wel, in ons meest populaire bedrijf opgeklommen tot de hoogste waardigheid, ja tot een hertogskroon, maar een hertogskroon die eigenlijk alleen in de praal van zijn begrafenis tot zijn recht komt - is hij niet de ware held voor zijn democratische natie? Is hij ook niet - man van fortuin en van bekwaamheid en gezag op zijn eigen halfdek die niettemin nooit gestreefd heeft naar ook maar zo iets als de schijn van een staatkundige rol - de ware, en ongevaarlijke, held van een regenten-oligarchie: ‘der Staten rechterhand’, maar meer niet?

Van 1652 af ontwikkelt zich gestadig en duurzaam zijn heldenroem om bij zijn dood te worden vastgelegd in Rombout Verhulsts praalgraf, Brandts *Leven van De Ruyter* en in een tot onze tijd toe ongedoofde nagedachtenis. Wij zijn allen grootgebracht met de klassieke guitenstreken van zijn jeugd, we hebben de blauwgeruite kiel bezongen en bijna drie eeuwen lang hebben de schoolmeesters een dankbaar gehoor gevonden voor het verhaal van Jan Compagnie en de Duinkerker kapers die van het beboterde schip afgleden.

We hebben hem leren kennen als de onoverwinnelijke, moedige, slagvaardige, de eenvoudige, rechtvaardige, hartelijke, de vrome, trouwe, huiselijke, zuinige, milddadige, in één woord als de Held, een probleemloze gestalte waarbij een simpele karakteristiek van de goedronde zeeman kon volstaan: tegenover het van ouds overbekende hebben wij geen vragen meer. Tot die éne vraag rijst naar de mens die aan het begin van deze overlevering staat en naar het uitgangspunt van zijn roem en dan verkruimelen al die fraaie epitheta in onze handen en moeten wij opnieuw beginnen. Waarmee? Met het waarachtige levensverhaal van de Vlissinger jongen Michiel Adriaensz.? Maar dat kennen we immers alleen uit Brandts terugblik op het leven van de

grote admiraal, ongetwijfeld een verantwoord stuk geschiedschrijving, maar wie weet toch hoe zeer reeds beïnvloed door de classicistische norm van het heldenleven, die de schrijver zich stelde. En wanneer in de figuur van Michiel Adriaensz. de Ruyter, zoals telkens een nieuwe generatie van jonge Nederlanders hem in zijn gedachtenwereld opneemt, waarheid en verdichting zo onontwarbaar vervlochten zijn, is dan deze legende niet meer historie geworden dan de werkelijkheid?

Wanneer wij De Ruyter opnemen onder de ‘erflaters van onze beschaving’, dan dienen wij er ons allereerst rekenschap van te geven wat zijn ‘erfenis’ voor onze beschaving betekend heeft. Men kan zeggen, denkend aan Kijkduin vooral: de onafhankelijkheid des lands, maar het blijft de vraag of men in het bestaan van een natie een ‘gewonnen’ zeeslag (ook al een wat wankel begrip) als beslissende factor mag zien en daarin nog weer de aanvoerder als enige drijvende kracht. Aan de andere kant zou men hem onrecht doen naast het werk van een Rembrandt of Vondel zijn schamele geestelijke nalatenschap, wat stijf en stroef geschreven brieven en rapporten, te stellen. De Ruyters nalatenschap blijkt inderdaad: zijn legende, het verhaal van zijn leven en bedrijf, zoals het eeuwenlang onze begrippen van moed, beleid, eenvoud en soberheid heeft helpen vormen, het nationaal zelfbewustzijn gesteund heeft. Zijn karakteristiek zal zich even zeer met die legende als met ‘de gewone mens’ die achter de historische gestalte schuilgaat, moeten bezighouden. Dat wil niet zeggen, dat wij ernaar zullen streven tegenover de fabel der opgesierde traditie de ontluisterde held in zijn alledaagse verschijning te stellen, want ‘en pantoufles’ lijken alle helden op elkaar én op de gemiddelde burger en het kan alleen voor het zelfgevoel van de gemiddelde burger aangenaam zijn in die staat met hen te verkeren. Wél willen we ons afvragen, hoe de van school en uit de lijnbaan weggezonden hoogbootsmansjongen tot hertog-admiraal en tot ‘bestevaer’ werd en welke wezenlijke vernieuwing door hem in ons zeewezen gebracht, hem een zo uitzonderlijke plaats in de maritieme geschiedenis hebben gegeven, maar ook hoe zijn legende zich heeft moeten wijzigen, opdat de held ‘in onbezoedelde ere’ bleef ‘blinken’, en zich verder zal moeten verschuiven van heldenverering naar historische waardering op straffe van geheel en al in holle retoriek te vervallen en van een drijvende tot een remmende kracht in het volksleven te worden.

Zo ooit dan zijn in het leven van Michiel de Ruyter plaats en milieu van geboorte geen toevallige factoren: de havensteden achter de Zuidhollandse en Zeeuwse banken en met name Vlissingen hielden de geuzentraditie van varen, vechten en ... zeeroof niet minder hoog dan hun buren de ‘Duinkerker kapers’ die er in onze schoolboekjes mee gedoodverfd worden. Functies en begrippen waren in dit veelzijdig bedrijf nog niet gescheiden en geordend: de koopman was tevens reder, de reder-koopman stelde zo nodig - en tegen een behoorlijk contract - zijn schepen die wat extra geschut tot oorlogsbodems maakte, in dienst van de Staten, diende gelijkelijk het Staats- en het eigenbelang door het buit maken van vijandelijke koopvaarders en profiteerde van de oorlogstoestand om de meer plaatselijke vijandschap met de concurrenten langs de Vlaamse kust uit te vechten. In een stad waarvan het hele bestaan

Michiel Adriaensz. de Ruyter. Gravure door Michiel Mouzijn. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

gegrondvest was op dit bedrijf werd Michiel Adriaenszoon die zich later met een bijnaam, in zijn moeders familie gebruikelijk, De Ruyter zou noemen, op 24 maart 1607 geboren als zoon van ‘de varende man’ Adriaen Michielsz. die kort na de geboorte van dit vijfde van zijn elf kinderen, het zeemansleven opgaf en in het gilde der bierdragers werd opgenomen. De verhalen uit zijn jeugd: zijn gewaagde klimpartij op de St.-Jacobstoren, zijn onhandelbaarheid op school, zijn onbruikbaarheid in de lijnbaan, waar hij, tien jaar oud, à zes stuivers per week te werk werd gesteld, zijn ‘vechten en smijten’, zijn haantje-de-voorste spelen onder de baldadige straatjeugd, ze zijn te overbekend voor herhaling, te zeer met zijn historische gestalte verweven, om ze, zo dat al mogelijk ware - op hun juistheid te toetsen. In ieder geval sluiten zij volkomen aan bij zijn latere uitspraak: ‘hij dogt in zijne jonkheid nergens toe dan ter zee te vaeren’. Met elf jaar bereikte hij zijn ideaal: op 3 augustus 1618 vaart hij als hoogbootsmansjongen uit. Hoofdzakelijk in dienst van de heren Lampsens, voor wie hij ook reeds het touwslagerswiel gedraaid had, maakt hij een aantal reizen als jongen en matroos langs de westkust van Afrika en naar West-Indië. Na afloop van het Bestand laat hij zich als vele andere matrozen voor het leger van Maurits werven en dient als busschieter in het Kleefse en in het door Spinola belegerde Bergen op Zoom. Zijn eerste korte dienstverband op de Staatse vloot eindigt in 1622 met zijn verwonding en gevangenneming door de Biscayers: met twee lotgenoten ontvlucht hij en keert na een avontuurlijke zwerftocht door Frankrijk in Vlissingen en naar de koopvaardij terug. Op een nieuwe reeks van reizen op de korte en Groenlandvaart klimt hij op tot de rang van hoogbootsman. Over de volgende jaren zijn de berichten schaars. Vermoedelijk heeft hij in dienst van de Lampsens gelegenheid gevonden zijn praktische en theoretische kennis van zeevaart en koopmanschap zoveel aan te vullen, dat hij bevoegd werd tot de hogere functies aan boord: hij zou als agent van de Lampsens te Dublin en als supercargo op reizen naar de Middellandse Zee gediend hebben.

In de registers van de Nederduits hervormde kerk te Vlissingen vinden we mogelijk het uitgangspunt van deze poging om tot een meer gevestigde positie te komen: zijn (kortstondig) eerste huwelijk in 1631, zijn tweede in 1636, beide met Vlissinger jonge dochters uit het kleinburgerlijk milieu waar hij zelf uit stamde. Een gevestigde positie en een zeker bestaan, ja, want we zouden zeker mis zijn, wanneer we in Michiel, wanneer we in zo velen van onze 17de-eeuwse helden-van-de-daad voor alles avontuurlijke geesten zagen. Zeker, zij waren dat óók, zoals we dat allemaal meer of minder zijn - in potentie. Maar Michiel had ook de aanleg tot een werkzaam leven (‘sterk en als tot arbeid geboren’ noemt Brandt zijn uiterlijke verschijning), hij was ook de eerzuchtige kleinburger die door noeste arbeid, zelfontwikkeling en een eerzaam leven vooruit wilde komen in de wereld. Maar terwijl wij in onze gespecialiseerde tijd hoogstens de kans krijgen één van onze potenties te ontwikkelen, deed het toenmalige zeemansleven met wat wij hierboven zijn nog ongescheiden functies noemden, een beroep op al die potenties. Aan de andere kant was er geen keus: voor een actieve jongen in het toenmalige Vlissingen was er maar één ding: de zee, zoals er tot voor kort voor de actieve

Urker of Volendammer, avontuurlijk of niet, niets anders was, met minder vooruitzichten alleen. Het komt ons voor dat deze ongescheidenheid der functies in het leven van ‘onze helden-ter-zee’ een dominerende factor is geweest en dat bijgevolg in een tijd als de onze, die deze noodzakelijke veelzijdigheid niet meer kent, de waardering van of de legendevorming over De Ruyter sterk door dat verschil beïnvloed moet zijn. We zullen er dan ook nog wel op terug moeten komen.

De avontuurlijke geest-met-overleg die Michiel was, lezen wij het eerst af - uit wat hij óverlegde. Al heel vroeg ziet hij kans op zijn zwerftochten naar Barbarije, de Goudkust, Brazilië en wat romantische namen daar verder mogen klinken, eigen zaakjes te doen: in 1626 koopt hij zijn eerste rentebrief, die wij - piëteit tegenover de ijver van zijn jeugd? - nog in zijn testament vermeld vinden. In 1633, wanneer hij het op De Groene Leeuw tot stuurman ter walvisvaart heeft gebracht, kan hij al zesduizend gulden opzij leggen.

Naarmate de verantwoordelijkheid van zijn positie toeneemt, krijgt hij blijkbaar meer kans zijn capaciteiten te tonen en versnelt zich zijn carrière: in 1637 wordt hij in dienst van zijn oude patroons, de Lampsens, kapitein van een van de ‘nieuwe geuzen’, particuliere bewapende kruisers door de reders in de vaart gebracht tegen de steeds stoutmoediger uitvallende Duinkerkers en tegen de ‘lorredraaiers’ (clandestiene handelaars op de vijand) en door de Staten, blijkbaar gedachtig aan een oud spreekwoord, met kaperbrieven toegerust. In dezelfde dienst en functie maakt hij nog een paar reizen naar de West, waar hij ruim gelegenheid vindt voor eigen rekening te ‘negociëren’.

Dan krijgt hij in 1640 zijn eerste opdracht van de Staten: voor een hulpexpeditie aan de tegen Spanje opgestane Portugezen zal de admiraliteit van Zeeland vier schepen leveren. Eén daarvan, zoals in die dagen met nauwelijks zo iets als een eigenlijke oorlogsvloot gebruikelijk was, wordt van de Lampsens gehuurd en De Ruyter krijgt het bevel over De Hase. De indrukken die hij op deze vrijwel mislukte expeditie van de Staatse marine gekregen moet hebben, verklaren, dat hij zich weer naar de koopvaardij keert: in 1644 blijkt hij eigenaar en kapitein van het schip De Salamander, waarmee hij ten dele als vrachtvaarder voor de Lampsens, ten dele voor eigen rekening op Barbarije en de West vaart tot het eind van 1651 toe. Dan besluit hij de zee vaarwel te zeggen. Hij heeft gelukkig gevaren en is naar de bescheiden normen van zijn milieu gemeten een welgesteld man van nu 44 jaar geworden. In het vorige jaar is zijn tweede vrouw gestorven en Annetje van Gelder in wie hij een nieuwe moeder voor zijn vier kinderen vindt, heeft haar eerste man niet weer zien keren van een reis naar de West: zij zal Michiel zeker geraden hebben aan wal te blijven.

Maar dan breekt in mei 1652 met de ontmoeting van Blake en Tromp bij Folkestone de eerste Engelse oorlog uit, de Staten van Zeeland zien om naar een vice-commandeur over hun contingent van de vloot en menen in de bevaren en ervaren kapitein De Ruyter hun man te vinden. Michiel weigert, weigert nog eens, dan na een dringend beroep op zijn vaderlandsliefde neemt hij aarzelend en met tegenzin voor één tocht de post aan.

Zijn aarzeling was niet ongegrond. In de 17de eeuw voltrekt zich in de

oorlogvoering ter zee een ingrijpende wijziging, van een oorlog *over* zee, van invallen in het land van de vijand, wordt het een oorlog *op* zee, om de beheersing van de zee, dat wil zeggen van de overzeese handel. Niet voor niets is het de tijd waarin De Groot zijn *Mare Liberum* schreef. Voor zulk een oorlog kan men niet volstaan met een in tijd van nood inderhaast samengeraapte en bewapende handelsvloot met een bemanning wier tweede natuur het mag zijn een robbertje te vechten, maar waarbij van hoog tot laag alle militaire oefening en discipline ontbreekt. Met dit materiaal kon men vechten, maar geen slag leveren, het gemeenschappelijk doel werd verdrongen door het particuliere óf buit te behalen óf het eigen, immers maar tijdelijk aan de admiraliteit verhuurde, schip zo veel mogelijk te sparen. Voor de vorming van een eigenlijke oorlogsmarine waren de voorwaarden in Engeland aanmerkelijk gunstiger dan in de Nederlanden. Het sterke centrale gezag legde er de organisatie van de vloot in handen van een admiraliteit die beschikte over de geldmiddelen voor vlootbouw en over de machtsmiddelen voor het pressen van matrozen. Deze gepreste matrozen, in het algemeen minder ervaren en soms helemaal geen zeelui, hadden op de Hollanders en Zeeuwen voor, dat ze beter gedisciplineerd waren, ook omdat ze geregelder betaald en door een ambtelijk geordende, centrale victualiëring beter gevoed werden. In de Republiek daarentegen stonden het particularisme en de naijver van vijf admiraliteiten tegenover elkaar en moest de bemanning geworven worden uit een varend volk dat al naar de belichting, waaronder men het zag als vrijgevochten Hollanders of als tuchteloos gespuis gekwalificeerd werd en waaronder de ongescheidenheid der functies in ieder geval van de ervaren zeeman tot de bekkensnijder reikte, maar dat vooral in de visserij en met name in de Groenlandvaart én in de kaapvaart meer voordeel zag dan in het riskante krijgsbedrijf. Vandaar dat de landsregering in oorlogstijd nu eens kaapvaart en Groenlandvaart (mét het ondersteunen van behoeftige werklozen) verbiedt om de vloot aan werfmateriaal te helpen, dan weer beide vrij geeft in 't belang der algemene welvaart en ten detrimente van de vijand. De burgeroorlog die in Engeland kroon en hoofd aan Karel I kostte, scheen aanvankelijk tot een debâcle van de sterk koningsgezinde vloot te leiden. Maar reeds vier jaar later, in wat wij de eerste Engelse oorlog noemen, zou blijken, dat juist deze breuk een schoksgewijze ontwikkeling mogelijk maakte. De drie ‘generals at sea’, Blake, oorspronkelijk nota bene voor een academische loopbaan opgeleid, Monk en Deane, geschoold in de ijzeren discipline van Cromwells leger, bleken beter dan welke oude zeerob ook in staat van een verzameling vechtende en plunderende schepen een militair geordende vloot te maken.

Is het dan wonder, dat De Ruyter aarzelde? Hij was vijfenveertig jaar, in zijn eeuw een gevorderde leeftijd en hij wist - zijn hele verdere loopbaan zou bewijzen, hoe goed hij het wist - welke achterstand de Staten hadden in te halen en welke weerstanden daarbij overwonnen moesten worden. Maar ook daarom juist is het geen wonder, dat zijn actieve geest en zijn eerzucht ten slotte toegrepen, waar hij zo'n grote taak voor zich zag.

Het begin toont al dadelijk, dat hij een eigen opvatting heeft van die taak:

Michiel Adriaensz. de Ruyter. Ets door Romeyn de Hooghe. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

op 6 augustus 1652 gaat hij in de Wielingen de vloot inspecteren waarmee hij de 12de moet uitzeilen. Over de deplorabele toestand van de schepen en het gebrek aan discipline van de bemanning rapporteert hij herhaaldelijk naar Den Haag, maar de Heren, om de onrust in den lande niet te vergroten, houden zijn brieven geheim. Na enige haastige voorzieningen zeilt hij uit om een grote koopvaardijvloot door het Kanaal te konvooieren, waarbij hij bij Plymouth slaags raakt met Ayscue die hij na een fel gevecht weet af te slaan, zodat de koopvaarders hun reis kunnen vervolgen.

In het verdere verloop van de in het algemeen ongelukkig gevoerde oorlog vervult De Ruyter eerst een moeizame, bemiddelende rol tussen de doldrieste en onbeheerste opperbevelhebber Witte de With, en zijn eigengereide kapiteins en onhandelbaar bootsvolk, dan strijdt hij onder Tromp tot diens sneuvelen bij Terheide.

De dood van Tromp niet alleen, maar ook de herhaalde nederlagen van 1653 dwongen de Staten tot ernstig beraad over de toestand van de vloot. Om te beginnen was een krachtige, eenhoofdige leiding nodig, maar noch de dappere maar onbezonnen Jan Evertsen, noch de vechtersbaas Witte de With, zo algemeen gehaat om zijn onredelijke driftbuien, dat het scheepsvolk weigerde hem aan boord te nemen, waren hiertoe geschikt. Naar Engels voorbeeld besloot men nu een aanzienlijk militair van de landmacht te benoemen die, naar men aannam, door zijn naam alleen al het gezag zou hebben dat al deze Vlissinger en Vlaardinger straatjongens moeilijk over elkaar verwierven: Jacob van Wassenaar, heer van Obdam. Om te voorzien in zijn tekort aan maritieme kennis verzocht men De Ruyter als zijn ‘assistent’ op te treden, maar deze bedankte gladweg voor zo'n onzekere functie. Kort daarop besloten de Staten van Holland ter verzekering van groter continuïteit in de uitrusting aan elk van hun drie admiraliteiten een vaste vice-admiraal te benoemen en boden De Ruyter die post in Amsterdam aan. Na een herhaalde weigering, laat hij zich door een vleiend schrijven waarin sprake is van de ‘goede qualiteiten daermede de groote Godt UE heeft gesegent’ en van zijn ‘sonderlinge modestie’ bewegen tot een nader overleg in Den Haag en daarbij wint de overredingskunst van Johan de Witt het pleit: hij aanvaardt zijn nieuwe functie en wordt in het voorjaar van 1655 ingezetene en door een eervolle beschikking der regering tevens ‘grootburger’ van Amsterdam.

Hier ligt ons inziens het punt, waar de vraag naar de aard van De Ruyters ‘qualiteiten’ gesteld moet worden. Na 1655 begint zijn grote tijd: de tocht naar het noorden met de befaamde bestorming van Nyborg, de tweede Engelse oorlog met dat hoogtepunt van overleg, durf en geluk: de tocht naar Chatham, zijn voortdurende strijd voor de veiligheid van de Middellandse Zeehandel tegen de ‘Barbarijse zeerovers’, de oorlog van 1672 waarin hij zich handhaaft tegenover de verenigde Franse en Engelse vloten, de grote tijd van De Zeven Provinciën, van Solebay, Schooneveld en Kijkduin en de tragische laatste tocht naar de Middellandse Zee. Het succes is een al te gemakkelijke maat van de bekwaamheid. Wanneer Michiel eenmaal de onoverwinnelijke en de bevrijder der christenslaven is, vraagt men niet meer naar de eigenschappen die hem in staat stelden dat te worden. Maar wat zag de admi-

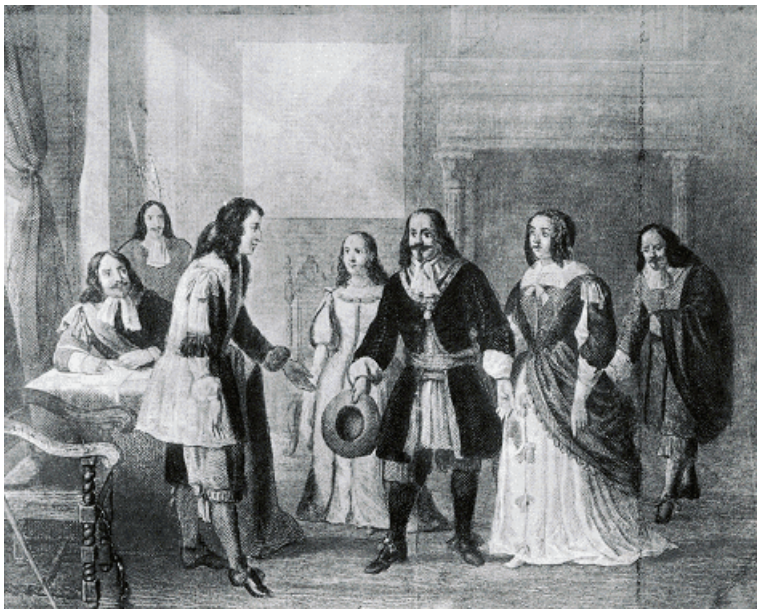
raliteit van Zeeland in kapitein De Ruyter, toen zij erop aandrongen, dat juist hij als Zeeuws vice-commandeur onder Tromp zou dienen en wat bewoog Jan de Witt er zo hardnekkig aan vast te houden, dat De Ruyter vice-admiraal van Holland zou worden? In 't kort: omdat men in hem de zeer zeldzame eigenschappen ontdekt had, die nodig waren om de Staatse vloot aan te passen aan de nieuwe vorm die de zeeoorlog had aangenomen. Dat dat hier niet op de Engelse wijze zou gelukken: het experiment met Wassenaar-Obdam zou het nog eens ten overvloede bewijzen. Wanneer de nieuwe, ordenende macht die hier moest optreden, geen contact hield met het eigengereid, particularistisch vrijgevochten karakter van het mensenmateriaal waaronder die orde moest worden geschapen, was de zaak al van tevoren verloren.

Te land was er in de Tachtigjarige oorlog gestreden óf door het manhaftig en algemeen verzet der belegerde steden die het eigen erf bedreigd zagen óf met huurlegers, de door hun ‘landsvaders’ verkochte ‘Hessen’, als kudden weggevoerd, als kudden door hun aanvoerders over de kaart van het slagveld geschoven. Met dat materiaal kon men ter zee weinig beginnen. Niet alleen omdat men van een boerenjongen gemakkelijker een soldaat dan een matroos maakt, maar ook omdat de zeeoorlog andere eisen stelde: een persoonlijke, actieve vechtlust bij de matroos zo goed als bij de admiraal die niet vanaf een verre hoogte zijn mannen in het vuur zendt, maar die met de kijker in de éne, de sabel in de andere hand, meevecht én meesneuvelt, -verdrinkt, -verbrandt, -in-de-lucht-vliegt. Van de lange lijst van helden-ter-zee in de 17de eeuw, Nederlandse zowel als Engelse, stierf slechts een zeer klein gedeelte een natuurlijke dood. Die aangeboren vechtlust waardoor De Ruyter zich reeds in zijn prille jeugd onderscheiden zou hebben, was, geprikkeld door de primitieve, lokale onderlinge vijandschappen de drijvende kracht van de zeeoorlog geweest en paste van nature in de karakteristiek van De Ruyter niet alleen, maar van de Trompen, de Evertsen, Witte de With, Kortenaer, Aert van Nes e.t.q. Daarmee zijn deze mannen allerminst en gros tot brute boksers gestempeld: voor hun daden- en wedijverdrift bood het leven van varen-en-vechten een voor die tijd redelijke uitlaat. En bij de besten van hen - zeker bij de De Ruyter als we Brandt mogen geloven - week met het klimmen der jaren die strijdbaarheid om zich zelfs wil voor berusting in de noodzakelijkheid van hun bloedig bedrijf. De nieuwe eis die naast die aangeboren strijdvaardigheid komt, die van ordening, discipline en tactisch beleid zal op den duur zo gaan overwegen, dat in onze tijd die vechtlust, bovendien niet langer geprikkeld door de concurrentiehaat tegenover Engelse en Duinkerker kapers, slechts een twijfelachtige aanbeveling zal zijn voor de aanstaande zeeofficier of matroos en in het algemeen alleen nog waardering zal vinden, waar een bedenkelijke mate van ‘stambewustzijn’ en de daarbij behorende geweldsideologie heerst.

Het komt ons voor, dat de uitzonderlijke positie die De Ruyter in onze maritieme geschiedenis inneemt, vooral berust op de merkwaardige combinatie van begrip voor de nieuwe en behoud van de oude eisen voor de zeeoorlog, op een grote mate van intelligentie en evenwichtigheid des ge-

moeds, hoedanigheden die niet inherent zijn aan moed en vechtlust en waarvan de laatste vooral zeldzaam is bij wie zo snel langs de maatschappelijke ladder omhoog gaan als deze van voor de mast gekomen admiraals. Men kan niet zeggen, dat De Ruyter de Staatse vloot geschapen heeft uit het bijeengeraapt complex van bruikbare en onbruikbare schepen met hun eigengereide ‘opperhoofden’ en kapiteins, waarmee de Republiek de Eerste Engelse oorlog inging. Aan de éne kant zou men daarmee onrecht doen aan wat zijn voorgangers, met name Piet Heyn en Tromp al in die richting tot stand gebracht of althans gepoogd hadden. Men denke slechts aan Tromps *Concideratiën omtrent den Oorlogh ter Zee* . Aan de andere kant was daarvoor zijn positie niet zelfstandig genoeg tegenover de verwikkelde gezagsverhoudingen van de admiraliteiten, de burgemeesters der grote havensteden, de Gewestelijke en Generale Staten. Het initiatief tot wat men kan zien als overgang van feodale versnippering naar burgerlijk gecentraliseerde ordening in het zeewezen ligt ongetwijfeld bij Jan de Witt. Heel zijn ingrijpende bemoeiing met de ‘zeezaken’ gedurende zijn twintigjarige werkzaamheid is erop gericht al die gezagsinstanties tot één te herleiden, wat hem ten slotte in het ‘geheim besogne’ voor korte tijd, maar al te zeer als noodmaatregel zal gelukken. Bij dit moeizaam proces vond De Witt in De Ruyter zijn man: een Zeeuw die merkwaardigerwijs geen oranjeklant was en toch populair bij het zeevolk, die de spontane kwaliteiten van de kaperkapitein (een functie, die hij overigens maar zeer terloops heeft uitgeoefend) verenigde met de ordenende van de koopman, de impulsieve strijdbaarheid van de beroepsvechter met de rekenende bezinning van de man die spaart op zijn materiaal en zich verantwoordelijk voelt voor een geheel, in één woord de held-ambtenaar.

De vechtende koopman-kapitein met zijn Zeeuwse tongval en spelling en zijn verbondenheid met het Zeeuwse scheepsvolk waaruit hij is voortgekomen, blijft behouden in de admiraal die men gouden ketens, adelbrieven, ereburgerschappen en bombastische lofdichten omhangt. En dat is hier niet ‘de beminlijke eenvoud die de grote man siert’, maar een onmisbaar element van het gezag, dat nodig was om de vloot als één wapen te hanteren, de enige vorm van gezag die tegenover deze vrijgevochten Zeeuwen, Hollanders en Friezen te handhaven was, een verruiming over de hele vloot van de weinig zachtzinnige maar gemeenzame verhouding van de ‘ouwe’ tegenover zijn ‘kinderen’. Binnenboord, voor hem en voor de manschappen die hem immers ook in zijn vroegere staat gekend hebben, is dit een natuurlijke houding; alleen zijn Franse adellijke vrijwilligers verbazen zich, wanneer de admiraal na de vierdaagse zeeslag eigenhandig de bezem grijpt om zijn kajuit bij te vegen en zijn kippen gaat verzorgen en wij verbazen ons, dat deze houding gehandhaafd kon worden door de zoon van een brouwersknecht die door al wat dichteradem had in den lande bezongen werd als ‘Ruiter Michaël, vol vier en blixemstralen’, tot wiens begroeting bij zijn terugkeer in 1665, naar Brandts verhaal, duizenden naar de vloot stroomden en wie ‘meenighte van deftige en eerlijke vrouwen om den hals vielen en naar 's landts wijze kusten als of ze hunnen vader of broeder uit gevaar des doodts ontkomen, bewelle-koomden’.

De ontmoeting, in 1672, tussen De Ruyter en Willem III op diens hoofdkwartier te Uithoorn.
Verzameling Het Rechthuis, Uithoorn.

Het blijft het vertrouwelijk onderling overleg en de moedgevende handdruk voor de slag waarmee hij zijn kapiteins meer dan met eed en aanstelling aan zich en zijn gezag bindt. Het blijft de gemoedelijke terminologie van de kaperkapitein die plezier in zijn vak heeft, waarmee hij zijn mannen in het gevecht aanvuurt: bij Portland in 1653, als zijn matrozen zich aanvankelijk laten terugslaan bij de entering van de Prosperous: 'Mannen, dat gaet niet aen. Eens daerin altijd daerin. Sa, lustig weer over.' Bij Nyborg in 1660, waar hij 'ghehabiteerd als een bootsgesel' in een sloep springt en met een 'val aen, mannen, val aen, of gij sult altemaele vermoort worden', de landingstroepen die terugdeinzen voor het musketvuur der Zweedse ruiterij, de wal opdrijft. En bij Solebay in 1672 met een opgewekt gebaar naar Yorks admiraalschip: 'Stuurman Zeger, dat is onze man' en de stuurman alsof het om een koersverandering ging: 'Mijn heer, dat zal je gebeuren.' Het spelelement in de strijd, voor ons nu ethisch en praktisch tot barbarisme geworden, gaat bij hem nog samen met ordenende tendensen: op een van zijn vele tochten naar de Middellandse Zee om de 'straatvaart' te bevrijden van de middeleeuwse wanorde der zeeroverij, gaat hij gretig in op de uitdaging van een verwaten Algerijn tot een duel tussen diens schip en één van de Staatse vloot, niet zo middeleeuws, maar toch nog zeer verwant aan de geest van Tromp die voor Duins de Spaanse schepen van kruit en stengen voorzag.

Dit zich zelf blijven en zijn grote evenwichtigheid maakten het hem ook mogelijk zich te handhaven tegenover diegenen van zijn onderbevelhebbers die uit temperament of partijgeest de Witts vlootpolitiek dwarsboomden, veelal zijn oude collega's Evertsen en Cornelis Tromp, aanvankelijk ook zijn chef: Witte de With. In zijn ernstig conflict met Tromp, of wanneer 'schelmen' van kapiteins in de slag 'sonder bevel met hun schip van de vlagge afliepen' werd zijn drift hem de baas, maar het is alsof zijn vechtlust zich toch al meer dan bij zijn voorgangers geordend en gericht heeft naar de lands-vijand. Zijn toon is niet meer de bulderbassende van de kaperkapitein en wanneer hij op de ree van Texel een van de gebruikelijke scènes tussen De With en de oude Tromp meemaakt, waarbij termen als 'hondsvot', 'snappert' en 'blauwboekmaker' te pas komen, maakt hij daarvan geen melding in zijn journaal.

Het is geen eenvoudige taak, en wij zullen er hier zelfs geen poging toe kunnen doen het aandeel af te bakenen van De With en De Ruyter in de grote en ingrijpende veranderingen die zich tijdens het derde kwart van de 17de eeuw in het Nederlandse zeewezen voltrekken. Wel zal ook een summier overzicht als hieronder volgt, al duidelijk maken, dat in deze snelle groei van een ambtelijk, zij het dan vaak nog gebrekkig, geordende marine uit een in tijd van nood opgeroepen ban en achterban van vechtende varenslieden het werk van de een niet denkbaar is zonder dat van de ander.

Die ordenende ontwikkeling laat zich in het kort als volgt samenvatten:

1 Er ontstond een eigenlijke oorlogsvloot. Terwijl in de Eerste Engelse oorlog nog hoofdzakelijk met bewapende koopvaarders werd gestreden, werden in de Tweede slechts als uiterste noodzaak een twintigtal schepen van de OIC opgeëist die overigens opnieuw hun onbetrouwbaarheid bewezen.

2 Bij de bouw van deze nieuwe schepen - er werd in die tijd nog niet op tekening, maar met ‘mallen’ gebouwd - kwam men tot een begin van normalisatie, evenals bij de bewapening, wat natuurlijk van het grootste belang was bij reparatie en voorziening van nieuwe onderdelen uit centrale magazijnen.

3 Jan de Witt, ofschoon overigens geen consequent bestrijder van het particularistisch gezag der ‘Heren’ heeft de eerste moeizame stappen gezet op de weg van een verwikkelde bemoeienis met de zeezaken door allerlei gezagsinstanties en de financiële verwarring - en tekorten - die daar onafscheidelijk van waren naar een gecentraliseerd departement van marine dat overigens pas na de val van de oude republiek tot stand kwam.

4 In de Eerste Engelse oorlog was een nijpend tekort aan geschikte bevelhebbers gebleken en nog in de slag bij Lowestoft (1665) ontstond grote verwarring, toen na het sneuvelen van Kortenaer bij afwezigheid van zijn kapitein het bevel in handen kwam van een stuurman die niets beters wist te doen dan met de admiraalsvlag in top op de vlucht te slaan. Voorlopig behielp men zich door in 1654 niet alleen een vast korps, maar ook een soort reserve in dienst te houden. Op den duur moest hier echter in voorzien worden door regelmatige opleiding van jonge krachten en het zal vooral het werk van De Ruyter geweest zijn, onder wiens leiding zich ook, gelijk bekend, vele buitenlandse aspirant-zeeofficieren stelden, dat de vloot in 1672 over een voldoend aantal betrouwbare, geschoolde en gedisciplineerde krachten beschikte om de leidende posten te bezetten. Een soortgelijke verschuiving voltrok zich in de lagere rangen, ook hier moest men tot een min of meer vast dienstverband overgaan om althans een betrouwbare kern te krijgen en niet te zijn aangewezen op het internationale schuim, waaruit ook de OIC zo lang het materiaal voor zijn kolonisatiearbeid putte. Vooral wat zich bij de werving als zeesoldaat liet ronselen, bleek vaak aan boord volkomen onbruikbaar en onhandelbaar, vandaar in 1664 de instelling van een vast korps mariniers.

5 Om tot een meer gesloten actie van de gehele vloot te komen, koos men aanvankelijk - ten tijde van Wassenaar-Obdam - de bedenkelijke weg van een gedetailleerde instructie vanwege de Staten-Generaal aan de luitenantadmiraal meegegeven. De slechte uitkomsten daarvan en het vertrouwen dat men in De Ruyters tactiek en zeemanschap stelde, leidden ertoe, dat men hem slechts een algemene doelstelling voorschreef. Zelf stelde hij aan het begin van iedere onderneming in overleg met de krijgsraad een uitvoerige instructie op, waar elk zich stipt aan te houden had, terwijl een verbeterd en aanmerkelijk aangevuld seinenstelsel en een aantal zogenaamde adviesjachten het onderling contact tijdens het gevecht verzekerden.

6 Belangrijke wijzigingen voltrokken zich ten slotte in de levensmiddelenvoorziening van de vloot. Naar oud gebruik bestonden de inkomsten van de kapiteins ten dele in de winst die zij maakten op hun aannemen tegen een vaste som van de victualiëring van hun bemanning, een bijbaantje dat zij graag aan hun vrouwen overlieten. Dat betekende, dat de bemanningen aan de eventuele schraapzucht der kapiteins of kapiteinsvrouwen waren overgeleverd en deze, aangezien ze op voorschot leverden, aan de wanbetalingsge-

woonten der admiraliteiten. De Ruyter die de naam had royaal te schaften - mogelijk geen geringe grond voor zijn populariteit -, beklaagt zich, dat hij met zes stuiver per man per dag niet toekomt en stuurt aan op een centrale voorziening door de admiraliteiten: op de ongewoon lange tocht naar de Oostzee werden voor het eerst afzonderlijke behoeftenschepen meegezonden en vanuit het Noorden verzocht de admiraal, toen het tegen de winter ging lopen, zijn lastgevers om zijn mannen van warmere kleding te voorzien.

In heel deze rationalisering en systematisering van het wilde krijgsbedrijf raakt de kaperkapitein op de achtergrond voor de koopman-burger: zakelijk, ordenend, zelfbewust, maar juist daardoor misschien inschikkelijk en ruimdenkend waar dat pas gaf.

Zo wanneer in 1659 voor het vertrek van de vloot naar de Oostzee Johan Evertsen bij hem aan boord komt en hem nors en onbeleefd bejegent, wrokkend over zijn gepasseerd zijn. ‘Weetende dat zijne ontsteltenis uit een naijver van eere ontstond,’ zegt Brandt, verdroeg hij het kwaad humeur van zijn oude wapenbroeder en kende hem voortdurend in alle belangrijke beslissingen, tot Evertsen zich in het onvermijdelijke schikte. En wanneer hij kort voor zijn dood in 1676 te Napels zesentwintig om den gelove vervolgde Hongaarse predikanten van de galeien verlost, kan de oude zeerob niet nalaten deze theologisch geschoolde leiders van een kleine groep verdrukte gelovigen die zich nog weer in gereformeerden en luthersen onderscheiden, naar huis te zenden met een vermaning tot onderlinge eenheid en verdraagzaamheid. Zijn royaal gebaar en ruimheid van denken heeft niets vergeestelijkts, niets aristocratisch ook, het is de praktisch zakelijke inschikkelijkheid van de man die zich een doel stelt, maar weet, dat dat niet langs een rechte lijn te bereiken is: ‘'t zwaarst moet zwaarst weegen: 't is beeter vrienden te helpen, dan vijanden te deeren,’ zegt hij in de befaamde episode op Schooneveld, wanneer hij afziet van de vervolging en mogelijke verovering van een Engels eskader, omdat Cornelis Tromp intussen in 't nauw geraakt kan zijn. Weinig meegaand toont hij zich dan ook, waar dat aan zijn doel en aan het gezag dat hij voor het bereiken ervan nodig heeft, afbreuk doet: ten aanzien van nalatige onderbevelhebbers of waar hij zijn point d'honneur verdedigt, tegenover verwijten van de Staten of in een geval als dat met de kolonel Killigrew, bevelhebber van het landingsleger op de Oostzee-expeditie die, uitgaande van de maatschappelijk hogere rang der vaak adellijke legerofficieren boven de kleinburgerlijke pikbroeken, in De Ruyters eigen kajuit de eerste plaats aan tafel eist.

Deze zakelijke gerichtheid op het doel was, bij alle begrijpelijke gevoeligheid voor eerbetoon van de bierdragerszoon, wezenlijk iets anders dan de tactische houding van de ‘Streber’. Wanneer in 1674 na de vrede van West-minster Karel II de befaamde held van Kijkduin aan zijn hof wenst te zien, bedankt De Ruyter, ‘die niet zeer hoofsch gezint was, en zich aan de burgerlijkheit hieldt’, beleefd voor de eer. Men kan daar zo men wil ten dele gebrek aan houding in zien. Maar houding was er zeker in zijn weinig berekenend optreden in 1672. Twintig jaar had hij met Jan de Witt in vriendschap samen gewerkt. In de slag bij Solebay heeft hij Cornelis de Witt als gedeputeer-

‘Curieuse afbeeldinghe van de derde zee-slagh, die de Vereenighde Nederlanden victorieuselick bevochten hebben, tegen de koningen van Engelant en Vranckrijck, op den 21. augusti, 1673.’ Anonieme ets. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

de van de Staten aan boord gehad en zijn inzicht en moed leren bewonderen. Wanneer deze laatste dan ook op 24 juli op al te lichtvaardige beschuldigingen gevangen wordt genomen, is De Ruyter, daartoe door de raadpensionaris aangezocht, dadelijk bereid tot een uitvoerige verklaring aan de Staten waarin alle lasterlijke geruchten omtrent het gedrag van de ruwaard op de vloot en een zogenaamd handtastelijk conflict met de admiraal zelf onder ede worden afgewezen. In een begeleidend schrijven aan Jan de Witt van 4 augustus heet het bovendien: ‘in gevalle zijn wel Ed. in alle zoo onschuldigh is, als van 't gunt dat tusschen ons hier op de vloote zouden weezen voorgevallen, gelijk ik vastelijk hoope en vertrouwe van jaa, zoo geschiet hem groot ongelijk.’ Op 12 augustus daaraanvolgende bericht De Witt hem, dat hij zijn ambt heeft neergelegd, maar die brief komt De Ruyter pas na de moord in handen. Van 3 augustus gedateerd is een brief van zijn ‘goedtwillige vriendt’, de prins van Oranje, aan De Ruyter waarin hij, niet twijfelende aan zijn bereidheid, de orders van de Staat na te komen en aan zijn ‘bekende kloekheit en couragie,’ hem ‘dies niet tegenstaande ... bij deezen ten overvloedt’ vermaant ‘omme bij voorval van gevecht, den dienst van den Lande en UE eere ende reputatie te betrachten’. Het was een duidelijke waarschuwing, dat het nieuwe bewind, in de verwarring van het ogenblik overal verraad vrezend, de oude vriend van De Witt in het vizier hield en hem voorlopig slechts om zijn bekwaamheid en reputatie ontzag. Maar De Ruyter weifelt niet: een poging tot omkoping van Engelse zijde wijst hij verontwaardigd af, met zijn gewone energie bereidt hij zich voor op de strijd, waarin hij meer dan ooit te voren het lot van zijn land zal helpen bepalen; hij is op aandringen van de prins bereid Cornelis Tromp die hij zeven jaar geleden na zijn eigenmachtig en noodlottig optreden in de tweedaagse zeeslag als ‘schelm’ van zijn schip had gejaagd, weer in zijn oude rang op de vloot terug te nemen, maar wanneer de orangistische schout-bij-nacht Jan de Haan een aantal van zijn staatsgezinde onderbevelhebbers van ‘wandevoir’ beschuldigt, aarzelt hij niet aan de Staten te rapporteren, ‘dat daar, zoveel de Krijgsraad tot noch toe hadt konnen bespeuren, passiën onder speelden’ en hun vrijspraak en eerherstel te eisen (het vonnis werd overigens voorlopig niet openbaar gemaakt) en wanneer in september 1672 ‘zeker aanzienlijk persoon’ hem vraagt: ‘Waar zijn verstandt en voorzichtigheit was geweest, toen hij zulk een brief, tot verschoning van den Ruwaart van Putten [Cornelis de Witt] uit de vloot hadt geschreeven?’ antwoordt hij rustig: ‘Indien 't hier in 't vaderland zoo gelegen is dat men de waarheid niet mag spreken, zoo is 't er ellendigh gestelt. Nochtans zal ik die spreeken zoo lang als mijn oogen open staan.’

De ronde zeeman - ja, maar ook de man die zijn doel niet uit het oog verloor. Want de vloot maakte in 1672-'73 een crisis door die een beroep deed niet alleen op zijn goedronde trouw, maar ook op al zijn tact en doorzettingsvermogen. De eeuwige strijd tussen de particularistische gewesten over de verhouding van de verdediging aan land- en zeezijde, onontwarbaar vervlochten met die tussen prins- en staatsgezinden, was onder de voortdurende bedreiging van Engeland door De Witt ten gunste van de vloot beslist. Het is altijd een hachelijke onderneming de houding van historische personen te

midden van de partijschappen van hun tijd waarin zich zo veel toevallige en oncontroleerbare factoren doen gelden, te willen bepalen en verklaren, maar iets laat zich over de politieke houding van de onpolitieke admiraal toch wel zeggen. De zeelui waren vanouds Oranjeklanten, in het bijzonder de Zeeuwen waaronder dan de Vlissingers wier landheer de prinsen van Oranje als markies van Veere en Vlissingen waren, nog weer een bijzondere plaats innamen. Geen persoonlijke voorkeur of betrekkingen met de staatsgezinden had De Ruyter van deze traditie van zijn geboortestad vervreemd, maar de staatsgezinde partij tijdens de Engelse oorlogen was De Witt, met De Witt samen had hij de nieuwe orde op de vloot geschapen, terwijl al wat zich tegen die orde verzette en er zich door te kort gedaan voelde als Cornelis Tromp, al wat vasthield aan de oude traditie van varen en vechten en buit behalen steeds nadrukkelijker de oude prinsgezindheid van de vloot handhaafde. In de paniekstemming van 1672 zagen de Zeeuwen bovendien in de dreigende Engelse inval en bezetting der Zeeuwse eilanden het overtuigend bewijs van het falen van De Witts politiek, zo niet van zijn verraad.

Vandaar dat Zeeland het eerst om de prins roept en dat de prins onmiddellijk na zijn verheffing tot vreugde van de Zeeuwen de kaapvaart openstelt, vandaar dat Cornelis Tromp die zeven jaar wrokkend en intrigerend als ambteloos burger had rondgelopen, rustig toeziet bij de moord op de De Witten, vandaar dat de admiraal, wanneer hij in september 1672 weer in de Staten Generaal komt rapporteren, van Hunne Hoogmogenden een ‘ordinaris stoel’ aangeboden krijgt, maar geen armstoel als in november 1665.

En vandaar, dat De Ruyter bereid is met zijn gewone ‘modestie’ zich loyaal naar het nieuwe bewind te richten, maar niet om Jan de Witt te verloochenen, niet om de politieke aanbrengerij op zijn vloot toe te laten, omdat hij daarmee zijn levenswerk verloochenen zou. Het werd hem intussen niet gemakkelijk gemaakt: de nood der tijden was tegen hem. Wel verboden de Staten in maart 1673 de kaapvaart en de Groenlandvaart weer om zeker te zijn, dat zij over voldoende matrozen zouden beschikken, maar niettemin moest een derde van de vloot opgelegd om de vrijgekomen bemanning voor de verdediging van de waterlinie te gebruiken. Met het ‘klein hoopken’, dat hem restte (de Staatse vloot was na de vrede van Breda in tegenstelling met de Engelse zo goed als niet versterkt), bewijst hij op Schooneveld en bij Kijkduin wat hij met zijn tot gezamenlijk actie voeren geschoolde vloot, waarvan hij elk eskader, ieder schip in de hand had en bleef volgen, bereiken kon tegenover de onderling verdeelde vloot van Engelsen en Fransen.

Toch hoe een door vriend en vijand gevierd wapenfeit Kijkduin ook mocht zijn, het was een glorierijk einde, maar een einde. De ongelukkige laatste tocht naar de Middellandse Zee was er slechts om dat te bewijzen. Niet omdat hij een overwonnen standpunt innam of ‘niet met zijn tijd mee was gegaan’, maar omdat zijn tijd hem niet meer nodig had en het ‘Europees evenwicht’ andere steunpunten zou vinden dan de Nederlandse vloot. En de Staten, altijd afkerig van geld in het water gooien, toonden hun koopmanswaardering voor wat zij niet meer hun eerste levensbelang achtten: bij zijn afscheidsbezoek aan de Staten in juli 1675 kon er voor de grijze admiraal

weer geen armstoel op over schieten en de heren van de Amsterdamse Admiraliteit hadden tegenover zijn ernstige bezwaren om met een zo schamel uitgeruste vloot naar de Middellandse Zee uit te zeilen niets anders te stellen dan de vraag of hij op zijn oude dag zijn couragie verloren had, waarop De Ruyter: ‘waar de Heren Staten hun vlag betrouwen, zal ik mijn leven wagen.’

Hij waagde en verloor het: bij het begin van de slag die hij op 22 april 1676, slecht gesteund door de Spanjaarden tegen de Franse vloot van Duquesne leverde, verwondde een kanonskogel hem zo ernstig aan beide benen, dat hij er een week later aan zou bezwijken. Vanuit zijn kajuit bleef hij leiding geven aan het gevecht en zijn mannen aanvuren: ‘houdt moed, mijn kinderen, houdt moed; zo moet men doen om de zege te verkrijgen,’ maar toen de ‘vehemente koortsen’ zijn krachten begonnen te slopen, keerde hij al zijn gedachten op een zalig sterven, troost zoekend in gebed en de vele psalm-woorden die hem uit een dagelijks verkeer met de bijbel vertrouwd waren, tot de spraak hem begaf en de predikant Westhovius het gebed van hem overnam.

Het lijk werd gebalsemd, naar het vaderland overgebracht en daar op 18 maart 1677 in de Nieuwe Kerk bijgezet met een staatsie en onder een toeloop van volk, als de tachtigjarige Constantijn Huygens die de stadhouder in de stoet vertegenwoordigde van zijn leven niet gezien had noch bij de begrafenis van Tromp noch bij die van drie prinsen van Oranje. Dichters zongen zijn lof en de rouw om zijn ontijdige dood, en nog nooit was een groot vaderlander geëerd met een monument als Gerard Brandt in zijn *Leven en Bedrijf van den Heere Michiel de Ruiter* voor hem oprichtte. Voor zijn tijdgenoten was De Ruyter dé held van zijn eeuw en die rangorde van de roem handhaaft zich in de overlevering: de gemiddelde hedendaagse Nederlander naar ‘grote mannen’ uit het nationaal verleden gevraagd, zal uit de altijd parate kennis van het ondoordachte, misschien Oranje vóór De Ruyter noemen, maar allicht niet Rembrandt, Spinoza of Christiaen Huygens. Ook zonder op te komen voor een vergelijkende heldenverering op grond van tabellen van ieders verdienste, moet men in Multatuli's spotlied een gezonde reactie op deze verstarde historische waardering zien. In alle roem schuilt een element van oordeelsverstarring en het is duidelijk, dat niet alle kwekelingen die Vondels reien leren opdreunen en alle Rijksmuseumbezoekers die devoot over de bidstoeltjes voor de Nachtwacht hangen, de traditie opnieuw aan een eigen oordeel toetsen. Maar voor ieder kunstgevoelig mens staat althans de gelegenheid tot ervaring en nieuwe interpretatie van hun grootheid open. Van De Ruyters grootheid bleef ons niet anders dan het verhaal, gekleurd door de waardering en het barokke taalgebruik van zijn tijdgenoten en door averechtse piëteit en nationalisme daaraan vastgekoppeld. Erenamen als ‘Hollands Waterleeuw’ en ‘Schrik des groten Oceaans’ mogen nog opgeld gedaan hebben in de herdenkingswelsprekendheid van 1907, ja, mogen dat nog doen in zeker soort bedenkelijke lectuur voor de jeugd, de weldenkende zijn zij een klinkende schel of een luidend metaal geworden. In 1907 kon nog een hooggeleerd herdenker, beu van de eentonige berichtgeving van zijn och-

Zinneprent op de dood van Michiel Adriaensz. de Ruyter. Ets door Romeyn de Hooghe. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

tendblad en met een verwijzing naar het woord van Moltke, dat de vrede een ideaal en niet eens een heerlijk ideaal was, het betreuren, dat de De Ruyters die zeker nog onder ons volk leefden, geen gelegenheid meer kregen om voor de dag te komen: ‘Het is inderdaad voor ons volk geen reden tot verheuging, dat het sedert jaren her niet in de gelegenheid gesteld is te tonen, dat het zijn eigen duurgekocht nationaal bestaan ook kan en wil verdedigen en met het zwaard in de vuist handhaven.’ Wij hebben sindsdien geleerd, waar dit soort mannentaal op uit kan lopen, we hebben vooral geleerd, dat de vrede voor onze tijd niet meer een ideaal, maar een levensnoodzakelijkheid is geworden, zoals voor De Ruyter de oorlog een levensnoodzakelijkheid was.

En hiermee raken wij aan een van die fundamentele verschillen die ons noodzaken onze De Ruyterwaardering los te maken van de legende, dat wil zeggen ook los te maken van het gebruik en misbruik van die legende voor de nationale opvoeding. Mag men hem dan niet als voorbeeld stellen van moed, trouw, beleid, ijver, eenvoud? Zeker, maar als dat alleen hem zijn roem bezorgd had, zou ons Pantheon te klein zijn en het zijn dan ook niet die eigenschappen alleen die zijn uitzonderlijke loopbaan en zijn wereldnaam bepaald hebben.

Het werk, dat Rembrandt en Vondel ons nalieten en dat iedere nieuwe generatie losgemaakt van de tijd waarin het ontstond op zich kan laten inwerken, zal niettemin kunnen winnen bij een historische waardering. Maar het dadenleven van De Ruyter wordt eenvoudig miskend, wanneer zijn vurige vereerders het los van de tijd waar het een voortdurende dynamische reactie op was, als ideale reactie op hun eigen tijd stellen.

Voor De Ruyter was de oorlog een levensnoodzakelijkheid, zeiden we, en dat niet omdat hij er zo graag op sloeg en zelfs niet omdat hij hem redelijk en onvermijdelijk aanvaardde, maar omdat toentertijd de lokale vijandschap tussen de bewoners der Noordzeekusten een natuurlijke zaak was en varen, vechten en handelen een ongescheiden bedrijf dat zijn gehele hart had, ook al was hij dan niet een kemphaan als Cornelis Tromp, die na de eerste slag op Schooneveld aan zijn zuster schreef: ‘wij hebben ons Hart eens weder opgehaald als Ceunyngen’. Hij kan medelijden hebben met de slachtoffers van de strijd en zijn mannen beletten op weerloze vijanden te schieten, zonder dat zijn oprecht vroom gemoed in conflict komt met zijn voldoening in zijn handwerk. En zonder die voldoening, op welke wijze ook door preek en premie aangevuurd, bij admiraal en matroos, was de 17de-eeuwse zeeoorlog niet denkbaar, hoe afstotelijk ons die ook mag zijn geworden, niet omdat de 20ste-eeuwse mens ethisch zoveel hoger zou staan dan de 17de-eeuwse, maar omdat met het groeien van het humaniteitsbegrip de discipline de vechtlust als motor van de oorlog voor een groot deel heeft vervangen en de ‘moed van de soldaat’ een brallende en bittere bijklank heeft gekregen. Zijn geloof, wel verre van in conflict te komen met zijn bedrijf is er de voortdurende richtsnoer van en in elk van zijn lotgevallen en die van zijn vloot ziet hij een direct ingrijpen van een voorzienig God ten bate van zijn uitverkoren volk; slaat de bliksem in zijn schip zonder slachtoffers te maken, dan houdt hij dat ‘voor een wonderwerk, tot een verschrikkelijk teeken van Gods groote kracht en

een bewijs van zijn goetheit in 't sparen van zoo veele mensen'. De vijand daarentegen kan hoogstens op Gods genade rekenen: zie zijn uitspraak na de vierdaagse zeeslag, 'dat het God was, die den vijand behield en welke zijnen ganschen ondergang niet wilde voltooyen maar hem alleenlijk voor zijn hoogmoed had willen tuchtigen'. Zo een geloof dat De Ruyters kracht kon zijn, laat zich over de 18de eeuw heen niet verplaatsen zonder bekrompenheid of erger te worden. En hetzelfde geldt van een ander element van zijn kracht, zijn persoonlijk-vaderlijke verhouding tegenover zijn bemanning. Men hoeft zich die niet al te zachtzinnig te denken om aan de oprechtheid ervan te geloven: het 17de-eeuwse vaderschap was in het algemeen niet teer-hartig. Het bestevaer-schap van Tromp en De Ruyter in zijn gemoedelijkheid zowel als in zijn barsheid, berustte op gemeenschappelijke afkomst en kleine verhoudingen van jarenlange persoonlijke bekendheid. Het is de buitengewone persoonlijkheid van De Ruyter die deze vaderlijkheid weet te verenigen met het begin van ordening en discipline dat hij als nieuwe noodzaak van zijn tijd erkent en op de vloot weet door te zeten. Het zal later Napoleons talent zijn de fictie van die persoonlijke houding op te houden als de discipline het al lang gewonnen heeft van het illusoire vaderschap over duizenden en niet toevallig wordt nadien het bestevaer-schap de gebruikelijke vermomming voor de 'leider' die waar het vaderschap en de kinderlijkheid verloren gingen, een kudde tracht voort te drijven.

De gedachte kan haar tijd vooruitvliegen, zij kan groeien en zich vernieuwen, de daad staat onwrikbaar in zijn eigen tijd geworteld. Daarom kan de gedachte eeuwenlang een levende kracht blijven en blijkt de verering voor de man-van-de-daad losgemaakt van zijn eigen tijd altijd weer een reactionaire, een verstarrende kracht. Daarom is de nagedachtenis van De Ruyter overgeleverd aan de onnozelheid der blauwe-kiel-zingers en ik-vlieg-er-niet-in-slimheid van Multatuli's spotlied, beide even ver verwijderd van de historische waardering waarop zijn formaat en functie hem recht geven.

Bij een man van de daad als Michiel de Ruyter steunt de uitzonderlijke verering die zijn tijdgenoten hem toedroegen - het kan wel niet anders - op zijn succes. Hoe weinig gecompliceerd het wezen van de grote admiraal ook is, dit succes laat zich niet eenvoudig afleiden uit zijn moed-beleid-en-trouw, maar daaruit, dat hij de functie vond - en dat De Witt hem voor die functie vond - waarin uitzonderlijker kwaliteiten te pas kwamen dan die van de ridder van de militaire Willemsorde. We zagen al, dat het niet wel mogelijk was die functie van die van De Witt te scheiden, al bleef van diens heldenlegende slechts het jongens-van-Jan-de-Witt over. Die functie was kort samengevat: het scheppen van de vloot van de Republiek uit het zeer eigengeaarde materiaal dat daarvoor beschikbaar was en op de zeer eigen manier die daarvoor was aangewezen, dat wil zeggen de overgang naar de burgerlijke orde in het zeewezen, in de staat die de burgerlijkste van heel West-Europa, maar in centralistische zin ook de meest ongeordende was. Jan de Witt die geheel grootburger was en het contact met de particularistische eigengereidheid van het kust- en poldervolk verloren had, Jan de Witt die erover gedacht heeft een Hollandse vloot te bemannen met gepreste matrozen kon dat alleen niet

tot stand brengen. Hier was een man nodig die in beide werelden tegelijk stond, een kaper-burger en één die de fenomenale karaktervastheid bezat om in een tijd waarin praal en sieraad van hoogheid zo onvoorstelbaar veel zwaarder wogen dan in de onze, te begrijpen dat hij met al zijn gouden kettingen om kaper-burger diende te blijven, niet omdat eenvoud zo een waardeerlijke eigenschap is in een groot man, maar op straffe van zijn taak te verloochenen. Zo een man was Michiel Adriaenszoon van Vlissingen, die zich later De Ruyter noemde.

Johan de Witt

Ruwaard der vrijheid

Een nieuwe Plutarchus zou ongetwijfeld de portretten van Johan de Witt en Johan van Oldenbarnevelt in zijn reeks ‘parallelle levens’ moeten opnemen. De ruim driekwart eeuw die hun geboortejaren, de ruim een halve eeuw die hun sterfdata scheiden, zijn enerzijds kort genoeg om de overeenstemming tussen beiden er niet slechts een in schijn te maken, lang genoeg anderzijds om het verschil wezenlijk te doen zijn. Weliswaar scheiden twee omwentelingen, die van 1618 en die van 1650, beider leeftijd, maar het waren omwentelingen in tegengestelde richting, zodat bovendien het gelijksoortige in beider omgeving voldoende is om de vergelijking van beide figuren zin te verlenen.

De punten van overeenkomst tussen beiden zijn te talrijk om niet op te vallen. Allereerst hebben zij hetzelfde ambt bekleed en zijn zij daartoe op dezelfde wijze opgeleid of wil men: niet opgeleid, want de zeventiende eeuw kende nog slechts de ongespecialiseerde scholing die alle ontwikkelden met politieke - en dat wilde destijds bij het ontbreken van een georganiseerd partijwezen zeggen: ambtelijke - ambities, gemeen was: de klassieke vorming, de juridische studie, de advocatuur bij het centrale gerechtshof, het pensionarisschap van een der grote Hollandse steden. Een staatsberoerte heeft beiden aan het roer, een staatsberoerte beiden ten val gebracht. Beider dood als slachtoffer van de haat der Oranjepartij, heeft beider falen geadeld door het tot drama te verheffen en daarmee tevens het bewijs geleverd, dat onder de kalme oppervlakte de politieke hartstochten hier te lande niet minder wielen dan elders. Beiden hebben zij het onweer dat zich boven hun hoofden samenpakte, wel zien aandrijven, maar beiden hebben zij het, door vroegere overwinningen verwend, onderschat.

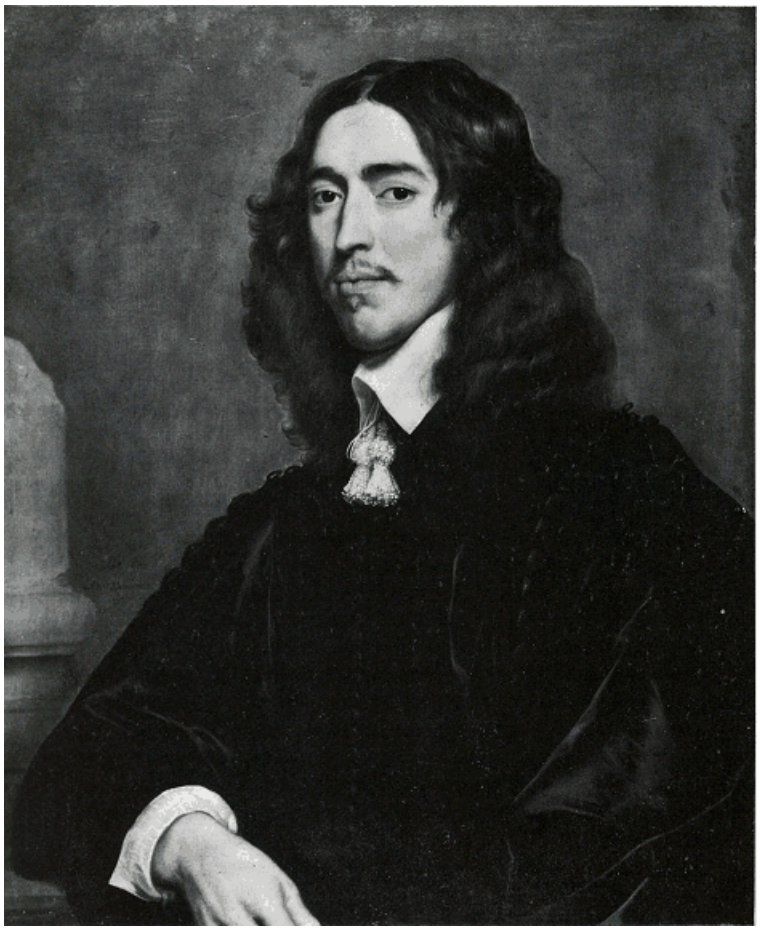
Beider dood ten slotte is tragisch, niet door de gewelddadigheid ervan alléén, maar evenzeer door de onnodigheid ervan, want noch na Oldenbarnevelts terechtstelling noch na de moord op Johan de Witt verandert er - en dat is misschien de grootste schuld zowel van Maurits als van Willem III - iets wezenlijks aan het staatsbestel. En tragisch vooral is beider einde door de blijmoedige en ongeëvenaarde plichtsbetrachting die er aan voorafging. Plichtsbetrachting die bij beiden haar tot het laatst toe onverzwakte kracht putte uit hetzelfde ideaal, de vrijheid, door beiden als de suprematie van de regentenklasse in Holland en van Holland in de Unie verstaan, waarvoor beiden hetzelfde gebrekkige instrument hadden te hanteren dat maakte, dat dit ideaal zich slechts via een allesbehalve ideaal partijregime verwerkelijken liet. Het ideaal der ‘vrijheid’ die bij de uitbreiding die dat begrip in de 18de eeuw zou krijgen, ons nu beperkt en zelfs benepen voorkomt, want men kan haar zonder veel overdrijving zelfs wel onder het hoofd ‘handels- en finantieel beleid’ rubriceren, was het onder het zware diplomatieke en krijgs-

accompagnement niet steeds hoorbare, maar nochtans steeds áánhoudende hoofdthema immers van beider levenssymfonie.

Maar daar staan twee dingen tegenover. Ten eerste, dat het dan toch maar het ‘finantieel beleid’ van Oldenbarnevelt geweest is dat de krachtsinspanning van Maurits en Frederik Hendrik mogelijk gemaakt heeft, waar de onafhankelijkheid van dit land op werd gegrondvest en dat het het ‘finantieel beleid’ van Johan de Witt is geweest, dat de krachtsinspanning van hemzelf en Willem III mogelijk heeft gemaakt, waardoor die onafhankelijke staat een grote mogendheid geworden is en dat een eeuw lang heeft kunnen blijven. Belangrijker nog, dat ofschoon beider ‘finantieel beleid’ door hun klasse en alléén door hun klasse bepaald werd die hun ‘vrijheids’-begrip zo verengde, dat die verengde ‘vrijheid’ dan toch maar tegelijk de voedingsbodem geweest is waarop de onnavolgbare Nederlandse beschaving der zeventiende eeuw heeft gebloeid en enkel bloeien kon, omdat zij met al haar beperktheid dan toch maar de hoogste vrijheid was waartoe deze eeuw is kunnen komen.

Geen wonder dan ook - en dat is het laatste en niet het minst treffende punt van overeenkomst - dat beider indruk op tijdgenoot en nageslacht onuitwisbaar is. Zowel in hun eigen tijd als nog lang daarna zijn ze tot onherkenbaar wordens toe door de wederpartij verguisd en eveneens tot een zelfde graad van mistekening door hun aanhangers geïdealiseerd en het eerste althans méér dan wie hunner tijdgenoten ook, omdat, mede door hen, de vrijheid van het woord hier groter was en dus ook meer misbruikt werd, dan waar ter wereld ook. Zoals men bladzijden kan vullen met de scheldwoorden naar het grijze hoofd van 's lands advocaat geslingerd, zo is ook de reeks paskwillen en libellen onoverzienlijk groot waarin vuil gespoten werd tegen de rechte figuur van de veruit grootste raadpensionaris. Zelfs de volkomen ongerijmde gedachte, dat hij het erop toe gelegd zou hebben, graaf van Holland te worden, kon gehoor vinden. En dat dit niet alleen het geval was bij degeen die dit fabeltje verzonnen had, bewijst de zeer verwante gedachte dat hij naar de hertogskroon van Gelderland zou streven, zoals de stalmeester van een der Engelse gezanten te Breda (1667) te vertellen wist of ten slotte het feit, dat men hem in Engeland met de naam van ‘King John’ aanduidde. En op zijn minst gold hij bij zijn vijanden, niet alleen (dat spreekt vanzelf) als een persoonlijk vijand van het onschuldige Oranjekind, maar voor een vriend van Frankrijk en, onder het mom van dienaar, als een verrader van zijn land.

Zelfs een eeuw later, in de zogenaamde Witten-oorlog, een heftige pennestrijd uit 1757, waren deze klanken nog niet verstomd, getuige de verhandeling over zijn ‘valsch en wanschaapen karakter’ welke die papieren oorlog opende, ofschoon men destijds in de zes delen van zijn diplomatieke correspondentie, uitgegeven in het tweede stadhouderloze tijdperk, alsmede in de brieven van d'Estrades, de Franse gezant uit De Witts tijd, over materiaal beschikte dat tot een objectieve beoordeling van zijn politiek in staat stelde. En Wagenaar die een groot aandeel in die strijd gehad heeft, heeft het ook inderdaad een eind in die richting gebracht. Puur historisch was die strijd anders uiteraard niet. Het was, in wezen, een stuk partijstrijd. Het ging ook

Johan de Witt. Schilderij door Adriaen Hanneman. *Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam*.

toen, als in De Witts eigen tijd, zowel om de meest wenselijke regeringsvorm als om de oriëntering in de buitenlandse politiek - het was één jaar na het uitbreken van de Zevenjarige oorlog -, maar dat dit conflict de vorm aannemen kon van een geschil over het 'karakter' van De Witt is voor de invloed van zijn persoon toch veelzeggend genoeg. Het is hetzelfde verschijnsel dat we zelfs in de 19de eeuw nog ten opzichte van Oldenbarnevelt waarnemen in de strijd over zijn 'karakter' tussen Motley en Groen. In wezen ging het ook daarbij niet zozeer om Oldenbarnevelt of om Maurits, maar om het Arminianisme, waarin Groen de wegbereider van het ultramontanisme, in 1836 nog het schrikbeeld voor protestants Nederland, meende te zien, terwijl Motley, de liberale Amerikaan, het van zijn kant verdedigde, omdat hij het met de vrijheid van Washington gelijkgestelde. Maar ook hier is het tekenend voor de indruk die Oldenbarnevelt naliet, dat deze controverse de vorm aannam van een conflict over zijn persoon.

Maar naast die opvallende overeenkomsten tussen Oldenbarnevelt en Johan de Witt zijn de verschillen niet minder treffend, ja de laatste worden door de eerste slechts te treffender. In hun afkomst reeds ligt een verschil opgesloten dat wezensbepalend is, zoals we zien zullen. Zo onzeker, sociaal gesproken, die van Oldenbarnevelt was, zo zeker was die van De Witt gelet althans op de innerlijke en niet op de uiterlijke bepaling daarvan.

Want die laatste is - tekenend genoeg overigens bij een toch zo beroemd man - niet boven alle twijfel verheven. Hij is, ja, geboren, dat mag men wel als zeker beschouwen, te Dordrecht, op een 24ste september, maar van welk jaar is minder zeker. We nemen met Van Balen, de nauwkeurige genealoog van het Dordtse patriciaat, daarin door Japikse en Theunisz, zijn jongste biograaf, gevolgd, aan: 1625, maar weten dat, bij ontstentenis van een geboorte- of doopregister, slechts uit een getuigenis van zijn oudste dochter afgelegd na haar vaders dood. Het enige min of meer officiële document, waaruit we iets kunnen opmaken - de inschrijving tegelijk met die van zijn twee jaar oudere broer Cornelis in het 'Album Studiosorum' van de Leidse Academie - is ermee in strijd. Johannes heet daar achttien jaar, en het jaar der inschrijving luidt 1641, hetgeen zijn geboortejaar op 1623 zou stellen. Anderzijds is dat 'Album' in zijn dateringen ook weer verre van precies. Waar echter weer tegenover staat, dat ook twee tradities tegen 1625 pleiten. De eerste wil, dat Johan op de Latijnse school te Dordt de weetgierige leerling geweest is van zijn rector, Isaäk Beeckman, de vriend van Descartes, en wel zijn leerling speciaal in de wiskunde, die overigens niet op het schoolprogram stond. Bij een geboorte in 1625 zou dit betekenen, dat Johans wiskundige aanleg zich reeds vóór zijn twaalfde jaar geopenbaard zou hebben, want zijn voortreffelijke leraar is reeds 30 mei 1637 overleden. Ten tweede vermeldt de biografie van Crommelin, hoe Johan op zijn achttiende jaar te Dordrecht lid van een dansclub was en hij en Cornelis er hoofdrollen vervulden in een treurspel over Julius Caesar, *De Keizermoorders* geheten, dat door de Latijnse scholieren werd opgevoerd. Is dit juist, dan kan hij bezwaarlijk op zestienjarige leeftijd naar Leiden vertrokken zijn, al blijft hier anderzijds weer de mogelijkheid van vakantiegenoegens open.

Maar deze onzekerheid betreft, als gezegd, slechts de uiterlijke bepaling van zijn geboorte, de innerlijke van zijn afkomst laat niet de minste twijfel over. Als zoon van Jacob de Witt was hij van vaderszijde een afstammeling van een regentenfamilie uit Dordt waar het geslacht, er sedert het einde der dertiende eeuw gevestigd, in het laatste kwart der volgende al in de regering zat, en dus vermogend was, zonder er nochtans zó op de voorgrond te treden, dat het met de Opstand van het toneel moest verdwijnen. Het was, integendeel, juist de Opstand die de De Witten tot een voorname Dordtse familie heeft verheven. Een zekere Willem de Witt en diens achterneef Cornelis, houthandelaar als zijn vader reeds en zelf de grootvader van Johan, kwamen, nadat zij vermoedelijk al eerder de zijde der geuzen gekozen hadden, spoedig na 1572 in het gestoelte der ere.

Van de zijde van zijn moeder, Anna van den Corput, stamde hij uit een Breda's geslacht dat overigens tot de ‘stillen in den lande’ behoord heeft. Men onderschatte daarom echter haar betekenis niet in het leven van haar grote zoon. Wie de portretten van zijn ouders bekijkt, twijfelt niet lang van wie de geestesbeschaving en de intellectuele distinctie waardoor Johan de Witt zich zo duidelijk van het merendeel der politici van zijn tijd onderscheidde, afkomstig zijn. Hij heeft ze even zeker van zijn moeder, als hij zijn beroemde ‘iver’ - te sober woord voor zijn bijna bovenmenselijke arbeidskracht - van zijn vader heeft geërfd. Het is wel die zeldzame combinatie van geestelijke fijnheid en lichamelijke robuustheid, die hun zoon voorbeschikt hebben tot de zeer bijzondere rol die hij op 's werelds schouwtoneel heeft *mogen* - alsmede ook tot de tragische ondergang die hij er heeft *moeten* spelen.

Dit verschil tussen de zoon ener ‘toevallige familie’ die Oldenbarnevelt was, en die uit een regerend geslacht met een gevestigde traditie zoals De Witt, wordt in hoge mate versterkt door het verwante verschil in beider historische omgeving. Terwijl Johan van Oldenbarnevelt in 1586 gretig en aarzelend tegelijk zijn ambt aanvaardt, waaraan hij zelf instructie, inhoud en gezag zal geven door het tot het ordenend middelpunt van het nog wankele staatsbestel der prille Republiek te maken, aanvaardt Johan de Witt in 1653 een zeer bepaalde functie, met een hem voorgelegde, zij het dan door eigen lidmaatschap der desbetreffende commissie enigszins gewijzigde instructie. En hij heeft geen hogere eerzucht gekend dan die stipt op te volgen. Oldenbarnevelt schiep de staat die De Witt slechts had te behouden. Oldenbarnevelt had kritiek op wat hij zelf had helpen scheppen: Johan de Witt aanvaardde de gebreken van die staatsinrichting als even zoveel deugden. In één woord: Oldenbarnevelt was een revolutionair, De Witt een conservatief politicus. En de een is het een, de ander het ander door-en-door.

De Dordtse afkomst van De Witt is geen toeval. Dordt had als oudste stad en in zijn betrekkelijke afgelegenheid een eigen stempel. De Merwedestad stond in beschaving alleen bij de Amstelstad ten achter. Voor die beschaving had de economische voorsprong die het in de middeleeuwen gehad had, de fundamenten gelegd, maar door verlegging van de handelswegen was die voorsprong omgeslagen in een achterstand. Daardoor was het slechts te sterker met de middeleeuwse stedentraditie verbonden gebleven. Was de geest er

beschaafder, hij was er tevens nóg conservatiever dan elders. Oldenbarnevelt deinsde voor de stoutste concepties niet terug, onverschillig of het Holland, de Unie of het buitenland gold. Hij heeft alle mogelijkheden vóór zich. De Witt heeft ze alle achter zich. Hij heeft als politicus maar één conceptie, het behoud der regentenheerschappij in Holland en de Unie en in samenhang daarmee een buitenlandse politiek die alle pogingen tot herstel van het Oranjehuis zou verijdelen. Hij houdt even taai vast aan zijn ideaal als Oldenbarnevelt, maar hij doet het zonder stoutheid en fantasie. Hij doet het, niet als Oldenbarnevelt van de bedwongen, maar heftige bewogenheid ener primaire en bijna primitieve heerszucht uit, hij doet het niet uit de gevoels-, maar uit de verstandssfeer: hij doet het niet als politicus, maar als tacticus, bijna zou men zeggen: alleen uit plichtsgevoel. Johan de Witt is een heilige die de kalender niet kent: St.-Jan van het kapitalistisch calvinistisch plichtsbesef, de patroon van het blijmoedig gilde van jongens-van-Jan-de-Witt, wie de arbeidsethos tot een tweede natuur en daarmee zowel tot een blijvende vreugd als tot een onontkoombaar noodlot geworden is.

Met het verschil in afkomst, met het verschil tussen revolutionaire scheppingsdrang en overwegende behoudzucht hangt dat andere, persoonlijk misschien wezenlijkste verschil samen, dat deze twee grootste leiders der regentenpartij voor altijd van elkander onderscheidt, de baatzucht van de een en de onbaatzuchtigheid van de ander, de twee polen waartussen de normale Nederlander zich bevindt, waartoe hij zich om beurten voelt aangetrokken en waardoor hij dat eigenaardige mengsel van ingetoomde hebberigheid of gevierd fatsoen geworden is, dat hij pleegt te zijn. Oldenbarnevelt heeft al de hebzucht van de *homo novus* die de rechtvaardiging voor deze, zijn fout zoekt en ook slechts vinden kan in zijn eigen slagen. De Witt heeft al de voorname terughoudendheid in de verwerving van persoonlijke eigendom van de man die er al is vóór hij er komt, omdat zijn vader er al was. En voor de rest, artikel XXXV van zijn instructie - merkwaardigerwijs veel preciezer dan het overeenkomstige artikel XXXIII uit de instructie van 1641 -zei het immers duidelijk: ‘Ende zal den voorschreven Raedt-Pensionaris Eedt doen, dat hij oock geen Giften, Gaven ofte Geschencken [zal] mogen ontfangen, genieten nochte proffiteren van eenige dingen, hoe kleyn die oock souden moghen wesen, oock van eedtbare Spyse ofte Dranck, ende dat van yemandt, t zy Steden, Collegien, Compagnien, Kameren, Personagiën ofte particuliere Personen, die hij weet, die yets aen hare Edel Groot Mog. ofte derselver Gecommitteerde Raden te doen te hebben ofte apparentelijck te sullen krygen.’ Ook dit artikel van zijn instructie heeft hij met de hem eigen stiptheid opgevolgd. In zijn eerste Haagse tijd, wanneer hij nog verkeert in de galante kring der Brederodes, lid is van de ‘ordre de l'union de la Joye’, een societyclub, die zich naar de gewoonte van de ‘society’ aan het heersende regime had aangepast, dan schenkt hij zijnerzijds wel aan de freule van Nassau - een zuster van Maurits de Braziliaan - van wie hij bewaarde ‘à jamais ce que je vous dérobay à la nuit de joye que dernièrement nous passâmes ensemble’ als kermisgeschenk een ‘horologie’, maar het handwerkje, dat de dankbare Nassause hem in ruil wilde geven, stuurt hij, zij het met een geestige betui-

ging van spijt - onverbiddelijk terug. De vreemde gezanten zouden het later niet anders ervaren. De enige geldelijke manipulatie te eigen bate, die hem ten laste gelegd zou kunnen worden - het opnemen van grote bedragen, tot honderdduizend gulden toe tegen lage rente, waarvoor hij zich door de ontvangers de anders moeilijk verkrijgbare en hoger rentende staatsobligatiën liet toewijzen - kan, menen wij, slechts een al te catonische censor hem verwijten, te meer, omdat hij niet geaarzeld heeft tot tweemaal toe zelf het initiatief tot een conversie van de staatsschuldrente te nemen, eerst in 1655 van 5 op 4, en toen nog eens in 1668 van 4 op 3,5 procent. Het is waar, van die laatste is niets gekomen, doch dat was niet zijn schuld, maar die van zijn superieuren met minder verantwoordelijkheidsgevoel voor het algemeen belang.

Vergeten wij ten slotte niet, dat bij alle regenten destijds - en dit woord nu genomen in de ruimste zin van: regeerders, dus ook in het buitenland - de scheiding tussen financiële staats- en privé-aangelegenheden allerminst scherp was. En dat niet alleen in figuurlijke, maar zelfs in letterlijke zin. Ook De Witt, zelfs De Witt bewaarde zijn geldswaardige papieren tussen zijn staatsstukken. Indien zijn houding in dit opzicht van de algemene praktijk van zijn dagen afweek, dan was het hierin, dat hij het zich geldelijk bij de Staat interesseren beschouwde als een *plicht*, niet als een *recht* van de regent. Wie zou, zo was ongeveer zijn gedachte, beter het belang van het gemenebest behartigen, dan hij die bij zijn welvaren ook stoffelijk belang had? Op één verschil willen wij ten slotte nog wijzen om er de kring dezer vergelijking mee te sluiten. Het betreft hetzelfde punt waarmee wij de eigenlijke reeks der overeenkomsten zijn begonnen: beider einde. Het tragische van Oldenbarnevelts terechtstelling is in zijn ouderdom, dat van de moord op Jan de Witt in zijn betrekkelijke jeugd gelegen. Hij had zijn zevenenveertigste levensjaar nog niet beëindigd, toen hij als slachtoffer van zijn stelsel viel, op een leeftijd derhalve, waarop zo niet de loopbaan, dan toch de roem van de meeste staatslieden die niet door geboorte aan het roer van staat geplaatst zijn, pas pleegt te beginnen. Dit laatste verschil lijkt het onbelangrijkste. In werkelijkheid is niets meer geschikt om ons een denkbeeld te geven van wat misschien het meest eigene en tegelijk het meest eigen-Hollandse in deze man geweest is: het levenslustig oproeien tegen de stroom zonder één ogenblik de riemen neer te leggen.

In een geordende bureaucratie, zoals wij die kennen, waarin het persoonlijke werk van een premier niet meer te onderscheiden valt in de lawine van door zijn ambtenaren opgestelde paperassen die dagelijks zijn kabinet uitstort, zegt het niet veel, maar voor de tijd van Johan de Witt, toen er bijna geen stuk uitging, dat, zoal niet door hem zelf gesteld, dan toch door hem ontworpen of in eindredactie van hem afkomstig was, zegt het heel wat, wanneer we horen, dat men in 1668 berekend heeft, dat de akten van De Witt, in de vijftien jaar van zijn bewind 22 591 bladzijden besloegen, tegenover 23 475 bladzijden van zijn voorgangers in een tijdsverloop van zevenenzestig jaar. En we staan tegenover deze onverdroten werkkracht die zich bovendien op geen routinewerk richtte als tegenover een raadsel, wanneer we

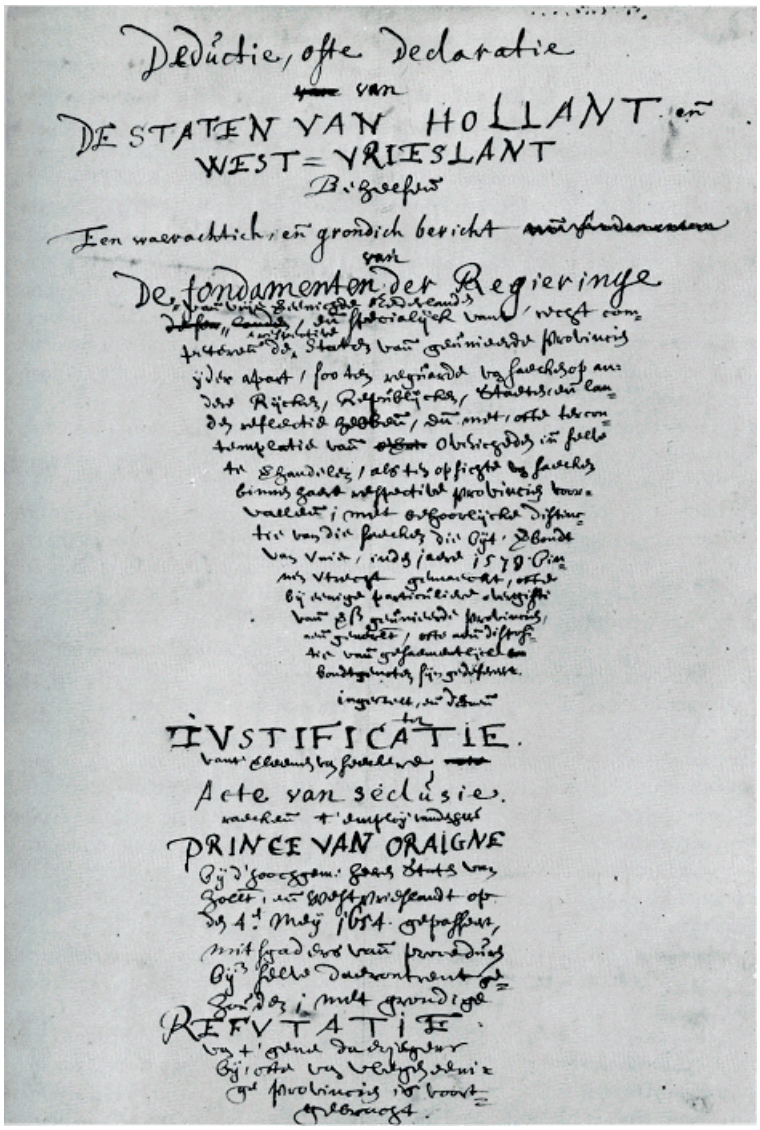
daarbij ons een voorstelling trachten te vormen van het oneindig aantal vergaderingen dat hij heeft moeten bijwonen en, wat de staten van Holland betreft, ook heeft voorgezeten, ongerekend nog zijn representatieve functies en besognes.

De droge letter van zijn instructie, door hem met de adem van zijn plichtsbesef bezield, spreekt van een leven-in-arbeid op het altaar van het vaderland geofferd ja, maar met een blijmoedigheid, zo zuiver, dat zij zichzelf niet kende. Ook hierin toch was zijn instructie even precies als de wijze, waarop hij haar heeft opgevolgd.

Bezien wij haar wat nader om eruit te leren, wat het werk van deze man geweest is. Eisen aan persoon en vooropleiding stelt artikel I niet anders dan die van wat wij tegenwoordig noemen: goed zedelijk gedrag. Voorts moest hij gereformeerd en tenminste het Latijn en Frans machtig zijn. Des te talrijker zijn de eisen aan de eenmaal benoemde functionaris gesteld. Hij moet (artikel V) als pensionaris van de ridderschap - ambt met dat van raadpensionaris verenigd - de Edelen die lid zijn van Gecommitteerde Raden (het dagelijks bestuur van het gewest) acht dagen van tevoren schriftelijk over agenda en stukken inlichten en is ook zelf lid van dat college, zodat hij alle vergaderingen ervan bijwoont, wanneer zijn andere bezigheden hem dat althans niet beletten (artikel XIV). Met name is zijn tegenwoordigheid vereist op alle vergaderingen van de Staten van Holland (artikel VI) die gemiddeld vijf keer per jaar gedurende enige weken zitting hielden. Maar dat niet alleen: hij moest ze ook leiden, want ofschoon niet officieel voorzitter, was hij het toch, die de agenda opstelde, omvraag hield, de stemming opnam, de conclusie trok, elke voor- en namiddag één (artikel IX), en de resolutie opmaakte en inschreef (artikel XVIII), ook al te grote welbespraaktheid intoomde (artikel VIII). En die vergaderingen begonnen 's zomers al om acht uur 's morgens (artikel VII), duurden tot elf en werden 's middags om vier uur hervat.

Dit was zo geregeld om de deputatie naar de vergadering der Algemene Staten, met de raadpensionaris aan het hoofd, gelegenheid te geven tussentijds naar die Staten-Generaal te gaan. Van wat daar en bij de Gecommitteerde Raden omging, moest hij weer aan de Staten van Holland verslag uitbrengen (artikel XV). Alle rekesten, de pachters van de middelen rakende, moeten door zijn handen gaan (artikel XVI). Alle morgens moet hij een resumé geven van alle belangrijke besluiten, de vorige dag genomen (artikel XX), terwijl hij zelfs alle besluiten de eigenste dag in een register schrijven moet (artikel XIX). Maar dat niet alleen: ook alle ordonnantiën, akten, plakkaten, consenten, resoluties en andere bescheiden van belang moet hij zelf uitwerken, daarbij slechts door een bescheiden bureau bijgestaan. Hij moet een inventaris bijhouden - pertinent en perfect - van alle boeken, stukken, charters en papieren die 's lands eigendom zijn en onder hem berusten en ze elk jaar aan de chartermeester overleveren (artikel XXIII).

En zelfs daarmee was hij nog niet aan het eind van zijn verplichte bezigheden. Een wakend oog te houden -pertinentelijck ende punctuelijck - op de financiën en de heren op dat stuk desgewenst van advies te dienen, droeg ar-

Deductie, ofte declaratie
van
DE STATEN VAN HOLLANT ende
WEST=VRIESLANT
Beseeft
Een waerachtich, ende grondich bericht
van
de fondamenten der Regieringe
IVSTIFICATIE.
Acte van seclusie.
PRINCE VAN ORAIGNE

De Witts eigenhandig concept voor de ‘Deductie ter verdediging van de Acte van Seclusie’, 1654. *Algemeen Rijksarchief, Den Haag*.

tikel XXVII hem op. En zeker niet minder gewichtig, in zekere zin zelfs het gewichtigst van alles is artikel XXIX, waarin hem de correspondentie met de Nederlandse gezanten in het buitenland wordt opgedragen, die in de uitgaaf van 1723 zes zware delen beslaat. En al mag hij volgens artikel XXX geen brieven wisselen of onderhandelingen voeren met de vertegenwoordigers van vreemde mogendheden of vorsten, hetzelfde artikel opent toch de mogelijkheid, dat hem dit bij speciaal besluit juist wel gelast wordt. En in elk geval moet hij de hem uit hoofde van zijn functie toegezonden buitenlandse correspondentie toch lezen, in de vergadering brengen, erover rapporteren en laten besluiten. Rekent men daarbij, dat zijn positie hem de aangewezen man maakt om in tal van commissies zitting te hebben, dan zal men zich minder verwonderen over het feit, dat er niet alleen in zijn gewest, maar zelfs in de generaliteit, praktisch gesproken, niets buiten hem omging, dan dat de heren al dit werk aanvankelijk althans (artikel XXXIII) met ƒ3000 's jaars voldoende beloond achtten.

Lijkt het geen ironie, dat artikel II van zijn instructie deze ambtenaar nog expresselijk verbood, andere bedieningen waar te nemen? En nog meer, dat hem in 1660 ook nog het stadhouderschap van de lenen opgedragen wordt waaraan hij, volgens de instructie, twee uur per dag moet besteden? Waarlijk, het is geen wonder, dat een oom van De Witt het ambt, waar overwerk in de avonduren normaal was, een ‘vergulde slavernije’ noemde en hij zelf, ondanks al zijn opgewektheid, van een ‘bekommerlycke charge’ heeft gesproken. Geen wonder, dat toen er later eens sprake was, niet zonder oppositionele bedoelingen trouwens, van een afsplitsing van ‘buitenlandse zaken’ en ‘finantiën’, hij althans dit laatste ressort volgaarne aan een ander zou hebben afgestaan. Geen wonder ook, dat een vakantie van meer dan een paar weken in al de bijna twintig jaar van zijn ambtsvervulling uitzondering is. Maar des te verwonderlijker mag het heten, dat deze man zich zelfs nooit ‘de weelde van een inzinking’ veroorloofd heeft, zoals Japikse heeft opgemerkt en dubbel verwonderlijk, dat deze volmaakte ambtenaar nog tijd heeft kunnen vinden voor andere dan zijn ambtsbezigheden. Want met de intensieve behartiging van familie- en partijbelangen moet hij ook heel wat uren doorgebracht hebben. Het enige artikel uit zijn instructie, het XXVIIste, dat hem bij ede verbood zich met verkiezingen van wie of waar ook te bemoeien - het enige, dat hem geen tijd kostte, maar spaarde - is tegelijk het enige, dat hij voortdurend overtreden heeft. En daarnaast restte hem nog de lust voor in die wereld zo bijkomstige zaken als muziek, wiskunde en wijsbegeerte.

Zijn belangstelling voor Spinoza moge dan niet verder gegaan zijn dan - belangstelling, die belangstelling moet toch wel echt geweest zijn en Spinoza in De Witt inderdaad de ‘ruwaard der vrijheid’ in het algemeen en van de zijne in het bijzonder gezien hebben, wanneer de anders zo evenwichtige wijsgeer slechts door zacht geweld verhinderd is kunnen worden om in de nacht na de moord op de raadpensionaris een door hem opgesteld en tegen de bedrijvers gericht paskwil aan de Gevangenpoort aan te plakken, waarin de moordenaars als ‘ultimi barbarorum’, als ‘allerergste barbaren’ werden gebrandmerkt.

Hoe dit zij, De Witts bemoeiing met de wiskunde was toch zeker meer dan belangstelling alleen. Daarvan getuigt zijn in 1659 onder de titel *Elementa curvarum linearum* verschenen werk. Niet De Witt zelf, maar de Leidse hoogleraar Frans van Schooten jr. heeft het uitgegeven als tweede deel bij de tweede uitgaaf van Descartes' *Geometria* en deze had oordeel genoeg om niet de naam van een maar-liefhebber aan die van de beroemde wijsgeer-wiskundige te verbinden. Hij heeft slechts enkele berekeningen, zoals hier paste, in overeenstemming met Descartes' methode gebracht. Trouwens niemand minder dan Christiaen Huygens heeft gemeend, dat, had zijn beroep hem meer tijd gelaten, De Witt een eerste plaats onder de wiskundigen van zijn tijd had kunnen bekleden. In het eerste boek van De Witts *Elementa* worden van parabool, hyperbool en ellips bekende en nieuwe eigenschappen afgeleid en wel met opzet zuiver-planimetrisch, dus zonder ze als kegelsneden te beschouwen. Opvallend is daarbij, dat De Witts constructie van de assen van een ellips bij in stand en grootte gegeven toegevoegde middellijnen fraaier is dan de klassieke van Chasles. Het tweede deel behandelt algemene vergelijkingen van de eerste en tweede graad. P. van Geer die een afzonderlijke studie aan De Witt als wiskundige wijdde, heeft dit deel het eerste leerboek der analytische meetkunde genoemd, te opmerkelijker, wanneer men weet, dat het pas in 1710 door dat van Christiaan Wolff gevolgd en - verdrongen kon worden.

Dichter bij zijn functie, maar toch onbereikbaar ver eraf, wanneer De Witt slechts een verdienstelijk ambtenaar geweest ware en anders niet, staat zijn *Waerdye van Lyf-renten naar proportie van Los-renten,* eigenlijk een memorie uit 1671, die samenhing met een plan voor een lening waaruit hij de kosten van een legeruitbreiding wilde bestrijden, maar dat algemeen als de geboorte-akte van de verzekeringswetenschap beschouwd wordt, ook al is de door hem gebruikte sterftewet uit gebrek aan statistische gegevens, willekeurig. Waar het praktisch op aankwam was echter, dat De Witt door zijn berekening er de Staten van kon overtuigen, dat de Staat een bedrag van ruim ƒ16, misschien zelfs ƒ18 voor iedere gulden lijfrente kon eisen, in plaats van de ruim ƒ12 die hij er voor placht te vragen of van de ruim ƒ14 die hij er nog onlangs voor gevraagd had.

Nog dichter bij huis bleef hij met de kanttekeningen en eventueel aanvullingen in het handschrift van Pieter de la Courts *Interest van Holland* (1662) gemaakt. Zelfs heeft men wel gemeend, dat twee zeer tendentieuze hoofdstukken, die zonder De la Courts weten in de druk plotseling opdoken, van de raadpensionaris afkomstig zouden zijn. Hoe ver diens medewerking in deze gegaan is, is echter niet uitgemaakt en ook moeilijk uit te maken. Kennelijk van hem - en typerend voor hem - is de venijnige uitval tegen Willem II ‘die doenmaels’, zoals hij woord voor woord vinnig onderstrepend schreef, ‘zijn tijdt noch meest met jaegen, vliegen, caetsen, comedien, dansen ende andere infamer debaucheri doorbrachte’. Ook is zeker, dat de bedoelde hoofdstukken door een ‘insider’ geschreven zijn, die niet alleen een partijganger, maar zelfs een vertrouwde van De Witt moet geweest zijn, hetgeen een eigenaardig licht werpt op zijn latere verloochening van het hele geval.

Helemaal zonder zwarte vlekken is ook De Witt niet geweest.

Hoe dit zij, het bovenstaande moge tot bewijs strekken, dat we alleen in vergelijking met Oldenbarnevelt De Witt onoorspronkelijk genoemd hebben. Ergens komt altijd de 'klauw van de leeuw' wel te voorschijn, wanneer wij met een bijzonder mens te doen hebben, al vindt deze zijn ideaal in niet meer dan het volmaakte ambtenarendom. Bij De Witt is het in zijn bemoeiingen buiten of half buiten zijn ambt, maar ook wel daarbinnen. Als men de reactie van zijn omgeving ziet op zijn plan om met de vloot mee uit te zeilen, beseft men, dat geen ander raadpensionaris dan hij ooit op deze gedachte had kunnen komen, laat staan haar - en hoe! - uitvoeren. Dr. Johanna Oudendijk heeft aan De Witts bemoeiingen met en op de vloot een afzonderlijke studie gewijd die ons daarvan kan overtuigen. Vooral zijn gedrag op de Zeven Provinciën in de tweede zeecampagne, in 1666, die hij inderhaast en daarom zonder de staatsie van het jaar tevoren heeft meegemaakt, heeft een diepe indruk nagelaten. Door de ziekte van De Ruyter - getuigt de schrijfster - werd hij zonder enig voorbehoud de eerste persoon op de vloot, al benoemden de Staten Aert van Nes dan formeel tot de vervanger van de vlootvoogd. Hij moet zich de voor hem toch vreemde situatie ten volle meester betoond hebben; al werd dan ten slotte de slag die hij verwachtte en waarop hij hoopte, niet geleverd, doordat de vijand zich terugtrok. Weer heel anders, maar niet minder oorspronkelijk en nog verder uitgrijpend zelfs is zijn plan van 1665 om in het nijpend gebrek aan matrozen te voorzien door een soort dienstplicht die de zeedorpen dan in plaats van de verponding zou worden opgelegd. Dat ook daar wederom niets van gekomen is, doet uiteraard aan het belang van het plan niets af. Pas de Franse Revolutie immers heeft van deze gedachte een systeem gemaakt.

Waarlijk, Johan de Witt moge dan niet 'singulier geweest zijn in alles', zoals de Staten van Johan van Oldenbarnevelt - na zijn dood trouwens - hadden gezegd, hij stak dan toch wel ver boven al zijn mederegenten van vroeger en later tijd uit, in de eerste plaats in zijn zin voor arbeid om de orde en orde bij de arbeid, die hem niet langer een last, maar een lust was.

Het is deze arbeidslust, gepaard aan een bij uitstek vlug en helder verstand en een boekhoudachtige behoefte aan redelijke overzichtelijkheid in zijn geestelijke boedel, waardoor Jan de Witt in deze maatschappij reeds vroeg opvallen en de regenten de ideale dienaar van de Staat toeschijnen moest die hij inderdaad geworden is.

Maar laat ons uit deze abstracte karakteristiek de concrete werkelijkheid betreden en zien hóe deze man getracht heeft de Staat te behouden en de vrijheid erin te vestigen, want het is een boeiend schouwspel.

Jan de Witt is op de voorgrond getreden door de staatsberoerte van 1650. Zijn eerste politieke bemoeiing betrof de bevrijding van zijn vader, een der zes slachtoffers van de staatsgreep van de jonge stadhouder uit dat jaar. Diens onverwachte dood nog in hetzelfde jaar gaf hem zijn kans. Zijn benoeming tot pensionaris van zijn vaderstad - 21 december - is het directe uitvloeisel van de overwinning der statenpartij. In de besluiten der Grote Vergadering van het volgende jaar bespeurt men reeds zijn hand. De in 1652 uitgebro-

Johan en Cornelis de Witt. Detail van een ets door Romeyn de Hooghe. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

ken Eerste Engelse oorlog en het daarmee samenhangende gezantschap van de toenmalige raadpensionaris Adriaan Pauw naar Londen bezorgde hem een benoeming als diens plaatsvervanger. Door diens dood werd hij zijn opvolger en als zodanig is hij 30 juli '53 beëdigd.

Bij de vrede van Westminster in het volgend jaar al trad voor het eerst die onverbrekelijk gebleken samenhang op tussen De Witts buitenlands en binnenlands beleid die hem zijn ongeëvenaarde machtsperiode bezorgen, maar hem tegelijk zo tragisch noodlottig worden zou. Het zwaartepunt van die tweeëenheid lag in zijn binnenlandse politiek en het zwaartepunt daarvan weer in zijn steeds nuttelozer pogingen tot afweer van de met elke crisis onafwendbaar stijgende invloed van het Oranje-Huis, waarvan hij de verdiensten wel uit de historieboeken kende, maar dat hij slechts bewust gekend had in de gedaante van Willem II die zijn vader had laten gevangen zetten en wiens 'tyrannie' slechts door het toeval van zijn dood was afgewend.

Het staat tegenwoordig wel vast, dat de Akte van Seclusie een door Cromwell gestelde *conditio sine qua non* voor het sluiten van de vrede was, ja, dat hij oorspronkelijk de uitsluiting van Oranje uit alle bedieningen zelfs van de Generaliteit gewild heeft en met één door Holland alleen, slechts genoegen genomen heeft, toen de andere onmogelijk bleek te verkrijgen. Maar het is niettemin volkomen begrijpelijk, dat de Oranjepartij in die afschaffing van het stadhouderschap een manoeuvre van de raadpensionaris heeft gezien, zozeer kon zij gelden als de bezegeling van de politiek die Holland reeds op de Grote Vergadering had ingeluid. En gans vrijuit gaat De Witt in deze dan ook zeker niet. In de Staten van Holland zelf was zij niet dan na heftig tumult in een laat avonduur en door overstemming aangenomen. En toen de Staten-Generaal de lucht ervan hadden gekregen en protesten aan Hollands adres niet hielpen, eisten zij, dat de gezanten te Londen alle geheime stukken met een kopie van de Akte aan Hun Hoog-Mogenden zouden zenden.

Op dat moment - 5 juni 1654 - was de Akte (ofschoon een maand tevoren reeds verzonden) nog niet aan Cromwell overhandigd, want De Witt zag wel degelijk ook het gevaar van wat in wezen immers inmenging van een buitenlandse staat in de aangelegenheden van één der Geünieerde Provinciën was. Maar hij liet nu wat voor hem het zwaarste was ook het zwaarste wegen. Hij wist het definitief besluit van de Staten-Generaal nog één dag op te houden en toen het genomen was, door te zetten, dat het in codeschrift gesteld zou worden. Doch reeds was de vorige avond een eigen brief van hem aan Van Beverningk in zee gegaan waarin stond, 'doch ick sie uut het gepasseerde te gemoedt, dat het schrijvens van Haar Hoog Mogenden aldaer ontwijffelijck te laete sal comen, ende dat het werck, al voor de receptie van dien, uutslach sal hebben genomen, oock derhalven lichtelijck in UE macht niet meer sal sijn eenige copye te connen overschicken'. En Van Beverningk, die de diplomatieke wenk aanstonds begrepen had, had onmiddellijk na ontvangst van die brief de Akte aan Cromwell overgegeven, zodat het bevel van de Staten-Generaal nu inderdaad nog slechts een slag in de lucht was.

We hebben hierover iets uitvoeriger gehandeld, enerzijds omdat het geval een staaltje oplevert van De Witts niet vaak overtroffen gaven als parlemen-

tair tacticus, anderzijds van zijn tekort aan politieke tastzin. Hij heeft, ook toen al, wel gehoord wat er in het land omging, maar hij heeft het nooit verstaan. Zijn principieel republikeinse overtuiging, gepaard aan zijn regenten-minachting voor de volkse aanhang der Oranjepartij, heeft hem haar wasdom in al de bijna twintig jaren zijner bediening steeds doen onderschatten. Hij sprak van ‘een ydel geluydt van den naam van een kindt’ ten aanzien van de latere Willem III en met het Oranjevolk meende hij al evenmin rekening te moeten houden ‘aengesien’, zoals hij zelf geschreven heeft, ‘zy selfs niet en weten, wat tot haeren vrede ende haere behoudenisse dient, evenals een vaeder des huyschgesin, die, als hy den wille ende de genegenheydt van syne kinderen soude involgen, deselve seer lichtelijck ten hoochsten soude benaedeelen.’ Zijn afkeer van Oranje gaat terug, wij zeiden het al, op zijn ervaringen uit 1650, voorzover zij niet reeds in zijn familie endemisch was. Voor de verklaring van zijn minachting van diens volkse aanhang moet men iets verder teruggrijpen: het was de erfovertuiging van de regentenklasse in het algemeen, maar in het bijzonder van de Dordtse, die er nooit in geslaagd was de uit de middeleeuwen daterende gilden-invloed in haar vaderstad geheel te weren.

Intussen: er waren regenten buiten, maar ook in Holland genoeg, die deze scherpe koers veroordeelden. Voor hen schreef hij nog hetzelfde jaar zijn *Deductie* waarin hij het klaarspeelde om te betogen, dat de Unie door die afzonderlijke Akte niet verbroken was, omdat zij als een integrerend bestanddeel van de door de Unie gesloten vrede beschouwd moest worden, en dat de vrijheid door de Akte niet beknot, veeleer bevorderd was. De verdiensten der Oranjes hing hij lager door de beloningen, jaar voor jaar door hen genoten, met pietluttige precisie uit te tellen tot rond twintig miljoen pond in totaal. Hij wist wel tegen wie hij sprak. Hij vergat ook de gevoelsargumenten niet, maar op zijn manier. Wanneer Holland nu ondankbaar geweest is jegens het Oranje-Huis door de zoon van Willem II uit te sluiten, omdat wij principieel geen stadhouder willen, hoe moet - zo vroeg hij - Friesland dan wel genoemd worden, dat na de dood van Willem I niet diens zoon, maar de zoon van zijn broer tot stadhouder koos!

De *Deductie* is een meesterlijk pleidooi, vooral wanneer men erbij bedenkt, dat het sterkste argument - Cromwell eiste de Seclusie - verzwegen moest worden, maar zij is gespeend van elk besef voor de, toen zeker, in de breedste kringen nog magisch-sacrale betekenis der vorstelijkheid als zodanig, waarbij men niet naar verdiensten en helemaal niet naar de beloningen vroeg, doch slechts vergoodde. Terwijl omgekeerd destijds slechts zij gevoelig waren voor het republikeinse argument, dat alleen verdienste aanleiding mag zijn tot het bekleden van de hoogste staatsambten, die op dat bekleden ook enige kans hadden. Zijn weren van Oranje werd buiten de eigen partijkern als majesteitsschennis, dat is als godslastering gevoeld en zou als zodanig - bestraft worden. Want waarmee anders dan met zijn leven zou hij haar hebben kunnen boeten? En hoe kon hij anders met de volkse gehechtheid aan Oranje concurreren, dan door hem te weren?

De weg der imitatie van de vorstelijke glans die zoveel usurpatoren bewan-

deld hebben, was voor hem onbegaanbaar, omdat hij geen ursurpator was. Pronk en praal lagen hem niet. Toen hij ter wille van zijn stadhouderschap van de lenen ook zelf een heerlijkheid moest kopen, deed hij het, maar de aan zijn nieuw bezit verbonden titel heeft hij, anders dan de meeste regenten, nooit gedragen. En wanneer hij het al eens anders probeert, zoals in 1665 wanneer hij, op de vloot, aan het gewicht van zijn aanwezigheid dat van zijn waardigheid wil toevoegen en daarvoor het stemmig zwart met een bonte staatsie-rok verwisselt, zich met een lijfwacht-in-livrei omringt, dan verdraagt men weer niet in de burger, wat men van de prins eiste, want nog jaren later wordt hem dit in de pamfletten nagehouden als ijdelheid en aanstellerij. Hetgeen Johan uit instinct vermeed, daaraan ging Cornelis, die werkelijk ijdel en aanstellerig was, zich te buiten. Doch het is duidelijk, dat dit de situatie niet verbeteren, slechts verergeren kon. De aard van partijschappen die uit irrationele bronnen gevoed wordt, bracht mee, dat de tegenpartij niet in Jan de afwezigheid wilde prijzen van eigenschappen die zij in Kees laakte; eer weet zij ook het laakbare in deze kleinere aan zijn grotere broer.

Reeds tijdens de Eerste Engelse oorlog waren er Oranjewoelingen voorgekomen, bij de Tweede die van 1665-1667 gevoerd werd, herhaalden zij zich en droegen toen reeds daarom een ernstiger karakter, omdat door het feit alleen van de Restauratie der Stuarts, 's prinsen familie, in 1660, het aanzien der Oranjepartij aanmerkelijk gestegen was. Hier werkte namelijk dezelfde buitenlandse druk als bij de Seclusie, maar nu in omgekeerde richting en de intrekking van de Akte van 1654 die een onmiddellijk gevolg van de restauratie van Karel II was, maakte de baan vrij voor die van Willem III.

De Witt heeft dat dreigend gevaar wel gezien. Hoe kon het ook anders? Reeds in '59 was de stemming tegen hem en zijn partij dermate ongunstig, dat de Staten van Holland op zijn aandrang hun lijfwacht tot duizend man hadden vergroot. Te bezweren trachtte hij het sinds '60 door een consequente vredespolitiek te voeren. In de praktijk echter heeft Nederland, zoals bekend, nooit meer oorlogen gevoerd dan in de twintig jaar van zijn bewind. Hij stond hier dan ook voor een onoplosbaar dilemma. Onzijdigheid is een privilege van de machteloosheid. De Republiek was er destijds veel te invloedrijk voor. Zomin als hij vóór 1660 onze inmenging in de Noordse oorlog om de heerschappij in de Oostzee heeft kunnen vermijden, zomin heeft hij daarna de Tweede Engelse oorlog en die met Engeland, Frankrijk, Münster en Keulen kunnen ontgaan.

Alleen de vrede met Portugal waarmee de Republiek sinds jaren in oorlog was, heeft hij in 1661 kunnen doordrijven, maar het kostte de Republiek dan ook Brazilië, dat voor acht miljoen aan Portugal werd afgestaan. Hoeveel kwaad bloed reeds de Braziliaanse kwestie onder de belanghebbenden zette, bewijst onder andere een brief van zekere Willem Sloot, gedupeerd aandeelhouder der WIC, die onder meer schreef: ‘Ghy hebt ons anders beloft als ghy in 't Westeynde woonde, doen wij jou den hals wilde brecken; daer ghy niet vrij van bent, so 't noch weynigh tyt aenloopt. Past dan op den haspel, want ghy doet veel menschen gebreck lijde.’

Het jaar daarop - april 1662 - sloot hij een alliantie met Frankrijk, maar

De overval op de gebroeders De Witt in de Gevangenpoort. Ets door S. Fokke.
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

het vriendschapsverdrag met Engeland dat er het complement van moest zijn, bleef vrijwel een dode letter. Dat de Tweede Engelse oorlog niet in een catastrofe geëindigd is, was alleen te danken aan de hulp die, in 1666, Lodewijk XIV bood en de wel glorieuze, maar toch incidentele tocht naar Chatham, naar De Witts zin nog niet eens hardnekkig genoeg doorgezet. De vrede van Breda die er het gevolg van was (1667), was niet onvoordelig, maar toch ook niet eclatant genoeg om het door de nederlagen in die oorlog geschokte prestige der Statenpartij geheel te herstellen, vooral niet, omdat tegelijkertijd reeds de opmars der Franse troepen in de Zuidelijke Nederlanden dreigde. Elke oorlog versterkte trouwens, ongeacht de uitslag, de Oranjepartij.

Maar nog altijd had De Witt de vloed weten te ontlopen door steeds één stap, maar ook niet meer dan één, achteruit te gaan. Reeds in 1655 had hij geprobeerd de andere gewesten tot aansluiting bij de Akte van Seclusie te bewegen. Het was afgestuit op de tegenstand van Friesland en Groningen en De Witt had het erbij gelaten. In 1660 had Nijmegen de designatie van Willem III tot kapitein- en admiraal-generaal van de Unie en Zeeland zelfs die tot stadhouder geëist. De Witt had de slag gepareerd door zijn voorstel aan de prinses-weduwe om daarvan af te zien in ruil voor een opvoeding van de prins door de Staten, gecombineerd met een ‘notabel jaerlijcx pensioen’. In 1666 kwam de vloed opnieuw op en alweer sterker dan tevoren. Het was toen reeds, dat De Witt schriftelijk de raad kreeg om vrijwillig de Prins te verheffen ‘dat hiernae door dwanck sal moeten geschieden; nu sal de werelt UE prisen en u loff roemen, dar sy anders u sullen lasteren’. Zelfs Wendela Bicker, de toch zo volgzame vrouw, waarmee hij in het jaar 1655 gehuwd was, liet een waarschuwende stem horen in een brief naar de vloot waarop hij zich toen bevond. ‘Men is hier seer prinsgesint ende vreesen, dat wy de quaeste pest in onsen eyghen boesem hebben, die ons meerder quaet sal doen als de vyande van buyten.’

Weer worden voorstellen gedaan: de prins moest aan het hoofd van een gezantschap naar Engeland, de prins moest kapitein-generaal worden. En weer week De Witt uit, zoals hij in 1661 gedaan had en trachtte met geld te bezweren, wat althans voor de prins zelf en het volk dat in hem geloofde geen geldzaak was: in april 1666 werd de commissie van educatie waarin hij zelf zitting had, hersteld, de prins werd ‘Kind van Staat’. Het was een dierbaar woord, maar geen oplossing. Dat begreep ook De Witt en het volgend jaar zien wij hem naar een definitieve regeling streven. Eindelijk dan gaf De Witt blijk te begrijpen dat, hoe hij en zijn mederegenten er dan ook over mochten denken, de prins voor het volksbewustzijn meer was dan een ‘particulier persoon’. Zijn plan ging echter de Amsterdamse oppositie onder leiding van Valckenier en Van Beuningen en de Haarlemse onder die van Fagel niet ver genoeg en mislukte daardoor.

Min of meer tegen de zin van De Witt kwam in plaats van zijn plan het ‘Eeuwig Edict’ tot stand waarbij de Staten van Holland het stadhouderschap in hun gewest voor eeuwig afzwoeren en zich voornamen, ernaar te streven, dat dit ambt in andere gewesten van het kapitein-generaalschap zou worden

gescheiden. Een regeling derhalve voor Holland alléén, die de andere gewesten in geen enkel opzicht bond. Daardoor kwam de prins niet in de Raad van State, hetgeen door Zeeland echter beantwoord werd met zijn benoeming tot Eerste Edele, waardoor hij althans toegang kreeg tot de Zeeuwse Statenvergadering.

Het ogenblik voor De Witts ondergang was nog niet gekomen. Integendeel, 1668 werd juist het hoogtepunt in zijn loopbaan. De stoot van Lodewijk XIV naar de Zuidelijke Nederlanden scheen opgevangen door de Triple Alliantie, het Engels-Zweedse bondgenootschap met de Republiek dat wel meer het werk van Lisola, de keizerlijke gezant in Brussel en van Sir William Temple, de Engelse gezant in Den Haag, dan van De Witt was, maar dat de openbare mening hier toch als zijn triomf beschouwde evenals de vrede van Aken waartoe zij de Franse koning gedwongen had.

Hij, de dienaar der kooplieden, leek de arbiter van Europa geworden in plaats van de zonnekoning die het had willen zijn. De vrede scheen voor lange tijd verzekerd. Zestig procent van de troepen werd huistoe gezonden, de vloot lag zeilloos in de havens. Handel en industrie bloeiden als een tulpenveld in april. De kwestie van Oranje leek onder deze omstandigheden niet acuut meer. De vierde termijn van de raadpensionaris begon op 27 juli van dat jaar '68 dan ook onder de gunstigste auspiciën en de waardering die zijn meesters voor hem gevoelden, drukten zij in een verdubbeling van zijn salaris uit: ƒ6000 's jaars nu, benevens een ‘verering’ ineens van tienmaal dat bedrag. De enige wolk leek tevoren de dood van Wendela. Maar op de schepenen-maaltijd te Amsterdam op Tweede Kerstdag van dit, zijn geluksjaar, te zijner eer gegeven, dacht hij daaraan wel niet; banden die over de dood heen binden, bonden hem niet aan haar herinnering. Het is alsof zijn wiskunstige grapjes, zijn kunstjes met kaarten, zijn dans en vioolspel op dat feestgelag ten beste gegeven, eindelijk ook deze altijd balorige stad aan zijn voeten dwingen. Maar het is tegelijk de laatste keer, dat zijn betovering werkt.

Wat is er nadien innerlijk met de grote Jan gebeurd? Is zijn werkkracht die door geen tegenspoed verslapt kon worden, vermoeid geraakt van het succes? Is Wendela toch meer voor hem geweest dan het lijkt en heeft hij alleen een plaatsvervangster als gastvrouw kunnen vinden in Anna, zijn oudste dochter? Er is uiterlijk van dat alles niets te merken, maar men voorvoelt ook in deze volzomer al de herfststorm in dit leven die blad en boom vernielen zal. Wanneer en waardoor stak hij op en hoe zo snel, dat in twee jaar tijds alles in wezen beslist was? De oorzaken zijn vele. Psychologisch het wezenlijkst lijkt ons dit: Toen Jan nog jong was, moet hij liefdeverzen hebben bijgedragen in verloren gegane Dordtse liederboekjes onder het pseudoniem Candida. Als het waar is, had hij geen betere schuilnaam kunnen vinden. Jan de Witt was een fatsoenlijk man, te fatsoenlijk voor de politieke werkelijkheid van die dagen en van alle dagen. Hij was eerlijk, niet alleen in zijn daden, maar ook in zijn gedachten. Was hij toch dieper door Spinoza's zuiverheid beïnvloed dan wij weten? Of is de koopmansmoraal die zich, ondanks alle kunstgrepen, geen kredietwaardigheid kan voorstellen zonder be-

trouwbaarheid, voldoende verklaring? Hoe dit zij, zijn fatsoen was, tot op zekere hoogte, zijn kracht, maar daarboven werd het zijn zwakte.

Na de vrede van Aken kon de Franse politiek maar één doel hebben, de Triple Alliantie te breken. Toen Lodewijk het hem echter vroeg en in ruil daarvoor ongegeneerd een verbond van zijn kant aanbood, was de raadpensionaris te fatsoenlijk om daarop in te gaan. De raad van Oldenbarnevelt, 'dat republieken hun woord gestand moeten doen', heeft hij niet kunnen vergeten. Het omgekeerde advies door De la Court in zijn herdruk van het *Interest van Holland* gegeven, is mede aanleiding tot het verbod ervan geweest. Hetzelfde fatsoen belette hem te begrijpen, dat na deze weigering Lodewijk trachten zou dan Engeland voor zijn plannen te winnen. En hetzelfde fatsoen verbood hem ten slotte te geloven, dat Karel II hierop ooit zou ingaan, ondanks de duidelijke waarschuwingen die hij kreeg van Van Zuylen uit Rome, van Pieter de Groot uit Stockholm en van Johan Maurits van Nassau uit Duitsland. Hoe meer men erover nadenkt, hoe onbegrijpelijker het wordt, dat De Witt desondanks op de Triple Alliantie bleef vertrouwen. Dát hij het deed, lijkt alleen te verklaren als men aanneemt, dat al deze trouweloosheid voor hem geen denkcategorie was. Dat hij dit wist, maar niet begreep en er dus niet mee rekende, als mens strekt het hem tot eer, als politicus werd het zijn verderf.

Twee kostbare, voor De Witt kostbare, jaren gingen verloren, zowel in de binnen- als in de buitenlandse politiek. Lodewijk ging zijn weg. Op 31 december 1670 werd het geheim verdrag van Dover gesloten, waarbij tot de ondergang der Republiek besloten werd. En nog geloofde Johan de Witt het niet. Zijn fatsoen belette het hem, maar ook de financiële benepenheid van hem en zijn meesters. Geld voor gezanten, agenten en spionnen, dat de ontwijfelbare zekerheid omtrent wat er op het wereldtoneel achter de coulissen voorviel, had kunnen verschaffen, vloeide te traag. Subsidies geven aan buitenlandse diplomaten, hovelingen en vorsten leek zo oneconomisch. 'Waerdoor het geldt buyten den Staet versonden werdende, het landt met één millioen, alsoo besteedt werdende, meerder werdt verarmt als met ses ende meer millioenen, die hier binnen 's landts tot vervall van oorlochskosten werden aengeleyt' - nooit is de fatale alleen-maar-koopmanspolitiek duidelijker uitgedrukt dan De Witt het hier heeft gedaan. Met deze woorden heeft hij onbewust en zonder dat hij het zelfs weten kón zijn eigen doodvonnis getekend. Want onverbrekelijk hing met deze oorlog die sinds Dover slechts een kwestie was van het meest geschikte ogenblik, de opkomst van Oranje en De Witts ondergang samen.

Eindelijk legden, ook in 1670, de overige gewesten zich bij de Akte van Harmonie bij het Eeuwig Edict van 1667 neer. Maar wanneer men dan weer ziet, dat dit resultaat slechts bereikt is, doordat de Staten van Holland tegenover de Zwolse partij de Deventer fractie van de Overijsselse Staten als de ware Staten erkend hadden, dan beseft men dat ook deze overwinning weer te kunstmatig was om in werkelijkheid niet veeleer een nederlaag te verbergen. En zelfs afgezien daarvan: het is duidelijk, dat de overige gewesten de Akte van Harmonie slechts hebben gesloten om de prins de deur naar de

Raad van State te openen. Maar nog gooide De Witt het roer niet royaal om en het gekibbel begon opnieuw, nu of Willem er een beslissende of slechts een adviserende stem zou hebben. Weer groeide de oppositie en weer wilde De Witt slechts de éne onvermijdelijke stap wijken. De prins zou een beslissende stem krijgen, goed, maar bij het behandelen van bepaalde zaken niet mogen verschijnen en over de aanstelling tot kapitein-generaal zou men één-stemmig moeten wezen. Maar de beslissende stem werd zonder restrictie doorgezet tegen De Witts zin in - met behulp van de Amsterdamse oppositie.

Veeg teken dit dat De Witt niet verstaan heeft, want als in januari 1672 de oorlog dreigt, en de kwestie van het kapitein-generaalschap acuut wordt, dan zien we hem nog altijd in dezelfde tactische manoeuvres verstrikt in plaats van door 's prinsen verheffing de oppositie te bevredigen en óf met hem samen te werken óf heen te gaan. Het jeugdcomplex: ‘Oranje zette mijn vader gevangen’ kon hij niet kwijtraken. Hij kon zijn oude minachting voor het ‘ijdel geluid van de naam van een kind’ niet overwinnen. Nog in '71 schreef hij aan Pieter de Groot, na een resumé gegeven te hebben van de argumenten der oppositie die vóór de onmiddellijke verheffing van de prins tot kapitein-generaal pleitten: ‘ik bekenne gaarne dat remedie erger te houden als het kwaad zelve’ (namelijk het zonder die verheffing ontbreken van Engelse steun bij een Franse aanval). Volledig begrijpelijk wordt zijn afkeer van het voorgestelde ‘remedie’ echter pas, wanneer men hem combineert met zijn afkeer van Engeland, waaraan hij herhaaldelijk uiting gegeven had en ook nu weer gaf: de verheffing van de prins stond voor hem gelijk met: ‘onder de protectie en in eene absolute dependentie van Engeland geraken’. Op zichzelf trouwens niet onbegrijpelijk. Dat het na 1660 nauwelijks overdreven was de partij van de stadhouder-in-spe de Engelse partij te noemen, hebben de onderzoekingen van Geyl duidelijk bewezen. Het verraad en het proces van ritmeester Buat uit '66 was slechts één der vele symptomen van een nauw en al te nauw verbond tussen Stuart en Oranje.

Hoe dit zij, De Witt deed ook nu weer het minste, waar de omstandigheden het meeste geboden. Hij bood de prins het opperbevel aan, ja, maar voor één veldtocht en op beperkende voorwaarden. Doch Oranje die wel eerzuchtig, maar noch ijdel noch een kind was en zeer wel begreep, dat hij in de gegeven omstandigheden meer kon verkrijgen, weigerde deze benoeming. En hij had goed gezien. De overige gewesten weigerden zich bij het besluit van Holland neer te leggen. De Witt deed wéér een schrede terug, maar wéér slechts één: goed, een definitieve benoeming, zou hij overwegen - zodra de prins tweeëntwintig jaar zou zijn; en er ontbraken nog slechts luttele maanden aan. Maar zó stond het nu eenmaal in de Akte van Harmonie.

De dode letter kon de levende stroom der gebeurtenissen echter niet keren. Op 25 februari werd de prins voor één veldtocht en zonder beperkende bepalingen tot kapitein-generaal benoemd. De Engelsen begonnen weer Hollandse schepen op te brengen. De retourvloot uit Smyrna werd overvallen. Op 28 maart verklaarde Engeland de Republiek de oorlog, 6 april volgde Frankrijk en kort daarop Münster en Keulen. Eind april rukte Lodewijk op met een voor die tijd ongehoord groot leger van 120 000 man. Dit keer zou

de arend zijn prooi niet ontgaan.

En tegelijk is De Witt nu groter dan ooit. De matheid van na 1668 is opnieuw in tomeloze energie verkeerd, zijn zelfverzekerdheid is weer even groot als ten tijde van de Tweede Engelse oorlog, toen hij van de vloot af aan zijn vrouw schreef: dat, hoe ongelooflijk het buitenstaanders ook klinken mocht, het niettemin een feit was, dat onder de ruim twintigduizend personen, op de vloot vergaderd, er onder de aanvoerders die toch hun leven lang dit werk gedaan hadden, niet één capabel was, om haar te leiden - De Ruyter lag toen buiten - 'maer echter so is de saecke, Godt betert, waerlijck alsoo gelegen, sulx dat het eene onvermydelycke nootsaeckelijckheydt is, daerinne van buyten ander leven ende als de ziele te brengen'. Hij wist zich weer onmisbaar als in die dagen, toen hij zee gekozen had door het Spanjaardsgat tegen het algemeen advies der loodsen in. En nu in 1672 paste hij dat tegen-de-storm-opvaren toe, dat hij toen geleerd had. Hij wilde in Brest of elders én op de Theems een herhaling van Chatham. Maar het mislukte. Hij wilde zelfs te land een Chatham: een uitval in de richting van Keulen. Maar het mislukte al evenzeer.

Hij weet die mislukkingen aan het gebrek aan geestdrift zowel bij het volk als bij de regenten, waar eigenbelang en partijhaat hun werk van zelfvernietiging ook, ja juist in de uren van het gevaar bleven verrichten. Het was terecht, maar de diepste oorzaak daarvan, dat zijn regime in wezen een minderheidsdictatuur, hoezeer dan een zachte, geweest was, moest hem wel ontgaan. Het zou zich wreken op hem, die er nu bijna twintig jaar al de drager van geweest was. Op 12 juni waren de Fransen bij Lobith de Rijn overgetrokken. Negen dagen later, uitzonderlijk snel voor die tijd, werd Utrecht bezet. Tegen De Witts zin, die er evenmin van weten wilde als Oranje, besloten de Staten-Generaal tot onderhandelen. Toen de gezanten op weg waren, dezelfde dag van de bezetting van Utrecht, dezelfde dag ook, dat Veere de prins tot stadhouder uitriep, viel in Den Haag de gebeurtenis voor, die plotseling de voorhang van voor het komende noodlotsdrama lichtte. Toen de raadpensionaris zich laat in de avond, naar zijn gewoonte alleen door een dienaar met een lantaarn voorafgegaan, huiswaarts begaf, werd deze het licht uit de hand geslagen en De Witt zelf door een aantal degenstoten zwaar gewond.

Reeds de volgende dag bracht hij in dezelfde beheerste resolutietoon die hem in al zijn geschrijf tot een tweede natuur geworden was, verslag uit aan zijn meesters. Maar zijn verwonding was erger dan hij schreef of zelf nog dacht. Pas de 12de juli achtten de dokters hem buiten gevaar. Maar erger nog moet die andere slag zijn aangekomen. Van de vier handlangers werd slechts Jacob van der Graeff gepakt en terechtgesteld, de anderen vluchtten naar het leger, onder bescherming van de man wiens vader zijn vader vernederd had. En dit was wel het allerergste: het rouwbetoon bleef tot zijn allernaaste omgeving beperkt. Johan de Witt was een eenzaam man en een eenzaam man is een verloren regeerder.

Hij heeft er de enig mogelijke consequentie uit getrokken. Op 4 augustus verzocht hij, zakelijk, zijn ontslag. Zijn enig verzoek betrof de uitvoering van

De moord op Johan en Cornelis de Witt. Ets door Romeyn de Hooghe. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

de hem gedane belofte: bij zijn aftreden een zetel in de Hoge Raad. Fagel, zijn tegenstander, werd zijn opvolger.

Het was alles logisch. In zijn laatste brief van 12 augustus aan Van Beuningen vertelde hij ervan en schreef in zijn keurig schrift berustend de oude spreuk: 'Prospera omnes sibi vindicant; adversa uni imputantur': bij voorspoed eisen allen voor zich de eer; bij tegenspoed wijt men het één. Als ooit een Latijns citaat een zin gehad heeft, boven die van ijdel geleerdheidsvertoon, dan wel dit: dat Jan de Witt dit op zich zelf toepaste - en alleen nog maar in een particuliere brief - was in het volle en gerechtvaardigde besef, dat zich hier een klassieke noodlotstragedie ging afspelen.

De oorzaak van zijn fysieke ondergang die de politieke zou aanvullen, werd zijn broer Cornelis. Toeval? Ja, en toch ook meer. Jegens Cornelis, rechtschapen als Jan, maar dom en ijdel, werd de haat niet geremd door een instinctieve eerbied voor zijn verdiensten. Cornelis had geen verdiensten. Hij had geleefd en het was hem als zoveel andere familieleden wél gegaan in de schaduw van zijn grote broer. Nu viel de schaduw van Cornelis op Johan. Toen Cornelis ervan beschuldigd was een komplot tegen de prins beraamd te hebben, had zijn proces dan ook voortgang gehad, ondanks de kennelijke nietswaardigheid van de beschuldiger Tichelaer. In de morgen van 20 augustus werd het vonnis bekend gemaakt. Het 'schuldig' dorsten ook deze rechters niet aan, maar wijkend voor de dreigende volkswraak, werd de ruwaard van Putten zonder opgaaf van redenen niettemin van al zijn ambten vervallen verklaard en voor altijd uit Holland verbannen.

Wat er toen precies gebeurd is, zal nooit meer op te helderen zijn. De raadpensionaris kreeg een boodschap bij zijn broer op de Gevangenpoort te komen. Het was de dochter van de cipier die ze hem kwam brengen. Die wel heel onofficiële wijze van doen viel reeds destijds als verdacht op; zij doet het te meer, wanneer men erbij bedenkt, dat het reeds een onregelmatigheid was, dat de rechters Cornelis het vonnis in zijn gevangenis zijn komen brengen in plaats van hem vóór hun hof te dagen. Zijn dit enkele losse draden van een verstolen komplot? En zo ja, waar lopen zij heen? Hoe het zij, Johan die ondanks zijn twintigjarige politieke loopbaan nooit met zulk soort middelen geregeerd had en er dus ook niet op verdacht was, heeft de waarschuwing in de wind geslagen en zonder verwijl, zonder lijfwacht of iets van die aard - hij was trouwens slechts een ambteloos burger - ongewapend zelfs, gehoor gegeven aan de roepstem waarvan hij aannam, dat het de stem van zijn broer was. Slechts twee klerken vergezelden hem. Vermoedelijk had hij ze meegenomen om een afschrift te verkrijgen van het zonderlinge vonnis dat geen schuld maar wel straf kende.

Hij was nog niet binnen, of vóór de Gevangenpoort, waar op dat uur slechts twee schutters de wacht hielden, ontstond een oploop van mensen die door de vrijgelaten Tichelaer tegen de broers werden opgehitst. Was zijn vrijlating niet het bewijs van des ruwaarts schuld? Ja? Maar dan was ook diens straf veel te licht!

Toen Johan een poging deed om de Gevangenpoort te verlaten, werd hem dit met geweld belet. 'Hier mag niemand uit'. Weer verstreek een uur waar-

in de spanning voelbaar steeg. Enkele leden der Gecommitteerde Raden hadden ruiterij opgecommandeerd ter bewaring van de orde, maar voor wie achter deze hele zaak geen komplot vermoedt, is het weer niet duidelijk, waarom deze op de Plaats en het Buitenhof werd opgesteld en geen last gekregen heeft, de aftocht der De Witten te dekken. Het tegendeel is zelfs gebeurd. Toen in de loop van de middag het gerucht liep, dat boeren uit het Westland met kwade bedoelingen in aantocht waren, waarvan men alweer niet weet of het op waarheid berust - gekomen zijn zij in elk geval niet - gaven Gecommitteerde Raden zelfs aan de ruiterij bevel om weg te trekken.

Dit werd het sein voor de vendels der schutterij die zich des ochtends reeds, gedeeltelijk uit eigen beweging, gedeeltelijk op bevel, vóór de Poort verzameld hadden, om krachtdadiger op te treden. Ook zij waren ter bewaking geroepen, doch zij vatten haar op hun wijze op. Aangevuurd door één hunner, de zilversmid Verhoef, en door schepen Van Bankhem, die enkele kapiteins der schutterij onder ede zou hebben laten beloven de De Witten niet levend los te laten, forceerden zij, om vier uur ongeveer, de deur van de Poort en trokken scheldend en tierend naar de kamer, waar Cornelis te bed lag en Jan bij de tafel zat te lezen. Gekwetst reeds door slagen met geweerkolven, werden zij daarop de trappen afgesleurd en naar buiten gestompt, en daar op het Groene Zoodje, de plaats der terechtstellingen, deerlijk afgemaakt in een aanval van zo walgelijke moordlust, als de Nederlandse geschiedenis althans er geen tweede kent. De lijken werden met een algemeen salvo doorschoten, de kleren hun afgerukt en de naakte lichamen tot een bloederige klomp vlees verminkt en zo met de hoofden naar beneden aan de sporten van een galg gehangen als opengesperde koeien bij de slager. Het afbijten of afsnijden van de geslachtsdelen en het verkopen bij opbod van vingers en tenen ontbrak zelfs niet, als ging het erom te bewijzen, dat onder omstandigheden, waar wraak- en vreesgevoelens los gelaten worden, alle anders verborgen oerinstincten uit ongekende diepten in de mens weer naar boven kunnen komen.

In de mens en waarlijk niet alleen in het ‘grauw’. Men kan deze eeuwige smaad niet op het ‘grauw’ afwentelen en er zich daardoor als ‘fatsoenlijk burger’ van distantiëren. Er was hier geen ‘grauw’. Alle moordenaars zijn met naam en beroep bekend. Het zijn handwerkers, en mensen van hoger- en zelfs veel hogerop zagen billijkend toe: Cornelis Tromp, gewezen luitenantadmiraal, en dominee Simonides die de dag daarop een predikatie in de Nieuwe Kerk wijdde aan de ‘wrake Gods’ en zo meer, en die de verzekering gaf, dat de moordenaars niet gestraft, maar veeleer beloond zouden worden. Was dat zo maar zijn mening? Of wist hij er meer van? In elk geval is het gebeurd. In de dagen, dat er in Holland geen musje van de daken kon vallen zonder de wil van de jonge stadhouder, kreeg Tichelaer een jaargeld, werd Van Bankhem baljuw van Den Haag en Verhoef door Tromp aanbevolen voor het werven van vrijwilligers...

Maar ook aan deze bloedorgie kwam een einde. De nacht kwam. Een tekenaar sloop met een fakkel naar de plaats der terechtstelling en legde de gruwel voor eeuwig vast.

De Nederlanders hebben weinig gevoel voor het grote gebaar. Zeer zelden hebben zij hun grote mannen naar hun laatste rustplaats geleid op een wijze hunner waardig. Maar nooit is de tegenstelling tussen hun leven en het afscheid daaruit zo schril geweest als bij Jan de Witt. Met moeite werd de volgende dag een timmerman gevonden voor de kisten. In diepe donkerte en fluisterstilte, als gold het een misdrijf en geen daad van piëteit die vanzelf sprak, werd het deerlijk verminkt overschot van de man die twintig jaar lang met onbezweken ijver deze eigengereide staat geleid had, met dat van zijn broer, in de Nieuwe Kerk aan de zwijgende aarde toevertrouwd.

En, het meest tragische van alles: Willem III die hij altijd als de belager had geweerd, en die daarom in dit einde een begin heeft gezien, zag toch geen andere taak voor zich dan de voltooiing van het levenswerk van De Witt.

Christiaen Huygens

Ontdekker der waarschijnlijkheid

Op 14 april 1629 maakte Constantijn Huygens, particulier secretaris van de stadhouder Frederik Hendrik, de volgende aantekening over de tweede zoon die zijn vrouw, de Amsterdamse koopmansdochter Suzanne van Baerle, hem in de vroege morgen van die dag geschonken had: ‘Hij quam ter wereld, sonder eenigh letsel ofte lemte, hoewel mijn huysvrouwe seer het contrarie gevreest hadde, doordien sij verschrickt was geweest, van eenen armen jongen langs de straet gaende met een dicke, scheeve wanghe, daervan het aensicht monstrueux werde aen te sien.’

We kunnen eruit lezen, dat Christiaen Huygens' intrede in deze wereld reeds een verloochening was van de ‘werking op een afstand’ en van elke andere dan een mechanische verklaring van de natuurlijke verschijnselen die hij zijn leven lang verwerpen en ondergraven zou.

Zo treffend deze anekdote intussen voor het boorlingske mag zijn, zo weinig karakteristiek is hij voor de vader. Want Constantijn Huygens kan moeilijk als vertegenwoordiger van achterlijke bijgelovigheid en wondergeloof tegenover zijn rationalistische zoon gesteld worden. Zelden toch sloten de gedachtenwerelden van twee generaties zo harmonisch bij elkaar aan en zelden kreeg een begaafd kind een zo zorgvuldig voor zijn aanleg berekende opvoeding - zonder dat er ongelukken van kwamen. Constantijn Huygens, wel de meest veelzijdige vertegenwoordiger van de geest der late renaissance in de Nederlanden, bezat én de rusteloze weetgierigheid tegenover de nieuw ontdekte wonderen der natuur én het optimistisch geloof in de intellectueel-ethische opvoedbaarheid van de elitemens die kenmerkend zijn voor die geest. Wat de eerste betreft: zijn taak als geheimschrijver van de van legerkamp tot legerkamp trekkende stadhouders en zijn breedvoerig dichterschap lieten hem geen tijd om meer dan een belangstellend leek in de natuurwetenschappen te worden, maar de betrekkelijk nog primitieve staat van die wetenschappen en hun toepassingen en Huygens' invloedrijke positie lieten een activiteit in dat dilettantisme toe die voor de gemiddelde moderne liefhebber onbereikbaar is. Hij verkeerde en correspondeerde, direct of indirect, met de grote natuuronderzoekers en mathematici van zijn tijd, onder anderen met Drebbel, Galilei, Mersenne en Descartes, hij trad als tussenpersoon op, toen Galilei meende een systeem van lengtebepaling op zee te hebben gevonden en het patent daarvan aan de Staten wilde aanbieden, hij volgde met enthousiaste belangstelling de ontwikkeling van de optiek, in de eeuw van de ontdekking van verrekijker en microscoop de toversleutel der natuur die niet alleen de mogelijkheid schiep tot de reeks van ontdekkingen waarop heel de moderne medische en natuurwetenschap gegrondvest is, maar waarvan men zich toen in de aanvangsjaren nog veel groter wonderen kon dromen: waar-

om zou het niet mogelijk zijn binnenkort met een geperfectioneerde kijker het leven van maan- en planeetbewoners te bespieden?

Omstreeks het begin van de 17de eeuw is de verhouding tussen de mens en de natuurkrachten op een merkwaardig keerpunt gekomen tussen tovenarij en toepassend begrip. Men zou de zaak versimpelen door van een overgang te spreken. Zolang de mens denkt is er een groei in zijn begrip van de natuur geweest en heeft begrip naast wanbegrip zijn toepassing gevonden in de tovenarij, terwijl anderzijds ook de drie volgende eeuwen van natuuronderzoek de tovenarij niet geheel hebben kunnen uitbannen. Maar de grote ontdekkingen en ontdekkingsreizen van de 16de eeuw hadden zoveel natuurlijke wonderen geopenbaard en zo'n ruim veld voor verdere ontdekkingen opengesteld, dat de natuur de belangstelling voor het bovennatuurlijke voor zich kon opeisen. Het is de tijd van de wetenschappelijke wonderdoenerij bij uitnemendheid, van het ‘theatrum anatomicum’, dat snij- en griezelkamer, collegezaal en rariteitenkabinet tegelijk was, de tijd van de wetenschappelijke avonturiers die medicus-medicijnman, astronoom-waarzegger, natuuronderzoeker-goudmaker, geleerde-oplichter waren en hun diensten gaarne verkochten aan grote heren en vorsten die niet afkerig waren van de roem er een hofalchimist en -uitvinder op na te houden en van het goud en de waardevolle voorspellingen, die hun kunst in het vooruitzicht stelde. Bedenkt men daarbij, dat deze lieden allen zowel onder de voortdurende bedreiging van de ongenade hunner teleurgestelde heren als van het ketter- en tovenarijproces leefden, dan is het begrijpelijk, dat van sommige van hen, zoals Drebbel, glasslijper en hof-uitvinder van Jacobus I, ook het nageslacht het niet eens geworden is over zijn plaats in de reeks van handig oplichter tot genie en dat Constantijn Huygens, toen hij als jong gezantschapssecretaris te Londen zich door deze ‘Alkmaarse boer’ in zijn kunst liet inwijden, van zijn ouders in Den Haag een ernstige waarschuwing kreeg om zich niet met de ‘tovenaar’ in te laten. Begrijpelijk is het ook, dat Constantijn, toen hij het wel overwogen leerplan voor zijn zoons opstelde, daarbij zeker niet gedacht heeft aan de voorbereiding voor een geleerdenloopbaan.

Modern zakelijk doen ons de aantekeningen aan, die hij met grote toewijding omtrent de ontwikkeling en vorderingen van zijn zoons maakte. Wat Christiaen betreft leren we daaruit, dat hij ‘seer kleintiens voor sijne jaren’ was en ‘van aerd als van complexie ende aengesicht soet als een meisken, daer hem elck voor aensien wilde’, sterk gehecht aan zijn jong gestorven moeder, stil in zich zelf gekeerd, maar begaafd met een hardnekkige wil en een vlugge geest waardoor hij ‘door een gestadighe en ingeboren jalousie’ gedreven gemakkelijk zijn een jaar oudere broer die als zijn vader Constantijn heette, in ontwikkeling bijhield. Twee jaar oud kan hij ‘het Vaderons sonder moeyte, op sijn manier van uytsprake, sonder missen uytseggen’, vijf jaar oud spelt hij ‘all fijntjes’, met zeven jaar begint hij aan het Latijn waarvan hij met negen een aardig mondje vol spreekt.

In 1637 - Christiaen is dan 8 jaar oud - sterft zijn moeder na de geboorte van een dochtertje en vader Constantijn vertrouwt de verzorging van zijn vijf kinderen aan een nicht toe. Bij zijn vele en langdurige verblijven in het leger-

Christiaen Huygens. Medaillon door J. Clerion. *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, Leiden*.

kamp kan hij ook - wat een ontwikkeld man zich toen nog tot plicht rekende - de scholing van zijn zoons niet zelf blijven leiden, hij moet die in hoofdzaak aan gouverneurs overlaten, die hij echter van uitvoerige instructies voorziet en even uitvoerig rapport laat uitbrengen. Zelf brengt hij de beide oudsten nog de rekenkunst en, groot muziekliefhebber als hij is, de beginselen der zangkunst bij. Opmerkelijk is, dat de daarbij gevolgde methode veel meer aan de leer der ‘gevoelige periodes’ en ‘zelfwerkzaamheid’ van moderne stelsels herinnert dan aan wat de kinderziekten der onderwijsdemocratisering in de 19de eeuw tot de klassieke onderwijsmethode heeft gemaakt. Het muziekonderwijs aan Constantijn wilde niet vlotten: ‘Endtelick evenwel proefde ick het noch eens door Christiaen, die ick eenen schelling ter weke ende den discipel eenen halve beloofde; daerop vatten de kinderen het werck soo ijverigh aen dat in weinighe weken Constantin, 't onser verwonderinghe, gansch fraey ede vast in 't intoneren begonde te werden.’ Ook schreven de kinderen ‘dagelix op haere leitjens van haere eighene inventiën op noten’.

En wanneer de beide montessoriaantjes-avant-la-lettre in een ‘gevoelige periode’ het rekenen aanvatten, beheersen ze in enkele weken de hoofdbewerkingen en de regel-van-drieën. Vooral Christiaen: ‘arbeidende wel meer als den oudsten, maer oock niet aflatende, voor hij en begrepe wat men hem voorstelde, ende sulcx, eens gevatt hebbende, geenszins verliesende’ - liep in de winter van '37-'38 ‘sijn broeder in de beghinsselen van 't Cijfferen voorbij.’ Nog een jaar later schreef de vader: ‘Maer voor all was een wonder om sien, hoe kloeckelick Christiaen alles begreep ende onthiel, jae selfs daegelix eenighe manieren van proeven ende anderssins wiste te inventeren, ende met solide redenen te bewijsen, soo dat ick hem veeltijds besighde tot onderwijs van Constantin, ende desen wederom (tegen soo veel ter specie, soo aen den meester als aen den discipel) tot schoolmeester van Lodewijck.’

Wat Constantijn Huygens bij de opvoeding van zijn zoons voorstond was de voorbereiding voor het leven van een man-van-de-wereld, voor een belangrijk staats- of hofambt, gelijk hij zelf bekleedde, en een renaissancistisch brede ontplooiing van al hun aangeboren talenten binnen de grenzen van een hoofs-ruim opgevat calvinistisch geloof. Dus kregen zij naast de gebruikelijke intellectuele scholing, waar Latijn, Frans en Italiaans de belangrijkste plaats innamen, onderricht in dansen, schermen en paardrijden. Dús ook is de vader genegen wat hem Christiaens liefhebberij lijkt een goede kans te geven: als de veertienjarige jongen alles verslindt wat hij van wiskunde en mechanica in handen kan krijgen, zelf modellen gaat tekenen en die op een draaibank van eigen vinding uitvoeren, laat hij hem door meester Stampioen lessen geven in wat toen met één woord ‘mathematyc’ heette.

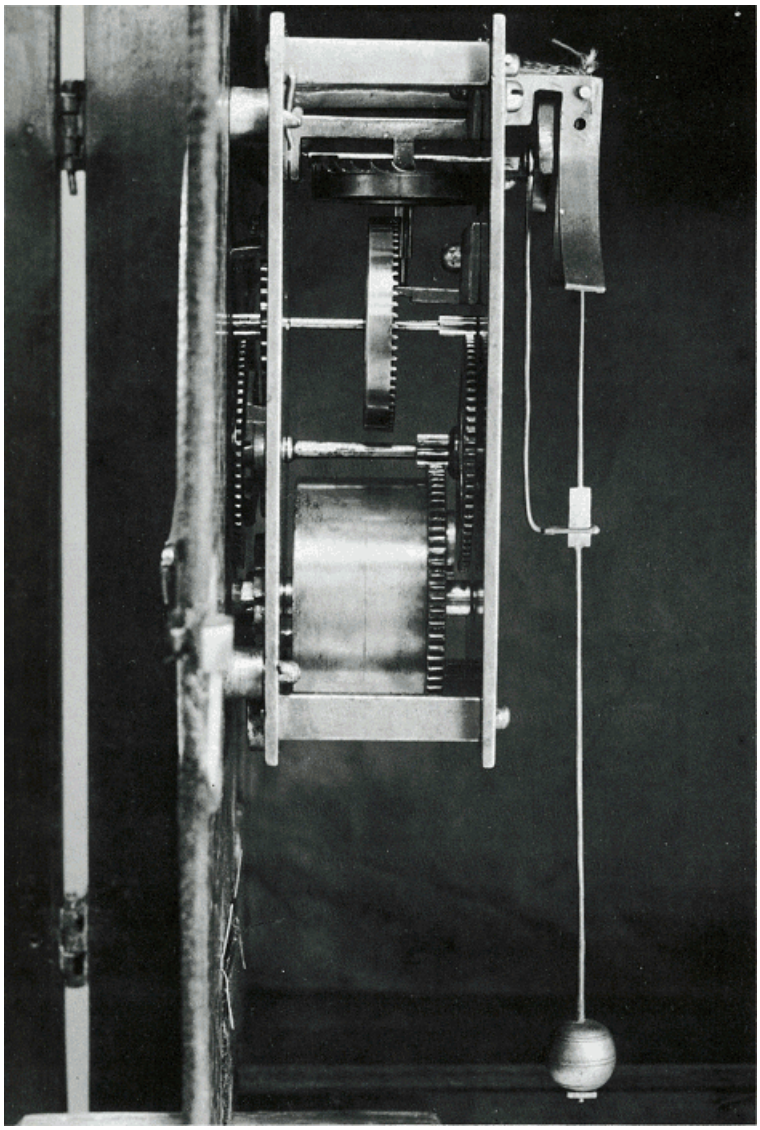
Wat dat ene woord omvatte, heel het gebied tussen geleerde toverkunst en toegepaste technische wetenschappen, lezen we uit de instructie die Stampioen voor zijn veelbelovende leerling opstelde. Tot de mathematica wordt daar gerekend: geometrie, optica, perspectief, ‘weegconst’ (waarbij men naar het werk van Stevin verwijst), fortificatie, architectuur, astronomie (de werken van Ptolemaeus, Tycho Brahe en Copernicus) en ‘astrologia, dat is (de Astronomi verstaende) om daer uit te judiceeren, van gepasseerde ende oock

toecoomende saecken'. 'Om dan noch verder te gaen, ende oock op den hoochsten trap der Wisconst te comen, soo sijn in de snydinge van de Conus, namentlyc in den Elipsis, parabole ende hyperbole de alder subtylste wetenschappen verborgen, die iemant hier op de werelt sou connen bedencken.' Hiermee zou hij zijn leerling volleerd achten, 'ten sij dat de sinnelyckheidt strecke tot den Algebra'. Daar zou ook 'het bouck van de Cartes' aan te pas moeten komen. 'Midts daer voordts bij practiseerende soo can men daer door (namentlyck door het gebruick van de Letters) tot de hoochste kennisse van alle wetenschappen volcomentlyck geraecken.' De instructie eindigt met een aanmaning tot zelf werken en 'practiseeren' in plaats van in de boeken te zitten suffen.

Het enthousiasme waarmee Christiaen deze lessen volgde, schijnt noch zijn vader noch hem zelf op de gedachte te hebben gebracht, van een andere dan de ambtelijke loopbaan: in mei 1645 vertrekt hij samen met Constantijn naar Leiden waar beiden zich laten inschrijven als student in de rechten en waar ze hun intrek nemen in de 'Hartog van Saxen' op het Steenschuur. 'Doordien oock sommighe vreemde jonghe Luyden met hun paedagogen aldaer quamen te woonen,' zoals de vader aantekent, 'kregen sij beide daer in 't kortt een' groote habitude van de Fransche tale.' Hij gaf hun bovendien niet alleen een reeks wijze lessen in keurig Latijn over de omgang met professoren en studiegenoten mee, maar ook een nauwkeurig voorgeschreven dagindeling van 's morgens vijf tot 's avonds tien uur, beginnend en eindigend met gebed en het lezen van een hoofdstuk uit het Griekse Nieuwe Testament. Ook de mathematica en het tekenen krijgen in dat program hun vaste plaats, maar Christiaen heeft het vaderlijk voorschrift hier wel niet al te nauw genomen. In zijn brieven naar huis is nergens sprake van de rechtsstudie, maar wel schrijft hij zijn broer Lodewijk, dat hij een portret van Rembrandt natekent. Met vakantie thuis in het fraaie renaissancehuis aan het Plein, dat zijn vader door Pieter Post had laten bouwen, tekent hij op de schutting die hun tuin scheidt van die van graaf Maurits de Braziliaan (het Mauritshuis), de dodendans van Holbein in levensgrote figuren na. Er zijn tekeningen van zijn hand bewaard gebleven, onder andere een portret van zijn vader waaruit een verdienstelijk dilettantisme spreekt, maar de bemoeiingen met de mathematische wetenschap van de zestienjarige stegen onder de leiding van de jeugdige professor Frans van Schooten snel boven het dilettantische uit. In juni 1646 schreef Descartes aan Le Leu van Wilhelm, een oom van Christiaen, dat professor Van Schooten hem een mathematisch geschrift van de jongen 'van Zuylichem' (d.i. Christiaen Huygens) had laten lezen, dat hem zeer veel belovend leek. Waarschijnlijk betrof het een verhandeling over de kwadratuur van de cirkel of wel een over de kettinglijn, met welke beide studies hij enige jaren later voor den dag kwam. Zijn betrekkingen tot Van Schooten ontwikkelden zich tot een hartelijke geleerdenvriendschap die tot aan diens vroegtijdige dood in 1661 door vele brieven werd onderhouden. Het zal dan ook zeker niet op verzoek van Christiaen geweest zijn, dat zijn vader hem al in het voorjaar van 1647 uit Leiden terugriep en samen met zijn jongere broer Lodewijk naar de pas door de stadhouder gestichte academie te Breda

zond waarvan hij één der curatoren was. Maakte vader Constantijn, zelf indertijd door zijn vader om ‘bezuinigingsredenen’ uit Leiden teruggeroepen, zich bezorgd, dat de zoon van de aanzienlijke buitenlandse studenten die met hun gouverneurs als hij in de ‘Hartog van Saxen’ logeerden, ook nog andere dingen leerde dan ‘de habitude van de Franse tale’ en wenste hij hem meer aan zijn vakstudie te binden? Men zou het kunnen gissen uit het feit, dat de beide studenten in Breda niet meer ‘op kamers’ gaan, maar bij de rector, de juridische professor Dauber, worden ondergebracht. In ieder geval zag de zuinige huisvader hier een mogelijkheid om de studie van zijn zoons te bekorten, gelijk blijkt uit deze aantekening: ‘Endtelick de Institutie van de Illustre Schole ende Collegie te Breda voorgekomen zijnde, ende mij juyst medevallende, dat S. Hoocht gelieft hadden mij neffens de Hen van Heenvliet en de Rivet de Curateure derselver op te draghen, daer door ick presumeren mochte, dat de Professoren mij in mijne kinderen particulierlijck souden soecken te obligeren, hebbe ick hen derwaerts besteed.’

Aan de goede wil van professor Dauber om zijn curator een dienst te bewijzen ontbrak het niet: hij rapporteerde ijverig en roemt de vorderingen van de broers in de rechtswetenschap, maar over de mathematica, waar Christiaens brieven vol over zijn, bewaart hij het stilzwijgen. En niet de voltooiing van hun rechtsstudie maakte na bijna drie jaar een einde aan hun verblijf te Breda, maar een geruchtmakend incident: Lodewijk ging een duel aan met een medestudent en de vader-curator, verontwaardigd, dat de slappe academische tucht zo iets had laten passeren, riep zijn zoons naar Den Haag terug. Eerst enige jaren later (in 1655) tijdens zijn eerste verblijf te Parijs, maakte Christiaen, weer in gezelschap van Lodewijk, een uitstapje naar de Protestantse hogeschool te Angers, waar beide broers naar het coulante gebruik van die dagen op staande voet tot ‘doctor utriusque juris’, (doctor in de beide rechten) promoveerden, een titel, waarvan Christiaen zich overigens in zijn verdere leven nooit bediend heeft. Vanuit Breda had hij het eigenlijke begin gemaakt met zijn later tot vele delen aanzwellende briefwisseling met vakgenoten als zijn oud-leermeester Van Schooten, met zijn vaders vriend pater Mersenne en de geleerde Gentse jezuïet Gregorius a Sancto Vincentio. Zo'n briefwisseling toch, meer een uitwisseling van verhandelingen en probleemstellingen in het internationaal toegankelijk Latijn dan een eigenlijke correspondentie, was in die tijd zonder tijdschriften, congressen en academies het aangewezen verkeersmiddel der geleerde wereld. Met vakgenoten, zeiden we, want toen hij uit Breda terugkeerde, moet voor hem wel al vast hebben gestaan, dat hij niet voor een ambtenarenloopbaan was voorbestemd, zoals zijn broer Constantijn die bij het secretariaat van de prins van Oranje geplaatst was. Wel aanvaardde hij in de herfst van 1649 nog een plaats als secretaris van graaf Hendrik van Nassau-Siegen die met een diplomatieke zending naar Holstein reisde, maar vooral met de bedoeling om vandaar over Denemarken door te reizen naar Stockholm, waar hij de befaamde koningin Christina en vooral de grote Descartes hoopte te ontmoeten, voor wie Van Schooten hem een onbegrensde bewondering had ingeprent. Het slechte jaargetijde dwong hem echter in Elseneur terug te keren en zijn wens voor altijd

Zijaanzicht van het slingeruurwerk dat Salomon Coster in 1657 naar het ontwerp van Huygens vervaardigd heeft. *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, Leiden*.

op te geven: een paar maanden later overleed Descartes en in modieuze Franse verzen trachtte de jonge Huygens zijn ontsteltenis uit te spreken:

Nature prends le deuil, viens plaindre la premiere
Le Grand Descartes, et montre ton desespoir;
Quand il perdit le jour, tu perdis la lumiere.
Ce n'est qu'à ce flambeau, que nous t'avons pu voir.

De positie van Constantijn Huygens na de dood van de stadhouder Willem II was allesbehalve benijdenswaardig. Tot eerste raad en rekenmeester van de jonggeboren prins van Oranje benoemd, moest hij de twisten over de voogdij tussen de prinses-moeder Maria en de prinses-grootmoeder Amalia over zijn hoofd laten gaan en naar zijn beste krachten bijleggen en vele jaren besteden aan slepende zendingen naar het Franse en Engelse hof om voor zijn jonge meester het prinsdom Oranje terug te winnen en de schulden van het huis Stuart aan het huis van Oranje in te vorderen. Bovendien zag hij zich bedrogen in zijn naar de moraal van die dagen redelijke verwachting, dat vorstelijke dankbaarheid zijn tweede zware taak: zijn vier zoons een positie te verschaffen, zou helpen verlichten. Verzoeken daartoe tot Amalia van Solms gericht werden herhaaldelijk afgewezen en waar onder het stadhouderloos bewind op een staatsambt voor de Huygensen niet te rekenen viel, waren de drie zoons - de jongste stierf reeds in 1657-tot de ambtsaanvaarding van Willem III op een ambteloos leven op vaders kosten, nu en dan eens onderbroken door een gezantschapsreisje, aangewezen. Alleen Christiaens genialiteit en rusteloze ijver bleek tegen die vuurproef bestand en een dankbaar object van de aan zijn opvoeding bestede zorg: Lodewijk, in 1672 tot drost van Gorkum benoemd, werd wegens machtsmisbruik ontslagen en Constantijn, die van 1672 tot zijn dood in 1697 secretaris van Willem III was, liet een Journael na, een soort zouteloze Pepys, dat zijn betekenis uitsluitend ontleent aan het feit, dat ook de achterklap uit een historisch milieu op den duur zijn waarde krijgt. Daarnaast blijft zijn enige historische verdienste zijn grote en actieve belangstelling voor het werk van zijn broer. Deze, bij zijn terugkeer uit Denemarken weer in het huis op het Plein neergestreken, wierp zich op de voltooiing van zijn eerste publikatie, waaraan hij al in Breda begonnen was en waarover onder andere zijn correspondentie met Gregorius a Sancto Vincentio liep. Dit werkje over de kwadratuur der kegelsneden, *Theoremata de Quadratura hyperboles, ellipsis, et circuli,* verscheen in 1651. Van Schooten die het handschrift voor hem had doorgelezen, oordeelde dat het ‘wel tegens eenig werck in de Geometrie mach gesteld worden ende met Archimedes wercken zelf wel mach werden vergeleecken’ en dat oordeel onderschreven blijkbaar de buitenlandse vakgenoten, want van nu af zwelt de correspondentie en de uitwisseling van problemen gestadig aan.

Men heeft zich wel eens afgevraagd, waarom een geleerde die al op zo jeugdige leeftijd van een zo uitzonderlijke begaafdheid blijk gaf, nooit is opgeëist voor het bloeiende hoger onderwijs van de Republiek. Hoewel nergens gememoreerd is, dat Christiaen Huygens ooit een professoraat is aangebo-

den - wel dat hij herhaaldelijk geraadpleegd werd over hoogleraarsbenoemingen - mag men als hoogst waarschijnlijk aannemen, dat hij dit eerzaam ambt ... beneden zijn stand achtte. Een eenvoudig rekensommetje kan dat duidelijk maken; is toch niet alle ‘stand’ over een of meer generaties tot een rekensommetje te herleiden? Vijfhonderd gulden per jaar was in die tijd een normaal professorentraktement dat dan moest worden aangevuld met zelfgeheven collegegelden en kostgeld van studenten-commensaals. Wanneer we nu uit de briefwisseling zien, dat Christiaen en Lodewijk Huygens op hun Franse reis ongeveer honderd francs per maand nodig hebben, dan wordt het wel duidelijk, dat voor hen het hoogleraarsambt moeilijk als een gepaste kostwinning kon gelden. We zullen straks nog zien, hoe ook in de algemene schatting van de 17de eeuw de wetenschap vooral als dilettantistisch gewaardeerd werd. Praktisch maakte de eenvoud der technische hulpmiddelen dat dilettantisme niet zo illusoir als het in onze tijd van kostbare laboratoria en sterrenwachten zou worden, terwijl wetenschappelijk gezien voor het stadium waarin de menselijke kennis zich toen bevond, een breed dilettantisme dat nog het gehele natuuronderzoek omvatte, veel vruchtbaarder kon zijn dan een divergerend specialisme. De grote wetenschappelijke vondsten van Christiaen Huygens en zijn tijdgenoten hangen onmiddellijk samen én met dit brede dilettantisme dat wiskunde, natuurkunde, sterrenkunde als het ware met één blik omvatten kon, met de mogelijkheid van een voortdurend overspringen van vonken van de ene wetenschap op de andere, én met een soortgelijke ongescheidenheid in het verticale: van theorie, experiment, ja van instrument-makerij.

Het verschijnen van Huygens' tweede werk: *De Circuli Magnitudine Inventa* (over de quadratuur van de cirkel, 1654) geeft dan ook maar een eenzijdig beeld van zijn werkzaamheid. Uit de briefwisseling blijkt, dat hij in 1652 zich al bezighield met onderzoekingen omtrent de botsing van lichamen en zijn leermeester Van Schooten ontstelde door een bestrijding van Descartes' opvatting op dit punt. Want hoe hoog Huygens zijn leven lang de filosoof Descartes bleef achten en de wiskunstenaar die op zo vruchtbare wijze de relatie tussen meetkunde en algebra verhelderde, de natuurkundige Descartes was hij weldra boven het hoofd gegroeid. Van hetzelfde jaar dateert waarschijnlijk het begin van zijn lichtstudies blijkens een beschouwing over het slijpen van lenzen, een dienstbaarheid aan de wetenschap waarop hij zich, trouw bijgestaan door Constantijn, met ijver en volharding toelegde. Met de uit deze lenzen samengestelde kijkers begon hij op zijn vaders buiten ‘Hofwyck’ zijn astronomische waarnemingen en bewees reeds in 1655 hun doelmatigheid door de ontdekking van een der satellieten van Saturnus, en zijn geniaal combinatievermogen van op verschillend terrein gewonnen inzicht door zijn hypothese van de ring van Saturnus en het waarmaken daarvan. Bij het slijpen van zijn lenzen boeide hem de theorie van de lichtbreking en een vrolijke avond, aan de speeltafel doorgebracht, kan aanleiding geweest zijn tot zijn studie over kansrekening: *Van Rekeningh in Spelen van Geluck* . Zo had hij reeds vóór zijn dertigste jaar bijna alle problemen aangeboord waarmee hij heel zijn zesenzestigjarig geleerdenleven lang zou worste-

len met de inzet van zijn scherp en rusteloos vernuft en zijn zwakke lichamelijke krachten. Want herhaaldelijk na een periode van ingespannen werken dwong een algehele lichamelijke en morele inzinking hem zijn werk voor lange tijd neer te leggen. In zijn latere Parijse jaren vluchtte hij dan telkens naar de rustige sfeer van Hofwyck terug. De voorstelling die men vroeger wel van Huygens' leven heeft gegeven als dat van een ‘protestantse monnik’ is door de uitgave van zijn correspondentie voldoende weerlegd; daaruit krijgt men niet de indruk, dat het hem ondraaglijk zwaar viel te voldoen aan de eisen van het gezellige verkeer in zijn vaders druk bezocht Haags huis en later in de Parijse grote wereld noch dat hij zich daar rigoureus als een Pascal aan onttrok, al klaagt hij wel eens over de vele tijd die deze ‘dwaasheden’ en de vele bestellingen van modeartikelen van zijn verwanten in Holland hem kosten. Ook proeft men uit de brieven en dagboeken van de geleerde vrijgezel die emotionele economie van de man wiens genie groter is dan zijn vitaliteit.

De onderzoekerstaak die Huygens zich met deze eerste reeks van vondsten al in het groot had afgebakend, werd nader verruimd en gericht door drie factoren: de vervolmaking van zijn instrumentarium, het nuttigheidseffect van zijn ontdekkingen en de mogelijkheid tot verkeer met andere onderzoekers over heel West-Europa, die in rusteloze, edele - en ook wel onedele - wedijver dezelfde doeleinden nastreefden. Vooral onder de wiskunstenaars was deze wedijver bijzonder fel. Zij daagden elkaar met prijzen uit tot het oplossen van problemen en het professoraat in de wiskunde aan het Collège de France te Parijs moest om de drie jaar in een wedkamp veroverd worden.

Die drie zijn werk stimulerende factoren stonden niet los van elkaar. Kennismaking met het werk, maar ook wel met verbeteringen in het instrumentarium van een vakgenoot kon een onderzoeker soms een geweldige stoot voorwaarts geven. Galilei vertelt zelf, dat hij door een nacht lang na te denken over de simpele mededeling, dat een Middelburgs brillenslijper een vergrotende kijker had gemaakt, het geheim van Lipperheys kunststuk, uitgangspunt van zijn grote astronomische ontdekkingen, doorzag. Wanneer Huygens bij zijn bezoek aan Engeland in 1661 Boyles luchtpomp leert kennen, maakt hij in Den Haag teruggekeerd een verbeterd model. Zelf toont hij zich in zijn briefwisseling zeer royaal met dergelijke technische inlichtingen, maar zijn nog niet gepubliceerde ontdekkingen legde hij naar het toenmalig gebruik in anagrammen, een soort raadseltjes, vast. Dat heeft hem intussen niet bewaard voor enige aantijgingen van plagiaat en voor het ontduiken van zijn patenten. Dit voorlopig vastleggen van zijn vondsten had nog een andere, dieper liggende oorzaak. Huygens was - dat paste geheel in zijn weinig vitale aard - een behoudende geest. In de wiskundige bewijsvoering van zijn natuurkundige vondsten bleef hij in het voetspoor van de oude Griekse mathematici, met name van Archimedes, al bleek deze methode een steeds moeizamer te hanteren instrument voor de problemen die in zijn tijd aan de orde kwamen. Het gevolg laat zich niet beter formuleren dan met de woorden van Dijksterhuis: ‘Men kan veilig zeggen, dat Huygens, terwijl hij enerzijds de methode der Griekse wiskunde tot de hoogste graad van virtuositeit op-

Constantijn Huygens. Schilderij door Jan Lievens. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

voert, anderzijds zelf de onmogelijkheid van haar consequente toepassing aantoont.' In de praktijk van zijn werk betekende dat, dat hij terugschrikkend voor de inspanning van het volledig uitwerken van het bewijs, niet tot tijdige publikatie van zijn vondsten kwam. En wanneer Leibniz die hij in Parijs herhaaldelijk ontmoette en met wie hij daarna tot zijn dood toe in correspondentie bleef, in 1675 het zoveel handzamer instrument van de differentiaal- en de integraalrekening uitvindt, komt hij niet tot het aanvaarden daarvan.

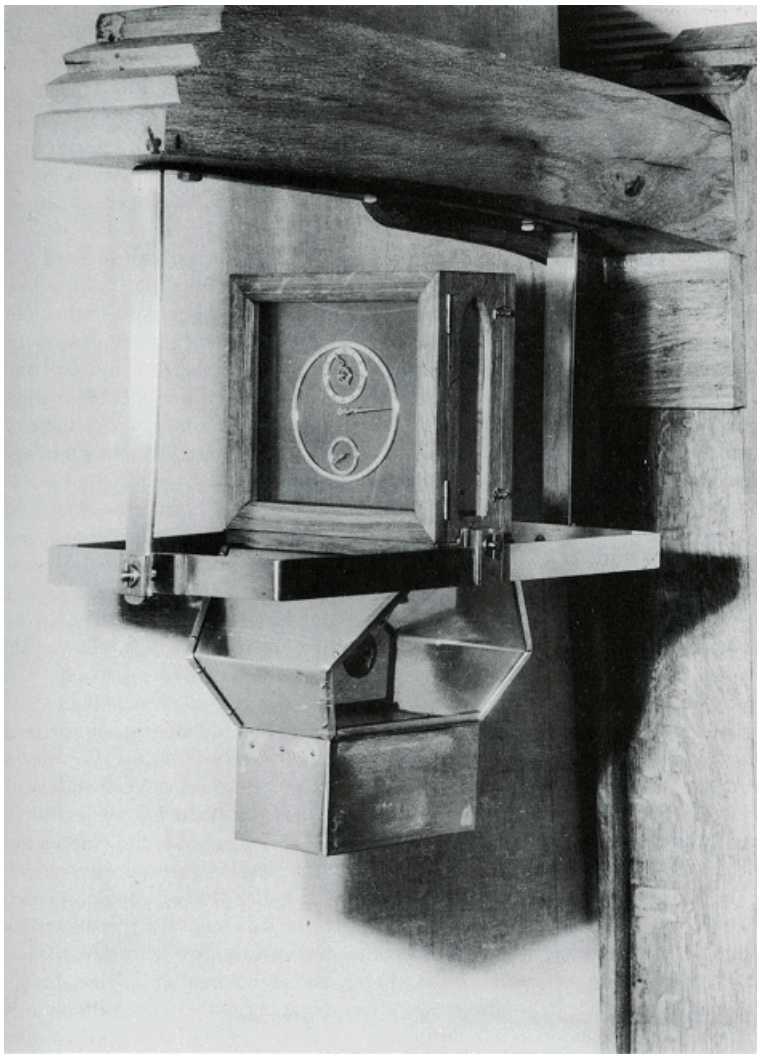
Zijn eerste reis naar Parijs in 1655 doordrong Huygens eerst geheel en al van de grote waarde van het verkeer met andere heldere koppen, als hij gegrepen door de oneindige reeks problemen die door de nieuwe methode van onderzoek en experiment, door Baco van Verulams 'novum scientiarum organon', waren gerezen en door de nog weer nieuwe vragen die achter de grote nieuwe ontdekking van het veranderd wereldbeeld van Copernicus opstaken. Zijn promotie te Angers, de vervolmaking in 'la bonne et belle conversation' die zijn vader voor hem en Lodewijk van de Franse reis verwachtte, waren voor Christiaen van geen belang naast de mogelijkheid van een werkelijk wetenschappelijk verkeer, die zich nu voor hem opende. In Holland had hij op zijn best het welwillend gehoor van zijn vader, zijn broer en zijn snel overvleugelde leermeester, in Parijs vond hij bij Roberval, Mylon, Boulliau e.a. de stimulerende ge dachtenwisseling met een werkelijke kring van geleerden waaruit een tiental jaren later Colbert met zijn medewerking de 'Académie des sciences' zou vormen, een kring waarin hij zich ook weldra de primus, maar dan toch een primus inter pares zou voelen. Op aandringen van zijn nieuwe Parijse vrienden met wie hij over zijn ontdekking had gesproken, publiceerde hij in februari 1656 een mededeling over de satelliet van Saturnus en drie jaar later zijn *Systema Saturnium* waarin de spoedig befaamde ring werd beschreven en zijn schijngestalten verklaard, terwijl er tevens een aantal astronomische waarnemingen, onder andere de nevelvlek van Orion, de aswenteling van Mars, en metingen met zijn nieuwe vinding, de oculairmicrometer, in opgetekend waren. Met dit alles had het nauwelijks dertigjarige genie zijn naam onder de Europese mathematici en astronomen voorgoed gevestigd. Zijn eerzucht was daardoor meer dan voldaan, maar hij zou zich een veel breder bekendheid verwerven door wat wij zoëven als tweede motorische factor in zijn werk noemden: het streven naar een nuttige toepassing. Want de 17de eeuw kende evenmin een wetenschap om de wetenschap als een kunst om de kunst. Zonder doelstelling was wetenschappelijk onderzoek in de ogen van Christiaen Huygens en zijn tijdgenoten kinderspel. Op het manuscript van een jeugdwerk schreef hij later: 'Ik heb deze beschouwingen over de drijvende lichamen in mijn eerste jeugd geschreven, toen mij nog geen belangrijker werk voor de geest was gekomen. Maar er is in deze zaken geen enkel nut of tenminste weinig. Onder de eerste stellingen kan men er enkele bewaren en dan ook het gedeelte dat over de drijvende cilinders handelt. De rest kan in het vuur gegooid.' En over Bombelli's methode van worteltrekking schrijft hij later aan Leibniz: 'Bombelli weet overigens wel, dat die dingen meer dienen om het vermogen van de denken-

de geest aan te tonen dan dat ze enig nut hebben, want die wortels - zoals laatst een vriend van me geestig opmerkte - kan men niet eten.' Een bij uitstek nuttig probleem waarmee behalve Galilei al verscheidene van zijn tijdgenoten geworsteld hadden - niet zonder invloed van de premies door de Franse en de Staatse regering voor een doelmatige oplossing uitgeloofd - was dat van de lengtebepaling op zee. De meest voor de hand liggende methode daartoe berustte op een nauwkeurige tijdbepaling en Huygens meende die gevonden te hebben door een zeer ingenieuze toepassing van de slingerbeweging, door Galilei reeds in principe als tijdmeter erkend, in een uurwerk (1656). Gelijk vele uitvinders beleefde ook Huygens niet louter plezier van zijn weldaad aan zijn ordelievende medemensen. In een langdurig twistgeschrijf dat over verschillende tussenpersonen liep, eiste prins Leopold de Medici, stichter van een wetenschappelijke academie in Florence, de eer van de vinding voor Galilei op. Niet zonder recht had Huygens gehoopt uit het patent van zijn zich snel in toren- en kamerklokken verbreidende vinding enige eigen inkomsten te trekken, want nog altijd was hij voor zijn onderhoud op zijn vaders beurs aangewezen, voor de kosten van zijn instrumentarium op de kleine nalatenschap van zijn moeder. Hij vroeg dan ook dadelijk een patent voor zijn vinding aan dat in 1664 na een demonstratie in de Staten-Generaal van een verbeterd model door bemiddeling van De Witt vernieuwd werd, maar het duurde tot het voorjaar van 1665 voor zijn vader van Lodewijk XIV een soortgelijke toezegging voor Frankrijk kreeg als toegift op de na eindeloze onderhandelingen bedongen restauratie van het prinsdom Oranje. In de praktijk bleek het bovendien vrijwel onmogelijk dit privilege te handhaven tegenover de omvangrijke klokkenindustrie die de uitvinding in het leven had geroepen. Het zal dan ook wel niet uit winstbejag geweest zijn, dat Huygens heel zijn verder leven lang het lengteprobleem niet heeft losgelaten maar meer omdat hij ook hierin vasthield aan het 'nil actum reputans si quid superesset agendum' (niets als afgedaan beschouwen, zolang er iets aan te doen valt). Nog in 1690 begon hij een brief aan Leibniz met een verontschuldiging over het uitblijven van zijn antwoord wegens een reis naar Amsterdam, 'om toe te zien op de plaatsing van mijn uurwerken in de schepen die naar Indië gaan', ja zelfs uit het jaar voor zijn dood vinden we in de briefwisseling nog berichten over nieuwe proefnemingen. Teleurgesteld over het gebruik van slingeruurwerken aan boord van schepen, construeerde hij in 1675 het eerste 'zakuurwerk' waarin de slinger vervangen werd door de onrust met spiraalveer, geniaal eenvoudige oplossing die nog altijd tot in de nauwkeurigste chronometers wordt toegepast. Eigenlijk kan men nauwelijks zeggen, dat het de teleurstellingen, bij de toepassing van zijn tijdmeters ondervonden, waren, die hem tot verder onderzoek aanspoorden, want zelfs zijn meest treffende vondsten kan hij zelden als voltooid zien, hij blijft eraan voortwerken, omwerken en verbeteren, hij spreekt en correspondeert erover met zijn vakgenoten en pas hun aandrang noopt hem tot publiceren ervan over te gaan, wat herhaaldelijk tot prioriteitsgeschillen aanleiding heeft gegeven. Het is dezelfde onverschilligheid voor het succes naar buiten die men later ook in Newton met verbazing zou opmerken. Maar het

is ook nog iets anders. Het is niets meer of minder dan de geboorte van het moderne wetenschappelijke denken. Of zo men wil de ontplooiing daarvan. Anderen (Leonardo, Bacon, en Galilei vooral) hebben vóór hem erop gewezen en bewezen welk een ongekende hoogte het menselijk begrip bereiken kan door de redenerende en afleidende middeleeuwse wetenschap te onderwerpen aan een discipline van onderzoek en experiment, maar pas volgende generaties komt dit besef en het zegenrijk beginsel der wetenschappelijke twijfel als het ware in het bloed: voor Christiaen Huygens rijst achter iedere vraag een nieuwe en in even klare als diepzinnige taal peilt hij de betrekkelijkheid van ons weten: 'In gene zaak is ons weten volstrekt zeker, in alles slechts waarschijnlijk. Maar er zijn graden van waarschijnlijkheid, die zeer ongelijk zijn, en sommige als van 100 000 tegen 1, zoals in de meetkundige bewijzen, die fout kunnen zijn, maar zo vaak en zo lang beproefd zijn, dat er haast geen reden is om er de juistheid van te betwijfelen, vooral van die, welke kort zijn. Op het terrein der natuurkunde is er geen ander bewijs dan bij het ontcijferen van geheimschrift, waarin men begint met onderstellingen op losse gissingen op te werpen. Wanneer deze dan in zoverre juist blijken, dat zij enige goed aaneensluitende woorden doen vinden, schrijft men aan die veronderstellingen een zeer grote zekerheid toe, ofschoon er verder geen bewijzen voor zijn en het niet onmogelijk is dat men nog andere veronderstellingen kan opwerpen, die meer met de waarheid overeenkomen.'

In 1658, twee jaar na de vinding zelf, was een voorlopige korte mededeling over de samenstelling van het slingeruurwerk als *Horologium* verschenen, want Huygens stelde een uitvoeriger publikatie van zijn onderzoek uit, tot hij een reeks van meetkundige en mechanische problemen die eruit voortvloeiden, de theorie van de beweging van de samengestelde en van de conische slinger en de wetten van de middelpuntvliedende kracht overmeesterd had. Hij onderbrak zijn studie voor een tweede reis naar Parijs (in 1660) die hem, nu een natuurkundige van naam, nog meer voldoening en wetenschappelijke winst bracht dan zijn eerste. Hij ging er bij de koning op audiëntie, werd als beroemdheid aan de beide koninginnen voorgesteld, bezocht er trouw de wetenschappelijke samenkomsten, waar hij tot zijn verbazing ook een paar van de beroemde 'blauwkousen' aantrof en was vooral verheugd bij de hertog de Roanes Blaise Pascal aan te treffen, die hem later met zijn gastheer een tegenbezoek bracht: 'Wij spraken over de kracht van verdunde lucht in hun kanonnen en over het vliegen, ik liet hun mijn kijkers zien' tekende hij aan in zijn dagboek. Van Parijs stak hij in het voorjaar van 1661 naar Londen over op raad van zijn vader die hem daar logies had weten te bezorgen en ook daar vond hij een goed onthaal in de kring die weldra de 'Royal Society' zou vormen. Hij verzuimde er de kroningsoptocht van Karel II om bij de lenzenslijper Reeves de overgang van Mercurius voorbij de zon te observeren en hoewel Londen hem minder trok dan Parijs, keerde hij naar huis terug, voldaan over zijn kennismaking vooral met Robert Boyle en diens zuigerluchtpomp.

Kort na Christiaens terugkeer in Den Haag, in oktober 1661, vertrok zijn vader naar Parijs voor de onderhandelingen over het prinsdom Oranje en de

Reconstructie van een zeehorlogie, naar een tekening van Christiaen Huygens. *Nederlands Historisch Scheepvaartmuseum, Amsterdam*.

gelegenheid leek hem niet ongunstig om behalve de belangen van zijn meester ook die van zijn gezin te behartigen. In dat zelfde jaar was Colbert de kardinaal de Mazarin opgevolgd als eerste minister van Lodewijk XIV en een van zijn eerste ambtsdaden was het ontwerp tot een grootscheepse bescherming van kunsten en wetenschappen die Parijs 'ad maiorem gloriam' van de Zonnekoning tot het erkende brandpunt der Europese beschaving moest maken. Constantijn Huygens, wel niet onkundig van die plannen, verscheen op zijn eerste audiëntie bij de koning met een van Christiaens slingerklokken en op een volgende met een kijker, die gracielijk aanvaard werden.

'Ik verwachtte wel,' schreef Christiaen, 'dat mijn kijker geconfisqueerd zou worden, als hij in het Louvre kwam en nu stel ik me voor, dat ik van deze even veel profijt zal hebben als van de twee andere, die ik aan de koning van Engeland en aan zijne "Churfürstliche Durchleuchtigkeit" van Brandenburg heb gegeven. In ieder geval zou een gouden keten in dukaten omgezet me zeer te pas komen bij de staat waarin mijn financiën op het ogenblik verkeren.' Maar zijn vader die intussen in Parijs wel gesnoven had, dat er meer te verdelen was dan gouden ketenen, besloot in januari 1663, gedachtig aan het 'wie dicht bij het vuur zit', Lodewijk die hem tijdens zijn gezantschap gezelschap hield, te vervangen door Christiaen. Deze liet zich pas eind maart en niet zonder tegenstreven uit zijn werkroes halen. Op zijn vaders aandringen nam hij zijn beste lenzen mee, maar niet zijn luchtpomp waarmee hij, zoals Constantijn blijkbaar hoopte, 'tout Paris' zou epateren. Maar ook zonder overbodig proefstuk van bekwaamheid werd hij dadelijk betrokken in de voorbereiding van de 'Académie des Sciences' die op het voorbeeld van de 'Royal Society' naast de 'Académie des Inscriptions et Belles Lettres' (van 1663) moest verrijzen. Want hij had de aandacht getrokken van Jean Chapelain, in de waardering van het nageslacht een middelmatig en verstard klassicistisch dichter, maar voor het intellectueel-artistiek Parijs dier dagen een van de grote geesten en kritische vernuften van zijn eeuw, eerste adviseur in zaken van kunst en wetenschap van Colbert die, toen Lodewijk XIV in 1663 zijn eerste gouden regen op de hoofden van zijn geniale tijdgenoten liet neerdalen, het grote lot van 3000 livres trok als 'le plus grand poëte français qui ait jamais été et du plus solide jugement'. Op dezelfde lijst compareerden Molière en Corneille met bedragen van 1000 livres en Racine als 'poëte français' zonder meer met 800. Huygens, een van de drie uitverkoren Hollanders - met Heinsius en Vossius - kreeg als 'grand mathématicien, inventeur de l'horloge de la pendulle' 1200 livres. Het bericht van dit buitenkansje ontving hij in Londen, waar hij de zomermaanden van 1663 doorbracht en in de 'Royal Society' werd opgenomen. De jonge generatie Huygens, weinig gewend aan klinkende verdiensten, toonde zich vooral opgetogen over het eerste succes: ''t is mij lief om te hooren dat je onlangs soo merckelijck geseegent sydt met tijdelycke goederen' schreef zuster Suzanne en Constantijn voegde aan zijn gelukwens de zakelijke vraag toe of het om een donatie of een jaargeld ging. Kennelijk was het de bedoeling van Chapelain, dat het bij dit ene gunstbewijs aan zijn beschermeling niet zou blijven: hij schreef hem naar Londen om, zodra hij in Parijs terug was, met hem te overleggen over

de beste wijze waarop hij de koning zijn dankbaarheid kon betuigen. Aangewezen daartoe was, behalve de gebruikelijke dankbetuiging, de opdracht van zijn eerstvolgend werk aan ZM. Chapelain maakte letterlijk jacht op zulke opdrachten, zo dat woord zich laat rijmen met de bereidwilligheid van het wild om gevangen te worden. Ook Huygens was in beginsel niet onwillig zijn uitgewerkt *Horologium* daartoe te bestemmen, overtuigd, zoals hij schrijft, dat het iets nog gans anders zou zijn het boek op te dragen aan de koning aan wiens goedheid, en weldaden hij zoveel verplicht was dan aan de Staten, zoals oorspronkelijk zijn plan was geweest.

Maar zijn wetenschappelijk geweten verzette er zich tegen zijn werk om welke reden dan ook uit handen te geven vóór hij het zelf rijp oordeelde. Hij verzon uitvluchten als de slechte tijden die de Republiek doormaakte en de onwilligheid der boekdrukkers om iets te ondernemen en hield de zaak slepende tot eindelijk in 1673 zijn *Horologium Oscillatorium* ter ere van de grote Lodewijk bij diens eigen drukker verscheen.

Zijn treuzelen was voor Chapelain geen reden om de handen van hem af te trekken. Niet alleen zorgde hij ervoor, dat Huygens ook in de beide volgende jaren een donatie kreeg toegewezen, maar als een waar publiciteitsagent hield hij, weliswaar met iets meer journalistieke ijver dan begrip, de belangstelling voor hem levendig: hij drong er voortdurend op aan, dat Huygens zou meewerken aan het in 1665 op initiatief van Colbert opgerichte *Journal des Sçavans* en tot tweemaal toe moest deze protesteren tegen de vorm waarin zijn uitlatingen daar gepubliceerd werden, eens omdat de toon hem veel te pretentieus was, en een andere maal omdat een losse gissing als een nieuwe vondst werd opgediend. Huygens' briefwisseling met Chapelain geeft even een indruk van het ingewikkelde spel van intrige en contra-intrige dat losbrak, toen Colberts plan bekend werd: de losse organisatievorm waarin de Parijse aanzienlijke geleerden bijeenkwamen om van gedachten te wisselen over de ‘filosofie’, om te zetten in een door de koning beschermde en door de koning gecontroleerde ‘Académie des Sciences’. Blijkbaar bestond van de aanvang af het voornemen de geniale Hollander, die het eerste program der Académie - en welk een program! - zou ontwerpen, in de kring op te nemen, maar niettemin verliep er bijna een jaar van polsen en onderhandelen vóór hij voldoende zekerheid had omtrent zijn toekomstige positie om tot zijn verhuizing naar Parijs te besluiten.

Zo wij in Huygens' program van werkzaamheden voor de nieuwe academie een uiterst belangrijk getuigenis omtrent de stand der natuurwetenschappen in de tweede helft van de 17de eeuw bezitten, uit de wijze waarop de Académie tot stand kwam, en uit Huygens' correspondentie over zijn benoeming krijgen we een merkwaardig beeld van de sociale positie van die wetenschappen. Van het program, dat van 1666 moet dateren, is ons zijn eigenhandig geschreven exemplaar bewaard gebleven met bij iedere paragraaf een kanttekening van Colbert: ‘bon’. Wie het stuk leest moet op zijn minst zeggen, dat dat oordeel niet overdreven is. Het is kort, helder, geniaal eenvoudig. De in een enkele zin samengevatte gedachte waarin hij het wetenschappelijk onderzoek zijn doel stelde, zou in de volgende eeuw de leidster op alle terreinen

der natuurwetenschap zijn: ‘Men moet bij het doornemen van de verschillende onderwerpen die ik juist genoemd heb, deze (natuurlijke) historie (hier natuurwetenschap) in hoofdstukken indelen en daarin bij elkaar zetten alle waarnemingen en proeven, die elk daarvan afzonderlijk betreffen, en er niet alles op zetten om er over zeldzame en moeilijke proeven verslag te doen, maar over die welke noodzakelijk zijn voor het vinden van dat wat men zoekt, al zijn ze ook nog zo gewoon.’

In de voorstelling van de oprichters moest het doel van de Académie zijn ‘bij voorkeur te verenigen, geen beroepsgeleerden, maar illustere amateurs wier belangeloosheid borg stond voor een gewetensvolle arbeid’. Op het eerste gezicht lijkt het een oorvijg aan alle eerzame professoren in de natuurwetenschappen. Maar het paste geheel in de traditie der adellijke filosofische salons waar de Académie bij aanknoopte, om niet in de eerste plaats aan de beroepsdienaren der wetenschap te denken. En daar kwam nog iets bij. De toen, zoals we al eerder zagen, nog algemeen geldende norm, dat het wetenschappelijk onderzoek uiteindelijk een nuttig doel moest dienen, vond zijn natuurlijk complement in een andere norm, volgens welke alleen de gefortuneerde onderzoeker vrij kon zijn van het streven in dat algemene nut zijn persoonlijk belang te zoeken. Deze voorwaarde voor het lidmaatschap der Académie wijst dan ook zowel op een aristocratisch exclusivisme als op een verweer tegen het wetenschappelijk avonturiersdom. Christiaen Huygens schoot op het éne noch op het andere punt te kort, maar uit de spanning waarin hij en zijn omgeving gedurende dat jaar van wachten blijkens de briefwisseling verkeerden, wordt het duidelijk hoe welkom hem deze benoeming was. Met op zijn zesendertigste jaar een stuk werk achter zich wat een lang leven zou kunnen rechtvaardigen, voelde hij zich niettemin gedrukt door zijn ambteloosheid: ‘Het is veel beter en mooier, dat de koning het paard voedt, waar ik op zit, dan hier in het land oud te worden zonder iets te doen’ schreef hij aan zijn broer. Chapelain blijft hem achtervolgen met zijn wereldwijze en ingewijde raadgevingen en port hem voortdurend op toch met zijn nieuwe werk voor de dag te komen. Zijn vader, 't zij dat hij zijn eigen diplomatieke talenten beter vertrouwt dan die van zijn zoon, 't zij dat hij zijn financieel afhankelijke zoons niet als zelfstandige mensen kan zien, wil in alle beslissingen gekend worden. Zijn Parijse vrienden schrijven hem, al naar hun eigen verhouding tot de hofkringen is, dat zij in hem verheugd de vergoeding begroeten, voor wat Frankrijk indertijd in Scaliger en Salmasius aan Holland afstond, dan wel, dat zij eraan twijfelen of hij, geëerd burger van een land dat hem alle voordelen der vrijheid biedt, dat zal willen opgeven voor een ander waar die voordelen ontbreken en niets van duur is.

Eindelijk op 18 februari 1666 ontving hij de brief waarin men zich akkoord verklaarde met zijn voorwaarden: hij kreeg een jaargeld van zesduizend livres toegewezen en een ruime woning in de Koninklijke Bibliotheek. Op 21 april vertrok hij naar zijn nieuwe woonplaats en hij bleef er tot september 1681, maar herhaaldelijk (van 1670 tot '71 en van '76 tot '78) moest hij na een ernstige inzinking in Den Haag herstel gaan zoeken van de kwaal die ten slotte zijn dood zou betekenen. Christiaen Huygens' Parijse jaren behoren tot

de vruchtbaarste van zijn leven en zelden was een koninklijk jaargeld zo goed besteed. Van de aanvang af beschouwd als het erkende hoofd der Académie, geen sinecure in een instituut dat op de samenwerking der leden was gebouwd, ontwierp hij niet alleen, gelijk we reeds zagen, haar program, maar hij had er met Cassini de leiding der astronomische waarnemingen en van een reeks proeven, die voerden tot de ontdekking van de beginselen waarop de stoommachine en de ontploffingsmotor berusten. Papin die als uitvindei van de eerste geldt, was daarbij zijn assistent. In Parijs voltooide hij zijn *Horologium Oscillatorium,* waarin zijn beschouwing over de middelpuntvliedende kracht en de eerste juiste bepaling van de intensiteit van de zwaartekracht die het onmisbaar fundament zouden vormen voor Newtons wet van de algemene aantrekkingskracht, zoals deze ook zijn studie over de cycloïden in verband met de slingerbeweging tot een algemener leer kon uitwerken. In Parijs deed hij zijn populairste vinding: het regelen van de onrust door een spiraalveer en in Parijs ten slotte zette hij zijn lichtstudies voort en ontwikkelde hij zijn vruchtbare golftheorie ter verklaring van het licht.

Voor Colbert was zijn aanwezigheid bovendien nog van groot praktisch nut: hij zond hem alle uitvinders door die zich aanmeldden en alleen op Huygens' goedkeuring kregen zij patent. Mogelijk doelde hij juist op die praktische werkzaamheid, toen hij, al tijdens de oorlogsdreiging van 1669, aan broer Lodewijk schreef: ‘Tot nu toe spreekt men hier niet veel over de oorlog met Holland en ik hoop, dat het niet zo ver komt. Maar wanneer het zo liep, denk ik dat men mij rustig hier zal laten in de functie die ik bekleed en waarin ik voor geen enkel doel gebruikt word, dat iets met de oorlog heeft uit te staan.’

Tijdgenoot en nageslacht hebben Huygens zijn houding in 1672 verweten. Afgezien van het verschil in karakter van een oorlog toen en nu, moet men hier vooral rekenen met wat we zijn emotionele economie hebben genoemd. Dank zij die economie behoefde hij zich niet uit de wereld terug te trekken om zich niet door haar gebonden te voelen, kon hij een belangstellend toeschouwer zijn, zonder in wezen ooit geraakt te worden en losgemaakt van zijn ene grote intellectuele passie. Er is niets bedwongens in zijn onbewogenheid, niets hards in zijn onverschilligheid. Onbevangen op het naïeve af is het complimentje aan de koning in het voorbericht van het *Horologium*: ‘Die vrijgevigheid [van Lodewijk] is te prijzenswaardiger, omdat ze zich niet beperkt tot Frankrijk, de wieg van de vernieuwing der wetenschappen; ze overschrijdt de grenzen en vermindert zelfs niet door de oorlog die toch zulke hoge kosten meebrengt.’ In het najaar van 1681 werd hij opnieuw en in zo hevige mate door zijn oude kwaal aangetast, dat Suzanna en haar man Philips Doublet hem uit Parijs kwamen halen. Niet voor september 1683 was hij in staat naar zijn post terug te keren, toen hem juist het bericht van Colberts overlijden bereikte. Op zijn herhaald verzoek tot verlenging van zijn charge tot diens opvolger Louvois gericht, blijft aanvankelijk ieder antwoord uit en komt ten slotte een afwijzing uit de tweede hand, opgesierd met een paar lege complimenten ‘als aan een palfrenier, die niet slecht gediend heeft’ zoals de verbitterde vader Huygens schrijft. Men heeft naar intriges en persoonlijke

vijandschappen gespeurd die dit grievend ontslag veroorzaakt zouden hebben, maar het onvermijdelijke verloop van het tij der hofgunst dat achter die kleinere machinaties lag, was duidelijk en lag besloten in de personen der opeenvolgende ministers: Colbert, bevorderaar der Franse industrie en daarom alleen al beschermer der hugenoten, bevorderaar ook van kunst, wetenschap en vrije gedachte en bewonderaar van Huygens' genie en Louvois die al voor Colberts tijdige dood begonnen was zijn grote voorganger te verdringen in de gunst des konings, de zowel brute als listige geest die de verantwoording aandurfde van de gewelddaden van Lodewijks laatste regeringsjaren en paste in de bekrompen sfeer van het door madame de Maintenon beheerste hof. Twee jaar na Colberts dood kwam de herroeping van het Edict van Nantes (1685), uiting van een geest die onverdraagzamer bleek tegen de grote Hollander dan zelfs de oorlogsroes van 1672. En zo men aan het nu bigot-katholieke hof Huygens al geen vurig protestantisme kon verwijten, hem kenmerkte nog erger zonde: hij was een vrijgeest en een die, hoe weinig strijdbaar ook van nature, in de kringen waarin hij placht te verkeren, alleen al uit zijn aangeboren neiging tot wetenschappelijke zuiverheid, zo duidelijk als de goede toon toeliet, zijn godsdienstig scepticisme onder woorden bracht. Toen in 1660 de jezuïet-wiskunstenaar Tacquet die hij in Antwerpen opzocht, een poging deed om hem voor de katholieke kerk te winnen, antwoordde hij hem: ‘als het om het aanvoeren van argumenten gaat, weet ik niet of gij er zult kunnen vinden die krachtig genoeg zijn om mij tot zo belangrijke inzichten over te halen. Want gij schrijft gezag toe aan de schrift die veranderd kan zijn, aan mensen die zich vergist kunnen hebben: hoe ver staat dat alles af van de klaarblijkelijkheid der wiskundige bewijzen.’ En hij was niet met zijn Parijse vriend, de abbé Huet die overigens ook niet door zijn orthodoxie uitmuntte, bereid de oplossing van het conflict van geloof en rede in een onderschikking van de laatste te vinden. In 1691 schreef hij naar aanleiding van Huets boek over de verzoening van rede en geloof na te hebben opgemerkt, dat het niet vergund was deze dingen in volkomen vrijheid te behandelen: ‘Overigens geloof ik, dat men de rede en het geloof geheel met elkaar in overeenstemming zou kunnen brengen en terecht beweren, dat het gezag van het geloof zich niet moet doen gelden tegenover de rede, omdat het noodzakelijk is dat er rekenschap van het geloof kan worden afgelegd.’

Gedurende zijn ernstige ziekte van 1670, schreef Constantijn bezorgd aan Lodewijk: ‘Maar dat hij in zijn toestand, waarbij hij de onsterfelijkheid als het ware in het aangezicht moet zien, zich vermaakt met het voor en tegen van de onsterfelijkheid als van een problematische zaak te beredeneren, dat heb ik waarlijk met grote droefenis vernomen.’

Constantijn raadt zijn broer aan zijn vrienden ertoe op te wekken de zieke op dit punt quasi onopzettelijk te vermanen, ‘aangezien hij de schrik schijnt te hebben van het zien van predikanten’ en in het ‘Journael’ van Constantijn kan men nalezen, hoe hij in zijn laatste jaar van vereenzamende ziekte en melancholie die bezorgdheid tot ontsteltenis deed stijgen door uitspraken als ‘dat de mensen, hoorende van sijne opinien en sentimenten omtrent de religie, hem souden verscheuren’, wat mevrouw Huygens alleen uit uitzinnig-

Het buiten Hofwyck bij Den Haag. Anonieme ets. *Gemeentearchief, Den Haag*.

heid kan verklaren, en door op zijn sterfbed de vertroosting van een bevriende predikant af te wijzen met de uitspraak, dat ‘wat men hem seyde of niet en seyde, hij van die opinie niet af te krijgen was’.

Het was de uiterste en voor een melancholicus als hij geworden was bittere consequentie van het ‘ratione et experientia’ dat hem in de wetenschap tot de hoogste toppen had gevoerd. Het maakte hem los van de troost van het gemeenzaam geloof, zoals het hem los gemaakt had van zijn bewondering voor Descartes, in wie hij wel de grote mathematicus en initiator der nieuwe gedachte bleef waarderen, maar die voor hem in de filosofie de ratio te kort had gedaan ter wille van het sluitende systeem en doordat hij zich niet aan het gezag der jezuïeten had kunnen onttrekken en in de natuurwetenschap de experientia ondergeschikt had gemaakt aan zijn speculaties.

‘Ratione et experientia.’ ‘Door rede en proef.’ Het is in een tijd waarin irrationalisme en diepzinnigheid al te licht gelijkgesteld worden, voor een onnozele stamelaar of voor een door de geest aangeraakte studente niet moeilijk om zich met een ‘there are more things...’ plezierig hoog boven deze norm uit te voelen. Maar het is, nu de verovering der grote 17de-eeuwse geleerden min of meer, en al te weinig gewaardeerd, gemeengoed zijn geworden, wél moeilijk zich een voorstelling te maken van het scherp, diepzinnig en consequent doordenken, van de denkmoed, waarmee mannen als Galilei, Spinoza, Huygens en Newton zich uit het oude, aan de theologie dienstbare, wetenschappelijke denkproces hebben losgeworsteld.

En wanneer we ons ook een voorstelling kunnen maken van de indruk die deze consequente vernieuwing op het oude, behoudende denken moest maken, dan wordt het bijna een wonder, dat Huygens nog vijftien jaar gehandhaafd bleef in de onmiddellijke nabijheid van een hof dat meer en meer doortrokken werd van de muskuslucht der bigotterie. Reeds in 1670 had hij tegenover Francis Vernon, toen die als vertegenwoordiger van de ‘Royal Academy’ hem in zijn ziekte bezocht, verklaard, dat hij de opheffing van de Académie voorzag, omdat ze doortrokken was van afgunst, omdat ze op berekening van voordeel moest drijven, afhankelijk als ze was van de grillen van een vorst en de gunst van een minister. In de brieven van na zijn terugkeer in Holland wordt de gelijkmatige onbewogenheid van zijn schrijven af en toe door een ongekende felle of honende toon onderbroken, waar hij over de koning of ‘mrs. les Catholiques’ schrijft en uit omschrijvingen als ‘hoe ze zich bedienen van vriendelijkheden, lofspraken, en alles wat kan meewerken om u naar hun partij over te halen’, leest men niet alleen zijn gegriefdheid om de hem aangedane smadelijke behandeling, maar ook de geprikkelde herinnering aan lang verduurde onverdraagzaamheid.

De omstandigheden waaronder Huygens zijn werk in Den Haag moest voortzetten, waren er bovendien ook niet naar om hem zijn ontslag gemakkelijk te doen vergeten. Tot 1687 woonde hij met zijn oude vader samen op Hofwyck, waar hij geholpen door broeder Constantijn weer aan het lenzen slijpen ging. De grote brandpuntsafstanden die zij nu bereikten, maakten het praktisch onmogelijk de lenzen in kijkerbuizen te monteren en Christiaen besteedde veel tijd en vernuft aan het construeren van toestellen ter vervanging

daarvan zonder tot een werkelijk doelmatige oplossing te komen. Na de dood van zijn vader bleek het familievermogen zo door de oorlogen en andere tegenslagen gehavend, dat Christiaen slechts tweeëndertigduizend gulden kreeg toegewezen, waarvan een aanzienlijk deel belegd in het slecht renderende landgoed Zeelhem. Dat betekende wel geen armoede, maar bij de voet waarop hij gewoon was te leven én bij de voortdurend opgeschroefde belastingen der oorlogsjaren wel stijgende geldzorgen. Zijn verzoek om een plaats als rekenraad van Willem III, door bemiddeling van zijn broer Constantijn ingediend, werd afgewezen. De koning-stadhouder had geen aanleg voor mecenas en Constantijn Huygens, zelf weinig in tel bij zijn kortaangebonden meester, was blijkens zijn eigen verslag niet de man om hem daartoe te inspireren: ‘Op een tweede brief, daermede br. Christiaen mij quelde, om aen Con. de plaets in sijn... [woord uitgevallen] vacerende, door doot van Pettecum, te eysschen, sprak daervan aen hem en seyde mij half tusschen sijn tanden, dat niet en wist ofte die plaets oock suppleren soude. Als ick een weynigh daernae noch seyde, dat geloofde dat hij van broer niet qualyck soude gedient wesen, zijnde hij van een penetrant verstandt en van goede applicatie, antwoordde, dat hij geloofde, dat veel hoogher gedachten had, als om te talmen (of diergelyck woordt) met de Rent-mrs., waarbij ick het liet blijven.’ En de Stadhouder-Koning vanzelf ook.

Christiaen verbleef voortaan 's zomers op Hofwyck dat hem uit de erfenis was toegewezen, 's winters, als de eenzaamheid hem daar al te drukkend werd, op kamers die hij in het Noordeinde in Den Haag gehuurd had. Hij onderbrak dit leven slechts nog eenmaal voor een reis naar Londen in 1689 waarvan het belangrijkste evenement zijn ontmoeting met Isaäc Newton was. Zó althans ziet het de latere historieschrijver; of Huygens zelf er zo over dacht is op zijn minst twijfelachtig. Hoewel hij Newtons naam reeds in 1672 gehoord had van Oldenburg, de secretaris der ‘Royal Society’, wiens mededeling omtrent de spiegeltelescoop van de toen dertigjarige Engelse geleerde hij met instemming begroette en in het *Journal des Sçavans* publiceerde, is het nooit tot een rechtstreekse correspondentie tussen beiden gekomen. Het is wel duidelijk, dat Huygens ondanks de onbevangenheid van zijn heldere blik door het verschil in leeftijd, stand en aanzien belemmerd is om in de Lincolnse autodidact-boerenzoon zijn gelijke, ja misschien zijn meerdere te erkennen. Hij nam tegenover hem een houding van natuurlijke superioriteit aan die alle afgunst buiten sloot of althans naar het onbewuste terugdreef. Kort na Oldenburgs mededeling deed Newton hem langs de zelfde omweg zijn ingenieuze studie over de oorzaak der kleuren toekomen. In het tijdschrift van de ‘Royal Society’ kan men de altijd weer indirect gevoerde discussie daarover volgen die uitliep op een afwijzing van de theorie door Huygens zonder steekhoudende weerlegging van Newtons argumenten. Newton schijnt dit resultaat zo ontmoedigd te hebben, dat hij voorlopig zijn lichtstudies staakte. Huygens wie deze strijd minder zwaar gewogen zal hebben, zond hem in het volgende jaar minzaam een exemplaar van zijn *Horologium* . In zijn *Dioptrica,* een van de werken die hij jarenlang met zich meesleepte en omwerkte en dat pas na zijn dood verscheen, wordt Newtons kleu-

rentheorie niet genoemd. We zagen al, dat Newton in zijn in 1687 verschenen hoofdwerk: *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* op verscheidene punten bij het *Horologium* aanknoopte, maar ook daarvoor vond hij geen instemming bij zijn voorganger: Huygens kon zijn kerngedachte van de algemene aantrekkingskracht niet aanvaarden. Zo hij al niet als Descartes zijn systemen tegen zijn eigen 'ratio et experientia' beveiligde, hij was niet bereid ze prijs te geven aan de 'ratio' en 'experientia' van een ander. En hij vooral was niet bereid een theorie te aanvaarden die de 'werking op een afstand', voor hem een door het redelijk denken overwonnen waandenkbeeld uit een duister verleden, weer in ere scheen te herstellen. Men vergete daarbij niet, dat eerst Laplace op het eind van de 18de eeuw er in slaagde Newtons leer algemeen te doen aanvaarden. Na de dood van Oldenburg in 1678 was het contact tussen beide onderzoekers verbroken, maar in 1687 werd het hersteld via Newtons Zwitserse vriend en bewonderaar Nicolaas Fatio de Duiller die te Londen woonde en ook lid van de 'Royal Society' was. Huygens ontmoette de beide vrienden op een vergadering van dit genootschap waarvan Newton wegens zijn begaafdheid én onbemiddeldheid gratis lid was. Merkwaardig is, dat de beide groten bij deze ontmoeting beiden een voordracht hielden over onderwerpen die ze naar het oordeel van het nageslacht beter hadden kunnen verwisselen: Huygens gaf een beschouwing over de zwaartekracht die Newton in zijn *Principia* reeds achterhaald had, Newton over de dubbele breking in IJslands kristal waarvan zijn opvatting zou moeten plaats maken voor die welke Huygens een jaar later in zijn *Traité de la Lumière* zou publiceren. Een paar weken later begeleidden Huygens en Fatio de Duiller Newton op een audiëntie bij de koning om hem voor een vacante plaats als regent van een college in Cambridge aan te bevelen, maar ook ditmaal verzuimde de koning de schone kans die hem geboden werd.

In Holland teruggekeerd, besloot Huygens zijn lichtstudie die hij uit Parijs had meegenomen met de bedoeling haar om te werken en in het Latijn te vertalen, uit te geven in de vorm waarin hij haar voor de Académie had voorgedragen. Daardoor heeft dit, zijn meesterwerk naar het latere inzicht zeker aan levendigheid van betoog gewonnen zonder in helderheid iets te kort te schieten. Het gaf met de nodige terughouding omtrent de waarschijnlijkheid van zijn hypothese waaraan hij zelf alle wiskundige zekerheid ontzegt, de uiteenzetting en verklaring van zijn befaamde golftheorie, de gedachte van de voortplanting van het licht door trillingen in de wereldether, van de weerkaatsing van het licht, de breking en de merkwaardige dubbele breking in het IJslands kristal. Als tweede deel was de verhandeling over de zwaartekracht, eveneens in Parijs opgesteld, aan het werk toegevoegd, terwijl een aanhangsel diende om de hierin vervatte theorie tegen de sindsdien verschenen *Principia* van Newton op vrij zwakke gronden te verdedigen. Had hij, vroeg verouderd door de kwellingen van zijn ziekte, te veel van zijn lenigheid van geest ingeboet om de gedachtengang van de ander te kunnen volgen? Hoewel hij erkende, dat Newtons leer de enig aannemelijke verklaring van de beweging der kometen gaf, wees hij zijn theorie in haar geheel af, in wezen omdat ze in botsing kwam met zijn ethertheorie. Dat er ondanks het

behoud van de goede toon in zijn verhouding tot Newton ook iets van de prikkelbaarheid van de dalende beroemdheid voor de opkomende meesprak, kan men opmaken uit de ijver waarmee hij in 1694 het ongegronde bericht helpt verspreiden van een plotselinge krankzinnigheid die Newton getroffen zou hebben. Newton, in het algemeen veel gemakkelijker dan Huygens in staat op een dwaling terug te komen en tot het einde toe vol respect voor zijn oudere vakgenoot, toonde zich van zijn kant niet bereid in zijn beschouwing van het licht zijn eigen emissietheorie voor de golftheorie prijs te geven, en ook Leibniz, met wie Huygens in zijn latere levensjaren een drukke correspondentie voerde, was er niet voor te winnen. Zo moest de golftheorie op de bevestiging van Fresnel in het begin van de 19de eeuw wachten gelijk Newtons systeem op die van Laplace. Nog weer een eeuw later zou een nieuwe geniale gedachte de lichttheorieën der beide tegenstanders in één systeem overkoepelen.

Na het verschijnen van zijn *Traité de la Lumière* heeft Huygens nog één boek geschreven, dat pas na zijn dood in 1698 verscheen in een Latijnse versie, die hij zelf naar de oorspronkelijke Franse gemaakt had en dat daarna nog in een aantal Franse, Engelse en Hollandse drukken uitkwam: de *Cosmotheoros* of *Nouveau Traité de la Pluralité des Mondes* . Het was zeker niet zijn belangrijkste werk: nieuwe vondsten komen er niet aan de dag en aan de wetenschappelijke waarde van dit onmiskenbaar doordacht en scherpzinnig betoog mag men met recht twijfelen. Maar wel zegt het ons iets omtrent het uit de vele zware delen van zijn complete werken zo moeilijk te betrappen wezen van deze in zich zelf besloten mens en ja, misschien ook iets van de ouderdom van de wetenschappelijke onderzoeker in het algemeen. Het boekje bevat in een sluitend systeem samengevoegd de speculaties over een mogelijk bewoond zijn van de andere planeten en zonnestelsels, waarin hij zich vaak met Constantijn tijdens hun astronomische waarnemingen verdiept had. Wel waarschuwt hij nadrukkelijk, dat in deze materie geen mathematisch bewijs valt te leveren, maar uitgaande van enkele wiskundige, inderdaad stoute axioma's: het is niet aan te nemen, dat een almachtige voorzienigheid zoveel werelden zou scheppen en er maar één zo rijk met levende wezens versieren als de aarde, leidt hij stap voor stap af dat de planeten van ons en andere zonnestelsels bedekt zijn met een plantengroei, verwant aan de onze, gestoffeerd met dieren, verwant aan de onze, bewoond en beheerd door wezens in hun goede en slechte kwaliteiten, in hun zeden en in hun ontwikkeling verwant aan het menselijk geslacht.

Dit boekje, naïef en spitsvondig tegelijk en doortrokken van oprechte bewondering voor de wonderen der natuur en de Schepper daarvan, stelt ons voor twee vragen: is dit werkelijk het werk van de man die de 17de eeuw geleerd heeft wat wetenschappelijk denken is? en: hoe laat zich deze speelse uiting van wat de 18de ‘natuurlijke godsdienst’ zou noemen, rijmen met het tragisch verhaal van zijn laatste levensdagen, zoals zijn broer dat heeft opgetekend? Het antwoord daarop moet afzien van iedere pretentie op een ‘wiskunstig bewijs’. Van de eerste vraag kan men zich natuurlijk afmaken met de opmerking, dat zulke ouderdomsverschijnselen meer voorkomen. Maar ook

dan, of juist dan om zijn niet-uitzonderlijkheid, blijft het een merkwaardig verschijnsel, dat de man van exacte kennis en kritisch onderzoek op een eigen bepaald terrein in zijn ouderdom de neiging vertoont tot een verbreding van zijn gezichtsveld naar het speculatieve toe, waarbij zijn scepticisme zich perverteert tot een: waarom zou het *niet* mogelijk zijn? Aan het nageslacht blijft dan de beantwoording van de vraag in hoeverre we hier met de wijsheid van de ouderdom of met een natuurlijke verzwakking van vermogens te doen hebben. Een geval echter waarin zo'n ouderdomswerk het jeugdwerk in de schaduw stelde, is ons niet bekend en van de *Cosmotheoros* geldt het zeker niet.

Tegenover de tweede vraag staan wij nog onzekerder, omdat tegenover dit psychologisch raadsel ons bijna alle gegevens ontbreken en de weinige die wij hebben, moeilijk te waarderen zijn. Wat was de zin van Christiaens sombere uitspraak tegenover zijn schoonzuster? Voelde hij zich een godloochenaar en daarom als schurftig schaap van de kudde uitgestoten en verdroeg hij de spanning van die vereenzaming niet? Maar vanwaar dan de optimistische teleologie van zijn *Cosmotheoros*? Of doelde hij op zijn 'ongelovigheid' (voor zijn tijdgenoten de term voor wat wij nu niet-rechtgelovigheid zouden noemen)? Maar dat tekort aan orthodoxie was toch op geen enkele wijze verhuld in datzelfde boekje, dat al gedeeltelijk bij de drukker lag en waarin de botsing van zijn meer-wereldenstelsel met de christelijke heilsleer luchtig over het hoofd werd gezien.

We weten het niet. We lezen het testament, een paar maanden voor zijn dood gemaakt met zijn ordelijke beschikkingen over legaten aan een enkel uitverkoren familielid en aan trouwe bedienden die hem in zijn ziekte verzorgden, over zijn geestelijke nalatenschap, zo en zo geordend in laden en schriften. We lezen in Constantijns droog verslag over het laatste afscheid der broeders door de deur van zijn ziekenkamer: 'Savonts met mijn vr. voor sijn deur komende en seyde door sijn knecht dat, soo hem wilde sien in uyterste miserie, ick konde inkomen, maar dat anders my geluck op de reis wenschte.'

En we begrijpen slechts dit, dat deze zoeker die zijn leven lang de zekerheid diende door haar te wantrouwen, in de melancholieke vereenzaming van zijn laatste dagen haar bittere en onedelmoedige wraak te dragen heeft gehad.

Benedictus Spinoza

De godloze godzoeker

‘Volgens het besluit der Engelen en het oordeel der Heiligen bannen, verstoten, verwensen en vervloeken wij Baruch de Espinoza, met toestemming van den Heiligen God en met toestemming dezer ganse heilige gemeente, voor de heilige Boeken der Wet met de 613 voorschriften, die daarin opgetekend zijn, met de ban, waarmee Jozua Jericho bande, met de vloek waarmee Eliza de knapen vervloekte, en met al de verwensingen, die in de Wet geschreven staan. Vervloekt zij hij bij dag en vervloekt zij hij bij nacht; vervloekt zij hij wanneer hij zich neerlegt, en vervloekt zij hij, wanneer hij opstaat; vervloekt zij hij, als hij uitgaat, en vervloekt zij hij, als hij binnenkomt. Moge God hem geen vergiffenis willen schenken. De toorn en gramschap des Heren zal tegen dezen mens ontbranden en op hem werpen alle vloeken, die in het Boek der Wet geschreven staan. En de Heer zal zijn naam onder de Hemel uitwissen en de Heer zal hem tot zijn verderf uitscheiden uit alle stammen Israëls met alle vloeken des Hemels, die in het Boek der Wet geschreven staan. Gij evenwel, die Gij den Heer uwen God aanhangt, Gij leeft heden altemaal.’

Wat gij gelezen hebt is de ban waarmee de joodse gemeente van Amsterdam op de 27ste juli 1656 de grootste van haar zonen verstiet, Spinoza, die tegelijk een van de grootste zonen van Nederland en zijn enige wijsgeer van wereldhistorische betekenis geworden is. Na de geciteerde woorden die de sacrale vervloeking bevatten, volgde nog het voorschrift aan de gemeenteleden, wie alle mondeling en schriftelijk verkeer met hem verboden werd, die hem generlei gunst betonen, niet onder zijn dak noch zelfs binnen vier ellen bij hem verwijlen, en geen door hem gemaakt of geschreven geschrift lezen mochten. Eraan vooraf ging de motivering van deze zwaarste straf: het bestuur had er, na onderzoek van zijn gehele college toe besloten, omdat het, allang op de hoogte van de verderfelijke meningen en handelingen van deze man, tevergeefs getracht had hem van het slechte pad terug te brengen.

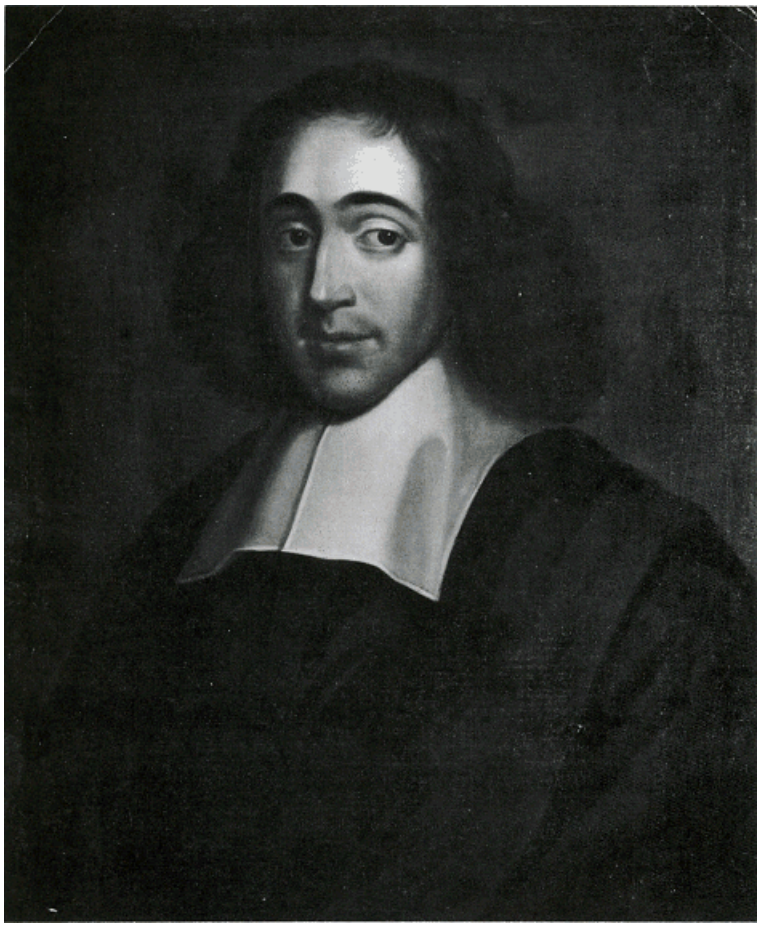
Welke waren de ‘verschrikkelijke ketterijen’, en ‘afschuwelijke handelingen’ die de toen ruim drieëntwintigjarige jongeling op zijn geweten had, waarvan het bestuur, zoals het zei, ‘elke dag door meer betrouwbare getuigen meer kennis kreeg’? Precies weten wij het niet, daar Spinoza's, evenals de ban, in het Spaans gestelde verweerschrift verloren is gegaan. Doch als de veronderstelling juist is, dat zijn verantwoording, zij het in gewijzigde vorm in zijn *Theologisch-politiek Tractaat* is terug te vinden, dan heeft hij betwijfeld, of zelfs ontkend, dat de bijbel Gods woord was en de ‘afschuwelijke handelingen’ zullen, gezien zijn verder leven, wel uit niets anders bestaan hebben, dan uit veronachtzaming van de joodse spijswetten en nalatigheid in het synagogebezoek.

In de geestelijk vaste verhoudingen van de 17de eeuw was twijfel aan

de geopenbaarde waarheden van de godsdienst erg genoeg. Immers, ook al was er sinds de opkomst van het protestantisme dan niet één algemeen erkende waarheid meer, in alle kerkgenootschappen en sekten zag men niettemin de twijfel als het hellend vlak dat naar de godloochening leidde, en een atheïst kon men zich niet anders voorstellen dan als een zedelijk en maatschappelijk verdorven wezen dat alleen naar het lichaam nog aanspraak kon maken op de naam: mens. Toch is het de vraag, of men Spinoza reeds op zo jeugdige leeftijd de weg van zijn voormalige geloofsgenoot Uriël da Costa zou hebben opgedrongen, indien er niet een aantal schijnbaar bijkomstige factoren was geweest, dat zijn geval hopeloos deed lijken. Volgens een van zijn oudere biografen zou hij een van zijn rabbijnen-leermeesters hebben toegevoegd, dat hij, in ruil voor diens lessen in het Hebreeuws, hém nu eens leren zou, hoe men iemand in de ban moest doen - maar deze apocriefe brutaliteit, die zo weinig strookt met wat we verder van Spinoza's karakter weten, willen we niet bij die factoren rekenen. Wél echter een verwante omstandigheid, zijn volharding in het ‘kwaad’, die zeker wél in zijn consequent karakter lag. Volgens de verhalen hadden twee vrienden hem opgezocht die, al pratend, achter zijn ketterse denkbeelden gekomen waren, maar het geldelijk aanbod dat hem ten gevolge daarvan gedaan was, wanneer hij zich althans uiterlijk aan de geboden weer onderwerpen wilde, had hij afgeslagen. En wat deze ‘koppigheid’ nog te grievender maakte, waren de hoge verwachtingen die zijn leermeesters tevoren van hem gekoesterd hadden. Van een zuil der synagoge, werd hij haar vernietiger. Hoe zouden zij hem dan niet gehaat hebben?

Van nog groter belang echter zal geweest zijn, dat juist deze joodse gemeente minder dan welke andere ook zich onverschillig tegenover afwijkingen kon betonen, omdat zij, traditieloos als zij in wezen was, meer dan andere aan de traditie moest hechten. Een en twee generaties terug immers waren al deze joden in Spanje en Portugal nog katholiek geweest, zij het dan gedwongen, en eenmaal in het vrije Nederland konden deze maranen, zoals zij heetten, de verachting van de echte katholieken en de zelfverachting die daarvan het gevolg was geweest, slechts afschudden door zich tastend en zoekend opnieuw zo diep mogelijk in het traditionalisme van het echte jodendom te verbergen. Tastend en zoekend, want er laten zich duidelijk twee richtingen onderscheiden, de Portugese van de humanistisch gezinde Menasse ben Israël - de zogenaamde Sephardim - en de oostjoodse van Saul Levi Morteira - de zogenaamde Asjkenasim, een tegenstelling die, wat haar sociaal aspect betreft, zich zelfs tot op deze dag onder de Amsterdamse joden heeft gehandhaafd.

We gaan ook wel niet verkeerd, wanneer we in dat zelfde maranendom en de onzekerheid van zijn traditie de bron van Spinoza's ketterijen zoeken. Ontworteling, hetzij uit het nationale, hetzij uit het klasse- of het geestelijk milieu, leidt altijd tot scepticisme óf tot een nieuw geloof. Heel wat intellectuele en ook wel materiële verworvenheden der mensheid zijn een vrucht van emigratie, verbanning of ‘kwaadwillige verlating’ van de oude omgeving. Spinoza had in zijn verzet tegen Ben Israël en Morteira directe voor-

Benedictus Spinoza, omstreeks 1670. Schilderij door een anoniem kunstenaar. *Haags Gemeentemuseum, Den Haag*.

beelden in de reeds genoemde Uriël da Costa en in Juan de Prado. ‘Hij draagt het teken der *verworpenheid* op zijn gelaat’ heeft een van zijn vijanden eens onder zijn portret geschreven. Hegel al heeft, de handschoen opnemend, het Latijnse woord ‘reprobatio’ met *verwerping* vertaald, het ‘teken der verwerping’, zegt hij, ‘ja, maar niet van een passieve, maar van een actieve verwerping van de meningen, de dwalingen en de gedachteloze hartstochten der mensen’. Maar die *verwerping,* zoals Hegel haar bedoelde, is uit de *verworpenheid* gegroeid.

Het schijnt echter, dat Spinoza zijn twijfel nog onderdrukt heeft tot 1654 - het jaar waarin zijn vader stierf, aan wie hij zoveel te danken had. Geboren de 24ste november 1632, was hij toen dus tweeëntwintig jaar oud. Tot 1641 was het gezin op Vlooienburg, in de oudste jodenbuurt, waar Baruch ook geboren was, blijven wonen. In dat jaar was het naar de Lange Houtgracht (nu Waterlooplein nummer 41) verhuisd. En het is dus daar waar een gevelsteen er nog aan herinnert, dat hij zijn rijpere jeugd doorbracht. Het is daar, dat zijn vader hem een eerste zorgvuldige opleiding gaf niet alleen - later voltooid op het in zijn soort voortreffelijke joodse instituut dat de naam van ‘Boom des Levens’ droeg - maar ook wat men noemt levenslessen bijbracht die geen onderwijs of school kan vervangen. Wanneer wij althans de traditie mogen geloven, heeft Michaël Spinoza zijn kind met opzet eens naar een weduwe gestuurd die hem om de een of andere reden geld schuldig was. En de kleine Baruch was niet weinig trots, toen hij ontdekte, dat de veel biddende vrouw, het geld op tafel uittellende, bij het oprapen één geldstuk weer door een reet in de tafella deed verdwijnen. Maar dieper dan de trots om zijn opmerkingsgave en om de durf die vrouw te ontmaskeren, moet de indruk geweest zijn die dit door schijnvroom vertoon slecht verhulde bedrog op het zuivere kind gemaakt heeft. Wie zal zeggen of in deze goedbedoelde les van de vader niet, psychologisch gezien, de kiem ligt van de twijfel en afval van de zoon? Spinoza zou dan de eerste noch de laatste geweest zijn, die uit geloof het geloof verloor.

Hoe het zij, nu de twijfel er eenmaal was en na zijn vaders dood het conflict waarvan we de afloop reeds kennen, zal de jonge Spinoza de breuk als een bevrijding gevoeld hebben. Er is bovendien een uitspraak van hem die daarop wijst. Als bevrijding maar ook als onzekerheid, zoals zijn verdere ontwikkeling bewijst, want hij zou niet rusten voor en aleer hij zoekend een nieuwe zekerheid had gevonden.

Amsterdam was echter daarvoor voor hem niet het milieu meer. Wel had hij er zich onder vrijzinnige niet-joden vrienden verworven die hem het gemis van zijn joodse kennissen en familie ruimschoots vergoedden, maar én de merkwaardige Franciscus van den Enden die hem in het Latijn én daarmee in de wereld der wetenschap inwijdde, én Simon Joosten de Vries, Lodewijk Meyer, Jarig Jelles en Pieter Ballingh, én Jan Rieuwertz, zijn latere uitgever, waren, o, zeker mensen van goede wille, doch met uitzondering alleen van Van den Enden geen lieden die een Spinoza iets leren konden. Het was al mooi, dat zij getoond hebben, iets van hem te kunnen leren. Bovendien: Amsterdam was niet slechts de stad van zijn smaad, - dat bléép de ban toch, zo-

lang zijn nieuwe zekerheid de wonde niet geheeld had - het was ook de stad van zijn angst. Oudere biografen weten te vertellen van een moordaanslag, door een fanatieke jood nog vóór de ban op hem gepleegd. Heel waarschijnlijk is dat niet, want zó lijdelijk was Spinoza volstrekt niet, dat hij dan geen aanklacht bij de justitie zou hebben ingediend. Maar wél was hij, naar uit een niet lang geleden gevonden document gebleken is, op een keer afgeranseld door vrienden van een handelsrelatie die hij wegens schuld had laten gijzelen. Spinoza heeft namelijk anders dan men vroeger meende, de im- en exportzaak van zijn vader na diens dood nog enkele jaren samen met zijn broer voortgezet. Het is waarschijnlijk dat dit voorval tot de legende van de moordaanslag geleid heeft. Maar bij wie is die verwarring begonnen? De vraag is niet zonder belang, want is het Spinoza zelf geweest, dan zou deze verschuiving in zijn herinneringsbeeld de belangrijkste getuige zijn voor de hem zelf niet bewuste, maar daardoor juist diepe angst die hem van zijn oude leven naar een nieuw heeft voortgejaagd.

Zo stond hij in wezen alleen, zoals wezenlijke eenzaamheid voor alle waarlijk groten de prijs is waarvoor zij hun scheppingen kopen. Geld had hij niet. Nadat hij zijn recht had opgeëist van de familie (zijn moeder was al gestorven, toen hij zes was) die de verworpene zijn deel in de erfenis van zijn vader misgunde, had hij haar toch alles gelaten, op een bed en bedgordijn na. Zijn nieuwe vak, waarop hij zich na zijn uittreden uit de handel had toegelegd, het lenzen-slijpen, vereiste zóveel oefening en experimenteren, dat het vooreerst niet veel opbracht. Beide talen waarin hij zich in zijn nieuwe milieu moest uitdrukken, het Nederlands en het Latijn, waren hem vreemde talen, waarmee, hij, nu ja, vertrouwd geraakt is, maar toch nooit zó, als met het Spaans en Portugees dat bij hem thuis gesproken werd of het Hebreeuws dat hij als kind geleerd had.

Of hij ook inderdaad uit de stad verbannen is, zoals de traditie wil, staat niet vast. Men zegt, dat het bestuur der joodse gemeente zich na de ban tot de stedelijke overheid gewend heeft met het betoog, dat aangezien Spinoza de autoriteit van Mozes had aangetast, hij het ook een der fundamentele artikelen van het christendom gedaan had. Maar bewijzen hebben wij daar niet van en het is niet uitgesloten, dat hier Spinoza's geval later met dat van Uriël da Costa is verwisseld. In ieder geval heeft die verbanning dan slechts voor korte tijd gegolden - en kan het Spinoza in zijn verwarde gemoedstoestand niet anders dan aangenaam geweest zijn, dat hem een voorlopige schuilplaats aangeboden werd door Dirk Tulp op zijn buiten aan de Amstel bij Ouderkerk.

Van die tijd en van zijn terugkeer in Amsterdam, weten we weinig. Het is waarschijnlijk in meer dan één opzicht zijn donkere tijd geweest, toen de oude onzekerheid nog niet geweken en de nieuwe zekerheid hem nog niet verschenen was. In deze jaren zou ook de enige liefdesaffaire zich afgespeeld hebben waarvan we bij Spinoza kennis dragen. Hij zou de niet mooie, maar intelligente dochter van Van den Enden ten huwelijk gevraagd hebben die echter met een andere leerling van haar vader getrouwd is. Of Spinoza inderdaad meer neiging tot het eigen geslacht gevoeld heeft, zoals Joachim Oudaen in

een gedicht uit 1683 te verstaan schijnt te geven? Aanwijzingen zijn er verder niet voor en het gaat niet aan, om dat van iedereen aan te nemen die ongetrouwd gebleven en van wie geen omgang met vrouwen bekend is. Maar uitgesloten behoeft men het ook niet te achten. De onbevooroordeelde zou hij, indien het waar was, er niet minder om zijn. Integendeel: zijn blijmoedigheid onder alle lotswisselingen zou er te edeler door worden en hij zou bovendien noch de eerste noch ook de laatste geweest zijn die dit noodlottig manco in iets groots heeft weten om te toveren en zijn eenzaamheid, eigenheid en zuiverheid zou er wellicht een diepere psychologische verklaring in vinden dan wij nu vermogen te geven. Evenmin is het uitgesloten, veeleer aannemelijk zelfs, dat de ziekte waaraan hij geleden heeft en gestorven is, de tuberculose, ook bij hem de uitwerking gehad heeft, die zij vaak vertoont, en de lichamelijke bedrijvigheid geremd, de geestelijke daarentegen gestimuleerd heeft. Zo kon hij schrijven dat, gelijk alle vreugden, ook de liefde in het algemeen goed is, maar slecht wordt wanneer zij er de mens toe brengt zijn aandacht ál te eenzijdig op het object dier liefde te richten, omdat dit dan zijn vermogen om andere dingen waar te nemen en te begrijpen vermindert.

Spinoza zelf heeft ons van zijn eigen zieleleven rechtstreeks niets verteld, hetzij gedachtig aan het *caute* (voorzichtig) van zijn zegel, hetzij, omdat hij dit van geen belang oordeelde, hetzij - en dat is het waarschijnlijkst - omdat de zeventiende eeuw de persoonlijke confidenties ternauwernood kende. Alles wat wij daaromtrent van hem vernemen is de aanhef van zijn *Vertoog over het zuivere Denken,* die we hier in de vertaling van Van der Tak laten volgen: ‘Nadat de ervaring mij geleerd had, dat al wat zich in het dagelijks leven pleegt voor te doen, ijdel en beuzelachtig is, en toen ik tot het inzicht was gekomen, dat alle dingen waarvoor en welke ik duchtte, op zich zelve goed noch kwaad waren, maar alleen voor zover mijn gemoed erdoor bewogen werd, heb ik eindelijk besloten eens te onderzoeken of er ook iets bestond dat waarachtig goed was en van zodanige aard, dat ik er deel aan kon hebben, om, met verwerping van alle andere zaken, mijn gemoed daarmee geheel te vullen; ja, of er soms iets was dat, ontdekt en verworven, mij voor eeuwig een bestendige en verheven blijdschap zou doen genieten.’ Men ziet, een rijkelijk abstracte bekentenis waar ook de scherpzinnigste psychiater niet veel mee zal weten aan te vangen; immers welke dan die ervaring was die de aanleiding tot zijn filosofie geworden is, onthult Spinoza ons niet - nog afgezien van het feit dat we iets dergelijks bij Descartes vinden, met wiens geschriften Spinoza zich in die dagen voortdurend bezighield, getuige zijn werk over *Descartes' Beginselen der Wijsbegeerte,* het enige boek van hem dat bij zijn leven én met zijn naam erop verschenen is.

Toen dit boek in 1663 de pers van Jan Rieuwertsz verliet, woonde de schrijver allang niet meer in Amsterdam. Vermoedelijk in '60, had hij zich metterwoon in Rijnsburg gevestigd in een huisje dat door de zorgen van zijn vereerders in onze tijd hersteld en naast het Spinozahuis in Den Haag tot het internationale centrum der Spinoza-verering geworden is. Op de gevel las men het bekende versje van Camphuysen:

Och waren alle mensen wijs
en wilden daarbij wél
dan waar' dees Aarde een Paradijs
nu is zij vaak een Hel

dat men zeer wel als een kinderlijk-dichterlijke samenvatting van Spinoza's filosofie ‘avant la lettre’ kan opvatten. Het was inderdaad Camphuysens geest die Spinoza's Amsterdamse vrienden bezielde en Rijnsburg was inderdaad het nationale centrum van die geest en de dragers daarvan, de ‘collegianten’, zoals zij heetten, waren de voortzetters van de in de zestiende eeuw onderdrukte eigen Nederlandse hervorming en de voorlopers van de moderne theologie. Een collegiant in de eigenlijke zin des woords is Spinoza echter nooit geworden. In het redelijk humanitaire van hun geest was hij één met hen, maar het brave en zoetelijke ervan was hem vreemd. De eenzame ging zijn eigen weg. Hij is overal en nergens thuis.

De eenzame. Maar men vatte dat woord toch niet verkeerd. Het beeld dat ons uit de schooljaren van Spinoza is bijgebleven als dat van de alle omgang mijdende peinzer, de onhandige armoedzaaier die voor de leus brillen sleep, die een enkele vriend hem voor de leus afkocht om hem van de hongerdood te redden en die desondanks almaar gelijkmatig van humeur zijn stille wegelke ging, is een goed bedoelde karikatuur, niets meer. In werkelijkheid heeft hij vaak moeite genoeg gehad om zich de bezoekers van het lijf te houden, om van de belangstelling van zijn talrijke vijanden op deze plaats nu maar te zwijgen. Onder de vrienden waren voorzeker zeer eenvoudige lieden, want de wijze wees niemand die ernstig de waarheid zocht, de deur. Maar daaronder waren ook lieden van heel ander slag. Reeds in Rijnsburg bezoekt hem en correspondeert met hem Heinrich Oldenburg, de eerste secretaris van de beroemde, in 1662 opgerichte ‘Royal Society’.

Later in Voorburg en Den Haag zou het nog erger worden, zelfs de modedames die door een onderhoud met de beruchte wijsgeer een blijk van hun vooruitstrevendheid en verlichting wilden geven, ontbraken daar niet. De ‘eenzame’ ging om met in die dagen bekende persoonlijkheden als Coenraad Burgh, thesaurier-generaal van Holland, de diplomaat Van Beuningen en de Amsterdamse burgemeester Hudde en stond als beroemdheid in mondeling en schriftelijk verkeer met personaliteiten als Johan de Witt die zelfs zijn politieke adviezen niet versmaadde en ter verdediging van wiens kerkelijke politiek hij zijn *Godgeleerd-staatkundig Vertoog* opzette, als Christiaen Huygens die, als hij over hem schrijft, wel van de ‘jood van Voorburg’ spreekt, maar die toch met argusogen zijn optische experimenten volgt, als Leibniz ten slotte, die een brief aan hem begint met ‘Médecin très célèbre et philosophe très profond’. En de medische studiën van de aldus aangesprokene waren inderdaad meer dan oppervlakkig, en verbonden met chemische, van die aard toch, dat de grote Robert Boyle het niet beneden zich achtte, om met hem over de natuur van salpeter te corresponderen. Ook in de natuurkunde was hij zó bedreven, dat, had hij zijn plan om een algemene fysica te schrijven kunnen volvoeren, deze hem naar sommiger mening niet minder be-

roemd gemaakt zou hebben dan zijn filosofie. En als mathematicus treedt hij inderdaad op in een lang verloren gewaande *Verhandeling over de Regenboog* .

Het kan ook geen mensenschuwe zonderling geweest zijn die lang voor de moderne psychologie al vaststelde, dat een der bronnen van afgunst op anderen zelfverachting heet. Of die zo scherp onderscheidt tussen die zelfvoldoening welke veroorzaakt wordt door een beschouwing van ons vermogen om te begrijpen of door een daad die daaruit voortvloeit en die andere welke wordt opgewekt door het gunstig oordeel van het publiek over ons. En die de eerste soort goed en de tweede slecht noemt, omdat deze maakt dat wij er dagelijks vol angst en zorg naar streven die reputatie te houden en daardoor een drang ontstaat om elkaar te kleineren en degeen die ten slotte als overwinnaar uit het strijdperk te voorschijn treedt, zich er meer op verheft, dat hij een ander geschaad dan zich zelf gebaat heeft.

En niet minder dan zijn eenzaamheid en afgewendheid van de wereld is zijn armoede een sprookje. Anders echter dan zovelen die alleen maar zeggen hun leven aan de wetenschap te wijden en daaraan alles te onderschikken, deed hij dit in werkelijkheid. Hij was geen geldwolf en kon daarom van een bescheiden inkomen rondkomen, dat hij aanvankelijk verdiende met lesgeven, later gedeeltelijk uit de verkoop van zijn lenzen verkreeg, maar voor het grootste gedeelte van vrienden, eerst als een jaargeldje van Jelles, sinds 1667 als een legaat van de koopman Simon Joosten de Vries, dat jaarlijks ƒ500 zou hebben opgebracht, indien hij het niet zelf tot ƒ300 zou hebben verminderd. Bij elkaar was dat nog altijd zoveel, dat hij eens ƒ200 die hij aan een vriend geleend had, heeft kunnen verliezen, zonder dat dit tot een catastrofe leidde. Geen armoede dreef hem tot zijn sober bestaan, maar zijn zelfs ietwat geraffineerde behoefte om geen zorg te hebben, dreef hem tot zijn betrekkelijke soberheid. ‘De natuur,’ zei hij, ‘is met weinig tevreden en als zij bevredigd is, ben ik het ook,’ Spinoza had in hoge mate die eigenaardige zakelijkheid, waaraan men alle ware idealisten herkent, wier leven het éne doel dient.

De drie Rijnsburgse jaren - hij heeft er tot '63 gewoond - waren vruchtbare jaren. Behalve zijn boek over Descartes schreef hij er zijn pas in de 19de eeuw weer ontdekt en uitgegeven *Kort Vertoog van God, den mens en zijn geluk,* evenals het eerste een uitgewerkt les-dictaat, en het onvoltooide *Vertoog over het zuivere Denken* . Is dit laatste reeds van belang, omdat hij er ons, zoals wij zagen, de ethische aanleiding tot zijn filosofie in ontvouwd heeft, het is het ook, omdat het de eerste uiteenzetting van zijn methode bevat. Het *Kort Vertoog* is echter het belangrijkste van beide geschriften, omdat het reeds zijn filosofie zelf bevat, nog onuitgewerkt weliswaar, maar daardoor ook nog in een beschrijvende vorm waarbij de samenhang der grondgedachten niet telkens verbroken is, waartoe wél de door zijn hoofdwerk gekozen ‘geometrische vorm’ hem later zou dwingen. Men heeft het *Kort Vertoog* daarom treffend ‘Kleine Ethiek’ genoemd.

Wat Spinoza bewogen mag hebben het stille Rijnsburg te verlaten, waar zijn werk, naar dit resultaat te oordelen, toch waarlijk wel vlotte, is onbekend. Sommigen hebben uit het feit, dat zijn vrienden meer en meer tot de

Menasseh ben Israel. Gravure door S. Italia. *Verzameling M.H. Gans, Amsterdam*.

regentenklasse gingen behoren, afgeleid, dat hij daarom zich liever in Voorburg, in de buurt van Den Haag wilde vestigen. Anderen zijn van mening, dat hij eerder Rijnsburg ontvlucht is, omdat hij er te veel aanloop van zijn oude vrienden kreeg. Van groot belang lijkt ons de kwestie niet. Er is meer sprake van uitbreiding dan van verandering van vriendenkring. Maar een feit is het, dat hij midden '63 verhuisde naar Voorburg, waar hij zijn intrek nam bij de schilder Daniël Tydeman in de Kerkstraat. Daar heeft hij gewoond tot 1670; daar zijn ook zijn twee voornaamste werken ontstaan, zijn hoofdwerk, de *Ethica* - althans hoofdzakelijk, want hij was er in Rijnsburg al aan begonnen en heeft het pas in Den Haag beëindigd - en zijn *Tractatus theologico-politicus* .

Het zou hier de plaats en het zou nu onze taak zijn, om een uiteenzetting van Spinoza's filosofisch systeem en zijn wording te geven, zoals hij dat in zijn eerst ‘Philosophia’ gedoopte, later in *Ethica* herdoopte hoofdwerk gegeven heeft. Maar liever dan de lezer dit ‘portret’ achteraf teleurgesteld uit handen te zien leggen, willen wij van tevoren erop wijzen, dat er in de wetenschap nu eenmaal dingen zijn die zich niet in enkele bladzijden laten samenvatten, zelfs niet door de beste kenner, ja door hem eerst recht niet. Carl Gebhardt wiens grote deskundigheid door niemand ooit betwijfeld is, heeft in honderdvijftig kleine bladzijden de beste inleiding tot Spinoza geschreven, die wij in dit bestek kennen, maar terecht van een systematische uiteenzetting van Spinoza's leer afgezien en een andere Spinoza-kenner, Van der Tak, die dit wél en op voortreffelijke wijze deed, had daarvoor dan ook het overgrote deel van zijn boek nodig dat meer dan tweehonderd bladzijden telt. Het is niet overdreven te zeggen, dat men voor een algemeen begrijpelijke uitleg van Spinoza's systeem meer bladzijden nodig heeft, dan de *Ethica* telt en bij nader inzien is dat ook begrijpelijk genoeg, want nooit is er enig systeem in zo saamgedrongen stijl ontworpen en uitgevoerd.

Wij kunnen er dus zeker niet aan denken, Spinoza's leer in al haar vertakkingen na te tekenen, want elk van zijn gedachten is geslepen met dezelfde voleinding als zijn lenzen en het geheel is samengesteld op de wijze van een o zo fijn horloge waarvan alle radertjes in elkaar grijpen en waaraan geen enkel asje overbodig is - alleen een ‘onrust’ komt er niet in voor. Bovendien zouden wij er dan nog niet zijn, want tot volledig begrip ervan is evenzeer de kennis van haar wording onmisbaar, dat is van de invloeden die haar schepper heeft ondergaan. Spinoza immers was allerminst de soort ‘Indische wijze’, die men wel van hem gemaakt heeft, de man die veel dacht en weinig las. We zouden dan moeten spreken over de Stoa en de neo-platonici en hun mogelijkerwijs Oosterse afkomst, over de joodse theologen en wijsgeren uit de middeleeuwen, Abraham ibn Esra en Maimonides, over de oudere en jongere scholastiek, over Toletus en Pereira, Suarez en Bellarmin en min of meer ook over de grote Thomas van Aquino zelf, want Spinoza's kernbegrippen als substantie, attribuut, modus, zijn ‘natura naturans’ en ‘natura naturata’, zijn ‘essentia’ en ‘existentia’, hebben alle daar hun voorgeschiedenis, over Ebreo's *Dialoghi di amore* ook, over Giordano Bruno, over protestantse scholasten als Martini, Burgersdijck en Heereboord, over de nieuwe vóór-

Spinozistische wijsbegeerte en natuurwetenschappen last but not least, dat wil zeggen over Francis Bacon, Herbert von Cherbury, Descartes en Hobbes, zonder welke beide laatsten in elk geval Spinoza zich zelfs niet denken laat.

Intussen, kunnen wij al het hele systeem in zijn groei en vertakkingen niet natekenen, het grondplan ervan laat zich zeer wel schetsen, want het is, als elk grote gedachte, in wezen eenvoudig. Spinoza zelf heeft eens gezegd, dat díe begripsbepaling volkomen geacht moet worden die het innerlijkste wezen van een zaak uitdrukt en het daarom mogelijk maakt om vandaaruit de eigenschappen dier zaak af te leiden. Deze werkwijze heeft hij elders de derde van de drie soorten van kennis genoemd die hij onderscheidde.

Aan de hand van een voorbeeld waarop hij meer dan eens is teruggekomen, heeft hij die drie wijzen van kennen verduidelijkt. Neem een eenvoudige wiskundige vergelijking, zeg hij, bij voorbeeld 1:2 = 3:x. Men vindt x nu, door de volgende bewerking:

$$x = \frac{2 \times 3}{1}$$

Dat leert ons de ervaring of de eerste, nog niet volkomen wijze van kennen. Men kan het echter ook dieper opvatten en het beschouwen als een bijzonder geval van de algemene eigenschap der getallenverhouding, zoals Euclides die eens voor al gegeven heeft. Dat is de tweede wijze van kennen, de redelijke, reeds volmaaktere, die bij de eigenlijke wetenschap behoort. Maar ten slotte is er nóg één manier om deze verhouding te doorzien, dat is de onmiddellijke, waarbij we geen bewijsvoering van node hebben, omdat zij zonder meer evident is. Spinoza noemde dat het intuïtieve, of hoogste kennen waarbij, ook in ingewikkelder gevallen, vergissen uitgesloten is, mits we maar zonder sprongen van de ene evidentie naar de volgende gaan. En het is de tweede wijze van kennen, nauw daarom met de derde verbonden, die ons voor die sprongen behoedt. Men heeft in dit ‘schouwen’ der waarheid wel eens iets mystieks willen zien, te meer, omdat het bij Spinoza met de hoogste zaligheid samenvalt, maar het voorbeeld van Spinoza zelf en de verbondenheid van de derde met de tweede ken-soort bewijst, dunkt ons voldoende, hoe weinig mystiek hij dat bedoeld heeft. Mystiek zou het ‘schouwen’ slechts dan zijn, indien het in tegenspraak met de tweede wijze van kennen zou komen, maar dat is bij Spinoza nimmer het geval. Hij bedoelde met zijn voorbeeld veeleer, dat het de menselijke rede, deel van de algemene rede, gegeven was, de werkelijkheid zelf te doorzien. Hij is dan ook, wel verre van een mysticus te zijn, veeleer een realist.

Trachten wij nu die derde wijze van kennen op Spinoza zelf toe te passen, dan is, dunkt ons, zijn ‘innerlijkst wezen’ dit, dat hij streefde naar geluk, en daarvoor volstrekte zekerheid zocht, en zijn centrale, uit die hartsbehoefte opgewelde gedachte deze: dat principieel *alles* kenbaar is door de rede. Hierin zien wij de wortel van zijn monisme dat hem zo scherp van zijn voorganger Descartes onderscheidt. Terwijl deze die zijn heil weliswaar niet meer in de kerk vond, maar het toch ook zeker niet in een conflict met haar zocht, God en wereld, geest en stof, geloof en wijsbegeerte streng gescheiden had gehouden, ging Spinoza omgekeerd juist uit van de eenheid van wat hij de onvoor-

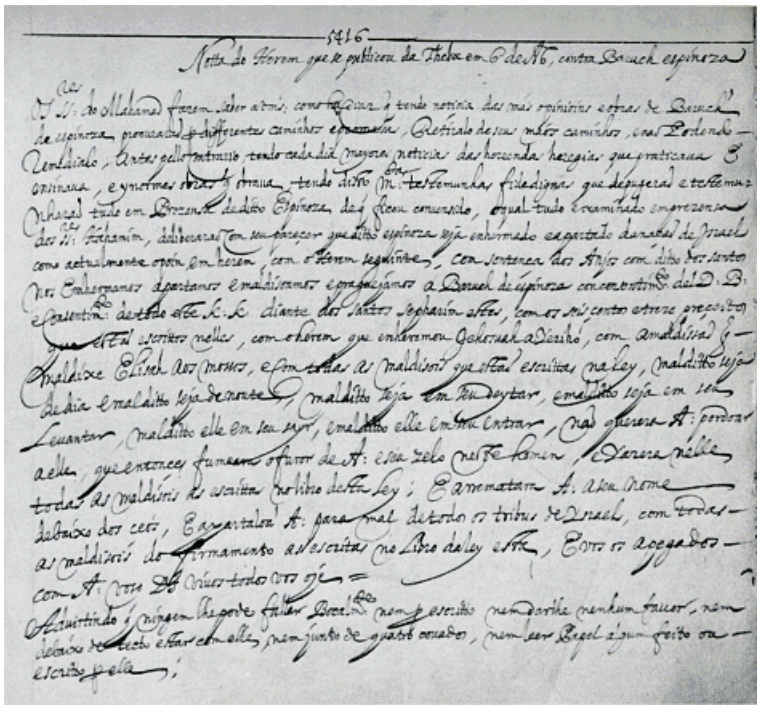
waardelijk-oneindige substantie, oftewel ‘God of de natuur’ noemde, die causa sui, ‘zijnszelfs oorzaak’ was, dat wil zeggen onveroorzaakt was. God was voor Spinoza niet transcendent, niet ‘ergens’, maar immanent, dat wil zeggen overal in alles. Daarbuiten was niets en daarom was alles kenbaar, en die kennis gaf zekerheid en de zekerheid geluk.

We zien dus, dat Spinoza een eigenaardige positie innam in de oude strijd tussen monisme en dualisme. Immers er zijn, schijnt het, slechts drie posities denkbaar ten opzichte van dit probleem. Of men aanvaardt de tegenstelling tussen geest en stof (dualisme) of men aanvaardt haar niet (monisme), maar dat laatste kan dan weer op twee manieren, hetzij door aan de stof alle wezenlijke werkelijkheid te ontzeggen (spiritualisme), hetzij door dit aan de geest te doen (materialisme). Maar Spinoza's monisme doet noch het een noch het ander. Hij ontkent de tegenstelling als aspecten van een eenheid, als een eenheid van tegendelen. God en wereld of natuur vallen bij hem samen en geest en stof, die hij ‘denken’ en ‘uitgebreidheid’ noemde, zijn de twee attributen die wij kennen, de twee aspecten, zouden wij zeggen, van dat ‘Alene’. Op grond daarvan neemt Spinoza een automatisch en volstrekt parallellisme aan tussen ‘ziel’ en ‘lichaam’, die wel te onderscheiden, maar niet te scheiden zijn, evenals de ‘attributen’ denken en uitgebreidheid, waarvan zij slechts de ‘modi’, de uiterlijke verschijningsvormen zijn.

Vandaar ook het op het eerste gezicht bevreemdende feit, dat een groot gedeelte van zijn *Ethica* de materie behandelt die elders in de wijsbegeerte metafysica heet en vandaar ook zijn eigen aarzeling, of hij zijn hoofdwerk ‘Philosophia’, dan wel *Ethica* zou noemen.

Een tweede voor moderne lezers onverwachte en, laten we het ronduit zeggen, hinderlijke omstandigheid is, dat de *Ethica* is ‘ordine geometrico demonstrata’, ‘op meetkundige wijze uiteengezet’. Al die definities, axioma's, proporties, demonstraties en scholiën geven aan het werk niet alleen een schijn van schoolsheid die afschrikt, maar bemoeilijken ook metterdaad het begrijpen ervan door de versplintering van het betoog die er het onvermijdelijk gevolg van is. De talloze verwijzingen naar vorige en volgende paragrafen maken niet de studie, maar de lectuur bijna onmogelijk. Bovendien is de 20ste-eeuwer te zeer van de betrekkelijkheid ook onzer wiskundige begrippen overtuigd om te kunnen hopen, dat deze methode ons omtrent God en natuur, de ziel, haar affecten, knechtschap en vrijheid ook maar iets verder kan brengen. Maar voor de 17de-eeuwer, voor wie de euclidische meetkunde nog dé meetkunde en daarmede dé waarheid was, stond dat heel anders. De wiskunde was de stok, die het denken bij het gaan niet ontberen kon.

Voor Spinoza betekende het feit dat het hem gelukt was zijn wijsbegeerte die vorm te geven, méér dan een vorm, betekende het het bereiken van de hoogste zekerheid waarnaar hij zocht. Bij de wiskunde en bij haar alleen scheen door haar exact en abstract karakter elke willekeur en elke doelstelling uitgesloten en zó zag Spinoza ook zijn God-natuur, geen willekeur, omdat alles met ijzeren noodwendigheid uit dit noodwendig wezen voortvloeide, geen doelstelling, omdat deze zijn onvolmaaktheid zou bewijzen, want indien het ‘Alene’ een doel had, zou Het streven naar iets wat Het niet had. De

5416

Nota do Herem que se publicou da Teba em 6 de Ab 16, contra Baruch espinoza

Os S.S. do Mahamad fazem saber a vms, como tendo tido noticia das más opiniões e obras de Baruch de espinoza procurarão por differentes caminhos e ocasiões, de tirallo de seus máos caminhos, e asi Rodando Com ditto, e praticando elle muito tempo cada dia maneira, pretendia das horrendas heregias, que praticava e ensinava, e ynstruhia a outros, tendo disto mt. testemunhas fidedignas que depuserão e testemunharão tudo em presença do dito espinoza, do que ficou convencido, e tudo examinado em presença dos S.S. Hahamim, deliberarão com seu parecer que dito espinoza seja excommungado e apartado de todo o Kahal de Israel como actualmente o poem em herem, com o herem seguinte, Com sentença dos Anjos, com dito dos Santos Mandamos apartamos e maldizemos e excommungamos a Baruch de espinoza com o consentimento de todo o K.K. diante dos Santos Sepharim estes, com os 613 centos e treze preceitos que estão escritos nelles, com o herem que intimou Gehoshua a Jericho, com a maldição que Maldisse Elisha aos meninos, e com todas as maldições que estão escritas na ley, maldito seja de dia e maldito seja de noute, maldito seja em seu deytar, e maldito seja em seu Levantar, maldito elle em seu sayr, e maldito elle em seu entrar, não queira A: perdoar a elle, que entonces fumeem o furor de A: e seu zelo neste homem, e descarregue nelle todas as maldições de escritas no livro desta ley; E amortagem A: seu nome debaixo dos ceos, e apartalo A: para mal de todos os tribus de Israel, com todas as maldições do firmamento escritas no Livro desta ley estte, E vos os apegados com A: vosso D.s vivais todos vos oje =

Admoestando a ninguem lhe possa falar de boca nem por escrito nem darlhe nenhum favor, nem dentro de 4 cubitos estar com elle nem junto de 4 pasos ornados, nem ler papel q̃ seu feito ou escrito por ella;

De ban over Spinoza, uitgesproken op 27 juli 1656. *Archief Portugees-Israëlitische Gemeente, Amsterdam.*

ware beschouwingswijze is niet teleologisch, maar causaal. De teleologische beschouwingswijze is hem slechts een asylum ignorantiae, een ‘toevlucht van de onwetendheid’. De causale beschouwingswijze alleen, en deze dan nog mechanisch opgevat, geeft zekerheid. Zo zegt hij ook in de voorrede van het derde deel, dat het er hem niet om te doen is, zoals andere filosofen, om de menselijke gebreken te bemeelijden of te bespotten en daardoor te richten, maar slechts om ze te begrijpen. ‘Ik zal dus de menselijke handelingen en driften net zo beschouwen, alsof het zoeken lijnen, vlakken en lichamen gold.’

Men kan zich moeilijk een denkbeeld vormen van de schier bovenmenselijke geestelijke inspanning, vereist voor het scheppen van Spinoza's hoofdwerk. Men kan het evenwel afleiden uit de alomvattendheid van zijn inhoud. Het eerste deel gaat over het wezen en de eigenschappen Gods, het tweede ontwikkelt uit deze grondstelling het algemeen beginsel der zielkunde. Omdat bij Spinoza de ziel de ‘idee’ van het lichaam, zielsleer dus eigenlijk ideeënleer is, omvat dit deel tegelijk zijn kentheorie. In het derde deel behandelt hij de affecten, die hij actiones noemt, voor zover ze uitsluitend uit ons zelf voortkomen en passiones, voor zover ze mede door omstandigheden van buitenaf bepaald worden. Begeerte, vreugde en droefheid zijn de grondaffecten. Begeerte is de drift tot zelfbehoud van ons wezen. Wij begeren niet iets dat wij goed vinden, maar wij vinden dát goed, wat wij begeren. Vreugde bereidt ons wat dienstig is voor ons zelfbehoud, droefheid ervaren wij bij wat ons van die zelfbestemming afleidt.

Het derde deel levert als het ware het materiaal waarop de beide, eigenlijk ethische delen volgen. Het vierde deel handelt namelijk over de affecten waaraan wij noodzakelijk onderworpen zijn en over de krachten waarmee zij ons beheersen. Consequent intellectualist als hij is, ziet Spinoza in onze hartstochten slechts onzuivere, of zoals hij zegt, inadequate ideeën. De zuivering dier ideeën betekent derhalve de bevrijding van de hartstocht en deze op haar beurt de bevrediging van de drang naar zelfbehoud, is gelijk: deugd. De hoogste deugd bestaat in het overwicht van adequate ideeën of anders gezegd, in het zich onderwerpen aan de leiding der rede. Waar de rede ons allen gemeen is, betekent deze schijnbaar egoïstische, immers op de verwezenlijking van het eigen wezen gerichte zedenleer, in werkelijkheid tegelijk het algemeen menselijke en verwijdert zij zich dus niet zover van het gewone deugdbegrip als het oppervlakkig schijnt. Een aanhang vat nog eens in tweeëndertig stellingen alles samen wat hier en daar over de juiste leefwijze gezegd was. In de vierde daarvan lezen wij: ‘Diensvolgens is het laatste doel van de door de rede geleide mens, dat wil zeggen zijn grootste begeerte, waardoor hij er ook naar streeft, alle andere mensen te leiden, die welke er hem toe drijft, zich zelf en alle dingen, die object van zijn inzicht worden kunnen, adequaat te begrijpen.’

In het vijfde en laatste deel dat over de macht van het verstand en de menselijke vrijheid handelt, geeft hij eerst nog de middelen aan waardoor wij ons van de in het vierde deel als slecht erkende affecten bevrijden en de heerschappij der rede grondvesten kunnen. Daarna schildert hij de gevolgen

van de overwinning der goede affecten en de staat van gelukzaligheid die dit bewerkt. ‘De gelukzaligheid is niet het loon der deugd, maar de deugd zelf; en wij verheugen ons over haar, niet omdat wij onze lusten remmen, maar omgekeerd: omdat wij ons over haar verheugen, daarom kunnen wij onze lusten remmen.’

Hier bereikt het boek die ijlste hoogten waarheen maar eens in een paar eeuwen een mens met zijn denken, moeizaam en toch vrij, vermag te stijgen. Hier schreef Spinoza op het kleine kamertje van het huis aan de Paviljoensgracht in Den Haag op een van die uren tussen 's avonds tien en 's nachts drie uur, waarop hij placht te werken, in zijn armelijk Latijn, waarover Erasmus geglimlacht zou hebben, maar waarmee hij nochtans dezelfde wonderen wist te doen als de joodse profeten met hun armelijk Hebreeuws, die onvergankelijke slotwoorden van zijn hoofdwerk: ‘Indien al de weg waarvan ik aangetoond heb, dat hij hierheen leidt, uiterst moeilijk schijnt te zijn, hij laat zich toch vinden. En waarlijk, moeilijk moet wel zijn, wat zo zelden ontdekt wordt. Want als het heil gemakkelijk toegankelijk was en zonder grote moeite gevonden kon worden, hoe zou het dan mogelijk zijn, dat bijna allen het veronachtzamen?’ En dan, met een zucht van voldoening om het slot dat hij na twintig jaar arbeid mocht opschrijven, en ook, éven, van twijfel of de mensheid hem ooit zou volgen: ‘Sed omnia praeclara tam difficilia quam rara sunt.’ - ‘Maar al het verhevene is even moeilijk als zeldzaam.’

Men behoeft maar even de geur van de orthodoxie der Dordtse vaderen op te snuiven, zoals die nog heden hier en daar in onze dorpen is blijven hangen, om onmiddellijk te beseffen, dat het eerste bijbelwoord dat deze zelf op de lippen moest komen, wanneer zij van die Spinozistische leringen hoorden, geen ander kon zijn dan ‘de pestwalm komt in mijn neusgaten, spreekt de Heer’. Een God die gelijk gesteld werd met de natuur, die niet ergens, maar in alles en derhalve onpersoonlijk was, die wil noch doel had, die niet toornen of liefhebben, niet belonen of straffen kon, hemel noch hel, meelij noch genade, Zoon noch Verlossing, wonderen noch een jongste gericht kende, een God die van eeuwigheid tot eeuwigheid bestond, een God kortom die niets menselijks had, die zich niet liet dienen en tot wie te bidden dus zinloos was, wás voor hen eenvoudig geen God, en degeen die Hem zó beleed niets anders dan een ‘grouwelijck atheïst’, een revolutionair in het geestelijke, duizendmaal gevaarlijker dan alle politieke opstandelingen bij elkaar.

Voelde hij zich ook zelf als revolutionair? Ds. Colerus heeft omstreeks 1700 nog een album met tekeningen van Spinoza in handen gehad. Eén ervan stelde duidelijk een zelfportret voor, maar niet in zijn gewone klederdracht, doch in die waarin men destijds Masaniello placht af te beelden, de Napolitaanse visverkoper die in 1647 een opstand tegen de Spaanse onderkoning geleid had, en toen vermoord was, dezelfde wiens geschiedenis, in de opera ‘Muette de Portici’ verwerkt, in 1830 de uiterlijke aanleiding tot de Belgische opstand zou worden. In tegenspraak hiermee zou zijn ‘caute’ zijn, het ‘voorzichtig’ op zijn zegel, maar afgezien hiervan, dat revolutionaire gezindheid en voorzichtigheid elkaar niet noodwendig uitsluiten, kan men, naar betoogd is, dit ‘caute’ ook anders opvatten en wel als ‘pas op’ - zij ste-

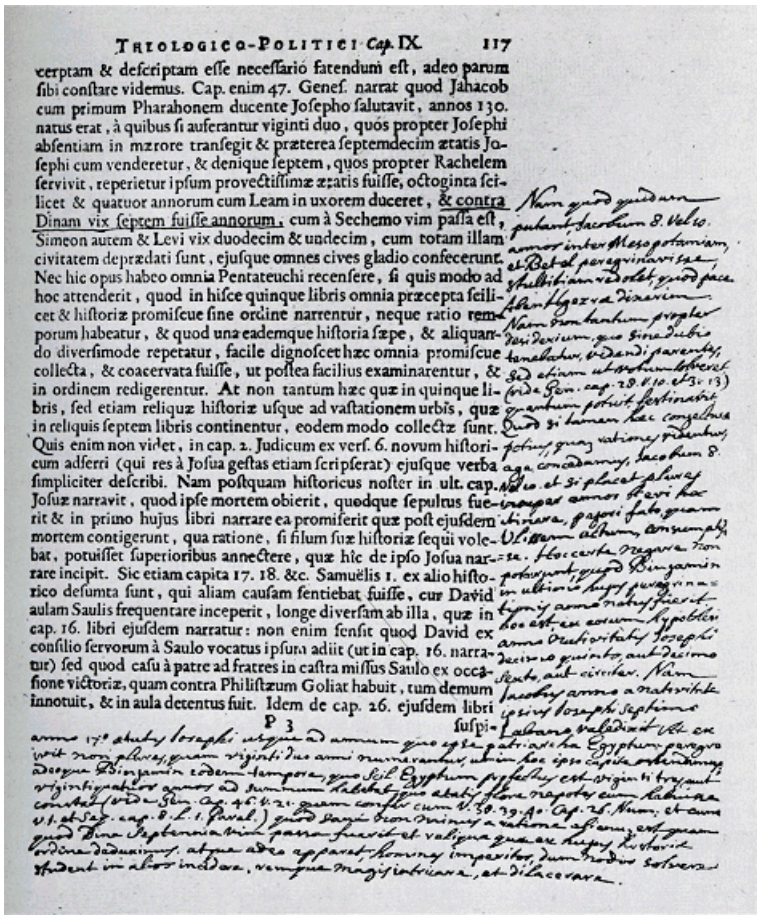
ken: de doorns namelijk, die als toespeling op zijn naam (Spinosus: de doornrijke) eveneens op dat zegel voorkomen.

Hoe het zij, willens of niet, hij ‘stak’. Maar het was intussen, gelukkig misschien voor Spinoza, niet de *Ethica* waaruit men tijdens zijn leven zijn denkbeelden kon leren kennen, want hij stuurde de delen van het werk, naarmate het vorderde, wel aan zijn vrienden in Amsterdam, maar verschenen is het pas met, op zijn wens, slechts de bescheiden initialen BDS in de door Jarig Jelles bezorgde *Opera Posthuma* na zijn dood. Neen, het grote gerucht om Spinoza ontstond pas in 1670, toen zijn tweede hoofdwerk van de pers kwam, zonder naam weliswaar, maar toch vrij spoedig en vrij algemeen als het zijne herkend, de *Tractatus theologico-politicus* , het *Godgeleerd-staatkundig Vertoog* .

Dit vertoog, waarvoor hij in 1665 de arbeid aan zijn hoofdwerk onderbrak, valt, zoals de titel reeds zegt, in twee delen uiteen. De losse band die ze bindt, bestaat slechts in het toen algemeen veronderstelde parallellisme tussen de oud-joodse staat en de Republiek der Verenigde Nederlanden van zijn dagen. In het eerste gedeelte heeft Spinoza de grondslagen voor de moderne bijbelkritiek gelegd. Zijn kritische zin doorbrak de ban van eeuwen, want hij die, als eerste, het boek der boeken als mensenwerk beschouwde, kon zich daarom ook voor het eerst rekenschap van de velerlei tegenspraak erin geven. Hij stelde op grond daarvan de vraag naar het historisch ontstaan der bijbelboeken. En niet alleen dat hij haar stelde, want door zijn onvergelijkelijke kennis en scherpzinnigheid slaagde hij er ook in, haar gedeeltelijk op te lossen. Het tweede, kleinste, gedeelte is een betoog, wel niet zonder overleg met Jan de Witt opgezet, ten bewijze, ‘dat de vrijheid van filosoferen niet slechts zonder schade voor de vroomheid en de vrede in de Staat kon worden toegestaan, maar dat zij slechts tegelijk met de vrede in de Staat en met de vroomheid zelf opgeheven kan worden.’

Wie politiek zegt, zegt compromis. Aan die wet heeft ook Spinoza zich kunnen noch willen onttrekken. Zeker niet in dit geschrift waarvan hij in een brief als een van de redenen die hem tot schrijven noopten, opgeeft: een weerlegging van de volksmening die hem voortdurend van atheïsme beschuldigde. Vandaar, dat we er in het veertiende hoofdstuk een gematigd-theïstische geloofsbelijdenis in zeven punten vinden, waarin we gemakkelijk de godsdienst van de vrijzinnige regenten, maar onmogelijk Spinoza's *Ethica* kunnen herkennen.

Ten overvloede bedoelde het politieke gedeelte van het traktaat mede de theoretische grondslag en verdediging te geven van een plakkaat der Staten van Holland van 1656, de ‘ordre jegens de vermenginge van godgeleerdheid met wijsbegeerte’, waarbij de theologen verboden werd, zich met filofosie en de filosofen, zich met theologie te bemoeien. Het plakkaat wilde een einde maken aan de onverkwikkelijke strijd aan de universiteiten over Descartes, en Spinoza's geschrift zou uiteraard deze werking gemist hebben, wanneer Spinoza niet getracht had zich aan het peil van zijn lezers aan te passen. Hij deed het bewust, zoals naar zijn mening, ook de joodse profeten bewust daarnaar gestreefd hadden. Hij heeft het bewust getracht, maar naar de uitkomst

THEOLOGICO-POLITICI Cap. IX. 117

cerptam & descriptam esse necessario fatendum est, adeo parum sibi constare videmus. Cap. enim 47. Genes. narrat quod Jahacob cum primum Pharahonem ducente Josepho salutavit, annos 130. natus erat, à quibus si auferantur viginti duo, quos propter Josephi absentiam in mœrore transegit & præterea septemdecim ætatis Josephi cum venderetur, & denique septem, quos propter Rachelem servivit, reperietur ipsum provectissimæ ætatis fuisse, octoginta scilicet & quatuor annorum cum Leam in uxorem duceret, & contra Dinam vix septem fuisse annorum, cum à Sechemo vim passa est, Simeon autem & Levi vix duodecim & undecim, cum totam illam civitatem deprædati sunt, ejusque omnes cives gladio confecerunt. Nec hic opus habeo omnia Pentateuchi recensere, si quis modo ad hoc attenderit, quod in hisce quinque libris omnia præcepta seilicet & historiæ promiscue sine ordine narrentur, neque ratio rerum habeatur, & quod una eademque historia sæpe, & aliquando diversimode repetatur, facile dignoscet hæc omnia promiscue collecta, & coacervata fuisse, ut postea facilius examinarentur, & in ordinem redigerentur. At non tantum hæc quæ in quinque libris, sed etiam reliquæ historiæ usque ad vastationem urbis, quæ in reliquis septem libris continentur, eodem modo collectæ sunt. Quis enim non videt, in cap. 2. Judicum ex vers. 6. novum historicum adferri (qui res à Josua gestas etiam scripserat) ejusque verba simpliciter describi. Nam postquam historicus noster in ult. cap. Josuæ narravit, quod ipse mortem obierit, quodque sepultus fuerit & in primo hujus libri narrare ea promiserit quæ post ejusdem mortem contigerunt, qua ratione, si filum suæ historiæ sequi volebat, potuisset superioribus annectere, quæ hîc de ipso Josua narrare incipit. Sic etiam capita 17. 18. &c. Samuëlis 1. ex alio historico desumta sunt, qui aliam causam sentiebat fuisse, cur David aulam Saulis frequentare inceperit, longe diversam ab illa, quæ in cap. 16. libri ejusdem narratur: non enim sensit quod David ex consilio servorum à Saulo vocatus ipsum adiit (ut in cap. 16. narratur) sed quod casu à patre ad fratres in castra missus Saulo ex occasione victoriæ, quam contra Philistæum Goliat habuit, tum demum innotuit, & in aula detentus fuit. Idem de cap. 26. ejusdem libri

 suspi-

Een randglosse in Spinoza's handschrift in een exemplaar van het *Tractatus theologico-politicus. Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

geoordeeld, kan men niet zeggen, dat het hem gelukt is. Zijn theïstische geloofsbelijdenis uit het veertiende hoofdstuk zal misschien een ogenblik sommigen aan het atheïsme van de schrijver hebben doen twijfelen. Maar als zij dan verder lazen, dat het niet tot het geloof behoorde, om uit te maken of die God nu vuur, geest, licht of gedachte was, en evenmin of Hij de dingen uit vrijheid of noodwendigheid leidde, Zijn wetten als heerser of als eeuwige waarheden verkondigde, de mens uit vrije wil dan wel uit de noodzaak van een goddelijk raadsbesluit Hem gehoorzaamt en of ten slotte de beloning der goeden en de bestraffing der bozen langs natuurlijke of bovennatuurlijke weg in zijn werk ging; dat, met andere woorden, over de eigenlijk theologische vraagstukken iedereen vrij was, te denken, wat hij wilde - wie dat alles las, zal spoedig weer van zijn kortstondige twijfel aan Spinoza's godloosheid genezen zijn. Zijn betoog in het negentiende hoofdstuk, dat het recht in geestelijke dingen aan de Hoge Overheid behoorde en dat de uiterlijke eredienst de vrede van de Staat ongemoeid moest laten, wilde men God op juiste wijze gehoorzamen, was voorts weliswaar naar de zin der regenten, maar zeker niet naar die der predikanten. En zijn conclusie in het twintigste en laatste hoofdstuk ‘dat het in een vrije Staat ieder geoorloofd moet zijn te denken, wat hij wil en te zeggen, wat hij denkt’, was een stelling waarin men ten slotte toch te zeer de echte Spinoza herkent om te kunnen aannemen, dat zelfs het merendeel der regenten, laat staan de predikanten, haar onderschreven zouden hebben.

Het *Godgeleerd-staatkundig Vertoog* miste zijn werking niet, maar het was een geheel andere dan de schrijver er zich van had voorgesteld. Afgezien van de vele herdrukken van het oorspronkelijke Latijn, bestaan er niet minder dan een twintigtal vertalingen van, zes Duitse, drie Hollandse, vier Engelse, vier Franse, een Spaanse en een Hebreeuwse, maar het aantal bestrijdingen overtreft dit getal verre. Voor de publieke opinie bléef Spinoza ook na 1670 niet alleen de godloochenaar: hij werd het er veeleer pas door. In het jaar van het verschijnen al kwamen niet minder dan vijf bezwaarschriften van synodale zijde tegen het traktaat los. In het volgend jaar komen er nog meer bij en bemoeien ook zowel het Hof als de Staten van Holland zich met het geval. Tussen 1672 en '74, toen het Hof tot een formeel verbod van dit en andere ketterse geschriften overging, vallen nog eens acht bezwaarschriften en zelfs daarna is de verontwaardiging niet geluwd, die ten slotte, in 1678, op een verbod van de *Opera Posthuma* in hun geheel uitloopt, waardoor men er werkelijk in geslaagd is, zelfs de herinnering aan de enige waarlijk oorspronkelijke wijsgeer die Holland ooit gekend heeft, een eeuw en langer te smoren, alsof hij nooit geleefd had.

Nog eenmaal is Spinoza op het politieke thema in geschrifte teruggekomen, namelijk in zijn *Verhandeling over de Staat* . Maar aangezien hij deze pas op het eind van zijn leven geschreven en niet voltooid heeft, blijven alle beschouwingen over Spinoza's politieke opvattingen en met name hierover of hij aan een aristocratie dan wel aan een democratie zowel in theorie als in de praktijk de voorkeur gaf, min of meer speculatief. Slechts dit laat zich daaromtrent, menen wij, met zekerheid zeggen. Als Hollander was hij realist.

Reeds als zodanig vallen recht en macht bij hem samen. Recht-macht is bij hem een dier eenheden van tegendelen die, zoals wij zagen, de kern van zijn monisme uitmaken en ten slotte strookte deze gelijkstelling ook met zijn en Hobbes' natuurrechtelijke opvattingen. Doch juist dit ‘machiavellistische’ uitgangspunt dreef hem tot een beschouwing van de Staat die zijns inziens zó moest zijn, dat staatslieden niet tot de gewetenloosheden kúnnen komen waartoe zij van nature geneigd zijn, en de voornaamste waarborg tegen elke soort tirannie schijnt voor hem een voldoend aantal machthebbers te zijn.

Er zijn in het negende hoofdstuk van deze verhandeling duidelijke aanwijzingen, dat hij de mislukking van Jan de Witts politiek aan een te klein getal regenten heeft geweten. Hij geeft daar in enkele regels blijk van een inzicht in het kerngebrek van onze toenmalige staatsinrichting waarvan het te wensen ware, dat de leiders van die staat het hadden gedeeld, of, als zij het al deelden, ernaar hadden gehandeld. Hij zegt daar namelijk: ‘dat de Hollanders het voor het behoud van hun wijsheid voldoende geacht hebben, zich van de graaf te ontdoen, zonder aan een nieuwe opbouw te denken. Maar afgezien van het gevolg daarvan, zegt hij, namelijk dat het merendeel der onderdanen daardoor niet wist, in wiens handen eigenlijk de hoogste regeermacht lag, waren de feitelijke machthebbers veel te gering in aantal om het volk te regeren.’ ‘De plotselinge ondergang van de Republiek’ - in 1672 - ‘kwam niet daar vandaan, dat men de tijd met onnutte beraadslagingen verdaan heeft, maar dat de staatsinrichting in het ongerede en het getal regeerders te klein was.’

Uit deze woorden te besluiten, zoals men wel gedaan heeft, dat Spinoza een overtuigd democraat geweest zou zijn, gaat echter niet aan. Een uitbreiding van het aantal patriciërs immers maakt van een aristocratie nog geen democratie. Maar afgezien daarvan heeft de voorstelling van Spinoza als democraat reeds daarom zijn bezwaren, omdat wij niet weten wat hij zich daarbij gedacht kan hebben, want terwijl hij in de wereld om zich heen talrijke voorbeelden van monarchieën en in de twee Republieken van Venetië en de Nederlanden van aristocratieën had, ontbrak een democratisch voorbeeld van een grote mogendheid. We zouden dus op zijn eigen ideaalbeeld van een democratie aangewezen zijn, maar het handschrift van de *Verhandeling over de Staat* breekt juist af, als hij nog slechts een abstracte definitie van die regeringsvorm gegeven heeft. Het grootste en afdoende bezwaar tegen die voorstelling schijnt ons echter, dat Spinoza, zoals uit zijn *Theologisch-politiek Traktaat* wel blijkt, veel te veel realist was en in politicis zich veel te zeer één voelde met de regentenheerschappij om te kunnen aannemen, dat hij in deze verder gegaan zou zijn dan het bescheiden hervormingsvoorstel dat we zoeven citeerden. Maar hoogst zelden is een revolutionair op het ene gebied, het ook op een ander. Dat hij niettemin een plaats in de voorgeschiedenis der democratie verdient, in die zeer algemene zin, dat hij zijn leer, ofschoon nog slechts te begrijpen door de ‘happy-few’, in de grond voor állen bestemde, is daarmee niet ontkend. Zelfs niet, dat hij in die meer concrete zin daar zijn plaats heeft, dat zowel Montesquieu als Rousseau hem met vrucht gelezen hebben.

Toen Spinoza deze politieke gedachten aan het papier toevertrouwde, woonde hij allang niet meer in Voorburg. Misschien in verband met de onverwachte reactie op zijn *Godgeleerd-staatkundig Vertoog* is hij in 1670 naar Den Haag verhuisd, zijn intrek nemend eerst op de Veerkade, bij de weduwe van Velen, en volgend jaar mei bij de huisschilder Van der Spyck op de Paviljoensgracht, nu nummer 72-74. Daar leefde hij ondanks alle verdachtmakingen in de rust en de zekerheid, dat hij de ware filosofie gevonden had, arbeidend aan zijn hoofdwerk, onderbroken slechts door die aan andere geschriften die men als uitstralingen van het *Theologisch-politiek Traktaat* kan beschouwen: verduidelijkende aantekeningen daarop, een oorspronkelijke Hebreeuwse grammatica, een - verbrande - vertaling van de Pentateuch en - voortzetting van zijn natuurkundige studiën - een lang verloren gewaande *Verhandeling over de Regenboog* .

Was hij moe van zijn werk, dan ging hij uit, deftig in 't zwart naar de mode dier dagen, met de hagelwitte kraag als omlijsting van zijn donker gezicht en de flikkering van de zilveren gespen op zijn schoenen, ‘want niet een slordig uiterlijk maakt ons tot geleerde, integendeel, die geaffecteerde nalatigheid is het kenmerk van een lage ziel waarin geen wijsheid huist en de wetenschappen slechts onreinheid en verderf voortbrengen kunnen’. Of hij tekende wat of zocht in zijn kamer een spinneweb op - de nagedachtenis van Van der Spycks huisvrouw moge ons deze mededeling vergeven - en staarde glimlachend naar de doodsstrijd van vliegen: het leven was niet gemakkelijk, maar overal eender en - blijkbaar - toch één groot geheel ... Of hij ontving bezoekers, van hoog tot laag, met wie hij geduldig hun moeilijkheden besprak, dan wel ging hij beneden bij zijn huisbaas een pijp tabak roken en een glas wijn drinken, vroeg, als het zondag was, met belangstelling naar de preek, prees de uitlegkunde van de predikant en stelde de juffrouw gerust, dat zij zeer wel zalig kon worden in haar geloof, als zij maar een stil en godgewijd leven leidde...

Driemaal werd die rust in de zeven Haagse jaren verstoord. De eerste maal in augustus 1672, toen het bericht van de moord op de De Witten de evenwichtige man zó schokte, dat hij in tranen uitbrak en die nacht, zoals hij aan Leibniz verteld heeft, een proclamatie opstelde die met de woorden ‘ultimi barbarorum’ begon en die hij aan de Gevangenpoort had willen aanplakken. En wellicht ook met gevaar voor zijn leven, aangeplakt zou hebben, wanneer Van der Spyck het hem niet belet had, door de deur op het nacht-slot te doen. Maar spoedig daarop zag hij zelf het onzinnige van deze opwelling in en liet zich tegenover een vriend ontvallen: ‘wat zou de wijsheid ons baten, als wij, zelf tot de hartstochten van het volk vervallend, niet de kracht hadden, ons van zelf weer te verheffen?’

De tweede stoornis was, een jaar later, zijn beroep naar Heidelberg. Keurvorst Karl Ludwig liet hem door de theoloog Fabritius een professoraat in de filosofie aanbieden. Spinoza vroeg zes weken bedenktijd - en sloeg toen af. Zijn colleges zouden hem van zijn eigenlijke werk afhouden, en bovendien zag hij niet recht, hoe hij de hem toegestane vrijheid van filosoferen moest verbinden met de eis om de officieel erkende godsdienst niet te storen...

De derde stoornis was zijn reis naar Utrecht in hetzelfde jaar 1673 op uitnodiging van niemand minder dan Condé, de opperbevelhebber van het Franse leger dat toen nog het grootste deel van de Nederlanden bezet hield. Het doel van die reis is niet precies bekend. Spinoza is er enkele weken geweest;, maar zonder Condé te spreken die onverwachts weggeroepen was. Wel heeft hij er met Luxembourg en Stoupe gepraat, de Zwitserse kolonel die zich voor hem interesseerde in verband met zijn nog in hetzelfde jaar verschenen boek over *La religion des hollandais*. Ofschoon Spinoza, naar het schijnt, de reis niet zonder overleg met regeringsinstanties aanvaard heeft, werd hij toch bij zijn terugkeer in Den Haag van spionage en landverraad verdacht. Toen Van der Spyck, bang geworden voor een inval, hem uitsluitsel vroeg, stelde hij hem gerust met de woorden: ‘Maak u geen zorg, ik ben onschuldig en onder de groten zijn er velen die wel weten, waarom ik naar Utrecht ben gegaan. Zodra u gerucht aan de deur hoort, zal ik naar buiten gaan, al zouden zij mij ook behandelen, zoals zij het de goede heren De Witt gedaan hebben. Ik ben een oprecht republikein en het welzijn van de Republiek is mijn doel.’

Zo leefde hij nog enkele jaren, tot het einde kwam, vroeger dan zijn omgeving, vroeger ook dan hij zelf gedacht heeft. Want al wist hij, dat hij de gevreesde ziekte had die in zijn familie zat en waaraan het glasstof van zijn slijpmolen en de overmatige intellectuele inspanning geen goed gedaan hadden, hij dacht desondanks niet over de tering. ‘De vrije mens denkt aan niets minder dan aan de dood en zijn wijsheid is niet een bezinning op de dood, maar op het leven.’ Doch die zaterdag 20 februari 1677 dwong het leven hem, zijn gedachten op de dood te richten. Hij trof althans met Van der Spyck beschikkingen over zijn literaire nalatenschap en Het dokter Schuller uit Amsterdam overkomen. Het was overigens misschien een voorbijgaand vóórgevoel. Want toen de huisbaas om vier uur uit de kerk kwam, kwam zijn hoge gast naar beneden en onderhield zich met hem als naar gewoonte. De zondag daarop was hij 's morgens al weer beneden. 's Middags echter gingen de huisgenoten ter kerke en toen zij terugkwamen hoorden zij van de dokter, dat Spinoza om drie uur zacht en kalm overleden was. Op 25 februari begeleidden zes karossen en een groot aantal aanzienlijken het stoffelijk overschot naar de Nieuwe Kerk aan het Spuy waar het, niet ver van het graf van Jan de Witt, werd bijgezet. ‘Terra hic Benedicti de Spinoza in Ecclesia Nova olim sepulti ossa tegit’ hebben zijn vereerders tweehonderdvijftig jaar later op een grafsteen achter de kerk laten beitelen: ‘Deze aarde dekt het gebeente van Benedictus de Spinoza, oudtijds in de Nieuwe Kerk begraven.’

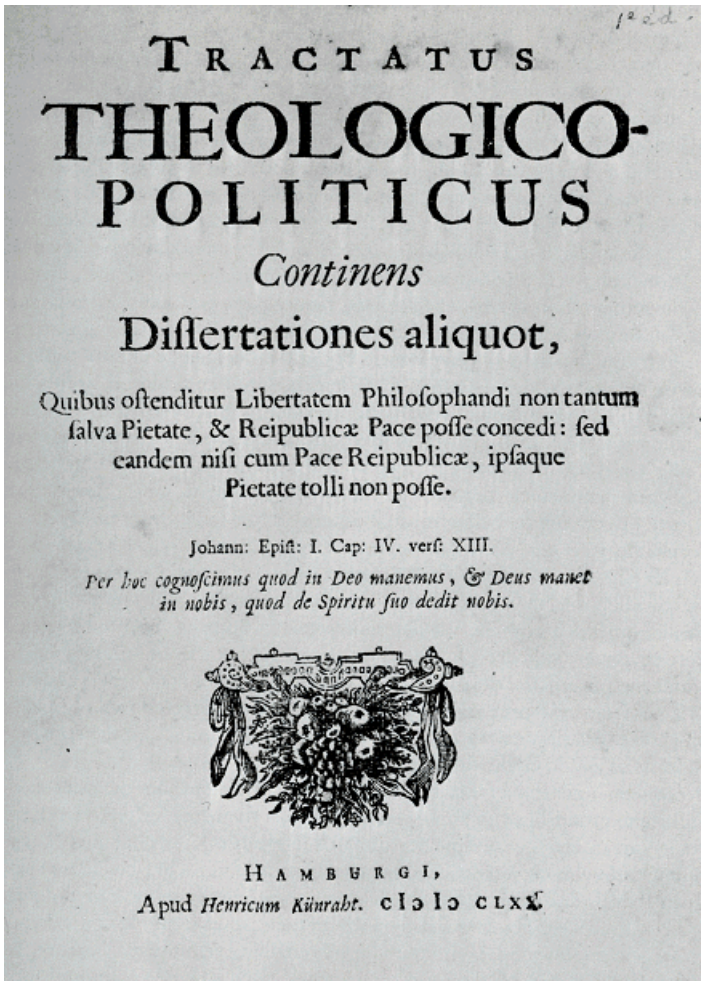
Tussen twee banbliksems ligt de hoge top die dit leven was, besloten, de eerste, in 1656 die zijn persoon uit de omgeving van zijn jeugd verstiet, de tweede die, in 1678, zijn werk aan de vergetelheid trachtte prijs te geven. Zij schijnen op het eerste gezicht de zekerheid die hij zocht en de rust die hij in zijn zekerheid vond, schril verstoord te hebben en wij zijn tot verontwaardiging over de menselijke dwaasheid geneigd. Maar bij dieper beschouwing aanvaarden wij, zoals ook Spinoza zelf, wiens diepste wezen aanvaarding was, en wij zien, dat het juist die banbliksems zijn die de top zo helder heb-

ben verlicht. Zijn verstoting blijkt de bron van zijn zoeken naar zekerheid, en het verbod van zijn werk waarborgde hem, dat hij haar gevonden had. Ontmoedigd heeft de tegenstand van zijn oud milieu en zijn nieuwe omgeving hem nimmer, zó weinig dat Van Vloten hem later terecht ‘de blijde boodschapper der mondige menschheid’ heeft kunnen noemen. Zijn *Ethica* is een evangelie van blijmoedige levensaanvaarding geworden, niet ondanks maar dank zij die tegenstand, en zijn naam de hoogste wijsgerige uitdrukking van die typisch Hollandse werkelijkheidszin, zoals Rembrandt er de hoogste beeldende, Vondel de hoogste dichterlijke uitdrukking van is. Want evenmin als de scheppingen van dezen is die van Spinoza te begrijpen buiten het historisch milieu en het sociaal klimaat onzer regentenmaatschappij, in de opwaartse fase van het vroeg-kapitalisme op zijn hoogtepunt, dat is in het derde kwart van onze zeventiende eeuw, niet vroeger en niet later. De mens immers is tot optimisme en pessimisme in staat, en de omstandigheden in de ruimste zin bepalen naar welke zijde de naald der gevoelige naturen doorslaat.

En zoals die tegenstand hem zelf eer heeft versterkt dan verzwakt door zijn zuiverheid te stalen, zo heeft hij ook zijn invloed op de wereld eer vergroot dan verkleind. De roem waar hij in zijn jeugd naar streefde, waar hij, man geworden, zo wantrouwend tegenover stond, is toch gekomen. Een eeuw lang verbleef hij in de duisternis waaruit hij volgens zijn vijanden te onzaliger ure was opgedoemd en waarin zij hem met vrome ijver hadden geduwd. Er waren in de 18de eeuw misschien geen tien mensen die iets van hem wisten, maar onder die tien waren Voltaire, Montesquieu en Rousseau, waren Lessing, Herder, Jacobi en Mozes Mendelssohn. Ernst Altkirch heeft een aantal uitspraken van beroemde mannen over hem verzameld. Daaronder zijn die van Goethe, Schleiermacher, Hegel, Friedrich Schlegel, Novalis, Coleridge, Shelley, Heine, Flaubert, Renan, Nietzsche, T.H. Huxley en Anatole France.

In de vorige en onze eigen eeuw hebben vertalers en romanschrijvers hem binnen het bereik van het publiek gebracht, filosofen als Höffding, Brunschvicg en Pollock hem aan de universiteit geïntroduceerd, terwijl er bovendien meer dan één geleerde geweest is die Spinoza's levenswerk van voldoende belang achtte, om er het zijne aan te wijden, zoals Kuno Fischer, Freudenthal, Gebhardt en de jezuïet Dunin-Borkowski, wiens vierdelig werk een mijn is, welks schatten zelfs nog lang niet gedolven zijn.

In zijn eigen vaderland duurde het langer voor de naschijn der banbliksems aan de horizon verbleekten. Ziet men af van de kleine kring om de levende Spinoza heen die we uit Meinsma's werk hebben leren kennen en van het wat troebele ondergrondse beekje van populair spinozisme in de 18de eeuw, dan blijkt de doorbraak die in Duitsland een eeuw vroeger plaats had, hier pas in de tweede helft der 19de eeuw te hebben plaatsgegrepen, toen Land en Van Vloten zijn werken opnieuw uitgaven en iets later en in onze tijd mensen als H.J. Betz, W. Meyer, K.O. Meinsma, W.G. van der Tak, J.H. Carp en Sikkes de studie daarvan met min of meer gelukkige uitslag weer opvatten. Doch afgezien van die engere aanhang blijken tal van min of meer leidende geesten uit het moderne Nederland, de een meer, de ander

TRACTATUS
THEOLOGICO-
POLITICUS
Continens
Diſſertationes aliquot,

Quibus oſtenditur Libertatem Philoſophandi non tantum ſalva Pietate, & Reipublicæ Pace poſſe concedi: ſed eandem niſi cum Pace Reipublicæ, ipſaque Pietate tolli non poſſe.

Johann: Epiſt: I. Cap: IV. verſ: XIII.
Per hoc cognoſcimus quod in Deo manemus, & Deus manet in nobis, quod de Spiritu ſuo dedit nobis.

HAMBURGI,
Apud *Henricum Künraht.* cIↃIↃ CLXX

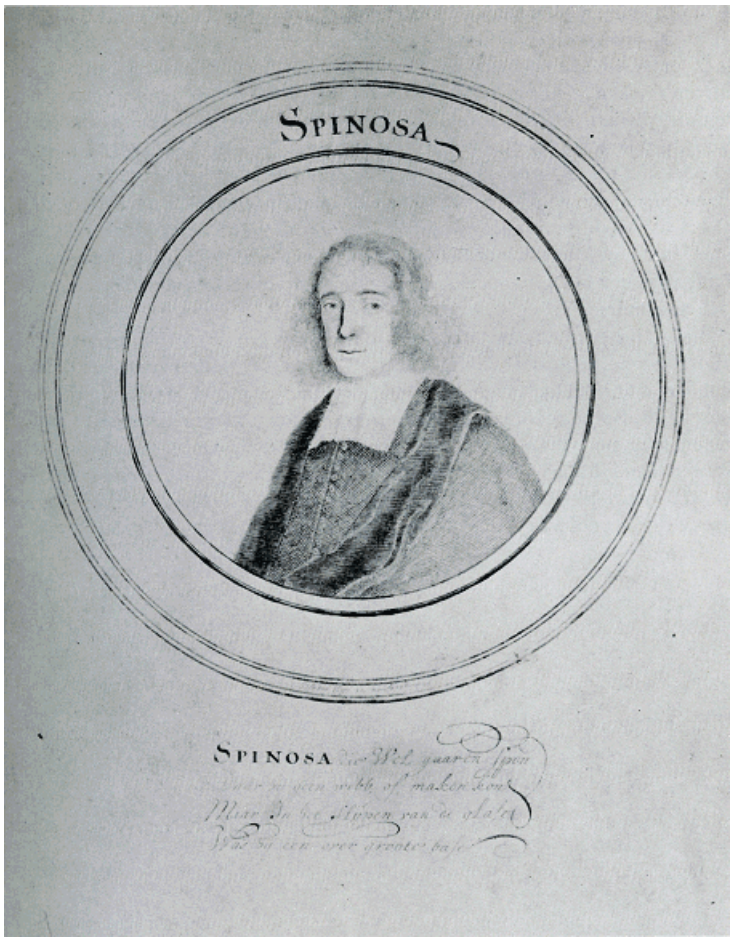
Titelpagina van de authentieke eerste druk van het *Tractatus theologicopoliticus*, dat evenwel niet in Hamburg maar in Amsterdam uitgegeven is. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

minder, door hem beïnvloed. Wij denken aan dichters als Gorter en Verwey, Leopold en Van Eyck, aan een filosoof als Bierens de Haan, en niet in de laatste plaats aan iemand die iets van de dichter en de wijsgeer in zijn schrijverschap verenigde, Nico van Suchtelen.

Vanwaar die aantrekkingskracht die in déze mate van geen ander 17de-eeuws filosoof meer uitgaat? Berust zij op het waarheidsgehalte van zijn wijsbegeerte? Niemand kan, dunkt ons, ontkennen, dat hij te ver gegaan is en in zijn zucht naar zekerheid dingen voor zeker gehouden heeft, waaromtrent wij geen zekerheid hebben niet alleen, maar waarschijnlijk ook nooit zullen krijgen. Op de vraag van Tschirnhaus, een zijner correspondenten, waarom wij van de oneindig-vele attributen der God-natuur er maar twee kennen, wist hij geen bevredigend antwoord. Hij kon nog niet zeggen, wat wij nu zeggen zouden: we kennen ook maar drie dimensies, maar nemen er toch met reden méér aan. En op diens tweede vraag: hoe uit de eenheid der substantie de empirische veelheid der lichamen af te leiden is, antwoordde hij slechts met de tegelijk vertrouwende en weifelende woorden: ‘Daarover zal ik misschien een andere keer, als ik in leven blijf, duidelijker met u spreken, want tot nog toe heb ik daarover niets in de passende vorm kunnen opstellen.’ Voor een deel berust die aantrekkingskracht ons inziens echter juist op de zelfde behoefte aan zekerheid die ook Spinoza zelf langs de eenzame weg der verre en verste gedachten al verder, al te ver doordreef. Er zijn, o zeker, vele wegen die naar de een of andere zekerheid leiden, maar zij allen die haar noch in een kerk noch in de wereld vinden en haar toch niet ontberen kunnen, vonden haar vaak in Spinoza. Spinoza heeft een historisch onvervangbare plaats tussen de christelijke zonde-moraal en het Kantiaanse postulaat: ‘du sollst’, want noch in de ene, noch in de andere is plaats voor de zaligspreking die om zo te zeggen de Bergrede van Spinoza's Evangelie is en die men zó zou kunnen formuleren: ‘zalig zijn de begrijpenden, want zij zullen vrede vinden.’

Voor een ander deel berust die aantrekkingskracht op de dialectisch-monistische grondslag van zijn systeem, dat juist daardoor velerlei verklaring toelaat van uiterst mysticisme tot uiterst materialisme, al naar men het als een deïficatie van de wereld of als een secularisatie van God beschouwt. Het is geen toeval, dat naar aanleiding van de 250ste herdenking van zijn sterfdag in 1927 in Den Haag een congres gehouden is, waar sprekers uit de burgerlijke geleerdenwereld hem voor allerlei religieuze stromingen opeisten, terwijl terzelfder tijd in Moskou een vergadering in de officiële communistische academie plaats had, waar de eerste spreker hem voor de bevrijde arbeidersklasse vindiceerde ‘als misschien de koenste, klaarste en reinste onder de denkers die de baan gebroken hebben voor de geestelijke bevrijding der mensheid’. Intussen deze eigenschap deelt Spinoza met Plato, Kant, Hegel en Marx die zich ook telkens opnieuw laten interpreteren en daardoor evenmin als hij verouderen kunnen en als verklaring voor speciaal zijn aantrekkingskracht kan men derhalve ook met deze overweging niet volstaan.

Ligt het geheim dan in zijn ‘amour de l'impossible’? Voor een deel zeker, maar zoveel andere grote geesten hebben haar ook gekend, dat men juist

Benedictus Spinoza. Tekening door J. Faber. *Bibliotheca Rosenthaliana, Amsterdam*

deze uitspraak als definitie van het genie heeft kunnen opstellen. Of, specialer al, in zijn verbinding van het ethische met het metafysische, waarop volgens Gebhardt de bekoring berustte waarmee Spinoza op het gemoed zou blijven werken? Gorter heeft in zijn *Grote Dichters* drie liefdes onderscheiden die, meende hij, de grote dichter maakten: de liefde tot het ik, die tot de vrouw en die tot de gemeenschap. En Spinoza? Niet tot het ik, dat hij onderschikte, niet tot de vrouw die hij niet kende, niet tot de gemeenschap die hem tot tweemaal toe verstiet, maar tot het Al ging zijn liefde uit die hem de drijfveer was bij de verbinding waarvan Gebhardt gewaagde. Het is een zeer hoge, het is wel de hoogste hef de, waartoe ooit een mens in staat geweest is, maar wij voor ons ervaren de bekoring van Spinoza, in haar diepste grond, toch nog anders.

Bij het lezen van Spinoza herleeft in ons de ik die wij waren, neen: die wij wilden wezen, toen wij twintig waren. Spinoza's kristallen zuiverheid, dat is toch wel wat hem het meeste, wat hem wezenlijk van alle andere denkers onderscheidt. Spinoza is de gerijpte droom der jeugd, de belichaming van dat reiken naar het verhevene - ‘even moeilijk als zeldzaam’ - waarop we later wel met een glimlach plegen neer te zien, maar waarvan we diep-in toch weten, dat het het beste is wat we in ons hebben. En dit, dunkt ons, is de grote erfenis die de godloze godzoeker heeft nagelaten.

Zeventiende tot negentiende eeuw

Jan Swammerdam

Martelaar der wetenschap

Een zwak en eenzelvig, een vreemd kind, een vreemd en ziekelijk man die eenzaam, moeizaam en met toenemende weerzin niet langer dan drieënveertig jaren dit leven verdraagt. Een man met één hartstocht, één eerzucht, één doel, ter meerdere ere Gods de grootheid van de schepping na te speuren in zijn allerkleinste manifestaties, daarbij zich zelf en anderen de geringste onnauwkeurigheid als een zonde tegen de goddelijke waarheid aanrekenend. Een geleerde die consequenter dan wie ook alle autoriteitsgeloof uit zijn wetenschap heeft gebannen om louter en alleen uit de natuur die hij 'een geduurigh opgeslagen boeck gelijck' noemt, zijn kennis te putten, tot plotseling zijn werkdrift versmoort in een melancholieke twijfel aan de eeuwigheidswaarde van zijn levenswerk, ja in vrees voor de zondigheid ervan en in een beklemmend dogmatisch mysticisme. Dan bezwijkt zijn zwakke lichaam onder de strijd van de demonen die in zijn geest huizen.

Het vreemde kind groeit op in de meest bizarre omgeving die zich denken laat. In het huis op de Oude Schans, tegenover de Montelbaensbrug, is beneden aan de straat de apotheek gevestigd met zijn propere en doorgeurde geheimzinnigheid in Delfts blauw, glas en blinkend koper, daarachter het comptoirtje en de wat sombere, ingebouwde woonvertrekken. Maar zo de apotheek al een paradijs mocht schijnen voor de op zoethout en laurierdrop beluste jeugd van de buurt, voor het kind Jan ging de wereld van het wonder pas open, als hij met vader mee de smalle trap op mocht naar de bovenverdieping, waar Jacob Jansz met het geduld en de offervaardigheid van de rasechte verzamelaar zijn kunst- en rariteitenkabinet had ingericht dat tot de bezienswaardigheden van Amsterdam behoorde. Behalve een fraaie collectie uitheems porselein vond men er resten en preparaten van 'Dieren, Dierkens, Aardgewassen en Bergwerken', allerlei wonderen en curiositeiten voor geld en goede woorden van reizigers en zeelui uit Oost en West bijeengegaard. Aanvankelijk zal het kind niet minder geboeid zijn door 'de handt van een Meeremin' of de 'Eenhoorn, lang ses voet en drie duim', de 'Sonnenaarde van Paludanus' of de 'gestremde melck van de Maeght Maria' als door de mineralenverzameling, de paradijsvogels en de grillige vormen en kleuren van negentienhonderd schelpen en zeventig koraalgewassen. Maar wanneer we zijn oudste biograaf Boerhaave mogen geloven, maakte reeds in zijn eerste jeugd zijn gerichte belangstelling zich los uit de passie voor het natuurhistorisch curiosum waaruit zijn vaders kabinet en vele soortgelijke verzamelingen ontstaan waren. Niet het grillige wonder der rariteit boeide hem, maar dat van de natuurlijke orde, van de systematiek der levensverrichtingen en hoe dat systeem zich met een oneindige verfijning der organen tot in de allerkleinste levende wezens voortzette. Deze centrale doelstelling - typisch ken-

merk van het genie - stortte hem al dadelijk in het eerste van die reeks van conflicten die, wel geen kenmerk, maar toch een al te gewoon begeleidingsverschijnsel in de levensloop van dat genie zijn. Zijn vader had als meer energieke vaders van enige zoons het ontwerp voor zijn bestemming pasklaar liggen: hij zou de roem van zijn kabinet voortzetten en de vrome wens zijns vaders verwezenlijken een dienaar des Woords tot zoon te hebben. Ter wille van het laatste liet hij hem onderricht geven in het Latijn, ter wille van het eerste zette hij hem aan het ordenen en catalogiseren van zijn verzameling. Jan schijnt zich geschikt te hebben met de meegaandheid der bezetenen op punten die hun kerngedachte niet raken. Hij stak, zijn scherp verstand ten spijt, een minimum van de Latijnse lessen op en schijnt ook verder weinig tot 'algemene ontwikkeling' geneigd te zijn geweest: in zijn *Bijbel der Natuure* vertelt hij, dat de purperslak wordt ingevoerd uit 'Byzantien, een oort uyt Africa'. Voor zijn latere wetenschappelijke geschriften gebruikte hij steeds een nauwkeurig en verzorgd Hollands en liet ze, waar nodig, door een ander in het gebruikelijke geleerden-Latijn vertalen. Hij sorteerde en schikte zijn vaders schatten, maar in de nog vrijblijvende ruimte begon hij zijn eigen verzameling te rangschikken die gestadig aangroeide en in 1669 reeds twaalfhonderd nummers telde en die uitsluitend 'bloedeloze dierkens' (insekten) bevatte, een enkele uitheemse vlinder of schorpioen, maar hoofdzakelijk vlinders, rupsen, spinnen, bijen en ander klein gebroed dat hij op zijn zwerftochten rondom Amsterdam, langs de Vecht en de Lek, langs de Noordzee en tot ver in Gelderland toe verzamelde en met onuitputtelijk geduld in zijn bouw en levensverrichtingen gadesloeg. In de ogen van de verzamelzieke apotheker, die hertogen en buitenlandse gezanten in zijn kabinet had mogen rondleiden, was dit niet alleen een verraad aan zijn levenswerk, maar ook een beuzelachtige dagdieverij. De zoon van zijn kant, zwijgzaam en eenkennig van aard en voor alles meer geschikt dan voor een beroepmatig verkeer met zijn medemensen, weigerde beslist zich verder voor het predikambt te bekwamen. Boerhaaves sobere inleiding tot de *Bijbel der Natuure* geeft weinig bijzonderheden over deze strijd die blijkbaar jaren geduurd heeft; alleen dat het in 1661 - Swammerdam is dan al vierentwintig jaar - tot een compromis komt: hij vertrekt naar Leiden om daar medicijnen te studeren, blijkbaar op zijn vaders eis om dan althans in de richting van zijn liefhebberij een rendabel beroep te kiezen.

Hoe ver hij met zijn zelfstudie gevorderd was, toen hij naar Leiden trok, of hij in de anatomie waarin hij zich weldra zo een duivelskunstenaar zou betonen misschien enige aanwijzingen had gehad van de toen beroemde Amsterdamse anatomen Tulp, Deiman of Blasius weten we niet. Uit Boerhaaves nauwkeurige mededeling dat hij: 'water, lucht, aarde, land, veld, weyde, akkers, woesteny, duyn, rivierkant, strand, rivier, stilstaand water, meeren, zee, put, kruyd, puynhoop, holen, bewoonde plaatsen, jaa selvs geheyme vertrekken doorsogt' kunnen we alleen opmaken, dat hij zich reeds voor zijn vertrek naar Leiden een gevestigde reputatie van zonderling verworven had en uit zijn latere geschriften, dat hij waarschijnlijk zijn 16de en 17de eeuwse voorgangers op het terrein der entomologie met zijn gewone precisie en niet zon-

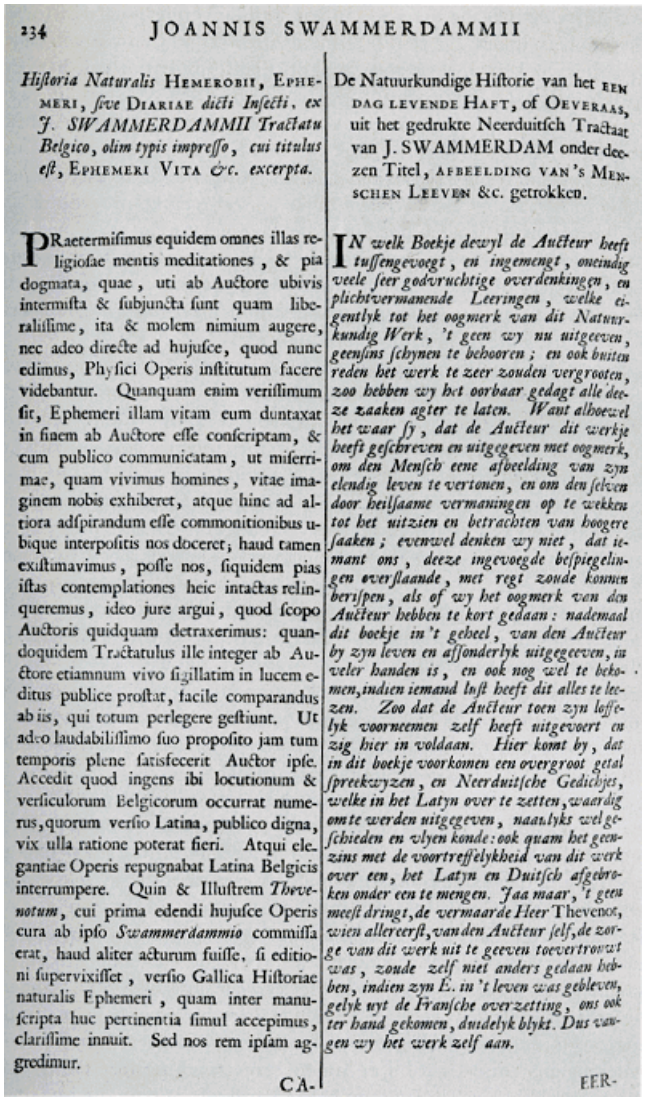
Het huis ‘De Star’ van Jan Swammerdam aan de Oude Schans nr. 18 te Amsterdam.
Gemeentelijke Archiefdienst, Amsterdam.

der kritiek op hun methode en resultaten bestudeerd had.

In Leiden bleek het studieplan althans van zijn kant meer dan een afgedwongen concessie. Onder leiding van de le Boe Sylvius, de beroemde vertegenwoordiger der ‘iatro-chemische’ school aan de Leidse universiteit volbracht hij precies in twee jaar vlot zijn kandidaatsstudie, maar zijn denkrichting liet zich niet wijzigen; niet de overgeleverde ervaring en pseudo-ervaring der oude medici had zijn belangstelling, maar het zien hoe de dingen zijn: met twee andere veelbelovende studenten Reinier de Graaf en de Deen Nicolaas Stenon wierp hij zich met al zijn onderzoekershartstocht op de anatomie, daarbij gesteund en aangemoedigd door professor Joh. van Horne die voor een van de bekwaamste anatomen van zijn tijd gold.

Deze twee Leidse jaren zijn misschien de evenwichtigste van Swammerdams leven geweest: in de nieuwe omgeving kon hij zich tijdelijk bevrijd voelen van de druk zijner uitzonderlijkheid, hier vond hij waardering voor wat ook voor hem het meest waardevolle was, vriendschap en samenwerking met andere begaafde jonge mensen van gelijke, zij het misschien niet gelijksoortige eerzucht, en de, naar het leek, belangeloze bescherming van een ervaren en invloedrijk man als Van Horne. Samen met Stenon die ook reeds in zijn studententijd naam maakte met zijn anatomische vondsten, deed hij een reeks van anatomische proeven op levende honden naar de ademhaling van het volwassen dier en het embryo, die in en buiten Leiden de aandacht trokken. Sylvius vermeldt in zijn: *Medicarum Dispositionum decas,* dat Swammerdam hem al op 15 januari 1663 (toen hij dus nauwelijks een jaar in Leiden was) de overgang van de lucht uit de vertakkingen van de luchtpijp in de aderen en slagaderen van de longen bij een levende hond aantoonde en ook in een brief van de Kopenhaagse anatoom Bartholinus wordt zijn onderzoek naar de loop van de borstbuis (een van de grote lymfvaten) bij de hond genoemd. Kort na zijn kandidaatsexamen verhuisde hij naar de protestantse academie te Saumur aan de Loire, waar hij zijn anatomische studies voortzette en daarbij de klepvliegen, in de lymfvaten ontdekte, maar ook zwervende langs de Loire tot zijn oude liefde voor de bloedeloze dierkens weerkeerde en het leven en bedrijf van waterjuffers en eendagsvliegen bespioneerde. Te Parijs woonde hij enige tijd samen met Stenon en maakte door diens bemiddeling kennis met Melchisedec de Thévenot, ex-diplomaat, man van de wereld, maar ook van grote ontwikkeling en belangstelling, die onder andere de reisverhalen van Bontekoe en Tasman in het Frans vertaalde en op wiens buitengoed Issy zich de kring vormde waaruit enige jaren later de Académie des Sciences zou ontstaan. Thévenot nodigde de vrienden hartelijk bij zich en heeft tot het laatst toe alles wat in zijn vermogen was gedaan om Swammerdam aan te moedigen en te steunen in zijn natuuronderzoek, ondanks het feit, dat er in de hoofse disputaties op Issy, waar Christiaen Huygens zo gemakkelijk schitterde, al heel weinig eer te behalen viel aan deze stugge en linkse Hollander die ternauwernood te bewegen was tot een zwijgende demonstratie van zijn befaamde ontleedkunst.

Ten huize van Thévenot ontmoette hij ook de Amsterdamse ex-burgemeester Coenraad van Beuningen die hem bij zijn terugkeer naar Amsterdam

234 JOANNIS SWAMMERDAMMII

Hiſtoria Naturalis HEMEROBII, EPHEMERI, *ſive* DIARIAE *dicti Inſecti, ex J. SWAMMERDAMMII Tractatu Belgico, olim typis impreſſo, cui titulus eſt,* EPHEMERI VITA *&c. excerpta.*

PRaetermiſimus equidem omnes illas religioſae mentis meditationes, & pia dogmata, quae, uti ab Auctore ubivis intermiſta & ſubjuncta ſunt quam liberaliſſime, ita & molem nimium augere, nec adeo directe ad hujuſce, quod nunc edimus, Phyſici Operis inſtitutum facere videbantur. Quanquam enim veriſſimum ſit, Ephemeri illam vitam eum duntaxat in finem ab Auctore eſſe conſcriptam, & cum publico communicatam, ut miſerrimae, quam vivimus homines, vitae imaginem nobis exhiberet, atque hinc ad altiora adſpirandum eſſe commonitionibus ubique interpoſitis nos doceret; haud tamen exiſtimavimus, poſſe nos, ſiquidem pias iſtas contemplationes heic intactas relinqueremus, ideo jure argui, quod ſcopo Auctoris quidquam detraxerimus: quandoquidem Tractatulus ille integer ab Auctore etiamnum vivo ſigillatim in lucem editus publice proſtat, facile comparandus ab iis, qui totum perlegere geſtiunt. Ut adeo laudabiliſſimo ſuo propoſito jam tum temporis plene ſatisfecerit Auctor ipſe. Accedit quod ingens ibi locutionum & verſiculorum Belgicorum occurrat numerus, quorum verſio Latina, publico digna, vix ulla ratione poterat fieri. Atqui elegantiae Operis repugnabat Latina Belgicis interrumpere. Quin & Illuſtrem *Thevenotum*, cui prima edendi hujuſce Operis cura ab ipſo *Swammerdammio* commiſſa erat, haud aliter acturum fuiſſe, ſi editioni ſupervixiſſet, verſio Gallica Hiſtoriae naturalis Ephemeri, quam inter manuſcripta huc pertinentia ſimul accepimus, clariſſime innuit. Sed nos rem ipſam aggredimur.

CA-

De Natuurkundige Hiſtorie van het EEN DAG LEVENDE HAFT, of OEVERAAS, uit het gedrukte Neerduitſch Tractaat van J. SWAMMERDAM onder deezen Titel, AFBEELDING VAN 'S MENSCHEN LEEVEN &c. getrokken.

IN welk Boekje dewyl de Auctеur heeft tuſſengevoegt, en ingemengt, oneindig veele ſeer godvruchtige overdenkingen, en plichtvermanende Leeringen, welke eigentlyk tot het oogmerk van dit Natuurkundig Werk, 't geen wy nu uitgeeven, geenſins ſchynen te behooren; en ook buiten reden het werk te zeer zouden vergrooten, zoo hebben wy het oorbaar gedagt alle deeze zaaken agter te laten. Want alhoewel het waar ſy, dat de Auctеur dit werkje heeft geſchreven en uitgegeven met oogmerk, om den Menſch eene afbeelding van zyn elendig leven te vertonen, en om den ſelven door heilſaame vermaningen op te wekken tot het uitzien en betrachten van hoogere ſaaken; evenwel denken wy niet, dat iemant ons, deeze ingevoegde beſpiegelingen overſlaande, met regt zoude kunnen beryſpen, als of wy het oogmerk van den Auctеur hebben te kort gedaan: nademaal dit boekje in 't geheel, van den Auctеur by zyn leven en afſonderlyk uitgegeeven, in veler handen is, en ook nog wel te bekomen, indien iemand luſt heeft dit alles te leezen. Zoo dat de Auctеur toen zyn loffelyk voorneemen zelf heeft uitgevoert en zig hier in voldaan. Hier komt by, dat in dit boekje voorkomen een overgroot getal ſpreekwyzen, en Neerduitſche Gedichjes, welke in het Latyn over te zetten, waardig om te werden uitgegeven, naaulyks wel geſchieden en vlyen konde: ook quam het geenzins met de voortreffelykheid van dit werk over een, het Latyn en Duitſch afgebroken onder een te mengen. Jaa maar, 't geen meeſt dringt, de vermaarde Heer Thevenot, *wien allereerſt, van den Auctеur ſelf, de zorge van dit werk uit te geeven toevertrouwt was, zoude zelf niet anders gedaan hebben, indien zyn E. in 't leven was gebleven, gelyk uyt de Franſche overzetting, ons ook ter hand gekomen, duidelyk blykt. Dus vangen wy het werk zelf aan.*

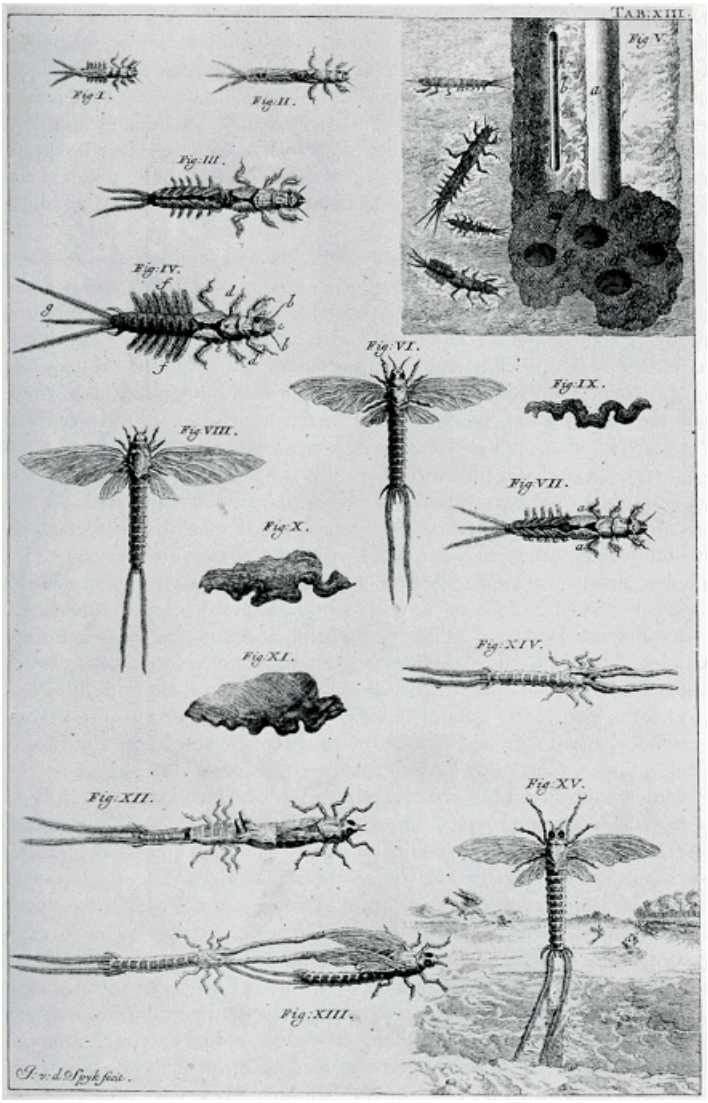
EER-

Swammerdams beschrijving van het haft in de *Bijbel der Natuure. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.*

in het najaar van 1665 de toen nog uitzonderlijke vergunning wist te bezorgen tot sectie van lijken. De resultaten van zijn werk in de twee volgende jaren moet men zoeken in de gemeenschappelijke publikaties van het 'Collegium privatum Amstelodamense', een soort medisch vakdispuut, waarin Swammerdam nu werd opgenomen. Van de ongetekend in deze bundels opgenomen artikelen zijn er vermoedelijk verscheidene van zijn hand: het merkwaardigste is wel dat over de kikker. Daarin en in zijn latere uitvoeriger beschouwing in zijn *Bijbel der Natuure* blijkt hij soortgelijke proeven en waarnemingen omtrent de spiercontractie te hebben gedaan, als waarmee Galvani ruim een eeuw later naam zou maken. In het najaar van 1666 keerde hij naar Leiden terug om daar in februari 1667 te promoveren op een studie over de ademhaling: *Tractatus physico-anatomico-medicus de respiratione, usuque pulmonum* die hij aan Thévenot opdroeg.

In Leiden werd hij weer meegezogen door die sfeer van gespannen samenwerking die Van Horne blijkbaar om zich wist op te wekken. Met hem en Reinier de Graaf wierp hij zich op het fascinerend raadsel van de ontkieming van de mens. Maar hij stond niet meer zo onbevangen tegenover zijn vrienden en medewerkers als in de eerste Leidse periode. In 1665 had de juist tot hoogleraar te Amsterdam benoemde anatoom Fred. Ruysch een werk gepubliceerd waarin hij een nauwkeurige beschrijving gaf van zijn ontdekking der klepvliegen in de 'melk- of watervaten'. Later onderzoek heeft uitgemaakt, dat we hier met een van die vele dubbelvondsten in de wetenschap te doen hebben, maar Swammerdam, die van zijn ontdekking te Saumur dadelijk aan Stenon verslag had gedaan, kon zich, zoals uit een brief aan Thévenot doorschemerde, niet onttrekken aan de argwaan, dat Ruysch die hij overigens hogelijk waardeerde, langs die weg aan zijn wetenschap kwam. De samenwerking te Leiden, hoe stimulerend ook voor zijn scherpzinnigheid en werklust, moest ook die achterdocht prikkelen, te meer waar zijn energie voortdurend geremd werd door slopende koortsen.

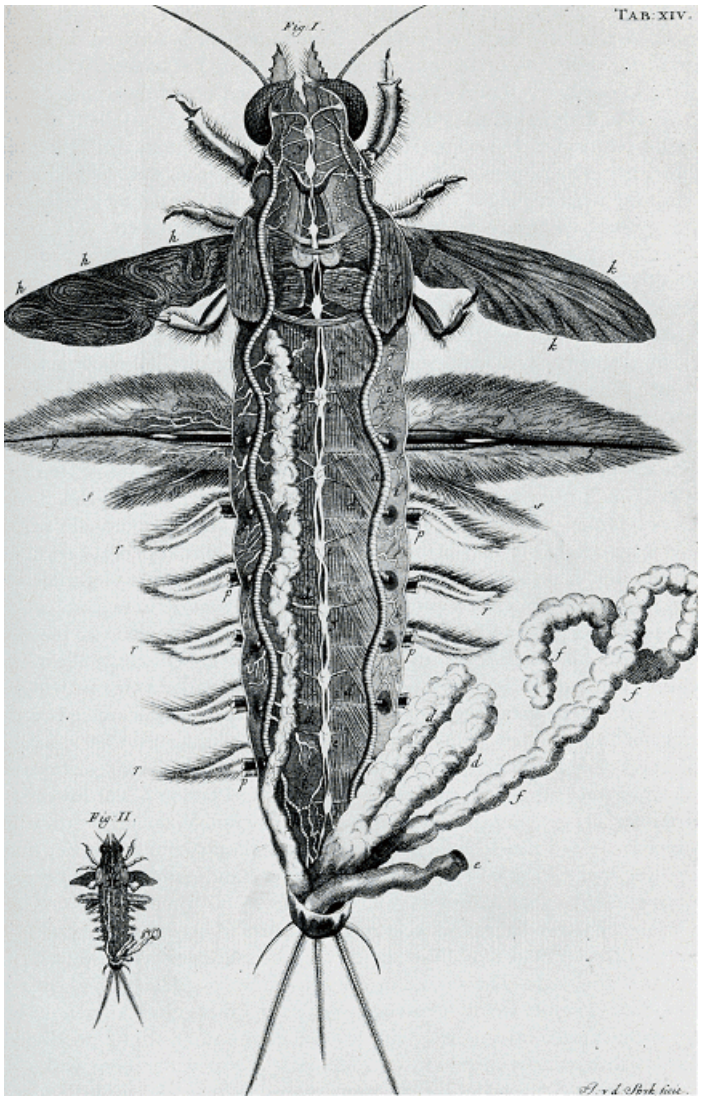
Uit de schaarse gegevens daaromtrent kunnen we ons van Johannes van Horne een voorstelling maken als van een van die organiserende geesten die talenten tot zich weten te trekken en aan het werk te zetten, maar dan graag de eer van de onderneming aan zich houden, een man die in vele opzichten Swammerdams tegendeel was, vlot-intelligente man van de wereld, die aan ongeveer alle grote Europese medische faculteiten gestudeerd en uitgeblonken had, oppervlakkig-ijdel tegenover de broeiende eerzucht van zijn leerling, gemakkelijk geslaagd tegenover diens moeizaam zwoegen. Vandaar in Swammerdams gedrukte geest een gestage verschrompeling van de dankbaarheid voor de bereidwilligheid en royaliteit waarmee Van Horne zijn onderzoekingen steunde. En bij de innige samenwerking met De Graaf lag, gegeven eenmaal beider eerzucht en heftig karakter, juist in die innigheid de springstof voor het conflict. Al hun grote en kleine vondsten in de anatomie en de preparaten-techniek in dezelfde ruimte en vaak misschien op dezelfde objecten gedaan, grepen zo in elkaar, dat ze, geheel als een bewonderenswaardig monument van twee jaar mensenwerk, een onontwarbaar kluwen van rechtmatig en onrechtmatig bezit en aanspraken werden, zodra de arg-

Het haft en zijn omgeving, illustratie nr. 13 uit de *Bijbel der Natuure. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

waan de eis van geestelijke boedelscheiding stelde. Zo staat de vinding van de injectiespuit op naam van De Graaf, die door de daarmee mogelijk geworden opspuiting van bloedvaten nieuw licht bracht in de kennis der bloedsomloop, maar reeds vijf jaar eerder had Swammerdam de borstbuis in een preparaat zichtbaar gemaakt door er spiritus in te spuiten. Swammerdam verbeterde weer De Graafs techniek door in plaats van gekleurde vloeistoffen gesmolten was te gebruiken die in de vaten stolde, een kunststukje waardoor onder andere het anatomisch kabinet van Ruysch enige jaren later een wereldroem zou verwerven.

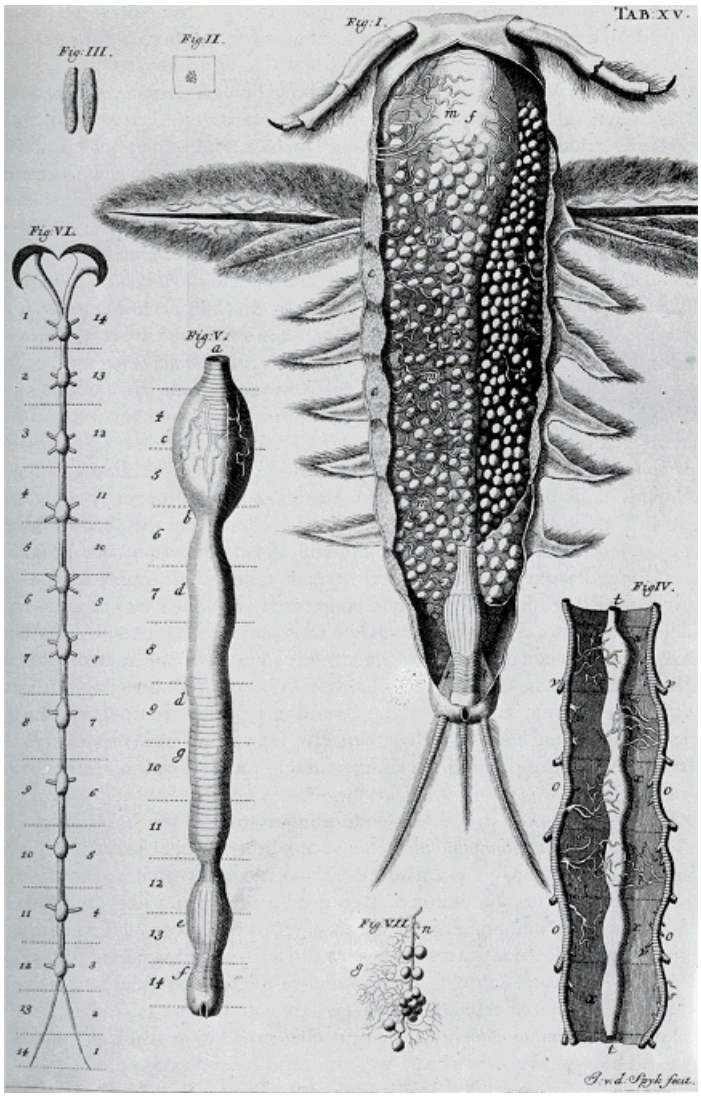
In 1668 publiceerde De Graaf de resultaten van zijn studie der vrouwelijke geslachtsorganen waarin hij overtuigend bewees, dat het ‘omne vivum ex ovo’ (alle leven ontstaat uit een ei) van Harvey, de ontdekker der bloedsomloop, ook voor de mens gold en bovendien het ontstaan van het ei in de ovaria en het verloop der bevruchting aantoonde. Althans wat hij voor het ei hield. (Nadat Von Baer in 1827 de eigenlijke eicel binnen dit ‘zakje’ ontdekt had, werd het als het ‘Graafs follikel’ aangeduid.) Het zal wel geen toeval zijn, dat vlak daarop Van Horne een prodromus (voorloper) de wereld inzond van een werk dat hij voornemens was te publiceren en waarin hij soortgelijke ontdekkingen aankondigde, vergezeld van een uiteenzetting over de mogelijkheid, dat twee onderzoekers geheel onafhankelijk van elkaar dezelfde ontdekking doen en de waardigheid, die men bij daaruit voortkomende geschillen diende te betonen. Swammerdam bleek deze waardigheid niet te bezitten, de vriendschap sloeg in een felle vijandschap om, de samenwerking tussen hem en De Graaf in een pennestrijd, zo vinnig en kwaadaardig, dat onder andere de natuuronderzoeker Antonie van Leeuwenhoek, vriend en stadgenoot van De Graaf, daarin de oorzaak zag van diens ontijdige dood in 1673. Met Van Horne schijnt het niet tot een uitbarsting te zijn gekomen, mogelijk doordat deze al in '70 stierf en Swammerdam in de voorafgaande jaren, in zijn vaders huis te Amsterdam teruggekeerd, weer geheel opging in zijn insektenstudie en het samenvatten van de resultaten daarvan in zijn *Algemene Verhandeling van de Bloedeloose Dierkens* , die in '69 uitkwam. In de zelfaanprijzing die hij in een narede gaf - de auteurs lieten toentertijd dat werk eerlijker en mogelijk ook wel zo verstandig niet aan hun uitgevers over - betoogde hij, dat hier dingen onthuld werden die sedert Aristoteles een duister raadsel voor de mensheid waren geweest. En met recht. Want hier voor het eerst werd de gedaanteverwisseling der insekten in wezenlijke trekken doorgrond en daarmee de mogelijkheid geschapen van hun natuurlijke classificatie. Maar voorlopig werden alleen de weinigen die Swammerdams zonderlinge belangstelling deelden, door deze ontdekkingen geïmponeerd, zoals de hertog van Toscane, groot verzamelaar van merkwaardige mensen en dingen aan zijn hof te Florence die zich door Thévenot in Amsterdam liet rondleiden en daarbij ook de kabinetten van vader en zoon Swammerdam kwam bezichtigen. Toen Jan hun bovendien enige staaltjes van zijn microanatomie toonde en (met de woorden van Boerhaave), ‘aantoonde, hoe een Kapel, med alle syne opgerolde, en te samen gevouwene, deelen, verborgen legt binnen in een rupse, en als hy med ongelovelijke konstigheid, en med

Het haft, illustratie nr. 14 uit de *Bijbel der Natuure. Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

werktuygen fynder, dan men begrijpen kost, het buyten bekleedsel afschijdende, de ingeloste Kapel selv uythaalde uyt die schuylplaats, en desselvs ingewikkelde deeltjens, op het onderschydelijkst, en op het baarblijkelijkst, ontvoude, so dat het verborgen openbaar wierd', toen was de mecenas dadelijk bereid twaalf duizend gulden voor de verzameling neer te tellen, op voorwaarde echter dat de verzamelaar tot meerdere glorie van zijn Florentijnse academie met hem mee reisde. Swammerdam weigerde, waarschijnlijk minder uit die fiere vrijheidszucht, die in geen hoflucht kan ademen, dan uit de schuwe vrees zich in zo een omgeving niet te kunnen handhaven.

Het ging intussen om een keus tussen twee kwaden. Want zijn vader, die niet altijd een zo royale hand had als waar het zijn kabinet gold, begon er genoeg van te krijgen een zoon van over de dertig en bovendien naar men hem verzekerde van uitzonderlijke begaafdheid, van kost en kleren te voorzien, ja, telkens maar weer geld uit te schieten voor zijn zinneloze liefhebberijen, 'daar niet een duyt winst van quam'. Jan paaide hem met beloften tot hij zijn *Algemene Verhandeling* voltooid zou hebben in de blinde verwachting, dat de verschijning daarvan een oplossing zou brengen, die natuurlijk uitbleef. Nu stelde de vader een ultimatum: een praktijk beginnen en zijn insekten en de ontleedkunde eraan geven of ... de deur uit. Jan gaf toe, maar gelijk zo vaak bij mensen met meer wil dan kracht, bezweek zijn kracht, zodra zijn wil zich boog. Maanden lang had hij uren achtereen aan zijn koperen werktafeltje blootshoofds in de gloeiende zon gezeten om alle licht wat er te krijgen was in zijn gebrekkige microscoop op te vangen en de zonloze uren soms tot diep in de nacht besteed aan het beschrijven en in tekening brengen van het waargenomene. Zulk een inspanning van een uiterst zwak lichaam is alleen in de richting van wil en neiging mogelijk. En wat lag verder van zijn willen en kunnen af dan de gematigde zelfverzekerdheid van de arts, steunende op een overschot aan vitaliteit en het vertrouwen in een farmacopee waarvan hij geneigd was de helft tot de fabelleer te rekenen? Nog voor hij zijn eerste patiënt onder handen had gehad, stortte hij in en er werd besloten, dat hij eerst tot herstel van krachten enige tijd naar buiten zou gaan. Waar hij - natuurlijk - na zeer korte tijd zijn schepnetje, zijn 'muggenglazen', zijn onder het microscoop geslepen pincetjes, en schaartjes weer ter hand nam, en toen hij in het najaar van 1670 naar Amsterdam terugkeerde, stond zijn toekomst nog altijd op losse schroeven. Erger: hij wees zijn enige kans af op een vrij bestaan - die betrekkelijke vrijheid dan altijd die de enig bereikbare is voor wie zich nog een aards doel stelt. Thévenot aan wie hij zijn nood geklaagd had over zijn onhoudbare positie, stelde hem voor weer naar Frankrijk te komen en bood hem gulhartig aan al wat voor zijn levensonderhoud en studie noodzakelijk was. De drieëndertigjarige antwoordde, dat ... zijn vader hem verbood te gaan. Hier ligt het keerpunt in Swammerdams leven en de strijd die hier beslist werd, ging niet tussen eigen wil en oudtestamentische kinderlijke gehoorzaamheid, maar tussen roeping en angst. Wij weten te weinig van het vreemde kind Jan Swammerdam om te kunnen nawijzen, hoe het verzet van zijn vader, de weerzin en de spot van zijn omgeving om zijn griezelige en doelloze dagdieverij hem met de druk van zijn schuld beladen hebben, maar

Het haft, illustratie nr. 15 uit de *Bijbel der Natuure*. Deze zowel als de beide voorgaande afbeeldingen geven een duidelijke indruk van Swammerdams unieke observatievermogen. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

dat die schuld geleidelijk bezit neemt van zijn vroeg-vermoeide geest, dat zien we uit deze brief aan de man, die tot het laatst toe zijn beste en meest belangeloze vriend zou blijken te zijn.

Maar zijn ervaringen hadden hem al lang huiverig gemaakt voor vriendentrouw en de hulpvaardigheid van beschermers. Bij zijn 'schuld' drukte hem het 'verraad' van De Graaf en Van Horne en dat te meer, waar hij deze eerroof ook als de roof van een stuk rechtvaardiging van zijn levenswerk moest zien. Zijn studies over het kameleon en het haft, onderwerpen die hem al jaren vervolgden en die hij had nagejaagd langs de Vecht en de Loire, drongen naar voltooiing, maar de schuld liet er hem geen rust toe. Als zoenoffer - of als afleidingsmanoeuvre? - ging hij zuchtend het kabinet van zijn vader inventariseren; ter rechtvaardiging van zijn aanspraken tegenover De Graaf en Van Horne schreef hij zijn *Miraculum Naturae sive uteri Muliebris fabrica* (Wonder der Natuur of maaksel der vrouwelijke baarmoeder), dat hij opdroeg aan de Royal Society en met een aantal van zijn tekeningen en een volgens zijn methode geprepareerde uterus naar Londen zond en waarmee hij zich onder andere ten doel stelde de vinding van deze methode voor zich op te eisen en te betogen 'dat niet alleen de eerste afbeelding van de uterus, gelijk ik die bij het leven van Van Horne en voor zijn ogen in 1667 afgebeeld heb, de mijne is, maar dat ook zelfs de inhoud van die prodromus aan ons beiden te danken is: in zoverre namelijk dat de onkosten voor Van Hornes rekening kwamen, maar het werk voor de mijne.' Hoe scherp hij hier ook de werkverdeling tussen Van Horne en hemzelf karakteriseert, tegenover zijn oudere leermeester behoudt hij toch een toon van dankbaar respect die Boerhaave, de verzoenende, van Swammerdams samenwerking met de alderberoemdste Heere van Horne deed schrijven: 'Wat ontbrak hier dog? de werkstof, de werktuigen, kosten en plaats wierden geleverd, ten overvloed, door de edelmoedigheid van den Heer van Horne; aan de andere syde, was de naarstigheid, schranderheid, en de geoeffende hand van den Heere Swammerdam.'

Blijkens de inhoud van een tweede bundel studies van het Amsterdams College, in 1673 verschenen, die weer voor een groot deel van de hand van Swammerdam waren, en ook naar Boerhaave weet te verhalen, keerde hij in deze tijd weer tot de anatomie terug en deed enige belangrijke vondsten omtrent de oorzaak der breuken en de aard en werking van het pancreassap. Opmerkelijk in deze laatste studie, waarin hij zijn opvatting tegenover die van Sylvius en De Graaf stelde, is wat Boerhaave de 'sagt en sedige' toon noemt in tegenstelling met de felheid van zijn eerdere polemieken.

Deze verandering is een symptoom van een omslag die zich omstreeks 1673 in hem voltrok. Men heeft wel gemeend het uitgangspunt daarvan te moeten zoeken in een diep berouw over zijn vermeende schuld aan de dood van De Graaf. Maar niet alleen ontbreekt ons ieder gegeven omtrent zijn reactie op de dood van zijn vroegere vriend; we weten bovendien met zekerheid, dat het begin van zijn 'inkeer' vroeger ligt.

De Graaf stierf in augustus 1673 en op 18 maart van dat zelfde jaar is een brief gedateerd van Swammerdam aan een Amsterdamse kennis, de koop-

man Jan Tielens die zich op dat ogenblik in Holstein bevond in het gezelschap van Antoinette de Bourignon, waarin hij via Tielens tot die ‘jongvrouw’ het verzoek richtte met haar in briefwisseling te mogen treden ‘over de bekommeringen, die syn gemoed pynigden, nopende de staat syner siel’. Van de correspondentie met de ‘hoogverlichte jongvrouw’ die uit deze noodkreet volgde, is niets tot ons gekomen behalve een weinig persoonlijke brief die Swammerdam in zijn laatste werk *Ephemeri vita* opnam, maar wie mocht menen, dat we daarmee het spoor naar de ‘roman’ van zijn leven verloren hebben, vergist zich. Zo die roman er al geweest is, dan heeft Antoinette Bourignon er toch zeker geen rol in gespeeld. Zelfs de Duits-romantische doctor Klencke die een zeventig jaar geleden Swammerdam tot held van een ‘kultuurhistorische’ roman maakte, zocht dat spoor niet in Holstein, maar in een met molentjes omplante Hollandse bloemenwei waarin een Gretchen met een kransje op eerlijk de liefde van haar Jan met de natuur deelde tot de arglistige apotheker deze idylle in een tragedie deed verkeren.

Als Swammerdam zijn eerste brief aan Antoinette Bourigon schrijft, is hij zesendertig en zij zevenenvijftig jaar oud, een leeftijd en een leeftijdsverschil, dat de bekoring welhaast uitsluit, afgezien van de befaamde lelijkheid van de rusteloze zieneres en haar daarvan wellicht niet geheel te scheiden hartstochtelijk verwerpen van alle aardse verbintenissen. Antoinette toch, dochter uit een aanzienlijke koopmansfamilie te Rijssel, was met een zo monsterlijk misvormd gezicht geboren, dat haar ouders, ondanks een geslaagd operatief ingrijpen, een afkeer van het kind bijbleef, dat reeds op zeer jeugdige leeftijd in een teruggetrokken en bespiegelend leven voor deze verstoting vluchtte. In haar jongemeisjes-jaren trad een omslag in en met dezelfde hartstocht waarmee ze voorheen in het gebed haar troost had gezocht, achtervolgde ze nu de vermaken der Rijsselse grote wereld en schitterde er door haar geest. Maar nog voor haar twintigste jaar volgde een hernieuwde en nu blijvende bekering, naar men zegt onder invloed van een visioen waarmee haar eigenlijke zwerf- en lijdensweg begon: conflicten met haar ouders die, gematigd vroom, haar exaltatie afkeurden en haar wilden uithuwelijken, met het klooster waarin ze zich wilde laten opnemen, maar afgewezen werd, omdat ze geen geld inbracht, conflicten met verschillende kerkelijke autoriteiten bij wie ze, tot tweemaal toe uit haar vaders huis weggelopen, een toevlucht zocht, conflicten en strijd letterlijk op leven en dood met de jezuïeten waarin zij meer en meer de belichaming zag van wat zij als de vormendienst en aardse gebondenheid der kerk was gaan verafschuwen. Steeds door haar vijanden achtervolgd en telkens weer uit een schuilplaats verdreven, zwierf ze door Noord-Frankrijk en België, tot zij eindelijk in 1667 na lang aarzelen besloot in het land der geuzen een poging te doen om haar ideaal van een ondogmatische evangelische kerk te verwezenlijken en met enkele trouwe volgelingen naar Amsterdam reisde.

Hier kwam ze persoonlijk en door haar geschriften in contact met allerlei doperse en piëtistisch-mystische sekten die soortgelijke idealen nastreefden. Er werd een plan ontworpen voor de stichting van een alomvattende vrije gemeente op het eiland Nordstrand aan de Oostfriese kust waarvoor onder

anderen De Labadie zich bereid toonde een financiële basis te vormen. Maar De Labadie, ex-Waals predikent van Franse herkomst, had zelf een mystiek-piëtistische sekte gesticht, waartoe onder anderen de beroemde Anna Maria van Schuurman behoorde, en die na veel omzwervingen een toevlucht vond in het Friese Wiewerd. Als meer antidogmatici was zij meer geneigd anderen in háár vrijheid op te nemen dan die naast zich te dulden en het kwam niet tot samenwerking met de labadisten. Toen zij zich in Amsterdam bedreigd voelde door een priester die gezegd werd ook een van haar naaste medewerkers te hebben vergiftigd, vluchtte ze naar Haarlem en vandaar naar Holstein, waar zich een groeiende gemeente, hoofdzakelijk van doperse oorsprong uit de Nederlanden en Noord-Duitsland om haar heen verzamelde. Waarschijnlijk was het Swammerdams vriend, de boekverkoper Tielens die de leiding kreeg van de eigen drukkerij tot uitgave van haar geschriften, die zij daar liet inrichten. Men heeft wel gemeend, dat de 'beroemde arts', die volgens een Duitse levensbeschrijving van Antoinette tijdens haar verblijf te Amsterdam haar van een ernstige ziekte zou hebben genezen en daarbij door zijn patiënte zou zijn bekeerd, niemand anders was dan Swammerdam. Voor deze ontmoeting ontbreekt echter ieder bewijs, terwijl het daartegenover vrijwel vast staat, dat hij wat de geneeskundige praktijk betreft, nooit verder gekomen is dan tot goede voornemens. Evenmin weten wij iets naders omtrent zijn oudere betrekking tot de vrij talrijke Amsterdamse 'mystieken', de aanhangers van Jacob Boehme wiens werken hij gelezen had, naar uit zijn geschriften blijkt.

Een ding slechts staat vast: welke ontwikkeling zijn machteloos strijdende geest ook mag hebben doorgemaakt voor hij zijn hulpeloze handen naar Antoinettes bezeten zekerheid uitstrekte, van het ogenblik af, dat hij met haar in briefwisseling trad, suggereerde zij hem, dat al zijn moeizaam geploeter tot nu toe een zondig en ijdel bedrijf was geweest en begon voor hem de zware strijd tegen wat hij nu als een verdorven hang naar roem en als menselijke waanwijsheid trachtte te zien. Zij kende geen twijfel in haar vrome wraak op de natuur die haar zo misdeeld had: 'Want al wat van de natuur is, dat en komt niet van de Genaade ... Verlaat dan alle aardtsche saacken: en verlochent u selven: Want, al wat de natuur wil is quaadt.' Swammerdam kende de twijfel, de twijfel én de angst. Niet de twijfel des geloofs. Zijn leven lang was hij een vroom man geweest en heel zijn werk is doortrokken van zijn eerbied voor de wonderen der natuur als schepping Gods. 'Doorluchtige Heer,' zo begint hij een opdracht aan Thévenot, 'ik presenteer UEd. alhier den Almaghtigen Vinger GODS in de Anatomie van een Luys; waarin Gy wonderen op wonderen op een gestapelt sult vinden, en de Wijsheid Gods in een kleen puncte klaarlijk sien ten toon gestelt.' Overtuigd aanhanger van Descartes had hij als geen ander voor hem bij het onderzoek der levende natuur ernst gemaakt met het verwerpen van alle autoriteitsgeloof en van iedere conclusie die niet op onderzoek en vele malen herhaalde waarneming berustte: 'Waarom ik soo lang wagten sal dit als een vaste waarheid voor te stellen, tot ik het gezien heb,' besloot hij een zeer voorzichtige hypothese in zijn studie over de slakken (*Bijbel der Natuure*). Wel verre van zich met dit rationalisme tegen-

over het geloof te stellen, ziet hij, overtuigd dat ‘de onsienlijke dingen uit de sienlijke bekend kunnen worden’, in het gedachteloos handhaven van het kleinste natuurhistorische fabeltje een afbreuk doen aan Gods heerlijkheid: ‘Maar dat gemeene beestagtige gevoelen, van dat de Dieren uyt de verrotting selfs souden gebooren worden, en casueel aangroeyen, dat is reedeloos en atheïstisch en sonder de minste schaduw van ervarentheid of waarheid en het steunt alleen op achteloosheid, vooroordeel, onverstant, en dwaling: en dat te meer, omdat in het alderminste Dierken soo veel order, kunst, inventie, heerlijkheid, wijsheid en almagtigheid te speuren is als in de constructie der ingewanden van de aldergrootste schepselen.’

Maar onder die vaste, vaak in heftige woorden beleden, overtuiging vreet de angst. De angst voor het oordeel der anderen, van zijn vader in de eerste plaats, over zijn beuzelarij, de druk van zijn ‘nutteloos’ bestaan, die in zijn verziekt brein tot een martelend zondebesef wordt. Niet de twijfel aan de uitkomsten van zijn werk ondergraven zijn zekerheid: het is opmerkelijk, dat hij al zijn handschriften en tekeningen zorgvuldig geordend aan Thévenot naliet als in een heimelijke verwachting, dat zijn vriend in waarde zou houden, wat hij zelf door zijn angst gedreven verwerpen moest. Swammerdam is niet het type van de vragensmoede zoeker naar waarheid die vermoeid en het spoor bijster de last van het rusteloos willen begrijpen van zich afwentelt en een troost en veilige schuilplaats zoekt in het geloof. Er is weinig rust en vredigheid in zijn laatste neergaande levensjaren, er is nog slechts het kwellend heen en weer tussen zijn vertederde hartstocht voor zijn werk, voor ‘de ondersoeckingh van den aardt ende het maacksel der kleine dieren’ en hun ‘overkunstige ende geborduurde ingewanden’ en zijn angst voor de toorn van God-de-Vader over deze zondige hartstocht. Onverzoend staan tot in zijn laatste werk toe deze twee machten tegenover elkaar. Dit laatste werk, bevattende zijn studie over het haft, verscheen in de zomer van 1675 onder de merkwaardige titel: *Ephemeri Vita of afbeeldingh van 's Menschen Leven vertoont in de Wonderbaarelijcke en nooyt gehoorde Historie van het vliegent ende een-dagh-levent Haft of Oever-aas,* enzovoort enzovoort.

Tot het najaar van 1674 had Swammerdam zich in zijn bijenstudie verdiept, maar toen het werk voltooid was, liet hij het niet verschijnen, maar gaf het een ander in bewaring. Hij verzamelde zijn oude gegevens over het haft en schreef aan Antoinette Bourignon of het geoorloofd zou zijn deze geschiedenis van de eendagsvlieg uit te geven als zinnebeeld van de broosheid en vergankelijkheid van het menselijk leven. Haar instemmend antwoord drukte hij af als ‘imprimatur’ voor in het werkje dat, gelijk gezegd, niet minder dan de vluchtigheid van het leven de onverzoenlijke strijd der demonen binnen in hem verzinnebeeldde. ‘Wanneer als ick,’ schrijft hij zelf, ‘mijne ondersoeckingen van de Bijen heb gedaan ... daar ick van 's morgens te half sessen tot des 's middaghs ten twalef uuren sonder ophouden aan quam te arbeyden; soo heb ick daar oneyndighmaal mijne gebeeden, ende mijn andere Godtvruchtige oeffeningen om moeten versuymen; ende als ick midden in de selve was, die daarom afbreecken ende verlaaten. Dat met sulck een grooten strijdt somtijdts is toegegaan, dat mij de traanen van benauwtheyt

over de wangen liepen. Want het was of daar een strijdend heirleeger in mijn geest was, waar van de eene partey mij krachtigh beweeghden om aan Godt te kleeven; ende de andere om in mijn curieusheeden voort te gaan.'

Deze beide 'parteyen' zijn in de *Ephemeri Vita* om beurten aan het woord: de hoofdstukken, waarin Swammerdam de uitkomsten van zijn onderzoekingen beschrijft worden afgewisseld met bespiegelingen in dicht en ondicht waarin het gevondene ethisch-theologisch wordt uitgelegd en toegepast, ja in de eigenlijke wetenschappelijke hoofdstukken valt het de nauwkeurige lezer niet moeilijk de vermoedelijke interpolaties van de tweede demon aan te wijzen.

Het onsamenhangend karakter van het boekje verraadt de gespletenheid waaruit het werd geboren. De vrome Boerhaave bleek dan ook bij de samenstelling van de *Bijbel der Natuure* van mening, 'dat niemant ons, deeze ingevoegde bespiegelingen overslaande, met regt zoude konnen berispen' en lichtte ze er uit.

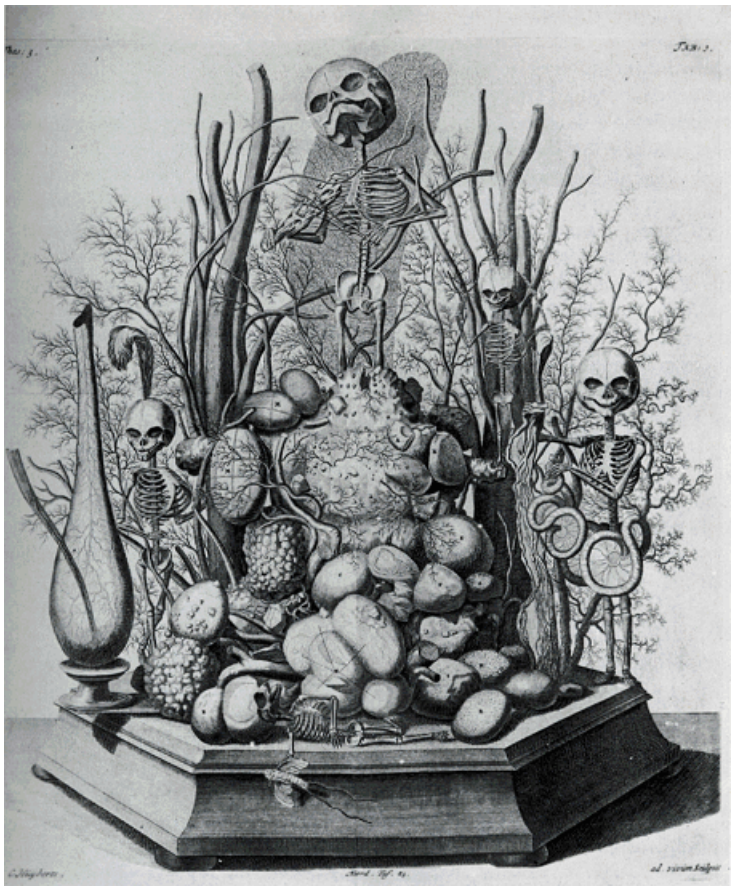
Onverzoenlijk en onverzoenbaar staan hier in het gedachtenleven van één mens de drang tot weten en de drang tot geloven tegenover elkaar of preciezer gezegd: de drang om met onuitputtelijk geduld, ijver, inzicht het geloof redelijk en op eigen gezag te verantwoorden en de angst om de daarmee bedreven zonde, die in een krampachtig onredelijk autoriteitsgeloof uitbarst en in een vreesachtig verwerpen van alle daadwerkelijkheid, omdat in iedere daad de zonde kan schuilen. Zo omzichtig als in de wetenschappelijke gedeelten waarneming aan waarneming en conclusie aan conclusie worden gehaakt, zo gejaagd stapelt hij in de vermanende bijbeltekst op bijbeltekst om met het gezag van alle profeten en evangelisten zijn zondige redelijkheid tot zwijgen te brengen. Zijn vrienden die menen, dat hij zijn van God gegeven talenten tot heil der mensheid moet gebruiken, legt hij het zwijgen op met een plaats uit het Oude Testament, op grond waarvan hij 'de oeffeningen van de Anatomie' ongeoorloofd acht en een betoog, dat alleen verdorven eigendunk kan menen beter medicijn te vinden voor de lijdende mensheid dan de goddelijke wijsheid haar beschikt.

In de *Bijbel der Natuure* kan men naast en lijnrecht tegenover elkaar de uitspraken van zijn beide demonen vinden. In zijn studie over de mieren en hun gedaanteverwisseling schreef hij nog in een argeloze poging tot rationalisering van het geloof: 'Het welk in de Kapelletjes soo overaanmerkelijk in sijn werk gaat, dat wij daar de opstanding van den dooden als voor onse ogen afgeschildert sien, en in een tastbaar voorbeelt vertoont soo dat de Italiaansche Poëet met alle reden gesongen heeft:

> *Non v'accorgete voi, che noi siam Vermi,*
> *Nati a formar l'angelica Farfalla*.

(Denkt gij niet, dat wij Wurmen zijn, hiertoe gebooren, opdat wij tot een engelachtig kapelletje worden?)

Het is een gedachte die men behalve bij deze (onbekende?) Italiaanse dichter ook bij vele natuuronderzoekers vóór Swammerdam aantreft.

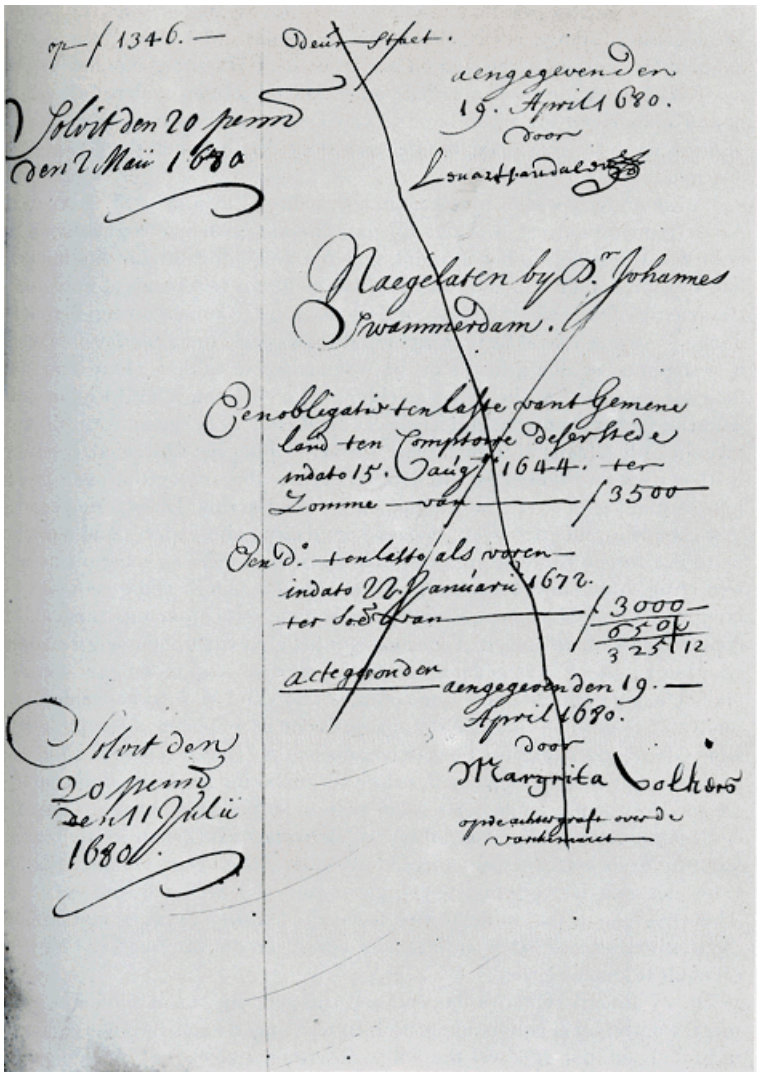
Compositie uit een naturaliënkabinet van F. Ruysch. Gravure door C. Huijbert. *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, Leiden*.

Maar in zijn blijkbaar later geschreven algemene inleidende beschouwing, een meesterwerk van scherpzinnigheid en doorzicht waarin hij het wezen der gedaanteverwisseling zo treffend in zijn verschillende verschijningsvormen vastlegde, dat hij daarmee de blijvende grondslag voor de systematiek van de entomologie gaf, schreef hij: ‘Het welke nu ernstig ingesien sijnde, soo blijkt hier klarelijk de dwaaling van die geenen, dewelke, uyt deese natuurlijke ende verstaanbare veranderingen, de opstanding der dooden hebben willen bewijsen, dewelke de kragt, van de order in de natuur bemerkelijk, niet alleen geheel te booven gaat, maar ook, gans geen gelijkenis in deselve vindende, alleen door 't geloof, hetwelke een seekere ende overtuygde kennisse is der dingen, die men niet en siet, moet bekent ende aangenoomen werden.’ Maar ook in deze belijdenis van het quia absurdum verloochent de natuurwaarnemer zich niet, als hij er redelijk-argumenterend aan toevoegt: ‘Want inder waarheid dese Dierkens sterven niet, als de mensch, die weder sal opstaan; maar haare leedematen worden alleen onbeweeglijk, wanneer sij vergroejen.’

In de loop van 1674, tijdens en na zijn bijenstudie, had Swammerdam zich nog, op een vraag van de Italiaanse bioloog Boccone, verdiept in een uiterst minutieus onderzoek van de zogenaamde zeestenen (natuursteen, waarin fossiele schelpdieren) en koralen die hij met al zijn tijdgenoten voor versteende planten hield gelijk Ovidius dat al gedaan had. De resultaten daarvan nam Boccone in zijn uitgegeven correspondentie op.

Het is moeilijk te zeggen of het de kwellingen van zijn geweten waren of de slopende koortsen die hem na de voltooiing van dit en zijn bijenonderzoek in een mijmerziek nietsdoen deden vervallen waarin hij alleen nog de energie vond tot die daden welke noodzakelijk waren om in ‘de reyne lievde van het Goddelijke Wesen en desselvs geduurige aanbiddinge’ te kunnen volharden. Omdat zijn vader hem de vierhonderd gulden 's jaars die hem voldoende leken voor een sober bespiegelend leven, hardnekkig weigerde, besloot hij zijn kabinet te gelde te maken. Mogelijk ook, omdat wat eens zijn grootste schat was geweest hem tegelijk een walg en een eeuwige verleiding was geworden. Hij schreef aan de trouwe Thévenot die al zijn best deed een koper te vinden voor de unieke verzameling, maar zonder succes. Hij schreef aan Stenon die indertijd wel gehoor had gegeven aan de verleidelijke voorstellen van Cosimo van Toscane en, katholiek en priester geworden, als bisschop en opvoeder der vorstelijke kinderen aan het hof te Florence leefde. En ook deze bewees op zijn wijze zijn trouw: nog altijd wist hij zijn heer bereid te vinden ƒ12000 voor het kabinet neer te tellen, maar op voorwaarde dat Swammerdam naar Florence kwam en overging tot de moederkerk. Er was voor een aanhanger van de op leven en dood door die moederkerk vervolgde Bourignon maar één antwoord mogelijk: Mijn ziel is voor geen geld te koop.

Levend van de ene dag in de andere en heen en weer geslingerd tussen hoop en vrees door de berichten van Thévenot, besloot hij in het najaar van 1675 na de verstichtelijking van zijn *Ephemeri Vita* Bourignon zelf over zijn toekomst te gaan raadplegen en reisde naar Holstein. Daar vond hij onder Antoinettes bezielende invloed enige maanden de rust waarnaar hij haakte,

Swammerdams nalatenschap. Aantekening in het Register voor Collaterale Successie.
Gemeentearchief, Amsterdam.

maar de Holsteinse predikanten met de strijdvaardige mystica in hevige theologische disputen gewikkeld, wisten te bereiken, dat zij en haar naaste aanhangers werden uitgewezen en overhaast naar Hamburg moesten vluchten. Vandaar reisde Swammerdam nu tezamen met een andere bekeerling naar Kopenhagen om bij de koning van Denemarken asiel voor de overal verdrevene te vragen, maar die liet zich door deze wonderlijke gezant niet overreden.

We weten niet, wat Swammerdam kort daarop (in juni 1676) weer naar Amsterdam terugdreef, wel dat hij daar weinig hartelijk werd ontvangen door zijn vader die na het huwelijk van zijn enige dochter zijn huishouden had opgebroken en zijn zoon met een jaargeld van tweehonderd gulden op straat zette. Ten einde raad besloot deze nu terug te komen op een herhaald aanbod van zijn vriend Ort om zich op diens kasteel Nijenrode bij Breukelen te vestigen en er zich geheel aan zijn wetenschap te wijden. Maar 't zij, dat deze mecenas wel een beroemd geleerde, maar niet een tobbend mijmeraar wilde herbergen, 't zij, dat zijn algeheel verval reeds al te kennelijk of zijn sektarische afdwalingen al te ruchtbaar waren, 't zij dat het Ort, wiens bezitting in 1672 door de Fransen geplunderd was, eenvoudig onmogelijk was zijn belofte gestand te doen: hij stuitte op een botte weigering. Dit was de genadeslag voor zijn zelfvertrouwen: hoewel kort daarop zijn vaders dood aan zijn materiële zorgen een eind maakte, trok hij zich nu meer en meer uit de wereld terug. Aan Thévenot schreef hij wel bereid te zijn zo nodig voor de verkoop van zijn kabinet naar Frankrijk te komen, mits hij er met niemand in contact behoefde te komen. Toen zich aan het eind van 1679 nog geen koper voor het kabinet had opgedaan, besloot hij dit drukkend monument van zijn verloochende eerzucht coûte que coûte van de hand te doen en stelde tegen mei van het volgend jaar een datum vast voor de publieke verkoop, hoewel zijn vaders verzameling op die wijze voor een appel en een ei van de hand was gedaan en uit elkaar gespat. In dadeloze versombering hokte hij in zijn kamer. De raad van zijn vrienden-artsen om zich onder behandeling te stellen voor zijn toenemende kwalen waarbij nu ook de waterzucht kwam, en de buitenlucht op te zoeken, wees hij zwijgend af. Maar zielig verzet van het redeloze leven dat zich niet gewonnen kan geven aan een even redeloze geest: als Thévenot hem de pas ontdekte kina tegen zijn koortsen raadt, vraagt hij hem die te sturen en ook ‘so hy yet geheyms wist tegen de watersugt, dat hij hem dit wilde te kennen geven’.

Op 25 januari 1680, wanhopend aan zijn genezing, maakte hij zijn testament, waarbij hij al zijn handschriften en tekeningen aan Thévenot vermaakte in de hoop, dat deze wel zou willen zorgdragen voor een uitgave - ook in het Nederlands van zijn bijenboek ‘dewijl de Wijsheid, en Almagt van GOD daar in soo wiskonstig betoogd wierd’.

‘Het klijn overschot van sijn leevtyd,’ zegt Boerhaave, ‘besteede hij enkel en alleen, met GOD te aanbidden, en te beminnen. En stierv op de 17 Februari 1680.’ Op de 21ste 's avonds werd hij in de Walenkerk bij fakkellicht begraven.

De geschiedenis van Swammerdams nalatenschap is een verhaal op zich

zelf. Waarom hij Margarita Volckers, huysvrouw van Daniël de Hoest, doctor in de geneeskunde, tot zijn universeel erfgenaam benoemde, blijft zijn geheim. Dat hij zijn zorgvuldig geordende handschriften en tekeningen aan Thévenot toewees, leek een gelukkige concessie aan wat hij zijn ijdelheid had leren noemen. Maar om te beginnen kostte het Thévenot twee jaar correspondentie en een proces voor hij de stukken had ontwrongen aan een zekere Wingerdorp te Leiden aan wie Swammerdam, zelf maar een pover Latinist, de vertaling van zijn werk in het Latijn placht op te dragen. Bij Thévenots dood in 1692 was er nog niets van de uitgave gekomen en de papieren raakten via nog weer een andere eigenaar die ze uit Thévenots nalatenschap gekocht had, in handen van de Franse anatoom Du Verney. Men hoeft maar een tikje minder mild te zijn dan de allermildste Boerhaave om de verzwegen conclusies te trekken uit diens goedgehumeurd verhaal, hoe die 'beroemdste Heer en opperste Anatoom' het werk voor vijftig ecus in handen kreeg, hoe Boerhaave gedurig hoorde van zijn ijverige studies over de bloedeloze dierkens waarvan binnenkort te Parijs de beschrijving zou verschijnen, hoe hij er allerlei tussenpersonen op uit stuurde om het werk zo gauw mogelijk machtig te worden en er ten slotte in slaagde het de Voortreffelijke en Hoogberoemde voor '1500 Franse guldens gereed geld' af te kopen. Vervolgens heeft hij er de uiterste zorg aan besteed om Swammerdams geschriften en tekeningen op waardige wijze uit te geven onder de welgekozen titel van *Bijbel der Natuure* en zowel in de oorspronkelijk Nederlandse als in een nauwkeurige Latijnse vertaling. Het werk verscheen in het eeuwjaar van zijn geboorte en toen pas begon de geleerde wereld door Boerhaaves gezag geleid iets te begrijpen van de betekenis van de geniale melancholicus.

Wat Boerhaave onthulde waren allereerst de elementen van geduld en ijver, de 'transpiratie' die, zoals meer is opgemerkt, naast de 'inspiratie' zo een wezenlijk deel van het geniale vormen, en de reeks van kleine en grote vindingen en vondsten, die daaruit volgden. Zijn anatomische ontdekkingen omtrent de menselijke voortplanting, de ademhaling, de bloedsomloop, het lymfvatenstelsel, de bouw van hersenen en ruggemerg, de breuk en de werking der zenuwen; zijn bestuderen, ontleden, prepareren en beschrijven van omstreeks drieduizend insekten: het eindeloos geworstel met het zelfgemaakte instrumentarium, de ragfijne glazen buisjes, onder het microscoop - en wat voor een microscoop! - geslepen schaartjes, de pincetjes en naalden die altijd nog weer te grof bleken voor de taak die hun gesteld werd door het onvermoeibaar oog. Hele dagen was hij bezig om een vliegje op te blazen, of het vet uit een rups te spoelen om de inwendige structuur te kunnen bespieden, een maand lang tuurde hij naar het darmkanaal van een bij. En hoe ingespannen hij daarbij bezig was blijkt wel uit een zinnetje uit de studie over de luis: 'Soo dat ik op die tijt wel sou gewenst hebben om drie handen te gebruyken, opdat ik dit klaarder sou kunnen naspeuren: want eenige soorten van anatomien en ondersoekingen lijden geen tweede persoon, alsoo dat den aandagt breekt.' In de wereld, waarin deze gespannen aandacht naar binnen tuurt is een waterdroppeltje een grof en onhandelbaar ding: 'Soo men nu,' schrijft hij bij de anatomie van de slak, 'dit oog en sijn vlies met een van de

alderfijnste pinselen, in een vierendeel van een droppel water leght (want anders vloeit het weg)...'

Hoe gul ook de bewondering en de piëteit was door Boerhaave aan Swammerdams werk bewezen, eerst aan latere geslachten zou de diepere zin én van zijn werkwijze én van zijn resultaten duidelijk worden. Eerst toen de normen van het natuurhistorische onderzoek zich nog een halve eeuw verder ontwikkeld hadden, zou men de waarde gaan beseffen van de stelselmatigheid waarmee Swammerdam steeds iedere generaliserende uitspraak uit de weg was gegaan en het wetenschappelijk verantwoordelijkheidsbesef waarmee hij bij niet herhaalde proeven of waarnemingen zorgvuldig de omstandigheden beschreef waaronder ze plaats vonden. Eerst toen door het werk van Linnaeus en anderen de vraagstelling bij het natuuronderzoek geheel van het curiosum naar het stelsel, van het zijn naar het groeien en het ontstaan, van de vorm naar de levensverrichtingen verschoven was, werden de drieduizend nummers van Swammerdams catalogus nog iets meer dan drieduizend maal zoveel uren transpiratie, werd in dit hartstochtelijk waarnemen de zinrijke gerichtheid en de scheppende ordening kenbaar. En toen tachtig jaar na het verschijnen van de *Bijbel der Natuure* de geniale Duits-Russische natuuronderzoeker Von Baer, zelf een zonderling en half autodidact, het anatomisch instituut in Koningsbergen opende met een rede over zijn grote voorganger met wie hij zich in een soort zielsverwantschap verbonden voelde, kon hij tegenover de 19de-eeuwse wetenschap zijn waarde nog weer eens herijken door hem de grondlegger der ontwikkelingsleer te noemen.

Herman Boerhaave

Virtuoos der wetenschap

De gouden regen van de roem die op de geniale uitvoerende kunstenaar pleegt neer te dalen, wekt wel eens de verontwaardiging der rechtvaardigen. Waarom wordt de virtuoos met vijfmaal zo grote letters aangekondigd als de oorspronkelijke kunstenaar wiens werk hij slechts vertolkt? Waarom is geen scheppend kunstenaar ooit vergoddelijkt en toegejuicht als Sarah Bernhardt of Greta Garbo? De rechtvaardigen kunnen zich troosten met het hoger beroep der vergetelheid dat noodzakelijk het verklinkend werk der virtuozen treft: wat bleef er van de grootheid van 'la divine' dan wat anekdotes en een handvol doffe medailles en verflenste laurier? Maar voor moeilijker problemen zien de rechtvaardigen zich geplaatst op het terrein van de wetenschap. Ook hier laten zich scheppende geesten en reproducerende virtuozen onderscheiden - maar veel minder gemakkelijk scheiden in hun werk en het resultaat daarvan. Wie dan ook een karakteristiek wil geven van een van de grootste van die 'virtuozen' in de persoon van Herman Boerhaave, doet goed van tevoren van alle aanspraken op 'rechtvaardigheid' af te zien en slechts voortdurend peilende aan te houden tussen de beide klippen: die van een overschatting van zijn betekenis afgaande op zijn faam en die van een onderschatting daarvan op grond van kritische lectuur van zijn vele nagelaten geschriften.

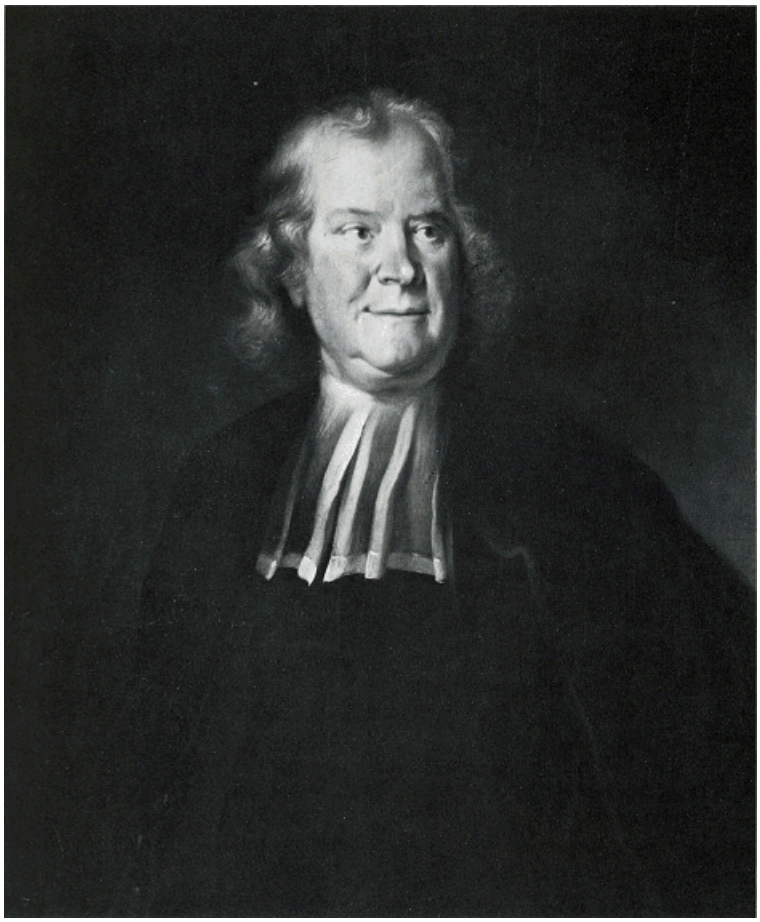
Herman Boerhaave was een domineeszoon. Op oudejaarsavond 1668 werd hij te Voorhout (bij Leiden) geboren als zoon van ds. Jacob Herman Boerhaave en diens tweede vrouw, de Amsterdamse koopmansdochter, Hagar Daalder.

In het land waar het voorkomt, dat het predikantsambt zich drie eeuwen lang van vader op zoon voortzet, behoeft het niet te verwonderen, dat ook deze zoon voor de theologische studie bestemd werd, vóór hij daartoe nog bijzondere aanleg of neiging getoond had. Geen andere aanleg althans dan die van een goed leerhoofd.

Vijf jaar oud verloor Herman zijn moeder en het volgend jaar hertrouwde ds. Boerhaave met Eva Dubois die een zorgzame en liefdevolle moeder en stiefmoeder voor het grote pastoriegezin moet geweest zijn: dankbaar verzorgde Herman haar in haar ouderdom en roemde haar vele goede eigenschappen in de korte autobiografische aantekeningen die hij als *Commentariolus* naliet. Zo groeide hij op onder omstandigheden die hem wel de grootste kans schenen te bieden om een evenwichtig mens te worden: in een groot, harmonisch en sober levend gezin. Zijn vader die een algemeen ontwikkeld en toegewijd huisvader geweest moet zijn, leerde hem de klassieke talen en wat hij verder als voorbereiding voor het hoger onderwijs diende te weten, maar droeg zorg, dat hij de studie afwisselde met veldarbeid. Veertien jaar

oud verhuisde hij naar Leiden, minder omdat het vaderlijk onderricht door dat aan het gymnasium vervangen diende te worden, dan om zich onder behandeling te stellen van de Leidse doktoren voor een kwaadaardige zweer in het dijbeen waarvoor hij thuis geen genezing had kunnen vinden. Volgens zijn latere academische lijkredenaar Schultens, keerden de nutteloze mishandelingen waaraan men hem ter genezing van zijn kwaal onderwierp, voor het eerst zijn gedachten naar de medische wetenschap. Toen iedere behandeling zonder resultaat bleef, aarzelde hij niet zijn we-weten-niet-waar verworven inzicht op zich zelf toe te passen en braveerde de geneesheren, ‘door hemzelf met zijn eigen water en zout te cureren’.

Voorlopig bracht dat echter geen verandering in zijn studieplannen: wanneer hij in 1684, een jaar verlaat door zijn kwaal en door de dood van zijn vader, naar de Academie trekt, laat hij zich in de theologische faculteit inschrijven. Daar beoefende hij ijverig de voor zijn studierichting voorgeschreven vakken, maar ook de wiskunde, ‘een wetenschap,’ zoals een van zijn biografen opmerkt, ‘die misschien voor alle mensen nuttig, maar voor godgeleerden die aan bepaalde stelsels gebonden zijn, wat gevaarlijk is’. Voorlopig overwoog het nut voor hem het gevaar, in zoverre zijn kennis der exacte wetenschappen hem aan een broodwinning als privaatdocent hielp. Als arm student - zijn stiefmoeder moest van haar karig weduwgoed behalve hem nog acht kinderen groot brengen - had hij aanvankelijk van een beurs gestudeerd, die hij bij hoge gunst inwonend in het ouderlijk huis en niet in een der befaamde theologen-colleges mocht verteren. Bewijzen van zijn ijver en zijn vlugge geest gaf hij al in 1689, toen een academische voordracht van hem met een gouden medaille werd beloond; zijn evenwichtige beminnelijkheid bewees hij niet minder door het gemak waarmee hij zich in deze moeilijke aanvangsjaren beschermers verwierf en hun gunsten wist te aanvaarden, als door zijn latere bereidwilligheid anderen te beschermen en verder te helpen. Die bescherming - met name van de Leidse burgemeester mr. Daniël van Alphen en van de secretaris van curatoren mr. Joh. van den Berg - stelde hem in staat zijn studie ook na zijn promotie in 1690 tot ‘magister philosophiae’ op een *Disputatio de distinctione mentis a corpore* (disputatie over het verschil tussen geest en lichaam) voort te zetten. Naast de opbrengst van zijn wiskundelessen bezorgden zij hem namelijk een inkomentje door hem te belasten met het toezicht op de ‘vertimmering’ der universiteitsbibliotheek, noodzakelijk geworden door de aankoop van de nalatenschap van de boekenverzamelaar Isaäc Vossius. Het was een taak waarbij hij voor het eerst gelegenheid kreeg een proef af te leggen van dat ordenend en organiserend vermogen, dat hem later in staat zou stellen zo onbegrijpelijke hoeveelheden werk te verzetten. Wanneer hij zich in deze jaren ook op de studie der geneeskunde gaat toeleggen, dan is dat nog geenszins met de bedoeling zich een andere loopbaan te kiezen: de omvang van de medische wetenschap dier dagen liet nog een liefhebberende zelfstudie toe. Enkele colleges van de oude professor Drelincourt en de anatomische demonstraties van Antonius Nuck konden als grondslag daartoe volstaan. Verder koos hij zijn eigen weg en het is opmerkelijk, hoe hij daarbij dezelfde lijn volgde die hem in theologicis zelfs

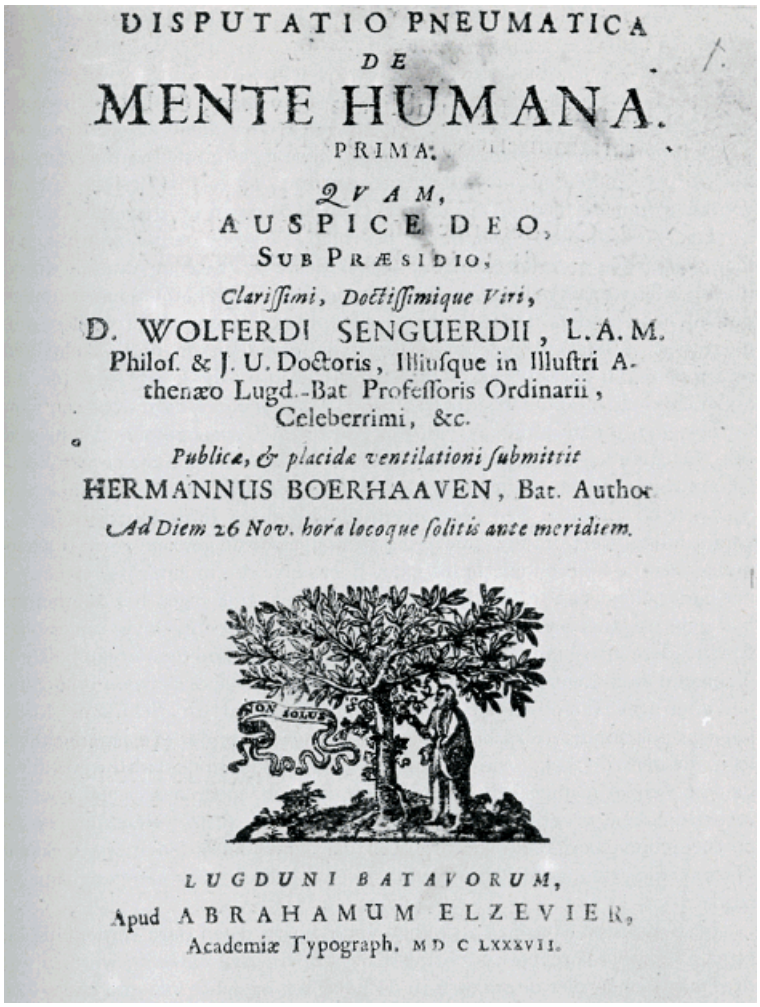

Herman Boerhaave. Schilderij door Cornelis Troost. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

van de lessen van ‘de grote Trigland’ had doen afdwalen: zoals hij daar op eigen hand terug was gegaan tot de oudste kerkvaders om tot het oorspronkelijk christendom, bevrijd van de woekering van latere wijsgerige stelsels, door te dringen, zo keerde hij via de studie van de Engelse arts Sydenham en de moderne anatomen tot de klassieke heelmeesters en met name tot hun aller vader Hippocrates terug, wiens gezond simpele, uit de praktijk afgelezen beginselen hij overpleisterd vond door de geleerde, maar zijns inziens waardeloze speculaties der latere theoretici.

De wijze waarop hij in beide gevallen zijn voorkeur voor de ouden rechtvaardigde, is karakteristiek voor zijn praktisch en evenwichtig inzicht. Vóór de medische de herderlijke roeping bij hem verdrong, had hij zich voorgenomen zijn loopbaan te beginnen met een rede over de vraag, ‘hoe er oudtijds door de ongeletterden zo tallozen, nu door de allergeleerdsten zo weinigen tot het christendom bekeerd werden’. En toen hij in 1701 zijn functie als ‘Openbaar Voorleezer in de Geneeskonst’ aanvaardde met een rede *De Commandando studio Hippocratico* (over het aanbevelenswaardige van de studie van Hippocrates), tekende hij zijn grote voorganger in woorden die veel van een medische geloofsbelijdenis hebben: ‘omdat hij ten slotte eerder een navolger en helper dan door overhaast ingrijpen een verstoorder der natuur was, redde hij werkelijk allen die genazen, zonder de voltrekker van het doodvonnis te zijn van allen met wie het onder zijn behandeling misliep.’

Noch Boerhaaves autobiografische aantekeningen noch de geschriften, die kort na zijn dood over ‘de Bataafse Hippocrates’ verschenen, geven een aannemelijke verklaring van het feit dat de veelbelovende en veelzijdige jonge theoloog in 1693 plotseling naar de tweederangs hogeschool van Harderwijk trekt om er in de medicijnen te promoveren en, in Leiden teruggekeerd, zich daar als arts vestigt. Want de anekdote die vele van zijn biografen als verklaring van deze overgang zijn lofredenaar Schultens navertellen, kan hoogstens het uitgangspunt zijn van een verklarende hypothese. Boerhaave keerde van wat waarschijnlijk levenslang zijn verste reis is geweest: het uitstapje naar Harderwijk, met de trekschuit terug. In de roef gezeten zou hij zich geërgerd hebben aan een medereiziger die in de grofste termen tegen de leer en de persoon van Spinoza te keer ging, en deze ten slotte gevraagd hebben of hij soms wel eens iets van het werk van die verderfelijke godloochenaar gelezen had. Een andere medereiziger die zwijgend had toegeluisterd, had daarop naar Boerhaaves naam en herkomst gevraagd en in Leiden het lasterlijk gerucht verspreid dat de jonge theoloog spinozist zou zijn geworden, wat hem als predikant onmogelijk maakte. In het beknopte *Commentariolus* waarin hij over zich zelf in de derde persoon spreekt, vinden we slechts deze toespeling: ‘Uit de Gelderse academie te Leiden weergekeerd, werd hij onverwacht en onschuldig betrokken in een geval waaruit hij voorzag dat grote hinderpalen zouden rijzen om ooit een kerkelijk ambt te bekleden.’ Dit kan op de trekschuitgeschiedenis doelen, al was dit nu niet precies een geval waarin hij ‘betrokken werd’. Maar, zonder aan het gezag van de laster afbreuk te doen, blijft het dan niet vreemd, dat de kerkelijke ongenade van een zo braaf, vroom, ijverig, bescheiden, geleerd en veelbelovend jonkman als Schultens'

DISPUTATIO PNEUMATICA
DE
MENTE HUMANA.
PRIMA:
QVAM,
AUSPICE DEO,
SUB PRÆSIDIO,
Clarissimi, Doctissimique Viri,
D. WOLFERDI SENGUERDII, L.A.M.
Philos. & J. U. Doctoris, Illiusque in Illustri Athenæo Lugd.-Bat. Professoris Ordinarii, Celeberrimi, &c.
Publicæ, & placidæ ventilationi submittit
HERMANNUS BOERHAAVEN, Bat. Author
Ad Diem 26 Nov. hora locoque solitis ante meridiem.

NON SOLUS

LUGDUNI BATAVORUM,
Apud ABRAHAMUM ELZEVIER,
Academiæ Typograph. MD C LXXXVII.

Titelpagina van het zeldzame *Disputatio pneumatica de mente humana,* Leiden 1687. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

portret van de jonge Boerhaave weergeeft, louter op dat éne fabeltje gegrond zou zijn?

Niet meer dan gissenderwijs kan men de veronderstelling opwerpen, dat de jonge Boerhaave, meer geneigd toch tot de medische dan tot de theologische wetenschap, half of heel bewust deze gelegenheid heeft aangegrepen om zich vrij te maken uit de dienst van een zo hoge meesteresse waaraan zijn vader hem bovendien gewijd had. Maar men zou dan toch hoogstens van een voorkeur voor de medicijnen, niet van een afkeer van de theologie kunnen spreken. We zullen nog zien, dat in Boerhaaves brieven en ook in zijn medische geschriften en redevoeringen, herhaaldelijk de theoloog aan het woord is. Zijn lofredenaars hebben het dan ook niet moeilijk gehad om aan te tonen, dat hij nooit anders dan een vroom en oprecht christen heeft willen zijn, maar wat te denken geeft is de breedvoerigheid en de nadrukkelijkheid waarmee ze dat hebben gedaan, van Schultens af tot ds. J.W. Gunst toe, die onder de titel: *Herman Boerhaave, zijn Kunde en zijn Godsvrucht* een aantal opstellen uit de almanak van het Nationaal Geuzengesticht Wilhelmus van Nassauen liet herdrukken. Het geeft te denken én ten aanzien van Boerhaaves reputatie van rechtzinnigheid bij zijn leven én van de betekenis van zijn werk na zijn dood. Wie geen vreemdeling is in het Jeruzalem der kerkelijke geschillen, weet dat een aantijging van ongeloof de gewone vorm is waaronder men de heterodoxie te lijf gaat. Boerhaave die in zijn dissertatie over het onderscheid van lichaam en ziel zich uitdrukkelijk tegen het pantheïsme had gekeerd, was zeker geen spinozist en alleen het rechtgelovig onverstand dat in iedere afwijking van de leer ongeloof speurde, kon hem ervan beschuldigen een aanhanger te zijn van ‘dien arglistigen en doornaayden vinder eener alleringewikkeldste ongodistery’ naar het woord van Schultens. Maar het was ook zonder trekschuitpraatjes te verwachten, dat een jeugdig theoloog, die met zijn zoeken van het zuivere christendom in de oudste kerkvaders de weg van zo menige ketter opging, en die zich, meer dan veelal voor de rechtzinnigheid vruchtbaar was gebleken, met de exacte wetenschappen en de medicijnen bezighield, de argwaan der schriftgeleerden moest wekken: ‘Tres medici, duo athei’ (drie medici, twee atheïsten) was een gangbaar gezegde.

Dat Schultens' al te nadrukkelijke verdediging tegen deze verdenking bij bijna alle latere sprekers en schrijvers over Boerhaave nawerkt, wijst op wat dr. Ernst Cohen met de stukken in de hand ten opzichte van zijn chemische geschriften aantoonde: de beperkte blijvende waarde van zijn werk. Tegenover werkelijk geniale figuren als Rembrandt, Spinoza of Huygens bepaalt iedeze generatie opnieuw zijn vaak sterk afwijkende houding en waardering; de roem van een ‘virtuoos’ als Boerhaave zet zich als een door de tijdgenoot vastgelegde, langzaam verblekende legende voort zonder dat men zich tot een opnieuw doorvorsen en een nieuwe waardebepaling van zijn werk geroepen voelt. Maar er dient misschien bij gezegd, dat die napraters van Boerhaaves christenlof enige rechtvaardiging vonden in het beroep dat de latere materialisten, als bij voorbeeld Lamettrie, op zijn empirisme deden.

In 1693 vestigde Boerhaave zich als arts te Leiden en we zullen wel moe-

ten berusten in onze onwetendheid omtrent het procent voorkeur en noodzaak die dat besluit bepaalden. Voorlopig vlotte het niet bijster met de praktijk, dus hield hij zijn wiskundelessen aan en gebruikte verder zijn overvloed van vrije tijd voor studie van de scheikunde, van de oude artsen en van de bijbel. Dat het er daarbij voor hem niet om ging van de nood een deugd te maken, bewijst een aantekening uit de *Commentariolus* : ‘Op schitterende voorwaarden en nog schitterender beloften werd hij door een aanzienlijk man die hoog in de gunst stond bij koning Willem III, meer dan eens aangezocht om de zetel van zijn geluk in Den Haag te vestigen, maar hij weigerde standvastig. Want hij was tevreden met een vrij leven, ver buiten het gewoel en slechts aan de studie gewijd, waarbij hij niet gedwongen zou worden zijn ware gevoelens te verzwijgen en te ontveinzen.’ Boerhaave is zijn angst en afkeer voor hoflucht zijn leven lang trouw gebleven: in zijn brieven aan de keizerlijke hofarts Bassand vindt men er telkens de bewijzen van.

Bleef er in de academische kringen een zekere argwaan bestaan tegen de eigengereide jonge geleerde? Men zou het kunnen afleiden uit het feit dat, toen professor Drelincourt stierf, zijn plaats onbezet bleef, tot in 1701 niet op voorstel van de faculteit, maar van de heren Van den Berg en Van Alphen, burgemeesteren en curatoren Herman Boerhaave uitnodigden om... als lector de lessen van zijn oude leermeester voort te zetten. Boerhaave die de vierhonderd gulden aan het ambt verbonden, best kon gebruiken, aanvaardde zijn nieuwe werkking op 18 mei 1701 met de reeds genoemde rede waarin hij de medische studenten voor alles de studie van Hippocrates aanbeval. Op aandringen van zijn buitenlandse toehoorders verzocht hij een paar maanden later aan curatoren om op zijn private colleges ook demonstraties over anatomie en chemie te mogen geven en wanneer hij in 1703 een Gronings professoraat afslaat, is het weer mr. Van den Berg, inmiddels eerste burgemeester geworden, die curatoren beweegt zijn salaris met tweehonderd gulden te verhogen en hem het eerste openvallende professoraat te beloven. Blijkbaar zagen de heren in het baantje meer een prebende dan de gelegenheid tot beoefening van een bepaalde tak van wetenschap. Zo geviel het, dat de medicus-chemicus-theoloog Boerhaave in 1709 benoemd werd tot professor... in de botanie, want, zegt zijn leerling, de beroemde Zwitserse medicus Albrecht von Haller in de *Tagebücher seiner Reisen nach Deutschland, Holland und England*, ‘de toenmalige chemicus Le Mort was veel te afgunstig op deze veelbelovende jonge geleerde om hem met zijn dood van dienst te zijn. De eerste die stierf was de goede Hotton en hij liet Boerhaave zijn plaats en de tuin na.’

Met onbezweken ijver wierp deze zich op zijn nieuwe studie, terwijl zijn praktisch organisatievermogen een dankbaar objekt vond in de tuin, de kruidentuin of ‘Hortus Botanicus’. 's Morgens om zeven uur kon de groeiende drom der studenten hem daar aantreffen, op klompen rondstappend tussen zijn kweekbedden. Twee jaar na zijn ambtsaanvaarding publiceert hij een voorlopige index van de kruidenschat der Academie niet alleen ten bate der studenten, maar vooral ook als een soort verkoopcatalogus voor de beheerders van kruidentuinen in het buitenland waarmee hij in de volgende jaren een levendige briefwisseling en ruilhandel onderneemt en een ruilhandel die

hij zelf als commercium aanduidt en waarvoor het universiteitsbestuur hem een afzonderlijke toelage gaf. Een indruk van Boerhaaves briefwisseling die behalve gegevens over het ‘commercium’ ook talrijke medische adviezen aan oud-studenten en -patiënten omvat, kunnen wij krijgen uit de Latijns-Engelse publikatie van een belangrijk deel daarvan door G.A. Lindeboom, waarin ook is opgenomen een bundeltje van vierennegentig brieven, al eerder, in 1778 uitgegeven, aan zijn oudleerling Bassand die van zijn vele reizen in keizerlijke dienst en later als hoogleraar en beheerder van de botanische tuin in Wenen geregeld planten en mineralen aan Boerhaave toezond. Halier noteerde in zijn dagboek: ‘Boerhaave hat Briefwechsel in Ostindien, China, Zeylon, Cap de bona spe, Carolina und allen Theilen von Europa, woraus er immer Saamen kriegt, ist auch mit ausstheilen sehr freigebig’. Uit Boerhaaves eigen aantekeningen weten we, dat er zo'n vijftig buitenlandse botanici bij zijn ‘commercium’ betrokken waren en dat hij in 1725 welgeteld 1416 pakjes zaad ontving. Door deze ruilhandel wist hij zijn collectie zo uit te breiden, dat het hortus-terrein meer dan verdubbeld moest worden. In overeenstemming daarmee had de nieuwe index die hij in 1720 liet verschijnen, ook meer dan twee maal de omvang van zijn voorganger. Om zijn systematiek kan hij bovendien gelden als een belangrijk stuk voorbereiding van het levenswerk van Linnaeus, de grote ordenaar der plantenwereld die een diepe bewondering had voor Boerhaaves duidelijke en kenmerkende beschrijvingen.

Toen in 1713 Govert Bidloo stierf, sprak het vanzelf dat zijn taak als klinisch docent aan de Leidse academie, een taak die hij overigens als lijfarts van Willem III slechts te hooi en te gras vervuld had, op Boerhaave overging, en toen vijf jaar later Le Mort hem volgde, zagen curatoren ‘wetende dat dr. Hermanus Boerhaave, professor Medicinae et Botanices, eenige jaren herwaerts collegia chemica onder een zeer grote confluentie van studenten gehouden heeft’, blijkbaar alweer geen betere uitweg dan de alzijdige ook met dit onderwijs te belasten.

‘Qui trop embrasse...’ overdreven eerbied voor het specialistendom, in het bijzonder in de medische wetenschap, maar ook rechtmatige twijfel aan de onbegrensdheid van de menselijke energie en kennis hebben in later tijd de vraag doen rijzen of deze opeenhoping van functies werkelijk verantwoord was, de vraag ook, de weifelende vraag naar Boerhaaves blijvende verdiensten. Wie die vraag stelde, greep, terecht, naar zijn nagelaten geschriften en speurde erin naar de nieuwe gedachten, de oorspronkelijke vondsten, die althans één van al de vakken van zijn studie een paar stappen verder hadden gebracht. Hij speurde - en vond niet veel. Boerhaaves schriftelijke nalatenschap bestaat behalve uit de twee genoemde botanische indices in hoofdzaak uit de vijftien maal herdrukte en in vele talen vertaalde *Institutiones Medicae* van 1708 en de *Aphorismi* van 1709, de beide handboeken die hij als grondteksten voor zijn medische colleges gebruikte, verder het leerboek der chemie: *Elementa Chemiae* ; ook dit een vele malen en in vele talen herdrukte samenvatting van collegestof, blijkens het voorbericht hem ‘afgedwongen’ door een van die uitgevers-speculanten, ook in het buitenland die herhaaldelijk pogingen deden tot exploitatie van zijn roem door de slordige college-

Boerhaave, zijn echtgenote en zijn dochter. Schilderij door Aert de Gelder. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

aantekeningen van onscrupuleuze studenten of citaten en uittreksels uit zijn brieven in verschillende talen als werken van Boerhaave aan de man te brengen. Tegen deze reputatiediefstal waartegen blijkbaar geen wettelijk ingrijpen mogelijk was, heeft Boerhaave zich onder andere verweerd door een advertentie in de 'Leydse Courant', waarin hij de 'baatsugtige Boekdrukkers' te lijf gaat die 'my ten uyterste beleedigen en het gemeen schandelijk bedriegen'. Van belang zijn verder zijn Latijnse academische oraties over verschillende medische en natuurwetenschappelijke onderwerpen, zoals de reeds genoemde: *Ter aanbeveling van de studie van Hippocrates* (1701) of die over *Het nut der mechanische methode in de geneeskunde,* over *Het verkrijgen van zekerheid op het gebied der natuurkunde* en over *De wijze waarop de chemie haar eigen dwalingen verbetert* . Ten slotte heeft hij zich nog verdienstelijk gemaakt door uitgaven en levensberichten van grote voorgangers zoals Vesalius en Jan Swammerdam en een begin gemaakt met een standaarduitgave van de grote Griekse artsen.

De moderne lezer van Boerhaaves geschriften wordt allereerst getroffen door twee dingen: de eenvoud en verstaanbaarheid van zijn betoog en zijn voorschriften en de nog sterk historisch-filosofische instelling van deze exacte wetenschap. Wat het eerste betreft is misschien een toevoeging: in vergelijk met zijn tijdgenoten niet overbodig: de recepten die hij bij voorbeeld aan Bassand stuurt doen ons nog rijkelijk hocus-pocus-achtig aan. Wat het laatste betreft, dit is geen persoonlijk stempel van Boerhaave; wel had, zoals we nog zullen zien, voor zijn wetenschappelijk standpunt dat historisme zijn bijzondere betekenis, maar het was toentertijd toch niet ongewoon, dat een wetenschappelijk handboek als de *Elementa Chemiae* begon met een overzicht van wat er sinds de oudheid op dit terrein gezocht en gevonden was.

Men zou bij vergelijking van de 17de-eeuwse wetenschap met de onze kunnen opmerken, dat toén de exacte wetenschappen en met name de medische even sterke historische tendenties hadden als nu de geschied-beoefening exact-wetenschappelijke. Geheel onverklaarbaar is dat niet. Toen de humanistische wetenschap haar nieuwe methode van onderzoek en experiment tegenover de deductieve methode der scholastiek stelde, deed zij daarmee geenszins afstand van het beroep op de autoriteit der klassieken. En dat wel niet alleen, omdat zij bij sommige van die klassieken aanknopingspunten voor de nieuwe gedachte vond, maar ook, omdat de eeuwenoude en als het ware ingeschapen traditie van beroep-op-een-autoriteit zich zeer moeilijk liet uitschakelen. Met name in de medische wetenschap, die zich immers voor de eis van een voortdurende en riskante toepassing van haar kennis gesteld zag, voltrok de ommekeer zich moeizaam. Het 'Galenus dixit' (Galenus heeft het gezegd) mocht dan zijn toverkracht verloren hebben, maar de aard van het medisch beroep dat in zijn praktijk geen afstand kon doen van het gezag van een echte en haast magische traditie, liet zulke ingrijpende revoluties, zulk een afwisseling van afbraak en opbouw als we bij voorbeeld uit de natuurkunde kennen, niet toe. En, kan men er dadelijk aan toevoegen, maakte die ook minder noodzakelijk, in zoverre de medische wetenschap juist door die gebondenheid aan de praktijk, altijd voor een belangrijk deel ervaringsweten-

schap gebleven was. Maar dit eigen karakter van de medische wetenschap had ertoe geleid, dat een belangrijk deel van de medische opleiding buiten de oude speculatieve universiteit was komen te staan en in de 17de eeuw nog stond. Niet alleen vormden de chirurgijns een onacademisch, in de praktijk geschoold, gilde, maar de doctoren in de medicijnen die aan de academie naast oefeningen in de anatomie en in de dialectiek (!) alleen theoretische lessen hadden gehad, begonnen hun loopbaan als kwekeling bij een oudere collega die hun de eigenlijke praktijk van het vak onderwees. Bij alle verering voor de wetenschap van onderzoek en ervaring won toch slechts langzaam de gedachte veld, dat in een ervaringswetenschap bij uitstek als de medische, het praktische klinische onderwijs een centrale plaats in de academische opleiding moest vormen. Aan de universiteit van Padua, waar men omstreeks het midden der 16de eeuw er een begin mee had gemaakt, was het aan het begin van de 17de eeuw weer verdrongen door de theorie. In de Republiek maakte in 1636 de Utrechtse professor Stratenus er een begin mee, in Leiden volgden reeds een jaar later Otho Heurnius en Ewald Screvelius zijn voorbeeld: in het Caecilia-gasthuis werden er twaalf bedden en de bijstand van twee stadsdoctoren en een stadsheelmeester voor beschikbaar gesteld. Een van hun opvolgers, Frans de le Boe Sylvius, breidde het klinisch onderwijs sterk uit en genoot een grote roem door de pedagogische kwaliteiten van zijn methode, die echter snel verbleekte, doordat hij met verwaarlozing alweer van de ervaring, zijn praktisch onderwijs benutte tot demonstratie van de al te eenzijdige medische theorieën die hij aanhing. Want het beschouwelijk karakter van de academische wetenschapsbeoefening leidde ertoe, dat het medisch onderzoek steeds weer in theoretische sloppen dreigde dood te lopen. Het is overigens geen kwaal van de medische wetenschap alleen, dat theorie en praktijk, onvoorwaardelijk op eikaars steun aangewezen, elkaar voortdurend in de haren zitten. Immers het onbevangen, volkomen onbevooroordeeld wetenschappelijk onderzoek is... louter theorie, niet slechts een door de menselijke onvolmaaktheid onbereikbaar, maar ook een verwerpelijk ideaal, want een onderzoek, zonder het kompas van een - theoretische - hypothese begonnen, kan slechts tot toevallige resultaten leiden, terwijl een hypothese, ook wanneer die achteraf moet worden opgegeven, een nieuwe ordening der feitelijke gegevens en daarmee nieuw inzicht kan brengen. Daarom zal in de geschiedenis van de wetenschap de vruchtbare dwaling altijd zijn betekenis houden naast het verhelderend inzicht en het nauwgezet onderzoek. En zelfs in een wetenschap als de medische, die, gelijk gezegd, niet ongestraft de traditie loslaat, zijn wild geniale fantasten als Paracelsus naast evenwichtige voortbouwers als Boerhaave onmisbaar.

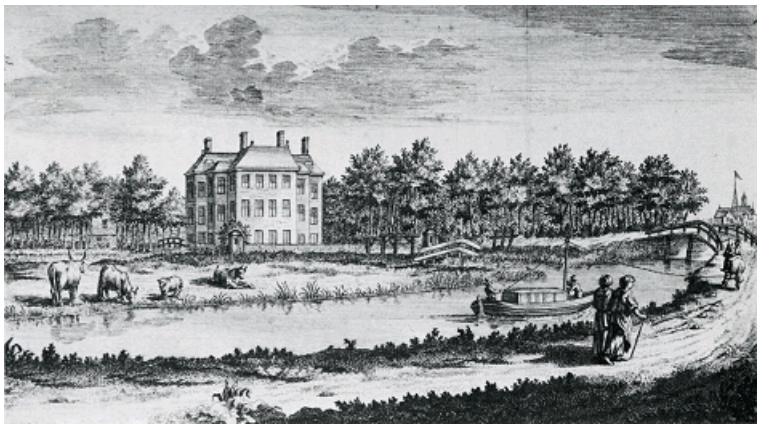
Het gaat dan ook niet aan te zeggen, dat Boerhaave zijn roem en betekenis louter dankt aan de vasthoudendheid waarmee hij de ervaringswetenschap boven de theorieën heeft gesteld. Was dat zo, dan zou die roem terecht genivelleerd zijn door de twijfel aan zijn betekenis bij die vakgenoten onder het nageslacht die naar zijn vernieuwende en baanbrekende gedachten hebben gevraagd. Het gaat om de wijze waarop en de tijd waarin hij die eis stelde, om de onmiddellijke invloed en het persoonlijk gezag, dat daarbij van hem

uitging.

‘Een onaanzienlijke, potige man met katteogen, een kleine neus, een donker gezicht en verwarde haren, een versleten hoed, een armzalig grijs pak, grove schoenen en zonder degen.’ Zo tekende hem Von Haller in zijn reisdagboeken en hij plaatste hem daarmee in de reeks der grote geneesmeesters die zich veelal plachten en plegen te onderscheiden door hun onverzorgd of bizar voorkomen, door een ongegeneerde gelijkstelling van de lichamelijke functies en menselijke waarde van vorsten en bedelaars en door hun minachting voor alles wat tegen de natuur ingaat. Deze geboren genees-kunstenaar krijgt een scholing waarbij hij eerst leert zien, dat op het terrein van de godsdienst de oorspronkelijke gedachte van het christendom overwoekerd is door theologische haarkloverijen en sektegeest om daarna te ervaren, dat in de medische wetenschap de sekten - hij zelf gebruikt dit woord - zich evenzeer breed maken ten koste van het eenvoudig mensenverstand en - de patiënten. Want wel had de grote wetenschappelijke omwenteling van de 16de en 17de eeuw de geneeskunde niet onberoerd gelaten, wel was men overtuigd geraakt van de samenhang met de natuurwetenschappen, de fysica en de chemie in het bijzonder, maar aangezien deze geen van beide ver genoeg gevorderd waren om algemeen aanvaardbare verklaringen van de levens- en ziekteprocessen te geven, was de veelbelovende impuls van het nieuwe weten in de medische wetenschap verlopen in de disputen van iatro-chemici en iatro-fysici of -me-chanici, die óf bij een chemische óf bij een mechanische verklaring van de levensverrichtingen zwoeren en wie het hooggeprezen wetenschappelijk onderzoek alleen diende om anderen te bewijzen, wat voor hen reeds van tevoren vast stond. In zijn spontaan verzet tegen deze sektegeest deed Boerhaave naar goede traditie beroep op een autoriteit en vond die in Hippocrates wiens werken hij zijn leerlingen als een medische bijbel voorhield, zonder wiens lof, gevolgd door een overzicht van de ontwikkeling en de dwalingen der medische wetenschap ná hem hij geen college opende. Mogelijk was zijn aanbeveling van de grote Griek wel eens wat al te nadrukkelijk voor de zwakke broeders onder zijn studenten die niet als hun filologisch geschoolde leermeester met het Grieks terecht konden en met een minder onfeilbaar intuïtie moesten raden welke woorden van de profeet na meer dan twintig eeuwen nog niets van hun waarde hadden ingeboet.

Maar Boerhaaves faam, de vijftien herdrukken van zijn *Institutiones* en hun vertaling tot in het Arabisch toe, de internationale bestorming van zijn colleges, waar de studenten die zich dat konden veroorloven, hun plaats uren tevoren door een bediende lieten bezetten, wordt niet voldoende verklaard door hem te zien als een schakel in de keten van acties en reacties die als een doorlopende draad in de ontwikkeling van iedere menselijke instelling is aan te wijzen zonder daarvan de wezenlijke impulsen te raken die zich altijd alleen in een veel groter verband laten begrijpen. Daarvoor was meer nodig.

Allereerst zou zijn leus: terug naar Hippocrates, of welke leus óók zeker minder gehoor hebben gevonden, wanneer hij als arts geen opmerkelijke resultaten had bereikt. Zelf schreef hij die voor alles toe aan zijn opvolgen der Hippocratische voorschriften, maar daarmee is weinig gezegd, want die

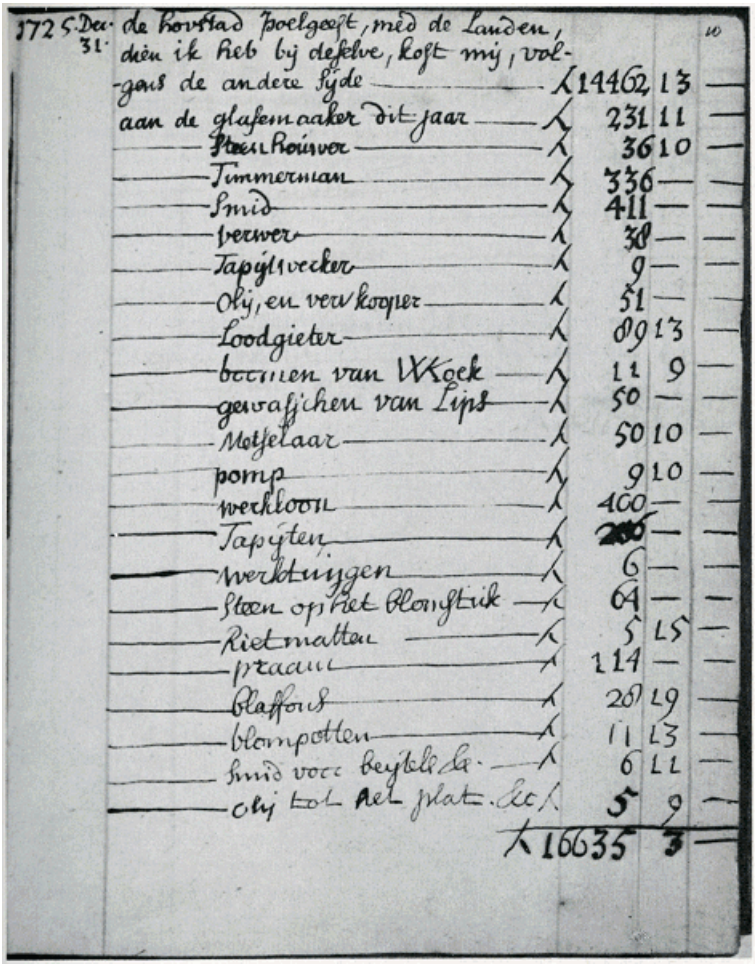

Oud-Poelgeest, het bij Leiden gelegen buiten van Boerhaave. Ets door J. Lamsvelt.
Gemeentelijke Archiefdienst, Leiden.

voorschriften hebben zich door alle eeuwen heen alleen kunnen handhaven, omdat zij feitelijk niet anders deden dan de kwaliteiten van de geboren arts omschrijven die niet naar een schema, hoe ingenieus ook, ziekten en ziekteverschijnselen heeft leren classificeren, maar die telkens heel zijn ervaring en intuïtie, zijn medische en mensenkennis richt op het éne persoonlijke geval met al zijn individuele omstandigheden.

In de tweede plaats is er zijn waarlijk encyclopedische kennis: 'Ist wegen Medicis, Chemicis, Botanicis, Latinität, Theologie, Physic, Mathematic, so ein gelehrter Mann als man ihn sehn wil', gelijk Von Haller zegt en hij zou er nog bij hebben kunnen voegen dat hij bovendien de meest gangbare moderne talen beheerste. Maar niet in het imposante van die kennis lag zijn grote betekenis, al is misschien juist voor een arts een zo reëel middel om zijn publiek te imponeren niet geheel en al te versmaden. Voor de wetenschap is Boerhaaves tijd na de geniale scheppingskoorts der 17de eeuw een tijd van recapitulatie van en bezinning op het verworvene. Een zo veel omvattende geest als de zijne kan daarin als bemiddelaar en verzamelaar een verdienstelijke rol spelen en ten opzichte van Sydenham als medicus, van Boyle als chemicus heeft hij dat ook zeker gedaan. Eclatant werd die rol echter pas, doordat die kennis hier met een ongewone energie, organisatiezin en synthetisch vermogen samenging. Daardoor kon Boerhaave die het hele veld van de medische studie van zijn tijd als veelzijdig specialist overzag, aan het Europese medische onderwijs de grote dienst bewijzen van de opbouw van een medische faculteit naar toen moderne eisen, waarin een chemisch-fysische, botanische, medisch-theoretische en -klinische scholing elk hun eigen plaats kregen. Hier en in zijn grote gaven als pedagoog lagen vooral de oorzaken van de grote toeloop naar zijn colleges en hier heeft zijn invloed ook het langst nagewerkt: onder leiding van zijn leerlingen Van Swieten, De Haen, Rutherford en Von Haller en hún volgelingen, voltrok zich de hervorming van het medische onderwijs in Wenen, Edinburgh en de Duitse universiteiten.

Zijn grote kennis alweer, maar ook de onbevangenheid die hem van het goedmoedig gezicht straalt, bepaalde zijn houding in het fel dispuut van de medische 'sekten' of in het conflict met de heethoofdige Franeker cartesiaan professor Andala, die naar aanleiding van Boerhaaves rede *Over het verkrijgen van zekerheid in de natuurkunde* opnieuw de beschuldiging van spinozisme en ongeloof naar hem toeslingerde en dat in zó felle taal, dat zijn eigen curatoren hem tot een herroeping moesten dwingen. Boerhaave liet slechts weten, dat hij geheel voldaan zou zijn, wanneer een zo uitnemend theoloog als Andala niet langer om zijnentwil zou worden lastig gevallen. In zijn studie: *Herman Boerhaave en zijn betekenis voor de Chemie* heeft dr. Ernst Cohen duidelijk aangetoond, dat die betekenis noch in nieuwe vondsten noch in de afrekening met de alchemie die men hem vaak toedicht, heeft gelegen en dat hij zich in zijn leerboek der scheikunde alleen van zijn voorgangers onderscheidt door groter systematiek, helderheid en scherpte van definitie en door zijn opzet de scheikunde niet als een afgesloten geheel, maar in samenwerking met de natuurkunde te zien. Niemand heeft het ook zelfs maar nodig geoordeeld een soortgelijk bewijs te leveren ten aanzien van zijn betekenis

1725 5. Dec. de hovstad poelgeest, mèd de Landen,
31. dien ik heb bij deselve, kost mij, vol-
-gens de andere syde ——— £ 14462 13 —
aan de glasemaaker dit jaar ——— £ 231 11 —
——— Steenhouwer ——— £ 36 10 —
——— Timmerman ——— £ 336 — —
——— Smid ——— £ 411 — —
——— verwer ——— £ 38 — —
——— Tapytwecker ——— £ 9 — —
——— Olij, en verkooper ——— £ 51 — —
——— Loodgieter ——— £ 89 13 —
——— boomen van VKoek ——— £ 11 9 —
——— gevaschen van Lips ——— £ 50 — —
——— Metselaar ——— £ 50 10 —
——— pomp ——— £ 9 10 —
——— werkloon ——— £ 400 — —
——— Tapyten ——— £ 200 — —
——— werktuygen ——— £ 6 — —
——— Steen op het blomstuk ——— £ 64 — —
——— Rietmatten ——— £ 5 15 —
——— praam ——— £ 114 — —
——— blaffons ——— £ 26 19 —
——— blompotten ——— £ 11 13 —
——— smid voor beyblicha ——— £ 6 11 —
——— olij tot het plat ——— £ 5 9 —
£ 16635 3 —

Het door Boerhaave eigenhandig bijgehouden kasboek voor zijn buiten Oud-Poelgeest.
Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden.

voor de fysica. Maar voor de medische wetenschap van zijn dagen - en die is voor Boerhaave centraal - was het van het grootste belang, los te komen van de onvruchtbare tegenstelling der ‘sekten’ en ook de wijze waarop hij daarnaar streefde is kenmerkend voor zijn gematigde en synthetische denkwijze. Onbevangen bereid om uit iedere wetenschap te aanvaarden wat hem als geneeskunstenaar dienen kon, liet hij zijn rede van 1701, waarin hij de studie van Hippocrates aanbeval volgen door een *Over het nut der mechanistische methode in de geneeskunst* in 1703, *Over de gemakkelijke eenvoudigheid der geneeskunde* in 1709 op het thema van zijn lijfspreuk: Simplex sigillum veri (Eenvoud het zegel der waarheid) en *Over de wijze, waarop de chemie haar eigen dwalingen verbetert* in 1718. De gedachte van de eenvoud van het ware inzicht is even eigen aan de arts die steeds een beroep deed op de natuur als aan de man die in zijn bekwaamheid terecht de aangeboren gave boven de verworven kennis stelde.

Hoe natuurlijk en eenvoudig intussen Boerhaave zelf zijn standpunt in de strijd der richtingen mag hebben gevonden, voor de medische leek die er zich nu een voorstelling van tracht te maken, is het, juist om zijn verzoenend en bemiddelend karakter, niet zo gemakkelijk te omschrijven. Om te beginnen is hij - zie zijn eerste rede - geneigd tot de conservatieve oplossing: terug te keren tot de oude wijsheid van Hippocrates liever dan de kans te lopen grove fouten te maken bij een in wezen vooruitstrevende poging om de medische wetenschap te grondvesten op de - nog al te gebrekkige - kennis van de natuurwetenschappen (zowel fysica als chemie). Hij doet dat op het voetspoor van Sydenham die, niet toevallig, als hij een medicijnman bij de gratie Gods was. Die opvatting kon natuurlijk niet zo ver gaan, dat de fysiologie, die hij in zijn werken doceert er zo uit zou zien, alsof de medische wetenschap tweeduizend jaar had stil gestaan. In wezen is zijn fysiologie die der iatromechanici, maar overtuigd van de onvolmaaktheid ook van dit stelsel, is hij bereid voor enige daarin onverklaarbare processen de hulp van de chemici in te roepen, van die althans welke de oude fantastische dwalingen der chemie hebben afgezworen en die, zeer langzaam in het trekken van conclusies ‘omzichtig op alles achtgevend, behoedzaam geworden door anderer gevaar, de roem van hun arbeid niet minder stellen in het verbeteren van dwalingen dan in het staven hunner opvattingen.’ Aan het verbeteren van dwalingen droeg hij het zijne bij door nauwkeurig onderzoek van onbewezen beweringen. Zo weerlegde hij Boyles these, dat vuur een eigen gewicht zou hebben. We zouden echter de zaak nog weer te eenvoudig stellen, wanneer we meenden, dat Boerhaave de dwalingen van de chemie waartegen hij zich keert, vooral op hun tekort aan wetenschappelijke verantwoording had getoetst. Want waar hij zich tegen de chemici keert is veeleer de theoloog dan de man van de exacte wetenschap aan het woord. De chemici van zijn tijd immers vormden nog één ongescheiden groep met de alchemisten, de zoekers naar de steen der wijzen en de ‘transmutatie’, de overgang van waardeloze stof in goud. En nu is het merkwaardige, dat Boerhaave Paracelsus, Van Helmont en de broeders van het Rozenkruis niet op het punt van deze weinig wetenschappelijke toverkunsten bestreed, waarvan hij de mogelijkheid geenszins af-

wees, maar omdat zij de goddelijke openbaring in hun bedrijf betrokken, de boeken van Mozes, de geschriften van Salomo, de openbaring van Johannes voor een beschrijving der goudmakerskunst verklaarden, ja, zich waagden aan ‘schandelijke en verfoeilijke uitleggingen van de Heilige Drieëenheid en van andere zeer diepzinnige godsdienstige verborgenheden’.

Als theoloog keerde hij zich tegen de chemici en als medicus. En in zoverre hij toch meer medicus dan theoloog was, kwam hier zijn meest spontane en menselijke verzet los. Zijn verzet tegen de ‘nietige, ijdele, met valse hoop vervullende nuttelоosheden’, wij zouden zeggen de humbug van de door de alchemie aangetrokken artsen, tegen hun snoeverijen over het ‘stibium’ of alge-neesmiddel en over hun preparaten uit een onsterfelijke ceder van de Libanon bereid die alle mensen tot Methusalems zouden maken. Intuïtief voelde hij hier de grondslagen van zijn beroep aangetast: het persoonlijk vertrouwen en gezag van de arts, dat de alchemisten blameerden door het zich met valse middelen te willen verzekeren. Hij, die zelf dat vertrouwen in zo hoge mate bezat, wist dat het op den duur door geen bedrog en valse schijn kon stand houden, maar hij wist waarschijnlijk niet in hoe hoge mate het bepaald werd door de onbevangenheid die van zijn gezicht straalde.

In het Rijksmusuem hangt een portret van Boerhaave, een van de beste werkstukken van de 18de-eeuwse portret- en zedenschilder Cornelis Troost. Zelden had Troost een dankbaarder object van zijn aan de tijd gebonden kunst dan in deze tijdgenoot. Zijn regentenstukken zijn dank zij zijn zachtzinnige spot-die-nooit-doorbijt nog net geen karikaturen; waagde hij zich echter aan een serieus classicistisch onderwerp, dan ontspoorde hij. Een portret van een van de grote 17de-eeuwers, van Jan de Witt of van Spinoza door hem laat zich niet denken. Maar zijn lichte, even-ironische toon doet wonderen tegenover de gerechtvaardigde zelfverzekerdheid, de ondiepzinnige intelligentie, het guitig begrip van deze heldere ogen; dit blozend gezicht onder de nonchalante grijze krullen past geheel bij Von Hallers karakteristiek: ‘Verder was deze man oprecht, zonder geheimzinnigheid, zonder inbeelding, dienstvaardig, goedhartig, vriendelijk en wist niemand iets op hem aan te merken dan zijn sjofele kleding en de daaruit afgeleide spaarzaamheid, die men een Hollander echter niet moet aanrekenen. Zo schijnt ook zijn hele burgermansleefwijze meer uit verachting van de ijdelheden der overdaad dan uit liefde voor het geld te zijn voortgekomen.’ Als er al niet het getuigenis van nog vele andere van zijn studenten was, dan zou dit portret ons kunnen overtuigen van de oprechte belangstelling voor het werk van anderen en de aanstekelijke werkijver die deze man op zijn hele omgeving overdroeg; als er al niet het getuigenis van vele van zijn patiënten was, dan is hier het geheim van zijn ongeëvenaarde ‘bedside-manners’ vastgelegd. In woorden laat dat geheim zich het best in tegenstellingen vatten: de tegenstelling van ernst en blijmoedigheid, een blijmoedigheid waarvan hij vooral in zijn kwellende laatste ziekte bewees, dat ze meer was dan een beroepsattribuut. De tegenstelling van de drastische daadwerkelijkheid van de plattelandsheelmeester en de modeprofessor die een internationaal publiek boeide met zijn gemakkelijk vloeiende Latijnse volzinnen. Zijn Franse biograaf liet met het oog op de tere oren van

zijn lezers de titel van zijn medische dissertatie: *Over het nut van het onderzoek van de uitwerpselen der zieken als aanwijzingen* in het Latijn staan. Men vertelt, dat hij een epidemie van zenuwtoevallen in het Katwijker weeshuis bedwong door de verzamelde kinderschaar een gloeiend ijzer voor te houden met de belofte, de eerste de beste, die weer een toeval kreeg, te zullen brandmerken. Maar wanneer hij een geletterd Spanjaard op bezoek kreeg, vermaakte en verblufte hij die met lange citaten uit Spaanse dichters en een Lotharings edelman ontdekte tijdens een consult, dat Boerhaave meer van de geschiedenis van zijn land wist dan hij zelf. De tegenstelling tussen zijn bereidheid de armen te helpen - en ook de groten der aarde, mits ze hun beurt wilden afwachten: Peter de Grote lag een nacht met zijn staatsiejacht voor Boerhaaves huis op het Rapenburg om hem 's morgens vroeg vóór hij zijn colleges begon te kunnen raadplegen en de Franse gezant liet hij rustig een paar uur antichambreren. Maar de belangrijkste van al deze tegenstellingen: tussen de zekerheids-suggestie van zijn optreden en zijn deemoedige bereidheid zijn onkunde te erkennen. En dat laatste moet hem niet altijd gemakkelijk zijn gevallen. Uiteraard drukte zijn wassende roem de statistiek van zijn succes: het waren vaak opgegeven gevallen die ten einde raad een toverwoord van Boerhaave kwamen vragen. Men zegt dat hij deze mensen ronduit verklaarde, machteloos tegenover hun kwalen te staan en weigerde kuren voor te schrijven waar hij zelf niets van verwachtte. En wie al deze grote-mannen-legenden wat apocrief mocht oordelen, vindt overtuigende bewijzen in zijn schriftelijke nalatenschap: niet de glansnummers van zijn praktijk vindt men daar op schrift gesteld, maar twee ... mislukkingen die hem medisch belangwekkend en leerzaam voor anderen leken. En toen men tijdens zijn laatste ziekte over zijn onmisbaarheid klaagde, antwoordde hij: ‘Men heeft een te hoge dunk van me. Aangetast door een ziekte, die me noodlottig zal worden, ken ik er zelf de oorzaak niet van.’

Een zo grote evenwichtigheid bij een zo zwaar en inspannend beroep was alleen te handhaven door een zeer systematische werkverdeling en levenswijze. Ook hierover bericht ons Von Haller en we halen zijn pretentieloze aantekeningen liever aan dan de holle lof- en lijkredefrases, die hun held alle menselijkheid ontnemen.’Met de zon stond hij op, werkte 's zomers in de tuin en 's winters in zijn laboratorium. Zeven uur was de tijd waarop hij ons in de Hortus de kruiden wees, waarbij hij dan alle ochtenden meestal een honderd planten met hun vele bijnamen zonder enige aantekening opsomde. Van tien tot twaalf bezochten hem allen die zijn raad behoefden, want zijn bezigheden lieten niet toe, dat hij zelf op ziekenbezoek ging. Deze hielden hem zo lang op, dat vaak het uur van onze komst al was aangebroken vóór hij tijd had gehad aan tafel te gaan. Om drie uur kwamen de zieken weer, de overige tijd moest hij verdelen tussen zijn wijdlopige correspondentie en zijn voortdurende arbeid aan de uitgave der Griekse artsen, als niet een aanzienlijk patiënt ook op deze tijd beslag legde. Kon hij ontsnappen, dan bracht hij vaak vele uren door op zijn uitgestrekt buiten, waar hij de planten die de openbare tuin niet bergen kon, met grote kosten opkweekte.

Dit buiten was het landgoed Oud-Poelgeest aan de trekvaart naar Haar-

Titelpagina van de *Index Plantarum Horti Lugduno Batavo,* Leiden 1710
Universiteitsbibliotheek, Amsterdam.

lem, dat Boerhaave in 1724 had aangekocht, stellig niet alleen om er een tweede hortus van te maken, maar ook om zich en zijn gezin een aangename woonplaats te verschaffen. Naar degelijk vaderlands gebruik was hij ongetrouwd gebleven, zolang hij geen vaste positie had. Pas in 1710, een jaar na zijn benoeming tot professor in de botanie, trad hij, toen tweeënveertig jaar oud, in het huwelijk met Maria Drolenvaux, de vierentwintigjarige dochter van een welgesteld Leids magistraat. Haar bruidsschat of erfdeel moet de grondslag gevormd hebben van het respectabel vermogen dat Boerhaave in de loop der jaren bijeenbracht en dat bij zijn dood ongeveer twee miljoen bedroeg. Het is opmerkelijk, dat Boerhaaves lofredenaars het steeds weer nodig hebben gevonden hem op dit stuk vrij te pleiten en te verdedigen tegen aantijgingen van schraapzucht en gierigheid, die we overigens nergens in feiten vastgelegd hebben gevonden. Zijn die aantijgingen er inderdaad geweest en waren ze gerechtvaardigd of het werk van afgunst en laster? Dan wel: werkte in de lofredenaars tot schade van hun slachtoffer dat collectief minderwaardigheidsgevoel der geestelijke werkers - men kan het ook vaktrots noemen - dat de prestaties van de geest voor onbetaalbaar houdt en ze daarom het recht op de winst van de eerzame koopman ontzegt of althans meent, dat het nemen daarvan moet worden rechtgepraat? Het is mogelijk, dat de publikatie van Boerhaaves in een archief te Leningrad opgedoken correspondentie meer licht zal werpen op de vorming van zijn vermogen, zoals op tal van andere feiten uit zijn leven, maar dat daardoor een geheel nieuw licht over de mens Boerhaave zal opgaan is niet waarschijnlijk, gezien het ongecompliceerd en evenwichtig, vriendelijk verstandig, maar weinig diepe wezen, dat uit de zesentwintig jaar van zijn leven omspannende briefwisseling met Bassand spreekt. Hoewel de antwoorden van Bassand ontbreken, blijkt uit Boerhaaves uitvoerige beschouwingen omtrent een reeks ziektegevallen in de keizerlijke familie en Bassands gezin en uit zijn herhaald afwijzen van lof-betuigingen, hoe hoog de keizerlijke lijfarts de adviezen van zijn leermeester aanslaat. Boerhaaves hebzucht laat zich hier alleen in de meest vergefelijke vorm aantonen: zoveel zaden, planten, gesteenten en fossielen kan Bassand hem niet sturen, of hij vraagt vriendelijk dankend en met bezwaard gemoed om nieuwe en hij is kennelijk verheugd, als hij door het geven van adviezen en door zijn bemiddeling bij aankoop van instrumenten en medicijnen een wederdienst kan bewijzen. Een zeker begrip voor de waarde van het geld blijkt uit de nauwkeurigheid van zijn afrekeningen, misschien ook uit de kennelijk groter ontsteltenis, waarmee hij Bassands bericht over het verlies van ƒ18000 dan over dat van diens jonge vrouw kort na de geboorte van haar dochtertje verneemt. Maar we zullen ermee moeten rekenen, dat een arts toentertijd vaker een kraamvrouwenkoorts met dodelijke afloop dan achttienduizend guldens te zien kreeg.

Wat wij intussen nog uit een aantal verstrooide persoonlijke uitlatingen zouden kunnen en willen opmaken, ook het terugvinden van Boerhaaves complete bedrijfsboekhouding, zou niets kunnen veranderen aan een paar algemene economische en psychologische waarheden als dat geld zich zelf vermeerdert én dat er zelden of nooit iemand een vermogen bij elkaar verdiend

heeft zonder de zeer uitdrukkelijke wil daartoe. Het zou daarom een psychologische naïveteit zijn met of zonder die boekhouding waaruit eventueel zou kunnen blijken hoe hij zijn rijke patiënten 'gevild' had, te willen bewijzen, dat bij Boerhaave die wil ontbroken had, maar het zou ook een onnozelheid zijn te ontkennen, dat die wil in het tegenstrijdig wezen dat mens heet kan samengaan met vriendelijkheid, mildheid en hulpvaardigheid, en zeker met wetenschappelijke begaafdheid. Overigens komt Boerhaaves reputatie op dit punt ten dele voor rekening van het wanbegrip bij zijn buitenlandse studenten voor zijn vaderlandse afkeer van vertoon, zoals reeds uit de boven aangehaalde zinsnede van Von Haller bleek. Behalve uit zijn praktijk moeten Boerhaave belangrijke baten zijn toegevloeid uit zijn colleges waarvan hij er drie per dag gaf, door meer dan honderd studenten bezocht en naar het gebruik dier dagen per hoofd gehonoreerd en wel, volgens Haller alweer, met dertig gulden per cursus. Maar in de miljoenen kan dit toch niet gelopen hebben, alleen al omdat de periode van zijn grote activiteit vrij kort is geweest. Zijn medische colleges beslaan het tijdperk van 1701 -toen hij tot 'Openbaar voorlezer in de geneeskonst' benoemd werd - tot enige maanden vóór zijn dood. Het botanisch college dat hij in 1709 aanving en het chemisch van 1718 moest hij in 1728 ter wille van zijn gezondheid opgeven.

In 1722 was hij, naar hij zelf zegt, door al te vroeg op te staan en zó uit bed zijn lichaam aan de kilte van de dauw bloot te stellen, door een zo hevige aanval van jicht aangetast, dat hij een half jaar verlamd te bed lag en men voor zijn herstel, ja voor zijn leven vreesde. Boerhaave heeft zelf niet de beste resultaten van zijn kunst geoogst - dat egoïsme kan men hem zeker niet verwijten: van zijn vier kinderen heeft hij er drie op jeugdige leeftijd aan de dood moeten afstaan en tegen zijn eigen kwalen stond hij vrijwel hulpeloos. Zijn uiteindelijke genezing van 1723 werd aanleiding tot een sprekende demonstratie van zijn populariteit; heel Leiden vierde feest en hing de vetpotjes buiten. In 1727 volgde een tweede ernstige ziekte die zijn gestel zo aantastte, dat hij besloot zijn openbare werkzaamheden te beperken tot zijn medische colleges. Als alle nijvere lieden maakte hij zich illusies de gewonnen vrije tijd met nieuw werk te vullen, wat hem slechts zeer ten dele gelukte: het resultaat daarvan is neergelegd in het verslag over zijn proeven met kwik dat hij op 18 februari 1734 aanbood aan de 'Royal Society', waarvan hij sinds 1730 corresponderend lid was, evenals van de Parijse 'Académie des Sciences' sinds 1731. Maar in zijn correspondentie met Bassand klaagt hij, dat het niets dan een verschuiving van werk is geworden en over de vele brieven waarmee hij wordt lastig gevallen. Bovendien deden zich in de zomer van 1737 reeds de eerste symptomen, ademhalingsbelemmeringen, gevoelen van de ziekte waarvoor ook in zijn tuin geen kruid gewassen was. Zelf volgt hij, blijkens zijn brieven aan Bassand en een andere oudleerling Mortimer, toen secretaris van de Royal Society, zonder veel illusies het verloop van zijn kwaal, een kwaadaardig gezwel in de long.

Als een treffend bewijs van Boerhaaves moreel en intellectueel gezag geldt het besluit van Curatoren en Burgemeesteren van 22 april 1738 om, ondanks het pijnlijke van een dergelijk ondernemen, de secretaris mr. David van

Royen op te dragen de grote man zelf te raadplegen ‘over de capaciteiten van diegeenen, dewelke hem zouden kunnen succedeeren’. Van Royen begon, blijkens zijn verslag aan zijn lastgevers, zijn delicate taak met te ‘proponeeren’: ‘Dat onnut was de Heer Boerhaven bij introductie van de agting van de HH Curatoren en Burgem.ren te willen verzekeren:

‘Dat die Commissie uyt hooge agting van zijne merites voortquam: ende dat de gevoeligheyt van Curateuren en Burgemeesteren over syne zeer ongemakkelijke toestandt, niet minder was als de veneratie voor sijne gedistin-gueerde diensten.

Dat de gemeene beschrijvingh van zijn ongemak medebrengt een bekommerlijkheyt of het Godt behagen zoude hem bij 't leven te behouden, off anders van hem te disponeeren.

Dat men wel niet gewoon was zulx aan een Patient voor te houden: maar dat men geconsidereert hadt, dat de speculatien over de nietigheyt van 's menschen leven, welke hem duizend malen waren voorgekomen, ende de Christelijke Philosophie, welke hij in zijn leven daarop geoeffend hadt, zyne ziel genoeg gesterkt had, om in dit voorstel niets ongevoegelijx te vinden.’

Hij ontwikkelde dan verder het verzoek om advies met de verzekering:

‘Ende voor zo verre zodanigh een Declaratoir niet gedaan kan werden, off het zoude moeten occasie geven omme van deese off geenen anders te spreken, als zijn gewoonte altijdt geweest was, te weten met zo veel mogelijk van alle het goede te gedenken: Dat in gevalle hij zulx requireerde, men syn openhartigh advis met secretesse zoude bedekken.’

Boerhaave geeft dan als zijn wens te kennen, ‘dat voortgegaan wierdt op die voet, als waar op hy syn Collegeboeken, begrijpende het zekere der oude Medici, had ingesteld.’ Hij legt er de nadruk op dat ‘de Italiaensche [iatromechanische] methode vervallen was’, dat de ‘Phantastique chemische studie niets geestimeeert wierdt’ en ‘dat de Carthesiaense tegenwoordigh geen ingressie hadt’ en raadt op grond van die overwegingen aan zijn functies te verdelen over drie van zijn leerlingen, die reeds zijn collega's waren geworden: de professoren Albin, Van Royen en Gaubius en professor Oosterdijk.

Bij het doorlezen van dit advies vallen ons twee dingen op. Ten eerste, dat in dit medisch testament iedere pretentie op de verdienste de medische wetenschap een eigen systeem na te laten ontbreekt: niets dan een verwijzing naar zijn geliefde Grieken en een afwijzen van al wat zijn eigen tijd aan systemen had opgeleverd. Maar in de tweede plaats rijst de vraag, waarom dit door beide partijen met zo grote tact en waardigheid gevoerde pijnlijke gesprek eigenlijk gehouden werd. Boerhaave was een zeer groot organisator, als practicus én als vroom man zal hij zich zeker na de herhaalde waarschuwingen van zijn ernstige ziekten op zijn sterfelijkheid bezonnen hebben. De benoeming van drie van zijn leerlingen tot zijn naaste collega's moet dan ook zijn werk geweest zijn en deze hele delicate onderhandelingen kunnen curatoren niet veel meer opgeleverd hebben dan de bevestiging van een wens van Boerhaave - die hij zelf al had verwezenlijkt. Maar er was nog een andere kant aan deze zaak. Er was nog een vijfde medische docent, zij het geen pro-

fessorale, aan de Leidse universiteit, die naar zijn eigen uitspraak sinds 1727 ‘zonder eenige titel of belooning, maar onder zoo groote toeloop, dat de professoren er eenige afgunst tegen opvatten’, colleges gaf: Gerard van Swieten. Van Swieten was een van Boerhaaves meest belovende en geliefde leerlingen, die zich onder andere ten aanzien van Boerhaaves nagedachtenis verdienstelijk heeft gemaakt door een zeer zorgvuldige uitgave van diens stenografisch opgenomen colleges over de *Aforismi* (tussen 1766 en 1772 in vier delen verschenen) . Maar Van Swieten was katholiek en dat gold toentertijd in de Republiek als een ernstige belemmering voor het vervullen van een academische functie. Waar we nu zien, dat Van Swieten in het jaar van Boerhaaves dood zijn colleges te Leiden staakt, lijkt het ons geen al te gewaagde gissing, dat de autoriteit van de ‘grand old man’ hier voor nog iets anders gebruikt is dan voor de benoeming van een paar professoren die al benoemd waren en dat Van Royens verslag van hun gesprek misschien door soberheid en tact, maar niet door volledigheid uitmunt. In ieder geval, of de naam van Van Swieten erin genoemd is of niet, het had tot gevolg, dat zijn verdiensten zijn vaderland verder niet ten goede kwamen: in 1745 werd hij lijfarts van Maria Theresia, in 1749 directeur en praeses van de medische faculteit der Weense hogeschool, in welke functie hij, waardig leerling van Boerhaave ook daarin, het geneeskundig onderwijs op moderne voet organiseerde en aan het gezag der jezuïeten onttrok.

Een paar weken na zijn gesprek met Van Royen maakte Boerhaave zijn testament. Gedurende de zomermaanden kwam er nog een korte opleving waarin hij zich in staat voelde, de laatste voorzieningen te treffen voor de uitgave van Jan Swammerdams werken. Van 11 september is zijn laatste brief aan Bassand, niet in het gebruikelijk Latijn, maar in het Frans door zijn dochter geschreven en met bevende hand ondertekend: een kort bericht over zijn ziekte, een betuiging van deemoed en berusting, van vreugde ook over Bassands genezing en over de uiteindelijke voltooiing van zijn Swammerdam-uitgave. De 24ste september kwam er een einde aan het leven, dat hem nog slechts een moedig gedragen last was geworden.

Nu barstte de vloed der loftuitingen eerst recht los, alsof bij zijn leven 's mans bescheidenheid die nog had ingedamd. Dr. E. Cohen geeft er een overzicht van in zijn meergenoemd boekje, beginnend bij de academische rouwrede van Schultens ‘vermoeiend door zijn krampachtig en hijgend enthousiasme’, over Bilderdijk die in retorische verzen de Boerhaave-retoriek van Loots te lijf ging, naar Lodewijk 1 van Beieren die een borstbeeld van Boerhaave in zijn aan de ‘Deutsche Geisteshelden’ gewijd lof-pantheon ‘Walhalla’ opnam, welke onderscheiding hij in een eigenhandig geschreven handleiding bij dit marmeren beeldenspel rechtvaardigde met de woorden: ‘Teutscher Zunge zu seyn, wird erfordert, um Walhalla's Genosse werden zu können, wie aber der Hellene ein solcher blieb, gleichviel ob er aus Ionien oder aus Sikelien, aus Kyrene oder Marsiglia, so der Teutsche, sey er aus Liefland, dem Elsass, der Schweiz oder den Niederlanden (ward ja holländischer Adel sogar in den teutschen Orden aufgenommen), und flämmisch und holländisch sind Mundarten des Platt-Teutschen.’

Twee eeuwen zijn er nodig geweest om de vergoddelijking van het genie en de overschatting van de mens Boerhaave terug te brengen tot een redelijke waardering voor een begaafd virtuoos in het wetenschappelijke; organisator, pedagoog en een goed, ijverig, eenvoudig man die zich die vergoddelijking nooit naar het hoofd heeft laten stijgen. De Boerhaave-herdenking van 1938 heeft van die verredelijking van het historisch oordeel getuigd. Laten we, nu het recht zo ver zijn loop gehad heeft, er dan maar in berusten, dat de populaire hulde van het nageslacht voor de wetenschappelijke verworvenheden van heel de Hollandse zeventiende eeuw nog altijd geadresseerd wordt: Boerhaave. Europa.

Frans Hemsterhuis

De filosoof van de ziel

Bij de zeventiende eeuw denkt men aan het drama, bij de achttiende aan de roman of zelfs, wanneer men uitsluitend die eeuw in Nederland bedoelt, aan de novelle. Of wil men een andere vergelijking die hetzelfde verschil symboliseert: bij de gedachte aan de zeventiende eeuw te onzent ziet men een schilderij voor zich met vaste omtrekken en duidelijke kleurvlakken als een Vermeer of De Hoogh, terwijl de achttiende zich voordoet als een pastel of aquarel met vage contouren en meer tint dan kleur. En ten slotte kan men dezelfde tegenstelling ook nog begrijpen als een tussen genie en talent, eigen en afgeleid, mits men zich bewust blijft, dat het bij alle drie vergelijkingen slechts om symbool en benadering gaat, en zij derhalve als verklaring van het nog slechts geconstateerde onderscheid niet de minste waarde hebben.

Naar deze verklaring zelf van het opmerkelijke en nochtans door niemand geloochende verschijnsel, dat de Nederlandse cultuur sinds het derde kwart der zeventiende eeuw haar evenmin door iemand betwijfelde grootheid van daarvóór verloor, dat zoals wij het uitdrukten, het drama tot novelle, het schilderij tot pastel, het genie tot talent werd, is veel gezocht. De ene meent haar gevonden te hebben in de economisch-sociale veranderingen die de regerende regent tot patriciër, de handelende koopman tot rentenier maakte. En voorzeker is dit losraken van de regentenstand in de achttiende eeuw van de reële functies die hem in de zeventiende in zo nauw contact met de werkelijkheid gebracht en gehouden hadden, één van de sleutels tot het begrip van een figuur als Hemsterhuis. Want hij moge dan al zelf uit een academisch milieu zijn gesproten, door zijn beroep en maatschappelijke positie heeft hij toch deel uitgemaakt van de kring van dit nieuwe soort regenten, wier van de noodzaak van dagelijkse arbeid ontslagen bestaan hun tijd genoeg, ja al te veel tijd tot zelfbespiegeling liet. In de tuinen van hun buitens ligt de bron van Hemsterhuis' individualistische filosofie verborgen.

De tweede zoekt de oorzaak van de verandering die ons hier bezighoudt, in de verfransing onzer cultuur die het eigene verstikte. Ook hij zou zich op Hemsterhuis kunnen beroepen. Deze Hollander van Friese afkomst schreef nooit anders dan Frans. En al kwamen zijn denkbeelden, voor zover ze niet op de Grieken teruggingen, dan in hoofdzaak hem niet uit het zuiden, maar uit het westen, uit Engeland, aangewaaid, van Hollandse bodem zijn zij in elk geval niet.

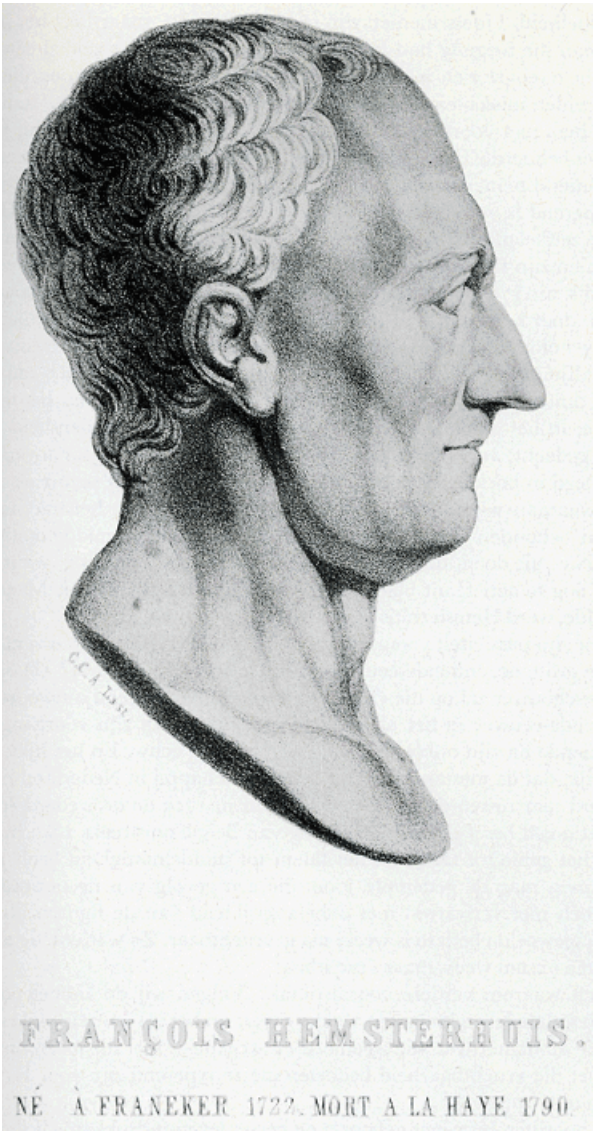
De derde denkt aan het veld winnen en ten slotte overheersen van een zowel mystisch-ascetische als nuchter-rationalistische stroming die beide de volbloedige en daadzwangere cultuur van onze zeventiende eeuw ondermijnd zouden hebben. En ook hier dient Hemsterhuis' naam genoemd, maar dan als één van hen die zonder het rationalisme als zodanig te verloochenen,

door de beklemtoning van het gevoel het van zijn nuchterheid ontdeden. Maar hoezeer er iets waars in al deze en met name in de eerst genoemde pogingen moge schuilen, het blijven pogingen en er blijft bij de tegenwoordige stand der geschiedwetenschap in dit en al dergelijke problemen een voorlopig onverklaarbare rest die maakt, dat we niet met zekerheid kunnen zeggen, waarom op een Sweelinck - niets, op een De Groot een Noodt, op een Coen een Carpentier, op een De Geer een Hope, op een Vondel een Van der Goes, op een Rembrandt een De Lairesse, op een De Ruyter een Zoutman, op een De Witt een Van Slingelandt, op een Christiaen Huygens een Boerhaave, op een Spinoza een Hemsterhuis moest volgen.

Doch hoe ook de verklaring zij, het feit zelf dat in de achttiende eeuw tweederangsfiguren de plaatsen innemen van de eersterangsfiguren uit de zeventiende is, zoals gezegd, onloochenbaar. In overeenstemming daarmee hebben wij in ons tweede deel voor de inzet van de portretten der zeventiende-eeuwers de dramatische toon gevonden die bij het onderwerp paste, terwijl in dit derde deel, bij een Hemsterhuis of wie der achttiende-eeuwers ook, even onwillekeurig, het begin, dat ons invalt, telkens het slechts beschrijvende ‘Hij werd geboren daar-en-daar en dan-en-dan’ is. Hemsterhuis werd geboren te Franeker op de 27ste december van het jaar 1721.

En toch: wanneer wij het bericht van zijn geboorte lezen, zoals hij het zelf aan zijn vriendin prinses Gallitzin verteld heeft, dan treft ons ineens een toon die we in de zeventiende eeuw niet gehoord hebben en die er ons opmerkzaam op maakt, dat het hier toch niet louter om ‘verval’, om iets negatiefs dus, maar veeleer om iets anders schijnt te gaan, om iets positiefs, dat misschien ook, wie weet, een winst betekent. ‘Ik werd geboren,’ schreef Hemsterhuis die zich, zoals gezegd, in al zijn geschriften van het Frans bediend heeft, alsof hij geen Nederlands verstond, ‘ik werd geboren in Franeker, een klein stadje in Friesland, of liever (volgens de encyclopedie van Ekhardt) een mooie grote stad in Friesland met schitterende bouwwerken en paleizen. Daar dus werd ik geboren op de 27ste december 1721, tussen 10 en 12 uur 's morgens in een vrij ruim vertrek met een venster op het noorden en uitzicht over een grote bekoorlijke tuin die zich mijn eerste verzuchtingen over mijn liefde en mijn filosofie nog zou kunnen herinneren. Ik werd 24 uur oud zonder te kunnen zuigen. Ik weet niet of dit een stuip van me was of dat ook toen al de helling van de as dezer aarde mij hinderde. In ieder geval moest ik aan mijn tong worden geopereerd om het te leren. Ik geloof dat er weinig voorbeelden zijn van dieren die met een zo verregaande onbeholpenheid begaafd ter wereld komen. Op de 1e januari 1722 kreeg ik de naam Fransciscus, op zijn Latijns uitgesproken. Ik werd gedoopt door een zekere dominee Saagmans. Die dag deed ik alsof hij lucht voor me was, maar later heb ik hem leren kennen: hij brabbelde verschrikkelijk in zijn preken, maar was overigens een zeer verstandig, geleerd en wijs man.’

Deze verregaande belangstelling voor het eigen ‘ik’: het uur van de geboorte (voor de horoscoop!), het veronderstelde meeleven van de natuur, voor het eigen bewustzijn getemperd door relativering en zelfironie, ziedaar de meest eigen vondst van de achttiende eeuw. Want men houde dit niet

Frans Hemsterhuis. Litho door J.J.A. Last. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

voor ijdelheid. IJdele mensen zijn er altijd geweest, maar heel het leven van deze man die toegang had tot alle salons, doch er maar zelden een bezocht, wiens hele oeuvre zich in drie kleine deeltjes liet herdrukken en die van zijn denkbeelden misschien zelfs niets op schrift gesteld zou hebben, indien anderen er hem niet voortdurend toe hadden aangezet, bewijst, dat hij tot dezulken niet behoorde. Geen ijdelheid die van alle tijden is, veeleer het omgekeerde kenmerkt hem, een zekere schuchterheid, noem het weemoed of weekheid die typerend is voor de achttiende eeuw, niet alleen ten onzent. Het blijkt, mét de zelfbelangstelling, uit het relaas van zijn geboorte: de zuchten van zijn liefden en zijn filosofie, door de bijna zeventigjarige - de brief dateert waarschijnlijk uit 1787-naar zijn eerste uren verplaatst, het onvermogen om te zuigen, door hem zelf, half in scherts, maar misschien toch ook met een dieper psychologisch inzicht dan hij zelf wist, als onwil tot het leven verklaard. Die 'halfheid' blijkt duidelijker nog uit dit leven, zoals het zich ontwikkelde, en het duidelijkst blijkt het uit zijn gedachten, want wat, naar het woord van Carlyle, in het algemeen geldt, te weten, dat al wat de mensheid heeft gedaan, gedacht, verworven, dat al wat zij geweest is, als door toverkunst ligt vastgelegd in boeken, dat geldt in het bijzonder voor een figuur als Hemsterhuis, waaraan wij zonder zijn geschriften geen andere herinnering zouden hebben behouden dan die van een nauwgezet, maar middelmatig ambtenaar. Niet uit doen, doch uit denken of misschien beter nog, want 'denken' klinkt nog te actief: uit beschouwing is dit leven opgebouwd. Meer dan dat hij leefde, werd Hemsterhuis geleefd.

Door zijn passiviteit vooral verschilt hij zowel van de grote zeventiende- als van de grote negentiende-eeuwers. Verschilt: tot zijn nadeel? De oppervlakkige beschouwer zal op die vraag ongetwijfeld bevestigend antwoorden en de achttiende-eeuwer in het algemeen kleiner zien dan zijn voorganger uit de zeventiende en zijn opvolger uit de negentiende eeuw. En het lijkt zeer aannemelijk, dat de toestand van staat en maatschappij in Nederland in de ruim honderd jaar tussen de vrede van Utrecht in 1713 en de wederopleving van het nationaal besef sinds de scheiding van België omstreeks 1840 in het algemeen het genie tot talent en het talent tot middelmatigheid heeft gedoemd, maar men mag de gedempte toon, die een gevolg van de omstandigheden was, toch niet verwarren met onbelangrijkheid van de figuren als zodanig. Een omgewoelde bodem is week, maar vruchtbaar. Zo was ook de achttiende eeuw ten onzent week, maar vruchtbaar.

Doch waarom verdere voorafspraak? Volgen wij de kabbelende stroom van dit kalme leven langs zijn vlakke oevers en het zal vanzelf blijken, wat wij met die schuchterheid, die weemoed en weekheid, met die levensonwil, maar ook met die vruchtbaarheid bedoelen die zo typerend zijn voor Hemsterhuis en zijn tijd.

De boorling, bij wiens geboorte en eerste levensindrukken wij dank zij zijn belangstelling in het eigen 'ik' als het ware tegenwoordig zijn geweest, had, ondanks zijn ironisch zelfbeklag, van buitenaf gezien alle voorwaarden om in het leven te slagen. Zijn vader, Tiberius Hemsterhuis wiens tweede zoon hij was, was van een niet onaanzienlijke Friese familie en zelf een meer dan mid-

delmatig man. Omtrent het begin van 1685 geboren, was hij al zeer jong, in 1704 namelijk, professor in de wijsbegeerte en wiskunde geworden aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam, vanwaar hij in 1717 naar Franeker geroepen werd om er aan de Hogeschool aldaar Grieks en vaderlandse geschiedenis te doceren, een betrekking die hij in 1740 voor de overeenkomstige aan de Leidse Universiteit verruilde. Van zijn moeder, Cornelia Maria de Wilde waarmee zijn vader kort voor zijn vertrek naar Franeker getrouwd was, heeft Hemsterhuis ons niets anders overgeleverd dan de toevallige vermelding, dat zij hem en zijn broer als kinderen vaak voorlas. Aan een vroege dood lag dat in dit geval niet; hij heeft beide ouders tot 1766 toe behouden. De vader, over wie hij herhaaldelijk spreekt, lijkt veeleer de centrale figuur. Te centraal? Misschien mogen wij dat opmaken uit de grote afkeer die de jonge Hemsterhuis tot zijn twintigste jaar zegt van beroemde mannen gehad te hebben, waartoe hij ongetwijfeld ook zijn vader gerekend moet hebben. Maar de druk die een begaafde vader zo vaak zonder het te weten of te willen op een veelbelovende zoon uitoefent, is in dit geval noch de vader noch de zoon blijkbaar bewust geweest. Hemsterhuis die zich zelf van meet af aan als een oorspronkelijk mens beschouwd heeft, prees integendeel later in zijn vader, dat deze hem altijd vrijgelaten en zijn zelfstandig denken aangekweekt had. Of de wil hier althans niet enigermate in de plaats der werkelijkheid getreden is?

Het is moeilijk meer uit te maken, maar zeker is, dat onze filosoof, ondanks al zijn gevoeligheid voor de romantische tijdstromingen, nooit zijn klassieke opvoeding heeft kunnen of zelfs maar willen verloochenen en dat hij die opvoeding in de eerste plaats aan zijn vader dankte. En evenzo moeten wij zijn verering voor de wis- en met name voor de meetkunde, die tweede pijler, naast het classicisme, van de Nederlandse beschaving in de zeventiende en achttiende eeuw, aan de invloed van zijn vader toeschrijven. Zij bleef hem, ondanks zijn irrationalisme, ‘la Reine des Sciences’, of naar zijn eigen aardig beeld: de vleugelman die de troep der wetenschappen leidt. Dat dit niet louter abstracte verering was, bewijst het feit, dat hij nog een tijdlang, omstreeks het midden der eeuw, het beroep van ingenieur heeft uitgeoefend.

Zijn eerste geschrift ten slotte, de *Lettre sur une pierre antique* van 1762, doch pas na zijn dood gepubliceerd, symboliseert als het ware heel de vaderlijke en vaderlandse sfeer van die dagen: de penningkabinetten met hun Griekse en Romeinse medailles, gemmen en munten, en de filologische acribie waarmee zij werden verzameld, geordend en beschreven. Hemsterhuis' liefde ervoor gaat op prille jeugdindrukken terug, want zijn grootvader van moeders zijde, Jacob de Wilde, was al een bekend collectioneur. Zijn eigen rijke verzameling, die hij zijn leven lang ondanks zijn latere psychologische belangstelling bleef koesteren, toont overtuigend aan, hoe onuitwisbaar zij waren. Ja, men kan zelfs zeggen, dat het bijzondere van Hemsterhuis juist bestaat in de verbinding van deze klassiek-rationalistisch-filologische cultuur op humanistische grondslag met een totaal gedachte, irrationalistisch beleefde en psychologisch georiënteerde pre-romantiek van eigen vinding. De vorm van zijn voornaamste geschriften, de platonische dialoog, een oorspron-

kelijke imitatie, waarin ten onzent niemand hem is vóórgegaan en slechts weinigen hem gevolgd hebben, is de zuiverst denkbare uitdrukking van die eigenaardige vermenging.

Toch was noch dit vaderbeeld, noch de omgang in zijn jeugd en jonge jaren te Franeker en Leiden met wetenschapsmannen als Camper, Valckenaer en Ruhnkenius sterk genoeg om hem ook het beroep van geleerde te doen kiezen. Na, in 1755, eenmaal op de voordracht voor professor in de filosofie in zijn geboortestad gestaan te hebben, maar niet benoemd te zijn, zag hij er voorgoed van af, te dingen naar een post die hem gepast zou hebben. Hij nam in plaats daarvan op het einde van dat jaar een betrekking aan die veeleer niet in overeenstemming met zijn aard was. Hij werd commies bij de Raad van State, een functie, belangrijker weliswaar dan de naam ons nu zou doen vermoeden, maar ondergeschikt toch en waarin hij onmogelijk tot zijn recht kon komen. Hij vervulde haar nochtans met voorbeeldige plichtsbetrachting, zodat hij in 1769 zelfs eerste commies werd, maar maakte zich er weer vrij van, zodra hij daartoe in 1780 de kans schoon zag. Doch ook dan weer niet helemaal: hij behield zijn jaarwedde, hield zich in ruil daarvoor ter beschikking en heeft in die voor zijn weifelende geest zo typerende positie ook nog menige opdracht uitgevoerd.

Een aardige anekdote getuigt er nog van, dat het hem niet steeds gelukt is, zijn gedachten bij dit routine-werk te houden. Toen hij eens aan de Raad rapport moest uitbrengen over een zaak, die zich te Lekkerkerk had afgespeeld, las hij Luilekkerland totdat een algemeen gelach hem zijn verlezing deed bemerken. Hij kan er zich mee getroost hebben, dat ook Montesquieu die soortgelijk werk te doen had, er zich niet voor schaamde, verstrooid te zijn. Belangrijker dan deze anekdote zijn evenwel een tweetal beschouwingen van hem die onmiddellijk met zijn beroepsarbeid verband houden, maar die aantonen, hoe weinig hij er innerlijk mee verbonden was en tevens wat wij bedoelden, toen wij van het weke, maar vruchtbare van de geest zijner eeuw spraken die in zo hoge mate ook de zijne was.

De eerste beschouwing, ons door Boulan in de inleiding tot zijn uitgaaf van Hemsterhuis' *Alexis ou du Militaire* uitvoerig meegedeeld, betreft zijn reactie op het juridische gedeelte van zijn functie. Hij moest namelijk de beklaagden verhoren in voor de Raad gevoerde strafprocessen. Hij had daarbij niet alleen de gewoonte om de procureur tegen te spreken 'die betaald werd om streng te zijn en misdaden te ontdekken zocht, zoals een ander de steen der wijzen', maar uitte zich in een particuliere brief nog veel krasser. 'De misdadiger,' schreef hij, 'is in werkelijkheid altijd veel minder schuldig dan men hem wil doen geloven, en zelfs een weinig minder dan hij zichzelf verbeeldt.' En verderop: 'Dit is zeker, dat de man, die het woord en begrip 'straf' heeft uitgevonden, eenvoudig gek is geweest, want een willekeurig individu heeft slechts de bevoegdheid en het recht zich zelf te straffen en geen ander individu heeft de vereiste bevoegdheid noch het recht zijn gelijken te straffen, zelfs niet individuen van een veel mindere klasse, bij gebrek aan die onfeilbare intuïtie die voorbehouden is aan de Almacht Gods.'

Een paar dagen later kwam hij op hetzelfde thema dat hem blijkbaar niet

los liet, terug en drong daarbij nog dieper in zijn veroordeling van het geldende strafrecht. Hij stelde nu niet meer in het algemeen de onredelijkheid ervan vast, maar onthulde het klassekarakter ervan, tientallen jaren voor er zo iets als een marxistische maatschappijbeschouwing zou bestaan, geleid enkel door eerlijk ontlede ervaring en de achttiende-eeuwse gedachte der menselijke waardigheid. ‘De mensen,’ schreef hij aan dezelfde correspondente, ‘en vooral de armen, begaan zelden onrecht als men het hun niet aandoet, en de wet houdt geen rekening met het vele onrecht dat ze de armen aandoet... Als ik de strengheid van de wet zie, lijkt ze me dwaas. Ze doet zich voor als een dochter van God, terwijl ze niets is dan een zeer onvolmaakte schepping niet van de mensheid, maar van de huidige maatschappij, van de mannen die wij bewonderen, u evenzeer als ik. Ik erken, dat ze een noodzakelijk kwaad is, maar ik zou haar wijs willen zien, zonder blinddoek vrij rond blikkend, haar verschrikkelijke gebreken zo veel mogelijk verbergend en teerhartig genoeg om vaak heimelijk lankmoedig te zijn.’ Dat Justitia zonder blinddoek zou zijn en fijn besnaard genoeg om vaak te wijken zonder dat het bleek, die menselijke wens waarvan alle latere hervormers van het mechanisch werkende strafrecht zijn uitgegaan, is Hemsterhuis diepe ernst geweest en de lichte humor en ironie waarmee hij haar bedekt, zijn stellig geen bewijzen van het tegendeel. Eer andersom.

De tweede beschouwing waarop wij doelden toont die vruchtbare weekheid nog frappanter aan. Het betreft hier een muiterij uit augustus 1779 op een van de oorlogsschepen te Den Helder onder commando van Van Braam, ‘voortreffelijk officier, maar misschien wat hard’. Meyboom heeft in het derde deeltje van zijn Hemsterhuis-editie een uittreksel uit Hemsterhuis' brief aan Prinses Gallitzin over deze aangelegenheid opgenomen. Het is, naar ons voorkomt, een van de kostelijkste stukken uit deze verzameling, want het geeft de humane kijk van een waarlijk weldenkende achttiende-eeuwer op een misdrijf dat ook in de twintigste nog als doodzonde geldt. De verbittering der bemanning was gewekt door het feit, dat men haar veertig maanden aan één stuk aan boord gehouden had. De muiterij was op de klassieke manier begonnen met het in boeien slaan van kapitein en officieren, terwijl het schip zelf in staat van tegenweer was gebracht tegen de vier of vijf andere die het door geweld of list probeerden te overmeesteren. Negen dagen later hadden de muiters echter alle officieren al weer vrijgelaten en de kapitein zelfs veroorloofd hen zo vaak hij maar wilde, te bezoeken. ‘Men hoopt,’ schrijft Hemsterhuis in dit stadium van het conflict, ‘hen door honger tot overgave te dwingen’ en hij vervolgt ‘het beste zou zijn om hun gratie te verlenen, doch dat zou een gevaarlijk voorbeeld zijn ter zee.’ Weer vijf dagen later, toen het afgelopen was, bekent hij ronduit ‘eerlijk gezegd hadden die kerels niet zo erg ongelijk’ en hij eindigt zijn brief met de hoop uit te spreken, dat men de equipage edelmoedig behandelen en over de vloot verdelen zal ‘waar ze zich met hun rijke ervaring zeker verdienstelijk zullen maken.’

Een niet alledaagse houding, moet men toegeven, voor een hoge ambtenaar, te meer wanneer men bedenkt, dat de Republiek zich in het genoemde jaar aan de vooravond van de vierde Engelse oorlog bevond en Hemsterhuis

tot de stadhouderlijke partij behoorde die tegenover de patriottenpartij op een reactionair kompas voer. Zijn gevoelige natuur ging blijkbaar boven zijn politieke leer.

Maar gaat het hier welbeschouwd niet om meer, om veel meer zelfs dan om een menselijke opwelling, hoezeer dan even sympathiek als zeldzaam? Van een niet minder gevoelig man als Hugo de Groot vertelde men, dat hij letterlijk misselijk werd, wanneer hij in zijn functie van advocaat-fiscaal een doodvonnis moest eisen. Maar breekt zich hier niet fundamenteel nieuw inzicht in mensbeschouwing en verhouding van mens tot mens baan? Is Hemsterhuis' houding in deze niet mogelijk ook het gevolg van de theoretische overtuiging die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de lucht hing, dat de mens van nature goed is - al heeft hij het zelf nooit zo geformuleerd - maar toch vooral van de onbevangen ervaringen, bij zijn juridische werkzaamheden opgedaan? Deze stelden hem in staat de muiterij te zien, niet subjectief, als een overtreding van goddelijke en menselijke geboden die met de dood gestraft behoorde te worden, maar objectief, als een beheerst en gerechtvaardigd protest tegen een mensonwaardige behandeling waarbij, blijkens de bejegening van de officieren, geen wraakgevoel de muiters had geleid, doch slechts de wens tot herstel van het hun aangedane onrecht, zodat er naar zijn mening van straf eigenlijk geen sprake behoorde te zijn.

Niet altijd evenwel leidde de weekheid van zijn natuur hem tot vruchtbare gedachten. Zij kon evengoed tot weifelmoedige daden leiden. Talrijk zijn daarvan de voorbeelden in de verhouding tot zijn zielsvriendin Adelheid Amalia von Schmettau, de vrouw van de tijdelijke gezant van Rusland in Den Haag, vorst Gallitzin, met wie hij in 1775, toen zij zevenentwintig en hij dubbel zo oud was, in kennis kwam. Hemsterhuis had zich toen reeds niet alleen door zijn positie, maar zeker ook door zijn geschriften een naam gemaakt in de Haagse society. Men kende hem niet alleen als de gewaardeerde ambtenaar, maar vooral als de geleerde en geletterde man, kenner van de oudheid en haar relieken, die zich in zijn 1769 verschenen *Lettre sur la sculpture* als een oorspronkelijk kunsttheoreticus, in zijn *Lettre sur les désirs* van 1770 als een oorspronkelijk psycholoog had doen kennen en die ten slotte in de *Lettre sur l'homme et ses rapports* van 1772 zijn lievelingsdenkbeeld reeds gepubliceerd had, dat over het ‘organe moral’, het zedelijk zintuig, zetelend in het hart, dat hij als een soort inwendig kompas, als ons maar zelden volledig ontwikkeld zedelijk richtsnoer beschouwde.

De prinses, van wier huwelijksleven wij weinig anders weten, dan dat zij niet gelukkig was en die het bovendien oneens was met haar man (als zoveel Russische aristocraten een aanhanger van de materialistische filosofie van die dagen), vond in Hemsterhuis onmiddellijk de man van haar verstand, haar gevoel en haar hart. Misschien ook van haar zinnen. Dat weten we niet, want de verhouding tussen haar en Hemsterhuis vertoonde van het begin af aan al de dubbelzinnigheid van zoveel laat-achttiende-eeuwse betrekkingen tussen hoogstaande mannen en vrouwen, waarvan we niet weten of we ze vriendschap of liefde moeten noemen, omdat we niet weten in hoeverre de partijen zich zelf, elkaar of hun omgeving en daarmee het nageslacht om-

Twee vignetten uit Hemsterhuis' *OEuvres complètes*, die geïnspireerd heten te zijn op schetsen van zijn hand. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

trent de ware aard hunner gevoelens en gewaarwordingen bewust of onbewust hebben misleid. Uiteraard zijn deze ‘vriendschappen’ ook in dit opzicht alle weer individueel verschillend geweest.

In de *Lettre sur les désirs* had Hemsterhuis betoogd dat de ‘aantrekkingskracht’ van de ziel, die er krachtens haar aard steeds naar streeft, zich geheel met het beminde object te vereenzelvigen, zelfs in de liefde toch dupe van dit streven wordt, ‘omdat de walging die erop volgt duidelijk de onvolmaaktheid van de schijnbaar zo volledige vereniging aantoont’. Waar dit geschreven is vóór de kennismaking met de prinses heeft het, dunkt ons, op zich zelf slechts weinig bewijskracht ten opzichte van die verhouding, maar gecombineerd met andere aanwijzingen, lijkt het toch het waarschijnlijkst, dat we hier inderdaad met een uitsluitend geestelijke en ‘zielige’ verhouding te doen hebben, vooral omdat deze immers een erotische ondertoon niet uit- maar veeleer insluit. Verdrongen erotiek laat zich altijd sterker gelden dan gevierde. En vermoedelijk juist omdat hier van zinnelijke liefde geen sprake was, behield hun verhouding tot het laatst toe dat ietwat aarzelend karakter, bron van talloze conflicten naar zich begrijpen laat, die de partners zalig bedroeven, gevolgd door even zoveel zalig blije verzoeningen. Venus Urania die als de beschermgodin van dit soort ‘vriendschappen’ gold, is nu eenmaal een godin met een ietwat troebele glimlach. Het hem zelf misschien maar half bewuste doel dat hij door deze vriendschap najoeg, een prikkel om zijn divergerende overpeinzingen in geconcentreerde concepties te doen stollen en op schrift te stellen, heeft hij er intussen door bereikt. De prinses met haar ietwat mannelijk karakter vulde het zijne dat iets vrouwelijks had, op gelukkige wijze aan en niemand beter dan zij kon daardoor zijn beide gestorven vrienden, Fagel en Bentinck, vervangen. In de vier jaar, dat hij van zijn ambtsbezigheden verstrooiing zocht op ‘Nietuys’, een boerenhofstee van zekere De Haan bij Eikenduinen, door de prinses gehuurd, er haar kinderen onderwees en met haar de exacte wetenschappen en de wijsbegeerte beoefende, vond hij nog tijd tot het opstellen en uitgeven van twee geschriften, de *Sophyle ou de la philosophie* van 1778 en de *Aristée ou de la divinité* uit het jaar daarop.

De *Sophyle*, zijn eerste verhandeling die de oude betoogtrant door die van de dialoog verving, is een weerlegging van de materialistische filosofie die leerde, dat er niets anders dan materie was en dat alle wijsbegeerte op de ervaring der vijf zintuigen berustte. Hemsterhuis daarentegen was van mening, dat onze organen ons weliswaar niet bedriegen, doch dat zij slechts toegang geven tot dat bepaalde aspect van de werkelijkheid, dat wij materie noemen, en dat er daarnaast andere aspecten bestaan waarvan wij op andere wijze, doch met dezelfde waarheid en zekerheid kennis dragen.

Nog breder van opzet was de *Aristée*, dialoog van een zeventig kleine bladzijden die nog het meest in aanmerking komt om als zijn hoofdwerk te gelden. De aanleiding ertoe was het gevecht tussen een tor en een worm die een der beide sprekers de gedachte aan wanorde in het heelal gesuggereerd en daarmee tot twijfel aan het bestaan van God geleid had. De dialoog handelt dan over het begrip Orde, over het Godsbestaan, over Goed en Kwaad, over de Natuur van God en de betrekkingen van de mens tot Hem. Het is op

deze dialoog, dat sommige van zijn latere bewonderaars in Hemsterhuis een paladijn van het christendom hebben gezien. Maar reeds Bakhuizen van den Brink heeft die opvatting opzij gezet met de sneer, die zij verdient.

Atheners en Nederlanders, zegt hij in zijn nog altijd lezenswaardig opstel over Hemsterhuis, komen ondanks hun verschillen in één ding overeen. Beiden vinden het vóór alles nodig hun grote mannen van de blaam te zuiveren, dat zij de voorvaderlijke godsdienst ontrouw geworden zijn. ‘Hetzij ge,’ gaat hij door, ‘aan het graf van een wijsgeer, een dichter, een staatsman, een krijgsheld stond,’ meestal heeft de redenaar ‘na de overige deugden van zijn held breed te hebben uitgemeten, uit zijn leven twee of drie gezegden (want veel stof was er in de regel niet) bijeen geschraapt, om te bewijzen, dat zijn godsdienst die van de braven der natie, zijn God die des Christendoms was.’

Aan die fout heeft dr. Brummel, wiens biografie van onze filosoof (1925) de grondslag zowel voor deze als voorlopig voor alle volgende Hemsterhuis-studie is en blijven zal, zich niet schuldig gemaakt. Hij heeft terecht onderkend, dat het hier beleden geloof een redelijk geloof is, een geloof van klaarheid en harmonie, zoals hij het noemt, dat geen twijfel, geen verworpenheid en geen genade kent en hij ziet in zijn belijder niet alleen geen christen, maar zelfs een niet-christen, voor wie de bijbel een onverdraaglijk boek en het symbool der gehate orthodoxie was. Niet over de God van het christendom, en zelfs niet over Hemsterhuis' eigen pantheïstische God handelt dan ook in wezen deze dialoog. In wezen handelt zij als in de grond ál zijn geschriften over de mens. Hemsterhuis' centrale probleem is de eigen individualiteit in het algemeen en in het bijzonder het dialectische van haar wezen, namelijk dat zij tegelijk als ons hoogste bezit én als een beperking beseft wordt, waaraan wij trachten te ontkomen door de vereenzelviging met iets eindigs tijdens het leven en met het oneindige in de dood. We hebben bij Hemsterhuis dezelfde ontdekking van het individu die Goethe deed zeggen: ‘höchstes Glück der Erdenkinder ist doch die Persönlichkeit’, maar daarnaast de even diepe gedachte, die de latere romantici vaak zo gevaarlijk dicht bij de dood zou brengen en die nog weer later Freud over de doodsdrift zou doen spreken. En zo zien we, dat in de *Aristée* Hemsterhuis' weekheid het vruchtbaarst geweest is. Een bewijs te meer, dat, hoe gerechtvaardigd ook de poging mag zijn om het werk van een schrijver uit zijn leven en karakter te verklaren, het accent toch altijd op het werk moet blijven vallen waarin het positieve, dus het beste, ten slotte het meest wezenlijke van hem zich openbaart.

In het negatieve openbaarde zich Hemsterhuis' weke karakter en leidde tot een bepaald zwakke, ja onoprechte houding en daarmee tot onvruchtbaarheid, toen vier jaar na de kennismaking met zijn ‘Diotime’, deze naar haar landgoed Lavigny bij Genève wilde vertrekken mét Hemsterhuis en nog een derde, de Zwitser Dentan, als mentors van haar en haar kinderen. Toen gedroeg hij zich stellig niet als de ‘Socrates’ die deze Diotima in hem zag. Hij weigerde, maar niet ronduit, veeleer zelfs in schijn zich voorbereidend op zijn nieuwe functie. Was het de blijvende aanwezigheid van die ‘fâcheux troisième’, wat hem, onbewust misschien, in het plan tegenstond? Of kwelde hem de herinnering aan zoveel wanklanken van het zo spoedig

ontstemde instrument zijner vriendschap met deze intelligente, maar uiterst sensitieve vrouw? Of was hij ten slotte van oordeel dat de financiële opzet al te precair was en waagde hij zelfs ter wille van zijn geliefde de sprong niet uit een verzekerd zelfstandig bestaan naar een onzekere en feitelijk afhankelijke betrekking? Wij weten het niet, maar het laatste lijkt het meest waarschijnlijk, want hij mag dan al een samenleven afgewezen hebben, een scheiding voor goed zou hem ongetwijfeld even hard gevallen zijn. Wij mogen dit opmaken uit de reactie in zijn brieven op de tijdelijke scheiding die het gevolg was van het plan der prinses. Deze namelijk liet zich door Hemsterhuis' uiteindelijke weigering niet van de wijs brengen. In 1779 vertrok zij, begeleid nog een eind weegs door Hemsterhuis, naar Munster, waar de domheer Frans von Fürstenberg, als minister van de keurvorst van Keulen en bisschop van Munster, bezig was zijn nieuwe onderwijsidealen in praktijk te brengen. Toen Hemsterhuis spoedig daarop weer naar Den Haag vertrok, Dentan het volgend jaar stierf en de ‘triangle’ dus voor goed onmogelijk geworden was, gaf de prinses het plan van Lavigny weliswaar op, maar bleef te Munster.

Het is in deze jaren, dat Hemsterhuis begon bijna iedere dag een brief te schrijven, deze tweemaal per week postte, en de prinses die brieven even geregeld beantwoordde, een correspondentie die slechts onderbroken werd, wanneer of zij in Holland of hij in Duitsland vertoefde, wat vaker voorkwam. Hij bracht er haar in 1779, bezocht er haar in de beide volgende jaren, logeerde er nog eens voor langere tijd in 1785, waarin ook het bezoek in Wei-mar viel en hij Goethe, Herder en Wieland ontmoette en voor het laatst in '88, waarna zijn ziekte hem het reizen te bezwaarlijk maakte.

Uit de eerste jaren na '79 dateren ook die melancholieke uitlatingen in zijn brieven, waarop wij doelden, toen wij zeiden, dat een blijvende scheiding voor hem even onmogelijk zou geweest zijn als een samenzijn voor altijd. ‘Wanneer mijn omgang met U en Uw kinderen’ - schreef hij eens - ‘ophoudt of verandert, heb ik geen genoegens en wensen meer in deze wereld’ - woorden, die een hartsvriend ook in vroeger eeuwen onder de verse indruk van het vertrek zijner geliefde had kunnen schrijven. Liefdessmart, melancholie en overgevoeligheid zijn niet nieuw. Maar wel nieuw is de uitdrukking ervan en de aandacht ervoor. En wat hij erop liet volgen, kon stellig voor het eerst pas een achttiende-eeuwer voelen of althans uitdrukken: ‘en ik zou me met een soort wellust overgeven aan de eerste de beste ziekte, die mij zou aantasten’, want getuigt dit niet van een inzicht in de mogelijkheid van een ‘vlucht in de ziekte’, die de medische wetenschap pas in onze eeuw als een psychosomatische realiteit her- en erkend heeft? Door zijn voortdurende zelfbeschouwing vond hij ook zelf het fraaiste beeld waarmee men zijn toestand in de weken na het vertrek zijner Diotima zou kunnen tekenen, wanneer hij schrijft: ‘Ik weet reeds lang dat ook het beste horloge op den duur onbruikbaar wordt, als men het niet geregeld opwindt; maar er moet iemand zijn die dat doet, en wie anders dan mijn Diotima zou het uurwerk in mij moeten opwinden?’

‘Nietuys’ werd hem een bedevaartsoord, waar hij met tranen in de ogen ronddwaalde. Als wij hem geloven mogen, huilde zelfs juffrouw De Haan

een deuntje mee. Dat dit geen voorbijgaande opwelling van hem was, bewijst een brief van een jaar later waarin hij haar verhaalde in welke stemming hij haar verjaardag ‘le jour des jours’ gevierd had. ‘Het is een mengsel van één deel vrolijkheid op twee delen droefheid, wat duidelijk laat zien dat het geluk veel meer zijn grond vindt in het laatste dan in het eerste. En dit is geen paradox voor U, mijn Diotima.’ Ja, zo echt was deze overgevoeligheid uit levensonlust - dat hij de gevaren ervan zeer wel inzag. ‘Wanneer men zijn gevoeligheid te zeer de vrije teugel laat, is het resultaat angst en neerslachtigheid die zo sterk kunnen worden dat zelfs de filosofie moeite heeft ze met succes te bestrijden.’

Geen wonder, een poging om levensonlust met inzicht te bestrijden is van tevoren tot mislukking gedoemd; omdat zij oorzaak en gevolg verwisselt. Niet ons inzicht immers bepaalt onze levenshouding, maar omgekeerd deze gene. En in de praktijk zocht Hemsterhuis, toen Adelheid door haar afwezigheid ophield zijn Diotima, dat is zijn stimulans te zijn, andere inspiratiebronnen. Gemakkelijk was dit niet. Hij stelde zijn eisen te hoog om ze door het societyleven bevredigd te kunnen zien. Hij spreekt van de ‘âmes de boue’ aan wie men wel alles vergeven moet, zoals men ook een steen niet kwalijk kan nemen, dat hij op ons valt en hij geeft verre de voorkeur aan mensen met grote gebreken en zelfs aan misdadigers, omdat daar nog elasticiteit en dus ook de mogelijkheid van verbetering is.

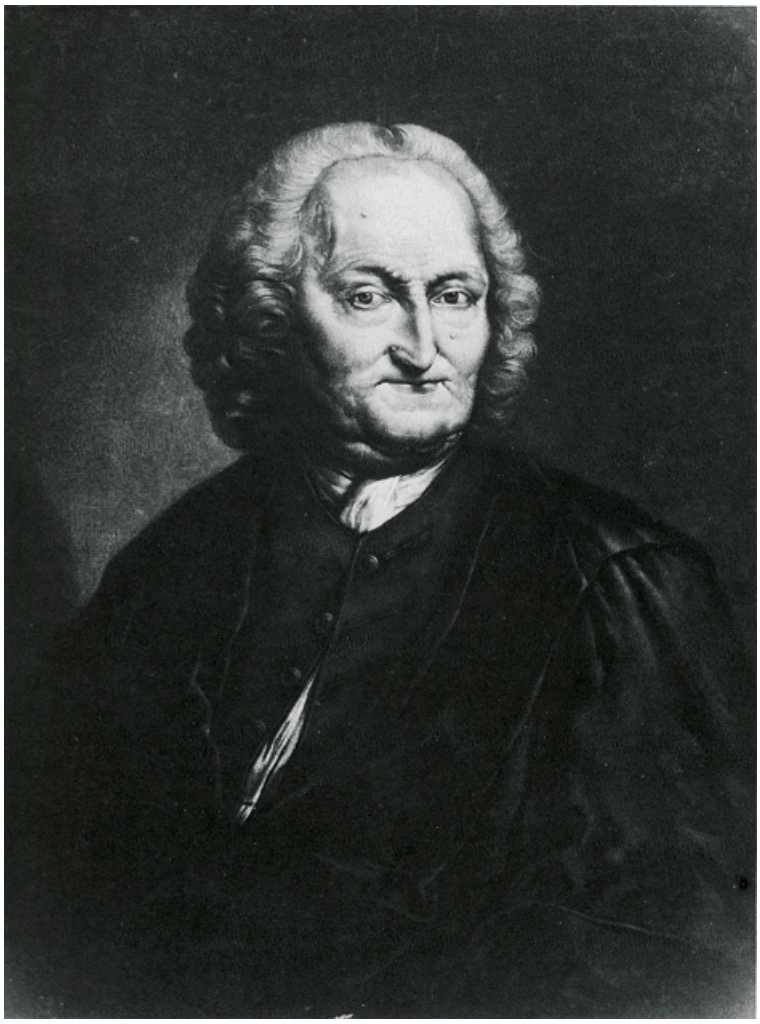
Neen, dáár verstrooiing zoeken, past noch bij zijn leeftijd noch bij zijn aard. Toch kon hij ook weer niet buiten omgang. Het is begrijpelijk genoeg. Het genie alleen kan misschien zonder omgeving scheppen, het talent zeker niet. Om nieuwe vonken te ontsteken, had hij wrijving nodig. ‘Ik zweer U, mijn Diotima, en gij weet het ook zelf, dat ik hier niets heb om me tegen te wrijven dan stenen en bomen’ - en, met fijne ironie - ‘een vrij steriele wrijving, naar het mij lijkt.’ Toch vond hij op den duur nog zo'n beetje wat hij zo hardnekkig zocht. Zoals de prinses nieuwe vriendschap vond, eerst bij Fürstenberg, toen bij Jacobi, daarna bij Hamann en ten slotte, in '86 opnieuw belijdend katholiek geworden, bij haar biechtvader, vond ‘Socrates’ na zijn ‘Diotime’ zijn ‘Daphne’, wier Diocles hij werd - tekenend voor het gebrek aan eigenheid, al die ‘verkledingen’. Daphne, anders gezegd Antje Mollerus of mevrouw Perrenot, later mevrouw Meerman. Zij was dertig jaar, Hemsterhuis al achtenvijftig, toen hij haar leerde kennen, maar zij zag er in zijn wijsgerige ogen als zeventien of achttien uit. En na Daphne werd een zekere mevrouw Smissaert zijn ‘belle’, daarna een mevrouw Voigt tot Elspe, en ten slotte een mevrouw van Aylva, omdat hij nu eenmaal niet katholiek was en er trouwens geen biechtmoeders bestaan. Deftige dames altemaal: Anna van Voigt bij voorbeeld was een geboren baronesse Van Lynden en de echtgenote van de op-perhofmeester van Willem V. Een Frau Von Stein was er evenmin bij als een Christiane Vulpius en het bleven galante surrogaten voor wat Diotime, de uitzonderlijke, ondanks haar adel toch werkelijk voor hem geweest was: inspiratrice en medewerkster.

Buiten een klankbord kan geen stem die verder wil dragen dan de eigen studeerkamer, maar zijn vaderland bood hem dat niet. Het smartte hem. Hij

was een van de achttiende-eeuwers die het verschil met de zeventiende zeer wel zagen. ‘De aanblik van mijn vaderland, vroeger weliswaar minder rijk, maar geducht, zegevierend en krioelend van grote mannen op ieder gebied, veroorzaakt mij zo'n smart dat zelfs de filosofie haar moeilijk kan lenigen.’ Neen, als hij ten slotte zijn traagheid nog eens wist te overwinnen en bleef werken, dan was het, omdat zijn ondanks alles trouwe Diotima in zekere zin zijn medewerkster bléél. Niet alleen door haar brieven, maar vooral omdat zij hem in Duitsland het klankbord bezorgde dat hij hier miste. De cultuurstroom nam in die tweede helft van de achttiende eeuw een merkwaardige loop. Het zijn meest Engelse denkbeelden die Hemsterhuis verwerkte. Voor zover het niet Plato was, waren Locke en Shaftesbury met hun sensualisme zijn voornaamste leermeesters, en van Hutcheson nam hij de ‘moral sense’ als ‘organe moral’ over.

Ofschoon hij Frans schreef, was zijn geest toch niet Frans. Wat hij van Condillac leerde, kwam indirect weer van Locke, en de grote Fransen, Diderot en Rousseau, om van Voltaire maar te zwijgen, waren te revolutionair voor zijn klassiek geschoolde geest. Dit betekent echter niet, dat hij geen denkbeelden met hen gemeen zou hebben. Verwantschap met Rousseau inzonderheid, is op veel punten onder andere in de *Alexis ou de l'âge d'or* onmiskenbaar, maar dan meer, schijnt het, omdat deze toen ‘in de lucht hingen’, dan dat hij ze rechtstreeks aan hem ontleende. Want er is even opmerkelijk, zo niet opmerkelijker verschil. Weliswaar ligt, ook voor Hemsterhuis het ‘gulden tijdperk’ in het ver verleden - doch dat was ten slotte de klassieke opvatting. En wel is voor hem ook, als voor Rousseau, de beschaving het bederf dat de mensen van die heilstaat vervreemd heeft, maar terwijl de Fransman de cultuur als het ware zou willen schrappen, ziet de Hollander in, dat de mensheid alleen door die cultuur heen tot de natuur kan terug keren. Het was de weg die in zijn geïdealiseerde voorstelling de Grieken inderdaad waren gegaan.

En wat Diderot betreft, die bij zijn verblijf in Den Haag in '73 en '74 de gast van prinses Gallitzin was geweest: Hemsterhuis was vrij en intelligent genoeg om hem te bewonderen, maar toch weer niet zonder zeker Hollands voorbehoud, en pas nadat een gemeenschappelijke kennis hem verzekerd had, dat Diderot netjes en gelukkig getrouwd was en zowel van zijn dochter als van zijn schoonzoon hield. Toch had Boulan geen ongelijk, toen hij schreef, ‘dat onze Hollandsche Socrates niettemin de broer was van d'Alembert en Rousseau, maar vooral van Montesquieu’ - hij was in elk geval lid, al was het dan een bescheiden lid van die internationale familie van nieuwlichters en baanbrekers, die in de achttiende eeuw het individu ontdekten. Want deze Engels denkende en Frans schrijvende Hollandse filosoof vond nu zijn publiek - in Duitsland, mede, maar uiteraard niet uitsluitend, omdat de prinses zich voor hem inspande. Lessing, Goethe, Herder, Wieland, Lavater, Hamann en Jacobi hebben hem allen meer of minder uitdrukkelijk gewaardeerd, terwijl hij toch hoogstens van de laatste iets geleerd lijkt te hebben. Het zegt heel wat dat Johannes von Müller, die Hemsterhuis door de jonge Van Hogendorp had leren kennen, getuigde dat een paar uur praten met de

Tiberius Hemsterhuis. Zwartekunstprent door W. Pether. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

Hollandse wijsgeer hem rijker gemaakt had dan een bezoek aan alle universiteiten zou hebben gedaan. Want de zwervende Zwitserse historicus kende het intellectuele Europa van zijn dagen op zijn duimpje. En wat in dit opzicht misschien nog wel het meest typerend is: Kant kende hem en hij kende Kant niet.

Aangemoedigd door deze waardering schreef hij in de laatste tien jaar van zijn leven nog een drietal dialogen, de *Simon ou des facultés de l'âme* van 1782, de *Alexis ou de l'âge d'or* (1787), de *Alexis ou du Militaire;* drie verhandelingen, namelijk de *Lettre sur l'atheisme* (1787), de fragmenten gebleven *Ebauche d'un avis du conseil d'état* en de *Réflexions sur la République des Provinces-Unies* (1781), benevens nog een tweetal memoriën: één *Sur le premier noble de Zélande* en een *Sur la Banque d'Amsterdam* , die we niet dateren kunnen, en die bovendien nog onuitgegeven zijn.

De inhoud van deze geschriften, tezamen met die van de oudere, moet ons de sleutel bieden tot het opmerkelijke verschijnsel van zijn invloed in Duitsland. Of het moest dan zijn, dat we ons ter verklaring tevreden stelden met het oordeel van Caroline Herder: ‘Hemsterhuis weisz unsäglich viel und ist ein so zarter, jungfräulich alter Jüngling, dasz wir samt und sonders ihn in Affection genommen haben.’ Onderzoeken wij echter zijn werk op de kerngedachten die het op zichzelf vrij onsystematisch geheel bijeenhouden als de beide brandpunten een ellips, dan ontdekken we, dat Hemsterhuis beschouwd moet worden als een der medescheppers van die denkvorm, waaraan de tweede helft van de achttiende eeuw behoefte had. Wij hebben vroeger in een beschouwing over de geschiedenis van het begrip ‘menselijke waardigheid’ die denkvorm gekarakteriseerd als ‘totalitair en relativerend’ en de gedachte der ‘menselijke waardigheid’ als de vrucht van een nieuwe conceptie der persoonlijkheid. Welnu, precies dit blijken de beide brandpunten, de beide kerngedachten van Hemsterhuis' filosofie te zijn. In een gesprek, dat hij eens met een geleerde Spanjaard voerde, laakte hij het in deze, dat elk van diens ideeën zich als het ware opsloot in de eigen soort ‘Die, welke in de rechtsgeleerdheid thuis horen, verenigen zich niet met die uit de natuurkunde, uit de literatuur enzovoort en toch kan men slechts uit deze vereniging het nieuwe, het grote en het schone verwachten.’ En reeds eerder in zijn *Description philosophique du caractère de feu Mr. F. Fagel* - zijn leerling, vriend en collega -, had hij dit ideaal van integraliteit positief geformuleerd in de woorden: ‘Hij bezat die verhevenheid van geest die nooit één ding op zich zelf ziet, maar er verscheidene tegelijk omvangt, mét de betrekkingen die hen binden, en dat eerst geeft een grote stijl aan de wetenschap’ en elders in hetzelfde stuk nog duidelijker, als een program ‘De verhevenheid van zijn geest had er dat treffend *geheel* van gemaakt, dat de ware wetenschap kenmerkt, voor zover de mens in staat is tot wetenschap.’ Trouw aan zijn eigen devies heeft dit integrale ideaal ook zijn eigen filosofie geheel doordrongen te beginnen met zijn esthetica. Schoon immers is een kunstwerk voor hem dán, wanneer het niet slechts de natuur imiteert, maar deze verbetert door te geven ‘het grootst mogelijke aantal ideeën in de kleinst mogelijke tijdsruimte’. En zeer terecht heeft dan ook reeds Meyboom in 1850 zijn filosofie gekarak-

teriseerd met de woorden dat ‘zijn ideeën geen aparte cellen in zijn hoofd hadden, maar alle tezamen verbonden één lichaam vormden’.

Even nieuw was destijds de ontdekking der persoonlijkheid. Zoals de renaissance de buitenmens ontdekt had, zo ontdekte de romantiek de binnenmens en zij staat met vertederde ontroering tegenover haar eigen ontdekking. Niet alsof de mensen toen plotseling veranderd zouden zijn. Tere banden hebben altijd mannen met vrouwen, vrienden met vrienden verbonden. De maan is voor jonge gelieven en verliefde eenzamen altijd van een eendere bekoring geweest, zoals honden er altijd tegen gejankt hebben. Het bijzondere van de tweede helft der achttiende eeuw is ‘slechts’, dat zij deze gevoelens niet langer als ‘onmannelijk’, maar ze integendeel als symptomen van het ware-mens-zijn beschouwt en derhalve voor het eerst in staat is, ze uit te drukken. Van ‘ma lune’ sprak Hemsterhuis en hij bracht daarmee het verband tussen het sentimentele en individuele op zijn kortste formule.

Sentimentalisme en individualisme waren tijdsverschijnselen. Brieven en dagboeken zijn er nooit méér geschreven dan in die jaren. Dan pas wordt de lyriek wat wij er nu onder verstaan. We zijn dan getuige van een cultivering en zelfs een overcultivering van gevoel, wil en verstand en Hemsterhuis is een der oudste priesters van die nieuwe cultus. Hij legde verbanden bloot die men vroeger niet opgemerkt had. Door de héle mens te zien deed hij niet alleen enkele psychologische ontdekkingen, die nog niet alle hun waarde verloren hebben, - zo is hij bij voorbeeld van plan geweest om niets minder te schrijven dan een psychologie van de droom - maar onderkende hij ook de betekenis van het ‘gevoel’ voor het probleem der kennistheorie door vast te stellen, dat wij ook dáármee en niet alleen met ons verstand denken.

In dit zelfde verband van totalitaire en individuele gedachte horen ook de merkwaardige zinsneden thuis, die Hemsterhuis over het ‘genie’ geschreven heeft in zijn *Réflexions sur la République des Provinces-Unies* . Hij onderscheidde daar ‘expérience’, ervaring, ‘réflexion’, beschouwing, en ‘génie’. Het geniale is voor hem ‘die eigenschap van het intellect, waardoor het in verschillende zeer van elkaar onderscheiden en schijnbaar zeer uiteenliggende ideeën, het overeenkomstige samenvat, om ze met elkaar te verbinden’. Door zijn totalitaire gedachte geleid, heeft Hemsterhuis hier inderdaad het wezenlijke van alle hogere wetenschappelijke en artistieke arbeid voor het eerst wel ten onzent geformuleerd. En wanneer hij dan voortgaat: ‘het genie (in tegenstelling tot de ervaring en de beschouwing) is eigenlijk noch aan tijd, noch aan klimaat, noch aan milieu gebonden. Er wordt zelden een genie geboren, maar de kans erop is overal gelijk. Het brengt grote schokken te weeg in de gelijkmatige gang van het menselijk denken, en zijn vaart versnellend, geeft het dikwijls eeuwenlang stof aan het onderzoek en de beschouwing’, dan is deze opvatting de directe vrucht van zijn individualisme. Een opvatting aanvechtbaar der weliswaar, wil het ons voorkomen dan de eerste, maar welke niettemin voor de romantiek, ook internationaal, uiterst vruchtbaar geweest is. Het is een paradox, maar een begrijpelijke paradox, dat niet het genie zelf van de zeventiende eeuw, maar pas het talent van de achttiende geformuleerd heeft, wat het genie was: een kwaliteit van slechts enkelen,

omtrent wier wording wij nog altijd vrijwel in het duister tasten, maar waarmee wij als feit niettemin sindsdien gewoon zijn te rekenen.

Het zijn deze gedachten van Hemsterhuis tezamen die men gewoonlijk, maar met een slechts betrekkelijk juiste term zijn irrationalisme noemt. Zijn reactie op de zuivere, maar dan ook beperkte verstandelijkheid, die hem vooral vrienden en bewonderaars in Duitsland bezorgd heeft, komt misschien nog het duidelijkst tot uiting in die merkwaardige *Lettre sur l'athéisme* . Merkwaardig allereerst hierdoor, dat zij een van de eerste uitingen van het historisme ten onzent is. In die zin dan dat hier de geschiedenis te hulp wordt geroepen ter verklaring van een verschijnsel dat voor vroegere geslachten geheel in de metafysische sfeer van zondige afval van God had gelegen. Het is namelijk in feite een cultuurfilosofische schets die ons in staat stelt om te zien, hoe Hemsterhuis zijn eigen tijd en het verleden althans in grote trekken zag. Hij onderscheidde namelijk drie soorten atheïsme: het eerste, het meest eenvoudige en volledige tegelijk ontstond in de oudheid, toen de mens na de ontdekking van de atomen geloofde, dat deze het heelal vormden, het tweede atheïsme van later tijd was een natuurlijke reactie op de verpolitisering van de godsdienst die, tezamen met de filosofie, van de godheid een ‘monstre absurde’ had gemaakt, het derde atheïsme ten slotte uit zijn eigen tijd beschouwde hij als de vrucht van de overschatting van het tiomferend intellect na de nieuwe wijsbegeerte van Descartes.

De *Lettre sur l'athéisme* was Hemsterhuis' laatste geschrift. Wat overbleef was de mens, een ziek en zielig, maar toch dapper mens. Reeds in 1784 nam zijn kwaal, een nierziekte naar het schijnt, zienderogen toe. Hij ironiseerde nog steeds. ‘Ik verkeer in blakende welstand: een arm uit het lid, waar ik niet mee kan schrijven; een been buiten gevecht. Kortom, het ziet er naar uit dat ik binnenkort bij stukjes en brokjes de wereld ga verlaten. Geduld! wanneer mijn hoofd tenminste maar het laatst aan de beurt is.’ In 1785 gebruikte hij de baden in Geismar tegen de reumatiek. Het hielp niet. Hij kwam half ziek nog terug en vond in Den Haag een eenzaam huis, waar hij troost en genezing zocht in die onvermijdelijke eenzaamheid, ‘een gelukkige toestand voor die mensen die altijd hun breiwerk bij zich hebben’. Want een stoïcijn was hij niet. Deze was voor hem een ‘imbeciel, die grijnzend ontkent dat leed leed is. Ik beken dat ik me nooit aangetrokken heb gevoeld tot die dwaze, onwaarachtige en door zijn trots zo ongelukkige sekte.’ Hij was niet trots, hij gaf zich over. En toen het erger werd, in '88, schreef hij: ‘Ik heb van dichtbij die vermaarde poorten’ (de poorten des doods) ‘aanschouwd. Zij zijn niet schrikwekkend.’ En hij vond die prachtige vergelijking van het sterven met de vlinder die uit zijn cocon kruipt. ‘De vlinder die een gat in haar cocon knaagt om eruit te kruipen, zou wijzer spreken over het licht dat zij ziet schemeren.’

De twee jaar die hem nog restten bracht hij grotendeels met lezen door, omdat het denken hem al te veel vermoeide, totdat ook de lectuur hem verdroot, ‘ik lees zoals het merendeel van mijn landgenoten rookt, ik dut in als zij en ons voedsel is ook slechts rook.’ Het bijzondere dat hij altijd in zich gevoeld en opgekweekt had, was verdord, verdwenen. Hij werd een mens als de

anderen. Dat zei hij in 1789, het jaar van de Franse Revolutie, waarover hij zich niet meer uitgesproken heeft, die hij afgewezen zou hebben, indien hij er zich over uitgelaten had, maar die nochtans, voorzover zij een poging was om het nieuwe begrip der ‘menselijke waardigheid’ in praktijk te brengen, geest óók van zijn geest was. Hij leed, maar van mening, dat het een mens niet geoorloofd was zelf ‘te verhuizen’, wachtte hij op de grote Verhuizer. Forster die hem ‘de Plato onzer eeuw’ genoemd had en die hem in 1790 op zijn reis naar Holland wilde bezoeken, kon al niet meer bij hem worden toegelaten. Op 7 juli van dat jaar stierf hij. De volgende dag werd in de Raad van State mededeling van zijn overlijden gedaan. Maar dat is ook alles, wat wij van deelneming horen. De 11de werd hij begraven.

Vergeten? Ja, voorlopig wel. Evenmin als die van Spinoza aanvaardde Nederland aanvankelijk Hemsterhuis' erfenis. Er waren ook bij zijn leven immers maar enkele landgenoten geweest die hem gewaardeerd hadden. Van Goens, altijd op zoek naar geestelijk nieuws, was er één van, Aagje Deken hoort ertoe en ten slotte zijn toegewijde vriend en vertaler, de Amsterdamse koopman en kunstkenner C. Ploos van Amstel.

Wanneer wij afzien van enkele herdrukken van de werken die bij zijn leven verschenen waren en van de publieke veiling van zijn bibliotheek (zijn schriftelijke nalatenschap was naar zijn oude en enige vriendin in Munster gestuurd) - begin april 1791, waarvan de catalogus bewaard is: 457 folio-, 930 kwarto- en 1561 octavo-delen, benevens 9 handschriften in folio-dan zou het meer dan twintig jaar duren vóór de wereld zich iets aan zijn geestelijke nalatenschap gelegen liet liggen. En dan nog, zoals gezegd, de wereld buiten Nederland. Madame de Staël wijdde hem in haar beroemde boek *De l'Allemagne* twee bladzijden, maar twee bladzijden die dan ook de kern raken.

Zij noemde hem met Lessing en Jacobi voorloper van Kant en verduidelijkte aan haar publiek dat zijn naam niet eens kende: ‘Hemsterhuis, Hollands wijsgeer, was de eerste, die in het midden van de 18de eeuw in zijn geschriften op het merendeel dier grootmoedige ideeën wees, waarop de nieuwe Duitse school gegrondvest is.’ In 1822 pas volgde Nederland, maar eerst nog het Zuiden, waar Kesteloot, professor in Gent, zijn nagedachtenis in de herinnering terugriep, eindelijk in het Noorden gevolgd zowel door Bakhuizen van den Brink als door Van Heusde, professor in Utrecht die slechts door zijn dood in 1839 verhinderd werd om uitvoering te geven aan zijn plan voor een nieuwe editie met inleiding, welke dan in 1850, bijna zestig jaar na Hemsterhuis' dood, door de zorg van Meyboom inderdaad het licht zag. Een merkwaardig, maar helaas geen op zich zelf staand geval dat, omdat het niet op zich zelf staat, bewijst hoe weinig besef men in Nederland in het algemeen omtrent de waarde van zijn grote mannen en vrouwen heeft en hoe weinig prijs men daarom op hun erfenis stelt.

En tot die grote mannen heeft Hemsterhuis behoord. Het is gemakkelijk om van onze tegenwoordige kennis der talrijke door hem betreden gebieden uit, zijn kennen en kunnen te kritiseren. Het was destijds zelfs niet altijd moeilijk. Wanneer Jacobi bij voorbeeld van mening was, dat Hemsterhuis de aard van het derde atheïsme te veel in het donker gelaten had en vooral de

zes regels waarin hij het geneesmiddel ervoor aan de hand deed, onbevredigend noemde, dan kan men hem slechts gelijk geven. Hemsterhuis' poging om de nieuwe ‘irrationele’ waarden de hun toekomende plaats in zijn in de grond rationele constructie te geven, is als geheel mislukt. Hij heeft het nieuwe, het totalitaire en individuele gekocht voor de klassieke helderheid en vastheid. Het zij zo: de poging was die prijs waard. Moeten we dan die ‘voortreffelijke geleerde’ waarover Bakhuizen in zijn opstel over Hemsterhuis spreekt, gelijk geven, die gezegd had, ‘dat de vereniging van tegenstrijdige grondbeginselen in de wijsbegeerte een vereniging van vuur en water was, die beider kracht vernietigde en in damp deed verliezen’? Of moeten we veeleer, in het beeld blijvend, constateren, dat die ‘damp’ stoom - en stoom beweegkracht is? Wij geloven het laatste. Met zijn gedachte aan de totaliteit, met zijn individualisme, met zijn kritiek op het achttiende-eeuwse materialisme is Hemsterhuis ook zonder dat een nieuwe synthese hem gelukt is, een man geworden die zijn plaats in de rij van erflaters onzer beschaving ten volle verdient.

Elizabeth Wolff-Bekker

Eva's tweede appel

De Vlissinger koopmansdochter Elizabeth Bekker zal de enige vrouw in deze reeks van zesendertig ‘erflaters’ zijn. Het zegt waarschijnlijk minder omtrent haar dan omtrent de maatschappelijke rol van de vrouw in het algemeen, dat de vrouw die dit portret schrijft, zich hier voor het eerst tot een verantwoording van haar keuze geroepen voelt. Verantwoording tegenover twee vragen: ten eerste gaat het aan deze vieve domineese tot de vormende krachten van onze Nederlandse beschaving te rekenen en ten tweede hebben de zes eeuwen die we hier overzien geen belangrijker vrouwenfiguren opgeleverd?

Wat de eerste vraag betreft, daarop moet deze schets zelf het antwoord geven, zo het niet al voldoende is dat de schrijfster van *Saartje Burgerhart* , door haar tijdgenoten ‘verslonden’, met geen enkele 18de-eeuwse en zeer weinige 19de-eeuwse Nederlandse auteurs de eer deelt van nu nog buiten verband met de hoofdakte-studie te worden gelezen. De tweede vraag die ons de beslissing over een absolute superioriteit voorlegt, zouden we liever uit de weg gaan: er zijn zeker vrouwen geweest, die door haar tijdgenoten eenstemmiger bewonderd zijn: we denken bij voorbeeld aan Anna Maria van Schuurman, maar wie maar even in haar pedante geschriften bladert, begrijpt, dat de bewondering hier de rariteit gold en dat de haar gebrachte hulde een miskenning inhield van honderden oorspronkelijke geesten die haar vernuft besteedden aan was en inmaak, haar smaak aan het plooien van een muts, haar humor aan de zachtmoedige omgang met een zelfingenomen man, haar geduld en toewijding aan de zorg voor kinderen en zieken. En waar toch ook de was, de inmaak, de opschik en de opvoeding tot onze beschaving behoren, zou hier alle gelegenheid zijn om ‘erezuilen op te richten’, als aan al deze vrouwen niet één essentiële trek van de erflater ontbroken had: het zelfbesef van de maatschappelijke persoonlijkheid. Naast een wazige Hadewych, en een krabbel van Anna Bijns, naast een vergeelde daguerrotype van Truitje Bosboom en een strijdlustige groepfoto - met forse handtekeningen - van het eerste bestuur van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, zouden we in onze galerij het portret van de onbekende Nederlandse Vrouw moeten hangen. Wij geven de voorkeur aan ‘de befaamde juffrouw Wolff’ in de hoop te kunnen aantonen, hoe vrouwelijk en hoe Nederlands ze was en hoe groot daardoor niet alleen haar representatieve waarde, maar ook haar invloed.

Elizabeth Bekker werd op 24 juli 1738 te Vlissingen geboren uit een geslacht van ‘schrandere, eerlijke, rijke kooplieden’, dat, wanneer haar eigen genealogische nasporingen juist zijn, zich in de veertiende eeuw al onderscheidde door vroomheid, milddadigheid en aanzien, blijkend uit de ‘huiselijke omgang der kerkelijken’. In haar onvoltooide *Geschrift eener bejaarde*

vrouw haalt zij ten bewijze daarvan de volgende aantekening van haar oudste voorvader aan: Item, die Heer Abt van Middelburg heft bi mi logiert, wi hielden het noenmaal in de groene kamer. Item, de Heer Prior collationeerde bi mi met veel waardschap. Item, de Heer Pastoir is mit mi naar minen boogaart geganen. Dair vierden wi het hoogwairde feest der allerheiligste Jonkvrouwe Marie (bid voir ons, o gij moeder Gods) staatelijken, ende met deft. In de agternoene hebben wi zedelijken gedobbeld, die abt van Middelburg trok de pot.'

Twee eeuwen later behoort de familie weer op andere wijze tot de vooraanstaanden, blijkens een aantekening in een 'bijbel van deux aas', dat 'Jasper Simons werd in den spijker [pakhuis] van Lijsbeth, onze nichte, al heimeliken gedoopt'. Zo er in deze genealogie tussen 1350 en 1550 en tussen 1550 en 1700 al hier en daar een schakeltje los mag zijn, we weten er in ieder geval uit, dat de nakomelinge voor zich een traditie van vrolijk christendom en recht op heterodoxie opeiste en, uit wat zij verder omtrent haar onmiddellijke voorouders meedeelt, dat zij behoorden tot die brede laag van welgestelde, beschaafde en degelijk levende burgers, ten dele, als de Bekkers van hervormde maar vaak ook doperse, remonstrantse of roomse confessie, steeds scherper van de regentenstand gescheiden en mede daardoor het eerst toegankelijk voor de ideeën van verdraagzaamheid en democratie van de grote 18de-eenwse denkers.

De kleine Betje was een zwak nakomertje dat niemand aanvankelijk voor een blijvertje hield, maar door haar moeder met grote zorg opgekweekt, ontwikkelde ze zich tot een klein, overgevoelig, spontaan en kwikzilverachtig wezentje. Betje werd zij genoemd en als Betje Wolff-Bekker zou zij een bekend dichteres, moraliste, polemiste en romanschrijfster worden. Het heeft zin bij die naam even te blijven stilstaan, zowel om het wanbegrip, dat eraan vastgeknoopt zit, als om het begrip, dat er zich aan laat vastknopen. Want er is minder historische instelling voor nodig om christenvervolging of inquisitie te begrijpen dan om zich te onttrekken aan het wanbegrip dat namen als Betje, Jansje, Coosje en Aagje aan prenterige kleinburgerlijkheid verbindt, aan een groter wanbegrip nog van de ontgoochelde 20ste-eeuwer die altijd weer geneigd is het 18de-eeuwse geestesleven als een spel te zien, hier met zoete verkleinwoordjes, lachjes en traantjes of met rozenguirlandes en blozende vruchtenfestoenen opgesierd, daar weer gedramatiseerd met pastorale onweersbuien, naïeve beeldenstormerij en poëtisch gebral. Van verder achter ons liggende tijden weten we dat hun taal interpretatie vereist om begrepen te worden, de 18de eeuw doen we gemakkelijk onrecht door haar niet te beoordelen naar haar vernieuwingen en doeleinden, doch naar haar door latere generaties uitgehold gebaar en woordgebruik.

Betje werd ze genoemd, niet omdat haar ouders burgermensjes waren, maar omdat in haar tijd de Cornelia's en Maria's alleen in doop, en trouwakten als zodanig voorkwamen, maar overhuis Keetje en Mietje heetten.

Betje-naast dwaling suggereert die naam ook begrip. Want zo ze zich al op haar geschriften deftig Elizabeth Wolff geb. Bekker noemt, haar bekend worden als Betje Wolff, later met haar vriendin en medewerkster samen als

Elizabeth Wolff, boven, en Aagje Deken. Gravure door A. Cardon. *Fotoarchief Wetenschappelijke Uitgeverij N.V., Amsterdam*.

Betje en Aagje doet ons weten, dat hier voor het eerst niet een de mannen konstig napratend fenomeen, maar een vrouw, zo als zij reilde en zeilde, in het openbaar debat meesprak.

Had Betje Wolff in onze tijd geleefd, we zouden ons kunnen voorstellen, hoe ze van haar kinderbrieven en -versjes gemakkelijk naar een bundeltje zeer openhartige lyriek en vandaar naar een al te vrouwelijke en al te autobiografische uitbeelding van haar liefde voor Mattheus Gargon zou zijn voortgegleden. Maar het kind dat in 1747 zo een allerliefst spontaan briefje aan haar vader schreef over onze goede Fy, die zulke lekkere oublietjes bakte en over de zilverde hen, die twaalf kuikentjes had, zal de lange omweg via *De Kracht der Deugd in Tegenheden* en veel pastorale en klassiekerige rijmelarij moeten afleggen voor ze haar Saartje Burgerhart, Alida Leevend en tante Martha bereikt.

Haar moeder die naar het getuigenis van de dochter een hartelijke en ruimdenkende vrouw moet zijn geweest, zal bij de verstandig vrijzinnige opvoeding die zij haar meisjes gaf, zich geen ander doel gesteld hebben dan van de dochters van een Vlissings notabel vrouwen en moeders van Vlissingse notabelen te maken en de al te vlugge geest van Betje naar haar zwakke krachten en tere zenuwen in te tomen. Maar de moeder stierf al toen het kind dertien jaar was en het door de goedhartige vader half verwaarloosde en half verwende ‘kleintje’, van de met zorg gekozen kleine plichten ontslagen, kon zich ongebreideld aan haar lees-, leer- en dichtlust overgeven. Zestien jaar oud laat ze zich als een echte aankomende ‘savante’ met Popes *Essay on Man* in de hand portretteren, ze vindt al te bereidwillige waardering voor haar vlotverheven rijmelarijen bij haar stadgenoten-dichtgenootschappers en ‘adoration mutuelle’ bij een Middelburgse geleerde en geletterde vrouw mevrouw Haverkamp, een pedante, rijmende ‘philosophe’ die er zich op beroemde haar gehele huishouding te bestieren naar de beginselen van de ‘Zedekunde’ van de Duitse modewijsgeeer Christiaan Wolff en aan de achttienjarige ‘geestrijke juffrouw Elisabeth Bekker’ een van haar dichtstukken opdraagt. De enige kritiek waarop ze stuit: van haar bekrompen en femelende broer Laurens, wijst ze - natuurlijk - hooghartig af.

Men zou zich echter deerlijk vergissen, wanneer men in deze geestrijke juffrouw een blauwkous vermoedde: even vrij in haar omgang als in haar studie-de 18de eeuw was geen 19de! - en zonder ander toezicht dan dat van haar vier jaar oudere zuster Chrisje, kon zij, geestig, koket en pretlievend, in de Vlissinger beau-monde en op haar vaders buiten, een rol spelen die zij zelf later als volgt omschrijft: ‘Mijn zuster is een beauté, dog, haal mij den drommel! ik kaapte alles voor haar neus weg, wat het hart had op “Altijd wel” te komen en smaak had.’ Door een van deze vrolijke speelgenoten, de zoon van de predikant Gargon, liet zij zich in een onberaden ogenblik overhalen tot een stap die over haar hele verdere leven beslissen zou en die wij alleen kennen uit toespelingen in haar later werk en brieven en uit een notitie in de *Extracta Actorum* van de Vlissingse kerkeraad van 9 september 1755, volgens welke de vaandrig Matthijs Gargon ‘onder censure’ werd genomen ‘wegens weggaan met Elisabeth Bekker, die ook wegens deze ongehoorzaamheid aan en

het verlaten van haar vader gecensureerd is, en zijn beider namen op het klappertje geplaatst'.

Er blijft, ondanks een paar openhartige uitspraken van Betje zelf in haar latere brieven, veel onverklaarbaars in deze episode. Beide delinquenten behoorden tot gezeten Vlissingse families. Was er dan iets dat een regelmatiger verbintenis in de weg stond? Was het zo maar een dolle streek van twee al te romantische gelieven? Maar dan had het voor de hand gelegen de situatie te redden door het avontuur zo spoedig mogelijk door een bruiloft te laten volgen. Of hebben we hier het prototype van de overrompeling van een zieltje zonder zorg door een gevaarlijke lichtmis, zoals Betje die tot tweemaal toe in haar romans heeft verhaald? Daartegen pleiten enige van de hierboven genoemde openhartige uitspraken. In een brief van 1770 schreef zij: 'Met een hart gescheurd tot aan den wortel toe, en wiens wonde na tien jaar treurens, nog niet nalaat somtijds eens te bloeden, heb ik de verrukkingen eener jeugdige liefde betaalt', en iets verder: 'Eén ding is jammer, dat ik mijn wensch niet heb; de geleerde waereld zoude nooit met mijn Poëtische fratsen zijn opgescheept geworden. Ik zou niets Gods ter waereld gedaan hebben dan mijn lieven jongen beminnen & nagt & dag mijn harsens hebben gebroken, om tog zijn heele hart te houden, want ik zou er geen klein stipje van hebben kunnen missen, als een kleine speldeknop groot.' Daarbij past niet de figuur van de gewetenloze aanrander, maar van een door dwang of intrige verloren geliefde. Uit de 'tien jaren treurens', waar Betje in 1770 van spreekt, mag men bovendien afleiden dat de breuk voor haar niet bij het 'schandaal' van 1755, maar in 1760 lag.

Het waren niet alleen de lasterpraatjes der Vlissingse 'fijnen' met broer Laurens aan het hoofd over 'de juffer die zulk een kwaden uitstap gedaan had', die haar in een ernstige toestand van lichamelijke en zenuwzwakte brachten en tot een krampachtige beoefening van een 'philosophie' op Popes thema: 'Whatever is, is right.' In oktober 1759 hakte ze resoluut de knoop door: de tweeënvijftigjarige Adriaan Wolff, een geleerd en geletterd weduwnaar en predikant in de Beemster, met wie Betje in correspondentie was geraakt over 'taal- en digtkunde' was blijkbaar gerechtigd tot de goede verwachtingen, waarmee hij de lange reis naar Vlissingen tot nadere kennismaking ondernam: nog op de dag van zijn aankomst werd de verloving beklonken en een maand later zat Betje als domineesjuffrouw in de Beemster. 'Mijn fortuin is echter sober uitgevallen, zult gij zeggen: een oude boerendominé!' schreef ze in de eerder aangehaalde brief. 'Gij hebt gelijk, dog wagt, tot dat ik mes mémoires eens in 't licht geef, om te oordelen of ik wel een zot stukje begon, toen ik twintig jaar oud, mijne familie tot één toe en ma très chère Patrie adieu zeide om in het stijve Noord-Holland met een oud statig man te hokken. Ik heb mogelijk meer recht op den schoonen titel van N... chère philosophe te ... dan gij denkt. Indien de Philosophie ook bestaat in te triompheeren over de sterkste & vurigste hartstocht waarvoor 't aandoenlijk hart vatbaar is, uit een loffelijk principe, dan usurpeer ik dien titel niet.'

In de loop van het jaar 1760 is vaandrig Matthijs Gargon in dienst der OIC naar Java vertrokken.

Betjes huwelijk was een al te filosofische stap om in de onfilosofische dagelijkse omgang niet tot bittere teleurstelling voor beide partijen te leiden. Prikkelbare zelfstandigheidsdrang tegenover bezadigde autoriteit, zorgeloze en hunkerende behaagzucht tegenover al te begrijpelijke jaloezie voerden een lange en vooral van de kant van de jonge vrouw soms felle en weinig zachtzinnige strijd, tot ze in de laatste jaren van hun huwelijk toonden praktische ernst te kunnen maken met het door beiden vurig beleden evangelie der verdraagzaamheid in een verhouding van elkaar respecterende huisgenoten die niet meer dan vriendschap verbond, zoals Betje met grote openhartigheid in haar brieven vertelde: ‘En dewijl hij mij maar voor de Pronk houd, kan hij niet om mij verlegen zijn.’ Een wezenlijk element in die verzoening heeft zeker de loyaliteit gevormd, waarmee ds. Wolff openlijk zijn vrouws partij koos tegen de kwaadaardige aanvallen die zij als schrijfster vooral van de kant der ‘fijnen’ te verduren had.

Want van het ogenblik af, dat zij in de Beemster haar intrede deed, stond het voor Betje vast, dat zij voor al wat ze menselijks moest ontberen vergoeding zou vinden in de ontwikkeling van haar talenten: een zolderkamer in de pastorie richtte zij dadelijk als haar ‘celletje’ in ‘en ik schreef of 's Lands welvaart er van afhing’. Of zij inderdaad *faute de mieux* schrijfster is geworden, zoals ze - we haalden het al aan - later betoogd heeft? Een vraag, waarop niet meer dan een benaderend antwoord mogelijk is en dan nog slechts, wanneer we ons er rekenschap van geven wat voor Betje Wolff en haar tijdgenoten het begrip dichterschap beduidde: een liefhebberij, een edele liefhebberij, die waar ze zich een zedelijk en belerend doel stelde, veel nut kon stichten, maar die noodzakelijk moest worden achtergesteld bij de plichten die de redelijke mens zich als handwerker, koopman, staatsdienaar of huisvrouw zag opgelegd. En zien we, hoe gering het aantal vrouwen die zich met wetenschap en kunst bezighouden in de 18de eeuw nog is, dan is er meer reden de verklaring daarvan in deze verhouding van plicht tegenover liefhebberij te zoeken dan in een bijna geheel ontbreken van talenten onder de vrouwen. Voor Betje Wolff - het tegendeel zou een fenomeen geweest zijn in haar tijd - lag roeping en bedrijf van de vrouw in gezin en huishouding en ze zag zich zelf dan ook allerminst als een feministisch voorbeeld, maar als een uitzondering: een kinderloze domineesvrouw, die er niet over dacht zich als een *savante* aan haar huiselijke en pastorale plichten te onttrekken, maar die genoeg organisatievermogen en tact bezat om daar in de kortst mogelijke tijd mee klaar te komen. Niemand kan zeggen of diezelfde talenten aan Betje Gargon-Bekker en eventueel zelfs aan de moeder van enige kleine Gargonnetjes niet de gelegenheid zouden hebben verschaft om af en toe nog eens een lief vers of geestige karakterschets te schrijven, maar de hartstocht, de kribbige eerzucht en strijdvaardigheid vooral, waarmee ze in de eerste decenniën van haar schrijfstersloopbaan de pen voert, laten duidelijk zien in hoeverre hier de ‘liefhebberij’ de smartelijk gemiste ‘plicht’ moest goedmaken. Minder gedreven door de behoefte iets te zeggen dan iets te zijn (het begaafde jonge vrouwtje van ds. Wolff inplaats van de gecensureerde Betje Bekker, die ‘een yder met den vinger aenwijst’ zoals broer Laurens hatelijk schreef) zal ze

daarbij, gezien de geest der eeuw, voorlopig meer het grote voorbeeld dan de oorspronkelijkheid nastreven. Haar eerste, drie jaar na haar huwelijk verschenen werk: *Bespiegelingen over het Genoegen* (1763) staat dan ook, helaas, dichter bij de 'verheven' poëzij van Lucretia Wilhelmina van Merken, galmender nagedachtenisse, dan bij de momentopnamen van de zilverhen en buurmans poes. Hetzelfde geldt van een aantal volgende dichtwerken als *'s Lands Vreugdegroet aan Zijne Doorluchtigste Hoogheid Willem den Vijfden Prinse van Oranje en Naussau, enz. enz. toegewijd ter heuchelijke gelegenheid van Zs. Hs. zestiende jaardach* (1764), *Eenzame Nachtgedachten over den Slaap en den Dood* (1765), *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid, den Val en den Gevallen Mensch* (1765), *Een Nieuw Scheepslied gemaakt ter eere Zijner Doorluchtige Hoogheid onzen dierbaren erfstadhouder, Willem den Vijfden, bij gelegenheid van Hoogstdeszelfs Installatie als Heer van Vlissingen* (1766).

Toen zij het laatste in 1785 in een bundel *Mengelpoezy* liet herdrukken, vond zij, bekeerd van haar hoge verwachtingen omtrent Willem V, het nodig eraan toe te voegen: 'Dit Scheepslied is gemaakt in 't jaar 1766 (lees 1766); 't is niet ondienstig hier het jaartal uitdrukkelijk bij te voegen en den lezer te herinneren, dat gissen geen wiskunst is.' En van het voorlaatste schreef zij in 1884: 'Hoe gaarne ontknarpte ik den uitgeveren één stuk! en wel die misselijke olipodrigo, die ik voor twintig jaar goed vond Staat der Rechtheid te noemen. Dat ellendig ding ligt mij als lood op het hart', en elders: ''t Is een bedroefd ding, dat wij gedurende de eerste twintig jaren onzes kunstleevens niet, als minderjaarigen, staan onder de nutte voogdije van het een of ander magtig stemmig en magtig naauwziend mensch.' Het moet gezegd, dat Betje ondanks een gepast gevoel van eigenwaarde zich ook in die eerste twintig jaren geenszins afkerig getoond heeft van zo'n voogdij, al werd zij daarin minstens zo sterk door haar hartstocht voor de vriendschap als voor de kunst gedreven. Haar eerste vaderlijke vriend vond zij enige jaren na haar huwelijk in de bekende Amsterdamse advocaat Herman Noordkerk, een beminnelijke, algemeen ontwikkelde en ruim denkende oude-vrijer die wel als het prototype van Abraham Blankaart uit *Saartje Burgerhart* beschouwd wordt. Betje beleefde in die tijd een scherp conflict met haar man naar aanleiding van diens autoritair ingrijpen in een wat geëxalteerde vriendschap van zijn vrouw met een jeugdig dichteresje uit Hoorn, op verzoek van familieleden van de jongejuffer die danig veel kwaad over de onrechtzinnige domineese wisten te vertellen. De strijd liep zo hoog, dat Betje zich in een opgewonden brief tot de beroemde advocaat wendde met de vraag welke mate van zelfstandigheid haar als getrouwde vrouw toekwam.

'Daar vuile Laster ende Logen mij verzelden, Vlood ik tot Noordkerk en die Noordkerk werd mijn Vrind,' schreef ze in een *Lijkzang* bij zijn dood in 1771. De bezadigde advocaat liet haar eens bij zich komen en uitrazen en suste tot haar eigen heil haar dolle drift. Van die tijd af tot Noordkerks dood gingen bestendig de brieven en het boekenkoffertje heen en weer over het IJ.

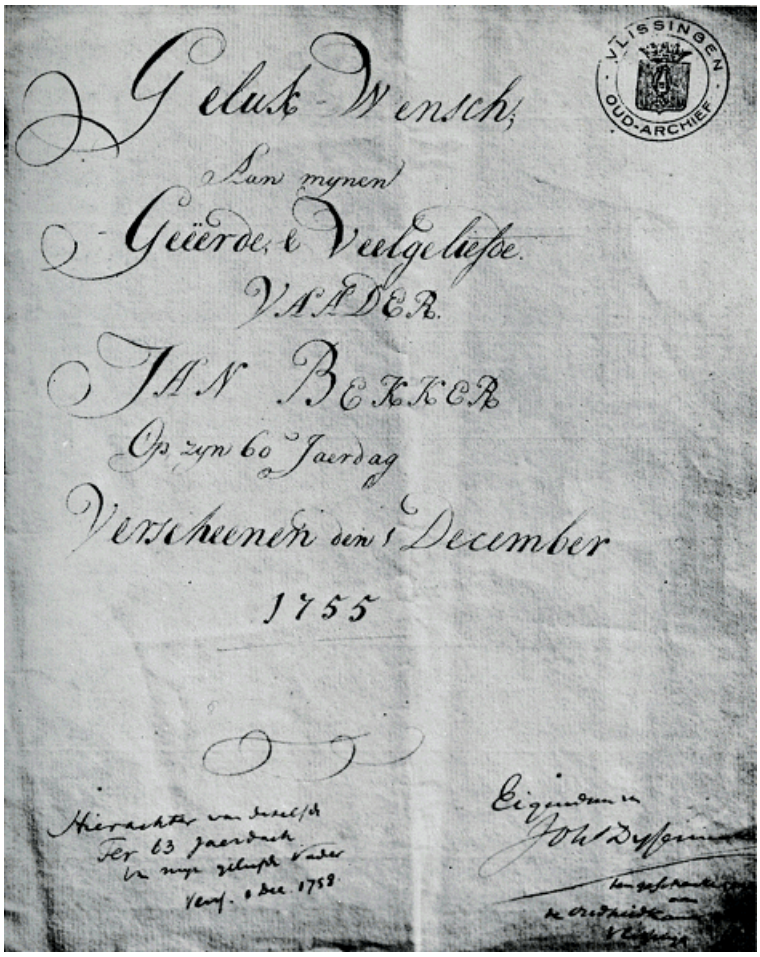
Een tweede vriend die zij omstreeks 1766 leerde kennen en die meer nog aanspraak mag maken op de eer haar literaire 'voogd' te zijn geweest, was de

Haarlemse Doopsgezinde predikant en redacteur-oprichter der *Vaderlandse Letteroefeningen* Cornelis Loosjes. Wat er aan getuigenissen van deze vriendschap overbleef: één brief in bijbelstijl en de *Brief aan Vredemond* , opgenomen in de *Lier-, Veld- en Mengelzangen* van 1772 spreekt meer nog dan van literaire en geleerde uitwisseling van gedachten van een echt 18de-eeuwse dweperige en sentimentele vriendschap die steeds meer haar grenzen verliest naarmate ze nadrukkelijker de ‘woeste driften’ afwijst en de ‘Reden’ boven de ‘Lust’ stelt. Betje heeft - het pleit voor haar eerlijke spontaneïteit en het heeft haar menig traantje gekost - zich nooit naar het ‘hoed u voor de schijn’ willen richten, maar het is wel niet verwonderlijk, dat de brave ds. Wolff, zelf toch ook van zijn omgeving een geleerde van naam, de angel der jaloezie in het hart stalt, wanneer hij las van ‘de Vredemond mijner Poësi, aan wiens Onderwijs ik mijn geheel Geleerd wezen ('t zij dan klein of groot) schuldig ben’ of van de ‘vriend, die al mijn zielsgeheimen weet’ of wanneer hij de Haarlemse menistenleraar, bij zijn familie bekend als een droog, dor en lastig man, hoort weeklagen: ‘Lief schepsel, zag ik u nog eens zo gelukkig als mijn hart u wenscht.’

Toch zijn het noch de geleerde lessen van Loosjes geweest, noch de zorg waarmee hij de verzen van haar dichtwerk in vier zangen *Walcheren* (1769) ‘beschaafde’ tot ze zo ‘glad’ waren als zijn classicistische smaak dat wenste, die Betje op de weg van haar eigenlijke talenten hebben gebracht. Noch was het de inspiratie van hun tedere betrekkingen, noch van die andere ‘harts-vriendschap’ met Gerrit van der Jacht van Zaandam, alias ‘Ernst’, ‘de jonge zanger, wiens haar bruin ende gekruld is, als het haar Abzalons des zoons Davids, die door Joab gedood werd, ende wiens gedaante schoon is als het licht des daags’, gelijk Betje schreef en bij wiens plotseling verschijnen ter pastorie ‘de jalouzie, die 't harte verteert, ende 't huis afbreekt met haare handen, stond op, ende vertrok niet voor dat de jonge zanger was heengegaan’.

Wilden haar beste kwaliteiten tot hun recht komen: haar levendige, springerige geest, die telkens contact maakt, haar weinig verheven maar scherp ironisch en spotziek vernuft, haar liefde voor de natuur en vooral voor het natuurlijke en haar spontaan verzet tegen alles wat klein en vals was, dan moest ze heenbreken door die dam van laat-classicistische traditie, die de letterkunde tot ‘digtkonst’ en die ‘digtkonst’ tot het handwerk van in de mythologie gekonfijte ‘puikpoëten’ had gemaakt. Ze moest alleereerst haar eigen taal durven spreken, en dat was niet de taal der poëzie, alle lof van ds. Loosjes ten spijt. Dat was ook niet de gemoedelijke rijmelarij van haar *Brief aan Ernst,* al vloeide die even gemakkelijk als de adem van haar lippen en was deze spreekvorm der dichtgenootschappers haar zo vertrouwd, dat ze onmiddellijk na het sterven van haar man en verlangend naar haar hartsvriendin Aagje naar de pen greep:

> *Ach Deken! Deken Ach! Mijn waarde Wolff! mijn man,*
> *In 't holst des nachts ...'k Zit voor zijn ledikant te lezen;*
> *Hij spreekt met mij, hij sterft, valt in mijn arm, ik kan*
> *Niet schrijven. Hemel, moest ik juist allenig weezen!*

Een verjaardagsgedicht voor Jan Bekker, Elizabeths vader, in haar eigen handschrift. *Gemeentearchief, Vlissingen*.

En Aagje, in 't minst niet beduusd, antwoordt onmiddellijk voor ze naar de Beemster snelt:

> *Wat's dit... Mijn God! uw man... reeds dood... Wat zegt uw brief?*
> *Ik beef... dat's onverwacht... O wisselloop der dingen!*

Betjes taal was het proza en eventueel als concessie aan de tijdgeest het berijmde proza, in de eerste plaats omdat ze maar een uiterst middelmatig of misschien helemaal geen dichteres was, maar ook de grote ‘verheven’ voorbeelden van haar jonge jaren, de dames Van Merken en De Neufville hebben in de ogen van het nageslacht weinig dichterlijks, wat haar niet weerhouden heeft ons louter ‘verzenboeken’ na te laten. Betjes taal werd het proza, omdat dat, veel losser van vormtradities, haar de beste kans bood om als vrouw, als intelligente, kritische, geestige en gevoelige vrouw ronduit te spreken. Theoretisch heeft zij het gezag van het classicisme en zijn wetgever Boileau nooit aangetast en wat er van de ideeën van de opkomende romantiek, bij voorbeeld in Van Goens' vertaling van Mendelssohns *Verhandeling over het verhevene en het naïeve in de fraaie wetenschappen* (1769), naar hier overwoei, heeft zij nooit als een nieuw evangelie aanvaard. Het is op zijn minst twijfelachtig of ze zich bewust was van een principiële omzwaai, toen ze in haar *Gedachten over de Dichtkunde* (achterin de *Bespiegelingen over den Staat der Rechtheid*) kordaat verklaarde: ‘Slaafsch te volgen in het spoor van anderen behaagt mij niet’, nadat ze twee jaar eerder zich als hoogste doel gesteld had De Neufville en Van Merken ‘van verre na te treden’. Zij was geen theoretische en beschouwelijke geest, al schreef ze ‘bespiegelingen’ en noemde ze zich graag ‘philosophe’. Haar filosofie was meer levenshouding en ‘wellevenskunst’ dan stelselmatige levens- en wereldbeschouwing. En men kon - zeker in haar tijd - van een vrouw, bij uitzondering in de republiek der letteren toegelaten, moeilijk het aplomb verwachten om als wetgeefster op te treden en haar natuurlijke uitingsvorm tot een nieuwe esthetica te verheffen. Dus eerbiedigde zij de verstarde wetten van vorm en stijl, pikte hier en daar uit haar overrijke lectuur of uit de lucht die nieuwe ideeën op waar haar natuur zich spontaan aan verwant voelde en... ging op haar eigen stijlloze wijze haar gang op het terrein waar die wetten, juist door hun verstarring, hun gezag verloren hadden: in de moralisatie waar die los kwam van het verhevene, dat het wettig domein der poëzij was en vooral in de polemiek.

In juli 1767 begon haar medewerking aan het spectatoriaal tijdschrift *De Grijzaard* , waaraan zij onder het pseudoniem Silviana een reeks bijdragen leverde, gezond-verstandige moralisaties over het dagelijks leven, over huwelijk en opvoeding, over schijnheiligheid, laster en onnatuur, met hier en daar al een karikatuur of karakterschets in wat op den duur haar eigen trant zou blijken. Het is duidelijk, dat er voor Betje Bekker, aan wier ‘zedeloosheid’ alle fijnen van Vlissingen hun vrome hart hadden opgehaald, een zekere voldoening in school hier als gewaardeerd moraliste gehoor te vinden. Maar daarmee was haar wrok over de haar aangedane smaad, haar berouw om het on-

beraden huwelijk waar die smaad haar toe gebracht had, niet verzoend. Ze stortte zich in een vinnige polemiek tegen de starre rechtzinnigheid, tegen de onverdraagzaamheid, tegen schijnheiligen en 'fijnen' en haar ergernis werd de rijkste bron van haar oorspronkelijkheid. Tegenover de uiteraard manlijke geest van Dordt, tegenover de opgeblazenheid en kwasi-waardigheid plaatste ze met de scherpe intuïtie van het gekwetst gevoel háár stijlmiddelen van realistische ironie, de speldeprikken der niet te imponeren nuchterheid van één die de spelregels der waardigheid niet kende.

Haar eerste principiële geschrift tegen de orthodoxie was de inleiding bij een vertaling van het *Leven van Jezus* van de Schotse predikant William Craig. Het boek wekte grote beroering zowel onder de voorstanders, die de voorrede waarin zij openlijk opkwam voor een ondogmatisch geloof, hartelijk toejuichten als onder de rechtgelovige tegenstanders, die piëtisme en 'werkheiligheid' snoven en zelfs een poging deden de kerkelijke autoriteiten, die ook al getalmd hadden met de approbatie op de *Staat der Rechtheid*, te bewegen 'de prijscourant van haar geloof op te maken', zoals Betje zelf zegt. De orthodoxie had alle reden om zich schrap te zetten in deze tijd. Niet alleen vanuit de Engelse geesteswereld werden de dogma's van Erfzonde en Predestinatie bedreigd door de begrippen van verdraagzaamheid en mensenwaarde: In Betjes omvangrijke lectuur, zoals we die uit haar brieven en geschriften kennen, spiegelt zich de belangstelling waarmee hier te lande, zowel in de kringen van onrechtzinnige dissenters, als ook onder de ontwikkelde aanhangers der staatskerk het rijke Europese gedachtenleven dier dagen werd meegeleefd. In 1762 verscheen Rousseaus *Contrat Social*. Betje niet minder dan ds. Wolff rekenden zich tot de 'aanbidders' van 'den grooten, den goeden, den uitmuntenden Rousseau', wiens 'beeltenis in medaillon tusschen de twee grootste onzer Vaderlanders de Groot en Erasmus' op haar 'Boekekamer' hing. Voltaire, wiens *Traité sur la Tolérance* in 1764 uitkwam, vereerde zij in de eerste plaats om zijn drama's en zijn *Henriade* als 'de grootste dichter van Europa', als strijder tegen de inquisitie kan zij hem alleen maar met vele van haar landgenoten toegejuicht hebben, maar de ironische twijfel van zijn *Pucelle d'Orléans*, 'het vileinste door hem tegen den Godsdienst geschreven', ging de in wezen gematigde philosophe te ver: wat zij 'zijn slegt hart, zijne grove, vuile spotternijen' noemt kan zij hem niet vergeven: 'de Vrouwen moeten zich, dunkt mij, schaamen met veele zijner werken familiair te zijn'. In zijn verrukkelijke *Candide* kan zij niet anders zien dan een bespotten der Voorzienigheid. Ook Lessing, die andere grote kampioen der verdraagzaamheid, heeft zij niet ten volle kunnen waarderen; met de stroom van de tijd mee legde ze zich pas in haar laatste Beemster jaren op het Duits toe en leerde toen ook zijn werk kennen, maar de *Nathan*, die haar toch uit het hart gegrepen moest zijn, noemt zij nergens en de goddeloze beginselen van zijn *Wolfenbütler Fragmente* dienen in *Willem Leevend* als tekst van de lessen, die de ongelovige, en dus loszinnige Jambres aan 'eenige rijke Débauches' geeft.

Want als vele, ook ruimdenkende gelovigen onttrok ze zich niet aan het wan-

begrip van een samenhang tussen ongeloof en zedelijk verval. Alleen ten aanzien van haar afgod Rousseau is ze bereid, waar ze hem in 't godsdienstige ‘bitterlijk ziet dolen’, in theorie toe te geven: ‘dog dwaling en deugd zijn bij mij zeer bestaanbaar met elkander’. In haar latere romans echter achtte zij het kennelijk haar plicht als moraliste de gelovige steeds het eerstgeboorterecht der deugd te verlenen.

Maar voorlopig had Betje meer met het geloof dan met het ongeloof te stellen. De voorrede bij *Het Leven van Jezus* was aanleiding, dat zij zijdelings betrokken werd bij de in een reeks vinnige pamfletten uitgevochten ‘Socratische Oorlog’ over de al of niet mogelijke zaligheid van de al of niet deugdzame Socrates. Betje las al die plechtige, waardige, bliksemzwaaiende mannen-taal en haar vingers gingen haar jeuken om eens op haar wijze met haar oude vijanden af te rekenen.

De Amsterdamse hoogleraar Petrus Burman verzamelde op zijn buiten Santhorst bij De Deyl, het zogenaamde Santhorster kuddeke dat zich ‘de Paters van het dichtlievend kloosterken der Vrijheid en Tolerantie’ noemde, waar de tafelgenoten op de ‘vijfvoudige conditie van Vaderland, Vrijheid, Vreede, Vriendschap en Verdraegsaemheyt’ dronken en klinkende lofredes afstaken op ‘Bataafse helden’ als Brederode, Oldenbarnevelt en De Witt. Het spreekt vanzelf dat strijdvaardige advocaten der Vaderlandse Kerk als Pau-lus Dortsma (de Dordtse predikant Barueth) op deze uitdagingen het antwoord in de vorm van een kwaadaardig pamflet, niet schuldig bleven. Bertje die allang popelde om al deze opgeblazenheid eens met de spot die ze verdiende af te doen, greep nu naar de pen en schreef haar: *Onveranderlijke Santhorstsche Geloofdbelijdenis in rijm gebracht door eene zuster van de Santhorstsche gemeente, Ter Drukkerij van haare Koninklijke Majesteit Reden* (1772), een parafrase op de vijf v's met wat speelse schimpscheuten op de belagers van vrijheid en tolerantie, ‘de speeling van een bij uitstek weeligen en poëtischen geest’, schreef ds. Wolff die zich in een *Verdediging en Ontschuldiging van het dichtstukje de Santhorstsche Geloofsbelijdenis* loyaal aan de zijde van zijn vrouw schaarde. Want-hoe had ze ook enig gevoel voor humor juist bij deze tegenstanders kunnen verwachten? - nu keerde de pamflettenstroom zich tegen het godslasterlijk en heiligschennend geschrift van de ontaarde domineese waaruit men, grootste gruwel, een aanval op de stadhouders construeerde. Ook toen monopoliseerde de reactie graag het Oranjehuis en Willem V maakte haar dat niet moeilijk. Maar, tragi-komische complicatie voor de voortvarende dichteres: professor Burman die een lief Latijns vers over de vrijheid schreef, maar verder geen held was en zich niet graag van het Hof vervreemdde, liet weten ‘dat ik met de fameuse juffr. Wolff ... nooit eenige familiare omgang gehad heb of verlange te hebben’ en dat hij van de uitgave van het ‘onbeschaemt gedicht’ in 't minst geen voorkennis had gehad. Betje trok er zich niet veel van aan; de tegenstand die ze opriep, wel verre van haar af te schrikken, had genoeg weerwerk in haar gewekt om haar op eigen gelegenheid verder te doen gaan. Nog in hetzelfde jaar 1772 verscheen: *De Menuet en de Domineespruik* , een satire op het schandaal ergens in Groningen losgebroken over een ouderling die op de

Een jeugdtekening door Elizabeth Wolff. *Gemeentearchief, Vlissingen*.

bruiloft van zijn dochter een paar passen had meegedanst, gevolgd door een *Vergeefsche Raad* aan haar Muze om deze strijd tegen de redeloosheid op te geven en de *Zedenzang aan de Menschenliefde bij het verbranden des Amsterdamschen Schouwburgs* .

Meer nog dan de eerstgenoemde, die als ‘laffe, ongezouten, doch kwaadaardige paskwillen’ werden aangemerkt, moest de brave *Zedenzang* het in al en niet berijmde pamfletten en particuliere brieven ontgelden en wel omdat Betje daarin verzet aantekende tegen het dierbaar bijgeloof, dat hier een straffe Gods op zulk een ijdel vermaak als het toneelspel meende te zien. ‘De vijand is op marsch en trekt als een leger van sprinkhanen op mij af,’ schreef Betje die met haar vele lezers (de *Zedenzang* was voor het eind van het jaar aan de vierde druk toe) meer en meer schik in het geval kreeg, hoe het popperig domineesvrouwtje van de Beemster, dat op rijtoeren door de dames om beurten op schoot werd genomen, werd aangeblaft als ‘een vuile schandvlek der gereformeerde Kerk’, ja een ‘boschwolvinne’ wier ‘scheurzieke tanden de weerloze schaar niet angstig genoeg schuwen kon’.

De telkens herhaalde koketterietjes over haar min persoontje accentueren de voldoening die dit indruk maken haar gaf. Zij kan er niet genoeg van krijgen en gaat in de volgende jaren enthousiast voort haar vijanden te bestoken, zo met de *Datheniana,* het hekeldicht *Aan mijn Geest* van 1774 waarin ze in de vorm van een gesprek met haar muze de hele strijd nog weer eens oprakelde, *De Bekkeriaansche Doling proefondervindelijk weerlegd* (1775), een ironisch betoog, dat Balthazar Bekker zich vergiste, toen hij het duivels-geloof bestreed, want alleen van de duivel kon de inspiratie van haar vijanden komen, en de *Brieven van Constantia Paulina van Dortsma* (1776).

De vele herdrukken van haar werk, het oplopen der prijzen van zeldzame exemplaren bewezen, dat zij, alle tegen haar gerichte kwaadaardige libellen ten spijt, de stroom mee had en veel instemming en bewondering vond. In 1784 werd tot ƒ100 betaald ‘voor een zoogenaamd compleet exemplaar’ van haar werk. Nog nooit had een vrouw in Nederland zo'n rol in het openbare leven gespeeld als Betje Wolff, ‘de roem haarer Sex’, zoals ze zich in de Utrechtse trekschuit hoorde betitelen door een onbekende die meende haar het nieuwtje van haar ontijdige dood te kunnen berichten. Het werd half een rage en half een uitgeversspeculatie om allerlei geestige en vermeendgeestige schrifturen voor haar werk te laten doorgaan. ‘Meermaal,’ schreef Aagje Deken later ‘misleidde men het publicq door het bedriegelijk stellen van tytels, die het in de gedagten bragt, dat deeze beuzelingetjes door Mejuffrouw Wolff waren opgesteld, totdat men door die te leezen het bedrog bemerkte; kort gezegd alles, ik zeg niet, wat raar en geestig *is*, maar 't welk bij het gros zo genaamd *wordt*, eigent men aan mijne vriendin toe.’ Maar bij dat alles deed Betje de bittere ervaring op van meer geestige schrijvers, die met hun geest een zaak die hun ter harte gaat, verdedigen, dat namelijk de geestigheid meer aftrek vindt dan de zaak die ze dient en dat men haar spotzucht en ijdelheid prikkelde - om haar voor pias te zien spelen. Al dit, op hoe zelfbewuste toon ook, uitrazen van haar ergernis en verontwaardiging gaven haar niet het innerlijk evenwicht waarnaar ze haakte. Innerlijke onzekerheid

spreekt uit de graagte waarmee ze de kleine attenties van mensen van aanzien en gezag ontvangen, in haar brieven uit deze tijd releveert, uit haar correspondentie ook met Lucretia Wilhelmina van Winter, geboren van Merken, maar daar ligt tevens iets van haar geleidelijke overwinning van die onzekerheid in besloten. In mei 1774 schrijft 'uwe ootmoedigste Dienaresse E. Wolff geb. Bekker' een brief overvloeiend van eerbied en 'uitmuntende hoogagting' aan de Amsterdamse dichteres ter begeleiding van een exemplaar van haar hekeldicht *Aan mijn Geest*. Tot overmaat van nederigheid verschuilt ze zich achter een aanzienlijk vriend, de WelEd. Groot Achtbaren Heer de Moor van Immerzeel, burgemeester van Gouda, die het initiatief voor deze toezending zou hebben genomen en zo vriendelijk was haar briefje voor haar te 'beschaven'. Maar Lucretia, rijke en deftige Amsterdamse koopmansvrouw en dichteres, door haar geletterde tijdgenoten in één adem met Homerus en Virgilius genoemd, mist alle kwaliteiten om het huldebetoon van de fameuze en roerige plattelandsdomineesjuffrouw te waarderen en schrijft een kwijnend-pedant en tussen de regels hooghartig afwijzend briefje terug. Nog twee maal, in december 1775 en in januari 1777 stuurde Betje een van haar nieuw uitgekomen werken met een begeleidende brief aan Lucretia en deze hield zich stipt aan haar verzoek: 'zo gij eenige consideratie voor mij hebt, antwoord mij tog geen een letter. Gij doet mij er geen plaisir mee.' Maar men moet wel geloven, dat mevrouw Lucretia die anders voor een paar honderd verzen niet uit de weg ging, met de mond vol tanden stond tegenover deze onbevangen vermenging van oprechte, ja bijna geëxalteerde bewondering voor de dichteres en nuchter ontluisterende ironie tegenover de aanmatigend minzame dame: 'Andren zij het een raadsel, als zij hooren: "ik ben verlegen; ik weet niet hoe uw brief te antwoorden". Wat domme menschen & dat noch geleerde Lui! Wel ik bevat het zeer duidelijk! Gij hebt geen kleingeld: alle uwe idees zijn ryers en ducaten; dat wist ik wel, mevrouw; gij kunt des met mij geene commerce drijven; (ik wel met u)... Welfoei Mevrouw! ik ben evenwel je evenmensch, hoop ik, & mij zo liefdeloos te behandelen ... Ik moest misschien u niet gezegd hebben, hoe ds. Wolff & zijn vrouw over u denken. Maar mijn Hemel, als een mensch ook zo veele jaren zweeg, is het te vergen! ik weet wat mij dat eerbiedig zwijgen gekost heeft, wat ik er aan geleden heb en hoe dikwijls ik in de Remonstrantsche Kerk geweest ben om de eere te hebben van u te zien.'

In de zomer van 1776 ontving Betje een brief die meer indruk op haar maakte dan de ongeschrevene van Lucretia Wilhelmina. Hij was van de Amsterdamse dichteres Aagje Deken, van afkomst een Amstelveense boerendochter die, nadat haar ouders onder een reeks van rampen bezweken waren, was opgevoed in het weeshuis der Rijnsburgsche Collegianten, de Oranjeappel, op de Keizersgracht. Naar de - overigens niet onredelijke - regels van 'het huis' was Aagje bij haar uittreden tot 'dienstbaarheid' bestemd. Of nu haar zelfbesef als eigenerfde boerendochter of haar begaafdheid haar daarbij in de weg stonden dan wel dat de voor die tijd moderne wezenverzorging in De Oranjeappel haar minder geschikt maakte voor de eisen, die men toen aan een dienstbode stelde, dan 'zulke, die niets weten van de waardij en rechten der

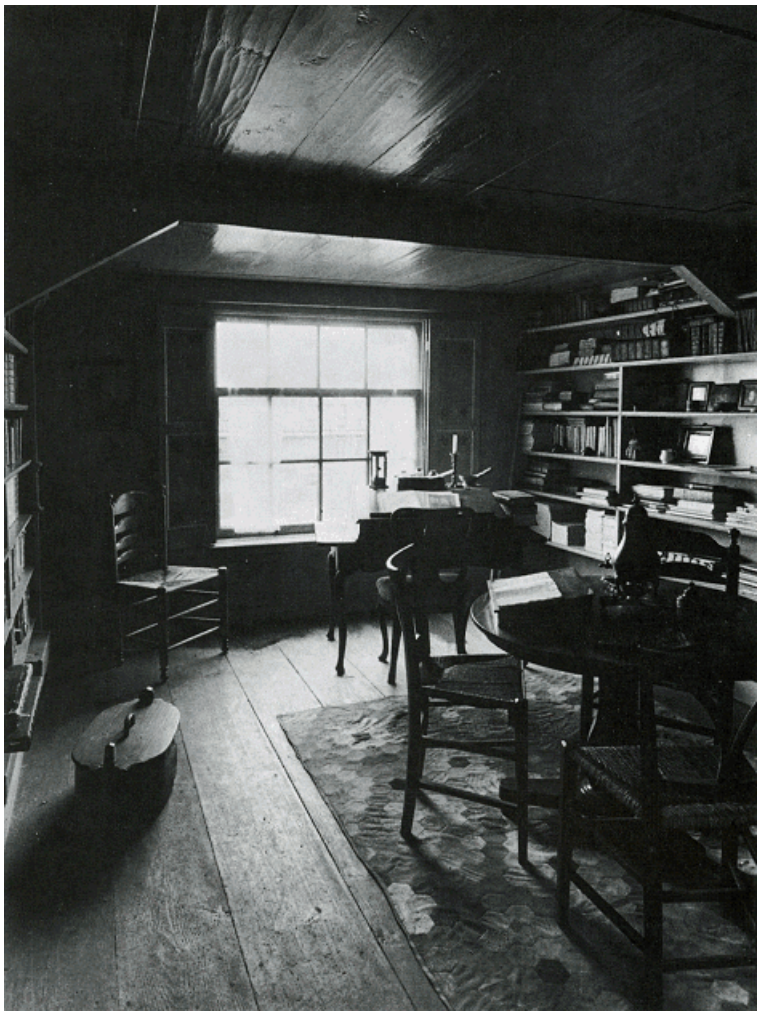
menschen', zoals ze zelf later schreef: in ieder geval zij verdroeg die 'dienstbaarheid' alleen als huisgenote-verzorgster-vriendin van de ziekelijke dichteres Maria Bosch, met wie ze samen een bundeltje poëzie uitgaf. Na Maria's dood en een aantal mislukkingen in andere betrekkingen vond ze een bescheiden bestaan in 'het verzorgen van coffij, thee en andere noodwendigheeden aan goede vrienden'.

Deze Aagje nu schreef Betje een brief om zich te rechtvaardigen tegenover de beschuldiging, als zou ze van haar 'wel eens een woordje kwaad gekaveld' hebben, maar tevens om haar in de zachtzinnige menistenstijl van de collegianten te doen weten 'hoe swaar uw Eewig belang mij op de ziele weegd: Indien gij maar half wist hoeveel mijn ziel om u geleden heeft en nog lijd, omdat gij met een goed hart zo veel zotheeden begaat die mijn verstand wel afkeurd dog denwelke mijn hart in u althoos verschoonde ... hoe veel traannen, geen kwaadaartige nog geveinsde, maar liefdenrijke opregte traane ik om u gestort heb ... hoezeer ik overthuigd ben van de moejelijkheid om een weg te verlaaten, waarop men jaaren lang, zelfs met toejuichging gewandeld heeft, - en wat het kost ... voor de gansche waereld zich als schuldig te verklaaren.'

Wie mocht menen, dat vrouwenvriendschap alleen in de vorm van een soort gezellige afgunst bestaanbaar is, leze deze brief en het antwoord, dat Betje er na een slapeloze nacht op gaf. Dat antwoord was niet mak, al begon het met het voornemen 'met de bedaarde bescheidenheid der ongemaakte deugd' die 'hoonende brief' te weerleggen. Zij toont het vrome zusje aan, hoe zij in haar vrees voor het menselijk opzicht schijn en wezen verward heeft en het 'men noemt geen koe bont...' der braven heeft toegepast: 'Waarom hebt gij uwe zuchten tot God voor mij opgezonden; waarom lijdt uw hart om mij; waarom stort gij traanen? o waaren dit de tedere vrugten uwer medelijdende ziel, om de Godloosheden die men mij aandoet. Maar neen, gij hebt gezucht, geweend, geleden om mijn zedeloos caracter. Maar hoe kan ik u dan zo dierbaar zijn, als ik "zulk een ondeugend mensch" ben?'

Er zijn in deze brief twee merkwaardige punten: ten eerste Betjes volkomen beheersing van zich zelf en haar stijlmiddelen, waardoor ze haar zachtmoedige aanvalster zo weet te overtuigen, dat ze zelf verlegen is met haar 'al te ootmoedige' verontschuldigingen; ten tweede de scherpe mensenkennis waarmee ze in deze uiterst nadelige situatie de vrouw tegenover haar weet te waarderen. In deze zelfde brief schrijft zij letterlijk: 'Hoe gelukkig zou ik mij agten, indien ik eene Juffr. Deken tot mijn gezelschap had, hoe gaarne zou ik alles met haar delen wat de milde God mij gegeven heeft! hoe aangenaam zou het voor mij zijn mijne stille uren, hier op deeze allerbest geschiktste Boekekamer met haar door te brengen!... Ik wanhoop er niet aan; er is niets onmogelijks in dat ik u zo dierbaar worde als u immer iemand was!'

Zouden we, wanneer we een dergelijke profetie in een 18de-eeuwse roman-in-brieven tegenkwamen, niet een ironische opmerking hebben gemaakt over al te simpele psychologie? Toch was het niet minder dan een psychologische profetie. Wanneer nog geen twee jaar later ds. Wolff sterft, is de vriendschap der twee vrouwen al zo hecht, dat voor beiden een verder sa-

De reconstructie van de werkkamer in de pastorie van ds. Wolff. *Huize Betje Wolff, Midden-Beemster. Foto W. van de Leygraaf*.

menwonen en -werken de aangewezen weg is. Ze vestigden zich eerst in een huurhuis te De Rijp, maar toen ze tengevolge van de drassige omgeving daar herhaaldelijk door derdedaagse koorts bezocht werden en een erfenis Aagje in de gelegenheid stelde het buitentje Lommerlust bij Beverwijk te kopen, verhuisden ze daarheen.

Na 1777 kennen we Betje Wolff alleen nog als schrijfster van een paar onbelangrijke rijmbrieven, als vertaalster en als organisch deel van de tweeëenheid Betje en Aagje waaraan wij de eerste Nederlandse roman in moderne zin te danken hebben. Wanneer we hiervóór zover mogelijk getracht hebben de levensgeschiedenis van Betje Wolff alleen te geven dan was dat natuurlijk omdat wij in haar wel de drijvende kracht van die tweeëenheid menen te mogen zien, ook zonder daarvan het mathematisch bewijs te kunnen leveren. Want de vriendinnen zijn nooit verder gekomen dan het plan om bij gelegenheid eens op te tekenen, wat van de één, wat van de ander was. Het is namelijk opmerkelijk, dat bij een dergelijke literaire samenwerking de lezers de onderlinge rolverdeling een veel belangrijker kwestie vinden dan de schrijvers zelf. Opmerkelijk, maar niet onbegrijpelijk, ook zonder dat men een wederzijdse verootmoediging in liefde of vriendschap van de beide auteurs veronderstelt. Want het gaat hier niet om inschikkelijkheid en zelfverloochening, maar om een grote gemeenzaamheid van inzicht en smaak: het is veel moeilijker het werk van een ander te adopteren dan afstand te doen van het stukje ijdelheid, dat in het literaire eigendom steekt. In de betrekkelijk zeldzame gevallen die ervan bekend zijn, was een gemeenschappelijke jeugd of een huwelijk de basis van die gemeenzaamheid, maar hier gaat het om twee vrouwen, die het vormende deel van haar leven al achter de rug en die bovendien het voor die tijd niet gering te achten bezwaar van een aanmerkelijk standsverschil te overbruggen hadden: ‘dewijl zij door de voorzienigheid niet in dien rang geplaatst is, waarin ik mij bevinde, buiten mijn toedoen, dunkt mij, dat het zo zagt, zo vriendelijk zoude zijn zulk een mensch te gemoet te gaan,’ schreef Betje vóór de eerste verzoenende ontmoeting. Het is waar, ze had al eerder getoond te beseffen, dat zulke verschillen tegenover spontane gevoelens moesten wegvallen, toen ze, tegen heel de Beemster beau-monde in, de vrouwe Van Foreest in bescherming nam die, weduwe en moeder van acht kinderen, met een katholieke boerenzoon hertrouwde. Deze beide vrouwen moeten in elkaar nog iets meer gevonden hebben dan de vergoeding voor het gemis der vereenzaamden alleen. Voor Aagje wier schrandere geest boven haar geestelijk rantsoen van ‘zedelijke theologie’, wier collegiants-individualistisch zelfbewustzijn boven haar koffie-en-thee-handeltje uitging, opende Betje de deur naar de cultuur, op Betje onder wier vinnigste polemiek, de onzekerheid van haar geknakt zelfgevoel bleef sidderen, moet het rustig zelfbewustzijn van deze in eenzaamheid en dienstbaarheid opgegroeide vrouw, die even gemakkelijk ongelijk kon bekennen als terechtwijzen, een diepe en zegenrijke invloed hebben gehad.

De eerste vrucht van haar samenwerking - afgezien van een reeks gebundelde *Brieven over verscheidene onderwerpen,* is voor ons wel het minst toegankelijke deel van beider werk geworden, maar daarom juist als tijdsver-

schijnsel wel belangrijk: de drie deeltjes: *Economische* (d.i. huishoudelijke) Liedjes van 1781, die voor 1792 zeven herdrukken beleefden. Vanwaar die populariteit van ‘gedichten’ (zij zelf spreken van het Rijmwerk, dat zij ‘in vredesnaam ter liefde van ons Vaderland’ ondernemen), gedichten die ons nu volkomen ongenietbaar voorkomen?

Betje en Aagje behoorden tot de burgerij die zij, ook in haar romans, uitsluitend vertegenwoordigen. Al wat zij als redelijke denkbeelden aanhingen, vond oorsprong en weerklank in die burgerij. Houden ze zich zowel in haar werk als in haar brieven bezig met wat daar boven of beneden staat, dan is dat kennelijk voor haar het andere. En naarmate de belangen van de burgerij duidelijker uitdrukking vinden in de partij der Patriotten, worden zij als vanzelf van gematigde Orangisten tot gematigde Keezen. Tot de redelijke denkbeelden behoorde in de eerste plaats het begrip der mensenwaarde, de christelijke gedachte van de gelijkheid tegenover God in het aardse geprojecteerd. In deze gelijkheidseis moet men echter, wel te verstaan, noch een herleven van wederdoperse idealen noch een vooruitlopen op socialistische voorstellingen zien, al zouden de laatste er de voortschrijdende consequentie van zijn. In de patriotse sfeer werd de mensenwaarde aangetast, wanneer de mens tot een ding verlaagd werd: in 1790 vertaalde Betje het werk van de Franse predikant Frossard over: *De zaak der Negerslaven en der Inwooneren van Guinea* , maar verder liet het ideaal zich alleen verwezenlijken op grond der erkenning van een ‘noodzakelijkheid der zeer onderscheiden staaten, rangen en uitdeeling van goederen’ en niets was, juist voor de betrokkenen zelf, noodlottiger dan zich tegen die natuurlijke bedeling te keren: ‘Hij, die dankbaar is, is blij.’

Naast de verplichting van meer ontwikkelde en gegoede burgers om de mindere man een menswaardig bestaan te verzekeren, zag Betje daarom, zoals zij al eerder in een artikel over *Het Lezen der Dienstboden* betoogd had, de plicht hem van speciaal voor hem geschreven lectuur te voorzien, die hem niet uit zijn milieu rukte. Waar nu de beide vriendinnen, zelf zanglustig van aard, zagen, dat er naast de geïmporteerde Franse en Italiaanse salonliederen, voor het volk alleen de keus bestond tussen het geestelijk lied en wat zij de ‘moordenaartjes’ noemden, meenden ze zelf haar opdracht te moeten vervullen en de ‘ambagtsluidjes’ gelukkig te maken met een bundel liederen met aangegeven zangwijsjes, zoals: *De dankbare Dienstmeid, De oude Keukenmeid, De vergenoegde Tuinman, De verblijde Vader, Het Vischwijf, De zorgvuldige moeder,* enz. enz.

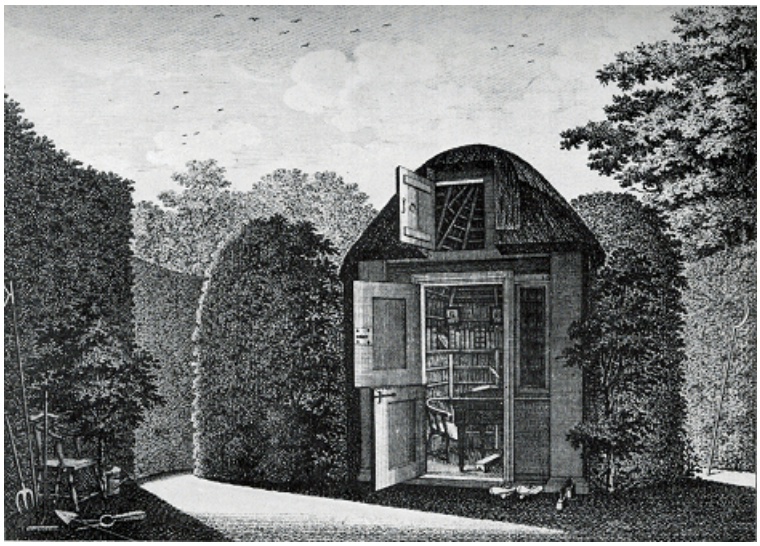
Of inderdaad door vatenwassende dienstmeisjes en kloppende schoenlappers deze liedjes op de wijze van ‘Prins Robbert was een gentleman’ of ‘Je vais te voir, charmante Lise’ zijn uitgegalmd, vertelt de historie niet, maar wel schreven de dichteressen zelf in een voorbericht: ‘meermaal zijn wij vereert geworden met een Liedje uit deeze verzameling gezangen door een fraaije stemme en gespeeld door tedere, voor het Clawier gevormde vingertjes.’

Het vermogen van de burgerij om zich in het gelukkig lot van de schamele medemens te verplaatsen bleek overigens niet onbeperkt: *Twaalf leerrede-*

nen en eenige Gebeden ten behoeve van den gemeenen man van 1782 vonden weinig aftrek en werden geheel overschaduwd door de in hetzelfde jaar verschenen eerste Nederlandse roman *De Historie van Sara Burgerhart* .

In de ontstaansgeschiedenis van de moderne roman heeft de vrouw een belangrijke rol gespeeld. Franse en Engelse schrijfsters kwamen in de tweede helft van de 17de eeuw al het eerst met vrije, aan geen heersende stijl gebonden prozaverhalen uit haar eigen omgeving voor den dag en wanneer al de Engelse schrijver Richardson uit het midden van de 18de met recht als de grondlegger van de burgerlijke roman geldt, het honigzoet farizeïsme van de brave boekdrukker die de afgod van zijn eeuw werd, was voor het nageslacht allang ongenietbaar geworden, toen de zuivere onbevangenheid van een Jane Austen, de gezonde mensenkennis van een Wolff en Deken nog weinig van hun frisheid verloren hadden.

De voornaamste personen uit *Saartje Burgerhart* en de twee jaar later verschenen *Historie van den Heer Willem Leevend* behoren tot de betrekkelijk schaarse figuren uit onze nationale voorstellingswereld. Bij Saartje Burgerhart kwam de vrouw in onze beschavingsgeschiedenis voor het eerst in het voordeel, waar ze tot nu toe altijd gehandicapt was geweest doordat ze - wilde ze gehoor vinden - moest meespreken in een stijl die zij zelf niet had helpen vormen, stijl niet alleen in de zin van schrijftrant, maar de vormenstijl van heel het openbare leven. Tot op dat ogenblik was de literatuur - afgezien van de lyriek - vanuit dat openbare leven gezien: de literaire figuren zijn goden, koningen, helden, schurken en duivels. Het plechtig maskerspel van het classicistische drama met name was zo door en door onvrouwelijk, dat geen vrouw zich zelfs maar aan de namaak ervan gewaagd heeft. Wanneer Richardson het eindelijk waagt de burger tot held te maken, och arme, wat een brave statigheid van een burgerheer wordt zijn Grandison dan! En nu komen deze twee vrouwen en overzien het levenstoneel eens vanuit de coulissen. ‘Nu ja, hij dient mij niet vergeefsch,’ schrijft Alida Leevend van haar waardigen echtgenoot, ‘alle daag doe ik zijn stropje om en den rok aan; och ja, met mijn eigen handen. Ik maas nu zelf wel eens een steek in een zijden kous, zonder hem te prikken, zonder ooit meer zijn bovenkous aan zijn onderkous vast te hechten. Zo net als een Bruigom dril ik hem op; en dan zeg ik met Nebuchadnezar (wat naam is dat!). Is dat niet het groote Babilon 't welk ik gebouwd heb ter eere mijner Heerlijkheid!’ O, zeker, er schuilt hier een gevaar, niet alleen voor de reputatie aan de Beurs van Alida's echtgenoot. Dit onbevangen ontluisteren van de stijl, dit huis-, tuin- en keukenrealisme, is het niet uitgelopen op ... de damesroman? En toch: het is als een tweede appel van de boom der kennis, geen pralende paradijsappel, maar een glimmend-rood sterappeltje en ook het inzicht dat we met deze zondeval verwierven, willen en kunnen we niet meer missen. Want is het niet altijd weer in literatuur en leven deze ontluisterende onbevangenheid die ons de ware verhevenheid leert onderscheiden van de holle opgeblazenheid? Verouderd zijn de romans van Wolff en Deken voor ons vooral in hun ethiek, met name in hun sociale ethiek, aangezien die geheel en al door de geest van de 18de-eeuwse burgerij bepaald was, een geest die met overtuiging voor vrij-

Het rieten kluisje op Lommerlust in de Beverwijk. Ets door Caspar Philips Jacobsz. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

heid, verdraagzaamheid en ontwikkeling opkwam, maar die het verder voortschrijden van de machten die hij zelf had opgeroepen kon kennen noch erkennen. Maar hun historische waarde heeft daarbij gewonnen. De patriotten hebben over het algemeen een ‘slechte pers’ in onze geschiedschrijving. Dat ligt ten dele aan de tendentieuze voorstellingen van een eng nationalistisch-orangistische geschiedschrijving, die hoog liep met de vaderlandsliefde van hen die in 1787 de Pruisen in het land haalden, maar geen begrip had voor een patriottisme dat zich verbroederde met de Franse overheeersers. Maar ook hieraan: het patriottendom was de eerste politieke beweging zonder kerkelijke inslag en die het dan ook zonder de oude zware galm der kerkelijke leuzen stelde, waarvan men al lang afgeleerd had de consequente toepassing te eisen, die aanhangers en tegenstanders van de nieuwe leuzen van vrijheid en gelijkheid verwachten en waarvoor ze, gelijk gezegd, weldra terug zouden schrikken, zoals vorige geslachten voor de maatschappelijke consequenties van het christendom teruggeschrikt waren. Daardoor kregen de patriottenleuzen gezien in het licht van de maatschappijgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw licht een wat holle klank, was men geneigd er met ironische verkleinwoordjes over te gaan spreken en vertonen oprechte bewonderaars van Wolff en Deken, zoals mejuffrouw Naber in haar overigens uitstekend boek over de beide vriendinnen, de neiging haar zoveel mogelijk van die compromittante beweging los te maken. Volkomen ten onrechte naar het ons voorkomt. Zij waren in haar hele ontwikkeling, in haar werk en leven, hoe ‘Lams Menist in het politieke’ ook, typische representanten van de 18de-eeuwse vooruitstrevende burgerij die zich politiek organiseerde en voor zijn rechten streed in de patriottenbeweging. De grote gedachten van de 18de eeuw: de verwerping van dogmatisch en autoriteitsgeloof, de gedachte van verdraagzaamheid en mensenwaarde en van de principiële opvoedbaarheid van de mens, gedachten die men niet naïevelijk als ‘de’ vooruitgang hoeft aan te merken, om te beseffen welke onafzienbare velden van menselijke ontwikkeling ze openlegden, hebben zij enthousiast aanvaard en uitgedragen. Geen beter bewijs van haar overtuiging, dat deze gedachten onverbrekelijk samenhingen met de politieke actie der patriotten is haar uitwijken naar Frankrijk in 1787, allerminst noodzakelijk door een politieke rol die zij niet gespeeld hadden, maar de noodzakelijke consequentie van het inzicht, dat het verbond van Oranje en de Oligarchie, steunend op de Pruisische reactie, zich niet slechts tegen een politieke groepering had gekeerd, maar tegen de Vooruitgang zelf. Typische vertegenwoordigsters van de 18de-eeuwse burgerij waren zij, in zo verre ze zich, slechts geleidelijk en door de feiten wijs gemaakt, van de stadhouder los maakten, in zo verre ze de gedachten van haar grote tijdgenoten, van Rousseau, Voltaire, Lessing die over de eigen eeuw heen keken, nooit zonder voorbehoud aanvaardden, omdat haar beperkte en beperkende huisvrouwennuchterheid eerder de voor de burgerij gevaarlijke consequenties zag dan de enthousiaste zangers van het ‘Ça ira’.

Zo konden zij, gedragen door de grote denkbeelden van haar tijd, door de optimistische gedachte van de opvoedbaarheid van de mens vooral, haar romans schrijven, die, toegegeven, nergens in een grootse verbeelding menselij-

ke gestalte aan zo een denkbeeld gaven of aan het dramatische conflict van mens en idee, maar wel in een onbevangen realisme de schamele mens zoals hij reilde en zeilde aan een praktische interpretatie dier idealen toetsen, een bonte optocht van tijdsgestalten: de vaderlandse koopman, de predikant, de huisvrouw, het menistenzusje en de fijne broeder, de saletjuffer en de ‘petit-maître’, de student en het meisje-van-buiten, een *Canterbury-tales*, en Tapijt van Bayeux van de Hollandse 18de-eeuwse burgerij. Haar eerste roman was dadelijk haar meesterwerk. Dat zijn meer eerste romans, gewoonlijk uit hoofde van een beperkt autobiografische begaafdheid van de auteur. Hier lag het anders, al zijn er in de avonturen van Saartje zeker jeugdherinneringen van Betje Wolff verwerkt. Maar de aard van dit werk is vreemd aan de climax: die ontbreekt in de verhalen evenzeer als in de ontwikkeling van de schrijfsters. Men heeft gezegd, dat compositie haar zwakke kant was. Beter zou misschien zijn: dat er aan haar werk zo weinig te componeren viel, want wat wij de ‘compositie’ van een waarlijk groot kunstwerk noemen is toch eigenlijk niet een kunstig samenvoegen van gegevens, maar het doen uitkomen van de organische bouw van een schepping die als eenheid ontstaan is. Zo een schepping zijn de romans van Wolff en Deken niet en het getuigt voor haar stijlgevoel, dat zij de resultaten van haar wandelende waarneming in het land der burgers in die los samenhangende reeksen van brieven hebben neergeschreven en niet naar een samenvattende blik gestreefd hebben, waar ze de hoge uitzichttop niet konden beklimmen. Wel verleidde het succes van haar eerste roman haar tot de misvatting, dat men zo een literaire optocht de zes delen van *Willem Leevend* of *Cornelia Wildschut* lang zou kunnen voortzetten, zonder dat het publiek langs de kant iets van zijn geduld begon te verliezen.

Zo lang zij in Nederland waren, hadden de beide vriendinnen op haar buitentje te Beverwijk de politieke strijd met grote belangstelling gevolgd en daar ook in geschrifte van getuigd: ‘Den Edelen Capellen / Hij deed de Drostendiensten / Van slavernij het teeken, / 't Versmaadlijk, drukkend teeken, / Van vrije menschen heffen, / Vernietigen, verfoeien,’ schreef Betje in *De Natuur is mijn zanggodin* . Maar van directe betrekkingen met de leidende patriotse kringen blijkt niets en wanneer zij naar Frankrijk uitwijken, vestigen ze zich ook niet te midden van de andere emigranten te Brussel of in Noord-Frankrijk, maar te Trevoux in Bourgondië, waar zij die tien jaren van de Franse revolutie en haar eerste uitstraling over Europa doorbrengen in de betrekkelijke rust van geboeide en ten aanzien van haar vaderland, gespannen afwachtende toeschouwsters. De reeks van liedjes, leerzame geschriften en - wat Betje betreft - vertalingen die zij met haar laatste roman *Cornelia Wildschut* van hieruit de wereld inzonden, vonden nog wel hun weg naar de vaderlandse persen, maar, blijkens het uitblijven van herdrukken niet meer naar het hart van een publiek dat in de vaart der adembenemende gebeurtenissen, een snelle ontwikkeling doormaakte.

De omwenteling van 1795, maar niet minder het bankroet van een familielid, dat haar vermogen in de val meesleepte, dreef de vriendinnen naar Holland terug. Zij vestigden zich in Den Haag, waar ze gesteund door be-

hulpzame vrienden, kampend tegen ziekte en ouderdom, de een steeds aandoenlijk vervuld van zorg om de ander, met hard werken van de ene dag in de andere kwamen. De overgevoelige Betje door een reeks van pijnlijke kwalen gekweld, gedrukt door de weinige belangstelling die haar oorspronkelijk werk, dat minder opbracht dan vertalingen, nog vond, kreeg opnieuw ruimschoots kans zich een ‘philosophe’ te betonen en doorstond de proef met haar ongedoofde glimlach tot de dood haar in november 1804 verloste. Aagje overleefde haar niet meer dan acht dagen.

Men huldigde haar nagedachtenis met lofredes en lierzangen en een, voorlopig niet uitgevoerde, opdracht voor een levensbeschrijving, maar haar werk bleef bij de boekverkopers liggen en als Betje het lamlendige eerste kwart van de 19de eeuw had meegemaakt, zou ze zeker gevraagd hebben of ze met de oude meubeltjes op de rommelzolder der natie waren gezet. Er zijn groter geesten geweest die zo een tijd lang uit de aandacht van het nageslacht terugweken om dan door een volgende generatie als een nieuw en levend bezit te worden terug gevonden. Van dat formaat is Betje Wolff niet geweest. Haar werk behoort onherroepelijk tot de historie, maar - als wij nog even mogen vasthouden aan een vergelijking die in de geest van haar realisme ligt - het nageslacht heeft tussen veel waardeloze tierlantijnige lichtkronen en buikige ladenkasten op de nationale rommelzolder in *Saartje Burgerhart* en *Willem Leevend* een paar sierlijke en degelijke stukken antiek ontdekt die het voorlopig niet uit het gezicht zal plaatsen.

Haar werk behoort tot de historie, maar niet alleen in die zin, dat het verouderd is, maar ook in deze: dat het een wezenlijk en onmisbaar element vertegenwoordigt in onze cultuurgeschiedenis, want zolang de geest van Betje Wolff vaardig blijft om iedere waardige Adam haar kleine rode appel onder de neus te houden, kan de ernst niet tot huichelarij en halfzachtheid worden en de stijl niet tot rimram verstarren.

Joan Derk van der Capellen

De tribuun der burgerij

Il n'y point de liberté où tout est tranquille. MONTESQUIEU

Bij de velen, al-te-velen wier historiebeeld slechts de verflauwde weerspiegeling is van wat de meester op school hun voorfabelde, omdat later lust en gelegenheid ontbraken het zelf te toetsen en te boetseren, zijn vage noties over de ‘pruikentijd’ met even vage over ‘onze patriotjes’ verbonden. Patriotjes die ‘ergens’ in de 18de eeuw zeer larmoyant en roerig geweest moeten zijn, zoals met name uit hun hoofdliefhebberij, het exerceren, valt op te maken en die het vooral gemunt hadden op de brave vorst-en-vader Willem V, welke Willem gelukkig echter een uiterst doortastende ‘gade’ had die, terecht verontwaardigd natuurlijk over haar aanhouding bij ‘waar-was-'t-ook-weer’, met behulp van haar broer, de koning van Pruisen, aan al dat onwaardige gedoe een einde gemaakt heeft. Als zij dan naarstig opgelet hebben op school, weten zij ten slotte ook nog, dat diezelfde parmantige patriotten wat later de Fransen in het land gehaald hebben, dat dit het begin van alle ellende geweest is - en het vonnis is eens en voor goed geveld zowel over die onvaderlandslievende gezellen die zich om de een of andere onnaspeurlijke reden voor de ware vaderlanders hielden als over hun voorman, de opperdruktemaker Van der Capellen, een baron nog wel, doch die zich nochtans verlaagde tot het schrijven van een lasterlijk pamflet tegen onze laatste stadhouder.

En zelfs de vermoedelijk niet-velen, wier belangstelling in de vaderlandse geschiedenis bestand gebleken is tegen de twee eerste delen van Colenbranders *Patriottentijd* , zijn in wezen niet veel verder, omdat deze schrijver, die, zoals de volledige titel van zijn boek ook zegt, de patriotten-beweging ‘hoofdzakelijk naar buitenlandse bescheiden’ bewerkt heeft, daardoor voedsel heeft gegeven aan de voorstelling, alsof de patriotten - evenals de prinsgezinden trouwens - slechts marionetten in de handen van buitenlandse kanselarijen en gezantschappen geweest zouden zijn.

De lezers van de Leidse hoogleraar kennen Van der Capellen, het is waar, behalve als auteur van *Aan het Volk van Nederland* , ook nog als de vertaler van enkele brochures van Price en Fletscher, als degene die als lid van de ridderschap van Overijsel tegen het uitlenen van de Schotse brigade en vóór de erkenning der Verenigde Staten van Noord-Amerika ageerde, die de afschaffing van de drostendiensten in zijn gewest voorstond en op een verbond met Frankrijk aanstuurde. Maar zij hebben tegelijk geleerd, de betekenis van de idealistische landjonker vooral niet te overschatten. Zij zien hem als iemand die veel wilde misschien, doch weinig vermocht en niets bereikte en die, mislukt als hij is, wel de belichaming schijnt van de ietwat karikaturale beweging die hij meende te leiden, maar die feitelijk buiten hem omging en

die, voorzover zij dan werkelijk politieke betekenis had, haar dragers vond niet in hem, maar in de drie Hollandse pensionarissen Van Berckel, Zeeberg en De Gijselaar. Geen lezer van Colenbrander zal althans, geloven wij, op de gedachte komen, in Van der Capellen een figuur te zien die *suo jure* een plaats verdient in deze galerij van drie dozijn grote Nederlanders en dit eigen recht ontleent aan de omstandigheid, dat hij en niemand anders de grondlegger geweest is van de moderne democratie in Nederland.

Willen deze bladzijden derhalve een eerherstel van Van der Capellen zijn? Ja en neen. Nee, voorzover dit reeds geschied is. Dr. M. de Jong Hzn. heeft in zijn 1921 verschenen dissertatie over Van der Capellen een ‘staatkundig levensbeeld’ van hem ontworpen dat aan al de eisen van een eerherstel voldoet. Ja, voor zover - men mag het zonder de schrijver te kort te doen aannemen - slechts weinigen dit boek zullen kennen en slechts zeer weinigen zich de moeite getroost zullen hebben de bijna achthonderd bladzijden door te worstelen. Doch van die zeer weinigen zal dan ook niemand het boek dichtgeslagen hebben zonder een gevoel van minstens respect voor deze noeste werker, wiens inzicht niet bedolven geraakt is onder zijn materiaal-massa en die kennelijk tot het laatste toe bezield gebleven is met die oprechte liefde voor zijn onderwerp waarzonder niets van belang tot stand komt. En wat die onverzwakte trouw in dit geval betekent, kunnen diegenen althans vermoeden die weten, dat alleen de indertijd door De Beaufort uitgegeven brieven van en aan Van der Capellen meer dan achthonderdvijftig bladzijden druks bestaan, waarbij dan nog de honderden bladzijden nalezingen van Sillem en Van der Meulen komen, ongerekend de reeds in Van der Capellens tijd uitgegeven krantenartikelen, memoriën, adviezen en bescheiden waarvan alleen die van Van der Kemp betreffende Van der Capellens admissie in de ridderschap van Overijsel een boekdeel van tegen de tweehonderdvijftig pagina's vormen.

Ofschoon onze schets dus niets nieuws aan het werk van onze voorganger in deze heeft toe te voegen, mag zij daarom toch niet overbodig heten. Er is geen wetenschap die zo nauw verbonden is met het leven der mensen als die der historie, die immers dat leven beschrijft, maar die dat dan ook alleen kan doen, als zij van haar kant dat contact met het leven onderhoudt. Anders dan vele historici in hun domme geleerdheid menen, is de zogenaamde popularisering der geschiedwetenschap, wel verre van deze van haar eigenlijk doel te vervreemden, veeleer daarvan een onmisbaar deel. Ja, door die eigenaardige, maar onmisbare wisselwerking, tegelijk haar kroon en postament.

Op 2 november 1741 beviel Anna Elisabeth van Bassen, echtgenote van jhr. Frederik Jacob Derk van der Capellen, ten huize van haar vader te Tiel van een vrij min kindje, een jongen, die Joan Derk gedoopt werd. Van zijn eerste jeugd weten we niets, want eerlijk bekend is ook de toevoeging ‘vrij min’ slechts een gevolgtrekking, zij het dan geen willekeurige, uit de telkens herhaalde klachten van de volwassene over zijn gezondheid: op zijn zesentwintigste jaar spreekt hij al van zijn ‘dodelijke zwakheid’; op zijn achtendertigste noemt hij zich ‘inderdaad reeds versleeten’ en dat hem hier niet de cri-

Joan Derk van der Capellen. Gravure door L. J. Cathelin. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

sis misleid heeft, die zoveel mannen omtrent hun veertigste pleegt te overvallen, bewijzen de plaatsen in zijn brieven, die in telkens andere woorden die klacht herhalen en waarvan men er drieëntwintig in vijf jaar tijds kan tellen. En tenslotte zijn slechts acht jaar ingespannen arbeid voldoende geweest om zijn krachten te slopen: hij stierf toen hij nog maar tweeënveertig was.

Door die onkunde omtrent zijn jeugd ontbreekt ons de sleutel die zo vaak het geheim van iemands later leven vermag te ontraadselen - tenzij wij dat geheim dan juist willen zoeken in het feit, dat deze man wiens hervormingsdrift op een nieuwe conceptie van het individu berustte en die dan ook, ondanks zijn zakelijkheid, voortdurend van zich zelf vervuld is, ons al of niet opzettelijk omtrent zijn jeugd onkundig heeft gelaten. Als een soort ‘argumentum e silentio’ voor zijn prille moeilijkheden. Want de levensgang van hervormers is wel steeds moeilijk van het begin af aan. Ja, wie zal zeggen, hoe vaak juist de moeilijkheden van hun eigen jeugd bij dit type de bodem bereidden voor het zaad der revolutie, dat zij in hun rijpe leeftijd oogstten?

Het is op zichzelf zeker niet uitgesloten, dat vernieuwingsneiging ook door het milieu gewekt kan worden. Men heeft in dit geval wel aan invloed gedacht van de grootvader, te wiens huize Joan Derk geboren is en zijn eerste jaren sleet. Daarvoor bestaat in zoverre grond, dat de oude heer Bassen te zijner tijd en op zijn manier ook zo geen stuwer dan toch een aanhanger van iets nieuws geweest was. Als burgemeester van Arnhem in 1707 was hij een fel partijganger van de ‘Nieuwe Plooi’ die na de dood van Willem III er tezamen met de gemeenslieden op uit was om de regeringsreglementen van die stadhouder af te schaffen en de in verdrukking geraakte privileges te herstellen. Hij had zelfs gewapenderhand zijn partijgangers in Wageningen op het kussen gebracht. Maar het had hem, bij een nieuwe omslag, ook zijn ambt gekost. In 1708 werd hij levenslang uit Arnhem gebannen, waarna hij de rest van zijn leven, teruggetrokken in Tiel, tijd te over had om zich bij de studie der geschiedenis zijn mislukking te herinneren en haar in die der klassieke letteren te vergeten. Onmiddellijke invloed van grootvader Bassen op de politieke voorstellingswereld van Van der Capellen is echter onwaarschijnlijk, gezien het feit, dat de eerste reeds vóór 1750 gestorven is. En wat waarschijnlijk niet van zijn grootvader gekomen is, is het zeker niet van zijn vader en moeder. De vader toch was een ongemakkelijk heer, waar Joan Derk later geen goed woord voor over heeft en die hij er zelfs van verdacht zijn huwelijk tegengewerkt te hebben, alleen omdat de oude man zelf wenste te hertrouwen en hij als excuus daarvoor het ontbreken van een nakomelingschap kon voorwenden, doch uiteraard slechts zolang zijn zoon ongehuwd bleef. Zijn moeder blijft een schim. Zij stierf trouwens al, toen Van der Capellen nog maar zeventien was en hij spreekt over haar evenmin als over zijn jeugd.

Toen hij in 1758 zijn moeder verloor, studeerde hij al in Utrecht na eerst de Latijnse school te hebben doorlopen in Den Bosch, omdat zijn ouders zich in de buurt van Brabants hoofdstad op hun buitengoed te Appeltern aan de Maas gevestigd hadden. Die studie werd, academisch gesproken, een mislukking. Ofschoon hij vijf jaar college gelopen heeft - wat lang is voor die tijd - heeft Van der Capellen nooit enig examen gedaan. Zijn vijanden hebben

ook dit, zoals gebruikelijk, later tegen hem uitgespeeld. Voor hen bleef hij zijn leven lang de ‘gesjeesde student’. Alsof het niet eervoller ware tot het eerste dozijn Nederlandse staatslieden te behoren, dan een onbekend nummer in de eindeloze reeks van Nederlandse doctoren of zelfs professoren te zijn. Ook objectief behoeft het nageslacht er niet rouwig om te wezen, dat het met zijn studie niet vlotten wilde: een geleerde is er stellig in Van der Capellen niet verloren gegaan. Wat hij aan wetenschap wist, laat zich vermoedelijk wel op twee planken bergen, waarvan we er dan nog één moeten reserveren voor de *Vaderlandsche Historie* van Wagenaar. Want overal sleepte Van der Capellen het volumineuze evangelie van de gematigd-patriotse, maar dan toch patriotse geschiedschrijver mee, en zeker heeft niemand ooit die twintig delen zo grondig bestudeerd, of het moest Bilderdijk wezen die uit haat deed, wat Van der Capellen uit liefde vermocht.

Doch hoe onbelangrijk voor ons nu het ‘sjezen’ van Joan Derk ook moge zijn: voor hem zelf zal men de betekenis ervan nauwelijks kunnen overschatten. Er is in zijn latere actie zonder twijfel een grondtoon van ressentiment, een streven naar wat de moderne psychologie het overcompenseren van een minderwaardigheidsgevoel noemt en het is moeilijk in te zien, waar de oorsprong van dit gevoel bij deze adellijke jonkman die weliswaar arm was, maar blijkens zijn later leven om rijkdom ook niet maalde, anders in gelegen zou zijn dan in de mislukking van zijn studie. Als mislukking immers moesten hij en zijn tijdgenoten wel zien, wat ons nu veeleer een onbegrepen protest lijkt tegen verouderde universitaire methoden, Latijn beveelt hij later als grondslag voor studie aan, maar Grieks was voor hem die toch in het land en de eeuw der klassieke filologie bij uitstek leefde, al niet meer dan een curiositeit. Eer een blijk van onafhankelijke intelligentie, dan van het omgekeerde.

Zo moge hij dan aan de Academie heftig afgewezen hebben wat hem niet lag, wat hem wel lag, zal hij met gretigheid hebben opgenomen. Van professor Trotz, de onderzoeker en uitgever van onze ‘grondwetten’ als het Groot-Privilege, de Pacificatie van Gent, de Unie van Utrecht en dergelijke heeft hij stellig het staatsrechtelijk denken geleerd, dat hij later tot wanhoop van zijn vijanden te pas wist te brengen. Van groter belang nog voor hem zou het zijn, dat hij zich reeds te Utrecht naast het gebruikelijke Frans op de studie van het Engels toelegde, wat veel zeldzamer was en het eerste teken bij hem van de richting waarin zijn denken zich ging bewegen. De stroom van nieuwe gedachten, we hebben het bij Hemsterhuis en bij Betje Wolff al gezien, kwam toen uit het westen en niet uit het zuiden. Maar het allerbelangrijkste zijn misschien nog de beide vriendschappen met zijn medestudenten Meinhard Tydeman en Van der Capellen van de Marsch. De eerste bleef zijn vriend en vraagbaak in de jaren, dat hij door zelfstudie het verzuimde trachtte in te halen: met de tweede, zijn neef ook, verbond hem een vrienden wapenbroederschap die alle politieke stormen - en dat zegt wat bij Joan Derk! - zou doorstaan.

Maar met dat al, toen hij in 1763 met stille trom uit Utrecht vertrok: geen examen, geen promotie, geen positie en geen geld, maar wel een vader met wie hij in onmin leefde en wel een zenuwcrisis die hij vijf jaar later nog niet

te boven was. ‘Kunt ge wel gelooven, dat alleen het afschrijven dier aanmerkingen en een kort briefje ... mij doodaf gemaakt heeft, zodat ik niet meer in staat was, de eene periode met mijn gedagten aan de andere te hegten?’ schreef hij nog in '68. En al die jaren zwierf hij als gedulde gast op de buitenplaatsen van zijn gegoede familie rond en ook wie niet wist, dat hij er zelf aan dacht om maar ‘naar zee’ te gaan - en dat wilde in zijn omstandigheden zeggen: de mislukking erkennen-zou destijds verzucht hebben, dat het met Joan Derk niets gedaan was.

Uit welke bron is de kracht gespoten die hem in staat gesteld heeft, niet alleen om zich te herstellen, maar een, ja zelfs de hoofdfiguur te worden van een beweging, waarvan de beginselen de eeuw die op de zijne volgde, zou beheersen? Was het dat, waaraan men zo vaak bovenmenselijke kracht toeschrijft, omdat het zich op een bovenmenselijk object schijnt te richten, was het: godsgeloof? De geschiedenis van Van der Capellen is geen bekeringsgeschiedenis. Ongelovig was hij niet, orthodox zelfs, naar eigen overtuiging, maar tegelijk tolerant, doch ook dat weer met mate. De predikanten vond hij een ‘genus irritabile’, doch een verbinding van de emancipatie der dissidente doopsgezinden, katholieken en joden met de politieke eisen der gereformeerde burgerij zou hij later toch ontraden. Was het - andere bronwel soms van wonderen-, was het een vrouw, zijn vrouw? Van der Capellen is inderdaad in de zomer van '66 getrouwd met freule Hildegonda Anna Bentinck, bij wier ouders, te Wittenstein tussen Elburg en Kampen woonachtig, het jonge paar voorlopig zijn intrek nam. Het huwelijk was, misschien, niet ongelukkig, maar er is niets, wat er op wijst, dat hij gedaan heeft wat hij deed of zelfs maar begonnen is te doen om háár. Onder alle brieven die van hem bewaard zijn gebleven, is er niet één van of aan zijn vrouw. Laat zich dat mogelijk nog verklaren uit hun bijna voortdurend samenzijn, méér zegt, dat ook in nauwelijks één daarvan over haar gesproken wordt en niets wijst er dan ook op, dat hij bij haar de steun gevonden heeft, laat staan de inspiratie die een man van zijn aard en onder zijn omstandigheden zozeer behoeft.

Was het dan ten slotte een zaak, een ideaal waarvoor hij zijn lusteloosheid afschudde? Hoe vreemd het klinkt bij deze man die later inderdaad het oude ‘Terar dum prosim’, het ‘moge ik verslijten, als ik maar nuttig ben’ als devies kon nemen - het was ook dat niet. Bij zijn pogingen om tot de ridderschap te worden toegelaten eerst van Zutphen en, toen dat niet lukte, van Overijsel, blijkt uit niets, dat hij dit nastreefde om de een of andere politieke overtuiging, welke ook, te doen zegevieren. Rest zijn wil. Wat het ideaal om te slagen niet had kunnen bewerken, bewerkte de noodzaak om zijn mislukking te wreken. Het wekte zijn wil en stootte die op tot de waarlijk verbazingwekkende hoogte die dit korte leven met ononderbroken actie zou vullen. ‘Wil’ zou men met een variant op een bekende spreuk kunnen zeggen ‘en alle andere dingen zullen u toegeworpen worden’: hoogheid van gezindheid, lust om die in daden om te zetten en de zedelijke moed om de dader van die daden te zijn. Door zijn wil om zich zelf te hervormen, werd Van der Capellen een hervormer van zijn land, opgetild en gedragen door het nieuwe denkbeeld der ‘menselijke waardigheid’ dat in zijn leeftijd van algemeen humanis-

tisch ideaal tot ideologisch fundament werd van de zich emanciperende burgerij. Wil men Van der Capellen vieren, men doe het hem als eerste woordvoerder dier burgerij bij haar nog onzeker tasten om dat ideologisch fundament tot grondslag van politieke actie uit te bouwen.

In de historie, niet van de geest, maar in die van alledag werkte dit zich intussen uit als een proces waarbij de geschiedschrijver meer van onmenselijkheid en althans van onwaardigheid dan van menselijke waardigheid moet vertellen, wil hij aan zijn eerste plicht, die van de waarheid te zeggen, niet te kort doen. Zijn loon is dan, dat zijn verhaal er te boeiender om wordt, zoals ook de historie van Van der Capellen, menen we, opnieuw zal leren.

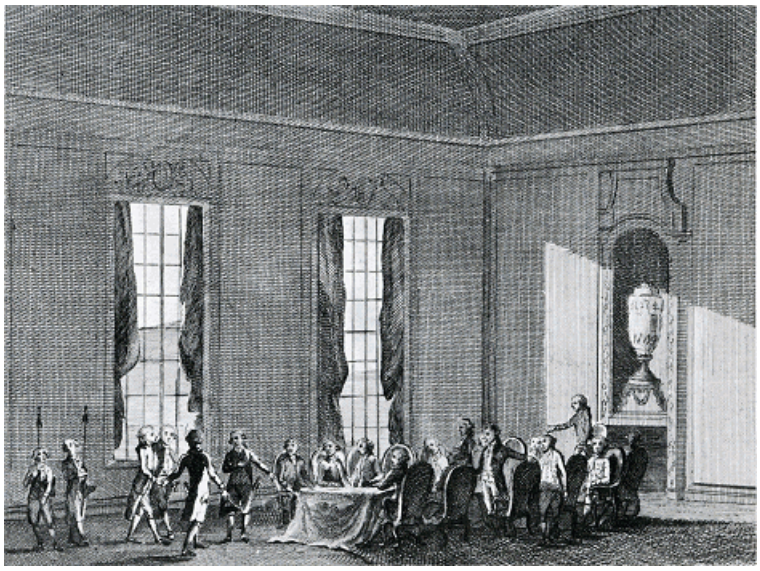
De onwaardigheid begint al aanstonds bij de ‘historie zijner admissie’ tot de Overijselse ridderschap en dat wel eigenlijk nog meer door Van der Capellen zelf dan door zijn tegenstanders. Wie deze historie naleest in het boek dat Van der Kemp, de doopsgezinde predikant uit Leiden en een van zijn heftigste partijgangers, er in 1785 aan gewijd heeft, zal daar niets van bespeuren. Uit die bladzijden rijst slechts het beeld der vermoorde onschuld op. Maar de latere geschiedvorsing heeft een ander beeld geschetst. Zij ziet Van der Capellen in 1769 de havezate de Breedenhorst in Salland van de oude juffrouw Muntz kopen, maar zij weet, dat dit een schijnkoop was om te voldoen aan de wettelijke eis van het bezit van een onbezwaard riddergoed ter waarde van minstens ƒ20000. Want de verkoopster verstrekte niet alleen zelf de koopsom als lening, maar zij behield bovendien het recht zowel om er te blijven wonen, als ook om de koop elk ogenblik weer ongedaan te maken.

De latere geschiedvorsing heeft ook meer begrip getoond voor het verzet der Overijselse ridderschap tegen het toelaten van deze buitenstaander én vanwege haar standsbesef en ‘esprit de corps’ én omdat ook zij wel weten of althans vermoeden kon, dat het met de verwerving van zijn riddermatig goed weinig ridderlijk was toegegaan. Ten overvloede weten wij nu ook, dank zij die moderne vorsing, dat Van der Capellen er in die jaren allerminst voor teruggeschrokken is om voor zijn toelating de hulp van Den Haag in te roepen. Zijn neef Alexander Philips, kamerheer van de prins, zette hij onbekommerd aan het werk zonder hem opening van zaken te doen. In maart '72, toen succes nog altijd uitbleef, vertoefde hij zelf veertien dagen in de hofstad om bij Van Bleiswijk, de raadpensionaris, zijn zaak te bepleiten en één van zijn argumenten daarbij is een aanval op zijn toekomstige collega's waarvan velen volgens hem onrechtmatige bezitters waren, - omdat hun bezittingen verhypothekeerd zouden zijn. En nog zou hij niet zijn toegelaten, wanneer 5 juni '72 de ridderschap niet mokkend gezwicht was voor het overwicht van de stadhouder die, toen, in de gunsteling een mogelijk instrument zag voor de versterking van zijn eigen politiek in het altijd weerbarstige gewest. Pas in '75 ging ook formeel de Breedenhorst weer over aan haar feitelijke bezitster en kocht Van der Capellen van de drost van Haxbergen het buiten aan de Reest: De Pol, vanwaar de naam stamt ‘tot den Pol’, waaronder de geschiedenis hem kent.

Triomfant was de intocht van Joan Derk in de politiek bepaald niet. De eerste beraadslagingen die hij in de Staten moest aanhoren, betroffen een reg-

lementswijziging, welke beoogde het achterdeurtje te grendelen waardoor hij binnengeglipt was. Maar weldra verplaatste hij zelf de strijd naar breder terrein. Hij bleek toch geen eerzuchteling van dertien in het dozijn. Zijn eerste actie gold verzet tegen de ‘augmentatie’ (legerversterking) en aandrang op ‘equipage’ (vermeerdering van de vloot): merkwaardig genoeg voor een edelman uit een der landprovinciën en een bewijs, dat Van der Capellen, hij moge dan al zonder program de Staten binnengekomen zijn, er zich toch spoedig een begon te vormen. Een program zelfs van nationale politiek, wel niet democratisch nog, maar toch reeds voldoende scherp omlijnd. Het eerste Britse wereldrijk, op dat moment na de Zevenjarige oorlog en vóór de afval van de Noordamerikaanse koloniën op het toppunt van zijn macht, was voor hem dé vijand die zowel Hollands handel als zijn koloniaal bezit bedreigde. Vandaar dat een betere vloot eerste eis ener nationale politiek was. En met die vijand was sinds het huwelijk van Willem II het Huis van Oranje door dynastieke banden verbonden, zodat het zelfs zijns ondanks gedoemd was om een a- zo niet een anti-nationale politiek te voeren. Verzet tegen die politiek betekende tegelijk verzet tegen de legerversterking, want het leger was het instrument dat uiteindelijk de exorbitante rechten van de toenmalige stadhouder schraagde, wiens positie met name in de gewesten met een regeringsreglement die van een absoluut monarch nabijkwam.

De creatie in dat zelfde jaar '72 - het jaar nog wel van de herdenking der in 1572 verworven vrijheid - van een zestigtal generaals en ook de hinderlijke militaire jurisdictie die recht sprak ook over vrouwen van soldaten en zelfs wel over burgers die het met soldaten aan de stok gekregen hadden, stijfden Van der Capellen bovendien in zijn anti-leger-politiek waarbij het in wezen ging om een verzet tegen een staand leger dat zowel in de hogere als lagere rangen krioelde van vreemdelingen. Wat er op het oorlogsbudget - na de versterking van de vloot - aan geld overbleef wilde hij - eerste democratisch geluid - besteed zien aan verbetering van de gages van Nederlandse onderofficieren en manschappen. Nationalisering en betere betaling van het leger zou het tegelijk tot een minder bruikbaar instrument voor de insluipende monarchie maken. ‘De vrijheid,’ zei hij, ‘heeft steeds openlijke en bedekte vijanden, zowel als onbedachtzame vrienden en hierom is zij met geen mogelijkheid te behouden, dan door een allerwaakzaamste jaloezie van de kant van het volk.’ En vooral van een volk dat als het Nederlandse voorrechten te verdedigen had, te weten, de vrijheid om ‘zijn gedachten over staatszaken onbelemmerd aan elkaar mee te delen’ en het ‘inklevend recht van de mens’, waarmee Van der Capellen dezelfde ‘rechten van de mens’ bedoelde, die vier jaar later in de onvergetelijke Onafhankelijkheidsverklaring der Verenigde Staten van Noord-Amerika zouden worden vastgelegd: ‘wij houden deze waarheden voor vanzelfsprekend: dat alle mensen gelijk geschapen zijn; dat zij door hun Schepper bedeeld zijn met onvervreemdbare rechten; dat tot deze rechten behoren: leven, vrijheid en het streven naar geluk; dat, ter verzekering dezer rechten onder de mensen regeringen zijn ingesteld, die hun rechtmatige macht aan de toestemming der geregeerden ontlenen; dat, wanneer enige regeringsvorm deze doeleinden dreigt te vernietigen, het het recht

De readmissie van Van der Capellen in de vergadering van ridderschap en steden van Overijsel op 1 november 1782. Anonieme ets. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

van het volk is, hem te veranderen of af te schaffen en een nieuwe regering in te stellen, die haar fundament heeft in zodanige beginselen, en haar gezag organiseert in zodanige vorm, als hun het meest geschikt zullen lijken om veiligheid en geluk te waarborgen.'

Hoe nieuw, ja revolutionair deze gedachten in werkelijkheid ook waren, men zou zich vergissen, wanneer men dacht, dat Van der Capellen ze ook als zodanig beschouwde. Veeleer was het omgekeerde het geval. Wat Huizinga eens opgemerkt heeft omtrent het revolutionaire streven vóór de Franse revolutie - en gedeeltelijk geldt het ook nog voor haar - namelijk dat het veel meer uit was op herstel van een (vermeende) oude ideaal-toestand, dan op het scheppen van een nieuwe, geldt ongetwijfeld voor Van der Capellen. Toen hij in 1774 de brochure van de Engelsman Andrew Fletscher uit 1698 - *Staatkundige Verhandeling over de noodzaekelikheid eener welingerichte Burger-Land-Militie* - vertaalde, viel deze eis voor zijn bewustzijn samen met een vertraagde uitvoering van artikel VIII der Unie van Utrecht, krachtens hetwelk alle mannelijke inwoners tussen achttien en zestig jaar voor de landsverdediging konden worden opgeroepen. Het was echter, behalve in enkele noodjaren, altijd een dode letter gebleven.

Nu, als later, was 'Grondwettig herstel' zijn ideaal. Hij heeft zelfs niet bemerkt, hoe deze burgermilitie die volgens het genoemde artikel als achterban bedoeld was, bij hem werd tot wat men een contraban zou kunnen noemen waarin de kiem van burgeroorlog besloten lag. Hetzelfde geldt voor zijn latere oppositie tegen Willem V, terwijl hij toch het stadhouderschap als zodanig niet afwees. Ofschoon hij het aan de ene kant als een anomalie beschouwde naast de soevereiniteit der Staten, wat het sinds 1581 inderdaad ook was, wilde hij het aan de andere kant met een beroep op 1672 en 1747 als een uiting van de voor hem soevereine volkswil zien, in feite echter behouden, omdat hem vaag iets als een constitutioneel koningschap voorzweefde. Zo deed hij steeds nieuwe wijn in oude zakken. En men kan hem dat niet eens verwijten, want de last der traditie drukte loodzwaar, zowel op hem als op de Republiek. Die loodzware last schiep de behoefte aan verjonging, maar betekende tegelijk dat men er niet onderuit kon. Vandaar de halfslachtigheid in Van der Capellens politiek en nog meer in die der patriotten in het algemeen. Het is deze halfslachtigheid welke wij niet ontkennen, maar als onvermijdelijk erkennen, die Colenbrander en anderen tot hun wanbegrip omtrent de patriottenbeweging verleid heeft.

Uit de bovenomschreven algemeen politieke instelling van Van der Capellen vloeide zijn houding in de vraagstukken der praktische politiek vanzelf voort. Toen de Engelse gezant Yorke in 1775 namens zijn koning de zogenaamde Schotse Brigade 'te leen' vroeg om haar te gebruiken tegen de Amerikaanse opstandelingen en ook de Staten van Overijsel daarover te adviseren kregen, bracht Van der Capellen op het einde van dat jaar een rapport uit dat de uitlening ontried. Zijn advies betekende tegelijk een sympathiebetuiging voor de Amerikaanse vrijheidshelden. Tegen hen zag hij liever janitsaren dan troepen van een vrije staat gebruiken. 'Haatelijk is die onnatuurlijke broederkrijg daar zelfs de wilden [Indianen] zig niet in willen mengen...

haatelijker zou het zijn, dit een Volk te zien doen [het Nederlandse], dat zelf slaaf is geweest: den naam van rebellen ook gedragen, en zig eindelijk vrij gevochten heeft; maar allerhaatelijkst moet dit den ondergeteekenden voorkomen, die de Americaanen eens ieders achting weerdig oordeelt, en hen aanmerkt als braave lieden, die de regten, die zij als menschen niet van de Wetgevende Magt in Engeland, maar van God zelven hebben ontfangen, op eene bezadigde, manmoedige, godvrugtige wijze verdedigen' - en, met duidelijke toespeling op het eigen land - 'op een wijze, die hij hoopt, dat allen volken, die in hunne voorregten mochten verkort en tevens nog zo gelukkig zijn, van tot derzelver behoud of herwinning eenige poogingen te kunnen aanwenden, tot een opwekkend voorbeeld zal strekken.'

Zoal niet uit het geheel, dan kan men uit deze laatste zin al wel opmaken, dat Van der Capellen, toen hij dit advies opstelde, zich daarbij als forum niet zijn knikkebollende medeleden, maar het publiek voorgesteld heeft, die duizenden buiten de aristocratische regering gehouden burgers, kooplieden, industriëlen en leden der vrije beroepen die er óf net zo over dachten als hij óf waarvan hij toch hoopte, dat zij er zo over zouden gaan denken. En het nieuwe is dan ook (en het was niet minder dan een schandaal) dat dit advies zijn weg vond in de nog jonge patriottische pers. Dat er uit een vergadering van een regentencollege iets uitlekte, en dat zelfs vóór het besluit gevallen was, was inderdaad destijds iets zó ongehoords, dat Van der Capellen zijn figuur met een foefje moest proberen te redden. De eerste publikatie was, heette het, buiten zijn wil en weten geschied én slechts omdat die onvolledig en onjuist was, was hij zelf tot openbaarmaking van het oorspronkelijke stuk overgegaan. Maar van het nut van een beroep op de publieke opinie was Van der Capellen eens en voorgoed overtuigd, want dat Yorke ten slotte zijn verzoek introk en de natie daardoor de schande bespaard bleef beulsdiensten verricht te hebben bij de worging van een pasgeboren vrije staat, schreef hij, zeker niet geheel ten onrechte, meer nog dan aan zijn advies op zich zelf aan de publikatie daarvan toe.

Die was de eerste les die Van der Capellen uit zijn staatkundige ervaring putte. De tweede was, dat er op de prins niet viel te bouwen. Het was op diens aandrang namelijk, dat zijn eerst genotuleerd advies uit de notulen gelicht werd, een diskwalificatie die hij niet alleen nooit vergeten, maar ook nimmer vergeven zou. Het kwaad zat blijkbaar dieper - en hoger in de staat waarmee hij zijn eigen lot steeds meer ging identificeren. Dit inzicht verruimde zijn horizon. Door zijn belangstelling voor de zaak der Amerikanen gedreven, begon hij Engelse kranten en publikaties te lezen en hij stuitte daarbij op de *Observations on civil liberty*, van de reverend Richard Price, de kampioen van de vrijheid der Amerikaanse kolonisten in het moederland, dat daar destijds (1776) grote opgang maakte. Na één maand kwam reeds de vijfde druk van de pers en de vertaling die Van der Capellen er nog in hetzelfde jaar onder de titel *Aanmerkingen over den aart der burgerlijke vrijheid* van gaf, was naar de elfde bewerkt.

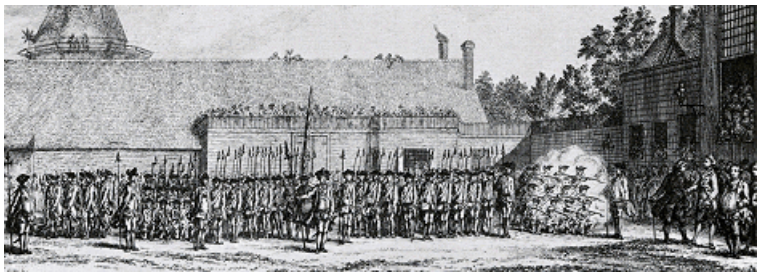
Volgens sommiger mening heeft Prices boekje de Onafhankelijkheidsverklaring van 4 juli zo niet veroorzaakt, dan toch verhaast. In hoeverre dat

waar is, moeten wij hier in het midden laten. Maar waarschijnlijk is het, dat Van der Capellens vertaling er het hare toe bijgedragen heeft de stemming hier te lande ten gunste van de opstandelingen te keren. En zeker dat Joan Derks patriottisch hart van trots zwol, wanneer hij in die Verklaring onder andere las ‘dat een vorst, wiens karakter van dien aard is, dat al zijn daden als die van een tiran beschouwd mogen worden, ongeschikt is om over een vrij volk te heersen’ en hij daarbij aan de Verlatinge van 1581 dacht en met name aan de zin daaruit ‘dat d'ondersaten niet en zyn van Godt geschapen tot behoef van den Prince... maar de Prince om d'ondersaten wille.’ Hij was trouwens de enige niet wiens gedachten bij de wereldhistorische gebeurtenissen dier dagen in het verre Amerika naar het eigen verleden teruggingen. Ook Pieter Paulus vergeleek de ‘Articles of Confederation’ van 4 oktober 1776 met de Unie van Utrecht en Willem V zelf die duizenden door hun ‘landsvaders’ aan Engeland als soldaten verkochte Duitsers had doorgelaten ter verscheping naar Amerika, kon zich slechts uit de pijnlijke vergelijking redden door de Onafhankelijkheidsverklaring een parodie van de Afzwering te noemen.

Van 1776 af voerde Van der Capellen één strijd op twee fronten, waarbij de grootsheid van het ene hem voor ondergang in de kleinheid van het tweede behoedde: in de buitenlandse politiek voor de erkenning der Verenigde Staten, dat wilde zeggen vóór Frankrijk en tegen Engeland en in de binnenlandse, op gewestelijke schaal nog: voor de afschaffing van de drostendiensten in Overijsel.

Wat deze laatste waren, is moeilijk met een enkel woord te zeggen. Maar het staat, na de onderzoekingen van de eerder genoemde dr. De Jong wel vast, dat het méér was dan een rest van feodaliteit zonder praktisch belang die een bepaald soort geschiedschrijving erin heeft willen zien, om de betekenis van Van der Capellens strijd ertegen te verkleinen.

Oppervlakkig bezien schijnen zij die de drostendiensten als een nauwelijks voelbaar juk beschouwen, gelijk te hebben. Tweemaal 's jaars ‘eens bij hooi en eens bij gras’ moesten de boeren uit een drostambt de drost twee dagen hand- en wagendienst verlenen, waarbij de eerste dan nog voor 5 stuiver, de tweede voor een gulden 's jaars afkoopbaar was gesteld. Maar op de keper beschouwd, lag de zaak anders. Het ging Van der Capellen en zijn geestverwant Racer die er destijds reeds een uitvoerige studie aan wijdde, niet om de knikkers, maar om het spel. De drostendiensten bleken bij onderzoek geen rest van horigheid - voor zover deze, op de domeinen, nog bestond, hebben de patriotten, als goede bourgeois vol eerbied voor de eigendom, haar onaangetast gelaten - maar een usurpatie der drosten, waarbij deze ten eigen bate gebruik maakten van hun recht als ambtenaar om in noodgevallen de bevolking tot ‘waken, graven en landshoede’ te pressen. En juist die schijnbare rechtsgrond maakte het voor Van der Capellen moeilijk om op te komen tegen wat hij in feite knevelarij wist te zijn. Want ofschoon als de gedroomde voorganger van een ‘derde partij’ naast die van Oranje en de regenten, in wezen revolutionair, schrikte hij, als ware hij voor dit eigen wezen bevreesd, voor elke maatregel zonder rechtsgrond in het bestaande terug.

Excercitie van de Amsterdamse burgerij in tegenwoordigheid van Van der Capellen op 1 november 1783. Ets door S. Fokke. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

Onze eeuw die nauwelijks nog een land kent, waar niet te eniger tijd een revolutie de basis voor een nieuwe regering schiep, kan zich moeilijk meer in de bijna metafysische vrees voor wetteloos handelen verplaatsen. Maar vóór de Franse revolutie - want de Amerikaanse telde in Europa toch maar nauwelijks mee - lag dat anders. Men verwijte Joan Derk die vrees dan ook niet, veeleer bewonderde men zijn politiek instinct, want het is duidelijk, dat in de omstandigheden waaronder hij werkte, voorstellen van revolutionaire strekking schijn noch schaduw van kans gehad zouden hebben. Van der Capellen wist zeer wel, dat de ‘derde partij’ waarvan hij droomde, in werkelijkheid niet of nog niet bestond. Het nieuwe begrip der ‘menselijke waardigheid’, op grond waarvan hij reeds in 1776, toen de kwestie rees of uit de koloniën naar Nederland gevluchte slaven aan hun meesters moesten worden teruggegeven, de slavernij bestreden had met het argument dat alle mensen ‘door dezelfde magtige Hand geschapen, allen onderling gelijk zijn’ kon in de zaak der drostendiensten niet volstaan. ‘'t Is Ed. Mog. Heeren!’ voegde hij zijn mede-statenleden toe, ‘'t is aan allen die mij met hunnen omgang vereeren, overbekend, dat het mij steeds een vrugtbaare bron van knaagend verdriet was, op de vrije halzen van zoveelen mijner mede-ingezetenen nog zo diepe en duurzaame tekenen van 't prangend juk der dienstbaarheid te moeten aanschouwen en *geen middel te weeten om er hun van te verlossen*.’

Maar ten slotte vond hij het toch en wel in een vergeelde en vergeten resolutie van 1631, waarbij het jaarlijks inkomen der drosten verhoogd was in ruil voor afschaffing der drostendiensten. Wel was het misbruik sindsdien weer ingeslopen, waren de diensten zelf in 1717 en nog eens weer in 1776 voortdurend afkoopbaar gesteld, maar daarbij was dan ook verklaard, dat de traktementsverbetering niet zou doorgaan, tenzij ook de diensten ophielden. Wanneer dus wel de traktementsverbetering was doorgegaan - en hij gaf zich eindeloze moeite om dit te bewijzen-, maar de drostendiensten nochtans waren blijven bestaan, dan diende de afschaffing geëist én op grond van het besluit van 1717 én op dat van 1631.

De rechtsgrond was gevonden en daarmee zowel Van der Capellens' program als zijn tactiek. Zijn program ten eerste ‘de vrijheid van de ingezetenen des platten lands blijve gehandhaafd. Hun worde bij Publikatie aangezegd, dat zij te eeuwigen dage van het doen van drostendiensten ontslagen zijn’ en ten tweede - men zie hoe gematigd hij te werk ging - ‘de nu levende drosten krijgen een persoonlijke jaarlijkse toelage uit de provinciale kas, evenredig aan het nadeel dat zij door de afschaffing komen te lijden.’ En zijn tactiek: de rede, van tevoren bij Herdingh gedrukt, werd gratis onder de boeren verspreid. Van der Capellen rekende er terecht op, dat dezen, onkundig gelaten van de geheime besluiten zowel van 1631 als van 1717 en '76 te hoop zouden lopen op hetzelfde ogenblik dat men hun hiervan in kennis stellen zou. Tezamen met zijn vriend Van der Kemp uit Leiden, die over de organisatorische gaven beschikte die hem ontbraken, ontketende hij een adresbeweging onder de boeren. Iets ongehoords. De spanning steeg.

Maar de oppositie, onder leiding van de graaf Van Heiden Hompesch, de grove, maar gewiekste drost van Twente, liet het er niet bij. Hij wist zeer wel,

dat het geijkte ‘fatsoen’ altijd de publieke opinie achter zich heeft tegenover de nieuwlichter, die eo ipso ‘onfatsoenlijk’ is. In de hitte van de strijd had Van der Capellen zich woorden als ‘onbeschaamd’, ‘strafbaar’ en ‘stout’ laten ontvallen die desgewenst wel als belediging van de aldus betitelden konden worden opgevat. Het Hoge Adelsgericht moest maar beslissen.

Toen schrok Joan Derk, neen niet, zoals men het wel kleinerend heeft voorgesteld, van zijn eigen moed, maar voor de schim van zijn mislukte jeugd. Had hij zich vermand, was hij in de politiek gegaan, en de weldoener geworden der boeren die de ridder uit het andere kamp op de handen droegen, om nu opnieuw, veroordeeld, voorgoed terug te zinken in het niet van onbevredigde verlangens? Zouden, niet zijn vijanden, maar zou hij zelf het werk weer afbreken dat hij zo juist begonnen was te bouwen? Nooit had hij, verklaarde hij, de bedoeling tot belediging gehad, noch minder die om oproer te wekken en in zijn declaratie van 26 oktober '78 bood hij aan om de gewraakte aanstotelijkheden te schrappen. Het proces, schoon aangespannen, vermeed hij daardoor, maar zijn lot ontging hij niet. De dag, volgende op zijn declaratie, werd hem de toegang tot de ridderschapsvergadering, en daarmee tot de Staten, ontzegd wegens zijn ‘taxatoire en ongemesureerde expressiën en het doen drukken en divulgeren van dezelve’. En bij hun feitelijke triomf lieten zijn vijanden het niet. Zoals alle bevoorrechten die zich in hun voorrechten bedreigd zien, streden zij mateloos en gewetenloos. Bij hun eigen overwinnen voegden zij de vernedering van hun slachtoffer. In een *Publicatie* , aangeplakt aan de poorten der steden (behalve die van Zwol) en aan alle kerken in de dorpen stond het voor iedereen te lezen, dat een der stukken uit de strijd tegen de drostendiensten was ‘een naemloos, eerrovend fameus libel’ en overal werd Van der Capellen door de overheid zelf voorgesteld als een leugenaar en volksverleider. Hij was niets geweest, wat geworden en - hij was weer niets.

Jaren gingen voorbij waarin Van der Capellen heen en weer geslingerd werd tussen de begeerte om weer een rol te spelen en het verlangen naar rust die zijn chronische ingewandsziekte hem scheen voor te schrijven; jaren van toenemende spanning in zijn innerlijk zowel als in het vaderland waarmee hij zich hoe langer hoe meer identificeerde. Zijn vreugde over het toenemend verzet van de Hollandse regenten onder leiding van de Amsterdamse burgemeester De Vrij Temminck en met steun van de Franse gezant De la Vauguyon, werd vergald door het besef dat hij overal buiten gehouden werd. En zijn hoop, zijn dagelijks toenemende hoop, dat een oorlog met de Engelse erfvijand die tegelijk de eindafrekening met de binnenlandse tegenstanders zou brengen, werd verduisterd door de vrees, dat het land die oorlog onvoorbereid in zou gaan. Hij voelde zich en zijn vaderland verkocht en verraden: omdat hij eenzaam was, 's winters eenzaam in Zwolle, 's zomers eenzaam op Appeltern. ‘Buiten de protectie der wetten gesteld zijnde, heb ik geen belang meer in dit vervloekte Land, daar het geweld op de throon zit,’ schreef hij in mei '80.

Aldus vereenzaamd zou een algehele ineenstorting misschien onvermijdelijk geweest zijn. Maar zijn Amerikaanse betrekkingen hebben hem het ge-

voel gegeven, toch nog iets voor de zaak der vrijheid te kunnen doen. Al in 1776 had hij geprobeerd via Price met Franklin in correspondentie te komen. Pogingen om de jonge staat aan een lening te helpen had hij naar krachten ondersteund, er zelfs een deel van zijn vermogen aan wagend, dat door de dood van zijn schoonmoeder en van zijn eigen vader (1780) van enig belang geworden was. Vanuit zijn verre eenzaamheid nam de gestalte van Washington legendarische vormen voor hem aan en hij voorspelde, dat deze pas in al zijn klassieke grootheid zou verschijnen, wanneer hij, na zijn vaderland bevrijd te hebben, tot het bebouwen van zijn land zou terugkeren. De voorspelling, uitgekomen, was tegelijk - een wens.

Een kritiekloos bewonderaar van de Amerikanen in het algemeen, waarmee hij via zekere Erkelens contact gekregen had in de persoon van Trumbull, de gouverneur van Connecticut, moet men intussen in hem niet zien. Hij was een der eersten die hun onverdraagzaamheid laakte in hun houding tegenover de negers. Hij zelf bevorderde het gezantschap van Laurens, waarvan hij ook in zekere zin het slachtoffer zou worden. Bij de papieren die een Engels oorlogsschip in '80 van deze gezant buitmaakte en waaruit als voornaamste vondst de geheime overeenkomst van de Amsterdamse bankier Neufville met de Amerikaan Lee voor den dag kwam, bevonden zich ook een tweetal brieven van Van der Capellen aan Franklin. Doordat de Engelsen ze naar Den Haag opzonden werden ze spoedig hier bekend en ofschoon de nachtelijke vlucht van de briefschrijver uit Appeltern naar Amsterdam misschien op rekening van zijn overspannen zenuwen gesteld moet worden, een feit is het, dat zijn wedertoelating tot de Staten er door verschoven werd.

In die stemming verkeerde hij in de augustusdagen van '81, toen de oorlog met Engeland, nog in '80 uitgebroken, nederlaag op nederlaag bracht. Hij hield de ondergang der Republiek voor onvermijdelijk, indien de Engelse factie hier te lande ongestoord haar sabotage zou kunnen voortzetten. Hij wist, dat aan de vooravond van de oorlog de vijand 122 van de toen grootste linieschepen met 60 vuurmonden bezeten had, tegen zijn eigen land - 11. En hij zette zich tot schrijven. En wat uit zijn hoofd en hart op het papier kwam, werd een der merkwaardigste politieke geschriften, ooit in Nederland verschenen, zowel om de inhoud als om de geheel nieuwe wijze van verspreiding. ‘Zoals een vlam over spiritus glijdt,’ zo stak dit valselijk 3 september te Oostende gedagtekende pamflet de vlakke gemoederen der patriotten in brand, toen het door de zorg van Van der Kemp, weer de enige die hij in het diep geheim had ingewijd in de éne nacht van 25 of 26 september '81 door het grootste deel van het land verspreid werd. Ofschoon onmiddellijk na het bekend worden de verkoop en zelfs het bezit ervan verboden werden, miste het zijn uitwerking niet. Ondanks het verbod verschenen er in '81 en '82 vier drukken van, ongerekend de Franse, Engelse en Duitse vertalingen. De meesten die lezen konden kenden het en aan wie niet lezen konden, werd het in daarvoor gevormde leesgezelschappen voorgelezen. En later speelde het een nog grotere rol, want de beroemde brief van Mirabeau *Aux Bataves sur le Stadhoudérat* gaat grotendeels op dit manifest terug.

Als politiek testament bedoeld, werd *Aan het volk van Nederland* een pro-

De aanhouding van prinses Wilhelmina te Goejanverwellesluis op 28 juni 1787. Gravure door Gottfried Arnold Lehmann. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

gram voor de Nederlandse democratie en het had er alle eigenschappen van. Zoals de woede zich gemeenlijk, meer dan tegen de vijand, keert tegen degenen die hadden moeten helpen, maar het niet deden, zo richtte Van der Capellens verbittering bij de naderende ondergang van zijn land, zich meer tegen Willem V en de anglomanen dan tegen Engeland zelf. Van deze stemming uit gaf Van der Capellen een samenvatting van de tendensen der Nederlandse geschiedenis, die hij zag als een voortdurende strijd van de steeds weer belaagde vrijheid tegen een tirannie die telkens weer het hoofd opstak. Een orangistische geschiedschrijving die zich zelf voor de ware nationale hield, heeft van dit pamflet alle lelijks gezegd, wat men van de geloofsbelijdenis van een politieke tegenstander maar zeggen kan. Maar wie het onbevangen leest, zal moeten erkennen, dat het, hoewel met vaart en gloed geschreven, in de grond een overwogen oordeel geeft. Al zijn feitelijke gegevens zijn bij Wagenaar te vinden. En zijn thema, namelijk dat sinds het huwelijk van Willem II met Mary Stuart de dynastieke belangen der Oranjes de nationale waren gaan overheersen, en dat deze sinds Frederik Hendrik naar de monarchie waren gaan streven, wijkt zelfs in wezen niet zozeer af van de resultaten der moderne wetenschap. Men leze Geyls *Oranje en Stuart* . Slechts is de voorstelling van Van der Capellen, door de concentratie op de rol der Oranjes, als het ware overbelicht onder de schijnwerpers van zijn verontwaardiging.

Na een lofzang op de vrijheid der Bataven, glijdt het manifest luchtig over, de middeleeuwen heen om bij het Groot-Privilege van 1477 en de Opstand met zijn eigenlijke these in te zetten. Wat Philips toen was, wordt de lezer te verstaan gegeven, is nu Willem V en de Brunswijk van nu, is de Alva van toen. Willem van Oranje heeft heerlijk geholpen, de schrijver denkt er niet aan het te ontkennen, maar niet om niet. In 1581 heeft hij met toestemming der staten doorgezet, dat de gilden en schutterijen niet meer zouden worden geraadpleegd en van dat ogenblik af aan, is het met de volksinvloed gedaan. In 1584 heeft de vader des vaderlands zelf de hand uitgestrekt naar de soevereiniteit. De onzalige Leicester-periode is de eerste uiting van Engelands boze toeleg, die zonder Oldenbarnevelt mogelijk reeds toen zou zijn gelukt. Ook Maurits hielp, maar alweer niet om niet, getuige zijn strijd tegen de landsadvocaat. ‘O mijne waarde Landgenooten! hoedanig ook uwe godsdienstige begrippen mogen zijn, gelooft toch nooit dat Barneveld een Landverrader was ... Hij en hij alleen is in Gods hand het werktuig geweest om het vaderland ... te redden.’ Frederik Hendrik dan legde de grondslagen voor de twee gevaarlijke factoren: de vergroting van de macht van de stadhouder en de invloed van Engeland. Willem II bouwde daarop voort of trachtte het althans te doen. Maar omdat Van der Capellen op het standpunt van de ‘derde partij’ stond, zag hij de verhoudingen breder dan als een simpele tegenstelling Oranje-regenten. Ook Johan de Witt is hem daarom geen ideaal, al oordeelde hij diens bewind gunstiger dan de familieregering onder Willem III die erop volgde. Doch het tweede stadhouderloze tijdperk was in zijn ogen zeker niet beter ‘hebbende de stadhouderlijke regering alles vergiftigd, de zeden bedorven en bijna elk geleerd, slegts zijn eigen voordeel en belang te be-

jaagen'. Willem IV - herinnering aan 1747 - vindt zelf betrekkelijk genade in zijn ogen, al was ter zelfder tijd de koers naar de monarchie onweerkeerlijk ingeslagen.

Fel pas wordt de toon - maar met de felheid van liefde die teleurgesteld is - wanneer de schrijver zijn eigen tijd, wanneer hij de figuur van Willem V behandelt. Alle grieven der patriotten, groot en klein, oud en nieuw, slingert hij de stadhouder in het bolronde aangezicht: het misbruikte jachtrecht, het tekort aan vroedvrouwen op het platteland, de afzetting van de hoogleraar Van der Marck, de uitstoting van Van Berckel en Van der Capellen, de ontrechting van de Gezworen Gemeente te Kampen, de bevordering van vreemdelingen in het leger, de militaire jurisdictie en vooral, ja vooral de verwaarlozing van de vloot. 'Wij zijn alleen daardoor ongelukkig; onze koophandel staat alleen daardoor stil; onze werklieden lijden alleen daardoor honger en kommer, dat wij geen *Vloot* hebben, en eene VLOOT had Gij *moeten* en Gij, Gij, Willem de Vijfde! Gij *alleen* bijtijds *kunnen* bezorgen.' Fel maar niet onwaardig. 'Maar wat zal ik, o Willem, van uw particulier gedrag en levenswijze zeggen?' Zijn voornemen was om hem tenminste in dat opzicht te sparen, maar de dwaze verheerlijking van de onbenul door de geestelijken die hem afschilderden als 'een man, die in zo naauw verbond met zijnen God staat', maakte het hem onmogelijk. Het standbeeld van de vorst moest van zijn voetstuk geslagen om de baan vrij te krijgen voor de soevereiniteit des volks en hij verzwijgt zijn afschuw van fatsoenlijk kleinburger - want dat was deze edelman naar de geest -voor 's prinsen openbare dronkenschap en zijn minachting voor 'de band des huwelijks' niet.

Men begrijpe goed waarom het hier in wezen ging. Met dit manifest overschreed het Nederlandse volk de drempel van de eerste naar de tweede fase van het nationalisme. In de eerste was elders de vorst, waren hier de regenten of was de stadhouder (al naar men het zag) de belichaming van de natie geweest. In de tweede fase maakte de burgerij zich op zelf natie te worden. En de rechtsgrond daarvoor die men ook hier weer niet missen wilde, kon geen andere zijn dan de vorst tot tiran te verklaren, want slechts als zodanig kon hij rechtens van zijn rechten vervallen verklaard worden. Vandaar dat ook Van der Capellen zelfs voor zijn eigen, ja juist voor zijn eigen bewustzijn niet kon volstaan met de stadhouder onbekwaamheid of besluiteloosheid te verwijten, maar dat hij, objectief, hem tirannie voor de voeten moest werpen. Aan het slot van het pamflet ontvouwde Van der Capellen zijn program. Het is dat van de Amsterdamse memorie van 18 mei des jaars: ten eerste een onderzoek naar de oorzaak van 's lands ongeval, ten tweede een raad naast de stadhouder. Hij sloot er zich bij aan, maar hij is zich tegelijk bewust, dat er niets van komen zou 'tenzij de Natie zelve, tenzij het Volk van Nederland, tenzij gijlieden zelve, deze heilzame voorstellen ten uitvoer brengt.' En hij ried aan 'Verzamelt Ulieden elk in uwe Steden en ten platten lande in uwe Dorpen.' Kiest dan vreedzaam een matig aantal gecommitteerden, zendt die naar de hoofdsteden om uit naam en op het gezag der Natie, met en naast de Staten het bovengesteld program te volvoeren, waarbij zij u van tijd tot tijd moeten onderrichten. En om die nevenregering kracht bij te zetten, besluit

hij met een te wapen. ‘Wapent ulieden allen, verkiest zelven dezulken, die u commandeeren moeten en gaat evenals het volk van Amerika, waar geen druppel bloeds gestort is, voordat de Engelschen hen eerst zijn aangevallen, in alles met bedaardheid en bescheidenheid te werk en Jehova, de God der Vrijheid, die de Israëlieten uit den diensthuize heeft geleid en hen tot een vrij volk gemaakt, zal onze goede zake ongetwijfeld ook ondersteunen.’

Oppervlakkig en laaghartig heeft men dit pamflet genoemd. Het is noch het een noch het ander. Wanneer wij het niet meer in zijn geheel kunnen onderschrijven, dan is het, omdat Van der Capellen een boosdoener zag, waar slechts een nietsdoener was, maar het is noch oppervlakkigheid noch laaghartigheid, het is - subjectief gezien nu - teleurstelling die hem dit verkeerde beeld suggereerde, teleurstelling, omdat Willem V die noch verlicht noch een despoot was, niet de verlichte despoot heeft willen worden, waarop Van der Capellen in de diepste grond van zijn politiek verlangen zijn hoop gevestigd had, omdat hij de onrijpheid van de burgerklasse om de macht over te nemen zeer wel zag. In Willem V teleurgesteld, schreef hij noodgedwongen de Nederlandse democratie haar vervroegd en dus vervalst geboortebewijs. Het wettige zou Thorbecke haar pas zestig jaar later uitreiken.

‘De edelman schaamt zich, wanneer zijn woorden zijn daden overtreffen.’ De spreuk van Confucius laat zich ook op Van der Capellen toepassen, en dan zeker, wanneer men bedenkt, dat de Chinese wijsgeer niet zegt, dat de daden van de edelman nimmer door zijn woorden overtroffen worden, doch slechts, dat hij zich schaamt, áls dat gebeurt. Uit de schaamte, dat zijn woorden uit *Aan het volk van Nederland* zijn daden zouden overtreffen, is de waarlijk koortsachtige werkzaamheid van zijn laatste drie jaren te verklaren. En wanneer het resultaat van die werkzaamheid niet in overeenstemming was met haar kracht, dan lag dat niet aan die kracht, maar aan de ‘onmacht der burgerij’, die te weinig tijd gehad heeft om de bouwstoffen voor een nieuw politiek leven te vinden onder de ruïne der traditie.

Van zijn afzondering uit streed hij voor twee dingen, waarin hij de voorwaarden voor verdere strijd zag: de toelating van Adams als gezant van de Verenigde Staten, die tegelijk hun erkenning zou inhouden én voor zijn eigen readmissie. Het is hem beide gelukt, omdat hij voor beide het in de zaak der drostendiensten beproefde middel ener adresbeweging toepaste. Als regent kon hij er nog niet toe overgaan, onder zijn eigen naam in. de kranten te schrijven, maar wel kon hij uittreksels uit zijn eigen Amerikaanse briefwisseling aan een redacteur, in dit geval aan die der *Diemermeersche Courant* , ter hand stellen. In maart '82 besloot Holland tot toelating van Adams. Half april volgde Overijsel. Het was zijn eerste overwinning.

Meer moeite kostte de tweede, maar zij werd voor hem persoonlijk ook een nog groter succes. Zijn partijgangers ageerden zowel onder de Gezworen Gemeenten in de IJsselsteden als onder de boeren, maar het voornaamste drukmiddel voor zijn readmissie werd een enquête in Twente, want deze edelman had al lang onderkend, dat de hefboom voor politieke machtsvorming bestond in het aanknopen bij de dagelijkse noden der massa. Schromelijke misdrijven van zijn persoonlijke vijand Heiden Hompesch, die men nog na kan

lezen in het gemeente-archief te Kampen dat kopieën van al die stukken bewaart, kwamen op die manier aan het licht: knevelpartijen der roomsen die hem betalen moesten voor de vrije uitoefening van hun godsdienst en hoge boeten kregen, toen zij eens in de kerstnacht hun klok hadden geluid; afpersing van de boeren die 's avonds last kregen om turf voor een drost te rijden en toen zij het waagden een dag later te komen, met ƒ8 beboet werden, onverminderd de dienst; een vergoeding van ƒ300 van iemand voor het verlof om het lijk van zijn broer te begraven die zelfmoord gepleegd had; pesterijen en willekeur tegenover de joden. De boeren van Twente, Zwolse gildebroeders en de burgers van Kampen en van Deventer, waar het Atheneum met Van der Marck een intellectueel patriottisch centrum was, begonnen te tekenen: 2000 in Zwol, 1460 in Deventer, en te zingen ‘Van der Capellen moet groot, de drostendienst dood, de ridderschap zal 't concluderen, of de duivel zal 't haar leren.’ Op 22 oktober '82 begon de landdag, 1 november werd Van der Capellen weer toegelaten. Gejuich van ‘Vivat Capellen’ in de Sassenstraat in Zwolle en elders, die zelfde woorden in vetpotjes-letters tussen de andere illuminatie en zelfs een feestbanket in Amsterdam.

Van der Capellen wilde echter niet alleen de natie ‘en train’ brengen, maar ook houden. De rekesten begonnen als het ware de plaats van onze verkiezingen in te nemen. Het eerste symptoom van een vaste organisatie daarvoor was de permanente burgercommissie die de Deventer burgerij zich 1 december 1782 voor dat doel koos en soortgelijke commissies verrezen weldra ook in Zwolle en Kampen. Dat hij hier iets nieuws begon in de vorm van een herstel van iets quasi ouds, was hem wel bewust, zoals blijkt uit een brief aan zijn Friese vriend Beyma waarin hij schrijft, dat deze commissies niet naar de smaak der Hollandse regenten zijn. Dan, iets werkelijk nieuws werd het in zover niet, dat ook bij deze commissie zich weer de neiging openbaarde zich door coöptatie aan te vullen. Het oude zeer. Van der Capellen protesteerde: zij moesten gekozen worden en dat wel mede door niet-burgers en niet-gildeleden, dus ook door roomsen en doopsgezinden. Na zijn vertaling van Priestley's *Essay on the principles of government*, een principiële verdediging van de volkssoevereiniteit met de revolutie als uiterste middel, vatte hij zelf het plan op, een handleiding voor de als nevenregering gedachte burgercommissiën te schrijven. Had hij het volvoerd, de politieke literatuur zou een merkwaardig document rijker geweest zijn: het vroegste pleidooi voor wat honderdvijfentwintig jaar later het radenstelsel heten zou.

Maar de praktijk slorpte zijn toch al niet overgrote kracht voor de propaganda en agitatie op. Deze bracht hem intussen het jaar daarop zijn derde overwinning: de afschaffing der drostendiensten. Een gouden gedenkpenning met tekst van Racer en een oorkonde door de boergerichten getekend, was zijn hele loon voor jarenlange onverzwakte strijd: ‘De nijvere landman juicht, zijn vrijheid is hersteld! Capellen zegepraalt op baatzucht en geweld!’ En 1783 werd hét jaar van zijn leven en in dat jaar werd 26 april dé dag: het grote Doelenfeest in de Nieuwe Doelen op de Garnalenmarkt te Amsterdam - de tegenwoordige universiteitsbibliotheek - ter viering van het herstel van Van Berckel en Van der Capellen en van de afschaffing der drostendiensten.

De *Nederlandsche Jaerboeken* hebben het uitvoerig beschreven. Een grote hoefijzertafel met 70 aanzittenden in de gedempt fleurige feestkledij van die eeuw, veel damast, veel kristal, veel tafelzilver, veel wijn en veel guirlandes en festoenen, hoogdravende tafelreden, en grote tafelstukken vol symboliek: één gewijd aan Oldenbarnevelt, één aan de Vrije Zee, één aan Amerika, één aan de Overwonnen Dwingelandij en ten slotte het puik der pronkstukken: een 'Templum Libertatis', in quasi-klassieke stijl, gewijd aan de herstelde vrijheid, versierd met de wapens der gevierden en op de treden vóór de tempel de Hollandse Maagd, schier bezwijmd, bedreigd als zij werd door de speer van een krijger, maar beschermd door een Bataaf met schild, waarop het toverwoord der jonge democratie 'Majestas Populi'. De revanche op zijn mislukte jeugd scheen nu volkomen. Van der Capellen had zich zijn laatste dimensie veroverd. Twee dagen later inspecteerde hij bij de Utrechtse Poort de vrijcompagnie van kapitein Bastert, een van de nieuwe paramilitaire formaties waarop Van der Capellen zijn hoop gevestigd had voor het geval het ernst zou worden. Aan het organiseren van die 'exercitie-genootschappen' en 'vrijkorpsen' is zijn laatste jaar heengegaan. Zij waren eigenlijk een noodmaatregel, bedoeld als een burgerwacht tegen Oranjerelletjes en bestemd om te verdwijnen bij invoering van een algemene landmilitie, maar in de praktijk werden zij een partijwapen, waarop van de andere zijde weldra met hetzelfde wapen geantwoord werd en tegen de hiel van de Pruisische soldaten zijn zij in '87 niet bestand gebleken. Van der Capellen zelf schreef er de krijgstucht-artikelen voor, want dat democratie zonder gezag anarchie betekende, ontging hem niet. 'Ofschoon het van menschen, die zig vrijwillig op deeze wijze ter bescherming van Land en Vrijheid verbinden, niet anders te verwachten is, dan dat zij zig aan deeze wetten en aan de redelijke beveelen hunner eigen gekoozene officieren zonder eenigen dwang zullen onderwerpen; zo is toch de *order* van zodanig gewigt in alle krijgsbedrijven, dat zonder dezelve een groote menigte *niets* en met dezelve een gering getal gewapenden *zeer veel* vermogen.'

Hij was er ook niet te goed voor zelf het voorbeeld te geven. Hij liet zich als schutter in het Zwolse vrijkorps inschrijven 'ten einde de natie te genezen van 't vooroordeel, alsof het dragen van wapenen vernederende was'. De ervaring eerst als schutter, daarna als kolonel heeft hem echter voor valse illusies aangaande zijn eigen schepping bewaard. 'Het hoofd loopt waaragtig eenen om van al dat gewoel, zodat wel eens in mij opkoomt, dat men zot is, van zig in zo verward eenen boedel zo diep in te geeven.' In januari 1784 bedankte hij en 19 mei droeg hij het commando over.

Hij deed dit ook, omdat hij wegens huiselijke omstandigheden Zwolle wilde verlaten, schreef hij in dezelfde brief, waaraan het laatste citaat ontleend is. Zijn laatste ziekte belette hem aan dit plan uitvoering te geven, maar het is of zijn ambitie groter en zijn geest helderder werd, naarmate zijn krachten afnamen. Twee punten stonden nog op zijn program: de nationale samenvatting der patriotse krachten, zowel in de twee landelijke regentenvergaderingen die er zijn geweest, als in een nationale associatie der vrijkorpsen, en ten tweede: het verbond met Frankrijk als tegengif zowel tegen Engelands als

De verwoesting van de begraafplaats van de familie Van der Capellen op 7 augustus 1788. Gravure door Izaak de Wit Jansz. en Pieter Hendrik Jonxis. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

tegen de toenemende machtsaanmatiging van Pruisens invloed dat door het Hof heimelijk tot inmenging in de partijstrijd van de Republiek werd opgezet. Het Verbond heeft hij ondanks al zijn moeite niet meer beleefd, maar mede door zijn moeite is het in '85 toch tot stand gekomen.

Van der Capellen is niet in een overwinningsroes gestorven. Hij wist, dat zijn ‘derde partij’ nog op bondgenoten moest steunen die feitelijk iets anders wilden. Zijn toon tegen de Hollandse pensionarissen, de ‘sublieme bazen’, de ‘matadors’, de ‘quarrée pruiken’, werd scherper. ‘Ik ga wederom ménage à part maaken en hebbe de Heeren Magnaaten in 't geheel niet noodig; zo min en mogelijk minder dan zij zig verbeelden de patriotjes uit de Landprovinciën nodig te hebben.’ Hij vermoedde wel, dat de regenten, ondanks alle anti-Oranje-drukte, als het erop aan kwam, één lijn zouden trekken met de stadhouder tegen de democraten. En zijn gevoel bedroog hem niet. Hij heeft '87 voorvoeld. ‘De koning van Pruisen behoeft enkel met die troepes die hij steeds in Westphalen heeft, maar een uitstapje van weinige dagen te komen doen om *de concert* met de magt van Oranje een einde aan alle onze patriottische pogingen te maaken.’ En zo is het, men weet het, precies gegaan.

Het was opnieuw een mislukking, als in zijn jeugd, schijnbaar erger, omdat zij in het laatst van zijn leven viel, in wezen minder erg, omdat hem hier geen schuld trof. De democratisering in de Republiek kon slechts van de democratisering der stadsbesturen uitgaan. Maar deze op zich zelf kon slechts decentraliserend werken en maakte hen daarom des te ongeschikter voor het landsbestuur, dat juist ter wille van diezelfde democratie gecentraliseerd moest worden. In die dialectiek die het gevolg der eigen Nederlandse ontwikkeling was, is Van der Capellen verstrikt geraakt. Hij behoefde zich zelf en men behoeft hem niet te verwijten, dat hij in 1784 niet een knoop heeft kunnen ontwarren, die tien jaar later pas de bajonetten der Franse sansculotten hebben doorgehakt.

Het is moeilijk uit te maken, wat het meest het naderend einde verhaast heeft: zijn zwakke gezondheid die zelfs een vertrek naar Appeltern belette, de kwellende onzekerheid die hem ten derden male aan zijn levenswerk deed twijfelen, of ten slotte de angst voor een bedreiging van dit leven zelf - laatste onrust van de rusteloze. Uitte zich niet in dit alles het voorgevoelen van de dood die hem 6 juni 1784 overviel? - Het gebeente, nog op last der weduwe die hem ruim een jaar overleefde, naar het familiegraf op een veld bij Gorssel overgebracht - hij zelf had al willen breken met de gewoonte om in kerken te begraven - is aan de haat die zijn vijanden hem over het graf heen nog toedroegen, niet ontsnapt. De wenk van een ‘braaf’ - natuurlijk anoniem - ‘vaderlander’: ‘Kunt gij 't vervloekte asch van 't hoofd der muitenaren, O stille grafspelonk! verbergen onder de aard? Kunt gij het stinkend lijk der snoodste guit bewaren? - O neen - spuw uit die romp, zij is geen rustplaats waard’ is na het zegevieren der reactie in '87 tot tweemaal toe letterlijk opgevolgd. De tweede maal, in '88, is zelfs het hele grafmonument in de lucht gevlogen.

Dat was de dank van het vaderland voor deze 18de-eeuwse Multatuli. Beter heeft George Washington hem begrepen die hem in 1783 een dankbrief

had geschreven, evenals de Amerikanen, die 6 juni 1908 voor zijn huis in de Bloemendalstraat (nu nummer 12) in Zwolle zijn nagedachtenis zijn komen huldigen ‘in dankbare erkenning van de diensten, door hem tijdens de revolutie-oorlog aan de Verenigde Koloniën van Noord-Amerika bewezen’. Maar het best begrepen is zijn diepste wezen door hem zelf in een passage uit een brief waarvan de waarheid, zij het dan pas een eeuw nadat zij geschreven werd, uit onze 19de-eeuwse geschiedenis is gebleken - in deze trotse belijdenis: ‘Ik durve mijn gansche correspondentie gerust aan de posteriteit overgeven. Ik heb niets geschreven of het is waar bevonden, niets voorzegd of het is vervuld, niets beloofd of ik heb het gepresteerd.’ Want deze edelman is, zeldzaam genoeg zelfs onder grote mannen, inderdaad geweest waarvoor hij zich uitgaf: de tribuun der burgerij. Zijn erfenis heeft zij in 1795 tijdelijk, in 1848 voorgoed aanvaard.

Willem Bilderdijk

Gefnuikt genie

Willem Bilderdijk is, met Multatuli - en het is niet het enige punt waarin deze schijnbare antipoden elkaar raken - wel de meest omstreden grote Nederlander. Zij die zich als zijn aanhangers en opvolgers beschouwden, hebben de oorzaken daarvan gezocht én in zijn overtuigd partij kiezen tegen de geest der eeuw én in de ongekende openhartigheid waarmee hij in zijn werk en zijn brieven zijn gehele ziel van zondig mensenkind heeft blootgelegd. Zij hebben zich daarop gehaast overal, waar dat bloot niet het rozerood en lelieblank der onschuld vertoonde, er een doekje om te winden, van Da Costa af die het met veel zalving en hier en daar een heel en een half leugentje deed tot Geerten Gossaert toe die er een zak vol sofismen voor gebruikte. Het resultaat was, dat ze tegenstanders, meer hún tegenstanders dan die van Bilderdijk, telkens weer uitdaagden tot het opmaken van zijn morele balans of een bewonderaar van zijn kunst als Kloos tot een eerherstel waarbij de mens Bilderdijk verdwijnt achter de maker van een aantal schone vaerzen. En dat zij het gematigd oordeel zelfs van Kollewijn, de schrijver van een degelijk gefundeerde en intelligente biografie van Bilderdijk, afwezen, ondanks zijn neutrale toon, ja óm die neutrale toon, omdat hij zich daarmee buiten de Bilderdijkgemeente plaatst. Want Bilderdijk heeft het ongeluk gehad gecanoniseerd te worden. 't Is waar, hij heeft het ernaar gemaakt, zijn leven lang heeft hij getracht zijn medemensen van zijn volmaaktheid te overtuigen. Tot straf daarvoor is hij nu een Groot Man, wie ‘niets menselijks vreemd’ was, en wie op dat menselijke nader ingaat doet zich daarmee kennen als een bekrompen rationalist, die aan die Grootheid afbreuk wil doen. Nu is het echter zo, dat al wie zich onbevangen in het werk en de levensgeschiedenis van Bilderdijk verdiept, niet minder sterk getroffen wordt door het uitzonderlijke van dat ‘menselijke’ als van het ‘grote’ ja geneigd zal zijn daar een polaire verwantschap in te ontdekken - die geen ontdekking is. Het is de verwantschap die de moderne psychologie in de woordverbinding genie-en-waanzin heeft vastgelegd. Is het nodig op te merken, dat wij Bilderdijk hiermee niet voor ‘gek’ hebben verklaard? Dan doen we dat bij deze. Wij willen er slechts dit mee zeggen: het fenomeen Bilderdijk is een treffend bewijs van de waarheid, dat het geniale een tragisch geschenk is dat zelden ongestraft genoten wordt en vaak geboet met een vereenzaming en vervreemding die tot een moeizame last kan worden en dat een verhoogde begaafdheid een verhoogde kans op botsingen, conflicten, mislukkigen betekent. Een talent kan aangekweekt, misbruikt of verdrukt worden, maar alleen een genie kan mislukken.

Mits goed verstaan, zou men Willem Bilderdijk als zo een ‘mislukking’ kunnen karakteriseren; let wel: een mislukt genie, maar een genie. In hoeverre erfelijke aanleg in die genialiteit en in die mislukking een aandeel heb-

ben gehad, laten we aan de erfelijkheidsdeskundigen over - zo die er zijn. Dat de ‘lotsbestemming’ van zijn ouders in de zijne heeft meegesproken lijkt op het eerste gezicht duidelijk: dr. Izaäk Bilderdijk, zoon, kleinzoon en achterkleinzoon van een herbergier, als arts mislukt door zijn orangistische agitatie, als mens versomberd in het baantje van belastingcontroleur waarmee de Gouvernante hem had schadeloos gesteld; Sybille Duyzenddaalders, een meisje van goeden huize wier humeur niet opgewassen bleek tegen de maatschappelijke mislukking van haar man. Hun oudste zoon, Willem, zag op 7 september 1756 het licht van een wereld die hem in zijn eigen voorstelling van de aanvang af vijandig was. Reeds van de dag na zijn geboorte schreef hij, dat men

> *Een 16 uren oude knaap*
> *Met een hagel kwam bestoken*
> *Van kei en klinkers uitgebroken*
> *Van steenplaveisel van de staat*.

Het doelde op een tegen zijn vader gericht relletje van half-persoonlijke, half-politieke vijanden. En dat de eigen lotsbestemming meer op mislukken dan slagen scheen aan te sturen, ook dat is duidelijk. Er is één bezwaar tegen de vele gegevens omtrent die lotsbestemming die we in Bilderdijks eigen werk en brieven vinden; wat dat bezwaar is zal de lezer duidelijk zijn, als we er bij voorbeeld uit aanhalen, dat hij anderhalf jaar oud ‘de Bijbelhistorie, de Mythologie en de voornaamste feiten der Universeele Historie’, benevens ‘natuurlijk’ de Heidelbergse Catechismus en Vader Cats onder het poezele knie tje had, verder - het spreekt vanzelf - ook las en schreef en Frans leerde of dat hij zeker geen twee jaar oud was, toen ‘verlost te worden uit deze wereld’ zijn ‘geduurzaam verlangen’ was. Bij gebrek aan betrouwbare gegevens, zullen we dit moeten vertalen in: Bilderdijk moet een vroegwijs en vroegrijp wonderkind geweest zijn die mede dank zij het tekort aan pedagogisch inzicht van zijn ouders met zijn pril verstand leerde de namen en begrippen van de grote menselijke hartstochten en emoties vlot te hanteren voor hij in staat was er iets van na te voelen. Deze vlotheid is het geweest, die de gevoelige romanticus Bilderdijk in de ogen van een nageslacht, waarvoor ‘gevoel’ en ‘verstand’ steeds meer elkanders tegenpolen werden, tot de ‘hartstochtelijke verstandsmens’ heeft gemaakt. Tekenend voor die onrijpe vroeg-wijsheid is een ‘kinderlijk’ minnebriefje, naar zijn eigen zeggen op driejarige(!) leeftijd aan een schoolvriendinnetje geschreven, waarin van haar zachte hals en - bij de toenmalige mode beslist onzichtbare! - ‘ivoren knietjes’ sprake is. In deze eigenaardige met begrippen gevoede droomwereld wordt de zesjarige Willem geheel en al opgesloten door een ongelukkige verwonding aan zijn voet die hem twaalf jaar lang tot een aan huis gebonden invalide maken. In lange dagen van pijn en dadeloos liggen is er geen andere bezigheid dan lezen, een eindeloze stroom van woorden, de verheven taal der klassieken, de bombastische der pseudo-klassieke dichtgenootschappers die zijn vader, zelf een verdienstelijk rijmelaar en in staat ‘porceleinen kommen te barsten’ te

Willem Bilderdijk. Gravure door Matthias de Sallieth. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

declameren, hem ten overvloede toebuldert.

Dat alles en mogelijk nog veel meer, wat wij niet weten of peilen kunnen, leidde ertoe, dat de twintigjarige jongeling die wat bleek en kwijnend, met een slepende stap, uit de schemer van zijn ziekenkamer de wereld in trad, met uitsluiting van vrijwel iedere andere vaardigheid in hoge potentie die beheerser en die slaaf van het woord was die wij dichter noemen. Bij een algemene ontwikkeling die ver boven de middenmaat en zijn jaren uitging, miste hij niet alleen iedere vakbekwaamheid om in zijn onderhoud te voorzien, maar ook de kennis van de simpele handgrepen van het dagelijks leven. Bij al zijn kennis van het dadenleven van alle historische en mythologische helden, heersers en minnaars moest hij zijn eerste vijand nog een blauw oog slaan, zijn eerste stukje verantwoording nog aanvaarden en zijn zinnelijke mond het eerste kusje nog veroveren. Vervuld van een verheven ethiek van moed, plicht, liefde, trouw en offervaardigheid was hij vreemd gebleven zelfs aan die kleine plichten van geduld en opgewektheid die een tactvolle opvoeding het zieke kind oplegt. Op vertrouwelijke voet met de goden en halfgoden, vorsten en edelen van zijn boekenwereld, voelde hij zich tegelijk gedeclasseerd en schutterig in de kring der Amsterdamse burgerij waarin hij naar het lichaam thuis hoorde.

Was Willem Bilderdijk een pientere jongen geweest, hij zou in een paar jaren die achterstand in een voorsprong hebben omgezet. Maar zijn ongeluk wilde, dat hij niet pienter, maar geniaal was. Zijn begaafdheid en het daarin wortelend ‘mijmerend zelfgevoel’, dat in de afzondering met de spichtige groeikracht van een kelderplant was opgewassen, stonden hem in de weg naar een normale beheersing van

Dat ijsselijk gevoel van minderheid en schrik!
Van minderheid bij hen wier leêge nietigheden
Mijn ziel doorzag, verachtte en peilde met één blik!

Deze in een zwakkere vorm zo algemene vermenging van zelf- en minderheids-besef die wij minderwaardigheidscomplex hebben leren noemen, was bij Bilderdijk zo sterk, dat het hem iedere mogelijkheid tot een natuurlijke compensatie die in de wedijver met en het triomferen over anderen ligt, afsloot. Waar hij zich nog aan die wedijver waagde, zoals in het meedingen in een literaire prijsvraag die hem met de bekroning zijn eerste roem bezorgde, deed hij dat anoniem: in plaats van het gebruikelijke naamkaartje sloot hij een berichtje in, dat hij zich bekend zou maken, als het bericht van de bekroning van zijn werk gepubliceerd werd.

Voor het overige trok hij zich terug op het terrein waar hij zeker was van zijn macht: dat van het woord. In het woord vond hij zijn eigen normen die hem ontsloegen van de tegelijk gevreesde en geminachte normen der anderen.

Een dichter spreekt alsof hij 't ziet
En ziet hetgeen hij wil.

Bilderdijk heeft zich zelf herhaaldelijk een ‘vreemdeling’ genoemd, een vreemdeling in het buitenland, waar hij als balling rondzwierf, een vreemdeling in zijn vaderland na zijn terugkeer, een vreemdeling ‘op den mesthoop... Dien het mensdom Waereld heet’. En hij was dat inderdaad in zoverre hij niet of slechts zeer voorbijgaand gepoogd heeft zich een plaats te veroveren in de ‘normale’ werkelijkheidswereld, maar met onverzettelijke overtuigingskracht die wereld zijn norm van het woord heeft trachten op te leggen, een norm die voor hem met die van het Woord, dat was in de beginne, samenviel.

De macht van het woord ontsloeg hem van de verplichting zich thuis te voelen te midden van de fatsoenlijke burgermanszonen die wereldwijzer waren dan hij en verleende hem het blazoen van Teisterbant, het woord legitimeerde zijn onwettige liefdesbetrekkingen, het woord stond hem, ontheven van de lagere trouw der normaliteit, toe om Oranje, Lodewijk, Napoleon en dan weer Oranje te dienen, het woord veroorloofde hem zijn kinderen lief te hebben en de zorg voor hen aan anderen over te laten, zijn vrouw te vereren en tot zijn slavin te maken, bij zijn omvangrijke kennis ook nog die wetenschappen te beheersen, die hij niét beheerste, die talen te spreken, die hij niet sprak, die deugden te bezitten, die hij niet bezat. De macht van het woord bewerkte, dat hij de zogenaamde Keltische liederen van de bard Ossian uit het - niet bestaande - oorspronkelijk vertaalde in plaats van uit de ‘vertaling’ van Macpherson en dat een kleinzoon van hem nog in 1906 kon neerschrijven, dat zijn grootouders overhuis bij voorkeur Engels, Italiaans of... Perzisch spraken.

Het ligt voor de hand Bilderdijk op grond van deze en tientallen soortgelijke feiten onder de pathologische leugenaars te rekenen, maar dat zou toch een povere poging tot karakteristiek van zijn persoonlijkheid zijn. Bilderdijk was geen leugenaar, maar een dichter. De ‘leugens’ waar wij hem voortdurend op kunnen betrappen, zijn niet de lapmiddelen om in de wereld der normaliteit iets meer te lijken en fouten en tekorten te bedekken, maar de uitdagende manifestaties van iemand die radicaal met die normale wereld gebroken had, die, zoals hij zelf zegt ‘zich bewoog in een wereld, gescheiden van de dagelijksche en gewone door een klove’, zijn eigen wereld van het woord waarover hij onbeperkte macht had. Niets lijkt me zo tekenend voor deze houding als het briefje, waarmee hij in 1821 in de tijd toen mr. Lodewijk Luzac het beheer over zijn financiën voor hem voerde, zijn huisbaas antwoordde, die zich in zijn onnozelheid tot hem zelf wendde met een beleefd verzoek tot betaling van de huur:

> ‘Hoog welgeboren Heer!
>
> Daar ik mij nooit met geldzaken bemoeid heb noch meen te bemoeien, weet ik niets van huurpenningen of lasten of wat dergelijke is. Ik verschoon voor het overige, volgens uw verzoek, uw vrijpostigheid, als van een onbekende jegens een onbekende, schoon het - inderdaad - dezelve wat verre gedreven is, iemand in zijn studiën met zoodanige kleinigheden te storen. Ik teeken mij dus, met alle betamelijke hoogachting, enz.’

In de wereld waarin Bilderdijk leeft is het woord, dat wil zeggen het dichterschap primair: ‘Zouden wij zonder de poëzie wel zooveel belang in Christendom en waarheid stellen of daartoe geraakt zijn?’ schrijft hij aan Da Costa die, als zijn kritische zin niet zo louter tegen de ‘geest der eeuw’ gericht was geweest, daar toch wel een beetje van had moeten schrikken. Zeker van de macht van het woord waarmee hem alles bereikbaar is, wijst hij de daadwerkelijkheid waarin hij vreest te struikelen principieel af: iedere daadwerkelijke functie of ambt staat hem tegen en gaat hij uit de weg. Hoezeer ook ernaar hakende zijn ideeën op anderen over te dragen, weigert hij toch ieder actief leiderschap; ook zijn hevige ergernis over de staat der hervormde kerk na de restauratie kan hem er niet toe brengen het initiatief te nemen tot een ver zetsactie. De enige functie die hij met toewijding vervuld heeft, was er een van het woord: het advocaatschap, de enige die hij begeerd heeft, het professoraat, eveneens en zelfs deze vurige begeerte werd mogelijk het best geschat door Anton Reinhard Falck die het onverantwoordelijk noemde, dat men Bilderdijk niet professor had gelaten, zo lang zijn wispelturigheid het veroorloofde.

Zomin als zijn christendom is zijn politieke houding denkbaar los van zijn dichterschap. Opgevoed in afkeer van de heerserskliek der regenten waaraan zijn vader zijn maatschappelijk wansucces toeschreef, moest met het bewustzijn van zijn talenten zijn verzet tegen hun gemakkelijk verworven sociale meerderheid groeien. Maar zijn ziekelijk egocentrische geest kon dat verzet niet uitvieren in de broederschap van het patriottendom en lang voor hij uit zijn ziekenkamer naar buiten kwam, had het woord hem een andere compensatie geboden in ‘de genealogie, die ik met veel zorg heb opgemaakt, toen ik 14 à 16 jaar oud was’ en die zijn afstamming van het huis van Heusden en Teisterbant, zijn verwantschap hogerop met de Nassau's vastlegde. In deze wereld paste geen volkssoevereiniteit, maar een krachtig centraal wereldlijk gezag, het gezag van de daad, dat tot taak had het gezag van de Geest dat hij zelf in zo hoge potentie vertegenwoordigde, te ondersteunen en aan de wereld der normaliteit op te leggen. Zo gezien wordt het begrijpelijk, dat Bilderdijk die men nóch een weerhaan nóch een baatzuchtig mens kan noemen, achtereenvolgens zo vele heren kon dienen én verguizen en dat deze uiterst eergevoelige mens bijna zijn leven lang aanspraak maakte op giften en pensioenen van beschermers voor het onderhoud van zich en zijn gezin.

Een korte karakterschets van een zo gecompliceerd en overgevoelig wezen als Bilderdijk moet noodzakelijk niet alleen in volheid van tegenstrijdige details, maar ook in dynamiek te kort schieten. Bilderdijk was niet, hij werd. In zijn overgevoeligheid sterk aangegrepen door zijn zeer bewogen levenslot is hij allerminst dat type van de conservatief die uit gebrek aan vitaliteit, uit levensangst of onvatbaarheid voor indrukken zich aan een onwrikbaar wereldbeeld vastklemt, maar diezelfde overgevoeligheid dreef hem bij iedere botsing met de werkelijkheid meer en meer terug in de wereld van de droom waarin hij zijn kinderjaren doorleefd had, en meer en meer verschanste hij zich in de fictie, dat zijn innigst verlangen nooit naar een andere dan die wereld was uitgegaan.

En toch kan men in zijn ontwikkeling tussen omstreeks zijn twintigste en veertigste jaar, tussen de anonieme bekroning van zijn werk door het Leidse dichtgenootschap en het begin van zijn ballingschap in 1795, een langdurige poging zien om zich in de ‘normale’ wereld in te leven, of misschien moeten we het zo zeggen: om zijn droomidealen aan de overzijde van de ‘klove’ te verwezenlijken. *De Invloed der Dichtkunst op het Staatsbestuur* had de opgegeven titel van zijn bekroonde dichtstuk geluid en het was wel geen toeval dat juist dit onderwerp hem trok en hij in de aanhef zijn dichtvuur met de moed van een kloek strijdros vergeleek. Het zelfbewustzijn dat deze openlijke erkenning van zijn macht over het woord, met zijn benoeming tot lid van het Leids genootschap en een tweede bekroning in het volgend jaar (waar hij opnieuw anoniem naar gedongen had), hem verleende, zette hem tijdelijk over zijn verlegenheid en schuwheid in de omgang met zijn medemensen heen. Hij kwam in schriftelijk en persoonlijk verkeer met de grote geesten van zijn tijd, met zijn mededingster in de tweede prijsvraag barones De Lannoy en met Rhijnvis Feith die zijn vriend werd tot de politieke tegenstellingen én de tegenstelling tussen de ‘onbegrijpelijke’ en de ‘al te begrijpelijke’ (zoals ze elkaar karakteriseerden) hen van elkaar verwijderden. Zijn vader belastte hem met de boekhouding op zijn kantoor met de bedoeling hem op den duur in zijn ambt te laten opschuiven. Nu hij daar niet langer een lastpost, maar een persoon van gewicht was, viel het hem ook gemakkelijker opgewekt deel te nemen aan het huiselijk leven in de familie-kring. In 1779 behaalde hij nog weer eens een prijsvraag-laurier, ditmaal van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde voor een verhandeling *Over de betekenis van Dichtkunst en Welsprekendheid voor de Wijsbegeerte* en op geen mindere mededinger dan de procureur-generaal bij de Hove Provinciaal te Utrecht mr. Hieronymus van Alphen. Van nog andere betrekkingen en van verhoogd zelfbewustzijn getuigde een klein bundeltje erotische poëzie, *Mijn Verlustiging,* gedeeltelijk vertalingen naar het Grieks en Latijn, in hetzelfde jaar verschenen en dat zich onderscheidde door een hartstochtelijkheid waaraan alle schuchterheid vreemd was.

Al heeft Bilderdijk naar het wel schijnt zonder al te grote weerzin het hem door zijn vader opgelegde ambt vervuld, het strookte toch te weinig met zijn eerzucht en talenten dan dat hij het niet, zodra de kans zich voordeed, op een jongere broer afschoof en bij zijn vader een tweejarige studietijd in Leiden bedong. Bij zijn reeds verworven ruime kennis, grote intelligentie en studiezin en bezield door een eerzuchtige ijver gelukte het hem niet alleen binnen die termijn de meesterstitel te behalen, maar ook nog heel wat uren te besteden aan de vele andere wetenschappen die zijn belangstelling hadden: taalstudie, natuur- en sterrenkunde en medicijnen, zonder zich geheel van het gezellig verkeer met zijn medestudenten af te zonderen: uit zijn studentenjaren dateert onder andere zijn levenslange vriendschap met de democraat Jan Valckenaer.

Als beroemd en niet meer jeugdig student had Bilderdijk zich een mate van zelfstandigheid verworven, die een terugkeer in het ouderlijk huis, afgezien van het weinig plezante humeur van zijn ouders, niet aantrekkelijk voor

hem maakte: hij wist zijn vader dan ook te overreden hem financieel te steunen tot hij zich in Den Haag een praktijk als advocaat had weten te veroveren.

Naar zijn eigen zeggen was Bilderdijk het liefst militair geworden. Waar zijn gestel hem uitsloot van wat zijn boeken hem als het ridderlijkste beroep hadden leren verheerlijken, vond hij vergoeding in de rol van die andere verdediger der onschuld, die:

> *De Wet herstelt in 't Godlijk Rechtsgezag;*
> *Verdrukten redt, verdrukkers dwingt te sidderen.*
> *Waar hij heur stem ter vierschaar dondren doet,*
> *En, evenbeeld der Vaderlijke ridderen,*
> *Rechtschapen deugd voor laffe schenders hoedt!*

Van huis uit orangist en in Den Haag weldra een der steunpilaren van de prinsgezinde partij en raadgever van Willem V, vond hij die deugd vooral bij zijn door de ‘kezen’ verdrukte partijgenoten - beroemd en berucht werd zijn verdediging in 1785 van Kaat Mossel, de befaamde Rotterdamse visvrouw en orangistische gangmaakster - maar zijn ridderlijkheid was niet zo partijdig, dat zij hem weerhield na de omslag van 1787 niet gelijke welsprekendheid voor ontrechte patriotten op te komen.

Een tijd lang kon het schijnen of de dichter Bilderdijk vrede gesloten had met de wereld der normaliteit en zijn woord dat zo ridderlijk-strijdvaardig over de balie klonk, in haar dienst had gesteld. In geen tijd van zijn leven heeft hij zo weinig gedicht als in zijn studententijd en Haagse jaren. Het kon zo lijken, zolang de normen der ‘gewone’ wereld hem in geen enkel opzicht te kort deden, maar zodra dat niet langer het geval was, trok hij zich op zijn eigen normen aan de andere zijde van de ‘klove’ terug. Een tijd lang kon hij erin slagen de felle impulsen van zijn individualistisch gemoed terug te dringen in de gangbare vormen van een geordend sociaal verkeer, maar niet zonder dat er iets wrong en dat te meer, waar die impulsen met zijn eigen redelijke bezinning in conflict kwamen. Bilderdijk was als meer overgevoelige mensen zeer zinnelijk van aard en wel van een bijna uitsluitend seksueel gerichte zinnelijkheid. Alle andere begerigheid was hem vreemd en hoe kostbaar zijn royale hand zijn levenswijs ook kon maken, zijn persoonlijke eisen waren zo sober, dat zijn vrienden zich soms bezwaard voelden door het vorstelijk onthaal, dat hij zich zelf verplicht meende te zijn hun te bieden. De onverbloemde hartstochtelijkheid van de gedichtjes uit *Mijn Verlustiging,* al waren het dan ‘vertalingen’, deed niet alleen vele lezers meesmuilen, maar liet ook de dichter niet geheel met rust die immers juist nog in zijn bekroonde verhandeling de wulpse poëten gekapitteld had. Gelukkig was de verhandeling nog niet gedrukt en kon hij een passage inlassen, waarin... het minnelied nadrukkelijk van die wulpsheid werd vrijgesproken en ook elders vond hij gelegenheid nog eens te betogen, dat het de taak is van ‘reden, wijsheid en deugd heel het samenstel onzer dierlijke en zedelijke driften onder haren scepter te vereenigen’.

‘Illuminatie en vreugdebedrijf gehouden door Kaat Mossel in de gevangenis met de meit en naaister van den cipier op zondag den 28 november 1784.’ Ets door J. Hulstkamp. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

Wij gaan op deze in zich zelf niet zo belangrijke episode uitvoerig in, omdat ons inziens hier zo al niet het feitelijke dan toch het symbolische uitgangspunt ligt van de romanticus Bilderdijk en wij in die romanticus wel in de eerste plaats onze ‘erflater’ zien. Na deze enkele poging om de felheid van zijn driften onder te drukken in de vlak kabbelende verstandelijkheid waartoe de diepe redelijkheid der grote 18de-eeuwse denkers in de zelfvoldane genootschapssfeer was afgevloeid, zou hij in zijn persoonlijk leven en in zijn dichtkunst waarin dat leven zich bijna van dag tot dag spiegelde, het gevoel en de intuïtie tot levende norm verheffen boven het verachtelijk en struikelend mensenverstand en heel zijn scherpe intelligentie en zijn macht over het woord gebruiken om dat... redelijk te verantwoorden.

Wanneer Bilderdijk als een innerlijk vrij mens de wereld was ingetreden, dan had hier ook het uitgangspunt gelegen tot zijn ontwikkeling naar een groot en machtig en oorspronkelijk dichterschap. Maar Bilderdijk was, zoals we gezien hebben, een aan alle kanten geremd man, een man zonder opperhuid en dat zou zich wreken op ieder terrein waarop zijn veelzijdige en rusteloze geest zich bewoog. Want hoe onweerstaanbaar de gevoelens ook waren die hem steeds weer dreven tegen de normaliteit te zondigen, zijn remmingen lieten hem niet toe om gelijk dat andere, daardoor alleen al zoveel hoger uitgegroeide recalcitrante dichtergenie, Shelley, naar zijn eigen normen te leven en die als nieuw en soeverein te stellen.

Bilderdijk had een te sterke persoonlijkheid om niet onder alle omstandigheden zich zelf te zijn en zijn persoonlijke ingeving te volgen, maar ook een te grote geremdheid en kwetsbaarheid om niet steeds te leven onder de dwang tot rechtvaardiging van die persoonlijke ingevingen. Doet hij dat aanvankelijk nog met een goedpratend advocatentrucje, zoals ten aanzien van zijn uit de band gesprongen *Verlustiging,* wanneer het leven hem in ernstiger conflicten trekt, kan zijn zelfgevoel daar niet mee volstaan. Voor de man die geen enkele corrigerende autoriteit verdraagt is er maar één weg: door middel van de onbeperkte macht van het woord waarover hij beschikt, alle bestaande autoriteit voor zich en zijn ingevingen op te eisen: de autoriteit der traditie, de autoriteit van het dogma, de autoriteit van de waarheid, de autoriteit van het recht, de autoriteit van God. Hier liggen de wortels van zijn groeiend conservatisme én van zijn mislukkingen in zijn persoonlijk leven, zijn dichterschap, zijn historisch en wetenschappelijk werk.

In zijn persoonlijk leven kwam het eerste grote conflict uit zijn al te vurig temperament voort. Een paar jaar na zijn vestiging in Den Haag en de verloofde van Anne Luzac te Leiden, liet hij zich meeslepen in een minnarij met de beeldschone Catharina Rebecca Woesthoven die in het voorjaar van 1785 tot een overhaast huwelijk noodzaakte. Hoewel hij mogelijk toen al wel beseft heeft, hoe weinig louter de gevoelens waren die hem aan Catharina Rebecca ketenden, heeft hij er blijkbaar niet aan gedacht zich te onttrekken aan wat hij in deze zijn plicht achtte, maar wat hij onherroepelijk afwees was het oordeel van de wereld over zijn ‘misstap’. In zijn brieven aan zijn aanstaande vrouw maakte hij de waarheid, Gods engelen en God zelf tot zijn bondgenoten en toen hem twee maanden na zijn huwelijk een dochtertje ge-

boren werd, zong hij het toe, met een uitdagende blik over de wieg heen naar de Haagse klappeien:

Heeft Hij 't leven
U gegeven
Wichtjen, 't was op mijn gebeên.
't Is aan geen onkuische lusten,
Die uw ouders dartel bluschten,
Dat gij 't schuldig zijt, o neen!

In enkele jaren had Bilderdijk zich in Den Haag een bloeiende praktijk verworven en een goede naam als rechtskundig raadsman der orangistische partij. Toen Willem V in 1787 op die onzalige gedachte kwam de binnenlandse geschillen door buitenlandse inmenging op te lossen en de Pruisen te hulp riep, zond hij dan ook Bilderdijk als raadsman in bestuurlijke zaken naar de hertog van Brunswijk, de aanvoerder van het binnenvallende leger. Het tekent Bilderdijks eigenaardig legalisme, dat hij niet alleen geen bezwaar maakte tegen deze rol, die zijn politieke tegenstanders landverraad noemden, maar dat hij zich meer dan op zijn juridische adviezen liet voorstaan op de militaire bekwaamheid, die hij bij deze gelegenheid getoond zou hebben en waarvoor Brunswijk hem na de bezetting van zijn vaderstad met een ‘Tout cela n'est dû qu'à vous, monsieur’ beloond zou hebben.

De ambten die hem na de triomf der Oranjepartij werden aangeboden, wees hij af, half uit afkeer van ambtelijke gebondenheid die hij zijn leven lang zou tonen, half omdat ze ver bleven beneden het loon dat hij zich al in de droom had toegedacht. Hij bleef advocaat en pleitte, gelijk gezegd, nu herhaaldelijk voor vervolgde patriotten, totdat de politieke weegschaal opnieuw omsloeg, Willem V in januari 1795 naar Engeland uitweek, de Staten van Holland ontbonden werden en de Provisionele Representanten van het Volk van Holland de regering in handen namen. Als advocaat van den Hove van Holland werd ook Bilderdijk uitgenodigd de door deze voorlopige regering uitgevaardigde verklaring van de rechten van de mens en de burger met een eed te bevestigen. Hij weigerde niet alleen, maar vroeg vrijstelling ervan in een rekwest zo vol minachting tegenover de nieuwe gezaghebbers, dat de uitwerking hem weinig verbaasd kan hebben: de regering verzocht hem binnen tweeënveertig uur Den Haag en binnen acht dagen de provincie te verlaten.

Willem Bilderdijk is wel zijn leven lang een recalcitrant, maar nooit een opstandeling geweest en de ware motieven van zijn gedrag in 1795 liggen dan ook nu weer achter het woord, ditmaal het woord van recht en trouw aan Oranje, dat het al te menselijke in hem moest dekken: zijn rijke praktijk had de man die in alles zijn grote allure trouw bleef en zich bij voorbeeld in zijn Haagse jaren een bibliotheek van zesduizend delen had aangeschaft, niet bewaard voor een steeds benauwender schuldenlast en niet minder drukkend was hem zijn jammerlijk mislukt huwelijk geworden, de vernedering van de vleselijke gebondenheid aan een vrouw die hem vijf kinderen schonk waarvan er slechts twee in leven bleven, en wier koel en kribbig ka-

rakter haar weinig geschikt maakte voor de rol van slavin en engel van zijn veeleisende liefde: kortom zijn ballingschap was trouw ja aan Oranje, maar tegelijk een vlucht. Via Amsterdam en Groningen trok hij naar Hamburg en vandaar op het eind van 1795 naar Londen, waar hij zo goed en zo kwaad als het ging in zijn onderhoud voorzag met het geven van rechtskundige adviezen en lessen in de vele vakken, die hij beheerste en ook wel eens meende te beheersen en het tekenen van pastel-portretten.

In een van zijn leerlingen, de twintigjarige dochter van de Hollands-Duitse schilder Schweickhardt, ontmoette hij daar het geluk van zijn leven: een vrouw, die liefdevol en intelligent de onderdanige beschermengel werd van de moeilijke man en in haar onuitputtelijke liefde en bewondering voor haar dichter de kracht vond om in een leven vol zorg en smart gelukkig te zijn met zijn aanhankelijke dankbaarheid. Maar in de wereld der normaliteit ziet dit vinden van het geluk er zo uit: een berooid en met schulden beladen banneling, echtgenoot en vader van twee kinderen, misbruikt het vertrouwen van een beschermer door zijn dochter te verleiden en er is reden aan te nemen dat Schweickhardt het geval inderdaad zo ‘normaal’ zag en dat de dichter niet verzweeg. Ook hier kon hij alleen uit een voor zijn zelfgevoel ondraaglijke positie bevrijd worden door het woord, dat twintig jaar dichterschap hem met onbeperkte virtuositeit, twintig jaar strijd tegen de normale wereld met onbeperkte innerlijke overtuigingskracht hadden leren hanteren. Kan hij geen goud en juwelen aan de voeten van zijn geliefde leggen, welnu hij grijpt naar de pen en verleent haar adeldom, naar de tekenstift en ze beschikt over een al-oud familiewapen. Kan hij haar geen verzekerd bestaan als zijn wettige echtgenote bieden, zou iemand het wagen zijn daad naar de maat der normaliteit te meten, het woord maakt God tot zijn bondgenoot en Gods soevereiniteit stelt hem boven iedere verdenking:

Wat leggen Priesterlijke handen
Bij andren, menschelijke banden
ô De onzen zijn door God gelegd.
Hij die ons voor elkaar bestemde,
Voor eeuwig hart aan harte klemde,
Hij is het zegel onzer Echt.

En in het bewustzijn daarvan vervangt hij de huwelijksakte door een aantekening in zijn bijbel in uitdagend plechtig Latijn: ‘Anno 1797, op de 18de mei te Londen nam ik mij tot vrouw de zeer edele maagd Catharina, Wilhelmina Schweickhardt, die de Almachtige God mij onverlet moge behoeden.’ Men zou Bilderdijks verwikkeld wezen alweer onrecht doen, wanneer men hierin een soort advocatentrucje zag om zich aan iedere ethische verantwoording te onttrekken. Het ontroerende ‘Gebed’ dat hij in deze dagen schreef, is een onmiskenbaar getuigenis van een zware innerlijke strijd:

Ik smeek om niets, hoe kwijnend, hoe bedroefd.
Gij ziet me een prooi van mijn bedwelmde zinnen:

Gij weet alleen hetgeen uw kind behoeft,
En mint het meer dan 't ooit zichzelf kan minnen.
Geef, Vader! geef aan uw onwetend kroost,
Hetgeen het zelf niet durft, niet weet te vragen!
Ik buig me neêr; ik smeek noch kruis noch troost;
Gij, doe naar uw ontfermend welbehagen!

Voor God kon hij zich verdeemoedigen, maar voor de mensen nooit. ‘Of ik wel of kwalijk gehandeld heb,’ schreef hij aan zijn wettige vrouw op een reeks verwijten die hij met evenveel beschuldigingen beantwoordde, ‘is tusschen God en mij.’ God stond met hem en met hem alleen buiten de wereld der normaliteit en het valt niet te ontkennen, dat waar hij zich tegen die wereld keert, zijn zich één voelen met God tot een bijna identificatie voert, waaruit meer de ‘God in 't diepst van mijn gedachten’ van zijn niet-toevallige bewonderaar Kloos dan de deemoed spreekt. Zó, waar hij herhaaldelijk de geest der eeuw dreigde met het ‘verterend vuur’ waarin de ‘langgetergde wreker’ het ál op de laatste dag zou doen opgaan; zó, waar hij in een grafschrift op zijn levenslange, hulpvaardige vriend Valckenaer, deze vrijdenkende democraat van zijn zonden ontsloeg, waar hij vertoornd, wanneer Willem I zich het recht aanmatigde - net als hij! - adeldom te verlenen, dit ‘aan God verzaken’ noemde, of hij in een gedicht uit het begin van zijn ballingschap de gastvrije vreemdeling aansprak:

'k Ben Bilderdijk - Ge ontzet? Nu kent ge heel mijn lot.
Die naam is nergens vreemd, waar de eerbied woont voor
God.

In juli 1797 dreef een opdracht van de prins, de verwachting van de kans op een professoraat aan een van de Westduitse universiteiten of zijn eigen onrust en een conflict met Schweickhardt of mogelijk ook dit alles bij elkaar hem naar Brunswijk, waarheen Catharina Wilhelmina hem volgde om er naar ridderlijke trant als ‘mevrouw van Heusden’ het lot van Herr Von Teisterbant te delen. Een lot dat niet licht was: een jaargeldje van de ex-stadhouder en een van de hertog konden hem niet bewaren voor eindeloos les geven en nooit aflatende geldzorgen. Voortdurend sukkelend aan echte of ingebeelde kwalen, meende hij steeds het einde nabij te zijn en begroette het in zijn verzen met sombere opluchting. Buiten staat door een royale bekentenis van zijn echtbreuk met zijn eerste vrouw te breken, droeg hij nog jaren lang de last van een onwaardige dubbele rol, waaraan Catharina Rebecca in 1802 door een eis tot echtscheiding een eind maakte. Opmerkelijk, dat de traditionalist Bilderdijk zich ook daarna niet geroepen voelde zijn tweede huwelijk te wettigen en waar dat pas gaf de echtbreuk als een van de gruwelen zijner zondige eeuw geselde. Inmiddels had zijn tweede vrouw hem een aantal hartelijk welkom geheten kinderen geschonken, maar ook hierin vervolgde hem het lot: van hun negen kinderen heeft alleen de laatstgeborene zijn ouders overleefd.

In het begin van 1806 waren de politieke verhoudingen in het vaderland zodanig verschoven, dat Bilderdijk meende op de uitnodiging van enige vrienden te kunnen ingaan om naar de Republiek terug te keren. Hij was er nauwelijks aangekomen of de republiek was een koninkrijk geworden, niet echter het koninkrijk der Oranjes waar hij van gedroomd had, maar onder de broer en het creatuur van de ‘onmens’ Napoleon. Doch geen wereldlijk gezagvoerder zou beter in de droom van de romantische dichter passen dan de romantische Lodewijk die zich Koning droomde. In die koningsdroom vervulde de Dichter een onmisbare functie en het was die onmisbaarheid vooral, waar de nu vijftigjarige banneling zo lang naar gehaakt had, meer dan naar het koninklijk jaargeld van ƒ6000 dat hem, gezien zijn aard, evenmin uit de geldzorgen hielp als 's konings gunst en opdrachten uit zijn vervreemdingswaan. Immers na tien jaar haken naar een geïdealiseerd vaderland, kon de werkelijkheid van het klimaat en de huisvesting af tot de heersende geest toe hem alleen maar reddeloos ontgoochelen. Slechts één vernieuwing benaderde zijn ideaal: de monarchie, zij het dan zonder Oranjevorst. Tomeloos in zijn gevoelens, maar vooral in zijn woorden-zegt hij zelf niet ergens dat de dichter onwillig en onwetend woorden gebruikt ‘die verder loopen dan zijn eigen oordeel ze goedkeuren zou’ - was hij bereid in brallende verzen niet alleen Lodewijk te verheerlijken, maar ook het gezag dat achter zijn gezag stond en het weldra opzij zou schuiven: de nog kort tevoren gesmade en vervloekte Napoleon. Waarmee hij intussen, zoals in het vlak der normaliteit te verwachten was, niet de bewondering en de gunst van de veroveraar voor de onverstaanbare dichter van een verachtelijk miniatuurstaatje verwierf, maar wel de ergernis en de verontwaardiging van zijn landgenoten die als in '87 alleen het ‘verraad’ zagen. Van zijn positie als hofdichter bleef onder het keizerrijk weinig over, slechts door bemiddeling van oude vrienden kreeg hij een opdracht tot medewerking aan de vertaling van... de Code Napoléon!

Gaan we uit zijn gedichten zijn stemming na, dan blijkt, dat hij zich in de vier jaren hofgunst onder Lodewijk nauwelijks minder ongelukkig voelde dan in de vier jaren van vergetelheid onder Napoleon of in de schijn van satisfactie die het koningschap van Willem I hem bracht. Men kan dat aan zijn vele persoonlijke tegenslagen wijten, zijn lichaamskwalen en die van de geliefde vrouw, het verlies van zijn kinderen, de eeuwige geldnood, de teleurstelling, dat hij onder geen bewind geroepen werd tot het professoraat, waarin hij meer en meer zijn roeping én het hem toekomend ereambt zag. Men kan het wijten aan ‘de geest der eeuw’, waartegen hij zo rusteloos getoornd heeft, maar behalve dat hij daarbij, zoals we straks nog zullen zien, wel zeer verschillende geesten in één spookgestalte liet samenvloeien, men zou daarbij toch ook van een redelijke logica uitgaan, die wordt gelogenstraft door het bestaan van tal van gelijkmoedige pechvogels en minder wrevelige wereldhervormers én die weinig strookt met de door Bilderdijk zelf tot beginsel verheven romantische antiredelijkheid. Daarom begint, wie hier naar een redelijke verklaring uit de omstandigheden zoekt, aan de verkeerde kant. In *De Kunst der Poëzy* , dat Bilderdijk in 1809 in ‘Felix Meritis’ te Amsterdam voordroeg en waarin hij afrekende met de knutselende verzensmeden, de met

Een door Bilderdijk eigenhandig getekende kaart van de ‘Eerste Wareld’. *Bilderdijkmuseum, Amsterdam*.

'liksteen, schaaf en vijl' uitgeruste kunstrechters en de betogende filosofen, en voor de soevereiniteit van het gevoel opkwam, zegt hij:

'k Bleef in mij-zelf bepaald, doorzocht mijn eigen ziel,
En vond de waarheid daar, die zich verscholen hiel.
'k Zag alles opgelost in 't eenig zelfgevoelen;
Dit, grondslag van mijn zijn, bewustzijn, en bedoelen.

Dit zelfgevoelen was het dat hem tot een rusteloze zwerver van land tot land, van stad tot stad, van huis tot huis maakte, tot de eeuwig ontevredene, de 'Grote Ongenietbare' zoals Huizinga hem gedoopt heeft, tot de niets-genietende tegelijk, de sobere-uit-begerigheid, de versmader uit verlangen. Dat zelfgevoel toch verbood hem steeds weer met welke aardse onvolkomenheid ook genoegen te nemen, omdat dat afbreuk deed aan de hoogheid van de droom, waarin hij zijn norm had gesteld.

Niet alleen de kunst der poëzie diende hem om van dat gevoel als laatste waarheid te getuigen. Toen er aan het Atheneum te Amsterdam in 1815 een hoogleraar in de Nederlandse taal- en letterkunde benoemd zou worden, meende Bilderdijk daarop te mogen rekenen, én omdat hij zonder twijfel de bekwaamste gegadigde was, én ook omdat hij, zij het uit de tweede hand, reeds een toezegging in die richting van Willem I had gekregen. Toen hij echter voor de onbenullige Van Capelle werd gepasseerd, begon het 'voddige Amsterdam' waarheen hij in 1809 na een kort verblijf in Den Haag en Leiden met het hof van Lodewijk mee verhuisd was, hem tegen te staan en hij verhuisde naar Leiden. De 'woordbreuk' van de koning was de genadestoot aan het ideaal dat hij zich van het herstel van het huis van Oranje gemaakt had, het verwerkelijkte en daarom niet meer te idealiseren ideaal, dat slechts verworpen kon worden en dat zich in zijn vroege ouderdom door geen nieuw meer liet vervangen. Van dat ogenblik af verviel hij meer en meer tot een wrokkend cultuurpessimisme dat zich van het aardse afwendde in een groeiende zekerheid van de spoedige wederkomst des Heren en van een mystiek verkeer met de overzijde van het graf. Juist dat cultuurpessimisme moet aantrekkelijk geweest zijn voor de jongelingschap van omstreeks 1820, die krachtig genoeg was om in verzet te komen tegen het lamzalig optimisme van de restauratie. In Leiden zag Bilderdijk de student Da Costa weer, die hem al in Amsterdam als vijftienjarige knaap met zijn eerste dichtproeven tegen het kloppend hart gedrukt was komen opzoeken en zeer welwillend ontvangen. Spoedig werden ook Da Costa's vrienden onder anderen Capadose en de beide zoons van Van Hogendorp in de kring opgenomen en nu rees het plan dat Bilderdijk voor deze jongelieden uit de volheid van zijn kennis en de gloed van zijn overtuiging een privatissimum over de vaderlandse geschiedenis zou houden. Hij zelf wilde niets liever en begon reeds in het najaar van 1817 met de lessen die de grondslag zouden worden niet alleen van zijn *Geschiedenis des Vaderlands* , maar ook van zijn diepgaande invloed op de jonge generatie. Ondanks niet aflatende kwalen en zorgen en een toenemende zwakte van hoofd door het regelmatig gebruik van opium als slaapmiddel

liet hij zich toch half door de jeugdige ijver van zijn gevolgschap half door zijn groeiende afkeer tegen iedere vernieuwing meeslepen in een reeks van polemieken, zoals tegen de Siegenbeekspelling, de koepokinenting, het ‘vrijheidsspook dezes Tijds’, culminerend in de grote pennestrijd over Da Costa's reactionaire geloofsbelijdenis: *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw* .

In 1826 dwong zijn gezondheidstoestand hem zijn colleges te staken. Hij verhuisde nog weer eens naar Haarlem, waar hij - zelf vergeleek hij, die eens zijn dichtvuur als een briesend strijdros had voorgesteld, zich in zijn ouderdom bij een oude baker, die het dodeinen niet meer laten kon -bijna tot het laatst toe voortging zijn gevoelens en gedachten in verzen te laten uitstromen. Hij stierf er in het laatst van 1831, nadat de trouwe Catharina Wilhelmina hem een jaar eerder was voorgegaan.

Dit omtrent een leven, dat ondanks zijn bewogenheid zijn betekenis voor het nageslacht uitsluitend ontleent aan het werk waar het zich in spiegelde.

Dat werk bestaat in de eerste plaats uit ruim tweeduizend grote en kleine gedichten of wel geteld meer dan driehonderdduizend versregels. De voor de hand liggende opmerking, dat er veel kaf onder dit koren zit, is in zekere zin niets anders dan een bevestiging van zijn waarachtig dichterschap, in die zin namelijk, dat voor deze zwijgzame man die naar zijn eigen zeggen in proza nooit kon zeggen wat hij wilde en zoals hij het wilde, het vers de natuurlijke uitingsvorm was van al zijn gevoelens, ook de meest banale: ‘een onvermoeibaar versifex, de bezinger van het onbezingbare’, met de woorden van Huet. Wanneer we ons echter afvragen waarom deze geboren dichter, die nog bovendien het - overigens in vele opzichten twijfelachtig - voorrecht geniet door een grote politiek-religieuze groep van de natie als profeet te zijn gemonopoliseerd, vrijwel niet meer gelezen wordt, dan kunnen we dat niet aan dat ‘kaf’ alleen wijten. Waar is de grote dichter wiens werk zich als een totaliteit handhaaft? Het gaat er niet om, dat ook de goede Bilderdijk wel eens geslapen heeft, maar dat het praktisch onmogelijk is een bloemlezing van zuivere juwelen uit dit omvangrijke oeuvre bijeen te zoeken, omdat vrijwel ieder stuk van zijn hand uitdrukking is van zijn geniale, maar geboeide, geremde, gehavende persoonlijkheid, omdat dit werk vol leven, intuïtie, hartstocht en temperament bijna nergens gaaf en ongedwongen is uitgegroeid. Terecht heeft Van Vloten in zijn bloemlezing uit Bilderdijks werk ernaar gestreefd een representatieve, niet een keurcollectie te geven en Kloos die dat laatste wel poogde te doen, gaf een weinig boeiend geheel. Wat wij in de dichter, de geleerde, de denker, de mens Bilderdijk bewonderen is altijd weer het fragment, de inval, die óf door gebrek aan zelfbeheersing ontspoort óf bij gebrek aan soeverein zelfbesef overpraat wordt. Zijn natuurlijke ontwikkeling als dichter van gereglementeerd classicistisch dichtgenootschapper naar individualistisch romanticus is daardoor beknot. Want hoe fel hij ook op-toornde tegen de ‘waanwijze’ Abderieten die ‘de vrije vlucht der geestdrift’ wilden inkorten, toch kon hij geen afstand doen van het gezag der classicistische retoriek, van die pronk van rollende woorden en holle beelden die hij met zijn fenomenale beheersing der versificatie zo indrukwekkend hanteerde. Hij kon dat te minder, waar zijn verkommerende jeugd, zijn zwak ontwikkelde

zintuigen, heel zijn binnenkamers lichamelijk en geestelijk gestel hem afgesloten had van die diepe bron van inspiratie, eenvoud en beeldvernieuwing, waar andere romantici zo rijkelijk uit geput hebben: het contact met de natuur.

Het vermogen om zich te ‘vermeien in het groen’ miste hij volkomen. Wanneer de goedige Lodewijk Napoleon of welmenende vrienden hem een weldaad dachten te bewijzen door hem een rustig zomerverblijf aan te bieden, vluchtte hij er na een paar dagen ‘doodziek’ weg of zijn brave vrouw moest om erger te voorkomen op het laatste nippertje de uitnodiging met een tactvol briefje afwijzen. De natuur kende hij eigenlijk slechts als decor van het speels vermaak der klassieke godenwereld en het is opmerkelijk, dat in het werk van deze al-bezinger de natuurpoëzie zeer schaars is en wat er nog is zelden doorleefd aandoet. Ja, bij het lezen van zijn gedichten rijst vaak de gedachte - waarvan wij de verklaring en uitwerking gaarne aan de psychologie overlaten -of alle ‘vermeien’ hem niet vreemd was. Dat voert ons nog even terug op wat wij hierboven van zijn soberheid zeiden. Tafelgenot kende hij niet, muziek, spel en dans zijn hem vreemd en zijn erotische poëzie is eigenlijk niet erotisch maar puur seksueel, het erotisch spel ontbreekt erin, is uiterst zwak of doet zich in een wonderlijk geperverteerde vorm voor als in de ballade van Jonkheer Brand van Wijk. Zijn erotiek kent maar één vorm: de ‘omhelzing’, maar één symbool: de ‘echtkoets’, maar één, puur-mannelijk gericht, verlangen: de onderwerping. Ook daarin was hij een ridder, dat zijn vrouwenverering naar de weinig verfijnde trant der ridderpoëzie al te gauw uitloopt op de eis van het ‘sine wille doen’.

Aan zijn jeugd terugdenkend schreef hij in 1818:

Toen reeds zong ik zonder beven
Moedig en rechtschapen Bard,
Boven lof en smaad verheven,
Met een vrij en open hart.

Wie aan de waarheid van deze woorden twijfelt, maakt Bilderdijk daarmee nog niet tot een uitzonderingsfiguur: geen dichter zingt uit openhartigheid. De dichter staat altijd aan de kant van de verbeelding en tegenover de werkelijkheid - binnen en buiten hem - onverschillig of zijn verbeelding een vlucht uit, een verbloemen of een ontkennen van, een spotten met of een protest tegen die werkelijkheid is. Bilderdijk die het dichterschap in al deze aspecten gekend heeft, vat in een van zijn schoonste fragmenten, waarmee de onvoltooide *Ondergang der eerste wareld* afbreekt, al zijn verschijningsvormen in de grote Troosteres samen:

Gij Dichtkunst, reine Geest des Hemels, mij bij 't leven
Tot zalfster aller weën, geleide en schuts gegeven;
En trouwe gezellin door ballingschap en plagen
Mijn wellust tot aan 't eind der mij bestemde dagen!

Om echter ook voor anderen dan de dichter zelf zo een reine Geest des Hemels en zuivere Troosteres te kunnen zijn moet de verbeelding voor alles haar afstand met de werkelijkheid handhaven, dat wil zeggen niet irreëel worden, maar zich los maken van de kleine persoonlijke werkelijkheid van de dichter zelf. Niet in een aantal al of niet gedrukte platte aardigheden of onkiese toespelingen of in de starheid van zijn overtuiging, maar in dit dooreen-halen van verbeelding en werkelijkheid ligt mijns inziens het 'ongenietbare' in de dichter die Vondels opvolger had kunnen zijn en zijn meerdere in menselijke veelzijdigheid was. In zijn in aanleg grootse verbeelding, voortdurend geremd door de kleine prikkelingen die zijn ziel zonder opperhuid van de werkelijkheid ervaart, in het werkelijke leven er voortdurend op bedacht de held van zijn verbeelding te zijn en als zodanig erkend te worden, leeft hij als een gefnuikte arend in de hoenderhof.

Het moet die romantisch-individualistische overgevoeligheid geweest zijn, die hem tot zielsverwant maakte van een man, wiens ideeën hij zo weinig deelde: Rousseau, wiens *Confessions* hij vertaalde, hoewel hij in hem 'een geesel des menschdoms, erger dan Attilla' zag.

Wanneer wij Bilderdijk niet meer lezen en wij lezen hem niet meer - het feit alleen al dat het hem in 1906 gewijde gedenkboek een partijboek en enkel een partijboek was, bewijst dat - dan is het doordat zijn geremdheid als mens hem belette als dichter afstand te doen van het gezag van het imponerende woord en hem dwong zijn reële zelf telkens meer dan levensgroot voor zijn verbeelding te dringen. Zelfs zijn meest geïnspireerde gedichten, als *Afscheid* doen dat - in de titel al - in zo'n mate, dat een onrechtvaardig strenge vergetelheid van een van de mooiste strofen slechts de laatste helft spaarde.

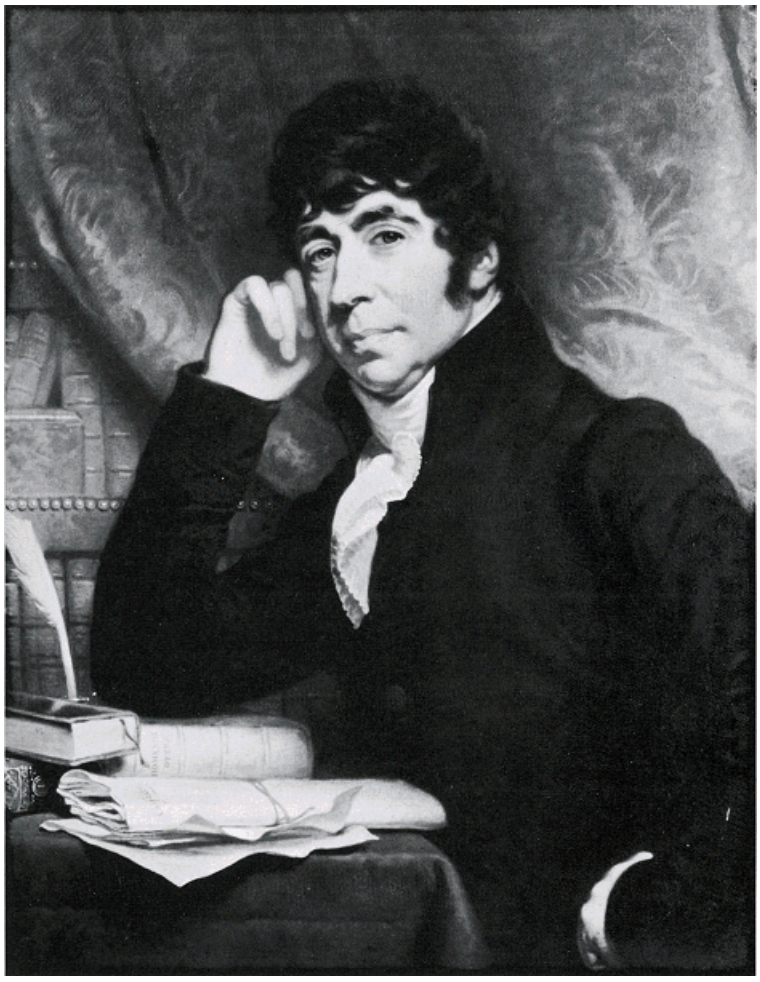
Wat verschijne
Wat verdwijne
't Hangt niet aan een los geval
In 't verleden
Ligt het heden
In het nu wat worden zal.

En hoe velen van die het citeren kennen de herkomst ervan?

In zijn wetenschappelijk werk moest dit dooreenhalen van droom en werkelijkheid zich nog meer wreken. Bij de veelzijdigheid van dat werk kunnen we daarvoor slechts op enkele terreinen bewijzen aanvoeren. Bilderdijks taalen letterkundige studiën die niet minder dan dertig delen omvatten, zullen ook door hen die zich nu nog als dragers van zijn ideeën beschouwen, niet meer worden geraadpleegd. Men zou dit misschien ten dele kunnen toeschrijven aan het normale verouderen van alle wetenschappelijke arbeid, ja het sneller verouderen zelfs juist van die revolutionerende gedachtenvondsten die ook volgende generaties tot verhoogde activiteit prikkelen. Maar dan toch zeer ten dele, en wel omdat ten eerste de vruchtdragende gedachte in Bilderdijks taalkundige geschriften, de gedachte namelijk van het orga-

nisch karakter van de taal, zowel in de taalbouw als in het taalgebruik geen persoonlijke vinding van hem is, maar een punt van de organische opvatting der geesteswetenschappen van de romantiek waarvan Bilderdijk, hoe oorspronkelijk-soeverein hij zich zelf ook zag, ja hoe wezenlijk oorspronkelijk zijn romantiek ook was in het Nederland van omstreeks 1800, ten slotte toch de Hollandse vertegenwoordiger was. In de tweede plaats zou de huidige taalwetenschap zeker nog in staat zijn de grootheid van de gedachten van een voorganger te erkennen, indien zij daarop voortbouwend, er geheel of gedeeltelijk bovenuit gegroeid was, gelijk zij met eerbied het werk van Lambert ten Kate of Jacob Grimm herdenkt. Maar een grote liefde voor de taal, een aangeboren en voortdurend geoefend taalgevoel, een vindingrijke scherpzinnigheid en een rusteloze belangstelling en ijver hebben Bilderdijk er niet van kunnen weerhouden ook in de wetenschap de droom tot norm te nemen en die aan de werkelijkheid op te leggen met het gevolg dat er in zijn taalkundige nog minder dan in zijn dichterlijke nalatenschap één gaaf stuk te ontdekken valt. Het is altijd weer de vrees om te kort te schieten door de bekentenis van zijn onwetendheid, die er hem toe drijft zich alwetend te voelen en voor te doen op al die terreinen waar zelfs zijn veelomvattende geest niet meer dan toevallige noties kon bezitten en die noties tot pijlers van zijn intuïtieve systematiek maken. Buiten staat het evenwicht te vinden tussen wegwijzende inspiratie en controlerend onderzoek, verklaart hij zijn invallen voor onfeilbaar en maakt het ‘bewijs’ tot hun slavin. En ook hier weer behoeft die onfeilbaarheid de steun van een onaantastbare autoriteit. In 1823 schreef hij aan Da Costa: ‘Ja, mijn lieve Vriend, het is één der weldaden (der uitstekendste misschien) van de Voorzienigheid aan deze onze leeftijd, een nieuw licht daarover te verspreiden [over de taalwetenschap namelijk], en een weg ter erkentenis van Jezus Christus, van val en verderf, en terug-brenging. En zonderling is het bestuur geweest dat mij, van zeer vroeg af, daar zulk een belang in deed stellen en zoo aan verknochtte, en tevens zoo buiten de invloeden van schrijvers en meeningen hield, en (ik mag het U zeggen, geen ander) telkens als een bliksemslag een nieuw en verder inzicht gaf dat mij telkens verbaasde en wegsleepte in dankgevoel en verheuging. Ja, mijn lieve Vriend, de kennis is van ons niet. Zij ligt in ons opgesloten, verduisterd; en het is niet dan door *inspiratie* dat er 't licht op flikkert waardoor wij ze ontwaren en zij als ontluikt. Mocht men dit wel begrijpen! Men zou zien en gevoelen; niet wroeten om steentjes voor goud op te delven, waar alle schat is begraven, maar niet gevonden wordt zonder fakkel, die wij onszelven niet kunnen ontsteken, en die door haar licht beschenen ons onwederstanelijk tegenflonkert en treft: De waarachtige *αυτοδίδακτος* is *θ□οδίδακτος* en de *ανθρωποδιδασκαλία* is niet of valsch [dat is ongeveer: zelfontwikkeling is ontwikkeling door God, maar de mensengeleerdheid is nietig of valsch] en -maar gij verstaat mij.’

Dit lange citaat moet niet slechts dienen om aannemelijk te maken, wat alleen met vele bladzijden voorbeelden aan te tonen zou zijn, dat de meeste van de zesduizend etymologieën die Bilderdijk in de loop van zijn leven optekende, dat zijn inzichten over het letterschrift en de geslachten van de zelfstandige

Willem Bilderdijk. Schilderij door C. Hodges. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

naamwoorden, over het Nederlands als ‘Oostersche taal’ en over de wijze van ontstaan van alle talen uit één grondtaal en de vormen daarvan die zijn ‘inspiratie’ hem onthulde niet alleen waardeloos zijn geworden, maar dat altijd zijn geweest.

Dit citaat kan ook - juist waar het uit een brief aan zijn uitverkoren discipel is - duidelijk maken, dat zijn historische belangstelling voor de taalmonumenten, waarvan zijn uitgaven van het werk van Maerlant, Hooft, Huygens en Van der Goes, zijn bestuderen en afschrijven van middeleeuwse handschriften getuigen, een invloed hebben gehad op de volgende generaties, waardoor zijn inspiratie op meer gedisciplineerde en minder geremde geesten vruchtbaarder heeft gewerkt dan op hem zelf.

En in de derde plaats doet dit citaat ons beseffen, hoezeer de eenling Bilderdijk exponent was van de grote Europese cultuurstroming der romantiek, naar zijn vorm, zijn inhoud, ja zelfs naar zo een individualiserende terugwijzing van de werkelijkheid als in dat tussenzinnetje: ‘en tevens zoo buiten de invloeden van schrijvers en meeningen hield.’ Zulke terugwijzingen zijn bij een geest als Bilderdijk als vingerwijzing niet te verwaarlozen. Er blijft genoeg in Bilderdijk te bewonderen zonder hem voor een bovennatuurlijk wonder te houden, dat zich buiten iedere invloed van buiten af ontwikkelde en er zou meer in hem te bewonderen zijn, wanneer hij zonder vrees voor verlies van zijn oorspronkelijkheid zich voor die invloeden had kunnen openstellen en zonder vrees voor verlies aan autoriteit ze had kunnen erkennen. Die invloeden en Bilderdijks reactie erop na te speuren zou een studie op zich zelf zijn, een staaltje ervan vinden we in zijn omgang met Jacob Grimm waarin de grootste taalgeleerde zich verreweg de bescheidenste toont: ‘Seine Ansichten scheinen mir oft einseitig und unhaltbar, immer aber scharfsinnig und erregend. Ich lerne, wenn ich ihn lese, wenn schon nicht das, was er lehrt,’ schreef Grimm. In 1819 zond hij aan Bilderdijk het eerste deel van zijn *Deutsche Grammatik,* Bilderdijk antwoordde niet, maar toen hij in 1826 zijn *Nederlandsche Spraakleer* uitgaf, bleek tot schade van zijn naam maar al te duidelijk, dat hij - de formulering lijkt ons niet gewaagd - Grimms boek niet had durven uitlezen. Niet had durven uitlezen, uit vrees er gedachten in tegen te komen die, aan de zijne verwant, hij dan niet meer voor zijn eigen zou kunnen doen doorgaan.

Wat we van Bilderdijk als taalgeleerde zeiden, geldt mutatis mutandis van Bilderdijk als historicus, met dit verschil echter, dat waar zowel in de taalals in de geschiedwetenschap reeds de volgende generatie zijn werk als verouderd terugwees-zijn leerling Groen van Prinsterer sprak van: une armure antique, objet curieux, mais inutile dans nos luttes et qu'on transporte de l'arsenal au musée' - door de nauwere verbinding van historie en leven zijn geschiedkundige opvattingen zowel in wekkende als in reactionaire zin veel langer hebben doorgewerkt.

De *Geschiedenis des Vaderlands* in tijdig overleg met Bilderdijk na zijn dood door Tydeman naar zijn collegedictaat uitgegeven, laat zich met recht karakteriseren als een doorlopend kritisch commentaar op de *Vaderlandsche Historie* van Jan Wagenaar: de inhoud van het laatste deel, dat van 1751-

1813 loopt en waar Wagenaar hem in de steek liet, bewijst dat voldoende. Maar deze afhankelijkheid, niet minder bepaald door Bilderdijks ongeschiktheid tot gezette en systematische studie van bronnen en literatuur als door zijn afkeer en dús wetenschappelijk afwijzen van de staatsgezinde opvattingen van zijn leidsman, had dit grote voordeel, dat hij twijfel wekte aan tal van eeuwenlang als onwrikbaar voorgestelde historiebeelden, die wel lang niet altijd door hem zelf door betere werden vervangen, maar dan toch door anderen (Groen van Prinsterer, Bakhuizen van den Brink, Fruin) op de fundamenten die hij had blootgelegd. Aan het voorafgaande werk van Kluit - dat hij daarmee van binnen de collegemuren naar een groter publiek bracht - ontleende hij zijn opvattingen omtrent de middeleeuwen als niet meer iets voorlopigs, een donker tussentijdperk, maar als iets beters waar een terugslag op volgen zou. Maar zijn kritische instelling tegenover alle staatse tradities leidde hem ook tot geheel oorspronkelijke inzichten: Fruin noemde hem de enige van onze geschiedschrijvers, ‘die een open oog voor de verdiensten onzer oude landsheeren heeft en die gevoelt, hoeveel het behoud der godsdienstige en burgerlijke vrijheid ons gekost heeft’, met andere woorden die oog heeft gehad voor de betekenis van de centralisatiepolitiek der Bourgondiërs. Bilderdijk was ook de eerste die, omdat hij als legalist kritisch tegenover de Opstand stond, besefte, dat de bevolking destijds nog in meerderheid katholiek moet zijn geweest.

Deze nieuwe inzichten in wat een onwrikbare feitenreeks had geleken, Bilderdijks begrip voor de formele en juridische structuur der middeleeuwse maatschappij, zijn waardering voor Filips en Alva, zijn afkeer van Oldenbarnevelt en De Witt, zijn minachting voor De Groot mogen al zo vele onthullingen voor zijn studenten geweest zijn, zijn cultuurpessimisme mag als alle pessimisme iets fascinerends gehad hebben voor hun jeugd, de kern van zijn invloed die tot ver in hun later leven reikte en in de Leidse academische wereld ergernis en ontsteltenis wekte, lag elders. Wat zijn studenten het meest moet hebben geboeid was, dat zijn geschiedbeschouwing één geheel vormde met zijn wereldbeschouwing en hoe eigengereid ook en op die zeer aparte wereld van het eigen nationaal verleden gericht, zich toch nolens volens inschakelde in het antirationalistisch, organisch historiebeeld der romantici met hun afkeer van de naar zij meenden onnatuurlijke, rationalistisch uitgedachte instellingen der Franse Revolutie.

Bilderdijks invloed reikt tot ver in de 19de eeuw en zelfs daaroverheen, maar perkt zich meer en meer in tot die groepen van de bevolking, waarvoor wat bij hem spontane en individuele reactie op de tijdgeest was, tot grondslag wordt van een wereldbeschouwing en een politiek program waarvan Bilderdijk waarschijnlijk niet voetstoots het vaderschap erkend zou hebben. Zijn invloed toch was in wezen tweeledig: hij was de man, die coûte que coûte de stroom van zijn tijd had willen keren, hij was ook de man die in de zelfgenoegzame doodstromigheid van het restauratietijdperk beweging had gebracht. In die laatste functie kon zijn invloed zeer breed zijn: Groen en Thorbecke, Da Costa en Potgieter konden erin delen. In de eerste zet zijn geest zich het zuiverst voort in het Reveil, waarvan hij terecht de grootvader is ge-

noemd. Het geenszins aristocratische genie Bilderdijk had, uit hoofde van zijn uitzonderlijkheid, mytisch-christelijke deemoed, zij het dan uitsluitend tegenover God, en zelfbezinning met aristocratisch zelfbesef kunnen verenigen. Maar waar hij niet aan een Byzantijns of Russisch hof, maar in een Nederlandse burgerlijke maatschappij leefde, kon die houding alleen tot een leer worden in een besloten maatschappelijke kring, waar de gemeenschap het zelfbesef sterkte en de beslotenheid de consequenties van de deemoed uitsloot. De starre verering van zijn overtuigde volgelingen, heeft zijn vergetelheid als het ware verhaast. Naarmate toch de kerkelijke partijen hem uitdrukkelijker als hun profeet opeisten, neigden de andere groepen ertoe hem als partijman af te wijzen, als partij-god neer te halen (zie de aanvallen van de enige waarachtige Nederlandse romanticus naast hem: Douwes Dekker). En-erger zonde zoal niet tegen zijn geest dan toch tegen zijn grootheid-om het dogma te redden, dat deugd = behoudend christendom, moest de arme zondaarskant van zijn wezen door zijn volgelingen of weg- of goedgepraat worden, moest hij of als deugdheld met ‘kleine vlekjes’ of als oud-testamentische aartsvader worden voorgesteld en het onrechtmatige van zijn uit nood geboren aanspraken op onfeilbaarheid als het ware voor eeuwig vastgelegd door ze al te nadrukkelijk te legaliseren.

Tot in de inspiratie van het nageslacht toe bleef hij beneden wat had kunnen zijn. Het zaad van de romantiek dat hij met volle handen had uitgestrooid, kiemde slechts kwijnend. De blauwe bloem deed het niet op polder-peil. Tot Da Costa, Beets, Potgieter, Schaepman en ten Kate sprak zijn rusteloosheid en verlangen naar het onbereikbare minder dan juist dat wat hij niet had kunnen overwinnen: de macht van het woord en de overdaad van zijn verzenstroom. De nadreun daarvan in hun dichtwerk en de deugdzaam-heidsloutering van zijn postume partijgangers sloten hem af van de bezieling van die groep van dichters die-slechts daarin zijn geestverwanten -ernst zouden maken met het romantisch individualisme en de verhevenheid van het dichterschap, waarvan hij hier de eerste priester was geweest. Kloos ontdekte hem niet voor hij in de ontaarding van zijn individualisme tot een ziekelijk egocentrisme zijn geestverwant geworden was en Verwey sprak voor alle overige tachtigers, toen hij bij de Bilderdijkherdenking van 1906 weigerde hem als dichter te vieren, omdat ‘wie de *dichter* Bilderdijk viert, niet het *leven* viert, maar de *dood*’ en hem ‘dit groote, maar aller-ondichterlijkste verstand’ noemde. Een uitspraak die misschien wel representatief mag heten, maar toch meer de tachtigers dan Bilderdijk karakteriseert.

Vier jaar later besloot Geerten Gossaert een veel breder opgezette ‘rechtvaardiging’ dan die van Kloos met de woorden: ‘In de letterkundige geschiedenis, eindelijk, opent hij de periode der individuele poëzie des gemoeds, en vertoont hij zich, na een tijdperk van door misverstand zijner werken veroorzaakte verguizing, als de vader van dien schoonen opbloei der nederlandsche poëzie, van welken ons het geluk te beurt valt de bewonderende toeschouwers te zijn.’ Sinds dit geschreven werd is er meer dan zestig jaar verlopen, en daarin werd duidelijk, dat de hartstochtelijke retoricus Gossaert voor een literair Bilderdijk-reveil heeft aangezien wat niet meer was dan een persoon-

Willem Bilderdijk op zijn sterfbed. Gravure door P. Velyn. *Foto Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

lijke zielsverwantschap met de hartstochtelijke retoricus Bilderdijk. Ook de schim van het gefnuikt genie zijn de vleugels niet opnieuw gewassen. Zijn legende werd het museumstuk van een partij, zijn waardering de taak van de historicus.

Gijsbert Karel van Hogendorp

Lof der eerzucht

Ook regenten hebben hun was, en dus ook hun vuile was. In de regel wasten zij binnenshuis, maar op die regel zijn uitzonderingen en de opvallendste daaronder is wel de familietwist tussen Onno Zwier van Haren, de latere dichter der *Geuzen,* en zijn beide schoonzoons, de heren Van Sandick en mr. Willem van Hogendorp. Deze toch is, van weerszijden door verdere familieleden en zelfs door advocaten gesteund, 'op straat' uitgevochten. Het ging daarbij - vreemd genoeg - om een wel zeer kiese vraag die bij ons weten noch tevoren noch sindsdien het onderwerp van een publieke pennestrijd geweest is. Deze vraag namelijk of de schoonvader zich vóór het huwelijk van zijn dochters tegenover haar handelingen veroorloofd had die de tegenwoordige pers alleen met het nummer van de desbetreffende paragraaf uit het Wetboek van Strafrecht pleegt aan te duiden. De schoonzoons stonden door een in duplo getekende bekentenis van de vader uit het jaar 1760 en de daarop gevolgde afstand van zijn openbare functies schijnbaar heel sterk, maar een jaar later herriep de vader zijn verklaring onder aanvoering, dat zij hem afgeperst was, en probeerde zelfs zijn ambt weer op te nemen. Verbitterd over zoveel onbeschaamdheid brachten de schoonzoons nu het eenmaal getekende stuk ter kennis van de overheid en dwongen daarmee hun schoonvader zich 'ter purge' te stellen voor het Hof van Friesland. Dit weigerde weliswaar de tegen Onno Zwier geëiste straf, maar tevens de door deze gevraagde zuivering uit te spreken.

Heel duidelijk is de zaak derhalve niet. Niet alleen in die zin, dat de schuldvraag zelf steeds onopgelost is gebleven, maar vooral ook blijft het ietwat duister, wat de schoonzoons bewogen kan hebben deze pijnlijke geschiedenis aan te snijden, en helemaal duister, wat hen ertoe gebracht heeft haar openbaar te maken, want met hun gelijk viel toch de goede naam hunner echtgenoten die omgekeerd alleen gered kon worden door hun ongelijk. En dit alles moet voor beide partijen te erger geweest zijn, omdat het hier niet twee willekeurige families betrof, maar zodanige die tot de eerste in den lande behoorden.

Onno Zwier en zijn broer Willem waren Friese edelen die vóór deze catastrofe een eerste viool aan het hof van de stadhouder speelden. De ene had bovendien reeds naam als dichter gemaakt en de ander zou het doen. Onno was bovendien grietman van Stellingwerf-Westeinde en gedeputeerde van Friesland ter Generaliteit. En ofschoon het geslacht der Van Hogendorpen noch adellijk was, noch tot dusver op cultureel gebied had uitgeblonken, men kan het toch - en met recht - tot de leidende regentenfamilies rekenen. De wetenschappelijke genealogie voert het geslacht weliswaar niet meer tot de 14de eeuw terug, maar zij weet wel met zekerheid, dat zekere Gijsbert van

Hogendorp die als stamvader te beschouwen is, een der militairen was die na Maurits' dood in Zweedse dienst zijn overgegaan. Het was dezelfde die als treurspeldichter zich een bescheiden plaatsje in de geschiedenis der Nederlandse letteren verwierf. Vast staat voorts, dat mr. Daniël van Hogendorp in het midden van de 17de eeuw lid van de Rotterdamse vroedschap geweest is en dat in 1748 een mr. Dirk van Hogendorp behoord heeft tot de regenten die tengevolge van de troebelen in dat jaar door Willem IV uit de vroedschap verwijderd zijn.

Deze Dirk is de grootvader van Gijsbert Karel. Diens vader, mr. Willem, werd in 1762 lid van de vroedschap en in 1769 kwam zelfs zijn benoeming tot lid van Gecommitteerde Raden af, waardoor hij deel kreeg aan het dagelijks bestuur van het gewest van zijn inwoning. We hebben die vader reeds leren kennen en nu niet bepaald van de aangenaamste zijde. Verregaand gebrek aan kiesheid pleegt echter zelden op zich zelf te staan. Mr. Willem had, kan men kort zeggen, alle gebreken die zich in de 18de eeuw in de praktisch erfelijke regentenstand meer en meer ontwikkelden. Als kind verwend, leefde hij eerst als jongeling, daarna als man op grote, zelfs op te grote voet, met alle gevolgen van dien, als daar zijn: schulden maken en het aangrijpen van alle mogelijke gelegenheden om geld te ‘verdienen’ ten einde die schulden de baas te blijven - de materiële basis van zijn morele onkiesheid. Maar de eerlijkheid gebiedt erbij te vertellen, dat in de beproeving toch ook de aloude deugden van die stand bij hem boven kwamen. Toen hij in de beurscrisis van 1773 heel zijn bezit door verkeerde speculaties verloor, zat hij niet bij de pakken neer, maar wist hij, vooral door de gunst waarin zijn vrouw bij de Prinses stond, een winstgevende post bij de OIC te verwerven en vertrok de verwende tot herstel van zijn fortuin alleen naar het verre Indië - om niet weer te keren. Van het schip waarmee hij in 1785 de terugreis aanvaardde, heeft niemand ooit meer iets gehoord.

Onverbrekelijk is de schande die zijn grootvader en de smaad die zijn vader het gezin hebben aangedaan, met het lot van Gijsbert Karel verbonden gebleven. Dezelfde woensdag, 27 oktober 1762, dat het Hof van Friesland zijn non-liquet uitsprak in de zaak Onno Zwier van Haren, beviel te Rotterdam diens dochter Caroline Wilhelmina van haar tweede zoon die Gijsbert Karel gedoopt werd. Het is altijd hachelijk, om uit de duizend-en-één factoren die - aangeboren en aangewend - vormen wat wij het karakter noemen, er één uit te lichten en daarvan te zeggen: zie, dat is nu wat dit leven maakte tot wat het geworden is. Wie zal zeggen wat er in Gijsbert Karels stijlvol leven teruggaat op zijn treurspelschrijvende voorouders? Wie zal afwegen, hoeveel invloed op zijn trotse terughoudendheid uitging van de regent-grootvader die in '48 een ambteloos leven verkoos boven het bukken voor de hernieuwde macht der Oranjes? Wie zal uitmaken of zijn ‘bedaarde spoed’ - de term is van hem zelf en kenmerkt hem geheel - zijn eigenlijke aard weerspiegelt dan wel juist de vrucht is van een misschien niet bewuste, maar daarom vooral niet minder dwingende wens om níet tuchteloos te worden, zoals zijn grootvader en vader, ieder op zijn wijze, geweest waren en, zoals weer op zijn manier, ook zijn één jaar oudere broer Dirk was?

Gijsbert Karel van Hogendorp. Gravure door Willem van Senus. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

Een kind kiest zich vaak, het is bekend, een positief ideaal ter navolging. Het is minder bekend, maar ik houd het voor even gewoon, dat het zich een negatief voorbeeld ter vermijding kiest. Menig geheelonthouder is de zoon van een dronkaard. Doch hoe dit zij en hoe zeer alle inzicht hier meer op gissen dan op weten mag berusten, bij Gijsbert Karel is één eigenschap zó opvallend, dat men wel niet anders kan dan haar op zeer beslissende jeugdin-drukken terugvoeren, die dan weer moeilijk anders kunnen zijn, dan die welke samenhangen met de dubbele smaad van zijn familie: het gerucht om grootvader Van Haren, dat de rust van zijn barende moeder verstoorde, gevolgd door het gerucht om het failliet van zijn vader, dat de oren van de elfjarige trof. Het is waar, hij zinspeelde later op deze gebeurtenissen zelfs niet, maar dat kan in dit geval slechts betekenen, dat hij ze verdrongen heeft, en dat ze daar in de diepte van deze gevoelige ziel te eerder de bouwstoffen geleverd hebben voor die ene overheersende eigenschap van hem die men gewoonlijk zijn eerzucht noemt.

Eerzucht als eerherstel. Maar wie wist dat? Allen, die hem kennen, klagen over die eerzucht waarvan zij de wortel niet begrepen, achter zijn rug. Prinses Willemien alleen schreef het hem eens ronduit. Zij had de Van Hogendorps die naar Den Haag verhuisd waren, toen de vader lid van Gecommiteerde Raden was geworden, leren kennen door Hemsterhuis' vriendin prinses Gallitzin, Duitse van afkomst als zij zelf. En zij had een genegenheid opgevat voor Caroline en haar kinderen. Maar als bij zoveel, als bij de meeste van onze psychologische begrippen, is men er met het woord niet af. Immers, pas het geheel der eigenschappen bepaalt wat in elk bijzonder geval een bepaalde eigenschap betekent, zoals we ook pas weten wat hol is, wanneer we weten wat vlak en wat bol is. Zijn eerzucht heeft in elk geval gemaakt, dat we van niemand van onze grote mannen zoveel weten als juist van Gijsbert Karel. De nieuwe conceptie van het individu als microkosmos, die ook bij hem, evenals bij Hemsterhuis en Van der Capellen, tot zelfbelangstelling en zelfontleding leidde, gaf zijn eerzucht als het ware het voorwendsel om alles wat hem betrof, belangrijk te vinden en op te tekenen. Zo gauw hij schrijven kon, bij wijzen van spreken, begon hij een dagboek bij te houden.

Zijn opname, in 1773 nog, te zamen met zijn broer Dirk op de kadettenschool van Frederik de Grote te Berlijn, gaf reeds de elfjarige gelegenheid om wekelijks aan zijn moeder te schrijven, en hij hield het vol zolang zij leefde. Maar die brieven zijn van zijn dagboekbladen alleen formeel te onderscheiden, want het enige onderwerp waarover zij feitelijk handelen, is steeds weer: Gijsbert Karel; de gevoelens van Gijsbert Karel, de gedachten van Gijsbert Karel, de vorderingen van Gijsbert Karel, de successen van Gijsbert Karel en vooral Gijsbert Karels toekomst. Het besef, nog niet zozeer van iets bijzonders te zijn, als wel van iets bijzonders te moeten worden, doortrekt dit hele leven met de opdringerigheid van een waandenkbeeld. Heel zijn streven is gericht op het uitwissen van de smet door de schuld van zijn naaste verwanten op zijn familie en dus op hem geworpen. Het is of die uiterlijke smet zich bij hem naar binnen gekeerd heeft en tot een knagend zelfverwijt is geworden waarvan alleen de grote, de heel grote prestatie hem verlossen kan.

Een gedroomde prestatie, zó groot, dat alle werkelijke beneden de verwachting, ook, ja vooral van hem zelf, blijven. Als de eerzucht mateloos is, is haar bevrediging onmogelijk en het gevoel van mislukking onvermijdelijk.

Maar als dit dan de bodem van zijn eerzucht is, zegt men met dit woord héél wat meer, dan men er gewoonlijk onder verstaat. Zóveel meer, dat men wel een ander woord zou willen kiezen, indien het er maar was. Een woord waarin met behoud van het negatieve toch tegelijk de positieve kant tot uitdrukking gebracht is. Geseculariseerd zondebesef komt er misschien nog het dichtste bij, want die eerzucht, zó opgevat als het moet om het leven van Gijsbert Karel te begrijpen, is op een bepaalde manier van alle zelfzucht, die er oppervlakkig zo onafscheidelijk van lijkt, ontdaan. In de plaats van het nemen treedt, eigenaardigerwijze, juist het geven, in de plaats van het naarzich-toe-halen komt juist het offer, in de plaats van het genot de tucht. Gijsbert Karels leven is een offer aan de eerzucht, een offer van alles wat het leven vreugde geeft.

Nooit heeft Gijsbert Karel zich laten gaan. Altijd wist Gijsbert Karel wat Gijsbert Karel deed. Gijsbert Karel is een somber kind, het sombere kind werd een somber man en de sombere man een somber grijsaard, want de prestatie was in zijn eigen ogen nooit groot genoeg en kon nooit groot genoeg zijn om de smetten die zijn familie aankleefden, uit te wissen. Was hij in de 13de eeuw geboren, hij zou monnik geworden zijn en zijn dagen en nachten in zelfkastijding hebben doorgebracht, maar nu hij in de 18de eeuw geboren is, vervult zijn zelfcanonisatie de rol der zelfkastijding. ‘Ik zou liever slecht dan lichtzinnig zijn,’ schreef hij, zeventien jaar oud, aan zijn moeder die hem bedektelijk te verstaan gegeven had, dat hij zich wat meer in de wereld moest bewegen. Hoe weinig begreep zij haar kind. Ook Carolina Wilhelmina kende de eerzucht, maar haar dreef deze op de gewone paden van nuttige connecties en vorstengunst, waarin zij ook haar zoon had willen zien wandelen.

De zoon echter bewandelde schaduwwegen die haar omwegen moesten toeschijnen. Eerbetoon wil hij niet als zodanig, maar slechts als bewijs, dat hij in staat is er steeds meer van te krijgen. Daarom werkt hij voortdurend aan zich zelf, maar kan tegelijk nooit nalaten, ieder die ernaar luisteren wil, van zijn vorderingen op de hoogte te brengen. Men stelle zich voor, wat het voor deze knaap - en voor deze moeder - betekende, dat hem in 1776, dus toen hij nog pas veertien was, de eer te beurt viel voor grootvorst Paul van Rusland de menuet te mogen dansen en de hoge bezoeker zelfs bij een bezoek aan zijn school voor het front van de troep te mogen toespreken! Hoe één schenen moeder en zoon in de glorie. Maar ook hoezeer blijkt dat slechts schijn, wanneer we hem in een brief van nog enkele weken eerder zelfs zien schrijven, dat hij na drie jaar afwezigheid, wel wat voelt voor een bezoek aan zijn moeder zoals zijn broertje gevraagd had, maar dat hij ‘zijn vaderland met veel meer eer zou terugzien, wanneer hij - over een paar jaar - officier zal zijn en tonen kan, dat de moeite, die men aan zijn opvoeding ten koste gelegd heeft niet tevergeefs besteed is.’

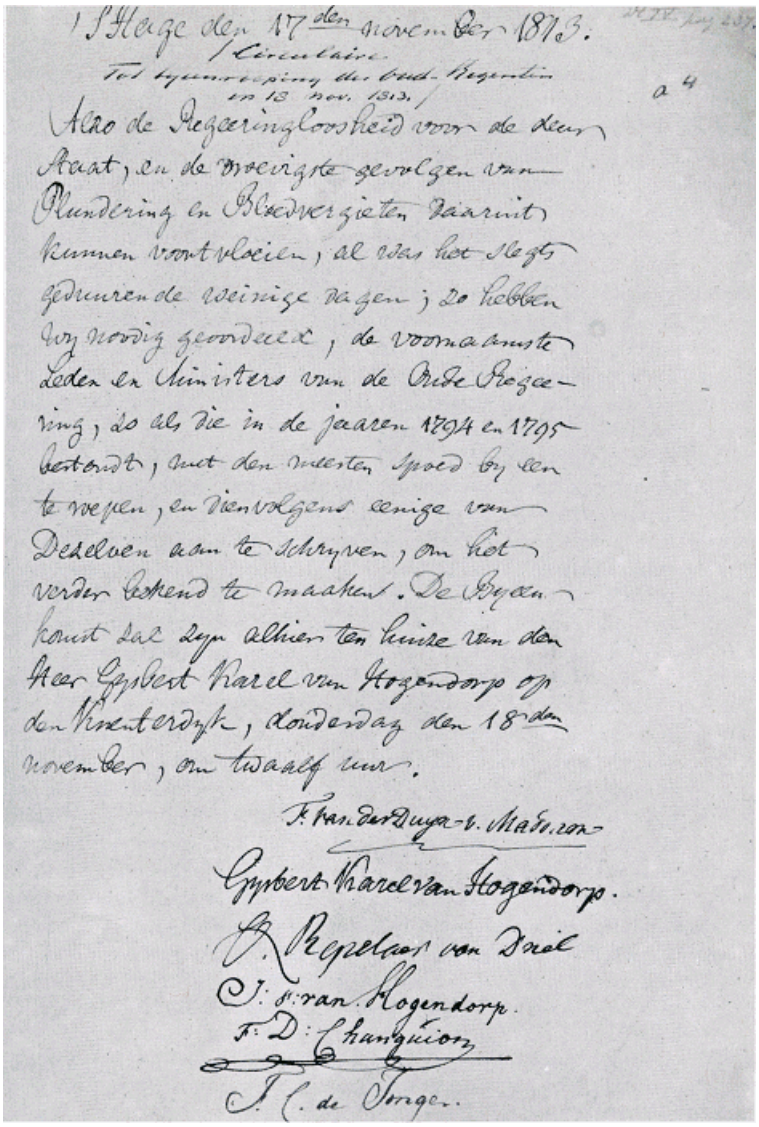
Deze verwaandheid komt méér voor, zal men misschien zeggen, bij de jeugd, wanneer de prestaties nog noodwendig kleiner zijn dan de potenties.

Maar deze kinderlijke woorden zijn even typerend voor de latere man. Jaren nadien, jaren toch van hoeveel revoluties en oorlogen voor zijn land, van hoeveel roem en vernedering voor hem zelf, zou hij nog die zelfde ietwat spreukachtige taal voeren. Het was toen Van der Duijn hem namens de Koning kwam polsen om op zijn ontslagaanvrage terug te komen en hij antwoordde, dat ‘de sluier gescheurd en de illusie verstoord’ was. Het woord uit de jeugd en dat uit de ouderdom, beide schijnbaar vol van vals pathos, zijn in werkelijkheid beide natuurlijk, omdat zij passen bij het meer dan levensgrote zelfportret dat hij als kind al in zijn ziel had opgericht en dat er zijn leven lang is blijven staan. Gijsbert Karel leefde nooit voor het heden, maar altijd voor de toekomst.

Wanneer in 1778 de Oostenrijks-Pruisische oorlog om Neder-Beieren op het punt van uitbreken staat, draagt hij de hertog van Brunswijk zijn verlangen voor om aan de campagne te mogen deelnemen. Wanneer deze de nog niet zestienjarige afwijst als te jong en te zwak, antwoordde hij hem ‘dat de grootste legeraanvoerders op die leeftijd begonnen zijn’. Niemand minder dan Turenne komt eraan te pas en hij schroomt zelfs niet de hertog zelf als voorbeeld aan te halen. Ten slotte kreeg hij toch nog een plaatsje in het leger van prins Heinrich, waar hij ervaren kon, dat de raad van de hertog van Brunswijk nog zo slecht niet geweest was, want hij heeft nooit meer een veldtocht meegemaakt.

Toen het leger in Dresden de winterkwartieren betrok, werd hij page bij zijn voormalige bevelhebber, maar we weten nu genoeg van hem om te begrijpen, dat ook dit geen kolfje naar zijn hand was. Gijsbert Karel in een kleurig pagepakje en een hoed met pluim, opvliegen als er gebeld werd en complimentjes afsteken tegen de dames, Gijsbert Karel, die in 1776 al bij zijn bevordering tot onderofficier aan zijn moeder geschreven had ‘tot dusver werd ik gecommandeerd, nu commandeer ik’, het klinkt als ironie. En we zien hem dan ook al zijn vrije tijd voor de studie gebruiken waarin de ‘Aufklärer’ J.E. Biester, destijds secretaris van minister von Zedlitz, hem inleidde. Het werd tussen beiden een van die sentimentele vriendschappen die toen in de mode kwamen. Maar ook hier is het weer niet de inwijding in de wereld der klassieken of in die der ‘filosofen’ als zodanig die hem boeide, veeleer het besef, dat de kennis van het Latijn en Grieks en van de nieuwste denkbeelden hem verder brengen kon. Caesar is zijn held. Hij verzuimt niet, zijn moeder te laten weten, dat hij in drie uur ‘al’ vier bladzijden Xenophon gelezen heeft en toen, in 1780, zijn moeder een nieuw portret van hem bestelde, liet hij zich konterfeiten met de *Cyropaedie* in zijn hand. ‘Bekijk ook het boek,’ schreef hij erbij, ‘er staat op: *Cyropaedie* van Xenophon, Boek III, zover zal ik zijn als U het zien zult.’ Maman vond het maar niets en liet de Griekse letters overschilderen.

Even typerend voor zijn eerzucht als deze ijdelheid, is het complement ervan, zijn planmatigheid, vandaag dit, 's morgens dat, 's avonds dit lezen, morgen dat en over een maand met dit onderdeel klaar. Hier vloeide zijn eigen streven - het is hem nog slechts één keer gebeurd, in 1813 - harmonisch samen met het tijdsideaal dat niet alleen de kenbaarheid van het nieuw ont-

's Hage den 17 den november 1813.
Circulaire.
Tot bijeenroeping der oud-Regenten
in 18 nov. 1813.
a 4

Alzo de Regeeringloosheid voor de deur
staat, en de noodigste gevolgen van
Plundering en Bloedvergieten daaruit
kunnen voortvloeien, al zou het slegts
gedurende weinige dagen; zo hebben
wij nodig geoordeeld, de voormaalsste
Leden en Ministers van de Oude Regee-
ring, zo als die in de jaaren 1794 en 1795
bestondt, met den meesten spoed bij een
te roepen, en dienvolgens eenige van
Dezelven aan te schrijven, om het
verder bekend te maaken. De Bijeen-
komst zal zijn alhier ten huize van den
Heer Gijsbert Karel van Hogendorp op
den Vreedenhof, donderdag den 18 den
november, om twaalf uur.

F. van der Duyn v. Maasdam
Gijsbert Karel van Hogendorp.
D. Repelaer van Driel
J. G. van Hogendorp.
F. D: Changuion
J. C. de Jonge.

De door Van Hogendorp geschreven circulaire tot het bijeenroepen der oudregenten op 18 november 1813. *Algemeen Rijksarchief, Den Haag*.

dekte individu, maar bijgevolg ook zijn opvoedbaarheid poneerde. Planmatigheid, die Gijsbert Karel ook niet verlaten zou in de jaren toen hij allang opgevoed was. Talloos zijn de blaadjes met ontwerpen, schetsen, plannen en punten in de tientallen portefeuilles, waaruit zijn schriftelijke nalatenschap bestaat en het lijkt soms wel of Gijsbert Karel alleen geboren werd en geleefd heeft om zich zelf in staat te stellen die éne schets te maken die, hoe ook tot onherkenbaar wordens toe gewijzigd, toch de grondwet van het herstelde Koninkrijk worden zou. Met die planmatigheid is zijn voortdurend wisselen van beroep schijnbaar in strijd. Hij is achtereenvolgens militair, reiziger, jurist, journalist, ambtenaar, koopman, kolonisator, rentenier, minister, frondeur en politiek pamflettist geweest. Maar, typerend genoeg, voor zijn belangrijkste functie die hem tot ‘erflater van onze beschaving’ stempelt, zijn daad in november 1813, bestaat geen naam. Schíjnbaar in strijd, zeiden we, want achter al die ongelijke beroepen staat in wezen steeds dezelfde roeping: met dit tegelijk als mislukt en als geslaagd gevoeld bestaan iets zó groots te doen, dat zijn naam in de historie zal voortleven.

In 1781 riep zijn moeder hem uit Duitsland terug, mogelijk in de verwachting, dat de kort tevoren uitgebroken vierde Engelse oorlog hem hier in het zadel tillen zou. Hij werd, op voorspraak alweer van de prinses die de Hogendorpjes ook het plaatsje in Berlijn bezorgd had, vaandrig met de rang van luitenant bij 's prinsen garde. De gelegenheid om zich te onderscheiden bood die jammerlijke oorlog waarin bovendien alleen ter zee gevochten werd, hem echter niet. Zou een reis naar Amerika het doen? Niet zonder moeite kreeg de amper nog meerderjarige in 1783 een plaatsje aan boord van de ‘Erfprins’, een der schepen van de kleine vloot die neef Van Berckel als gezant naar de Verenigde Staten begeleidde. Maar als ter beloning van die moeite kreeg hij stapels aanbevelingsbrieven mee, één zelfs van Benjamin Franklin, eigenhandig gepend, en bestemd voor niemand minder dan George Washington. Verberne, die zijn deugdelijke maar al te uitvoerige dissertatie aan *Gijsbert Karel's leerjaren* gewijd heeft, wil er een symbool in zien: Gijsbert Karel aan boord van de ‘Erfprins’ op weg naar de Nieuwe Wereld. Men kan het doen, maar betrekke dan in het symbool ook de schipbreuk vóór de haven. Negen bange weken dobberde het onzeewaardige schip rond, voordat de kans op hulp kwam opdagen. Gijsbert Karel die op het wrak van geen nut kon zijn, werd met het halen van die hulp belast. Net op tijd - voor hem dan - want het schip, dat na zijn aankomst op de wal ter assistentie uitgezonden werd, heeft nog slechts veertig van de driehonderdvijftig opvarenden kunnen redden.

Hoewel zijn verblijf in de Nieuwe Wereld verkort werd, doordat de dienst hem reeds het volgend jaar terugriep, toen de strubbelingen met Jozef II, de heer der Zuidelijke Nederlanden, het oorlogsgevaar opnieuw nabij brachten, is het voor zijn vorming als politiek denker toch van eminent belang geweest. Zijn afkomst, opvoeding en omgeving hadden hem tot een onvoorwaardelijke aanhanger van het Huis van Oranje gestempeld, en hebben bewerkt, dat hij de reactie die in 1787 de springvloed van het patriottendom verving, uit volle overtuiging gediend heeft, zodat hij er zelfs geen been in zag de Pruisen

tot Wezel tegemoet te trekken en hun hier de weg te wijzen. Maar zijn onaf-hankerijkheidszin, de lessen in ‘verlichting’ van Biester, zijn waardering voor Kant van wie hij zich in die dagen een warm aanhanger bekende, en vooral deze reis naar Amerika en zijn ontmoetingen met Jefferson, Hamilton en Washington zijn de oorzaak geweest, dat hij zijn partij toch niet blindelings gevolgd heeft. De Unie in Amerika was voor de jeugdige generatie van toen, wat de Sovjetunie voor die van 1917 geweest is: een nieuwe maatschappij in opkomst die radicaal met het oude gebroken had en waar de Europese problemen hun oplossing leken gevonden te hebben. We hebben het uit Van der Capellens geestdrift voor wat daar gewrocht werd, al gezien, maar nog sterker bewijs misschien voor de indruk die de Nieuwe Wereld toen op de Oude maakte, is de belangstelling van een Van Hogendorp, die zoals wij zagen, door zijn hele verleden toch feitelijk aan de andere kant van de ‘barricade’ stond. Hij is zich die indruk ook zeer wel bewust geweest. Toen in het begin van zijn huwelijk, in 1789, zijn vrouw hem eens vroeg, hoe hij er toch toe gekomen was om aan de politieke loopbaan de voorkeur te geven boven de militaire, en hij zijn antwoord, natuurlijk, weer op schrift moest stellen, schreef hij onder andere-wij vertalen evenals de citaten uit zijn brieven uit het Frans, dat hij zijn leven lang naast het Nederlands is blijven gebruiken: ‘Daar ontstond een regering, daar bevond zich een maatschappij in haar kindsheid en alle kunsten met haar. Daar scheen men bovendien in vrede de grote kwestie beslist te hebben van het gezag tegenover de volksbeginselen, die mijn vaderland begon te beroeren en die sindsdien zoveel stormen in Europa gewekt heeft.’

Wel verwaaiden de hoopvolle verwachtingen in de wind der reactie, wel verbleekten voor hem, als voor zo velen van zijn generatie, de kleuren van het vaandel der volkssoevereiniteit in de mist van de Europese ontreddering, maar het hervormingsstreven ging bij hem toch niet resteloos teloor. Er bleef bij hem zelfs heel wat meer van hangen dan bij een Van de Spiegel die vóór zijn raadpensionarissenschap in de contrarevolutionaire periode van 1787-'95 de denkbeelden van de patriotten dichter genaderd was dan ooit hij. De Franse Revolutie wees hij af, zelfs nog vóór zij in het stadium der terreur getreden was die met zijn ‘bedaarde spoed’ helemaal niet strookte, maar hij deed het, als alles, op zijne wijs. In een politieke beschouwing uit 1791 stelde hij zeer duidelijk de beginselen der reactie met haar leuze van ‘staat en kerk’ tegenover die der ‘revolutie’ met haar ‘democratie’. Hij zag derhalve, anders dan de echte reactionairen, zeer wel, waarom het in wezen ging. En wanneer hij zijn verwerping in de praktijk van de democratie betoogt door erop te wijzen, dat zij zomin in Amerika als in Frankrijk in waarheid heerste, omdat zowel hier als ginds ten slotte de bezitters, de rijken, de natie besturen, dan getuigt dat enerzijds weliswaar van dat niet ongewone vertoon van radicalisme, waarachter zo velen te allen tijde hun gebrek aan henvormingsmoed plegen te verbergen, maar anderzijds toch wel degelijk ook van een inzicht in de werkelijke aard van de Amerikaanse en Franse revoluties, die dat van de meesten zijner tijdgenoten verre te boven ging. Het is geen toeval, dat zich onder zijn nagelaten papieren vertalingen en bewerkingen van die eerste

theoreticus van het conservatisme, van Burke bevinden, maar evenmin, dat hij ze niet uitgegeven, noch zelfs voltooid heeft. Al zijn zelfvertrouwen en planmatigheid heeft er hem niet voor kunnen behoeden bij de grote worsteling van die dagen de koers kwijt te raken. Dat bewijst, ongetwijfeld, dat hij dit probleem bij uitstek destijds niet de baas was, maar niet minder, dat hij het probleem zag en dat het hem ernst was, omdat hij het als probleem zag. Die twijfel doet iemand van zijn ontwikkeling op zich zelf reeds eer aan.

Hij doet het vooral, waar het hier een man geldt die zijn opleiding niet alleen, maar ook zijn positie aan de vrouw van Willem V te danken had. Daaraan doet het feit niet af, dat hij zijn benoeming op het einde van 1787 aanvankelijk tot tweede en kort daarop tot eerste pensionaris van de stad Rotterdam in zijn hart maar een matige beloning vond voor de diensten in dat jaar der reactie aan het Hof bewezen. Was hij diepzinniger geweest, mogelijk zou hij reeds toen de onvermijdelijkheid van het nieuwe begrepen en de overgang erheen hebben helpen voltrekken, maar was hij oppervlakkiger geweest, dan zou hij toen geweten hebben, waar hij staan moest, maar dan ten koste van elke invloed op de toekomst. Dat hij echter noch diepzinnig, noch oppervlakkig was, maakte, dat hij weifelde en die weifeling wekte in zijn plannenmakend brein denkbeelden die hem nog meer eer aandeden.

Onder het opschrift *Politieke gedagten* schreef hij 17 mei 1792 een beschouwing die zijn opvatting zo goed weergeeft, dat wij menen niet beter te kunnen doen dan ze hier af te schrijven: ‘Nieuwe Wetgevers! maakt eerst de menschen voor Uwe hervorming vatbaar, onderwijst de kinderen van den gemeenen man, begint met de opvoeding en gaat dan over tot het staatsbestel. Wij zien in Frankrijk, wat de kwalijk begrepen vrijheid in handen van dom en slegt volk voor rampspoeden voortbrengt. Zoo hebben de Amerikanen de vrijheid nooit misbruikt. Wagt dan, dat het ongelukkig, verzuimd en veragt gedeelte des volks in Europa zig verheffe tot den zedelijken moed van het geringste volk in Noord-Amerika; werkt daartoe mede en laat dan die zaaden gerustelijk opschieten, zij zullen zonder iemands toedoen, tot vrije Regeringen opschieten. Of in de eerste honderd jaren, weet ik niet.’

Dat de revolutie met behulp van een onopgevoede massa noodzakelijke voorwaarde voor haar opvoeding was, ontging Van Hogendorp blijkens zijn aangehaalde woorden, maar dat het achttien de-eeuwse postulaat van opvoedbaarheid van het volk hem heilige ernst was, blijkt er evenzeer uit. En dat hij de opvoeding en verheffing van de massa niet alleen voor wenselijk en mogelijk, maar tevens voor onvermijdelijk hield, blijkt uit deze waarschuwing aan de reactie, die hij op die aan de revolutie onmiddellijk liet volgen: ‘Dog al was het later, slaapt daarom niet. Ook gij regenten van Europa, en verzet U niet tegen de naderende volksregering, zoals gij nu doet. Het is uw zaak mede te werken tot de opvoeding en het onderwijs des volks, gij moet hetzelve meer deel in het bestuur geeven, naarmaate het, door meer verligting, bekwaamer daartoe wordt. Handelt gij anders, wilt gij de algemeene hervorming ophouden, zoals de philosophen die willen overhaasten, dan zal uit Uw beider dwaaze worsteling, overal die verwarring geboren worden, die men in Frankrijk ondervindt, en in plaats van geruste en zagte vorderingen tot

het gemeene welzijn, zal de maatschappij eene crisis ondergaan, in welke zij mogelijk het leven, dog vast haare beste kragten verliezen moet.'

Door een middenpositie te kiezen - wij willen het woord gebruiken, al verstaan wij er geen volstrekt vrije keuze onder - onthief hij zich van de verantwoordelijkheid zowel voor de misslagen der reactie als voor die der revolutie, dus voor het heden, maar om die van de toekomst op zich te nemen. In hetzelfde stuk formuleerde hij, aanknopend aan een citaat van Payne, het uiterste ideaal van het negentiende-eeuwse liberalisme, daar waar het in zijn schijnbaar tegendeel, het anarchisme, omslaat: 'Kende nu het geheele volk zijn waar belang in alle gevallen, zoo zou er geheel geen rekening, zelfs geen volksregering, noodig zijn, en elkeen zou tot de goede orde meewerken, zonder gebod noch straf.'

Evenals Van Hogendorp in dit stuk van 1792 zijn ook wij op de gebeurtenissen vooruit gelopen. Na zijn Amerikaanse reis die deze toekomstgedachten in hem gewekt had, keerde hij via Londen waar hij het eerste optreden van de jonge Pitt in het Parlement meemaakte, - alweer een onvergetelijk voorbeeld - naar de Nederlandse werkelijkheid terug, en wij met hem. Hij was de man niet om achter zich de bruggen te verbranden en zo verbond hij zijn oude ambt van officier nog enige tijd met zijn nieuw verlangen naar een politieke loopbaan, zijn oude liefde voor Caesar of Turenne met zijn nieuwe voor Jefferson of Pitt, het deed er niet precies toe, als het maar iets groots was, waarop hij zijn oog kon richten. Zo zien we hem in die overgangstijd in Breda waar hij in garnizoen lag, naar het *Corpus Juris* vragen aan een knappe winkeljuffrouw, die op heel andere verzoeken van de zijde der heren garde-officieren was voorbereid. De verlegenheid die uit dit misverstand voortsproot, was echter geheel aan de zijde van de leergierige luitenant. Het werd nochtans het begin van de reeds zo lang begeerde studie in de rechten. Zo promoveerde hij, in uniform 30 september '86, te Leiden bij Pestel op een niet zeer belangrijk proefschrift *De aequabili descriptione subsidiorum inter gentes foederatas* (Over een billijke omslag van de lasten bij gefedereerde volken), evenals de opdracht aan de erfprins Willem Frederik, tegelijk een demonstratie van zijn oranjegezindheid op een tijdstip dat het patriottisme in Holland hoogtij vierde. Hogendorps eerzucht had formaat. 1787 was in 1786 niet te voorzien.

Toch kwam 1787 en we kennen reeds zijn grieven uit dat jaar en weten al, dat de beloning hem niet meeviel. Hij deed nochtans een eerlijke poging tot tevredenheid. In 1789, het jaar van zijn huwelijk met Hester Clifford, dochter van een rijk Amsterdams koopman en stiefdochter van admiraal Van Kinsbergen, die hem tien kinderen zou schenken, waarvan er twee jong stierven schreef hij: 'Gelukkig in mijn gezin, heb ik de Tempel van de roem verlaten en hoewel nog gevoelig voor het genot van gunsten te verwerven snel ik haar niet meer tegemoet en voel ik mij niet meer geneigd tot het minste offer, dat zij zou kunnen eisen.' Gijsbert Karel 'bourgeois satisfait'? 'Bourgeois' ja, maar het 'satisfait' was maar zelfbegoocheling. Hoe zou hij voldaan hebben kunnen zijn met een baantje waarin hij, toen in 1793 zijn commissie vernieuwd moest worden, tot de heren onder andere het volgende zei: 'Ik

meen, dat ik best aan mijn pligt voldoen zal, met de resolutiën van deeze Vergadering, zonder ingenomenheid met eigen denkbeelden, uit te brengen, met nooit vooruit te loopen met mijn oordeel over zaaken, met het onbeschroomd en bescheiden te zeggen, als het gevraagd wordt, en met het ten spoedigste te vergeeten, wanneer het geen ingang vindt' en meer van die valse nederigheid.

Geen wonder, dat we hem nog in hetzelfde jaar, toen Van der Hoop stierf, zien dingen naar diens post van tresorier-generaal. Wanneer hem deze ontgaat, doordat hij op zijn best gewaardeerd, maar juist vanwege zijn eerzucht nooit geliefd is, zoals de prinses hem ook voorzichtig, maar toch duidelijk te verstaan geeft, wil hij secretaris van de Raad van State worden. Maar ook dit mislukt. En daarmee vervliegt hét ideaal, de post van Oldenbarnevelt, van Jan de Witt, het 'ampt aller ampten', het raadpensionarisschap. Hij ziet zijn fout wel, maar tegelijk, dat zij onverbeterlijk is. Wanneer hij de prinses op haar gemoedelijke waarschuwing antwoordt, schrijft hij: 'Mijn ijdelheid is altijd losgebarsten en altijd tot mijn gevoelige schade, wanneer ik veronderstelde, dat men mij onbillijk beoordeelde, zoals ik toen inderdaad geloofd heb.'

De laatste post in dat deel van zijn leven - deelde hij zich zelf uit. Het was in 1793. Dumouriez en Daendels naderden. Hoe het gevaar te keren, dat reeds toen onafwendbaar scheen? 'Daartoe wordt zekerlijk vereist een Man van vertrouwen en die er zich aan waagen wil. Ik durf mij te waagen, indien men vertrouwen in mij stelt. Anders gebruike men een ander, en dan zal ik mij verheugen, dat er meer Hollanders zijn, die voor de gemeene zaak opstaan en het land helpen redden,' schreef hij 7 maart 1793. Nog geen twee jaar later was het zover. Van Hogendorp deed zijn plicht, - maar zijn gewone, niet zijn buitengewone. Hij voerde de opdracht van zijn lastgevers uit om te zorgen, dat er nergens weerstand aan de Fransen zou worden geboden. De inval en de revolutie ontsloegen hem uit zijn ambt. Doch het zeer zat diep, heel diep. Achttien jaar lang heeft hij het gekoesterd, tot met het uur der vergelding tegelijk dat van zijn bevredigde eerzucht sloeg. Veertien dagen lang. Een heel leven voor twee weken. Een zwaar en waar offer...

Hoe nauw in de acht jaar der restauratie, van 1787-'95 zijn betrekking met het hof ook geweest mogen zijn, hoveling is hij toen noch immer geworden. De prins noemde hij 'zwak en koppig, ten prooi aan vleiers', het hof was er een, dat 'van beuzelingen hoofdzaak maakt' en hij dacht er dan ook niet over het in 1795 in de verbanning te volgen. Hij onderhield er jarenlang zelfs geen betrekkingen mee. Ook in 1799, toen met de Engelsen en Russen de erfprins landde, verroerde hij geen vin. Evenmin echter trok hij zich in de Bataafse tijd mokkend terug, gelijk het merendeel der oud-regenten. Hij wist dat de Franse inmenging op een of andere manier een blijvend karakter zou dragen en lang zou duren. 'Wel eens een twintig jaar' antwoordde hij eens op een desbetreffende vraag. 't Is twee jaar meegevallen, maar meer toch niet. Zo zat er wilde hij niet op non-actief blijven, niets anders op dan zijn rol naar een ander toneel te verplaatsen, nu de stroom des tijds hem van het staatstoneel had afgespoeld.

Met dezelfde drift van altijd om zich te onderscheiden stortte hij zich in

De aanvaarding van het hoog bewind in naam van de prins van Oranje. Midden, zittend, Gijsbert Karel van Hogendorp. Schilderij door J.W. Pieneman. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

het handelsleven, daartoe toevalligerwijs door de dood van zijn schoonmoeder in staat gesteld. Het Amsterdamse handelshuis Jacob Schues, waarin zij participante geweest was, zette hij te zamen met zijn jongere broer Willem, die als secretaris van Haarlem ook ontslagen was, voort onder de nieuwe firmanaam G.K. van Hogendorp & Co. Is het nodig te zeggen, dat ook de commercie deze Faust-geest niet bevredigde, te minder sinds door de oorlog de goederenhandel stilstond en het 'vak' zich tot fonds- en geldtransacties beperkt zag? Een zakenreis naar Duitsland was dan ook een verademing. Nieuwe klanken leverde zij nauwelijks op: wel wekte zij oude herinneringen, toen hij Klopstock en Biester nog eens bezocht. Zijn innerlijk was echter te onrustig om in zich zelf vrede te vinden. 'Ik weet niet,' schreef hij enkele jaren later, 'welke demon mij zoo ongedurig maakt, zoowel in mijn studiën als in de betrekkingen, die ik bekleed heb.' Wij weten het wel, menen althans het te weten. De demon der eerzucht, de demon van het plaatsvervangend zondebesef dreef hem voort.

Het bloed kroop, waar het niet gaan kon. Hield het lot hem verder buiten de politiek - de kunst van het volkswelzijn, dan zou hij zich op de economie werpen - de wetenschap der volkswelvaart. Hij wierp zich weldra op het toen nijpende werklozenvraagstuk. Zijn belangstelling daarvoor was echt. De handelsvrijheid - hij was in 1796 door de lectuur van Adam Smiths beroemde *Wealth of Nations* een aanhanger van de toen moderne, nu klassiek geheten economische school geworden - zag hij als de ene reddingsgordel, een moderne armenzorg als de andere, om de bedeelden en behoeftigen van de sociale verdrinkingsdood te redden. Voor de eerste pleitte hij reeds in 1801 in zijn *Verhandeling over den O.I. handel* die met die vrijheid een bron van welvaart, rijkdom en herstel van de Staat zou kunnen worden. Toen de regering van het Staatsbewind tijdelijk met die denkbeelden van hem en zijn broer Dirk meeging, was hij, ondanks alles wat zij tegen hem en hij tegen haar had, eerlijk genoeg om haar daarvoor te danken.

Maar nog groter aandacht besteedde hij aan het armenvraagstuk. In 1805 verscheen zijn *Missive over het Armenwezen* , reeds in 1794 op schrift gesteld, in de jaren 1799-1801 voorafgegaan door een zestal brochures onder de gemeenschappelijke titel *Iets voor de Armen* . Hoever is deze geest, die toch waarlijk geen socialist was, verwijderd van het larmoyante gejammer over de armoede van zoveel andere bourgeois-auteurs, dat slechts uit hun kwade geweten over eigen zatte tevredenheid voortkwam. Zeker, ook bij hem is de basis van zijn belangstelling de vrees, dat wanneer de armoede niet gestuit wordt, 'degeenen aan welken wij nu milddaadigheid bewijzen, dan onze eigendommen in gevaar brengen', maar hij houdt toch nooit op in deze sociale schipbreukelingen mensen te zien. 'Maar menschen,' zegt hij - en hij doelt hier op de behoeftigen die hij van de bedeelden, op de arbeiders derhalve, die hij van de paupers streng onderscheidt - 'menschen, wanneer zij onophoudelijk zwoegen moeten, verliezen eindelijk den zin tot goede en menschelijke vermaaken, zij verwilderen. Zien wij niet, in alle onze steden, dog vooral in de rijksten en volkrijksten, eene onbesuisde Menigte, het Graauw, onvatbaar voor zedelijke en godsdienstige indrukken, als redelooze dieren voortleeven?'

Waartoe dit leidde, leerden, volgens hem - hij schreef dit in de dagen der terreur - de gebeurtenissen in Frankrijk. Robespierre is ook voor een Van Hogendorp een booswicht. Maar toch hoeveel geest van de Franse revolutie huisde er in deze, haar eerlijke tegenstander! Het geloof aan de opvoedbaarheid der massa verlaat hem dan ook niet, wanneer hij zijn oog op de bedeelden richt, die inderdaad toen geen andere keuze hadden dan voortvegeteren of sterven. Als eerste stap stelde hij een bekwaam Armenbestuur voor, dat door centralisatie van kerkelijke en stedelijke instellingen tot landelijke de middelen zou vinden tot het subsidiëren en zelfs stichten van enkele fabrieken die als een soort modelbedrijven het werkvolk beter zouden bekwamen, zodat men daarmee tegelijk de moordende Engelse concurrentie het hoofd zou kunnen bieden. Wat hem voorzweeft is niet ongelijk aan de latere, mislukte 'Ateliers Sociaux' van Louis Blanc!

Dat de uitvoering van dit grootse plan op moeilijkheden zou stuiten, ontkende hij niet, maar hij zou niet in de achttiende eeuw geboren hebben moeten zijn om desondanks geen optimist te blijven. 'Misschien lukt het niet met het levend geslacht dan toch wel met het volgende.' Ziekten en grote gezinnen, betoogde hij, zijn naast de duurte der nooddruft, de voornaamste oorzaken van de werkloosheid. De ziekten zouden afnemen bij betere hygiëne, een kwestie alweer van opvoeding. De kwaal der grote gezinnen kon, meende hij, genezen worden doordat het gereorganiseerde Armbestuur de kinderen boven een zeker aantal overnam en uitbesteedde bij de ouders, een kindertoeslag derhalve. En wat de duurte betrof, daarvoor meende hij een panacee gevonden te hebben in Rumfords in 1799 te Genève verschenen *Essais Politiques, Economiques et Philosophiques* die hij in de bovengenoemde brochures populariseerde en waarvan hij de vertaling in het Nederlands bepleitte met een vuur en begroette met een vreugde, waartoe men de in zijn diepste verlangens teleurgestelde man niet meer in staat geacht zou hebben. Naïevelijk meende hij, dat als Rumfords recepten maar gevolgd werden, het eten tweemaal zo goedkoop zou worden en wanneer zijn aanwijzingen omtrent een kachelconstructie maar uitgevoerd werden, de brand zelfs tienmaal zo goedkoop zou komen. Wat er met deze middelen niet te helpen was, moest naar het werkhuis, zoals dat te Brunswijk door Meerman beschreven, dat hem als het ideaal voor ogen stond.

Tot die pogingen tot opheffing van de vervallen natie, waarvan hij de toestand te zwarter, of beter te reëler zag, naarmate het politiek regime hem door de groeiende afhankelijkheid van Frankrijk meer en meer tegen de borst stuitte, behoorde ook zijn plan tot kolonisatie op grote schaal aan de Kaap. Hij verloor er geld, meer dan een ton gouds, en zijn moed mee. Het verlies van beide deed hem zich terugtrekken op het buitengoed Adrichem bij Beverwijk, eens in bezit van de Trips, waarvan hij door dezelfde erfenis die hem de Amsterdamse onderneming had ingebracht, eigenaar geworden was. Dat was in 1806. Het werd stil in Gijsbert Karel.

Stil óm hem was het in 1801 al geworden, toen de verzoenende staatsregeling van dat jaar de vooraanstaanden uit alle partijen weer om de regering geschaard had, ook die van de Oranje-partij, door de brief van de prins uit

Oraniënstein tot medewerking zelfs uitdrukkelijk gemachtigd. Gijsbert Karel had niet meegedaan - aan zijn weigeringen kent men de politicus - maar door zijn *Verklaring aan het Staatsbewind over de Staatsregeling,* 27 oktober, op zijn negenendertigste verjaardag opgesteld, had hij althans nog zijn eigen stem gehoord. En zij had hem zo luid en dapper geklonken, toen hij, ik stel me zo voor, hardop voor zich zelf die woorden gelezen had: ‘Ik keur veel meer alle Constitutiën af, welke niet het Huis van Oranje met de erflijke waardigheid van Hoofd van den Staat bekleeden.’ Zo luid, omdat hij meende, dat hij niet de enige was, die deze les uit de geschiedenis der Republiek getrokken had. ‘Indien dit mijn gevoelen alleen was, zoude ik er minder aan gehegt zijn, maar het is mij gebleken het gevoelen van de overgroote meerderheid der Natie uit te maken en in zoverre oordeel ik, dat het alle aandacht verdien.’ Zo dapper ook: ‘Heb ik mijn gevoelen,’ zo luidde het slot, ‘met zoveel openhartigheid als bescheidenheid voorgedragen, zo kan ik niet denken, dat er eenig gevaar voor mijn persoon daarin gelegen zoude zijn ... maar al was er een groot gevaar aan gehegt, hoe zou dit in staat kunnen zijn om mij tot stilzwijgen te noodzaken, wanneer het aankomt op de openbare rust, op de algemeene welvaart, en wanneer de groote Mogendheeden ... ons oproepen, teneinde het Nationaal gevoelen te leeren kennen?’ Van Hogendorp bracht het stuk persoonlijk naar Den Haag. De heren van het Staatsbewind legden het *ad acta*. De prins beantwoordde de toezending met frases, de erf-prins die bezig was met het opstellen van de schadevergoedingseis die hij de Republiek wilde aanbieden, antwoordde helemaal niet. En voor een *actio popularis,* zoals Van der Capellen misschien ontketend zou hebben om die zwijgende meerderheid stem te geven, was Gijsbert Karel de man niet...

In '06 werd het ook ín hem stil. Meer dan het staatsbewind, en meer ook dan de raadpensionaris Schimmelpenninck, dienden allen Koning Lodewijk die hem in dat jaar verving. Maar Gijsbert Karels eerzucht was zo groot, daardoor zó wondbaar, dat zij de vorm van bescheidenheid aannam. Had de eerste koning van Holland hem zijn diensten gevraagd, hij zou ze geleverd hebben. Ondanks de *Verklaring* van 1801 was hij tot capitulatie bereid. Maar de koning vroeg niets. Een particuliere audiëntie in 1807, formeel om zijn eis tot schadevergoeding voor zijn Kaapse verliezen te bepleiten, maar reëel wel met veel verdergaande wensen, bracht de grote teleurstelling. Niets. Geen schadevergoeding en geen ambt. Gijsbert Karel bleef op Adrichem, zonder taak, behalve dan de zelf-opgelegde *Gedagten over 's lands finantien* , alleen met zijn gezin, zonder vrienden. Telkens ziek ook, podagra. ‘Ik kan niet steeds in de eenzaamheid met acht kinderen leven.’ Zijn vrouw noemde hij niet. Had zij geen plaats in zijn hart? In elk geval geen grote naar het lijkt. Zomin als zijn vrienden. Naturen als Gijsbert Karel hebben goede kennissen en dan nog alleen, als ze succes hebben, vrienden zelden of nooit. De uitzondering die de regel bevestigt, is zijn broer Dirk, speel- en minziek, schuldenmaker, ‘soldat de fortune’, maar natuurlijk, écht, kortom in alles het tegendeel van Gijsbert Karel, alleen in begaafdheid zijn evenknie en met hem verbonden door het bloed en de eerzucht die beiden verteerde. Maar deze dreef zijn grenzeloze bewondering voor ‘le plus grand Héros que l'Univers ait ja-

mais produit', voor Napoleon, in die jaren van het ene eind van Europa naar het andere.

Wat hij zich in '07 al had voorgenomen, om weer naar een stad te trekken, volvoerde Gijsbert Karel twee jaar later. In '09 vestigde hij zich in Den Haag op de Kneuterdijk, nu nummer 8. Naar hij zelf meende alleen ter wille van de opvoeding van de kinderen, maar in werkelijkheid, zij het nog ongewild en ongeweten, om van dat huis het historische huis van 1813 te maken, de bakermat van 's lands herstel. Wanneer het waar is, wat ik meen, dat men het genie erkennen kan aan één centrale gedachte waarheen alle andere convergeren, waarop al zijn inspanning gericht is en waarvoor het bereid is, alles te offeren en die, omgekeerd, door de daarin verzamelde energie de springbron wordt van de kracht waaruit hij zijn werken schept, dan kan men Hogendorp althans iéts geniaals niet ontzeggen. De centrale gedachte waartoe zijn irrationele eerzucht zich rationaliseerde, was die van de beste staatsvorm voor het Nederlandse volk. 'De sfeer van de grote bestuursideeën is eigenlijk die, welke mijn geest past en waarin deze zich in zijn element bevindt,' schreef hij in 1807. Zo lang hij zelf nog een ambt in de oude Republiek bekleedde, moest die gedachte noodzakelijkerwijze vaag blijven, omdat destijds, hoezeer hij in beginsel van het nut van een hervorming overtuigd geweest moge zijn, het behoud van het bestaande ook bij hem vooropstond. Zijn medewerking destijds aan de oprichting van de oranjesociëteiten tegenover die der patriotten getuigt van beide: zij dienden zeker het behoud, maar deden het met nieuwe mensen in nieuwe vormen, afgekeken van de revolutionairen, ergo: met begrip van hun streven.

Nauwelijks was hij dan ook door de Revolutie ambteloos geworden, of hij begon zich te bezinnen op de taak, die de historie een kleine twintig jaar later op zijn schouders zou leggen: de twintig jaar die hij zelf bij de komst der Fransen als duur van hun verblijf voorspeld had. In een memorie uit de zomer van 1795 hield hij zich bezig met de vraag, welke gebreken uit de oude constitutie verwijderd zouden moeten worden, wilde zij weer functioneren, nadat de Revolutie verebd zou zijn. Hij erkende, met de Revolutie, twee beginselen: ten eerste de noodzakelijkheid van een krachtiger centraal gezag dat zich echter in zijn voorstelling meer naar buiten dan naar binnen zou doen gelden, en ten tweede was hij bedacht op een welomschreven positie van de eerste minister die, als een soort kanselier, meer naast dan onder de vorst zou staan en we weten van de drager dezer denkbeelden nu voldoende om te raden, wie die titularis in het nieuwe staatsbestel zou wezen.

In 1799, toen door de inval der Engelsen en Russen in Noord-Holland het getij een ogenblik leek te keren, stelde de plannenmaker enkele wijzigingen in de Unie van Utrecht op die ervan getuigen, dat de gebeurtenissen niet spoorloos aan hem waren voorbijgegaan. Zij zijn in centraliserende geest. Hij zelf tekende hierbij aan: 'Daarmede heb ik het groote werk (der Grondwet) eigenlijk begonnen.' In de reeds genoemde *Verklaring* van 1801 weer hetzelfde: zij eiste herstel van het Oranjehuis, maar met een grondwet, te geven weliswaar door de regenten, maar van die aard, dat prins, regenten en volk er evenzeer door zouden gebonden zijn. Zijn historische studiën, neergelegd in

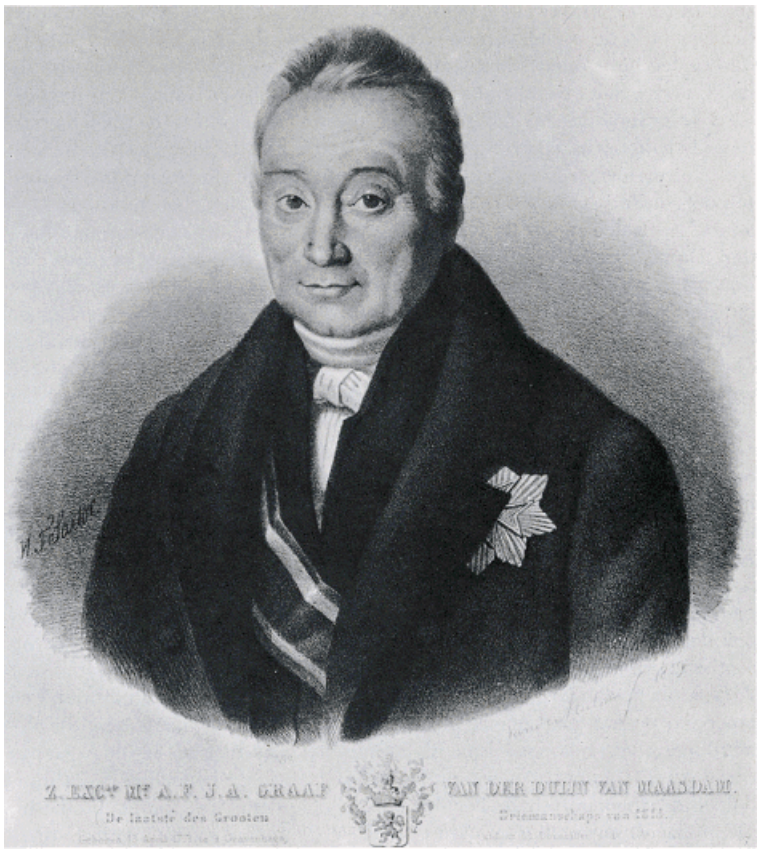
zijn *Discours sur l'histoire de la Patrie* , schijnbaar als tijdverdrijf opgezet, dienden al mede hetzelfde doel. In 1812 schreef hij de beroemde *Schets* , in 1813 verbeterd, die de grondslag geworden is voor de grondwet van '14, de eerste van het koninkrijk. Voorzichtigheidshalve zette de steller er ‘Copy 1806’ boven, alsof zij voor koning Lodewijk bestemd geweest was. Men kon toen nooit weten...

Het negenentwintigste legerbulletin van december '12, dat de nederlaag van Napoleon in Rusland liet raden, stelde Hogendorps zaak op de agenda van de praktische politiek. Hij begon toen ‘met zich tegen eenige vrienden te uiten’. Het zijn bekende en minder bekende namen: Van Limburg Stirum, Van der Duijn van Maasdam, Changuion en F.C. de Jonge: hetzelfde comité dat 17 november 1813 de regenten op zou roepen, dezelfden ook, die hij zich, met zich zelf als premier, als de kern van het toekomstige ministerie gedacht had. Hogendorp was gereed. De legerbulletins moesten nu verder de toekomstige geschiedenis van Nederland schrijven, want zolang de strijd in Europa onbeslist was, viel aan geen opstand te denken en was voor Van Hogendorp het gevaar, dat hij te vroeg zou uitbreken, groter, dan dat hij het niet zou doen. Een eventueel herstel der Bataafse Republiek, hoe onwaarschijnlijk ook, omdat de meeste van haar voormannen nu de keizer dienden, zou er het gevolg van kunnen zijn en dit herstel zou voor hem, die de oude republiek herstellen wilde, het grootste gevaar zijn.

De oude republiek herstellen! Krabbe onder anderen heeft het Van Hogendorp verweten, maar Colenbrander zijn argumenten terecht stuk voor stuk ontzenuwd. Het meningsverschil lijkt terug te voeren tot het verschil in blik van de jurist en de historicus. De eerste ziet uit de aard van zijn vak de dingen meer formeel en statisch, de tweede uit dezelfde oorzaak, meer dynamisch en meer naar de inhoud. Hogendorp wil de oud-regenten van vóór 1795 bijeenroepen, zegt de jurist; zeker, geeft de historicus toe, maar hij wilde ze zich laten constitueren niet als de oude staten der gewesten, maar als Staten-Generaal, terwijl de gewestelijke staten door commissarissen-provinciaal zouden worden vervangen. Bovendien was het er hem slechts om te doen, een begin te maken. De nieuwe Staten-Generaal zouden hun vergadering aanstonds openstellen voor alle de verdere notabele ingezetenen, ‘zonder eenig onderscheid, hoe ook genaamd’.

Niet alleen door het onderscheid tussen de oude partijschappen, maar zelfs door dat van geloofsbelijdenis heeft Van Hogendorp een streep gehaald. Hij wilde, gaat de jurist door, de raadpensionaris herstellen; zeker, zegt de historicus, maar als rijkskanselier, dat is als ambtenaar van de Kroon en niet als dienaar van de staten. De burgemeesters komen terug - ja, maar als plaatselijke autoriteiten; de prins ten slotte komt terug - inderdaad, maar als koning, als constitutioneel koning. Zo kan men niet anders zeggen, dan dat Hogendorp, dank zij zijn eigen ontwikkelingsgang en zijn instinct van politiek denker dat evenwicht tussen verleden en toekomst gevonden heeft, dat noch een laf compromis noch een buiten de werkelijkheid staand ideaal was en derhalve precies dat evenwicht, dat het moment in november 1813 vereiste.

Het moment, zijn moment, dat nog niet aanbrak tijdens de boerenopstand

Adam François Jules Armand graaf van der Duyn van Maasdam. Litho door J.B. van der Hulst. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

in april die de Fransen nog gemakkelijk konden onderdrukken, ook niet bij het gemor in de zomer van de aanzienlijken om de lichting van de ‘eregardes’ onder hun zonen (ofschoon daaronder zijn eigen zoon was, die zijn lijdelijk verzet met gevankelijke wegvoering moest boeten), maar dat daagde, toen de ‘grande armée’ in oktober bij Leipzig verslagen was, de bondgenoten naar de Rijn oprukten en Napoleon nog geen kans had gezien zich te herstellen. Het moment van de drukkende stilte die aan de storm voorafgaat, toen ten onzent de Franse heerschappij ten gevolge van die gebeurtenissen al begon te wankelen, maar de Russen de grens nog net niet overschreden hadden. De voorbereiding tot de omwenteling was nu het stadium van enkel inlichtingen geven en inwinnen te boven. De ernst werd zich bewust dat het bloedige ernst kon worden. Het is, natuurlijk, niet precies zo gegaan als de leiders het zich gedacht hadden. De 9de november al haalde Van Stirum bij Van Hogendorp de proclamatie, die de 17de pas dienst gedaan heeft en die aanvangt met het bekende ‘Oranje Boven, Holland is vrij’ en eindigt met het niet minder bekende: ‘De oude tijden komen weerom, Oranje Boven!’ De 14de ontbood Van Hogendorp Job May uit Amsterdam, de leider van de van ouds prinsgezinde ‘Bijltjes’; de volgende dag brandden weliswaar de douanehuisjes in de hoofdstad, maar een bewind dat mét de macht ook de wettelijkheid achter zich had, bestond nog altijd niet. Het bestond ook de 17de, een woensdag, nog niet, de dag toch die men bij uitstek als die van de opstand beschouwt, toen heel Den Haag zich op voorgaan van Van Stirum, die gouverneur van Den Haag gemaakt was, met oranje tooide. En het bestond ook de 18de nog niet, de dag van de vergadering der oud-regenten, die op een jammerlijke mislukking uitliep.

Ook dit heeft men, zo De Bosch Kemper en Jorissen indertijd, aan Van Hogendorp geweten, en men heeft het hem verweten. Het is dezelfde beschuldiging van reactionarisme als zoëven, doch nu niet, als bij de *Schets* in zijn theoretische, maar in zijn praktische gedaante. De bedoeling is nochtans duidelijk: Hogendorp had alleen de oud-regenten opgeroepen, niet omdat hij ook maar één ogenblik van plan is geweest, de andere partijen van de regering uit te sluiten, maar om een vergadering te krijgen die, zo enige, hem het lichtst volgen zou op het punt, waarop het voor hem het meest aankwam, het uitroepen van Oranje tot Hoge Overheid. Dan, de misrekening was even duidelijk als de bedoeling, zó duidelijk, dat hij op die vergadering zelfs zijn ontwerp-grondwet niet ter tafel heeft durven brengen en het alleen, achteraf, aan de oud-patriot Falck, de vertegenwoordiger van de hoofdstad, getoond heeft.

Een Voorlopig Bestuur bestond formeel zelfs nog niet de 20ste tegen welke dag opnieuw een vergadering ten huize van Gijsbert Karel was uitgeschreven, ditmaal van oud-regenten én oud-patriotten. Ondanks het feit, dat daaronder mannen waren als Elout, Kemper en Fannius Scholten, werd deze bijeenkomst zo mogelijk een nog groter fiasco. Zij verliep, alsof het een Nutslezing was waarop de spreker zijn slot niet kon vinden en het publiek bang was, dat thuis de soep koud werd. ‘De een na de ander droop af,’ schreef Hogendorp zelf. Pas zondag, de 21ste, is het zover, wanneer Hogendorp het mo-

tief - en het laatste stootje - tot openlijk optreden, dat hij van de beide vergaderingen niet had kunnen verkrijgen, van een delegatie van Haagse officieren onder leiding van Van Stirum ontvangt. Hij aanvaardde, mede in naam van Van der Duijn, die zich op dat ogenblik in Amsterdam bevond, het Algemeen Bestuur, tot de prins van Oranje in het land zou zijn. Vlak daarop werd de reeds gereed liggende *Eerste Publicatie* daarvan afgelezen. Het nieuwe bewind was gevestigd.

Bravo! Maar dat hier iets waarlijk groots gebeurd zou zijn, wil er toch niet helemaal in. Iets hapert er. Iets staat er tussen ons en onze gulle bewondering in, en het blijft er staan, ook als men probeert het te verdrijven. Immers, het is waar: toen waren de bondgenoten Utrecht al voorbij en was er in Holland van de Fransen geen spoor meer te bekennen! Men ontkomt bij dit alles niet aan de indruk van een zeker dilettantisme, ook al houdt men er rekening mee, dat de bronnen ons in dit geval in staat stellen de gebeurtenissen bijna van uur tot uur te volgen, zodat er geen misslag, geen halfheid, geen weifeling zelfs aan ons oog ontsnapt, terwijl we soortgelijke historische dagen in het buitenland op groter afstand en in een minder onbarmhartig licht plegen te zien. Wanneer het niettemin meer dan een indruk, en dat dilettantisme een feit is, dan is dat echter, menen wij, niet zozeer veroorzaakt door de onbekwaamheid van de leiders noch door de onwil van de massa om het vreemde juk af te schudden, als wel door het ontbreken van een band tussen beide. Gijsbert Karel was als regent geboren, als regent heeft hij geleefd, en als regent is hij gestorven, ook al heeft hij maar veertien dagen geregeerd. Hetzelfde geldt voor zijn naaste medewerkers en de enkele draden die van dit centrum naar het volk liepen - Falck, Kemper, Scholten en May - zijn maar o zo dun. In een *Berigt* aan de Soevereine Vorst somde Van Hogendorp later allen op die zich bij de Omwenteling verdienstelijk hadden gemaakt. Het zijn er een veertig, maar veruit de meesten hunner met deftige namen. Curieuze volksopstand waarvan alle helden op één lijstje kunnen en de geforceerdheid van de poging al om contact met het volk te krijgen blijkt uit de korte slagzinnetjes en de telkens nieuwe regeltjes in de proclamatie van 17 november die wat al te duidelijk en wat al te opzettelijk afdalen tot het peil van ‘het volk’, dat een ‘vrolijke dag op gemeene kosten’ beloofd wordt. En toch is dit een der glorieuze feiten uit de Nederlandse geschiedenis. Geen wonder, dat het gewoonlijk wat opgepoetst wordt. Uit zich zelf is het wat dof, wat erg vroeg-19de-eeuws. Het podagra, dat Gijsbert Karel juist in die dagen aan zijn kamer bond, héέft iets symbolisch.

Niemand belichaamt zozeer als Gijsbert Karel de tegenstelling tussen de oude republiek en het nieuwe koninkrijk. Zelf beide in zich te hebben heeft hem tot dé man van 1813 gemaakt. En dat hij de man van '13 geweest is, verzekert hem de plaats in de rij van erflaters onzer beschaving. Maar geen zege zonder offer, want dit betekende tegelijk, dat zijn triomf maar kort geduurd heeft. Op 17 november had hij, praktisch, het voorlopig bewind op zich genomen. Het was de eerste dag van zijn eindelijk bevredigde eerzucht. Indien hij 30 november in de toekomst had kunnen lezen, zou hij geweten hebben, dat deze er de laatste van was. En misschien heeft hij het vermoed,

toen hij hoorde, dat de die dag te Scheveningen gelande erfprins zich slechts op herhaalde aandrang van Van Stirum naar het huis van Gijsbert Karel begeven had die door zijn kwaal verhinderd was geweest zijn opwachting bij de nieuwe soeverein te maken. Hij had een hand verwacht, temeer omdat deze nieuwbakken vorst, die hij bovendien als erfprins toch al persoonlijk gekend had, als vorst zíjn schepping was.

Hij begreep niet, dat hij juist dáárom in plaats van een warme hand een blikken koker toegestoken kreeg met 's vorsten eerste proclamatie. Dankbaarheid is nu eenmaal een woord dat de politiek niet kent. Beiden waren trots, maar beider trots verschilde. Willem I begreep de nieuwe tijd misschien niet beter, maar in elk geval anders dan Gijsbert Karel en ontwikkelde zich al spoedig tot de ‘verlichte despoot’ zoals Goslinga hem terecht genoemd heeft. Hij oogstte nu de vruchten van zijn geveinsde nederigheid in de voorbije jaren. Van Hogendorp daarentegen bleef de regent; en kon daarom niet tegelijk de ambtenaar der Kroon en dienaar, om niet te zeggen agent van de vorst worden, die deze uit dit stugge hout had willen snijden. Het wreekte zich nu, dat Hogendorps regententrots hem verboden had de leerschool der Bataafse en Franse magistratuur te doorlopen.

O, niet uiterlijk en in de aanvang. Integendeel: eer en ambten gewerden hem in overvloed. Nog in '13 werd hij voorzitter van de commissie, die de nieuwe grondwet op grondslag van zijn *Schets* ontwerpen moest. In hetzelfde jaar volgde zijn benoeming tot minister van Buitenlandse Zaken of secretaris van staat, zoals het destijds naar Angelsaksisch voorbeeld heette. Hij bleef het tot april van het volgend jaar, en werd daarop vice-president van de nieuwe Raad van State waarvan de toen koning geworden soevereine vorst president was. Enkele maanden later werd hem de graventitel verleend met de bijzondere onderscheiding van het jaartal 1813 in zijn wapen. Tevens behoorde hij tot de eerste ministers van Staat, de nieuw ingestelde functie die betekende, dat hij tot de kabinetsraad geroepen kon worden. En toen in 1815 door de vereniging met België een herziening der grondwet nodig werd, was het weer Van Hogendorp die het voorzitterschap der daartoe benoemde commissie bekleedde.

Maar in dat zelfde jaar ook al begon de onvermijdelijke dwaling. Terwijl hij van de Staten-Generaal van 1814 voorzitter was geweest, was hij van die van 1815 alleen nog maar lid. De verlening van het grootkruis in de Orde van de Nederlandse Leeuw was het laatste eerbewijs en dat zal hem in zijn omstandigheden en met zijn antecedenten meer geprikt dan gestreeld hebben. Een half jaar later bracht hij, die van de koning vooral in zijn opvatting omtrent de te volgen economische politiek verschilde, een advies uit, waarover deze zó verstoord was, dat Van Hogendorp tot tweemaal toe ontslag als secretaris van Staat en als vice-president van de Raad van State vroeg, de tweede keer op zijn verjaardag. Op 7 november 1816 werd het hem verleend, met toekenning van een pensioen van ƒ10000 weliswaar, maar die balsem kon déze wonde niet helen. Drie jaar later ontsloeg de koning zelfs ongevraagd zijn minister van Staat die voortdurend in de oppositie was. Zelfs de titel werd hem ontnomen, terwijl hij zijnerzijds het verguldsel dat de pil

Gijsbert Karel van Hogendorp. Gravure, toegeschreven aan Willem van Senus. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

moest verzoeten: zijn benoeming tot lid van de Eerste Kamer, afsloeg. In de ‘ménagerie du Roi’ zoals de Belgen die kamer spottend noemden, wilde hij zich niet laten ‘opbergen’. Zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer rekte hij nog tot 1825, toen hij de wens te kennen gaf niet meer herkozen te worden. Sindsdien was hij de negen jaar tot zijn dood op 5 augustus 1834 weer even ambteloos als hij in de achttien jaar tussen 1795 en 1813 geweest was. En nog eenzamer, sinds, in '26, zijn vrouw overleden was.

Is die ambteloosheid misschien een bevrijding voor hem geweest? Men zou het zeggen, wanneer men ziet hoe werkzaam hij en hóe hij werkzaam gebleven is tot het einde. Het is niet het zinloze bezigheid zoeken van een afgeleefde, dat slechts de angst voor het sterven verraadt. Veeleer zijn de bijdragen in zijn in '30 en '31 ongeregeld verschijnend tijdschriftje van de toekomst uit gezien zelfs belangrijker dan de tien delen *Bijdragen tot de huishouding van Staat van het Koninkrijk der Nederlanden ten dienste van de Staten-Generaal* die grotendeels tijdens zijn ambtsperiode tussen 1818 en '29 geschreven zijn. Het is geen toeval, dat dit tijdschriftje *De Ontwikkeling* heette.

Anders dan de meeste politici is Hogendorp niet van links naar rechts, maar van rechts naar links, in zijn geval van conservatief naar liberaal opgeschoven. Zijn tijd vooruit. In een dier stukjes pleitte hij voor de vrede met België die negen jaar later gekomen is; in een ander voor de nieuwe grondwet waaraan men tien jaar later toe is; in een derde eiste hij de ministeriële verantwoordelijkheid die pas de grondwet van '48 brengen zou. En op het stuk van het kiesrecht is hij zelfs in '30 een Thorbecke vóór. Hij wil de stemgerechtigden tot kiezers verheffen, dat wil zeggen het nog altijd getrapte in rechtstreeks kiesrecht omzetten, en de mogelijkheid van uitbreiding openstellen in verhouding tot de toenemende volksontwikkeling. De consequenties is hij zich bewust, maar hij durft ze aan: ‘zooals het kiesregt nu gesteld is, hebben de aanzienlijken de bovenhand daarin: en zooals het nu (door hem) voorgedragen wordt, zal misschien de menigte een overwigt verkrijgen’. In de Eerste Kamer ziet hij daarvoor het tegenwicht, waarvan ook hij meende, dat het niet ontbreken kon, maar op voorwaarde, dat de leden niet meer als tot dusver door de Kroon benoemd, maar ook zij gekozen worden.

Vanwaar die vooruitstrevendheid, moet men vragen, in een grijsaard, die als jongeling even hardnekkig voor het behoud gestreden had? Uit oppositie tegen de koning die niet alleen zijn eerzucht niet bevredigd, maar zelfs gekwetst had, die hij, na hun laatste onderhoud ‘bitse valschheid’ verweet? Mede. Onder de indruk van de tweede Franse revolutie en de radicale Engelse hervormingsbeweging uit die jaren die zijn oude vrees voor de sociale revolutie weer deden herleven? Mede. Doch de basis van Gijsbert Karels liberalisme, dat wat gemaakt heeft, dat die onaanzienlijke vlugschriftjes van een paar bladzijden druks van de uitgediende niettemin de eerste fundamenten zijn van het gebouw, dat Thorbecke op zou trekken, ligt, zien wij wel, toch dieper.

In '21 is hij met zijn zoon Willem in Seraing en Verviers geweest. En de zoon schrijft naar aanleiding van dat bezoek: ‘Niemand trekt zich de groote armoede aan; ja wij rekenen ons als individu daar volkomen onschuldig aan.

Intusschen - zoolang in onze maatschappij één huisgezin aanwezig is, dat niet tenminste de eerste behoeften des levens in voldoende mate geniet, zoolang kunnen wij als leden van den staat geen zegen over dien staat noch over zijne leden wachten. In die betrekking zijn wij allen verantwoordelijk of zullen tenminste allen de gevolgen dragen.' Willem overdreef met zijn 'niemand'. Behalve hij trok tenminste ook zijn vader zich de grote armoede aan.

Hoe hij de zaak zag, kunnen wij het best met zijn eigen woorden zeggen. 'Ik heb te Verviers' - aldus een aantekening op zijn reis naar de Zuidelijke Nederlanden in 1817 - 'zoo als op andere fabrijkplaatsen, den rijkdom van de hoofden en de armoede van het werkvolk opgemerkt. Als de zaken vooruitgaan, als er machines worden ingevoerd, waardoor de waren ver beneden den marktprijs worden vervaardigd, dan blijft het werkvolk de gewone dagloonen genieten, terwijl het hoofd van de fabrijk duizenden wint.' En hij voegt eraan toe, dat er in de fabrieken ook kinderen gebruikt worden, van hun vijfde jaar af, en noemt het zeer nadelig 'voor de beschaving en de zedelijkheid'.

Wij kennen zijn belangstelling in deze ook uit zijn *Missive over het Armenwezen* en andere geschriften. De industriële revolutie in Engeland had het moderne kapitalisme gewekt, de politieke in Frankrijk had het van zijn sociale omheiningen bevrijd; zij, die zich verantwoordelijk voelden, zagen het in zijn afschuwelijke naaktheid. Zij zagen niet alleen de oude boeren- en handwerkersstand, zij zagen ook de nieuwe klasse van het fabrieksproletariaat te gronde gaan. Van het verzet dáártegen, dat destijds de besten in Europa bezielde, dat een Shelley zijn *Mask of Anarchy* deed dichten en dat een Thorbecke straks met zorg zou vervullen, drong ook iets in de donkere kamer op de Kneuterdijk door. Hogendorps pleidooi voor handelsvrijheid, zijn protest tegen het protectionisme, het thema van heel zijn contraminaire economische politiek, is, zien wij wel, geboren uit zijn verzet tegen de moderne industrie, en dat verzet uit de vrees voor de sociale revolutie die hij, en hij niet alleen, maar alle denkende koppen in West-Europa toen onvermijdelijk komen zagen. Maar, en dat is typisch voor de tegenstellingen, die hem tot een nieuwe eenheid vergroeid waren, typisch ook voor de diepe indruk die de Franse Revolutie gemaakt had op hem die haar nooit had willen aanvaarden: die vrees, dat verzet leidden hem, anders dan in de periode der restauratie, niet tot behoudzucht, maar tot een streven naar hervorming, vóór het te laat zou zijn. En die hervorming, hij zag haar niet scherp in het economische dat zijn eigen terrein niet was, maar hij zag haar duidelijk in het politieke, als een hervorming die tot de democratie moest leiden. De oud-anti-patriot werd de eerste liberaal in moderne zin.

Diep onderin dit leven lag de eerzucht, door de familieschandalen uit zijn jeugd gewekt en daarom geen ijdel gebaar maar een scheppende kracht. Zij heeft dat leven gemaakt tot wat het geworden is. En daarom kozen wij als ondertitel: *De Lof der Eerzucht*. Zó moet men het zeggen, wanneer men dit leven historisch, objectief, van buiten af beziet. Maar beziet men het van binnen uit, subjectief, psychologisch, dan blijkt diezelfde eerzucht tussen Gijsbert Karel en het leven te hebben gestaan. Zij heeft hem het verantwoor-

delijkheidsbesef-uit-roeping gegeven waarvan al zijn woorden en daden doortrokken zijn. Maar ook de onnatuurlijkheid-uit-bevangenheid die hem nimmer verliet. Gijsbert Karel werd erdoor wat wij een ‘spiegelmens’ zouden willen noemen. Hij ziet het leven als in spiegelbeeld en hij ziet dus steeds zich zelf in die spiegel.

Dat is geen verzinsel. Hij heeft het zelf, en dat reeds in zijn jeugd, zo beseft, door zich te spiegelen aan zijn broer Dirk, die juist de onbevangenheid en natuurlijkheid zelf was, en hij schreef er aan zijn moeder die merkwaardig-inzichtige woorden over: ‘Dirk heeft een natuurlijk voorkomen en verschilt daarin van mij, want ik studeer erop, om het te hebben; Dirk heeft het zonder erom te denken. Maar om die laatste trek te voltooien, Dirk beseft weer niet, dat het van mij een houding is.’ In die luttele zinnetjes heeft de negentienjarige zelf het geheim van zijn moeilijk leven ontdekt - een leven zó moeilijk, dat, nu wij het in zijn geheel nog eens overdenken, wij ons afvragen of de ondertitel niet in plaats van *De Lof der Eerzucht* had moeten luiden: *De Tragedie der Eerzucht*. Dan, het verschil is er slechts een in schijn.

Willem de Eerste

Koning-koopman

De eeuwjaren zijn mooie ronde getallen. Met hun twee nullen verheugen zij de wiskundige, die in elk mens sluimert die tot honderd heeft leren tellen. Maar de historicus die aan de andere pool van het menselijk denken staat, zijn zij, hoe zeer ook voor hen onmisbaar, tegelijk een ergernis. Hij mijdt instinctief alle getalmatige abstractie en precisie, omdat deze de dood betekenen voor zijn voorstellingswereld die greppels noch grenzen en slechts overgangen kent. Zomin als het jaartal 1700 zegt 1800 hem iets en zijn begrip van de achttiende eeuw ligt, wat Nederland betreft, dan ook niet tussen die beide besloten, maar die 'honderd' jaar omvat voor hem, alle rekenkunst ten spijt, veeleer de tijd van ongeveer 1680 tot omstreeks 1830. Voor de Europese geschiedenis heeft hij weer een andere '18de eeuw': de tijd van 1713 tot 1789, die tot overmaat van verwarring dan weer niet zonder invloed op de 'Nederlandse 18de eeuw' gebleven is. Die verwarring is echter slechts schijnbaar. Zij is tegelijk ontwarring en daarmee toch ook weer abstrahering en precisering, zij het dan een andere dan die van de wiskunstenaar. Deze opmerking dient niet zozeer ter verontschuldiging als wel ter verklaring van het feit, dat een man die geboren weliswaar in 1772, doch pas gestorven in 1843 en wiens levenswerk, wat meer zegt, tussen de jaren 1813 en 1840 valt, toch een plaats in dit derde deel heeft gekregen.

Een tweede opmerking sluit bij de vorige aan en houdt er verband mee. De lezer is er door de lectuur van het hoofdstuk over Hemsterhuis op voorbereid, dat de figuren van de 'achttiende eeuw', dooreen genomen, ten onzent van lager orde in de hiërarchie des geestes zijn dan die van de zeventiende. En het gemiddelde peil in dit deel wordt door deze laatste erflater het meest gedrukt. Als geest is deze maatschappelijk hoogste de minste. Toeval is dat niet, veeleer noodzaak. Noodzaak niet in die zin, alsof uit een soort rechtvaardigheidsgevoel of evenwichtsbesef de feeën die de wieg van een vorstenkind met de kleinodiën van uiterlijke hoogheid omhangen, dit altijd innerlijke grootheid zouden onthouden, maar noodzaak wel in die zin, dat mensen wier leven aan de daad gewijd is, in geest altijd de minderen zijn van hen die leven voor en door de droom. En de heerser, gekroond of ongekroond, de daadmens bij uitstek, is de droom voor altijd ontzegd op straffe van mislukking, zoals de zomer voor immer de daad ontzegd is, op straffe van vervalsing. Daarin ligt beider troost voor beider tol aan de menselijke onvolkomenheid. Een derde opmerking, alweer niet zonder verband met de voorafgaande, voltooie deze voorafspraak. Dit portret is er een van een vorst. Vorstenportretten zijn het moeilijkst. Niettemin kent de geschiedschrijving er legio. Maar men krijgt niet de indruk, dat het steeds de moeilijkheid ervan is die de geschiedschrijvers aantrok, veeleer, dat zij haar slechts zelden beseft, of, in-

dien al beseft, meestal omzeild hebben, wanneer het al niet positief-minder-waardige motieven waren die er hen toe brachten, de eigen vorst of diens voorgangers uit te beelden. Voor de vleiers toch bestaat die moeilijkheid evenmin als voor de verguizers. Alles wat hij voor zich zelf of zijn huis deed, rekenen de eersten hem als den lande bewezen diensten aan, terwijl de laatsten, omgekeerd, alles wat hij door zijn dienst aan het land ontving, als bewijs van zijn baatzucht laten gelden.

Beiden ook hebben hun loon weg: de vleier in de vorm van zijn ordelint, de verguizer in de toejuiching der oppositie. De onbevangene echter staat in dit geval steeds voor het bijna onoplosbaar probleem, hoe bij een beoordeling van 's vorsten daden landsbelang van eigenbelang, dienst van eigendienst te onderscheiden, alsmede voor dat andere, soortgelijke en dan ook even onoplosbare, hoe te weten, wat aan zijn bestuur als 's vorsten eigen bijdrage moet gelden en wat op rekening van zijn medewerkers moet worden gesteld. Immers het prerogatief van de macht is, afhankelijk van zijn drager, onverschilligheid, willekeur of initiatief. Is het onverschilligheid, dan bestaat er geen probleem. Dan regeerde niet de vorst, maar een ander. Is het willekeur, dan bestaat er evenmin een probleem, dan zijn de daden die der vorsten, maar hebben zij geen betekenis. Alleen in het derde geval, wanneer de vorst noch onverschillig noch willekeurig, maar initiatiefnemer is, rijst onvermijdelijk voor de portrettist de moeilijkheid, dat hij nooit met volstrekte zekerheid kan weten, of hij niet trekken en kleur aanbrengt die niet tot zijn model, maar tot diens omgeving behoren. 's Vorsten officieel initiatief kan immers zeer wel en zal ook zeer vaak weer het gevolg zijn van een officieus initiatief van een zijner raadgevers.

Is déze moeilijkheid bij Willem I ook niet bijzonder groot, omdat zijn persoonlijkheid sterk genoeg was om als regel hem zelf niet alleen als de uitvoerder van zijn initiatieven, maar ook als de schepper ervan te doen beschouwen, een derde moeilijkheid is bij hem slechts te groter. Nu we ons toch eenmaal rekenschap geven van de bezwaren, die het vorstenportret met zich meebrengt, willen we ook dit niet onbesproken laten. Zij geldt trouwens, evenals de beide vorige, zij het in iets mindere mate, voor alle regerende staatslieden. Zij is deze: wie het subject ener regering wil leren kennen, moet ook het object kennen; het geregeerde moet hem niet minder vertrouwd zijn dan de regent. De politiek van onze eerste koning is, om een voorbeeld te noemen, voor zover zij de versmelting van Noord- en Zuid-Nederland tot één staat beoogde, mislukt. Maar mag deze beoordeling tot een veroordeling leiden, wanneer men niet eerst de vraag beantwoord heeft: wélke taak hij daarmee eigenlijk op zich genomen had; verder: of hij die taak vrijwillig op zich nam en ten slotte of die al of niet vrijwillig opgenomen taak soms ook onuitvoerbaar was? En toen de mislukking van die secundaire taak in '30 gebleken was, mislukte hem ook in de tien volgende jaren de primaire taak van met de Noordnederlandse natie alléén in vrede te leven. Maar alweer: mag die beoordeling tot een veroordeling leiden, wanneer men niet eerst de vraag beantwoord heeft of zijn persoonlijk bewind dat als de oorzaak dier mislukking geldt, soms ook op zijn beurt zijn oorzaak vond in de toenmalige gesteld-

Willem Frederik van Oranje. Pastel door J.F.A. Tischbein. *Rijksmuseum, Amsterdam*.

heid van die natie?

Wij zijn geneigd, die laatste vraag bevestigend te beantwoorden en het is inderdaad pas op grond van dit bevestigend antwoord, op grond van ons oordeel zowel over koning als natie tijdens en ná de restauratie van 1813, dat wij menen onze eerste koning tot de erflaters onzer beschaving te mogen en te moeten rekenen. Zoals pas een soortgelijk oordeel over het gehéél ons ertoe gebracht heeft, 's konings voorgangers, Maurits, Frederik Hendrik en stadhouder Willem III uit de rij weg te laten. In de volheid van de 17de eeuw moesten anderen vóórgaan, in de leegte van de eerste helft der 19de steekt Oranje van de schouders opwaarts boven de natie uit.

Maar verdient hij, laatste vraag vooraf, een plaats in deze *cultuur*geschiedenis-in-portretten? De Oranjes en de cultuur is een hoofdstuk op zich zelf, dat zijn belang echter niet aan zijn omvang ontleent. Men is er bijster gauw over uitgepraat. Hetzelfde geldt voor de Nassaus. Er bestaat een plaat van prins Frederik, een zoon van koning Willem I. De prins is er gekleed in generaalsuniform en op de achtergrond zien wij een aantal soldaten in een keur van uniformen afgebeeld die misschien bij kostschoolmeisjes, maar dan toch ook bij haar alléén, associaties wekken aan de spreuk die er onder staat ‘beschermer en beoefenaar van het edele, goede en schoone’. De geschiedenis althans rept daarvan minder luid. En ook Willem Frederik, voor wiens portret wij hier de contouren schetsen, hebben zelfs zijn vurigste bewonderaars nooit als beschermer, laat staan als beoefenaar van deze trits van beschavingsdeugden uitgebeeld. Of men moest er de bestelling van schilderijen bij Odevaere, Navez en Van Bree toe willen rekenen.

Zelfs zijn lofredenaar Van der Palm heeft het in dit opzicht niet verder dan tot een andere trits gebracht, toen hij in '16 in zijn vorst diens arbeidzaamheid, matigheid, alsmede, natuurlijk, diens eerbied voor de godsdienst prees. Alleen de politieke propaganda in het Zuiden heeft, in een vergeefse poging tot herstel van zijn tot nul geslonken populariteit, zich in '29 verstout tot een beeld van de koning waarin hij als beschermer en beoefenaar, zo niet van het schone, dan toch van het edele en goede verschijnt. Wij bedoelen de reeks van vierentwintig ‘Rencontres’, roerende ontmoetingen van de vorst met zijn volk. Op een dier prenten helpt hij een oud vrouwtje de last des levens tillen, op de andere moedigt hij de ondernemingslust van een brave fabrikant aan. Ook de overige tweeëntwintig zijn geborduurd op het thema ‘laat de verdrukten tot mij komen’ en in alle verschijnt de koning dan ook als de onbekende weldoener, hetzij dat hij zelf het verzoekschrift aan de koning stelt voor een onderdaan die het schrijven onkundig is of dat hij een bedelaar-inlompen tegemoet treedt met een gratie die in werkelijkheid zelfs zijn ministers nooit van hem gekend hebben.

Maar indien dan 's konings politiek ideaal in die mate mislukt is, dat zijn regering, eerst in het Zuiden en vervolgens ook in het Noorden op een teleurstelling zowel voor hem zelf als voor zijn volk is uitgelopen, zózeer, dat hij in '40 in arren moede afstand van de troon heeft gedaan en zijn volk dat hem in '13 met zoveel vreugde had ingehaald, hem zonder rouw liet gaan; indien hij tijdens die betrekkelijk lange regering in het cultuurleven dan maar een zo

bescheiden rol gespeeld heeft, dat die van Frederik Hendrik er als een lichtend voorbeeld bij afsteekt; indien, om kort te gaan, zijn betekenis derhalve noch in de politiek noch in de cultuur is gelegen, welke aanspraak kan hij dan op een plaats in deze rij van erflaters onzer beschaving doen gelden? Hij verdient die plaats, maar het is op grond van zijn arbeid, zijn waarlijk onvergelijkelijke arbeid op een derde terrein, dat der economie. Wil men Willem de Eerste zien, zoals hij werkelijk geweest is, men zie hem als koning-koopman. Het is geen toeval, dat zijn beste portret, dat van Pieneman dat hem op zestigjarige leeftijd voorstelt, in de presidentskamer van de Nederlandsche Handelmaatschappij prijkt.

Doch wil deze schets tot een uitgewerkt portret worden, dan is het tijd ons af te vragen, hoe die koopmanstrek, die hem het meest typeert, in zijn karakter gekomen is. Erin gekomen is - of had hij er altijd in gezeten? De vraag heeft weinig zin, zo lang we van de vererving met name van geestelijke eigenschappen zo weinig weten. Zeker, we kunnen ons in dit verband de rekening herinneren die Jan de Witt in zijn beroemde deductie heeft opgemaakt van de baten die het Huis van Oranje uit zijn diensten aan de Republiek getrokken had en bedenken, dat koning Willem I van moeders zijde en in vrouwelijke lijn afstamde van Frederik Hendrik, die ook Blok ons getekend heeft als een man wie eerder een teveel dan een tekort aan zorg voor zijn geldelijke belangen verweten kon worden. Maar deze overwegingen lijken, afgezien nog van de aangestipte onzekerheid der erfelijke factoren, ook daarom reeds waardeloos, omdat de liefde tot het geld, zoals Frederik Hendrik die vertoonde, zeer wel het geld als middel tot macht kan gelden. Pas de liefde tot het geld, om der wille van het geld, waarmede, naar het wel schijnt, zijn naneef bezield was, lijkt de psychische voorwaarde voor goed koopmanschap.

Maar juist als dit waar is, dan is zij toch nog slechts de voorwaarde en nog niet dat koopmanschap zelf. En ten slotte zouden wij, om te beslissen of we hier met een aangeboren of een verworven eigenschap te maken hebben, meer van Willems jeugd moeten weten. De toegankelijke bescheiden geven daarover geen uitsluitsel. We zien alleen in de prins dat koopmanschap voortdurend groeien, totdat het in de koning alle andere eigenschappen verdringen en aan zijn regering de stempel opdrukken zou. Een eenzijdigheid die zijn figuur weliswaar de volle menselijkheid ontneemt, die haar vooral wel heel ver van de koning-uit-het-sprookje verwijdert, maar die haar nu eenmaal tegelijk en als in ruil voor dit gemis haar onvervangbare betekenis heeft geschonken voor het Nederland ten tijde van zijn bewind.

Vier oktober 1767 was Stadhouder Willem V te Berlijn in het huwelijk getreden met Frederica Sophia Wilhelmina, prinses van Pruisen. Op 24 augustus 1772 - na een doodgeboren zoon, en een dochter, die tot 1819 in leven bleef - werd hun, te midden van de feestvreugde naar aanleiding van de herdenking van 1572 en 1672, op het Huis ten Bosch een derde kind geboren, weer een zoon ditmaal die bij de doopplechtigheid op 17 september in de Grote Kerk van Den Haag, waarbij de Staten-Generaal als getuigen fungeerden, de namen Willem Frederik kreeg. Een lijfrente van achttienduizend gulden 's jaars voor de moeder vertolkte de vreugde van Hollands Staten,

een van achttienhonderd gulden die van Zeeland. Haar kind werd, tezamen met zijn twee jaar jonger broertje Frederik opgevoed op de manier die in die dagen niet enkel voor vorstenkinderen, maar voor die van alle aanzienlijken gold, door een aantal gouverneurs. De lessen van de heer Perrenot die hem taalonderwijs gaf, hebben weinig vrucht gedragen. Het in de jaren der ballingschap gesproken Duits, Engels en Frans hebben het Nederlands zo volledig verdrongen, dat Willem ook als koning altijd een slecht steller gebleven is. Ook van de lessen van Hemsterhuis merken we later de sporen niet en van die van de hofprediker, ds. Guicherit, ternauwernood.

Anders evenwel staat het met die van Euler (uit Tweebruggen), die het prinsje in de wiskunde onderrichtte en waarvan hij althans het cijferen zijn leven lang onthouden heeft. In '83 werd baron Van Lynden van Hemmen honorair gouverneur. Na diens dood, in '87, kwam de opvoeding in handen van Tollius voor het civiele en van baron De Stamford voor het militaire gedeelte. Beider invloed op de prins kan groot geweest zijn, want beiden zijn lang in zijn omgeving gebleven. Wanneer Willem tijdelijk zijn vaderland vergeten heeft, was dat zeker niet Tollius' schuld. Hij verdient zelfs een apart plaatsje in het hart van iedere beoefenaar van de Nederlandse geschiedenis, als zijnde een der eersten die na zijn benoeming tot hoogleraar in de oude letteren te Harderwijk in '66, er de vaderlandse historie bij doceerde. Hoe zou hij dan zijn hoge pupil van dit onderwijs verstoken hebben? Ook De Stamford, een door niemand minder dan Frederik de Grote aanbevolen officier van Frans-protestantse afkomst die kolonel in het Nederlandse leger geworden was, moet een man van meer dan gewone intellectuele gaven geweest zijn. Volgens de oude Duitse levensbeschrijving van Willem Frederik door Arnoldi zou zijn geslotenheid, het enige dat er in hem als opvoeder te berispen viel, zelfs de bron geworden zijn van die zelfde ondeugd in de prins, die eens zijn moeder deed uitroepen: ‘Hij wil alles weten, maar hij vertelt niets’. Doch zo eenvoudig als de brave Duitser zich de oorsprong van die bij Willem I inderdaad opvallende eigenschap voorstelde, ligt de zaak toch wel niet. Daar zijn andere, dieper ingrijpende en derhalve deugdelijker gronden voor aan te voeren. Het echte ‘koopmanschap’, niet als beroep, maar uit roeping bedreven, verdraagt zich slecht met gulle openhartigheid, waarbij men zijn mond al voorbij gepraat heeft, nog vóór de zaak beklonken is.

Van september 1788 tot in oktober van het jaar der Franse Revolutie ondernam de nu zestienjarige onder leiding van beide mentors een reis naar Duitsland die in meer dan één opzicht op zijn verder leven van grote invloed geweest is. Vooreerst bracht hij een bezoek aan Berlijn, waar zijn toekomstig huwelijk met 's konings dochter Frederike Louise Wilhelmine beklonken werd, dat op 1 oktober 1791 voltrokken en 2 november daarop onder andere met een plechtige intocht in Den Haag gevierd werd. Misschien nog dieper indruk dan zijn aanstaande bruid maakten op hem de vele gesprekken die doelden op de vooruitzichten van zijn Huis in de Zuidelijke Nederlanden. Het was in de dagen, dat de Pruisische politiek tegen het gezag van keizer Jozef II optornde en de Belgische opposant Van der Noot met de raadpensionaris Van de Spiegel in onderhandeling trad om de Zuidelijke Nederlanden onaf-

hankelijk te verklaren en prins Frederik het stadhouderschap over de nieuwe staat op te dragen. En in Berlijn had men daar, anders dan hier en in Engeland, wel oren naar. De derde reisindruk van gewicht was een bezoek aan de Nassause erflanden, die in een halve eeuw hun vorst niet gezien hadden.

Terug in het vaderland moest hij, der traditie getrouw, naar Leiden op studie. Gebrek aan belangstelling voor dit evenement kan men het stadhouderlijk gezin niet verwijten. Op 16 september 1789 toog de hele familie, prins, prinses en drie kinderen, uit om het huis te bezichtigen dat zij voor de toekomstige student gehuurd had aan het Rapenburg, tegenover het Academiegebouw, een oud patriciërshuis der familie Van Leyden, waardig genoeg om er in 1811 Napoleon te ontvangen, maar waar nu een rooms-katholieke school gevestigd is. Op 2 november betrok de nieuwe studiosus der vermaarde Alma Mater het zelf met nog altijd De Stamford en Tollius in zijn gezelschap. Als hij er al niets anders geleerd had, heeft hij er in elk geval zijn tijd leren verdelen en wanneer de Republiek enkele jaren later roemloos ten onder gegaan is, dan zeker niet door gebrek aan ijver en scholing van de erfprins. 's Morgens om acht uur belde de beroemde professor Kluit al aan, om zijn privatissimum te beginnen. Als Kluit hem verteld heeft van zijn nieuwe staatsrechtelijke opvatting van onze middeleeuwen, volgens welke de landsheren van ouds de dragers van de soevereiniteit waren en niet de staten, zoals sinds De Groot de officiële theorie nog altijd luidde, zal zijn college wel in de smaak van zijn student gevallen zijn. Om tien uur kwam de nauwelijks minder beroemde Pestel staatswetenschap doceren, een uur later gevolgd door Van der Keessel met een college-dictaat over privaatrecht. 's Middags kwam professor Damen ook nog voor een natuurkundeles, waarna de prins dan een wandeling was toegestaan.

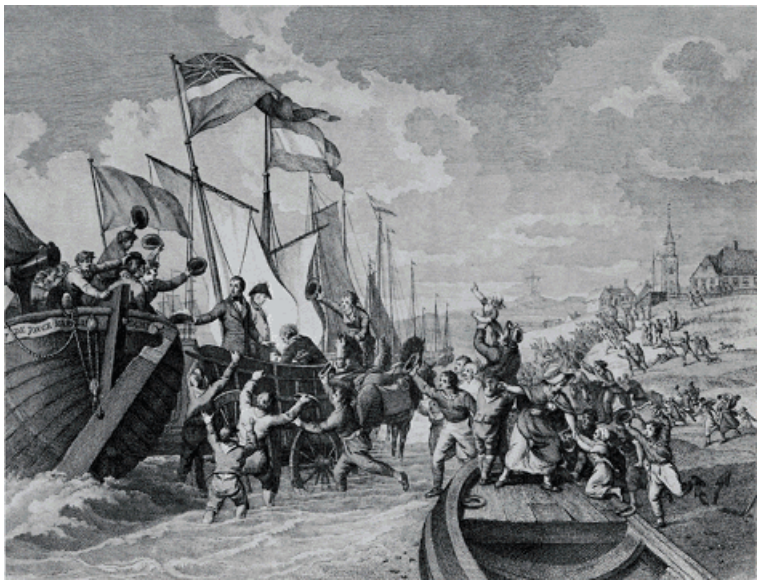
Op een van die uitstapjes moet het eens gebeurd zijn, dat hij, door een van Leidens achterbuurten lopende, lastig gevallen werd - omdat hij geen oranje droeg. Engelberts Gerrits op wiens gezag wij dit verhalen, vertelt, dat ‘het gemeen in een vrolijk gejuich uitborst’, zodra de prins zijn jas open geknoopt en de ster op zijn rok had laten zien. Overdreven orangistisch was hij inderdaad niet, wanneer men althans onder orangistisch de puur-reactionaire aanhankelijkheid aan Willem V wil verstaan die tussen '87 en '95 van hoog tot laag ‘bon ton’ was. Ruhnken bij voorbeeld, toen het grote literaire licht der Leidse Academie, jeugdvriend van Kant, vriend en opvolger van Tib. Hemsterhuis, die zijn betrekkelijke onsterfelijkheid alleen al verdiend heeft door zijn oratie tegen de schoolvos, was vanwege zijn patriottische gezindheid niet aangezocht om de erfprins te onderwijzen, maar deze behandelde hem niettemin bij de ontvangst der hoogleraren aan het begin van zijn studietijd met al de onderscheiding die hem toekwam. Van de vruchten die dit onderwijs ondanks de korte duur - 21 juli 1790 vertrok hij alweer - gedragen heeft, kunnen wij ons ook nog een denkbeeld vormen. Pestel moest eens op een college een tamelijk ingewikkelde rechtskwestie behandeld hebben die hem door de erfprins was opgegeven. En het Koninklijk Huisarchief bewaart nog twee scripties van de doorluchtige student zelf, een, voor Pestel gemaakt ‘over den besten regeeringsvorm aan de Belgische provinciën te geven’, die hij zich

door een Raad van State en een stadhouder bestuurd dacht, en een, uit iets latere tijd, die hij voor Van de Spiegel gesteld heeft ‘over de noodzakelijkheid van het stadhouderschap voor de Republiek’.

Maar de jeugd van vorstenkinderen is nog spoediger voorbij dan die van gewone stervelingen. Op zijn achttiende jaar kreeg hij zitting in de Raad van State, werd gouverneur van Breda en generaal der infanterie. Het begon nog half, zo niet als spel, dan toch als formaliteit, maar de oorlog, die de Nationale Conventie in februari '93 aan de stadhouder verklaarde, maakte er al spoedig bloedige ernst van. De erfprins werd eerst belast met een zending naar Frankfort om de prins van Coburg, de opperbevelhebber van de coalitielegers, tot een inval in de Zuidelijke Nederlanden te bewegen. Weldra zien wij hem ook in het veld. Hij deed zijn plicht. Op 5 april hernam hij Breda, dwong de vesting Landrecies tot overgave en trok mee op naar Valencijn, de slagboom op de weg naar Parijs. Verder heeft de veldtocht echter niets opgeleverd. Het is, zoals bekend, meer het verraad van Dumouriez geweest, dan de verdienste van wie ook, dat de Republiek toen nog één keer gered is. Op diens nederlaag bij Neerwinden in '93 is echter in '94 de overwinning van Jourdan bij Fleurus gevolgd en de erfprins moest ten gevolge daarvan het offensief staken en terugtrekken. Het was maar al te waar wat Van de Spiegel 2 juni 1794 schreef: ‘het blijkt niet mogelijk met gereguleerde troupes op den duur weerstand te bieden aan een ontelbare en woeste hoop, bij welken het verlies van 10 000 zoveel niet gevoeld wordt als bij ons 1000’. Maar al te waar, mits men het aanvulle met de overweging dat de sansculotten tegelijk voor kleren en een ideaal streden, wat men van de huurlegers aan de zijde der verbondenen niet verwachten kon.

Na Fleurus herhaalde zich de oude ervaring. De vaderlanders-met-demond knoopten hun geldzakken dicht, de kapitaalsvlucht begon. Zelfs van een lening met Engelse garantie stelde de raadpensionaris zich niets meer voor. Wat er volgde, wat er wel volgen moest, is alweer bekend. Van de Spiegel helde tot vrede. Hij was terecht overtuigd, dat na de val van Robespierre de Revolutie over haar hoogtepunt heen was, en tevergeefs probeerde hij Willem V tot blijven te bewegen. Hij werd daarin gesteund door de erfprins van wie dit noch het eerste noch het laatste, maar wel het tot nog toe felste conflict was dat hij met zijn vader had. Volgens Van de Spiegel moet hij de stadhouder hebben toegevoegd, toen deze het op wilde geven: ‘Gij kunt maar alleen voor uzelven weggeven, maar uw charges zijn erfelijk en ik ben er nog en heb een zoon’ - het was op de sinterklaasdag 1792 geboren Willem, de latere koning Willem II.

Als steeds is hij ook toen de dader van zijn woorden geweest. Een oproep tot gewapend verzet van de erfprins op het laatste nippertje mocht echter niet meer baten. Noch Engeland, noch Pruisen dat het te druk had met de derde Poolse deling en daarom naar vrede met Frankrijk haakte, hielpen. Beider garantie van '87 was waardeloos gebleken. Vergeten zou Willem Frederik deze les in praktische staatkunde, zoveel reëler dan de vertogen van Kluit en Pestel, niet. En toen 16 januari '95 Pichegru en Daendels met hun hongerige scharen over de bevroren rivieren het land waren binnengetrok-

De aankomst van de erfprins te Scheveningen op 30 november 1813. Gravure door R. Vinkeles. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

ken, 19 januari de vrijheidsboom op de Dam was geplant, was de stadhouderlijke familie de dag tevoren al van Scheveningen weggezeild.

Doch hoe waar het ook is, dat deze ondergang de erfprins niet te verwijten is, omdat hij onvermijdelijk was, men krijgt uit zijn krijgsbedrijven toch de indruk, dat het militaire hem minder lag dan zijn broer Frederik. Deze Willem is toch meer de opvolger van de eerste Willem of van Willem III dan van Maurits of Frederik Hendrik. Colenbrander roemt de erfprins als een 'onvermoeid en zorgvuldig troepenadministrateur', maar de woordkeus geeft reeds aan, dat hij er iets anders mee bedoelt dan een groot krijgsman. Het lijkt, dat eer zijn plichtsbesef, vrucht van zijn wel geordende opvoeding, of anders zijn Friese stijfhoofdigheid hem tot het laatst toe op zijn post deed blijven, dan de overtuiging, dat de oude Republiek het nog waard was om voor te strijden of ten slotte behagen in zijn veldheersrol.

Was het ook die zelfde koppigheid en dit zelfde verantwoordelijkheidsbesef die hem de vlucht zo pijnlijk hebben gemaakt? Of kwam hier, negatief nog, die andere trek reeds tevoorschijn die positief op zijn koopmanschap zal uitlopen: het geen afstand kunnen doen van zijn bezit? We hebben uit iets vroeger jaren al een getuigenis dat in die richting wijst. Renfner, Pruisisch zaakgelastigde, gaf in '92 een karakteristiek van hem die neerkomt op: schrander, belangstellend, maar zeer streng tegenover de soldaat - de zo vaak voorkomende figuur van overdracht van plichtsbesef op anderen en met name op ondergeschikten - en behept met een stille neiging tot gierigheid, een eigenschap, die ook Stamford al had opgemerkt. Maar alles wat wij van de jonge Willem weten: schranderheid, plichtsbesef, koppigheid en gierigheid blijft gissen ten gevolge van die éne al eerder opgemerkte eigenschap: zijn geslotenheid. Zijn jeugdgestalte blijft vaag, ook bij Colenbrander die er het uitvoerigst over schreef. Hij is niet gemakkelijk te vatten. Ook zijn iconografie getuigt daarvan. In de verzameling van het Rijksprentenkabinet zijn nauwelijks twee portretten van hem die op elkaar lijken en wat nu de 'werkelijke' Willem I is, zal wel altijd onzeker blijven. Wat niet onzeker is, is dat het jeugdportret uit die verzameling volstrekt niets op de latere lijkt. Hij moet in de jaren van zijn ballingschap, tussen 1795 en 1813, meer veranderd zijn dan men normalerwijze van zijn drieëntwintigste tot zijn eenenveertigste verandert.

Wat is de 'echte' Willem? Wie zal het zeggen? Is het 'echte' in ons dat, wat wij geworden zouden zijn, indien het leven ons niet mishandeld had, of juist dat, wat die mishandeling van ons gemaakt heeft? Er is geen antwoord op die vraag, omdat het ene even waar of onwaar is als het andere. Wat ten slotte elk mensenleven boeiend maakt, is ook niet het één óf het ander, maar het een én het ander, of liever nog: het een dóór het ander: de aanleg en wat de man zelf en zijn omstandigheden ervan hebben gemaakt.

Hoe het zij: het is in dit leven de ellende der ballingschap - pleonasme eigenlijk, óók als het iemand geldt, die niet berooid op vreemde stranden aanspoelt - die van de jongeling een man, en een hard man gemaakt heeft. Leed loutert, zegt men wel. En inderdaad, er zijn naturen, die door het leed tot het besef gebracht worden van ons aller nietigheid en bij wie uit dat moerassig

besef een milde en verdraagzame glimlach opbloeit. Maar er zijn er ook bij wie het leed het hart toeschroeit en de lippen strak trekt. En tot die laatste behoorde Willem Frederik. Maar wat hij er niet door geworden is, en wat óók gekund had, is klein en benepen. Hij heeft in die roerige napoleontische jaren, waarover ondanks alle misère de grote adem van de Franse revolutie ging, te veel van de wereld gezien, te veel schijnbaar rotsvast overtuigden van partij zien wisselen, ja zeker, om zelf overtuigd te blijven, maar ook om later tussen de aanhangers der oude partijschappen angstvallig te onderscheiden. Wie hem dienen wou, maar dan door dik en dun, was hem welkom, de oud-patriotten nog eer misschien dan de oud-prinsgezinden, en wie dat niet wilde, kon gaan, de oud-prinsgezinden even goed als de oud-patriotten. Gedachtig aan zijn eigen verleden kon hij later door het verleden van de Republiek een streep trekken. Tijdelijk, wat hem betrof, zelfs door de héle Republiek, de oude zowel als de Bataafse.

Maar aanvankelijk nog niet. Terwijl Willem V de brieven van Kew uitvaardigde, waarin hij de Hollandse gouverneurs in de koloniën last gaf, deze aan de Engelsen over te dragen die ze voor Nederland zouden ‘bewaren’, en daarmee dus enerzijds te kennen gaf, dat hij geen afstand had gedaan, terwijl hij het tegelijkertijd in feite wel deed, had de erfprins heel andere en veel verderstrekkende plannen. Na een scherp conflict met zijn vader dat men wel een breuk kan noemen - hij hield niet veel van hem en gaf hem wel eens vinnige steken, had Van de Spiegel al veel vroeger geconstateerd - vroeg hij, in maart '95 al, een verblijfsvergunning van zijn schoonvader. Hij kreeg haar in mei, trok inderdaad naar Berlijn, maar wist de Pruisische koning toch niet tot minder vredelievende gedachten te brengen. En spoedig daarop weifelde hij ook zelf tussen gewapend optreden tégen en onderhandelingen mét Frankrijk. In de nood leert men zijn vrienden, maar de biograaf ook zijn object kennen.

In Brunswijk - het is terecht opgemerkt - wordt de kloof tussen zijn aanspraken en zijn feitelijke macht angstwekkend groot. Zelfs de Belgische verenigingsplannen van 1789 doken weer bij hem op: ‘mijn wens sedert 7 jaar en dat het mijn aangenaamste droom is, mij de verwezenlijking daarvan vóór te stellen,’ schreef hij toen.

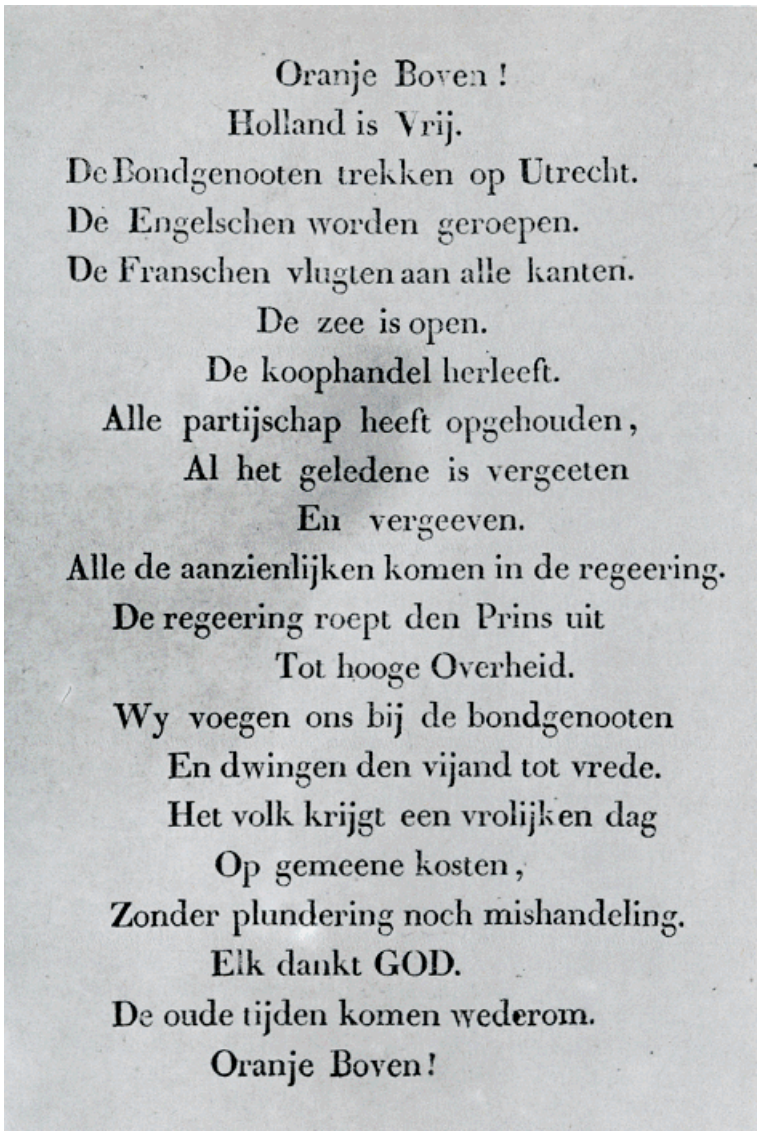
De gedachte om over de rechten van zijn vader heen te stappen, heeft hem toen vrij na gelegen, onkundig als hij uiteraard nog was van het feit, hoe pijnlijk het hem zelf later zou treffen, toen hij van zijn zoon hetzelfde dreigde te zullen ondervinden. Er waren er trouwens meer die er zo over dachten, zelfs de brave Tollius. Om niet onledig te blijven, kocht hij goederen van vorst Jablonowski in Posen en in Silezië, maar Tollius beheerde ze en hij zelf wachtte in Berlijn, waarheen hij ook vrouw en kind had laten komen, de loop der dingen af. Alles was in beweging en men kon nooit weten. Hij werkte aan een opstandsplan met Belgische émigrés, edelen en prelaten, waarbij twee ex-ontvangers der stadhouderlijke domeinen als tussenpersoon dienden. Begin augustus '99, toen de inval der Engelsen en Russen zijn hoop op machtsherstel weer deed opflikkeren, was hij eerst te Lingen, daarna in Den Helder en woonde zelfs op een zondagmorgen een kerkdienst in Alkmaar bij. Maar het

punt van inval was ongelukkig gekozen - het was de Engelsen meer om de Bataafse vloot dan om een geslaagde landingsexpeditie te doen - en wat er daardoor nog niet bedorven was, bedierf hij zelf door een onhandige proclamatie, die slechts bewees, dat hij, als echte emigrant, de toestand in het vaderland niet meer kende.

Hoe zou hij, zelf zo diep vernederd, niet onder de indruk gekomen zijn van Napoleons rijzende geluksster? In de maartmaand van het volgend jaar 1800 trof Kinckel hem te Yarmouth aan, verdiept in de lectuur van Bonapartes investituur als consul, uiterst verbitterd en opgewonden. ‘Le premier roi fut un soldat heureux,’ zuchtte hij de verachte 18de-eeuwse filosoof na. ‘En trouwens,’ zo betoogde hij verder, ‘wat was mijn voorvader, Willem I, anders dan een rebel?’ En inderdaad, men moet hem toegeven, dat zijn Huis niet bijzonder geschikt is om als symbool voor de legitimiteitsgedachte te fungeren: Prins Willem I stichtte de huismacht door een revolutie, Maurits bevestigde haar door een staatsgreep, Willem II probeerde hetzelfde, Willem III dankte aan een revolutie zijn kroon, Willem IV kwam erdoor aan het bewind, Willem V hield zich door een contrarevolutie staande en Willem I zelf zou zich zijn kroon verwerven - alweer tengevolge van een omwenteling.

Het jaar daarop kwam de vrede in zicht, de eerste lichtstraal in dit somber bestaan. De zaak van de schadeloosstelling aan het Huis van Oranje werd nu een zaak van Napoleon. Maar het was een moeilijk geval, want de Bataafse Republiek beweerde, dat zij bij het traktaat van Den Haag voor de vorstelijke domeinen een koopsom had betaald aan de Fransen, wie zij als oorlogsbuit in handen waren gevallen. Wanneer er dus schadevergoeding betaald moest worden, dan was het aan de Fransen, niet aan de Republiek zulks te doen. Doch daar Pruisen nu eenmaal die schadevergoeding als voorwaarde voor haar erkenning van de Republiek stelde, stemde het Uitvoerend Bewind erin toe, de voorwaarden van Oranje te horen. En nu kwam, voor het eerst, maar dan ook duidelijk de koopman in deze Willem voor de dag, want hij is het die deze voorwaarden stipuleerde. Als territoriale schadeloosstelling had hij zich een uitbreiding van de Nassause goederen met Berg, Paderborn en een stuk Westfaals gebied gedacht waaraan Pruisen hem moest helpen; als financiële eiste hij voor de charges die ƒ650000 per jaar hadden opgebracht met de achterstallen sedert '95 gekapitaliseerd: 26 miljoen; een even grote som op grond van de traktaten tussen de Republiek en Spanje; 8 miljoen moesten de publieke fondsen met achterstallige renten opbrengen, terwijl hij de waarde der domeinen becijferde op niet minder dan 57 miljoen, zonder daarbij rekening te houden met de hypotheken die er op rustten, summa summarum: de Bataafse Republiek was hem 117 miljoen gulden schuldig.

Het vaderland kan iemand op twee manieren dierbaar zijn: zó dat hij er goed en bloed voor veil heeft, of zó, dat die liefde het vaderland zelf duur te staan komt. Bij vorsten zien we gemeenlijk een mengsel van beide, maar terwijl bij de rebel Willem de eerste manier overheerst had, overheerst bij de legitieme Willem, althans in deze periode, de tweede wel heel uitdrukkelijk. Prinses Willemijn, die bij al haar reactionaire gezindheid een verstandige

Oranje Boven!
Holland is Vrij.
De Bondgenooten trekken op Utrecht.
De Engelschen worden geroepen.
De Franschen vlugten aan alle kanten.
De zee is open.
De koophandel herleeft.
Alle partijschap heeft opgehouden,
Al het geledene is vergeeten
En vergeeven.
Alle de aanzienlijken komen in de regeering.
De regeering roept den Prins uit
Tot hooge Overheid.
Wy voegen ons bij de bondgenooten
En dwingen den vijand tot vrede.
Het volk krijgt een vrolijken dag
Op gemeene kosten,
Zonder plundering noch mishandeling.
Elk dankt GOD.
De oude tijden komen wederom.
Oranje Boven!

De proclamatie van 17 november 1813. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

vrouw was, noemde in een brief aan de erfprins zelf het geval bij de naam, die het verdient: ‘waarlijk, ik vind, dat gij de boog niet al te strak moet spannen,’ schreef zij, ‘en onze naam voor altijd bij de natie gehaat maken door haar zo te plukken, nadat zij al zoveel geleden heeft door de Fransen.’

Het is waar, zij had in de ‘City’ een bedrag niet van 117, maar van 170 miljoen horen noemen, maar 117 was ook al buitensporig genoeg, wanneer men bedenkt, dat nog in 1798 de inkomsten der Bataafse republiek het bedrag van 20,5 miljoen niet te boven waren gegaan, waartegenover in datzelfde jaar uitgaven tot een bedrag van 30,5 miljoen stonden. Er is van die eisen niets gekomen, al stuurde de erfprins ook d'Yvoy naar Parijs om ze bij Talleyrand te ondersteunen. Een gebiedsuitbreiding voor Oranje, zo betrekkelijk dicht bij de Nederlandse grens, was Napoleon niet naar de zin en de Bataafse Republiek dacht er zelfs niet over de 22 miljoen te betalen, waartoe Willem zijn eis van 117 tenslotte terugbracht.

Willem zou echter niet Willem geweest zijn, indien hij het hierbij gelaten had. Hij was zelfs bereid door de modder der vernedering te gaan, indien hij maar kreeg waar hij recht op meende te hebben, en liefst nog iets meer. Hij bukte, als zovelen, voor de overweldiger, die als een god-op-aarde de zon van zijn genade naar zijn willekeur over rechtvaardigen en onrechtvaardigen kon laten schijnen. In februari 1802 ging de erfprins persoonlijk naar Parijs. De beste bode, wist hij, is de man zelf. Aan een déjeuner met Talleyrand en Napoleon bracht de laatste de wens naar voren om een kopie te bezitten van een schilderij van de koning-stadhouder die hij zei te bewonderen. De erfprins bood hem een origineel aan en schreef er zijn vader om. ‘Van familieportretten zijn we slecht voorzien’ - schreef deze terug - ‘van die te Leeuwarden hebben de patriotten in '95 een vuurtje gestookt, die in Den Haag, Honselaarsdijk en het Huis ten Bosch bevinden zich in handen der Bataafse regering’, maar hij stuurde toch nog een medaillon, dat Willem III voorstelde en waarvan Napoleon een kopie liet maken.

Doch de erfprins ging nog verder. Bij gelegenheid van de kerkelijke plechtigheid in de Onze Lieve Vrouwe van Parijs ter ere van de officiële verzoening van Frankrijk met het Vaticaan, nam hij bescheidenlijk als derde plaats in het zoveelste rijtuig waar behalve hij de Pruisische gezant en diens legatiesecretaris in waren gezeten. Volgens sommigen zou hij in die dagen zich zelfs zó ver hebben laten gaan, dat hij onder de opvoering van Racines Esther, toen op het eind van de derde akte de woorden klonken: ‘je reverrai ces campagnes si chères’ en ‘j'irai pleurer au tombeau de mes pères’ in tranen zou zijn uitgebarsten en dan wel om daarmee opnieuw de aandacht van Napoleon op zijn lot te vestigen, die eveneens de voorstelling bijwoonde. Of het feit zelf waar is, laat zich evenmin meer uitmaken dan of het al of geen opzet was. Men kan slechts zeggen, dat de nu bijna onbegrijpelijk snelle en felle gemoedsreacties die deze romantische tijd kenmerken, en waaraan ook een zo weinig romantisch aangelegde natuur als die van de erfprins wel niet helemaal ontsnapt zal zijn, het verhaal het onwaarschijnlijke ontnemen dat het op het eerste gezicht voor ons heeft.

Maar hoe het zij, of het nu de gerechtvaardigdheid van zijn aanspraken was

dan wel het medaillon of deze tranen, de reis naar Parijs was niet gans om niet. Bij de vrede van Amiens die in maart gesloten werd, werd het Huis van Oranje-Nassau bedacht met het bisdom Fulda, de abdijen Corvey en Weingarten, de stad Dortmund en enkele landgoederen in Zwaben, waartegenover stond een akte van afstand van het stadhouderschap en van de domeinen, benevens nog een verplichte uitkering aan een Nassaus pretendent. De oude prins, wel niet, als zijn zoon, teleurgesteld in Bonaparte, was des te meer beledigd, naarmate hij minder koopman was. Hij troostte zich met een Engels jaargeld van zestienduizend pond en liet het beheer over het nieuwe rijkje aan die zoon over, die zich met ijver op zijn nieuwe taak toelegde en er om zo te zeggen in donker de organisatorische en administratieve talenten ontwikkelde, die hij als koning in het volle licht ten toon zou spreiden.

Tevreden was hij allerminst. Hij had er nog een half miljoen intussen voor over om Talleyrand te bewerken, dat deze zijn invloed aan zou wenden om althans de rente op de Nederlandse schuldbrieven buiten het akkoord te houden. De zaak was, als zaak, safe genoeg. Voor het schelvisje van een half miljoen zou hij een kabeljauw van vijf miljoen terugkrijgen, indien het lukte en indien het niet lukte was er nog niets verloren, want het schelvisje behoefde pas te worden uitgeworpen - indien de lezer de schrijver deze wat zonderlinge beeldspraak wil toestaan - als de eerste moot van de kabeljauw binnen was. Er kwam niets van, doordat Napoleon er lucht van kreeg. Het zal zijn toch al niet grote eerbied voor de eeuwige smekeling niet vermeerderd hebben, maar het heeft zeker 's prinsen dankbaarheid tegenover zijn ‘weldoener’ verminderd.

Toen dan ook in 1806 bij het opnieuw uitbreken van de oorlog tussen Frankrijk en Pruisen het moment gekomen was, waarop de erfprins wel kiezen moést tussen Frankrijks keizer en Pruisens koning, koos hij de laatste. Beter één vogel in de hand (het Engelse jaargeld, dat na zijn vaders dood in hetzelfde jaar aan hem werd uitgekeerd) dan tien in de lucht, vooral als die lucht zó donker is, dat je die tien haast niet ziet. Hij werd dus Pruissisch generaal. Toen kwam Jena en daarmee 's prinsen krijgsgevangenschap waaruit hij echter al spoedig op erewoord werd vrijgelaten. In oktober haalde hij in Pommeren zijn inmiddels gevluchte Pruisisch-koninklijke familie in. Tegelijkertijd richtte hij tot de blijkbaar toch onoverwinlijke Napoleon in Berlijn een ootmoedig schrijven waarop hij een koel antwoord ontving. Het belette hem niet een audiëntie aan te vragen, ‘alleen van uw Keizerlijke Majesteit hangt de aard van ons toekomstig bestaan af’. Maar de Majesteit had belangrijker zaken aan het hoofd. Hij kreeg niet eens meer een schriftelijk antwoord, maar de mededeling, dat hij maar naar Memel, naar zijn schoonvader moest gaan. Op een derde smeekbrief kreeg hij zelfs helemaal geen antwoord meer. Het waren vreemde rijden. De erfprins uit het eens zo doorluchtige Huis werd gearresteerd, omdat hij zich zonder pas naar Berlijn begeven wilde, ja, weer over de Oder uitgeleid. Intussen was ook zijn positie aan het hof van de Pruisische koning vrij scheef geworden. En hoe schever die werd, des te wanhopiger werden ook zijn pogingen om eruit te raken.

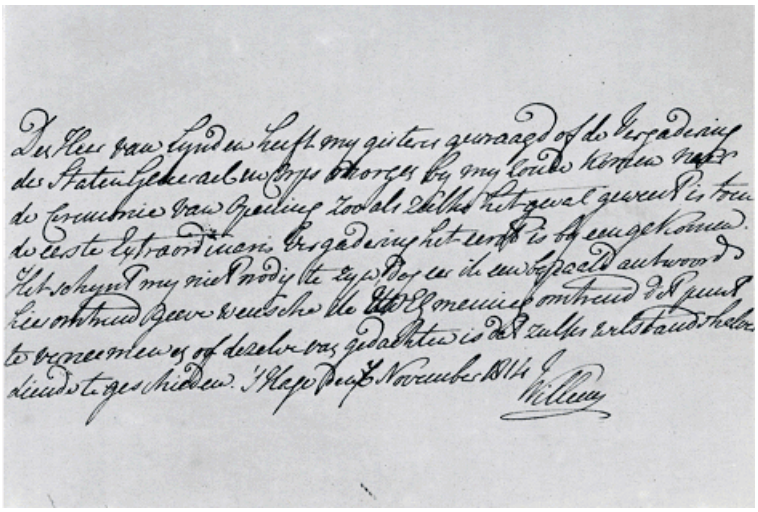
De vrede van Tilsit, juli '07, scheen één ogenblik een zelfde lichtpunt als

eens - hoe lang geleden leek het al! - die van Amiens geweest was. Brieven, weer tot Napoleon gericht, bleven echter al evenzeer onbeantwoord als die aan de nieuwe ster van het politieke firmanent, tsaar Alexander. Willem was een mislukt vorst en erger: een bankroet koopman. Engeland alleen kon nog baten, Engeland, dat hem in 1802 toch, zij het fatsoenlijk, de deur gewezen had. Hij stuurde er zijn vijftienjarige zoon op studie en Hendrik Fagel, de trouwe Oranjeman, moest eens sonderen of er iets kon komen van het huwelijk van die zoon met Charlotte, de enige dochter van de prins van Wales. De zoon zelf moest bij Wellington in de gunst zien te komen die de man van de toekomst leek. Hij heeft hem, in 'II, inderdaad naar Spanje vergezeld en is er zijn adjudant geworden. In 1809, tijdens de landing van de Engelsen op Walcheren, nam Willem de vrijheid er de Engelse regering aan te herinneren, dat hij nooit afstand gedaan had; die van 1802 waarbij ook de erfprins zich en nog wel onvoorwaardelijk met de afstand akkoord verklaard had, zagen beide partijen stilzwijgend over het hoofd. Was dat ook, wel beschouwd, niet onder pressie van Engelands aartsvijand geschied en kon nu desnoods herstel in het stadhouderschap niet als schadeloosstelling voor het verloren Fulda worden beschouwd? Bij Wagram vinden we de zoeker weer, nu in Oostenrijkse dienst. Hij bewees er zijn formaat: tot tweemaal toe werd een paard onder hem weggeschoten. Het leek zijn noodlot, altijd op het verkeerde paard te wedden.

Doch dat leek maar zo. Na de slag bij Leipzig keerde, eindelijk, de kans. Hij mocht zeggen, hoe hij zich het nieuwe Nederland voorstelde, waarover hij bereid was als zetbaas van Engeland het bestuur te aanvaarden. En opnieuw bleek, dat zijn eetlust door zijn herhaalde teleurstelling niet was verminderd, veeleer vermeerderd: hij stelde zich voor, liet hij weten, dat de voormalige Oostenrijkse Nederlanden, plus Luik, plus het hele gebied tussen Maas, Rijn en Moezel een ondeelbaar geheel zouden vormen: hetzelfde plan, waarvoor hij nog in '14 geijverd en dat hij, gedeeltelijk althans, ook verwezenlijkt gezien heeft.

Maar Willem alweer zou Willem niet geweest zijn, indien hij Leipzig rustig had afgewacht. Reeds in het voorjaar van '13 had hij zich, door niemand anders dan zich zelf daartoe gemachtigd - wat is een koning, maar wat is ook een koopman waard, die zijn kans niet weet te grijpen? - van Stockholm naar Londen begeven. Daarvóór nog had hij onder Bernadotte, Zwedens nieuwe koning, een legerkorps willen vormen, een soort Oranjelegioen als in 1799, tot verovering van zijn nieuwe rijk, maar zijn toekomstige onderdanen waren hem ongeweten toch nog vóór geweest. Op 19 november seinde het luchtte-legraafstation van Yarmouth naar de Admiraliteit in Londen het beroemde telegram: ‘Complete revolt in Holland, Dutch Baron on his way to Prince of Orange. Texel Fleet in mutiny.’

De prins hoorde het heuglijke nieuws nog die zelfde dag en ontving twee dagen later Hogendorps gezanten. De 26ste scheepte hij zich in op het fregat ‘The Warrior’ en de 30ste landde hij in gezelschap van de nieuwbenoemde Engelse gezant, Lord Clancarty, voor Scheveningen. De geestdrift over deze terugkeer heet in alle toenmalige en latere beschrijvingen ervan eenstemmig.

Een eigenhandige brief van Willem de Eerste aan W.F. Roëll, voorzitter der Eerste Kamer.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Zij heet dat niet alleen, zij was het ook. Maar zij gold, zij het onbewust, slechts een bepaald aspect ervan: namelijk voor zover zij het einde van een tijdperk symboliseerde, hard genoeg om de natie terneer te drukken, maar niet hard genoeg om haar te louteren. De natie voelde zich één, omdat zij haar stemming liet bepalen door wat geweest was. Over wat kwam en komen moest was zij niet één van zin, of werd het althans weldra minder; en de geestdriftig ingehaalde vorst die zo nauw met zijn herwonnen volk verbonden scheen, stond vreemd genoeg, spoedig op een eenzame post.

De verwarde staatsrechtelijke knoop die Hogendorp in de lange jaren van zijn eenzaamheid zo geduldig ontward had, die de 'Bijltjes', eenvoudiger en voortvarender, hadden doorgehakt, toen zij zongen van 'de prins moet koning in Holland zijn', bood misschien nog de meeste moeilijkheden voor de nieuwe soeverein zelf. Men heeft erover gestreden of 's prinsen aarzeling om de koningstitel te aanvaarden oprecht dan wel geveinsd was. Zij was oprecht, meen ik, maar die oprechtheid wortelde niet in een beminnelijke bescheidenheid, maar veeleer hierin, dat met de verheffing de beperking door een grondwet onverbrekelijk verbonden was. Een terugkeer als 'stadhouder' Willem de Zesde zou hem groter, want onbepaalder macht verleend hebben, dan, formeel, door de constitutie aan Willem de Eerste toegekend, hoe groot die, vergeleken met het latere parlementaire koningschap, ook was. Wanneer men let op de veranderingen die op zijn aandrang in Hogendorps *Schets* gemaakt zijn, wordt dit streven duidelijk genoeg: de woorden koning en kroonprins worden in soevereine vorst en erfprins gewijzigd - tot het aannemen van de koningstitel is de vorst pas overgegaan, toen in het volgend jaar, naar aanleiding van Napoleons terugkeer van Elba, de samenvoeging met België nog vrij overhaast een feit werd. Dat zijn aarzeling om de koningstitel te aanvaarden in elk geval niet louter op bescheidenheid terugging, bewijzen zijn verdere wijzigingen.

Het recht tot het sluiten van verbonden wilde hij de vorst voorbehouden zien, ook buiten de goedkeuring van de Staten-Generaal om. Het getal der ministeriële departementen wilde hij onbepaald laten. Hij verlangde een Hogerhuis dat bij Hogendorp ontbrak en waar deze zich ook tegen verzet heeft, maar dat bij de grondwet van 1815 niettemin als Eerste Kamer in het leven geroepen is. En bij wenste in elke provincie de aanstelling van een stadhouder als zijn vertegenwoordiger. Alles maatregelen dus die de macht van de soeverein vergrootten. Maar vooral in zijn financiële wijzigingen herkennen wij de koopman weer. Het muntrecht eiste hij, als een regaal, voor zich op. Bij de begroting wilde hij onderscheid gemaakt zien tussen permanente en tijdelijke uitgaven, waarvan slechts de laatste aan het jaarlijks budgetrecht der volksvertegenwoordiging onderworpen zouden zijn. En ten slotte bracht hij, lest-best, de civiele lijst, dat wil zeggen zijn bezoldiging van één miljoen op ƒ600000 terug, op voorwaarde evenwel van restitutie der oude domeinen, waarvan hij de jaarlijkse opbrengst in 1801 op ruim één miljoen geschat had.

Wie op grond van deze 'wensen' verwachtte of zelfs vreesde, dat de soevereine vorst een man was die wist wat hij wilde, heeft zich niet vergist. En wat hij wilde was niet *regeren,* zoals de latere praktijk der parlementaire monar-

chie dat zou verstaan, maar *besturen,* zoals hij het in Fulda had gedaan. De wijzigingen, door hem in 1813 voorgesteld, zijn de treffendste formulering van het beleid van de koning tot 1840 toe. De constitutie is voor hem altijd meer een omschrijving van 's konings rechten en de plichten van zijn onderdanen geweest dan omgekeerd. Niebuhr, de Deens-Duitse historicus zag het wel goed, toen hij schreef, dat er ‘in Holland een absolute monarchie was ingevoerd onder vormen die de lezer op het eerste gezicht doen vermoeden, dat er constitutionele vrijheid bestond’. Naar die opvatting heeft Willem altijd gehandeld. De paladijnen van '13 hadden het zich toch wel enigszins anders voorgesteld en in hun gedenkschriften, of men die nu van Hogendorp, van Van der Duyn of van Van der Capellen neemt, hebben zij ook geen moeite gedaan, hun teleurstelling over de gang van zaken te verbergen. En zij waren de enigen niet, die het zich anders voorgesteld hadden. Een Brussels politierapport meldde, dat het volk, teleurgesteld over het feit, dat Willem bij zijn inhuldiging in de tweede hoofdstad slechts zilveren muntstukken en bijna geen gouden rondstrooide, hem de ‘koperen koning’ schold. ‘Vox populi, vox Dei’: het instinctieve oordeel is niet zonder grond. Dieper nog vatte dezelfde trek een beschrijving van die zelfde plechtigheid die voor die tweeheid koning-koopman en het overheersen van de laatste wel uiterst typerend is. Zij is afkomstig van Henri de Mérode die haar na '30 heeft opgeschreven, en luidt in vertaling aldus: ‘De koning droeg op het hoofd een kroon van verguld hout waarvan de edelstenen van gekleurd glas waren; de leeuwen, waarmee zijn koninklijke mantel bezaaid was, waren van verguld koper en heel die kraam leek het symbool van de broze en vergankelijke macht, zoals die onhandige vorst haar bekleedde die voor niets anders geschikt was, dan om zijn privaat fortuin te vermeerderen.’

En wanneer men het oordeel der paladijnen vertroebeld wil achten, omdat zij na '13 niet meer de regenten hebben kunnen zijn die zij in hun hart toch gebleven waren, dat van het volk als oppervlakkig en dat van De Mérode als vijandig opzij wil zetten, dan is er nog altijd dat merkwaardige portret van Paelinck dat ongewild en onbewust, van die zelfde splitsing zijner persoon getuigt, waarin de koopman de koning steeds meer is gaan overheersen. Hier is de mantel met de vergulde leeuwen, hier ligt de kroon van verguld hout, hier ligt alle kraam waarop de schilder tevergeefs de aandacht van de beschouwer heeft trachten saam te trekken. Maar zij leven niet. Wat leeft in dit portret en daarom alleen opvalt, is de nuchtere, bijna plebejische kop die vloekt met al die dode vorstensymboliek. Hier staat geen koning, maar een koopman in koningsgewaad.

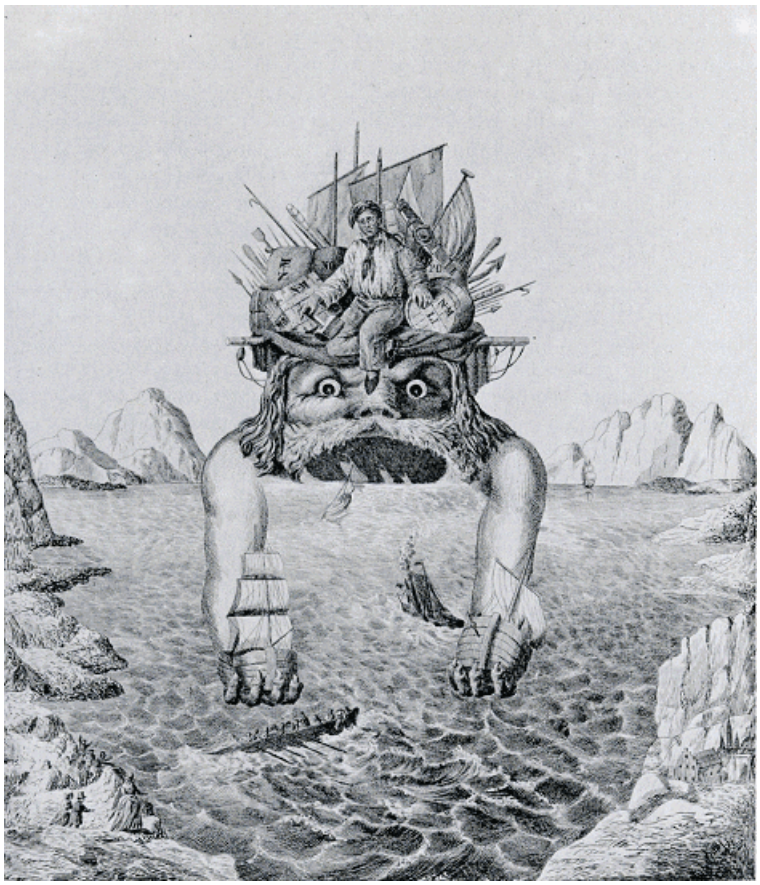
Doch hiermee is niet gezegd, dat zijn bedillaars gelijk en Willem ongelijk gehad heeft. Niet voor niets hebben wij er in het begin van dit opstel aan herinnerd, dat wie de regeerder wil leren kennen, ook het geregeerde kennen moet. En doet men dat, dan verwisselen de rollen. Waaraan de matheid van de Nederlandse natie uit de tijd der Van der Palmen, Lootsen, Tollensen en Stastokken is toe te schrijven, is een van de moeilijke problemen onzer cultuurhistorie, maar het feit zelf wordt door niemand ontkend. Het wás, in grove trekken, een natie van renteniers enerzijds en paupers anderzijds.

Werkzaamheid is nu eenmaal van geen van beide categorieën te verwachten en daarmee is dan waarschijnlijk tevens de richting aangegeven waarin men de verklaring zoeken moet, zowel van die matheid als ook van Willems autoritair bewind. Het hoge gemiddelde, dat Erasmus indertijd in Holland al opgevallen was, bleef, ook toen, behouden. Talenten waren er, ook toen, genoeg. Maar zij kwamen niet tot ontplooiing, tenzij onherkenbaar verminkt. De koning alleen had toen - en dat stempelt hem tot erflater - én talent én de fut om het in de daad om te zetten. En die daad was het wekken van ingeslapen energie, het eerst-nodige. Maar juist omdat dit al zijn aandacht opeiste, ging het ook bij hem niet dan ten koste van zijn persoon.

Doch, dit aanvaard, is hij groot. Als promotor is hij onovertroffen en onvervangbaar. Hij is het geweest die, door zijn eigen belang geleid - het *is* zo, maar het *zij* ook zo - de weinige mannen om zich heeft weten te scharen, die door de malaisegeest van de eerste helft der 19de eeuw te onzent niet waren aangetast. Dat zijn niet de politici, niet de paladijnen van 1813, noch een Roëll, Falck of Kemper en zelfs geen Van Maanen die slechts het type van de ambtenaar is die het onder alle regimes weet uit te houden. Nog minder zijn het cultuurdragers als Bilderdijk, Da Costa of Groen van Prinsterer, of, later, Potgieter en Bakhuizen van den Brink. Het is zelfs geen Van Bree of Pieneman. Nee, om zijn troon staan figuren van zijn eigen slag, industriëlen als Cockerill en Paul van Vlissingen, bankiers als Saportas, financiers als Goldberg, kooplieden als Van Hoboken, technici als Roentgen en een man die met zijn rappe hand van alle markten thuis was, de organisator en administrator Johannes van den Bosch, de soldaat zowel als de filantroop, de bevrijder van Utrecht en de man van de in 1818 opgerichte Maatschappij van Weldadigheid, van Frederiksoord en Willemsoord, van Ommerschans en Veenhuizen, maar ook de gouverneur van Suriname en ten slotte zelfs de onderkoning in de Oost en als zodanig de schepper van het Cultuurstelsel.

Dreef Willem I bij al zijn ondernemingen een ongebreidelde begeerte naar winst? Wie het zo noemen wil, doe het. Maar hij bedenke erbij dat ons psychologisch begrippenapparaat nog altijd uiterst gebrekkig is. Alle namen voor menselijke eigenschappen waarover wij beschikken zijn op zijn minst dubbelzinnig. Wat zij in feite betekenen immers hangt steeds af van het totale karakter waarvan zij deel uitmaken. En het is pas die omgeving die ze groot of klein, bewonderenswaardig of afkeurenswaardig maken. Zo is bij onze eerste nationale koning de winzucht bewonderenswaardig. En dat niet, omdat hij koning was, maar omdat zij bij hem onvervreemdbaar deel is van een wijdere zucht: die van zijn verachterlijkt land te moderniseren.

Zo heeft hij met hulp, zeker, der genoemden, maar even vaak of nog vaker heen helpend als een tweede rattenvanger van Hameln het Nederlandse kapitaal dat er nog altijd was, met zijn verlokkende plannen uit de kluizen der Stastokken gefloten waarin het werkeloos lag. Geen verheven werk, als men wil, maar toch trouw aan de belofte uit de proclamatie van 1813: ‘de herleefde koophandel zal, zoo ik vertrouwe, een der eerste en onmiddellijkste gevolgen zijn van mijne aankomst’. En zonder dit werk zou in '30 het Verenigd Koninkrijk zeker niet ‘de bijenkorf vol bedrijvigheid’ geweest zijn, als hoeda-

‘De groothandelaar.’ Zinneprent op de oprichting van de Nederlandsche Handel Maatschappij in 1824. Anonieme gravure. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

nig de Belgische geschiedschrijver Ter Linden de toestand in dat jaar, in het bijzonder voor het Zuiden, heeft kunnen schetsen.

Dit is alleen mogelijk geweest door 's konings ‘verlichte despotie’, die niet alleen despotie maar ook verlicht was. En die men misschien nog beter als een napoleontisch regime kan kenschetsen, al zou niemand het destijds, ook Willem zelf niet, zo hebben durven noemen, zoals hij ook uiterlijk het Napoleontype, wellicht zijns ondanks, imiteerde: een Hollandse Napoleon met dezelfde stalen wil en dezelfde wijde blik, maar in een andere omgeving en daarom met een ander doel en een andere mislukking. Van dit Napoleonisme is zijn door de vromen gewraakte openbare lagere school een van de voorbeelden. Zijn staatshogescholen een tweede, zijn Academie van Wetenschappen, Academie voor Beeldende Kunsten een derde, zijn Rijksmusea, is het Mauritshuis onder andere, en is het algemeen Rijksarchief een vierde. Dit alles, zal men zeggen, is toch niet rechtstreeks zijn werk. Neen, maar het is wel zijn geest. En men beoordeelt het toch anders, wanneer men weet, dat, toen op het einde van zijn regering de financiële nood tot bezuiniging dwong, de koning en juist hij, uit zijn eigen zak de gelden verstrekte, nodig voor het bouwen van nieuwe scholen. Het 18de-eeuwse ideaal van de opvoedbaarheid van het volk ging in hem een eigenaardig, maar innig verbond aan met de behoefte van de 19de-eeuwse machinale industrie aan geschoolde werklieden.

Maar in wezen was hij toch niet de man, die ontving, omdat hij gaf, maar die gaf, omdat hij ontving: voorop stond de koopman. Na een reeks jaren van steeds toenemende schuld, eindigde 1814 al met een overschot van ruim 10 miljoen, was inmiddels de ganse achterstallige rente van vóór '13 en die over '14 voor de helft voldaan, dankzij de ‘truc’ van de tweederde ‘uitgestelde’ en éénderde ‘werkelijke’ schuld die in wezen op een handhaving van de tiërcering neerkwam. Immers alleen werkelijke schuld zou onmiddellijk interest geven; van de uitgestelde zou jaarlijks 4 miljoen naar de werkelijke overgaan en wie ervan profiteren wilde, moest voor elke 6000 gulden die hij aan staatspapieren bezat, er nog 100 bij betalen. De Raad van State had er met één stem meerderheid gunstig over geadviseerd, maar die éne stem was afgedwongen door de blik van de vorst. ‘De prins wilde de zaken doorzetten zonder er de schijn van te hebben,’ verzuchtte Van Hogendorp. Hij wie naar zijn eigen woord, grote zaken opbeurden, maar wie de details om het leven brachten, was op dit gebied geen portuur voor de koning. In de Amortisatiekas en het Syndicaat der Nederlanden, in '22 samengevoegd tot het Amortisatie-syndicaat dat tot 1840 heeft bestaan, had de koning ook aan de schijn geen behoefte meer. Voor de schulddelging is dit lichaam dat in België spottend het ‘Syndicat d'engloutissement’ genoemd werd, van geen belang geweest, maar des te groter belang had het voor het onttrekken van allerlei financiële manipulaties aan de controle van het parlement. Hoe onverschrokken de koning op dit punt kon zijn, en hoe gerechtvaardigd derhalve de later loskomende klachten waren, bewijst bij voorbeeld het feit dat de regering hier aan de Munt voor 140 Indische duiten één gulden vergoedde, terwijl zij het Indische gouvernement dezelfde prijs berekende voor 120 stuks: een be-

hoorlijke winst bijgevolg, die zij zich alleen reeds op deze ene jaarlijkse transactie toeëigende.

Bescheidener van opzet dan het Syndicaat maar van veel groter toekomst was de stichting al dadelijk van de Nederlandsche Bank, een navolging van de Bank of England die de vorst tot 1814 toe het oorspronkelijk aan zijn vader toegezegde jaargeld bleef uitbetalen. Ofschoon een particuliere onderneming, machtigde het octrooi haar tot uitgifte van de eerste Nederlandse bankbiljetten, terwijl zij tegelijk door haar wissel- en giroverkeer de oude Amsterdamsche Wisselbank verving die de stad tevergeefs nieuw leven probeerde in te blazen. Ook nog in '14 volgde de oprichting van de Rijksmunt in Utrecht, die als centrale instelling de oude gewestelijke muntfabrieken verving.

En zoals het in het Noorden was, was het in het Zuiden. De nieuwe ijzerfabrieken in Luik en Namen, in Charleroi en elders in het Waalse, de textielindustrie in Gent en elders in Vlaanderen en Brabant konden bij de koning op de steun rekenen die zij behoefden om aan de moordende, want toen moderne Engelse concurrentie het hoofd te bieden. Nijverheidstentoonstellingen - een nieuwigheid ook dit van de Franse revolutie - moesten die ontwikkeling door voorlichting en verkoop prikkelen. Op 's konings aanstichten alweer zijn er tussen 1820 en '30 drie gehouden: te Gent, Haarlem en Brussel. Het is voor een niet gering deel dit protectionisme in hoofdzaak ten bate van het Zuiden geweest, dat het handeldrijvende en daarom vrijhandelsgezinde Noorden van zijn eerste koning vervreemd heeft.

Aan beide ten goede kwamen 's konings intensieve bemoeiingen met het verkeer. De kaarsrechte kanalen die hij, bij het dozijn, in Noord en Zuid liet graven - het Voornse zelfs grotendeels op eigen kosten - de nieuwe straatwegen die hij bij tientallen liet aanleggen en vooral, in '39, de ijzeren spoor tussen Amsterdam en Haarlem en zijn plan tot drooglegging van het Haarlemmermeer zijn als het symbool van zijn moderne geest, die nog wat onwennig viel in het land dat voor het overgrote deel met zijn hart nog aan de krommende ringvaarten om de polders, aan de slingerende landwegen, aan de postkoets en de diligence hing. De stoomboot, zelfde symbool, begon de trekschuit te vervangen. Cockerill, van wiens fabriek de koning de grootste aandeelhouder was, bouwde al spoedig zijn eerste voor de sleepdienst op de Maas. Van '22 dateert de eerste Nederlandsche Stoombootmaatschappij, waarvan de nog houten boten weldra van Rotterdam op Keulen en Antwerpen en later als de ‘Batavier-lijn’ ook op Engeland voeren. Feyenoord, stichting dezer maatschappij, leverde onder Roentgens bekwame leiding de machines. In 1823 volgde Amsterdam met de Amsterdamsche Stoombootmaatschappij op instigatie en onder leiding eerst van Edward Taylor en vervolgens van Paul van Vlissingen.

Doch niet alleen het moederland, ook de koloniën kregen hun beurt. Niemand heeft zo geijverd als Willem I voor het behoud van de gebieden die nu Brits Guyana vormen, omdat niemand hier zo goed begreep, wat de katoenplantages daar voor het moederland zouden betekend hebben. Dat zij niettemin verloren gingen, kwam doordat de Engelsen het even goed begrepen. En

toen, in '23, de Spaanse koloniën in Zuid-Amerika vrij werden, lag het stellig weer niet aan 's konings gebrek aan doorzicht, dat destijds Engeland en niet Nederland de voordelen van die bevrijding plukte in de vorm van ontzaglijke handelswinsten. Dat het hem in economisch opzicht allerminst aan zelfs grootse fantasie ontbrak, bewijst het feit, dat hij Curaçao tot bloei heeft willen brengen - door het graven van een kanaal door Midden-Amerika voor Nederlands geld met Nederlandse ingenieurs. Hij stuurde er generaal Verveer al heen en nam in hetzelfde verband het initiatief tot oprichting ener West-Indische maatschappij.

Beter slaagden zijn plannen in de Oost. Hier was het Van Hoboken uit Rotterdam die de nieuwe tijd inluidde, van wie Willem de Eerste eens, in na-volging van Alexander, gezegd moet hebben: ‘Als ik geen koning der Nederlanden was, zou ik Van Hoboken willen zijn.’ In '24 besloot de koning op voorstel van mr. Herman Muntinghe, lid van de Raad van Indië met verlof, tot de oprichting van de Nederlandsche Handelmaatschappij. De ‘rattenvanger van Hameln’ floot niet tevergeefs. Op de eerste dag der inschrijving kwam een koerier uit Amsterdam melden, dat alléén in de hoofdstad voor 24 miljoen was ingeschreven, meer dan wat men in het geheel verwacht en veel meer dan nodig was om te beginnen. En al vielen de aanvankelijke baten ook tegen, toen de koning in '30 Van den Bosch de gelegenheid gaf om het cultuurstelsel in Indië in te voeren door hem tot Gouverneur-Generaal te benoemen, dreef ook de NHM mee op de gouden stroom waarvan toen nog praktisch niemand naar zijn oorsprong in het verre Indië vroeg, zodat nog iedereen erover kon juichen, Willem de Clercq, haar vrome secretaris voorop. Deze is het ook geweest die de stroom verder geleid heeft naar Twente, door zijn ontmoeting met Thomas Ainsworth, waar, nadat in 1830 de Vlaamse textielindustrie uitgesloten was, op den duur de moderne Nederlandse ontstond. Maar ook hier lette er aanvankelijk nog niemand op, dat de kinderen in de nieuwe fabrieken er even slecht aan toe waren als de Javanen waarvoor zij de ‘katoentjes’ vervaardigden.

Al die ondernemingen heeft de koning niet alleen gestimuleerd, hij heeft er tevens in de ‘hoope van vermeerderingh’, die ook Oldenbarnevelt tot zo grote activiteit geprikkeld had, financieel aan deelgenomen. Bekend is zijn deelname aan de Nederlandsche Handelmaatschappij. Hij schreef dadelijk voor 4 miljoen gulden in en waarborgde bovendien de aandeelhouders 4,5 procent dividend. Doch zijn deelneming strekte zich ook uit over ondernemingen die men het predikaat ‘koninklijk’ niet zo voetstoots verleend zou hebben. Zo hielp hij in '25 de Rotterdamse reder Van Hoboken met ƒ20000, een derde van het benodigde kapitaal, om een rederij van vier schepen op te richten. Of, om een tweede willekeurig voorbeeld uit hetzelfde jaar te noemen: aan het hoofd van de lijst van aandeelhouders van het Hotel Groot Badhuis te Zandvoort stond de koning voor ƒ10000.

Over het algemeen is die ‘hoope van vermeerderingh’ ook niet beschaamd. Het is waar, dat met name de NHM vóór de invoering van het cultuurstelsel slechts verliezen heeft opgeleverd, doch de einduitkomst heeft bewezen, dat de koning die gemakkelijk dragen kon. Willem de Eerste bezat, toen hij de

De ontmoeting in 1824 tussen Willem de Eerste en de industrieel Cockerill. Litho door Van Hemelrijck. *Rijksprentenkabinet, Amsterdam*.

troon besteeg, een vermogen van 12 miljoen; bij zijn dood schatten zijn vijanden het op niet minder dan 200 miljoen. Zijn voormalige minister-en-vriend Van Gobbelschroy bestreed dit wel, maar kwam bij zijn verdediging toch tot de conclusie, dat 's konings gehele nalatenschap op 30 miljoen diende te worden begroot. ‘Het is onze overtuiging,’ aldus Engelberts Gerrits die in zijn biografie van 1845 deze kwestie behandelt, ‘dat de schatting van de heer Van Gobbelschroy de waarheid veel naderbij komt dan die van eenige kwalijkgezinde dagbladschrijvers.’ ‘Maar het zou onkiesch zijn,’ voegde hij er als goed Hollander bij, ‘iets meer van dit teeder punt te zeggen.’ En die goede raad wensen ook wij bij gebrek aan gegevens op te volgen.

Liever willen wij daarom proberen om de structuur te onderkennen van het gebouw dat Willem I heeft willen oprichten en waarin hij een welvarende Nederlandse natie heeft willen huisvesten. In Engeland had hij gezien, dat Engelands onvergelijkelijke bloei van de laatste decennia in laatste aanleg op zijn machinale industrie berustte. Door de uitvoer van haar massale produkten, in het land zelf vervaardigd en op eigen schepen vervoerd, kon het steeds massaler, daardoor steeds goedkoper produceren en door die goedkoopte alle andere naties verdringen en zelf tot wereldfabriek, markt en -bank worden. Dit is, in korte trekken, het proces dat de koning-koopman ook hier op gang wilde brengen. Dat verklaart zijn ijveren voor de hereniging, zijn begeerte naar het Rijn- en Roergebied waar zich het ijzer en de steenkool bevond, het fundament waarop het nieuwe gebouw moest komen te rusten. Dat verklaart zijn hoogluchtige Amerikaanse plannen die er in zijn verbeelding de bekroning van vormden. Dat verklaart zijn twee enquêtes naar de toestand in de nijverheid, zijn ijveren voor goed onderwijs, zijn zorg voor het verkeer. Dat verklaart zijn deelname aan zoveel industriële ondernemingen, zijn subsidies in allerlei vormen aan de scheepsbouw en zijn tariefpolitiek. Dat verklaart de oprichting van de Nederlandsche Munt, van de Nederlandsche Bank en de Nederlandsche Handelmaatschappij. Dat verklaart de befaamde ‘lijnwaadcontracten’ tussen deze laatste en de textielnijverheid. Dat verklaart ten slotte ook de invoering van het cultuurstelsel in Indië: de beroemde of beruchte ‘koffij-veilingen’ van de NHM en die van de andere, voor katoentjes geruilde koloniale produkten die de goudstroom naar Nederland moesten leiden, waarmee weer de industrie kon worden gefinancierd. Het zijn alles schraagbalken van één groots gedachte constructie voor de bouw van een nieuw Nederland, in een tijd waarin bijna de hele natie zich nog blind staarde op het herwinnen van de verloren welvaart uit een voorgoed voorbij verleden.

Is dit koninklijk economisch ideaal dat én Sneller én I.J. Brugmans, de ene als ‘laat’ de andere als ‘gemitigeerd’ mercantilisme gekarakteriseerd hebben, voor een groot deel verwerkelijkt, zodat laatstgenoemde terecht kon zeggen, dat het ondanks, ja, dóór zijn dwang, ‘de wegbereider geweest is van de vrijheidsera, die na 1840 en vooral na 1850 in ons land haar intree heeft gedaan’, 's konings politiek ideaal is mislukt. Waardoor? Zijn politiek was ongetwijfeld vaak onhandig, maar men heeft haar te vaak ook onredelijk genoemd. Doch is een politiek onredelijk, omdat zij onhandig wordt uitgevoerd? Neder-

land en België tezamen besturen was, ja, zijn wens geweest, maar tevens toch opdracht van de mogendheden. Wie 's konings taalpolitiek als onredelijk veroordeelt, moet eerst bewijzen, dat de Vlaamse, maar verfranste bourgeoisie redelijk was in haar verzet ertegen. Wie de stichting van het ‘Collegium Philosophicum’ ter opleiding van Belgische geestelijken als onredelijk veroordeelt, moet eerst bewijzen, dat het verzet der geestelijkheid ertegen redelijk was. Wie het Concordaat als onredelijk veroordeelt, eerst bewijzen, dat het verzet van de liberalen en protestanten ertegen redelijk was. En wie ten slotte 's konings hele politiek als onredelijk veroordeelt, moet eerst bewijzen, dat het ook anders gekund had.

Of het anders gekund had, blijft de vraag, want wat die politiek, onhandigheden toegegeven, in de grond heeft doen mislukken zijn, komt het ons voor, dezelfde krachten geweest die de koning door de industrialisatie van het Zuiden mede heeft helpen wekken. Hij zelf heeft het Zuiden voor de scheiding rijp gemaakt. Gebonden door de opdracht van de mogendheden, dat de vereniging ‘intime et complète’ moest zijn, vasthoudend aan zijn bewind bij koninklijke besluiten, dat hem de tekenen van een alweer nieuwe tijd niet deed verstaan, voerde hij een politiek die sterk genoeg was om in België tegenstand te wekken, maar te zwak om die te breken. Misleid door de al te grote volgzaamheid van Nederland, onderschatte en overschatte hij tegelijk de kracht der oppositie in België. De onderhandelingen over het Concordaat vervreemdden de liberalen, de uitslag ervan de katholieken van hem. En gevaarlijk werd de oppositie dan ook pas sinds in '28 de liberale en clericale partij elkaar daar vonden in wat hier een ‘monsterverbond’ gescholden werd, maar wat in werkelijkheid de natuurlijke politiek was voor twee weliswaar tegenovergestelde bevolkingsgroepen, die beide echter niets te verhezen hadden bij een verandering van regime, doch integendeel alles te winnen.

Zo brak in '30 de Belgische opstand uit met de gevolgen die men kent. De voldoening over de tiendaagse veldtocht was kort; de teleurstelling in de mogendheden die met dit succes te weinig rekening hielden, lang, te lang. Door de ‘status-quo-politiek’ die de koning negen jaar halsstarrig volhield, kon hij het Zuiden niet herwinnen, maar verloor hij bovendien de sympathie van de bourgeoise in het Noorden, die hij door de grote kosten, daaraan verbonden, in haar gevoeligste plek trof. Maar zelfs zo nog betoonde hij zich, zij het ongewild, een groot koopman én een waar erflater. Want het is niet in de laatste plaats deze negatieve erfenis geweest, die gemaakt heeft, dat de Nederlandse natie zich zelf hervonden heeft, zodat zij in '40 en vooral in '48 zelf de teugels van het bewind heeft moeten en kunnen grijpen.

Het eindverdrag van '39, dat de verhouding tot het afgescheiden België regelde, kwam niet met Willems wensen overeen; de grondwetsherziening van '40, nodig geworden door de scheiding, niet aan de verlangens tegemoet van de natie die mede, ja vooral door zijn toedoen weer ontwaakt was. De voornaamste verandering in de richting van een waarlijk constitutionele monarchie, de verantwoordelijkheid der ministers, werd er weliswaar in opgenomen, maar door de vóórvoeging van het woord ‘strafrechtelijk’ werd zij politiek tot een wassen neus gemaakt. Niettemin had Willem reeds hieraan zwaar

te tillen. En te zwaar werd het hem, toen de economische toestand die onder de ‘status-quo-tijd’ ernstig geleden had, ook daarna nog geen tekenen van verbetering vertoonde en de oppositie, algemeen geworden, hem verweet, dat hij het particulier initiatief, in plaats van het door zijn zorg te wekken, door zijn dwang had gedood.

Dat deze kritiek zelf het beste bewijs van haar onwaarheid was, omdat zij juist bewees, dat de natie zelf zich nu begon te roeren, ontging zowel degenen die haar uitten, als hem tot wie zij gericht was. ‘Ne veut-on plus de moi? On n'a qu'à le dire; je n'ai pas besoin d'eux.’ Men héét het gezegd, niet hardop en met zoveel woorden, maar toch duidelijk en de koning heeft er de consequenties uit getrokken. Woensdag 7 oktober 1840 werd, voor het eerst in onze geschiedenis, de plechtigheid van een troonsafstand op het Loo voltrokken. Na de volgende maand het doopfeest van zijn achterkleinzoon nog in Den Haag te hebben meegevierd, trok de grijsaard vijfenveertig jaar na de eerste keer voor de tweede maal in ballingschap, overtuigd van de diepe ondankbaarheid van zijn volk. Hij vestigde zich in Berlijn waar hij in '41 nog hertrouwde met Henriette d'Oultremont, een katholieke en een Belgische gravin, als om te bewijzen, dat de vooroordelen der Noordnederlandse natie hem koud lieten. Op 12 december 1843 maakte een beroerte een einde aan dit na zoveel daden toch eindelijk verstilde leven.

Dit vorstenportret is wat groter uitgevallen dan in de opzet lag. Toeval is dat niet. Willem de Eerste staat alleen. Hij staat alleen in de rij van zijn vóór-en nakomelingen: het lijkt een wonderlijke speling der natuur, dat deze wilsmens de zoon van Willem V en de vader van Willem II is. Maar hij staat tevens en daardóór alleen voor een heel tijdvak in onze historie en daarom ook in dit boek. Wanneer de overgang naar de moderne tijd in Nederland zich zonder grote schokken heeft kunnen voltrekken, wanneer daardoor de continuïteit tussen onze 18de- en onze 19de-eeuwse geschiedenis bewaard is gebleven, dan dank zij hem en zijn economische politiek. Wat deze koning daarmee vergaarde en ons naliet heeft zich tien-, ja honderdvoudig vermenigvuldigd, zoals de erfenis van een groot koopman behoort te doen.

Negentiende eeuw

Johan Rudolf Thorbecke

Politicus zonder frase

Als het zin heeft om de zeventiende eeuw te onzent met een schilderij en de achttiende met een aquarel te vergelijken, zoals wij in ons opstel over Hemsterhuis hebben gedaan, dan mogen wij het de negentiende met een litho doen. Zo fel als de eerste, zo teer lijkt de tweede van kleur, wanneer wij die tijden, ten einde een totaalindruk te winnen, als het ware door onze wimpers heen bezien, maar van de negentiende eeuw is die totaalindruk er eer een van kleurloosheid. Wij zien precieze maar vlakke lijnen; we krijgen een gewaarwording, die zich misschien nog het best als houterigheid laat omschrijven, doch dan niet die van de primitieve houtsnee die zich zelf genoeg is, maar de geraffineerde van de steendruk die haar wortels heeft in de onmacht om zich zelf te zijn - maar die nochtans dáárin zich zelf is. Het is dit raffinement van het als het ware afgeleide leven der negentiende eeuw, dat voor altijd in Potgieters stijl is vastgelegd; van haar houterigheid is gelaat en gestalte van Thorbecke wellicht de meest typische uitdrukking, terwijl Multatuli er het levende en daarom lijdende protest tegen was.

Wil deze vergelijking, ook als zij juist zou zijn, zeggen, dat daarmee nu alles gezegd is? Nee, natuurlijk. Welke totaalindruk heeft ooit deze pretentie? Zij heeft, bewust, die juist niet, omdat zij, bewust, afziet van de delen die het geheel samenstellen. Treden we nader tot het beeld van die negentiende eeuw, de ogen nu open, van detail tot detail, dan blijkt ook die eeuw immers niet minder rijk en echt dan de beide vorige, ja te rijker en echter naarmate zij uit de verte armer en onechter scheen. De mannen die haar maakten leefden niet minder dan zij die op de eeuwen daarvóór hun stempel drukten. Zij streefden, dachten, voelden gelijk deze, alleen de uitingsvorm veranderde. Wil men het algemeen zeggen: men kan zeggen, dat het genotype van de mens, zijn wezen, hetzelfde blijft, doch dat zijn fenotype, zijn verschijning wisselt. En wel wisselt onder invloed van zijn voortdurend door hem zelf veranderde omgeving. Alle strevingen, alle denkbeelden, alle gevoelens van de negentiende-eeuwers, hoezeer even groot en even waar van oorsprong als die van vroegere geslachten, verkilden en vergrijsden in het sociologisch klimaat van die negentiende eeuw onder de dwang van de twee haar steeds meer beheersende machten: geld en techniek. Het is een ontwikkeling waarvan wij het einde nog niet kunnen voorzien, maar wel het begin kunnen constateren. En die nu, anderhalve eeuw na haar begin, ver genoeg is voortgeschreden zowel om het vooruitgangsoptimisme dat haar eigen was, te begrijpen als om ons daarover te verwonderen. Immers wat de negentiende eeuw met haar geld en techniek en met haar rationalisme dat er de ideologische uitdrukking van was, verwierf, dat zag zij. Wat zij door die verworvenheden tegelijk verloor, dat hebben wij pas smartelijk moeten ervaren.

De indruk van indirectheid en houterigheid, van het litho-achtige die de negentiende eeuw over het algemeen maakt, maakt zij in het bijzonder in Nederland. En dat door twee oorzaken, als wij wel zien. Ten eerste miste men er, wel niet geheel, maar toch grotendeels de doorwerking van de aan het wezen der negentiende eeuw tegenovergestelde romantiek met haar warme kleuren en vloeiende vormen, in één woord: haar levensnabijheid. En ten tweede is deze tijd te onzent armer aan tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen dan welke andere ook. Op een afstand bezien, bestaat zij geheel uit parlementaire geschiedenis. Grondwetswijzigingen, conflicten tussen Kroon en Kamer, kabinetscrisissen en de uitslagen van verkiezingen zijn dé momenten die haar loop schijnen te bepalen. En dan nog een parlementaire geschiedenis die wij door gebrek aan brieven en memoires naar de persoonszijde nog slecht kennen. Het is alsof het een tijd betreft waarin men, om zo te zeggen bij afspraak, van al het dramatische en persoonlijke heeft afgezien om hem uitsluitend voor zakelijke discussie te bestemmen. Ook deze totaalindruk is echter weer niet zozeer onjuist, als wel voorlopig juist. Hij omvat niet de volle werkelijkheid. Van nabij bekeken, blijkt ook de ‘parlementaire discussie’ handeling en zelfs laat zich de stelling verdedigen, dat er in die onbewogen eeuw te onzent meer verschoven is dan in enige vroegere.

Wendt men zijn blik van het grote en al te vormelijke staatstheater af naar de bescheiden tonelen in de gemeenten en op het platteland, dan blijken deze vol gistend leven, dan is er amper groter contrast denkbaar dan tussen deze eeuw en haar voorgangster. Vooral wanneer men die negentiende eeuw te onzent, waarvoor reden is, omstreeks 1840 laat beginnen, toen de grote regisseur die koning Willem I heette, van voor het voetlicht was verdwenen. Achtereenvolgens zijn immers in de loop van die eeuw de verschillende bevolkingsklassen die tot nog toe aan het politieke en culturele leven in het geheel geen deel hadden genomen, of daarin toch slechts een bescheiden figurantenrol hadden gespeeld, daarin betrokken geraakt. Eerst de brede burgerij, die in 1848 blijvend het heft in handen neemt, dan de katholieken, vervolgens, omstreeks 1880, de kleine burgerij, zowel die van de gereformeerden als van de roomsen, daarna de arbeiders. En ten slotte volgde ook die andere, maar nauwelijks minder gewichtige politiek culturele en beroepsemancipatie, die der vrouwen.

En hij die de voorwaarden voor dit nieuwe bestaan of althans het kader waarbinnen het zich ontwikkelen kon, geschapen heeft, is niemand anders dan die zelfde ‘houterige’, die altijd toch ietwat wereldvreemde ‘discussie-redenaar’ Thorbecke en zijn bevrijdende daad ligt geheel op het parlementaire terrein; zij bestaat uit niets anders dan het schrijven van de nieuwe grondwet, met de daaruit voortvloeiende organieke wetten als supplement. ‘De grondwet mag niet een loutere vorm, zij moet eene nationale kracht wezen.’ In die sobere woorden van 1839, zo ver van alle grootspraak, heeft de schepper ervan ongewild zijn eigen betekenis voor de meer dan honderd sindsdien verlopen jaren vastgelegd. En het probleem, waarvoor de historicus die van deze man het portret heeft te geven, komt te staan, is dan ook geen ander dan een antwoord te vinden op de vraag: hoe was dat mogelijk? Hoe was

Johan Rudolf Thorbecke. Litho door Adrien Canelle. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

deze man, dat hij dit heeft kunnen bereiken? Wie deze vraag bevredigend kan beantwoorden, heeft, ook dán alleen, het raadsel opgelost.

Johan Rudolf Thorbecke is op de 14de januari 1798 geboren, in hetzelfde jaar als de eerste grondwet der Bataafse Republiek, die de zijne vijftig jaar voorafging. Het was te Zwolle in het huis op de dijk die thans zijn naam draagt: Thorbeckegracht. Zijn vader was tabakshandelaar, zijn moeder diens nicht en hij zelf dus een kind uit die burgerij die hij aan de macht zou helpen. Hij heeft als kind al de zorg gekend. Hij groeit op in tamelijk behoeftige omstandigheden, want hij was pas twee jaar, toen zijn vader de kwijnende zaak aan kant deed, zonder nochtans ooit een betere werkkring te vinden. Wanneer onze Thorbecke vele jaren later in '62 als minister van Binnenlandse Zaken regeringsbemoeiing met de kunst zal afwijzen met de motiverende vraag: ‘hoe vele talenten hebben daaraan hunne ontwikkeling te danken gehad, dat zij zich zelven moesten helpen?’ dan heeft men terecht daarin wel een herinnering aan zijn eigen jeugd herkend. Maar tekenend is het voor hem en zijn tijd, dat niet de wedervraag opkwam: ‘hoeveel talenten zijn daaraan niet te gronde gegaan, dat niemand hen geholpen heeft?’ En even tekenend, dat hij toen blijkbaar de studiebeurzen vergeten was, die hij zelf genoten had.

Van niet minder belang dan zijn burgerlijke afkomst en zijn moeilijke jeugd is de Duitse afstamming van zijn familie die uit Osnabrück kwam. Wel had reeds in het midden der 17de eeuw zich een lid van dit geslacht te Zwolle gevestigd in een tijd toen de vooruitstrevende Republiek zoveel meer mogelijkheden tot energie-ontplooiing bood dan het achterlijke Rijk, maar zijn moeder was toch nog een Duitse en het huwelijk van zijn ouders dan ook nog te Osnabrück gesloten. Thorbeckes eerste werkzaamheid van enig belang als zestienjarige primus van de Latijnse school te Zwolle, een oratie in het Latijn, handelde over de Duitser Christian Gottlieb Heyne, typerend alweer door hem gesteld ‘als een uitstekend voorbeeld ter navolging, wat iemand, verstoken van hulpmiddelen door zelfvertrouwen, door gestadigen en ijverigen arbeid, uit zichzelven kan tot stand brengen’.

Wij willen het belang van Thorbeckes Hollandse studentenjaren, zomin die aan het Amsterdamse Atheneum Illustre als die aan de Leidse Universiteit onderschatten. De invloed in Amsterdam van D.J. van Lennep, de voorspraak die hij te Leiden van Kemper, de bescherming die hij van A.R. Falck genoot, hebben hem zeker gevormd in die zin, dat hij zich het zelfvertrouwen verwierf dat hij in Heyne zo bewonderd had. Zijn bekroonde antwoorden op prijsvragen, niet minder dan drie zelfs, over klassiek-literair-filosofische onderwerpen zijn er het bewijs van. Zijn brieven van destijds en een onderzoek van zijn handschrift uit die jaren bevestigen ‘dat hij zich van zijn waarden en capaciteiten wel bewust was’. Maar het is niet minder waar, dat men in die academische verhandelingen over Cicero's ‘Redenaar’, over het beginsel van diens wijsbegeerte en over het verschil tussen de Griekse filosofenscholen van Academici en Sceptici toch nog niets van de latere Thorbecke ontdekken kan. Evenmin trouwens als in zijn historisch kritische dissertatie over de Romeinse veldheer, geschiedschrijver en redenaar C. Asinius Pollio, waarmee

hij zich juni '20 de ‘summos honores’ in de literaire faculteit verwierf. Het is een proefschrift, zoals er zo veel zijn en worden geleverd. Zijn handschrift bevestigt het weer, waarin voor wie de kunst verstaat, ook te lezen is ‘dat hij plannen en ambities heeft die hij zelf nauwelijks beseft’.

Anders wordt dit in en door zijn Duitse tijd. In juli '20 toch ontving Thorbecke op voorspraak van professor Johan Melchior Kemper, en op voordracht van minister Falck, beiden mannen van 1813, een beurs van ƒ1200 voor een studiereis naar Duitsland. Het volgend jaar nog een, ditmaal van ƒ1800. Daar beeft hij, geholpen nog door een ƒ400 van zijn vriend en latere vijand Schimmelpenninck van der Oye, vier jaar van geleefd: vier ‘Wanderjahre’ die tegelijk zijn eigenlijke leerjaren geweest. Niet in schoolse zin evenwel. Wat men van hem verwachtte, is stellig iets anders geweest dan hij uit Duitsland meegebracht heeft. Wat hij meebracht was minder, maar tegelijk ook oneindig veel meer dan nieuwe handschriften of geleerde verworvenheden: het was een nieuw inzicht, een nieuwe levensbeschouwing. Hij bezocht in Duitsland bijna alle universiteiten met deels nu verbleekte, toen schitterende namen: Göttingen, Marburg, Giessen, Heidelberg, Stuttgart, München, Erlangen, Jena, Dresden en Berlijn. Hij liep er college, zeker, maar hij praatte er vooral, las, dacht en voelde met Schelling, met Krause, met Von Platen, met Niebuhr en Tieck, met Eichhorn ook, de jurist van de toen gloednieuwe historische rechtsschool van deze en Von Savigny.

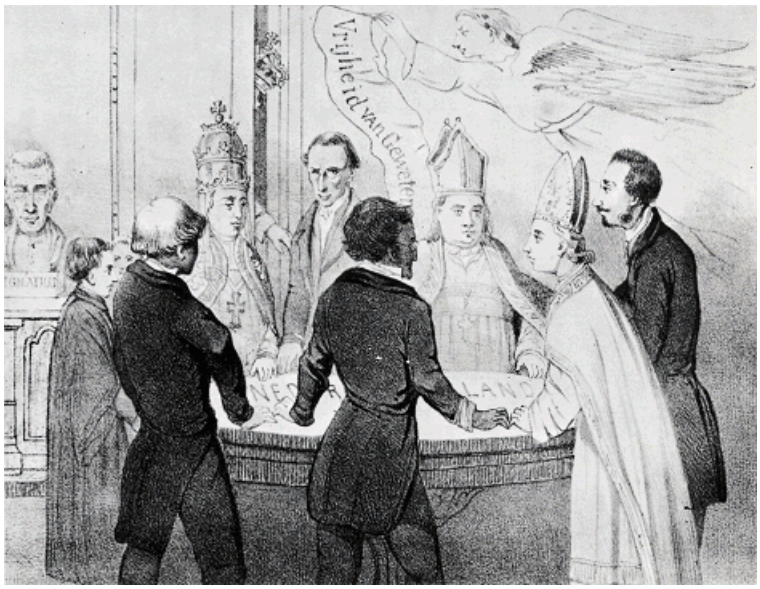
De hoop op een professoraat in de wijsbegeerte - Thorbecke wás eerzuchtig en alle hem toegeschreven bescheidenheid is niets anders dan het gevolg van die blijkbaar onuitroeibare behoefte van lofredenaars om in hun held de verpersoonlijking te zien van die zo zeldzame en juist bij grote mannen nooit bestaande en onbestaanbare deugd - riep hem in '22 naar Leiden terug. Maar, gelukkig achteraf, tevergeefs. Men vond de kandidaat te jong of te nieuwlichterig en passeerde hem voor een nu vergeten man op leeftijd van de beproefde stempel. Thorbecke had de kunst, die hij later zo uitnemend verstaan zou, van zijn tijd af te wachten, nog niet geleerd. Het is ook niet de kunst waarin een romanticus kan uitmunten. En romanticus was Thorbecke in Duitsland geworden. De kring van vrienden en bekenden daar te lande laat daarover evenmin twijfel als de toon van zijn brieven uit die jaren. Hij had er zich zelfs persoonlijk bijna met de romantiek gelieerd door een romantische liefde voor de dochter van Tieck. Verbitterd over het vaderland dat in zulke gevallen al gauw ondankbaar heet, keerde hij het na luttele maanden weer de rug toe. Hij wilde zijn toekomst zoeken waar hij zijn opkomst gevonden had: over de oostgrens. Van '22-'24 was hij te Giessen privaat-docent in de wijsbegeerte.

Gelukkig noemden we, achteraf gezien, de Leidse mislukking. En dat niet alleen, omdat te vroeg en te gemakkelijk succes pleegt te verslappen, tegenslagen daarentegen de jongen en sterken gemeenlijk stalen, maar vooral omdat pas in deze Giessense jaren de vrucht van zijn romantisch filosofische scholing rijpte in deze zich opvallend zelfstandig, maar dan ook opvallend traag ontwikkelende geest. Van '24 dateert het boekje *Über das Wesen und den organischen Charakter der Geschichte* . Het is ondanks zijn bescheiden

omvang - het telt 49 bladzijden, in de vorm van een brief aan K.F. Eichhorn - het eerste geschrift van Thorbeckiaanse allure, alhoewel het merkwaardig genoeg nog niets doet voorzien, hetzij van 's mans latere richting, hetzij van zijn latere belangstelling, hetzij zelfs van zijn klare en pregnante stijl. Veeleer is het echt naar Duitse trant omslachtig diepzinnig geschreven. Wij zien hier weer wat we reeds bij Hemsterhuis constateerden, en wat men ook aan de invloed van Kant op Kinker of bij mensen als Feith kan waarnemen dat de Duitse geest sinds het laatste kwart van de 18de eeuw van toenemende betekenis voor het Nederlandse geestesleven is geworden. Dit Duitse onder Duitse invloed en in Duitsland geschreven geschrift is voor Thorbeckes ontwikkelingsgang en daarmee voor de wordingsgeschiedenis van het Nederlandse liberalisme van niet te overschatten belang geweest. Men moet misschien zelfs zeggen, dat zonder dit boekje of beter: (want het boekje heeft zelf ternauwernood de aandacht getrokken) zonder die Duits-romantisch-filosofische inslag in Torbeckes geest er van een Nederlands liberalisme, als aanvankelijk van het Franse en Engelse onderscheiden, geen sprake geweest zou zijn. En verschilt dit Nederlandse liberalisme van dat der Westeuropese naburen in zijn theoretische opzet, van dat der Middeneuropese onderscheidt het zich in praktisch opzicht. In hetzelfde jaar 1848 zag zowel het liberalisme in Nederland als dat in Duitsland een schone toekomst voor zich. Maar terwijl het in Duitsland bij woorden bleef, kwam het in Nederland tot daden; terwijl het in het eerste land een droombeeld bleef, kon het zich in het laatste uitleven in een mate dat het er zich als afzonderlijke stroming betrekkelijk spoedig zelfs overleven zou.

Liberaal, in welke zin van het woord ook, en dat is juist het eigene in Thorbeckes ontwikkeling, is het bedoelde geschrift intussen op geen enkele manier. De geschiedbeschouwing die zijn schrijver er ontvouwt, legt de volle nadruk op het begrip: organisch. Hij ziet de historie als een ‘werdendes Ganze’. Zowel hier als in het algemeen in de organische rechts- en maatschappijopvatting van de Duitse school dier dagen, onder invloed waarvan Thorbecke stond, betekent dit niet een aanvaarden, veeleer een afwijzen van de Franse revolutie die men veroordeelde als een willekeurig ingrijpen in de organische ontwikkeling op grond van een uitgedacht systeem.

Het komt er voor wie Thorbecke begrijpen wil, nu op aan ten eerste om te ontdekken, hoe hij van deze organische tot een liberale, of wat in dit geval hetzelfde is, van een in wezen conservatieve - zij het, omdat het nieuw was, dan een conservatisme dat tegelijk revolutionaire aspecten vertoonde - tot een progressieve opvatting voortgeschreden is. En ten tweede, hoe hij tegelijkertijd van geleerde tot politicus en van politicus tot staatsman geworden is, nadat wij hem nu reeds van filologisch-filosoof tot filosofisch-historisch-geïnteresseerde hebben zien evolueren. Resultaat van een zuiver denkproces kan zelfs die eerste overgang niet zijn. Zo goed als chemische processen zich in de natuur nooit, maar slechts in het laboratorium geïsoleerd afspelen, zo is ook de geestesontwikkeling van een mens nimmer zuiver produkt van de werking van zijn geest of van andere geesten op de zijne, maar steeds vermengd met, zo niet geleid door indrukken uit het leven, en dat te meer naar-

Spotprent op de val van het eerste ministerie-Thorbecke in 1853. Anonieme litho. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

mate die mens intensiever aan dat leven deelneemt.

De vraag die we daarom allereerst moeten stellen is die naar zijn belevenissen sinds 1824, het jaar waarin hij naar Nederland en wel naar Amsterdam terugkeerde. Hier schreef hij naar aanleiding van Kinkers beschouwingen over het natuurrecht zijn *Bedenkingen aangaande het regt en den staat,* eerste bewijs van ontwaakte politieke belangstelling, hoewel begrijpelijk nog geheel van theoretische aard.

Doch iemand als Thorbecke kon niet zonder beroep. Niet alleen omdat zijn gebrek aan middelen hem dat niet veroorloofde, maar ook omdat mensen als hij voortdurend haken naar een be-noeming in de letterlijke zin des woords als een vlucht uit de ongenoemdheid, als een onderscheiding, een zich afscheiden van en een zich verheffen boven de naamlozen.

De betrekking van onderbibliothecaris aan de Leidse universiteitsbibliotheek was slechts een intermezzo en een pis-aller. Reeds in '25 werd hij inderdaad be-noemd, en wel tot buitengewoon hoogleraar in de politieke en diplomatieke geschiedenis en in de statistiek te Gent, alweer door toedoen van Falck, zijn machtige beschermer. Te Gent moeten zich gewichtige veranderingen in hem voltrokken hebben, want het is in een stuk uit die jaren - zijn antwoord op een prijsvraag (hij kon het mededingen niet laten), uitgeschreven door de regering naar een plan volgens hetwelk de algemene geschiedenis van Nederland zou moeten worden bewerkt - dat men voor het eerst de gedrongen en nochtans zo klare stijl van de volgroeide Thorbecke herkent. En waarin tevens zijn vooruitziende blik voor het eerst te bewonderen valt, want zijn grondgedachte: dat de Staat niet de geschiedschrijving zelve, doch slechts het uitgeven van de bronnen behoort te bevorderen, is - driekwart eeuw later uitgevoerd. Natuurlijk behoorde Thorbecke niet tot de vijf van de vierenveertig deelnemers aan wie een gouden medaille werd toegekend: men bekroont geen plannen die de uitvoering vijfenzeventig jaar vóór zijn.

Doch wat kan de diepgaande invloed van het Gentse milieu op hem geweest zijn? Hij leefde er, ‘een stijf Hollands heertje’, ongehuwd nog, teruggetrokken op zijn studeerkamer en schreef er, behalve het antwoord op de bovengenoemde prijsvraag en een tweetal brochures op onderwijsgebied, niet anders dan enkele Latijnse boekbeoordelingen in een nu vergeten geleerden-tijdschrift. Het moet wel de invloed geweest zijn, misschien zijns ondanks door hem ondergaan, van de moderne geest die in het Zuiden zich zoveel sterker openbaarde dan in het Noorden en met name in het dank zij de beschermende maatregelen van Willem I industrieel bloeiende Gent, het Vlaamse Manchester. Dat hij met die geest in aanraking gekomen is, weten wij uit zijn bespreking van de *Histoire de la révolution d'Angleterre* van Guizot, alsmede uit een - in 1940 gedrukte - verhandeling die hij 22 januari 1830 voor de Gentse ‘Maatschappij van Taal en Letteren’ gelezen heeft. De titel is *Over den invloed der machines op het samenstel der maatschappelijke en burgerlijke betrekkingen* . Hij geeft er een gematigde beschrijving van de toestand van het nieuwe fabrieksproletariaat, maar zo onverbloemd tegelijk, dat men er wel een voorafschaduwing van Marx' ‘Verelendungstheorie’ in heeft willen zien, waar trouwens de klassieke economie in die tijd over het al-

gemeen dichtbij stond. Hij snijdt dan het nog steeds actuele thema aan, wanneer hij zegt dat het niet alleen op de vergroting van het nationale inkomen aankomt, maar evenzeer op de verdeling daarvan. ‘Breidt zich’ - zo lezen wij tegen het slot - ‘in weerwil der vergroting van de som des nationalen inkomens, het getal der burgers nog uit, hetwelk aan dat inkomen geen genoegzaam deel krijgt, om zelfs in de eersten noodwendigheid op den duur te voorzien, zoo neemt met den rijkdom de armoede in den Staat toe. Dat zulk een bedroevend verschijnsel met de hedendaagsche inrigting der nijverheid bestaanbaar is, ja dat zij het koestert en bevordert, bewijst het voorbeeld van het hoofdfabrykland der wereld, het voorbeeld van Engeland.’

Al aanvaardt hij de industriële omwenteling, zoals hij haar noemt, als een feit, waarop geen terug is, over de gevolgen breekt hij zich nog het hoofd. Liberaal in de economische betekenis van het woord kan men hem in '30 dan ook nog niet noemen. Ook politiek ging hij met de Belgische liberalen van dat jaar niet mee. ‘De leer der volkssouvereiniteit’ schreef hij nog in oktober van dat jaar aan Groen, ‘zoals die door de liberalen begrepen wordt, kan het cement van de nieuwe staatsorde niet zijn.’ Hij veroordeelde, anders dan Van Hogendorp, de Belgische opstand en week in oktober van genoemd jaar dan ook uit. Hij is weer on-benoemd, maar ook weer niet voor lang. Reeds het jaar daarop volgde zijn benoeming tot hoogleraar - zeer tegen zijn zin nog niet tot ordinarius, dat kwam pas in '34-te Leiden, met dezelfde leeropdracht als in Gent.

In 1831 ziet dan een boek van zijn hand het licht, waarin de verandering die zich te Gent in hem voltrokken moet hebben, openbaar wordt. Het heet *Over de verandering van het algemeen Staten-stelsel van Europa* . Het is de verdienste van dr. Manger in zijn *Thorbecke en de historie* dit boek geanalyseerd te hebben en uit het feit, dat de schrijver het niet voltooid heeft, te hebben afgeleid, dat dit zijn oorzaak vond in de overgang van de auteur van de conservatieve naar de liberale zijde, zodat hij met zich zelf in tegenspraak kwam. Wat schreef hij daar? ‘De revolutiegeest beproeft overal, waar hij zich vertoont, en overal met hetzelfde gevolg, eene schepping uit het niet. Hij wil bezit zonder verwerving, een tegenwoordig aanzijn zonder voorleden, en eene toekomst die hij stuit in de geboorte. Hij kampte voorheen tegen hetgeen bestond; hij kampt nu tegen de uitvoering zijner eigene theoriën.’ Men ziet: nog de afwijzing van de revolutie als onorganisch. Maar de schrijver vervolgt dan: ‘Doch van dezen geest onderscheide men de orde van zaken, welke sedert en onder de revolutie plaats heeft gegrepen. *De omwenteling is zelve getreden in de rij der historische verschijnselen*, en aan derzelver wet onderworpen, is in deze zin een antecedent geworden voor de volgende leeftijden, aan welks invloed men vergeefs poogt zich te onttrekken. Op den bodem, dien de omwenteling heeft verwoest, kiemt een nieuw zaad, volgens een “ander” dan haren regel.’ Men kan in de analyse van dit citaat nog iets verder gaan dan dr. Manger gedaan heeft. Zijn onklare gedachte gaf Thorbecke een vals beeld in de pen. De omwenteling *verwoest* geen bodem, want deze kan niet verwoest, wel daarentegen *omgeploegd worden*. En leest men dit laatste woord in plaats van het eerste, dan ziet men duidelijk, wat er in Thorbecke

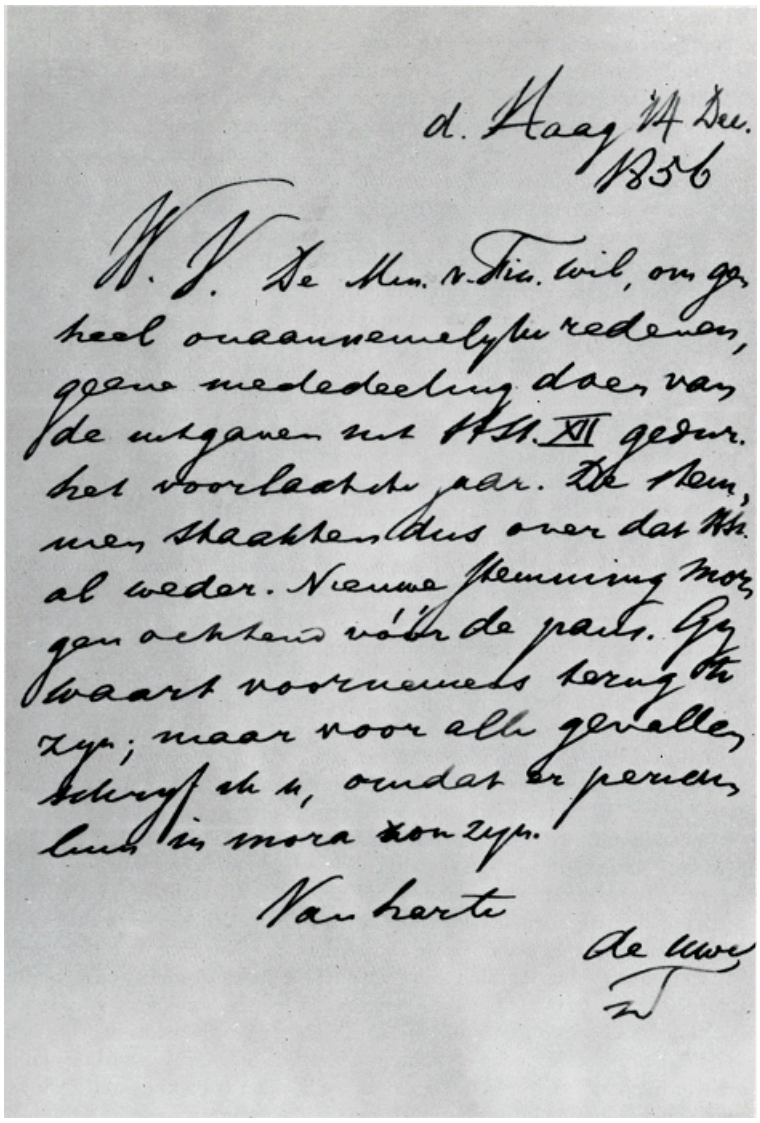
gebeurd is. Hij heeft zonder zijn organische gedachte los te laten daar binnen plaats gemaakt, een organische plaats voor - de omwenteling. Hier heeft hij, theoretisch nog, gedaan, wat hij later met zijn nieuwe grondwet van '48, die toch feitelijk een omwenteling betekende, in de praktijk zou doen.

Door de dubbelzinnigheid van deze woorden kon het gebeuren, dat niemand anders dan Groen van Prinsterer er zich op beroepen zou in een tijd toen de levensbanen van beide vrienden - want dat zijn ze geweest en ondanks alles gebleven - reeds ver uit elkaar gebogen waren. Groen klampte zich toen met name vast aan het zinnetje: 'hij [de revolutiegeest] kampt nu tegen de uitvoering zijner eigene theoriën' en meer dialectisch geschoold dan Thorbecke, formuleerde hij dezelfde gedachte aldus: 'Overal wees ik, in de Revolutie, de oorzaak eener *uit haar zelve opgekomen* Reactie; een leer die, ten gevolge van haar ontwikkeling, door tegenstand uit *eigen* boezem ontsproten, in haar vaart tegengehouden, in haar werking geneutraliseerd wordt.'

Thorbecke en Groen hadden beiden gelijk, maar zij wisten geen van beiden waarom: het laatste is zo vaak moeilijker dan het eerste. Het waarom van hun gelijk schuilt in het klasse-karakter, dat elke revolutie eigen is. Zowel die van 1789 als die van 1830, en evenzo die van 1848 waren burgerlijke revoluties. 'De kamp tegen de uitvoering zijner eigen theoriën' zoals Thorbecke het zei of 'de voortdurende werking der Revolutieleer is in de Reactie zelve openbaar' gelijk Groen het elders formuleerde, zijn de nog onbeholpen uitdrukking dézer historische werkelijkheid, dat de burgerlijke revolutie tot een bepaald punt voortgeschreden, de neiging vertoont om halt te houden uit vrees voor de consequenties, in haar besloten ten opzichte van de arbeidersklasse daarachter, zonder wier hulp de bourgeosie haar revoluties niet zou hebben kunnen doorvoeren, maar met wie zij de vruchten daarvan niet, of toch slechts zeer spaarzaam, wil delen.

Groen, het Thorbecke-citaat van '31 voor zich opeisend, verklaarde het dan ook niet met de Thorbecke van '44 te kunnen rijmen. Groen zag derhalve zeer scherp de afstand tussen de Thorbecke van de *Verandering van het Staten-stelsel* en die van *Over het hedendaagsche Staatsburgerschap,* want het is die, in genoemd jaar voor het Koninklijk Instituut van Wetenschappen gehouden, later in de *Historische Schetsen* opgenomen radicale rede, die Groen op het oog had, toen hij over de Thorbecke van '44 sprak.

Wat had de voortgang in Thorbeckes denkbeelden tussen 1831 en 1844 teweeggebracht? Persoonlijke belevenissen kunnen het nauwelijks geweest zijn. Zeker, hij was in die tussentijd getrouwd, 38 jaar oud, met de half zo oude Adelheid Solger, de dochter van een Berlijnse hoogleraar. En men behoeft maar één blik te slaan in de uitgegeven brieven van hem aan haar om te zien wat deze vrouw in zijn leven betekend heeft. 'Allerliefst madonnaatje', is de aanspraak die hij nog in een briefje uit '66 gebruikt en elders is het 'mijn zoet hartje', 'mijn wangetje' en dergelijke lieve stamelingen, die de bundel geschikt maken als voorbeeld voor fantasieloze vrijers en die op vrijersvoeten gaan. En het bleef niet bij deze vertederingen. Olivier, wiens vader steeds Thorbeckes intimus gebleven is, vertelt in zijn *Herinneringen,* dat 'niets door

d. Haag 14 Dec. 1856

W. J. De Mem. v. Tic. wil, om ge-
heel onaannemelijke redenen,
geene mededeeling doen van
de uitgaven uit Hfst. XII gedur.
het voorlaatste jaar. De Hem.
meu staakten dus over dat Hfst.
al weder. Nieuwe stemming mor-
gen achtend vóór de pauze. Ge
waart voornemens terug te
zijn; maar voor alle gevallen
schrijf ik u, omdat er perem
tuir in mora zou zijn.

Van harte

de uwe

Eigenhandige brief van Thorbecke aan zijn politieke medestander G.M. van der Linden.
Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Thorbecke geschreven werd, dat door zijne vrouw niet gelezen werd'. We weten bovendien door dezelfde getuige, dat iemand die Thorbecke goed kende, bij de dood van Adelheid in '70 uitriep: 'Nu is hij een gebroken man.' Nochtans, hoeveel deze intelligente en altijd opgeruimde vrouw voor deze man ook betekend moge hebben, zóveel, dat men dit huwelijk zonder overdrijving als een van die zeldzame voorbeelden van liefde, kameraadschap en samenwerking tot in de dood mag beschouwen, de veronderstelling, dat de radicalisering van Thorbeckes geest aan de persoon van zijn vrouw te danken zou zijn geweest, is zo ongerijmd, dat zij nog bij niemand is opgekomen.

Nog in '36 en '37 trouwens is hij niet liberaal, laat staan radicaal. In de kwestie der Afgescheidenen staat hij tegenover Groen die deze verdedigde, aan regeringszijde. Hij moge de wijze van vervolging waaraan zij blootstaan, niet bewonderen, hun onderdrukking zelf keurt hij goed met een beroep op de grondwet van '15 die alleen van bescherming van de *bestaande* godsdiensten rept.

Neen, de duidelijke omslag naar het liberalisme dateert pas van augustus '39, toen zijn *Aanteekening op de Grondwet* verscheen, welker uitwerking door Olivier, niet zonder overdrijving, getypeerd is als 'een schat in een slapend woud', en de oorsprong der verandering moet men nergens anders zoeken dan op de bodem waarop in die jaren het liberalisme in Nederland algemeen opkwam: toenemende afkeer van de verlichte despotie van koning Willem I, verscherpt door diens dure status-quo-politiek. De tijden rijpten voor medezeggenschap der bourgeoisie in 's lands zaken en Thorbecke was lang de eerste niet die deze tekenen verstond, noch degeen die daar het verst in ging. In '39 en zelfs in '40 is hij nog geen voorstander van directe verkiezingen of aarzelt althans nog op dit punt, gelijk zowel uit de *Aanteekening* van '39 als uit de *Proeve van herziening der Grondwet* van begin '40 blijkt.

1840 is het jaar, toevallig ook dat van zijn rectoraat, dat hem in de praktische politiek brengt. Op 8 juli kozen de Staten van Holland hem in de Dubbele Kamer, die het door de definitieve afscheiding van België nodig geworden nieuwe ontwerp-grondwet zou hebben te beoordelen. Met elf andere liberalen stemde hij tegen alle bepalingen 'wegens ongenoegzaamheid'. Pas in '41, in de tweede, herziene, druk van het eerste deel der *Aanteekening* nam hij een voor die dagen radicaal standpunt in, nog wel niet door rechtstreekse verkiezingen voor te staan, maar al wel door te pleiten voor de onschendbaarheid des konings en haar complement: de politieke ministeriële verantwoordelijkheid, dat wil in gewone taal zeggen voor een omkering van de verhouding tussen Kroon en ministers en het verleggen daardoor van de kern van het bestuur naar de laatsten, die voor hun daden verantwoording aan de volksvertegenwoordiging schuldig zouden zijn. 'Het is niet een oude, die behoudt, het is een nieuwe maatschappij, die voltooijing vraagt.' Deze woorden, in samenklank gedacht met wat hij in '42 in een brochure *Over de hervorming van ons Kiesstelsel* te berde bracht en waarin de sociologische grondslagen van het geldende stelsel op een voor die tijd zeer moderne manier worden onderzocht - dat de edelen bij voorbeeld nog altijd medekiezen heeft voor hem 'geen schijnsel van redelijken grond meer' - zijn het prelu-

dium tot de genoemde even magistrale als radicale rede van mei 1844, het hoogtepunt van zijn theoretisch inzicht: *Over het hedendaagsche Staatsburgerschap* .

Men kan met enig recht wel zeggen, dat indien Thorbecke na het uitspreken van deze rede overleden zou zijn, hij nog verdiende met ere genoemd te worden als de eerste onder de weinige sociaal-politieke theoretici te onzent. Al was het slechts om zijn antwoord op de retorische vraag of ‘de tegenwoordige drang naar deelneming van de bevolking aan het publiek gezag niet een revolutionaire gril zou zijn’, hetgeen hij ontkent omdat ‘de staat steeds meer in de sfeer der individuen doordringt’ - inderdaad: sociologisch een der opvallendste processen voor wie de tijd na Thorbecke bestudeert, maar in 1844 alleen te ontwaren door iemand als hij die - zeldzame combinatie te ontzent - de gedachten van de studeerkamer niet vergat, wanneer hij deze verliet, noch de maatschappij ver wist, wanneer hij voor zijn bureaulamp zat.

Doch hij zag in deze rede nog verder. Hij zag, op grond van het voorgaande, ‘dat het beginsel van algemeen stemregt in de Staatsgeschiedenis onzer eeuw ligt’. Hij noemde dat feit ‘even onmiskenbaar, als dat zij het gestadig, schoon trapsgewijze, tracht te verwezenlijken’. Maar ook daarachter ging nog zijn blik, omdat zijn intellectuele moed gelijke tred hield met zijn scherpzinnigheid. Hij zag tot aan een in zijn, tot aan een in de burgerlijke maatschappij onoplosbaar dilemma. Trapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht betekende voor het begrip van zijn tijd de voorlopige binding daarvan aan de betaling van een zekere som aan belastingen - censuskiesrecht - en hij achtte dit alleen verdedigbaar, wanneer het verkrijgen van voldoende bezit voor allen openstaat. ‘Doch wanneer’ - zo gaat hij voort met een duidelijke herinnering aan zijn lezing van veertien jaar terug - ‘doch wanneer in een Staat, waarin de nijverheid, door de bezitters van groote kapitalen beheerd, meer en meer maatschappelijke hoofdmagt wordt, negentig van de honderd vruchteloos zwoegen om door eigen vlijt den prijs der stemgeregtigdheid goed te maken, is er strijd tusschen stoffelijke huishouding en staatsbeginsel. Terwijl het laatste zich in steeds wijder kring tracht te doen gelden, verkleint de eerste steeds het aantal der bezitters. Het eene vordert gelijkheid, en de andere maakt de ongelijkheid steeds grooter ...’

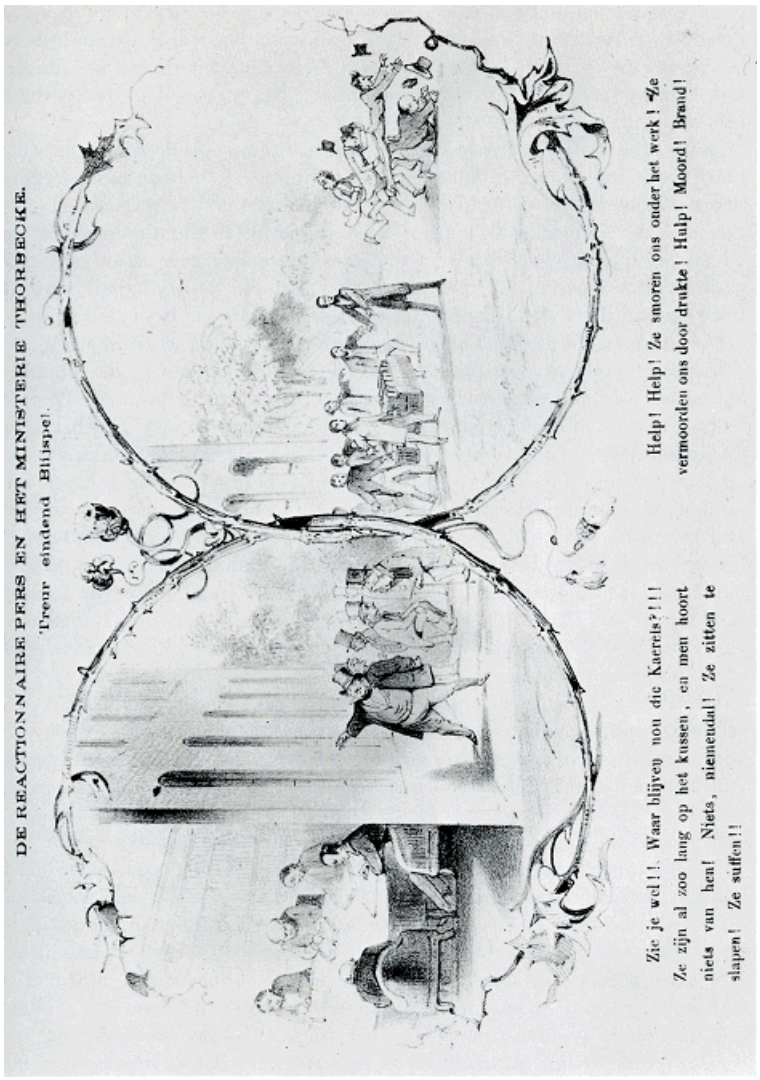
De toenemende economische ongelijkheid achtte hij geen kortstondige crisis. Met de dooddoener van de redding brengende tijd, die zoveel revolutionaire gedachten ontmand heeft, wilde hij zich niet paaien. ‘Schijnt zij’ [de ongelijkheid], vroeg hij, ‘niet het uitvloeisel eener hoe lang zo meer klemmende wet? Kapitaal trekt kapitaal aan, waar het is, wil het meerdere wezen. Wanneer met toenemenden rijkdom aan den eenen, armoede aan den anderen kant zich uitbreidt ...wat is de wetgeving, die allen Staatsburgerschap aanbiedt onder eene door weinigen bereikbare voorwaarde, wat is die wetgeving, tenzij ironie?’ Vraagt iemand of deze beschouwingen ver verwijderd zijn van Marx' ‘Verelendungstheorie’ en van die der kapitaalsconcentratie, dan antwoorden wij: zij zijn hetzelfde. Alleen waar Marx uit deze gedachten revolutionaire consequenties trok, daar eindigde Thorbecke met een vraagteken: ‘wie vindt den toon, waarin deze dissonant zich oplost?’ Vond

hij hem werkelijk niet? Zag hij de klassenstrijd niet die hij zelf voerde, het is waar: die tegen de machten van het verleden en nog niet vóór die van de toekomst? In elk geval: zo hij die toon al gevonden heeft, gezegd heeft hij het niet. ‘Ook de kunst van het niet-weten is bijwijlen wetenschap,’ luidde zijn slotwoord, in het Latijn en derhalve alleen voor de zeer-ingewijden. Verwijten zal niemand het hem. Niemand zal het zelfs betreuren: had Thorbecke de consequenties uit zijn inzicht getrokken die Marx in die zelfde jaren uit hetzelfde inzicht trok: hij zou zijn eigen levenswerk vernietigd hebben, nog vóór hij het tot stand had kunnen brengen. Hier paste inderdaad die geheimzinnige ‘kunst der onkunde’.

Want, bedenken wij dit wel: ook zoals hij was, was Thorbecke al een gevaarlijk man in de vele ogen die in de jaren '40 op hem gericht waren. Minister Van Maanen had hem naar aanleiding van de *Aanteekening* willen ontslaan. ‘Die man durft,’ zei het bij na-slachtoffer niet zonder bewondering voor zijn bijna-beul. Zelfs het ergst denkbare scheldwoord van die dagen: republikein, bleef hem niet bespaard. Hij was het niet, integendeel. Daarvoor was hij zich te zeer bewust, dat de ‘revolutie-geest in zijn tijd kampte tegen de uitvoering zijner eigene theoriën’. Maar zij die de macht dragen, zien de werkelijkheid niet gaarne zo duidelijk onthuld als Thorbecke het in die rede gedaan had. Zij hebben de sluier nodig, én voor hun eigen ge-weten als ook tegen het weten van hen die van de macht verstoken zijn.

Dat ‘men’ Thorbecke sinds '40, maar zeker sinds '44, een gevaarlijk man vond, kreeg hij zelf in '48 pijnlijk duidelijk te voelen. Nog vóór die rede van mei '44 was hij door de Staten van Zuid-Holland (de provincie was sinds de grondwet van '40 gesplitst) opnieuw in de Kamer gekozen in de vacature, door het overlijden van Johannes van den Bosch ontstaan. Het is in deze Kamer en op het einde van '44, dat hij, tezamen met acht andere liberalen, het beroemde voorstel der negen-mannen tot algemene grondwetshervorming indiende. Maar nog was zijn tijd niet daar. Het voorstel was voor de meerderheid slechts een bewijs te meer van 's mans gevaarlijkheid: zij weigerde zelfs het te behandelen onder het motief, dat een dergelijk gewichtig voorstel niet van de Kamer, maar slechts van de Kroon kon uitgaan. Bij de verkiezingen van '45 werd hij dan ook niet herkozen. Geweerd uit 's lands vergaderzaal, keerde hij tot zijn collegekamer terug.

Maar, hoezeer hier op zijn plááts, het was toch zijn plaats niet. Wanneer, bij de troonrede van '47, grondwetsherziening wordt toegezegd en de 27 daartoe strekkende ontwerpen, in maart '48 de Kamer bereiken, maar in brede kringen onvoldoende worden geacht - ‘een klein, mager schepje uit onzen ketel’ en ‘dat het er bij blijve is, dunkt mij, onmogelijk’, oordeelde Thorbecke zelf, - dan komen de ‘bondgenoten’ weer bij elkaar. De gebeurtenissen van de bewogen maartmaand van het revolutiejaar '48, de zeer felle toon van de liberale pers, de volksdemonstraties in Den Haag en Amsterdam, de motieven van de koning - Willem II sinds 1840 - die hem de 13de van die maand tot de ongewone stap brachten om buiten het ministerie om de voorzitter der Tweede Kamer te laten weten, dat hij de Kamer uitnodigde zelf te zeggen, hoever haar meerderheid meende, dat de herziening moest

Spotprent op de ongegronde verwijten over de werkeloosheid van het tweede ministerie-Thorbecke. Anonieme litho. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

gaan, kunnen wij hier niet in den brede beschrijven. Genoeg zij het te weten, dat de 17de reeds het Koninklijk Besluit afkwam, waarbij een commissie tot herziening der grondwet werd ingesteld, bestaande uit de meest-radicalen t.w. Donker Curtius. De Kempenaer, Luzac, Storm en - Thorbecke, die er president van werd.

Ware alles verder normaal gegaan, deze zelfde commissie zou, hetzij vóór, hetzij na de indiening van haar ontwerp als ministerie hebben moeten optreden met Thorbecke als formateur en voorman. Maar - Thorbecke gold nu eenmaal als een gevaarlijk man, zelfs, ja juist in deze situatie en het is - tot twee keer toe zelfs - gelukt hem te weren, de eerste keer dank zij Gerrit, graaf Schimmelpenninck, zoon van Rutger Jan, die zelf formateur werd, de tweede maal dank zij Lightenvelt, beiden geruggesteund door de koning, in het eerste geval Willem II, in het tweede geval Willem III. Zijn werk zette Thorbecke intussen voort. Reeds 12 april '48 kon hij namens de commissie het ontwerp-grondwet de koning aanbieden. In september kwam de Dubbele Kamer bijeen om over het ontwerp te beraadslagen - zonder Thorbecke die niet gekozen was. In november bij de eerste, dus rechtstreekse verkiezingen - want deze waren bij de nieuwe grondwet ingevoerd - werd hij gekozen voor Leiden. Maar minister is hij nog altijd niet Pas I november van het volgende jaar kwam hij, eindelijk, op de plaats, waar hij hoorde. Eindelijk had ook de laatste intrige gefaald en stond hij tegenover de koning - Willem III nu sinds mei '49 - als formateur van praktisch toch zíjn kabinet - het eerste ministerie-Thorbecke (1849-'53). Formeel trouwens nog samen met Nedermeyer van Rosenthal die minister van Justitie werd. Zelf nam hij de portefeuille van Binnenlandse Zaken.

Heeft hij het ministerschap gewild? Naar wij menen kan daaraan geen twijfel bestaan. Schijnbaar staan zij die hun held tegen dit ‘verwijt’ verdedigen (alsof het een schande zou zijn tegelijk zijn land en zijn overtuiging te willen dienen) sterk. Zij beroepen zich onder andere op een uitspraak in het door hem aan zijn vrouw gedicteerde *Dagverhaal aan Adelheid,* waar op 18 maart '48 - de dag na de benoeming der commissie - sprake is van zijn ‘volstrekte ongenegenheid om minister te zijn’ en de dag daarop, tegen de koning: ‘ik zeide dat er geen metier in de wereld was, dat ik steeds zoo weinig als dat van minister had begeerd.’ We laten daar, dat hij er onmiddellijk op liet volgen, dat zijne majesteit, indien de nood gebood, over hem beschikken kon, want zelfs zonder deze toevoeging, zouden wij hem op dit punt niet op zijn woord geloven. Niet, omdat wij hem voor een veinzer houden - al zou ook dat in een politicus niet verwonderen, ja zelfs, moet men zeggen, niet eens altijd misstaan - maar omdat de ervaring leert, dat de mensen juist hun diepste begeerten voor zich zelf plegen te verbergen. Alleen het eigenaardig metier van historicus dat iemand doemt om over psychologische aangelegenheden te oordelen ook zonder psychologische scholing, evenals over politiek ook zonder politieke ervaring, maakt dat de meesten in zulke gevallen niet fijner onderscheiden.

Wij althans kunnen niet anders oordelen dan dat Thorbecke diep-in dit ambt en geen ander begeren móést, waarmee overigens volstrekt niet ont-

kend is, dat er tevens iets in hem was, dat het niet wilde. Dat, bewuste, niet-willen heeft hij in '48 geuit; het, onbewuste, wél willen echter twee jaren tevoren al, toen hij, schijnbaar niet met zich zelf bezig omtrent de oude Schimmelpenninck had geschreven: ‘men vat, dat iemand, de genie om zijn land te regeren in zich voelende, de hand naar de teugels uitstrekt’. Trouwens, hoe wil men de bittere en tegelijk die bitterheid balsemende toon aan het slot van het *Dagverhaal,* wanneer hij doorzien heeft, dat het mede de toeleg van zijn naaste medewerkers geweest is, hem te weren, verklaren, anders dan doordat hij zich ten diepste beledigd voelde in zijn dierbaarste wens? Hij dicteert dan - het was nog in '48 -: ‘Maar het is tevens klaar genoeg, dat ik teregt ben verwijderd. Want met deze inderdaad onbekwame, jaloersche, kuipzieke, zwakke en valsche mensen zou ik toch hoogstwaarschijnlijk niet dan eenige dagen hebben gezeten.’ En is ten slotte de ziekte die hem kort na de vorming van zijn eerste ministerie overviel, maar die al in de zomer van '49 het hem onmogelijk maakte het stenogram van zijn adviezen in de Kamer te corrigeren, niet waarschijnlijk mede het gevolg van die wonde, heel binnenin?

Er ligt hier, wil het ons voorkomen, weliswaar een psychologisch probleem, maar dat is niet of Thorbecke al of niet het hoogste ambt gewild heeft, doch wát in hem was, dat maakte dat hij, het willend, het níét wilde. Of met andere woorden, waarom hij vreesde wat hij wilde?

De oplossing van dergelijke historisch-psychologische problemen is niet eenvoudig, omdat in verreweg de meeste gevallen het materiaal volstrekt ontoereikend is. Het is zeker niet eenvoudig in dit geval, omdat Thorbecke zich, eenmaal minister, om zo te zeggen gehaast heeft, zijn gevoel achter zijn verstand, zijn persoonlijkheid achter zijn ambt te verbergen. De zakelijke, de ‘houterige’ Thorbecke treedt dan zozeer op de voorgrond, dat wij de gevoelige, romantische Thorbecke uit de Duitse tijd nauwelijks meer kunnen ontwaren. Hij, de voortreffelijke stilist, verwerpt nu het woord: ‘Wacht op onze daden.’ Sinds '49 gaat Thorbeckes geschiedenis op in die van zijn drie ministeries. In '60 laat hij, bewust, de historicus in hem sterven. Uit dat jaar dateert zijn studie over Falck, de laatste van zijn tiental *Historische Schetsen* . Het is geen toeval, dat Olivier, die in zijn ‘Herinneringen’ de méns gedenken wilde, zegt: ‘de staatsman ... voer ik slechts even aan’. Hij had gelijk. Nog slechts af en toe zien wij de mens net genoeg om te weten, dat hij er nog was en ons af te vragen, waarom hij achter de minister is schuil gegaan.

Het is Thorbeckestijl, dat wij zo geruime tijd in ons parlement, geen levens- en wereldbeschouwingen hoorden ten beste geven. ‘Levensbeschouwingen en godsdienstige opvattingen wenschte hij buiten het Parlement te houden,’ zegt I.J. Brugmans in zijn Thorbeckebiografie terecht. ‘Dit blijkt duidelijk in zijn houding als minister tegenover Groen van Prinsterer die niet moede werd van zijn beginselen te getuigen. Nooit heeft Thorbecke de discussie daaromtrent willen aangaan; naar zijn meening was Groen eigenlijk doorloopend buiten de orde.’ Maar Brugmans heeft zich niet afgevraagd, hoe dit mogelijk was voor de man die zeker veertig jaar lang zijn leven aan theoretische bespiegelingen gewijd had.

Wij zien nog een enkele maal de mens. Zo, in '66, wanneer hij, na de val van zijn tweede ministerie ('62-'66) weer ambteloos burger is en hij zich door zijn vrienden laat bewegen opnieuw een Kamerzetel te aanvaarden. ‘Deze quaestie,’ schreef hij toen, ‘is niet zoozeer eene quaestie van verstand en betoog, als van hart en gevoel.’ Zo in '69 bij de dood van zijn beste vriend en ambtgenoot van Justitie in zijn tweede ministerie. ‘Ik had mij stellig voorgenomen [bij de begrafenis] tegenwoordig te wezen,’ zei hij tegen de broer van de overledene, ‘maar ik durf niet op mij zelven vertrouwen; ik zou mij niet goed kunnen houden.’ Zo, sterker nog, na de dood van Adelheid, 19 jaar jonger dan hij toch, in maart '70. ‘Aan alles,’ schrijft de reeds zo vaak aangehaalde Olivier, de zoon, ‘was de schok merkbaar dien zijne zenuwen hadden ondergaan; hij was strakker geworden dan zijne vrienden hem ooit gekend hadden: hij was meer prikkelbaar, of, beter gezegd, hij toonde meer prikkelbaarheid dan hij vroeger gedaan had, want, onder zijn schijnbaar flegma en zijne schijnbare gevoelloosheid, verborg Thorbecke een in werkelijkheid zeer prikkelbaar gemoed.’ En zo ten slotte nog eens, voor het laatst, toen hij zich ontroerd toonde door de hartelijke ontvangst in de Kamer, bij zijn terugkeer in april '72 na een schijnbaar herstel van zijn ziekte.

Doch om tot wat ons de kernvraag van de persoon van Thorbecke lijkt, door te dringen: waaruit ontstond die kennelijke behoefte een gedeelte van zijn wezen stelselmatig te verbergen? ‘Veelal wordt in merkwaardige mannen een kleiner of grooter wolkje waargenomen, hetwelk een gedeelte van hun wezen verbergt’ heeft hij zelf, zeer juist, in 1857 omtrent A.R. Falck geschreven. Hoe is dat ‘wolkje’ bij de merkwaardige Thorbecke tot een ware donderwolk uitgedijd, waarachter zich schier zijn hele wezen verborg?

Zien wij wel, dan heeft men hier niet met een enkel persoonlijke kwestie te doen, maar dan moeten wij hier het persoonsbeeld om zo te zeggen op het tijdsbeeld leggen, om het eerste in zijn ware perspectief te zien. Had Thorbecke in de 18de eeuw geleefd, hij zou misschien een geheel heldere hemel vertoond hebben. Doch hij leefde in de 19de eeuw, de eeuw van geld en techniek, van de rechtlijnigheid van spoorwegen en kanalen, de eeuw van de op-zich-zelf-gesteldheid der nationale staten, en van de zelfstandigheid der lagere eenheden binnen die staten, tot de gemeenten toe; de eeuw van zelfbestuur en zelfwetgeving; de eeuw van de scheiding van Kroon en Regering en van die van Regering en Parlement en van de scheiding der drie machten: wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht; kortom de eeuw van het liberalisme, met zijn geloof dat de behartiging van eigen belangen door iedere enkeling, tegelijk het heil van het geheel betekende - ieder-voor-zich en God voor ons allen - met zijn beroep op grond van dat geloof op de in het individu sluimerende kracht tot zelfverwerkelijking; een beroep, dat, ja, tot ontplooiing en eigenwaarde van dat individu geleid heeft - hoeveel ‘voller’ is het Nederland uit Thorbeckes tijd dan dat van Willem I en dat niet alleen door de numerieke vermeerdering der bevolking - maar dat even noodwendig tot zijn tegenstuk, tot de vereenzaming van het individu moest leiden.

Wil men het in één woord samengevat? De 19de eeuw is de eeuw der isolatie. Aan die tendens tot isolatie is Thorbecke niet ontkomen, veeleer droeg

Willem de Derde. Litho door Nicolaas Johannes Wilhelmus de Roode. *Atlas Van Stolk, Rotterdam*.

hij, zijn tijd vooruit, die strekking in een hoge potentie in zich zelf. Zijn tijd vooruit? Laten we liever in die versleten uitdrukking de verbetering aanbrengen, die Thorbecke zelf heeft voorgesteld. Over ‘mannen van verheven karakter en geest’, heeft hij het in zijn rectorale rede uit '41 *Over Simon van Slingelandt's toeleg om den staat te hervormen* ‘van wie men doorgaans, min juist naar ik meen, zegt dat zij hunnen tijd voor zijn. Juist in hen, die oorspronkelijk en voortvarend waren, leefde en werkte de eigenaardige kracht van hunnen tijd, die bij hunne tijdgenoten lag te sluimeren.’

Zo werkte ook de ‘eigenaardige kracht’ der isolatie in Thorbecke, zozeer, dat hij zijn gevoel van zijn rede, zijn persoon van zijn werk isoleerde en isoleren moest. In Thorbecke persoonlijk heeft zich die overgang voltrokken van de vrije affect-uiting der 18de eeuw tot de beheerstheid van de 19de, die bij hem zó ver ging, dat hij zich nooit versprak. Beheerstheid, die nog aan het geslacht der omtrent het midden onzer eeuw zestigjarigen van de wieg af is ingeprent en die zó diep zit, dat wij ons haar moeilijk anders kunnen voorstellen dan als het ideaal, terwijl pas de jongeren beginnen te beseffen, hoezeer dat ideaal ons verminkt heeft.

Beide werelden: die van het stromen der tranen uit de romantiek en die der zielsvernietiging van het liberalisme zijn zo onverzoenbaar, dat Thorbecke die ze door het toevallige jaar van zijn geboorte beide in zich droeg, ze gescheiden in zich moest dragen, van het ogenblik af, dat de isolatie-tendens van zijn tijd in hem begon te werken. Vandaar de twee onverzoenlijke beelden die van hem ontworpen zijn. Enerzijds dat van de waarnemers-van-buiten-af die een stugge, stuurse, nuchtere man in toga of geklede jas zagen, een eerzuchtige, koelberekenende, de mensen als werktuig gebruikende politicus zelfs, zoals - het is waar, de afgezette en beledigde - Schimmelpenninck van der Oye hem zag, de Thorbecke van het portret in de Leidse Senaatskamer door Jozef Israëls en die van het standbeeld op het Thorbeckeplein in Amsterdam. Anderzijds beschikken we over het diametraal daaraan tegenovergestelde geschreven portret, dat Olivier ontwierp en dat uit zijn brieven aan Adelheid oprijst: de liefhebbende echtgenoot, de gulle gastheer, de enthousiaste minnaar van natuur en muziek - zo enthousiast dat hij ter wille van een concert een ministersraad kon verzetten - de bewogen, gevoelige en zelfs prikkelbare Thorbecke. Hij *moest* die twee werelden in zich scheiden, omdat zij zich evenmin vermengen lieten als vuur en water. Hij moest de gespletenheid aanvaarden om de man-uit-één-stuk te kunnen wezen die hij als publiek persoon wilde en móest zijn. Op die scheiding hebben velen gewezen, echter zonder haar te begrijpen als overgang van de 18de naar de 19de eeuw, als overgang tegelijk van de romantische geschiedfilosoof naar de jurist en van de conservatief naar de liberaal.

Hier liggen ook de wortels van Multatuli's oppervlakkig beschouwd zo niets dan dwaas, tekeergaan tegen Thorbeckes persoon en stelsel, waarover hij in zijn *Ideën* bladzijden lang niet uitgeraasd raakt. Het is de haat tegen de wederpartij die uit hetzelfde dilemma de andere oplossing ‘gekozen’ had. Thorbecke koos de beheerstheid, tegenover het zich-laten-gaan. Multatuli de vrije affect-uiting tegenover de beheerstheid. De een liep dood in het ene,

de tweede in het andere spoor.

Thorbecke dood-gelopen? Maar kent de Nederlandse geschiedenis dan succesrijker hervormer? zal men vragen. Heeft er één zoveel politieke vormkracht getoond? En meer. ‘De grondwet mag niet een loutere vorm, zij moet een nationale kracht wezen.’ En ís de grondwet van '48 dan niet inderdaad het kader geworden waarbinnen de nationale kracht van het moderne Nederland sinds 1870 ongeveer zich heeft kunnen ontwikkelen? ‘De opbloei, die Nederland na 1870 duidelijk op alle terreinen van den menschelijken geest vertoont,’ heeft I.J. Brugmans geschreven, ‘zou zonder Thorbeckes werkzaamheid nimmer in die mate zijn opgetreden.’ Wij beamen het ten volle. Waarom zouden wij hem in de rij der erflaters hebben opgenomen, indien wij anders oordeelden?

Ziehier dan, kort samengevat, die werkzaamheid, opdat alle twijfel verdwijne, dat wij haar niet zouden erkennen. Het meest bekend zijn, naast de grondwet, de drie zogenaamde organieke wetten door de grondwet voorgeschreven: de kieswet en provinciale wet, beide van '50 en de gemeentewet van '51. De eerste is nu geheel verouderd en was het omstreeks dertig jaar na haar ontstaan reeds, de twee andere daarentegen bepalen nog heden de inrichting der provincies en gemeenten en de verhouding dier delen tot het geheel, zó voldragen heeft hun schepper haar destijds gewrocht. Maar daarmee is de wetscheppende arbeid zelfs van het eerste ministerie-Thorbecke ('49-'53) niet uitgeput. Het heeft nog een wet op het Nederlanderschap, een enquête-, een onteigenings-, een jacht- en visserijwet, alsmede belastingwetten door beide Kamers zien aannemen.

En dat niet, omdat heel het land de homo novus steunde. Het tegendeel is waar: veeleer onder voortdurende strubbelingen met de koning en onder tegenwerking van zo goed als het gehele nog conservatieve bestuursapparaat. Hoe fel de tegenstellingen destijds nog waren, is misschien nooit duidelijker gebleken dan bij 's ministers dienstreis in Gelderland ('52), waarbij nog wel de hele officiële wereld zich afzijdig hield, een bewust affront, dat door de huldigingen van de zijde der vooruitstrevende burgerij nauwelijks goed gemaakt is kunnen worden. Toen dan ook in '53 de protestantse aprilbeweging losbarstte uit verzet tegen de invoering of wil men, het herstel der katholieke hiërarchie, zagen de reactionaire elementen daarin hun kans om de gehate Thorbecke weer kwijt te raken. De op zich zelf vrij onschuldige woorden door de koning bij de aanbieding der aprilpetitie gesproken, waren in de geladen atmosfeer dan ook aanleiding genoeg voor Thorbecke, om zijn ontslag te vragen en voor de koning om het te verlenen.

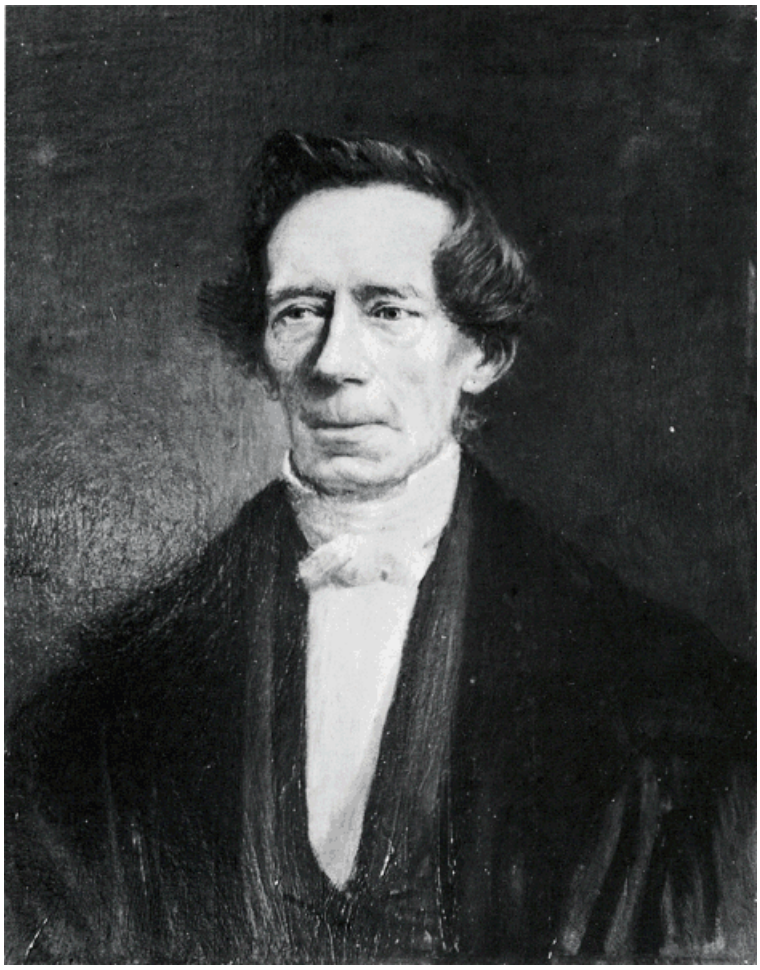
Wel minder, maar nog belangrijk genoeg zijn de resultaten van zijn tweede ministerie ('62-'66), dat de overgang van Nederland naar de vrijhandel bewerkstelligde, zowel met het buitenland door tariefsverlaging, als in het binnenland door afschaffing van de gemeentelijke accijnzen, dat een einde maakte aan de slavernij in West-Indië, en door de Comptabiliteitswet de Indische financiën onder controle van de Staten-Generaal bracht, dat de wetten op het graven van het Noordzeekanaal en de Nieuwe Waterweg indiende en doorvoerde, de exploitatie der spoorwegen regelde en ten slotte de hogere

burgerscholen schiep. Doch het belangrijkste van alles is misschien nog wel het beginsel dat aan Thorbeckes staatssysteem ten grondslag lag en waarvoor hij niet opgehouden heeft te ijveren: dat der openbaarheid, zonder hetwelk elke democratie op den duur tot een fictie wordt. In dit beginsel alleen al ligt een vooruitgang besloten, dus ook een breuk met het Nederlands verleden, groter dan door welke wetten ook is uitgedrukt.

En toch: er ligt tragiek in Thorbeckes leven, toch is ook hij doodgelopen in die tragiek. ‘Gij en ik. Wij verharde en verstokte Thorbeckianen, die thans overgebleven exemplaren van een uitstervend ras geworden zijn’ - schreef Olivier reeds in '72, het jaar van Thorbeckes dood. ‘De naam: Thorbecke kon na '70 geen vaandel meer zijn,’ geeft I.J. Brugmans toe. ‘Zijn rol was in '70 uitgespeeld’ heet het iets verder en hij wil alleen daarom in Thorbecke geen tragische figuur zien - omdat hij zijn taak volbracht had. ‘Aan Thorbecke is het zeldzame geluk beschoren geweest, dat hij bereikt heeft, nog tijdens zijn leven, hetgeen hij zich had voorgesteld.’ Alweer, volkomen waar. Doch sinds wanneer, vragen wij, ligt het al of niet tragische in het al of niet bereiken van een gesteld doel? Duizenden mensen hebben hun doel niet bereikt, zonder in het minst tragisch te zijn. Zoals duizenden ook hun doel wel bereikt hebben en toch dieptragisch zijn. Wat het tragische is, wij kunnen het - toeval of meer dan dat? - zeggen met de woorden van de jonge Thorbecke zelf in een brief aan Tieck van '22, waarin hij over Kleist spreekt die hij toen onlangs gelezen had. ‘Het Tragische,’ zegt de jonge levensfilosoof daar, naar aanleiding van de *Prins von Homburg,* en wij beamen het, ‘ligt zeker wel allerminst hierin, dat de eenling, zij hij ook een hoog en voortreffelijk mens, te gronde gaat - maar veeleer in de smartelijk weemoedige en diep ontroerende ervaring, dat wij de tegenwoordigheid des goddelijken levens verliezen, *waarin alleen de tegenstellingen zich kunnen verbinden en verzoenen*.’

Tragisch in die zin, is Thorbecke wel, gelijk ieder waarlijk groot mens, want zij kenmerken zich evenzeer door de aanwezigheid van tegenstellingen in hen, als door het feit, dat zij die tegenstellingen ‘niet kunnen verbinden of verzoenen’. Hun scheppingskracht heeft haar bron in niets anders dan juist in die tegenstellingen. En in dit laatste, in de vreugde die hun smartelijke scheppingen hun zelf en ons geven, ligt tevens het ‘berustinggevende’ dat, volgens die zelfde brief van Thorbecke ‘in al het echt tragische ligt’, en dat Kleist, volgens hem ‘op voortreffelijke wijze tot zijn recht gebracht heeft’.

Ook Thorbecke heeft de tegenstellingen die in hem leefden, noch verbinden noch verzoenen kunnen. Hij heeft ze veeleer geïsoleerd en het daarmee zich zelf gedaan. De trotse uitspraak ‘Mijn geweten zegt mij, mijne heeren, dat ik nooit een woord heb gesproken, nooit een regel heb geschreven, nimmer een stap heb gedaan, om de gunst te bejagen hetzij van het volk hetzij van een vorst’, zij behelst de waarheid, maar zij betekent zijn isolement. En wat betekent zijn gebrek aan mensenkennis, waarover zijn vurigste bewonderaars het eens zijn, anders dan zijn isolement? ‘Kleurenblind’ in dat opzicht heeft Olivier hem genoemd. Het is slechts een ander woord voor dezelfde zaak. Onder de ongeveer twintig ministernamen uit zijn drie ministeries is er,

Johan Rudolf Thorbecke. Schilderij door Jozef Israëls. *Rijksuniversiteit, Leiden*.

met uitzondering van die van hem zelf, niet één meer die de niet-vakman nog wat zegt. Namen daarentegen uit zijn tijd die ook het grote publiek nog kent, zijn die van zijn opposanten: Groen, Van Hall en Baud uit het andere kamp, Franssen van de Putte, Kappeyne en Van Houten uit het eigene. Hoe komt dat? Velen hebben gezegd: doordat Thorbecke geen mensenkennis had. In zijn *Ongekende Thorbecke* heeft C.W. de Vries aangetoond dat Thorbecke herhaaldelijk de goede keuze deed, maar dan bedankjes oogstte. Het is zo. Maar men kan daartegenover vragen: wat is mensenkennis waard als de omgang met die gekende mensen dan toch mislukt? Het feit blijft dat Thorbecke er niet in geslaagd is mensen náást zich, enkel maar ónder zich te krijgen.

Wij stellen ons de oude Thorbecke voor, de man, die zijn oudste zoon als koloniaal naar Indië had zien vertrekken, die voor zijn tweede om een plaatsje in de cultures bedelt en alleen zijn derde zag promoveren, die drie kinderen, zijn beste vriend en zijn aangebeden vrouw door de dood verliest, die in '71, 73 jaar oud, nog eens de last van een ministerie op zich neemt, omdat hij het zijn plicht acht en beheersing zijn motto is, maar die dan ook beleeft, dat het ‘jonge Holland’, dat de mannen, die zijn lijn doortrekken, maar waarin hij reeds in '66 niets anders dan ‘de petits ambitieux’ zag, openlijk afvallen van hem, de geïsoleerde, de eenzame. De man die begonnen was met het grote denkbeeld van het ‘organische’ in staat en maatschappij, maar die nochtans zelf bij de geboorte van een geatomiseerde staat en maatschappij zo onnavolgbaar knap geassisteerd had. Wij zien die man en wij noemen hem groot én tragisch.

December '71 werd hij ziek, zodat hij niet meer in staat was, het - nu afgebroken - huis, hoek Koninginnegracht en Javastraat in Den Haag, waar hij sinds 1850 woonde, te verlaten. Begin '72 liep het gerucht, dat hij van plan was, ontslag te vragen. In april, enigszins hersteld, kwam hij nog één keer, hoewel tegen het advies van zijn dokters, in de Kamer. Op weg naar huis overviel hem een verkoudheid, waarvan hij niet meer herstellen zou. Zijn helderheid van geest bleef ongerept, ja kreeg met de jaren zelfs iets profetisch. Juist in deze dagen, kort na de stichting van het nieuwe Duitse keizerrijk, heeft Olivier uit zijn mond opgetekend, dat hij een groot tegenstander van de algemene dienstplicht was ‘die van de straten legerkampen en van de burgers soldaten maakt en, in geval van oorlog, de veeten tusschen de nu werkelijk elkander bekampende *volken* bijna onverzoenlijk doet worden’.

Begin mei '72 zag hij zich genoodzaakt zijn ontslag en dat van zijn ministerie te vragen. Het was uit; hij was op. De 4de juni trad er plotseling een verergering in zijn toestand in en hij overleed 's avonds om half zeven van de daaropvolgende dag. Drie dagen later volgde de, op wens van de overledene zeer eenvoudige begrafenis: naast Adelheid op het kerkhof aan het Kanaal, aan wat toen nog de rand van zijn woonstad was.

Thorbecke was een politicus zonder frase, een van de laatsten die zich dat veroorloven kon, omdat er in de 19de eeuw nog te regeren viel zonder zich al te veel om de massa, haar materiële noden of geestelijke tekorten, te bekreunen. Wij haalden de plaats reeds aan waarin hij zei noch volks- noch vorsten-

gunst gezocht te hebben. Doch wij moeten haar nu aanvullen met wat later inzicht heeft geleerd. Thorbeckes eerlijkheid en rechtschapenheid, zijn goede trouw en het feit, dat hij nooit méér beloofd heeft dan hij geven kon - niemand ontkent ze, maar ze zijn betaald, zoals alles betaald moet worden in de eeuw van het geld. Thorbecke heeft zijn onafhankelijkheid van volks- en vorstengunst betaald met de uitvoerder te zijn van de wil der liberale bourgeoisie na haar wekker geweest te zijn.

Niet minder, maar ook niet meer. Maar wie nu met Multatuli vraagt: wat heeft Thorbecke voor het Nederlandse *Volk* gedaan?, die moet een rechtstreeks antwoord niet verwachten. Hoogstens kan men zeggen, dat Thorbeckes wetten, voorzover zij de bloei van handel en nijverheid beoogden en bevorderden, de werkgelegenheid hebben doen toenemen en daarmee een eerste, o zo voorzichtig begin van verbetering der ellendige arbeidstoestanden hebben gebracht. Niet minder, maar vooral niet meer. Onder al die wetten is er maar één sociale: de erkenning van het recht der vakverenigingen. Maar zij dateert van april '72, toen Thorbecke de feitelijke leiding al uit handen had moeten geven en zij werd bovendien eerst aangenomen, nadat de stemmen gestaakt hadden.

Zelfs de wet op de kinderarbeid is niet van hem. En men zegge niet te gauw, dat het onhistorisch is die van hem verwacht te hebben. Niet alleen, omdat Thorbecke met zijn gezag in '72, had hij gewild, stellig had kunnen bereiken hetgeen aan Van Houten, nog zonder gezag, in '74 gelukken zou, want de kwestie was al veel ouder. Schimmelpenninck van der Oye, dezelfde, die nu in onze geschiedenis geboekstaafd dreigt te zullen worden als de lasteraar van Thorbecke, omdat hij, na de ontzetting uit zijn ambt van commissaris des konings in Gelderland op aandrang van Thorbecke, een inderdaad weinig vleiend portret van deze ontwierp, had reeds in 1841 als minister van Binnenlandse Zaken de gouverneurs der provincies gelast om gegevens dienaangaande te verzamelen. Het is te onzent dezelfde kwestie als in Engeland, waar de adellijke Tories zich de weelde konden veroorloven in de arbeidstoestanden belang te stellen, terwijl de industriële Whigs zich er wel voor wachtten.

Niet eens het kiesrecht heeft hij in de meer dan twintig jaren tussen zijn eerste en derde ministerie verlopen, uitgebreid. Nog in 1880 waren er slechts 122 481 kiezers of 13,1 procent van het aantal mannen boven de vijfentwintig jaar. En dat onder het bewind van de man die in '44 reeds het algemeen stemrecht als de onvermijdelijke consequentie van de historische ontwikkeling gezien had.

Ja, hij wás de politicus zonder frase. Hij héέft nooit meer beloofd, dan hij gegeven heeft, maar hij heeft daardoor ook, als alle grote staatslieden, de roem: zijn historische zending te verwézenlijken moeten betalen met zijn schoonste dróóm. Heeft hij in later jaren zich nog wel eens de gesprekken met Krause herinnerd, met wie hij in zijn Duitse tijd dagelijks verkeerde? Krause, de idealist ook in andere dan filosofische zin, die gezegd heeft: ‘ik ken de wereld zoals zij zijn móést en het loont inderdaad de moeite niet, ze te zien, zoals zij ís’? Het schijnt zo. Opzoomer, de Utrechtse wijsgeer, is als aan-

hanger van Krauses filosofie begonnen. Hij had hem leren kennen door zijn leermeester Thorbecke. Doch in diens politieke daden althans is nooit een grein meer te bespeuren van de geest van hem die eens een ‘Menschheitsbund’ had willen stichten. Het handschrift van de oude Thorbecke schijnt dat verlies van de droom te weerspiegelen. E. van Hall-Nijhoff, de grafologe die wij al tweemaal aanhaalden, zegt het zo: ‘zijn idealen heeft hij niet bereikt, hij is daardoor innerlijk, meer onbewust dan bewust niet voldaan. Het gebrek aan innerlijke rust gaat samen met een gevoel van onzekerheid, een wankelmoedigheid die hij vroeger niet kende en die hij zich zelf wel nooit bekend zal hebben.’ En inderdaad: missen wij in hem niet die wijsheid die we bij oude mensen zo graag maar zo zelden aantreffen?

En, klemmender vraag: heeft hij in later jaren nog wel eens gedacht aan zijn woorden uit '44: ‘wat is de wetgeving, die allen Staatsburgerschap aanbiedt onder eene door weinigen bereikbare voorwaarde, wat is die wetgeving, tenzij ironie?’ Wij geloven het niet, maar als hij het gedaan heeft, had hij dan een andere conclusie kunnen trekken dan dat ook zijn wetgeving - ironie was geweest? Wel heeft hij - wij zagen het - het aantal staatsburgers niet uitgebreid, maar hij heeft ook niets gedaan, om de voorwaarden te scheppen, waarop dat zonder ironie gebeurd zou kunnen zijn. Wij geloven het niet, maar wij verwijten het hem nog minder. Sterker zelfs dan een Thorbecke is de geschiedenis. En de geschiedenis heeft, tot op heden en niet alleen in Nederland deze ironie gewild. Nergens heeft nog een staat in onze westerse wereld ‘den toon gevonden waarin deze dissonant zich oplost’.

Franciscus Cornelis Donders

Specialist tegen wil en dank

Het was in het jaar 1848, het jaar waarin vooruitstrevend Nederland bijna zonder slag of stoot de liberale grondwet veroverde, waarom elders bloedig - en tevergeefs - gestreden werd. In dat zelfde jaar 1848 hield de nog niet dertigjarige professor F.C. Donders te Utrecht zijn intreerede over *De Harmonie van het dierlijk Leven,* later door een bewonderaar ‘de grondwet van het Heelal’ genoemd.

De beschouwing had twee aspecten, enerzijds was het een rationalistische aanval op het scheppingsverhaal, anderzijds een schakel in de speurtocht naar een theorie die deze mythe zou vervangen en die uitliep op Darwins *On the Origin of Species* van 1859. De eerste stap op die weg had in 1809 J.B.P.A. Lamarck gedaan met zijn *Philisophie Zoologique*.

In de decenniën-durende discussie over dit thema stuitte uiteraard de ontluistering van de mythe op meer - theologische - weerstand dan de voorlopig vage gissingen naar een verklaring binnen wetenschappelijke kringen. Toch bleef men zich ook daar voorzichtig uitdrukken. Want zoals de democratische ideeën van de Revolutie pas weer in de grondwet van 1848 opdoken, zo bleven ook de rationalistische natuurvorsers nog lang onder de druk der kerkelijke orthodoxie. Lamarck scheen vergeten. Nog in 1872 schrapte Donders' vriend Harting onder zachte druk uit een publikatie voor de Koninklijke Akademie het zinnetje, dat ‘de menselijke afstamming van de aap niet strijdig was met de menselijke waardigheid’. Had de dominee-dichter Ter Haar niet nog in 1876 geschreven: ‘Zou ik van verre u nog bestaan? / Gij ruig behaarde Baviaan!’

In Donders' rede komen beide aspecten naar voren, maar centraal staan de gedachten, die op de vergeten Lamarck teruggaan, die evenwel niet genoemd wordt. Maar in latere geschriften zal Donders, terugwijzend naar zijn intreerede, steeds nadrukkelijker de passages onderstrepen die vagelijk in de richting van Darwins beslissende vondst omtrent de evolutie wijzen.

Het gaat ermee als met zo veel ‘in de lucht hangende’ wetenschappelijke vondsten en uitvindingen die door meer dan een ‘oorspronkelijke schepper’ worden opgeëist. Wat de evolutie betreft deed Darwin dat onweerlegbaar met meer recht en heeft Donders zijn, altijd wel voorzichtige, aanspraken als diens onmiddellijke voorloper wel iets te veel onderstreept, maar het is in dit verband en in dat van de menselijke zelfkennis in het algemeen verrassend, dat Darwin zowel als Donders, en men mag aannemen beiden te goeder trouw, verklaard hebben Lamarck pas achteraf gelezen te hebben, terwijl beiden zelf de lectuur van diens *Philosophie* veel eerder hebben vastgelegd.

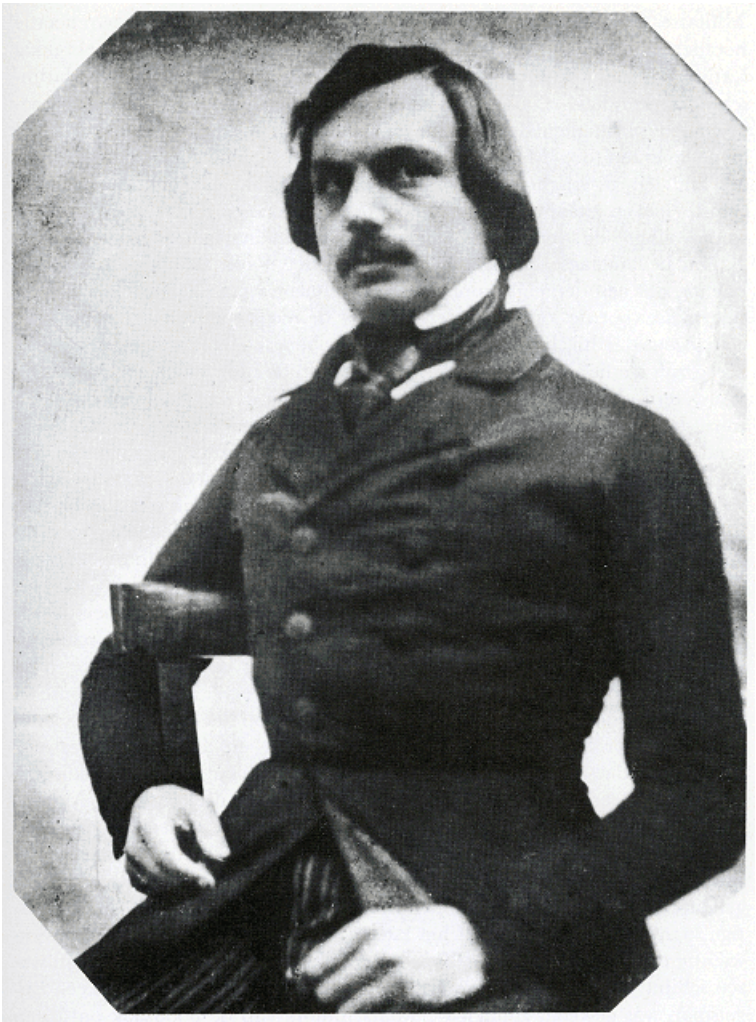
Dat Donders de bijbelse mythe verwierp laat zich zeker ten dele verklaren uit het milieu waarin hij in Utrecht terecht kwam met mannen als G.J. Mul-

der en de ‘wilde’ atheïst Moleschott, waarin hij zijn kolenbrandersgeloof wel snel moest verliezen.

Naar afkomst en milieu leek de jonge professor immers allerminst voorbestemd voor de rol waarin wij hem hier zagen optreden. Om te beginnen stamde hij uit het donkere Zuiden, en wel uit Tilburg, waar hij op 27 mei 1818 geboren werd als zoon van een katholieke familie van kleine kooplui zonder wetenschappelijke tradities. Voeg daarbij, dat zijn vader een jaar na de geboorte van zijn enige zoon stierf en aan zijn moeder behalve haar jongste nog negen dochters naliet, en het is duidelijk, dat het voor de jonge Frans een lange weg zou zijn van Tilburg naar Utrecht. Dat de latere grote Donders in zijn wezen zo weinig van de schrammen en eeltplekken toonde die velen op zo een lange weg naar de roem plegen op te doen, menen we zowel aan zijn persoonlijke aanleg te moeten toeschrijven als - in aansluiting bij zijn eigen uitspraak - aan de tijd waarin en de omstandigheden waaronder hij leefde.

Voorlopig voerde die weg hem van Tilburg naar het nabijgelegen Duizel, waar zijn moeder die naar men zegt ook met de hulp van zijn negen zusters de roerige knaap niet de baas was, hem in de kost deed bij meester Panken. In de korte autobiografie die Donders in de feestrede bij zijn jubileum in 1888 opnam, herdacht hij dankbaar deze Brabantse dorpsschoolmeester die hem ‘best rekenen en vrij goed Hollands schrijven’ leerde en bovendien ‘zoveel Frans als meester Panken en ik uit Agron [een toen gangbare Franse grammatica] konden leren.’

Dat ‘best rekenen’ zal wel niet louter het resultaat van des meesters beproefde leermethode zijn geweest: in de herdenkingsrede die B.J. Stokvis na Donders' dood in de Koninklijke Academie hield, vertelde hij althans, dat de Duizelse dorpelingen ‘den zwartlokkigen knaap met de donkere kijkers op een tafel plachten te zetten om hem zijn kunsten in het rekenen te laten vertonen en Zaterdagsmiddags met bewondering hun weekloon in ontvangst namen van den wel zeer jeugdigen kassier die het hun voor den patroon uitbetaalde.’ Op zijn elfde jaar kreeg Frans een nieuwe functie: de meester bood hem aan als ondermeester zelf zijn kostgeld te verdienen en drie jaar lang onderwees hij zijn eigen prille verworvenheden aan de dorpsjeugd. Zijn moeder had haar enige zoon voor het priesterambt voorbestemd en naar het Zuiden gekeerd, zoals men in het toenmalige Brabant leefde, besloot ze hem voor zijn verdere studie naar Luik te zenden, waar bovendien haar oudste dochter getrouwd was. Maar de Belgische opstand wierp haar plannen in de war, de bij haar ingekwartierde officieren en Utrechtse studenten wonnen haar hart voor de ‘Hollanders’ en zij keerde zich voor de toekomst van haar zoon naar de andere kant. Op de ‘Franse school’ in Tilburg viel er aan zijn Frans niets meer te verbeteren, maar wel stak hij er van een half-Engelse schoolkameraad wat Engels op. En omdat intussen de studieuze aanleg van de jongen was gebleken, verhuisde hij opnieuw, nu naar de paters in Boxmeer om Latijn te leren, toen immers de aangewezen voorbereiding voor onverschillig welke studie. Zijn geestelijke bagage, toen hij drie jaar later van daar naar de Utrechtse Hogeschool of eigenlijk naar de daarnaast staande

Franciscus Cornelis Donders, op circa dertigjarige leeftijd. *Rijksmuseum voor de geschiedenis der natuurwetenschappen, Leiden*.

Militaire Geneeskundige School vertrok, bestond naar zijn eigen taxatie hoofdzakelijk uit een grote vaardigheid om gebrekkig Hollands in gebrekkig Latijn te vertalen en een oppervlakkige kennis van het Grieks. ‘Van de latijnsche letterkunde wist ik weinig, van de grieksche niets hoegenaamd en zoowat evenveel van de nederlandsche en van die van andere moderne talen.’ En hij voegt eraan toe: ‘Men begrijpt, dat ik tijd had gehad, om langs de Maas te wandelen, te visschen en te jagen!’ Bovendien had hij, ook muzikaal begaafd, viool en gitaar leren spelen, toentertijd zeker een niet te onderschatten aanbeveling in de ‘wereld’ voor de jeugdige provinciaal in het deftige Utrecht.

Een hedendaagse eindexaminator moge het hoofd schudden bij de gedachte, dat een dergelijk minimum van kennis toegang gaf tot de universiteit, maar voor de jonge Donders en voor de medische wetenschap was het een zegen, dat hij, bevattelijk, ijverig en onbeperkt weetgierig, gelegenheid kreeg zijn studie voort te zetten en het verzuimde in te halen zonder dat de veelweterij-eisen van een examen hem de toegang daartoe afsloten of op z'n minst het stempel van minderwaardigheid opdrukten. Hij stortte zich op de academische kennis met de gretige honger van een gezond jongmens die veel in de buitenlucht geweest is, maar zonder een zweem van de schichtige inhaligheid van het intellectuele stiefkind. Ieder college was hem een openbaring, hij, duizelde bij de verschieten die zich voor zijn fantasie openden, toen hij voor het eerst vernam, dat heel de zichtbare wereld in zijn oneindige veelvormigheid uit een beperkt aantal elementen was opgebouwd.

Van de aanvang af zette hij zich ertoe in de vier jaar, waarbinnen de opleiding voor officier van gezondheid militairement verliep, ook zijn academische examens te doen, steunend op zijn fabelachtig bevattingsvermogen en zijn organisatorische stelregel: ‘ga altijd de kortste weg. 't Wordt gewoonte en een beste gewoonte die tijd wint.’ Dat lukte tot hij op het eind van zijn vierde jaar zich voor het doctoraal examen aanmeldde en de faculteit bezwaar maakte, omdat hij in plaats van de vereiste twee jaar academisch-klinisch onderwijs alleen ‘kliniek had gehouden’ aan de militaire school bij Alexander, die slechts ‘honorair’ professor was. Deze ried hem aan eens te proberen of de heren in Leiden misschien coulanter waren en ziet, zijn ‘Boxmeers Latijn’ dat hij ‘als water’ sprak, epateerde de Leidse faculteit zo, dat hij drie dagen later als doctorandus naar Utrecht terugkeerde. Het voorval en de luchtige toon waarin Donders zelf het later verhaalt, is tekenend voor het evenwichtig en gerechtvaardigd zelfbewustzijn dat wel de grondslag van zijn wezen schijnt te hebben gevormd. Waarom schijnt? Wanneer Donders een Engelsman was geweest, zouden we waarschijnlijk van de noodzaak ontslagen zijn ons zo voorzichtig uit te drukken. Een van zijn honderden dankbare studenten die hem ‘clarus’ noemden - ‘een gewone professor is clarissimus, maar bij Donders gaat vergelijking niet aan’ - had dan een solide en toch leesbare biografie van hem geschreven en daarin uit de volheid der onmiddellijke waarneming tot zekerheid gemaakt wat wij nu nooit volkomen aarzelloos moeten besluiten uit een aantal feest- en gedenkreden, die als biografische documenten hun kortheid en hun stemming tegen hebben.

Uit die - weinige - documenten leren we Donders kennen als een bijkans

volmaakt mens. Rijzig, knap, innemend en waardig van uiterlijk om te beginnen: op een congres in Uppsala, dat hij bezocht, vroegen de aanwezigen elkaar of ze 'Jupiter' al gezien hadden. 'Groot en goed,' noemde hem Beets, en Moleschott plaatste het oude kalos kai agathos (het ideale schoon-en-edel der Grieken) aan het hoofd van de bloemrijke 'feestgroet' die deze door en door romantische materialist in *De Gids* van 1888 aan zijn oude vriend wijdde. Wij lateren die door geen Venus van Milos meer tot tranen geroerd worden, zijn ook tegenover déze menselijke volmaaktheid wat huiverig geworden. Niet omdat wij in een pervers negativisme het gezonde en 'bodenständige' onbelangwekkend zouden vinden, maar ten eerste uit een relativistisch-kritisch besef, dat volmaakt goed en schoon, zowel als volmaakt slecht en lelijk alleen als een abstracte limiet kan zien en ten tweede omdat in de moderne psychologie ook het inzicht is doorgedrongen, dat Donders zelf al voor het 'dierlijk leven' aankondigde: het inzicht dat uit de veelheid van latente eigenschappen van het individu enkele zich ten koste van andere ontwikkelen en dat juist bij individuen die met uitzonderlijke vermogens zijn toegerust, de kans groot is op tragische evenwichtsstoringen door de verschrompeling van andere kwaliteiten.

Van Donders schijnt niettemin geen tijdgenoot een andere indruk te hebben gekregen dan van een man, die door een gelukkige samenloop van omstandigheden én door een doelbewuste en aangeboren soevereine beheersing van die omstandigheden zich voor dat soort geniale vergroeiingen heeft weten te behoeden. Mogelijk gaat alleen op deze indruk de even verbreide als onbewezen overlevering van zijn koninklijke afkomst terug.

Donders' indruk op zijn omgeving vindt men het scherpst weergegeven in de korte karakteristiek, die Quack in zijn *Herinneringen* aan zijn Utrechtse ambtgenoot wijdde met het voor een man die zich niet zo gemakkelijk liet imponeren, opmerkelijke begin: 'Wat Donders betreft, hij was onbewist ons aller vorst.'

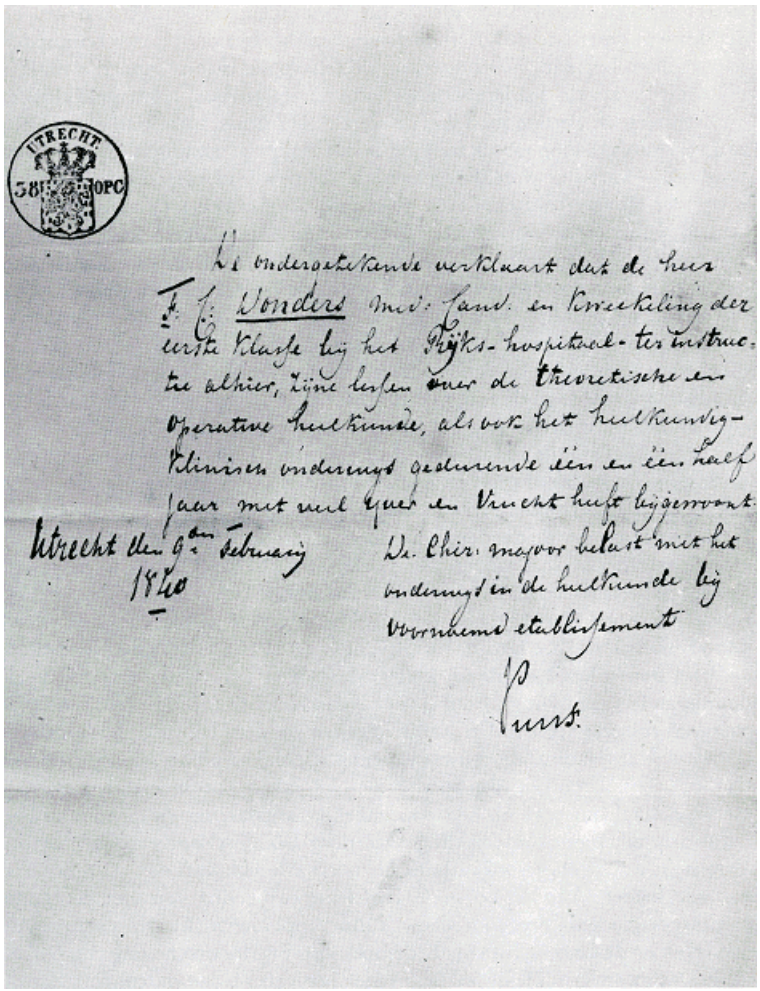
Het is waar, er waren er wel enkelen, die hem iets té waardig, te olympisch vonden. Ten Doesschate in zijn levendige karakterschets (in de jaargang 1951 van het *Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde*) haalt een uitspraak aan van iemand die als kind de grote man gekend had en hem 'potsierlijk' vond en knoopt daaraan de naar het mij voorkomt zeer verhelderende verklaring vast, dat Donders' in minder onbevangen ogen indrukwekkende waardigheid in oorsprong een aanpassing van de Brabantse provinciaal aan het plechtstatig Utrechts milieu was, een houding die hem op den duur tot een tweede natuur en beheerste omgangsvorm werd.

Een eerste voorbeeld van zijn beheersing der omstandigheden stipten we al aan in het hulpmeesterschap van de elfjarige. Een tweede gaf hij zelf in een anekdote verteld als inleiding van zijn knappe *Levensschets van Gustaaf Eduard Voorhelm Schneevoogt* (1872). Als eenentwintigjarig kwekeling van het Groot-Rijks-Hospitaal te Utrecht werd hij, terwijl zijn leermeester Alexander een gast rondleidde langs zijn preparaten, belast met de nederige taak van het openen en sluiten van vitrines en kasten. Gelaten hoort hij voor de zoveelste maal de chef zijn medische dokstukjes afdraaien, maar al zijn le-

vendige aandacht concentreert zich op de briljante persoonlijkheid van de bezoeker, wiens savoir vivre en 'hoogste beschaving' hem niet minder treffen dan zijn begrip en intelligentie. En wanneer hij 'later langs indirecten weg mocht vernemen, wie de bezoeker geweest was', 'stond het besluit bij mij vast, mij te eeniger tijd met Schneevoogt in betrekking te stellen en naar zijne vriendschap te dingen'.

Dezelfde gerichte wil tot brede ontwikkeling van menselijke, maatschappelijke en wetenschappelijke kwaliteiten die uit dit besluit spreekt, te breed om tot 'streberei', te gericht om tot een veelzijdig dilettantisme te vervallen, bepaalde ook de inhoud van de weinige jaren zijner militaire loopbaan. Als militaire arts in Vlissingen en Den Haag werkte hij hard om naast zijn beroepsplichten zijn dissertatie, een studie over een paar door hem waargenomen gevallen van meningitis, te voltooien, maar zonder ooit tot hengsten of dienstkloppen te vervallen. In het volle besef van zijn tekorten over de hele linie van kennis en beschaving, maar met dat zo uiterst zeldzame onbevangen zelfbewustzijn van de man die weet alles wat hij nog niet meester is te kunnen verwerven, grijpt hij doelbewust iedere gelegenheid tot ontwikkeling aan: in het hospitaal, waar hij, naar de raad die Schroeder van der Kolk hem in Utrecht had meegegeven, alle autopsie verrichtte en in de 'wereld' van het Vlissingse garnizoen, waar hij, converserend en musicerend 'in den omgang met voortreffelijke mannen en beminnelijke vrouwen gelegenheid tot veelzijdige vorming' vond. In Den Haag waren de kansen uiteraard nog beter. Zijn bijdragen aan het tijdschrift *Boerhaave* bezorgden hem een introductie van de redacteur voor het Leesmuseum, waar hij 'alle beschikbare uren doorbracht en [zich] bijna te buiten ging aan de lectuur van letterkundige, zoowel als natuur- en geneeskundige brochures en tijdschriften'. Bij zijn fenomenaal opnemingsvermogen was die veelzijdige lectuur voldoende om zijn achterstand in talenkennis in een voorsprong om te zetten: op zijn internationaal bezochte Utrechtse colleges zou hij later zijn gehoor kunnen laten beslissen of hij in het Frans, Duits, Engels of Nederlands zou doceren. Voor een knap, innemend en intelligent jongmens was de residentie bovendien de aangewezen plaats om zich tot een man van de wereld te ontwikkelen en zijn eigen karakteristiek van de Haagse jaren in de korte autobiografie van de zeventigjarige toont aan, dat hij ook die kans om met hof- en staatsleven, met de wereld van politiek en kunst kennis te maken bewust aangreep. Dus toch een 'streber'?

In de nog altijd ongeschreven geschiedenis van onze wetenschap zou een belangrijk hoofdstuk gewijd kunnen worden aan de wijziging in de maatschappelijke positie van de dragers van die wetenschap, die zich in de 19de eeuw voltrok. Een wijziging, die we geschematiseerd zouden kunnen aangeven als een tweede verwereldlijking van de wetenschap en haar dragers. Evenals de eerste op het eind van de middeleeuwen, die tot het ontstaan van een niet-kerkelijke geleerdengemeenschap leidde (zie het portret van Stevin in deel I), ging ook deze gepaard met, - zo niet terug op - sterke impulsen van het terrein der praktische ervaring naar dat van de wetenschap. Zoals toen de kerkelijk-kloosterlijke afsluiting van de geleerden doorbroken werd, zo

'... zijne lessen over de theoretische en operatieve heelkunde, als ook het heelkundig-klinisch onderwijs gedurende één en één half jaar met veel ijver en vrucht heeft bijgewoont. Utrecht den 9den Februarij 1840'. *Universiteitsmuseum, Utrecht*.

werd het nu de filosofisch-academische. Wetenschappelijk raakten de geleerden los van de religieus-filosofische systemen die de richting van hun onderzoek hadden bepaald, met name van de teleologie, maatschappelijk raakten ze los uit de aparte academische wereld van afgetrokken kamergeleerden en zonderlingen en werden man van de wereld. Dit is niet meer dan een schema van een ontwikkeling en als zodanig noodzakelijk schematisch. Ook vóór de 19de eeuw waren er wereldse geleerden, maar we hebben in onze beschouwing over Huygens gezien, dat ze gewoonlijk dilettant bleven en ook nu nog kennen we het type van de wereldvreemde professor, maar toch vooral als museumstuk. Wij hebben in onze eeuw nog ten dele de ontwikkeling meegemaakt, hoe de geleerdenwereld van een abstract bespiegelende vrijmetselarij tot een in de praktijk ingeschakeld keurkorps van het intellect wordt: we kennen, sinds Thorbecke, al de professor-staatsman, maar nu ook de academische adviseur zowel bij Zuiderzeewerken als in de parfumerie-industrie, de professor-journalist en de radio-en-tv.-psychiater. En we zien in de laatste decenniën het universitair verzet daar weer tegen, tegen de dienstbaarheid van de wetenschap aan de industriële (en militaire!) macht. Het begin van deze ketting-ontwikkeling die in Donders' studentenjaren al was ingezet, registreerde zich onder andere in twee verschijnselen: de hogere maatschappelijke waardering van de academische docent, van de docent in het algemeen, uitgedrukt in een snel stijgen der salarissen - Donders begon in 1842 zijn academische carrière als docent aan de Militaire Geneeskundige School op een salaris van ƒ800! - en aan het uitsterven van de aparte taal der geleerden-vrijmetselarij: het Latijn. In Utrecht werd in 1817 het eerste verzoek ingediend om in het Nederlands college te mogen geven - in 1874 kwam de doorlopende vergunning af om in het Nederlands te promoveren, omdat er ook geen colleges meer in het Latijn gegeven werden. De vergevorderde specialisatie waartoe de 19de-eeuwse wetenschappelijke opbloei leidde, deed, helaas, in vele vakken een nieuwe voor de niet-vakgenoot onverstaanbare vrijmetselaarstaal ontstaan en een noodzakelijke verstarring en devaluatie van het begrip algemene ontwikkeling, waardoor Donders' streven daarnaar ons al te licht als ‘streberei’ of althans als het nastreven van een schijnwaarde kan voorkomen. Aan het begrip ‘algemene ontwikkeling’ zou men een ganse cultuurgeschiedenis der 19de eeuw kunnen ophangen, waarin evenzeer de noodzaak en de grote winst van de democratisering der beschaving zou blijken als het even onvermijdelijk verlies. Want het valt niet te ontkennen, dat de algemene ontwikkeling die de laatste drie, vier menselijke generaties steeds ijveriger en steeds dwingender hebben nagestreefd, steeds verder, ja tot in het karikaturale afwijkt van haar oorspronkelijk ideaal en van een veelzijdig inzicht tot een veelsoortig weten is geworden. Goethe, die dat verlies zwaarder woog dan de winst - de kern van elk fatsoenlijk conservatisme - sprak reeds over de schade die men aanricht door jonge mensen vol te stoppen met ‘sogenannte Realitäten, welche mehr zerstreuen als bilden, wenn sie nicht methodisch und vollständig überliefert werden’.

Voor Donders' generatie was het leerprogram van de beschaafde mens, hoe ruim ook opgevat, niettemin nog een in hoofdlijnen beperkt en vooral

een organisch begrip. Het was een sterk historisch gericht systeem van kennis dat één geheel vormde met ethiek en wereldbeschouwing, en waarvan de klassieken het fundament waren, niet alleen de antieken, maar ook die latere schrijvers die aandeel hadden aan de verhevenheid der antieken. Want bij de ideale toon die in het park der beschaving heerste, was het verhevene hoogste esthetische en levensnorm, die weliswaar in de poëtische praktijk licht in het hoogdravende omsloeg. Het verhevene als norm deed slechts graadverschillen en climaxen zien waar voor ons scherpe tegenstellingen liggen. Moleschott, Donders' tijdgenoot en vriend, vertelt in zijn *Herinneringen* hoe hij dertien à veertien jaar oud zwolg in de verheven verzen van Corneille en Racine en hoe hem dan achtereenvolgens de kennismaking met Schiller, Goethe en Shakespeare in steeds toenemende verrukking bracht. De een mocht dan geweldiger zijn dan de ander, ze waren allen klassiek en allen verheven en hadden hun vaste plaats in het schone park der menselijke beschaving. En de uitverkoren, leergierige jongelingen die in dat park doordrongen, hadden geen plattegrond of ‘beknopte handleiding’, geen twee dozijn leraren en even zoveel tentamens en examens nodig om het grondig te leren verkennen: wat vaderlijke lessen, de leiding van een studieuze dorpsdominee, een paar jaar ‘in de kost’ bij een van die originele provinciale rectoren die zondags en aan de maaltijden het christendom en daartussendoor een platonisch of senecaans heidendom predikten, en zij waren rijp voor de academie.

De voordelen van een dergelijke opleiding voor een harmonische persoonlijke ontwikkeling zijn duidelijk, ook voor de enkelen die als Donders van buitenaf in het park der beschaving doordrongen; zij liepen heel wat minder kans dan de nouveau-civilisés van een latere periode om uit geld- en tijdnood met een schijnbeschaving genoegen te nemen.

Maar de snelle groei der menselijke kennis in de 19de eeuw, vooral op het terrein van de natuurwetenschappen, van psychologie en maatschappijleer, bracht ook de nadelen van het systeem aan het licht. De ideale wereld van het schone, goede en ware wilde zijn verheven toon niet laten verstoren door nieuwe, onharmonische waarheden en sloot zich af. Zoals te verwachten was, was het verzet het sterkst waar het verhevene al lang tot het hoogdravende was ontaard, het handhaven van een denksysteem tot het voortzeulen in het oude spoor. En dat laatste was aan de Nederlandse universiteiten van de jaren veertig in bedenkelijke mate het geval. De strijd tussen romantiek en classicisme in de eerste helft van de 19de eeuw is onder een bepaald aspect de strijd om de ‘algemene ontwikkeling’ en het is geen toeval, dat de classicist Goethe zich tegen de ‘realia’ keerde met verloochening van de noodzaak die zijn jongere tijdgenoten in die realia deed vluchten voor de classicistische verstarring.

Er wordt in de cultuurgeschiedenis heel wat misbruik gemaakt van het begrip ‘geestelijke stroming’ en dat misbruik wordt te erger, naarmate die stromingen voor schoolgebruik - en de school is helaas de grootste afnemer van cultuurgeschiedenis! - tot het een of andere simpel schema herleid worden. Bij de sterke overheersing van het literaire element in de school en misschien daardoor in de cultuurgeschiedenis, richten die schema's zich over-

wegend naar de literaire verschijnselen en zo heeft het literaire realisme van de tweede helft der 19de eeuw sterk gedrukt op de gangbare voorstelling van de romantiek die we daardoor allereerst in zijn antithese tot dat realisme en tot het voorafgaande rationalisme zijn gaan zien: romantiek wordt gelijk aan verheerlijking van het on- en bovenwerkelijke, wereldvlucht en vlucht in het verleden, mysticisme en dweperij. De toch al zo gecompliceerde geestesgeschiedenis van de 19de eeuw wordt daardoor nog verwarder en verwarrender. Want niet alleen is ook de literaire romantiek, waar die zich tegen verstarde classicistische normen keert, uitdrukkelijk, ja, voor de handhavers van die normen ontstellend realistisch, niet alleen is er een literaire romantiek geweest, waarin de vernieuwers van 'tachtig' hun grote voorbeeld zagen, zodat een van hun geschiedschrijvers hen tot verlate romantici kon verklaren, maar wanneer wij het buiten-literaire geestesleven en met name het wetenschappelijke en politiek-maatschappelijke overzien, dan blijkt de romantiek in vele opzichten veeleer een stimulans tot verbreding en verdieping van het rationalisme dan een reactie daarop. Wij moeten ons hier tot de wetenschap bepalen, al dient terloops opgemerkt, dat een geschiedenis der 19de-eeuwse wetenschap zich zeker rekenschap zou moeten geven van bij voorbeeld de nauwe betrekkingen tussen radicale jonge politici en radicale jonge geleerden in het Duitsland der juli- en maartrevoluties.

De wetenschap dan van de jaren dertig en veertig toont, zoals die van oudere tijdperken en zoals in zijn aard ligt, een veel continuer ontwikkeling dan de kunst en de literatuur. De historische instelling van de romantiek die in de kunst zo licht tot verheerlijking en navolging van het verleden werd, riep in de rationele sfeer der wetenschap de begrippen wording, ontwikkeling, groei op en de verscherpte behoefte tot een uiterst nauwkeurige waarneming daarvan: 'Gij moet leeren zien, hooren, ruiken, proeven en tasten,' riep Donders zijn studenten in zijn al eerder genoemde intreerede toe. En in die zelfde rede wijst hij de speculaties der teleologen af in een voor ons onmiskenbaar romantisch klinkende volzin: 'En zoo, opklimmende van oorzaak tot oorzaak zonder ooit in droomerijen omtrent het doel ons te verliezen, naderen wij, langzaam weliswaar, maar met vaste tred het ideale standpunt, vanwaar men alle verschijnselen der natuur met noodzakelijkheid uit de eigenschappen der grondstoffen en grondkrachten konde zien voortvloeijen.'

Het wetenschappelijk optimisme dat uit deze woorden spreekt, toont verwantschap met de geest der 16de-eeuwse natuuronderzoekers en vloeit uit soortgelijke oorzaken voort: ook de wetenschap van de 19de eeuw beschikte over een nieuw theoretisch hulpmiddel in de genetische en vergelijkende vraagstelling en vond een krachtige stimulans in de vragen door de grote maatschappelijke en technische verschuivingen opgeworpen. En van zijn kant leverde de moderne techniek hulpmiddelen van wetenschappelijk onderzoek, waar een vorige generatie niet van had kunnen dromen en die de toegewijde onderzoekers met een zelfde eerbied vervulde als waarmee de eerste gebruikers van verrekijker en microscoop tegenover hun instrumenten hadden gestaan: toen een zuinig minister op een declaratie van de instrumentmaker Olland een specificatie in materiaal en arbeidsloon vroeg, ont-

Het ‘model ter instructie van de oogbeweging’ uit het door Donders gestichte Fysiologische Laboratorium in Utrecht. *Universiteitsmuseum, Utrecht. Foto Stolp*.

woordde de temperamentvolle Utrechtse chemicus G.J. Mulder zijne excellentie, dat ‘het praesteeren van een zoo gevoelige balans een voorwerp van kunst was’. In dat licht gezien wordt het duidelijk, dat voor Donders' generatie het begrip ‘algemene ontwikkeling’ nog niet gerelativeerd was tot waardemeter bij het ‘vooruitkomen in de wereld’ en tot wachtwoord in de baantjesstrijd, maar een dubbel-ideaal van verruiming van het menselijk weten omving: het openleggen van onafzienbare velden van wetenschappelijk onderzoek waarvan de academische wereld zich in zijn classicistische verstarring had afgesloten, en het zo ruim mogelijk toegankelijk maken van die kennis voor ‘het volk’.

Hoe verdord en vertheoretiseerd met name het medische academisch onderwijs was, weten we onder andere uit het door Donders zelf opgetekende feit, dat hij ‘in 1842, geroepen om anatomie en fysiologie te doceren, nog nooit een microscoop gezien had, buiten een zonmicroscoop op de kermis’. Het bleek uit de koppige strijd, die een levend en actief man als Mulder moest voeren om een modern vak als de chemie klaar en duidelijk in het Nederlands in plaats van in een verhaspeld en benaderend Latijn te doceren, tegen een geest die in de volgende bewoordingen pleitte voor het behoud van... de oudtijds vastgestelde vakanties: ‘En dan, EdelGrootAchtbare Heeren, mogen wij het voor U niet verbergen, dat allereerst de eerbied, aan onze waardige voorouders verschuldigd, wier wijsheid en doorzicht, zoowel als bedachtzaamheid en vastheid van beginselen en handelingen ten voorbeelde van navolging aan hunne nakomelingen dienen mogen, ons voor de aandacht kwam. Wij mogen er toch niet aan twijfelen of zij hebben met dezelfde wijsheid de vacantiën der Hoogescholen geregeld en er die lengte aan gegeven, welke zij tot nu toe hadden, enz. enz.’ (uit een brief van de Utrechtse senaat aan curatoren van 6 maart 1816).

Geen wonder dat Moleschotts vader, beter op de hoogte dan moeder Donders, en naar het getuigenis van zijn zoon een bekwaam en zeer vrijzinnig, ja ongelovig ‘katholiek’, de jonge Jacob liever naar een van die Duitse universiteiten stuurde, waar in opstand tegen het reactionaire bewind de nieuwe wetenschap groeide en bloeide. En geeen wonder ook dat Moleschotts enthousiaste geest reeds lang warm liep voor de bevrijding van volk en wetenschap, toen de vier jaar oudere Donders de matige vrijheid die een gemoedelijke militaire tucht hem liet, nog slechts gebruikte om zijn eigen geest te bevrijden uit onwetendheid en dogmatische schoolwijsheid. Daarbij brak niettemin zijn vlugge intelligentie zo stralend door de militaire hiërarchie heen, dat bij de reorganisatie van de Militaire Geneeskundige School in 1842 het advies van de vierentwintigjarige officier van gezondheid werd gevraagd en men hem het docentschap in de anatomie, histologie en fysiologie aanbood. ‘Donders,’ schreef Moleschott later, ‘heeft geen tijdperk van gekrenkte eerzucht gekend.’ Dat was waar, maar wanneer we bedenken, dat zijn nieuwe taak bestond uit achttien colleges per week, gedurende zesenveertig weken van het jaar in vakken waarin hij, naar hij juist had leren beseffen, zelf nog niet meer dan een beginneling was, en dat deze ‘onderscheiding’ gepaard ging met een salarisverlaging van ƒ1000 op ƒ800, zodat hij zich daarnaast moest toeleggen

op wetenschappelijk vertaalwerk om in zijn onderhoud en dat van vrouw en kind te voorzien, dan is het duidelijk, dat zijn lot hem toch ook niet in de schoot geworpen werd.

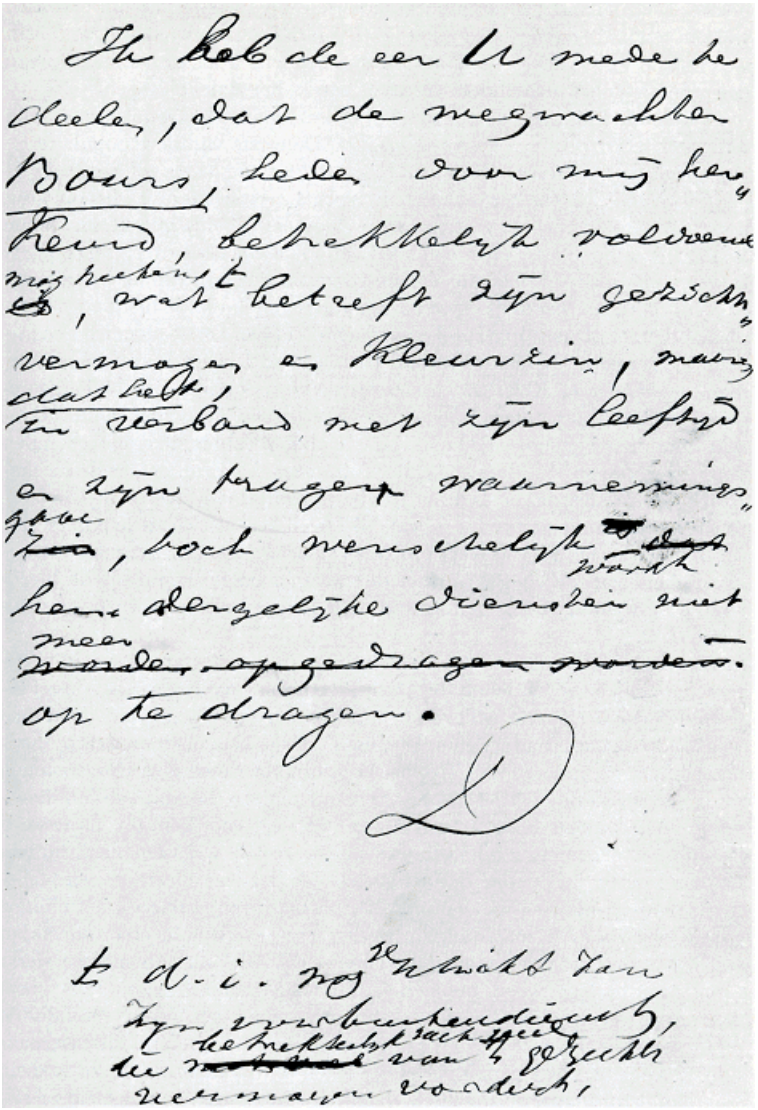
Maar Donders voelde zich uitverkoren: doceren beschouwde hij als zijn roeping en de ex-ondermeester van Duizel bezat de aangeboren gave de meest ingewikkelde problemen zo klaar uiteen te zetten, dat, zoals een van zijn leerlingen getuigde, het enige bezwaar was, dat de toehoorders wel eens gingen denken, dat het werkelijk eenvoudig was. Bovendien: Utrecht bood hem de gelegenheid en zijn altijd bedaard, maar altijd bestendig tempo liet hem bij al zijn beroepsplichten nog de tijd voor wetenschappelijke arbeid, waar de voortvarende Gerrit Jan Mulder hem dadelijk in betrok: Donders werd zijn assistent bij het microchemisch onderzoek der dierlijke weefsels, gelijk Harting voor de plantaardige. Mulder wiens pioniers-verdiensten later door de grote Duitse chemicus Liebig overschaduwd zijn, had reeds lang begrepen, dat de nieuwe veroveringen op het gebied der natuurkunde en der pas sinds kort tot een eigenlijke wetenschap geworden scheikunde systematisch dienstbaar gemaakt dienden te worden aan de kennis der organische weefsels en der levensverrichtingen. Een reeks van belangrijke vondsten en verhelderende samenvattingen in het bijzonder van Duitse geleerden, bracht de jonge onderzoekers in een soort overwinningsroes. Schwann had juist, dank zij de verscherping van de microscoop in de cel de eenheid van organisch leven ontdekt. Von Baer had het zoogdierei gevonden, Henle met zijn *Handbuch der allgemeinen Anatomie,* Johannes Müller met zijn *Handbuch der Physiologie* hadden de geneeskunde als het ware op een nieuw natuurwetenschappelijk fundament geplaatst; Liebig legde de grondslagen der organische en landbouwchemie. In deze reeks komt ook een plaats toe aan de *Mikrochemische onderzoekingen van de dierlijke weefsels,* die Donders en Mulder tezamen in 1845-'46 publiceerden als eerste hoeksteen van de wetenschap der microchemie. Maar te midden van zo een ingrijpende omwenteling over het gehele gebied der wetenschap kon een veelzijdige geest als Donders zich niet tot één vak beperken. Die omwenteling - en ook hierin gaat de vergelijking met die van de 16de eeuw op - vertoonde globaal twee aspecten: enerzijds de gedachte in een nieuwe methode van onderzoek een sleutel te hebben gevonden, die op onverschillig welk terrein van wetenschap tot nieuwe vondsten moest voeren; anderzijds het besef van de noodzaak de nieuw verworven inzichten praktisch toe te passen en daarom de kennis ervan in brede kring te verspreiden. Hoe zeer Donders van die eerste gedachte doortrokken was, lezen we onder andere uit de karakteristiek van Stokvis, die zijn leermeester tekent als ‘volkomen overtuigd, dat voor den beoefenaar der natuurwetenschappen de kennis der verkregen uitkomsten van veel minder belang is dan de kennis van de methode, waarlangs zij verkregen zijn; dat in het vinden van nieuwe methoden van onderzoek de menschelijke geest zijn grootsten triomf viert, en dat nergens meer dan bij het zoeken en vinden van nieuwe methoden de beoefenaars van de verschillende takken der natuurwetenschappen elkander broederlijk terzijde kunnen staan’.

Het andere aspect, dat we kortweg als de democratisering der wetenschap

kunnen aanduiden, hangt onmiddellijk samen met de 18de-eeuwse gedachte der menselijke waardigheid. Die gedachte toch sloot het recht op en de plicht tot geestelijke ontwikkeling voor ieder mens in. De eerste prijsvragen van het Nut wijzen reeds in die richting. Zo dateert al van 1762 een boekje van de bekende medicus Petrus Camper: *Verhandeling over het bestuur van kinderen,* naar aanleiding van zo'n prijsvraag geschreven, dat uitstekend beantwoordde aan het gestelde doel: in eenvoudige, algemeen begrijpelijke taal de noodzakelijke kennis omtrent kinderverzorging te verspreiden. Het meer dan eens herdrukte boekje zou in de 19de eeuw gevolgd worden door een steeds aanzwellende stroom van geschriften die wetenschap en leven verbonden en waaraan mannen als Mulder en Donders het hun plicht achtten mee te werken. Ook op het gebied van de democratisering der wetenschap toont de romantiek zich zowel reactie op als voortzetting van de Verlichting. Naast een Da Costa, die in zijn *Bezwaren tegen den Geest der Eeuw,* fulminerend tegen iedere vernieuwing tot de opheffing van de slavernij toe, zich ook keert tegen de wetenschappen en hun deel in de verbastering van het menselijk geslacht, staat de dichter-medicus J.P. Heye, die zijn romantische liefde voor het volk en het volkse niet alleen in zijn even middelmatige als populaire versjes uitzong, maar ook omzette in een brede activiteit als arts, volksverlichter en verdediger van volksbelangen - of wat hij daarvoor hield - in de Amsterdamse raad en elders en het volk in bescherming nam, zowel tegen een liberalistisch laisser faire als tegen een conservatief laisser rester.

In de vriendenkring van Mulder kwam Donders in contact met de Amsterdammers Heye en Schneevoogt - een oude wens! - en de vriendschappelijke debatten bij Mulder thuis met de beide Amsterdammers en met de gastheer zelf moesten Donders wel aansteken met het besef, van de nieuwe sociale taak van de medicus, het besef dat gezondheidszorg en hygiënische scholing van niet minder belang zijn dan het genezen van zieken.

Het ongeschokte vertrouwen in de maatschappelijke vooruitgang als rechtlijnig gevolg van de democratisering der wetenschap, verleende aan de beste der toen levende geleerden die toon van onbeschroomde sociale kritiek en een neiging om in daad en geschrift in het maatschappelijk leven in te grijpen, die in latere minder onbevangen generaties ter wille van de zuivere wetenschap het zwijgen werden opgelegd. Zo kwam Mulder als natuurlijke consequentie van de bestudering der voedingsleer tot zijn krasse uitspraken omtrent de volksvoeding in Nederland, zo kon Donders' wetenschappelijke onbevangenheid hem buiten enige politiek gezindheid om, ertoe brengen voor de acht-urendag te pleiten, op het internationaal medisch congres van 1879 te Amsterdam de politicus Van Houten uit te nodigen om over kinderarbeid te komen spreken en in 1852 een populair boek: *De Voedingsbeginselen. Grondslagen eener algemeene Voedingsleer* te schrijven, waarin hij onder andere zegt: ‘Zeer diep is deze ongelukkige verhouding der voedingsbeginselen, die de voortgaande ontwikkeling van geest- en lichaamskracht in de weg staat, in de gewoonten en kunstmatige behoeften onzer maatschappij geworteld. Vrije ontwikkeling kan hier tot herstel niet toereikend zijn; want aardappelbuiken zijn tevreden met aardappels en gevoelen hieraan allengs be-

Donders' eigenhandige concept voor een medische verklaring ten behoeve van de Nederlandse Spoorwegen, waarvoor hij talloze keuringen verricht heeft. *Universiteitsmuseum, Utrecht*.

hoefte. Daarom moet de staathuishoudkunde uit haar *laisser faire* worden wakker geschud en daartoe kan het besef van datgeen, hetwelk op grond van wetenschap en ervaring als noodzakelijke behoefte voor de volmaking van den mensch en het menschdom vereischt wordt, het zijne bijdragen.'

In dezelfde lijn lagen de openbare voordrachten waarmee hij kort na zijn terugkeer te Utrecht een aanvang maakte. De eerste van deze populaire lezingen: *Blik op de stofwisseling van het epitellurische leven, als bron van eigene warmte van planten en dieren,* 'slechts een voorlezing, die op geen hooger wetenschappelijke waarde aanspraak maakt', gelijk hij zelf zei, toonde al dadelijk in hoge mate én zijn geniaal vermogen tot het vatten van een grote wetenschappelijke conceptie, én zijn voorzichtig begrip van de waarde van zo'n conceptie als werkhypothese én zijn vermogen om in de lucht zwevende, maar nog niet of half uitgesproken gedachten in een korte, algemeen begrijpelijke formulering samen te vatten. In 1842 had Robert Mayer in zijn *Bemerkungen über die Kräfte der unbelebten Natur,* de eerste aankondiging gegeven van zijn wet van behoud van arbeidsvermogen, die echter in de vakwereld voorlopig weinig weerklank vond. Donders echter, dadelijk gegrepen door de grootheid van deze gedachte, formuleert klaar en helder de mechanische warmtetheorie, en kondigt het bewijs aan dat Mayer een jaar later zou leveren. In die zelfde lezing gaf hij bovendien een eigen hypothese ter verklaring van het met Mayers probleem samenhangende vraagstuk der bestendigheid van de eigene warmte der warmbloedige dieren uit de bloedstroom in de huid, die, terzelfder tijd door Bergmann opgeworpen, op diens naam staat.

Een soortgelijke profetische formulering van een der grootste natuurwetenschappelijke concepties gaf hij in zijn reeds in de aanhef van dit opstel genoemde inaugurele rede. Met zijn beminlijk-waardige eigenmachtigheid toch was hij op eigen initiatief een academisch college begonnen en daarop hadden Mulder en anderen de Utrechtse curatoren overreed niet af te wachten, tot er een plaats open viel om een man van Donders' formaat aan hun hogeschool te verbinden. Deze stelden daarom in 1847 voor hem tot 'professor à la suite' te benoemen. Hij had inderdaad 'de kortste weg' genomen: hij was nog geen dertig jaar. Voor Donders betekende dat niet alleen een verdubbeling(!) van zijn salaris, maar tevens, dat hij ontslagen raakte uit het militair gareel, ook voor een man van zijn werkkracht en zelftucht niet anders dan een belemmering voor wetenschappelijk werk. Zelfs nu zijn nieuwe werkkring van buitengewoon hoogleraar zonder eigenlijke leeropdracht hem daartoe alle gelegenheid liet, toonde hij zich weinig geneigd tot specialisatie en hij zou daar ook niet toe overgaan voor de eisen van de praktijk hem daar min of meer toe dwongen. Voorlopig scheen hij overtuigd, dat alle vakken, waaraan de ordinarii der medische faculteit - het waren er welgeteld vier! - niet toekwamen, tot het terrein van de buitengewoon hoogleraar behoorden en dus gaf hij college in medische politie en gezondheidsleer, in weefselleer en algemene stofwisseling, in pathologische anatomie plus een populair college antropologie, dat hij zelf nader omschreef als 'populaire anatomie en physiologie met psychologie op physiologischen grondslag', maar aangezien zijn

oud-leermeester Schroeder van der Kolk de leerstoel der fysiologie nog bezet hield, moest hij die term tactvol vermijden. De toeloop naar deze populaire colleges was niet minder symptomatisch voor de expansie van de medische wetenschap van die dagen dan voor de al-omvattende belangstelling van de docent en alweer dringt de vergelijking met de anatomische lessen der 16de en 17de eeuw zich op. Studenten van alle faculteiten verdrongen zich op het college antropologie en toen Donders meende eens een jaar te kunnen overslaan, noopte een adres van... de theologen met Allard Pierson aan het hoofd hem ertoe daarvan af te zien.

Alle tijd die buiten de colleges beschikbaar was, werd besteed aan rusteloos onderzoek over het gehele terrein der fysiologie, waarin zich nu echter, betrekkelijk toevallig, een hoofdrichting ging afbakenen.

In 1846, dus nog tijdens zijn werkzaamheid aan de Militaire Geneeskundige School, had Donders een Duits handboek over oogheelkunde van Ruete in het Nederlands vertaald. Het besluit daartoe werd wel allereerst bepaald door de noodzaak bijverdiensten te zoeken; dat de keuze juist op dit boek viel, verklaart een enkele zin uit de inleiding van de vertaling, waarin hij wijst op de noodzaak de medische wetenschap een solide fysiologische grondslag te geven en de oogziekten dank zij de recente vorderingen van histologie en fysiologie bijzonder geschikt noemt voor een ‘physiologische, dikwijls zuiver physische verklaring’.

Ter verklaring van een aantal problemen die Ruete onopgelost had gelaten, begon Donders zijn eerste onderzoekingen omtrent de werking en afwijkingen van het menselijk oog. Drie artikelen in *De Nederlandsche Lancet* van 1846-'47, het medisch tijdschrift, dat Donders in 1845 had opgericht, bevatten zijn eerste pogingen om de leemten van Ruete aan te vullen. Ze handelden over de rotatie van het oog, een probleem dat Donders en verscheidene van zijn leerlingen nog dertig jaar lang zou boeien, over autoptische verschijnselen en accommodatie en vormden het begin van een reeks sterk in de medische praktijk ingrijpende ontdekkingen, die hij in 1864 zou samenvatten in zijn door de Sydenham-society uitgegeven meesterwerk: *On the anomalies of Accomodation and Refraction* . Donders' publikaties over methoden van oogonderzoek brachten de Utrechtse artsen en weldra ook een aantal patiënten ertoe hem te komen raadplegen. Immers door als consequent fysioloog in het oog een optisch werktuig te zien, had hij het oude toverkunstje van de ‘brillenjood’ op markten en kermissen binnen de medische wetenschap getrokken: de bij- of verzienden pasten voortaan niet meer op goed geluk een bril op, de afwijking van het oog liet zich wetenschappelijk meten en corrigeren. Zijn instrumentarium bij het naspeuren van wat de wet van Donders zou gaan heten was uiterst eenvoudig. Het bestond, zoals Moleschott vertelt, uit een rood lint, dat hij in een vertrek zonder meubels loodrecht tegen de wand hing, en waaraan hij de ‘beweging der nabeelden bespiedde, om daaruit af te leiden of het oog eenvoudig de bewegingen van het hoofd volgt of daarvan onafhankelijke raddraaiing uitvoert’.

Donders begon met de meeste patiënten af te wijzen, ondanks het betoog van zijn vrienden, dat hij als enig betrouwbaar oogarts in Nederland ver-

plichtingen had, ondanks het betoog van zijn eigen gezond verstand, dat dit een praktischer vorm van bijverdienste was dan vertalen; het onderzoek trok hem meer dan de toepassing; misschien ten dele omdat hij niet bijzonder handig was, maar toch vooral omdat op het brede veld der fysiologie hem nog altijd de veelheid der problemen meer boeide dan de specialisatie. Het dilemma werd beslist door een reis naar Londen in 1851, waartoe een Zuidafrikaans arts die na zijn studie in Engeland Donders' colleges kwam horen, hem wist over te halen. Het was het jaar van de eerste grote wereldtentoonstelling, die meer dan één bezoeker van over het Kanaal de ogen geopend had voor de achterlijkheid in eigen land. Hij ontmoette er de beroemde fysioloog en oogarts Bowman, woonde oogheelkundige operaties bij van de grote Weense operateur Von Jaeger en vooral sloot er een levenslange en broederlijke vriendschap met de jonge Berlijnse oogarts Albrecht von Graefe die na zijn terugkeer te Berlijn van zich zou doen spreken door zijn operatief ingrijpen tegen de voordien ongeneeslijke glaucoom. Na een maand overvol van nieuwe indrukken reisde hij met aanbevelingen van Von Graefe, naar Parijs, waar hij in de klinieken der grote Franse oogheelkundigen opnieuw ruimschoots gelegenheid vond vrienden te winnen voor zijn beminlijke scherpzinnigheid en zich een program te maken van de achterstand die in Holland moest worden ingehaald. Hoe groot die achterstand was, bleek eerst toen hij, in Utrecht terug, zich bereid verklaarde tot de oogheelkundige praktijk en uit eigen middelen een kleine polikliniek voor onvermogenden inrichtte. Juist een maand tevoren had Helmholtz de oogspiegel uitgevonden, waarmee het mogelijk werd de achtergrond van het levende oog waar te nemen. Verhalen van wonderbaarlijke genezingen deden de ronde. In honderden blinden en half-blinden herleefde de hoop en uit alle hoeken van het land stroomden de lijders naar de kleine kliniek in Utrecht, die zelfs geen gelegenheid bood ook maar één patiënt op te nemen. Donders' vriendelijke onverzettelijkheid stak een hand uit naar het cholerahospitaal en hij beschikte erover met personeel, inrichting en al; het gebouw bleek te klein: in korte tijd was het geld bijeengebracht om een aangrenzend gebouw erbij te trekken en in te richten. Het Nederlands Gasthuis voor minvermogende en behoeftige ooglijders aanvaardde zijn dubbele taak van genezing en studie: zoals de patiënten uit heel het land, zo stroomden uit heel Europa de jonge medici toe.

Donders had nu de leeftijd bereikt waarop de mens naar het woord van Dante op het midden van de weg zijns levens staat en waarop voor de meeste van ons die weg bepaald, het arbeidsveld afgeperkt is. Hij was dé Nederlandse oogarts en op het gebied van de oogheelkunde lag voor hem als onderzoeker, als docent, als clinicus een terrein open waarvoor hij aan zeven levens niet genoeg zou hebben. Was het dan louter zijn bovenmenselijk overschot aan energie, wat er hem toe dreef naast deze driedubbele taak zijn colleges en publikaties over vrijwel het hele terrein der fysiologie te blijven voortzetten? Het vervolg zou uitwijzen, dat veeleer die geweldige werkkracht hem in staat stelde om de impulsen van zijn brede natuur te volgen.

Donders was anti-specialist. Toen hij in 1886 bij de uitreiking van de Von Graefe-medaille aan Helmholtz in woorden vol warmte en bewondering zijn

jonggestorven vriend herdacht en diens trouw-tot-in-de-dood aan zijn zware, zelfgekozen taak, drong zelfs tegenover dit gave, van één roeping vervulde leven de vraag zich aan hem op: ‘of het voor een productief genie bij tijden niet gewenst zou zijn, zijn werkkracht op het hoogtepunt van zijn kunnen op een ander terrein aan te wenden. Maar in den regel zijn de boeien te sterk en de maatschappij zou zoo'n “ontrouw” ook niet dulden, tenzij dan dat zij het zelf gebood, wat ook wel eens voorkomt.’

Dat kwám voor, toen in 1862 Schroeder van der Kolk stierf en aan Donders zijn leerstoel mét een nieuw fysiologisch laboratorium werd aangeboden. Zonder de oogheelkunde geheel los te laten, aarzelde hij niet zijn hoofdwerkzaamheid weer naar het bredere terrein der algemene fysiologie te verleggen, te meer niet, waar hij in zijn assistent Herman Snellen een waardig plaatsvervanger in het gasthuis, ja, als clinicus en operateur zijn meerdere had ontdekt.

In Utrecht staat sinds 1921 het bronzen standbeeld waardoor althans alle Utrechtse schoolkinderen weten, dat F.C. Donders een groot man was. Het Arabisch schrift van de rapporten in gebruik bij de medische dienst die zich sinds een aantal jaren de bestrijding der oogziekten in Egypte tot taak stelt, wordt telkens onderbroken door een vreemde hiëroglyf, waarin de Latijnse letters S-n-e-l-l-e-n zijn te herkennen. Of men in Egypte ook de naam nog kent van de man van wie de Luikse medische faculteit getuigde: ‘Men kan zeggen, dat op drie zieken, die de behandelkamer van den oogarts genezen verlaten, er ten minste één zijn herstel aan uw ontdekkingen te danken heeft’?

Donders' leven ligt ver genoeg achter ons om een onderlinge waardebepaling van zijn betekenis voor de wetenschap en zijn roem zonder grove fout mogelijk te maken. Dat geen van zijn leerlingen een biografie van hem schreef, toen het nog mogelijk was bij zijn tijdgenoten daarvoor de gegevens te verzamelen, is een van de vele verzuimen van onze wetenschapsgeschiedenis. De medische leek die zich nu een beeld tracht te vormen van die betekenis en vooral van de veelzijdigheid van Donders' wetenschappelijke arbeid kan sinds kort steun vinden in het al eerder genoemde opstel van Ten Doesschate, terwijl Van Essen in de jaargang 1940 van de *Bijdragen tot de Geschiedenis der Geneeskunde* wijst op zijn betekenis als een van de eerste onderzoekers op het terrein van de psychische fysiologie, met name op het gebied van wat men de psychologische tijdmeting noemt. In de al eerder genoemde ‘feestgroet’ van 1888 schreef Moleschott: ‘Donders is een minnaar van alles wat schoon en evenredig is, niet alleen in natuur en kunst, niet alleen in anderen, maar ook in zichzelven. Hij is door de harmonie zijner krachten en talenten, van temperament en karakter, van wil en invloed, van kunst en wetenschap eene schoone persoonlijkheid, een kunstwerk geworden.’ Zulk een kunstwerk valt natuurlijkerwijze uiteen met het organisme, dat het droeg. Was Donders meer specialist geweest, specialist niet alleen in wetenschappelijke zin, maar man van gespecialiseerde opvattingen, in het maatschappelijke, staatkundige, kerkelijke, het zou het nageslacht aanzienlijk gemakkelijker vallen zijn beeld te reconstrueren. We overzien het, omvang-

rijk, oeuvre dat hij naliet - en merken terloops op, dat op het altijd in even zorgvuldig en helder Nederlands, Frans, Duits of Engels geschreven is - enkele klassiek geworden werken als de *Anomalies,* enkele grondleggende ontdekkingen, veel ook - noodlot van de wetenschappelijke pionier - wat al verouderd of achterhaald is. ‘O, maar,’ roepen de weinigen, die hem nog gekend hebben, of hun indrukken van hem optekenden, uit, ‘dat werk alleen, dat is Donders niet. Donders was anders dan alle anderen. Donders was Donders.’ En dan komt een poging tot karakteristiek van wat Donders dan eigenlijk was, die meestal uitloopt op een of andere anekdote. Op de Naturforscher-Versammlung van 1856 te Wenen, vertelt Stokvis, was het wachtwoord van de hele internationale geleerdenwereld: ‘Haben Sie den Donders schon gesehen?’ Dat sloeg toen vermoedelijk meer op de geleerde dan op de Jupiter, zoals in Uppsala. De grote Franse fysioloog Marey herdenkt op het Amsterdams congres van 1879 dankbaar de tijd, toen een hem goed bekend jeugdig student te Parijs tevergeefs bij zijn leermeesters aandacht vroeg voor zijn nieuwe methode van onderzoek tot hij aan de hotelkamer klopte van een beroemde buitenlander, waar hij tot diep in de nacht een belangstellend en aanmoedigend gehoor vond. Toen Donders in 1847 van de Militaire Geneeskundige School naar de universiteit overging, tekende een van zijn leerlingen, de latere Leidse hoogleraar Doyer op: ‘Hij was mijn leermeester bij uitnemendheid en gaarne had ik al mijne andere leermeesters willen missen om hem te behouden. Doch er wordt mij niet gevraagd wat ik wil of wensch. Aan de militaire school vastgeketend, moet ik daarmede voort. En nu daar met Donders mijn steun en leidsman wegvalt, heb ik een gevoel van verlatenheid, dat mij meer ter neer drukt dan ik zeggen kan.’

‘Niemand heeft zoo'n invloed op me gehad als Donders,’ zegt een andere leerling, professor Winkler, ‘hij kon je, juist op het oogenblik, dat je de studentenkroeg binnen wilde gaan bij een knoop van je jas pakken en je een uur lang in een enthousiast gesprek betrekken over een of ander probleem dat hem bezig hield, onder de vroolijke belangstelling van je vrienden achter de ruiten.’

Dergelijke anekdotes of gevleugelde woorden als: ‘Mijnheer, dat moet u gezíén hebben!’ (tegen een student die op boekjeswijsheid steunde) verliezen zonder de suggestie der persoonlijkheid hun waarde als onvergetelijke levensles. Zijn populaire roem als genezer, die veel meer op nieuw gewonnen inzichten berustte dan op intuïtieve geneeskunst als bij Boerhaave, hechtte zich minder aan zijn persoon, maar vloeide als het ware uit over de honderden die na hem die inzichten toepasten en uitbreidden. Van zijn populaire roem als man van wetenschap echter sloten die honderden zich door hun specialisering onherroepelijk af. Waar is de publieke tribune van de Koninklijke Academie waarop het lekendom zich verdrong om Donders te horen en deel te hebben aan het zelfbesef van een wetenschap die zich overal in een vreedzaam offensief voelde?

Uit al de spontane lof van zijn tijdgenoten, en men zou nog al de feestredenaars van 1888 achtereenvolgens tot getuige kunnen roepen - kan men Donders' betekenis abstraheren in deze paradox: de betekenis van onze eerste

Franciscus Cornelis Donders, omstreeks 1885. *Universiteitsmuseum, Utrecht*.

grote medische specialist was, dat hij anti-specialist en specialist tegen wil en dank was.

Het is zeer wel mogelijk, dat er in onze tijd heel wat specialisten zijn die eenzelfde standpunt innemen, maar wat Donders een heel hoofd boven zijn omgeving deed uitsteken, was, dat hij, bezeten van de gedachte ‘van de geneeskunde een wetenschap te maken’, van zijn wetenschappelijke bewustwording af betrokken in de strijd tegen wat hij de ‘droomerijen’ der teleologie noemde, in een tijd waarin het specialisme zich in noodzakelijk verzet tegen een dorre mandarijnen-wetenschap ontwikkelde, zich toch nooit door onderzoekersdrift liet inkapselen op één beperkt terrein van onderzoek. En niet minder: dat hij het uitzonderlijk begripsvermogen en de onuitputtelijke energie bezat om zich deze breedheid te veroorloven zonder tot dilettantisme of oppervlakkigheid te vervallen.

Breedheid, dat is het woord, waarin zich Donders' werk en wezen het best laat samenvatten. Onder dat licht gezien treft ons een gelijkenis: Goethe. Een wetenschappelijke Goethe, minder onstuimig - maar toch ook op zijn zeventigste jaar nog in staat het hart te veroveren van zijn jeugdig portretschilderesje - Hollandser, bedaarder, zonder de grillen van de artiest, maar in zijn stijlkwaliteiten en muzikaliteit toch niet veel minder kunstzinnig dan Goethe man-van-wetenschap was. Een Olympiër! Een Olympiër met al die kwaliteiten die wij, kinderen van een zoveel minder klassiek tijdperk, ook in die andere hemelbewoner niet zonder bevreemding bewonderen, niet zonder een zweem van afgunst ook wel ironiseren, kwaliteiten die hem enige generaties lang tot de leermeester van alle Europese oogartsen konden maken, tot de spil van de Nederlandse medische wetenschap en van een reeks van internationale congressen, tot een soort wetenschappelijk veldheer, die met een voor hem zelf en anderen onaantastbare autoriteit op het te veroveren terrein der fysiologie elk zijn plaats wees en het werk van de soldaat wist te waarderen naast dat van de generaal.

Zeker, dat zelfde Olympiërschap deed ook hem zich wel eens vergissen in de gaven van een jeugdige veelbelovende, omgaf ook hem met een aantal Eckermannetjes, die ook het onbelangrijke in hem belangrijk en zijn verzuimen tot even zovele deugden wilden maken. Die breedheid van allure zat niet alleen in zijn houding, in de altijd deftige bedaardheid tot in zijn grapjes toe, niet alleen in zijn wetenschappelijke belangstelling, maar ook in zijn karakter. Daardoor kon de voor het priesterschap bestemde zoon van de moederkerk zonder schokken van die kerk losraken zonder zich er ooit nadrukkelijk van los te máken, met een lutherse domineesdochter trouwen, de teleologie terugwijzen en Darwins leer aankondigen, de principiële materialisten voorhouden, dat er meer was dan waarvan hun filosofie droomde en de priester die hem op het eind van zijn leven bezocht, met een vriendelijk woord afwijzen. Maar die zelfde breedheid sloot hem af van de gerichte felheid waarmee zijn vriend Moleschott vocht voor een vrijheid van denken die ook zijn ideaal was. Het is opmerkelijk, dat de in Utrecht zo warm aangegloeide vriendschap tussen de beide fysiologen kennelijk verkoelt na Moleschotts roerige conflicten met de Heidelbergse Dunkelmänner en pas weer herleeft, als ze

elkaar als coryfeeën der Nederlandse en Italiaanse wetenschap op een congres te Rome in de armen vallen. Donders was te breed van opvatting om een vechter te zijn. Maar ook te breed en te evenwichtig om zich door het 'Draufgängertum' van Moleschott, al staat het hem persoonlijk tegen, te laten prikkelen en het niet te begrijpen. In een waarderende brief over Moleschotts pas verschenen *Physiologie des Stoffwechsels* (1851) vlecht hij een zachtzinnige opmerking in over het prevaleren van zakelijke waarden boven persoonlijke en vervolgt: 'Dan, mijn waarde (nu moet gij mij eens heel veel permitteeren), vind ik niet goed, dat gij zelf een oordeel over uw boek velt door in de voorrede te spreken van "een nieuw gebouw". Wezenlijk, geloof mij als iemand, die u waarachtig belangstelling toedraagt, het is niet goed zulke dingen te zeggen. Geloof mij, het zal u tot vervelens toe voor de voeten geworpen worden, der recensisten verwachting hooger stemmen, ze veel exigenter maken; en zij zullen het u geen van allen nazeggen en zouden het misschien gezegd hebben, als gij 't gezwegen had. Gij wordt miskend, gij hebt geen aan uwe talenten evenredige publieke positie; dat doet het gevoel van eigenwaarde stijgen en maakt ons minder omzichtig het te verbergen. Zo verklaar ik het mij.'

En te midden van de stormen van toejuichingen én van verzet, die een jaar later het verschijnen van de *Kreislauf des Lebens* met zijn 'ohne Phosphor kein Gedanke' verwekte, klinkt weer even bezadigd maar iets principiëler het oordeel uit Utrecht: 'Dat ik in hoofdzaken met u instem, weet gij. Toch zou ik niet gaarne 't materialisme als resultaat prediken voor de menigte die de feiten niet kent, waaruit het resultaat te trekken is. Veel beter is het geloof op autoriteit dan het ongeloof op autoriteit. Mij dunkt, dat men ontwikkeling in elke richting moet bevorderen zonder naar de uitkomsten te vragen en zonder op die uitkomsten te empieteeren. Van u zelve sprak ik niet, omdat gij ongetwijfeld zoo goed weet als ik, dat het schrijven op deze wijze uwe carrière in den weg staat.'

Voor alles een 'academisch man' noemde Stokvis hem in zijn herdenkingsrede in de Koninklijke Academie, verwijzend naar Helmholtz, die zijn echt academische welsprekendheid, naar Markowitsj, die 'une bienveillance, une aménité, une douceur toutes académiques' in hem geroemd had, verwijzend ook naar 'de deftige, afgemeten gelatenheid, waarmede hij, de toekomstige hervormer der oogheelkunde, volgens de legende zich waardig en zwijgend van de oogziekenzaal in het Militair Hospitaal te Utrecht verwijderde, toen hij van den dirigeerenden officier van gezondheid het bericht moest hooren, dat hij niet langer oogzieken behandelen mocht, omdat hij... ze allen verknoeide'.

Academisch ook was zijn houding tegenover allerlei praktische vraagstukken als het medische onderwijs, de staatsbemoeiing met volksgezondheid en medische bevoegdheid en dergelijke. Hij deed daarin gaarne zijn stem horen, zo in 1864 bij de voorbereiding van de wet op het geneeskundig staatstoezicht zelfs in een open brief aan de leden van de Staten-Generaal gericht, maar hij deed dat altijd als academicus. Van de oprichting in 1851 lid van de Koninklijke Academie en jarenlang voorzitter van de exact-weten-

schappelijke afdeling daarvan, ging zijn streven er steeds naar uit van de Academie niet slechts een centrum van wetenschappelijk leven te maken, maar vooral ook een hoogste instantie van wetenschappelijk advies voor de regering. Dat het meestal bij ongevraagde adviezen bleef, spreekt niet tegen hun waarde noch zelfs tegen hun gezag. Regeringspersonen houden niet van academische adviezen die, met wetenschappelijke precisie uitgaande van de praktische problemen, zich niet wensen te laten inperken door ‘praktische’ bezwaren. Maar dergelijke adviezen hebben ook zonder te worden opgevolgd, ja ómdat ze niet worden opgevolgd, de betekenis de normen hoog te houden.

Donders' hele persoonlijkheid was normatief. Daarin en in wat misschien zijn enige hartstocht was, zijn hartstocht voor gave klaarheid en precisie, lag het geheim van zijn invloed als docent. Want als de meeste, zo niet alle grote docenten miste hij de scherpzinnigheid van de psycholoog die zijn medemensen door heeft. De Olympiër is niet denkbaar zonder een zekere aardse naïviteit. De kleine kanten van zijn medemensen kende hij niet, zo min als hij vermoedelijk zijn eigen kleine kanten kende, ja, zo min als hij, zelfs in de wetenschap, waarvoor hij met zoveel vuur het evangelie van onderzoek en waarneming gepredikt had tegenover speculatieve ketterijen, zich blijvend kon laten boeien door het detailonderzoek dat hem nooit meer dan steunpunt en materie voor zijn scheppende fantasie kon zijn.

Van 1862-1888, ruim een kwart eeuw, bezette Donders de centrale plaats in de Nederlandse medische wetenschap. Bijgestaan door mannen als Snellen en zijn schoonzoon Engelmann die de leiding van het fysiologisch laboratorium van hem overnam, bleef hij tot het einde van zijn academische loopbaan zijn drieledige: docerende, wetenschappelijke, representatieve functie onverzwakt uitoefenen.

Studies over *De snelheid van psychische processen,* over *Spierarbeid en Warmteontwikkeling* , over de menselijke stem, over *Het chemisme der ademhaling* en de onderzoekingen van zijn laatste jaren over kleuren zien en kleurenblindheid bleven getuigen van zijn geniale invallen en zijn klaar doordenken van problemen, zoals de internationale zwerm van wetenschappelijke werkers die zijn laboratorium en het Gasthuis voor ooglijders vulde, getuigde van de magnetische kracht van zijn gesproken woord.

Bij ‘het’ jubileum van 1888 klonk slechts één klacht: dat de wet deze grijsaard, die in de bloei van zijn leven scheen te staan, dwong een taak neer te leggen, die nooit meer door één man vervuld zou kunnen worden. Slechts enkele maanden later zette een korte periode van snel verval in en in maart 1889 brak een van de meest harmonische levens af die ooit in deze verwarde mensenwereld geleefd zijn.

Eduard Douwes Dekker

Een zaaier ging uit om te zaaien

Bilderdijk is de eerste Nederlandse dichter geweest die ‘Ik’ zei. Ik - en de wereld of soms ook Ik-met-God - en de wereld. En hij was ook de eerste die meer was dan dichter alleen: een figuur, een drijvende kracht. De dichters die na hem kwamen - ze schreven veel over God en veel over de wereld, ze schreven ook wel over het eigene, o ja, over hun vrouw en kinderen, hun huis en hof, hun zaken en zorgen, maar ze zeiden niet ‘Ik’ - en de anderen. Ze werden veel gelezen en het was ook prettig en gemakkelijk bij allerlei voorkomende gelegenheden iets van hun poëzie bij de hand te hebben, maar op den duur zou men hun die gemeenzaamheid met ‘de anderen’ niet vergeven. Niet toevallig was het meest geliefde boek van de 19de eeuw, de Camera, er een waarvan de schrijver althans ik-met-een-kleine-letter zei, een gemoedelijk-superieure, een tikje neuswijze ik.

Toen in 1860 kwam Douwes Dekker en zei: Ik, Max Havelaar... Tussen Bilderdijks hoogtepunt en de Max Havelaar ligt een halve eeuw. Men kan niet zeggen, dat er in die halve eeuw in Nederland niets gebeurd was, er had zich technisch, economisch, politiek, en wetenschappelijk veel voltrokken wat het tijdsoptimisme niet geheel zonder reden de ‘vooruitgang’ noemde, maar sinds Bilderdijk de vaan van Teisterbant uit de stervende hand was gevallen, had geen vurige jeugd meer ‘trouw en manschap toegezworen’ aan welke vaan, aan welke voorganger ook.

Het stond de invloeden-historici vrij de verdere geschiedenis van de romantiek in Nederland terug te voeren op David Jacob van Lenneps rede over ‘het belangrijke van Hollands grond en oudheden voor gevoel en verbeelding’. Niet meer dan een zwakke echo van Bilderdijks God-en-ik klonk er uit de individualistische tobberijen met God van De Clercqs dagboek: ‘het geïdealiseerd lawaai’ van de redevoeringen en tijdzangen, waarin Da Costa een leven lang de bezwaren tegen de geest der eeuw van een vijfentwintigjarige grijsaard herhaalde, maakte buiten de kring van het Reveil alleen indruk als retoriek in dichtmaat - wat toen veelal als poëzie gold. Potgieter, even afkerig van de geest van 1813 als Bilderdijk en Da Costa, had gemeend het jeugdig verzet een *Gids* te kunnen geven in de schimmige gestalte van de Vooruitgang. Dichterlijk heldendom en persoonlijk leiderschap gingen niet alleen tegen zijn bescheiden aard, maar ook tegen zijn consequent liberalisme-naar-de-geest in, waren voor hem onafscheidelijk van dwang, dweperij en mateloosheid: ‘Onze dagen... eischen een dichter van anderen stempel, die niet, als Byron, strijd voert tegen godsdienst en beschaving, die eerbied hebbe voor orde,’ schreef hij en het ‘gareel’ zelfs van ‘den Thor’ leek hem voor een man met zelfrespect onverdraaglijk. Thorbecke zelf, toch jarenlang de erkende leider van de liberalen, deed zich in zijn zakelijke zelfbe-

heersing meer als de overtuigde vertegenwoordiger van een beginsel dan als de voorganger van een groep overtuigden voor.

In Nederland begint de 19de eeuw eigenlijk met de ontgoocheling van 1830. In de jaren '30, '40, '50 is er politiek, sociaal en wetenschappelijk belangrijk werk gedaan, maar in geest en toon ervan handhaaft zich een onpersoonlijke gematigdheid, die ons alle energie, idealisme, strijdlust ten spijt, altijd in het onzekere laat omtrent het geboortejaar van de handelende personen. Men bleef voor alles deftig en hield gezamenlijk de stand van het vaderland op en de uitzonderingen, die er waren: Van Lennep, de joviale, Huet, de kritische en Van Vloten, de krakelende, wekten instemming of ergernis, maar geen enthousiasme. Men nam alles ernstig en niets tragisch.

Toen kwam Douwes Dekker en schreef een boek over de Javaan die verdrukt werd. Als hij dat alleen gedaan had, zouden weinigen naar hem geluisterd hebben, want Java was ver weg. Maar hij zei: 'Ik heb veel geleden.' 'Bliksems mooi,' zei Van Lennep die in zijn jeugd aan de voeten van Bilderdijk gezeten had en met dat gevoel voor het tragische, dat meer grappenmakers eigen is, de toon herkende. Douwes Dekker nam zijn zaak tragisch, zeer tragisch en vele dingen die naar het scheen altijd ernstig waren geweest, nam hij niet ernstig. Dat wekte veel beroering en ergernis, maar in Frascati stond men op om elkaar de tengere blonde man met de helblauwe ogen te wijzen en honderden jonge mensen bereidden er zich in stilte op voor zijn schildknaap te zijn, als hij zijn keizerrijk Insulinde zou gaan veroveren. Hij zond zijn bundeltjes *Ideën* de wereld in en honderden jongens en meisjes lazen ze heimelijk bij een kaarsje en ontdekten hun eigen hart, dat nooit had willen ontwaken bij de kunst-goud-op-snee van Tollens, Ten Kate en Beets, en de moedigsten schreven hem roerende en dappere briefjes. Honderden onontwikkelden lazen ze en hun gekneusd zelfbesef ademde op, door zijn toverwoord ontslagen van het juk der nederigheid tegenover duizend en één onaantastbaarheden van geloof, wetenschap en maatschappij en op de zolder van zijn uitgever timmerden enkelen hunner vol toewijding een paar kamertjes voor hun bevrijder, ze leerden het gebed van de onwetende van buiten en de beduimelde deeltjes van bespaarde stuivers gekocht, gingen van hand tot hand. Hij schreef zijn *Vorstenschool* en alle jonge harten, die nog niet de kleuren van de keizer van Insulinde droegen, namen die van koningin Louise aan. Hij schreef *Woutertje Pieterse,* het epos van de in het kleinburgerdom gevangen vurige ziel en alle vurige zielen op kweek- en normaalscholen - en dat waren er velen in die dagen - herkenden met een schok van verrukking zich zelf. Ze brachten hun leermeesters in 'stijl' tot wanhoop door opstellen die naar een bescheiden plaatsje in het pak van Sjaalman dongen, ze gingen zondagsmorgens de duinen in in plaats van naar de kerk en braveerden drie generaties het gezag door niet anders dan ''t'-s en ''n'-s in plaats van 'het'-s en 'een'-s in sollicitatiebrieven te schrijven.

Douwes Dekker stak als schrijver een hoofd boven al zijn tijdgenoten uit, maar toch had hij gelijk, meer gelijk misschien dan hij zelf wist, wanneer hij hulde voor zijn 'kunsttalent' afwees, want het was hem instrument, nooit doel van zijn zending en juist daardoor wellicht ontwikkelde het zich zo doel-

Eduard Douwes Dekker, omstreeks 1860. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

matig-rijk. Het was zijn aanhangers - kan men van aanhangers spreken bij een man, die nooit een stelsel verkondigd heeft? - alsof zij van de wieg af dwang, bekrompenheid en baatzucht hadden gehaat, maar Dekker had die haat gestalte gegeven, alsof ze van de wieg af de vrije gedachte hadden liefgehad, maar hoe dit vormloos en schijnbaar-negatief ideaal hoog te houden tegenover een wereld vol autoriteiten, een kerk vol heiligen en geloofshelden vóór Dekker zei: 'Ik, Multatuli, Jezus en ik,' en daarmee het kiemende vrije denken een Meester en een Martelaar gaf.

Het is geen toeval dat Eduard Douwes Dekker de scholing tot dit martelaarschap voor een groot deel buiten Nederland doorliep.

Geboren op 2 maart 1820 in de Korsjespoortsteeg te Amsterdam als zoon van een zeekapitein, ging hij na een halfweg mislukte gymnasiale en een evenmin geslaagde kantoorloopbaan op achttienjarige leeftijd op zijn vaders schip mee naar Indië. Let wel: een intelligent, gevoelig kind en twee mislukkingen nog voor hij twintig is. Nederlagen, niet van hem alleen, maar die het nerveuze, fiere, ridderlijke kind moest delen - o gruwel - met het solide omhoogstrevend kleinburgerlijk milieu waar hij uit stamde.

Indië betekende voor hem de kans om opnieuw te beginnen: op Batavia vond hij dadelijk een plaats als klerk bij de Algemene Rekenkamer met het vooruitzicht op een onbegrensde loopbaan in de nog door geen exameneisen afgesloten ambtelijke hiërarchie. Maar dat was niet het voornaamste. Met achterlating op de zolder in de Korsjespoortsteeg van het drukkend pak van zijn mislukkingen, van zijn eng menistenmilieu, van deugdjes en zondetjes, van fatsoen en stand, kon hij nu in een nieuw land een nieuw leven beginnen naar nieuwe normen; de normen van zijn Franse romans en van zijn eigen hoogmoedig hart. Want hoogmoedig was hij. Dekker zelf wie het geenszins aan zelfkennis ontbrak, heeft in de vele zelfbeschouwingen en zelfontmaskeringen die we in zijn werk tegenkomen, herhaaldelijk en uitdagend op die hoogmoed - 'moed om hoog te staan' - gewezen. Opmerkelijk in die zelfbeschouwingen - en in zijn hele psychologie trouwens - is zijn voor die tijd ongewoon besef van de polariteit der menselijke eigenschappen, het besef, dat het formaat van een karakter niet blijkt uit een balans van 'goede' en 'slechte' eigenschappen, maar uit de intensiteit van op zich zelf neutrale kwaliteiten die zich in iedere richting kunnen ontwikkelen en doen gelden. Men kan Dekker niet verwijten, dat hij in zijn zeer scherpzinnige zelfontledingen zich eigenschappen toedichtte die hij niet bezat, wél dat hij geneigd was van die eigenschappen steeds de 'goede' kant boven te keren. Want Eduard Douwes Dekker was een van die uitverkorenen die, door welke onnaspeurlijke oorzaken van aanleg of vroegste ontwikkeling dan ook, het bewuste leven binnengaan met het vaste voornemen een held te worden.

Indië bood meer kans aan helden dan het Amsterdam van de jaren '40. Als ambtenaar maakte zijn vlugge intelligentie hem binnen enkele maanden facile princeps onder zijn jonge collega's en in de Bataviase 'monde' viel het hem evenmin moeilijk door zijn geestigheid, zijn romantische bravourestukjes, zijn weddenschappen, zijn duels de roep van een briljante en excentrieke

geest te verwerven. Nu is excentriciteit een eigenschap waarvan zelfs de toenmalige Bataviase burger de polariteit al kende: zeer lofwaardig in een gangmaker op de sociëteit, maar onaanvaardbaar in een schoonzoon, oordeelde de vader van de beeldschone Caroline Versteeg. Dekker toonde zich bereid tot een offer door het - katholieke - geloof van zijn geliefde aan te nemen, maar toen vader en dochter ook daarna hun reserves behielden, wees hij een Jacobs rol met een kort en krachtig: 'Loop met je dochter naar de maan!' van de hand. Hooghartige mensen als Dekker deugen niet voor een ongelukkige liefde, zijn hele verdere leven zou bewijzen, dat bemind worden voor hem meer betekende dan beminnen.

Hij had inmiddels - misschien om zijn positie te verbeteren - overplaatsing aangevraagd en zo kwam hij dan met een gekneusde trots die hij voor een gebroken hart hield, in oktober 1842 als controleur op Natal. Toentertijd vertegenwoordigde een controleur op een buitenbezitting als Natal in zijn persoon niet alleen het Nederlands gezag, maar ook heel de superioriteit van het blanke ras, heel de Europese beschaving. 'Men is,' schreef hij zelf later in zijn *Ideën,* 'op zoo'n plaatsje iets meer nog dan de eerste. Men is álles en menige Caesar zou daarmee tevreden kunnen zijn.' De tweeëntwintigjarige dromer die over het vermogen beschikte zich een Caesar te voelen, was er tevreden, omdat hij heel zijn leven lang en alle ontgoocheling en verbittering ten spijt vast hield aan het ideaal 'alles' te zijn. Hij wilde 'alles' zijn in iedere functie, in iedere rol die hij vervulde, alles voor zijn volk en alles voor zijn onderhorigen, alles voor zijn vrouw en alles voor al zijn geliefden, alles voor zijn kinderen, voor zijn vrienden, voor de Amsterdamse weesjes en voor iedere bedelaar die een beroep deed op zijn grootmoedigheid. Een dergelijk ideaal is voor de niet in het purper geborene alleen ten naaste bij bereikbaar als bestuursambtenaar op een buitenpost. Ware Douwes Dekker als kroonprins geboren, hij zou een van die verlichte despoten geworden zijn die er een onuitputtelijk behagen in scheppen iedere dag opnieuw hun onderzaten te verrassen met zegenrijke wetten, hersteld onrecht en beurzen vol goudstukken en zich zelf met de veelsoortige uitingen van de dankbaarheid en aanhankelijkheid hunner landskinderen - die zij niet het hart moeten hebben hun te weigeren.

Nu zijn wieg in de Korsjespoortsteeg had gestaan, trok hij met Natal een lot van Europa vaststelde, voor nog iemand voorzien kon, dat hij op Europa wier pepertuinen hij in opdracht van de grote heer op Batavia kwam inspecteren, voor de knoeiende kooplieden die hij voor zijn rechterstoel daagde, voor 'de kleine freule' Si Oepi Keteh die hij tot zijn favoriete verhief; hij voelde zich 'alles' in zijn verzet tegen ambtelijke sleur, zijn hooghartig afwijzen van de bijverdiensten der kleine knoeierijen, in de grootscheepse plannen tot aanleg van een haven te Natal en ter bevordering van het welzijn van de bevolking en zelfs in het gebrek aan belangstelling die deze plannen bij zijn chefs ontmoetten. Maar naast deze daden en plannen tot daden ontdekte hij nog een andere weg om 'alles' te zijn, de weg der Verbeelding, de Gedachte, die de Daad vervangt en er bovenuit groeit. Uit Natal stammen de 'Jongelingsdromen', de 'losse bladen uit het dagboek van een oud man', de Napo-

leonsdroom waarin hij zelf al die tegenstelling tussen Daad en Gedachte stelt en de Gedachte de kroon uitreikt, maar dan nog de Gedachte als moeder van de Daad: ‘Bewondert gij Napoleon om zijne krijgskunst? Misschien ordenden sommige souslieutenants hunne pelotons beter dan hij zijne legers. Om zijne dapperheid? Was hij dapperder dan de braven die hem vergezelden? Napoleon was groot toen hij met het hoofd in de hand nadacht en het lot van Europa vaststelde, voor nog iemand voorzien kon, dat hij op Europa eenigen invloed zoude kunnen uitoefenen.’ En dan even verder: ‘Ik zit met het hoofd in de hand en peins... Wanneer ik ooit voor het oog van de wereld schitteren zal, men danke het dit ogenblik!’

Reeds in juli 1843 werd Dekker door de gouverneur van Sumatra's Westkust, generaal Michiels, van zijn post ontheven wegens een kastekort, door zijn weinig soepele chef aan ‘fraude’ toegeschreven, door onbevangen onderzoekers met name door de redactie van de *Volledige Werken* aan een boekhoudkundige fout ten gevolge van gebrek aan ervaring en aan onderschatting der kleine plichten tegenover de grote. In de *Max Havelaar* kan men lezen op welke avontuurlijke wijze de geschorste ambtenaar gedurende elf maanden te Padang zich zelf in het leven, zijn chef in een voortdurende ergernis en zijn medeburgers in spanning hield. In het drama *De Eerlooze,* later als *De Bruid daarboven* uitgegeven, dat hij in zijn Padangse ballingschap schreef, kan men somber-geromantiseerd zijn ongelukkige liefde voor Caroline en de eerroof van generaal Michiels terugvinden.

In 1845 kreeg hij, naar Java teruggekeerd gelegenheid tot revanche, eerst als kommies te Krawang, dan te Poerworedjo. Op de theeplantage Parakan Salak ontmoette hij de jonge baronesse Everdine van Wijnbergen, met wie hij in 1846 huwde en in oktober 1848 naar Menado trok als secretaris van de resident Scherius, een plaatsing die als een eerherstel kon worden beschouwd.

Dekkers uiterlijk en innerlijk leven te Menado kennen we vrij nauwkeurig uit een lange, niet verzonden ‘praatbrief’, gericht aan zijn broer Pieter die doopsgezind predikant in Den Helder was, en uit het door Huet, nadat het contact tussen hen verbroken was, buiten voorkennis van Dekker zelf gepubliceerde zogenaamde *Dagboek* , dat is samengesteld uit een aantal brieven gericht aan de uitgever Kruseman te Haarlem. Hieruit blijkt, dat Dekker zijn functie die hij niet zonder voldoening en ondanks zijn befaamde ‘excentriciteit’ ook tot genoegen van zijn chef vervulde, meer en meer als slechts een voorlopige bestemming ging zien. In de verlovingstijd had hij al brieven aan Tine geschreven waarvan de quintessence zich laat samenvatten in een zinnetje uit de aanhef van zijn latere *Millioenenstudieën* : ‘Ik zocht magt om goed te doen.’ In het *Dagboek* lezen we: ‘Het is het eerst dat ik dus schrijf. Het is een voorspel van mijn vast voornemen om tot het volk te spreken. Ik ben zwanger van denkbeelden; over weinige dagen ben ik 31 jaar - het is tijd, tijd, - nu of nooit, dat is *weldra* of nooit. 31 jaar! En ik heb nog niets gedaan!’

Was het de kennelijk toenemende angst in een uithoek van de wereld de kans van zijn leven te verzuimen (hij was begin 1852 assistent-resident op Ambon geworden), was het ergernis over het afwijzen door de regering van

De regent van Lebak, Raden Adhipatti Karta Natta Nagara, in 1856. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

Scherius' advies hem tot zijn opvolger te benoemen, of maakte hij zich zorgen over de verergering van de leverkwaal die hem in 1851 had aangetast, of was het dat alles tezamen, wat Dekker in de loop van '52 in een zodanige toestand van zenuwoverspanning bracht, dat hij in september van dat jaar tot ‘herstel van gezondheid’ naar Europa vertrok?

Het in 1854 nog eens verlengde verlof beantwoordde niet aan de hooggespannen verwachtingen. Zeker, daar waren de kleine vreugden van het weer thuis zijn in eigen land, de nieuwe haring en de boerenkool, er was na acht jaar wachten de grote vreugde van de geboorte van hun eerste kind, Eduard (‘de kleine Max’), maar de spanning tussen zijn Napoleonplannen en de mogelijkheid die te verwezenlijken moest zoveel groter worden nu geen verbanning op een buitenpost die verwezenlijking meer in de weg stond, en intussen benamen de vele kleine vorstelijke verplichtingen van het held-zijn, waaraan hij zich niet kon onttrekken en de illusie met één slag de ‘magt om goed te doen’ te veroveren hem de gelegenheid en de rust bescheidener eerzuchten na te streven. Hij zwierf door Nederland, Frankrijk en West-Duitsland op jacht naar een mogelijke erfenis en speelbankgeluk, als even zoveel verlokkende sirenen drongen zich de nobele daden aan hem op: het was of alle verlaten meisjes en radeloze huisvaders noodzakelijk zijn pad kruisten. Toen hij na herhaald uitstel in mei 1855 naar Indië terugkeerde, ging hij gebukt onder een drukkende schuldenlast die hem zijn verder leven als een nooit wijkende schaduw zou blijven volgen en onder het besef, dat hij drie jaar in een uit de lethargie der restauratie ontwakend Europa had geleefd en nog altijd ‘niets gedaan’ had, ja zelfs niet zijn plan had kunnen verwezenlijken een doctoraat in de letteren of een kamerlidmaatschap te veroveren. ‘Het nu of nooit’ van zijn thuisreis moet hem op de nieuwe uitreis nog dwingender bijna desperaat-dwingend vervuld hebben. En de onverbeterlijke illusionist die hij zijn leven lang ondanks alle teleurstellingen zou blijven, moet dadelijk zijn nieuwe weg gezien hebben, toen hij op Buitenzorg in afwachting van herplaatsing de gouverneur-generaal Duymaer van Twist ontmoette die later (in een brief van 1882) getuigde, dat Dekker in enige gesprekken zijn ‘sympathie verworven had door zijn hart voor den inlander’. ‘Toen Lebak openkwam,’ vervolgt de brief, ‘en ik wist, dat dáár de toestand der bevolking veel te wenschen overliet, dacht ik, dat hij daar de regte man op de regte plaats zou zijn en ofschoon de Raad v. Indië hem niet had voorgedragen, benoemde ik hem tot assistent-resident.’

Het vervolg der geschiedenis is overbekend en veelomstreden. Wat dreef Dekker tot zijn, naar het oordeel van zijn bestrijders ‘onbesuisd’ optreden in Lebak, dat tot zijn ontslag op verzoek voerde en het uitgangspunt werd van de moeizame odyssee van hem en zijn gezin? Het is even onnodig als onmogelijk in dit kort bestek de verschillende inzichten daaromtrent tegenover elkaar te zetten. Want hoe die inzichten ook nog in detailkwesties, in psychische interpretatie en in morele waardering uiteen mogen lopen, enkele punten staan vast:

1 dat Douwer Dekker gelijk had met zijn beschuldigingen tegen de Javaanse hoofden te Lebak, althans, zou men er misschien aan toe moeten voe-

gen, vanuit een westerse moraal;

2 dat hij zich zelf en anderen in dit conflict de strenge normen van een helden-code heeft gesteld, hetzij omdat hij naar de opvatting van zijn verheerlijkers tont court in alles een held was, hetzij omdat hij in zijn geestelijke ontwikkeling het kritieke ogenblik bereikt had waarop hij uit psychische noodzaak een held moest zijn;

3 dat het niet voldoende is peinzend met het hoofd in de handen denkbeelden te scheppen om een zegenend beheerser der mensen te worden, maar dat men daartoe op zijn minst het zenuwgestel van een Napoleon moet hebben en liefst een kroon in zijn luiermand vinden;

en 4 dat Dekkers tegenspelers in het Lebakdrama, Brest van Kempen, Duymaer van Twist en Langeveld van Hemert middelmatige, brave mensen waren die tegenover het absolute en bovenaardse Recht van de ‘excentrieke’ Dekker, het vanzelfsprekend gelijk van de bemiddelende middenman plaatsten, dat in deze onvolmaakte wereld aan het langste eind pleegt te trekken.

Na enige vergeefse pogingen om in Indië een nieuwe werkkring te vinden, liet Dekker Tine, die een tweede kind verwachtte, onder de hoede van zijn broer Jan in Indië achter en keerde naar Europa terug om daar eerherstel en een nieuwe toekomst te zoeken. Maar hij zocht deze beide niet langs de gebruikelijke weg van audiëntie, rekwest en sollicitatie. Uit heel het tumultueuze leven van Douwes Dekker, dat steeds van een lawine van brieven vergezeld ging, is ons geen tijdperk minder bekend dan dat tussen zijn vertrek van Soerabaja in april 1857 en de aankomst van Tine en de kinderen te Luik in de zomer 1859. Als een bevrijde vogel, als een jongen die te lang in het gareel van de school gelopen heeft, genoot hij van de reis over Ceylon en Caïro naar Marseille, zwierf hij van avontuur tot avontuur in Zuid-Frankrijk en Duitsland.

Het komt me voor dat er in het vele - al te vele - dat er over Dekker en zijn gezin geschreven is, te weinig betekenis wordt toegekend aan dit romantisch intermezzo. Weinig huwelijken zijn tegen een dergelijk intermezzo bestand en dat van Dekker en Tine was het in ieder geval niet tegen de nasleep ervan. Ruim twee jaar lang was hij de held incognito geweest die nu, met de zekerheid van zijn grote daad in de rug en met zijn sprankelend vermogen de dag te genieten en van iedere ontmoeting een avontuur te maken, ondanks de toenemende kwelling der geldzorgen zich overgaf aan het vrije zwerversleven. Tot hij opeens voor de incarnatie van de zorg stond: Tine, met twee kinderen aan haar rokken en een baboe op de hielen in de kleumerige en verreisde ontreddering der ouderwetse verlofgangers, door de burgemeester - en de straatjeugd! - van Visée voor kermisklanten aangezien en daarom vriendelijk verzocht zijn gemeente te willen verlaten. Bij die ontmoeting in Luik moet de baronesse Van Wijnbergen in Dekkers ogen ‘de arme tobster’ geworden zijn die zich alleen als de heldin van Havelaar kon handhaven door gescheiden van haar man een leven van volslagen onderworpenheid en zelfverloochening te leiden en gedoemd was door die zelfverloochening het schuldgevoel waardoor dit overprikkeld geweten zijn leven lang meer gekweld werd dan door al zijn schulden, nog te verzwaren.

In januari 1858 had Dekker, door geldnood gedreven, in een uitvoerig geschrift, in oktober 1860 gepubliceerd als de *Brief aan den gouverneur-generaal in ruste,* nogmaals een beroep gedaan op het rechtvaardigheidsgevoel van Duymaer van Twist en hem verzocht mede te werken tot zijn eervolle herbenoeming in Indië, maar deze had op dit zakelijk, maar zelfbewust bestoog, eindigende met de woorden: ‘Maar, Excellentie, anders dienen dan ik te Lebak diende, kan ik niet!’ geen antwoord gegeven. Zeker heeft Dekker al tijdens zijn grote zwerftocht een aantal fragmenten opgesteld, die later een plaats zouden vinden in de Havelaar. Maar pas na de terugkeer van Tine en de kinderen die na enige omzwervingen een voorlopig onderdak vonden op het buiten dat Jan Douwes Dekker te Brummen had betrokken, werd de geest over hem vaardig om zijn verweerschrift in één ruk te voltooien. Het kwam tot stand op een dakkamertje van het estaminet ‘Au Prince Belge’ te Brussel, waarvan de goedmoedige waard hem al meer logies op krediet had gegeven en het paste geheel in de tragisch-romantische sfeer van zijn ontstaan, dat de schrijver het ondertekende met het pseudoniem Multatuli waaronder hij ook al in 1859 zijn drama *De Eerlooze* naar Amsterdam had gezonden.

Het is overbekend, hoe het onder zo drukkende omstandigheden geschreven boek zijn eerste enthousiaste bewonderaar vond in de rijksadvocaat en romanschrijver mr. Jacob van Lennep, die spontaan aanbood er een uitgever voor te zoeken en van de hem daartoe verstrekte machtiging gebruik maakte om ervoor te zorgen, dat het ‘bliksemsmooie’, maar gevaarlijke boek geen volksboek werd, aangezien hij het als verraad jegens zijn vaderland zou beschouwen, ‘indien ik uw boek had doen strekken, om 't schuim dier Natie, hier en in Indiën, in beweging te brengen om den moorddolk te doen wetten en de fakkel der vernieling te doen zwaaien en rampen zonder tal over het land mijner geboorte te storten’, gelijk hij zich later in een ‘Open Brief’ verdedigde. Dat Dekker in de val liep, moet niet uitsluitend uit de grotere juridische routine van de rijksadvocaat verklaard worden. Ook bij hem zelf stond, nadat het boek al geheel af was, het besluit tot een ‘beroep op het volk’ nog geenszins vast. Hij was geen volksman en hij mocht zich dan al voorbijgaand laten bekoren door de eerbiedige bewondering van een paar eenvoudige handwerkslieden-Dageraad-mannen, in de loop der jaren zou de aanhankelijkheid van het ontwakend proletariaat voor zijn held Multatuli steeds minder wederkerig blijken. Maar er was nog iets anders. Men heeft Dekker wel verweten, dat hij in onderhandelingen in deze tijd gevoerd met Van Lennep en de minister van Koloniën Rochussen, zijn manuscript als een soort chantagemiddel zou hebben gebruikt en bereid zou zijn geweest het voor een eervolle positie in Indië te laten afkopen. Hij zelf heeft die beschuldiging verontwaardigd en met recht afgewezen. Zijn twijfel in die laatste maanden van '59 hangt niet tussen zijn boek en zijn baantje, maar tussen Verbeelding en Daad, tussen twee koninkrijken, waartoe hij zich beide gerechtigd achtte. Nog altijd had hij geen afstand gedaan van zijn Napoleon-illusies. Hij zou dat nooit doen. Maar geleidelijk zouden ze zich noodgedwongen verplaatsen van het terrein van de Daad naar dat van de Verbeelding en

‘Tine’, Everdine Hubertine Douwes Dekker-baronesse van Wijnbergen, omstreeks 1860.
Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag.

naarmate hij in deze terugtocht moet berusten, zou zijn afkeer van de 'literatuur', en zijn opmerkelijke ambivalente trots op en verachting voor zijn 'kunsttalent' toenemen. Uit zijn onderhandelingen met Rochussen is echter duidelijk, dat hij op dat ogenblik nog geen afstand had gedaan van de praktische verwerkelijking van zijn illusies via een, zij het dan uitzonderlijk voorspoedige, maar immers geheel bij zijn uitzonderlijke kwaliteiten passende loopbaan via raad van Indië naar het gouverneur-generaalschap. Dáárvoor was hij graag bereid het surrogaat der Verbeelding te offeren, maar niet voor de 'eervolle, onafhankelijke en winstgevende betrekking in de West', die misschien een royale genoegdoening voor een gepasseerd ambtenaar mocht zijn, maar geen recht voor de Javaan en daarmee het einde van Dekker als held.

De *Max Havelaar* is met dé *Gijsbrecht,* dé *Camera* en dé *Mei* een van de weinige Nederlandse literaire werken die wij zonder meer met het bepalend lidwoord aanduiden. De literaire waarde dezer vier laat zich moeilijk vergelijken, maar het uitzonderlijke van de Havelaar is wel, dat hier een verweerschrift, een soort pamflet tot klassiek werk werd en na ruim driekwart eeuw nog altijd één van onze weinige levende klassieken. Dat is natuurlijk geen toeval: Douwes Dekker is een van de grootste zo niet de grootste Nederlandse prozaïst geweest en het lot, dat hem de Verbeelding deed dienen in plaats van de Daad was niet blind: ondanks zijn goede staat van dienst als ambtenaar en zijn hoge bedoelingen zou hij zeker niet één van onze grootste regeerders geweest zijn. Maar niettemin dankt de *Max Havelaar* zijn uitzonderlijke betekenis, óók als literair werk, aan het feit dat de schrijver ervan geen literaat was en dat het tot het bedenkelijke genre der tendens-literatuur behoorde. Want daardoor maakte hij zich met één ruk los van de traditionele platgeprate en drooggekauwde taal- en beelden-'schat' van onze literaire biedermeierei en begon bij het natuurlijk begin van een man die wat te zeggen heeft en het zo wil zeggen dat het de mensen ráákt.

In die directe toon ligt de kern van zijn veelzijdige waarde: als kunstwerk, als stimulans van het Nederlandse geestesleven en als pleidooi voor de Javaan-die-een-mens-is. Het merkwaardigst is dat zeker ten aanzien van de laatstgenoemde functie, die immers in de bedoeling van de schrijver zin en uitgangspunt van zijn werk was. De kern van dit pleidooi is hoofdzaak en de geest die erdoor werd gewekt, maar een lijn, een plan, een program geeft het nergens zo min als Dekkers latere geschriften over koloniale politiek. Een program dat eventueel ook door anderen kon worden uitgevoerd, Cultuurstelsel of Vrije Arbeid, Volksontwikkeling, waar... Duymaer van Twist al voor zou pleiten, zelfbestuur, het waren voor hem geen problemen. Bij zijn ijveren voor het welzijn van de Javaan dacht hij minder aan een programma dan aan een persoon: aan de eerste persoon. Hij, de verlichte despoot, stond met al zijn gaven, al zijn werkkracht, al zijn offervaardigheid klaar om het Javaanse volk gelukkig te maken; wat was er meer nodig dan hem ruim baan te laten? Het was de toon van zijn pleidooi, niet de taak, die hij het Nederlandse volk stelde, waardoor mr. C. Th. van Deventer nog in 1910 schreef, dat de Havelaar 'de krachtigste factor is geweest om te komen tot wat wij thans de ethische koloniale politiek noemen'. Het is die toon, die on-

danks alle anti-propaganda op de scholen in het oude Indië nog altijd de jonge nationaal-bewuste Indonesiërs in het hart treft, al gaat door hen niet in vervulling, wat Dekker eens schreef: ‘Er zal gestreden worden in mijn naam, als ik zelf niet meer daar zal zijn.’ Het jonge Indonesë strijdt niet in de naam van de man die het zijn bescherming gaf, maar kent hem toch ook als een soort erflater: na '47 is er grondig opruiming gehouden in de nomenclatuur van de Bandoengse dichtersbuurt vol Hollandse villaatjes, waar Da Costa, Ten Kate en heel onze 19de-eeuwse zangberg vernoemd was, maar de Djalan Multatuli is gehandhaafd.

De onmiddellijke opgang die het boek maakte, gaf Dekker een korte periode van algehele voldoening. Als veel mensen die zich tot een grootse taak geroepen weten, uiterst gevoelig voor lof en kritiek, zonde hij zich in de populariteit van de beroemde man en vooral in de belangstelling der vrouwen; als ieder die met vuur een zaak verdedigd heeft, genoot hij van zijn klaarblijkelijk gelijk; als de fantast die hij was, zwolg hij in de luchtkastelen die hij op deze eerste verovering bouwde. Maar het allermooiste was toch, dat hij door min of meer noodgedwongen de Daad voor de Verbeelding op te geven zijn meest ingrijpende Daad had gedaan. Door zijn boek zou hij voor de Javaan, voor zijn gezin, voor zich zelf, voor de mensheid bereiken, wat hij door een leven lang te ‘dienen zoals hij te Lebak gediend had’ niet had kunnen bereiken. En zijn daad bevleugelde weer zijn verbeelding: raad van Indië, gouverneur-generaal, och wat!

Zijn nichtje Sietske Abrahamsz, de inspiratrice van de *Minnebrieven,* schreef later over deze tijd: ‘Eens mij alleen treffende, verklaarde hij me in een soort extase, Keizer te willen worden, en dat daarheen zijn politieke plannen leidden. Schriftelijk volgde uiteenzetting van de erfopvolging bij de inlandsche vorsten van Sumatra. Geen zoons of dochters erfden den troon, maar de zusters kinderen, en door Multatuli werd ik uitverkoren als Kroonprinses van Insulinde. Op de munt van 't nieuwe Keizerrijk zou de beeldenaar mijn kop vertoonen. Voorloopig zou mijn titel worden: Hertogin van Sumatra.’

De ontgoocheling ten aanzien van het effect van het boek voor de Havelaarzaak liet niet lang op zich wachten. Tussen bewonderend enthousiasme en daadwerkelijke steun was nog een hele afstand, zeker in het Nederland van 1860 en zeer zeker ten aanzien van een man die de spraakmakende gemeente nog altijd velerlei aanleiding gaf hem ‘excentriek’ te noemen. Hij ondervond het smartelijk, toen hij in het najaar van 1860 een beroep deed op de Nederlandse kiezers door zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer en... tien stemmen haalde, hij ondervond het toen kort daarop een ‘Nationale Inschrijving’ ten behoeve van Dekker en zijn gezin door prof. Veth en anderen op touw gezet, strandde op het voorbehoud van dan deze dan die der organisatoren. Bovendien werden zijn beschermers vermoedelijk meer nog dan door zijn ‘excentriciteit’ afgeschrikt door het individualisme van de verlichte despoot; Dekker dacht er niet aan, zoals sommige van hen gretig verwacht hadden, in zijn tekort aan programma te voorzien door het hunne,

met name dat van de voorstanders van ‘Vrije Arbeid’, over te nemen, want zo hij al de uitvoerders van het cultuurstelsel scherp gegeseld had, die konden althans door de vorst op wie hij een beroep had gedaan, ten goede geleid worden, terwijl het Vrije Arbeidstelsel de Javaan zonder bescherming zou overleveren aan de winzucht van een onbeperkt aantal particuliere ondernemers. Hij dacht er evenmin aan in te gaan op een uitnodiging van Rochussen: ‘Zou het niet goed zijn zoo UEd. eens een niet overdreven brochure schreef om het gezag te steunen?’ en sneed zich met de gedachte: gij kunt achter mij gaan staan, maar ik nooit achter u, de mogelijkheid van een politieke loopbaan in een parlementaire staat onherroepelijk af. Dekker - het was zijn kracht en zijn zwakheid - sneed zich na Lebak alle mogelijkheden af, omdat iedere mogelijkheid tot de daad de mogelijkheid tot de mislukking inhield. De mislukking wel te verstaan gemeten aan de absolute eisen die hij zich zelf en anderen stelde. Men heeft er zijn invloedrijke tijdgenoten een verwijt van gemaakt, dat men de zwoegende, tobbende, altijd met geldzorgen kampende man geen post als conservator of museum-directeur bezorgd heeft. Zeker, dat had men moeten doen, maar even zeker had hij een dergelijke functie onmiddellijk of na korte tijd moeten afwijzen, omdat ze de capitulatie van het heldendom zou betekenen.

Hij werd schrijver uit noodzaak: na de Havelaar in mei '60, verscheen in september de *Brief aan ds. T.W. Francken. J. Az.,* in oktober de al eerder genoemde aan Duymaer van Twist en *Aan de Stemgerechtigden in het Kiesdistrict Tiel,* in maart '61 het *Gebed van den Onwetende,* in mei *Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb* (ten behoeve van overstromingsslachtoffers op Java), in augustus van hetzelfde jaar nog de *Minnebrieven,* in januari '62 *Over vrije Arbeid in Nederlandsch Indië,* waarin het verschijnen in afleveringen van de *Ideën* wordt aangekondigd. Schrijver uit materiële noodzaak - de nadrukkelijkheid, waarmee deze geboren schrijver dat steeds weer herhaalde en steeds weer zijn verachting uitsprak over het talent dat hem zo dierbaar was en dat hij zelf onder de grootste der wereldliteratuur telde, het is alles een nooit aflatende zelfverdediging tegen zijn drukkend schuldgevoel om het verzuimde daadwerkelijke heldendom. Schrijver uit innerlijke noodzaak, omdat zijn niet te breken of te buigen ‘hoge moed’ alleen door een vlucht-in-de-verbeelding het heldendom kan realiseren.

Eenmaal op die weg, bestaat er geen grens voor de man die over zijn verbeelding en over zijn middelen om die verbeelding in woorden te vatten beschikte. In zijn brieven wemelt het van uitspraken die getuigen én van dat schuldgevoel over de verzuimde daad en van de voortdurende dwang dat door verbeeldingsdaden en verbeelde macht-tot-daden te compenseren. En van angst voor alles wat aan die macht afbreuk zou kunnen doen.

In een brief in 1863 aan Mimi schreef hij: ‘Lang, lang geleden zag ik dat ik magt nodig had, veel magt, onbegrensde magt... Op mijn 22ste jaar beloofde ik mijzelf... een genie te zijn, dat alles wist, alles begreep, alles kon, en nu nog wanneer ik mijzelf betrap op niet kennen of kunnen, komt het mij meer voor als moedwillige woordbreuk, dan als ongewilde en betreurde zwakte.’

Multatuli in Brussel, tijdens het schrijven van de *Max Havelaar*. Litho door Johan Braakensiek. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

In diezelfde brief: ‘O, hadde ik in plaats van den zachtmoedigen weg der overreding en van geduld, den weg gekozen van geweld! Te Lebak had het mij één woord gekost, en de opstand was dáár geweest.’

In een eerdere brief verontschuldigde hij zich met gebrek aan reisgeld over zijn verzuim om deel te nemen aan de opstand in Polen en Garibaldi's vrijheidsstrijd. Ministers die met hem onderhandelden over de mogelijkheid van zijn eerherstel, zag hij onmiddellijk als zijn beschermelingen die hij kon doen vallen of aanblijven door zijn steun en toen in '66 de Oostenrijkers het aflegden tegen de Pruisen, schreef hij: ‘Toch moet ik je zeggen, dat de Oostenrijkers niet zouden verloren hebben, als ik voor jaren reeds minister van oorlog geweest was.’

Zijn angst om in zijn geestelijke macht overvleugeld te worden herinnert - nog weer eens - aan Bilderdijk die door die zelfde angst gekweld werd - maar nooit de moed en de zelfironie toonde die te kennen - en er dezelfde struisvogelpolitiek tegen toepaste. Zelf schreef hij eens de bibliotheek van een vriend te ‘schuwen als de pest’, omdat ‘het hoofdingrediënt van schrijven en spreken verwaandheid is’ en zijn verwaandheid te veel leed, als hij snuffelend in allerlei boeken telkens gedachten tegenkwam die hij voor zijn eigen vondsten had gehouden. En elders, dat hij Darwin niet gelezen had en dat niet, althans nog niet wilde, omdat hij meende een veel grotere, Darwins vondst geheel omvamende conceptie op het spoor te zijn. Is er een treffender parabel denkbaar, met de verhouding van Bilderdijk tot Grimm? Zoals er in het ‘pak van Sjaalman’ het een en ander te vinden is dat aan het ‘Perzisch’ van de heer Van Teisterbant herinnert.

Het naar voren halen van deze feiten uit Dekkers ‘ziektegeschiedenis’ werd en wordt nog vaak beschouwd als een aanval op zijn grootheid. Niets is minder waar, hoezeer er ook door kleinzielige criticasters misbruik is gemaakt van het royale gebaar van zijn weduwe die ons door haar, zij het dan zoals later bleek wel iets besnoeide, brievenuitgave in staat stelde in het geestesleven van althans één grote Nederlander dieper door te dringen. De nagedachtenis van het genie vraagt niet om verdoezeling van ‘zwakke zijden’ of goedpraten van fouten en ‘excentriciteit’. En dat te minder in het geval van Douwes Dekker, bij wie al zijn exuberanties, zijn ziekelijke overdrijving, strijdbaarheid, overgevoeligheid en hoogmoed aspecten waren van de held, zoals hij gezien moest worden om die bevrijdende invloed op het Nederlandse geestesleven te kunnen uitoefenen, waarvan de omvang zich moeilijk laat overschatten. ‘Toen Multatuli zich een held voelde en zich als zodanig afbeeldde, toen gaf hij aan de Nederlanders juist wat zij behoefden,’ schreef Verwey - en het is onmogelijk zijn betekenis kernachtiger samen te vatten.

In het Nederland van 1860 leefden een groot aantal groepen en individuen, ongelovigen, vrouwen, arbeiders en al wat verder door ingrijpende economische verschuivingen onder de druk van de traditie gebukt ging, op de rand van het verzet tegen machten waartegen alle verzet redeloos leek, totdat Multatuli de vaan van het impossibilisme hoog hief. Hij maakte niet hun zaak tot de zijne, hij schaarde zich niet in hun rijen en de man, die, gelijk Van der Goes heeft gezegd, de Lassalle van Nederland had kunnen zijn, ge-

bruikte zijn scherpe blik niet om de diepte der klassentegenstellingen te peilen, maar om steeds weer de verschijningsvormen van het onrecht te bekampen totdat hij ‘moe was van zijn eigen gelijkhebberij’. Wie trachtten hem voor welk beginsel ook te annexeren, werden haastig uit de droom geholpen, maar hij gunde hun minzaam zijn bescherming, hij sprak van hun recht als iets natuurlijks en vooral: hij zelf, een zwak man zonder enig werelds gezag streed voor een zaak die niet minder uitzichtloos scheen, en beroemde zich op zijn macht. Hij was een held in een tijd, waarin de held een historische figuur scheen te worden en waarin er zoveel helden nodig waren.

Voor allen die leefden onder de druk van het gezag: van hun ouders, van hun baas, van de buurt of van de maatschappij, van de kerk of van de geleerde wereld kwam het er niet op aan welke ‘verdrongen complexen’ de denk-moed scherpten van de man, die iedere fetisj van gezag uiteenrafelde tot de waardeloze lorren waaruit hij was samengesteld, die ieder in plechtigheid verstard woord zijn valse tooi afrukte en vroeg naar de zin ervan: ‘Heden overleed ons jongste kindje. Ofschoon diep getroffen, wenschen wij te berusten’... ‘Nooit heb ik in den Oprechten Haarlemmer, die zoo bijzonder rijk is aan zulke vrome ontboezemingen, gelezen: ons kindje stierf, maar wij laten 't er niet bij.’

De uitwerking van dergelijke boutades kende hij zelf zeer goed: ‘Spot met zogenaamd “heilige” zaken bewijst niets tegen die zaken, maar wekt de tragen op, en geeft de vreesachtigen moed: *tot nadenken over de vraag: of die zaken wel heilig zijn?* Dit is veel gewonnen, want dan is de tijd daar tot eenvoudige redenering en meestal ligt de conclusie niet ver.’

En geheel in de heldenstijl van klassiek schrijver met een besproken plaats voor de eerstvolgende millennia: ‘Ziet ge, toekomstig Publiek, als ge daar zoo zit in uw lateren tijd, achter den hoogen lessenaar uwer twintig eeuwen meer... zult ge niet begrijpen, hoeveel moed er noodig was in 1862 om in te loopen tegen de batterij die u zoo laag en platgeschoten voorkomt, in drieduizend zooveel.’

Er zijn ook andere kanten aan dit heldendom, in de eerste plaats voor hem zelf: wie zich zo hoog stelt, isoleert zich zelf. Hij leed bij alle jovialiteit in de omgang onder de tragiek der menselijke vorsten: hij kon met niemand - of hoogstens met jonge kinderen - op voet van gelijkheid omgaan. Als hij Roorda van Eysinga ergens zijn vriend noemt, voegt hij eraan toe: Let wel, dat ik geen enkele ‘vriend’ heb. Hij had bewonderaars, vereerders, vereersters, hij heeft een aanhankelijke slavin gehad: Tine, maar geen kameraden en zelfs Mimi die meer dan twintig jaar van zijn leven als zijn vrouw-en-kameraad bij uitstek geldt, schreef dat haar ‘wel eens meer’ deze woorden op de lippen kwamen:

> *Du musst es wissen, mir ist es Recht,*
> *Du bist der Herr, und ich bin der Knecht*.

Hij had geen kameraden en de enigen die hem kameraadschap boden, de socialisten, kon hij geen stap tegemoet komen: ‘Wie het goede wilde, had mij

moeten steunen' en 'Waarlijk, men zou niet op z'n gemak geweest zijn in Den Haag, indien het Volk, wiens eer ik trachtte te handhaven, zich om mij geschaard had! Maar dit heeft men niet gedaan, en alzoo...' schreef hij in 1873 in antwoord op een uitnodiging voor een democratisch congres te Antwerpen, een brief vol kleingeestige verbittering.

Hij had geen kameraden, geen aanhangers zelfs. Wie vraagt: 'en de Multatulianen dan?' geeft zelf het antwoord door de zweem van ironie waarmee hij het woord uitspreekt. Ook zijn vurigste bewonderaars onder de huidige generatie willen geen Multatulianen zijn, omdat in de Multatuliaan het impossibilisme, wat in hem een heldhaftige houding, in de velen die hij wakker schudde en moed gaf, de impuls tot de overwinning van het impossibele, tot het veroveren van overtuiging en idealisme werd, in de Multatuliaan tot Ding-an-sich en daarmee tot dogma, het dogma van de anarchistische criticaster verstarde.

Men zegt dat niemand een held is voor zijn kamerdienaar. Dekker leefde onder de psychische dwang de held, de beschermer, de minnaar, 'alles' te zijn voor ieder mens waarmee hij in contact kwam. Vandaar de reeks van zijn liefdes en de reeks van zijn conflicten, vandaar voor een deel de omvang van zijn briefwisseling, het uiteenvallen van zijn gezin, zijn zwerven, zijn 'ballingschap'. De held van de daad neemt de concessie of althans de voorlopige concessie in zijn systeem op. De held der verbeelding kent geen concessie en botst overal waar het 'gewone' leven die concessie eist. De held schikt zich niet, niet naar zijn vrouw, niet naar zijn kinderen, niet naar zijn vrienden, niet naar 'de mensen'. De held van de daad aanvaardt daarvoor de vijandschap en de schuld. Maar voor de held der verbeelding die zich absolute normen stelt, is iedere vijandschap, iedere kritiek, ja ieder uitblijven van instemming het bewijs van een eigen tekort, een verantwoording en schuld die hij uit noodzaak van zelfverdediging, om zijn onbesmet blazoen te handhaven op anderen moet afwentelen. Komisch is die drang tot schuldeloosheid in het goed praten van zijn kleine tekorten: de taalfouten in het manuscript van de Max Havelaar, waaraan zijn slechte ogen schuld waren of het verhaal over het biljarten, dat hij 'theoretisch' volkomen beheerste, 'maar, ziet ge, het stooten zelf, daar ben ik niet bedaard genoeg voor'. Maar diep-tragisch voor hem zelf en zijn omgeving werd het rusteloos zoeken naar schuldigen en-medeplichtigen van zijn zwakheden en tekorten, vooral omdat de natuurlijke medeplichtigen zij waren die onder zijn zwakheden leden. Al te openhartige bekentenissen aan de goeiig-machteloze Tine moesten zijn vele liefdes rechtvaardigen. In het begin van '62 richtte hij op de omslag van een aflevering der *Ideën,* die hij voor correspondentie met zijn lezers gebruikte, een oproep tot een jong meisje, dat hem een bewonderende brief had geschreven. Het was het begin van zijn tot over de dood reikende betrekking met Mimi Hamminck Schepel, die zijn trouwste volgeling, zijn tweede vrouw en de uitgeefster van zijn brieven zou worden.

Tine zelf, haar vriendin Stephanie Omboni, hun zoon Edu moesten hem de schuld helpen dragen van haar vlucht naar Italië voor de eeuwige schuldeisers en voor de zekerheid hem voorgoed aan Mimi te hebben verloren en

Nonni en Edu Douwes Dekker, waarschijnlijk gefotografeerd tijdens het verblijf te Brussel in 1863. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

hij noopte haar uit Italië terug te komen voor het onzalige en voor alle drie vernederende ‘ménage à trois’, niet om, zoals zijn vijanden gretig verteld hebben, voor de buitenwereld schijnheilig de rol van liefhebbend man en vader te spelen, maar omdat zijn altijd door zijn heldennormen benard geweten hem niet toestond ‘alles’ voor Mimi te zijn in ruil voor de schuld Tine en de kinderen te hebben verstoten. Hij moest de zeer bittere ervaring opdoen, dat zijn kinderen volslagen van hem vervreemdden, niét omdat hij hen niet van schoentjes, poppen en lekkers voorzag, niet om een aantal fouten en tekortkomingen, maar omdat hij ontzag van hen éíste, van hen moest eisen, niet voor zich zelf, maar voor de held die hij ook om hunnentwille wou zijn. Het leven van Eduard Douwes Dekker is een moeilijk leven geweest en zij die - nog altijd - klaar staan om over zijn schuld uit te weiden, mogen er voldoening in vinden dat niemand méér door die schuld gekweld is dan hij. Wie lezen kan, vindt op bijna iedere bladzijde van zijn brieven achter het verhaal van zijn grote strijd, zijn omzwervingen, zijn dagelijkse zorgen, zijn kleine triomfen en zijn onverwoestbaar vertrouwen in een zij het dan steeds verder wijkende toekomst, ook de symptomen van de drukkende slavernij waarin zijn schuldgevoel deze vrijheidsaanbidder hield.

Tot het einde van 1865 hield Dekker nu hier dan daar in Holland verblijf, ten dele onder andere op het al eerder genoemde zolderkamertje bij de uitgever der *Ideën* , d'Ablaing te Amsterdam, terwijl Tine met de kinderen in Brussel bleef om ‘allerlei redenen’, waarvan wel de voornaamste geweest zal zijn dat hun nabijheid hem als een voortdurend verwijt prikkelde.

In '64 veroorzaakte op het Internationaal Koloniaal Congres te Amsterdam zijn gloedvolle aanval op het regeringsbeleid van Nederlands-Indië groot enthousiasme en grote ergernis, maar ook ditmaal scheen zijn daad geen andere uitwerking te hebben dan de steen die met veel gerucht in het water plonst en - weg zinkt. Het werd meer en meer duidelijk, dat het aanvankelijk succes van zijn boek allerminst het verwachte eerherstel opleverde en evenmin een kans op levensonderhoud voor hem en zijn gezin. Hij raakte in een hopeloze impasse: de dreigende financiële ondergang benam hem de rust om te werken en alleen hard werken kon die ondergang tegenhouden.

In deze uiterst nerveuze toestand haalde hij zich een proces op de hals door in een variété-theater handtastelijk te worden tegen de beschimpers van een door hem bewonderde actrice. Toen hij op 18 januari '66 op de dag van de uitspraak Amsterdam verliet, meende men dat hij voor het vonnis van enige weken hechtenis vluchtte. Maar het lag anders, zoals wij nu dank zij het onderzoek van Spigt weten: hij had op de 19de een afspraak met Mimi in Keulen. In speculaties over kansrekening verdiept waarvan hij later de resultaten - en gevolgen - in zijn *Millioenenstudiën* zou neerleggen, had hij in zijn radeloosheid met Mimi samen het plan opgevat enig geld, waar Mimi over beschikte, volgens een door hem uitgedacht systeem aan de speelbank te Homburg ‘te vertien-, ja verhonderdvoudigen en zoo te voldoen aan al zijn verplichtingen’. Het systeem bleek even feilbaar als andere ‘onfeilbare’ systemen en Dekker en Mimi begonnen hun moeilijkste jaren van omzwerving, levend op de rand van het gebrek en soms daarover heen, van de ene plaats

naar de andere vluchtend voor hun schulden die steeds aangroeiden dank zij het schrale loon, dat zijn beroemde pen hem opbracht en zijn onbedwingbare behoefte Mimi's zuinig overleg te compenseren door royale gebaren. Tine, intussen uit Brussel naar Amsterdam gevlucht, had voor het eerst buiten haar man om zelf raad geschaft en de steun van Van Vloten en anderen aanvaard om aan de uitnodiging naar Italië te komen van haar vriendin Omboni gehoor te kunnen geven. Dekker die deze hulp niet anders dan als een kritiek op zijn tekort kon zien, heeft het haar, maar vooral haar 'kwade geesten', mevrouw Omboni en Van Vloten nooit vergeven.

Een klein houvast in zijn onzeker bestaan waren de 'Bulletijntjes Van den Rijn', die Busken Huet, toen redacteur van de *Oprechte Haarlemmer,* op Dekkers voorstel daarin opnam. Dit voor hem nieuwe, maar naar hij zelf verzekerde niet onaantrekkelijke, journalistieke werk stelde niettemin hoge eisen én aan zijn volharding én aan het geduld en de tact van Huet - de eerste vijf brieven moesten als 'te persoonlijk' geweigerd worden! - maar hij hield het enige jaren vol, totdat de directie van de *Haarlemmer* er verontwaardigd een eind aan maakte, toen bleek dat Dekker 'citaten' uit een gefingeerde Duitse krant, de *Mainzer Beobachter* gebruikte om zijn eigen inzichten ten beste te geven.

De verhouding tussen Huet en Dekker, de twee mannen die het meest hebben bijgedragen tot de vernieuwing van ons geestesleven in de tweede helft der 19de eeuw, was - niet anders dan men van de levendige, maar beheerste Huet en de 'dolle' Multatuli, die zich elkanders beschermer voelden, kon verwachten. Huet schreef en zei niet meer dan hij kwijt wilde zijn. 'Ik verdien beter dan uw stijve briefjes,' schreef Dekker gekwetst in de beste jaren van hun samenwerking. Toen Huet in '69, naar Dekkers opvatting vrijwel uitsluitend op zijn aanbeveling, naar Indië trok met zijn geheime opdracht van minister Hasselman 'tot breideling van de uitspattingen der drukpers' en het geraden vond dat geheim zomin aan Dekker te openbaren als aan zijn oude vriend Potgieter, brak de dunne band voor altijd. Huet heeft sindsdien in Dekkers ogen niet alleen zijn eer, maar ook zijn talent verspeeld.

Dekkers bestaansonzekerheid geldt veelal als oorzaak van het versnipperd karakter van zijn werk na de Havelaar. 'Men verwondert zich telkens,' zucht De Gruyter, 'dat onder de vele rijke Hollanders dier dagen niet één genoeg horizont, genoeg vérziendheid, genoeg grootmoedigheid gehad heeft om de nakomelingschap aan zich te verplichten door Multatuli met een vast jaar-of maandgeld te hulp te komen.' Onverminderd de verplichting der rijke Hollanders en onverminderd de overtuiging dat er meer palmen in de goede aarde en in de goede zon dan onder de legendarische 'druk' omhoog schieten, komt het me toch voor, dat de oorzaak hiervan eerder in zijn eigen innerlijke rusteloosheid gezocht moet worden of meer nog alweer in de vrees beneden zijn eigen absolute eisen te blijven, waardoor zijn hele werk en leven met het voorbijgaan der jaren een voorlopig karakter kreeg: als ik maar eindelijk eens genoeg 'loisir' heb om... dan... Het is een gedachte die telkens in zijn brieven terugkeert. Het nageslacht dat de tintelende en bevrijdende wer-

king van zijn *Ideën* heeft ondergaan, behoeft die gedroomde meesterwerken even weinig te betreuren als het ontbreken van Gogoljs ‘positieve mens’ naast zijn schurk Tsjitsjikow. Hoe verbrokkeld deze gedachten dan ook zijn: het fonkelt en schittert toch nog altijd overal waar men er een handvol van opraapt. Hoe wild, hoe grillig, hoe persoonlijk-bepaald vaak zijn kritiek, het is de leerschool geweest waarin Nederland geleerd heeft zich weer aan Europa te meten. Hoe ongefundeerd ook zijn toekomstdromen, zijn vertrouwen in de onbeschreven mens heeft duizenden onbeschreven mensen de moed gegeven om te zien, dat er ook voor hen een toekomst was en op eigen krachten te vertrouwen om die te veroveren. En in zijn helaas onvoltooide, in de *Ideën* verspreide (pas later gebundelde) Woutergeschiedenis heeft hij die onbeschreven mens zijn klassieke gestalte gegeven, klassiek en toch hoe romantisch-grillig, hoe fantastisch en hoeveel levender en niet minder ‘echt’ dan het beeld van die zelfde kleine burgerij in het mistroostig realisme van het proza der na-tachtigers!

De Woutergeschiedenis is misschien het gaafste, aantrekkelijkste en minst verouderde gedeelte van de *Ideën,* omdat Dekker in zijn terugkeer tot zijn - hoe vrij dan ook bewerkte - jeugdherinneringen, het meest afstand heeft kunnen nemen tegenover zijn objecten, het meest is los gekomen van de rancune die zich, naar gelang de weerslag op de *Havelaar* uitbleef, in hem vastzoog, van zijn verdedigingsdrift, die hem tot een voortdurend vertoon van deugden en gaven, een voortdurend herhalen van grieven dwingt. Wat al weer niet wegneemt, dat in dat vertoon de autodidact die nooit de rust tot studie vond, een verbluffende eruditie aan de dag legt en dat hij zijn meest verbeten rancunes botviert in fonkelende persiflages op tijdzonden - die nog helemaal niet uit de tijd zijn. Wil men een voorbeeld? Zie zijn *Duizend en eenige Hoofdstukken over Specialiteiten* . Zeker dit boekje dat zich in het bijzonder tegen het academisch en parlementair specialisme richt, zou niet of stellig anders geschreven zijn, als Dekker het in zijn verloftijd tot doctor in de letteren had gebracht of als de Tielse kiezers zijn waarde anders geschat hadden. Maar met hoeveel geest en gezond verstand is deze wrok men zou bijna zeggen uitgebuit tot een rake kritiek op de kanker van het zich zelf parodiërend specialistendom.

Na zijn overhaast vertrek naar Duitsland in het begin van '66 bleef Dekker ‘balling 's lands’ afgezien van de korte periode van de mislukte hereniging met zijn gezin in Den Haag die met Tines tweede vlucht naar Italië in 1870 eindigde en van een aantal wintertournees voor lezingen en de opvoeringen van zijn in '72 voltooid drama *Vorstenschool* dat in '75-'78 een glansnummer van het Rotterdamsch Tooneelgezelschap was. In het laatstgenoemde jaar verdween het stuk voorlopig van het repertoire, omdat het Rotterdamsch Tooneel opging in de koninklijke Vereeniging: Het Nederlandsch Tooneel, en de leiders daarvan dit door en door monarchale stuk... beledigend voor het koninklijk huis achtten.

Vorstenschool is geen sterk drama en moet geheel gedragen worden door de Louise-rol en zijn komnklijk-menselijke toon. Geen wonder dat Dekker zich ergerde aan de wie-doet-me-wat-vertolking van Mina Kruseman. Het

Mimi Douwes Dekker-Hamminck Schepel en haar pleegzoon Wouter. Tekening door Carel Vosmaer. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

stuk geeft de meest principiële uiteenzetting van Dekkers verlicht despotisme en zijn grote vondst daarbij is geweest, dat hij de ideaal-vorst die als reële verschijning onvermijdelijk een praatheld zou zijn geworden, alleen laat bestaan in de menselijk-begrijpelijke illusie van een dwepende vrouw. Wel verre van een ‘portret’ van Willem III gaf Dekker in de illusies van koningin Louise een onbestaanbare vorst, die juist daardoor jarenlang op poëtische wijze uitdrukking kon geven aan het staatkundig ideaal van... vurige republikeinen!

De lezing-tournees, naar hij zich zelf en anderen voorhield een pijnlijke geldelijke noodzaak - maar Dekker liet zich anders nooit door geldelijke noodzaak dwingen - waren even zovele wissels op het vermogen van zijn ambivalente natuur tegelijk te lijden en te genieten en het gevolg was, dat hij er telkens weer uitgeput en overspannen van terugkeerde. Enerzijds de eeuwige bekoring van de heldenrol voor een zaal vol mensen, waarvan vele dit directe contact met Hem als het grote ogenblik van hun leven zouden meedragen, en de altijd lokkende verrassing van een nieuwe omgeving met nieuwe ontmoetingen en veroveringen los van het drukkende verleden. ‘Dat Mimi [tijdens een van deze tournees] bij haar zuster te Hoorn zal resideeren, is misschien goed,’ pleit hij in een brief aan zijn uitgever Funke. ‘Ik kom op zoo'n kermisreis telkens in aanrakingen waar ik mij, alleen zijnde, makkelijker beweeg dan met 'n dame bij me.’ Anderzijds de eeuwige angst voor de ontluistering van de droom, voor de vale glans van het klatergoud der werkelijkheid, de toenemende angst voor de bestendiging van wat zo lang voorlopig leek: ‘Het spreken zelf is het minst, maar de aanraking met menschen! Ik ben *schuw*. Waar ik de oogen sla, vind ik aanleiding tot smart. Dat geldt zoowel de politieke zaak (op alle terreinen!) als m'n eigen omstandigheden. Alles roept me grijnzend toe dat m'n moeilijk leven mislukt is.’

Het behoort tot de vele paradoxen van Dekkers leven, dat dit groeiend besef van beneden zijn doel te zijn gebleven zijn zelfgevoel nauwelijks schokte en meer rust dan onrust in zijn laatste levensjaren bracht. Was de erkenning der ‘mislukking’ de enig mogelijke bevrijding uit de twijfel tussen daad en verbeelding geweest en had Fancy hem getroost met de erekroon van het nageslacht? Of was er meer wrokkende berusting dan rust in zijn zwijgen na 1875? *Woutertje Pieterse* bleef helaas onvoltooid. Hoe nadrukkelijk hij zich zelf ook schrijver-uit-noodzaak heeft genoemd, niemand zal verband leggen tussen zijn zwijgen en het feit, dat er enige verbetering van zijn bestaanszekerheid was ingetreden ten gevolge van de goede zorgen van zijn uitgever Funke die sinds 1869 al zijn uitgaven in beheer had en van het werk van een commissie van bewonderaars die in 1882 het ‘Huldeblijk’ van ƒ20 000 bijeenbracht dat in een lijfrente voor Dekker en Mimi voorzag. Een andere bewonderaar verschafte hem in 1880 de villa te Nieder-Ingelheim - Dekker zelf sprak graag van het ‘huisje’ - waarin hij tot zijn dood in '87 woonde met Mimi en hun pleegkind Wouter.

Enige rust moet hem wel geworden zijn uit het verbreken van betrekkingen die hem bij iedere beweging in het vlees hadden gesneden. In september '74 was Tine in Venetië gestorven, maar er was nog een reeks van pijnlijke ervaringen nodig voor de illusionist berusten kon in de bittere waarheid, dat

een breuk onvermijdelijk wa tussen de zelfstandige kinderen, die het lot weinig kans gelaten had om sentimenteel te worden en zowel van hun vader als van hun vaderland vervreemd waren, en die vader die geen afstand kon doen van het ‘recht’ hun weldoener te zijn.

En gelijk zijn kinderen in Italië begon hij ook het leven in Holland op een afstand te zien. De ‘Man van Lebak’ werd ‘de kluizenaar van Nieder-Ingelheim’, die zich echter altijd nog graag in zijn rust liet storen door pelgrims uit Holland of Vlaanderen, waar hij bij een kleine groep van vooruitstrevende intellectuelen, bij de groeiende massa van het ontwakend proletariaat reeds voor zijn dood heilig verklaard was. Een gekweld mens die, gelijk hij in zijn laatste ziekte hijgde naar lucht, zijn leven lang hijgde naar vrijheid, en die met zoveel hartstocht het martelend verlangen daarnaar beleed, dat zijn stem de muren van vele Jericho's deed vallen. Niet in zijn daden, noch in de zwakke actie die zijn programloos verzet wekte, ligt zijn betekenis, maar in de invloed van de zaaier die uitging om te zaaien. Het zaad van zijn gedachten ontkiemde en omdat het opstandige, omdat het gevaarlijke gedachten waren, omdat het gedachten waren, die wel niet aan de onzinnige eis voldeden ‘hun tijd vooruit te zijn’, maar gedachten die oorspronkelijk genoeg waren om niet met hun tijd te verouderen, daarom verstomde de strijd om zijn persoon noch met zijn kluizenaarschap noch met zijn dood.

Ja, het is opmerkelijk hoe persoonlijk die strijd - te beginnen bij de nu wel verouderde ‘psychologie’ van zijn neef Swart Abrahamsz tot de al te langademige *Waarheid over Multatuli en zijn Gezin* van zijn schoondochter - nu al meer dan vijftig jaar heeft gewoed en nooit is beslecht. Vermoedelijk moeten we die toch wel zoeken in het - al eerder genoemd - onprogrammatische van Dekkers denkbeelden. Onprogrammatisch niet in de zin van opportunistisch, maar van door en door persoonlijk en onoverdraagbaar. Daardoor kwam het dat de Multatuliaan nooit helemaal ernstig te nemen viel. Daardoor kreeg zijn kritiek altijd het karakter van een persoonlijk tot de lezer gerichte eis, een beroep op fatsoen, karakter en onbevangenheid dat de gelijkgezinden des te sterker pakte, maar door al wat zich door dat beroep bedreigd zag en door de verwanten, waartegenover hij zijn recht tot eisen verbeurd had, minder grootmoedig werd beantwoord. Dat onprogrammatische heeft ook tot allerlei - vaak ongewilde - monsterverbonden in de Multatuli-polemiek gevoerd: enerzijds van de pure reactie, waarvoor Dekker een ontevreden en dus gevaarlijk mens was en blijft, met zijn illusieloze verwanten en met een enkele van zijn biografen als Saks, die naar een onbevooroordeeld psychologisch-sociologisch beeld van de held-neurastenicus heeft gestreefd, anderzijds van de min of meer onmogelijke Multatulianen met de vereerders van de grote schrijver en vrijheidsapostel.

Omstreeks het eeuwgetij van zijn geboorte konden Saks en Van der Goes, die beiden Dekkers betekenis als baanbreker van het socialisme in Nederland aan den lijve hadden ondervonden, terecht en onafhankelijk van elkaar schrijven, dat men bezig was hem te vergeten. En beiden zagen daarvoor dezelfde oorzaken: literair hadden de tachtigers, maatschappelijk het socialisme zijn taak op breder basis overgenomen en zijn persoonlijk appèl leek verou-

derd in het tijdperk van massa-organisatie. Totdat de massa-organisatie hier en daar omsloeg... in het persoonlijk appèl van de Leider-Dictator óp de massa en kijk, toen deed zich het opmerkelijk verschijnsel voor, dat niet de verheerlijkers der dictatuur een beroep deden op de man die gezegd had: ‘Ik kan geen andere betrekking aannemen dan van dictator’ en die de dictatuur had aangewezen als de weg tot vrijheid, want het was ook de heil-roepers duidelijk, dat Multatuli's dictatuur geen andere was dan de gevaarlijke illusie van de ‘macht om goed te doen’.

In de jaren '30 bleek dat Saks en Van der Goes zich vergist hadden. De ‘verouderde’ waarheden die Multatuli ons had helpen veroveren, werden in de crisis van de fascistische dreiging opnieuw een onzeker bezit. En onder de jonge intellectuelen die bewust van het gevaar en met de rug tegen de muur voor hun geestelijke vrijheid vochten, herleeft, onder het bezielend woord van Du Perron vooral, de naam van Multatuli. Gelijk hij los van de kameraadschap der massa, wordt voor hen zijn impossibilisme opnieuw de enig mogelijke houding in een schijnbaar hopeloze strijd en putten zij moed en wapens uit het werk, dat alleen overleefd kon heten bij wie aan zijn waarheid nooit toekwam.

Conrad Busken Huet

Schrijver van beroep en roeping

In het voorjaar van 1844 liet zich te Leiden een zeventienjarige jongeman als student in de theologie inschrijven onder een naam die aan hugenootse tradities herinnerde: Conrad Busken Huet. Zijn voorgeslacht zowel van vaders- als van moederszijde ging inderdaad terug op ds. Gédéon Huet, na de opheffing van het Edict van Nantes naar deze vrije gewesten uitgeweken, en ook door zijn beroepskeuze herstelde hij een eerbiedwaardige familitradimie: zijn vader, rijksbetaalmeester voor Zuid-Holland was een zeldzame onderbreking in een familie waarin men naar Huets eigen woorden ‘struikelt over de Walsche predikanten’. Was het die traditie, was het roeping of was het de kinderrijkdom van zijn ouders - Conrad, 28 december '26 geboren, was nummer vier van de tien - die zijn keuze op de (goedkope) theologische studie bepaalde? Zo de predikant Huet al zou tonen, dat de herderlijke roeping hem niet diep zat, de student Huet leefde geenszins als een bursaal. Als abactis van het corps en redacteur van de almanak - functies die men niet door ‘hengsten’ pleegt te verwerven - als zwemmer, schaatsenrijder en biljarter onderscheidde hij zich door zijn ‘kranigheid’, maar als herder van een kleine, deftige Waalse gemeente die van haar voorganger zekere aanpassing verwachtte, zat die kranigheid hem niet minder dwars dan de schulden die er het onvermijdelijk gevolg van waren geweest.

Het gulden tijdperk der zorgeloze studentenjaren - stof tot conflicten door de tegenstelling met zijn later leven - verliep zelf ook niet geheel zonder innerlijke spanningen en uitwendige botsingen. Wanneer de briljante student aan het eind van zijn eigenlijke leerjaren voor de keuze gesteld wordt tussen de gelegenheid om een dissertatie te schrijven of een reis naar Zwitserland, dan kiest hij zonder aarzelen het laatste: ‘Mijn neiging was toen niet een schrijver, maar een redenaar te worden; bovenal een kanselredenaar en een kanselredenaar in het Fransch.’ Bittere ervaring was nodig om hem later kortweg te doen schrijven: ‘Er zijn verzenmakers en prozafabrikanten. Er zijn sprekers en schrijvers. Ik ben *schrijver*.’ Maar in de brieven die hij in 1849 van zijn vriend en aanstaande zwager Van Deventer schreef, vroeg hij voorlopig alleen nog maar naïef verbaasd, met een blik op zijn schrijftafel, waar de theologische werken bedolven lagen onder de moderne literatuur in vier talen, of dit werkelijk wel de voorbereiding was voor een evangelieprediker. En wie zal zeggen welk aandeel een onbewuste vlucht voor het ambt had in de ongewone deemoed - Huet was bescheiden, maar niet deemoedig - waarmee hij in een volgende brief over zijn onwaardigheid uitweidde?

In de zomer van '49 naar Leiden teruggekeerd om er zijn ‘voorstellen te doen’ werd hij, de veelbelovende leerling van de grote Scholten, afgewezen, niet om het peil van zijn prestatie, maar omdat hij, al te kranig, dat peil met

een minimum college lopen bereikt had en omdat hij, volgens zijn eigen plechtige verklaring ten onrechte, verdacht werd van medeplichtigheid aan het ingooien van ruiten bij een impopulaire professor, toentertijd - men leze er Klikspaan maar op na - een gebruikelijke wijze van studentikoze wraakneming. Dit door de op zijn beurt wraakgierige professor Van Assen geforceerde conflict was oorzaak, dat Huet eerst in april '51 zijn eerste en enige beroep - te Haarlem - aanvaardde. Tot januari '62 streefde hij er ernstig naar zijn gemeente te doen teren op het smalle restje christelijk geloof dat zijn kritisch vernuft op het voetspoor van Scholten hem gelaten had - en zelf, na '59 mét zijn gezin, te teren op de tweeduizend gulden waarmee de kerk dat streven beloonde. Kleine conflicten met de kerkeraad zowel over zijn orthodoxie als over zijn solide, maar weinig herderlijk gedrag en levenswijze bleven niet uit. Maar een waar tumult tot ver buiten zijn eigen gemeente brak los bij het verschijnen van zijn *Brieven over de Bijbel* in 1858. ‘Nog zie ik,’ schreef Van Hamel hierover, ‘den schrik op het gelaat van sommige gemeenteleden mijns vaders, die kennis hadden durven nemen van dezen wilden aanval op Bijbel en Christendom, nog hoor ik het fluisteren der stemmen, wanneer dit onderwerp werd aangeroerd, nog zie ik de geheimzinnige wijze, waarop men elkaar de laatst verschenen aflevering van het werk vertoonde.’ Tevoren had hij een paar onopmerkelijke bundeltjes verhalen *Groen en Rijp* en *Overdrukjes* gepubliceerd. In de *Brieven* gewisseld tussen Reinoud en Machteld (in deze laatste school de geest van zijn intelligente verloofde Anne van den Tholl) bracht Huet wat tot nu toe een academische, zij het een met hartstocht omstreden academische kwestie was geweest, binnen de discussie van het ontwikkelde publiek. Met twee bundels preken, de *Kanselredenen* en de *Toespraken* (1863) (na zijn aftreden in de Concertzaal te Haarlem gehouden), vormen de *Brieven* Huets hele theologische oeuvre.

Wie in Huet voor alles de literaire criticus ziet, zou aan de *Brieven* voorbij kunnen gaan, wanneer ze niet een belangrijk moment vormden in het geestelijk leven van onze 19de eeuw en niet zo een typerende trek vertoonden van de mens Huet, een trek die zijn hele leven en daarmee noodzakelijkerwijs ook zijn hele literaire werk beheersen zou. Een trek bovendien die - Huet tot een echte literaat stempelt. Quack heeft die trek aangeduid door Huet een ‘enfant terrible’ te noemen. Het karakteriseert meer de uitwerking dan de oorzaak van zijn gedrag, want Huet was allesbehalve een kinderlijke ziel. Gematigd rechtzinnig opgevoed, was hij in Leiden sterk onder de indruk gekomen van J.H. Scholten, de vader van het modernisme, de Nederlandse vertegenwoordiger van de geest van Renan en Strauss en ondanks latere meningsverschillen bleef hij zich Scholtens dankbare leerling voelen: zijn meesterwerk *Het Land van Rembrand* droeg hij aan hem op. Het ligt voor de hand om in de schrijver van de *Brieven* een vurig propagandist voor de ideeën van de geliefde leraar te zien. Maar Huet was geen propagandist. Dezelfde ideeën in de wel afgeronde Franse volzinnen in zijn zondagochtendpreken voorgedragen - hij schréef zijn preken en improviseerde nooit - deden zijn gehoor geleidelijk slinken. Maar Huet wou ook geen propagandist zijn. Dezelfde man die door zijn klare uiteenzetting van de modernistische denkbeelden meer van

Conrad Busken Huet, omstreeks 1860. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

zijn landgenoten dan welke Dageraad-propagandist ook van het bijbelgezag heeft losgemaakt, toonde zich - en later vooral - maar matig ingenomen met dat resultaat dat niet zijn eigenlijke doel was. Naar aanleiding van Potgieters ‘onkerkelijke vroomheid’ zou hij later schrijven: ‘Bij mij ging het allengs vaster staan dan bij hem, dat het kolebrandersongeloof, door de verwaandheid die het kweekt, meer kwaad sticht dan het kolebrandersgeloof.’ Zijn doel, als van ieder werkelijk schrijver - van de lyrische dichter tot de man van wetenschap toe - was zijn gedachten in een zo klaar, zo suggestief, zo adequaat mogelijke vorm uit te drukken waarbij het gelezen willen worden een secundaire vraag van zelfbesef en financiële noodzaak is. Daarmee is niet gezegd, dat een goed schrijver geen propagandist kan zijn en allerminst, dat een goed geschrift - zie het voorbeeld van de *Brieven* - niet propagandistisch kan werken. Integendeel: de overtuigingskracht van de ware schrijver ligt in de denk- en verbeeldingsmoed die zich door geen gedachte aan een publiek laat beïnvloeden. Deze denkmoed, onafhankelijk, candide en wereldvreemd is de motor van alle veroveringen in het rijk van de geest en was ook de motor van Huets kritisch vermogen. Maar wie die gave bezit en wie er zo mee woekert als Huet gedaan heeft, moet afstand doen van het verlangen in ongestoorde vrede met zijn medemensen te leven. En wel uit twee oorzaken. Ten eerste doordat hij, zelf gepakt door de overtuigingskracht van het eigen woord door zijn psychologisch inzicht in de steek gelaten wordt, waar het erom gaat de uitwerking van dat woord op anderen te peilen. Dat is wat Huet, naar het getuigenis van zijn vrienden een levendig en hartstochtelijk maar deftig-beheerst en ietwat verlegen man, de reputatie van een flapuit en enfant terrible bezorgde, wat Potgier steeds weer de waarschuwing ontlokte zich niet ‘onmogelijk’ te maken en wat hem zelf steeds weer deed verzuchten: ‘Niemand kan mij bewegen iets te verzwijgen van hetgeen ik nuttig acht te zeggen... Wat ik eigenlijk misdrijf is mij een raadsel, doch ik schijn iets te misdrijven, en blijkbaar is de ure der oplossing van het quiproquo nog niet gekomen.’ Het is in wezen steeds dezelfde verbazing over de uitwerking van zijn woorden van de eerste aflevering der *Brieven* af tot bijna zijn laatste artikel in zijn Indisch dagblad, waarin hij zo openhartig zijn mening over het koninklijke huis uitsprak, dat het zijn verantwoordelijke redacteur een vonnis van een jaar gevangenisstraf kostte.

Zo hij zich al kon verplaatsen in het rechtzinnig verzet tegen zijn *Brieven*, het gemompel van ‘ontijdig’ en ‘ontactisch’ onder zijn medestanders moest hem op den duur onvermijdelijk ook van het modernisme vervreemden.

In zijn literaire kritiek werd het hem tot een tweede natuur om naar het voorbeeld van Sainte-Beuve achter het geschrift de mens te zien en mede dank zij zijn werk is dit organisch-psychologisch begrip ons zo in het bloed gegaan, dat het ons enige moeite kost te begrijpen, hoe revolutionair deze werkwijze zijn tijdgenoten moest voorkomen. Huet loste op zijn wijze het literair-kritisch probleem op, dat een latere generatie zou aanduiden als dat van ‘vorm en vent’ of liever hij was de eerste die dat probleem hier stelde en het begrip ‘vent’ invoerde. De literaire kritiek van zijn voorgangers bestond in een naar onwrikbaar schijnende normen de maat nemen van het kunstwerk,

normen van schoonheid, maar niet minder van waardigheid en zedelijkheid. Huet daarentegen, op het voetspoor van Taine en Sainte-Beuve, stelde de vraag naar afkomst, milieu, maatschappelijke positie en geestesgesteldheid van de auteur om daar van uit meer tot een verklaring ván dan tot een oordeelspreuk óver het werk te komen. In zijn beschouwing werd het van wezenlijk belang, dat de 'poeta laureatus' van een vorige generatie, de gloedvolle bezinger van de overwintering op Nova Zembla en de eerste tand van zijn zoon, handelaar in verfwaren was, dat de opstandige George Sand een onwettig kind met blauw bloed was, dat de schrijfster van *The Mill on the Floss* in de ogen van haar victoriaanse tijdgenoten een zondares was geworden door de plaats van een krankzinnige echtgenote en moeder in te nemen en dat de oubollig deftige mr. Jacob van Lennep tot de nieuwbakken regentenadel behoorde. Maar in een literaire 'wereld', die niet meer dan een kleine kring van bekenden was waarin men voor alles de waardigheid van het 'nobile officium' ophield, klonken deze zakelijke constateringen als even zoveel overbodige indiscreties.

Door schade en schande wijs geworden, leerde Huet zich althans in zoverre tegen de pijnlijke consequenties van dit wanbegrip verweren, dat hij zich na zijn terugkeer uit Indië in Parijs vestigde, onder andere uit behoefte aan een 'bomvrije kazemat', waar hij buiten die 'geest van *cameraderie*, plaag der letteren' bleef en gedachtig aan de uitspraak dat in het eigen land 'niemand na zijn dertigste jaar een goed beoordeelaar kan zijn, daar men *passé cet âge* met de geheele wereld gedineerd heeft'.

De tweede oorzaak van Huets conflicten met zijn landgenoten lag minder in zijn gedrag dan in de eisen die men aan dat gedrag stelde, die men in het algemeen aan het gedrag van schrijvers en denkers meent te mogen stellen als een soort boete op de stoutmoedigheid van hun gedachten. Al de tegenstellingen in zijn wezen, waar hij zelf onder geleden heeft en die zijn tegenstanders voortdurend prikkelden: tussen zijn afgemeten, deftig gebaar en zijn heftigheid, zijn verlegenheid en zijn scherpe toon, zijn ingetogenheid en zijn agressiviteit, zijn 'achterbaksheid' en zijn 'exceptionele oprechtheid', dat alles laat zich herleiden tot de éne grote tegenstelling tussen de schrijver en de mens in de schrijvende mens, tussen de scheppende, denkende, kritische geest en de daadwerkelijkheid. Wie die tegenstelling meent te moeten vertalen als: een grote mond en dáden - en velen die Huet karakterloosheid verweten deden dat - wie meent dat hierbij de gemeenplaats van de kritiek die gemakkelijk is te pas zou komen, weet niet wat denkmoed is.

We zullen bij het volgen van Huets levensloop nog herhaaldelijk op die tegenstellingen terug moeten komen. Hier kunnen we al vast constateren, dat op het eerste punt, waar zijn overtuiging hem voor een daadwerkelijke consequentie - en een ingrijpende consequentie - stelde, hij die niet ontweek. Huet was de eerste moderne predikant, die de gevolgen aanvaardde van zijn inzicht, dat het modernisme zich niet liet verenigen met de tradities der hervormde kerk. Zodra hij overtuigd was, dat het een 'onwaardig spel' was voor mannen van Scholtens formaat het modernisme als ontwikkelingsvorm van het calvinisme te zien, dat hij ten onrechte tien of twaalf jaren lang kans ge-

zien had ‘van onder het klankbord van een gereformeerde kansel, de gereformeerde dogmatiek hoofdstuk voor hoofdstuk in de ban te doen,’ stapte hij resoluut van die kansel af: in januari '62 legde hij zijn ambt neer, hoewel hij op dat ogenblik over geen andere bron van inkomsten tot onderhoud van vrouw en kind beschikte dan wat zijn zo juist aangevangen medewerker- en redacteurschap aan de *Gids* opleverde.

Gelukkig beantwoordde een van de voormannen der Waalse kerk, de uitgever Enschedé, zijn ontslagaanvrage met het verzoek ‘onverantwoordelijk medewerker’ aan zijn dagblad, de *Opregte Haarlemmer* te worden op een salaris dat hem in staat stelde het buitentje Sorgvliet bij Bloemendaal te betrekken. Zo werd Huet op één dag van predikant journalist. Maar waar het eerste beroep althans aanvankelijk ook zijn roeping had omvat, het tweede bleef, hoeveel van zijn onuitputtelijke werkkracht hij er ook in zou steken, toch voor alles broodwinning. Zijn hart lag in zijn literair-kritische werk, dat wil zeggen voorlopig in de redactie van de *Gids*.

Het was vooral Potgieter die hem daar met vreugde had ingehaald. *De Gids - zijn Gids* mag men wel zeggen - door hem sinds 1837 geleid met aanvankelijk zijn vriend Bakhuizen van den Brink als voornaamste mederedacteur, maar in de laatste jaren onder invloed van een aantal juridische en medische redacteuren meer tot een algemene revue geworden dan tot Potgieters ideaal: een gids der Nederlandse beschaving en met name der literatuur. Er zijn in onze 19de-eeuwse cultuurgeschiedenis weinig zo wonderlijke verschijnselen als de vriendschap tussen Potgieter en Busken Huet. Twee wereldbeschouwingen: Potgieter die zijn leven lang gefascineerd bleef door een ideaalbeeld van het bovenpartijdig liberalisme, dat, hoe saai Jan Salie ook mocht zijn, op den duur het geestelijk tegenstuk van zijn economische bloei zou moeten voortbrengen, Potgieter wie het bij al zijn vooruitgangsillusies aan de fantasie ontbrak om zich die schone toekomst anders te denken dan als een reproduktie van zijn geliefde 17de eeuw en die zijn tijd meende voor te gaan in een soort studeerkamer-barok, een literaire woekering van 19de-eeuwse versieringsdrift, waarvan de produkten als oerdegelijke en kunstig bewerkte, maar hopeloos verouderde meubelen op onze literaire zolder staan. En Huet die, door en door kritisch realist, op den duur ook kritisch moest komen te staan tegenover het liberalisme, dat bron én consequentie van dat kritisch realisme leek, juist tegenover het liberalisme, in zoverre deze geboren anti-dogmaticus ‘te minder het dogmatisme der vrijgeesterij verdroeg’. Potgieter, de syntheticus die niet laten kan te bouwen, desnoods luchtkastelen, van het twijfelachtig materiaal dat de tijd hem biedt. Huet, de analyticus, die smartelijk teleurgesteld, maar resoluut, dat materiaal tussen zijn vingers verkruimelt om de voosheid ervan te bewijzen. Maar ook - en dat verklaart veel - twee karakters: de jongere, ‘een scepticus wat de inhoud, een fanaticus wat de drijfkracht van zijn ideeën betreft’, de oudere, een vasthoudend, een koppig man, die zich door niets en niemand liet beïnvloeden, maar ook een hoffelijk, door-en-door-zachtzinnig en verdraagzaam man, die het wijze inzicht had in zijn jongere vriend te waarderen wat hij zelf berustend miste: de prikkelende drijfkracht van een hartstochtelijke geest, die zo broodnodig was om

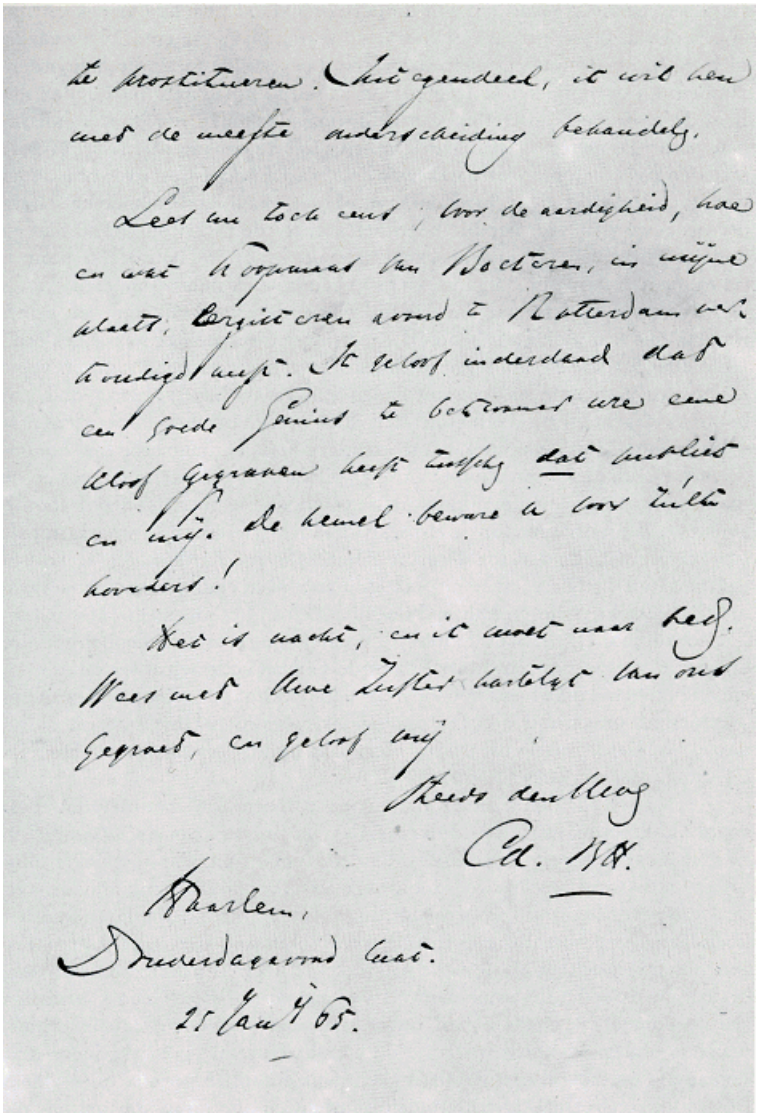
Everhardus Johannes Potgieter. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

het dommelend Nederland te wekken, ‘om gist in het duffe beslag te brengen’.

Zo gezien moet men toegeven, dat er weinig vriendschappen geweest zijn die op een zo evenwichtig wederzijds geven berustten: Potgieter genoot met afgunstloze grootmoedigheid én de strijdvaardigheid waarmee hij Huet, ondanks alle menigsverschillen, ruim baan zag maken voor zíjn ideaal én de huiselijkheid die de gezellige ‘oud-vrijer’ op ‘Sorgvliet’ tegenstraalde; Huet zelf heeft in de ongewoon warme en persoonlijke toon van zijn herdenkingsartikel getuigd van Potgieters even hartelijke en vindingrijke als vormelijke vriendschap, maar ook - en dat is vooral voor onze kennis van Huet van belang - dat hij er nooit in geslaagd is in vijftien jaar gemeenzame omgang en vertrouwelijke briefwisseling invloed op zijn denkwijze te oefenen, terwijl hij omgekeerd van zijn verhouding tot Potgieter zegt: ‘Na al de klassen van een gymnasium doorlopen, vier jaren aan een hoogeschool doorgebragt, tot voltooiing mijner academische opleiding een jaar in het buitenland vertoefd, en tot besluit acht jaren aan het hoofd eener eigen kerkgemeente te hebben gestaan, had ik op het tijdstip mijner kennismaking met Potgieter die nooit ander onderwijs ontving dan hetgeen sedert “meer uitgebreid lager” genoemd werd, minstens met hem gelijk moeten staan. Ik vond in hem een man die tienmaal meer wist; die werkte naar beter methode; scherper in het oordeelen, vaster van smaak; in boeke-mensche- en wereldkennis mij hinderlijk ver vooruit.’ Men kan op grond van dit getuigenis Potgieter kwaliteiten toekennen die het nageslacht niet gemakkelijk meer uit zijn werken afleest, maar wat er vooral uit blijkt is Huets loyaliteit én zijn vatbaarheid voor invloeden. Wie zich Nederlands grootste criticus voorstelt als een man wiens scherp en resoluut oordeel zijn normen ontleende aan bezonken en onwrikbare overtuigingen, vergist zich. Een zo scherp kritisch vermogen is tot betweterij gedoemd, wanneer het niet met een grote mate van onbevangenheid samengaat, een onbevangenheid die bereid is ook de eigen zekerheden aan de kritiek prijs te geven. Huet was zijn leven lang een scepticus, maar juist door die innerlijke twijfelzucht als het ware voorbestemd om zich te laten imponeren en zelfs meeslepen of voortstuwen door mensen met vaste overtuigingen, te meer wanneer ze zijn gevoelig, maar ompantserd hart gewonnen hadden.

In Huets toetreden tot de *Gids*redactie zag Potgieter een nieuwe - en laatste - mogelijkheid om zijn tijdschrift tot het ideaal te voeren dat hem bij de oprichting had voorgestaan. Geholpen door Huets zin voor het belangrijke, zijn stijlgevoel en zijn rusteloze werkkracht hoopte hij de taak van de redactie te volvoeren, zoals hij die zag: niet alleen kopij bijeenbrengen en rangschikken, maar die zo nodig ‘in overleg met den auteur, of op eigen hand’ omwerken, of wel als de inzendingen al te taai en onbruikbaar waren, zelf voor nieuwe kopij zorgen. Huet volgde zijn wenken op als een jachthond die op een vers spoor gezet wordt.

In de Gidsjaargangen van '62-'65 verscheen een reeks artikelen over Nederlandse klassieken (Vondel, Hooft, Cats, Staring, Poot enz.) en bij pakken tegelijk gingen de nieuw uitgekomen boeken van Amsterdam naar Sorgvliet, waar Huet er zijn rake en doorwerkte recensies over schreef, zonder het min-

de prostituees. Het spreekt, ik wil hen met de meeste onderscheiding behandelen.

Leest en toch eens; voor de aardigheid, hoe en wat Hoogmaat van Bosboom, in mijne plaats, Zaterdag avond te Rotterdam verkondigd heeft. Ik gelooft inderdaad dat een goede Geest te bekennen wie eene kloof Gegraven heeft tusschen dat publiek en mij. de hemel beware u voor zulke kinderen!

Het is nacht, en ik moet naar bed. Weer met lieve Zuster hartelijk van ons gegroet, en gelooft mij

steeds den uwe

Ch. Huet.

Haarlem,
Donderdagavond laat.
25 Jan 65.

Het laatste blad van een brief van Busken Huet aan Potgieter, waarin hij een verslag geeft van zijn bezoek aan mevrouw Bosboom-Toussaint. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

ste besef van de ergernis die zijn de persoonlijkheid peilende kritiek en zijn ongegeneerde bewerkingen van bijdragen wekten bij zijn slachtoffers, waartoe niet alleen nieuwelingen, maar auteurs van gevestigde reputatie behoorden. Hadden hij en Potgieter er weinig besef van, dat hij in zijn ingehouden felheid de toon niet kon treffen van de joviaal-feestelijke redactievergaderingen, waar Potgieter zo graag iets van de schuttersmaaltijd in terugvond? Voelden ze beiden niet het mokkend verzet van de door hun ijver non-actief geworden redactieleden? Jaren later zou Huet tonen, door schade en schande wijs geworden, zeer goed te begrijpen wat tot de catastrofe geleid had en had moeten leiden: 'Om de verwachtingen die hij op mij bouwde, te kunnen vervullen had ik in den omgang een even beminnelijk mensch moeten zijn als hij; daarbij even achtbaar van leeftijd en, in den voor mij nieuwen kring, waar ik onder de jongsten behoorde, met hetzelfde zedelijke gezag bekleed.'

In 1865 barstte de bom. In het januarinummer verschenen buiten voorkennis der 'non-actieven' twee artikelen van Huets hand: 'Een avond aan het hof', waarin hij zijn vernietigende kritiek op een prullig jaarboekje *Aurora* in de mond legde van de savante koningin Sofie en haar hofdames en onder het pseudoniem 'een abonné van het Bijblad': 'De Tweede Kamer en de Staatsbegrooting', een niet minder malse beschouwing over 'den tegenwoordigen staat der parlementaire welsprekendheid in Nederland', waarin hij de geachte afgevaardigden tot de grote Thorbecke toe harde noten te kraken gaf over hun 'bedsermoenen' en 'kakografiën' om te eindigen met een aanval op de vreesachtigheid en halfheid der liberalen in het algemeen. Het schandaal dat losbarstte, verbaasde alleen de schuldige en zijn medeplichtige. De koningin liet een ontstemd briefje aan de Gidsredactie schrijven en alle sociëteiten in den lande hadden voor weken gesprekstof. De afloop was even onvoorzien als onvermijdelijk. De 'onmogelijk' geworden Huet trad uit de redactie, Potgieter volgde uit trouw, maar niet minder omdat zonder Huet de *Gids* niet meer zijn *Gids* zou zijn.

Uit Huets verdediging die hij in de vorm van een brief aan mevrouw Bosboom publiceerde, wordt het duidelijk, dat het rumoer over het 'Avondje' in de Gidsredactie als een bijkomstige door het 'enfant terrible' uitgelokte pijnlijke situatie werd beschouwd. Hoofdzaak was het politieke stuk, omdat voor de Leidse redacteuren, Buys en Vissering, beiden grote steunpilaren van het liberalisme, dat liberalisme een soort verabsolutering der redelijkheid was, een leidend tijdschrift als de *Gids* noodzakelijk liberaal moest zijn en zij zelf, binnen de redactie, de toonaangevers van het liberalisme. Geen kleinzielige zelfingenomenheid maakte hen onverdraagzaam tegenover Huets kritiek, maar de onbevangenheid waarmee de literaat Huet het politieke leven binnen stapte en daar de gelijke monniken gelijke kappen opzette, moest hem treffen als een verraad aan het redelijk inzicht en aan de solidariteit der redactie.

Het was geen gril geweest, die Huet met zijn *Tweede Kamer* opeens tot een politiek scribent had gemaakt, het was noch gril noch toeval, dat zijn politiek oordeel zo uitviel. Sinds zijn aftreden als predikant zat hij dagelijks op de bureaus van de *Opregte Haarlemmer* lessenaar aan lessenaar te werken

met ‘den ouden heer Enschedé’ die hij als jurist en zakenman, als chef en humaan mens hogelijk waardeerde, die hem inleidde in zijn nieuwe beroep en... die een overtuigd conservatief was. Op een impressionabel man als Huet kan het niet zonder invloed gebleven zijn, dat hij in de jaren waarin hij zich zo grievend teleurgesteld en verongelijkt voelde door zijn vrijzinnige en liberale landgenoten, in de politieke journalistiek, dat wil zeggen in het prompt en pittig oordelen over alle politieke kwesties, werd binnengeleid door een zo weldenkend en redelijk conservatief als mr. Johannes Enschedé.

Huet is de eerste, maar niet de laatste Nederlandse literator geweest die zich zijn leven lang niet uit de vangarmen der journalistiek heeft kunnen vrijmaken, en alleen zijn ongelofelijke werkkracht heeft hem ervoor bewaard geheel in het verdienwerk op te gaan. Dat gevaar was voor hem te groter, omdat hij noch zijn vrouw zuinig van aard waren. Alleen zijn grondige afkeer van een bekrompen levenswijze kon hem ertoe brengen in het najaar van 1865 in te gaan op het voorstel van de zoons van mr. Johannes Enschedé om tegen het voor die tijd zeer hoge salaris van ƒ5000 een gehele dagtaak aan de krant te aanvaarden. Ruim drie jaar lang hield Huet het vol overdag journalist - en een goed journalist - te zijn en zijn avonden en zondagen aan zijn literaire werk te besteden. Hij zou in de acht volgende Indische jaren bewijzen, dat een dergelijke taak ook in een tropisch klimaat niet boven zijn werklust en krachten ging. Het waren andere factoren die hem tegenover zijn taak aan de *Opregte Haarlemmer,* ja tegenover het verblijf in zijn vaderland, meer en meer met weerzin vervulden.

Er bleef uit deze jaren een correspondentie met Douwes Dekker bewaard die om meer dan een reden van belang is, maar onder andere ook, omdat we daaruit zien, hoe hij zich aan de krant als een ‘bediende’ voelde, die bij al zijn ijver om het blad fris en aantrekkelijk te maken, het gezag miste om zelfstandig over de plaatsing van Dekkers kleine bijdragen te beslissen. En in een latere brief uit Indië aan Potgieter tekende hij de situatie en zijn verbittering daarover met een paar woorden: ‘Zij, die zich voor mijne vrienden uitgaven, vonden het een rustig denkbeeld, dat ik bij de Enschedé's “den kost voor het eten had” en geen hunner scheen er besef van te hebben, dat ik door dien tijdroovenden en zieldoodenden arbeid intellectueel te gronde ging.’

Daarbij kwam, dat inzicht en temperament er hem toe dreven voort te gaan met wat zijn landgenoten als ruiten ingooien beschouwden. In 1866 verschenen twee van zijn meest explosieve artikelen: ‘Ernst of kortswijl’, een geestige afrekening met het al te gemakkelijke, joviaal-aristocratische talent van mr. Jacob van Lennep naar aanleiding van zijn met gejuich ontvangen *Klaasje Zevenster* en ‘Ongevraagd Advies’, zijn duit-in-het-zakje bij het debat der moderne predikanten Pierson en Réville over het al of niet in de kerk blijven. Het stuk, dat scherp en logisch van de modernen de consequenties van hun onkerkelijkheid en hun zwevende dogmatiek eiste, viel ‘als een bom in het kamp der moderne predikanten’ en maakte het aantal van ‘hen die zich voor mijn vrienden uitgeven’ nog geringer.

Ook de vriendschap met Potgieter scheen te tanen, want hoe loyaal zijn oudere vriend in het Gidsconflict zijn medeplichtigheid beleden had, hij ging

niet mee met de conclusies die Huet eruit trok. Voor de idealist Potgieter bleven de liberalen falende aanhangers van een onfeilbaar ideaal, voor Huets kritische zin, die nooit de onfeilbaarheid van wat ook erkend had, viel het liberalisme met zijn belijders. Terecht wees hij de beschuldiging van verraad aan het liberalisme af. In een programmapunt van het liberalisme had hij de vrijheid van oordeel teruggevonden die voor hem de grondslag van zijn intellectuele houding was. Toen hem bleek, dat het voor de liberalen inderdaad niet meer dan een met het gebruikelijke politieke opportunisme gehanteerd programmapunt was, verbrak hij wat nauwelijks een verbintenis was geweest. Het nageslacht dat hem deze breuk met het liberalisme gemakkelijk vergeeft, mag niet blind zijn voor een zekere onzelfstandigheid, een zekere te zeer door persoonlijke ervaring bepaalde beperktheid van blik, die hem bij het herzien van zijn politieke opvattingen geleid hebben. Wanneer blijkt, dat voor hem het enige alternatief van het liberalisme het conservatisme, zij het dan een ‘radicaal conservatisme’ is, dan is men geneigd eenvoudig van een gebrek aan fantasie te spreken, hetzelfde gebrek, waaraan zijn verhalend proza lijdt. Huet is niet de enige kritische realist geweest die slechts vertrouwend op eigen ervaring zijn inzicht noodzakelijk aan de beperktheid van die persoonlijke ervaring, zijn toekomstbeeld aan de bitterheid daarvan verbond.

We spraken van Huets onzelfstandigheid in het politieke. Zijn *Opregte Haarlemmer* -jaren vielen samen met die van het tweede ministerie Thorbecke; volop gelegenheid voor een man van het gezag van de oude heer Enschedé om hem van de eenheid van gezonde kritiek en conservatisme te overtuigen. Huets tweede inspirator in ‘radicaal-conservatieve’ zin was de man die mét hem de meeste heilige huisjes van zijn tijd heeft omgeschopt ... Douwes Dekker. Zo hij tegenover de onbeheerste en grillige mens Dekker altijd wat deftig gereserveerd bleef, aan de invloed van de geniale stilist kon hij zich niet onttrekken. Nadat de uitgevers van de *Java-bode* hem in het najaar van 1867 gevraagd hadden als redacteur van dat blad naar Batavia te vertrekken, had hij zich blijkbaar tot Dekker gewend om inlichtingen over Indische verhoudingen en deze haastte zich de hem zo slecht passende rol van beschermeling op zijn beschermer af te wentelen: hij wees Huet welwillend een aandeel aan in zijn plannen met Indië en introduceerde hem bij de oud-minister Rochussen.

Dat was het begin van de geruchtmakende Hasselmanzaak. Huet, gegriefd en meer en meer geïsoleerd door de vijandschap van zijn vroegere liberale vrienden, was op dat ogenblik voor niets gretiger toegankelijk dan voor Dekkers immers op ervaringen gegronde kritiek op de liberale koloniale politiek, voor zijn argumenten tegen ‘vrije arbeid’, voor zijn ideaal van een verlicht despotisme ten bate der Javaanse bevolking in plaats van de onbegrensde vrijheid tot exploitatie van de Javaan, die hij in het liberale stelsel zag. Via Rochussen in contact gekomen met de conservatieve minister van koloniën Hasselman, kon hij in alle oprechtheid geloven zijn eigen belang te dienen en geen openbaar belang te schaden door in te gaan op de beruchte, geheime transactie: in ruil voor vrije overtocht naar Indië voor hem en zijn gezin nam hij op zich om ‘na zich ook in Indië met de journalistiek van nabij te hebben

Busken Huet in zijn werkkamer. Litho door Johan Braakensiek. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

bekend gemaakt, het indisch bestuur te dienen van consideratiën en advies omtrent de vraag: welke maatregelen daar te lande van bestuurswege worden vereischt tot breideling om zijne gedachten en gevoelens te uiten en openlijk mede te deelen, zonder dit meer te belemmeren dan tot verzekering der openbare orde gevorderd wordt'. (De schrandere lezer herkent het ministeriële rapport.)

Daar minister Hasselman aftrad, toen Huet nog maar nauwelijks de reis aanvaard had (in mei 1868) en zijn liberale opvolger het plan desavoueerde, bleef er niets van over dan Huets vrije overtocht en een daverend schandaal, nog aangewakkerd door de gelijktijdige verschijning van de roman *Lidewijde* die Huet juist voor zijn vertrek voltooid had. En dit schandaal tegen het 'verraad' en de 'karakterloosheid' van 'den verlopen dominé die fortuin wou maken' en in een spotprent werd afgebeeld met de geldzak van het batig slot naast zich, ging ver uit boven een journalistieke rel in de Indische en moederlandse bladen. Nog in 1878 zou Huet vanuit Parijs een uitnodiging voor een lezing in Holland afwijzen, omdat de pers daar hem nog steeds als 'een waardig voorwerp der algemene minachtig' aanduidde. En de publikatie van zijn brieven aan Potgieter vijftig jaar na diens dood was nog weer eens opnieuw aanleiding tot een even levendig als academisch debat over de rechtmatigheid der 'transactie'.

Huet zelf heeft de hele zaak op 't kortst en zonder franje samengevat in een brief aan Van Deventer: 'Gij vindt het niet bewonderenswaardig, dat ik mij voor het bekomen van vrije overtogt herwaarts, belast heb met het zamenstellen van een rapport... over de Indische drukpers. Ik ook niet. Doch aan den anderen kant zie ik niet in, waarom ik gehouden zou zijn, een onafgebroken reeks van bewonderenswaardige daden te verrigten.'

Men heeft dat 'Cynisme' genoemd, maar 'cynisme' is vaak niet veel anders dan hardop zeggen wat anderen zwijgend doen. 'Maar van een man, die zoo hoog in zijn wapen was als Huet...' - het was de eis van de consequentie in de daad die men altijd weer meent aan de criticus te mogen stellen en waarover wij al eerder spraken. 'Ik ben schrijver,' had Huet gezegd en hij had eraan toe kunnen voegen, 'dus naar mijn aard geen publiek persoon', wanneer niet het noodlot en de drukpers de schrijver nolens volens tot een publiek persoon maakten en het noodlot van een klein taalgebied menig schrijver tot een journalist. Huet was geen politicus, maar een schrijver omden-brode over politiek, wie het heilig vuur der overtuiging ontbrak om zijn grofheden te doen vergeven en die zijn tegenstanders tot razernij prikkelde door zijn tweedehands politieke ideeën voor te dragen in de éne grote stijl waarover hij nu eenmaal beschikte, de stijl van de literaire criticus. Zijn zakelijk realisme, dat hem in de literatuur altijd voor leeg 'gezwam' bewaard had, zonder dat hij ooit tot kleinkramerij verviel, omdat hij op dit terrein van zijn geboorterecht een natuurlijke norm bezat, dreef hem in de politiek tot het criticasteren van zaakje tot zaakje, omdat hem hier de verheffende maatstaf van het geloof in een grote zaak ontbrak. Het gevolg was dat iedere partij bereid was hem toe te juichen, wanneer hij de tegenstander over de hekel haalde en geen partij hem als medestander ernstig nam.

Niemand vraagt zich meer af of Vondel solide kousen verkocht en of Spinoza zuivere lenzen sleep, maar het gaat helaas niet aan met dezelfde onverschilligheid het journalistieke werk van Huet opzij te schuiven. Daarvoor stak er te veel van zijn persoonlijkheid in. Enerzijds werd zijn verhouding tot zijn landgenoten beïnvloed en men mag wel zeggen verbitterd door zijn politieke journalistiek en de reactie daarop in de vaderlandse bladen, anderzijds was die persoonlijkheid te sterk om in de poel der toenmalige Indische journalistiek onder te gaan. Gehaat en met alle middelen door zijn collega's-concurrenten bestreden, wist hij zich op den duur een elitepubliek te winnen, dat een goedgeschreven krant boven een sensatieblad stelde en de pionier die de Europese maatschappij in Indië in het cultuurleven van Europa trachtte in te schakelen boven de politieke Tijl Uilenspiegel.

Zonder moeite en ergernis ging dat niet. Het schandaal over de ‘transactie’ stond hem als het ware te Batavia al op te wachten om door de Indische pers uitgebuit te worden op een zo grievend persoonlijke wijze als hij in Holland nooit gekend had en dat over *Lidewijde* volgde op de voet. Huet was geen romanschrijver en *Lidewijde* is geen meesterstuk. Wanneer het boek beoordeeld was als wat het was: het werk van een man van smaak en ideeën die echter niet over de scheppende fantasie beschikte om die ideeën in levende gestalten vorm te geven, wanneer het boek beoordeeld was door een kritiek welker bekwaamheid en onbevangenheid voor hem vaststond en die met dezelfde gestrengheid over de middelmatige produkten van anderen oordeelde, mogelijk was het Huet niet zo zwaar gevallen te erkennen, dat zijn talent elders lag. Maar de storm die zich tegen het boek keerde, gold niet zijn literaire kwaliteiten, maar de vermeende onzedelijkheid van zijn inhoud en werd daarmee niet alleen een persoonlijke belediging van de schrijver, maar bovenal het zoveelste bewijs van de bekrompenheid en achterlijkheid van de Hollandse kritiek. Huet, nooit in gebreke wanneer er een knuppel in het hoenderhok te werpen viel, had het zijn aanvallers gemakkelijk gemaakt door een inleiding waarin ze konden struikelen over uitspraken als deze: ‘Passie is hier (in de kunst) het eerste vereischte, passie het tweede, passie het derde. Doch hartstogten zijn geen olie in de heilige lamp der deugd, en ligter zal iemand door den schouwburg gevormd worden tot een held dan tot een braaf mensch.’ Wanneer Huet ooit met recht als een voorloper der tachtigers beschouwd is, dan om deze voorrede en om dit boek dat zich in zijn bedóéling met De Maupassant laat vergelijken, de bedoeling om een onbevooroordeeld beeld van de kracht der menselijke hartstochten te geven. Hoezeer hij daarmee tegen de stroom oproeide, beseft de tegenwoordige lezer die, ongeschokt door de lectuur van het boek zelf, verbluft de kritieken leest die het ‘verderfelijk’, ‘plat, grijs en vies’, ‘beestachtig’ noemden, of nog meer verbluft het artikel over hem ter hand neemt dat zijn vrouw en levenslange bewonderaarster onder pseudoniem in *De Gids* van 1880 binnensmokkelde. (‘Een Schrijversleven’ door C. Hasselaar) en waarin het boek verontschuldigd wordt als het produkt van een ‘seconde jeunesse der verbeelding’, dat ‘ontzondigd wordt door de schoone bladzijden, waarvan het overvloeit’.

Acht jaren duurde Huets verblijf op Java, acht jaren waarin hij kans zag

eerst de wankele *Javabode* tot een goed geredigeerd en gevestigd blad te maken en vervolgens na een conflict met de uitgevers ervan een eigen blad: *Het Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie* te stichten, dat met de erbij behorende drukkerij, uitgeverij en boekhandel tot een bloeiende onderneming werd. Als men daarbij bedenkt, dat hij te kampen had met al de achterlijkheid van het toenmalige Indische bedrijfsleven, met ongeschoold personeel, met gebrekkige medewerking uit Holland - Potgieters goede bedoelingen en zelfs Huets waardering daarvoor maakt hem nog niet tot een vlot journalist - zodat hij dag in dag uit zelf een belangrijk deel van zijn kopij moest leveren, dan staat men versteld over de werkkracht van de man die in een tropisch klimaat tussen dat alles door in zijn 'vrije tijd' zijn boeiende, geestige en uiterst verzorgde opstellen over Thackeray, Dickens, Disraeli, Tollens, de Van Harens e.t.q., wist te schrijven en die mede dank zij Potgieters toewijding in het zenden van lectuur, de moderne Europese literatuur bijhield - dat kon toen nog! - en voor het Bataviase liefhebberijtoneelgezelschap Franse blijspelletjes vertaalde waarin hij zelf een rol vervulde.

In het voorjaar van 1876 besloot Huet ter wille van de opvoeding van zijn enig kind naar Europa terug te keren. Naar Europa, niet naar Holland. Er was in Holland nog maar één huis, waar Huet ongeroepen had willen binnenstappen: de 'gezellige bibliotheek' op de Leliegracht, Potgieters huis. Maar Potgieters stem zweeg voor altijd en het overige Nederland riep hem niet. Heeft Huet het gewenst? Ja en neen. Zijn gegriefde trots wees bij voorbaat af wat het hart van de schrijver, de mens, de Nederlander diep-in verlangde. O, er waren tal van redelijke argumenten: we noemden de 'bomvrije kazemat' al en waar zou Gideon beter en ruimer scholing kunnen krijgen dan te Parijs? Zou hij zijn zoon in het grotere vaderland van zijn voorouders niet voor de grieven kunnen bewaren die hij zelf in het kleine zo rijkelijk ervaren had? Maar uit zijn correspondentie blijkt, dat hij zich de roep van het vaderland, waarnaar hij in zijn hart verlangde, in een zeer concrete vorm dacht: er is een mengeling van rechtmatige trots en bezeerde terughoudendheid in een brief van 1877 aan zijn oud-leermeester Scholten, waarin hij vraagt of er inderdaad ernst gemaakt wordt met het voorschrift van de nieuwe wet op het h.o. tot stichting van een leerstoel in de esthetica en kunstgeschiedenis. Stellig was op dat tijdstip Huet een der aangewezen kandidaten voor die functie, maar, zo schreef Quack na zijn dood in *De Gids,* 'er waren eenige eigenschappen van buigzaamheid noodig, die hij niet bezat' en Huet bleef in Parijs. Hij bleef er niet werkeloos. Bij zijn vertrek uit Batavia had hij de redactie van het *Algemeen Dagblad* overgedragen aan zijn neef ds. L'Ange Huet, ex-predikant als hij, en zichzelf tot medewerker in Europa aangesteld. Een van zijn eerste bijdragen waren de feuilletons *Van Napels naar Amsterdam,* een vlotte wat-wel-en-niet-in-baedeker-staat uit de herinneringen van zijn thuisreis en zijn grote belezenheid samengesteld en waarvan het slot bewees, dat Holland zelf met 'zulke luchten, zulke weiden, zulke heiden, zulke duinen en bosschen, zulke rivier- en zeegezichten' hem dierbaar was als altijd.

Bevrijd van de dagelijkse zorg voor zijn krant kon Huet te Parijs een nieuw schrijversleven beginnen. Het resultaat zien we allereerst in een verbreding

N°. II. 1875. Mail-Nummer. BATAVIA, DONDERDAG, 17 APRIL. 1875. N°. II.

ALGEMEEN DAGBLAD VAN

Nederlandsch Indie

Verschijnt dagelijks, met uitzondering van Zon- en Feestdagen, bij Ernst & Co. te Batavia.

Abonnementsprijs. Voor Batavia, ƒ 10 per kwartaal. Voor Nederlandsch-Indië, ƒ 12,50 per kwartaal 1875, ƒ 50. Voor Nederland en Europa, ƒ 60.

Advertentien. 20 Cent. voor elke zijl worden, behalve het regel. Aankondigingen, één Gulden per regel.

Mail-Overzigt.

Batavia, Donderdag, 17 April 1875.

Een extra-nummer der Javasche Courant, Dinsdag verschenen, heeft op den dag zelf van het verzoek der vorige maal, het opgedragene verhaagen den publieke naar gebeurtenissen berigten aanstaand de Atjehsche expeditie aan veel mogelijk bevredigd.

Het waren tijdingen van 3 tot 9 April, bepaald van de eerste ontscheping tot aan de voorbereidende maatregelen ter herstelling van den Kraton des Sultans.

Berigten omtrent den afloop van den storm zijn tot op dit oogenblik niet ingekomen.

Gisteren zijn Zijne Exc. de Gouverneur-Generaal van I. N. den Koning een telegram van gelukwensching.

Met het stoomschip Soppoetra, vr de N. I. Stoomvaart-Maatschappij, werd den 14den dezer naar Straat Soendastad vervoerd naar het bosneel des oorlogs vervoerden.

Bij het leveren van het Koude Kruis elder is berigt ontvangen, dat het hoofdkwartier in Nederland / 25,000 beschikbaar heeft gesteld ten behoeve der Atjehsche expeditie.

De negen gisteren, 16 April, ongeschiedde aanbesteding voor gouvernements-winsels is zonder uitslag. Van het aangeboden bedrag af / 1,000,000 werd slechts ruim / 176,000 gegund.

De tijding, dat het kapitaal van behoeve der Nederlandsch Indische Stoomvaart Maatschappij volgestort is, werd gisteren hier ontvangen.

De berigten omtrent den prijs der voedingsmiddelen op Java en de buitenbezittingen boden zoodra uitzondering meer bevredigend.

De Soerabaya heeft men veel overlast gehad van het water.

Van Koude wordt gemeld, dat de ontscheepingsplaats de maand Maart met overvloedig is gevuld.

TELEGRAMMEN.

Makassar, 13 April. Den 5den is hier het planten een lichte schok van aardbeving gevoeld.

De kinkelkoorts is sterk verspreid.

Onze troepen in de Noorder districten vertoeven nog steeds onthouden werk. De ontruimingsplaats van Bonte Bonte is onzicker.

De Mohammedaansche godsdienst is opgeheven; de moskeeen zijn gesloten.

Marktberigt van den 10den. Wissel 101 à 101,50. Rijst onveranderd; nieuw gewas redelijk gevraagd. Koffij hooger, 17 Gantjes-prijs, 250 afgedaan.

De Trankebarder doet eene inschrijvingen naar Koude. De Menado gaat over Gorontalo naar Batavia.

Banka, 5 April. Facit 250. Notes in dep 112,50 afgedaan. De productie van Maart was gering.

Singapore, 17 April. De Francke met van 16 Maart uit Marseille is hier aangekomen en verlaat morgen terug naar Batavia.

De Amerikaansche steamboat-maatschappij Pluto-Bowlen zal weeken overgebragen aan de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart-Maatschappij (Cousins), met de beroem Van der Hoeven, Pluto en Bowlen tot snoeiwaren. Nog twee steamschepen zullen worden gebouwd.

Den Carlos heeft zich naar Genève begeven. Hij dedeerde ten gronde van zijn arrest. Ook der de aanwezenden der Carlisten heerscht ontvredigheid. Drie hunner zijn naar Frankrijk teruggekeerd.

De Livingstone-expeditie heeft den 10den Februarij Gonge verlaten.

De Ashantijers rukken tegen Cape Coast Castle op.

Turkije heeft eene oorlogsschuld gebrieuteld, waarbij aan toevoerdingen de betrokkenheid wordt toegekend, grondlagenden te herzien. Het gouvernement sloot eene leening van vijftig millioen.

In de Nationale Vergadering te Versailles is heftig debat gevoerd over aanbieding van Prins Napoleon's petitie tegen zijne uitzetting.

Het gerucht wil, dat de Khan van Khiva bevreesd wordt voor de gevolgen van zijn eigen tegendeel. Zijn voornemen zou zijn, zoodra de Russische troepen Khiva hunnen rukken, de Russische gezangroom in vrijheid te stellen.

Het ontgoeding, door de Mexicaansche Maatschappij tegen de Suez-kanaal Maatschappij aanhangig gemaakt, is in hangen beslang ten gunste van laatstgenoemde beslist.

BATAVIA, DONDERDAG 17 APRIL.

Gisteren is te Buitenzorg van Z. M. den Koning een telegram van gelukwenschen, ontvangen. De beschikking van het telegram luidt: „Zijne Majesteit verzoekt Uwe Excellentie, den Luitenant-Generaal, den Gouverneur-Generaal, den Kommandant der Infanterie-regiment, de Kommandanten der expeditionaire macht te laat en ter, en alle officieren, welke met het overbrengen van Koude betrokken waren.

„Nooren Gouverneur-Generaal heeft ik met „Medevreden, dat volgens telegram van „Majesteit van Kalimantan, kommandant van „Koude en hem persoonlijk beschikken kon over / 25,000 als tijdelijke Koude Kruis in „Nederland voor expeditie Atjin.

De Algemeene Secretaris,
Luitenant Noman.

Reden nacht zijn we verwonderden, die in het Stadsverband verplicht worden, daarvan uitvoegt. Twee huizen staren beschikken in drie uitlegs gelegenheden naast Bali werk de grote andere verplichten, werk te maken, zoals de gelegenheid, zoals de schadeloosts van de ontdekking, zoals de vergoed hebben, kinder verplichtig. De opnieuw van het Stadsverband een verlegt, zoo lig in het gebeurt verbeld laat, heeft hebben bepaalden dan al de andere te vinden. Doch hij wordt op een afstand van twee laten goed, trok met overvloedig in voor de wederzijdsch. Wil men met dat het Stadsverband een beschikking heeft van verschillende verordeningen worden dat dan niet het vroeg is nooit verbeterd worden.

Het Autocraat Handelsblad heeft in der tijd stellig gemeld van twee berichten van Kandahar, als zouden de door den aanvoerder aangehaalden wordt van minder kloppen zijn, dan het is zoden. Het blijkt hebben het in de kampement. Het heeft niet tot aanvoerd, — dat is, de stad zijn het laat afgebrand. Wij kunnen aanhebben, dat bedoelde rapport geheel bevestigd is en in de zaak voor de Engelsche Wet van Heinrich Lang, dat inderdaad in het Hollandsch vertaald zijn in Ik und wel geheten Lang, waardoor staat de chinesische man dat de inwoners van eene aanzienlijke geldboete, die van Engelsche eenheid of opvoeding in zijne woning, dan het Engelsch gesproken wordt. Het is niet te vinden, van de Engelsche parlementaire Wet van Heinrich Lang, dat inderdaad in het Hollandsch vertaald zijn in Ik und wel geheten Lang, waardoor staat de chinesische man dat de inwoners van eene aanzienlijke geldboete, die van Engelsche eenheid of opvoeding in zijne woning, dan het Engelsch gesproken wordt. Het is niet te vinden, van de Engelsche parlementaire

Vertrokken van Batavia, 17 April SC. Lt. Generaal Hewetson, de Raad, Kapt. Indenburg, en Stoomdagen. Ned. Industrie, Brouwer, naar Nederland. Eng. St. Penang, Chapuis, Singapore.

Vertrokken Passagiers. Naar Nederland, per Stoomschip der heeren Boelen Cordes, I. onderofficier en 1 echtgenoot der marine.

VENDUTIEN.

Lijsten, 19 April. Ten laste van den heer DE GROOT, door W. L. VAN SLOOTEN en

Ten laste van den heer SCHENCK, door VAN VLIET-TES & ZOON.

Zaterdag, 24 April. In 't VENDU-LOKAAL.

POSTKANTOOR.

Sluiting van Nederland, Woensdag, 21 April.
Sluiting van Europa, Donderdag, 17 April.
Leveren van BANKA, PALEMBANG en RIOUW.

SLUITING VAN POSTLAKETTEN.

Voor BANJERMASIN op Zaterdag 19 April.
Voor PADANG en BENKOELEN op Donderdag 24 April.

Op Woensdag, 20 April, zullen postpakketten worden gededen voor

NEDERLAND,

te verzenden per Ned. stoomschip Courant, kommandant Grandt van Bagien.

NEDERLANDSCH-INDIE.

Semarang, 12 Aug. Gister werd in het kanaal alhier bevonden een anabal helleen, het lijk gevonden van een Javaan. Daar het gebeel van het kanaal en omtrek bekend, omtrent reden spoor van gepleegd gewelt was te bespeuren, is de dood waarschijnlijk door een ongeval op het water teweeggebragt. De identiteit

Soerabaja, van het met zekerheid bevestigd dat de Inlandsche Regent van Soerabaja, Raden Adipati Tjondro Negoro, is overleden. Hij was een man van hoogen rang, een groot vriend van Europeanen, en een groot beschermer van de Europeesche beschaving. Hij was een man van hoogen rang, een groot vriend van Europeanen, en een groot beschermer van de Europeesche beschaving.

Soerabaja, 15 April. Gister werd in het kanaal alhier bevonden een anabal helleen, het lijk gevonden van een Javaan. Daar het gebeel van het kanaal en omtrek bekend, omtrent reden spoor van gepleegd gewelt was te bespeuren, is de dood waarschijnlijk door een ongeval op het water teweeggebragt. De identiteit

Soerabaja, van het met zekerheid bevestigd dat de Inlandsche Regent van Soerabaja, Raden Adipati Tjondro Negoro, is overleden. Hij was een man van hoogen rang, een groot vriend van Europeanen, en een groot beschermer van de Europeesche beschaving.

Soerabaja, 15 April. Gister werd in het kanaal alhier bevonden een anabal helleen, het lijk gevonden van een Javaan. Daar het gebeel van het kanaal en omtrek bekend, omtrent reden spoor van gepleegd gewelt was te bespeuren, is de dood waarschijnlijk door een ongeval op het water teweeggebragt. De identiteit

Soerabaja, van het met zekerheid bevestigd dat de Inlandsche Regent van Soerabaja, Raden Adipati Tjondro Negoro, is overleden. Hij was een man van hoogen rang, een groot vriend van Europeanen, en een groot beschermer van de Europeesche beschaving.

MENGELWERK.

Populaire Theologie.

Van heden af verschijnt het Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie in groot formaat. De tien eerste nummers zullen ten behoeve van nieuwe inteekenaren buiten Batavia, zoodra de tijd het gedoogt, in hetzelfde formaat worden bijgedrukt.

Het *Algemeen Dagblad van Nederlandsch Indie*, waarvan Busken Huet hoofdredacteur was. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

van het terrein van zijn werkzaamheden. Uit Indië had hij een levendige belangstelling voor de koloniale geschiedenis meegebracht en met zijn studies over het *Dagboek van Gerrit Verbeek* over *De Jonge's Opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost-Indië* en *Valentijn* was hij de eerste die daarvoor de belangstelling van een groter publiek vroeg. Zijn kunstgenietende reisfeuilletons zette hij voort in zijn *Parijs en Omstreken* en *Het Land van Rubens* . Voor een daad van piëteit en dankbaar gedenken bood de Parijse rust de gelegenheid: de *Persoonlijke Herinneringen* aan Potgieter en voor het bundelen van zijn kritieken in drie delen *Nederlandsche Belletrie,* van zijn journalistieke hoofdartikelen in de *Nationale Vertoogen* . Wie nu los van de politieke conflicten van die dagen artikelen als ‘Het Gebed bij de Stembus’ of ‘De Troonrede en de Waarheid’ overleest, staat verbluft over de literaire gaafheid en de polemische scherpte van dit nu eens spottend, dan in de Cassandra-toon geschreven haastwerk, maar legt men ze bij voorbeeld naast het journalistieke werk van Abraham Kuyper, dan is het duidelijk, dat dit leiding gaf aan een partij, terwijl dat van Huet gesprekstof leverde voor de meer intellectuele kletstafels in Indië.

Zijn studie over Tollens had, naar hij schreef, zijn belangstelling naar de 18de eeuw terug gevoerd: het resultaat was de reeks *Oude Romans,* waarin onder anderen *Elizabeth Wolff, madame de Staël* en *Benjamin Constant* behandeld worden, schoolvoorbeelden van die ideale cultuurhistorische studies die hun ontstaan en bekoring niet aan een overmaat van kennis van de schrijver, maar aan een door schrijver en lezer gedeelde weetgierigheid danken. Dat is veel voor de tien jaar tussen de thuisreis uit Indië en Huets dood in 1886, maar het is bij lange na niet alles.

De zwakke bezetting van ons literaire schouwtoneel in de jaren zeventig wist zich tegen de nooit aflatende gesel van Huets kritiek niet anders te verweren dan door tegenaanvallen op de ‘negativist’, de politieke scribent, de mens Huet. Waren deze aanvallen tegen een onbelangrijk man gericht geweest, de onbelangrijke aanvallers zouden mét hun slachtoffer vergeten zijn, nu delen zij, gelijk de bedillers van Multatuli, in zijn onsterfelijkheid en zij die na hen de pen opgenomen hebben om de verdiensten tegenover ons volk én van Dekker én van Huet te schilderen, onttrekken zich zelden en moeizaam aan de schijnverplichting hun fouten recht te praten en in het geval van Huet hem te verdedigen tegen ‘zure’ citaten uit de *Nationale Vertoogen,* tegen bittere passages uit zijn *Brieven,* als die uit 1878, waar hij schrijft ‘... zoo vaak ik Nederland terugzie, ontvang ik den indruk van een land gelegen aan de kust der Roode Zee, waar de vogels niet overheen kunnen vliegen, zonder te sterven. Uit alle plaatsen, alle instellingen, klinkt er mij het woord 2 Koningen IV: 40 in de ooren: “Man Gods, de dood is in de pot”.’ Liever dan hier tegenover een nieuwe reeks citaten te stellen - en eventueel zelfs ook het hierboven vermelde! - om er de vaderlandsliefde van de Parijzenaar Huet uit te ‘bewijzen’, geven we er ons rekenschap van dat Huet, zodra hij zich en zijn gezin een redelijk bestaan verzekerd had, het fortuin maken eraan gaf en naar Europa terugkeerde om zich te wijden aan wat hij als zijn levenstaak zag. Waar zag hij die in?

Huet zelf heeft eens geschreven: ‘Voor zover ik mezelf beoordelen kan, behoor ik tot de klasse der personen wier gemiddelde men best van al uit hunne brieven leert kennen.’ Wij halen deze uitspraak niet aan, omdat hij ons zo bijzonder treffend lijkt, maar veeleer omdat hij ons doet beseffen, hoe dicht Huets briefstijl staat bij die van zijn overige werk. Het schijnt alsof beide elkaar tegemoet komen. Zijn brieven houden altijd een wat vormelijke verzorgdheid, zelfs die aan zijn oude vriend Potgieter, ja aan zijn vrouw en zijn zoon schrijft hij nooit anders dan ‘u’ en in vormelijk-verzorgde of geforceerd-kinderlijke zinnetjes, die Anne Huet ‘droog als grutten’ vindt.

Maar de geringe afstand tussen Huets brieven en zijn geschriften ligt minder in de vormelijkheid van die brieven dan in wat men de vormelijke natuurlijkheid van die geschriften zou kunnen noemen. Onze literatuur van omstreeks 1860, ons hele cultuurleven was tot een eigenaardige verstarring vervallen. Zoals een boer, die meent over een andere taal dan de dagelijkse te moeten beschikken, zodra hij een pen in de hand neemt, zo zag de beschaafde en naar beschaving strevende mens van die dagen het terrein van kunst, literatuur en historie als een afzonderlijke wereld met een eigen retorische taal, retorische begrippen, retorische gevoelens. Het verhevene viel al te letterlijk met het menselijk ontoegankelijke samen. Het genie van Douwes Dekker had deze verdorrende fictie verbroken door niet anders te schrijven dan de tot de spon uitberstende taal van zijn bewogen hart, wat een buitengemeen rijke en beeldende taal was. Huet bereikte hetzelfde langs een andere weg, minder geniaal, ingetogener, maar daarentegen over een breder terrein en - als voorbeeld minder gevaarlijk. Gelijk dat in die jaren nog mogelijk was, hield hij zich op de hoogte van al wat er in West-Europa aan nieuwe literatuur verscheen. Hoewel hij het Hollandse gedeelte daarvan niet veel zaaks oordeelde en dat oordeel geenszins verzweeg, nam hij niettemin de moeite alles wat maar even een aankondiging waard was, te bespreken met een grondigheid, die voor de moderne recensent helaas geen voorbeeld, maar alleen nog maar een legende kan zijn. Het is moeilijk te schatten wat de waarde was van het geschenk dat Huet door het hooghouden van een Europese norm in een der zwakste tijdperken van onze letterkunde, aan zijn vaderland geschonken heeft.

Nog waardevoller, juist in die tijd, was de gave van zijn cultuurhistorische studies. Een nieuwe uitgave of vertaling van een of ander klassiek werk of een toevallige vondst in een bibliotheek gaven hem de impuls tot studies als die over Byrons *Don Juan als spiegel van zijn eeuw* , over Dante, Milton of Shakesspeare of die jeugdige, dwepend jeugdige over André Chenier; met Schliemanns werk over zijn opgraving van Troje naast zich keert hij terug naar Homerus. De waarde van al deze opstellen ligt geheel in de toon, in het altijd waakzaam besef niet met eerbiedwaardige kunstvoorwerpen, maar met levende mensen te doen te hebben, waarvoor men tegelijk meer en minder respect heeft dan voor zulke gewaarmerkte kunstprodukten. Met één greep haalt hij Dante onder het stof der commentaren vandaan, als hij ons het lijfelijke beeld van Beatrice voor ogen zet: ‘Men kan de Komedie streng allegorisch, men kan haar bij voorkeur symbolisch verklaren. Doch in de eerste

plaats is zij de geschiedenis van Dantes eigen hart.' En waar is - niet in onze tijd nu het populariseren een kunst op zichzelf geworden is - maar in die dagen, toen wetenschap en kunst zich zo ver mogelijk van elkaar verwijderden, waar is toen een zo dankbaar gebruik gemaakt van Schliemanns geniale vindingrijkheid om de door de school beduimelde verbeeldingsschat van Homerus weer fris en zuiver voor ons te spreiden?

In zijn hoogste potentie komt dit uitzonderlijke vermogen van Huet aan de dag in zijn meesterwerk, onze eerste Nederlandse cultuurgeschiedenis *Het Land van Rembrand* (1882-'84). Men kan het boek alle tekortkomingen van pionierswerk, alle fouten van 'leken'-arbeid aanrekenen, dan nog blijft het een van onze klassieken op een terrein, dat de verstandige en loyale vakman allang geleerd heeft met de begaafde en ernstig werkende leek te delen en waar - als overal elders - de pionier recht heeft op een deel der verdiensten van al wie na hem komen.

Sinds Huet schreef heeft de cultuurhistoricus archieven vol materiaal, bibliotheken vol voorstudies tot zijn beschikking gekregen, onze cultuurhistorische begrippen zijn verdiept - en ook wel eens vervaagd - onze inzichten over de relatieve betekenis van de figuren die Huet als vertegenwoordigers van de Nederlandse stam beschouwde, is verschoven, maar in hoeverre was ons dat mogelijk, doordat hij zovele ervan in het licht en in welk een helder en levendig licht geplaatst heeft? Waar waren Stevin en Swammerdam gebleven voor hij ze naar voren haalde, wat heeft onze nog altijd wat schrale wetenschapsgeschiedenis te danken aan zijn stijlgevoel, dat het werk van een Paulus van Middelburg, een Tulp, een Beverwyck, een Rumphius of een Christiaen Huygens met dat van een Willem van Oranje, een Frederik Hendrik, een Jan de Witt of De Ruyter, een Lemaire, De Geer of Witsen, een Coen of Steven van der Haghen als zovele elementen in de groei van onze nationale cultuur heeft gezien? En de boekerige schim van het Delfts Orakel, de prent van Grotius-in-de-boekenkist, is hij niet weer een levend en lijdend mens voor ons geworden door Huets korte, maar meesterlijke karakteristiek? Het geheim van de methode die hij daarbij volgt, is het afwijzen van iedere traditionele en in vaste formules verstarde aanspraak op roem en waardering. Hij overlaadt zijn lezer niet met de nadrukkelijke verzekering van De Groots indrukwekkende geleerdheid, nobel karakter, ongeëvenaarde ijver, enzovoort. Samen met zijn lezers beziet hij als het ware met prille onwetendheid de man en zijn werken en merkt een reeks van tegenstrijdige trekken en eigenschappen in hem op die niet de beroemdheid, maar wel de uitzonderlijke mens suggereren: idealist, dromer en advocaat, practizijn der OIC die apologieën van de zeeroof schrijft, diplomaat geworden 'Herr Doctor', man van de katheder en van het huisvertrek (in tegenstelling met de werkelijk diplomatieke geest Machiavelli). Hij wijst op het traditionele van zijn Hollands proza, 'dat slechts bij uitzondering en als in onbewaakte oogenblikken de kanselarijstijl te boven gaat', op de klein-menselijke kanten van zijn karakter en op de tragische van zijn ballingenbestaan, maar daar doorheen overtuigt hij ons van de macht van het nieuwe ideaal dat De Groots *De Iure Belli ac Pacis* in zijn scholastisch betoog, bulkend van bewijsplaatsen, voor tijdgenoot en nage-

Spotprent op Busken Huet als ‘Fantasio’, de naam waaronder hij zijn Indische kronieken publiceerde. Tekening door J. Schmidt Crans. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

slacht opwierp en van de betrekkelijke zwakheid tevens van elk ideaal: ‘Niemand heeft dat ideaal durven schenden zonder voor te wenden het te eerbiedigen.’

Conrad Busken Huet heeft geen landen ontdekt en geen steden ingenomen, geen moerassen drooggelegd of heiden ontgonnen, geen partij geleid, geen leerstoel bezet. Zijn nalatenschap bestaat uit louter een rijtje boeken hier en daar in een bibliotheek: hij was alleen maar een schrijver, een literaat. Behept met dat minderwaardigheidsgevoel tegenover de daadwerkelijkheid dat de beste schrijvers pleegt aan te kleven, heeft hij gemeend met

het scherpste wapen dat ick ken
het puntje van een gauwe pen

zijn volk in de politiek leiding te moeten geven. Wat doet het ertoe dat hij zich vergiste, waar zijn onuitputtelijke werkkracht hem tijd liet daarnaast zijn ware roeping te volgen: voort te bouwen aan dien onzienlijke tempel der beschaving waarin elk volk het altaar van zijn zelfbewustzijn onderhoudt. Bij die taak is hij letterlijk met zijn wapen in de hand gestorven: op de avond van de 1ste mei 1886 vond Anne Huet haar man dood aan zijn schrijftafel.

Abraham Kuyper

De klokkenist der kleine luyden

‘Ik wist hoe de kuiper zijn vaten kuipt. De kunst is de losse duigen naar één kant te doen buigen. Hij verkrijgt dat door ze in een kring te plaatsen en dan van binnen een vuurtje aan te leggen. De hitte moet het hout naar binnen trekken, en als zoo de duigen alle naar binnen zijn gebogen, is het gemakkelijk ze binnen den hoepel te brengen en zoo tot één vat te vereenigen.’ De treffende naamszinnegift is van de man zelf. Het vuur was de geest van Abraham Kuyper, de duigen waren de orthodoxe kleine luyden, de hoepel was het calvinisme en het vat werd de anti-revolutionaire partij. Behalve als niet te overtreffen karakteristiek van zijn betekenis als ‘erflater van onze beschaving’, moge het tevens dienen als staal van zijn zelden geëvenaard literair vermogen, zo indringend, dat het overal symbolen - dat is het onderling verband der dingen - speurde, waar anderen slechts de afzonderlijke dingen zagen.

Maar even tekenend als het beeld zelf, en als het ‘zien’ waarvan het getuigt, waren tijd en plaats waarop hij het uitte. In wezen de rijpe vrucht van een aanhoudend en ingespannen nadenken over zich zelf en zijn functie in het nationale leven, gaf hij het, onbewust misschien, de schijn van een losse inval door dit zinnebeeld uit te spreken tijdens een feestmaaltijd ter ere van zijn zeventigste verjaardag. Dit moet, zij het ongewild, het geniale ervan en daarmee de indruk van dat geniale op de toehoorders ten zeerste verdiept hebben. Voor het kritisch inzicht daarentegen openbaart deze zelfde omstandigheid iets van het ‘theatrale’ en dus ‘onechte’ in deze man, dat zijn bewonderaars niet opmerkten, zijn medestanders hem vergaven, maar dat zijn tegenstanders velen, en velen hunner zijn vijanden maakte.

Van dit ‘stijlbesef’ telt zijn leven meer voorbeelden. Aan een zeer bekend zij hier enkel herinnerd. Terwijl Troelstra na de zogenaamde revolutiepoging van 1918 zei ‘zich in de machtsverhoudingen vergist te hebben’, bekende Kuyper, in een veel onschuldiger situatie, ‘het boetekleed ontsiert den man niet’: het eerste werkte, ondanks zijn eenvoud lachwekkend, het tweede imponeerde, ondanks de ‘opmaak’. Door dit stijlbesef (dat uit het in-symbolen-zien voortkwam) - werd ieder kwestietje waarin hij betrokken was, tot een brochure; de titel van elke dezer brochures tot een vondst en iedere brochure zelf tot een magistrale - of toch als zodanig bedoelde - aanklacht. Zijn beeldspraak, vooral in die kleinere polemische geschriften, is even onuitputtelijk als meesterlijk. Gelezen telkens bij het verschijnen moet de indruk van de volgende die van de vorige versterkt hebben. Maar wanneer men ze achter elkaar leest, werkt die taalrijkdom niet alleen vermoeiend, maar geforceerd. Het eeuwige ‘heilige erf’ en al die ‘tempels’ en ‘tentes’, al die stomme e's en andere archaïsmen, heel die tale Kanaäns, hoe voortreffelijk ook ge-

hanteerd, lijkt dan zozeer klatergoud, dat men gevaar loopt het echte goud erin te miskennen. De stijl werkt als hypertrofie en beïnvloedt ook de inhoud. Elke misvatting werd laster, elke laster snood verraad aan de aardigheid zelve gepleegd.

Maar tegelijkertijd kon hij uiteraard niet afzien van de nu eenmaal in kerkelijke en politieke strijd gebruikelijke en nooit te versmaden meer ordinaire middelen, waar die van overreding faalden, want zijn woord had wel toverkracht, maar slechts voor zijn aanhangers. Is het dan wonder, dat zijn vijanden bij het horen van zijn naam aan een heel andere betekenis van het werkwoord 'kuipen' herinnerd werden? Dit kuipen vooronderstelt huichelen; men moet immers, wil men zijn doel langs die weg bereiken, zaken en personen en vooral ook zich zelf anders voorstellen dan men weet dat ze zijn. Evenwel de erkenning, dat Kuyper bij meer dan één kruispunt op zijn moeilijke en gevaarlijke levensweg ook dit kuipen niet versmaad heeft, houdt voor de psychograaf die slechts begrijpen wil, geen beoordeling, laat staan een veroordeling in. Over hypocrisie heeft de ons te vroeg ontvallen E. du Perron in zijn laatste geschrift naar aanleiding van Multatuli behartigenswaardige dingen gezegd. Is men oneerlijk, heeft hij zich afgevraagd, wanneer men poseert voor iemand die men niet of toch slechts ten dele is? En zijn antwoord luidde: de behoefte zich zelf in veredelde vorm te zien, zich de man in die vorm te geloven, is iets anders dan oneerlijkheid of hypocrisie. Onbevangen waarneming doet Du Perron toestemmen: 'zonder de behoefte om de rol van het ideaal-ik te spelen zou een zodanige natuur ook niet het karakter tonen, dat haar pleegt te kenmerken. Het poseren voor het ideaal-ik verheft tegelijk het werkelijke-ik, zodat beide op die enkele beslissende momenten van het leven zelfs kunnen samenvallen.' Dit geldt ook voor Kuyper bij wie de afstand tussen de 'man Gods', als hoedanig hij zich zelf wilde zien, en de mens die hij in werkelijkheid was, in wezen even groot was als tussen Douwes Dekker en Max Havelaar. Het is bij beiden de grootheid van het ik-ideaal die de schijn van huichelarij verwekt heeft. Ja de overeenkomst gaat, hoe vreemd het op het eerste gezicht ook moge schijnen, nog verder en dieper. Is niet beider ik-ideaal het Christus-willen-zijn? Met dit verschil dan weer, dat het bij Multatuli de lijdende Zoon des Mensen, bij Kuyper de triomferende Zoon Gods is die hij 'verbeeldt'.

Wat zich aan de psycholoog voordoet als de 'projectie' van het 'ik' op het ik-ideaal, zag er voor de drager uit als een strijd van de 'minister' voor de soevereine rechten van Christus-Koning. En omgekeerd: wat Kuyper en strijdersnaturen als hij de misschien onder pijn aanvaarde noodzaak van de strijd leek: onvoorwaardelijkheid van zijn eisen, hardheid jegens tegenstanders en nog meer jegens halve meelopers, rusteloosheid, zolang de overwinning niet volkomen was; in één woord wat hem noodrecht leek: zij zijn voor de psycholoog de aanwijzingen van het imperialistisch en massaal streven van deze zeldzame machtspersoonlijkheden. In de omgangstaal duidt men dit hele complex van verschijnselen met het teken: overtuiging aan, dat men, zó opgevat, wel dient te onderscheiden van mening, begrip of inzicht. Kuyper en de weinigen die zijn als hij, hébben geen overtuiging: de overtuiging heeft

Abraham Kuyper, omstreeks 1870. *Abraham Kuyperstichting, Den Haag*.

hén. Kuyper was een bezetene ‘ziende op het gebod, blind voor de uitkomst’.

De overtuiging verengt het bewustzijn, omdat zij dit op één punt, namelijk de inhoud der overtuiging, concentreert. Zij verwijdt het tegelijk, doordat zij al het andere van uit dit éne punt bezien, aan haar wet onderwerpen wil. Toen Kuyper in 1872 op de conferentie van Zeist ter herdenking van de stichting der hervormde kerk driehonderd jaar tevoren, van het beginsel uitging: ‘Wat bijeenhoort moet zich vereenigen, wat niet bijeenhoort, moet uit elkaar gaan’ beleed hij slechts de klassieke formule van alle ‘overtuiging’ die de wereld kneden wil, zoals zij het eigen bewustzijn kneedt: tegelijk verengend en verwijdend. Verengend door de aanhang te zuiveren en de zuiveren saam te ballen tot een Gideonsbende, waardoor alleen voldoende strijd-energie kan worden opgewekt, en tegelijk verwijdend door die Gideonsbende de taak op te leggen om de wereld te veroveren in het teken der overtuiging.

De overtuiging, welke ook haar inhoud zij, heeft steeds iets demonisch. Er school meer waars dan hij dacht in de opmerking van een der leden op die conferentie te Zeist, die, toen Kuyper zijn zuiveringseis stelde, interrumpeerde: ‘dat is des duivels’! Honderdmaal is deze methode geslaagd en honderdmaal ook heeft zij tegelijk gefaald. Het is inderdaad het enige middel om de strijd te beginnen; het is nooit het middel om de gedroomde overwinning te behalen. Immers naarmate de ‘overtuiging’ veld wint, verdunt zij en het einde is noodzakelijk anders dan de leider het zich in den beginne had voorgesteld. Het is de kwadratuur van de cirkel in de politiek. Maar de psychologie van de strijdersnatuur - en een strijder was Kuyper vóór alles: zijn beeldspraak wemelt van militaire vergelijkingen - stoort zich nu eenmaal niet aan het wiskunstig bewijs van een onmogelijkheid. En terecht. Men zegt wel, dat de politiek de kunst van het mogelijke is, maar dat geldt slechts voor de kleine; de grote is veeleer de kunst van het onmogelijke. Wie een grote politieke figuur - en ook dat was Kuyper - begrijpen wil, moet van het ‘onbegrijpelijke’ uitgaan: hiervan, dat hij, met al zijn ‘berekening’ in wezen toch juist het onmogelijke wil. En dat ook weer terecht: want alleen wie het onmogelijke wil, bereikt het mogelijke en wie alleen het mogelijke wil, bereikt niets.

Het onmogelijke dat Kuyper wilde en dat hem de weg wees naar het bereiken van het mogelijke, was wat alle kerkelijke-politieke hervormers heeft voorgezweefd: de theocratie. Het was het ideaal zowel van de grote pausen als van de grote reformatoren, zowel van een Gregorius VII, Innocentius III, Bonifatius VIII als van een Calvijn, een John Knox, een Cromwell. In de vorm waarin Kuyper het stelde en stellen moest krachtens zijn historisch milieu, was het een wederopneming van dat van Calvijn: de absolute soevereiniteit Gods, de bijbel Gods woord (niet Gods woord in de bijbel, zoals de concessie der ook-orthodoxen aan het modernisme wilde) en derhalve de bijbel als absolute autoriteit en met volstrekte geldigheid. Maar dit - krachtens het imperialisme, aan elke overtuiging inherent - niet alleen soteriologisch, niet alleen als individuele heilsleer opgevat, maar evenzeer sociologisch gericht, bestemd om én kerk en staat én wetenschap én kunst, ja de hele maatschappij te doordringen.

Het mogelijke dat hij, door deze overtuiging gestuwd, wist te bereiken, was

weliswaar niet de verwerkelijking van dit ideaal, maar nochtans zó veel, dat het anderen, ook onder zijn volgelingen, nog onmogelijk genoeg toescheen, want al hebben wij hierboven tussen het 'onmogelijke' van het ideaal en het 'mogelijke' van het bereikbare ook scherp onderscheiden, we dienen ons niettemin tegelijkertijd de verschuifbaarheid van de grenzen tussen het mogelijke en het onmogelijke even scherp bewust te blijven. Wat voor 'gewone mensen' onmogelijk zou geweest zijn, was voor een man als Kuyper juist krachtens zijn 'onmogelijke' overtuiging, wél mogelijk.

Drieërlei moed heeft de man van overtuiging: moed om tot de kern door te dringen, moed om te beginnen en moed om te volharden. Kuyper had ze alle drie. Alle drie hebben zij zijn kracht bevleugeld. En die kracht heeft hij stelselmatig op het ene doel gericht. Daardoor en daardoor alleen is het mogelijk geweest, dat de geschiedenis hem kent als de man die nog vóór zijn vijftigste levensjaar verstreken was, een dagblad opgericht, een partij gesticht, een universiteit geschapen en een Kerk gebouwd had; als de man wiens kracht daarna, ondanks het doorstaan van twee zenuwcrisissen, nog zó ongebroken was, dat toen pas zijn nationaal-politieke loopbaan als partijleider en kamerlid begon, die van zijn vierenzestigste tot zijn achtenzestigste nog eerste minister kon zijn en die daarenboven nog een tweehonderdtal geschriften heeft nagelaten, waaronder één - *Ons Program* - van 1300 en een ander - *Antirevolutionaire Staatkunde* - van zelfs 1400 bladzijden; als de man die behalve als theoloog en polititcus ook nog als journalist geschitterd heeft, waarvan men zich gemakkelijk kan overtuigen door de lectuur van zelfs maar enkele der, naar schatting, 20 000 artikelen in de *Heraut* en *De Standaard,* die uit zijn altijd schrijvensrede pen gevloeid zijn.

Even massaal als de man zelf, is de weerklank die zijn arbeid zowel bij vóór- als tegenstanders vond. De literatuur óver Kuyper is even onoverzichtelijk als die ván hem. Zelfs de ijverige nasporingen van dr. J.C. Rullmann, zijn vereerder en biograaf, neergelegd in zijn tweedelige Kuyper-bibliografie, hebben niet tot een afdoend resultaat geleid en evenmin compleet is de 'lijst van geschriften betreffende leven en arbeid van dr. A. Kuyper', samengesteld door D. Grosheide naar aanleiding van de Kuyper-tentoonstelling in 1937.

Die weerklank alleen al bewijst, zo er nog een bewijs nodig was, dat Kuyper meer dan genoeg gedaan heeft om een plaats in de rij der erflaters van onze beschaving te verdienen. Want zij bewijst, dat hij er, inderdaad, het onmogelijke willend, in geslaagd is, het mogelijke te bereiken. Dat wil zeggen het opnemen van het tot dusver afzijdig gebleven en nog meer achteraf gehouden calvinistische volksdeel in de natie. Colijn wie, ofschoon alles behalve een profeet, Kuypers profetenmantel later op de schouders is gevallen, heeft dít toch zeer juist gezegd: alles bij Kuyper was 'slechts middel ter bereiking van één centraal doel: het tot samenhangend wetenschappelijk, religieus en politiek bewustzijn brengen van een verscholen en als achterlijk verachte groep van het Nederlandsche Volk'.

Verwondering is het beginsel der wijsheid, of minder klassiek gezegd: vraagstelling is het begin van inzicht. Vragen wij ons af, hóe dit mogelijk was, dan blijkt dat het antwoord niet bevredigend uitvalt, wanneer we uitsluitend re-

kening houden met de ongetwijfeld geniale eigenschappen van de man onder wiens leiding zich dit proces voltrok.

Immers dan blijkt ter eenre dit: dat hij niet de eerste en ook niet de eerste van formaat was, die gepoogd heeft de calvinisten tot de cultuur en de cultuur tot de calvinisten te brengen. Maar al die voorafgaande pogingen hadden gefaald. Hoe nauw ook de oorsprong van de Republiek der Verenigde Nederlanden met het calvinisme verbonden was geweest, overwégen doen in haar cultuur factoren van humanistische aard en wel zózeer, dat iemand, die cultuur op zich zelf bestuderend en onkundig van de rest onzer geschiedenis, waarschijnlijk niet eens op de gedachte zou komen, dat die cultuur gebloeid heeft in een staat die zijn ontstaan en bestaan aan het calvinisme dankte. Vandaar, dat er in de reeks der zeventiende-eeuwse erflaters aan een Gomaer, een Bogerman, een Trigland, een Voet of welke der Dordtse vaderen of hun naneven ook, geen plaats mocht worden ingeruimd. In de achttiende eeuw kent het calvinisme te onzent zelfs geen figuren van meer dan gewoon formaat meer met uitzondering van Bilderdijk die dan ook de grote Eenzame was en niet anders wilde zijn. Bilderdijk slaagde evenmin als zijn leerlingen Da Costa en De Clercq, en zelfs een Groen van Prinsterer (1801-1876) kon alleen enkele fundamenten leggen, waarop Kuyper heeft kunnen voortbouwen.

Ter andere blijkt dit: dat een man van ongetwijfeld kleiner formaat dan Kuyper, dat Schaepman er wel in kon slagen voor het katholieke volksdeel te doen hetgeen Kuyper voor het calvinistische gedaan heeft. Maar ook Schaepmans succes geeft op zich zelf nog geen voldoende verklaring voor dat van Kuyper. Schaepman, zullen wij zien, werd vooral geschraagd door het internationale verband waarin hij werkte en Kuyper miste dat.

Zo blijft, wanneer het dan niet uitsluitend de macht van zijn genie geweest kan zijn, voor de verklaring van Kuypers slagen niets anders over dan dit: dat sedert Groen de kentering der tijden gekomen was. Het protest van Da Costa tegen de ‘Geest der Eeuw’ was zonder echo verstomd. Groens gelijkstelling van ‘ongeloof’ met ‘revolutie’ en zijn leus van ‘tegen de revolutie het evangelie’ had de vijand amper uit zijn tent gelokt. In Kuypers tijd daarentegen vond diens protest tegen de *Eenvormigheid, de Vloek van het moderne Leven* gehoor. De liberale era met haar atomisering en individualisering waarvan Thorbecke de markante verpersoonlijking was geweest, was omstreeks '70 over haar hoogtepunt heen. De nieuwe tijd, welks diepste tendensen van organisering en massaliteit pas een halve eeuw later onweerstaanbaar duidelijk zouden blijken, kondigde zich vagelijk aan. Maar zó vaag, dat er de scherpte van blik van een Kuyper nodig was, om het te beseffen. Kuyper die achterom zag naar Calvijn en niets anders wilde dan dat, een vooruitziende geest? In het licht van de latere geschiedenis moeten we, zij het met voorbehoud, zeggen: ja, hoe paradoxaal het ook klinkt. Want het is, wel geproefd, toch nieuwe wijn, die hij in deze oude zakken doet. En wel beschouwd is dit ook zo paradoxaal niet als het klinkt. Immers wérkelijke reactie in de zin van wérkelijke terugkeer tot het oude is onbestaanbaar, omdat het streven ernaar altijd maar een gedeelte van het geheel betreft. In een

nieuwe omgeving wordt het schijnbaar-oude, ook ongewild en ongeweten, tot iets nieuws.

Maar juist omdat dit naar de toekomst gekeerde zo centraal in Kuyper is, zijn de bewijzen ervoor moeilijk te geven. Het blijft niettemin waar wat professor Eerdmans reeds in 1909 schreef: ‘Bij liberalen geldt dr. Kuyper veelzins als den man der reactie, die terug wil naar een overwonnen standpunt. Men kan zulk een oordeel alleen vellen, wanneer men over hem spreekt zonder te lezen wat hij schrijft.’

Nieuw is Kuyper zowel in zijn zíjn als in zijn dénken. In zijn zijn, want hij werd de eerste volksman te onzent, toen hij op het einde van de jaren '60 zijn kerkelijke strijd begon - Domela Nieuwenhuis, in 1846, dus negen jaar later geboren, trad pas tien jaar later dan hij op het groot toneel. Kuyper werd de eerste ‘leider’ in de tegelijk zeer oude en zeer moderne, in de charismatische betekenis van dat woord, de ‘leider’, waarvan zijn oude mede- en latere tegenstander De Savornin Lohman terecht kon zeggen: ‘Zijn volgelingen houden hem voor een profeet, zij vereeren hem en laten hem niet los, al doet hij nog zoo gek.’ Kuyper was profeet, ja. Maar hij kende daarom ook het woord van Paulus die zei, dat de geest des profeten aan de profeet onderworpen moet blijven. Ook dit zakelijk-berekenende, kenmerk van dit modern-mystieke leiderschap, was nieuw. Hij had dít zelfs in veel hoger mate dan Domela Nieuwenhuis. Zó nieuw was dit alles, dat men in die dagen een leider nog op z'n Engels ‘leader’ noemde.

Nieuw is ook zijn denken. En dat hij zich zelf allerminst op zijn oorspronkelijkheid liet voorstaan is daarmee slechts schijnbaar in tegenspraak. Hij heeft wel gezegd ‘wat ik op theologisch, kerkrechtelijk en staatkundig gebied betoog, is niets dan zuivere kopie leveren van wat Calvijn en zijn school beoogde.’ Maar dat is op zijn best dezelfde beminnelijk eenvoudige vergissing, die er Lenin toe bracht om te zeggen, dat hij niets anders deed dan Marx interpreteren. Doch evenals deze daarmee Marx wilde toepassen op de verhoudingen van zíjn tijd, en hem daarmee veranderde, zo veranderde Kuyper ook Calvijn, toen hij zei, dat hij de sinds het midden der 18de eeuw slapende gereformeerde theologie ‘weer wakker wilde schudden en in rapport brengen met het menselijk bewustzijn, gelijk het zich aan het einde der 19de eeuw ontwikkeld heeft’. Wat Kuyper op theologisch gebied veranderde, heeft dr. Hylkema in zijn *Oud en Nieuw Calvinisme* breedvoerig en de zoëven genoemde Eerdmans in zijn brochure *De theologie van dr. A. Kuyper* zo beknopt als de moeilijke stof het toeliet, uiteengezet. ‘De Theologie van dr. Kuyper,’ zo lezen wij daar, ‘wil het Gereformeerde Volk een eind verder brengen. Zij wil het halen uit zijn afgetrokkenheid in het volle licht des levens. Daarover kan men zich slechts verheugen. De tijd zal wel komen, dat ook dit Gereformeerde Volk, dat door den leider geleid werd, aan den golfslag zal merken, dat zijn scheepje in andere wateren vaart.’ Het ventiel waardoor Kuyper verse lucht in zijn volk pompte, heet bij hem de Gemene Gratie. Alleen de naam daaraan is vreemd. In een boek, dat die titel draagt, heeft hij dit begrip zeer klaar uiteengezet. Het komt hierop neer, dat de Gemene Gratie - in tegenstelling tot de particuliere genade voor de uitverkore-

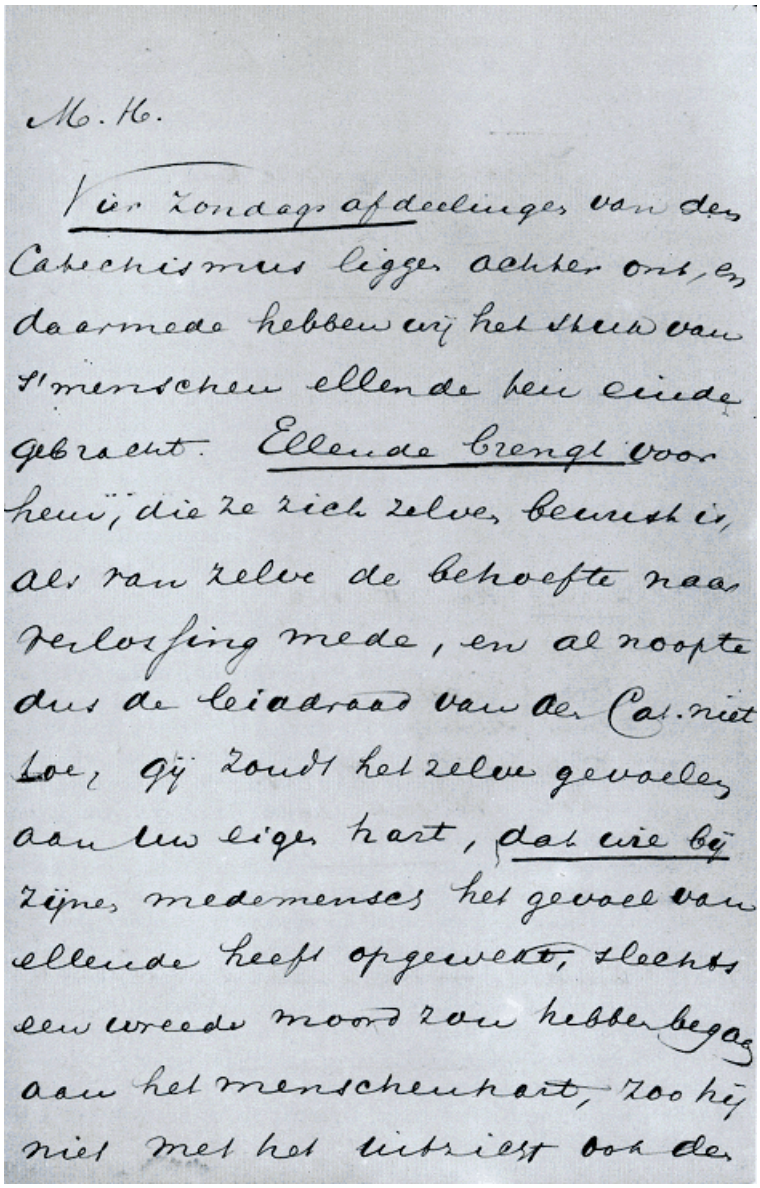
nen-alléén - voor alle mensen geldt: zij is als het ware de sordino op de paradijsvloek, die gemaakt heeft, dat na de zondeval niet de hele aarde in één chaos van afzichtelijkheid verzonken is. ‘De vloek is allerwegen merkbaar, maar is in zijn werking gestuit’ en het is dankzij die bewarende werking van de Gemene Gratie, dat ons verstand niet geheel verduisterd is en deze wereld ons nog zo veel schoons vertonen kan.

Hiermee is weliswaar Kuypers kritiek tegenover de wereld, de wetenschap en de kunst zijner dagen niet het zwijgen opgelegd, maar zij zijn er in beginsel toch mee aanvaard. Zijn imperialistische geest dreef hem tot die aanvaarding. Dit, zijn leerstuk, was de vorm waarin hij zich die aanvaarding mogelijk maakte, schijnbaar zonder verloochening van zijn beginsel ‘dat God alles en alle mensch niets te achten is’. Door dit leerstuk kon hij het leven van zijn tijd meeleven en zelfs, waar hij wilde, bevorderen, ook tegen de meningen der broeders in. De Gemene Gratie was de olie op de golven van strijd in zijn kring tegen de vaccinatie en het verzekeringswezen. Wij spotten niet, doch delen feiten mee. Uitvoerige uiteenzettingen omtrent deze gewichtige levensvragen zijn uit zijn pen gevloeid, waarin beide instellingen met een beroep op de Gemene Gratie verdedigd worden.

Maar de werking van deze geniale greep was met deze pleidooien lang niet uitgeput. Het Nederlandse in dit leerstuk (Nederlands omdat zij het starre, dat het oorspronkelijk calvinisme aankleefde, verzachtte tot nu mogelijke verdraagzaamheid) opende harten en oren in Nederlandse kringen, die anders voor hem gesloten zouden zijn gebleven. Door het leerstuk der Gemene Gratie, maar ook daardoor alleen, werd de basis van zijn stelsel breed genoeg om het calvinisme uit te bouwen van eenzijdig kerkelijk dogma tot een alzijdige levens- en wereldbeschouwing, hetgeen hij onder andere gedaan heeft in de beroemde zes in 1898 in Amerika gehouden Stone-lezingen. Door de Gemene Gratie maakte hij niet alleen zijn eigen groep aannemelijker voor het ‘denkend deel der natie’ (zoals de in het culturele leven toen nog leidende liberale kringen zich zelf bij uitsluiting achtten), maar stootte hij tevens de wereld van wetenschap en kunst voor zijn geloofsgenoten open. Dat zij er aanvankelijk slechts bedremmeld en oogknipperend binnengingen, was onvermijdelijk. Niet alle Kuyperianen konden nu eenmaal Kuypers zijn.

Nieuw was ook zijn sociale denken. Men is geneigd hem in deze al te zeer te beoordelen naar zijn ministerschap, en dan nog naar zijn stakingswetten van 1903. Maar we hebben ook bij Thorbecke gezien, hoe diep de kloof tussen denken en daad kan gapen. Maar evenmin als wij op die grond de liberale staatsman van ‘valsheid in geschrifte’ beschuldigd hebben, zullen wij het de antirevolutionaire doen. Geen enkel politicus is nu eenmaal in zijn handelen vrij en hoe hoger hij stijgt des te minder. De onvermijdelijkheid daarvan ziet men gemakkelijk in, wanneer men de macht als een bol voorstelt: hoe groter de bol, des te groter ook de wrijving met wat buiten de bol bleef.

Aan de echtheid van Kuypers democratische gezindheid, onder andere tegenover Troelstra beleed hij - ‘ik ben altijd democraat geweest en als christen-democraat hoop ik te sterven’ - behoeft men daarom dus nog niet te twijfelen. En zelfs al wil men dit, dan blijft nog, dat hij gezien heeft, dat de

M. H.

Vier Zondags afdeelingen van den Catechismus liggen achter ons, en daarmede hebben wij het leed van 's menschen ellende bij einde gebracht. Ellende brengt voor heen, die ze zich zelve, bewust is, als van zelve de behoefte naar verlossing mede, en al noopte dus de leidraad van den Cat. niet toe, gij zoudt het zelve gevoelen aan uw eigen hart, dat wie bij zijnen medemensch het gevoel van ellende heeft opgewekt, slechts een wreede moord zou hebben begaan aan het menschenhart, zoo hij niet met het uitzicht ook den

De eerste pagina van Kuypers preek, gehouden te Beesd op 13 september 1863. *Abraham Kuyperstichting, Den Haag*.

sociale kwestie op het einde der 19de eeuw dé levenskwestie geworden was. Hij heeft het gezien, want anders had hij het niet kunnen zeggen. Hij heeft haar in zijn *Maranatha,* de inleidingsrede op de deputatenvergadering der Anti-Revolutionaire Partij van 1891 de 'beweegoorzaak van onzen vormdriftigen tijd' genoemd. 'De oligarchie der financieel en intellectueel bevoorrechte klasse heeft uit. De massa is in gisting geraakt. Het sociaal belang is op de voorgrond getreden. En met dreigende taal en nog dreigender gebaren vraagt het gedrukte volk den liberalisten rekenschap af, waarom, indien dan het volk soeverein is, dat soevereine volk in zijn massale afmetingen nog langer door deze oligarchie moet worden vertreden.'

Kan het korter, krachtiger, juister? Rechtstreeks heeft hij niets gedaan om het 'vertreden van het volk door die oligarchie' te stuiten, het zij grif toegegeven. Had hij dat wel gedaan, dan zou de Kroon hem tien en ook twintig jaar later nog niet tot minister van Binnenlandse Zaken hebben benoemd. Maar vraagt men of niet mede door Kuypers arbeid de massa van het Nederlandse volk los gekomen is van de trage berusting waarin het in zijn tijd voortvegeteerde, vraagt men of hij niet mede het weer heeft leren leven dan moet het antwoord luiden: ja. Want het was waar, dat op de eerste vergadering der Vrije Universiteitsvereniging Friese boerenkappen en Marker broeken, ja, Marker gestreepte rokken te zien waren. En deze typische vertegenwoordigers van 'Gods volk' ontbraken ook niet op de zoveelste vergadering van 1969, zij het niet zonder ontsteltenis over wat de gemene gratie in de verlopen jaren op het gebied der gereformeerde wetenschap had leren omvanen der gereformeerde wetenschap gegroeid was. Het was waar, wat Kuyper zelf zei, al klinkt het, als altijd, iets gezwollen 'dat de minst geachten uit het "niet denkend deel der natie", van den ploeg en van den meeltrog kwamen loopen om de penningen saâm te brengen voor een te stichten Universiteit'. En het was ook waar wat Allard Pierson, zijn besliste tegenstander toch, naar aanleiding van de stichting der universiteit heeft opgemerkt 'dat dit opkomen voor een stichting juist uit de lagere standen der maatschappij moed gaf voor de toekomst van ons volk en vaderland'.

Veelal nieuw ook is in verband met zijn sociale denkbeelden zijn politieke visie, het woord is niet te sterk. In zijn Odeon-rede van 1869 *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven,* stelde hij tegenover de eenvórmigheid die hij om zich heen zag groeien en die hij de vrucht van de Franse revolutie achtte, de éénheid die hij als het einddoel volgens de Openbaring beschouwde. De eerste zag hij als een roekeloos nivelleren en wegschaving van alle verscheidenheid, als een eenheid des doods, terwijl de tweede de levende eenheid zou brengen door inwendige kracht groeiend juist uit de verscheidenheid der volkeren en geslachten. En hij vond, ook hier weer, het treffende beeld. Er was gelijkheid tussen beide, ja, maar als bij het echte en valse muntstuk, slechts in schijn.

Toch wil het ons voorkomen, dat hij in de praktijk vals en echt niet altijd heeft onderscheiden. Daarvan getuigt zijn levenslange bewondering voor het Duitse wezen, waarin hem blijkbaar het moderne eenheidsstreven trok, meer een vrucht toch - naar zijn eigen onderscheiding - van de Revolutie dan van

de Openbaring. Zozeer aantrok zelfs, dat het in 1870 een van de geschilpunten werd tussen hem die, instinctief pro-Duits, in Frankrijks nederlaag de straf voor het revolutionair verleden zag, en Groen die in alles nog Frans georiënteerd was, hoezeer Frankrijk dan ook het land van de revoluties was. Zozeer ook aantrok dat volgens mr. A. de Leeuw deze gezindheid hem tijdens zijn ministerschap tot een pro-Duitse politiek op eigen houtje verleid heeft, en deze de oorzaak zou geweest zijn, dat zijn politieke rol sindsdien was uitgespeeld. Doch hoe dit zij, zeker is dat zijn eigen kracht hem meer dan wie van zijn tijdgenoten ook, gevoelig gemaakt heeft voor die van het herrijzend Duitsland.

Maar zijn politiek instinct peilde nog dieper in de toekomst, hetgeen tegenwoordig niet moeilijk meer is aan te tonen. Behoeft men daartoe meer te doen dan op één titel van een paragraaf uit *Ons Program* te wijzen? Die titel luidt Corporatieve Staten en één zin daaruit: 'Goede Staten-Generaal zouden dus gekozen behooren te worden door de Staten-provinciaal; deze door de Gemeenteraden en die Gemeenteraden door de gemeentelijke *corporatiën*; bijaldien de natie weer naar behooren in *organisch* verband haar zin en neiging zou kunnen openbaren.' En hij stelde die corporatieve staat elders uitdrukkelijk tegenover de atomistische staat die uit de Franse revolutie was voortgekomen. En dat is niet in 1938, maar in 1878 geschreven. Laat deze voorkeur een terugkeer hebben willen zijn, maar dan was het toch een terugkeer, naar uit de latere historie bleek, die, zij het op een bepaalde manier, tegelijk naar voren wees.

En nieuw, merkwaardig nieuw zelfs was destijds zijn kijk op de wetenschap. En zij kon het, evenals bij zijn politieke visie, alleen zijn vanuit het 'ouderwetse' zijner overtuiging. Kuyper onderscheidt ergens tussen 'momenten' en 'relaties' (tussen zaken en hun verbindingen). 'Het moment wordt zintuigelijk waargenomen, de relatie door het denken. Beide hangen zeer nauw samen, ja zoo overweldigend wordt bij de eenvoudigste tegenstelling dezer beide (kracht en stof) de indruk der relatie, dat men geneigd zou zijn de realiteit van de stof te loochenen en enkel de relatie voor werkelijk bestaand aan te zien.' En even oorspronkelijk voor zijn tijd als zijn protest tegen de materialisering der wetenschap, is dat tegen het toepassen der exacte methode op de geesteswetenschappen. 'Te dien einde moet weerstand worden geboden aan de neiging om de geestelijke wetenschappen aan de methode der natuurkundige te onderwerpen en de beteekenis van het onderzoekend en denkend subject tegenover het te onderzoeken en in te denken object tot haar recht komen.' Ja, hij ging nog verder. Hij erkende het subjectieve element in alle wetenschap. Het is waar: hij had dit nodig ter rechtvaardiging van de stichting der Vrije Universiteit die alleen bestaansrecht had, wanneer niet alleen calvinistische theologen, juristen of historici, maar ook calvinistische fysici of medici anders tegenover hun objecten stonden dan de 'gewone' geleerden. Maar het is even waar, dat hij voor die subjectiviteit een meesterlijk pleidooi leverde. En het is ook even waar - hetgeen van nog meer belang is - dat Kuypers opvatting dichter bij de tegenwoordige staat dan die van de gemiddelde geleerde uit zijn tijd. Wie in de 19de eeuw zó schreef, heeft misschien

voor zijn eigen bewustzijn achteromgekeken, maar in werkelijkheid zag hij, op een bepaalde wijze uiteraard alweer, vóóruit de 20ste in.

Dat iemand die intuïtief zó ver zag, niet ook tegelijk nog oog had voor de consequenties van dit nieuwe inzicht, dat hij tegelijk in het 19de-eeuwse wetenschappelijke optimisme bleef hangen, zodat hij schrijven kon ‘dat zich toch nu reeds gissen laat hoe heel het gebouw (der wetenschap) eens voltooid zal worden’, dan dient men hem dat, dunkt ons, evenzeer te vergeven als zijn talloze fouten en vergissingen in details, die zelfs zijn vrienden uit vrees om niet voor vol te worden aangezien in hem betutteld hebben, maar waarvoor deze geest nu eenmaal geen oog had. Vanuit een vliegtuig kan men wel de geleding van het landschap, maar met de beste wil geen graspollen of kikkerdril zien.

Overdreef dus Eerdmans wel zo héél erg, toen hij tot besluit van de genoemde brochure schreef: ‘Dr. Kuyper is een man van den “vooruitgang”, die door zijn optreden niet minder bevorderd wordt, dan door de meest radicale theorieën van de uiterste linkerzijde?’

Laten we het bekennen. Het avontuur van deze geest heeft ons verleid tot een onbezonnenheid die, wij weten het, niet des geschiedschrijvers is. In plaats van stap voor stap de fasen van zijn leven na te gaan en de groei zijner denkbeelden in samenhang daarmee te demonstreren, hebben we als het ware met één pennestreek dit karakter willen tekenen, dat van bewonderende spotterszijde de naam van ‘Abraham de Geweldige’, gekregen heeft. Wij troosten ons met de gedachte, dat wij althans van Kuypers schim dáárover geen verwijt hebben te vrezen. In zijn bewogen leven is fataler onbezonnenheid geweest. Het verzuimde laat zich bovendien nog inhalen. Maar het is ook nodig dit te doen, want terwijl de voorgaande bladzijden de indruk moeten wekken, dat Kuyper, als Athene uit het hoofd van Zeus, in volle wapenrustig uit zijn eigen hoofd geboren is, is in werkelijkheid bij hem het verband tussen zijn ervaring en zijn ‘erfenis’ even innig als bij welke andere ‘erflater’ ook.

Ds. Jan Frederik Kuyper stond te Maassluis, toen op zondag 29 oktober 1837 zijn oudste zoon geboren werd die hij naar zijn vader: Abraham noemde. Wanneer we meer van de wetten der psychische erfelijkheid wisten, zouden we misschien met groter zekerheid Abrahams aanleg aan het kosmopolitisch karakter van zijn afkomst kunnen toeschrijven. Zijn grootmoeder van vaderszijde toch droeg de Slavische naam Bodirin, die van moederszijde was uit het Luikse, terwijl Henriëtte Huber, zijn moeder, van Duits-Zwitserse origine was. Maar wat met deze gegevens aan te vangen? Zij zijn immers potentieel dezelfde voor Kuypers zusters die zich door niets onderscheiden hebben?

Hoe dit zij, Abraham zelf was wél en al heel vroeg een bijzonder ventje. Zijn grote hoofd wekte verbazing en zelfs ongerustheid. Zijn prille bekeringsijver te Middelburg, waarheen het gezin in '41 verhuisde, is typerend, niet alleen voor het negenjarig kind, maar ook voor de latere man. Hij zou destijds namelijk een poging hebben gedaan om de matrozen van een daar gemeerd schip het vloeken af te leren. Hij nam daartoe uit zijn vaders kamer een traktaatje, dat hij hun voorlas maar tegelijk een kist sigaren die hij onder zijn

aandachtig gehoor verdeelde.

Zijn weifeling, wat later, tussen zeeman of dominee worden is intussen misschien minder vreemd dan het de velen toeschijnt, die vergeten zijn dat élk beroep voor het kind een avontuur lijkt. De beslissing viel ook normaal op het ambt van de vader, toen deze in '49 een beroep naar Leiden aannam. Ook zijn gymnasiale en universitaire loopbaan biedt geen andere bijzonderheid dan gretige krantenlectuur tegen vaders verbod in en dit natuurlijk, dat de jonge Kuyper knap was en al zijn examens met de hoogste of bijna hoogste lof aflegde. Menigeen echter heeft dat gedaan en doet het nog zonder zich in het latere leven door iets te onderscheiden. Ook zijn richting vertoonde nog niets eigens. Zijn vreugde over Thorbeckes val in '53 was erfenis van thuis; het modernisme waarmee hij van thuis losraakte, leerde de machtige en welsprekende ‘vir doctissimus’ Scholten hem aan de universiteit, waar hij in '55 ingeschreven werd. Hij ging zelfs heel ver in die richting. Hij applaudisseerde mee op het college waar Rauwenhoff de verrijzenis van Christus loochende.

Toch ligt in die Leidse jaren de eerste ervaring van spanning, onbedrieglijk kenmerk van de grote geest, of het moest dan zijn, dat men die polariteit al aanwezig acht in het traktaatje en de sigaren: immers een door de jongen zelf gelegd contact tussen twee objectief gescheiden en tegengestelde ‘werelden’. Ook professor Scholten namelijk was een groot man. Ook hier dus een spanningscontact tussen overigens gescheiden en tegengestelde ‘werelden’: tussen het modernisme en de leer der Dordtse vaderen. Scholten legde het in zijn hoofdwerk *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld* (1848-'62). Hij interpreteerde hierin de leer op zijn moderne wijze, maar Kuyper leerde er niettemin de Dordtse teksten grondiger door kennen dan wanneer hij ze opgetekend zou hebben uit de mond van een middelmatig orthodox exegeet. In de beantwoording van de Groningse prijsvraag, waarin een ‘oordeelkundige vergelijking van de gevoelens van Calvijn en a Lasco over de Kerk’ gevraagd werd, waartoe, in '60, professor Matthijs de Vries de veelbelovende student aanzette, is intussen eerder sprake van voorkeur voor de Poolse dan voor de Geneefse hervormer. De ‘vinger Gods’ die Kuyper later ontwaarde in het toeval, dat de vader van De Vries een aantal van de zeer zeldzame werkjes van a Lasco bezat zonder het zelf nog te weten, wees hier nog tamelijk onbestemd.

Aan het tweede ‘wonder’ uit die jaren, waarop Kuyper in zijn *Confidentie* en zijn biografen na hem zeer de nadruk gelegd hebben, is althans iets wonderlijks. In zoverre dan, dat het vreemd is, dat een middelmatig boek als de *Heir of Redclyffe* van Miss Yonge waarin het ware geloof de gewone triomfen over verderf en ondergang viert, zó'n indruk op Kuyper maakte, dat hij het begin van zijn ‘bekering’ daarnaar dateert. Het boek gaf hem het ‘heimwee naar een Kerk, die als een moeder van de jeugd af onze schreden leidt’. Maar zo heel wonderlijk is het ook weer niet, wanneer men bedenkt, dat hij overspannen was, toen hij het las, en die overspanning de doorbraak was van een reeds aanwezige crisis in zijn geloofsleven. In deze crisis openbaarde zich een verzet tegen de Leidse geest van omstreeks 1860, dat op zich zelf begrijpe-

lijk genoeg was. Het modernisme, hoezeer het zijn verstand aantrok, kon een gemoed als dat van Kuyper bezwaarlijk bevredigen. Het kende de zonde immers niet en een gretige dús zondige natuur als de zijne, zocht een werkzamer tegengif dan de moderne ethiek met de veronderstelde menselijke goedheid als grondslag.

Na de eerste crisis viel op 20 september 1862 zijn promotie tot doctor in de godgeleerdheid op zijn prijsvraag-antwoord. Hij was toen al verloofd en het jaar daarop volgde zijn huwelijk met Johanna Hendrika Schaay, in de ogen van zijn gereformeerde biografen toen nog maar een werelds en ongelovig ding. Met haar samen betrok hij in '63 de pastorie te Beesd, zijn eerste standplaats.

Hier in de Betuwse afzondering woonden gemeenteleden die zo niet de letter dan toch de geest van Calvijn de eeuwen door hadden bewaard. De ‘doorbekeerde en beproefde ziel’ die in het onaanzienlijk lichaam van Pietje Baltus huisde bij voorbeeld weigerde hem bij zijn eerste bezoek de hand ten afscheid. En toen hij aandrong - het verzet tegen hem, de gevierde man-en-herder, prikkelde hem tot verwonderde belangstelling - kreeg de mens er een, niet de leraar. Uit de belangstelling groeide zich-inleven in deze geest, uit dit zich-inleven gelijkgezindheid. Haar ‘steile afhankelijkheid’ werd de zijne. Zijn machtsinstinct voelde hier een kracht, groter dan die van alle heren der synode bij elkaar.

Maar Beesd bleef toch maar Beesd, zelfs al hadden alle gemeentenaren er Pietje Baltus geheten. Het Betuws Macedonië was te klein voor deze Alexander. De tijd die hij er nog doorbracht, besteedde hij aan de uitgaaf van de complete werken van zijn oude vriend a Lasco, die hij in '65 voltooide. Toen twee jaar later door toedoen van Beets die het nieuwe licht uit de Betuwe ontdekt had, een beroep naar Utrecht kwam, nam hij aan. Een protest van Pietje legde hij terzijde, maar haar portret nam hij mee. Het stond zijn verder leven op de schoorsteenmantel van zijn studeerkamer en het hangt thans, vergroot, in het Kuyperhuis in Den Haag. Een bijzondere plaats heeft deze vrouw stellig ook in zijn hart bekleed. En terecht: zij was voor hem in de eerste plaats het symbool van zijn bekering; tegelijk is zij het symbool van de aanraking tussen deze intellectueel en het volk, voor de bevrijding waarvan hij, op zijn wijs, de strijd zou aanbinden. Een strijd die dit afgewende volk der natie toe zou wenden en die tegelijk hem de gelegenheid bieden zou, zijn volle gaven te ontplooien. Had hij ze zelf al gevoeld of had de profetie van het schoolhoofd ze hem geopenbaard? ‘Hij is in de wieg gelegd om minister van Binnenlandsche Zaken te worden’ moet deze van de jonge dominee gezegd hebben.

Het ministerschap zou nog een derde van een eeuw op zich laten wachten, maar zijn nieuwe gemeente hoorde toch reeds bij zijn intree de strijder in haar nieuwe predikant. ‘Of we tot kerkherstel of tot stichting eener nieuwe kerk ons moeten opmaken, tot bouwen zijn we in elk geval geroepen’ is er een citaat uit. En met deze woorden waren zijn daden in overeenstemming. Toen hij het volgend jaar de veldtocht opende door de kerkeraad voor te stellen de tabellen der synode met betrekking tot de visitatie oningevuld te-

Dr. A. Kuyper, minister, 1905. *Abraham Kuyperstichting, Den Haag*.

rug te zenden ‘omdat er tusschen hem en de tegenwoordige waardigheidsbekleeders der synode geen gemeenschap des geloofs en der belijdenis bestond’ en hij dit besluit in zijn *Kerkvisitatie te Utrecht in 1868* verdedigd had, vielen de meeste Utrechtse óók orthodoxen, zowel die uit kerkelijk als uit academische kringen, voorzichtig, de toch zo hooggeschatte broeder Kuyper af.

Wat Kuyper wilde was een synode vrij van staatsbemoeienis, die bij haar visitaties niet slechts het leven, maar ook de leer der geestelijke gezagsdragers onderzoeken zou. Mannen als Doedes en Van Oosterzee hadden tegen de koninklijke kerkreglementen van 1816 en 1852 waartegen de strijd feitelijk ging, al waren die in de loop der tijden wel verzacht, dezelfde bezwaren, maar zij bepaalden zich tot de verdediging hunner orthodoxe inzichten en vreesden, apologetisch-irenisch als zij waren, de aanval. Terwijl de strijd nog nauwelijks begonnen was, leerde Kuyper de vereenzaming kennen die bij elke grote strijd voor de leider althans tijdelijk onafwendbaar is. De leidende orthodoxen begonnen in hem de radicaal en demagoog te vermoeden, katholieken schuwden hem als heftig anti-papist, voor de modernen was het mooie jonge eendje van weleer tot een lelijke zwaan geworden, terwijl de liberalen als bij instinct bevroedden, dat in hem dé vijand, zowel van hun wereldbeschouwing als van hun heerschappij was opgestaan. Alleen Groen van Prinsterer, de ook eenzame maar tevens toch ook de politicus die reeds de toekomstige leider der antirevolutionairen in hem zag, hield zijn zijde.

De vereenzaming leerde hem, dat het zonder steun van onderop niet zou gaan, nu die van boven gefaald had. Maar voor het werven van aanhang onder het volk was Utrecht de plaats niet. Kuyper stond echter minder alleen dan hij dacht. In Amsterdam had men op hem gewacht. Een van de verzachtingen op 1816 was de instelling van kiescolleges voor kerkeraad en leraren. In de hoofdstad had dit novum tot een gereformeerde kerkeraad geleid en de eerste predikant die het nieuwe kiescollege in 1870 koos, werd - Abraham Kuyper. In zijn intree daar hetzelfde geluid van 1867, maar met de megafoon. ‘We moeten verbouwen of verhuizen. De valsche band van het ongereformeerde kerkbestuur zal eindelijk springen, zoo wij de leus maar moedig opnemen die in de autonomie, dat wil zeggen het zelfbeheer en zelfbestuur der gemeente ligt.’ Hier bereikte Kuyper de volksklasse waarvan de grote meerderheid destijds nog kerkelijk was. En hij pakte ze. De latere strijd der sociaal-democratie tegen de minister Kuyper heeft dat feit verduisterd. Maar zijn mensen kwamen om vier uur al, wanneer om zes uur de dienst begon en vóór negenen waren zij niet weer thuis; gesticht en strijdvaardig.

Onder die impuls verdubbelde Kuypers arbeidskracht. Bij zijn kerkelijke kwam zijn politieke werkzaamheid. Op 1 april 1872 - met opzet op de herdenkingsdag van 1572 - verscheen het eerste nummer van het dagblad dat Kuyper, typerend, ‘De Geus’ had willen noemen, maar dat *De Standaard* ging heten met hem als hoofdredacteur. De strijd werd fel. ‘De tijd kan komen,’ had hij in '71 gezegd, ‘dat niet slechts glimlach of spotprent u vervolgen, maar dat uw bloed en uw dood wordt geëischt.’ Het woord is slechts de afspiegeling van waartoe zijn eigen overtuiging hem onder omstandigheden zou hebben kunnen leiden en tekent derhalve meer de spreker dan zijn vijan-

den. De liberale staat en kerk waartegen Kuyper streed, zouden nooit verder gaan dan de uitspraak van de radicale Van der Kappeyne ‘dat dan de minderheid maar onderdrukt moest worden’. Uitspraak bovendien nog, die, in haar verband gelezen, veel minder cru blijkt dan zij lijkt. Maar het is nu eenmaal zo, dat wie in de politiek iets van belang wil bereiken, behoefte heeft aan een vijand om zich tegen af te zetten, en dat, hoe afschrikwekkender deze wordt afgeschilderd, des te hoger de moed der volgelingen kan worden opgezweept.

Januari 1874 werd hij, onontkoombare consequentie van zijn streven, door het district Gouda met 1504 stemmen tegen 1252 op zijn liberale tegenkandidaat tot lid van de Tweede Kamer gekozen. De bezwaren van zijn vrome vriend H.J. Dibbets van de ‘Vrienden der Waarheid’, die niet helemaal ten onrechte in die verkiezing iets van een verzoeking voelde, werden met dezelfde zachte drang opzij geschoven als eens die van juffrouw Baltus. Kuyper aanvaardde zijn zetel. Hij stond in het toen nog deftige milieu echter niet veel anders dan Domela veertien jaar later: alleen en onwennig en hij bereikte er evenmin iets in deze periode die trouwens maar kort duurde: nog geen twee jaar.

Want een tweede, veel ernstiger zenuwoverspanning dan die van '60 overviel hem in het begin van '76. Hij nam zijn ontslag als kamerlid: hij kon geen briefkaart meer schrijven en geen twee bladzijden achter elkaar meer lezen. Wat was de oorzaak? Hij had, zeker, te veel van zijn krachten gevergd, maar de gevallen van een zenuwcrisis die uitsluitend dááraan moet worden toegeschreven, zijn uiterst zeldzaam. Veeleer kondigt zich in de overmatige arbeid de crisis reeds aan als een vlucht uit haar. Een dergelijke crisis bij mannen van omstreeks veertig jaar is bovendien een veel voorkomend verschijnsel. En al zal later, misschien, pas het volle licht over deze periode van zijn leven opgaan, de veronderstelling, dat zijn teleurstelling in het Parlement ondervonden, als de eenzame opvolger van de eenzame Groen, er het hare toe bijgedragen heeft, is wel niet te gewaagd.

Hij zocht genezing in gebed en avontuur. Voor een geest als de zijne, gewend aan spanningen, lagen die werelden zover niet uiteen. Hij maakte bergtochten in Zwitserland - en liet zich kleinburgerlijk trots op zijn sportiviteit en bereisdheid fotograferen in kostuum tegen een achtergrond van namaakrotsen. Hij wandelde langs Frankrijks zuidkust en deed daar de liefde op die hem na de tweede en definitieve politieke mislukking in 1905 tot een reis *Om de Oude Wereldzee* bewegen en tegelijk tot het boek met die titel (een van zijn beste) inspireren zou.

In mei van het volgend jaar '77 keerde hij terug. Groen was inmiddels op zijn vooruitgeschoven post gestorven. In november trad het jong-liberale ministerie Kappeyne op. Het had een nieuwe schoolwet op zijn program, die enerzijds door de hogere eisen, aan het gehele lager onderwijs gesteld, en door het niet verlenen van subsidie aan het bijzonder onderwijs anderzijds, de schoolstrijd opnieuw deed ontbranden.

Die nieuwe strijd voltooide Kuypers herstel: nerveuze spanningen plegen voor reële te wijken. Kuypers politieke instinct zag hier bovendien de kans

schoon voor de vorming van het leger dat de leider nog ontbrak. De petition-nementsbeweging van katholieken en ‘gereformeerden’ tegen de ‘scherpe resolutie’, zoals Kuyper met een herinnering aan 1618 de nieuwe LO-wet noemde, werd weliswaar een mislukking wat de uitslag betrof - de koning tekende het ontwerp wél - maar wat de omvang betreft slaagde zij boven verwachting. In haar vond Kuyper de grondslag voor een organisatie en als een goed veldheer buitte hij de overwinning volledig uit. Uit de petitionnements-beweging groeide in '79, de unie ‘School met den Bijbel’ en de antirevolutionaire kiesverenigingen overkoepelde hij door een centraal comité. Zíjn partij werd daarmee de eerste organisatie te onzent die de naam van politieke partij ten volle verdient. In *Ons Program* gaf hij haar bovendien een breder theoretische grondslag dan welke andere van de toenmalige politieke groeperingen ook bezat.

Het tweede ‘avontuur’, gewaagder nog dan het eerste was de stichting der Vrije Universiteit die in 1880 haar beslag kreeg. Te gewaagder, omdat de aanvankelijke opzet van een algemene ‘christelijke’ instelling voor hoger onderwijs, versmald moest worden tot een op eng-gereformeerde basis. Het verwijt, dat eerzucht hem dreef en hij zich zelf met de toga en baret wilde sieren die de rijksuniversiteiten hem onthielden, was misschien niet geheel ongegrond. Al moet men zijn repliek beamen, dat iemand van zijn capaciteiten, indien hij tot verzaking van zijn beginselen bereid geweest was, zich licht een plaats onder de vele middelmatigheden op een der bestaande vaderlandse katheders van die dagen zou hebben kunnen veroveren. Moeilijker te weerleggen was althans in die tijd van gewaande objectieve wetenschap het verwijt, dat propaganda en niet kennis het doel van zijn stichting was. Voor de tegenstanders was het de ‘nachtschool’ in optima forma. Van Kuypers visie uit gezien, trof echter ook dit verwijt geen doel. De nieuwe HO-wet van '76 had de faculteiten der godgeleerdheid in faculteiten voor godsdienstwetenschap omgezet; kerkelijke hoogleraren vulden sindsdien het gemis aan vakopleiding aan, maar die werden uit de gematigde Groninger richting gekozen en zo was er inderdaad voor de strenge gereformeerde richting aan de rijksuniversiteiten destijds geen plaats.

De opening der Vrije Universiteit, bescheiden wel, en ‘met den Universiteitsnaam zelve tot blozens toe verlegen’, maar toch met de ‘stijl’, die haar stichter en eerste rector kenmerkte, had plaats op 20 oktober 1880. Kuypers inwijdingsrede *Souvereiniteit in eigen kring* wás een meesterstuk; die dag het hoogtepunt van zijn leven. Hij had niet helemaal ongelijk, toen hij zei: ‘want ik overdrijf niet, het is tegen al wat groot heet, het is tegen een wereld van geleerden, het is tegen heel een eeuw, een eeuw van zoo ontzaglijke bekooring’ [hier weer de spanning] ‘ingaan en oproeien, wat we met de stichting dezer school bestaan.’ Ruim een vijfde eeuw doceerde Kuyper er Hebreeuws, homiletiek, esthetiek, Nederlandse letterkunde, linguïstiek en, vooral dogmatiek. De spanwijdte van zijn geest en de povere bezetting der katheders dwong gelijkelijk tot die op zich zelf, vakwetenschappelijk gesproken, zeker niet onbedenkelijke veelzijdigheid.

De professorale arbeid nam hem de eerste jaren wel in beslag, maar maak-

Kuyper met zijn zoons H.H. Kuyper en A. Kuyper jr. tijdens een verblijf in Tirol. *Abraham Kuyperstichting, Den Haag*.

te toch geen kamergeleerde van hem. Het ‘avontuur’ bleef zijn leven beheersen. En het grootste kwam in '86: de lang verwachte en terdege voorbereide breuk met de hervormde kerk. De orthodoxe kerkeraad van Amsterdam hield zich afzijdig bij het aannemen van lidmaten door moderne predikanten en weigerde dezen ook het nodige getuigschrift. Toen deswege schorsing van de aanstichters tot deze ongehoorzaamheid volgde, forceerden de rebellen op instigatie en met medewerking van Kuyper met licht geweld (de beruchte paneelzagerij) de toegang tot de consistoriekamer van de Nieuwe Kerk die door de tegenstanders ‘bezet’ en verzegeld was. Het ging immers niet alleen om zelfbestuur, maar ook om zelfbeheer en de kerkelijke goederen zouden hem behoren die zich het langst op dit ‘slagveld’ zou handhaven. Na een jaar moesten de Kuyperianen krachtens rechterlijke uitspraak het veld ruimen: een nederlaag, die tegelijk de overwinning betekende, want sindsdien bestonden de gereformeerde kerken, waarvan er vijftig jaar later en inmiddels verenigd met de Afgescheidenen van '34, ruim zevenhonderdvijftig waren met ruim achthonderd predikanten en bijna zeshonderdnegenenvijftigduizend lidmaten. De ‘paneelzagerij’ maakte in de rustige sfeer van het 19de-eeuwse Nederland een wel wat overdreven indruk. Het *Handelsblad* meende zelfs dat ex-dominee Kuyper onze maatschappij met oneindig groter gevaren bedreigde dan de andere ex-dominee Domela Nieuwenhuis die in datzelfde jaar wegens majesteitsschennis terecht stond.

Kort op de kerkelijke volgde de politieke zegepraal. De grondwetsherziening van '87 kreeg haar beslag en de verkiezingen van het volgend jaar bezorgden door de uitbreiding van het stemrecht, maar niet minder door Kuypers organisatietalent - geen district was hem té onzeker en geen samenwerking té ongewoon - een zetelwinst aan de anti's waarvan zelfs de leider wel niet gedroomd had. De fractie verdriedubbelde van 9 op 27 en Mackay formeerde het eerste christelijke coalitie-kabinet.

Maar déze overwinning was te voorbarig om reëel te zijn. Het kabinet-Mackay, al deed het iets ter verzachting van de schoolstrijd, viel tegen. Reeds in '91 werd het vervangen door een liberaal ministerie, het eerste van drie opeenvolgende van dezelfde kleur, die tezamen tien jaar lang regeerden: de laatste glorierijke era der liberale heerschappij ten onzent.

De antirevolutionaire partij daarentegen beleefde in hetzelfde decennium moeilijke dagen. Kuyper leidde in 1891 het eerste christelijk sociaal congres, waar hij in veler oren zulke vervaarlijk radicale taal liet horen, dat een scheiding van de partij in een rechter- en linkervleugel niet onmogelijk meer moest lijken. Dezelfde sociale kwestie bracht drie jaar later in de vorm van de strijd om uitbreiding van het kiesrecht metterdaad de scheiding en waarlijk niet alleen in de antirevolutionaire partij. De politieke verwarring in 1894 tart elke beschrijving. De ‘mannen van hooge komaf’, en de ‘millionairs’ mochten, wat Kuyper betreft, in de belétage der partij blijven wonen, maar de huisorde stelde híj vast. De genoemden gaven de voorkeur aan verhuizing. Maar het was niet alleen de dubbele naam van De Savornin Lohman, die hem uit Kuypers huis verdreef en hem tot leider der latere christelijk-historische partij maakte: het was ook zijn afkeer van het steile calvinis-

me, hem als echt zoon van het reveil aangeboren; het was ten slotte ook zijn oprechtheid, die hem afkerig maakte van de methoden, bij massa-agitatie nu eenmaal onvermijdelijk en door Kuyper dan ook nooit versmaad. Lohman, aristocraat van naam én van geest, en naar de geest eerder de opvolger van Groen dan de wat plebejisch-ruige Kuyper, was niet, als deze, de man voor de massa-politiek-in-opkomst.

De tegenslagen verdubbelden intussen slechts Kuypers strijdlust en de verkiezingen in 1901 brachten de uiteindelijke triomf, die tegelijk zijn ondergang zijn zou. Kuyper werd kabinetsformateur en eerste minister. De droom was werkelijkheid geworden.

Het bleek echter al spoedig, dat het gemakkelijker was, de liberale regeermethoden in krant en meeting te kritiseren dan ze te imiteren. De heerservaring die de Nederlandse bourgeoisie zich in drie eeuwen had eigen gemaakt, konden Kuyper en de zijnen niet in drie jaar overnemen. Vele beschouwingen van die zijde over de vier jaar waarin het ministerie aanbleef, pleiten verzachtende omstandigheden, waarmee de mislukking impliciet is toegegeven. De povere resultaten worden toegeschreven aan de tegenwerkende omstandigheden, die het ministerie van wetgevende arbeid zouden hebben afgehouden: de Transvaalse kwestie en vooral de spoorwegstaking van 1903. Zelfs de ziekte van de koningin in die tijd wordt erbij te pas gebracht.

Het is waar: hoger dan in 1903 was de vloedgolf van de sociale strijd in Nederland nog niet gegaan. Kuyper op grond van de ‘worgwetten’ veroordelen is onbillijk. Immers: niet alleen een liberaal, maar ook een katholiek en zelfs een sociaal-democratisch minister zou, ja misschien anders gesproken, maar wel nauwelijks anders gehandeld hebben. Dat heeft de latere geschiedenis toch wel voldoende bewezen. Maar er blijft niettemin een niet te dempen kloof tussen deze wetten en de verwachtingen bij zijn ambtsaanvaarding op Kuyper juist als sociaal politicus gesteld. De brochure van Domela Nieuwenhuis *De revolutionaire dr. A. Kuyper contra den reaktionairen minister Kuyper* was waarlijk meer dan demagogie van die kant.

Positieve wetgeving van het ministerie was er geen andere dan een onbelangrijke hervorming van de positie van de premier zelf in de raad van ministers, de instelling van bijzondere leerstoelen aan de universiteiten, de omzetting van de polytechnische school in Delft in een technische hogeschool, het stichten van enkele rijksbeurzen, en, vooral, het binnenhalen van de oogst in '80 gezaaid: de effectus civilis en het promotierecht voor Kuypers eigen universiteit Maar zelfs dit succes kon Kuyper niet boeken dan door een fors ingrijpen in de gang van zaken, dat vloekte met de gladder methoden hier te lande gebruikelijk. Toen de Eerste Kamer, nog liberaal, zijn HO-wet verwierp, adviseerde hij de Kroon tot haar ontbinding.

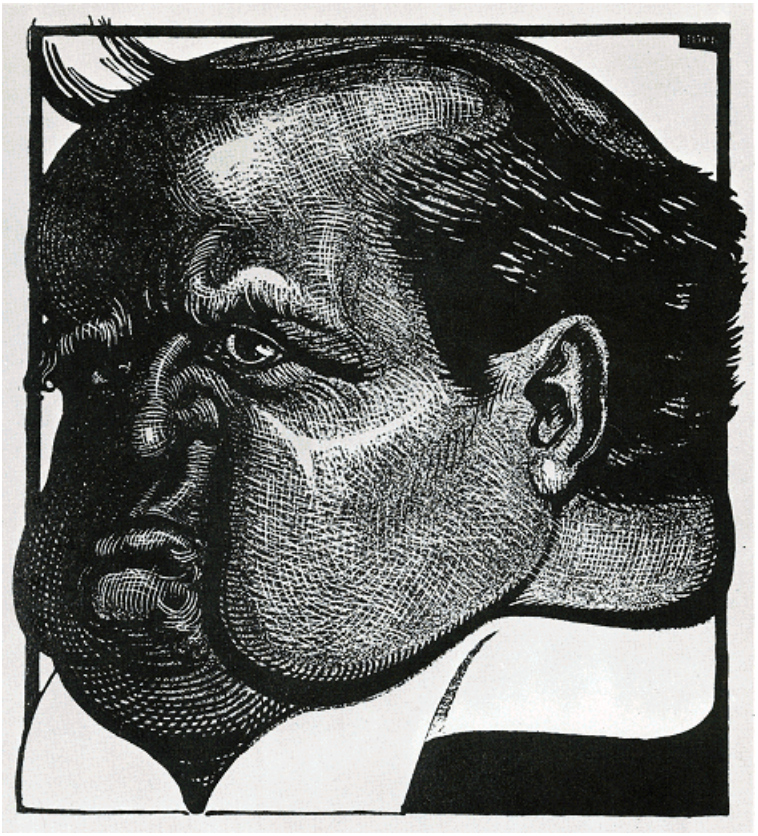
Het is dit vooral dat bij de verkiezingen van 1905 de coalitie de nederlaag bezorgde. Het was zijn ietwat duistere bemoeiing met Buitenlandse Zaken, - zijn Duitse reizen tijdens zijn ministerschap - die hem in 1908, toen de coalitie na het zwakke liberale ministerie De Meester opnieuw de meerderheid behaald had, bij de leidende kringen onmogelijk gemaakt heeft, meer dan de befaamde ‘lintjeskwestie’, welke bewust is aangegrepen om hem te diskredi-

teren in de ogen van het publiek. Het feit toch dat hij iemand aan een decoratie had geholpen onder het sous-entendu van een storting in zijn partijkas, was allerminst correct te noemen, maar toch ook niet zonder enige schijnheiligheid als corruptie te brandmerken. Er zijn helaas, in onze latere politieke geschiedenis ergerlijker en gevaarlijker, maar minder grijpbare gevallen van incorrectheid aan te wijzen.

Hoe het zij, zijn rol op het grote staatstoneel was sinds 1905 uitgespeeld. Als een machine zonder drijfriem bleef de ijzeren tijdbeheersing die hem zijn titanenarbeid mogelijk gemaakt had, doordraaien. Zijn oudste dochter heeft er bij zijn tachtigste verjaardag van verteld. Ochtendwandeling, gewijd aan de overdenking van wat straks tot één uur geschreven zou worden, koffiemaaltijd, rust, besprekingen en correspondentie. Half vijf de middagwandeling. Middagmaal. 's Avonds correctie. Alles op de klok, tot zelfs de avondthee. Kwam het tweede kopje vier minuten vóór de daarvoor vastgestelde tijd, dan ging het onverbiddelijk weer terug tot over vier minuten. Dat regelmaat het resultaat van de arbeid verdubbelt is bekend. Maar voorbeelden van een zó strenge dagindeling zijn toch zeldzaam. En zo bleef die ritmische gewoonte, ook toen zij haar zin verloren had. We weten het van zijn uitgever J.H. Kok uit Kampen. Toen deze in het voorjaar van 1915 de zevenenzeventigjarige grijsaard bezocht om hem zijn plan voor de *Antirevolutionaire Staatkunde* voor te leggen, nam Kuyper potlood en papier en becijferde: maandags zóveel, dinsdags zóveel uur, zóveel per week, het hele werk zóveel bladzijden, per uur zóveel bladzijden - dus zonder verhindering december '16 klaar. En januari '17 werd inderdaad de laatste aflevering van het bijna anderhalfduizend bladzijden tellende boekwerk aan de intekenaren rondgezonden. Men heeft van het wonder van zijn werkkracht gerept. Het was als altijd ‘slechts’ regelmaat én de op het doel gerichte wil die dit ‘wonder’ bewerkten.

Dan, de breuk van 1905 is niet meer genezen. Hij was toen achtenzestig jaar. De vijftien jaar die hem nog restten, zijn jaren van een eerst langzame, na 1915 van een snelle aftakeling geweest. Wapen na wapen heeft hij, de weleer onvermoeide strijder, moeten strekken. In 1908 viel zijn aan zijn leeftijd gebonden ontslag als hoogleraar, in '12 trok hij zich uit de Tweede Kamer terug, waarvan hij sinds 1894 weer lid was geweest, eerst voor Sliedrecht en sinds 1908 voor Ommen. In 1918 hield hij zijn laatste deputatenrede *Wat nu?* In 1919 schreef hij zijn laatste artikel voor *De Standaard* . Maart '20 nam hij ontslag als voorzitter van het centraal comité der antirevolutionaire partij, in september van dat jaar als lid der Eerste Kamer waartoe hij in '13 gekozen was. Het laatste ontslag was dicht voor het einde: 8 november 1920 is hij gestorven, de 12de op Oud Eik en Duinen begraven.

Uiterlijke eer is hem juist na zijn heengaan in 1905 niet onthouden: in 1898 al het ere-doctoraat van Princeton-University, in 1907 dat van Delft, in '09 dat van Leuven. In '08 was hij minister van Staat geworden. Of dit gedeeltelijk bedoeld geweest is als zalf op de wonde moeten wij in het midden laten; gewerkt als zodanig zal het maar betrekkelijk hebben. Hij was toch te zeer een groot man om in deze eerbewijzen, hoezeer hij ze op prijs stelde, vol-

Abraham de Triomfantelijke. Tekening door Albert Hahn in *De ware Jacob*.

ledige vergoeding te vinden voor wat hij die zelfde jaren stuk voor stuk verloor. Zijn laatste echte voldoening is misschien geweest de demonstratie voor zijn huis - Kanaalstraat 5, nu dr. Kuyperstraat - der tegen de zogenaamde revolutie naar Den Haag ontboden Friese troepen op die gedenkwaardige 18de november 1918. Zij zongen hem het Friese volkslied, het Wilhelmus, en uit de 89ste psalm de woorden toe: ‘Hoe zalig is het volk, dat naar uw klanken hoort’. Toen moet hij één ogenblik - en misschien niet zonder hetzelfde moment toch óók te beseffen, dat Nederland geen Engeland en de 19de eeuw de 17de niet was, - in deze soldaten de ‘Ironsides’ en in zich zelf de Cromwell hervonden hebben die hij altijd had willen zijn en, in zekere zin, ook geweest was.

Herman Schaepman

's Pausen Zwitser

De vorming van de Nederlandse natie is niet aan het jaartal der stichting van de staat gebonden: niet aan 1572 of 1588. Ook niet aan die van zijn erkenning door het buitenland: niet aan 1596, 1609 of 1648. Evenmin aan uit-of inwendig herstel van die staat: niet aan 1813 of 1848. Natie en staat, hoe vaak ook vereenzelvigd, liggen nochtans niet in hetzelfde vlak. Terwijl de staat in de sfeer van het zijn ligt, ligt de natie in die van het bewustzijn. Wezenlijk voor de eerste is de overkoepeling der gewestelijke verschillen onder één bestuur, de horizontale saamhorigheid. Wezenlijk voor de laatste is het beséf van eenheid, de verticale saamhorigheid, die naar heel andere wetten luistert. Ook in de gevestigde staat blijft de natie in wording.

De Nederlandse natie ‘werd’, toen tussen 1500 en 1600 naast de adel de regentenstand ontstond en zich zeggenschap verwierf. Zij ‘werd’ opnieuw toen tussen 1700 en 1850 naast de regenten de burgerij zich opmaakte tot deelnaming aan het ‘nationale’ leven. Zij ‘werd’ door de emancipatie der dissenters, door die der joden en roomsen en ten slotte door die van de arbeiders en van de vrouwen. Zij werd en wordt nog steeds in de voortdurende strijd van groepen en klassen, strijd om meetellen eerst, om meedoen daarna tot eindelijk het volwaardig medeburgerschap bereikt is in politiek, economisch en cultureel opzicht, waarbij de volgorde dier verworvenheden wisselt naar gelang van de omstandigheden. Pas met het bewustzijn in al die opzichten tot de natie te behoren, behoort men ertoe. Deze strijd, zelfs tot burgeroorlog toe, betekent dus geen verzwakking, laat staan ontbinding van de natie, eer het omgekeerde. Het begrip natie, wel verre van het tegendéél van het begrip groeps- of klassenstrijd te zijn, is er veeleer het tegenstúk van, contradictoir verbonden ja, maar niet in die zin, dat de groeps- en klassenstrijd verdwijnt, wanneer het woord natie maar luid genoeg wordt uitgekreten, doch eer zó, dat de natie pas volledig kan zijn in een klassenloze maatschappij.

Zo een strijd voor gelijke rechten niet in formele, maar in reële zin, heeft ook Schaepman gestreden; een strijd om volwaardig medeburgerschap voor het katholieke volksdeel. Ter wille van deze, zijn strijd hebben wij Schaepman onder onze erflaters opgenomen. Ergens immers moesten wij het wel bekennen - en waar eerder dan in deze sfeer, waar de biecht tot het dagelijks leven behoorde als het eten en slapen? - bekennen, dat de keuze der gestalten die wij opnamen in deze galerij niet uitsluitend bepaald is noch ook bepaald kon worden door de ínnerlijke betekenis van hun persoon. Niet iedere erflater heeft zijn nagelaten erfenis uit eigen vermogensvorming vergaard. Er zijn er, die haar zelf geërfd hebben. Tot op zekere hoogte geldt dat zelfs voor allemaal. Niemand schept ‘ex nihilo’. Maar het meest geldt het toch voor Schaepman die, naar onze mening, misschien niet als ‘persoonlijkheid’, doch

wel als ‘geest’ in onze reeks een der eersten van achteraf aan is. Doch niettemin: missen wilden wij hem niet, zoal niet om hem zelfs wille, dan toch om wat hij vertegenwoordigt. Immers zijn strijd voor het zelfbewustzijn van het tot dusver afgezonderde en zich als afzonderlijk beseffende katholieke volksdeel betekent in de bovenontvouwde gedachtengang de groei van dat volksdeel tot deel van het volksgeheel. Pas door zijn strijd zijn de katholieken in de volle zin des woords deel gaan uitmaken van de Nederlandse natie.

De katholieken zijn altijd, doordat hun kerk van oudsher een internationale organisatie is, internationaal verbonden geweest. Door de protestantse geest waaruit de Republiek der Verenigde Nederlanden in de 16de eeuw ontstond, en de historische omstandigheden waaronder zij in de 17de en 18de eeuw bestond, betekende deze internationale verbondenheid, die zij nochtans los konden laten noch wilden, voor de katholieken te onzent een zwakte. Zij hield het wantrouwen, dat zij geen goede vaderlanders kónden zijn, ook al wilden zij, voortdurend wakker. De contrareformatie die de middeleeuwse kerk op moderne leest schoeide en waarvan men destijds nog zeer wel wist, dat zij voornamelijk het werk van Spaanse jezuïeten was, maakte daardoor hun positie, evenals in de andere protestantse landen zo ook hier, eer slechter dan beter.

En juist toen, op het einde der 18de eeuw, met het dóórbreken van de gedachte der verdraagzaamheid, ook voor de katholieken in de Republiek een betere tijd leek te zullen aanbreken, was het ten gevolge van de doorwerking van het nationalisme der Franse revolutie met de internationale macht naar contrareformatoire trant gedaan. De kerk heeft meer dan een kwart eeuw nodig gehad om zich enigermate te herstellen van de slag haar door het liberalisme toegebracht. Maar in die tijd heeft zij zich dan ook (zij het nooit in haar vroegere macht en omvang) hersteld, dank zij datzelfde liberalisme, dat geen vrijheid voor zijn eigen aanhangers kon brengen, zonder dat ook zijn tegenstanders daarin deelden. Overal stonden paladijnen op, die óf door aanpassing aan óf door verzet tegen het liberalisme, werfkracht en werkingssfeer der kerk trachtten uit te breiden. In Engeland werden de katholieken in 1829 geëmancipeerd, dank zij O'Connell. Wat later waren Manning en Newman, de beide protestantse bekeerlingen, de leiders der katholieke actie. In 1830 maakten de Belgen zich uit het Verenigd Koninkrijk los, waardoor de katholieken daar uit de ban van een protestantse minderheid bevrijd raakten. In Duitsland verenigden de katholieken zich om Görres, de latere oudkatholiek Döllinger en Ketteler en eisten ook daar hun vrijheid van de protestantse staten. Maar vooral in Frankrijk, waar de slag het hardst was aangekomen, was ook de weerslag het grootst. Hier zijn aan de beweging vooral de namen van Chateaubriand en De Lamennais, van De Maistre en Bonald, van Montalembert en Veuillot verbonden.

De meesten dezer vindt men in de vijf deeltjes van Schaepmans verzamelde artikelen, *Menschen en Boeken* geheten, terug. Niet toevallig. Men herkent iemand het gemakkelijkst in wat hij bewondert. Joseph de Maistre stelde hij na Bossuet het hoogste van alle Fransen; in 1875 wijdde hij hem een artikel dat we geestdriftig zouden noemen, indien het epitheton het maar enigs-

Herman Schaepman. Anonieme staalgravure. *Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam*.

zins van al Schaepmans andere artikelen zou onderscheiden. Het jaar tevoren had hij Louis Veuillot, weer een jaar eerder de jeugd van Montalembert in het hem eigen typisch-retorische proza bezongen. In 1876 kreeg Görres op de honderdste herdenkingsdag van zijn geboorte de hem toekomende lofzang. Het jaar daarop - zijn sterfjaar - bisschop Ketteler in *De Tijd* . Later nog eens, uitvoeriger, in *Onze Wachter* . Diens ‘Freiheit, Autorität und Kirche’ ‘was’, volgens Persijn, een van zijn biografen, die echter evenmin bang voor grote woorden is als Schaepman zelf ‘den Doctor zoo dierbaar als een Evangelietekst’.

Minder dierbaar was Döllinger, die zijn verzet tegen het dogma der pauselijke onfeilbaarheid met zijn uitstoting moest bekopen, terwijl omgekeerd Manning, de Britse primaat, om zijn propaganda vóór hetzelfde dogma te Rome letterlijk door Schaepman achterna gelopen werd met zijn hulde. Daaraan veranderde zelfs het feit niets, dat deze monseigneur een blauwe knoop op zijn purperen mantel droeg, zoals dezelfde Persijn ons vertelt. Immers Manning ging volgens zijn biograaf zó ver, dat zijn haren hem te berge rezen alleen bij de gedachte aan de rampen die de wereld bedreigden, wanneer de onfeilbaarheid niet tot dogma verheven zou worden. En zo dacht Schaepman er ook zowat over. Van zijn bewondering voor O'Connell ten slotte getuigt niet alleen een rede van hem ter gedachtenis van de Ierse bevrijder in '88 gehouden, hem heeft hij ook in verzen verheerlijkt:

Nog eenmaal rijst hij op, een reuzenbeeld gehouwen
Door de eigen hand van God
Van 't echte rotsgraniet, waarop we een toekomst bouwen
Die met de tijden spot

en zo verder: ‘een rots in 't ziedend meer’, ‘een ijzeren vestingwal’, een man ‘van weergaloze waarheid’, ‘ook ziener en profeet’, totdat

Daar klinkt zijn laatste zucht, dien 't nageslacht bewaarde
Met fiere kindersmart:
‘Mijn arme ziel aan God, mijn lijf der moeder aarde
Aan Rome, Rome 't hart!’

Het citaat is in méér dan één opzicht typisch: voor Schaepmans berijmde retoriek, voor zijn idealistische visie op wat voor hem de grote mannen waren, maar vooral om het ideaal-beeld van Schaepman zelf, dat hij ons hier in de gedaante van O'Connell getekend heeft. ‘Volkomen eene auto-biografie’ juichte pastoor Braam die dit gedicht in de inleiding tot het vijfde deeltje van *Menschen en Boeken* citeerde, met de overdrijving die voor geloofsgenoten in de buurt van Schaepman nu eenmaal onvermijdelijk schijnt.

Intussen, die overdrijving waaraan vooral Persijn zich schuldig gemaakt heeft in zijn driedelige biografie van tezamen een vijftienhonderd grote bladzijden - waarin hij dan ook bij 1881 is blijven steken - mag ons niet beletten om Schaepmans brede belezenheid te erkennen, waarvan het reeds genoemde

nog maar een zeer gedeeltelijke indruk geeft. Voldoende echter om te beseffen, dat het internationalisme, waartoe reeds zijn geloof, maar vooral ook zijn vorming hem voorbeschikten, bij hem geen frase, maar werkelijkheid was. En juist dit internationalisme, onbekend in het Nederland van zijn dagen, (want de conservatieven en liberalen hadden het amper gekend en de socialisten zouden het pas leren kennen), maakte door die onbekendheid ook in zijn beperkte vorm van het ultramontanisme zo'n indruk in het afgesloten vaderland, dat hij, voor het eerst, het van een zwakheid van de Nederlandse katholieken tot hun kracht omzette. Ingezogen heeft hij het ultramontanisme - ‘aan Rome, Rome het hart!’ - in de jaren van zijn verblijf als student in de pausenstad ('69-'70) juist in de tijd van het Vaticaanse Concilie, dat als het ware de officiële bevestiging gaf van de onsterfelijke levenswil zijner kerk, ondanks of beter: juist dank zij het feit dat het samenviel met de wereldlijke vernedering daarvan.

Zijn jongste biograaf, Jos. van Wely, die het met zijn meer dan zeshonderd grote bladzijden ook niet kort gemaakt heeft, - dat vermocht bij Schaepman alleen Broms meesterschap - kreeg door die omvang intussen wel de gelegenheid ook uit die Romeinse, voor zijn held zo bij uitstek belangrijke jaren tekenende bijzonderheden mee te delen. Hij beschrijft eerst - in Schaepmans eigen woorden en voor zover deze het zelf beleefde - de wel heel menselijke strijd die aan de aanvaarding van het dogma der pauselijke onfeilbaarheid voorafging: ‘De horizon is somber, bloedrood. Er zit een varend onweer aan de lucht, en het is hier te Rome in veel opzichten niet prettig. Al dat wegsterven van renommées zoals Dupanloup en Montalembert’ - tegenstanders die zich later pas bij het voldongen feit hebben neergelegd - ‘doet pijn. Men brouilleert zich met zijn vrienden. De woorden worden gewikt en gewogen, elk woord wordt een pijl. Ik ken en zie veel mensen van allerlei soort, kunstenaars, journalisten, diplomaten, theologanten etc... alles twist en buldert. Ik lig bijna met al mijn vrienden in Duitsland overhoop. Het hindert me, dat soms zelfs de bisschoppen zo hard en ruw in hun oordelen zijn, en dan antwoord ik en word ik scherp.’

En dan volgde de voor hem letterlijk onvergetelijke 18de juli 1870 waarvan hij de bijzonderheden steeds meer gedramatiseerd heeft. Hij zou de schepping zelf niet geestdriftiger hebben kunnen bezingen. Het herhaalde ‘placet’ van de toestemmende bisschoppen... ultrajectensis... ‘placet’, harlemensis ... placet, en steeds weer ‘placet, placet, placet’ is hem zijn leven lang als een engelenkoor bij gebleven. ‘O Roma mia, dolce amore e principessa’ schrijft hij puur-verliefd aan Alberdingk Thijm, en elders ‘De Kroon en de Zon van Rome is de Paus’.

Doch om preciezer te beseffen, wat dit ultramontanisme voor Schaepman en door hem voor de Nederlandse katholieken betekend heeft, om te ervaren hoe zij, merkwaardigerwijs, juist door dit internationalisme tot het nationalisme gekomen zijn, juist als internationaal-georganiseerden deel van de natie zijn gaan uitmaken, is het nodig, hoe vluchtig ook, de geschiedenis van de katholieke emancipatie vóór Schaepman te onzent te overzien.

De ‘achterstelling’ van de katholieken in de Republiek - het woord is alles

welbeschouwd en vergelijkenderwijs gesproken toch meer op zijn plaats dan ‘onderdrukking’ - begon in de patriottentijd te verschuiven in de richting van gelijkwaardigheid. Het is bij later onderzoek gebleken, dat bij de benoemingen van apostolische vicarissen in Den Bosch de schikkingen russen de Staten-Generaal en Rome steeds minder wrijving veroorzaakten, zodat die van 1790 zelfs helemaal zonder conflict verliep. Hoofdoorzaak hiervan was de veldwinnende gedachte der verdraagzaamheid bij de protestantse overheid. Twee eeuwen zwijgen had de katholieken om zo te zeggen van hun eigen stem vervreemd en toen de omwenteling van 1795 hun het recht van meespreken officieel hergaf, lieten zij dan ook na enkele schrille geluiden in dat jaar vooreerst niet meer dan een tamelijk zwak gestamel horen.

De aarzeling was ook in ander opzicht begrijpelijk genoeg. Zij dankten hun vrijheid aan patriottendom en jacobinisme en moesten derhalve wel meedrijven op stromingen waarvan zij intuïtief zeer wel beseften, dat zij noch met de leer noch met de traditie van hun kerk strookten. De oprichting van de seminaria te Warmond en Hageveld, respectievelijk in 1799 en 1817 betekende wel een stap, maar nog geen mijlpaal op de weg der emancipatie. Had in die jaren niet Le Sage ten Broek (1775-1847) geleefd, men zou onder de regering van Willem I vooral na 1830 nauwelijks bemerkt hebben, dat nog altijd omstreeks een derde deel van de bevolking van Nederland de rooms-katholieke godsdienst beleed.

Doch deze Le Sage, zoon van een in 1787 naar Antwerpen uitgeweken patriots predikant te Rotterdam, werd sinds zijn bekering in 1806 de wekker van wat de katholieken hier vóór alles nodig hadden: zelfbewustzijn. Het is wel geen toeval, dat het juist een bekeerling was die dit vermocht. Immers Le Sage hing, vuriger dan vele geboren katholieken, zijn nieuw geloof aan. Maar bovenal: hij kende, opgegroeid in een vrij milieu, hun gedruktheid niet. Zo kon deze ‘vader der katholieke pers in Nederland’ de apologeet van het katholicisme worden en vervolging noch blindheid hebben hem afgehouden van die taak. In '20 stichtte hij zijn anti-Nutsmaatschappij de ‘RK Mij. ter bevordering van godsdienstige wetenschap en goede zeden voor het Koninkrijk der Nederlanden’ die evenwel drie jaar later bij koninklijk besluit opgeheven verklaard werd, terwijl in '25 de seminaria al weer gesloten werden. Uit protest hiertegen richtte Le Sage in '26 een nieuw tijdschrift op: *De Ultramontaan,* even dapper van titel als inhoud, want hij waagde zich hier zelfs op politiek terrein. De gevolgen bleven dan ook niet uit: het volgend jaar zag hij drie maanden lang de Gevangenpoort van binnen. Hij bukte wel, maar hield toch vast.

Toen met de komst van Willem II aan de regering de ergste tijd voor de katholieken voorbij was, verhief hij zijn stem opnieuw. In '40 liet hij zelfs een voor die tijd uiterst radicaal geluid horen door algemeen kiesrecht te eisen. In '42 verscheen weer een rooms tijdschrift: *De Katholiek* . De liberalen begonnen hun nu tegemoet te komen. Dezelfde overwegingen van weerszijden, die in '28 al de Belgische liberalen en katholieken hadden doen samengaan, kregen nu ook op die in Nederland vat. De grondwet van '48 bevestigde door de afschaffing van het recht van placet op grond waarvan de overheid kerke-

‘Een geestelijke in het galacostuum der Tweede Kamer.’ Tekening door J. Holswilder.
Schaepmanarchief, Katholieke Universiteit, Nijmegen.

lijke besluiten kon annuleren, de vrijheid voor de kerk om zich naar eigen goedvinden te organiseren en het is bekend, dat Rome in '53 daarvan gebruik gemaakt heeft door het herstel der hiërarchie.

In zijn laatste levensjaren stond Le Sage mede dankzij zijn eigen werk niet meer zo eenzaam. Naast hem, in zekere zin boven hem, stonden mgr. C. Broere (1803-1860) en de aartspriester J.W. Cramer. Ook hen beiden heeft Schaepman bejubeld en van zijn standpunt terecht. Bij Broere immers, die een studax en geen politicus was, vinden wij hetzelfde ultramontanisme à outrance waardoor het katholicisme zich van zijn bevrijders bevrijdde en zich zelf hervond, als bij Schaepman. Bij Broere treffen we de theorieën aan die zowel de rede in 18de-eeuwse zin, alsook haar kind, de revolutie, verdoemden, die de revolutie als het verlengde van de hervorming voorstelden en dat alles op een verdoemelijk pantheïsme, dat is op ongeloof en ondergang lieten uitlopen.

Bij Cramer is het juist de organisatorische kant die Schaepman moest treffen. Hij overwoog de wenselijkheid voor de katholieken van een normaalschool, een dagblad, een kiesvereniging. Hij werd een der hoofdkrachten van *De Tijd* en stichtte inderdaad de kiesvereniging ‘Recht voor Allen’. Door beider werkzaamheid begon het trotse devies: ‘Vindicamus hereditatem patrum nostrorum’ (wij eisen het erfgoed onzer vaderen op) iets meer dan een holle leus te worden; al blijft zij in zoverre hol, dat het niet in te zien is, waarom de tegenwoordige protestantse en ook ongelovige Nederlanders minder deel zouden hebben dan de katholieken aan de erfenis der middeleeuwse voorvaderen, die toch welbeschouwd ons aller voorvaderen zijn.

De behoefte die Cramer reeds gevoeld had ‘aan een algehele om- en overwerking van de vaderlandsche geschiedenis’ zette dan de Noordhollandse plattelandsdokter Nuyens (1823-'94) in de daad om. En het historisch recht van de katholieken om óók Nederlanders te zijn, waarop Broere een beroep had gedaan in zijn *Bezadigd woord* tijdens de aprilbeweging in '53, werd door Alberdingk Thijm (1820-'89), zijn bewonderaar, tot werkelijkheid gemaakt.

Sinds Broere zijn speculaties uitdacht, Nuyens in het dokterskoetsje zijn geschiedwerken schreef en Thijm zijn *Dietsche Warande* en zijn *Volksalmanak* redigeerde, begon de intellectuele achterstand van de katholieken merkbaar te verminderen. Er bleek, maar het werd in de toonaangevende kringen nog niet zonder verbazing geconstateerd, ook uit ‘Rome’ wel iets goeds te kunnen komen. Fruin onthield zijn lof niet aan Nuyens, getemperde lof weliswaar, maar Fruin kende nauwelijks een andere. Jan te Winkel getuigde ‘verbaasd te staan over Thijms omvangrijke kennis’, en hij erkende grif, dat ‘in kennis van het 17de-eeuws geen zijner tijdgenooten hem overtrof’.

Ingehaald hadden de katholieke intellectuelen de voorsprong op het niet-roomse intellect daarmee echter nog op verre na niet. Ook lang daarna nog niet. De gewoonte van zijn omgeving en latere bewonderaars, waarmee pas Brom in onze eeuw gebroken heeft, om Schaepman altijd dr. Schaepman of zelfs kortweg ‘de doctor’ te noemen, is slechts één der uitingen van een minderwaardigheidsgevoel in intellectueel opzicht, dat blijkbaar gecompenseerd moest worden. Zo'n titulatuur pleegt zich niet door te zetten, wanneer

de drager ervan daarin niet graag voorgaat en de aansprekers niet graag volgen. Het is te tekenender in dit geval, omdat het met 's mans doctorsgraad niet eens helemaal pluis was. Hij behaalde hem in Rome en niet aan de Gregoriana, waar hij eigenlijk studeerde, maar aan de Sapienza, waar het nog minder tijd kostte. Een proefschrift van hem zoekt men dan ook tevergeefs, waarmee overigens niets ten nadele van zijn geleerdheid gezegd wil wezen. En zelfs tegenwoordig is die achterstand, meet men haar niet naar kwalimaar naar kwantiteit, nog niet ten volle ingehaald: het percentage katholieke intellectuelen onder het Nederlandse intellect is niet bekend, maar het is stellig nog altijd iets lager dan dat der katholieken op de hele bevolking.

Terwijl die formeel-politieke en culturele emancipatie zich voltrok, nam ook de zuiver-politieke invloed van de roomsen bijna zienderogen toe. Onder de honderdzesentwintig representanten die tezamen de Nationale Vergadering van 1796 vormden, waren niet minder dan dertig katholieken geweest waaronder elf uit Bataafs-Brabant, maar deze elf zaten er meer om op te komen voor hun onderdrukt gewest en alle dertig zaten er meer als jakobijnen dan als partijgangers van Rome, ook al waren enkelen hunner zelfs geestelijken. Maar daarom was het met hun politieke invloed ook weer uit, toen sedert 1801 een gematigder marstempo werd geblazen. De katholieken weerden zich politiek pas weer in de Dubbele Kamer van '40, die over de aanhangige grondwetswijziging had te beslissen. Van de elf (op de honderdtwintig) die daar tegenstemden, omdat de voorstellen hun niet ver genoeg gingen, waren zeven katholiek. Maar dezelfde stemming toonde ook het gebrek aan eenheid onder de katholieken aan: de tien overige katholieke afgevaardigden, Brabantse deftigheden met dubbele namen, hielden het met de regering. Dit tegenstemmen is niet het eerste symptoom van de neiging der katholieken om met de liberalen mee te doen. Een hunner politieke voormannen, Van Sasse van IJsselt, had al in '31 voor dat doel een bezoek afgelegd bij de afgeleefde Gijsbert Karel van Hogendorp.

De beweging die tot de nieuwe grondwet van '48 zou leiden, betrok voor het eerst de katholieke massa als zodanig in de actie. Een manifest *Aan de Katholieken van Nederland,* dat zich tegen de ‘heerschzuchtige Kerkpartij’ (de conservatieven) richtte, werd in duizenden en nog eens duizenden exemplaren verspreid en de petitionnementen van Van Son en van *De Tijd* die ‘vrijheid van godsdienst, onderwijs en vereeniging, rechtstreeksche verkiezingen met uitgebreide kiesbevoegdheid eisten, tekenden een dertigduizend katholieken. De katholiek Storm, een der Negenmannen van '44, al werd tot aan zijn dood in '59 een van de trouwste medewerkers van Thorbecke. Noemen wij naast Van Sasse van IJsselt, Van Son en Storm nog Lightenvelt, Luyben en Van Sonsbeeck, minister in Thorbeckes eerste kabinet, dan is dat voldoende om te beseffen, hoe omstreeks het midden van de vorige eeuw de wekroep van de blinde pionier reeds tot een hele falanx van zijn geloofsgenoten was doorgedrongen.

Zó ongeveer moet het beeld er uitgezien hebben, dat Schaepman, omstreeks '60 tot de eerste jaren des onderscheids gekomen, zich van de worsteling zijner geloofsgenoten naar vrijheid en gelijkheid gemaakt heeft. Met dit

belangrijk onderscheid intussen, dat wat hier voor de niet-katholieke twintigste-eeuwer een brok historische emancipatiestrijd is van één volksgroep onder andere, voor hem de kern van een zich nog steeds ontwikkelende werkelijkheid moet geweest zijn, waar zijn stoutste verwachtingen rechtstreeks bij aanknoopten. Met dit onderscheid, in één woord, dat, wat hier een zwarten-wit litho is, voor hem een schilderij in bijna bovenaardse kleuren is geweest. Ja het 'bijna' kan zelfs weg: het wás voor hem een teruggaaf door God van het erfdeel der vaderen aan de wettige nakomelingen. Die veronderstelling is, gezien zijn jeugd en temperament, waarlijk niet te stout. Is het dan wonder, dat hij levenslang door een vrijheidspathos bezield bleef, dat hem ook in eigen kring niet verliet en waarvan hij te pas en te onpas getuigde? Zijn rede op de katholiekendag te Keulen in 1894 gehouden is te lang om hier op te nemen, maar zij is één loflied op de Nederlandse vrijheid ook voor de katholieken. 'In geen land ter wereld,' zei hij onder andere 'heeft men de politieke en religieuze vrijheid zoo moedig opgevat, zoo onverschrokken doorgevoerd, zoo krachtig hooggehouden.'

Is het dan wonder, dat zelfs zijn godsgeloof identiek lijkt met vertrouwen, heel zijn leven een optimistische grondtoon kreeg en hij zijn levenstaak met een zonder kennis van die voorgeschiedenis bijna onbegrijpelijke opgewektheid aanvaard heeft? Zijn aard is er mede door gevormd. Alles wat er vrijheidszuchtig en toekomst-zeker, alles wat zo het tegengestelde in hem was van de alkoofsfeer, waarin het katholicisme tot dusver te onzent geleefd had (en ten dele nog leeft, zelfs ondanks wat men een tweede emancipatie van de laatste decenniën zou kunnen noemen) is door die voorgeschiedenis in hem zo niet gewekt, dan toch stellig versterkt. Dat er veel conservatief kaf onder het in Brabant opgeschoten radicale koren school, dat lang niet alle bloesems uit de bloeiende bongerd in de roomse hof vruchten gedragen hebben, dat alle verwachting altijd schoner is dan de vervulling, heeft hij pas later ervaren. Maar gedeerd heeft het hem, krijgt men de indruk, weinig of niet. Zelf heeft hij zich een onverbeterlijk optimist genoemd. Zijn dichterlijke ziel kon zich gemakkelijk, al te gemakkelijk, telkens opnieuw aan haar eigen gloed ontsteken en tegelijk was hij nuchter genoeg om zich daaraan niet te branden en de dingen te nemen, zoals zij nu eenmaal waren.

Niet voor niets is Schaepman onze enige dichter-politicus, tenzij men vader Cats óók dichter en óók politicus zou willen noemen. Op zijn dichterschap berust zijn durf om, zesendertig jaar oud, de brede weg der landspolitiek op te gaan zonder andere voorbereiding dan journalistieke werkzaamheid, en om na een politieke loopbaan van drie jaar de katholieken te willen verenigen in een partij en die partij een program te willen voorschrijven, uitsluitend krachtens het eigen recht van zijn persoonlijkheid en in een tijd, dat dit voorzichtiger geesten een vrijwel hopeloze onderneming scheen. Heersten niet zijn meest principiële tegenstanders, de liberalen, destijds nog oppermachtig in een nog door-en-door protestants land? Op zijn nuchterheid berust het feit, dat hij alle oppositie van buiten en van binnen als het ware schertsend de baas is kunnen blijven. Op zijn combinatie van dichterlijkheid en nuchterheid het succes, dat hij én als politicus én als partijleider gehad heeft.

Schaepman in gezelschap van zijn petekind en haar broertje. *Schaepmanarchief, Katholieke Universiteit, Nijmegen*.

Maar het wordt tijd om te zien, wie deze man was, die niet alleen de stoot gegeven heeft tot de volle gelijkberechtiging van zijn geloofsgenoten, maar die stoot ook zó krachtig heeft toegediend; dat men wel mag zeggen, dat de beweging, daardoor veroorzaakt, over het gestelde doel is heengeschoten, waardoor de invloed der katholieken tegenwoordig ver uitgaat boven wat zij aan hun getalsterkte gemeten, zou behoren te zijn.

Herman Johan Aloysius Maria Schaepman dan is geboren op 2 maart 1844 in Den Eeschhof, een voormalig riddergoed te Tubbergen in Twente, waar zijn vader burgemeester was. De streek is van belang, want met uitzondering van de gewesten beneden de Moerdijk was nergens in Nederland het katholicisme ongerepter bewaard dan in Twente. De oorzaak daarvan behoeft men niet ver te zoeken. De hervorming was er niet doorgedrongen, vóór Maurits in 1597 deze streek binnen de tuin der Verenigde Provinciën gesloten had, en Spinola had het in 1605 weer heroverd. Zo was het zaad der toen juist inzettende contrareformatie er al opgeschoten, voordat Ernst Casimir en Frederik Hendrik het in de tweede helft van de jaren '20 wederom tot de Unie brachten. Het werd toen officieel wel gereformeerd, zij het slechts van buitenaf en bovenop.

Maar we weten meer van Schaepmans jonge jaren dan deze algemeenheid omtrent zijn geboortestreek. ‘In de jeugd van een groot man vooral ligt de verklaring van zijn leven’ heeft Schaepman zelf met voor zijn tijd fijn-psychologisch inzicht van De Montalembert gezegd. Met herinneringen uit zijn jeugd is hij, even gul als gulzig, ook niet zuinig geweest, al heeft hem de dood die hem vrij onverwacht nog vóór zijn zestigste overviel, het schrijven van memoires jammer genoeg belet. Zo weten wij, dat vooral zijn grootvader van vaders zijde en zijn moeder invloed op hem gehad hebben. Zijn grootvader die een groot bewonderaar van Napoleon geweest is en de een of andere half-legendarische *Vie de Napoleon* bezat, dat het heldenboek werd van zijn eerste levensdromen. Maar van nog meer belang werd de moeder: Nancy la Chapelle, van een familie uit Frans-Vlaanderen afkomstig, die haar Franse klassieken kende, met pen en potlood tekende en zelfs aquarellen schilderde, waarvan er een tiental bewaard gebleven zijn. Volgens het getuigenis van een vertrouweling - vertelt Brom ons - was zijn moeder de enige vrouw, die hij ooit heeft liefgehad. En wie dit - bij een dichter - niet zou willen geloven, moet bedenken, dat die dichter ook priester werd en die priester ook professor en die professor ook dagbladschrijver en tijdschriftredacteur en die allen tezamen ook politicus en partijleider, waarmee we maar willen zeggen, dat dit leven rijk genoeg was om een gebied onbetreden te kunnen laten, dat bovendien verboden terrein was en waartoe het (zijn keuze van het priesterschap kan een aanwijzing zijn) ook van nature reeds minder geneigd was. Gewoonte weegt zwaar in dit opzicht en op moeilijke ogenblikken was er de wijn om zich te vergeten en altijd was er het woord om zich in uit te leven. En dan: liefdesbegeerte laat zich soms sublimeren zonder daarbij haar bevrediging in te boeten. Deze boers-zinnelijke natuur héét zijn liefdesdrang kunnen vergeestelijken en overdragen op de moeder Gods en de moederkerk. Hóé blijft haar geheim. Maar het feit staat wel vast.

Nergens heeft hij dat duidelijker beleden, dan aan het slot van zijn polemiek met De Laveleye over *Godsdienst en volkswelvaart,* waar wij lezen: ‘En nu eene bekentenis. Wanneer de Katholieke volken niet hier op aarde, voor zoover mogelijk, het hoogste verwerkelijken, dan is dat niet de schuld der Kerk. De zonen zijn 't der Moeder verplicht, de openbare belijdenis hunner schuld af te leggen. Want het is onze schuld, o heilige Katholieke Moeder, onze schuld, indien “al het overige” ons niet wordt toegeworpen... Tot U richt men de verwijten, die ons gelden en het is onzer lafheid, onzer loomheid schuld, indien men U niet huldigt naar Uwe waarde, maar helaas! naar ons werk.’ Is dit niet, ongewijzigd zelfs, de houding van het schuldbewuste kind, dat zich voor de vlekkeloos gewaande moeder verootmoedigt in een poging om zijn schuldbesef te delgen? Men vraagt zich alleen af wat er in deze man moet zijn omgegaan, als hij lord Acton las, zijn Engelse geloofsgenoot die, als hij, naast de kerk de vrijheid liefhad. Maar die, anders dan hij, in naam van die laatste liefde de eerste alles verweet wat zij in de loop harer geschiedenis onvrij zinnigs gedaan had. We kunnen het zelfs niet gissen, want uit niets blijkt, dat hij hem ooit gelezen heeft.

Zouden we van zijn jeugd niet méér weten dan dit, we zouden ons voorstellen, dat uit die jongen een man gegroeid moest zijn, wiens liefde voor zijn kerk (als slechts een vergroting van zijn kindermilieu) hem tot een bekrompen zeloot gemaakt had, voor wie de niet-katholieke buitenwereld de gezworen vijand was, waar hij slechts angst voor voelde. Doch zo is het niet: bekrompen kunnen alleen de zeloten uit het andere kamp Schaepman noemen, voor wie het katholicisme identiek is met bekrompenheid. Maar hoe zou hij, ware dit zo, dan de man hebben kunnen worden, die zijn volksgroep niet alleen organiseerde, maar ook invoegde in het geheel, hoe zou hij dan, in één woord de vader van de Coalitie hebben kunnen worden?

Uit zijn eigen mededelingen weten we bovendien, dat zijn vader, zoals hij zelf aanvankelijk ook, tot de liberale katholieken gerekend moet worden. Het was zijn vader, die terugkerend van een statenvergadering in Zwolle hem de *Vaderlandsche Geschiedenis* van Engelbert Gerrits meebracht, die zó ‘geus’ was, dat het Schaepman, naar hij later getuigde ‘altijd verwonderd heeft, dat de man voor de Spanjaarden nog een hoofdletter over had’. En al die ketterijen las het roomse jochie, alsof er op de keerzij van het titelblad het imprimatur der kerkelijke overheid gestaan had, ‘Ik heb,’ zei hij ook nog: ‘geen andere Muze gekend dan mijn moeder en mijn vader is mijn Apollo geweest. De Hengstebron was Engelbert Gerrits.’ En wat deze het kind aan ongewilde ruimheid nog niet bijbracht, deed meester Pley die protestant en ondermeester Ter Marsch die een verklaard atheïst moet geweest zijn, maar die hij toch ‘een knappe vent’ bleef noemen. Van hem leerde hij Frans en Duits en wat van nog meer belang was, kreeg hij rijp en groen te lezen. De pastoor zorgde voor het tegenwicht in de heiligenlevens: St-Franciscus, St.-Anthonius, Ste.-Agnes, Willebrord, de martelaren van Gorkum en wat er maar meer van dien aard was in de bijna tweeduizend jaar oude geschiedenis van zijn kerk.

Zo hebben we: zijn bewondering voor Napoleon, die zijn nog sluimerend

machtsinstinct wekte en waarin hij het voor het eerst, passief nog, uitleefde; zijn liefde als schuldbewuste knaap voor zijn vlekkeloos gewaande moeder, later overgedragen op de internationale kerk; zijn neiging tot het verleden van zijn land dat niet dat van de zijnen was, maar dat hij hun eigen wilde maken, niet minder dan Thijm en niet minder zelfs dan Potgieter dit wilde, de bron van zijn nationalisme; zijn behoefte aan en vermogen over het woord, opgewekt door de sonore verzen van Racine en de galmende der oud-vaderlandse dichters waarmee Engelbert Gerrits ‘verlucht’ was; zijn polemische gave, geschoold in het zoeken van tegenargumenten op het dwepen met de verlichting, waaraan zich zijn meester te buiten ging; en ten slotte het optimisme dat ja, diep verankerd lag in zijn ongeremde natuur, maar dat er nooit zó zou geweest zijn, wanneer oudere geloofsgenoten het pad der bevrijding niet airede geëffend hadden.

Voegen wij al deze heterogene elementen bijéén - maar hoeveel gemakkelijker is dat voor ons dan het voor de halfwas zelf geweest moet zijn! - dan hebben we in kort bestek de hele toekomstige Schaepman voor ons. Door de plaats van zijn geboorte, door zijn omgeving en opleiding scheen hij voorbeschikt voor de taak die hij zich later stellen zou. Voorbeschikt zegt men dan: nabeschikt ware misschien beter. Immers plaats, omgeving en opleiding hebben hem zó gemaakt, dat hij zich die taak onder aanpassing aan de omstandigheden vrijwillig gekozen heeft en die taak eenmaal door hem volbracht, is het die van de geschiedschrijver om te ontdekken, waarom hij haar koos en waaruit hij de kracht geput heeft, nodig om haar te volbrengen.

Er is slechts één ding, dat op het eerste gezicht niet met die taak schijnt te kloppen: het gezicht van Schaepman zelf. Welk portret van hem en hoe doordringend men het ook bekijkt, het blijft altijd moeilijk te geloven, dat we hier niet met een willekeurige dorpspastoor, maar met een begenadigd priester, niet met een rijmelaar, maar met een dichter, niet met een bierpul-politicus, maar met een partijleider en zelfs -stichter, niet eer met een kenner van kelder- en keuken- dan van boekenkasten, kortom, dat we hier met een werkelijk veelzinnig en veelzijdig en dus werkelijk groot man te doen zouden hebben.

Moeten wij dan ook van Schaepman zeggen wat Huizinga, die ook een boerse kop had, schijnbaar in strijd met de fijnzinnigheid zijner geschriften, eens van zich zelf zei: ‘men zie het breinwerk wel, maar 't smoelwerk niet’? Wij geloven van niet. We weten, dat wat we nu gaan zeggen, zich niet bewijzen laat, maar toch willen wij het uitspreken: wij geloven, dat juist de kleine eigenschappen, die ons duidelijker dan uit zijn werk uit zijn gezicht spreken, mede bijgedragen hebben tot het succes van zijn zending. Wij geloven het, omdat wij uit de geschiedenis, ook uit de jongste, weten, dat het lang niet altijd en misschien zelfs nooit de werkelijk grote eigenschappen zijn die iemand tot leider van zijn medemensen maken, dat veeleer voorwaarde voor hun echte bewondering is, dat hij althans met een bepaalde kant van zijn wezen hun kleine eigenschappen in zich draagt. Een leider moet boven de massa staan die hij leidt, maar hij moet tegelijk een uit die massa zijn. De gedrukte en kleinburgerlijke massa van de katholieken uit de jaren '80 der vorige eeuw

‘Kijk eens wat ik voor jullie gereden heb. Dit kan misschien nog alles redden...’ Spotprent in *Uilenspiegel*. Anonieme litho. *Universiteitsbibliotheek, Amsterdam*.

zou Schaepman niet gevolgd zijn, als zij hem aan zijn uiterlijk niet herkend hadden als een der hunnen.

Maar voorlopig was er van een bewust ambiëren van een politiek leiderschap nog geen sprake. Schaepman was zelf nog in opleiding: in 1857 op het progymnaisum in Oldenzaal; het jaar daarop in het Klein-Seminarie Kuitenburg van de paters jezuïeten en in '63 in het Groot-Seminarie te Rijsenburg, waar hij niet zo heel lang daarna, van 1870-'80 zelf als professor in de kerkgeschiedenis op de katheder zou staan. 1864 was het jaar van de scheiding der geesten, het jaar waarin Pio Nono de encycliek 'Quanta Cura' publiceerde, gevolgd door de 'Syllabus errorum' die de liberale dwalingen principieel bestreed. Ook Schaepman koos toen - voorgoed. Hij schreef zijn eerste grote gedicht: *De paus* ('66) dat hij in '69 met vele andere: *Vondel, De Pers, S. Maria, de zondaresse van Egypte, de Eeuw en haar Koning, als Verzamelde Dichtwerken* publiceerde, in de latere drukken onder andere vermeerderd met *Parijs 1870-'71,* een vloekzang tegen de Commune. Zijn priesterwijding in '67 was er een tweede consequentie van. Hij werd korte tijd kapelaan te Utrecht onder zijn oom Andreas, die er plebaan en coadjutor van de toenmalige aartsbisschop mgr. Zwijsen was, om het volgend jaar deze op te volgen. Het is in die tijd - juli '68 -, dat onze Schaepman van de preekstoel in de Utrechtse kathedraal het mandement der Nederlandse bisschoppen over het onderwijs mocht voorlezen en daarmee in de kerkelijke hiërarchie een (nog bescheiden) plaatsje innemen.

Niet bescheiden was toen al zijn plaats in de letteren. Door zijn bundel was Schaepmans naam als dichter opeens gevestigd. Is dit terecht geweest, zoals de meeste tijdgenoten meenden, niet alleen Thijm, maar ook die uit het andere kamp? Van Lennep zei niet minder dan dat 'Vondel onder ons verrezen' was en Van Vloten meende, dat 'als de rots van Petrus zoo vast stond als deze verzen, dat er dan vooreerst zeker geen omvallen te vreezen ware'. Of is het ten onrechte geweest, zoals de '80-ers algemeen van oordeel waren? De heer Joan Bohl, een geloofsgenoot, maar geen vriend van Schaepman, heeft eens van hem beweerd, dat hij een mán in de dichtkunst maar een schááp in de politiek was. Zo het nageslacht dat niet alleen de bedoelingen, maar ook de gevolgen beoordeelt, het hier al niet mee eens kan zijn, moet het dit oordeel dan omkeren? Want zo volgzaamheid des schaaps is, dan was Schaepman toch eer een schááp in de dichtkunst, waar hij altijd aan de leiband van Bilderdijk en Da Costa is blijven lopen, en een mán in de politiek, waar hij zijn eigen, soms zelfs steile en eenzame weg is gegaan. Of het moet dan zijn, dat men in hem de belhamel wil zien die het eerst over de brug van de coalitie ging.

Hoe dit zij: ons oordeel over Schaepman als dichter is gevarieerder dan aanvaarding óf verwerping. Dat hij een echt dichter zou geweest zijn, geloven ook wij niet. Daarvoor is zijn geluid te oneigen, zijn zijn beelden te weinig gezíen, zijn rijmen te banaal, zijn er te veel gemaakte bloemen in zijn ruikers - en die geuren nu eenmaal met. Daarvoor laten zich al zijn verzen te geredelijk in klankrijk proza omzetten, zonder veel van hun waarde te verliezen, zoals hij zelf omgekeerd zijn oorspronkelijk essay *Frans Hals* later tot een ge-

dicht heeft omgewerkt. Maar niet zouden wij durven beweren, dat het hem aan de visie ontbrak die voor grote poëzie even onmisbaar is als de onvervangbare wijze van zeggen. Het is de visie die ondanks alle latere vernieuwingen van onze dichtkunst een epos als de Aya Sofia - zijn grootste en beste dichtwerk wel - nog lezenswaard maakt. ‘Glorie’, ‘victorie’, ‘historie’: het is Schaepman indertijd al verweten een al te graag gebruik van die trits te maken, maar dat zij een treffende karakteristiek van zijn verskunst boden, heeft hij zelf erkend door in zijn overigens zwak verweer te bekennen, ‘dat er in die woorden iets is, dat hem bijzonder wél deed’.

In elk geval kunnen de drie aangehaalde woorden als symbool van zijn visie gelden. Die drie korte woorden drukken, beter dan welke lange zinnen ook, het on-Hollandse en on-negentiende-eeuwse in hem uit, dat in het nuchtere Nederland van zijn dagen treffen en bekoren moest door het onvoorwaardelijke ervan. Het zijn vaak immers niet zozeer de denkbeelden zelf als wel de wijze waarop en de mate waarin zij beleden worden, die opwekken en tot bewondering en navolging dwingen.

Inderdaad: juist deze retorica was echt in hem en voorzover hij retorisch dicht, dicht hij ook echt, want het is een misvatting te menen, dat retoriek per se onecht moet zijn. Zij kan echt zijn, ook en misschien juist als zij, zoals hier, in plaats van het kritische denken komt. Echt is daarom ook zijn lofzang op het woord in *Uit de gevangenis van het Vaticaan* . ‘Daar is geen hooger kracht dan het menschelijk woord. Het is des menschen meest levendige daad en schijnbaar stervend leeft het toch. De klank vergaat, maar het woord blijft. De kiem der waarheid, die het in zich draagt, is onsterfelijk...’ Uit dit geloof in het woord leefde hij als dichter, leefde hij ook als redenaar, zo om één voorbeeld uit vele te noemen op de meeting in de Parkzaal te Amsterdam in 1871: de eerste algemene vergadering der Nederlandse katholieken naar aanleiding van het vijfentwintigjarig pausschap van de als wereldlijk heerser onttroonde Pio Nono. Hier sprak hij en zong de menigte ook zijn lied, door Verhulst op muziek gezet: *Aan U, o Koning der eeuwen* .

Het is, menen wij, in het innig samengaan bij hem van ruimheid en onvoorwaardelijkheid van visie die elkaar meestal uitsluiten, dat men het geheim van Schaepmans succes als dichter én als politicus, moet zoeken. ‘Geen werk van Schaepman,’ zegt Brom ‘zou zijn geloofsgenoten sterker bezielen dan deze eerste bundel, waarmee allen, tot de nuchtere Nolens toe, bekenden te dwepen, omdat ze hun toekomst daarin ontdekt hadden.’ Bij een dergelijke zendingstendens van gedichten telt de zuivere schoonheidsontroering niet. Zou de kritiek en verachting van de '80-ers hem zo geprikkeld hebben, wanneer hij zelf, diep-in, van de esthetische waarde van zijn poëtisch oeuvre overtuigd was geweest? Doch vanwaar die ruimheid én onvoorwaardelijkheid? *De Paus* bewijst, dat hij er de aanleg toe bezat, maar onvervreemdbaar-eigen kan het hem toch pas geworden zijn, zoals wij al aantoonden, in zijn Romeinse jaren: 1869-'70, zodat Rome in alle betekenissen van dat historisch overbelaste woord en voor altijd, er het symbool van werd. De beslissende dagen uit zijn leven zijn die, waarin hij als de rechterhand van zijn oom, de aartsbisschop, het Vaticaans Concilie meemaakte, zijn kerk zag in

haar aardse vernedering, maar daardoor juist des te dieper doordrongen werd van haar hemelse pretentie, zoals die voor hem sprak uit het toen aanvaarde dogma der pauselijke onfeilbaarheid.

In het vaderland terug, werd hij professor in de kerkgeschiedenis te Rijsenburg. Hij heeft het tien jaar volgehouden, maar hoeveel hij ook geweten mag hebben, een echt geleerde was hij nochtans niet. Diens devies kan bezwaarlijk *credo pugno,* ik geloof en strijd, zijn en het leraarsambt in de normale zin van het woord komt daar nog minder mee overeen. Dichter bij zijn roeping kwam hij door zijn medewerking aan *De Tijd* waarvan hij tussen 1872 en '83 de hoofdredacteur was. Als journalist ontwikkelde zich de politicus in hem. Zijn wens naar grondwetsherziening waar de rest van de redactie het niet mee eens werd, veroorzaakte zijn aftreden. Voortaan zou hij zijn eigen weg gaan, in eigen organen afgebakend. Sinds '71 voerde hij ook, tezamen met Nuyens, de redactie van *De Wachter* , later na een conflict met Bohl *Onze Wachter* . Tot '85 toe schreven hij en Nuyens het blad vrijwel vol, want zijn werkkracht in die jaren grensde aan het voor gewone heden onvoorstelbare. Heel die werkzaamheid, waarbij we zijn spreekbeurten ook voor neutrale verenigingen niet mogen vergeten, is doordrongen van diezelfde eenheid-van-tegenstellingen: ruimheid en onvoorwaardelijkheid die ook zijn gedichten hun betekenis verleenden. Maar zij kan hier beter anders genoemd worden: als een eenheid namelijk van de tegenstellingen nationalisme en internationalisme.

Schaepman heeft begrepen, waartoe ook Kuyper langs heel andere wegen zou komen, dat de tijd van afzondering voor zijn geloofsgenoten voorbij was (de ruimheid), maar tevens - en juist in dat ‘tevens’ schuilt het geheim van zijn succes - dat die afzondering niet opgeheven kon worden door verflauwing, doch integendeel juist door markering der grenzen (de onvoorwaardelijkheid). Dat wilde in de praktische politiek zeggen: een eigen principieel-katholieke partij, maar deze bereid tot samengaan met wie van de tegenstanders daarvoor maar te vinden waren, hoe opportunistischer, zou men bijna zeggen, hoe beter. Die uitgestoken hand hebben niet de stervende conservatieven, maar hebben de onder Kuyper verjongde antirevolutionairen gegrepen. Krachtens haar klassekarakter heerste de liberale partij, hoezeer onderling al sedert de jaren '60 in doctrinairen en radicalen verdeeld, in die jaren nog oppermachtig, maar zowel Schaepman als Kuyper voelden meer dan zij begrepen, dat in dit klassekarakter van de liberale partij tegelijk haar zwakte gelegen was. Organisatie en mobilisatie van de kleinburgerlijke massa, van ‘het volk achter de kiezers’ zoals Groen het gezegd had - Schaepman had het Duitse Centrum als voorbeeld - was de hefboom waarmee de liberale alleenheerschappij uit haar voegen gelicht kon worden, maar samenwerking tussen Rome en Dordt, hoezeer ideologisch eikaars antipoden, was daarvoor onmisbaar. Ziedaar in weinige woorden die, wij zijn het ons bewust, aan de ingewikkelde werkelijkheid van het ontstaan der zogenaamde coalitie geen recht doen, de sociologische onvermijdelijkheid en dus de zin van haar bestaan.

Dat doel had Schaepman van 1875 af gediend. Dat doel diende hij ook met zijn intree in de Tweede Kamer. Toen - in '80 - de Bredase zetel van

Dr. H. Schaepman. Ets door Jan Veth. *Schaepmanarchief, Katholieke Universiteit, Nijmegen*.

Luyben openviel, werd Schaepman met 1853 van de 1886 geldige stemmen in zijn plaats gekozen en met 55 tegen 14 stemmen - hij was wel priester en de grondwet sloot geestelijken van het lidmaatschap uit, maar Schaepman bekleedde zijn priesterlijke functie niet - werd hij aangenomen. En hij had, van zijn eerste redevoering tot zijn laatste, het oor der Kamer. Wat dit betekende heeft nog in hetzelfde jaar de liberaal D.C. Nijhoff voortreffelijk begrepen en in de luttele bladzijden van zijn brochure *Dr. Schaepman in de Tweede Kamer* met zeldzame scherpzinnigheid aangetoond. ‘En even ongerijmd’ - lezen wij daar - ‘als het klinken zou, wanneer wij beweerden, dat binnenkort door de macht van zijn woord de heerschappij der Katholieke Kerk over onzen staat gevestigd zou zijn, even zeker kan men voorspellen, dat niets door dr. Schaepman onbeproefd zal worden gelaten om door zijn woord de katholieke fractie onzer Tweede Kamer een ijzeren muur te doen worden, waarop elke staatkundige verzoening met den modernen geest zal afstuiten.’ En nog verder zag hij, toen hij zijn lezers herinnerde aan het woord van Schaepman zelf: ‘Wat er goeds en heilzaam is in het werk van Groen van Prinsterer, komt der Katholieke Kerk ten goede!’

Maar vraag niet door welke vernederingen van zich zelf en zijn partij-in-wording hij moest heengaan, vóór dit zelfvertrouwend woord bewaarheid zou zijn. Hier had hij zijn dichterlijke visie wel nodig. Deze deed hem de dingen groot zien, fantastisch als men wil, maar omgekeerd: hij zou zich afgewend hebben van de kleine verhoudingen, indien zijn visie hem geen grootse toekomst voorgespiegeld had. Zó als hij nu was, kon hij verzet, hoon en vernedering over zich heen laten gaan en geduld oefenen, geduld tegenover de conservatieve oppositie in eigen gelederen, geduld ook tegenover de weerbarstigheid der anti's die zijn woord over Groen van Prinsterer niet zo gemakkelijk vergaten.

Doch zijn geduld werd beloond, lang voor het uitgeput was. In '81 al gaf Kuyper zich gewonnen. Bij de eerste verkiezingen na de in '87 toch gekomen grondwetsherziening en de kiesrechtuitbreiding die er mee samenhing, plukten zowel de katholieken als de anti's de eerste nog wat groene vruchten van hun samenwerking. De nieuwe Kamer van 100, in '88 gekozen, telde 26 katholieken, 27 anti's en één conservatief, tezamen 54 aan de rechterzijde tegenover 45 liberalen en één socialist aan de linkerkant. Het eerste coalitiekabinet - het ministerie Mackay - was er het gevolg van: men kan het zonder veel overdrijving Schaepmans ministerie noemen.

De betering echter kwam, als meestal, trager dan de kwaal. Niets bewijst méér, hoe moeilijk het geweest is, de katholieken drie eeuwen van achterstelling te doen vergeten, dat wil zeggen drie eeuwen van achterstand te doen inhalen en ze te doen opgaan in de natie, dan de twee jaartallen, waarvan het eerste de kiem, het tweede de volgroeide vrucht van hun politieke emancipatiestrijd aanduidt: 1853 en 1897. Het jaar 1853 waarin Cramer en Smits het eerste katholieke verkiezingscomité stichtten te Amsterdam en 1897, het jaar waarin Schaepman te Utrecht afgevaardigden van de katholieke kiesverenigingen uit het hele land bijeenriep en het door de katholieke kamerfractie ten vorige jare opgestelde program voor de r.-k. Staatspartij liet

aanvaarden. Het jaar 1853: dat is achtenvijftig jaar na de ontvoogding van 1795. Het jaar 1897: dat is weer veertien jaar nadat Schaepman in '83 krachtens eigen recht zijn brochure geschreven had: *Een Katholieke Partij. Proeve van een program* met Broeres woord als motto: ‘De katholieken maken een politieke persoonlijkheid uit, die vrijheid vordert.’

Schaepman had al zijn bezieling, al zijn vertrouwen en al zijn vrijheidszin nodig, om het zover te brengen. En wanneer hij het ten slotte gewonnen heeft, dan lag dat waarlijk niet aan de meegaandheid van de Van Nispens, Borrets en Bahlmanns of hoe de katholieke voormannen dier dagen verder mogen heten, die geen hoger uitzicht kenden dan het steunen van de stervende conservatieve partij en haar ‘beginselen’, noch aan de leidende organen der katholieken als *De Tijd, De Maasbode* of de *Limburger Koerier,* maar behalve aan Schaepmans persoon, zien wij wel, aan de volgende omstandigheden. Ten eerste aan het toenemend succes van zijn tactiek, dat in 1901 nog kennelijker blijken zou dan het dat in 1888 reeds gedaan had. Niets immers pleegt nu eenmaal zoveel succes te geven als het succes. Ten tweede aan de volgzaamheid, zo niet van de katholieke voormannen, dan toch, en dat des te meer, van de katholieke kleine burgerij. Deze toch, van huis uit, of liever van de kerk uit, aan volgen gewend en veel onvaster in leer en leven dan Kuypers broeders en daarom tot alle opportunisme bereid, voelde instinctief haar belangen bij Schaepman veiliger dan bij de nalopers van Heemskerk. De anonieme brochure: *Wordt dr. Schaepman begrepen?* ‘Eenige opmerkingen van een burgerman aan zijn katholieke medeburgers’, is in zijn bescheiden naamloosheid en goedgelovigheid-op-het-onnozele af, even typerend voor het succes van Schaepman als de scherpzinnige en bijna-profetisch aandoende analyse van zijn tegenstander Nijhoff.

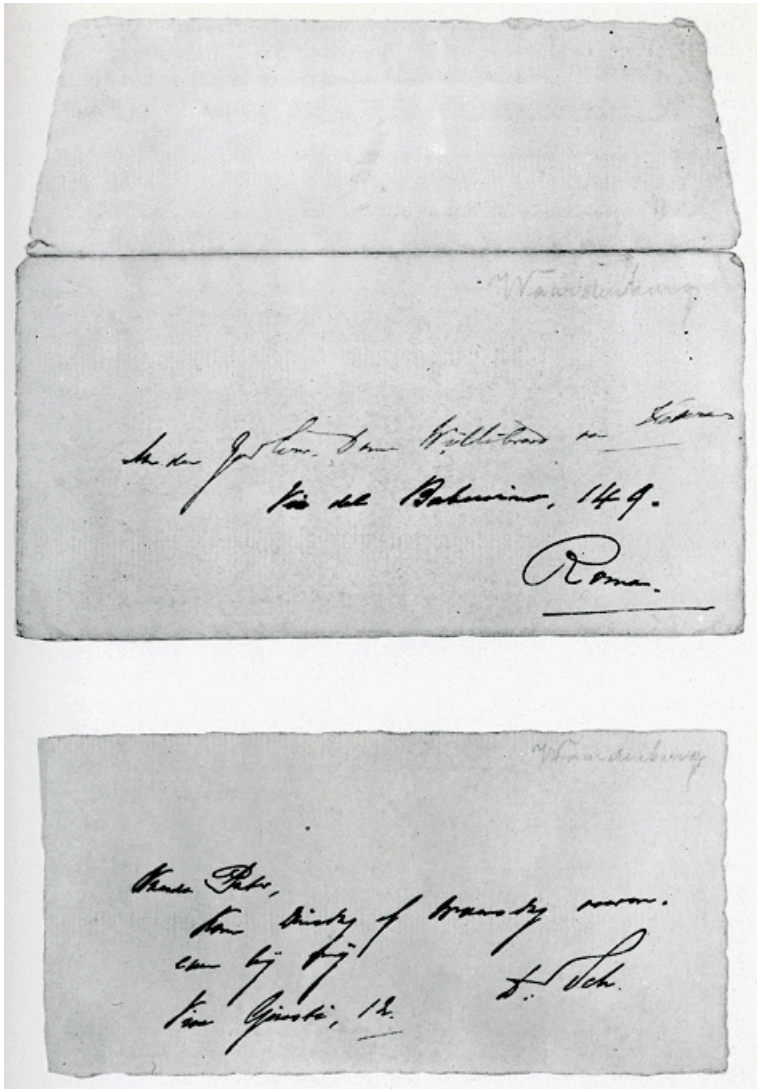
Naast die beide is er nog de derde omstandigheid - de voornaamste misschien - het verschijnen van de ‘Rerum Novarum’ van Leo XIII in 1891. Die encycliek toch, waarin de paus het standpunt van de kerk in het sociale vraagstuk vastlegde, was de beloning voor de onvoorwaardelijkheid van Schaepmans pausentrouw. Niet in die zin, dat Schaepman deze denkbeelden reeds eerder verkondigd had. Eer was het tegendeel het geval. In zijn *Proeve van een program,* in '83 dus, vinden we als artikel 9 nog de liberale leuze: ‘De staatsmacht moet worden beperkt tot het rechtsgebied der staatseenheid, de staatszorg tot het onontbeerlijke.’ En zelfs in '89 was Schaepman bij de wet op de vrouwen- en kinderarbeid van de katholieke minister Ruys de Beerenbrouck nog terughoudend. Maar wel in deze zin, dat Schaepman die als 's pausen Zwitser uiteraard niet de minste moeite had deze roomse zwenking mee te maken, nu zijn gezag zag klimmen met dat van zijn vereerde paus. Zijn geloof ja, maar ook zijn gezags- en machtsinstinct had hem van het begin af onvoorwaardelijk trouw doen zweren aan de hoogste autoriteit in zijn kerk. Het dogma van 's pausen onfeilbaarheid van 1870 had in hem een van haar warmste aanhangers en pleitbezorgers gevonden. Het was slechts logisch, dat hij nu ook de vrucht ervan plukte, toen via dit dogma dat gezag zich nu ook in de sociale politiek liet gelden. Wat schaadde het of alle Bahlmannen tegen hem waren, wanneer de éne paus vóór hem was, omdat

hij altijd vóór de éne paus geweest was? In een - hoe kon het anders? - geestdriftige brochure maakte hij de nieuwe encycliek hier te lande bekend en de eerste algemene geestelijke adviseur van de r.-k. werkliedenverenigingen in het aartsbisdom Utrecht werd - hoe kon ook dat anders? - Schaepman. Hij werd naar zijn eigen getuigenis, ‘een democraat in eiken druppel van zijn bloed, in elken atoom van zijn beenderen’. Het is geen toeval dat de jonge Ariëns in die jaren kapelaan in Enschede waar hij een werkzaam aandeel in de arbeidersbeweging had, een van zijn trouwste volgelingen werd.

En toch: de onomstreden leider is hij ondanks zijn successen nooit geworden. De schoolstrijd en de kiesrechtstrijd hadden hem in het zadel geholpen, die over de persoonlijke dienstplicht en de leerplicht wipten er hem weer uit, al bleef hij formeel tot zijn dood toe voorzitter van de katholieke kamerclub. Tegen de persoonlijke dienstplicht, voorgesteld door het liberale ministerie Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901) stemden negentien katholieken. Eén was er vóór: Schaepman. Tegen het leerplichtontwerp van dat zelfde ministerie stemden alle katholieken op twee na: Schaepman en Kolkman. ‘De teerling is dus geworpen,’ schreef de *Limburger Koerier* niet zonder van Schaepman afgekeken pathetiek, ‘de tyrannische schooldwang is met 50 tegen 49 stemmen in de Tweede Kamer aangenomen. Dat wil zeggen: één mensch heeft aan honderdduizenden landgenooten het gevloekte slavenjuk van den leerplicht op den nek getast. Die ééne mensch kan er zich op beroemen, dat hij het Nederlandsche volk een dwangbuis heeft aangewrongen. En vraagt gij, wie die ééne mensch is, dan moeten wij u helaas antwoorden: Dat is dr. Schaepman. Ja waarachtig hij is het.’

De triomfen van 1888 en '89; het rechtse ministerie en de rechtse schoolwet waren in 1891 uitgewist, toen Schaepman zelfs niet herkozen werd en zonder kamerzetel zou geweest zijn, indien niet de man van Almelo, dat verder zijn district bleef, voor hem was opgestaan. De triomfen van '96 en '97: de eenheid der katholieke partij werden in 1900 uitgewist. En de nieuwe triomf van 1901: het ministerie-Kuyper zou niet Schaepmans triomf meer zijn. Al verleende hij bij de samenstelling wel zijn diensten, het ministerschap dat hem in zijn jeugddromen had voorgestaan, kreeg hij toch niet. Hij stond zelfs weer alleen. Sinds 1900 had hij in zijn *Chronica* over Staatkunde en Letteren, die op ongeregelde tijden verscheen, zijn eigen orgaan. Is zijn verheffing tot huisprelaat, is de lof, hem in de desbetreffende breve toegezwaaid, is 's pausen toespraak die hem ‘de trouwste zijner zonen’ noemde, ja is zelfs wel zijn verheffing in 1902 tot ‘protonotarius apostolicus’ voldoende balsem geweest op de schrijnende wonde van een eenzame die nooit zonder gezelschap kon? Het blijve zijn geheim.

In september van dat jaar is hij nog voor het laatst in zijn vaderland dat hij tot het vaderland van alle katholieken daar gemaakt had, teruggeweest. Maar het hart trok naar Rome. Einde 1902 ging hij er weer heen. De suikerziekte waaraan hij sinds '89 al leed - te veel suiker was gevaarlijk voor hem, zei hij, toen hij van Persijns loftuitingen op hem hoorde - sloopte zelfs zíjn krachten. Franse nonnen van de inrichting waar hij verpleegd werd, wijdden hem de laatste zorgen. Op 21 januari 1903 kwam het einde. ‘Quis non fleret’,

Het handschrift van Schaepman op het briefje dat hij de dag voor zijn overlijden te Rome geschreven heeft. *Schaepmanarchief, Katholieke Universiteit, Nijmegen*.

wie weent niet? het waren de woorden uit het ‘Stabat Mater’ die Abraham Kuyper, onder de verse indruk van dit overlijden naar Rome seinde. Zo ooit, dan had dit keer de minister-president Kuyper reden om te menen wat hij zei. Maar of de latere ambteloze burger Kuyper die nog vijftien jaar na zijn aftreden als premier de gelegenheid gehad heeft het politieke leven van zijn tijd en de steeds wassende invloed der katholieken daarin gade te slaan - of hem nooit zijn telegram berouwd heeft? Wie was het ook weer, die gezegd had: wat er goeds en heilzaams is in de beginselen van Groen van Prinsterer komt der katholieke kerk ten goede? O ja, die priester, Herman Schaepman. Quis non fleret?...

Ferdinand Domela Nieuwenhuis

De apostel der arbeiders

Zijn overgrootvader was een Deen die, na op onze kust schipbreuk geleden te hebben, zich metterwoon te Alkmaar vestigde als kaashandelaar. De aanpassing aan zijn tweede vaderland had moeilijk volledieger kunnen zijn; zijn nieuw beroep was er een niet minder voldongen bewijs van dan zijn naamsvertaling: Nyegaard werd Nieuwenhuis. Als reden voor die overzetting vindt men opgegeven, dat de Deense naam, op z'n Hollands uitgesproken, de klank kreeg van ‘nijdigaard’: volgens tegenstanders van de achterkleinzoon de onwillekeurige aanduiding van een karakter waaraan ook deze nog niet helemaal ontgroeid was. ‘In de verte beschouwd’ - schreef een hunner ‘geleek Domela Nieuwenhuis een reuzeneik, die majestueus zijn takken uitstrekte; van nabij beschouwd was hij een struik brandnetels, waaraan ieder die voorbij wilde, zich noodwendig moest steken.’ En ‘nijdig’ moge voor billijker beoordelaars diens aard dan niet geweest zijn, minzaam en meegaand was hij toch ook volgens zijn eigen getuigenis niet. ‘Ik behoor nu eenmaal niet tot die menschen die zich spoedig geven, ik heb iets hoekigs, iets onplooibaars in mijn karakter,’ schreef hij in zijn *Van Christen tot Anarchist:* woorden die te opmerkelijker zijn, omdat zij de enige - en dan nog maar halve - zelfafkeuring van de zestigjarige in die zeshonderd bladzijden behelzen. En zelfs deze nog kan hij niet neerschrijven zonder verzachtende omstandigheden te pleiten, want onmiddellijk erop laat hij volgen: ‘maar men moet niet vergeten dat de ervaringen des levens er veel toe bijdroegen om mij gesloten te doen zijn.’

Wil men van die overgrootvader in de achterkleinzoon iets reëlers ontwaren dan die legendarische woordspeling, dan zou het moeten zijn, dat beiden het beroep hunner vaderen vaarwel zegden: de overgrootvader om naar zee te gaan, de achterkleinzoon om zich op de woelige wateren der politiek te wagen. Immers zowel het Deense voorgeslacht van de een als het Hollandse van de ander waren van vader op zoon predikant geweest. De zoon van de zeevaarder-kaashandelaar namelijk was alweer in het rechte spoor: Nieuwenhuis' grootvader was predikant en daarna hoogleraar, eerst te Deventer en toen te Leiden. Door zijn huwelijk maakte hij de familie nog meer internationaal. Zijn vrouw, een Domela, moet van Friese komaf geweest zijn, maar zij kwam uit Brunswijk. En hun zoon, Nieuwenhuis' vader dus, volgde getrouw zijn vaders baan: ook hij werd predikant en later professor en ook hij trouwde met een buitenlandse: Henriette Frances Berry uit Engeland. Om de naam van zijn moeder voor uitsterven te behoeden, voegde hij hem aan de zijne toe, zodat hij de eerste Domela Nieuwenhuis werd.

Van die vader vinden wij in onze Ferdinand niet zo heel veel terug. Wanneer de zoon, als zo vaak gebeurt, onder de vader geleden heeft, dan was het niet omdat deze niet, doch veeleer omdat hij al te goed stond aangeschreven.

Als jongen zag Ferdinand zeer hoog tegen zijn vader op. ‘Mijn hoogste begeerte was van mijn vroegste jeugd af om als mijn vader te worden,’ lezen wij in de reeds aangehaalde gedenkschriften en die neiging werd niet weinig aangewakkerd door zijn stiefmoeder die een dweepzieke bewondering voor haar man bezat. Liggen hier de wortels van het schuldgevoel waaruit, psychologisch gezien, zijn hele loopbaan logisch lijkt voort te vloeien? Schuldgevoel bij iemand die zich, wij zagen het zoëven al, nog op het einde van zijn leven van geen schuld, ternauwernood zelfs van een fout bewust is? Ons dunkens: ja juist. Niemand komt tot zulk een - volkomen onbewuste - zelfverheerlijking als waarvan Domela's gedenkschriften getuigen, tenzij dan iemand, die zijn voortdurend schuldbesef verdrongen heeft, juist omdat het hem voortdurend pijnigde. Schuldbesef, dat zich voor zijn bewustzijn omzet in verantwoordelijksbesef voor het leed van anderen.

Directer dan de invloed van de vader in de zoon herkent men eigenschappen van diens twee broers in de neef. De ene was als student weerbarstig tegen Thorbecke, hetgeen nogal wat zeggen wil, de andere was de eerste die in 1856 weigerde de eed als advocaat af te leggen, omdat hij ongodsdienstig was, ofschoon dit, en ofschoon hij wist dat dit zijn loopbaan breken zou. In sociaal verantwoordelijkheidsbesef omgezet schuldgevoel, weerbarstigheid tegen de gestelde machten en beginselruiterij: zo heel veel lijnen zijn er niet meer nodig om de martelaarskop van Ferdinand Domela Nieuwenhuis vóór zich te zien.

Of het internationale bloed in zijn familie hem ook tot zijn internationalisme voorbeschikt heeft? Het kan zijn, maar het is niet nodig om het aan te nemen. De moeders van Thorbecke, Kuyper en Schaepman waren ook van vreemden bloede. De eerste twee zijn niettemin in hun werk bijna uitsluitend Nederlands georiënteerd geweest, de derde was het internationale om zo te zeggen tegelijk met zijn geloof ingelepeld. En ook bij Domela Nieuwenhuis werd de wijze waarop zich dit karakter uitwerken zou, bepaald, niet door dat karakter, maar door de tijd en de omgeving. De Nederlandse predikant die omstreeks 1870 zijn ethisch of orthodox geloof verloor, moest wel modern worden en de moderne predikant van die dagen die consequent van aard was, moest de kerk wel vaarwel zeggen - Busken Huet en Allard Pierson en zoveel anderen hebben het ook gedaan - en degeen die zó sterk als Domela Nieuwenhuis doortrokken was van de idee der sociale gerechtigheid moest destijds wel bij het socialisme terechtkomen en de consequenten daaronder werden dan vanzelf aanhangers eerst van de Eerste en wat later van de Tweede Internationale.

Doch we zijn hiermee de tijd vooruit geijld. De fout lijkt intussen groter dan zij is, wanneer het althans de geschiedschrijver terecht als verdienste aangemerkt wordt, dat hij met zijn onderwerp meeleeft. En wij hebben bij het schrijven van deze portretten de toenemende geneigdheid van onze pen ervaren, om zich te buigen naar de aard van de beschrevene. Is het dan niet begrijpelijk, dat zij zich hier niet dwingen laat tot een rustig exposé van feit na feit en fase na fase ter kenschetsing van dit rusteloze leven? Is het niet begrijpelijk, als wij de levensgang van deze gejaagde naleven, dat wij zelf als

Ferdinand Domela Nieuwenhuis. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum, Amsterdam*.

het ware onrustig worden, want is het niet alsof hij zelf steeds weer de gebeurtenissen vooruitsnelde, omdat telkens een nieuwe gedaante nodig was, waar de vorige de alles beheersende 'schuld' ongedelgd had gelaten? Voortgestuwd door deze furie, haast hij zich naar het martelaarschap, dat alleen in staat zou geweest zijn om dat schuldgevoel van hem af te nemen, het martelaarschap dat - hij leefde in Nederland en niet in Palestina of in Rusland - maar niet kwam.

Voor de betrokkene zelf ziet zijn ontwikkelingsgang er heel anders uit. Of beter: niet die gang zelf (want omtrent de opeenvolgende stadia zijner overtuiging kan bij deze in dit opzicht eerlijke en openlijke getuiger geen twijfel bestaan), maar de motieven, die hem bepaalden. 'Als ik mijn ontwikkeling naga' - schreef hij in de 'Inleiding' tot *Een veldtocht tegen het kapitalisme,* een verzameling artikelen uit *Recht voor Allen* en *De vrije Socialist* van 1879-1904 - 'als ik mijn ontwikkeling naga, dan vind ik op godsdienstig gebied, dat ik was orthodox, (dan) modern om mij te ontwikkelen tot vrijdenker, tot atheïst en op maatschappelijk en politiek gebied was ik vooruitstrevend liberaal, radikaal, sociaaldemokraat, antiparlementair socialist, anarchist.' 'En nu zet ik iedereen' - roept hij dan triomfantelijk uit (alsof we deel hadden aan een politieke vergadering met debat) - 'nu zet ik iedereen om aan te toonen, dat dit geen organische ontwikkeling van beginselen is.' En ook hier aanstonds weer de verdediging tegen mogelijk verwijt van wispelturigheid bij wie zich alleen door het woord 'organisch' nog niet gewonnen geeft. 'Men zou allicht denken dat ik zekere zucht en neiging had om snel te veranderen.' Welnu: dat is dan volgens hem niet waar. Elke verandering heeft 'heel wat strijd en moeite gekost'. Aan elke ging 'een veertigdaagsche afzondering in de woestijn' vooraf. (Zijn nieuw-testamentische vergelijkingen zijn legio en niet zozeer op rekening van zijn vaderlijke omgeving, zijn theologische studie en zijn oorspronkelijk ambt te schrijven, als wel op die van het Jezus-ideaal, dat hem altijd is blijven trekken als de pool de kompasnaald.) En op geen dier veranderingen is spijt gevolgd, zelfs geen twijfel bleef over. Was hij eenmaal weer overtuigd, dan wist hij weer van geen wankelen. Al die fasen hebben in het godsdienstige niet langer geduurd dan tien jaar en in het sociale en politieke niet langer dan het dubbele daarvan; van 1869 toen hij eenentwintig jaar oud, zijn proponentsexamen deed tot 1879, toen hij zonder enig geloof aan iets bovennatuurlijks meer zijn afscheid preekte, en van 1879, toen nog vaag de sociale kwestie dé kwestie voor hem werd tot 1899, wanneer men hem niet anders dan anarchist kan noemen. Aan die laatste overtuiging bleef hij dan de twintig levensjaren die hem nog restten, weliswaar trouw, maar daar staat tegenover, dat de anarchistische overtuiging principieel zo ruim is, dat alle ontrouw daarbinnen tegelijk een belijdenis van trouw aan haar is.

Hoe menigvuldig zijn veranderingen echter ook geweest zijn en hoe snel zich het gehele proces ook voltrokken heeft, één ding staat nochtans onomstotelijk vast: hij zocht zó weinig zich zelf, dat men veeleer zeggen moet, dat hij daarbij zich zelf ontliep. Hierin en in niets anders schuilt in de grond het geheim van zijn wonderbaarlijke invloed op de massa tot welke hij zich richt-

te, omdat zij instinctief begreep, als zij hem hoorde, dat hier een der zeldzame leiders aan het woord was die zich zelf niet zocht. Maar hierin schuilt uiteindelijk evenzeer het geheim van zijn ondergang als leider, omdat die zelfde massa even instinctief ging begrijpen, dat hier iemand sprak die zich zelf ontliep. Wie beide aspecten van zijn wezen scheiden wil, wie zelfs maar meer accent op het ene dan op het andere wil leggen, mistekent zijn portret.

Zó als hij was en zó alleen, kon Domela Nieuwenhuis, open als hij stond voor het nieuwe, omdat verandering zijn levenswet was, de eerste woordvoerder uit de Nederlandse bourgeoisie voor de Nederlandse arbeidersklasse worden. Juist toen de tijd rijp voor zijn wekroep was, in de jaren '80, waarvan wij de betekenis bij de antirevolutionaire en katholieke leider reeds ervaren hebben, was hij het ook.

Domela Nieuwenhuis is van dezelfde generatie als deze beiden, negen jaar jonger dan Kuyper en twee jonger dan Schaepman, want hij was op oudejaarsavond van het jaar 1846 te Amsterdam geboren. Zijn jeugd onderscheidde hem niet van zijn jaar- en lotgenoten. Na in zijn geboortestad de Franse school en het gymnasium doorlopen en in 1864 eindexamen gedaan te hebben, werd hij er theologisch student aan het Luthersch Seminarium waaraan zijn vader sinds '42 hoogleraar was. Dat hij onder invloed van Huets *Brieven over den Bijbel,* de geschriften van Allard Pierson, die in '65 de kerk vrijwillig verliet, Strauss' *Leben Jesu* en Ludwig Feuerbachs radicale filosofie tot het modernisme overging, stempelt hem evenmin nog tot iets bijzonders.

Het opmerkelijkst is misschien nog, dat deze zoon, kleinzoon en broer van een professor zo weinig roeping voor de wetenschap toonde, dat hij zijn studiën niet eens met een promotie bekroonde, ook al was dan en is nog het behalen van de doctorstitel in de theologische faculteit minder gebruikelijk dan in die der letteren. Heeft dan de dood van zijn jonge vrouw, Johanna Lulofs, hem soms uit de gewone baan geslingerd? Samen met deze vrouw had hij het jaar 1870-'71 in Harlingen doorgebracht. In Beverwijk, waar hij 25 juni '71 zijn intree hield, was zij hem in '72 ontvallen. Hij zelf heeft in dit sterfgeval de oorzaak van zijn breuk met het geloof gezien. Voor de eer van een God die dit toeliet, was het nog het beste niet te bestaan. De slag moet hard zijn aangekomen. Het sinds de vader-verering nooit zwijgende schuldgevoel moet toen zeer luid gesproken hebben, omdat zijn vrouw in het tweede kraambed stierf. Wás dat niet zijn schuld, in de vreeslijkste betekenis van het woord? En moest het nieuwe huwelijk, in '74 al gesloten, eigenlijk niet dienen om als het ging aan de tweede vrouw goed te maken, wat hij aan de eerste misdreven had? Hij werkte ook hard. Hij gaf een weekblad *Kennemerland* uit en vatte zelfs het plan op voor een vertaling van het nieuwe testament, die bleef steken door een beroep naar Den Haag. Er was iets ‘echts’ in de preken van deze jonge dominee dat de aandacht trok, hoe weinig gelovig zij in de gewone zin des woords dan ook waren.

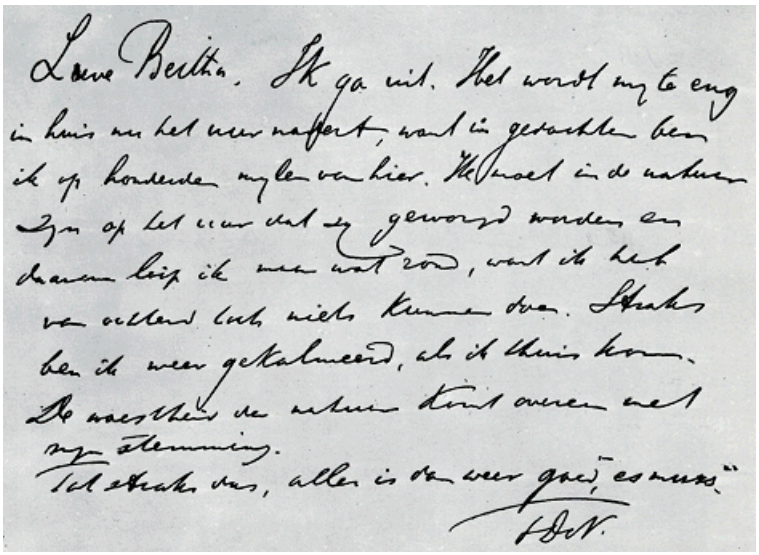
In Den Haag nieuwe slagen. Tegenwerking van zijn ambtgenoten, toen hij op Hemelvaartsdag niet preken wilde, omdat dit feest zijn zin voor hem verloren had en, in '76, de dood van zijn tweede vrouw. De ‘schuld’ vermeerderde in plaats van te verminderen. Met twee jongens en twee meisjes bleef hij

achter. Alle vorm van geloof begon hem nu te ontzinken. Een tijdlang voelde hij zich aangetrokken tot de Duitse vrij-religieuze beweging van Uhlich, wiens *Godsdienst der Rede* hij in '77 vertaalde. Maar het was slechts een halte. Hij ontdekte met Schopenhauer, dat dit en alle pantheïsme slechts het 'atheïsme van de fatsoenlijke lui' was. Voortgejaagd door zijn schuldgevoel, moest hij verder. Waarheen? Zijn leerrede uit '77 *Nog godsdienst? Reeds godsdienst?* geeft in zijn titel al weer, dat hij op drijfzand stond, waar hij niet kon blijven staan. De door Hugenholtz in '78 in Amsterdam gestichte 'Vrije Gemeente' was hem nog te positief-godsdienstig, al heeft hij er in dat eerste jaar wel gepreekt. Rom. XIII: 8: Weest niemand iets schuldig dan wederkerige liefde, want 'wie den ander liefheeft, heeft de wet vervuld' was zijn enig houvast.

Er was geen andere weg: ziende, dat hij in de kerk alleen kon wegzinken in het moeras van het compromis, trad hij uit: van '79 dateert de brief en de twee voordrachten over *Mijn afscheid van de kerk* . Maar daarmee stond hij voor twee onzekerheden: omvang en richting van zijn nieuwe taak en de vraag hoe in het onderhoud van zich en zijn gezin te voorzien. In *Van Christen tot Anarchist* loopt hij luchtig over dat probleem heen: het onverwacht toeval, dat zijn stiefmoeder haar vermogen aan de kinderen van haar man naliet, zou het hebben opgelost. Maar... die stiefmoeder is pas in 1886 overleden en kennelijk kon Domela in '79 niet op dat toeval rekenen. Het is ook duidelijk, gezien zijn hele verdere leven, dat armoe hem niet weerhouden zou hebben zijn beroep met alle maatschappelijke status en veiligheid daaraan verbonden, voor zijn roeping op te geven. Maar geen profeet leeft bij brood alleen en zeker niet helemaal zonder. We zullen daarom nog een ander toeval dankbaar moeten zijn. Er is, naar zijn aard, in Domela's brieven en geschriften weinig sprake van de materiële ondergrond van zijn bestaan, maar het bescheiden erfdeel dat zijn vader hem al eerder liet moet hem mede de moed verleend hebben tot de sprong in het duister die hem tot de alles opofferende apostel der arbeiders zou maken.

Een begin van de nieuwe taak was er.

Banden met de sociale beweging, als dat woord niet te groot is voor de minimale roerselen van destijds, waren al eerder aangeknoopt. Reeds in Harlingen had hij veel gesproken met een kleermaker-gemeentelid die met de Internationale sympathiseerde. Bij een werkstaking daar was hij als arbiter opgetreden. De Frans-Duitse oorlog was de aanleiding voor hem geweest, een Vredebond te stichten. Op 6 juli '78 is de eerste van zijn *Sociale Brieven* gedateerd die, tweeënveertig in getal, een tijdlang in de *Werkmansbode* verschenen, het orgaan van het in '71 opgerichte Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond van B.H. Heldt. Maar na zijn bedanken als dominee werd dit contact veel inniger. Hij kwam in kennis met de oude Gerhard (gestorven 1886), de leider van de Hollandse sectie der Eerste Internationale die toen echter al niet meer bestond. Hij richtte in het week-, later dagblad *Recht voor Allen,* waarvan het eerste nummer 1 maart '79 verscheen, de eerste socialistische periodiek in Nederland op. Hij vatte het plan op naar het Amsterdamse voorbeeld van Gerhard ook in Den Haag een coöperatieve

Een briefje van Domela Nieuwenhuis aan zijn vrouw naar aanleiding van de terechtstelling van de ‘martelaren van Chicago’ in 1887. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum, Amsterdam*.

bakkerij te stichten. Hij studeerde, begrijpend wat hij aan theoretische scholing te kort kwam, in Fourier en Owen, in Marx, Engels en Lassalle. En tegelijk schreef hij al zijn eerste socialistische boekje *Grond en bodem in gemeenschappelijk bezit* en zijn eerste politieke brochure: *Algemeen Kiesrecht* . Maar vooral: hij begon zijn propaganda- en agitatietochten, waarin niemand hem hier te lande overtreffen zou.

Zijn eerste contact met de sinds 1878 in Amsterdam bestaande ‘Sociaal-Democratische Vereeniging’ dateert van 7 september '79, toen hij er sprak over *Wat willen de socialisten?* Het uitgestrooide zaad schoot op de nog onverbruikte akker al spoedig weliger op dan ooit nadien. Het ging met de prediking van het socialisme door Domela als in het Duitse versje staat: ‘Erst verachtet man es, darm belacht man es, dann betrachtet man es, endlich macht man es.’ Een tocht door Groningen mislukte nog in de winter van '80, in die van '81 ging het al beter, die van '82 trok volle zalen. In die eerste successen die zo kennelijk zijn successen waren, ligt de kiem van een zekere zelfoverschatting en een gevoel van eigen onmisbaarheid, die hem feitelijk van het begin af aan voor een democratisch partijwezen ongeschikt gemaakt hebben.

Elk beeld van Domela dat geen indruk vermag te geven van de bezieling, die zijn woord in de massa wist te wekken, is bleker dan de werkelijkheid. Ook dit derhalve, want de historicus staat hier machteloos. Geen meesterhand heeft ooit die indruk vastgelegd, laat staan dat een band het mechanisch deed. Hij zelf kon ons dat allerminst overleveren, want hij was, schrijvend, even ver beneden de middelmaat als sprekende erboven. Dit gemis kan alleen de gebonden verbeelding van de romanschrijver enigszins vergoeden. Theun de Vries deed het in *Stiefmoeder Aarde,* waar hij van Domela's propaganda onder de Friese veenarbeiders vertelt. Vanwaar die indruk? Vliegen heeft in zijn *Dageraad der Volksbevrijding,* waarin hij als oud-partijgenoot en latere tegenstander een karakteristiek geeft die op kritische kennis van zijn persoon berust, een viertal eigenschappen van Domela opgesomd die zijn succes als agitator moeten verklaren: zijn uiterlijk, zijn uithoudingsvermogen, zijn zelfbeheersing en zijn welsprekendheid. Zijn uiterlijk met de Christuskop die mensen trekken moest die of nog niet of nog maar sinds kort van de kerk vervreemd waren. En dat trouwens steeds trekken blijft, hoe vaag of hoe verwereldlijkt het religieuze instinct ook moge zijn. Zijn uithoudingsvermogen, dat geen andere toelichting behoeft voor wie zich in kan denken hoeveel daarvan nodig was om, tegen alle misverstand van de zijde der arbeiders zelf en tegen alle vervolging van de zijde der bourgeoisie in, door te zetten en nooit, maar dan ook letterlijk nooit te versagen. Zijn zelfbeheersing, waaronder Vliegen zijn schijnbare ongevoeligheid verstaat zowel tegenover kinderlijke hulde als doortrapte verguizing.

Maar de vierde eigenschap, zijn welsprekendheid, is slechts een woord, wanneer men er niet bij zegt, waaruit zij bestond, en waarop zij berustte. Zij bestond in de volstrektheid van zijn overgave, die men intuïtief voelde, en zij berustte hier op, zoals hij zelf gezegd heeft, dat de onmondige arbeiders bij intuïtie gevoelden, dat hij het woord sprak waaraan zij behoefte hadden, dat hij uiting gaf aan de gevoelens die in hen woonden, maar die zij niet konden

weergeven in woorden. En niet aan een theorie, niet aan een program, nauwelijks aan een beginsel hadden zij behoefte, maar aan een licht dat een uitweg wees uit het onbegrepen donker waarin zij vertoefden. Dat licht zagen zij in die ogen, die uitweg wees hun de opgeheven vuist daar vóór hen. Om te weten, waarom hij maar ƒ4,20 weekloon beurde, om te weten, waarom hij geen geld had, niet alleen niet voor klare of bier, maar evenmin voor suiker, zeep of zout, zodat hij staart en vinnen van zoutevis meekookte om zijn aardappels te zouten, had hij er genoeg aan om het woord ‘kapitaal’ te leren spellen, desnoods met twee p's of twee t's. En één gewonnen staking was voldoende om hem het begrip ‘organisatie’ en de macht daarvan bij te brengen, die hij veel groter dacht, dan zij in werkelijkheid zou blijken. Voeg daarbij een agitatie voor het algemeen kiesrecht - een bond daarvoor stichtte Domela in '82; het liep naar de kiesrechtuitbreiding die in '87 gekomen is - en ge begrijpt, bij benadering tenminste, dat een Friese arbeider toen hij hoorde, dat Domela in aantocht was, uitriep ‘ûs verlosser komt’.

Ja, voor hen was deze ex-predikant de heiland, die de wereld der zatheid verlaten had om voortaan met hen, voor hen en uit hen te leven. De vlam van zijn overtuiging wekte de geesten en verwarmde de harten van duizenden die het wonder hunner komende bevrijding als een geschenk uit zijn handen verwachtten. En het licht van die stem misleidde niet, zoals dat van de kansel, want het brandde binnen een nuchtere redelijkheid die zij verstonden, omdat het de hunne was. Tweeëenheid van geestdrift en redelijkheid: dat is, wil het ons voorkomen, het geheim van Domela's welsprekendheid en misschien van alle Nederlandse welsprekendheid. Want Domela was, met al zijn geestdrift, de redelijkheid zelf. Redelijkheid was de basis van zijn overtuiging, redelijkheid bestuurde zijn gedrag. Uit redelijkheid was hij kuis vóór zijn huwelijk - de vrouw had dezelfde rechten als de man. Uit redelijkheid verliet hij de kerk en werd hij ten slotte atheïst. Uit redelijkheid werd hij eerst sociaaldemocraat, ten slotte anarchist. Uit redelijkheid dronk hij niet; uit redelijkheid at hij geen vlees en rookte hij niet.

Uit redelijkheid ook ging hij in '86 de gevangenis in, uit redelijkheid én uit zucht naar het martelaarschap, wat slechts schijnbaar een tegenstelling is, want het streven in ons om gelukkig, dat is met ons zelf in harmonie te zijn, is zó sterk, dat ons bewustzijn steeds eindigt met te betogen en uit te voeren hetgeen ons onbewuste wil. Reeds in '84 waren de vervolgingen begonnen. De overheid, bang voor het onbekende gevaar van een georganiseerde volksbeweging, begon steeds onrustiger te worden. De *Temps* had ten overvloede nog eens op Domela gewezen als ‘een der invloedrijkste personen’ in het toenmalige Nederland. Huet hamerde in een van zijn laatste artikelen op hetzelfde aambeeld ‘Leest *Recht voor Allen,* leest *De Opstand* ,’ schreef hij, ‘en gij zult erkennen dat die bladen, zoo zij niet rechtstreeks nonsens of wartaal behelzen, louter gemeenplaatsen opdisschen, stellingen die sedert een halve eeuw de ronde van Europa gedaan hebben. Niettemin heeft Domela Nieuwenhuis in 1885 bewerkt hetgeen in 1861 Multatuli bewerkte. Ook Domela Nieuwenhuis heeft eene rilling door het land doen gaan. Trots zijn onzin maakte hij de verwaande en zelfzuchtige liberalen voelbaar, dat zij sedert

1848 alles ter harte hebben genomen, behalve de eigenlijke nooden van het volk, en zij voor alle kwestiën een open oog gehad hebben, behalve voor de democratische en sociale kwestie der eeuw.'

En '86 leek die bedreiging waar te zullen maken. In meeting op meeting agiteerde Domela tegen de vijf κ's, tegen het Kapitaal welks druk op de wetgeving door het algemeen kiesrecht zou kunnen worden opgeheven, tegen de Kazerne die slechts diende om het volk te knevelen, tegen de Kerk die het dom hield, tegen de Kroeg die het verdierf, en hij hoonde - in de ogen van de vijand - de Koning wiens lichtzinnig leven hij tegenover het lot van de martelaren van Chicago stelde, wier proces juist in dat jaar gevoerd werd. Het was bovendien het jaar van het Palingoproer en de Doleantie die de algemene onrust verhoogden.

In dat jaar dan ook barstte de bom. Een op zich zelf vrij onschuldig artikel 'De Koning komt', dat eer een persiflage op de vleierige persmuskieten dan een bespotting van het koningschap was, werd voor de 'verwaande en zelfzuchtige liberalen' de aanleiding tot een heftige perscampagne, en voor de liberale justitie tot de arrestatie van Domela en het indienen van een aanklacht tegen hem 'wegens boosaardiglijk en openbaar smaden, hoonen en lasteren van de persoon des Konings'. De eis voor de Haagse rechtbank was twee jaar, het vonnis luidde één jaar wegens majesteitsschennis. Hoe hij daarvoor ook in tweede instantie veroordeeld is kunnen worden, is nog steeds niet duidelijk. Want niet Domela, maar zekere Boelens was er de schrijver van. In eerste instantie wisten de rechters dit niet; want Domela die het wel wist - de man was het hem komen zeggen - nam het martelaarschap op zich en beredeneerde het redelijk. Maar in tweede instantie was dit novum het hof bekend: de schuldige, begaan met Domela's lot, had het zelf verteld. Twee veronderstellingen lijken mogelijk: óf het hof heeft aan het auteurschap van deze te elfder ure opgedoken Boelens geen geloof gehecht, óf het heeft, waarom dan ook, de 'oproerkraaier' zelf niet willen of durven vrijspreken, ondanks de overtuiging van zijn onschuld. De eerste van beide veronderstellingen zetten wij als de meest waarschijnlijke voorop, alleen een nader onderzoek zal kunnen uitmaken, of deze volgorde juist is, dan wel of de waarheid nog elders ligt, waar wij haar niet vermoedden.

Op 10 januari '87 verwierp de Hoge Raad het beroep in cassatie en 18 januari werd het vonnis ten uitvoer gelegd. Vóór hij op transport gesteld werd naar Utrecht, waar hij zijn straf moest uitzitten, openbaarde hij bij het afscheid zijner kameraden dat hem werd toegestaan (we zijn in de 19de eeuw en in Nederland) zijn diepste drang: hij reciteerde Multatuli's *Kruissprook* en zijn laatste blik thuis zal de Jezus van Thorwaldsen gegolden hebben die op zijn cilinderbureau stond en er (in het kleine Domela Nieuwenhuis-Museum) nog altijd staat.

Uitgezeten heeft hij zijn straf niet. Zijn volgelingen waren de enigen niet die ertegen protesteerden. Keuchenius nam het in de Kamer, Allard Pierson in het publiek voor hem op. Frank van der Goes schreef er de brochure over die de aanleiding werd dat zijn ploerterige collega's hem van de Beurs drongen. Op 31 augustus, op de verjaardag van het prinsesje Wilhelmina, dat

8e Jaargang. ZATERDAG 24 APRIL 1886. No 33

RECHT VOOR ALLEN.

Orgaan van de Sociaal-Demokratische Partij in Nederland.

Alleen wie de vrijheid van anderen lief heeft, is zelf de vrijheid waard.

Afzonderlijke Nommers aan het Bureau en de bekende plaatsen 5 Cents.

De arbeiders zijn de rots, waarop de kerk der toekomst moet worden opgebouwd.

VERSCHIJNT ELKEN WOENSDAG EN ELKEN ZATERDAG.

Bureau van Redaktie en Administratie: Westerbaanstraat 156, te 's-Gravenhage.

Abonnementsprijs met bijlage f 1.— per 3 maanden franko per post bij vooruitbetaling. Voor het buitenland f 1.50.

Bij dit nummer wordt aan de abonnenten verzonden vel 16 van het bijvoegsel:

HET ONDERAARDSCHE RUSLAND.

De Koning komt!

De groote bladen deelen ons mede dat in de volgende week de koning zijn jaarlijksch bezoek aan de hoofdstad zal brengen. Wij zullen dus weder getuige kunnen zijn van de malle vertoonig, genaamd de aankomst van Z. M. aan het afgezette station en de verschijning van Z. M. met vrouw en dochtertje op het balkon van 't paleis op den Dam.

De groote bladen zullen weder lange verhalen doen en liegen van de liefde van het huis van Oranje voor 't Nederlandsche volk en van de geestdrift van genoemd volk voor zijn vorst.

Wat is toch eigenlijk die geestdrift welke zich dan zoogenaamd openbaart? 't Is niets dan schreeuwen, gillen en brullen van een samengeloopen menigte van meestal kwajongens voor deze plechtige gelegenheid niet door de politie met stok en sabel uit elkander gejaagd, immers, samenscholingen door Z. M. verooraakt, zijn niet verboden.

Wanneer nu een ander persoon zich op dat balkon vertoonde, zou die zoogenaamde geestdrift zich evengoed openbaren, wanneer men ten minste onder geestdrift verstaat het joelen, juichen en zingen eener groote verzameling van menschen.

Maar waarom zoude men ook zooveel sympathie voor deezen laatsten Oranjevorst gevoelen? Door zijne handelingen?

Maar wat ook de groote bladen zoeken en snuffelen, berichten van eenig belang omtrent Z. M. vindt men niet. Wel wordt ons medegedeeld dat Z. M. jonge vogeltjes heeft gekocht, ook dat hij groote wandelingen doet, een blakende gezondheid geniet en toch ieder jaar tot herstel van die blakendheid? gezondheid een lange kuur in een buitenlandsche badplaats doet, dat hij de nieuwe paardenstallen te Baarn heeft geïnspekteerd en een gouden medaille aan de timmerspekpeister Frenkel-Bouwmeester heeft gegeven; waarom zijn juist die verdiende met achterstelling van zooveel andere verdienstelijke timmerlieden weet ik niet, ik heb haar nooit zien spelen, wel weet ik dat zij veel met heeren speelde, somtijds met twee te gelijk, zij denkt zeker: zij doe maar of iemer je laat het maar doen..., maar nimmer leeren wij de koning gelast dat eindelijk de herziening der grondwet flink zal worden aangepakt of Z. M. wenscht aan het treurig verschil tusschen herders en lammeren der Herv. Kerk te Amsterdam, een einde gemaakt te zien; neen niets van dat alles, slechts eenvoudige en nietsbeteekenende berichten omtrent handelingen van Z. M. die noch verbiedt noch beweging, noch eenige geestdrift kunnen uitlokken voor iemand die zoo weinig werk van zijn baantje maakt. Toch gaan velen weder naar den Dam en zien de liefde van 't Vorstelijk huis voor 't Nederlandsche volk; o. b. de koningin kan niet een dag, of er op den Dam menschen dan wel schapen staan en de koning heeft, naar mij meermaals verzekerd is, aanleg aan die malle vertooning. Maar wanneer nu Z. M. de Koning H. M. de Koningin op 't balcon verhelet en ook van beiden of beiden tegelijk 't prinsetje kussen, dan beginnen velen weder als mallen te gillen en te brullen en maken de geestdrift klaar, die den anderen dag in de courranten word gemeld.

De zoogenaamde geestdrift is al merkelijk bekoeld in vergelijking van 10 of 20 jaar geleden en zonder de straatjongens kwam er niets van de vertooning terecht. Natuurlijk de burgemeester en dergelijke lui veinsen geestdrift, want hun baantje hangt af van hun vleien en bulgen ofte wel de lust in een ridderorde vergoeit het spelen van koecht gedurende een week. Reeds dat bezoek zou het een man van karakter onmogelijk maken burgemeester van Amsterdam te zijn, maar waar vindt men dezelken op de zetels der machthebbers?

Ach armen! Wat zijn wij toch nog dwaas en weinig ontwikkeld, dat wij nog aan dergelijke dingheden ons schuldig maken! En wanneer zal de tijd aanbreken dat iemand als een gewoon mensch de vrije Nederlandsche republiek zal besturen, gesteund door een breede schaar van *werkelijke volksvertegenwoordigers*, niet meer afhankelijk van verouderde begrippen als van een land dat zoogenaamd zijn vorsten eert en vorsten die hunne onderdanen zoo beminnen.

Vooruit dan, gij mannen der volksbeweging! gaat voort het volk wijzer, beter en verstandiger te maken, laat u niet door schimp en smaad weerhouden; bij nadert, de groote dag der revolutie en in roode vlammen straalt daar aan den horizont het licht der vrijheid en valt de laatste keten van 't in boeien zwachtend Nederlandsche volk, eens met recht de zon, van 't vrije Nederland en thans de slaven of handlangers van een klein deel der Natie dat daar zetelt in 't vorstelijk 's-Gravenhage.

De slaven-kolonie Enschedé

IS DE

slavendrijver VAN DER ZEE.

Indien men de kapitalistische uitvuigerij met tact en stelselmatig wil zien drijven, dan moet men een kiesche keenen nemen in het fabricks-district Twente. Daar reiken de fabrikanten elkaar broederlijk de hand een gemeenschappelijk de arbeidersbevolking te exploiteeren en de arbeiders te houden in een toestand waarin ze juist te veel hebben om te sterven en precies genoeg om als onderdeelen van machines dienst te doen.

Die verhouding tusschen kapitaal en arbeid, fabrikanten en fabrieksarbeiders, vinden we te Enschedé aanschouwelijk voorgesteld in den vorm van een groep statige woningen van fabrikanten, die als sponsen opnigen al hetgeen wordt voortgebracht door de bewoners van een ontzaggelijken kring van arbeiderskrotten daaromheen gelegen.

Wij besochten dezer dagen de wijken waarin deze mede-voortbrengers der Enschedé'sche rijkdommen worden opgeborgen: een vierkante ruimte met steenen vloer, waarin een tafel, een paar stoelen, een kachel, een gat in den muur dat toegang geeft tot een „bed", ziedaar het tehuis deser blanke slaven en slavinnen, waar man, vrouw en kinderen onder dak moeten worden gebracht. In een dier krotten zag ik op den vloer een hoopje lompen liggen. Toen het zich bewoog dacht ik dat er een hond of kat onder lag. Ik vergiste mij... het was een kind dat ziek was!

Het leven deser menschen is een aaneenschakeling van zorg om van den eenen dag op den anderen te komen, hun eenige beloning is juist den moed open te kunnen houden; en dan nog hoe! Aardappelen en nog eens aardappelen met karnemelk, afgewisseld door „smeet met limpolie", zooals ze dat noemen, ziedaar het zeer waarmede deze levende machines loopende worden gehouden.

Een waas van doodsheid en ellende ligt over geheel die wijk: spraak, voorkomen, beweging, alles toont zorg, afmatting, levensmoedheid, berusting in het on-eeuwigdelijke, algeheel gemis van betere vooruitzichten, van hoop voor de toekomst, in een woord: een toestand dien men in „beschaafde" kringen betiteld met den naam van „tevredenheid."

Dat de fabrikanten hun arbeiders als niet veel meer beschouwen dan stukjes vee, kan hieruit blijken, dat ze eenvoudig dobbelen om hun lot: als de heeren den kans schoon zien voor een 'tooneftrek, dan komen ze samen op de societeit, dobbelen eenen wie daartoe het eerst zal overgaan, en beloven elkaar bij werkstaking broederlijk te zullen helpen. Langs deezen weg der broederlijkheid zijn ze erin geslaagd het gemiddelde loon te brengen op circa 6 à 7 gulden per week, terwijl zelfs bij Scholten de beste weevers met 3 touwen moeite hebben 6 gulden te halen. En dat voor een arbeidsdag van 's morgens 7 tot 's avonds 7, waartusschen hun slechts 1 uur wordt gegund om te gaan eten, dat velen dan ook niet eens thuis kunnen doen, maar onderweg bij den een of anderen kameraad! En dat voor een arbeid als spinnen en weven, dat geschiedt in sterk verhitte lokalen en in een atmosfeer van stof, waardoor velen borstkwalen en tering oploopen! Wij zagen zoo'n fabriek uitgaan, maar 't was treurig te zien die vermagerde, bleeke gezichten en uitgeputte lichamen. Sommigen zagen geheel blauw, dat zijn degenen die met blauw goed werken; ze zijn blauw met alleen van buiten maar ook van binnen, ze spuwen blauw!

Uit vrees dat de heeren, wanneer hun arbeiders ziek mochten worden hen uit hun zak zouden moeten bijspringen, zijn de heeren alweer zoo broederlijk geweest de arbeiders te verplichten tot de oprichting van een ziekenfonds uit eigen zak. Een ieder is verplicht daaraan deel te nemen op straffe van te worden ontslagen. Ook voor den ouden dag is behoorlijk gezorgd! Want aan 't ziekenfonds is een pensioenfonds verbonden. Als er uit de arbeiders gehaald is wat er uit te halen valt, dat wil zeggen als ze 65 jaar oud zijn, welken leeftijd bijna niemand hunner bereikt, dan krijgen ze pensioen! Wij spraken zoo'n gelukkige' die een pensioen deelachtig was geworden: hij genoot 1 à 1.5 in de week. Een prachtige beloning voor vijftigjarige slavernij.

En dat noemen ze dan nog het „Eden" der arbeiders!

Wij maken ons sterk dat de heeren hun arbeiders nog moet opgezocht hebben in hun Eden: Krim en Sebastopol. Wij spraken zelfs heeren die in die buurten zimmer waren geweest en volslagen onbekend waren met het leven dat daar wordt geleid in die krotten, waarvoor nog 90 cents huur moet worden betaald in de week.

Gelijk in alle streken waar de ellende groot is, zijn vroege huwelijken aan de orde van den dag. Aanvankelijk gaat het dan nog zoo'n beetje, want,

Het nummer van *Recht voor allen,* waarin het artikel 'De Koning komt' is opgenomen. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum, Amsterdam.*

toen zeven werd, werd hij begenadigd.

Wanneer men Domela voor altijd aan de zijnen en de zijnen aan hem had willen binden, had men geen beter middel kunnen bedenken dan deze onverdiende straf. Zijn terugkeer werd een ware triomftocht. Zowel in Den Haag, zijn woonplaats nog steeds, als in Amsterdam, het centrum der beweging. In Rotterdam was de massa tegen hem opgezweept, met de wel niet liberale, maar toch beproefde middelen van jenever en oranjelol. Hij werd er bijna gelyncht, maar zijn toen betoonde fysieke moed die altijd imponeert, versterkte slechts de aanhankelijkheid van zijn getrouwen en verhoogde het ontzag, dat ook zijn vijanden reeds, zij het verzwegen, voor hem koesterden. Om zich aan verdere hulde en vooral aan de tegenkant daarvan te onttrekken, ging hij voor een korte vakantie naar zijn vriend Roorda van Ensingen in Zwitserland.

Maar alles in het leven heeft zijn consequenties. Domela's eigen agitatie voor het algemeen kiesrecht, de bekendheid die hij in het hele land verworven had door zijn proces en zijn gevangenschap, leidden noodzakelijk tot een eerherstel in het openbaar. Van de cel kwam hij het volgend jaar in de Kamer (de eerste die volgens het in '87 uitgebreide kiesrecht gekozen werd) en wel door toedoen van de kiezers van Schoterland. Had het geval als zodanig al iets pikants, de bijzonderheden maken het nog pikanter. Zijn tegenkandidaat was Heldt, de voorzitter van het Werkliedenverbond die tegenover hem gesteund werd door - de liberalen. En wanneer Domela het bij de herstemming gehaald heeft, dan komt dat door het advies van - Abraham Kuyper die liever hem gekozen zag dan een slippedrager van de liberalen. Domela daarentegen had zich in de schoolstrijd uit rechtvaardigheid en redelijkheid steeds aan de zijde der antirevolutionairen en katholieken gesteld, al vertrouwde hij Kuypers radicalisme nooit recht en al kon hij Schaepman, radicaal of niet, nooit zetten.

Zijn Tweede-Kamerzetel is echter wellicht nog groter marteling voor hem geweest dan zijn opsluiting. Hij was er even eenzaam; Keuchenius, de antirevolutionair, was de enige, die hem de hand kwam reiken en vooral: wat de ‘schande’ van '86 vermocht had - zijn schuldgevoel doven - kon de ‘eer’ van '88 niet. Integendeel, het besef hier als eenling nog wel voor de arbeiders niets te kunnen doen, rakelde het vlammender op dan ooit tevoren. Zijn wetsontwerp tegen de gedwongen winkelnering werd een volledig fiasco. Het lokte alleen een concurrerend voorstel van regeringszijde uit, waarmee het tezamen na het aftreden van het ministerie begraven werd.

Ondanks die ontgoocheling die hem voorgoed van het parlementarisme afkerig maakte, liet hij zich in '91 toch weer kandidaat stellen. Toen echter werd niet hij, maar Treub gekozen. En toen deze uit de overweging van althans één sociaal-democraat een kans te geven, bedankte, liet Domela zijn instinct boven de tactiek prevaleren. Maar alweer niet zonder redelijk argument: hij paste voor een zetel bij de genade van een radicaal. Volksvertegenwoordiger is de volksman nooit meer geweest.

Rust werd hem daarom ook nu nog niet gegund en zou hij zich trouwens ook zelf nog lang niet en zelfs nooit gunnen. Omgekeerd: de nu volgende ja-

ren werden misschien de drukste en zeker de moeilijkste van zijn druk en moeilijk leven. Zijn toenemende afkeer van het parlementarisme en zijn ijveren voor de algemene werkstaking, waarvan hij reeds op het internationale socialistencongres in Parijs in '89, waar de Tweede Internationale gesticht werd, had blijk gegeven, wekte een toenemende oppositie, zowel internationaal als nationaal. Bebel en Liebknecht, de leiders van de Duitse sectie, overtuigde parlementariërs als zij waren die de gedachte der algemene werkstaking onzin vonden, wantrouwden hem voortaan en in het eigen land begon een oppositie van weerszijden, zoals elke partijleider die gekend heeft en kent. Croll, zijn oude medewerker, ging reeds toen de anarchistische kant op. Van der Goes en Troelstra, de laatste eerst buiten, sinds '92 binnen de partij, werden daartegenover, gesteund door de Duitse partij, de woordvoerders van het integrale parlementarisme. Cornelissen, de latere anarchist, was de enige man van formaat in de centrale raad die hem steunde in zijn streven om de naald in het huisje te houden. Nog op het congres van Groningen in 1893, waar de motie Hoogezand-Sappemeer 'het Congres besluite onder geen voorwaarde hoegenaamd, ook niet als agitatiemiddel mee te doen aan verkiezingen' met een kleine meerderheid (47 tegen 40 bij 14 onthoudingen) aangenomen werd, trachtte Domela ter wille van de eenheid te remmen en door zijn voorstel om over de motie bij referendum te laten beslissen, maar het mocht niet baten. De stroom was tegen.

De meerderheid der gewone partijleden immers zag in het parlementarisme zoal een weg dan toch een omweg, omdat zij steeds radicaler gestemd werd, waartegenover de minderheid juist nu, nu een nieuwe kiesrechtuitbreiding aanstaande was - zij is in '96 ook gekomen - in het parlementarisme meer en meer de uitweg uit een impasse zag. In '94 hield zij daarom in Zwolle de SDAP ten doop. De Soc.-Dem. Bond, herdoopt in Socialistenbond, heeft nog een tijdlang de strijd tegen de dochterorganisatie volgehouden. Tevergeefs. De uiterlijke eenheid mocht hersteld zijn, van binnen bleef de verdeeldheid voortwoekeren. Het internationale congres van Londen in '96 erkende alleen de SDAP en het kwam op de vergadering in Amsterdam, waar de SDAP-delegatie rekenschap en verantwoording aflegde, zelfs zó ver, dat Domela Nieuwenhuis er werd uitgefloten! Op elk congres kwam de tactiekkwestie opnieuw aan de orde en in alle afdelingen werd er verbitterd om gevochten. De Bond, officieel antiparlementair, liet op het Rotterdamse congres van '97 toch zijn leden individueel vrij om aan de verkiezingen mee te doen niet alleen, maar zelfs zich kandidaat te laten stellen. Van der Zwaag bijvoorbeeld deed dat en hij werd gekozen ook. Een onhoudbaar tussenstand-punt, dat in 1900 eindigde toen de rest van de Socialistenbond met de SDAP versmolt en de pionier van het socialisme slechts een aantal vereniginkjes van zogenaamde 'vrije socialisten' overhield die, men zou bijna zeggen krachtens hun beginsel, hun onderling geharrewar met onverdroten ijver voortzetten.

De nederlaag van Domela was klaarblijkelijk en onherstelbaar. Hoe kwam dat? Wij menen, omdat de kwestie in wezen dieper ging dan het vraagstuk der tactiek. Niet om parlementarisme of antiparlementarisme ging het in we-

zen, zelfs niet om socialisme of anarchisme, maar het verschil eerst, het geschil later en ten slotte de scheiding had sociologische wortels. Het ging om sekte of partij. Domela, zijn hele loopbaan bewijst het, was een individualist en sektariër. Vrijheid was zijn hoogste goed. In zijn omgang met de Duitse sociaal-democratie had hij een heel andere geest ontmoet: die van het partijwezen met zijn discipline, dat is met zijn dwang en zijn onderschikking van het individu aan de belangen van het geheel. Maar van het geheel der partij. Het 'extra ecclesiam nulla salus' had hij gehoord - en hij was ervan geschrokken. Hij had in de partij geest die van de kerk herkend, waar hij juist om die geest was uitgelopen.

Toen hij een tiental jaren later zijn gedenkschriften te boek stelde en aan de zwarte laatste jaren der 19de eeuw terugdacht, kwam hem een artikel van Annie Besant in de herinnering, waarin zij betoogd had, dat de reïncarnatie een periode van 15 eeuwen kende. De atheïst glimlachte om de theosofe en toch?: 1500 jaar terug bracht hem in de tijd van de dogmatische twisten tussen de christenen onderling. 'Sluit de oogen,' schreef hij, 'verandert het woord koncilie in kongres, zet in plaats van het woord christelijk dat van socialist en "de te fabula narratur", dat wil zeggen de geschiedenis der oecumenische koncilies met al hun armzalige en bekrompen twisten over letters en woorden en zinnen herhaalt zich voor onze ogen. Toen sloeg men elkander dood om de eene letter *i,* nu loopt het over de politieke en parlementaire aktie of auktie. En om die ééne letter *u* sluit men nu elkander uit.' Had hij ongelijk? Integendeel: meer gelijk dan hij zelf wist, want het doodslaan tussen de verschillende socialistische fracties zou ook nog komen.

Hoezeer ook zijn socialist-worden de consequentie was van zijn rechtvaardigheidsgevoel, heel zijn rationalistische denkwijze kwam in opstand tegen deze herleving van het irrationele in de politiek, wat zijn afkeer al veel scherper aanvoelde, dan het toen nog was. 'Al de elementen die overhelden naar den kant der vrijheid,' schreef hij, 'bezaten mijn sympathie en daar men dezulken zelden of nooit ontdekt in de bekrompen sociaaldemokratische kringen, waarin de menschen evenals in de atmosfeer van het klooster en het seminarie zoolang geschud en gekneed worden, dat zij voor niets meer oog en oor en hart hebben dan voor datgene, wat in het enige partijverband wordt voortgebracht, schoof ik steeds meer naar hen op.' Deze 19de-eeuwer voelde, eerder dan anderen, dat het 19de-eeuwse rationalisme omstreeks 1900 al gestorven was, ook in de kringen die het met de mond nog beleden en deze Nederlander zag met afschuw de ondergang der vrijheid ook in de partij die voor haar heette te strijden. Ook in zijn eigen partij, of wat daarvan nog restte. Op haar Rotterdams congres in '97 aanvaardde hij zijn herbenoeming als redacteur van *Recht voor Allen* niet. Het was zijn eigenlijk afscheid. Hij trok zich vrijwillig terug. Niet omdat zijn uithoudingsvermogen of zijn zelfbeheersing in de onderlinge strijd te kort geschoten zouden zijn. Ze deden het zomin als in de strijd tegen de gemeenschappelijke vijand. Iets anders faalde. De diepste reden van zijn nederlaag was het feit, dat hij niet meer wilde winnen. 'Ik gevoelde mij nu vrij en dus gelukkig; want alleen in de vrijheid kan men zich werkelijk gelukkig voelen.'

Domela Nieuwenhuis, tweede van links, kaalgeschoren, tijdens een vergadering te Den Haag op 2 september 1887, twee dagen na zijn vrijlating uit de gevangenis. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum, Amsterdam*.

Hij gebruikte die vrijheid voor het schrijven van zijn twee beste boeken. Het ene, het *Vergeten Hoofdstuk,* is een ongevraagd supplement op het gedenkboek *Een halve Eeuw (1848-1898)*, samengesteld naar aanleiding van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina. Hierin brachten de burgerlijke schrijvers met blij gefiedel de reidans van de vooruitgang in de laatste vijftig jaar ten tonele. Nieuwenhuis, in zijn anoniem verschenen en daarom veel gelezen aanvulling, zette daar een sordino op door aan te tonen, dat de leefwijs en de arbeidsvoorwaarden der massa van het Nederlandse volk in '98 nauwelijks beter waren dan in '48.

De opzet was niet nieuw. Hij deed het Sherard na die ter gelegenheid van het diamanten jubileum van koningin Victoria het jaar tevoren in zijn *Blanke Slaven* voor Engeland hetzelfde had gedaan. Maar stof en uitwerking was het wel. Aan het slot spreekt hij de jonge vorstin weer toe en hij haalt daarbij de regels van koningin Louise uit *Vorstenschool* aan, ‘maar moeder men kan pogen, strijden/En als de taak te zwaar is voor z'n schouder/Dien overdragen op wie sterker zijn/Of... met het kwijnend volk vergaan.’ Heeft koningin Wilhelmina een kleine vijftig jaar later in de Londense ballingschap zich die woorden herinnerd...

Het tweede geschrift was zijn *Geschiedenis van het Socialisme,* die in de jaren 1901-'02 in drie delen uitkwam. Het was vlak na de *Socialisten* van Quack, die zoveel meer studax was, een hachelijk ondernemen, hetgeen de schrijver zich ook niet ontveinsde. Maar het boek van de volksleider heeft in zijn meer systematische opzet tegenover de zuiver chronologische van de hoogleraar ook enig voordeel. Dat het oppervlakkig zou zijn, is een historische legende, verzonnen door zijn politieke vijanden. Zij behoeft evenzeer correctie als die andere legende, dat tactisch doorzicht en theoretisch inzicht louter en alleen bij Domela's tegenstanders te vinden zouden zijn geweest. Domela's anarchistische utopieën mogen al in rook vergaan zijn, de profetieën der marxisten zijn ook niet stuk voor stuk uitgekomen. Nieuwenhuis' *Geschiedenis* berust óók op eigen lectuur van de besproken schrijvers. Ook hij had al heel wat voorwerk gedaan en in aantekeningen of artikelen vastgelegd vóór hij zich tot het schrijven zette. En althans het derde deel met de behandeling van het Vrij Socialisme of Anarchisme, ter onderscheiding van het gezagssocialisme der marxisten, met zijn hoofdstuk over de Internationale vooral, dat de neerslag vertoont van ervaringen uit het serail, die Quack miste, behoudt naast diens boek een eigen onvervangbare waarde.

Voor de schrijver betekende dit boek, ja een afrekening met zijn sociaaldemocratisch verleden, maar slechts om verder te kunnen gaan op de nieuwe weg naar het anarchisme. De ‘schuld’ was ook in een leven van arbeid en opoffering, van verguizing, laster en - het ergste - van teleurstelling niet gedelgd en zíjn beweging omstreeks 1900 in omvang niet veel groter dan toen hij haar in 1880 begon. En juist dat wat de historie ziet als het werk waarvoor hij mede de grondslagen gelegd heeft: het algemeen kiesrecht, de sociale wetgeving, de verbetering van de materiële positie en de verhoging van het morele en culturele peil van de Nederlandse arbeidersklasse, gold hem, als even zovele geforceerde dagmarsen op de heirbaan, niet naar de vrijheid, die

zijn leidstar was, maar naar de - slavernij. ‘Lettende op de teekenen des tijds,’ schreef hij in het *Besluit* van zijn *Van Christen tot Anarchist* in aansluiting aan gedachten van Herbert Spencer, ‘zien wij duidelijk hoe de maatschappij zich ontwikkelt in de richting van het staats- en gemeentesocialisme, waar meer en meer de takken van bedrijf gebracht worden onder staats- of gemeentebestuur. Dit schijnt een fase van ontwikkeling te zijn, die wij door moeten maken. Noemt haar vrijelijk staatsslavernij.’

Dan, dit inzicht deed hem niet versagen. Het verdubbelde alleen zijn ijver voor het ideaal, dat vrijer, maar ook vager werd. Zijn grondgedachte bleef hij na zijn nederlaag even trouw en hij streed er even moedig voor als tevoren. En hoezeer daarvoor naast zedelijke ook lichamelijke moed nodig was, bewijst menige anekdote uit zijn daaraan rijke leven. Het meest wel getuigt daarvan zijn verweer tegen de dronken bekkesnijders van Baarn, waar hij de zomer van '98 doorbracht, die de kroningsfeesten van dat jaar niet méér in stijl meenden te kunnen vieren dan door een aanslag op de woning van de gehate socialist. Zijn vierde vrouw, als de drie vorige een Johanna, Johanna Godthelp waarmee hij in '91 getrouwd was (de derde, Johanna Schingen Hagen was in '84 gestorven) hielp hem, zijner waardig, door die bange nacht.

Doch hoe vol jonge moed hij omstreeks 1900 ook nog mocht wezen en hoe vol oude trouw de bijna twintig jaar die hij nadien nog te leven had, hij ook nog mocht zijn, zijn politieke rol was sindsdien uitgespeeld. Er schuilt waars in het stukje dat Wilhelmina Drucker in 1916 in het *Gedenkboek* ter ere van zijn 70ste verjaardag schreef en waarin zij betoogde dat Nieuwenhuis, voor de keus gesteld, zich omhoog te heffen langs de ruggen van hem die hem verafgoodden óf wel voorgoed afstand te doen van alle regeermacht, met daarvoor in ruil slechts dit ene: behoud van zelfrespect, dit laatste gekozen heeft. Maar óók in wat zij daarop liet volgen: ‘Dat hij tot het laatste besloot, geeft aan zijn figuur voornamer reliëf, dan ooit een ministerszetel, zelfs een presidentschap zou hebben kunnen doen.’

Nog tweemaal in zijn leven leek desondanks, zo al niet een ministerszetel, laat staan een presidentschap, maar dan toch een stuk ‘regeermacht’ voor hem in het zicht te komen, wanneer men althans de historie niet, zoals gewoonlijk gebeurt, bekijkt met de kennis van later, maar daarvan afziende, zich geheel in het destijds verplaatst. De eerste keer was, tijdens de spoorwegstaking in 1903, toen het zaad der revolutie door hem in vijfentwintig jaren uitgestrooid eindelijk scheen op te schieten. Ofschoon niet rechtstreeks bij de lending betrokken maakte hij de opwindende gebeurtenissen dier dagen van dichtbij mee en hoe gemakkelijk het zoals gezegd, nú ook is de naïeve illusie waarin hij toen verkeerde, te doorzien, wie voldoende kennis ervan draagt en over genoeg verbeelding beschikt, om als het ware voor een ogenblik zich er ook in opgenomen te voelen, begrijpt de juichtonen van de oude kampvechter. ‘Nu laat gij, o Heer, uw dienstknecht naar uw woord in vrede heengaan, want mijn oogen hebben uw heil gezien, dat gij bereid hebt voor het aangezicht van alle volkeren.’ In die bijbelse woorden drukte hij later zijn stemming van die eerste maanden van het jaar 1903 uit, waarvan hij getuigde nooit in zijn leven zo'n jaar te hebben doorgebracht.

Des te hoger de verwachting gerezen was, des te dieper moest, verwacht men, de teleurstelling zijn. Maar de gedenkschriften vertonen er, merkwaardigerwijze, amper de sporen van. Wanneer hij op de een-mei-dag van dat jaar, als de tweede staking al verlopen is, naar de ‘feest’-vergadering in het Paleis voor Volksvlijt gaat, is zijn stemming nog gedrukt, maar toen hij onder de nooit falende bekoring van zijn rede ‘het doffe oog van den werkman weer vurig en geestdriftig zag tintelen’, toen ‘wist hij weer te hebben weergegeven de hoop die daar woonde in menig hart’. En deze een-mei-dag werd voor hem ‘de bevestiging dat de beweging nu ja tijdelijk een klap had gehad, maar dat zij spoedig weer in volle kracht op de beenen zou staan’. En wat er aan desillusie nog overgebleven mocht zijn, werd het volgend jaar weggevaagd door het feest ter herdenking van het vijfentwintigjarig bestaan van *Recht voor Allen,* waar hij in het zonnetje ener kinderlijk-oprechte aanhankelijkheid gezet werd. Honderdtachtig organisaties, de buitenlandse niet meegerekend, deden eraan mee. Cornelissen hield de feestrede en een *Gedenkboek* getuigde ervan. ‘Zoo zal de naam,’ dichtte Frederik van Eeden daarin - na een vergelijking met de Marathonloper, die bode te zijn van vrijheids zegepraal met zijn leven bekocht - ‘Zoo zal de naam niet sterven van wie 't eerst (in ons arm land, aan ons arm lijdend volk) de konde van een beter toekomst bracht.’ O, illusie, tot hoeveel onbezonnenheid hebt gij al niet verleid, hoeveel nederlagen met uw gazen sluier bedekt, maar óók, hoe zou er ooit één strijd volstreden en één overwinning behaald zijn zonder u!

Toen de tweede en laatste keer voor hem de dageraad van een nieuwe dag scheen te gloren, was het vijftien jaar later en Domela al een grijsaard van in de zeventig. Bij het in de wereldoorlog gevormde ‘Revolutionair Socialistisch Komitee tegen den oorlog en zijn gevolgen’ waren ook Domela Nieuwenhuis en zijn ‘vrije socialisten’ aangesloten en op weinige van de grote vergaderingen in het woelige jaar 1918 gehouden, ontbrak zijn besneeuwde kop met de nog altijd als brandende kolen fonkelende ogen. Maar bij 1903 vergeleken was toch én de verwachting én de teleurstelling gedempt. De bliksem van 1914 was ook in dit gevoelig hart geslagen. Maar de ontgoocheling over de onmacht der internationale sociaal-democratie was getemperd door het gevoel van zelfs in zijn vinnigste kritiek op haar gelijk te hebben gekregen. En omgekeerd werd zijn triomf over de Russische en Duitse revoluties van '18 versomberd door zijn bange verwachtingen voor de naaste toekomst. ‘Waar gaat ge heen arbeiders? Ge schudt aan het oude ondragelijke juk. Maar ziet ge het nieuwe niet dat men u wil opleggen en dat nóg ondragelijker zal zijn?’ En zoals er in de jaren '80 van de vorige eeuw bijna nog niemand naar het woord van de apostel geluisterd had, zo luisterde nu bijna niemand meer naar deze Cassandra.

‘Mijn slotsom van het leven is dat in den arbeid alles te vinden is wat een mensch behoeft tot troost,’ had hij in het voorwoord van zijn *Van Christen tot Anarchist* geschreven. De troost voor de teleurstelling van 1903 zocht hij onder andere in de arbeid voor deze gedenkschriften. Want zij zijn wel pas in 1910-'11 verschenen, maar hij hield ze drie jaar lang in portefeuille.

Geeft dit boek de rechte richtlijn in zijn leven te zien, die hij er langs de li-

Ferdinand Domela Nieuwenhuis en zijn echtgenote Johanna Egberta Domela Nieuwenhuis-Godthelp omstreeks 1915 in hun woning te Hilversum. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum, Amsterdam*.

niaal van zijn herinnering in trok? Wij geloven het niet. Wij menen eer dat de stelling zich laat verdedigen, dat dit leven een kringloop was, waarbij hij aan het einde ervan even ver scheen als aan het begin. Men krijgt de indruk, dal er sinds zijn zestigste jaar ongeveer een laatste omslag in zijn denken plaats greep, die hem schijnbaar weer dicht bracht bij zijn uitgangspunt van liberaal. Wie het *Besluit* van zijn gedenkschriften leest, zonder te weten in welk boek hij bladert, zou inderdaad kunnen wanen de memoires van een liberaal voor zich te hebben, zij het dan van een oud en wijs geworden en derhalve waarlijk ruimdenkende liberaal. ‘Leven en laten leven, denken en laten denken, doen en laten doen - als dat 's levens stelregel wordt, dan heeft en geeft ieder vrijheid en het geluk is verzekerd.’ Het egoïsme, schrijft hij een paar bladzijden verder, moet niet onderdrukt worden, het moet veeleer ‘de reddende engel voor de toekomst’ zijn. En dan: ‘Het eigenbelang, dat wil zeggen het belang van den individueelen mensch staat niet tegenover het algemeen belang.’ En: ‘Het minste wat een mensch voor de gemeenschap kan doen, zal wel zijn, te zorgen dat hij niemand tot last zij.’ En weer: ‘wie het best zijn roeping als individu vervult, strekt daardoor het meest der menscheid tot eer.’ Met als klap op de vuurpijl: ‘het aloude voorschrift: hebt uw naaste lief als uzelf, is de grootste onzin, die er ooit is verkocht geworden.’ Is dit Stirner met zijn ‘mij gaat niets boven mij’ of Bakoenin? Kropotkin is het in elk geval niet. Trouwens reeds in zijn *Geschiedenis* had hij Stirner tegenover Marx en Quack in bescherming genomen en hem alle eer gegeven die hem als onafhankelijk denker toekomt.

Men zou kunnen wanen de memoires van een liberaal te lezen, zeiden we. Verder gaat het evenwel niet, want wie aandachtig leest, hoort een ander accent. Terwijl de liberale grondgedachte zich laat omschrijven als ‘mijn eigen slagen verzekert dat van de anderen’, vraagt Domela andersom ‘hoe kan ik gelukkig zijn als mijn geluk is opgebouwd op het ongeluk van anderen?’ In die kleine accentverschuiving van het economische naar het ethische en van het ‘ik’ naar ‘de anderen’ ligt een leven van aanhoudende strijd verscholen. Zij getuigt van een jarenlange worsteling om gelijkberechtiging voor de ontrechten, zij betekent zijn erfenis voor de onterfden der Nederlandse natie.

Zo trokken zijn sociaal-ethische gedachten op de keper beschouwd niet een kring, maar een spiraal. Het eindpunt ligt niet ín maar bóven het beginpunt en onzentwege kan men het Nieuwenhuis' consequentie-zucht dan ook vergeven, dat hij beide punten door zijn rechte lijn verbonden zag.

Kwam hij de teleurstelling van 1903 door de arbeid aan zijn gedenkschriften en onverflauwd voortgezette propagandatournees in de slinkende kring der libertaire socialisten nog te boven, *Van Christen tot Anarchist* was toch zijn eigenlijk testament. Na 1911 ging het onweerkeerbaar bergafwaarts. Zijn aanvankelijk niet onaanzienlijke vermogen was o.a. ook door alle eisen die de beweging hem of beter: die hij zich zelf voor de beweging stelde, in 1912 geslonken tot op een punt waar het faillissement dreigde. Hadden de arbeiders hem niet door de stichting van een ‘Domela Nieuwenhuis-Fonds’ gesteund met de offervaardigheid die alleen de armoede kent, hij, die uitgetogen was om hun welvaart te brengen, zou op zijn oude dag ook nog in dat opzicht

hun ervaringen hebben moeten delen.

Had hij tevoren nog zijn woord gesproken op internationale congressen, zoals het anti-militaristische in Amsterdam, en de vrijdenkerscongressen in Parijs en Rome, eind '18 was ‘de krater toch uitgeblust’ gelijk Rijnders, een geestverwant uit zijn latere jaren, in zijn *Wie was Domela Nieuwenhuis?* het zegt. Trouwens die titel - het voorwoord van dat boek is van '29, dus van tien jaar na Domela's dood, is ongewild wel zeer welsprekend. De teleurstelling over het uitblijven van de wereldrevolutie en over de Russische die niet ging, zoals Bakoenin zich dat indertijd en hij nu nog zich voorstelde, is hij niet meer te boven gekomen. Zijn lot was harder nog dan dat van Mozes die het beloofde land althans nog zag, al mocht hij er dan niet binnentrekken. Zelfs de enige troost - de arbeid, naar zijn eigen zeggen - was de tweeënzeventigjarige ontvallen. Hij kon niet meer werken. ‘Dagenlang’ vertelt dezelfde getuige van zoëven, ‘zat hij huilend voor zijn werk. Hij wilde dit schrijven en dat schrijven, hier heen en daar heen, maar zijn rechterhand en zijn beenen weigerden verderen dienst’... ‘Zijn kameraden en huisgenoten’ - de laatste Johanna en zijn achtste kind, zijn nu negentienjarige zoon Cesar - ‘probeerden hem te troosten: je hebt toch genoeg gedaan!’ Zij wisten niet van de ondelgbare schuld in zijn hart. Hij wel: ‘hij schudde het hoofd: er was nog zooveel werk! Wij zijn nog zoo ver van het doel! En zijn moede ogen richtte hij naar zijn lijfspreuk boven zijn bed “Terar dum prosim” - Moge ik vergaan, als ik maar nuttig ben.’ Nuttig zijn - de schuld delgen.

In oktober 1919 wierp een totaal verval van krachten hem op het ziekbed. Begin november raakt hij in een toestand van verdoving. ‘Ferdinand, daar is Rijnders.’ ‘O, zoo ... Rijnders ... het kon met de beweging wel wat beter gaan hè?’ Het waren de laatste woorden die deze uit zijn mond opving. In de vroege ochtend van de 19de november was zijn leed geleden, de schuld, eindelijk afgelost.

Die 19de was een woensdag. Zaterdag was de dag van zijn verassing. Nieuwenhuis was geen Spinoza. Diens woord dat de wijze aan de dood niet denkt, was voor hem niet geschreven. Domela's gedachten hadden er vaak ómheen gecirkeld. Aan het slot van zijn gedenkschriften staat *Een fantastische satyre:* beschrijvingen door hem zelf van zijn begrafenis, voor het geval hij gestorven zou zijn in 1884, '88, begin '93, '98 en 19-zoveel. In de laatste daarvan lezen we: ‘Geen bloemen of kransen versierden zijn graf en op uitdrukkelijk verlangen van den overledene werd er geen woord gesproken, want hij wenschte niet dat voor de zooveelste maal bewaarheid zou worden het woord: hier liggen de dooden en hier liegen de levenden.’

Gesproken is er inderdaad niet en de tranen der levenden logen niet. Bloemen daarentegen waren er wel, meer misschien dan er ooit bij de uitvaart van enig Nederlander geweest zijn. De legende, dat Domela Nieuwenhuis reeds vóór zijn dood vergeten zou zijn, heeft de stille taal dier bloemen welsprekend weerlegd.

‘Ûs verlosser’ was, als die andere, dood en toch niet dood. Hij leefde in het hart van de achtentwintig stoere bootwerkers, die veertien om veertien de dierbare last op hun sterke schouders droegen van Concordia op het Wees-

perplein, waar het lijk de voornacht opgebaard had gelegen, langs Sarphatistraat, Oosteinde, Stadhouders- en Nassaukade over de Rozengracht naar het Centraal-Station. Zouden zij de dode niet dragen, deze drie uren, die, levend, hun leed gedragen had, een mensenleeftijd lang? Hij leefde in het hart van de dubbelrij van vierentwintig kransdragers vóór dit centrum van verering, van de koetsiers der drie open landauers vol bloemstukken en van de dubbelrij van weer vierentwintig kransdragers daarachter. Glimmend-groene grafkransen en palmtakken, blinkend witte leliën en bleek-gele chrysanten, ongeteld. Hij leefde in het hart van de honderden vaandeldragers van heinde en ver gekomen als de vertegenwoordigers van even zoveel tienduizenden als zij honderden telden, vóórop de veteraan De Boer, de timmerman die ondanks zijn ouderdom zijn felrode vlag de hele wege lang stram hoog óphield. Felrood en onomfloerst deze, als gold het te getuigen, dat boven de rouw om wat heengegaan was, de strijd ging, die kwam.

Hij leefde in het hart van de zangerskoren, hier en daar opgesteld, die de dodenzang zongen. Hij leefde in het hart van de tienduizenden die twintig en meer rijen dicht stonden aangetreden langs de trottoirs waar de rouwstoet voorbij trok; waar wenende moeders hun kinderen optilden om hun dit ééns te laten zien en nooit te doen vergeten; waar wit-gehandschoende agenten, diep onder de indruk van dit ongedachte, onwillekeurig het saluut brachten. Hij leefde in de harten van die weer andere tienduizenden die zwijgend, schouder aan schouder geschaard, het Stationsplein tussen beide viaducten en tot op de kade over het water vulden. Hij leefde in heel die onoverzienbare zee van vlaggen, vaandels en banieren, rood, met goud en zilver bestikt en gedoft door het rouwcrêpe, wijnrood, purperrood, gladiolenrood, hoog en hoger boven de mensenzee uit, uitvlammend tegen het gedekte grijs van de druilige novemberhemel. En die alle neigden ten laatsten groet, toen de eikehouten kist, omwonden met één enkele baan van kardinaalrood dundoek werd opgedragen tot vóór de rouwtrein die hem naar Westerveld brengen zou.

Daar, in het crematorium, werd het ‘Agnus Dei’ gezongen, bij het dalen van de kist door het orgel begeleid. ‘Agnus Dei, qui tollis peccata mundi.’ Lam Gods, dat de zonden der wereld gedragen heeft. Nog weer de schuld. Maar gedelgd nu door déze woorden van Henriëtte Roland Holst uit haar *Opstandelingen,* die er werden voorgedragen: ‘Toen... toen zijt gij gekomen en hebt ons met windselen verbonden/Van broederschap, en uw hart heeft het woord gevonden/Dat de verstijving der wanhoop brak.../Daarvoor dank!’

Vincent van Gogh

Meester der menselijkheid

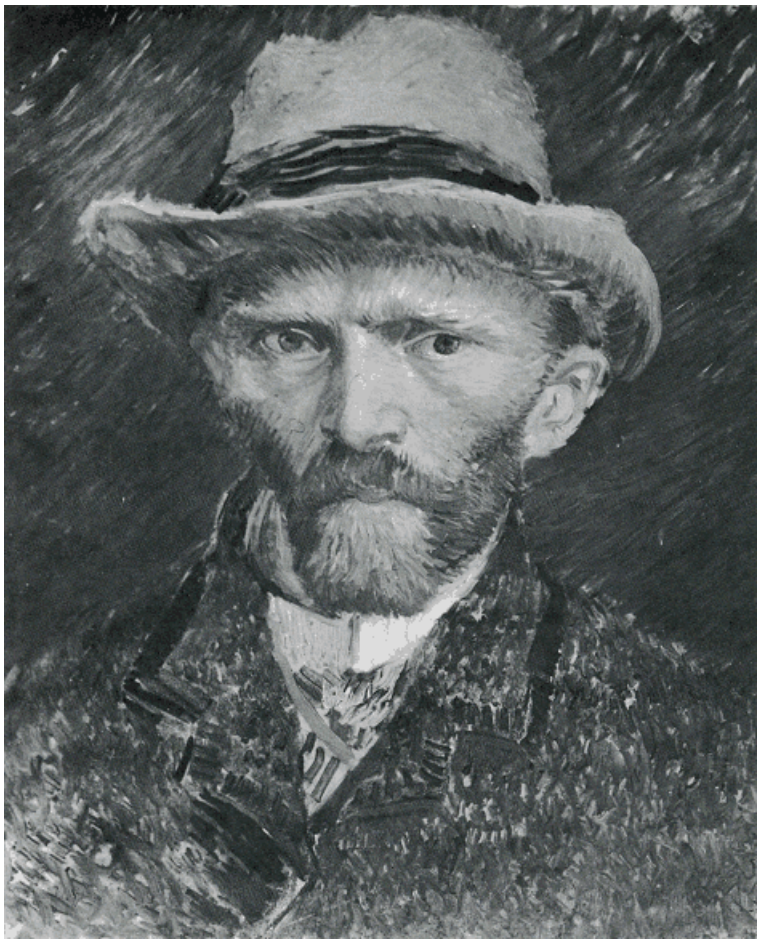
Naarmate deze reeks van historische portretten de eigen tijd nadert, moet de keuze der erflaters noodzakelijkerwijs subjectiever worden en de auteurs zich meer tot verantwoording van die keuze geneigd voelen. Neemt Van Gogh in deze reeks zijn plaats in als onmiskenbaar de grootste en veelzijdigste schilder der 19de eeuw, zoals Rembrandt dat zelfs zonder miskenning van Hals voor de 17de eeuw kon doen? Men zou niet zonder recht voor Breitner, Thijs Maris of - met name als vertegenwoordiger der 19de eeuw - voor Jozef Israëls kunnen pleiten. Wanneer wij gemeend hebben in Vincent van Gogh de Nederlandse kunst der 19de eeuw het dichtst te benaderen, dan denken wij noch uitsluitend aan de schilder van boeren en arbeiders, noch aan die van de pathetiek der armoede, noch aan de luminist, neo-impressionist of expressionist, zo men wil, en evenmin aan de evangelieprediker die hij eens had willen zijn en die velen in zijn werk en zijn brieven hebben willen zien. Van Gogh is voor ons de uitgesproken Nederlandse vertegenwoordiger van een kunst die daarin het merk der eeuw draagt, dat ze door alle stromingen van romantiek, realisme, naturalisme, impressionisme heen een onmiddellijke verbondenheid toont met de lijdende en strijdende mens, spiegeling van een maatschappij die dat leed en die strijd niet langer louter als een natuurlijke of goddelijke instelling aanvaardt, maar zich er direct aansprakelijk voor gaat voelen. Het was het rechtstreeks beroep op het menselijk gevoel in Géricaults pathetisch ‘Vlot van de Medusa’, dat de classicisten van zijn tijd beducht voor de hoogheid der kunst in opschudding bracht, maar dat ook, in talloze platen-achter-glas vermenigvuldigd, de 19de eeuwse mens in tot nu toe ongekende mate deed deel hebben in het lot der mensheid en in de kunst. Het was het rechtstreeks beroep op rechtvaardigheid én maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, dat duizenden lezers van Dickens en Hugo deed meeleven met hun helden als met persoonlijke vrienden. Van dit onklassiek, onharmonisch, naakt-menselijk en meest wezenlijk aspect der 19de-eeuwse kunst zien wij in Van Gogh om zijn veelvormige uitdrukkingswijze de meest universele en algemeen toegankelijke, om zijn stuurse overgevoeligheid de meest Nederlandse vertegenwoordiger.

Over wie spreken we, wanneer we zeggen: dé 19de-eeuwer? Niet over honderdtallen miljoenen Chinezen, Japanners, Indiërs, Australiërs, negers of Indianen, maar over het hoekje aarde dat Europa heet en ook daar niet over de miljoenen die geleefd worden, maar over de duizenden die leven. In hen en in de honderden die vóór hen denkend geleefd hadden, groeide dat maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel, voltrok zich de overgang van deemoedig zondebesef tegenover God naar aardse rekenschap tegenover medemens en nageslacht. Zien wij af van de velen die geheel buiten de gedachten

der tijden leefden; maar ook de gemiddelde brave burger gaf op het beroep op zijn gevoel dat hij gretig inzoog, geen ander antwoord dan een bleek filantropisch medelijden met de armen en een vrome berusting in een wereld waarin God aan zovelen een minder lot had toegedacht dan aan hem. Werd die houding vrijwel noodzakelijk tot een vreedzaam en gevoelig farizeïsme in de grote steden en industriële centra, zij kon zich nog in een sfeer van naïeve oprechtheid handhaven in de pastorie van het Brabantse dorp Groot-Zundert die in 1851 nieuwe bewoners kreeg in ds. Theodoor van Gogh en zijn jonge vrouw Anna Carbentus. Hun oudste zoon Vincent Willem, geboren op 30 maart 1853 en zijn vijf jongere broers en zusters groeiden op tussen stervende schipbreukelingen of zingende Luthers (achter glas) en misschien zelfs wel een Gretchen aan het spinnewiel, sinds Ten Kates vertaling Goethes enigszins gewaagde geschiedenis ook voor de pastoriehuiskamer gesanctioneerd had. En dicht om die huiskamer heen lag het dorp met ‘de gemeente’, kleine Brabantse boertjes, krom gegroeid over hun schriele akkers en aan het weefgetouw in het donkere achterhuis, hun vroeg-oude vrouwen, hun armetierige vlas-pluizende kinderen, een bestaan minder bewogen, en toch niet minder menselijk aandoenlijk dan dat der lithografieën, maar dat zich aan ds. Van Gogh voordeed als een voorwerp van zijn onvermoeide herderlijke zorg, niet als een probleem waarvan hij rekenschap verschuldigd was. In het geloofsleven van zo een klein protestants kuddeke midden in het roomse land heerste een sterk evangelisch saamhorigheidsgevoel, wat de argeloze beschaving van ds. Van Gogh niet belette zijn oudste haastig van de dorpsschool te nemen en een gouvernante voor zijn kinderen te zoeken, toen Vincent niet immuun bleek tegen de ruwheid der boerenjongens.

Men kan, en niet ten onrechte, hier al een eerste symptoom zien van het verschil in levenshouding, dat de achtjarige knaap op den duur van zijn ouderlijk huis zou vervreemden, maar men dient zich wel te hoeden voor de wat goedkope opvatting, die hem tot een van de aanvang af door zijn bekrompen ‘burgerlijk’ milieu niet begrepen en daardoor meer en meer in zich zelf gesloten ‘fijne geest’ maakt. Men heeft meer jongetjes haastig van de dorpsschool moeten nemen die zonder strubbelingen tot steunpilaren van beurs en maatschappij werden. De voorstelling van de jonge Vincent als een in zich zelf gekeerde eenling vindt alleen steun in de eerst twintig jaar na zijn dood gepubliceerde herinneringen van zijn zuster Elisabeth, die meer een wat gewild-literaire dan betrouwbare indruk maken. Wie geneigd is tot een al te vlotte verklaring van karakters uit afkomst en jeugdmilieu, doet goed dit damesachtig boekje eens naast Vincents zware en stroeve brieven te leggen. Tegenover de voorstelling van de eenzame jeugd staat zijn levenslange verknochtheid aan zijn broer Theo, de plaatsen in zijn brieven, die van gelukkige kinderjaren en van een slechts langzaam tot piëteit geslonken verering voor zijn vader getuigen en de herinneringen van Theo, via zijn weduwe tot ons gekomen, die van een met grote toegevendheid behandeld moeilijk en eigenzinnig kind spreken.

Waarin die niet nader omschreven moeilijkheid stak laat zich ten naaste bij uit zijn latere levensloop afleiden. Er zijn belangwekkende studies geschre-

Vincent van Gogh. Zelfportret, Parijs 1887. *Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam*.

ven over de psychologie van de roodharigen, maar wie naast Vincent de even rossige ‘gemakkelijke’ Theo ziet, kan in zijn opvallend en weinig innemend uiterlijk toch niet meer dan het symbool van de getekende zien. Getekend was hij door zijn hartstochtelijke, zijn opdringerig expansieve liefde voor zijn medemensen, door het erfdeel der martelaren, een starre consequentie-zucht die hem voorbestemde voor de moeilijke weg: van de rustige evangelische vroomheid van zijn vader via de al demonische consequenties van de leer van een andere Onwrikbare: het christendom, naar het zwaargedragen aardse rekenschapsbesef van de moderne mens. Meer dan één psychiater die zich in het ziektegeval Van Gogh verdiepte, heeft de erfelijkheidsfactoren trachten aan te wijzen, waardoor hij gedoemd was tot een abnormaliteit, die zich aan de leek voordoet als een hardleersheid tegenover die kleine inschikkelijkheden en aanpassingen die de normale mens ‘bruikbaar’ en het leven draaglijk voor hem maken. Hardleers ook in de tragisch-kinderlijke volharding, waarmee deze ingespannen waarnemer van lijn en kleur en iedere menselijke ervaring steeds weer het spiegelbeeld van zijn illusie bleef zien tot het in scherven uiteenviel.

Zijn eerste verering gold zijn vader, en zijn innerlijke onvrede, welke ‘normale’ of ‘abnormale’ oorsprong men daarvan ook zou kunnen naspeuren, had voor hem één oorzaak: dat hij zo ver beneden dit voorbeeld bleef. Deze goede, zachtzinnige man, wiens bescheiden talent als prediker zijn loopbaan tot een paar kleine Brabantse dorpen bepaalde, wiens maatschappelijk rechtvaardigheidsgevoel volkomen bevredigd werd door de vereffening van de dood (hij sprak het liefst op het kerkhof, omdat daar alle mensen gelijk waren), maar voor wie het toch ook daarbuiten zo eenvoudig was om een goed christen te zijn, bleef in de briefwisseling der broers lang het voorbeeld van een volmaakt mens: ‘Gij zult wel dikwijls voelen, dat noch gij noch ik zijn wat we hopen te worden en wij nog ver van Pa en anderen af zijn,’ schreef de tweeëntwintigjarige Vincent.

Zijn tweede verering - ook hier toont hij zich allerminst van de aanvang af de individualistische ‘grote opstandige’ - is hem thuis als het ware met de paplepel ingegeven en gold ‘de zaak’, die hij ‘in jongenstijd als 't mooist, 't best, 't grootst van de wereld beschouwde’. ‘De zaak’, dat was de grote internationale kunsthandel Goupil & Co. waarvan zijn peetoom Vincent een der firmanten was. In het bescheiden levend, kinderrijk domineesgezin was de rijke en gulle oom Vincent die bij zijn buiten in Prinsenhage een schilderijengalerij had laten aanbouwen, bijna een sprookjesfiguur. Het leek een lot uit de loterij, toen hij, zelf kinderloos, zijn zestienjarig petekind een plaats in ‘de zaak’ aanbood met vooruitzichten op de erfopvolging en Vincent die in zijn kinderjaren wel eens een aardige tekening had gemaakt, maar in wie ooms schilderijencollectie geen andere gevoelens dan een warme bewondering voor de Kunst had gewekt, trok vol goede verwachting van huis en stapte argeloos het bedrijf binnen, waar de langzaam lerende geleidelijk de ogen open zouden gaan voor dat éne aspect der aardse rekenschap: de ongeremde berekening. Hij werkte bijna vier jaar tot wederzijdse tevredenheid in het Haagse filiaal van de firma en werd in mei 1873 met een zeer gunstig getuigschrift

overgeplaatst naar het filiaal te Londen.

Nog in de Haagse tijd (augustus 1872) begint zijn briefwisseling met Theo, die in december van dat zelfde jaar in het Brusselse filiaal van ‘de zaak’ geplaatst werd. Vincents aandeel in die correspondentie, ruim zeshonderdvijftig brieven, waarvan hij stervend de laatste bij zich droeg, zijn in 1914 door de zorgen van Theo's weduwe uitgegeven en vormen met zijn werk de grote bron van onze kennis omtrent dit moeizaam leven. Uit die eerste Haagse en Londense brieven zien we Vincent als een ernstige, ja brave jongen, bezield van het vrome voorbeeld van ‘pa’ en wiens grote belangstelling en bewondering voor de kunst zich gewillig en zonder zweem van artistieke eigengereidheid in dienst van het ‘vak’ stelt. Er is een sterke visuele inslag in de korte beschrijvingen van zijn omgeving, die hij hier en daar geeft, iets van de domineeszoon in de vermaningen aan zijn jongere broer en - een volslagen gemis aan humor. Humor is als het jodiumzout van onze geest: giftig en toch onmisbaar voor een evenwichtig geestelijke bewondering, overgave, enthousiasme; wie er ook het kleinste sprankje van mist, komt alleen met een bot egoïsme of met de onnozelheid der kleinen van geest, ongehavend door dit leven. Vincent bezat geen van beide.

Met humorloze ernst en plichtsgevoel paste hij zich aan bij de eisen die de ‘zaak’ stelde. In Londen kocht hij een hoge hoed, zoals iedere city-ganger die droeg. Hij las veel, deed zijn best zo veel mogelijk kunst en kunstreprodukties te zien en maande Theo tot gelijke ontwikkelings- en bewonderingsijver. ‘*Vind maar mooi* zooveel je kunt,’ schreef hij, ‘de meesten *vinden niet genoeg mooi*.’ Men heeft er zich wel over verbaasd, dat Vincent zo kritiekloos rijp en groen in zijn bewondering omvatte. Maar voor de jonge kunsthandelsbediende lag het accent van de kunst niet in het streven naar vervolmaking der uitdrukkingsmiddelen, maar in het beroep op het gevoel van lezer en beschouwer. ‘Mooi vinden’, dat was zich openstellen voor dat beroep, of desnoods voor de schijn van zo'n beroep door retorica en sentimentaliteit gewekt, liever dan in een humoristisch besef van de afstand tussen goede bedoeling en verwezenlijking die goede bedoeling te kort doen. ‘Mooi vinden’, dat was het eenvoudig evangeliewoord volgen, dat zijn vader predikte en ‘vind maar mooi, zoveel je kunt’ niet dan een andere uitdrukking voor wat hij een paar jaar later uit Amsterdam schreef: ‘Het is goed om zooveel lief te hebben als men kan.’ Maar Vincents liefde was niet de evangelische zachtmoedigheid waarmee zijn vader de noden en zorgen van zijn boeren tegemoet trad, het was een manlijke, een actieve vurigheid van geest, die niet fijngevoelig naar sympathie speurde, maar zich dwingend met zijn hoge eisen aan het voorwerp van zijn liefde oplegde. Zó was zijn liefde voor Ursula Loyer, de dochter van zijn Londense gastvrouw, die het eerste jaar van zijn verblijf daar tot het gelukkigste van zijn leven maakte, totdat Ursula op zijn bekentenis lachend verklaarde al verloofd te zijn en ontoegankelijk bleek voor zijn eis die verbintenis dan te verbreken. Zó was zijn liefde voor ‘de zaak’, die hem wel niet zo plotseling ontgoochelde als de verbaasd lachende Ursula, maar waarvan hij toch geleidelijk moest gaan inzien, dat het een zaak was en niet een nobele dienaresse der kunst. Was het zijn liefde voor Ursula die zijn expansi-

viteit prikkelde? In dat eerste jaar in Londen tekende hij veel en door de zaak in contact gekomen met Thijs Maris, overwoog hij diens oordeel te vragen over wat hem tot nu toe niet meer dan tijdverdrijf scheen, maar zijn zelfbesef schoot tekort tegenover de grote man en hij zweeg.

Zijn teleurgestelde liefde dreef hem voorlopig een andere weg op; een vaag verlangen zijn versmaad hart aan iets groots te wijden, uitte zich in het afschrijven onder aan een brief aan Theo van een citaat van Renan waarin onder andere deze woorden: ‘L'homme n'est pas ici-bas seulement pour être heureux, il n'y est même pas pour être simplement honnête. Il y est pour réaliser de grandes choses pour la société, pour arriver à la noblesse et dépasser la vulgarité où se traine l'existence de presque tous les individus.’

In mei 1875 werd hij op verzoek van zijn ouders die meenden dat Londen hem somber maakte, maar tegen zijn eigen wens, naar Parijs overgeplaatst. Het beleefd meepraten met de mondaine bezoekers echter, dat daar zijn taak werd, ging hem meer en meer tegenstaan, zijn vurigheid van geest keerde zich naar de godsdienst, al zijn vrije tijd besteedde hij aan bijbellezen tezamen met een Engelse vak- en kamergenoot: met Kerstmis thuis overlegde hij met zijn ouders om uit de zaak te gaan en in april 1876 kreeg hij zijn ontslag voor er nog een besluit genomen was over zijn verdere toekomst.

Theo's raad schilder te worden, evenals die van zijn vader, die meende zijn eigenwilligheid te sparen door hem zelf een kunsthandeltje te laten opzetten, wees hij af. Hij wilde iets nuttigs zijn, iets voor de mensen doen, maar hoe? Nog altijd trok een vage weemoed hem naar Engeland. Hij probeerde het er als secondant op een paar goedkope kostscholen, als hulpprediker van een methodisten-dominee en zonk er weg in een vrome melancholie, in een ‘droevig, maar altijd blijde’ beleving van de pelgrimsreize naar de eeuwigheid. In het voorjaar van '77 trachtten zijn vader en oom Vincent hem aan deze sfeer te onttrekken door hem een postje in een boekhandel in Dordrecht te bezorgen. Hij vatte het goedwillig aan, maar als iets bijkomstigs: ‘Je denkt,’ schreef een van zijn zusters in deze tijd aan Theo, ‘dat hij iets meer is dan een gewoon mensch, maar me dunkt dat het vrij wat beter zou zijn, als hij zich zelf hield voor een gewoon mensch.’ Een paar maanden waren voldoende om te bewijzen, dat hij in ieder geval geen gewone boekhandelbediende was en zijn geduldige vader stapte met behulp van de ooms heen over de financiële bezwaren tegen zijn brandend verlangen: de mensheid in de kerk te dienen. Hij zou predikant worden. Maar zijn eigen geduld bleek niet bestand tegen de treiterige vuurproef van de voorbereiding voor het staatsexamen. Hij was een volwassen mens nu, die de brandende begeerte en de onuitputtelijke liefde in zich voelde om iets te dóén voor de mensen, de ongelukkigen te troosten, de gevallenen op te heffen; was dat alleen te bereiken door het eindeloos herkauwen in zijn weerspannige geest van jaartallen en Latijnse declinaties?

In overleg met zijn vader koos hij een kortere weg: een cursus in Brussel zou hem in drie maanden op kunnen leiden tot evangelist in de Borinage, maar aan het eind van die termijn weigerde men hem een aanstelling, omdat hij ‘geen onderwerping kende’. Vincent trok nu op eigen gelegenheid naar de

Vincent van Gogh. ‘Sorrow’, litho, Den Haag 1882. *Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam*.

mijnstreek, ging er aan het werk en kreeg ten slotte in januari 1879 toch zijn aanstelling. Nu hij zijn doel eindelijk bereikt zag, wierp hij er zich op met een hartstochtelijke overgave die niet bij ieder doel past of liever, die weldra aan het licht bracht, dat zijn idealen niet in het doel van zijn opdrachtgevers pasten. Evangeliepredikingin de Borinage stelt andere eisen dan op de Brabantse hei, moet minder argeloos, minder consequent, in één woord minder evangelisch zijn, wil zij niet een ‘gevaar voor de bestaande orde’ worden. Voor Vincent wiens toenemende kwaal juist een gemis aan remming op zijn consequenties was, kon het verblijf te midden van de naakte ellende van het mijnwerkersleven niet anders betekenen dan een verwerkelijking van zijn geloof in een deemoedige solidariteit met de ongelukkigen om hem heen: hij gaf tot zijn bed en zijn laatste niet strikt onmisbare kleren weg, leefde van droog brood en verwaarloosde opzettelijk zijn uiterlijk om zich in niets van zijn omgeving te onderscheiden. Zulk een middeleeuwse deemoed strookte weinig met de filantropische idealen van het comité te Brussel en aan het eind van het eerste halfjaar werd Vincents aanstelling niet verlengd. Het machteloos aanzien van zoveel menselijke ellende en verwording, maar vooral het verzet van de heren van het comité tegen zijn verlangen de ellende die hij niet lenigen kon, te delen, brachten hem in een innerlijke crisis, waarin hij het geloof opgaf om de liefde te behouden en het anker der hoop dreigde te verspelen. In zijn brieven verdwijnen sindsdien de preekjes en bijbelteksten, hij mijdt de kerk en de leer maakt bij hem plaats voor een ruime menselijke gezindheid.

Na zijn ontslag bleef Vincent nog meer dan een jaar in de Borinage, afgezien van enige zwerftochten door Zuid-België en Noord-Frankrijk, hongerig voorttobbend van het beetje geld, dat zijn vader en Theo hem toezonden, een schijnbaar doelloos en werkeloos bestaan, waarmee hij zijn familie tot wanhoop bracht en de verhouding met ‘thuis’ tot zijn machteloze droefheid steeds meer gespannen werd. Na een brief van oktober '79, waarin hij zich tegen de verwijten van ‘rentenieren’ en eigengereidheid die Theo hem bij een bezoek gedaan had, verdedigde met die aangrijpende vergelijking van de ‘luie’ gekooide vogel, zweeg hij tot juli '80 en begon toen een moeilijk bedankje voor gezonden geld, dat uitliep in die uitvoerige en zo roerende zelfbekentenis, met de harde woorden: ‘Het is een beetje met tegenzin dat ik je schrijf, na zoolang gezwegen te hebben en dat om meer dan één reden. Tot op zekere hoogte ben je een vreemde voor me geworden.’

Blijkens deze en een paar volgende brieven - want het vertrouwen in Theo overleefde de schok - ervoer Vincent zelf deze zware crisis als een pijnlijke bevrijding en in vele opzichten was het dat ook. Al zijn voorafgaande pogingen en mislukkingen hadden onder de voogdij van het ouderlijk huis en de familie gestaan. Als het ware aan de hand van zijn vader was hij nog in de zomer van '78 naar Brussel gegaan. De nieuwe mislukking in de Borinage, die hem bovendien vervreemdde van het kerkelijk geloof waarop zijn vaders pastorie gebouwd was, gaf hem de overtuiging dat er nu genoeg ‘gewikt en gewogen, overlegd en geraadschaft’ was door de familie en dat hij zich los moest maken van haar voogdij. Zijn taaie binding met het verleden enerzijds, zijn gebrek aan koel zelfbesef anderzijds dreven hem ook nu tot de meest ra-

dicale middelen. In de dagen van zijn vrome offerzucht te Londen had hij de consequentie niet kunnen weerstaan zijn gouden horloge en glacé handschoenen op een collecteschaal in de kerk te gooien. Nu leek er geen andere mogelijkheid om zich vrij te maken uit die braafburgerlijke sfeer van gematigde vroomheid en bescheiden vooruit-willen-komen dan die van een onderduiken in de grauwe massa: het is niet een symbool van evangelische nederigheid alleen, wanneer hij zijn gezicht met kolenstof besmeurt. In honger, kou en verwaarlozing, in doelloze zwerftochten onder een brandende zon of snijdende kou, lag de bittere voldoening dat dit leven hem voor altijd losmaakt van de welmenende toekomstplannen van de ooms. Dat hij niet geheel onbewust die weg ging, bewees een zin uit de al eerder genoemde brief van juli 1880: ‘Maar kijk eens, armoede en misère zijn er niet voor niets, en ook een diepe ontmoediging is er niet voor niets, en ook is het soms een goed middel om zich de noodzakelijke eenzaamheid te verschaffen om je eenigszins te kunnen verdiepen in het een of andere vraagstuk, dat je bezighoudt.’ Heel zijn verder leven heeft hij van deze bescherming die boerenkielen en afgedragen kleren hem boden geen afstand meer kunnen doen.

Als een bevrijding ook van een drukkende schuldenlast ervoer hij het afwerpen van zijn extatisch zelfkwellend en zelfvernederend godsgeloof, dat tegenover de schreeuwende noodzaak van praktische hulp voor zijn gevoel medeplichtig moest worden aan de zalvende machteloosheid der kerk en de lafheid van haar dienaren ten aanzien van het leed van armoede en verdrukking.

Maar de grootste bevrijding lag opgesloten in de woorden die hij in een brief van september schreef: ‘Ik kan je niet zeggen, ondanks al de nieuwe moeilijkheden, die zich dagelijks voordoen en zullen voordoen, ik kan je niet zeggen, hoe gelukkig ik me voel, dat ik het teekenen wéér opgenomen heb. Al lang was ik daarover bezig, maar het leek me aldoor onmogelijk en boven mijn bereik. Maar nu, ook al voelde ik mijn zwakte en pijnlijke afhankelijkheid in tal van dingen, heb ik mijn gemoedsrust terug gevonden en met den dag neemt mijn energie weer toe.’

Er blijft iets onverklaarbaars in het verschijnsel, dat een jonge man, opgegroeid te midden van schilderijen en in persoonlijk contact met kunstenaars, met een zo sterke drang tot emotionele ontlading en met een zo uitzonderlijk talent tot vormgeving aan die emotie, zevenentwintig jaar kan worden voor hij langs heel een calvarie van mislukkingen en teleurstellingen, dolend, aarzelend en wederstrevend tot het inzicht in zijn bestemming komt. Just Havelaar zocht een verklaring hierin, dat Vincent ‘levend in een tijd die juist den grooten kunstenaar voor diepe problemen stelt, welke buiten de eigenlijke sfeer zijner kunst liggen, nog niet het centrale punt van zijn geestelijk leven gevonden had.’ Afgezien nu nog hiervan of er werkelijk een dergelijke afstand tussen ‘tijdsproblemen’ en kunst zou bestaan, lijkt het mij bij weinig mensen zo zeker als bij Van Gogh, dat ‘het centrale punt van zijn geestelijk leven’ van de aanvang af vast stond. Terecht schreef hij: ‘Ik ben een soort gelovige in mijn ongeloof en al ben ik veranderd, ik ben dezelfde en wat mij kwelt is niet anders dan dit: Waar ben ik goed voor, kan ik niet op de een of

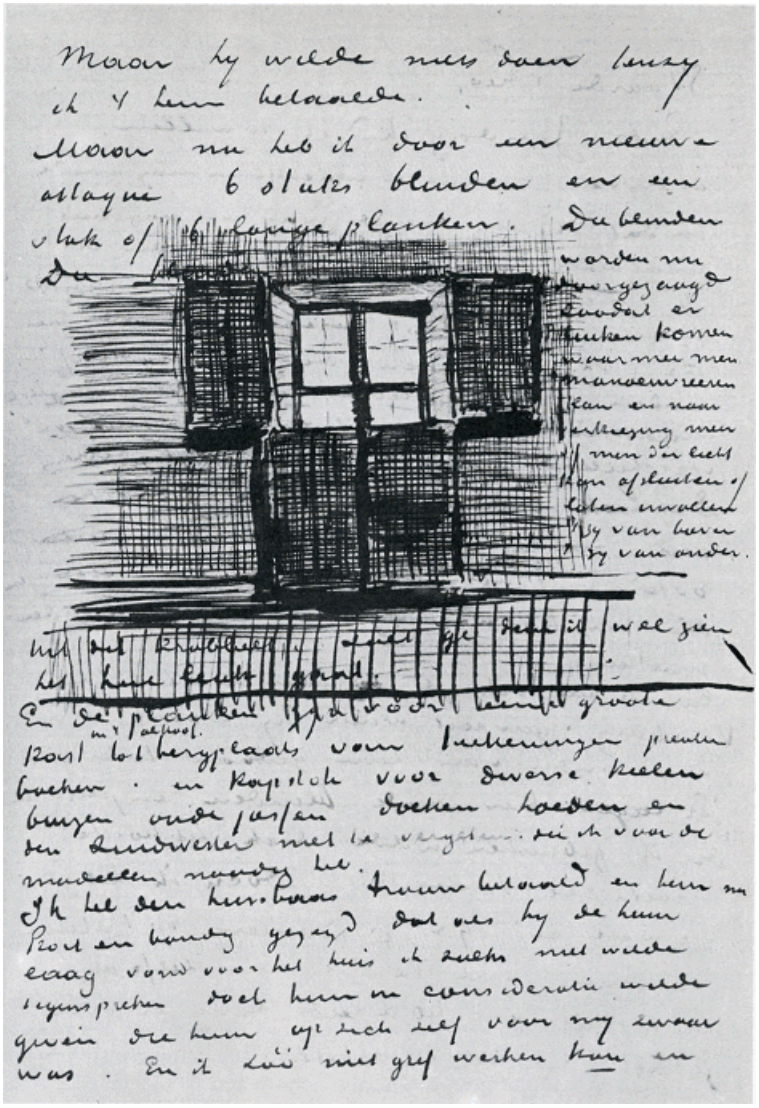
andere wijze dienen en nuttig zijn?' Het was dat zelfde verlangen geweest wat hem uit de nutteloze 'tulpenhandel' van 'de zaak' verdreven had en hem een 'betrekking in verband met de kerk' - dat wil zeggen in navolging van zijn als ideaal beschouwde vader - had doen zoeken. Men kan moeilijk aannemen, dat hij dat 'nut' niet in de kunst kon zien; van een ascetische tegenstelling tot de kunst was ook in zijn vroomste tijd geen sprake, men zou eerder kunnen zeggen, dat hij de kunst, gelijk alles wat indruk op hem maakte als het ware meetrok in zijn ethisch-godsdienstige beschouwingen. Zie bijvoorbeeld hoe zijn bewondering voor de landschapschilder Daubigny geheel berust op de gedachten in zijn werk uitgedrukt (brief van 3 maart 1878) en hoe hij sprekende over de wijze om een innerlijk en geestelijk levend mens te worden, daarbij steun zocht in de geschiedenis, 'van de Bijbelsche geschiedenis tot de Omwenteling toe', in de boeken van Dickens en Michelet en in het werk van Rembrandt, Breton, Millet, De Groux.

Waarschijnlijker, maar daarmee nog niet bewezen, lijkt de veronderstelling, dat het minderheidsbesef dat uit bijna al zijn woorden en daden sprak - al zijn daarmee de oorzaken ervan nog niet aangewezen - hem erbij herhaling van terug hield zich zelf tot die mensheid en tot de door hun bijzondere gaven het goede dienende groten te rekenen en dat te minder, omdat hij weinig geneigd was de sterren naar hun grootte te onderscheiden en vond 'dat ook dat reeds iets beteekent mediocre te zijn'.

De spanning tussen zijn machteloze offerzucht en de zee van ellende om hem heen, tussen zijn evangelisch radicalisme en het schipperen van zijn superieuren moet tenslotte de weerstand in hem overwonnen hebben en hij greep naar het enige middel dat hem overbleef, om zijn emotioneel verzet tegen dat alles althans te uiten.

Maar volstreden was de strijd daarmee niet en de bevrijding kon niet blijvend zijn. Bedenkelijk in dat verband is al de bescheidenheid, ja men mag wel zeggen de deemoed waarmee Vincent aan het werk toog, hoe sympathiek de lezer van zijn brieven daardoor ook getroffen mag worden. Ziet men de angst waarmee in onze tijd de jeugd ervan afgehouden wordt zich aan de ervaring der ouderen te scholen uit vrees dat er een armetierig spruitje oorspronkelijkheid verloren zal gaan, dan doet de trouwhartige naarstigheid waarmee Vincent door studie van handleidingen en het natekenen van reprodukties zijn achterstand in vakbekwaamheid tracht in te halen, gezond en reëel aan. Maar er schuilt in die deemoed ook een krampachtig verweer, een verweer tegen de vereenzaming die hij voortdurend als een bedreiging boven zich voelde, en die hem dreef tot een impulsief, onbesuisd en tiranniek streven naar gemeenschap met zijn medemensen, dat die medemensen alleen maar kon afschrikken.

Er is veel geschreven over de verhouding van genie en waanzin in het algemeen en bij Van Gogh in het bijzonder en terwijl het inzicht der medici die zich hiermee bezighielden, zich laat samenvatten in de uitspraak van Vinchon: 'de waanzin heeft nooit het genie voortgebracht', zijn de vereerders van de mens en kunstenaar Van Gogh vaak geneigd hier een oorzakelijk verband te zien. Hetzij wel dat zij in zijn paroxysmen van scheppingsdrift de on-

Een van de Vincents brieven aan zijn broer Theo. *Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam*.

middellijke uitwerking der epilepsie zien, die immers niet voor niets vanouds de morbus sacer (de heilige ziekte) heette, hetzij dat zij de verduistering van zijn geest zien als een noodlotstragedie, als een bezwijken aan ondraaglijke spanningen tussen een al te hoog gerichte wil en zijn aardse verwezenlijking, tussen een rusteloos en hartstochtelijk streven naar het goede en menselijke in een wereld van zelfzucht en mechanisatie. Ook ontbreekt de voorstelling niet - hoe zou het anders hier te lande? - dat hij 'mateloos tragisch is ondergegaan als een die God niet kent en verteerd wordt van zichzelven', want er is, vooral voor hen die zich die strijd zonder de minste aanvechting sparen kunnen, iets bijzonder verheffends in die worsteling met God van de 'ongelovige'.

Tegenover de eerste 'verklaring' staan de duizenden gevallen van epileptici wie alle genialiteit vreemd is, tegenover de tweede de medische opvatting, dat Van Gogh aan een mogelijk reeds erfelijk bepaalde kwaal van epileptische aard zou hebben geleden, die pas in zijn laatste jaren door overmatig gebruik van alcohol en tabak en door zelfverwaarlozing acuut werd, maar waarvan de eerste aanwijzingen, zijn overgevoeligheid en gebrek aan aanpassing, zich al veel eerder voordoen.

Hiermee is misschien iets weerlegd, maar nog niets gezegd. In hoeverre hield zijn overgevoeligheid hem eerst jarenlang van zijn bestemming af en stond daarna zijn ontwikkeling in de weg, en in hoeverre maakte die zelfde overgevoeligheid hem toegankelijk voor de sociale nood van zijn tijd en gaf daarmee zijn werk die tegelijk wrange en naïeve menselijke toon die er wellicht het meest eigene van is? In hoeverre was zijn vereenzaming - zie zijn conflicten zelfs met Theo - psychisch bepaald en in hoeverre was zijn dwarse onmaatschappelijkheid een overgevoelige, maar menselijke reactie op een verworen maatschappij? In hoeverre was zijn ongeremde wil, zijn geprikkeld verzet tegen alle steeds weer met deemoed gezochte leiding de oorzaak van veel nodeloos en moeizaam tobben en in hoeverre was het juist die doordravende wil, die hem een machtig en ontroerend levenswerk deed scheppen in die enkele jaren die voor andere kunstenaars hun leertijd omspannen?

Allemaal vragen die ook zonder hun moeilijk te benaderen antwoord ons kunnen doen gevoelen, dat genie en waanzin nog op andere wijze verbonden kunnen zijn, dan op de enkelvoudig logische van oorzaak en gevolg en dat de groeikracht van het genie zowel uit de heldere beek als uit het giftig moeras zijn voedingssappen opzuigt.

De zekerheid omtrent zijn bestemming die Vincent in de Borinage won, zou hem nooit meer verlaten, dat wil zeggen niet de zekerheid een zó of zó groot kunstenaar te zijn, maar díé zekerheid: over de vermogens te beschikken om door ijverig ploeteren een nuttig mens te zijn. Want dat doel stond hem evenzeer voor in zijn kunstenaarschap als in zijn pogingen als eerzaam handelsbediende of evangelist.

In de elf jaren verlopen sinds hij zijn vaders pastorie verliet, maakte hij persoonlijk de ontwikkeling door die zich in de Europese geest over een zoveel langer tijdperk had voltrokken. De zestienjarige Vincent was de wereld ingegaan met de overtuiging, dat de schaapjes van zijn vaders kudde en de

zaak van de heren Coupil & Co. gelijkelijk in Gods zorg deelden en dat de mens geen andere zorg had dan God te dienen. Maar hij had ervaren, hoe de Goupils en hun vele compagnons en concurrenten die zorg zelf voor hun rekening namen en dat buiten het kerkhof van Zundert de armen zelfs in de dood nog niet gelijk waren aan de rijken. Omdat hij tot de smartelijk uitverkorenen behoorde die het leed der wereld als hun persoonlijke schuld dragen, had hij in een steeds nederiger dienst van God, zwoegend aan een taak tegen zijn aard en aanleg, naar een innerlijke verzoening gestreefd. Totdat in de duisternis der Borinage hem de ogen opengingen en hij tegenover de aardse berekening der Goupils niet langer het vertrouwen op de hemel, maar de aardse rekenschap der wezenlijk weldenkenden stelde. Niet naar een hem door de hemel opgelegd plan, dat wil zeggen naar het voorbeeld van zijn vader, zou hij voortaan de mensheid dienen, maar naar zijn eigen krachten en kunnen: hij greep naar de tekenstift om hem niet meer uit de hand te leggen. Zij werd zijn vorm van ‘rekenschap’.

Als een voorlopige en daarom niet drukkende regeling aanvaardde hij Theo's financiële steun. Binnenkort als hij het vak de baas was, zou hij immers voor zich zelf kunnen zorgen. Want ook dat heeft hij van de aanvang af in het kunstenaarschap gezocht: een fatsoenlijke broodwinning. Na een paar maanden ploeteren in de enge ruimte die het mijnwerkersgezin, waar hij inwoonde, hem kon afstaan, zocht hij in Brussel een betere werkgelegenheid en enig contact met andere schilders. Hij vond er inderdaad een van zijn weinige vrienden: Anton van Rappard, die een plaatsje op zijn atelier voor hem inruimde. Vijf jaar lang leefden de keurige jonkheer en de ruige Vincent met elkanders werk en zorgen mee (zie Vincents *Brieven aan Ridder van Rappard*), tot een van die misverstanden waartoe zijn prikkelbaarheid zo licht leidde, daar een eind aan maakte.

In het voorjaar '81 nam Vincent uit zuinigheidsoverwegingen zijn intrek in de pastorie te Etten, waarheen zijn ouders verhuisd waren. Hij vond er in het schrale Brabantse land en zijn zwoegende bewoners als het ware zijn natuurlijke modellen. Want evenals in zijn oordeel over kunst overwoog in zijn eigen actieve pogingen de thematiek en wel die zeer bepaalde thematiek, die van het beroep op het menselijk gevoel, van de ontroering, die de mens in de mens wekt. Een schilderij van Israëls (een oude man met zijn hond bij een uitdovend vuur) is voor hem dé weemoed, in een paar oude paarden van Mauve ziet hij ‘dé resignatie, maar de echte soort, niet die van de dominees’. Hij zelf zei hetzelfde met andere woorden, toen hij schreef: ‘Ik ben gedecideerd geen landschapschilder, als ik landschappen maken zal, zal er altijd iets figuurachtigs in zijn.’ Is er een betere karakteristiek van zijn latere landschappen denkbaar? En nog directer spreekt zijn neiging tot menselijk-emotioneel vertolken van de natuur in een opmerking als deze: ‘Het platgetrapte gras aan den kant van een weg heeft iets vermoeids en bestovens als de bevolking van een achterbuurt. Toen het laatst gesneeuwd had zag ik een groepje savoye koolen die stonden te verkleumen, dat me herinnerde aan een groepje vrouwen, die ik 's morgens vroeg in een water-en-vuur-kelder had zien staan, in hun dunne rokken en oude shawls.’

Die gelukkige zomer van hardwerkend vorderen in Etten werd afgebroken door een soortgelijke ervaring als met Ursula Loyer, maar hoeveel pijnlijker voor de gerijpte man dan voor de schuchtere jongen, hoeveel pijnlijker ook waar het hier een nichtje gold - een jonge weduwe wie een damesachtig verschrompelde intuïtie belet had de man te zien in de neef-zonder-vooruitzichten - zodat nu de hele familie, zijn ouders niet uitgezonderd, zich tegen hem keerde over zoveel gebrek aan tact en verantwoordelijkheidsgevoel bij iemand zonder ‘middelen van bestaan’. Vincent reageert met een dwars en dwingend optimisme: hij beschikt over genoeg liefde om dat koude hart te ontdooien, maar als de vol goede bedoeling samenspannende familie hem belet dat hart zelfs te benaderen, rechtvaardigt hij als het ware zijn nederlaag door een averechtse eerzucht: hij accentueert in zijn houding, leefwijze en kleding, ja, in zijn spraak, zijn handwerkerschap, dat een onoverkomelijke afstand tussen hem en de familie, dat wil zeggen de geslaagde burgerij schept. Het is half deze isolatie-neiging en half de hunkering naar wat menselijke aanhankelijkheid en warmte van deze manlijke man, die hem in Den Haag, waarheen hij uit Etten de wijk genomen had, in de armen drijven van de straatmadelief Sien, het model van de navrante tekening ‘Sorrow’. Eng behuisd met Sien en haar beide kinderen, schraal terend op Theo's maandgeldje, dat noch op een gezin noch op zijn gebrek aan financieel doorzicht berekend was, gekweld door de zedelijke verontwaardiging der familie en de kleine kuiperijen van Sien en haar moeder, tobde hij in Den Haag twee vruchtbare leerjaren door. Aanvankelijk vond hij steun en leiding bij zijn neef Mauve, maar de ‘ontoonbaarheid’ van Vincent en zijn milieu bracht verwijdering, die tot een openlijke breuk werd, toen de leerling de pleisterafgietsels die de leraar hem schools als tekenmodel voorschreef, in de kolenbak gooide. Wat hem overigens niet weerhield met waardering over Mauves werk te blijven spreken.

In een brief uit de zomer van '83 schreef Vincent: ‘Niet alleen ben ik laat begonnen betrekkelijk met teekenen, doch daar kon nog wel bijkomen dat ik betrekkelijk op zoo heel veel jaren niet mag rekenen.’ En ‘bij wijze van raming of bestek maken van iets’ hierop voortgaande, kende hij zich zelf ‘een zeker aantal, neem tusschen 6 en 10 jaren’ toe. Men kan hier een treffend voorbeeld van helderziendheid in zien, maar een verklaring van deze woorden zal men toch eerder moeten zoeken in de overtuiging, dat voor zijn gedeukt zelfgevoel geen geslaagde loopbaan op welk terrein was weggelegd, hoogstens dat zijn ‘schildersknuist’ hem toch nog zou kunnen dienen om zijn schuld tegenover de medemens af te doen. Dit stellen van een termijn doet meer aan als een zich aangorden en opdrijven tot een taak dan als het weemoedig besef van een naderend einde. Hij zwoegt en tobt op het vermeesteren der technieken, maakt tekeningen, aquarellen, schilderijen, litho's, meer als een man die een nooit voleinde verplichting afdoet dan als een die opgaat in zijn roeping. En die verplichting bindt hem ontwrikbaar aan wat hij in zijn vaders pastorie ‘de armen’ had leren noemen, aan het volk. Zijn leefwijze, hoezeer ook bepaald door zijn armoede, is een opzettelijk opgaan in het volk, in zijn maatschappijbeschouwing stelt hij een zatte, emotioneel-verschrompelde burgerij

tegenover een onmiddellijk levend volk, als oud en nieuw, als antirevolutionair en revolutionair, als het doodlopende en het oneindige, als rechts en links van de barricade, en - voegt hij met de hardheid van de bezetene de arme Theo toe - wij staan ieder aan een kant daarvan. Zijn werk ziet hij als een taak tegenover het volk, én door daarin vorm te geven aan die onmiddellijke door geen beschaafde schaamte geremde emotionaliteit van het volk én door ernaar te streven zijn werk voor het volk toegankelijk en bereikbaar te maken.

Het eerste bepaalde voorlopig de toon van zijn werk: juist omdat hij zelf geen kind van het volk is, ziet hij alles tragischer, grauw op rauw, komt hij tot een somber palet waarvan hij zelf het opgelegde vaag blijkt te beseffen, waar hij schrijft: ‘Ik heb me er wel eens over verwonderd dat ik niet meer colorist was, omdat mijn temperament dat bepaald zou doen verwachten.’ Het tweede bepaalde zijn voorkeur voor de reproduktiekunst en met name voor de vooral Engelse houtgravures en litho's, die de illustratie en het tegenstuk vormden van het werk der grote 19de-eeuwse sociale-romanschrijvers. Zijn correspondentie met Van Rappard gaat voor een groot deel over de *Graphic*- en *Londen News*-platen van Herkomer, Green, Swain en anderen die Rappard en hij hartstochtelijk verzamelden en in wier werk en werkkring Vincent jarenlang zijn ideaal heeft gezien. In september '83 trok Vincent naar de Drentse venen. Het lag in de lijn van zijn neiging iedere gedachte tot zijn uiterste consequentie te voeren, dat hij zijn sombere palet met het grauw-op-zwart van het armzalig leven der veenarbeiders ging verduisteren, maar zijn vertrek was toch ook een vlucht voor de consequenties van zijn trouw aan de zielige en reddeloze vampier die Sien hem meer en meer bleek te zijn.

Vier maanden later vluchtte hij in een soort paniekstemming uit Drente weg en zocht nog weer eens een toevlucht in de oude pastorie te Nuenen, waar zijn vader nu stond. Alles was beter dan die Drentse eenzaamheid. Leeg en ontredderd had hij er zich gevoeld, nadat hij zelfs de armelijke namaak van een normaal mensenleven met vrouw en kinderen - ‘in een atelier hoort een wieg en een kakstoeltje’ - had moeten opgeven. De brievenstroom aan Theo zwelt aan in die vier maanden, hij klampt zich vast aan de enige mens die hem na staat en zijn lange betogen, dat Theo de zaak naar de duivel moet zenden en met hem schilder worden, zijn niet anders dan symbolische pleidooien om hem uit het vijandige kamp naar zich toe te halen. Want meer dan ooit tevoren gaat hij hier in Drente beseffen, dat hij alleen staat tegenover - de anderen, dat ook het volk, dat hij met zijn brandende liefde én zijn hunkerend verlangen naar veilige geborgenheid tegemoet trad, zich vervreemd van hem afwendt: ‘Eenzaamheid zeg ik en niet eens stilte, maar díé eenzaamheid - welk een schilder treft die in een onbegane streek door Jan en alleman wordt aangezien voor gek, moordenaar, vagebond etc. etc.’ Meende hij werkelijk, dat de argwaan der turfspitters de schilder gold of had hij in hun ontstelde blik de waanzin gespiegeld gezien?

De ontvangst thuis vol duldende vriendelijkheid en vergevensgezind uitzien naar zelfverwijt kon op Vincent geen andere indruk maken dan ‘angst om een grooten ruigen hond in huis te hebben. Hij zal met natte pooten in de

kamer komen - en dan hij is zoo ruig. Hij zal iedereen in de weg lopen. *En hij blaft zoo hard*. Het is een vuil beest - kortom.' Vincent van zijn kant 'toegevende, dat ik een soort hond ben, laat hen in hun waarde' en zo met ups en downs verdragen zij elkaar tot ds. Van Goghs plotselinge dood in maart 1885.

Van de omvangrijke produktie van deze twee Brabantse jaren, kennen wij slechts een deel: in hoofdzaak het werk dat Vincent in ruil voor zijn maandgeld aan Theo toezond, altijd weer hopende eindelijk iets verkoopbaars te leveren. Al wat bij zijn vertrek in Nuenen achterbleef, kwam op den duur bij een opkoper terecht en raakte verstrooid. Wat er overbleef doet duidelijk de taak zien die hij zich stelde of liever: wat de gestelde taak onder zijn handen werd. Zijn leven lang sterk gebonden aan zijn jeugdherinneringen en weinig bedacht op originaliteit, wilde hij het Brabantse boerenleven uitbeelden naar het voor hem grootste voorbeeld: Millet. Maar al werkende moet hij ervaren hebben, dat alleen 'het Brabant dat men gedróómd heeft' en dat hij de eerste weken in Nuenen 'de werkelijkheid soms al heel dicht bij' dacht, beantwoordde aan het landelijk monumententalisme van de meester van Barbizon. Zijn overgevoeligheid voor het tragische erkende in deze knoestige boeren en kromgegroeide wevers, deze gezichten die waren als de voorstudies in klei voor de eerste mens van een achteloos god, de tot slaven der dienstbaarheid geworden 'kinderen der natuur'. Na twee jaar ploeteren in het open veld in weer en wind, neergehurkt in de donkere achterhuizen der wevers, in zijn 'atelier', eerst zijn moeders mangelkamer, toen de zolder van de roomse koster, had hij dit Brabant in al zijn armelijke knusheid en trouwhartige bestialiteit gevat: de 'Aardappeleters'. Hij had deze mensen gevat en hij wist het: 'Het zou wel kunnen blijken, dat het een *echt boerenschilderij* is. *Ik weet dat het dat is*.' Maar wat had hij ermee bereikt? Zijn werk bleef onverkoopbaar en het Brabant dat hij op zijn wijze had willen nader komen, dat hij niet alleen maar als pittoresk had willen genieten, maar dat hij in zijn werk een stem had willen geven, week voor hem terug. De mensen wezen hem na als in Drente, de pastoor verbood zijn parochianen model voor hem te staan. Een korte liefdesgeschiedenis, nog schrijnender dan de vorige, had hem nog eens bitter doen ervaren, hoezeer hij van zijn eigen milieu vervreemd was: een vrouw uit een notabele familie, type van de vroeg-verdorde 19de-eeuwse oude-jongejuffrouw had een diepe genegenheid voor hem opgevat en de weinig verwende eenzame genoot van haar hartelijk meeleven, tot haar familie meende te moeten ingrijpen, wat haar in een zenuwcrisis bracht die op een zelfmoordpoging uitliep.

Met de dood van zijn vader, hoezeer ze ook van elkaar vervreemd waren, voelde hij een stuk van zijn jeugd verloren gaan. In die zelfde tijd brak de vriendschap met Van Rappard af. Gekweld door de eenzaamheid en de vijandschap van zijn omgeving ging hij in zijn brandende begeerte naar gemeenschap met mensen andere wegen zoeken: hij haakte naar het verloren gaan in de massa van de grote stad en - waar de 'gewone' mensen hem altijd weer afstootten - naar het contact met zijn medezonderlingen en kunstbroeders. Hij nam zich voor gelijk met zijn moeder in het voorjaar van '86 Nuenen te verlaten, maar het plan eenmaal gemaakt, had hij geen rust meer: in

Vincent van Gogh. Spinster, schilderij, Nuenen omstreeks 1884. *Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam*.

november '85 vertrok hij plotseling naar Antwerpen.

Het contact met andere schilders gaf hem een schok: zijn werk leek hem stijf ‘alsof ik 10 jaar cellulair had gezeten’. Uit het bonte leven der havenkwartieren waren de modellen voor het grijpen - voor wie over de paar franken beschikte om ze te betalen. Een werkkoorts grijpt hem aan. Hij verslindt modellen. Hij verslindt verf, linnen, penselen. In het museum verslindt hij het werk van Rubens. Er gaan noodkreten naar Theo, omdat er geen geld voor voedsel overblijft. En zodra er weer een brief met wat geld komt, gaat hij ‘op de modellenjacht’. Ten einde raad laat hij zich aan de academie inschrijven, waar hij gratis over modellen beschikt. 's Avonds werkt hij op de tekenklasse en daarna vindt hij nog weer modellen beschikbaar op een artiestenclub tot diep in de nacht. Na drie maanden moet hij Theo schrijven, dat hij volkomen uitgeput is. Deze raadt hem voorlopig naar Brabant terug te keren om dan in de zomer bij hem in Parijs te komen, maar Vincent die nooit kan wachten, wiens prikkelbare zelfstandigheid al in conflict is gekomen met de leraren van de academie en wiens gemeenschapsverlangen zich, teleurgesteld in de boeren, nu op de kunstbroeders richt die hij door Theo te Parijs hoopt te ontmoeten, verlaat plotseling Antwerpen en een met krijt aan het station gekrabbeld briefje bericht Theo zijn aankomst te Parijs.

Alleen uit de brieven uit Antwerpen kan men opmaken, dat de tijd daar doorgebracht een crisis in Van Goghs werk betekende, dat werk zelf bleef ook hier onbeheerd achter en ging vrijwel geheel verloren. Hoe die crisis in Parijs tot een omslag voerde, weten we uit het werk, maar hier, waar hij met Theo samen was, missen we de betogende en getuigende begeleiding der brieven.

Oppervlakkig gezien betekende die omslag, dat de schilder van de sombere gamma der ‘Aardappeleters’ zich plotseling gewonnen gaf aan de invloed der Parijse plain-air-schilders, zich zo dicht aansloot bij de impressionisten en neo-impressionisten, dat men hem, toen het werk uit zijn Franse tijd de aandacht ging trekken, met verloochening of onderschatting althans van zijn obscuur Hollands verleden, eenvoudig bij deze Franse scholen heeft ingedeeld. Uit de latere Nuenense en uit de Antwerpse brieven ziet men echter, dat dit proces veel eerder inzet, uit zijn Zuidfranse werk, hoe hij die invloeden zelfstandig, als de eigengereide Hollander, die hij bleef, verwerkte. Er is dadelijk iets polemisch in zijn eerste opmerking over ‘een school ik geloof van impressionisten, maar ik weet er niet veel van’, iets koppigs in de verdediging van zijn somber palet, met een beroep op Israëls, Delacroix, Rembrandt, tegen hun ‘helderheid’, die laat doorschemeren, dat die helderheid hem boeit, ja, zijn afgunst wekt. Eenmaal schrijft hij over een ‘terugkomen van zijn koper- en groene zeep-tonen’: ‘maar dat dit terugkomen ervan *hoop ik tweeledig* zal wezen, namelijk dat ik er sommige hoop te schilderen in lichter gamma, meer vleesch en bloed, maar evenzeer zoek naar iets nóg meer groene zeep- en koper-achtigs.’ Is het niet alsof hij zich zelf overtuigen wil, dat de keuze hem vrij staat, dat hij niet door zijn verleden, zijn ‘tien jaar cellulair’, zijn taak, zijn verantwoordelijkheidsgevoel, zijn schuld of hoe men het noemen wil gebonden is aan het grauw-op-grauw? En is het niet alsof hij met het

wegvallen van de pastorie los raakt van de last van zijn verleden en de vrijheid durft grijpen om zich te gaan meten met hen die in het licht leven?

Parijs. Een nieuw begin. Een wegduiken in de bonte menigte na de vereenzaming in het starende dorp. Een werveling van nieuwe indrukken: de stad, de mensen, de musea. En vooral: het moeizaam en vertraagde tweegesprek der brieven, dat aanzwol tot een veelstemmige, levende, sprankelende gedachtenwisseling met Theo en zijn vrienden, de jonge schilders. Hij gaf zich, wat duizelig en onwennig nog, gewonnen aan het licht. Hij schilderde bloemen, kleurige, stralende Seine-landschappen en nog eens bloemen, bloemen. 'Niet eigen,' dacht Theo, die hem zo vaak de bezwaren tegen zijn somber palet had overgebracht. In de 'entresol' van de zaak, waar 'ces messieurs' Theo als hij het niet te bont maakte, lieten betijen met zijn beschermelingen - men kon immers nooit weten! - in de entresol luisterde hij naar de wilde debatten, kwam ertussen met zijn doordachte volzinnen van Hollands gescandeerd Frans, loodzwaar van ernst en zweeg onthutst, wanneer de spot van een Gauguin, de ironie van een Toulouse Lautrec de zaak opeens in het gekke gooide. Want Theo mocht dan al naar Holland schrijven, dat Vincent zo veranderd was, 'veel opgewekter dan vroeger', hij hield zijn humorloze zwaarte, dwars en doordrijverig, waar hij op tegenstand stuitte, koppig-paradoxaal in zijn streven naar wat hij in de anderen voor alles bewonderde: het lichte, luchtige, vluchtige en - opnieuw vereenzamend in het groeiend besef, dat hij daarvan was buitengesloten. Zijn teruggedrongen verantwoordelijkheidsgevoel dat zich niet liet terugdringen, zijn onuitroeibare behoefte aan rekenschap had in zijn Nuenense vereenzaming al een neiging vertoond van de inhoud van zijn werk naar de vorm te verschuiven. Met name had hij voortbouwend op de kleurenwetten van Delacroix zich rekenschap trachten te geven van de verhouding der complementaire kleuren. De wetenschappelijke kleurontleding van Seurat in zijn pointilleringstechniek leek de logische consequentie van die gedachte en hij sloot zich enthousiast bij de neo-impressionisten aan. Hij ploeterde en 'sjouwde' op de weerbarstige fijne techniek, hij verdedigde star en driftig het nieuwe inzicht, maar zo hij al wilde, hét wilde niet. Van zijn eerste stap in Mauves atelier af was het nu eenmaal zijn noodlot altijd weer deemoedig en vol kleinheidsbesef van de anderen te willen leren, te worstelen met hun voorbeeld en voorschrift tot hij in verzet en opstand daartegen zich zelf - en de eenzaamheid vond. Ook tegen Parijs kon dat verzet niet uitblijven; de arme Theo, wrijfpaal van al zijn geprikkeldheid, teleurstelling, verontwaardiging, woede, leed er dagelijks onder, verdroeg met onuitputtelijk geduld zijn consequente onredelijkheid en volhardde in zijn moeilijke dubbelrol van Vincents enige waarachtige medestander én mede ter wille van Vincent de dienaar van zijn ergste vijanden, 'ces messieurs' de 'tulpenhandelaars', die geen woord van waardering voor zijn werk over hadden. Parijs dat hem vrienden en aanspraak, onderricht, een beetje succes en eindelijk enige bestaanszekerheid had moeten verschaffen - ook Parijs bleek een mislukking. Zijn schuw geworden gemeenschapshonger vluchtte in het verleden en in de illusie. Parijs werd weer de stad, de stenen-woestijn, het asfalt, de wereld van gedenatureerde boulevard-mensen die

hem deed snakken naar buitenlucht en groen, maar de eenheid met de in de aarde gewortelde mens, met de boer zocht hij niet meer. Hij wilde niet alléén vluchten, maar voor zijn vrienden, de arme, niet-geslaagde impressionisten, de ‘arme Parijse huurrijtuigpaarden’ wilde hij een toevlucht scheppen in de zuivere lucht. Avond aan avond tot diep in de nacht sleepte hij Theo mee in zijn roes van wijn en illusies. In een gemeenschap van kunstenaars zouden ze zich nauw aaneensluiten tegen de winzucht der tulpenhandelaars, simpelweg botje-bij-botje doen en hun inkomsten delen, over de hoofden der Goupils heen de gewone mensen bereiken en hun leren de schoonheid lief te hebben door hun niet tegen collectioneursprijzen, maar tegen een redelijk handwerkersloon iets werkelijk moois in huis te brengen. Ze zouden de boer opgaan met hun werk, met een woonwagen als ketellappers en kermisklanten, met twee wagens, met een trein van wagens op den duur en ze zouden de wereld veroveren...

Intussen ging hij voort met schilderen, zoeken en schilderen; in zijn laatste Parijse jaar zijn het vooral portretten, onder andere dat van ‘père Tanguy’, het doorgewinterde verfhandelaartje tegen een achtergrond van de tere Japanse prenten, die hij zo bewonderde.

In februari '88 werd Parijs hem te zwaar, weer vluchtte hij, maar niet naar Brabant of Drente terug, zoals hij vroeger wel had overwogen, maar naar de bloeiende tuin van Zuid-Frankrijk in de lente. Zijn richting werd als altijd meer bepaald door wat hij ontliep dan door wat hij zocht, maar op de achtergrond van zijn verlangen om van het asfalt weg te komen, leefde toch de gedachte van de toevlucht voor de vrienden en zodra hij in Arles een eigen huisje had kunnen huren dat hij heldergeel het verven, zag hij naar huisgenoten uit. Toen in het najaar de eerste zich aanmeldde, had Vincent, zoals telkens weer in een nieuwe omgeving, een periode van verhevigde activiteit achter de rug. Bevrijd van het drukkende voorbeeld van alles wat hij in Parijs zijn meerdere achtte - en dat was veel - had hij in een niet te stuiten stroom, een lavastroom van werk, zich zelf teruggevonden. Portretten, interieurs, stillevens, maar vooral landschappen van de uitbundige lentebloei en de verzengende zomer van het zuiden, waarin de nieuw-veroverde kleur gebleven is en nog steeds aan rijkdom wint, maar de vorm en het zoeken naar de vorm niet meer domineert, waarin terugkeert, wat hij zelf in zijn Haagse beginjaren als het meest eigene in zich zelf erkend en het ‘figuurachtige’ genoemd had: het dramatische. Uit de deemoedige nadoener der Fransen komt opnieuw de Hollander boven, die Franse mensen en Franse landschappen schildert zoals geen Fransman het zou kunnen. De Franse impressionisten voerden hun picturale stamboom op de grote Hollanders terug. Maar alleen de Hollander onder hen toonde zijn wezenlijke verwantschap met die grote traditie van een bezield en bewogen, een ‘demonisch naturalisme’.

De eerste bezoeker van het gele huis vond een Vincent die zich voor de zoveelste maal door roofbouw had uitgeput en van zich zelf schreef: ‘Ik ben niet ziek, maar... ik ben weer eens vrijwel toe aan het geval van waanzin van Hugo van der Goes op het schilderij van Emile Wauters.’ En die eerste bezoeker was Paul Gauguin, een man van koude hartstocht, een man, in wie

Vincent van Gogh. Wijngaard in Auvers, gewassen tekening, Auvers 1890. *Rijksmuseum Vincent van Gogh, Amsterdam*.

niet alleen Vincent verreweg zijn meerdere zag, maar die zelf ook volkomen overtuigd was van zijn superioriteit tegenover de schutterige Hollander. Vincent, zodra zijn werkroes even verslapte, lijdende onder een eenzaamheid, die geen andere gezelligheid kende dan die van het bordeel en van een praatje in de kroeg met zijn enige vriend naast Theo, de postbode Rolin, keek vol verlangen naar Gauguins komst uit, maar ook vol onderdrukte vrees: als hij nog een 200 fr. in materiaal had kunnen steken, schreef hij aan Theo, zou hij meer gedaan hebben voor Gauguin kwam, 'nu heb ik in ieder geval zoo hard als ik kon doorgezet met dat waar ik aan bezig was, in het grote verlangen hem wat nieuws te kunnen laten zien en niet zijn invloed te ondergaan (want hij zal zeker invloed op mij hebben, hoop ik) vóór hem ontwijfelbaar mijn eigen oorspronkelijkheid te kunnen aantoonen.' Gauguin die aan Theo schreef zijn broer 'een beetje overspannen' te hebben aangetroffen en dat hij hem wat hoopte te kalmeren, was daar zeker de man niet naar. Zijn ironische verachting voor alles wat Vincents enthousiasme wekte, voor het bewogene, het pathetische, voor zijn deemoed, zijn worstelen met engelen en demonen maakte de eindeloze gesprekken, die schijnbaar altijd over theorie en praktijk van de schilderkunst liepen, tot een felle verholen strijd die Vincent meer en meer opwond, te meer nog waar ze altijd uitliepen op een onverschillig gelijk geven van Gauguin: 'Brigadier, vous avez raison.'

Maar het is duidelijk, dat deze groeiende spanning het proces slechts verhaast, niet veroorzaakt kan hebben. Nog voor het jaar ten einde was, verloor hij zo kennelijk zijn zelfcontrole tegenover Gauguin, dat deze het geraden vond naar een hotel te verhuizen. Dadelijk daarop beging hij in een aanval van zinsverbijstering de daad die 'de rare schilder' tot 'de gek van Arles' maakte: vervolgd door de herinnering aan de een of andere plagerij waarschijnlijk sneed hij zich zelf een stuk van een oor af en bracht het aan een vrouw in een bordeel. Theo, telegrafisch gewaarschuwd, vond hem in een hevige zenuwcrisis in het ziekenhuis te Arles. Een paar weken later werd hij 'genezen' ontslagen, maar zijn ondergang was bezegeld en alle krachten die hem naar de afgrond dreven, grepen in elkaar en versnelden hun tempo. De deemoed waarmee hij er zich in geschikt had een gedeclasseerde, een arme sloeber, een paria te zijn, ja, die die vernedering zelfs gezocht had, deed hem ook gelaten het schandmerk van de arme gek aanvaarden, maar wat zijn steeds weer gegriefd en nooit verhard gemeenschapsverlangen niet verdroeg, dat was de wrede nieuwsgierigheid van het te hoop gelopen onverstand, het schervengericht van de in paniek geraakt brave burgers van Arles en hij vluchtte in zijn laatste gemeenschap: die van het krankzinnigengesticht te Saint-Rémy. Ds. Salles van Arles die Vincent naar Saint-Rémy bracht, schreef getroffen aan Theo over het rustig aanvaarden van het onvermijdelijke, waarmee hij deze insluiting tegemoet ging, maar was deze insluiting bij de onredelijken niet een desperate poging de al te zware last der verantwoording uit te sluiten?

Hij bleef er een jaar, waarin de crises met tussenpozen van enkele maanden terugkeerden. Daar tussendoor werkte hij frenetiek als altijd in een als 'atelier' ingerichte kamer van het weinig bloeiend gesticht, in de sombere

tuin, soms ook buiten vergezeld van Frabu, de bewaker wiens trotse houding van ‘oude Spaanse edelman’ in een van zijn mooiste portretten werd vastgelegd. Soms, opgesloten, wierp hij zich op zijn laatste mogelijkheden: het uitzicht uit het venster en het zelfportret. Zijn stemming rees en daalde, maar ook onder de meest hoopvolle beschouwingen over het voorbijgaand karakter van zijn ziekte, loert de angst en de wanhoop. Zijn gezichtskring krimpt in, reikt ten slotte niet veel verder meer dan zijn werk, een doel in zich zelf en een krampachtig volgehouden manifestatie van zijn beheersing der demonen, de felheid van de brandende kleurenorgie van Arles dooft langzaam uit, zijn visioenen drijven hem terug naar het verleden, soms naar de zonnige herinneringen van Zundert waar hij ‘iedere kamer, ieder pad, iedere plant in de tuin, de omstreken, de velden, de buren, het kerkhof, de kerk, de moestuin, tot de vogelnesten in de acacia's’ terugziet, maar ook de godsdienstige tobberijen keren terug ‘verward en gruwelijk en zoo als ik er in het Noorden nooit gehad heb.’ Hij is bang voor godsdienstwaanzin en het is als een zelfkwellend toegeven aan de machten der duisternis, wanneer hij Theo vraagt hem de figuur-tekeningen uit zijn Nuenense tijd op te sturen, om de ‘Aardappeleters’ nog eens over te doen: ‘Dat schilderij moet nu helemaal zwart zijn.’

In mei 1890 werd hem ook de toevlucht van Saint-Rémy een gevangenis: hij werd er zich van bewust, hoe zijn laatste restje zelfbesef verschrompelde in een omgeving waar zijn werk als een getolereerde uiting van zijn waanzin werd aanvaard, in de gemeenschap der arme verdwaasden die geen gemeenschap, maar een redeloze kudde zonder onderling contact was, en poogde zich daaraan te ontrukken. Theo, de onuitputtelijke, vond hem een toevlucht in Auvers-sur-Oise onder toezicht van de kunstzinnige arts Gachet. Een kort respijt. Zijn aandacht verruimde zich met weer, zoals vroeger in een nieuwe omgeving, maar verfriste zich als het ware in het contact met de belangstellende dokter, met Theo's jong gezin waarmee hij op de doorreis te Parijs had kennis gemaakt, met het golvende, blonde landschap, zoveel minder tragisch dan dat van het zuiden: ‘Ik voor mij’, schreef hij in een laatste brief aan zijn moeder, ‘ben geheel geabsorbeerd in die onafzienbare vlakte met korenvelden tegen de heuvels.’

De weerkerende spanning tegen het midden van de zomer laat zich uit zijn voortjagende produktie aflezen: zware onweersluchten dreigen boven de idylle van een vervallen boerderijtje, het koren begint wild te golven, zwarte stormvogels kolken erover heen - als een pijnlijk vertrokken glimlach het primitief-bonte beeld van het gemeentehuisje van Auvers in 14 juli-tooi.

Dan, met de demonen van de waanzin op de hielen een laatste vlucht: buiten in het veld jaagt hij zich een kogel in het lijf. Maar ook de dood wendt zich af, als hij hem met uitgestrekte handen tegemoet treedt. Tegen zijn verbod waarschuwt dr. Gachet Theo. Nog twee dagen ligt hij op zijn bed, rookt zijn pijp en kijkt naar zijn schilderijen die Theo telkens anders moet ophangen. ‘Ik wilde dat ik zoo kon heengaan.’ In de vroege morgen van de 29ste juli 1890 werd hem deze éne wens althans vervuld.

De laatste brief, die Theo bij hem vond, bevatte behalve het stereotiep bedankje voor gezonden geld deze woorden: ‘nog eens zeg ik je, dat ik je altijd

zal beschouwen als iets anders dan een gewone Corot-koopman, dat je door mijn bemiddeling deel hebt aan het voortbrengen zelf van bepaalde doeken die ook in den ondergang hun rust behouden.'

Theo kon zich niet los maken van zijn 'bemiddelaar'. Zijn verslagen geest dwaalde hem na, zijn lichaam volgde willig. Een half jaar later had de dood hen voorgoed verenigd.

Een paar maanden voor Vincents dood was in de *Mercure de France* het eerste waarderende woord over zijn werk verschenen van de hand van Aurier. Maar de algemene erkenning won slechts langzaam veld en het zou tot 1905 duren voor de rusteloze ijver van Theo's weduwe bereikte, dat er in een museum in zijn vaderland een tentoonstelling van zijn werk werd ingericht, het eerste begin van wat een ware cultus van het werk en de persoon van de grote onbegrepene zou worden.

Toch moet voor geen onbegrepene nadrukkelijker dan juist voor Van Gogh de niets zeggende 'verklaring' worden afgewezen, dat hij 'zijn tijd vooruit' zou zijn geweest. Over een halve eeuw afstand gezien, doet ons nu de schilderkunstige vernieuwing in zijn werk aan als tamelijk incidenteel en voor een groot deel beheerst door zijn minderwaardigheidsgevoel tegenover alles wat met aplomb een nieuwe theorie verkondigde. En ook de gedachtenwe-reld, die we én uit zijn werk én uit zijn brieven kennen, is niet die van een nieuwlichter. Integendeel, het treft ons telkens weer en het wekte de spot van zijn Parijse kameraden, dat hij bij al zijn afkeer van wat verstard en gemechaniseerd, verdord en verschrompeld was, bij zijn weinig gedifferentieerde overtuiging, dat hij 'aan de andere kant van de barricade' tegenover de zatte bourgeoisie stond, toch zich nauw verwant voelde aan de geest van naar het scheen overleefde ouderen als Dickens, Hugo en Eliot en van de grote romantische en landelijke Franse schilders.

In het, zij het nog beperkte, perspectief van een halve eeuw is voor ons die verwantschap begrijpelijker - en toegankelijker. In het 'altijd figuurachtige' van zijn schilderijen en tekeningen, in de hardnekkig-stamelende mensenliefde van zijn brieven, spreekt onmiddellijk en ontroerender dan waar ook het inzicht, waarmee de 19de eeuw de mensheid verrijkte en waarvan wij nu dwars door de antithesen van partijen en richtingen heen de groei kunnen volgen: het zondebesef dat christenen en ontkerstenden delen, de tragisch-optimistische wetenschap, dat wij zelf verantwoordelijk zijn voor het lot van dat vreselijk en meelijwekkend wezen dat mens heet.

Hendrik Petrus Berlage

Bouwmeester der beurs*

Was glänzt ist für den Augenblick geboren
Das Echte bleibt der Nachwelt unverloren.

Geen aantrekkelijker kunst voor de cultuurhistoricus dan de bouwkunst. Zo ergens het door hem veronderstelde verband tussen de materiële mogelijkheden en het geestelijke gebaar aantoonbaar is, dan in deze stoffelijkste aller kunsten. Elk bouwwerk, gebonden als het is aan een opdracht uit de maatschappij, is een compromis tussen middelen-en-materialen die deze bood, en droom-en-denken van zijn bouwer. Daarom zou men ook, gesteld, dat we van de hele geschiedenis der mensheid geen andere getuigenissen over hadden dan de monumenten der bouwkunst, haar gang toch in grote trekken kunnen reconstrueren. Zij zou blijken gegaan te zijn van hol tot hut, van hut tot huis; van boerenhoeve tot kasteel, van kasteel tot paleis; van tempel tot pagode, moskee en kerk; van wachthok tot fort, vesting en kazerne; van boetje tot werkplaats, van werkplaats tot fabriek; van smidse tot machine-hal, van wisselbank en winkel tot kantoor-, bankgebouw, supermarkt en beurs, van keet tot pakhuis, magazijn en silo, van schuur tot schouwburg en filmtheater. Waarin is de macht der Egyptische farao's beter uitgedrukt dan in hun piramiden, van die der Romeinse cesaren dan in hun amfitheaters, mausolea en triomfbogen, van die der geestelijkheid dan in haar kloosters en haar kathedralen, van die van de adel dan in zijn kastelen en paleizen, van die der burgerijen dan in hun belforts, stadhuizen, partriciërswoningen en buitenplaatsen, van die der arbeiders in de ruime tuinsteden die hun krotwoningen meer en meer komen vervangen? Of dat althans zouden moeten doen.

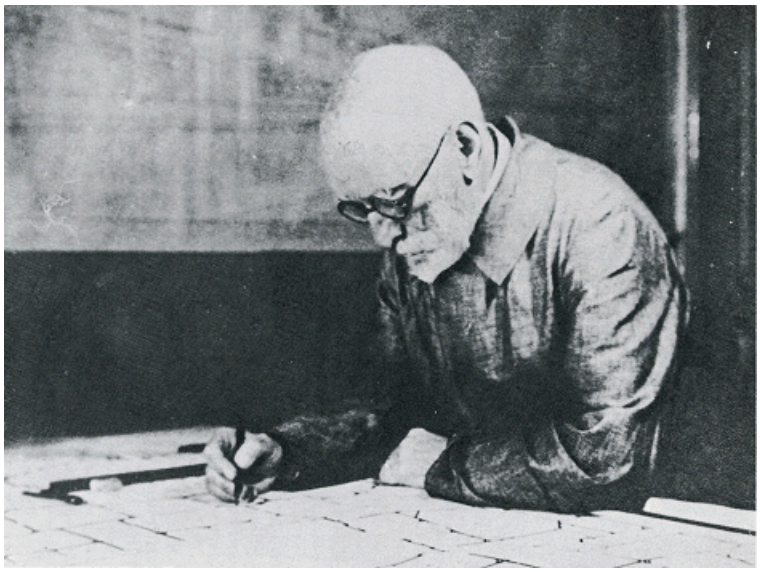
Ook in Nederland zouden alleen al uit de overblijfselen der bouwkunst geledingen van binnen en verbindingen naar buiten af te lezen zijn. Nog toont het type van de boerderij te onzent in grote trekken waar eertijds Friezen, Franken en Saksen woonden, nog zien we aan de gebruikte steensoort bij de kerkbouw, dat in de middeleeuwen Holland even ver gelegen was van Limburg als van Overijsel en Friesland. Nog wijst de bouwtrant van de woningen in ons land op eigenaardigheden van onze volksaard, die het gevolg van een geheel eigen ontwikkeling zijn. De zogenaamde Hollandse renaissance die geen andere oorsprong heeft dan ons gebrek aan natuursteen en in haar onvolprezen afwisseling van wit en rood van de nood en deugd heeft gemaakt, heeft haar uitstralingen tot zelfs in Noord-Duitsland en Scandinavië toe. Maar tegelijkertijd wijzen onze grote gebouwen op even onmiskenbare invloed van buiten: Romaanse basilieken, gotische kathedralen, Vlaamse stadhuizen; Engelse, Duitse, Franse, Italiaanse, later ook Zweedse stromingen tot zelfs in de jongste tijd toe. De geschiedenis van de Utrechtse Dom bijvoor-

beeld is zozeer een internationale aangelegenheid geweest, dat het aan de scherpzinnigheid van professor Tenhaeff gelukt is, uit de rekeningen van de Dom de ingewikkelde internationale geldverhoudingen van die dagen ten dele op te klaren. Is er sprekender getuige voor het Nederlands geestesmerk: openstaan voor invloeden uit den vreemde, maar deze steeds tot iets eigens verwerken, dan niet alleen die Dom, maar onze hele bouwkunst?

Laten we dit, voor zover de ruimte het toelaat, íéts preciezer bezien: het verwerken van vreemde invloeden tot iets eigens is ook typerend voor Berlages kunst. We kennen, in Limburg Romaanse kerken in groefsteen opgetrokken, maar we kennen ook in Friesland en Groningen, waar men geen groefsteen had, basilieken waar baksteen als bouwstof is gebruikt. Zij zijn kleiner, maar het nieuwe materiaal bood hun bouwmeesters noodgedwongen nieuwe mogelijkheden, zowel wat constructie als wat versiering betreft. Hetzelfde geldt voor de vroeg-gotische kerken in die streken.

Geheel een eigen type vertonen de Nederlandse kerken in de jonge steden uit de veertiende eeuw: de beuken even hoog opgetrokken als het schip en alles overdekt met houten tongewelven op slanke zuilen. En men behoeft niets van gotiek af te weten om de toren van de Dom te Utrecht met geen andere te verwarren. In de vijftiende eeuw, als de steden zo rijk worden, dat de stadskeuren stenen gebouwen gaan voorschrijven en deze de oude houtbouw meer en meer gaan vervangen, dringt de Nederlandse kleurgevoeligheid ook in de burgerlijke bouworde door. Het is de afwisseling van gebakken en gehouwen steen die het kleureffect oplevert, op grond waarvan de lateren van ‘oud-Hollandse’ stijl zijn gaan spreken. Zij zal wel geboren zijn uit de behoefte om het materiaal van verbrande of afgebroken gebouwen zo economisch mogelijk weer te gebruiken, ja, het is zelfs aannemelijk, dat de bouwmeesters van toen, immers steenhouwers van hun vak, van baksteen niet dan gedwongen gebruik gemaakt hebben, maar is de schoonheid er een grein minder om? Een ieder zal in de stadhuizen van Middelburg, Veere en Gouda Bourgondisch-Vlaamse voorbeelden herkennen, maar evenmin zal iemand het eigene erin ontkennen.

Niet anders is het met de renaissance in de zestiende eeuw; Italiaanse navolging voorzeker, maar toch naar 's lands gelegenheid ‘verduitst’. Hans Vredeman de Vries wiens architectonische plaatwerken de bouwkunst hier uit het eerste kwart der 17de eeuw nog beheersten, was een echte internationalist. Leeuwarder van geboorte wel, was hij niettemin van Duitse afkomst. Hij leerde bij de Vlaming Cornelis de Vriendt en in Mechelen bij Pieter Coeck van Aalst en zwierf later half Europa door. Zijn ideaal is de Romeinse schrijver over bouwkunst Vitruvius, wiens boek hij ook bewerkte, alsmede de Italiaan Serlio, maar wordt nochtans niet iedere vreemdeling die een onzer steden bezoekt, door het volstrekt eigen karakter daarvan zowel in aanleg als bouwtrant getroffen? Lieven de Key is nog minder een Nederlander dan Vredeman de Vries. In Gent geboren, vanwaar zijn ouders om den gelove naar Engeland uitweken, was hij de dertig al gepasseerd, toen hij zich in Haarlem vestigde. Is er nochtans levendiger afwisseling van houw- en baksteen, op het onrustige af, denkbaar dan zijn Vleeshal aldaar? Kan men zich

Hendrik Petrus Berlage, in 1929. *Erven H.P. Berlage, Den Haag. Foto E.E. Strasser*.

dit gebouw voorstellen in een andere dan een Hollandse stad? Pas bij Hendrick de Keyser, in Utrecht geboren en leerling van de Utrechtse architect en beeldhouwer Cornelis Bloemaert, behoeft het ons niet meer te verbazen, dat zijn werken een Nederlands karakter dragen. Maar hoe volledig is dan ook alles wat wij ons in het eerste kwart van de zeventiende eeuw bij de Republiek denken in die volmaakte Amsterdamse Westerkerk uitgedrukt.

Daarna wordt het anders. Jacob van Campen is waarlijk geen minder bouwmeester dan Hendrick de Keyser. Maar de rijkdom van de Republiek ten tijde van Frederik Hendrik eiste andere uitdrukkingsmiddelen dan de geestige rood-witte topgeveltjes of zelfs dan de Vleeshal en de Westerkerk. Zelfs deze, hoe sober en streng ook, had nog iets liefelijks en grilligs. De staatsie van het stadhouderlijk hof en de deftigheid der regenten vonden hun ideaal in de klassieke stijl van Palladio. Van Campen, zelf grand-seigneur als heer van Randenbroek, werd hier zijn ‘vertaler’. Zijn eerste huis bouwde hij in 1626 voor de schatrijke Koymans aan de Keizersgracht tegenover de Westermarkt (nu Ir. Lely-lyceum), later onder andere dat voor Constantijn Huygens aan het Plein in Den Haag, waarmee we al in de hofsfeer zijn: het Mauritshuis is eveneens van hem, alsook het nu verdwenen paleis Honselaarsdijk. Zijn meest grootse schepping blijft echter het nieuwe stadhuis van Amsterdam, dat hij in 1647 ontwierp en waarvan de bouw tot 1654 onder zijn toezicht stond. Het zal er in die dagen in zijn blanke natuursteen - want baksteen was uiteraard beneden Van Campens waardigheid - ietwat protsig gestaan hebben hoog boven zijn nog klein-16de-eeuwse omgeving. Maar indrukwekkend was het. Een monumentaler en imposanter gebouw is heel Nederland nog altijd niet rijk en zijn bouwmeester had een plaats in ons boek stellig verdiend en hij zou hem even stellig gekregen hebben, wanneer in die zeventiende eeuw niet anderen nóg eerder de aandacht opgeëist hadden.

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw wint langzamerhand, als op alle cultuurgebieden, ook in de bouwkunst de Franse invloed veld. Noch de gebroeders Vingboon, noch de Vennecools, vader en zoon, konden hem tegenhouden. In 1685 vestigde Daniel Marot zich in Den Haag. Uitgeweken voor Lodewijk XIV voerde hij hier niettemin de bouwstijl van zijn vervolger in. Maar zelfs in de achttiende eeuw die men kortweg de Franse kan noemen, en voor welker rijkdom geen materiaal te ver of te kostbaar was, dwingen zowel historische als natuurlijke omgeving van de architecten tot meer dan slaafse kopie van Franse voorbeelden. Bij alle ontlening waren zij als voorheen op hun eigen vindingrijkheid aangewezen en zij faalden daarin evenmin als vroeger. Ofschoon hier, gelijk trouwens in bijna heel Europa in die eeuw, alle Lodewijkstijlen achtereenvolgens toepassing vonden, zijn zij hier meer dan elders tot iets eigens geworden. Binnenarchitectuur, meubelen sierkunst volgden nog het dichtst de buitenlandse krulsmaak, maar zowel de statige grachthuizen, als de heerlijke buitenplaatsen met hun even statige als sierlijke inrijhekken, behielden het oude type. Niemand kan zich deze in Frankrijk denken, al was het alleen door de ten slotte toch weer bescheiden afmetingen, die echt-Franse praal verboden. Een onbedrieglijk maatgevoel hield ondanks alle weelderigheid van die verblijven het extravagante en

exuberante binnen de perken van het Hollandse landschap en de Hollandse ingetogenheid.

Pas in de negentiende eeuw verliest die ingeboren zekerheid terrein. Terwijl in de achttiende eeuw het gevoel voor de traditionele verhoudingen ook van de simpelste boerenhoeve nog iets ambachtelijk goeds had gemaakt, ging nu, met zoveel andere, ook deze traditie teloor. De Nederlandse architecten zoeken het overal: in het Franse ‘empire’ en neoclassicisme, in de neogotiek en in een hele staalkaart van herinneringen aan Hollandse, Franse en Italiaanse renaissance. Maar achter dat zoeken schuilt geen kracht, slechts onvermogen. Droger bouwsels dan bij voorbeeld het oude stadhuis van Rotterdam of de oude Koopmansbeurs van Amsterdam, door Zocher in 1840 begonnen, had Nederland nooit gekend. Of het moesten de oudste spoorwegstations zijn die zich ook zo goed en zo kwaad als het ging als Griekse tempels vermomd hadden. Er verrijzen verder gebouwen, die eveneens overal elders hadden kunnen staan, zoals het Amstelhotel of het voormalig Paleis voor Volksvlijt (omstreeks 1860). Te merkwaardiger omdat de bouwer van beide, C. Outshoorn, stellig een bekwaam architect was wie men noch een zuiver gevoel voor verhoudingen noch voor de mogelijkheden van nieuw materiaal: (giet) ijzer en glas, ontzeggen kan.

Een begin van herleving danken we aan P.J.H. Cuypers. In 1827 te Roermond geboren, vertegenwoordigt hij voor zich alleen één facet van de katholieke emancipatie. Leerling van Viollet-le-Duc, de hartstochtelijke vereerder der Franse gotiek, zou ook hij zelf nooit anders bouwen dan in neogotisch-renaissancistische stijl. Hem dit te verwijten, schijnt echter misplaatst. Ten eerste was zijn tijd er niet naar om de overtuiging te doen rijpen, dat élke imitatie-stijl uit den boze is, ten tweede moet men toegeven, dat indien men dan een stijl imiteert, men moeilijk een betere kan kiezen dan de gotiek en ten slotte had juist déze keuze voor de katholiek meer het karakter van een voortzetting dan van een navolging, wat in het resultaat ook duidelijk zichtbaar is. Om de verhouding van Cuypers tot de gotiek uit te drukken doet men dan ook beter van inspiratie dan van imitatie te spreken. De katholieke beweging was er een in opkomst. De behoefte aan katholieke bedehuizen leek wel onuitputtelijk en het is gemakkelijker de steden van enig belang op te sommen, waarin Cuypers géén dan die waarin hij er wél een gebouwd heeft. En het moge waar zijn, dat zijn Rijksmuseum en Centraal-Station, beide in 1885 voltooid, voor het moderne besef noch een station noch een museum zijn (in vergelijking b.v. met het nieuwe Museum Boymans in Rotterdam van Van der Steur en het Amstelstation in Amsterdam van Schelling), als gebouwen bleken zij, zowel wat ambachtelijke constructie en gevoel voor verhoudingen, als uitwendige vormgeving betreft, toch niet zo licht te overtreffen.

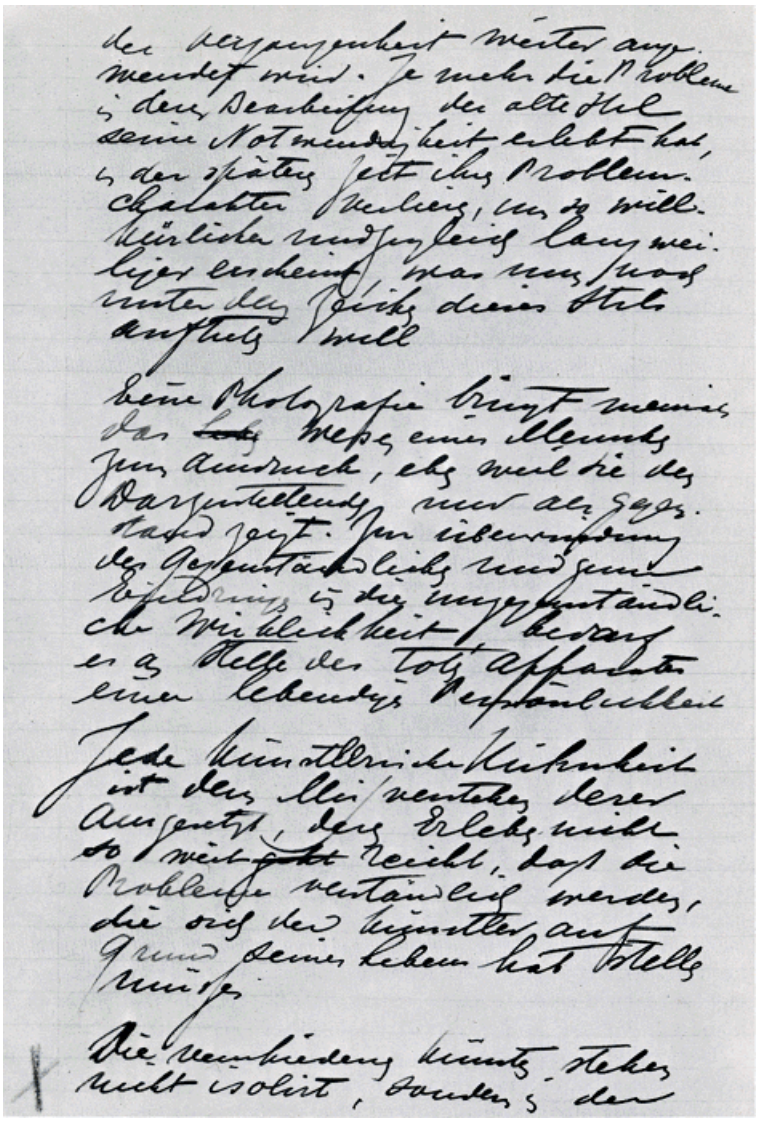
Zonder Cuypers geen Berlage. Men vatte deze uitspraak echter niet zó, dat de laatste constructie, verhoudingen en vormgeving van zijn bijna dertig jaar oudere vakgenoot heeft afgekeken, noch zó, dat het streven naar samenwerking tussen bouw-, beeldhouw-, schilder- en sierkunst, dat Berlage kenmerkte, zich ook bij Cuypers reeds vertoont en dit bij beiden wortelt in hun

religieus eenheidsbesef. Neen (hoeveel waars er in het voorgaande mag schuilen), wij bedoelen omgekeerd, dat juist zijn verzet tegen Cuypers' manier, Berlage de kracht tot een eigen manier heeft geschonken. Immers juist de voortreffelijkheid van Cuypers maakte Berlages strijd tegen diens idealen te noodzakelijker en te moeilijker, maar daarom ook te heviger en de overwinning op hem te schoner, zoals in het algemeen een tegenstand zijn formaat ontleent aan datgene waar het tegen staat. Zo werd verzet tegen het bestaande de zin van Berlages leven, toen hij in 1881 naar zijn vaderland terugkeerde. Was hij dan inderdaad de revolutionair die men wel in hem gezien heeft? Ja en neen. Ja, voorzover niemand in de Nederlandse architectenwereld met roekelozer rechtzinnigheid zijn eigen wegen is gegaan in een tijd, toen de mode nog het omgekeerde eiste; neen, voorzover zijn inborst eer weifelend en zacht, dan zelfverzekerd en hard was.

Maar stuiten wij misschien juist bij deze innerlijke tegenspraak in Berlage op iets voor hem wezenlijks? Is het niet vreemd, dat iemand als hij, die telkens weer blijk heeft gegeven tegen de stroom te kunnen oproeien, die tegenwerking, afgunst en hoon zelfs gelijkmoedig heeft kunnen trotseren, ons tegelijk in het weinige dat er over zijn persoon geschreven is, wordt afgeschilderd als iemand die telkens bereid is aan zich zelf te twijfelen, en die waardering toonde zowel voor de aanhangers van de oude richting waar hij tegenover stond, als voor die van de na hem gekomenen, die tegenover hem stonden?

Was dit de enige innerlijke tegenspraak, men zou haar kunnen verklaren door de veronderstelling, hetzij van een zeldzame grootmoedigheid, hetzij van een welhaast christelijke deemoed, of ten slotte van een bijna legendarische wijsgerigheid tegenover wereldse zaken. Maar deze veronderstelling zou, ook als zij juist was slechts een nieuwe tegenspraak openbaren. Het beroep van architect onderscheidt zich nu eenmaal van andere kunstenaarsberoepen daarin, dat hij die het uitoefent, onvermijdelijk gedwongen wordt, zich ook met de zakelijke kant van de verwerkelijking zijner schepping te bemoeien. Zijn materialen moet hij niet alleen kennen, maar ook keuren; zijn principalen moet hij zijn plannen niet alleen overhandigen, maar hij moet ook met hen onderhandelen en in wat we van Berlage weten is niets dat er op wijst, dat hij in dit zakelijk opzicht te kort zou zijn geschoten. Koopmanschap is dat echter nog niet. Dit was hem vreemd. Zijn betrekking tot Kröller is hij juist aangegaan in de wat naïeve verwachting zich dan geheel aan zijn kunst te kunnen wijden.

Bovendien zijn er nog frappanter tegenstellingen in hem, dan dat hij revolutionair in zijn werk en niet-revolutionair van temperament was, dat hij zeker kon zijn van de weg die hij te gaan had en tegelijk aan zich zelf twijfelen kon, dat hij dromerig en tegelijk toch ook weer zakelijk was. Er is ook een tegenstelling, en een zeer markante, tussen de aard van zijn opdrachten en zijn levensbeschouwing en dat zowel in esthetische als in ethische zin. Wat hij het liefst zou hebben willen scheppen zijn gemeenschapsgebouwen, terwijl zijn opdrachtgevers voor het overgrote deel particulieren waren. Het eerste blijkt uit zijn onuitgevoerde projecten zoals de ‘Fantasie’ van 1888 (3), het schetsontwerp voor een ‘Mausoleum’ van het volgend jaar (5), het ontwerp voor

Het handschrift van Berlage. *Erven H.P. Berlage, Den Haag*.

het ‘Vredespaleis’ van 1907 (76), zijn idee voor een ‘Tentoonstellingsgebouw’ uit hetzelfde jaar (87), voor het ‘Beethovenhuis’ van 1908 (77), voor het ‘Wagnertheater’ 1910 (84), zijn ontwerp gebleven ‘Kunstenaarshuis’ te Amsterdam van 1912 en vooral zijn ‘Pantheon der mensheid’ (128-136) uit het tweede jaar van de Eerste Wereldoorlog.

Wat hij in werkelijkheid gebouwd heeft, zijn voornamelijk winkelpanden, kantoorgebouwen, villa's en vooral de Koopmansbeurs. De uitgevoerde gemeenschapswerken zijn daarentegen betrekkelijk zeldzaam. Men kan er met wat goede wil (want ook hier waren zijn principalen particulieren), de enkele woningblokken toe rekenen, zoals die in de Transvaalbuurt van 1912-'13 (106-110), die over het IJ in 1914 of die in de Indische buurt, 1915 (111-112) en vooral het Mercatorplein van tien jaar later 1925 (184-187) waarvan, helaas, het overwegend ‘accent’, de toren, om technische reden sindsdien is afgebroken. Alle in zijn geboortestad Amsterdam. Waarbij we intussen niet mogen vergeten, dat deze ontwerpen met hun doordachte ruimte-indeling wezenlijk tot de verbetering van de behuizing der beter betaalde arbeiders heeft bijgedragen.

Iets meer nog van gemeenschapsgebouwen hebben, gelet op de opdrachtgevers, enkele complexen voor woningbouwverenigingen, onder andere die aan de Transvaalstraat en Ringkade (106-109), zijn gebouw voor de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond van 1899 (56-59) en dat voor de arbeiderscoöperatie Voorwaarts van 1906 (73). En, gelet op het doel, het eers te kerkje der Christian Scientists aan de Banstraat in het Park Zorgvliet in Den Haag 1925, (181-183). Voor de overheid gebouwd zijn alleen de twee Amstelbruggen tegenover de Ceintuurbaan en tegenover de Vrijheidslaan. Voor haar gemaakt alleen de uitbreidingsplannen voor verschillende steden als de twee voor Amsterdam-Zuid, het eerste van 1902 (137), het tweede van 1915 (138, 142, 143, 146, 147), dat voor Den Haag van 1908 (94-101) en in 1911 voor Purmerend. Maar wanneer men de toestand, zoals die nu is, met die plannen vergelijkt, dan is er weliswaar meer van uitgevoerd dan van zijn plan voor het Hofplein in Rotterdam, dat geheel terzijde gelegd werd, maar is het er toch ver vanaf, dat die stadsgedeelten geheel geworden zijn, zoals de ontwerper zich dat had voorgesteld. En hetzelfde geldt voor het enige gemeenschapsgebouw, dat hij in opdracht der overheid begonnen, op het laatst van zijn leven nog in wording, maar symbolisch genoeg, niet voltooid heeft gezien, het Haagse Gemeentemuseum aan de Stadhouderslaan. Zijn grootse plannen ervoor dateren van 1919 (148-160), de veel bescheidener bouw is pas voltooid in 1935, één jaar na de dood van de bouwmeester.

Deze zelfde tegenstelling tussen zijn projecten en plannen aan de éne, zijn uitgevoerde gebouwen aan de andere kant kan men ook anders, kernachtiger, maar nog altijd juist uitdrukken door te zeggen, dat hij socialist, zijn principalen daarentegen kapitalist waren, hetgeen uiteraard voor zijn innerlijk meer en zelfs heel wat meer betekend moet hebben dan een verschil in onderwerp. Hoe verscheurd en mislukt moet hij bijwijlen zich zelf voorgekomen zijn, wanneer hij zich in dit opzicht met zijn voorganger en tegenstander Cuypers vergeleek. Cuypers kon achteromzien in de mening, dat hij vooruit

keek, want Cuypers had het geluk een geloof aan te hangen, dat reeds in de middeleeuwen zijn bouwkunstige vorm gevonden had, maar dat tegelijk in zijn tijd en hier te lande althans een expansieve kracht vertoonde en zijn talrijke kerkopdrachten konden derhalve met zijn diepste wensen en zijn hoogste kunnen stroken. Men zou verwachten, dat Berlage, voortdurend gedrukt door die tegenstelling, er zwaar onder geleden zou hebben. Eén keer tenminste is het innerlijk conflict in een uiterlijk omgeslagen; van de verbinding met de schatrijke opdrachtgeefster mevrouw Kröller-Müller voor wie hij in de Eerste Wereldoorlog het 'St.-Hubertushuis' op de Hoge Veluwe gebouwd heeft, heeft hij zich ontslagen, toen de grillen van deze dame hem al te grijs werden. En toch, hier duikt een nieuwe innerlijke tegenspraak op. Men kan zich niet sterker vergissen, dan Berlage voor een pessimist te houden. Het omgekeerde is veeleer waar, hoogstens is de tegenstelling waarvan wij gewaagden, gedeeltelijk verantwoordelijk voor het iets-melancholieke dat mensen die hem gekend hebben, in hem hebben waargenomen. Maar zijn vrij talrijke geschriften getuigen daarvan in elk geval niet. Want Berlage, zeldzame verschijning ook in dit opzicht onder zijn kunstbroeders, heeft tamelijk veel geschreven. Het getuigen in steen, ijzer, glas en beton was hem niet voldoende: de tegenstelling waarvan wij boven spraken, zocht zich mede een uitweg in de belijdenis van het woord. Niet dat hij een dier begenadigden was wie elk uitdrukkingsmiddel met dezelfde bereidheid ten dienste staat. Hij was een bouwmeester, anders niet en zeker geen schrijver. Dat ook een artikel gecomponeerd moet worden en ook een boek een organisch geheel moet zijn, niet minder dan een bouwwerk, het is hem nooit duidelijk geworden. De overtalrijke alinea's in zijn geschriften verraden dit gebrek reeds op het eerste gezicht. Hij citeert willekeurig, hij herhaalt zich voortdurend en is meestal in zijn betoog eer verward dan klaar. In één woord: zijn schrijftrant mist eigen-aardigerwijze al het constructieve, dat zijn bouwstijl in zo bijzondere mate kenmerkt. Maar nietttemin is niet alleen het feit dát, maar ook dat, wát hij schreef voor het begrip van zijn persoon en de betekenis van zijn werk niet zonder belang.

Uit zijn geschriften immers leert men wat zijn gebouwen ons niet of toch slechts zeer indirect kunnen meedelen, dat hij veeleer optimist dan pessimist was, ja een optimisme had als rijp man en zelfs als grijsaard nog, dat de tegenwoordige jeugd, zo ze het nog kan, toch alleen historisch begrijpt. Zijn tijd verklaart hier misschien meer dan zijn natuur, die, voorzover dat uit zijn kunst is op te maken tenminste, eer een hang naar het grootse en verhevene dan naar het luchtige en speelse had. Zijn beste jaren evenwel liggen tussen 1889 en 1914, de kwart-eeuw die wij nu zien als wellicht de gelukkigste periode in de hele geschiedenis der geciviliseerde mensheid tot dusver, maar die voor hen welke hem bewust beleefden, slechts de overgang naar een pas werkelijk gelukkige toekomst scheen. Wanneer zij het niet goed vonden, zoals het toen was, dan was dat alleen, omdat zij meenden, dat het nog beter kon.

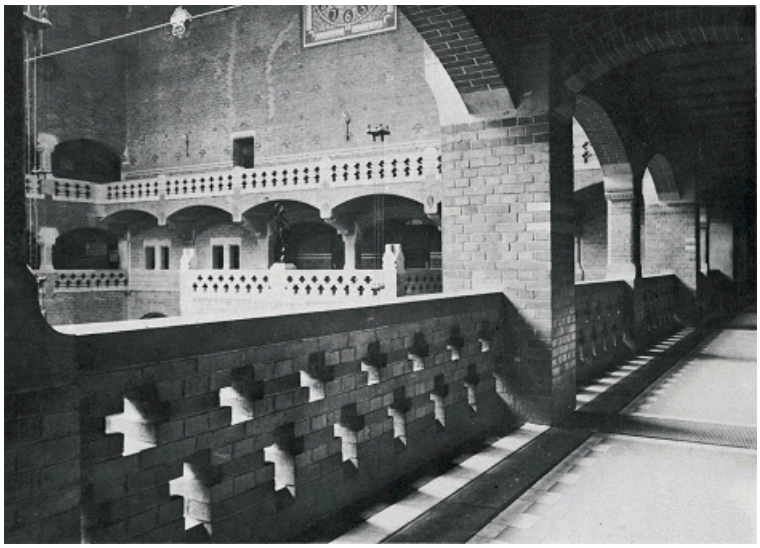
Zo was Berlages generatie er een, die de waarheid onder het oog kon zien en toch optimistisch blijven, ja die, naarmate zij optimistischer omtrent de toekomst was, kritischer ten opzichte van het heden kon blijven. Het is het

kritisch optimisme van de tachtigers in de literatuur wier beweging voor eenvoud en waarheid, in '85 begonnen, met de dag meer veld won en wier voormannen toen nog in de volle bloei hunner fierheid stonden. Het is het kritisch optimisme, zowel van de jong-liberalen en radicalen die het heft in handen hadden, maar niet zagen, dat het voor het laatst was. Het is het kritisch optimisme ook van katholieken en antirevolutionairen wier invloed slechts nog leek te kunnen toenemen. Het is, vooral, het kritisch optimisme van de arbeidersbeweging in opkomst die de grenzen van haar macht nog niet kende en dus niet zag. Het is het kritisch optimisme ook van Berlage die voor de bouwkunst wilde doen en zou doen wat de tachtigers voor de literatuur en de sociaal-democratie voor het volk deed: vernieuwen en versterken. En dat alles niet alleen in Nederland. Het is kritisch optimisme van een redelijk en vredig Europa waarin, wanneer men niet ál te nauw toekeek, de nationale en klassetegenstellingen bezig schenen te versmelten tot een nóg redelijker en nóg vrediger Europa. Een zonnige wereld in één woord, waarin niemand of bijna niemand het onweer zag naderen, dat in 1914 onvermoed en onverhoeds op het heftigst losbarsten en heel dit universele, humanistische cultuurideaal vernietigen zou.

Van dit kritisch optimisme getuigen ook Berlages geschriften. De meeste hebben kleurloze titels als *Over stijl in bouw- en meubelkunst* (1904), *Studies over bouwkunst, stijl en samenleving* (1910), *Beschouwingen over bouwkunst en hare ontwikkeling* (1911), maar wie weet wat voor Berlage het woord ‘stijl’ inhoudt, een eenheid-in-verscheidenheid op grondslag van een gemeenschappelijke levensbeschouwing - hij had niet voor niets Viollet-le-Duc bestudeerd - die begrijpt, dat ook deze titels niettemin reeds van dit optimisme gewagen. En zeker doet dat de titel van zijn beste boek *Schoonheid in samenleving* (1919). Maar duidelijker doet het de inhoud. Hij is vol kritiek op het bestaande, maar nergens twijfelt hij aan de mogelijkheid, dit te verbeteren, laat staan dat hij een teruggaan voorzien zou. Veeleer tovert zijn sociaal optimisme hem een maatschappij voor waarin de tegenstelling tussen massaproduktie en esthetische verfijning verzoend zou raken, ja waarin juist de mogelijkheid van de eerste de voorwaarde zou blijken voor de bloei van de tweede. En dat niet in een verre, maar in een nabije toekomst.

Ter bereiking van die verfijnde stijl-voor-allen ontwierp hij zijn meubels, lampen, glaswerk en verdere kunstnijverheidsprodukten. Maar aan de wat ál te broze ijlheid daarvan herkennen wij nu, dat het hier meer om ideaal dan werkelijkheid, meer om een verloren paradijs dan om een toekomstdroom ging. Aan het feit, dat de barok de tot nog toe laatste Europese eenheidsstijl geweest is, heeft ook Berlage in wezen niets kunnen veranderen. Niets trouwens bewijst misschien méér hoe moeilijk het was uit de negentiende-eeuwse lelijkheid los te komen dan de pogingen van Berlage zelf en zijn tijdgenoten om er zich aan te ontworstelen in de decoratieve kunst. De ‘Jugendstil’ en zijn afstammelingen mogen dan iets nieuws geweest zijn, en hun tijdelijke zegepraal dááruit te verklaren, iets moois zijn zij voor ons toch niet gebleven, hoogstens iets curieus.

‘Tusschen de groote verwarring van denkbeelden’ - zo betoogt hij in zijn

Detail van het interieur van de Amsterdamse koopmansbeurs, 1903. *Fotoarchief Wetenschappelijke Uitgeverij N.V., Amsterdam*.

misschien beste opstel, dat over *Stedenbouw* in *Beschouwingen over bouwkunst*, dat de Haagse uitbreidingsplannen vergezelde - 'welke onzen tijd kenmerkt, komt toch wel duidelijk de bedoeling naar voren, om regeling te brengen in de maatschappelijke verhoudingen, deze te vereenvoudigen, zoover als mogelijk practisch te regelen, dat is eveneens te styleeren.' En verderop: 'Ook hierin [in de stedebouw] staan we op de grens tusschen een onontwikkelden, ondoordachten, zoekenden tijd en een tijdperk van ontwikkeling, van bezonnenheid. Alle teekenen wijzen er op, dat de bezonnenheid is weergekeerd, die groote eigenschap van de bloeitijdperken der groote stijlen, een bezonnenheid - en hierop dient vooral de aandacht te vallen - die zoowel het nut als de kunst betreft.' 'Bezonnen', zo zag hij zichzelf graag. 'Bezonnen', zo prees ook Verwey hem, de zelf zo bezonnene met wie hij in de redactie der 'Beweging' jarenlang samenwerkte en die ook de gebeitelde verzen schreef voor zijn Beurs. Bezonnenheid die nodig was om zijn vliegkoers te bepalen, maar die tegelijk zijn wieken fnuikte.

Berlages visie op kunst en maatschappij past volkomen in de maatschappij waarin hij leefde, en de kunst die hij schiep, zowel als die hij droomde, is de zuivere vertolking van dit besef van tussen twee werelden te leven. De tegenstellingen die hij in zich droeg: die tussen werkelijkheid en droom, rationalisme en religie, tussen leerstelligheid en plooibaarheid, tussen individualisme en gemeenschapszin, en die men alle in de éne formule van de tegenstelling tussen nuchterheid en verbeelding zou kunnen samenvatten, zouden in géén andere tijd dan juist in de zijne tot een verzoening hebben kunnen leiden. Berlage verzoende ze, althans tot op zekere hoogte. Dat hij ze verzoende ligt aan zijn tijd, dat hij ze in zich had evenzeer. Maar het laatste meer dan het eerste, hoe vreemd het klinken mag, stempelt hem tot een groot man.

In Berlage hebben wij onze reeds vroeger verkondigde mening bevestigd gevonden, dat het karakteristieke van het genie gelegen is in de polariteit van de tegenstellingen die hij verdragen kan, want juist de spanning, door die tegenstellingen veroorzaakt, is de bewegende oorzaak van zijn scheppingskracht. En hoe groter die spanning, des te groter de scheppingskracht. En die kerntegenspraak bij Berlage is zéér groot. Nuchterder gebouwen dan de zijne - maar dan bewust en met opzet - zijn er in Nederland nimmer opgetrokken; fantastischer ontwerpen dan de zijne nimmer gemaakt. Maar die nuchterheid en verbeelding staan niet naast elkaar; zij doordringen elkaar: want die nuchterheid was van een bijzonder soort. Zij was niet de nuchterheid van de zakenman, maar zij had iets van die van het kind. Daarom was zij destijds gedurfd en wat is durf anders dan verbeelding en hoeveel fantasie was er niet voor nodig om van de moderne utiliteitsbouw iets moois te maken, dat wil zeggen het aan te durven, dat het niet 'mooi' gemaakt en dus juist wél mooi werd? Zoals later het meest doelmatige motorschip, de meest doelmatige dieseltrein en de meest doelmatige automobiel de mooiste gebleken zijn. En omgekeerd, hoeveel nuchterheid gaat er schuil in zijn fantastische projecten! Immers ondanks de wetenschap, dat zij onuitgevoerd zouden blijven, tekende hij de meeste niet als geïmproviseerde schets, maar met al de koele berekening van een reëel bouwplan. Men kan het ook zó zeggen: Berla-

ge wilde nuchter zijn, omdat hij wáár wilde wezen, maar is de behoefte aan waarheid niet bloesem van de boom der verbeelding? Verzet tegen het bestaande werd de zin van Berlages leven, toen hij in 1881 naar zijn vaderland terugkeerde, hebben wij boven gezegd. En aangezien dit revolutionaire streven niet het onmiddellijk gevolg kon zijn van zijn in de grond zachtmoedige en zelfs wat melancholieke, meer op harmonie en synthese dan op scheiding en strijd afgestemde natuur, zoals die ons uit zijn geschriften tegemoet treedt, zal de lezer ons ten goede houden, dat wij zolang uitweidden over de tegenstellingen in zijn karakter, zonder over zijn bouwwerken nog iets te zeggen. Het was te nodiger omdat (met uitzondering van een indringend maar beknopt opstel van Albert Verwey in het gedenkboek van 1916 en een boekje van Just Havelaar van tien jaar later) de hele, trouwens nog weinig omvangrijke Berlageliteratuur bestaat uit bijdragen van architecten of architectuur-historici, wier taak het niet was zijn persoon psychologisch te benaderen. Voor de historische portretschilder komt het erop aan, te zien of de voorstelling die wij ons nu min of meer veronderstellenderwijs nog van zijn persoon gevormd hebben, een bevestiging vindt in de analyse van zijn werk, zoals deze ons door de boven aangeduide literatuur van deskundige zijde gegeven is.

Toen Berlage dan in '81 in Holland terugkwam, vermoedde niemand en hij zelf waarschijnlijk evenmin, dat hij tot geen mindere taak dan tot het scheppen van een nieuwe bouwstijl geroepen was, een vernieuwing, zó ingrijpend, dat niet alleen het buiten en binnen der representatieve gebouwen, maar zelfs het hele stadsbeeld er door zou omwentelen.

Geboren te Amsterdam op de 21ste februari 1856, had ook deze Hollandse jongen aanvankelijk meer schilders- dan architecten-neigingen. Zijn opleiding had hij aan het Polytechnikum in Zürich genoten. Het gebouw was van de grote bouwtheoreticus Gottfried Semper en Stadler onderwees erin. Op die studiejaren, in '78 beëindigd, waren tot '81 een verblijf in Frankfort en een Italiaanse kunstreis gevolgd. Scholing had dit alles gebracht, maar geen nieuwe inzichten. Die komen niet van school of uit baedeker, maar uit het leven. Wel was er al het vage zich geroepen voelen en de eerste gooi naar iets geweldigs. Merkwaardig: één van de 199 antwoorden op de internationale prijsvraag van het Gemeentebestuur van Amsterdam voor - een nieuwe Beurs is van hem (1884). In samenwerking overigens met de nu vergeten architect T. Sanders met wie hij reeds in '82 het ‘Panopticum’ gebouwd had. Het ontwerp is niet bekend. Wel dat uit 1885, ingezonden voor de eindstrijd in diezelfde prijskamp: neo-gotorenaissance nog, gelijk te verwachten was (28). Ook van het winkelpand van Focke & Meltzer, Kalverstraat, hoek Spui (1), zijn eerste eigen ontwerp dat uitgevoerd is (1885), zou iemand die het niet wist, niet op de gedachte komen, dat het van Berlage is. Het heeft in zijn Venetiaanse renaissancestijl zelfs niets Hollands; het kon overal staan. Twee jaar later weer een mededinging aan een internationale prijsvraag, weer de roep van het grote: zijn gevelontwerp voor de kathedraal van Milaan (2). Berlage is er nog niet in te herkennen, maar wel een bouwkunstig tekenaar met een ontwikkeld gevoel voor verhoudingen die bovendien zijn vak verstond.

En dan, opvallend, maar toch wel begrijpelijk: naarmate de heroïeke breuk met het verleden nadert, vervaagt dit niet, maar verhevigt het juist in hem, alsof hij zijn overwinning erop zo duur in plaats van zo goedkoop mogelijk heeft willen behalen om haar des te triomfantelijker te maken. In zijn ‘Fantasie’ van 1888 (3), maar vooral in zijn ontwerp voor een ‘Mausoleum’ dat hij het volgend jaar naar de Parijse internationale tentoonstelling zond (middenpartij, 5), beleefde hij opnieuw op papier zijn meest fantastische droombouwsels in alle stijlen der wereld. Alleen wie goed kijkt en dit ontwerp met zijn ‘Beethovenhuis’ (77-83) of ‘Pantheon’ (128-136) vergelijkt, ziet in dit van 1889 iets Berlagiaans en in de latere, dat deze jongemannendroom in Berlage nooit helemáál gestorven is. Het is de centrale bouw, gedekt door een koepel die hem steeds weer betovert: herinnering misschien aan de St.-Pieter en hogerop aan de Aya Sofia, de meest grandioze ruimteschepping ooit gewrocht, maar zijn hang ernaar en zijn hechten eraan steekt toch dieper: in zijn religieuze eenheidsdrift.

Pas in 1893 - alle belangrijke ontwikkelingen voltrekken zich langzaam - is een vleug van omslag merkbaar: aan het gebouw van de ‘Algemeene’ aan het Damrak (6). Maar men moet het nog zoeken: de as van de bovenerker staat niet meer met een hoek van 45 graden op voor- en zijgevel, maar ligt in het verlengde van de voorgevel om deze strakker te houden. Ook is er al iets van versobering in de versiering: begin van aanpassing aan het zakelijk doel. Doch overigens, hoeveel reminiscenties ook hier nog aan gotiek en renaissance! Nieuwer nog is de villa die hij in 1894 voor professor Heymans in Groningen zette. We zien hier een Berlagiaans beginsel voor het eerst volledig toegepast: de eisen van de opdracht onvoorwaardelijk voorop. Waren die grillig, dan een grillige plattegrond. En is de plattegrond asymmetrisch, dan ook in de bovenbouw eerlijk alle consequenties daaruit getrokken. Zo eiste het de waarheid. Maar de waarheid is wel voorwaarde voor de schoonheid, doch niet deze zelf - en de villa werd ronduit: lelijk.

Hoe zware strijd moet het Berlage gekost hebben zijn eigen weg te vinden, en hoe moeizaam moet de overtuiging zich gevestigd en vooral staande gehouden hebben, dat zijn weg de weg der toekomst was. Twaalf jaar na '85 - de prijsvraag had uiteindelijk tot niets geleid - kreeg Berlage, en hij alleen, onder invloed van M.W.F. Treub die toen wethouder in de hoofdstad was, de grote opdracht voor de Beurs in handen. En ondanks alle verontwaardiging die dat binnen en buiten de Raad gewekt heeft - het werd een ware papieren oorlog - kunnen we nu die stad slechts gelukkig prijzen om de voortvarendheid van haar toen nog radicale politicus.

Meestal zien we in de cultuurgeschiedenis én de éne toestand én de volgende. Aan Berlage onder andere danken we het, dat we ook een overgang kunnen waarnemen. De studie der vijf bewaarde beursontwerpen is opwindend. Waar kwam de wind vandaan, waardoor de vroegere schoonheid verschaalde en die toch tegelijk het zaad van een nieuwe met zich droeg? De idee van '85 is in '97 gestorven, maar de verbrokkeling is tot een eenheid gestold. Maar hoe groot ook het onderscheid tussen beide zij, de verschillen tussen de vier projecten uit dat éne en het volgende jaar zijn nauwelijks minder

Het gezin Berlage in 1904. *Erven H.P. Berlage, Den Haag*.

belangwekkend. Zij behelzen de intieme geschiedenis van Berlages bekering van de oude pracht der praalgebouwen tot de nuchtere waarheid van het moderne leven. Hij had een tempel willen bouwen en hij bouwde een beurs! De tijd is sterker dan de persoonlijkheid. Maar de sterke persoonlijkheid kan de tijd vangen en vorm geven in woord, beeld of daad. Hij had een tempel willen bouwen: zie aan het eerste ontwerp van '97 (28 boven) de absis-achtige uitbouw bij de ingang of de 'rijksmuseum'-achtige torens in de zijgevel of de hoofdtoren zelf die, hoezeer dan ook uit de verte, nog aan zijn campanile van Milaan herinnert. Alleen in de langgestrekte zijgevel - gevolg van de opdracht om op dit terrein te bouwen - herkent men Berlages Beurs al. Zij is rijker dan zij uiteindelijk worden zou, maar al veel te sober voor wat de smaak destijds meende aan representatieve gebouwen verplicht te wezen die immers - traditie van de barok - vooral 'duur' moesten zijn. In het tweede en derde ontwerp (resp. 28 en 29 onder) zien we het gebouw zoals het er ten slotte staan zou, nader en nader komen. De spanning stijgt. In twee offert de bouwmeester de sierlijkheid van zijn zijtorens voor strakke blokken. In drie offert hij zijn hoofdtorenspits: weg met alle namaak: eerlijkheid, soberheid, eigenheid. Maar de grootste overgang, althans de meest principiële is in zekere zin nog die tussen het derde ontwerp van '97 en het laatste uit '98 (30), ondanks het feit, dat het hier nog slechts wijzigingen van detail betreft. Nu, eindelijk, is alles opgeofferd, maar is ook afgerekend met alle schijn. Nu is de uiterste soberheid bereikt, maar ook de uiterste eigenheid! Nu zou er een gebouw komen, wat armelijk - overdrijving is onvermijdelijk bij de doorwerking van een nieuw beginsel - en wat erg koel, maar een gebouw dat toch in heel zijn uiterlijk en in elk van zijn onderdelen de eeuwen door zeggen kan: ik ben een symbool van de twintigste eeuw, die komen gaat. Ik ben nieuw: want ik ben waar. En dat ons daarom dierbaarder is dan veel andere voldragener kunstwerken.

Om heel deze revolutie in het bouwen te begrijpen moet men de Beurs echter ook van binnen bezien (31-33; 40-51), want niet alleen is het uitwendige een geheel, ook binnen en buiten zijn één. Hier dezelfde eerlijkheid die materiaal en constructie niet verhult, maar openbaart. 'Echte pleister is beter dan valsch marmer,' heeft Berlage in *Over stijl in bouw- en meubelkunst* geschreven. Maar nog beter dan het 'echte pleister' vond hij de naakte baksteen, ook in interieurs, zelfs die van woonhuizen. De ijzeren spanten die het glazen dak van de grote zaal schragen, liet hij zichtbaar en hij versierde ze niet. Hij wilde rationeel en functioneel bouwen. Maar tegelijk riep hij verwante kunstenaars te hulp ter sobere versiering van zijn schepping, die zich echter voegen moesten in de puriteinse strengheid van zijn architectuur. Zijls 'Gysbrecht van Aemstel' kwam niet áán, maar in de toren en de voegen van het stenen beeld volgen die van het gebouw (39). De sgraffito's en het sectielwerk van Toorop, de decoratieschilderingen van Roland Holst, het gebrandschilderd glas van Derkinderen, het smeedijzer, de symbolische beeldsnij-ornamenten op deuren en houtwerk en in de natuursteen van het portaal zijn bijna geometrisch gestileerd en blijven alle in het vlak. Hard, kort en zakelijk en toch rijk door hun rijm zijn de beide spreuken van Verwey onder de wij-

zerplaten van de torenklok die zo wonderlijk precies de geest dezer schepping verwoorden: ‘Beidt uw tijd’ ‘Duur uw uur’. Het gebouw heeft zijn tijd gebeid, zodat het nu ‘gewoon’ gevonden wordt en zijn uur zal het duren. Maar het geheel in die strakheid alom zou koud, te koud geweest zijn, wanneer niet tegenover het grauw, bruin en beige van de interieurs van die tijd hier ook de kleur weer klaar gesproken had: de tonenscala van de baksteen, het grijs van de natuursteen, waar de constructie dit vereiste, en verder geel, staalblauw, oranje, groen en wit.

Beter trouwens nog dan uit de Beurs, kan men Berlage als binnenhuisarchitect leren kennen en waarderen uit het in ander verband reeds genoemde ‘St.-Hubertushuis’. Hoe prachtig ook gelegen in de ronding van de wijde vijver die alleen gegraven schijnt om die stenen Narcissus te weerspiegelen, hoe harmonisch ook de fundamenten uit het water komen opgeweld, als waren zij op hun beurt slechts een stenen vloedgolf, het bouwwerk als geheel met zijn te hoge, het huis neerdrukkende en wat ‘bedachte’ toren is toch te brokkelig om de beschouwer aan de overoever geheel te bevredigen. Maar het moge van buiten dan slechts een flauwe afschaduwing zijn van wat Franse architecten in vroeger eeuwen op dit gebied met hun kastelen aan de Loire wisten te bereiken, van binnen daarentegen - en dat is wel meer dan toeval - wint ongetwijfeld de Hollander het. Het portaal, elke gang en elke kamer, ja zelfs elke schoorsteen en elk meubel is een doordacht, naar kleur en vorm op het geheel afgestemd kunstwerk, zoals er geen tweede bestaat. Zodat, wanneer de waarde van een prestatie naar haar uitzonderlijkheid moet worden gemeten, deze bezwaarlijk te hoog kan worden geschat.

Gehéél nieuw waren de beginselen waarvan de bouwer van de Beurs is uitgegaan, intussen niet. Waren zij dat geweest, het zou een experiment geweest zijn en niet een nieuwe stijl. De wijziging in het produktieproces die ook de bouwstijl zou omwentelen, het gebruik van ijzer en stoom en de omzetting van het handwerk in het machinale bedrijf die daar weer het gevolg van was geweest, lag al omtrent een eeuw terug. De ‘Galerie du Palais Royal’ te Parijs, het eerste levensteken van een architectuur in ijzer en glas, die feitelijk dus nog verder gaat dan Berlage, dateert al van 1829. Zelfs hier te lande had Outshoorn een kleine veertig jaar later, in navolging van het ‘Crystal-Palace’ in Londen, al met het Paleis voor Volksvlijt laten zien wat er met het nieuwe materiaal te doen viel. Engelse architecten hadden al in de jaren '60 moderne landhuizen en villadorpen gebouwd, waarbij eenheid van onderwerp en vorm hun uitgangspunt was geweest. Omstreeks '95 was het imiteren ook door Otto Wagner in Oostenrijk, door P. Hankar en Henry van der Velde in België, door Frank Lloyd Wright in Amerika verworpen, terwijl De Bazel en Lauweriks hier in Holland de nieuwe richting theoretisch al hadden voorbereid.

Toen na vijf jaar bouwens de Beurs door de jonge Koningin plechtig werd ingewijd (1903), was de bouwmeester de vijftig al vrij dicht genaderd. Hij heeft sinds die grootste datum uit zijn leven nog iets meer dan dertig jaar geleefd en gewerkt. Heeft hij zich in dit derde van een eeuw nog een nieuwe dimensie veroverd? Ook hier weer moet het antwoord bij deze man van te-

genstellingen luiden: ja en neen. Ja, wanneer men op het gewilde, neen wanneer men op het bereikte let. Professor Vogelsang, die het diepgaandst over Berlage heeft geschreven in de *Ontwikkeling in Berlage's werk* , onderscheidde weliswaar een derde periode die hij met het gebouw voor de verzekeringsmaatschappij 'De Algemeene' in Leipzig (1902; 68/69) laat beginnen, en zag (1916) in het toen pas ontworpen ideaalplan 'Pantheon der mensheid' (128-136) het begin van zelfs nog een vierde periode. En inderdaad, wanneer men het gebouw uit Leipzig vergelijkt met de beide nauw verwante gebouwen, het eerste aan het Sophia- nu Muntplein te Amsterdam (16-17), het tweede aan het Kerkplein in Den Haag (18-27) die beide gebouwd zijn voor 'De Nederlanden van 1845' en beide uit 1895 dateren, dan wint ongetwijfeld het zeven jaar jongere in Leipzig het van de twee vroegere in strakheid van vormgeving en beheersing van het detail, vooral wanneer men deze beschouwt, zoals zij vóór de verbouwingen waren. Maar er een volgende periode in te zien, gaat ons inziens toch te ver. En wat het 'Pantheon' betreft, ongetwijfeld is dit van een andere orde dan de Beurs, maar het blijft een droom, hoe zeer dan ook een rationeel doordachte droom. En veroveringen in dromen plegen slechts verhulde nederlagen te zijn. Trouwens Vogelsang zelf wil ook de uitvoerbaarheid van dit werk niet kritiseren.

Hóé ver droom en werkelijkheid juist bij Berlage uit elkaar liggen (omdat hij zo mooi droomde en zo stroef werkte) heeft hij, de eerlijke, ons één keer zelf laten zien, zoals hij ook in de ontwerpen voor de Beurs ons zijn bekering blootgelegd heeft. Daarvoor is niets anders nodig dan een vergelijking van de ontwerpen voor het 'Gemeentemuseum' in Den Haag (1919); 150-160) met het gebouw, zoals het er nu staat; een vergelijking die, hoe groot ook de bewondering voor het bereikte mag zijn, toch ter wille van de schepper eindigen moet met de verzuchting van Goethe 'nur am farbigen Abglanz haben wir das Leben'. En toch is dit Museum, zijn laatste bouwwerk, gebouwd toen hij de vijfenzeventig had overschreden en pas na zijn dood voltooid, zowel in onderwerp als in ontwerp het dichtst zijn droom genaderd. De grote hal ervan héέft, voor eeuwen, íéts vastgehouden van die levenslange droom.

Eerder nog dan met Vogelsang in het gebouw te Leipzig een nieuwe periode in Berlages stijlontwikkeling te zien, zouden wij dan aan het winkelgebouw van Meddens & Zoon aan de Hofweg in Den Haag (116-118) of anders aan het Kantoorgebouw te Londen voor de firma Müller & Co. (125-127) denken, beide uit het eerste jaar van de Eerste Wereldoorlog. Hier is ook de boog, de schijnbaar onmisbare, overwonnen. Het zo harmonische en nu, eindelijk, symmetrische gebouw van 'De Nederlanden van 1845' in Rotterdam (90) kende hem nog, al is hij er reeds tot de grondverdieping beperkt, bij het Haagse gebouw is de booglijn boven de straatdoorgangen al bijna, bij het Londense is hij helemaal recht. En hoe Berlage zelf aan die nieuwe overwinning hechtte, bewijst het feit, dat hij voor het gedenkboek van '16 zelf een foto van die hoofdingang te Londen aan de redactie zond. En terecht: Berlages ingangen en portalen behoren meestal tot de best geslaagde onderdelen van zijn oeuvre en waarlijk niet aan de Beurs alleen. Werkt de afslijping op

Interieur met door Berlage ontworpen meubelen op de tentoonstelling ‘In Holland staat een huis’, Stedelijk Museum te Amsterdam, 1941. *Fotoarchief Wetenschappelijke Uitgeverij N.V., Amsterdam*.

de hoeken niet als een uitnodiging om in te treden, precies zoals de rondingen in het voorportaal van de Beurs? Het is alsof hierin de gulle blijheid van de maker is uitgedrukt, die zegt: zie ik heb u een ruimte geschapen en ook gij kunt er binnengaan.

Nieuw was ook in zijn latere tijd het beton als materiaal. Berlage die niets nieuws schuwde, heeft ook niet geschroomd, dit toe te passen. Zo aan het kantoorgebouw voor ‘De Nederlanden’ aan de Raamweg in Den Haag (1925; 177-180). Trouw aan de drie-eenheid van doel-constructie-vorm, liet hij ook het beton beton en verstopte het niet achter baksteen. Doch het was niet te verwachten, dat hij hierin een nieuwe periode zou vinden. Een zeventigjarige kan met zijn tijd meegaan, maar daarmee is dan ook alles gezegd: revolutie-maken kan hij niet en zeker niet een zeventigjarige die er al eens een gemaakt heeft. Berlage was geboren in het midden van de negentiende eeuw en een negentiende-eeuwer is hij gebleven. Berlage was toen nog even eerlijk als in de tijd dat hij de villa voor Heymans bouwde, maar het resultaat van beide eerste pogingen tot toepassing van iets nieuws was hetzelfde: ronduit lelijk.

Zo zien wij noch in de gebouwen van Meddens en van Müller, noch in dat voor ‘De Nederlanden’ een nieuwe dimensie, slechts een doorwerking en een verzachting tegelijk (laatste tegenstelling in deze altijd gespletene en om eenheid worstelende mens) van de nieuwe beginselen die hij reeds aan de Beurs had toegepast, die daarom zijn meesterwerk blijft. Juister dan Vogelsang in 1916, zei Gratama in 1925 (en men vergeve de beeldende kunstenaar zijn beeldspraak maar) ‘zijn latere werken... zijn vruchten van denzelfden boom, die de Beurs voortbracht’.

Geen nieuwe dimensie inderdaad, maar wel nog een toepassing van de oude dimensie op een nieuw domein. Berlage hervormde niet alleen het gebóúw, hij hervormde ook de stád. Niet in die zin, dat lateren onze steden met Berlagiaanse blokken vulden - voleinders hebben navolgers, vernieuwers niet, maar wel zo, dat zijn in idealisme wortelend rationalisme en functionalisme aan de stadsuitleg in de letterlijke zin des woords nieuwe wegen wees. Wie de troosteloze steenwoestenijen van onze 19de-eeuwse steden kent - en wie kent ze niet? - zal erkennen, dat aan die tweede hervorming evenveel, zo misschien niet nog meer behoefte bestond dan aan de eerste. De behoefte om een tikje, zij het dan veelal onbewust ondergane schoonheids-vreugde (die bestaat ook) te brengen in een steeds meer verlelijkende maatschappij.

Maar ook dan nog blijkt het jaar 1902 het hoogtepunt in zijn leven. Het jaar, toen de Beurs zijn voltooiing naderde, het kantoorgebouw in Leipzig gezet werd, en hij bovendien nog drie villa's bouwde en een ontwerp voor een beurs voor de boekhandel maakte, is ook het jaar van het ‘Eerste Uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid’ (een gedeelte: 137), in 1915 door een tweede gevolgd (138-147). Van 1908 dateert het Haagse (94-101), van '11 het Purmerendse, van '24 het Utrechtse uitbreidingsplan, terwijl we ook tot dit terrein nog dienen te rekenen zijn ontwerp ter verbetering van het Hofplein te Rotterdam (161-171) en dat voor de verkeersweg langs Gevangen-

poort en Hofvijver in Den Haag (173-175), het eerste van '22, het laatste uit hetzelfde jaar als het Utrechtse uitbreidingsplan.

Het belangrijkste, ook in verband met zijn verwezenlijking, is dat in de hoofdstad, zijn geboortestad. Hier zijn droom en daad elkaar misschien nog dichter dan in het Haagse Museum genaderd. Wie zich nu denkt, staande op een toren bij het Amstelstation, ziet de vork van Stalin-, Churchill- en Rooseveltlanen met zelfs de 'wolkenkrabber' op het, die lanen verbindende Victorieplein nog vóór zich, zoals Berlage het zich een vijftig jaar geleden heeft gedacht. Zo iets, dan moet dit scheppen heten. Het is dan ook wel geen toeval, dat zijn opstel over *Stedenbouw* dat het rapport over de Haagse uitbreiding vergezelde, zijn gaafste literaire werk is. Hier kan de dromer die in zijn verbeelding de stad der toekomst zag opdoemen, zich uitleven en toch rationalist blijven. Misschien wel omdat hier de vernieuwer, al vernieuwende, kon aanknopen aan het verleden. In een dit keer gesloten betoog betoonde hij zich allerminst een doctrinair. Voor de stedenbouw komt hij tot de noodzaak van hernieuwde aanvaarding van het barok- (niet het barokke!) stadsplein met zijn axiaal perspectief - 'de straten bijten in de horizon', zoals de dichter zong - en zijn geslotenheid van beeld. De nieuwe eisen van het maatschappelijk leven steunden hem hier. Zijn religieus gevoel zei hem, dat de doelmatigheid een goddelijk scheppingsprincipe is en zijn esthetisch besef, dat, wat bruikbaar is, ook goed is. En hoeveel utiliteitsgebouwen leek de nieuwe maatschappij, aan de verwezenlijking waarvan hij nu mee mocht werken, niet nodig te hebben: schouwburgen, musea, bibliotheken, badhuizen, scholen, fabrieken, silo's, elektriciteitswerken, slachthuizen, haven- en kaaiwerken, bruggen, stations, bouwwerken altemaal die geen toepassing van oude stijlvormen meer duldden.

Dat alles moet hij geschouwd hebben, zijn rustige kop met het puntbaardje boven de flapdas gebogen over de tekentafel vol papieren, blauwdrukken, passers, trekpennen en linialen. Ontwerp na ontwerp, even zoveel geprojecteerde visioenen, die ook als nuchter-berekende bouwtekeningen het merk droegen hunner edele geboorte. Zijn merk, dat hij drukte op de mooiste van Hollands steden voor de komende eeuwen. Vooral de allure van het uitbreidingsplan van Amsterdam is, zelfs in zijn verminkte uitvoering, toch nog een waardige voortzetting geworden van de onvolprezen grachtengordel uit haar bloeitijd. In het Mercatorplein in West, dat hij zelf bebouwde (1925; 184-187) is een brok van een dier visioenen tot steen gestold. Naast de Beurs als zijn gaafste grote werk en het Haags Museum als de dichtste hem gegeven benadering van zijn levensdroom, staat dit plein als de zuiverste belichaming van zijn stadsvisioen. Maar een visioen is geen profetie, geen overzien van de toekomst. Nu, nauwelijks dertig jaar verder, weten we dat zijn werk ook het stempel van zijn eeuw, de 19de draagt, een eeuw die meer dan enige voorafgaande bewust naar de toekomst toe heeft willen leven, en die door de versnelling van de technische en maatschappelijke ontwikkeling die daar inherent aan was, het minder dan vele andere heeft gedaan. Dat heeft zich nergens zo gewroken als in zijn, door de zuinige, vermeende efficiency van zijn tijd bovendien nog gekortwiekte stadsplanning die nu door het chaotisch

verkeer overspoeld en beklemd raakt, en waaromheen nieuwe uitbreidingen worden gepland, die op zijn best de eerlijkheid van een bekentenis van onvermogen om een kwart eeuw vooruit te zien opbrengen. Hoe gaaf staat daartegenover Berlages, zij het dan vergankelijk gebleken ideaal: werkelijkheid en droom, visioen en werkelijkheid en in alles de waarheid. Dat is de erfenis die Berlage naliet, toen hij 12 augustus 1934 overleed.

Zijn erfenis? Omstreeks 1900 was de naam van Berlage een banier. Zijn promotie in 1911 tot doctor honoris causa in de Nederlandse letteren aan de Universiteit van Groningen, zijn erevoorzitterschap van het Amsterdamse 'Architectura et Amicitia' in dat zelfde jaar zijn de officiële erkenning van zijn verdiensten, die als zo vaak ook hier betekende, dat het hoogtepunt bereikt was en derhalve de neergang beginnen moest. Omstreeks 1914, wanneer de eigenlijke 20ste eeuw begint, is zijn invloed tanende. Is door de talrijke stijlen, scholen, richtingen, groepen en op zich zelf staande individuen die daarna in bonte volgorde op en door elkaar gevolgd zijn, zijn erfenis aanvaard, behoed en overgeleverd? En zo neen, mogen we hem dan desondanks een erflater noemen? Het is of de tegenstellingen die hij in zich droeg, zo machtig waren, dat zij na zijn dood nog voortleefden. Want ook bij deze laatste tegenstelling moet als bij de vorige het antwoord weer luiden: ja en neen.

Wanneer men de Nederlandse bouwkunst van de eerste veertig jaar dezer eeuw tracht te overzien, is het niet moeilijk veertig namen van vooraanstaande architecten te noemen. J.J. Vriend in *De bouwkunst van ons land* heeft het gedaan. Maar het is wel moeilijk om er daaronder één te noemen waarvan men zeggen kan: hij is in Berlagiaanse trant blíjven bouwen. Berlage is tot 1897 leraar in de geschiedenis der bouwkunst aan de Quellinus-school geweest. Maar een leraar, zelfs een hoogleraar maakt maar zelden school. De Bazel, hoewel dertien jaar jonger, is een directe leerling van Cuypers en stond van meet af aan zelfstandig naast Berlage. Kromhout, maar acht jaar jonger dan Berlage, vertoont in zijn belangrijkste bouwwerk, het American-hotel, wel sterke verwantschap met Berlage, maar tegelijk toch een zeer eigen cachet. Men zou hem een flamboyante Berlage kunnen noemen, indien men hier niet aan een wel parallelle, maar toch onafhankelijke ontwikkeling moest denken, want met de bouw van het hotel is men al in 1898 begonnen. Van zijn directe leerlingen, als Staal, Kropholler en Rutgers, is de belangrijkste, J.F. Staal, op den duur zijn eigen weg gegaan. J.J.P. Oud verdedigde Berlage nog in 1916, toen over diens betekenis als bouwmeester een enquête onder vakgenoten gehouden werd, maar een tiental jaren later ging ook deze zijn eigenvondstige weg. De Klerk, P. Kramer en Van der Mey en hun hele 'Amsterdamse School' hebben zelfs nooit iets van Berlage willen weten. De enige, die nog het meest in Berlagiaanse trant is blijven doorbouwen is A.J. Kropholler geweest. Wie niet weet, dat het van hem is, maar het werk van Berlage kent, zou de Linnaeushof in Amsterdam voor een van diens scheppingen kunnen houden.

Dan, ligt in deze partiële ontkenning van Berlages erflaterschap door zijn

Het Mercatorplein te Amsterdam, gebouwd naar Berlages ontwerp. De toren is inmiddels afgebroken. *Lichtbeeldeninstituut, Amsterdam*.

tijdgenoten en lateren, voor de historie niet tegelijk de volledige erkenning daarvan opgesloten? Dat hij niet het hoogste heeft kunnen bereiken, het was ook hem niet onbekend. Ook hierin was hij eerlijk - en groot. Toen hij eens voor een Franse kathedraal stond, verzuchtte hij uit de grond van zijn hart: ‘Wat 'n schooiers zijn wij toch.’ Dat zegt nog weinig, maar hoe vaak zal hij op zijn reis naar Indië in '23, staande voor de Hindoe-monumenten, of op die naar Rusland in '29 als hij de byzantijnse koepelkerken zag, hetzelfde verzucht hebben en zou hij het ook niet gezegd hebben, vóór de ruïnes van de tempel te Luxor, wanneer zijn lievelingsplan om een reis naar Egypte te maken eens in vervulling was gegaan? Dat zegt al meer. Maar toen hij als lid van de commissie het ontwerp voor een Kunstenaarshuis ter beoordeling kreeg, ingezonden door zijn tegenstander De Klerk, - slaakte hij, met een vuistslag op tafel, dezelfde verzuchting - en hij sliep die nacht niet. Dat zegt veel. Want wanneer zich in de beperking de meester toont, dan toont zich in de erkenning der eigen beperktheid de mens. En mens te zijn is moeilijker dan meester te wezen.

Beperkt, zeker, en dat gelijkelijk als beperking en beperktheid begrepen, maar tegelijk zo breed en zo ruim, dat wanneer Nederland sinds 1900 weer genoemd wordt onder de eerste volken op bouwkunstig gebied, dat toch vooral aan Berlage is te danken. Het gedenkboek, hem op zijn zestigste aangeboden en de gedenksteen op zijn zeventigste in de Beurs geplaatst, zijn daarvoor nog maar bescheiden huldeblijken. Berlage is geen voorbeeld geweest, maar een stuwkracht. Hij is een leider geweest die zó goed geleid heeft, dat hij reeds vóór zijn dood gemist kon worden. In die woorden is zijn historische betekenis vastgelegd. Zij verklaren, dat hij voorbijgestreefd werd, maar tevens dat er zonder hem niet of toch niet zó intens gestreefd en derhalve zonder hem ook niet zóveel bereikt had kunnen worden. Laatste en verzoenende tegenspraak in dit gezegend leven.

Eindnoten:

* De nummers achter de bouwwerken van Berlage in dit opstel verwijgen naar de planten in J. Gratama, *dr. H.P. Berlage*. 230 afbeeldingen met een inleiding, 1925.

Herman Gorter

Dichter van Holland en het socialisme

De literatuur als meest denkende, meest bewuste kunst heeft zich als aangewezen tolk van het nationaal besef en het nationaal geweten beschouwd van het ogenblik af, dat er van zo een besef en geweten gesproken kon worden. De man van het daadwerkelijke openbare en politieke leven die iets aanmatigends in deze aanspraak ziet, zou men bij uitstek naar onze negentiende eeuw kunnen verwijzen, waarin een reeks van dichters en schrijvers (Bilderdijk, Helmers, Da Costa, Potgieter, Multatuli, Huet) getracht heeft ons volk wakker te schudden en naar hun ideaal van een nationale herleving op te stuwen en waarin ten slotte een groep jonge dichters als de stootbrigade optrad van een culturele vernieuwing die Nederland weer op Europees peil bracht. Formeel rekent men tot die groep, tot de 'mannen van tachtig' met hun voorloper Jacques Perk, alleen de oprichters van *De Nieuwe Gids:* Kloos, Verwey, Van Deyssel, Van Eeden, Van der Goes en Paap. Toch heeft geen van hun geschriften de geest van tachtig zo dicht onder ons volk gebracht als het jeugdig meesterwerk van de dichter die zich weldra bij hen aansloot: de *Mei* van Herman Gorter. Om *Mei* alleen al, omdat het een gedicht is, oorspronkelijker, poëtischer en meer doortrokken van de Hollandse atmosfeer dan er in heel de 19de eeuw verschenen was, komt Gorter hier een plaats toe als vertegenwoordiger van 'tachtig'. Alléén om *Mei*? Tot na Gorters dood in 1927 heeft de gangbare opvatting zijn verdere aanspraken op grootheid rigoureus afgewezen: hij heette doodgelopen in zijn sensitivistische verzen, verdord in zijn socialistische. Kort daarna kwam een kentering. De als het ware stemloze bewondering van zijn socialistische geestverwanten vond eindelijk klank en verantwoording in de studie over *Pan* van W. van Ravensteyn van 1928, in het boekje van Henriëtte Roland Holst van 1933 en in de dissertatie van Brandt Corstius van 1934. Mogelijk was het de verwantschap tussen Gorters sensitivisme en het associatieve element in de dichtkunst van een jongere generatie die Marsman toegankelijk maakte voor de grootheid van *Pan* en de latere gedichten, zij het dan als 'poëzie van boven de boomgrens' (H. Marsman: *Herman Gorter,* 1938).

Maar belangrijker en boeiender dan deze schommelende balans der waardering voor nu eens dit, dan dat fragment, is de groei van het inzicht, dat we met de uitspraak: Na *Mei* was Gorter voor de poëzie verloren, niet uitkomen. Hij was niet de dichter in wie na een stralende jeugdzang de poëzie verschrompelde. Men zou dat - het klinkt slechts in schijn onnozel - al kunnen afleiden uit het feit dat hij niet zweeg. Want hoe men *Een Klein Heldendicht, Pan, In Memoriam, De Arbeidersraad* ook beoordelen wil, een voortdodijnen op een eenmaal ingezette melodie, zoals al het latere werk van Kloos bij voorbeeld, is het zeker niet, geen zich laten gaan, geen zelfherha-

ling, maar een ongebroken spanning die niet op een inzinking van krachten, maar op een hoog, een in de ijle oneindigheid wijkend doel wijst. Om dit hoge falen en om de zekerheid, dat zijn tijd hem dit doel oplegde niet minder dan om het liefelijk geschenk van de ‘kleine, zoete Mei’ is Gorter voor de nu levende generatie, die ‘tachtig’ als historie heeft leren zien, de eigenlijke drager van de vernieuwing onzer poëzie geworden.

De verenigende kracht van de Tachtigers lag vooral in verzet tegen hun voorgangers, in de verloochening en afwijzing van het burgerdom, het zatte, zelfgenoegzame huiskamer- en salonachtige burgerdom, dat aan de Poëzie een bescheiden taak tot stichting en opluistering van het dagelijks leven toewees. In het ‘écrasez l'infâme’ waren zij het roerend eens, maar de inhoud van hun positieve idealen viel slechts samen voor zover zij een zuivering van taal en beeld en menselijk verkeer, een plain-air-stijl van uitingsvorm en samenleving nastreefden. De wijsgerige - men zou met evenveel recht mogen zeggen: de emotionele - grondslag van dat streven was bij Kloos en Van Deyssel een extreem individualisme, dat hun talent in zelfherhaling deed verlopen en hun revolutionair elan, toen zij tot de jaren des onderscheids waren gekomen, liet verkillen tot het inzicht, dat een individualist zich in de burgermaatschappij even goed thuis kan voelen als een leeuw in een moderne dierentuin. En ook de andere Tachtigers moesten ieder voor zich een oplossing zoeken van het probleem individu-gemeenschap, niet voor niets een vast onderwerp van studenten-debatten bij de generaties van omstreeks 1900. Van der Goes, het minst kunstenaar van de groep, maakte de kunst tot liefhebberij, de socialistische propaganda tot zijn roeping; een drukkend schuldgevoel dreef de onevenwichtige Van Eeden rusteloos van het éne gemeenschapsideaal naar het andere om er steeds weer zich zelf en de motieven van zijn egocentrische kunst te vinden; Verwey, zijn tegenhanger, diende op zijn wijze de gemeenschap vanuit de teruggetrokkenheid van een stoer individualisme. Gorters weg moeten we hier wat nader overzien.

Hij was geboren op 26 november 1864 te Wormerveer als de oudste zoon van ds. Simon Gorter, die kort daarna ter wille van zijn zwakke gezondheid het predikambt moest opgeven en te Amsterdam een bestaan zocht in de journalistiek. Simon Gorter stierf, toen Herman nauwelijks zes jaar was en zijn vrouw stond voor de taak haar drie kinderen groot te brengen op een kleine uitkering van het *Nieuws van den Dag* en haar eigen verdiensten als pensionhoudster. Zij moet wel een zeer bijzondere vrouw geweest zijn, dat onder die omstandigheden haar oudste op kon groeien tot de onbevangen mens, die Herman Gorter was. Er is van haar geen mooier getuigenis te geven dan dit: telkens als hij een fragment van de *Mei* klaar had, schreef zijn moeder het voor hem over vóór het naar zijn vriend Diepenbrock ging. Gorters innige vrouwenverering vindt bij zijn moeder haar uitgangspunt.

Hij liep het Amsterdams gymnasium af om daarna klassieke letteren te gaan studeren en werd, na een periode van somberheid en vereenzaming in zijn puberteitsjaren, een gezond, sportief, vrolijk ‘normaal’ student: ‘een uit duizend’, zegt hij zelf. De literaire faculteit van die dagen was er niet naar om het verzet van een groep begaafde, opstandige en levenslustige jongelie-

Herman Gorter, omstreeks 1890. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag. Foto Willem Witsen*.

den tegen al wat dor, droog, gemummificeerd, in een woord verburgerlijkt was, op te vangen. Zijn versombering, in zijn jeugdjaren al, was Gorter zich bewust geworden als invloed van die zelfde macht der duisternis, waar alleen de schoonheid der klassieken en... Multatuli hem bovenuit had kunnen tillen. ‘Maar toen is hij gekomen om mij voedsel te geven en heeft mijn ziel behouden. En lang heb ik toen achter zijn voeten geloopen, waar hij ging, en heb hem liefgehad als een hond den man, die hem zijn eten geeft,’ schreef hij bij Multatuli's dood. Waar hij echter in zijn voorlaatste werk, *De Arbeidersraad,* zijn leermeesters herdacht, noemde hij wel Kloos en Van Deyssel, Marx en Spinoza, Milton, Shelley, Keats en anderen, maar Multatuli niet. Waarom? Het antwoord vindt men in zijn *Kritiek op de Literaire Beweging van '80,* waarin hij van Kloos zegt: ‘Zijn verheffing van het individu en van de poëzie was grootsch tegenover de Hollandsche klein-burgerlijke laagheid van de geheele negentiende eeuw, Potgieter, Huet en Multatuli daaronder begrepen.’ In Gorters groots plan van de ontwikkeling van wereldpoëzie was op de plaats waar Multatuli stond een leegte ontworpen - dus weg met Multatuli. Niemand laat zich gemakkelijker op een inconsequentie betrappen dan een zo naar de uiterste consequentie strevend man als Gorter.

Jonge dichters als Shelley en Byron, als Schiller, Heine of Poesjkin onderscheidden zich door hun opstandigheid. Van Gorter kan men dat niet beweren, dat wil zeggen de opstandigheid ontbrak hem niet, maar hij onderscheidde er zich nauwelijks door. De 19de-eeuwse burgerlijke jeugd en met name de academische was allang wat recalcitrant. Het leven lag zo vast en veilig vóór hen, dat de enige kans om er wat romantiek in te brengen besloten lag in een rumoerig verzet tegen het filisterdom... totdat zij zelf bij dat filisterdom werden ingelijfd. Alleen dwazen en dichters gaven dat verzet niet tijdig op.

Maar tegen het einde van de eeuw scheen het aantal dwazen en dichters onrustbarend toe te nemen, het aantal althans van hen, die het burgerdom hartgrondig verloochenden ook zonder daar altijd een positief ideaal tegenover te stellen. Voor Gorter stond het toen hij nauwelijks twintig was vast, dat het ideaal de poëzie was, dat de poëzie het terrein der Grote Dichters was, dat ook hij het land der Poëzie wilde binnen gaan en dat dat niets te maken had met de studie der ‘letteren’, zoals die door professor Naber en zijn collega's bedreven werd. Maar evenwichtiger dan Kloos, vond hij in dat laatste geen aanleiding om zijn studie te laten verlopen: als hij in 1889, 24 jaar oud, promoveert, legt hij de heren zijn tweede dissertatie *De Interpretatione Aeschyli Metaphorarum* voor. Een eerdere over de Griekse poëzie was door Pierson en Naber afgekeurd. Daarenboven had hij tijd gevonden voor voetbal, cricket en tennis, voor een grote bedrijvigheid in het studentendispuut UNICA en voor het geven van lessen. En tussen dat alles door is hij de dichter van *Mei* geworden.

Mei is geen nieuw begin in onze poëzie en toch laat het zich niet beter en korter karakteriseren dan met zijn eigen overgeciteerde beginregel: ‘Een nieuwe lente en een nieuw geluid.’ Perk met zijn *Iris,* en hij weer geïnspireerd door Shelley en Keats, had hier voor het eerst de verbeeldingswereld van een modern individualisme in een natuur-allegorie vastgelegd: Verwey's *Perse-*

phone- en Kloos' *Okeanos*-fragmenten, impressionistische epiek, waarvan alleen het klassieke thema het revolutionair taalgebruik in evenwicht hield, moeten als een uitdagend voorbeeld op de jonge Gorter gewerkt hebben. Maar het merkwaardige in de thematiek van *Mei* is al dadelijk, dat, terwijl Gorter aanvankelijk veel minder programmatisch is dan de eigenlijke Nieuwe Gidsers en de eenvoud en zuiverheid die zij nastreven, als het natuurlijke wezen van alle poëzie ziet, juist hij in zijn allegorische figuren de klassieke overlevering loslaat. Ja, de hele allegorische inhoud van *Mei* krijgt een betrekkelijk toevallig karakter tegenover de reële inhoud: de zinnelijke beleving van de natuur door de dichterlijke jonge mens. Door zijn vriend Diepen-brock, die in die tijd met Wagner dweepte, was de Germaanse mythologische wereld binnen zijn gezichtskring gekomen en daaraan ontleende hij figuren als Balder, Wodan, de wolkenspinster, die vager van omtrek dan de klassieke tot vrijer zinnebeelden van zijn eigen gedachten konden worden.

Er is meer dan één verklaring geopperd van de zin van *Mei: Mei* is de lieflijke vergankelijkheid tegenover de ondoorgrondelijkheid van het innerlijk leven (Balder), het natuurlijk-zinnelijke tegenover het verklankte onuitsprekelijke, maar hoort men de eigenlijke zin ervan niet het best van heel jonge mensen die het pas ontdekt hebben en die zeggen: *Mei,* dat is als die vroege lenteochtend, toen ik alleen naar buiten ben gegaan, *Mei* dat is als je alleen de duinen indwaalt en de mensen heel ver achter je laat en voor het eerst voelt hoe heerlijk en hoe ontzettend de eenzaamheid is.

Mei is de zoet-kruidige essentie van ons aller jeugd. *Mei* is ook Holland. Zo ik ooit uit mijn land verdreven werd, ik nam als de balling die een handvol aarde van het beloofde land met zich draagt, de *Mei* mee in den vreemde. Want *Mei* is de kleur, de geur, de klank, de wijdheid van het Hollandse land, de Hollandse zee, de Hollandse luchten opgezogen door het gretigste stel zinnen dat ooit in Holland geademd heeft. De prille bekoring van *Mei* ligt ten dele ook in dat Hollandse duinlandschap, dat niet alleen geologisch het jongste landschap, maar ook het jeugdigste, het meest onhistorische, het meest onbevangen landschap is.

Mei is - jeugd en zoals de kleine zoete Mei sterven moest, zo moest de jeugd sterven in haar dichter. De jongen die op een vroege lentemorgen de duinen in loopt, moet tegen de avond naar de mensenwereld terug. Herman Gorter was geen mensenhater; ‘Het is gek,’ schreef hij in een brief van 1887, ‘ik houd van alle menschen bijna, als ik over ze denk, dat komt dan zijn ze mijn eigendom, mijn denkbeeldige menschen, maar in werkelijkheid vervelen ze mij vaak.’

Vervelen en erger dan dat. Gorter was na zijn promotie benoemd aan het gymnasium te Amersfoort en deed er de bittere ervaring van een mislukt leraarschap op. Hij kon zich niet thuis voelen onder een stel collega's, die hij nooit anders dan ‘de scharretjes’ noemde, hij kon zich niet geven in een klas die van hém de prikkel tot enthousiasme wachtte. Later als privé-leraar en als socialistisch propagandist zou hij zijn grote pedagogische gaven tonen die de moeilijkste problemen doorzichtig maakten. Maar in de inerte klas snoof hij de duffe atmosfeer der collegekamer die hem symbool der dorre burger-

lijkheid geworden was. Tot plooien noch paaien in staat, restte hem geen andere houding dan een overtroeven der dorheid: een schools opdreunen van lesjes, waarbij veel strafwerk werd uitgedeeld en... menige tik, desnoods met de goedgekartonneerde grammatica. Na een jaar nam hij zijn ontslag en vestigde zich als privé-leraar te Bussum.

Dit was een ervaring weinig geschikt om zijn liefde tot de ‘denkbeeldige mensen’ naar de werkelijkheid toe te trekken, om hem uit de bitter-zoete atmosfeer der jeugd-eenzaamheid los te maken. Veeleer dreef ze zijn extremisme verder de weg op die hij spelend was ingeslagen: de bloeiende zinnelijkheid van Mei liep dood in de machteloze onverstaanbaarheid van zijn sensitivistische verzen. Samen met Van Deyssel die in deze jaren zijn grote vriend en criticus is, streeft hij naar een steeds verfijnder en bijgevolg steeds individualistischer verklanken van de impressie tot in het zinloze toe. Van Deyssel is wellicht de enige tijdgenoot geweest die ooit invloed op Gorters oorspronkelijk dichterschap heeft gehad - en geen gunstige invloed. De zin van het zinloze is het spel. Maar voor Gorter was dit geen spel als voor Van Deyssel, geen spel, maar een worsteling; de speelse elementen van *Mei* worden schaarser en schaarser in deze klankrazernij, die als een ziekte in hem woedt en die hij zich ook als zodanig bewust wordt. De woordenkramp van *De Dagen,* bedoeld als een groot sensitivistisch dichtwerk, dat ‘het leven en de gevoelens van een mensch beschreef’, brak na enkele fragmenten af in een rauwe kreet:

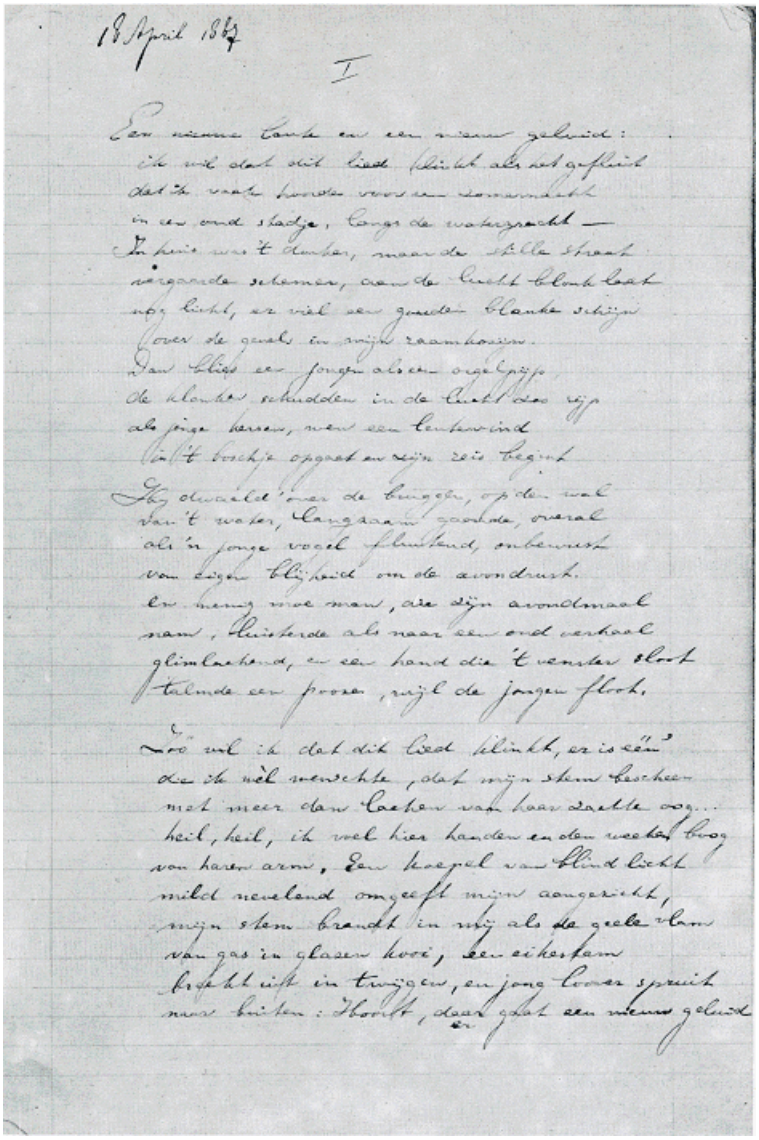
> *O God! ik sta aan de verkeerde kant*.
> *Ik ga te gronde*.
> *Mijn liefde gaat verloren*.

Op een voorafgaande bladzijde voor het laatste fragment van *De Dagen* staat in klaar Latijn het gedicht ‘Spinoza's Leer’:

> *Substantia infinita extensa et cogitans*
> *is God, et infinita ex eo sequuntur*.

(De oneindige Substantie, uitgebreid en denkend, is God en al het oneindige volgt daaruit.)

Zijn schrijnend verlangen uit de eenzaamheid en de verwildering van het ten top gedreven poëtisch individualisme zoekt en vindt een toevlucht in de klare ordening en de zelfverzaking van Spinoza's wijsbegeerte. Maar een einddoel was ze hem niet. Ze staalde zijn geest, zoals de sport zijn lichaam staalde, ze gaf zijn spontaan kosmisch besef een redelijke grondslag, maar Gorter was een dichter en geen filosoof. Zo Spinoza hem al leerde de waarheid te zoeken, hij zou de waarheid zoeken niet alleen in Spinoza en niet in de wijsbegeerte alleen. En dan ook: Spinoza kwam tot hem met verheldering en zelftucht, ja, maar niet met de schoonheid die hij uiteindelijk zocht. ‘Want goede verzen op zich zelf te zoeken,’ schreef hij in 1893 aan Henriëtte van der Schalk, ‘en niet eerst je leven zoo goed mogelijk te maken, dat is even gek als dat een boer rijke gewassen zou zoeken op een alleen gelaten grond.’ En

18 April 1887

I

Een nieuwe taal en een nieuw gelaat:
ik wil dat dit leest schrikt als het gefluit
dat ik vroeg hoorde voor een donkerdak
in een oud stadje, langs de waterkracht —
In huis was 't donker, maar de stille straat
vergaarde schemers, aan de lucht blonk laat
nog licht, er viel een gouden blanke schijn
over de goals in mijn raamkozijn.
Dan glijdt een jongen als een orgelpijp
de klanken schuddend in de lucht die rijp
als jonge haren, weet een lentewind
dat 't trachje opgaat en zijn reis begint
Hij dwaalt over de bruggen, op den wal
van 't water, langzaam gaande, overal
als 'n jonge vogel fluitend, onbewust
van eigen blijheid om de avondrust.
En menig moe man, die zijn avondmaal
nam, luisterde als naar een oud verhaal
glimlachend, en een hand die 't venster sloot
talmde een poos, zijl de jongen floot.

Zóó wil ik dat dit leest klinkt, er is één
die ik wèl verwachte, dat mijn stem beschreen
met meer dan tranen van haar zachte oog..
heil, heil, ik wel hier handen en den weelderboog
van haren arm, Een koepel van blind licht
milde neveland omgeeft mijn aangezicht,
mijn stem brandt in mij als de gele vlam
van gas in glazen kooi, een eikestam
bloeit uit in twijgen, en jong loover spruit
naar buiten: Hoort, daar gaat een nieuw gelúid
en

Het handschrift van Gorter, de aanvang van *Mei. Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

verder: ‘Als je goed ziet, dan is het beste werk uit de sterkste overtuiging geschreven, en alle werk wordt slapper - al is het nog zoo aandoenlijk en nog zoo mooi van geluid of voorkomen, dat verder zich van het weten verwijdert.’

Henriëtte van der Schalk die Gorter een paar maanden tevoren de eerste maal ontmoet had, vertelt in haar herinneringen aan hem, hoe hij in die jaren ‘bezeten door Spinoza’ was, wiens *Ethica* hij in proza en gedeeltelijk ook metrisch vertaalde, hoe hartstochtelijk hij haar voorhield ‘schoolmeesterachtig’ en tegelijk ‘roerend naïef’, dat zijn én haar én ieders menselijk en poëtisch heil in het spinozisme, in zelfbezinning en zelfbewustwording lag. Wat die zelfbezinning hem vóór alles deed zien, dat was het gemis aan die inspirerende overtuiging, het negativisme van de beste der toenmalige jonge intellectuelen, die afgerekend hadden met de burgerlijke wereld, die de illusies van die wereld als vals, de idealen als voos erkend hadden en nu met lege handen stonden. Op dat ogenblik van zijn leven en langs die weg kwam Herman Gorter - en vele anderen - tot het socialisme, dat wil zeggen langs een weg van redenering, waarop de nood van zijn meer kosmisch-voelend dan menslievend hart hem voortdreef, in één woord: uit zelfbehoud.

In 1897 bundelde Gorter zijn verzen in *De School der Poëzie;* aan een tweede uitgave daarvan in 1905 voegde hij een inleiding toe, die met die schematische klaarheid, die al zijn betogen kenmerkte, zijn ontwikkeling van *Mei* tot de *Socialistische Verzen* in enkele bladzijden samenvat. Sober en strak als het nuchter verhaal van een ziekteproces vertelt hij, hoe hij gekweld werd door de kleinheid en de armoede van zijn waarnemingen die ‘alleen door de heftigheid en de felheid waarmee ik ze voelde, waarde hadden.’ Hij spreekt van zijn wanhoop en de diepe pijn die de dorst naar schoonheid hem deed lijden. ‘Toen, terwijl mijn krachten reeds gevaar liepen te verslappen door overinspanning, liet ik mij naar het socialisme gaan.’ Marsman, die deze gehele inleiding in zijn boekje over Gorter aanhaalde, liet erop volgen: ‘Ik geloof niet, dat men Gorter... te kort doet door te zeggen dat zijn persoonlijke depressie, ook als dichter, hem tot het socialisme heeft gebracht, en dat zijn gering altruïsme het steeds is blijven beschouwen als de voorwaarde ook voor persoonlijke inspiratie en vreugde.’ De dichter Marsman die wel wist, dat altruïsme niet het hout is waaruit men grote dichters snijdt, sprak hiermee voor het geval-Gorter een waarheid uit die in veel ruimere zin geldt voor zo vele grote mannen en vrouwen, die hun rust, hun kracht, hun geluk, hun leven voor een ideaal gegeven hebben. Wie dat niet aanvaarden wil, wie hier het woord zelfbehoud slechts aarzelend en zelfzucht helemaal niet durft gebruiken, kan hen als idolen bewonderen, maar begrijpen nooit. Wie Gorters ontwikkeling als dichter, socialist en socialistisch dichter begrijpen wil, moet wel weten, dat hij noch uit persoonlijk noch uit groepsbelang tot het socialisme kwam, maar ook niet uit sociaal rechtvaardigheidsgevoel en menselijk mededogen met de verworpenen der aarde. Daarvan bezat hij vermoedelijk niet meer of minder dan een gemiddelde advocaat of arts met een gevoelig hart. Maar hij werd als zovele jonge burgerlijke intellectuelen van zijn tijd naar het socialisme gedreven, omdat ze als kunstenaar, als schrijver,

als historicus, als econoom in de burgerlijke gedachtenwereld hopeloos vast liepen. Zij zochten niet het offer, maar de uitweg, voor het menselijk geslacht, zeker, maar ook en vooral voor hun kunst en hun wetenschap. Dat is geen altruïsme, maar men bedenke daarbij wel, dat bij een man als Gorter dit 'egoïsme' iedere kleine baatzucht uitsluit. Hij was niet een van die socialistische estheten, die, ter wille van de Kunst - met een hoofdletter - dromend van een paradijsachtige toekomstmaatschappij, hun bevoorrechte positie in de burgerlijke maatschappij gebruiken om voor zich zelf - ter wille van de Kunst natuurlijk - alvast zo een paradijsachtig reservaatje te scheppen. Hij kende maar één groot doel, de verwezenlijking van de 'Grote Poëzie'; daartoe was hem het socialisme geen middel, maar de verwezenlijking van het socialisme viel daarmee samen. Dus begon hij met dezelfde hartstochtelijke ernst waarmee hij zich eerder op het spinozisme geworpen had, nu de grote socialistische schrijvers en in de eerste plaats Marx en ook hun tegenstanders te bestuderen, daarom sloot hij zich in 1897 aan bij de SDAP en werd een van haar ijverigste propagandisten. Zijn hartstochtelijke geestdrift en zijn grote vitaliteit stelden hem in staat deze zware taak te vervullen naast zijn leraarschap, naast zijn studie, naast zijn innig en sportief verkeer met de natuur, naast zijn dichterschap vooral. Hij doorkruiste het hele land voor het houden van propagandavergaderingen en scholingscursussen. 'Weken lang - in verkiezingstijd - fietste hij haast elken dag van Bussum naar de plaats, waar hij 's avonds moest spreken en na de vergadering fietste hij in den regel nog 's nachts terug' vertelt mevrouw Roland Holst.

Na de jeugdverrukking van de *Mei*-jaren moet dit de gelukkigste tijd van Gorters leven geweest zijn. Nu hij eenmaal wist, dat zijn warme levensliefde en geluksverlangen zich niet individueel liet verwezenlijken, gaf hem een diepe voldoening zo al zijn krachten te geven voor de vestiging van een gelukkiger gemeenschap, vlamde na de angst om de verdorring van zijn poëzie de hoop in hem op, dat hij de dichter van die gemeenschap zou worden: het is de tijd van zijn eerste socialistische verzen.

Gorter schreef socialistische verzen en maakte socialistische propaganda, maar hij heeft nooit propagandistische verzen geschreven; de beide uitingen van zijn overtuiging bleven ongescheiden gescheiden. Nog meer misschien dan uit de atmosfeer van *Mei* proeft men de Hollandse aard in een ongekende zuiverheid in deze polaire binding van nuchterheid en verhevenheid. Twee elementen van zijn wezen vormden de grondslag zowel van zijn propaganda als van zijn poëzie: zijn onbevangenheid en zijn liefde voor de 'denkbeeldige mensen'. Die onbevangenheid viel ieder op, die persoonlijk met hem in contact kwam. Mevrouw Holst spreekt van de 'onweerstaanbare bekoring', die van hem uitging, van zijn stralend 'vertrouwen in het leven', van de 'beminnelijke natuurlijkheid zijner omgangsvormen', 'tegenover alle menschen stond hij als mensch, vrij en open'. Wie zijn gedichten leest, beseft dat die onbevangenheid nog verder ging, dat hij ook tegenover woorden, begrippen, beelden 'vrij en open' stond. Dat geeft die dauwige bekoring aan de beeldenschat van *Mei*; dat veroorloofde hem de terminologie van het socialisme in zijn poëzie te gebruiken als symbolen van de denkbeelden die die

woorden in hem wekten, los van alle associaties met het politiek debat; dat doet hem zo maar een gewoon zinnetje van jongensachtig taalgebruik opeens tot een subliem vers maken:

Zie je ik hou van je,
ik vin je zoo lief en zoo licht.

Dat maakt ten slotte zijn poëzie zo wisselvallig van indruk en de lezer zo onzeker en - ik weet geen beter woord - beschaamd in zijn oordeel. Onzeker, omdat zijn bewondering telkens op hinderlijke clichés stuit, beschaamd omdat híj niet los van alle associaties is en in die zo argeloos gebruikte en herhaalde en weer herhaalde woorden alleen maar de versleten gemeenplaats ziet en niet de kristallen en paarlemoeren gloed die er voor de dichter in leeft en die hij voor ons wil doen leven.

Die onbevangenheid maakte hem ook als socialistisch en literair theoreticus aarzelloos zeker en kristalhelder en moet diezelfde bekoring gegeven hebben aan zijn optreden als propagandist, maar ook de geërgerde prikkeling aan alle minder jeugdige geesten, die zijn schema's, en vaak terecht, niet als feilloos konden aanvaarden en zich niet boven de inconsequenties ervan konden en wilden verheffen. Dezelfde onbevangenheid waarmee hij hart en gezindheid van zijn medemens won, borg ook de kiem van conflict en vereenzaming.

In nog sterker mate geldt dat van het tweede krachtcentrum van zijn dichterlijke en propagandistische werkzaamheid: zijn liefde voor de ‘denkbeeldige mensen’. In de jeugd bloeit die liefde welig in de eenzaamheid. Maar door socialist te worden had Gorter zich zelf de eis gesteld volwassen te worden, geheel en al volwassen - een onzegbaar zware eis voor een dichter. Van zijn overgang tot het socialisme af zijn de ‘denkbeeldige mensen’ de arbeiders en het is niet moeilijk hen lief te hebben, want zij zijn de ‘goudene’ toekomst-mensen. Het zou een banaliteit zijn op te merken, dat deze ‘goudene’ mensen geen gewone arbeiders zijn. Een dichter is geen kiekjesmaker. Boeiender is de vraag naar de verhóúding tussen deze verbeelding en de realiteit.

Gorter zei graag van zich zelf dat hij geen geweten had. Dat klinkt als zelf-ironie van de man die zijn krachtig gestel letterlijk heeft opgesleten aan de taak, die hij zich had opgelegd, maar let wel, die hij zich niet had láten opleggen. Marsman vertaalde dat ‘gewetenloos’ met ‘heidensch, zinnelijk, aardsch’ en noemde hem een ‘panisch wezen’. Men zou ook in het licht der moderne psychologie van schuldloos kunnen spreken. Gorter kende geen schuldgevoel. Onder de strijders voor een nieuwe en rechtvaardiger samenleving zijn er velen geweest, die door nooit aflatend schuldgevoel werden voortgedreven. Domela Nieuwenhuis was er zo een en zeker ook Frederik van Eeden. Daarom moest voor hen de zin van hun heilsverwachting voor een groot deel liggen in hun persoonlijk aandeel in de verwezenlijking ervan en hun levenstaak in een reeks van egocentrische wereldhervormingspogingen. Een andere verschijningsvorm is die van de strijder die iets te vereffenen heeft. Men kan daar de ordinaire, rancuneuze baantjesjager onder rekenen,

maar de arbeidersbeweging kent ook het type van de man, die vereffening voor zijn groep, voor zijn klasse vraagt en wiens geluk ligt in de triomf der kleine overwinningen, in het telkens een stapje verder, in de aanblik van een jeugd, ‘die het zoveel beter heeft dan wij in onze jonge jaren’. Hij is de kwaadste niet, maar een man als Gorter moest dit reformisme even diep verachten als het heiland spelen van Van Eeden. Zijn uitgangspunt lag noch in de verzoeningsdrang der schuldbewusten, noch in eigen of gemeenschappelijke bittere ervaringen, maar in de dichterdroom, in een hartstochtelijk verlangen naar harmonie en schoonheid, in zijn liefde voor de verbeeldingsmens. En daarin toont hij verwantschap met enkele van de grootste dichterlijke geesten vóór hem, dat ook hij actief getracht heeft zijn droom op aarde te verwezenlijken.

Toen Gorter in 1897 socialist werd, zag hij geheel in de lijn van het cultuuroptimisme van zijn tijd de verwezenlijking van het socialisme als een begonnen proces dat zich op korte termijn zou voltrekken. Het historisch verloop van dat proces interesseerde hem eigenlijk niet, het was alles slechts prefiguratie van ‘het grote blijspel’ van het socialisme. Al wat zich naar zijn inzicht in de richting van de verwezenlijking bewoog, wordt in de droom opgenomen: de partij, de arbeiders, zijn medestrijders. Al wat hij als geestverwant voelde, werd ‘verbeeldingsmens’ en in de dagelijkse praktijk mateloos overschat. Misschien beginnen de meeste mensen hun levenstaak wel met zo een droom voor ogen die zo bedrieglijk dicht bij de werkelijkheid schijnt te liggen. Maar de meesten ook laten bij iedere botsing van droom en werkelijkheid een stukje van de droom los om zich in de werkelijkheid hun bed te spreiden. Voor Gorter was dat onmogelijk. In elk van de botsingen tussen droom en realiteit die de etappes van de partijstrijd voor hem waren, gaf hij een stuk van de realiteit op om de droom vast te houden. De werkelijkheid immers had slechts waarde voor hem in zoverre ze de droom diende. Vandaar het merkwaardige verschijnsel, dat in het toch zeer individualistische werk van deze dichter - afgezien nog van zijn lyriek treedt hij in elk van zijn grotere werken direct of in de een of andere vermomming op - dat in het werk van een dichter die jarenlang de dagelijkse tobberijen, intriges, meningsverschillen van het partijleven actief meemaakte, geen enkele weerslag van dat alles te vinden is. Vandaar de kleine rol die de ellende van het nu, de macht van het kapitaal in zijn grote verbeelding van strijd en overwinning speelt:

> *Niet zal in dit werk, dat een werk van licht*
> *En van muziek is, dat den samenklank*
> *Van Pan, d'ouden God der Natuurmuziek,*
> *En den Geest der Vrije Menschheid is, worden*
> *Veel gezegd over de donkere heerschers*
> *Van 't Kapitaal, dat toen nog heerschend was.*

En na de grote nederlaag van de Duitse revolutie zet de *Arbeidersraad* dadelijk weer in:

Nu dan de nederlaag geleden is,
En d'arbeiders teruggestooten zijn
In der tirannie donkre duisternis,
Nu wil ik zingen, zacht en hel en fijn,
Hoe zij herstijgen uit bekommernis
Weder naar des lichts goudenen zonneschijn.

Deze zekerheid van de toekomst die over het heden heen ziet, de eenheid van dit onwrikbare, verheven dogmatische geloof moet mét zijn onbevangen beminlijkheid de kracht geweest zijn van de propagandist Gorter, omdat ze hem boven het kleine debat der reële argumentatie uithief. Was het ook altijd warm en krachtig genoeg, dit geloof, om de tragiek te weren van de mens Gorter die om de droom gaaf te bewaren mét de kleine werkelijkheid één voor één zijn vrienden en medestrijders opgaf, die in die werkelijkheid hun plicht en hun mogelijkheden zagen?

Zeker was het de kracht en de zwakheid tevens van zijn poëzie. De kracht door de grote zuiverheid en aantastbaarheid van zijn toekomstverlangen, de zwakheid door het falen van de epische verbeelding in de ijle sfeer, waar dat verlangen hem voerde. In de inleiding van *De Groote Dichters* schreef Gorter: ‘Poëzie noem ik de klare en presiese wedergave, in woorden en rythmen, van diepe gewaarwordingen, ontroeringen en hartstochten. Poëzie ontstaat spontaan uit het onbewuste van den mensch.’ Dat onbewuste is geen ‘onbekende, geheimzinnige macht’. ‘Het bestaat uit drie krachten: den drang tot zelfbehoud of de liefde voor zich zelf, de geslachtsdrift of de liefde voor de vrouw of den man, de sociale drift of de liefde voor de gemeenschap.’ Hij zet dan verder uiteen, hoe de beide eerste krachten direct uit de natuur voortkomen, de derde ontstaat ‘door zijn maatschappij’, maar, daar de maatschappij een deel der natuur is, indirect ook uit de natuur.

Men kan dit schema van de inhoud van het onbewuste zieleleven als werkhypothese aanvaarden, ook zonder er zo'n scholastieke onwrikbaarheid in te erkennen als Gorter. Men kan dat te gereder bij een beschouwing van zijn eigen werk, waarin - niet toevallig - de drie liefdes zich duidelijk gescheiden manifesteren en met name de laatste, de liefde voor de gemeenschap, een eigen bijzondere plaats inneemt. Wie Gorters inzicht deelt, dat onze sociale ‘instincten’, onze ‘spontaan menselijke gevoelens’ door onze maatschappij in hun aard bepaald worden, heeft daarmee het instinctieve van die gevoelens ontkend. Wanneer ons ‘menselijk gevoel’ in de loop van de tijden anders is gaan reageren tegenover het offeren van kinderen aan vertoornde goden, de weduwverbranding, het gerechtelijk tweegevecht, de slavernij of de kinderarbeid, dan komt die wijziging voort uit ons redelijk waarnemen en doorgronden van onze samenleving. Met andere woorden ons ‘redelijk gevoel’, dat ons van onze redeloze medeschepselen onderscheidt, wel verre van instinctief te zijn, loopt achter onze redelijke inzichten aan. Vandaar dat het niet de dichters plegen te zijn die het eerst aan zo een nieuw gevoel uiting geven, omdat, zoals Gorter terecht zegt, poëzie uit het onbewuste geboren wordt. Om tot poëzie te kunnen worden en als poëzie aanvaard te worden, moet het re-

Gorters huis in ‘De verbrande pan’ te Bergen, Noord-Holland. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

delijk inzicht als het ware eerst geëmotionaliseerd worden. Hier ligt de kern van het probleem der tendenskunst. Wie de tendens in de kunst afwijst of slechts in een assepoeshoekje op het zoveelste plan toelaat, schakelt een aantal van de grootste kunstenaars en met name dichters en schrijvers uit. Zeker, er is veel berijmde preek en geromantiseerde zedenles. Er is in het algemeen weinig waarachtige kunst. Er is heel weinig waarachtige tendens-kunst, omdat het een machtig talent vereist de spanning tussen redelijk inzicht en spontane emotie te overbruggen om het eerste in de laatste te doen overgaan. En - er is een grote onbevangenheid bij de lezer nodig om dat talent in de tijdgenoot te erkennen. Toch is het oordeel der kritiek, die Gorter na *Mei* voor de poëzie verloren verklaarde, slechts ten dele op bevangenheid van de critici terug te voeren. Alleen al omdat het: 'man merkt die Absicht und man ist verstimmt' hier niet opgaat. Bedoeling tot bekeren, tot preken en schoolmeesteren ontbreekt eigenlijk geheel en al in deze tendentieuze poëzie. De dichter richt zich nooit tot een reëel publiek, dat hij mee wil trekken, maar tot 'denkbeeldige' mensen wie, als hem, het toekomstvisioen zo helder voor staat, dat de korte en vastgestelde weg erheen niet van belang is.

Met die hartstocht voor het onvertroebelde, ongecompliceerde en zuivere, voor het 'goudene' en 'kristallen' heeft hij zich de taak van het emotionaliseren van het redelijk inzicht zo streng en zuiver mogelijk gesteld.

Met de geboorte van het wetenschappelijk socialisme was dat redelijk inzicht voor het eerst in de toekomst doorgedrongen, het had niet meer als utopie, maar als een binnen afzienbare tijd te verwezenlijken doel een nieuwe maatschappijvorm gesteld. Gorter, als zovele van zijn tijdgenoten losgeraakt van de emotionele inhoud der burgerlijke maatschappij, had niet als deze zich blijvend in het individualisme terug kunnen trekken, omdat zijn onvoorwaardelijkheid hem in dat individualisme voortdreef tot een zich zelf en de taal uitputtend pogen zich verstaanbaar te maken in het onverstaanbare en omdat zijn kosmische liefde hem naar de mensen toetrok. Nu, genezing en uitkomst vindend in het nieuwe socialistische inzicht, stelde hij zich de bovenmenselijke taak dat louter op de toekomst gerichte inzicht te emotionaliseren, de spanning te omvatten tussen dat berekend vergezicht van de toekomst en zijn naar schoonheid en harmonie hongerend hart. En weer doet hij, onvoorwaardelijk, geen enkele concessie. De 'oude' gevoelens die andere socialistische schrijvers tot hun beste werk geïnspireerd hebben: opstandigheid, mededogen, smaad en verbittering, die in zijn eigen overgang tot het socialisme geen rol hadden gespeeld, wijst hij streng en zuiver als poëtische elementen onverbiddelijk af. Streng en zuiver beperkt zijn bewustzijn de scholastieke inhoud van het 'onbewuste' tot de drie liefdes en het enige, maar machtige onbeheerste daarin blijft de volheid, waarmee zijn kosmische liefde, zijn Hollandse zinnelijke natuurliefde zijn hele poëzie blijft doordrenken.

Onmiskenbaar heeft Gorter zijn poëtisch vermogen geforceerd door het zo onmenselijk hoge eisen te stellen. Het onvermengde is niet van deze aarde. Maar even onmiskenbaar is, dat onze ergernis over de onvolkomenheid van zijn verzen, over zijn stoplappen, zijn eindeloze herhalingen, zijn simpelheden altijd zijn maat vindt in de hoogheid van zijn eigen doel en conceptie en er

altijd een lichte beschaamdheid doorheen trekt, alsof het niet de onmacht van de dichter, maar iets zwaars en onzuivers in ons zelf was, dat ons belet zijn vlucht te volgen.

Het duurde tot 1903 voor Gorter zijn eerste socialistische verzen uitgaf. Het sensitivisme was uitgebannen, de 'gewone' taal keert weer, soms subliem in die gewoonheid, soms te gewoon, te vlak en nuchter om de verrukkingen, die steeds weer in hem opkolken, op zijn lezers over te dragen, één stamelende juichkreet, 'de zwakke uitdrukking van een sterk gevoel' naar zijn eigen woorden.

In de zes jaren sinds zijn overgang tot het socialisme had Gorter tal van propagandareizen voor de SDAP gemaakt, hij had - sinds 1898 - met Frank van der Goes en Henriëtte Roland Holst de redactie gevormd van het scholingsmaandblad der partij *De Nieuwe Tijd,* hij had in de hoge verwachtingen, in de strijd en in de nederlaag van de grote staking van 1903 gedeeld. Het waren de wittebroodsjaren van zijn partijleven geweest. Want Gorter was bij al zijn nooit falende trouw aan het socialisme niet de man om in partijverband te dienen. Zijn over het nu heen zien naar de toekomst, zijn onvoorwaardelijk vasthouden aan de zuiverheid van het socialisme moest hem in botsing brengen met een geboren praktische reformist als Troelstra, die niet uit geestelijke nood via de theorie tot het socialisme was gekomen, maar uit 'zedelijk verzet tegen de ellende en het onrecht, waaraan de arbeiders in mijn Friesche omgeving ten prooi waren'. Noch daarmee, noch met wat wij hier boven schreven over de tegenstelling van droom en realiteit, is gezegd, dat Gorter een van die stille dromers was die week en gevoelig zich uit de onzuiverheden, de inconsequenties en - het vuile werk der praktijk in de ongerepte droom redden. Gorter gaf nooit de werkelijkheid op, maar telkens een stuk ervan om op het overblijvende des te steiler en hoekiger en dogmatischer stand te houden en zijn ongerepte illusies in de droom uit te leven. Henriëtte Roland Holst zegt in de taal der politieke actie hetzelfde, wanneer zij hem 'van nature een frondeur en fraktievormer' noemt. Zuivere en onvoorwaardelijke geesten als de zijne behoren slechts in de droom de massa, de 'denkbeeldige' massa, in de praktijk zijn ze op de Gideonsbende aangewezen. Zo een Gideonsbende vormde zich in het eerste decennium der eeuw rondom het maandblad *De Nieuwe Tijd;* mét de drie redacteuren kwamen er de radicale jonge intellectuelen in de partij, zoals Pannekoek, Saks (P, Wiedijk), Van Ravesteyn en Wijnkoop aan het woord.

Hun kracht was hun theoretische en dialectische scholing, hun zwakheid hun geringe aanhang en hun tactisch tekort tegenover een politicus als Troelstra, die in 1909 een breuk forceerde tussen de partij en de radicale groep voortaan als SDP (na 1918 als CP) georganiseerd.

Na het verschijnen van de *Verzen* van 1903 begon in Gorter de eerzucht te gloeien tot het schrijven van een groot episch-socialistisch werk, want 'lyriek is zeker de minst geschikte vorm om een wereldbeweging poëtisch uit te beelden'. Lyriek, zou men eraan toe kunnen voegen, is helemaal geen vorm om iets uit te beelden, wel om een verlangen uit te zingen. Maar het verlangen was hem als een verraad aan het geloof. Hij kende slechts de zekerheid om-

trent de socialistische toekomst. Die zekerheid legde hem een taak op in de rij der grote epische dichters. Zoals hij, de oorspronkelijkste der 'Tachtigers', tegenover de vernieuwing van Tachtig de traditie der 'grote dichters' had hoog gehouden, zo ook tegenover de zoveel groter en dieper vernieuwing, die hij zag komen in de socialistische kunst. Homerus en Dante bleven de grote, stimulerende voorbeelden die hem voorzweefden.

Het jaar 1906 bracht zijn eerste epische poging: *Een Klein Heldendicht* . Het thema ervan was niet wat al zijn geestverwanten die - als hij - het drama der eerste Russische revolutie met ingehouden adem hadden meegeleefd, moesten verwachten: de poëtische verbeelding van dat drama. Gorter huldigde een, al te zeer aan de aard van zijn eigen gaven gebonden theorie, dat de tijd voor de socialistische dramatiek nog niet was aangebroken. Het *Klein Heldendicht* geeft de geschiedenis van de maatschappelijke bewustwording van twee jonge mensen, een stuk gedachten- en gevoels-epiek, waarvan de abstractie alleen in evenwicht gehouden wordt door de manlijk tere aanschouwelijkheid der beschrijving. Voor de dichter zelf was het niet meer dan een idyllische inleiding op het grootse plan dat hem voorzweefde: 'de lyrisch-epische uitbeelding der bevrijding van het menschengeslacht van elke sociale en geestelijke onderdrukking door den strijd der arbeiders voor het socialisme, in zijn samenhang met het universele leven.'

In 1912 verscheen de eerste bewerking van *Pan* die in 1916 gevolgd werd door een tweede, definitieve die bijna driemaal de omvang had van de eerste. In het geheel heeft Gorter er tien jaren van tot het uiterste ingespannen arbeid aan gewijd.

Het hoofdthema van *Pan* is de hereniging van de Mensheid (het Gouden Meisje) en de natuur (Pan) in de verovering van het socialisme door de arbeiders. In de tweede *Pan,* geschreven na het uitbreken van de wereldoorlog en het falen der internationale eenheid, heeft Gorter er ver boven menselijke kracht naar gestreefd de nieuw gerezen problemen van revolutionaire massa-actie, van het nationalisme en de strijd tegen het imperialisme tot een kosmische epiek om te smeden en in het betrekkelijk doorzichtige schema van de eerste *Pan* op te nemen.

Wel zelden is een groot kunstwerk zo ongelijk, ja tegengesteld gewaardeerd, niet alleen door verschillende beschouwers, maar zelfs in het oordeel van een en dezelfde persoon. Henriëtte Roland Holst die meent, dat er na Miltons *Paradise Lost* niet een 'zóó grootsche en verheven poging op het gebied der epische poëzie is gewaagd', spreekt ook van gebrek aan zelfkritiek en wijdlopigheid, van 'dor als een zandige hoogvlakte, langdradig als een zeurderig krantenverhaal'. Marsman die de conceptie van *Pan* grootser acht dan die van *Mei,* houdt de uitwerking voor 'in wezen mislukt'; Van Ravesteyn die zijn boek over Gorter uitdrukkelijk aan 'de dichter van Pan' wijdde, vat pro en contra samen in 'de schoone woestijn van Pan' en zelfs Brandt Corstius, het meest tot bewonderend aanvaarden geneigd, spreekt van het soms verzanden van de stroom der poëzie.

Deze tegenstellingen laten zich niet afdoen met de 'verklaring', dat in een dergelijk hoogstrevend omvangrijk werk altijd zwakke plekken door onver-

Het eerste partijbestuur van de SDP op het congres van 23 mei 1909 te Amsterdam. V.l.n.r. S. de Wolff, W. van Ravesteyn, H. Gorter, D. Wijnkoop, L. de Visser, G. Mannoury en J. Ceton. *Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag*.

mijdelijke inzinkingen der inspiratie te vinden zijn. Als we bereid zijn de grote klassieken vrij van literair fetisjisme te beschouwen, zullen we dergelijke zwakke plekken vinden, zonder dat onze bewondering voor het geheel daardoor wordt aangetast. Maar anderzijds: de zekerheid, dat *Pan* geen gaaf meesterwerk als de *Divina Comoedia* of *Paradise Lost* is, houdt er ons niet van af het de normen van die werken aan te leggen. De dichterlijke wilskracht die spreekt uit de eerste regels van *Mei:*

Een nieuwe lente en een nieuw geluid,
Ik wil, dat dit lied klinkt als het gefluit

is kenmerkend voor Gorters hele persoonlijkheid.

Pan is niet minder dan de *Comoedia* het produkt van die ontzaglijke wilskracht die er zich op richt een wereldbeschouwing in een episch-lyrisch dichtwerk vast te leggen. Maar terwijl Dante met een statisch en uitgebalanceerd wereldbeeld te maken had, dat zich ongestraft van de langzame stroom der feiten kon losmaken, was Gorters wereldbeeld nog als een wisselende en wijkende luchtspiegeling der toekomst. De enige basis voor de realisering van dat beeld waren zijn onbevangenheid en zijn liefde voor de 'denkbeeldige' mensen, die zijn socialistische lyriek al moeilijk verstaanbaar maakten voor de gewone sterveling. Het was niet minder een zaak van bovenmenselijke wilskracht dan van dichterlijke gedrevenheid het wisselend en wijkend beeld in het 'drieluik' van de eerste *Pan* moeizaam tot enkelvoudige kleuren te herleiden, zo moeizaam, dat na de voltooiing de spanning in een korte, hevige ziekte brák, waarvan hij slechts langzaam herstelde en die naar het getuigenis van Henriëtte Roland Holst tot een blijvende vermindering van zijn vitaliteit en innerlijk evenwicht voerde. En die zelfde wilskracht alweer dreef hem bijna onmiddellijk na zijn herstel, toen de dreigende en losbarstende wereldoorlog - hoe helder ook in feite door hem en zijn geestverwanten voorzien - zijn wereldbeeld opnieuw verschoof, tot een herschepping van *Pan,* omvangrijker en veelzijdiger, maar ook noodzakelijk chaotischer dan de eerste.

Was Gorter een stille dromer geweest, hij zou zich na de ramp van 1914 met zelfvoldane teleurstelling uit de politiek teruggetrokken hebben om in de weldadige eenzaamheid van het eigen milieu de *Pan* tot een gave, harmonische - illusie om te werken. Nu zocht hij ook de eenzaamheid - jarenlang leefde hij alleen in een afgelegen huis in de Bergense duinen - een starre en geëxalteerde eenzaamheid, die hem bewaarde voor de valse idylle, maar hem leerde leven in een ijle atmosfeer, waar de tijd niet meer in lentes, maar in eonen geteld wordt en de natuur niet meer bloeit in bloemen en jonge dieren, maar in graniet en bergkristal.

Men heeft als een van de oorzaken waardoor *Pan* ook - of juist - in dichterlijke geesten een zeker verzet wekt, de stijlloze invoering van een Griekse god in een moderne proletariërs-wereld aangewezen, maar de elementen van *Mei* zijn bijna even heterogeen zonder te storen, en dan is er in deze *Pan* zo weinig van de dansende god, in deze arbeiders zo weinig van de tobbende

zwoegers over, alles is opgenomen in die ijle sfeer, waarin niet meer een aardse wereld van binnen uit gezien wordt, maar een zeer ernstig en zeer sensitief god, die vanaf de een of andere planeet het kosmische leven beziet. Zó ziet hij de mijnwerkers:

In de donkere steenkool lagen d'arbeiders
Gebogen werkende,
Zij zijn daar één met de verkoolde planten,
Het warme mensch kruipt door 't dood plantenleven,
Het kind der zon door doode zonnekinderen.

Dat is zuiver, dat is schoon en beeldend, maar het is ijl-kosmisch en niet warm-aards en het boet daarmee de aandacht der aardelingen in.

Mag men uit het chaotisch karakter van de tweede *Pan* afleiden, dat Gorter niet meer de kracht in zich voelde zijn levenstaak volkomen te beheersen?

Zeker is, dat een afnemen van zijn lichamelijke kracht en een toenemende geestelijke overgevoeligheid er hem toe brachten zijn politieke werkzaamheden in te perken. In 1916 stierf de vrouw die de moeilijke taak verstaan had de vrouw van een dichter te zijn. Haar langdurige ziekte en dood grepen Gorter heftig aan. In 1917 trad hij uit de redactie van *De Nieuwe Tijd* : 'Ik voel, dat er in dit jaar hard gevochten zal moeten worden en ik mis daartoe de kracht.'

Hij zocht herstel in Zwitserland, waar hem het bericht van de Russische revolutie bereikte en hem wekte uit zijn politieke apathie. Hartstochtelijk gespannen volgde hij de gebeurtenissen in Petrograd en Moskou, hij reisde naar Berlijn, maakte er de november-revolutie mee en keerde in het begin van 1919 naar Holland terug, in het najaar van 1920 ondernam hij met een aantal Duitse geestverwanten een avontuurlijke tocht naar Moskou om daar op het tweede congres der Derde Internationale en tegenover Lenin persoonlijk de inzichten der 'linkse' groepering te verdedigen, waartegen Lenin zijn 'kinderziekten'-brochure schreef, de inzichten van de zuiveren en onvoorwaardelijken, die bij iedere revolutionaire verwerkelijking - en noodzakelijke verwatering van de streng-gebouwde theorie - een nieuwe Gideonsbende vormen. Een Gideonsbende die, vooral in dagen van strijd en politieke verschuivingen een schuimrand van querulantisme en warhoofdige eigengereidheid om zich trekt.

Heeft Gorter beseft, dat hij hier in Holland het tragisch middelpunt van zo een schriele groepering werd? Brandt Corstius schreef als stelling achter in zijn Gorter-dissertatie: 'Dat het leven van Herman Gorter tragies en eenzaam geëindigd zou zijn is een legende.' Men kan dat inderdaad 'bewijzen' met zijn laatste postuum uitgegeven gedichten in de hand: de *Verzen* van 1928, de *Liedjes* van 1930, *De Arbeidersraad* van 1931 en de *Sonnetten* van 1934. In *De Arbeidersraad* ziet hij opnieuw in het radensysteem 'afspiegeling van het heelal in de maatschappij' de bevrijding der arbeiders 'naar lichaam en geest' genaken, in de *Sonnetten* stroomt weer zijn liefde voor de Vrouw met zijn liefde voor het Socialisme en zijn kosmische liefde samen. Nee, van

Gorter zelf uit gezien was er tot het einde toe de ongerepte schoonheid van de naderende vervulling, zij het meer en meer ‘onttogen aan het Nu’.

Maar voor hen die wisten hoe smal de werkelijkheid was, waarin die droom wortelde, die niet ergens vanuit een planeet, maar vanuit dat Nu het leven van hun Dichter ten einde zagen gaan, van de Dichter van *Mei* én van *Pan,* de Dichter van Holland en de Dichter van het Socialisme, voor hen was zijn eenzame dood in een Brussels hotel op 15 september 1927 een symbool en schrijnender symbool nog zijn uitvaart op Westerveld: de gedunde rijen der onderling verdeelde vrienden, wat deftige literaire heren, die zich de *Mei* uit hun jeugd herinnerden, en de schamele stoet van zijn naaste geestverwanten, een al te denkbeeldige Gideonsbende. Een rode vlag. Een schrille, valse ‘Internationale’. Holland had zijn Dichter ten gave gedragen.

Men heeft in de ‘onbegrepen’ Gorter als in de ‘onbegrepen’ Van Gogh een geest gezien, die ‘zijn tijd vooruit was’. Het blijft een speculatieve gedachte of ons dichterlijk nageslacht zich met deze schoonheid ‘van boven de boomgrens’ vertrouwd zal maken. Maar veel meer dan Van Gogh, meer dan wie ook was Gorter een man, die met al de kracht van zijn gespannen dichterlijke wil in de toekomst trachtte door te dringen en die daardoor erin geslaagd is het goud-en-kristallen visioen op te roepen van een toekomstmens, die misschien niet op de mens van 1960 of 1980 zal lijken, maar het brandende verlangen belichaamt naar een zuivere, herboren mens, dat altijd weer opstijgt uit onze met de bedrieglijke pronk van hebzucht en heerszucht beladen wereld:

Van uit een nieuwe wereld treedt
Een man mij aan met enge kleed,
Schitterend zooals ik nimmer zag,
Met 't hoofd zoo stralend als de dag.

Hij heeft geen enkel sieraad aan
Van slaafschheid en geen enklen waan,
Maar hij is zuiver als een man,
Naakt opgegroeid, maar wezen kan.

Zo een man was Herman Gorter.

Literatuurlijst

De hieronder volgende literatuurlijst bedoelt een praktische handreiking te zijn aan de lezer die zich verder in een van de hier behandelde figuren wil verdiepen. Hij vindt er de voornaamste publikaties over elk der zesendertig erflaters, gerangschikt naar de volgorde waarin deze in het boek voorkomen. Bij voorkeur zijn alleen Nederlandse of in het Nederlands vertaalde boeken opgenomen; buitenlandse boeken slechts dan, wanneer er geen gelijkwaardige Nederlandse naast stonden; tijdschriftartikelen alleen, wanneer zij van bijzondere betekenis waren. Bij het opstellen van de lijst is de literatuur per erflater als volgt gerangschikt: eerst worden de brieven- en documentenverzamelingen en bibliografieën genoemd, daarna volgen de algemene werken en ten slotte de meer specialistische publikaties. (OEuvrecatalogussen zijn met een * aangegeven.) Eigen geschriften van de erflaters, met uitzondering van hun gepubliceerde brieven, zijn niet vermeld, omdat de belangrijkste daarvan gemakkelijk te vinden zijn, hetzij in het *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek* (voor zover de auteurs vóór 1910 overleden zijn), hetzij in een grote encyclopedie, hetzij in de catalogus van een der grote bibliotheken.

Veertiende tot zestiende eeuw

FILIPS VAN LEIDEN.

R. Fruin, *Over Philips van Leiden en zijn werk: De cura reipublicae et sorte principantis*. Verspreide Geschriften deel 1. 's-Gravenhage 1900.

F.W.N. Hugenholtz, *Enkele opmerkingen over Filips van Leydens 'De cura reipublicae et sorte principantis' als historische bron*. Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden, deel 7, 1952-'53.

B.N. Leverland, 'Philips van Leyden, ca. 1328-1382, Kanunnik van St. Pancras, Zijn verwanten, zijn stichtingen.' *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*, deel 57, 1965.

R. Feenstra, *Philip of Leyden and his treatise De cura reipublicae et sorte principantis*. Glasgow 1970.

GEERT GROOTE.

P. van Zijl, *Gerard Groote, ascetic and reformer (1340-1384)*. Washington D.C. 1963.

J.G.R. Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*. Deel 1. Utrecht 1875.

M.H. Mulders, *Geert Groote en het huwelijk*. Utrecht-Nijmegen 1941.

J.G.J. Tiecke, *De werken van Geert Groote*. Utrecht-Nijmegen 1941.

A. Hyma, *The christian Renaissance. A history of the Devotio Moderna*. Hamden Conn. 1965^{2}.

R.R. Post, *The Modern Devotion*, Leiden 1968^{2}.

J. Roelink, *Beeld en werkelijkheid ten aanzien van Geert Groote*. Kampen 1969.

G. Epiney-Burgard, *Gerard Grote (1340-1384) et les débuts de la dévotion moderne*. Wiesbaden 1970.

JEROEN BOSCH.

L. von Baldass, *Hieronymus Bosch**. Wenen-Munchen 1959[2].
C. de Tolnay, *Hieronymus Bosch**. 2 delen. Baden-Baden 1965.
P. Lafond, *Hieronimus Bosch, son art, son influence, ses disciples*. Brussel-Parijs 1914.
A. Vermeijlen, *Hieronymus Bosch*. Amsterdam 1939.
J. Combe, *Jérôme Bosch*. Parijs 1957[2].
W. Vogelsang, *Hieronymus Bosch*. Amsterdam 1958.

M.J. Friedlaender, *Early netherlands painting*. Deel 5, Geertgen tot Sint Jans and Jerome Bosch. Leiden-Brussel 1969.
D. Bax, *Ontcijfering van Jeroen Bosch*. 's-Gravenhage 1949.
D. Bax, *Beschrijving en poging tot verklaring van het Tuin der onkuisheidsdrieluik van Jeroen Bosch*. Verhandelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks, deel 63, 2, 1956.
C.D. Cutler, 'The Lisbon Temptation of St. Anthony bij Jerome Bosch.' *Art Bulletin* 39, 1957.
A. Spychalska-Boczkowska, 'Material for the piconography of Hieronymus Bosch's Triptych The Garden of Delights.' *Studea Muzealne*. Poznan 1966.
Jheronimus Bosch. Catalogus tentoonstelling Noordbrabants Museum. 2 delen. 's-Hertogenbosch 1967.

DESIDERIUS ERASMUS.

P.S. Allen e.a., *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. 12 delen. Oxford 1906-'58.
A. Gerlo & P. Foriers, *La correspondance d'Erasme*. Deel 1-. Brussel 1967-(lopende serie, vertaling).
O. Noordenbos & T. van Leeuwen, *Erasmus in den spiegel van zijn brieven. Een keuze uit de brieven van Erasmus*. Utrecht 1960^2.
K.A. Meissinger, *Erasmus von Rotterdam*. Berlijn 1948^2.
J. Huizinga, *Erasmus*. Haarlem 1958^5.
A. Vloemans, *Erasmus*. 's-Gravenhage 1969.
A. Hyma, *The youth of Erasmus*. Ann Arbor Mich. 1930.
J. Lindeboom, *Het bijbelsch Humanisme in Nederland*. Leiden 1913.
A.W. de Jongh, *Erasmus' denkbeelden over staat en regeering*. Amsterdam 1927.
P.S. Allen, *Lectures and wayfaring sketches*. Oxford 1934.
M. Mann Phillips, *Erasmus and the northern Renaissance*. Londen 1959^2.
H.E. van Gelder, *The two reformations in the 16th century. A study of the religious aspects and consequences of Renaissance and Humanism*. 's-Gravenhage 1961.
C. Augustijn, *Erasmus en de Reformatie*. Amsterdam 1962.
Erasmus en zijn tijd. Catalogus tentoonstelling Museum Boymans-van Beuningen. 2 delen. Rotterdam 1969.

WILLEM VAN ORANJE.

G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau, 1e série: 1552-1584*. 8 delen. Leiden 1835-'47.
L.P. Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange*. 6 delen. Brussel-Leipzig-Gent 1847-'66.
N. Japikse, *Correspondentie van Willem den Eerste, prins van Oranje*. Deel 1 1551-1561. 's-Gravenhage 1934. Niet verder verschenen.
P.J. Blok, *Willem de Eerste, Prins van Oranje*. 2 delen. Amsterdam 1919-'20.
A.A. van Schelven, *Willem van Oranje. Een boek ter gedachtenis van idealen en teleurstellingen*. Amsterdam 1943^2.

C.V. Wedgwood, *William the Silent*. Londen 1944.
A.H.M. Laman Trip-de Beaufort, *Willem de Zwijger*. Rotterdam 1950.
F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*. 3 delen. 's-Gravenhage 1906-'24.
H.T. Colenbrander e.a., 'Willem van Oranje.' *De Gids*, 97e jaargang no. 1, 1933.
P. Geyl e.a., *Wilhelmus van Nassouwen. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het* IV*e eeuwfeest der geboorte van Prins Willem van Oranje*. Middelburg 1933.
Prins Willem van Oranje, 1533-1933. Gedenkboek. Haarlem 1933.
J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*. Amsterdam 1946.
H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584. Ein beitrag zur Verfassungsgeschichte der Niederlande*. Bonn 1958.
P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje*. Leiden 1966.

FILIPS VAN MARNIX.
A. Elkan, *Philipp Marnix von St. Aldegonde. Die Jugend Johanns und Philipps von Marnix*. Deel 1. Leipzig 1910 (onvoltooid).
A. Elkan, *Johann und Philipp von Marnix waehrend des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1567*. Leipzig 1913.
A.A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*. Utrecht 1939.
E. Quinet, *Marnix van St. Aldegonde en de wording van het gemeenebest der Vereenigde Nederlanden*. Deventer 1855.
P. Fredericq, *Marnix en zijne nederlandsche geschriften*. Gent 1881.
Marnix van Sinte Aldegonde. Officieel Gedenkboek. Amsterdam-Brussel 1939.
W.A. Nolet, *Marnix als theoloog. Historische inleiding*. Nijmegen 1948.
F. van Kalken & T. Jonckheere, *Marnix de Sainte Aldegonde* (*1540-1598*). Brussel 1952.

JOHAN VAN OLDENBARNEVELT.
M.L. van Deventer, *Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd*. 3 delen. 's-Gravenhage 1860-'65.
S.P. Haak e.a., *J. van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*. 3 delen. 's-Gravenhage 1934-'67.
Historie van het leven en sterven van heer Johan van Oldenbarnevelt. Loevesteijn (?) 1658[2].
J.L. Motley, *Het leven en sterven van Johan van Oldenbarnevelt*. 2 delen, 's-Gravenhage 1874.
J. den Tex, *Oldenbarnevelt*. Deel 1-. Haarlem 1960- (lopende serie).
Th. de Vries, *Oldenbarneveldt*, 's-Gravenhage 1937.
L.P.C. van den Berg, *Het proces van Oldenbarnevelt getoetst aan de wet*. 's-Gravenhage 1876.
H. Gerlach, *Het proces tegen Oldenbarnevelt en de 'maximen in den staet'*. Haarlem 1965.
F.C. Gerretson, *Moord of recht? Twee studies over Johan van Oldenbarnevelt uit de nalatenschap van de schrijver*. Baarn 1969.

SIMON STEVIN.
E.J. Dijksterhuis, *Simon Stevin*. 's-Gravenhage 1943.
D.J. Struik, *Het land van Stevin en Huygens*. Amsterdam 1958.
E.J. Dijksterhuis, *De mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1950.
A.J.J. van de Velde e.a., *Simon Stevin 1548-1948*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, jaargang 10, no. 11. Brussel 1948.

Zeventiende eeuw

JAN PIETERSZ. SWEELINCK.
B. van den Sigtenhorst Meyer, *Jan P. Sweelinck en zijn instrumentale muziek*. 's-Gravenhage 1946[2].
B. van den Sigtenhorst Meyer, *De vocale muziek van Jan P. Sweelinck*. 's-Gravenhage 1948.
R.L. Tusler, *The organ music of Jan Pieterszoon Sweelinck*. 2 delen. Bilthoven 1958.
A. Curtis, *Sweelinck's keybord music. A study of english elements in seventeenth-century dutch composition*. Leiden-Londen 1969.
F.R. Noske, *Forma Formans, een structuuranalytische methode, toegepast op de instrumentale muziek van Jan Pieterszoon Sweelinck*. Amsterdam 1969.

HUIG DE GROOT.
R. Fruin, *Verhooren en andere bescheiden betreffende het rechtsgeding van Hugo de Groot*. Utrecht 1871.
H.C. Rogge, *Brieven van Nicolaes van Reigersberch aan Hugo de Groot*. Amsterdam 1901.
H.C. Rogge, *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*. Leiden 1902.
P.C. Molhuysen e.a., *Briefwisseling van Hugo Grotius*. Deel 1-. 's-Gravenhage 1928- (lopende serie).
J. ter Meulen & P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius*. 's-Gravenhage 1950.
J. ter Meulen & P.J.J. Diermanse, *Bibliographie des écrits sur Hugo Grotius imprimés au*

XVIIe *siècle*. 's-Gravenhage 1961.
C. Brandt e.a., *Historie van het Leeven des heeren H. de Groot*. Dordrecht-Amsterdam 1732[2].
W.S.M. Knight, *The life and work of Hugo Grotius*. Londen 1925.
W.J.M. van Eysinga, *Huigh de Groot. Een schets*. Haarlem 1945.
A. Hallema, *Hugo de Groot, het delftsch orakel, 1583-1645*. 's-Gravenhage 1946[2].
R.J. Fruin, *Verspreide Geschriften*. Deel 8. 's-Gravenhage 1903.
C. van Vollenhoven, *The framework of Grotius' book De iure belli ac pacis* (*1625*). Verhandelingen Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, nieuwe reeks deel 30,4. 1932.
C. van Vollenhoven, *Verspreide Geschriften*. Deel 1. Haarlem 1934.
A.C.J. de Vrankrijker, *De staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenoten*. Nijmegen-Utrecht 1937.
A. Lysen e.a., *Hugo Grotius. Essays on his life and works, selected for the occasion of the tercentenary of his 'De iure belli ac pacis'*. Leiden 1952.
A. Romein-Verschoor, *Vaderland in de verte*. Amsterdam 1955[4].
R.J. Fruin, *Allerliefste van Hugo de Groot*. 's-Gravenhage 1957.

JAN PIETERSZ. COEN.

H.T. Colenbrander & W.P. Coolhaas, *Jan Pieterszoon Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*. 7 delen. 's-Gravenhage 1919-'52. (Deel 6 bevat de levensbeschrijving van Coen.)
J.M. Fuchs, *Coen in uitspraken van hemzelf en anderen*. Baarn 1937.
J. van der Woude, *Coen. Consequent koopman*. 's-Gravenhage 1937.
L. Kiers, *Coen op Banda. De conqueste getoetst aan het recht van den tijd*. Utrecht 1943.
F.C. Gerretson, *Coens eerherstel*. Amsterdam 1944.
J. van der Woude, *Coen. Koopman van Heeren zeeventien. Geschiedenis van den hollandsche handel in Indië 1598-1614*. Amsterdam 1948.

LOUIS DE GEER.

J.L.W. de Geer, *Lodewijk de Geer*. Utrecht 1852[3].
F. Breedveldt-van Veen, *Louis de Geer*. Amsterdam 1935.
G.W. Kernkamp, *De sleutels van de Sont. Het aandeel van de Republiek in den Deensch-Zweedschen oorlog van 1644-1645*. 's-Gravenhage 1890.
R. Carr, 'Two swedish financiers: Louis de Geer and Joel Gripenstierna.' *Historical essays presented to David Ogg*. Londen 1963.
P.W. Klein, *De Trippen in de 17e eeuw. Een studie over het ondernemersgedrag op de hollandse stapelmarkt*. Assen 1965.

JOOST VAN DEN VONDEL.

J.H.W. Unger, *Bibliographie van Vondels werken*. Amsterdam 1888.

J.F.M. Sterck, *Vondelbrieven uit de* XVIIe *eeuw aan en over den dichter*. Amsterdam 1935.
P. Leendertz, *Het leven van Vondel*. Amsterdam 1910.
A.H.M. Laman Trip-de Beaufort, *Vondel* (*1587-1679*). *Kunst en karakter*. Arnhem 1920.
A.J. Barnouw, *Vondel*. Haarlem 1926.
J.F.M. Sterck, *Het leven van Joost van den Vondel*. Haarlem 1926.
G. Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*. 's-Gravenhage 1932.
J.A. Nijland, *Joost van den Vondel 1587-1679*. Amsterdam 1949.
B.H. Molkenboer, *De jonge Vondel*. Amsterdam 1950.
J. Melles, *Joost van den Vondel, de geschiedenis van zijn leven*. Utrecht 1957.
A. Verwey, *Een inleiding tot Vondel*. Amsterdam 1892.
G. Brom, *Vondels geloof*. Amsterdam 1935.
W. Kramer, *Vondel als barokkunstenaar*. Utrecht-Antwerpen 1946.
J. Noë, *De religieuze bezieling van Vondels werk*. Tielt 1951.
De Vondelherdenking 1937. Gedenkboek van de viering van den 350sten geboortedag van Joost van den Vondel op 17 November 1937 uitgegeven in opdracht van het Amsterdamsche Vondelcomité. Amsterdam 1938.

Vondelkroniek. Tijdschrift onder redactie van B.H. Molkenboer. 1930-'41.

REMBRANDT VAN RIJN.

B. Haak, *Rembrandt, zijn leven, zijn werk, zijn tijd**. Amsterdam 1968.
H. Gerson, *De schilderijen van Rembrandt**. Amsterdam 1968.
A. Bredius, *Rembrandt Paintings**. Herziene uitgave van H. Gerson. Londen 1969[3].
O. Benesch, *The drawings of Rembrandt**. 6 delen. Londen 1954-'57.
O. Benesch, 'Neuentdeckte Zeichnungen von Rembrandt.' *Jahrbuch der berliner Museen*. Deel 6, 1964.
L. Münz, *Rembrandt's etchings**. 2 *delen*. Londen 1952.
K.G. Boon, *Rembrandt de etser, het volledige werk**. Amsterdam 1963.
J. Veth, *Rembrandts leven en kunst*. Amsterdam 1941[2].
F. Schmidt-Degener, *Verzamelde Studiën en Essays, deel 2, Rembrandt*. Amsterdam 1950.
S. Slive, *Rembrandt and his critics, 1630-1730*. 's-Gravenhage 1953.
G. Knuttel Wzn., *Rembrandt, de meester en zijn werk*. Amsterdam 1956.
J. Rosenberg, *Rembrandt*. Londen 1964[2].
C. White, *Rembrandt*. Met aantekeningen door H.F. Wijnman. 's-Gravenhage 1964.
J.A. Emmens, *Rembrandt en de regels van de kunst*. Utrecht 1968[2].
R.H. Fuchs, *Rembrandt en Amsterdam*. Rotterdam 1968.
C. White & K.G. Boon, *Rembrandt's etchings. An illustrated critical catalogue in two volumes**. Amsterdam-Londen-New York 1969.

MICHIEL ADRIAENSZ. DE RUYTER.

T.H. Milo, 'Bibliografie over M.A. de Ruyter.' *Onze Vloot*, 46e jaargang 1957, blz. 104-106.
G. Brandt, *Het leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruiter*, Amsterdam 1687.
P.J. Blok, *Michiel Adriaanszoon de Ruyter*. 's-Gravenhage 1947[3].
C. van Wessem, *De Ruyter*. 's-Gravenhage 1937.
J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen*. 5 delen. Haarlem 1858-62[3].
D.F. Scheurleer, *Onze mannen ter zee in dicht en beeld*. 3 delen. 's-Gravenhage 1912-'44.
D.F. Scheurleer, *Van varen en van vechten*. 3 delen. 's-Gravenhage 1914.
J.E. Elias, *Schetsen uit de geschiedenis van ons Zeewezen*. 3 delen. 's-Gravenhage 1916-'30.

JOHAN DE WITT.

R. Fruin e.a., *Brieven van Johan de Witt*. 4 delen. Amsterdam 1906-'13.
R. Fruin e.a., *Brieven aan Johan de Witt*. 2 delen. Amsterdam 1919-'22.

E. van der Hoeven, *Leeven en dood der doorluchtige heeren gebroeders Cornelis de Witt, ruwaard van den lande van Putten, enz. enz., en Johan de Witt raad pensionaris van Holland en West vriesland, enz. enz.* Amsterdam 1710[2].

N. Japikse, *Johan de Witt*. Amsterdam 1928[2].
J. Theunisz., *Johan de Witt*. 's-Gravenhage 1938.
P. van Geen, *Johan de Witt als wiskundige*. Archief voor Wiskunde, tweede reeks deel 2, 1915.
M. van Haaften, 'Johan de Witt en de levensverzekering'. *De Levensverzekering*, 1925.
J.K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht*. Amsterdam 1944.
H.H. Rowen, 'John de Witt and the triple alliance.' *Journal of modern history*, deel 26, 1954.
H.H. Rowen, 'John de Witt: the makeshift executive in a 'Ständestaat'. *Gouvernés et gouvernants, troisième partie: Bas moyen age et temps modernes (1)*. Brussel 1966.

CHRISTIAAN HUYGENS.
Christian Huygens, *OEuvres Complètes*. Deel 1-10, Correspondentie. 's-Gravenhage 1888-1905.
J.A. Vollgraff, *Biographie de Christian Huygens*. OEuvres Complètes, deel 22. 's-Gravenhage 1950.

H.L. Brugmans, *Le séjour de Christian Huygens à Paris et ses relations avec les milieux scientifiques français, suivi de son journal de voyage à Paris et à Londres*. Parijs 1935.
A.E. Bell, *Christian Huygens and the development of science in the 17th century*. Londen 1947.
E.J. Dijksterhuis, *De Mechanisering van het wereldbeeld*. Amsterdam 1950.
E.J. Dijksterhuis, *Christiaan Huygens* (*Bij de voltooiing van zijn OEuvres Complètes*). Haarlem 1951.
E.J. Dijksterhuis, *Christiaan Huygens (1629-'95)*. Verzekeringsarchief, deel 34, 1957.
D.J. Struik, *Het land van Stevin en Huygens*. Amsterdam 1958.

BENEDICTUS SPINOZA.

J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und Nichtamtliche Nachrichten*. Leipzig 1899.
E.G. Boscherini, *Lexicon Spinozanum*. 's-Gravenhage 1970.
A. Wolf, *The correspondence of Spinoza*. Londen 1966^2.
A.S. Oko, *The Spinoza bibliography, published under the auspices of the Columbia University libraries*. Boston 1966.
K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*. 's-Gravenhage 1896.
S. von Dunin Borkowski, *Spinoza*. 4 delen. Munster 1933-'36.
W.G. van der Tak, *Bento de Spinoza*. 's-Gravenhage 1960^2.
H.G. Hubbeling, *Spinoza*. Baarn 1966^2.
G.L. Kline e.a., *Spinoza in soviet philosophy. A series in essays*. Londen 1952.
P. Vernière, *Spinoza et la pensée française avant la Révolution*. 2 delen. Parijs 1954.
H.G. Hubbeling, *Spinoza's methodology*. Assen 1964.
R.J. McShea, *The political philosophy of Spinoza*. New York-Londen 1968.
Chronicon Spinozanum. 5 delen. 's-Gravenhage 1921-'27.
Mededelingen vanwege het Spinozahuis. Deel 1-. Leiden 1934- (lopende serie).

JAN SWAMMERDAM.

H. Klencke, *Swammerdam oder die Offenbarung der Natur. Ein kultur-historischer Roman*. 3 delen. Leipzig 1864^2.
R. Sinia, *Johannes Swammerdam in de lijst van zijn tijd*. Hoorn 1878.
A. Schierbeek, *Jan Swammerdam, zijn leven en zijn werken*. Lochem 1947.

Zeventiende tot negentiende eeuw

HERMAN BOERHAAVE.

G.A. Lindeboom, *Boerhaave's correspondence*. 2 delen. Leiden 1962-'64.

G.A. Lindeboom, *Bibliographia Boerhaaviana. List of publications written or provided by H. Boerhaave or based upon his works and teachings*. Leiden 1959.
G.A. Lindeboom, *Herman Boerhaave, the man and his work*. Londen 1968.
'Herman Boerhaave, 1668-31 december-1918. Een tiental opstellen.' *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jaargang 1919, 1e helft no. 1.
Memorialia Herman Boerhaave optimi medici. Haarlem 1939.
L.S. King, *The background of Herman Boerhaave's doctrines*. Leiden 1968.
F.L.R. Sassen & J. Dankmeijer, *Herman Boerhaave 1668-1968*. Leiden 1968.

FRANS HEMSTERHUIS.

L.S.P. Meyboom, *OEuvres philosophiques de Fr. Hemsterhuis. Nouvelle édition, augmentée de plusieurs pièces inédites, de notes et d'une étude sur l'auteur et sa philosophie*. 3 delen. Leeuwarden 1846-'50.
R.C. Bakhuizen van den Brink, *Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren*. Deel 2. 's-Gravenhage 1870.
E. Boulan, *François Hemsterhuis, Le Socrate hollandais*. Groningen 1924.
L. Brummel, *Frans Hemsterhuis*. Haarlem 1925.

ELIZABETH WOLF-BEKKER.

R.H.J. Gallandat Huet, *Van en over Betje Wolff, geb. Bekker*. Haarlem 1884.

J. Dyserinck, *Brieven van Betje Wolff en Aagtje Deken*. 's-Gravenhage 1904.
H.A. Höweler, *Archivalia betreffende Aagje Deken, Betje Wolff en personen uit haar kring*. Amsterdam 1949.
J.W.A. Naber, *Elisabeth Wolff-Becker, 1738-1804, en Agatha Deken, 1741-1804*. Haarlem 1912.
J.W.A. Naber, *Betje Wolff en Aagje Deken*. Amsterdam 1913.
H.C.M. Ghijsen, *Dapper vrouwenleven. Karakter en levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken*. Assen 1954.
H.C.H. Moquette, *Over de romans van Wolff en Deken beschouwd in verband met de romantische scheppingen van Richardson*. Rotterdam 1898.
A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw*. Groningen 1915.
H.C.M. Ghijsen, *Betje Wolff in verband met het geestelijk leven van haar tijd. Jeugd- en huwelijksjaren*. Rotterdam 1919.
P. Minderaa e.a., *Boeket voor Betje en Aagje. Van en over de schrijfsters Wolff en Deken*. Amsterdam 1954.
G. Stuiveling, *Herdenking van Betje Wolff en Aagje Deken*. Amsterdam 1955.
H.C.M. Ghijsen, *Zeeuwse vrienden van Betje Wolff-Bekker*. Archief 1970 van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.
P. Simons, *Wij beginnen te sympathiseren. Betje Wolff en Aagje Deken*. Leiden 1970.
J. Mens, *Elisabeth*. Amsterdam-Antwerpen 1953.
J. Mens, *Letterlust op Kipperust*. Amsterdam 1954.
Betje Wolff en Aagje Deken. Catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum ‘De Lakenhal’, Leiden 1953, en Gemeentemuseum, 's-Gravenhage 1954.

JOAN DERCK VAN DER CAPELLEN.

W.H. de Beaufort, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Poll*. Utrecht 1879.
J.A. Sillem, *Brieven van en aan Joan Derck van der Capellen tot den Poll*. Utrecht 1883.
W.W. van der Meulen, *Brieven van C.L. van Beyma aan J.D. van der Capellen tot den Poll*. Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel 15, 1894.
W.W. van der Meulen, *Brieven van J.D. van der Capellen tot den Pol*. Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap. Deel 28, 1907.
M. de Jong Hzn., *Joan Derk van der Capellen. Staatkundig levensbeeld uit de wordingstijd van de moderne democratie in Nederland*. Groningen-'s-Gravenhage 1922.
W.F. Wertheim & A.H. Wertheim-Gijse Weenink, *Joan Derk Baron van der Capellen tot den Poll, Aan het volk van Nederland, het democratisch manifest (1781)*. Amsterdam 1966.
C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristrocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Amsterdam 1965.

WILLEM BILDERDIJK.

W. Messchert, *Brieven van W. Bilderdijk*. 5 delen. Amsterdam 1836-'37.
H.W.T. Tydeman, *Briefwisseling van Mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraaren en mrs. M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren 1807 tot 1831*. 2 delen. Sneek 1866-'67.
J.C. ten Brummeler Andriesse, *Mr. W. Bilderdijk's eerste huwelijk. Naar zijne briefwisseling met vrouw en dochter (1784-1807) medegedeeld door zijn aangehuwde kleinzoon*. Leiden 1873.
J. Bosch, *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling. Aanvullende uitgave. Eerste deel 1772-1794*. Wageningen 1955 (onvoltooid).
I. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk, eene bijdrage tot de kennis van zijn leven, karakter en schriften*. Haarlem 1859.
J. van Vloten, *Bloemlezing uit de dichtwerken van Mr. W. Bilderdijk, naar tijdsorde gerangschikt en in verband gebracht met zijn leven en brieven*. Leiden 1869.
J.J. Wap, *Bilderdijk, eene bijdrage tot zijn leven en werken*. Leiden 1874.
R.A. Kollewijn, *Bilderdijk, zijn leven en zijn werken*. 2 delen. Amsterdam 1891.
H. Bavinck, *Bilderdijk als denker en dichter*. Kampen 1906.

Mr. Willem Bilderdijk. Gedenkboek. Pretoria-Amsterdam-Potchefstroom 1906.
J. Smit, *Bilderdijk et la France*. Amsterdam 1929.
R. Schokker, *Bilderdijk en Duitschland*. Harderwijk 1933.

GIJSBERT KAREL VAN HOGENDORP.

H. van Hogendorp, *G.K. van Hogendorp, brieven en gedenkschriften*. 7 delen. 's-Gravenhage 1866-1903.
L. van Nierop, 'Brieven van G.K. van Hogendorp en W. van Hogendorp'. *Economisch-Historisch Jaarboek*, 15, 1929.
E. du Perron-de Roos, *Correspondentie van Dirk van Hogendorp met zijn broer Gijsbert Karel van Hogendorp, 1785-1797*. Bijdragen voor Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië 1942.
G. Mees Az., *Eenvoudige levensschets van Gijsbert Karel, graaf van Hogendorp*. Rotterdam 1867.
A.H.M. Laman Trip-de Beaufort, *Gijsbert Karel van Hogendorp, grondlegger van het Koninkrijk*. 's-Gravenhage 1963[3].
O. van Rees, *Verhandeling over de verdiensten van Gijsbert Karel van Hogendorp als staathuishoudkundige ten aanzien van Nederland*. Utrecht 1854.
R. Fruin, *Verspreide Geschriften*. Deel 5. 's-Gravenhage 1902.
H.T. Colenbrander, *Historie en leven. Eerste deel*. Amsterdam 1915.
L.G.J. Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren*. Amsterdam 1931.
S.H. Scholl, *Het liberalisme bij Mr. G.K. van Hogendorp, Mr. J.R. Thorbecke en Mr. S. van Houten*. Leuven 1947.
L.G.J. Verberne, *In den Spiegel van het Verleden*. Utrecht 1947.
C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Amsterdam 1965.
J. Haak, 'Het nationaal besef bij G.K. van Hogendorp.' *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 79e jrg., 1966.
Binnenkort verschijnt het dagboek van Van Hogendorp, uitgegeven door J. Haak e.a.

WILLEM DE EERSTE.

H.T. Colenbrander, *Koning Willem I*. 2 delen. Amsterdam 1931-'35.
L.J. Plemp van Duiveland, *Willem Frederik, Koning der Nederlanden*. Z. pl. (Amsterdam) 1949.
A. Goslinga, *Koning Willem I als verlicht despoot*. Baarn 1918.
Z.W. Sneller, *Economische en sociale denkbeelden in Nederland in den aanvang der 19e eeuw (1814-1830)*. Haarlem 1922.
H.T. Colenbrander, *De vestiging van het Koninkrijk*. Amsterdam 1927.
H.T. Colenbrander, *De afscheiding van België*. Amsterdam 1936.
R. Demoulin, *Guillaume Ier et la transformation économique des provinces belges. (1815-1830)*. Luik-Parijs 1938.
I.J. Brugmans, *Welvaart en Historie. Tien Studiën*. 's-Gravenhage 1950.
J.A. Bornewasser, *Kirche und Staat in Fulda unter Wilhelm Friedrich von Oranien 1802-1806*. Fulda-Nijmegen 1956.

I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940*. 's-Gravenhage 1961.
L. Roppe, *Een omstreden huwelijk: Koning Willem Frederik, Graaf van Nassau en de Gravin van Nassau, geboren Henriette d'Oultremont de Wégimont*. Westerlee 1962.

Negentiende eeuw

JOHAN RUDOLF THORBECKE.

J.R. Thorbecke, *Brieven aan zijn verloofde en aan zijn vrouw*. Amsterdam 1936.
J. Brandt-van der Veen, *Het Thorbecke-archief, 1798-1872*. Deel 1-. Utrecht 1955- (lopende serie).

K.H. Boersema, *Johan Rudolf Thorbecke. Een historisch-critische studie*. Leiden 1949.
I.J. Brugmans, *Thorbecke*. Haarlem 1958[3].
A. Alberts, *Johan Rudolf Thorbecke*. 's-Gravenhage 1965.
P. Fredericq, *Thorbecke voor 1830*. 's-Gravenhage 1906.
W. Verkade, *Overzicht der staatkundige denkbeelden van Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872)*. Arnem 1935.
J.B. Manger, *Thorbecke en de historie. Bijdragen tot de kennis van het Nederlandsch liberalisme*. Amsterdam 1938.
A. Alberts, *Baud en Thorbecke, 1847-1851*. Utrecht 1939.
C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke*. Amsterdam 1950.
C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848*. Amsterdam 1965.
L.W.G. Scholten, *Voetstappen van Thorbecke. Het eigen geestesmerk onzer staatsinstellingen. Blijvende beginselen*. Assen 1966.

FRANCISCUS CORNELIS DONDERS.

J. Moleschott, 'Franciscus Cornelus Donders.' *De Gids*, mei 1888.
B.J. Stokvis, 'Levensbericht van F.C. Donders.' *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* 1891.
E.C. van Leersum, *Het levenswerk van Franciscus Cornelis Donders*. Haarlem 1932.
F.P. Fischer e.a., *Franciscus Cornelis Donders*. Assen 1958.
P.J. Vinken, *Donders en Lamarck*. Amsterdam 1963.

EDUARD DOUWES DEKKER.

M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel, *Brieven van Multatuli. Bijdragen tot de kennis van zijn leven*. 10 delen. Amsterdam 1912[2].
J. Pée, *Multatuli en de zijnen. Naar onuitgegeven brieven uitgegeven door*-. Amsterdam 1937.
Multatuli, *Volledige Werken. Brieven en dokumenten*. Deel 8-. Amsterdam 1954- (lopende serie).
A.J. de Mare, *Lijst der geschriften van en over Eduard Douwes Dekker*. Leiden 1948.
J. van den Bergh van Eysinga-Elias, *Multatuli*. Amsterdam 1920.
W.J. de Gruyter, *Het leven en de werken van Eduard Douwes Dekker*. 2 delen. Amsterdam 1920.
G. Brom, *Multatuli*. Utrecht-Antwerpen 1958.
F.W. Driessen, *Multatuli, aanklager, strijder, realist. Zijn leven, werk en betekenis*. Amsterdam 1960.
C. Vosmaer, *Een zaaier; studiën over Multatuli's werken*. Rotterdam 1884[2].
J. Prinsen, *Multatuli en de Romantiek*. Rotterdam 1909.
J. Saks, *Eduard Douwes Dekker, zijn jeugd en Indische jaren*. Rotterdam 1937.
H.A. Ett, *De beteekenis van Multatuli voor onzen tijd*. Amsterdam 1947.
H.H.J. de Leeuwe, *Multatuli, het drama en het toneel*. Amsterdam 1949.
G. Schmook, *Multatuli in de Vlaamse Gewesten 1860-1900*. Antwerpen 1949.

P. Spigt, *De ballingschap van Multatuli (1865-1868)*. Laren N.H. 1954.
E. du Perron, *Verzameld Werk*. Deel 4. Amsterdam 1956.
Droogstoppel-nummer. De Nieuwe Stem, 15e jaargang 1960.
A. Horsman, *Anekdoten over Multatuli. Uit authentieke bronnen bijeengebracht*. Amsterdam 1960.
P.H. Dubois e.a., *100 jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Rotterdam 1926.
A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman*. 2 delen. Utrecht 1966.
J.J. Oversteegen, *Multatuli en de kritiek. Een bloemlezing uit de literatuur over Multatuli*. Amsterdam 1970.
G. Stuiveling e.a., *Multatuli*. Hasselt 1970.
Geschriften van het Multatuli-Genootschap. Amsterdam 1953- (lopende serie).

CONRAD BUSKEN HUET.
C. Busken Huet, *Brieven van-' uitgegeven door zijne vrouw en zijn zoon*. 2 delen. Haarlem 1890.
G. Busken Huet, *E.J. Potgieter, Brieven aan C. Busken Huet*. 3 delen. Haarlem 1901-02.
A. Verwey, *C. Busken Huet, Brieven aan E.J. Potgieter*. 3 delen. Haarlem 1925.
L. Brummel, *Jan ten Brink/Cd. Busken Huet. Brieven aan de uitgever van het tijdschrift Nederland, 1873-1886*. Achter het boek, jaargang 2-3, 1963-'64.
J. Saks, *Busken Huet en Potgieter*. Rotterdam 1927.
J.B. Tielrooy, *Conrad Busken Huet et la littérature française*. Haarlem 1923.
G. Colmjon, *Conrad Busken Huet, een groot Nederlander*. 's-Gravenhage 1944.
C.G.N. de Vooys, *Conrad Busken Huet*. 's-Gravenhage 1949.

ABRAHAM KUYPER.
A. Goslinga, *Briefwisseling Groen-Kuyper*, 1864-'76. Kampen 1937.
J.C. Rullmann, *Kuyper-Bibliografie*. 3 delen. 's-Gravenhage 1923-40.
W.F.A. Winckel, *Leven en arbeid van Dr. A. Kuyper. Amsterdam* 1919.
P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*. 's-Gravenhage 1931.
P. Kasteel, *Abraham Kuyper*. Kampen 1938.
Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam. Amsterdam 1921.
L.W.G. Scholten e.a., *Dr. A. Kuyper, Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid de herdenking op 29 October 1937 van het feit, dat Dr. A. Kuyper honderd jaar geleden te Maassluis geboren werd*. Kampen 1937.
L. Praamsma, *Abraham Kuyper als kerkhistoricus*. Kampen 1945.
S.J. Ridderbos, *De Theologische Cultuurbeschouwing van Abraham Kuyper*. Kampen 1947.
J. Voerman, *Het conflict Kuyper-Heemskerk*. Utrecht 1954.
J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*. Assen 1967.

HERMAN SCHAEPMAN.
J. Persijn, *Dr. Schaepman*. 3 delen. Utrecht 1912-'16 (onvoltooid).
G. Brom, *Schaepman*. Haarlem 1936.
J. van Wely, *Schaepman, Levensverhaal*. Bussum 1952.
W.J.M.A. Asselbergs, *Vijftig jaar na Schaepmans dood*. Bussum 1953.
J.H.J.M. Witlox, *Schaepman als staatsman*. Amsterdam 1960.

FERDINAND DOMELA NIEUWENHUIS.
A. de Jong, *Domela Nieuwenhuis*. 's-Gravenhage 1966.
E. Zandstra, *Vrijheid. Het leven van F. Domela Nieuwenhuis*. Amsterdam 1968.
Domela Nieuwenhuis. Zijn leven, zijn werk, 1846-1919. Catalogus tentoonstelling Amsterdam 1960.

VINCENT VAN GOGH.
J. van Gogh-Bonger e.a., *Verzamelde brieven van Vincent van Gogh*. 4 delen. Amsterdam 1952-'54.
C.M. Brooks, *Vincent van Gogh. A bibliography. From 1890 through 1940*. New York 1942.
E. Buckman, *Bibliography Vincent van Gogh. From 1940 through June 1953*. Richmond Vir. 1954.
J. Baart de la Faille, *The works of Vincent van Gogh. His paintings and drawings**. Amsterdam 1970.
W. Scherjon e.a., *Vincent van Gogh's Great Period. Arles, St. Rémy and Auvers sur Oise. (Complete Catalogue)**. Amsterdam 1937.
E.H. du Quesne-van Gogh, *Vincent van Gogh. Persoonlijke Herinneringen*. Baarn 1923[2].
J. Meier-Graefe, *Vincent van Gogh. Der Roman eines Gottsuchers*. Munchen 1932[3].
J. Havelaar, *Vincent van Gogh*. Amsterdam 1946[4].
L. & E. Hanson, *Portrait of Vincent, A van Gogh biography*. Londen 1955.
A.M. Hammacher, *Vincent van Gogh*. New York 1968.
W. Vanbeselaere, *De hollandsche periode in het werk van Vincent van Gogh*. Antwerpen-Amsterdam 1937.
M.E. Tralbaut, *Vincent van Gogh in zijn Antwerpsche periode*. Amsterdam 1948.

M. de Sablonière, *Inleiding tot de kunst van Vincent van Gogh*. Amsterdam 1958.
J. Stellingwerff, *Werkelijkheid en grondmotief bij Vincent Willem van Gogh*. Amsterdam 1959.
H.R. Graetz, *The symbolic language of Vincent van Gogh*. New York-Toronto-Londen 1963.
H. Nagera, *Vincent van Gogh. A psychological study*. Londen 1967.
M.E. Tralbaut, *Van Gogh, le mal aimé. Lausanne* 1969.
M. Roskill, *Van Gogh, Gauguin, and the impressionist circle*. Greenwich Conn. 1970.

HENDRIK PETRUS BERLAGE.

K.P.C. de Bazel e.a., *Dr. H.P. Berlage en zijn werk*. Rotterdam 1916.
J. Gratama, *Dr. H.P. Berlage, Bouwmeester. 230 afbeeldingen van zijn werk met een inleiding door* -. Rotterdam 1925.
J. Havelaar, *Dr. H.P. Berlage*. Amsterdam (z.j.).
P. Singelenberg, *H.P. Berlage*. Amsterdam 1969.
H.P. Singelenberg, *H.P. Berlage*. Utrecht 1971.
J.J. Vriend, *Architectuur van deze eeuw*. Amsterdam 1959.
L. Gans, *Nieuwe kunst. De nederlandse bijdrage tot de Art Nouveau*. Utrecht 1960.
R. Blijstra, *Nederlandse stedebouw na 1900*. Amsterdam 1963.
S. Giedon, *Space, time and architecture*. Cambridge Mass. 1963[14].

HERMAN GORTER.

E. Endt, *Herman Gorter Documentatie over de jaren 1864 tot en met 1897*. Amsterdam 1964.
W. van Ravesteijn, *Herman Gorter, de dichter van Pan. Een heroïsch en tragisch leven*. Rotterdam 1928.
H. Roland Holst-van der Schalk, *Herman Gorter*. Amsterdam 1933.
J.C. Brandt Corstius, *Herman Gorter. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en werk*. Amsterdam 1934.

Herman Gorter. Schrijvers Prentenboek deel 12. Amsterdam 1966.
H. Roland Holst-van der Schalk e.a., *In Memoriam Herman Gorter*. Brussel-Maastricht 1928.
T.J. Langeveld-Bakker, *Herman Gorter's dichterlijke ontwikkeling in Mei, Verzen en eerste Sonnetten*. 's-Gravenhage-Groningen-Batavia 1934.
H. Marsman, *Herman Gorter. Aantekeningen bij zijn poëzie*. Amsterdam 1937.
R. Antonissen, *Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst*. Utrecht-Antwerpen 1946.
J. de Kadt, *Herman Gorter, neen en ja*. Amsterdam 1947.
J. Clinge Doorenbos, *Wisselend Getij. Dichterlijke en politieke activiteit in Herman Gorters leven*. Amsterdam 1964.
A. van Duinkerken, *Gorter, Marsman, ter Braak*. Utrecht-Antwerpen 1967.